

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

4'2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 4, 2025

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 10 від 29.04.2025 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бичков І.Г. СУДДІ, НАРОДНІ ЗАСІДАТЕЛІ, СУД ПРИСЯЖНИХ: ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПРИРОДНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ.....	16
Бондарчук-Ладна О.В. НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ У ФОКУСІ ПРАВОВОЇ АНАЛІТИКИ.....	20
Вишневецький Б.С. ФУНКЦІЇ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО УРЯДУ У СЕЛАХ ГАЛИЧИНИ В СКЛАДІ АВСТРІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ.....	24
Дудченко В.В., Манько Д.Г. ПОМІРКОВАНІСТЬ У ВИКОРИСТАННІ ЦИФРОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ ЯК ОДИН ІЗ ПРИНЦИПІВ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	28
Каряка Д.Ю., Осінський О.О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ У ДЕРЖАВНІЙ ПРИКОРДОННІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	31
Міщук І.В., Полюхович О.І., Киричук Б.С. ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ: ВІД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИСЛИТЕЛІВ АНТИЧНОЇ ДОБИ ДО УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ В XVII–XVIII СТОЛІТТІ.....	35
Новікова М.М. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ДЕРЖАВНОГО ВПЛИВУ ТА АВТОНОМІЇ У СФЕРІ МЕДІАЦІЇ	39
Пижев О.М., Гончаренко Є.В. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ.....	43
Стрілко Д.Л., Басенко Р.О., Колотілова Т.М., Товста С.П. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	48
Чернишук Н.В. ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА: ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СТАБІЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА.....	51

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Васюхно С.А. ОСОБЛИВОСТІ ЯПОНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ.....	53
Волошанівська Т.В. ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ.....	58
Голубенко І.І., Єгорова В.С. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ В АСПЕКТІ ДОТРИМАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ.....	61
Гришко Л.М. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ.....	65
Заяць І.О., Тур Е.М., Чиркін А.С. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ОСНОВА ЕКСТРАОРДИНАРНИХ РЕЖИМІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПРИКЛАД НІМЕЧЧИНИ, ПОЛЬЩІ, ФРАНЦІЇ, ІСПАНІЇ, ІТАЛІЇ, БРАЗИЛІЇ.....	70
Курінний Є.В. СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА ЯК ДЕТЕРМІНАНТА КОРЕКЦІЇ ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ ПРЕДМЕТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	76
Новосад І.В. ВПЛИВ (ДЖЕРЕЛ) РИМСЬКОГО ПРАВА НА КОНСТИТУЦІЮ.....	80
Стещенко Т.В., Карпенко М.В. МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЮ СЛУЖБОЮ В УКРАЇНІ.....	84
Стещенко Т.В., Суховецький О.О. ПРАВОВА ПРИРОДА КОМПЕТЕНЦІЙНИХ КОНФЛІКТІВ (СПОРІВ) МІЖ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	89
Чалабієва М.Р. ЦИФРОВІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ У ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ АДАПТАЦІЇ ДО КРИЗОВИХ ОБСТАВИН.....	93

Чиркін А.С., Балог В.Ю., Гавриляк Е.І. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИБОРІВ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНИ.....	97
Юрченко І.І. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ У РЕАЛІЗАЦІЇ НИМИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ.....	101

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Гіденко Є.С. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ СЛУЖБОВО БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ.....	104
Грінь А.А., Мкртчян Р.С., Попов С.Ю. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРУ ПРО НЕРОЗГЛОШЕННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ).....	108
Даценко О.І. РЕФОРМУВАННЯ ПРОЦЕДУРИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ІЗ СПОЖИВАЧАМИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	115
Деледівка С.Г. РЕСТИТУЦІЯ, ВІНДИКАЦІЯ, КОНДИКЦІЯ І ІНШІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРИ ВИТРЕБУВАННІ МАЙНА.....	118
Дорошенко О.Ф., Пічкур О.В., Петренко В.О. НЕВІДПОВІДНІСТЬ НОРМ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАВ НА СОРТИ РОСЛИН НОРМАМ КОНВЕНЦІЇ УРОВ ТА ЗАКОНОДАВСТВА ЄС ЩОДО ПРАВА ФЕРМЕРА.....	122
Корольов С.С., Івашенко С.М., Пашенко Є.М., Гашенко С.В., Пилипака Ф.П. КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ ПІД ЧАС УКЛАДАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ (ЗОБОВ'ЯЗАНЬ).....	126
Красуцький В.В. СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ПОРУЧИТЕЛЬСЬКИХ ПОСЛУГ У ПРОЦЕДУРАХ БАНКРУТСТВА В УКРАЇНІ.....	131
Мінченко Р.М., Мінченко Д.А. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ПРИ ЗАХИСТІ ПРАВ ПОДРУЖЖЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС.....	135
Перунова О.М. ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКАЗУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	140
Попова Н.О., Кузьмінський О.О. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕДІАЦІЇ ТА АРБІТРАЖУ В СПОРАХ ЩОДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	143
Рябченко Ю.Ю. АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ З ПРИВОДУ ПРАВ НА ДОМЕННЕ ІМ'Я.....	148
Ткаченко К.І. ЕЛЕКТРОННИЙ ЗАПОВІТ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ.....	151
Філонова Ю.М., Явор О.А., Піддубна В.Ф., Маслова-Юрченко К.О. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА КОНСТРУКЦІЯ УЗУФРУКТА В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОГО ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	155
Шаповал К.О., Наконечна Д.О. СПАДКУВАННЯ ЦИФРОВИХ АКТИВІВ: ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ.....	160

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Вечірко І.О. ЗМІСТ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ НА СТАДІЇ ВІДКРИТТЯ ПРОЦЕДУРИ ПРЕВЕНТИВНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ.....	166
Гаврилюк О.О. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ.....	172
Ковалишин О.Р. ПРАВОВИЙ СТАТУС АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА У ДЕРЖАВАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	179

Менів Я.О. НОВЕ ЖИТЛОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО ДЛЯ ВПО 2025: ВИКЛИКИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ВПРОВАДЖЕННЯ.....	183
Цісельський О.В. ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД ЩОДО ДОЦІЛЬНОСТІ ІСНУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ В УКРАЇНІ.....	186
Юдін О.Ю. ВИЗНАЧЕННЯ КРИПТОВАЛЮТ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТЕЙ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ.....	190

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бориченко К.В. ГАРАНТІЇ ПРАВА НА ЗАЙНЯТІСТЬ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....	195
Івчук Ю.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	198
Костогриз Я.О. ТРУДО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ.....	201
Онуфрієнко Д.В. УКЛАДЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ З ПЕДАГОГІЧНИМ ПРАЦІВНИКОМ.....	204
Pozharova O.V., Nanieva M.I. THE RIGHT TO EMPLOYMENT AND ITS GUARANTEES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL ARTS.....	209
Чанишева Г.І. ЩОДО ЗМІН У ПОРЯДКУ ВИПЛАТИ ПЕНСІЙ ОКРЕМИМ КАТЕГОРІЯМ ОСІБ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	212

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бондар О.Г., Федчишин Д.В. ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ ВПРОВАДЖЕННЯ БІОТЕХНОЛОГІЙ ТА ВИРОБНИЦТВА ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ.....	216
Ващишин М.Я. ЕМФІТЕВЗИС ТА ОРЕНДА ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ: ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ.....	221
Грищенко О.П. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....	225
Левченко В.Р., Волох П.В. ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЧНИХ ВІДХОДІВ ПРОМИСЛОВОГО ТВАРИННИЦТВА УКРАЇНИ В МЕЖАХ СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	229
Оверковська Т.К. ЕКОЛОГО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....	233
Хавалко О.В. АДАПТАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА ТА ЕКСПОРТУ ОРГАНІЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ДО СТАНДАРТІВ ЄС.....	237

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Біла В.Р., Бондарчук В.В. ІНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИЗМУ В ЄС: ВИКЛИКИ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	241
Ganbarova Zhala Elchin. ORGAN TRANSPLANTATION UNDER THE LEGISLATION OF AZERBAIJAN: A CRIMINAL LAW ANALYSIS.....	244
Гладченко Т.В. EXIT TAX У РОЗУМІННІ СТАТТІ 5 ДИРЕКТИВИ РАДИ (ЄС) 2016/1164, ПЕРСПЕКТИВИ ТА ШЛЯХИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	252
Гончаренко Г.А., Лобецький М.В. РЕЗОЛЮЦІЯ ПАРЕ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАГРОЗИ РФ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ РОЗШИРЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ З ПРОТИДІЇ ГІБРИДНИМ ЗАГРОЗАМ.....	257

Гордійчук М.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПЛАТЕЖІВ.....	262
Гришина Н.В. ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	266
Грохольський В.Л. СИТУАЦІЙНІ ЦЕНТРИ ЯК СУБ'ЄКТИ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	270
Думчиков М.О. ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ В БОРОТБІ З КОРУПЦІЄЮ: ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ЗМІНЮЮТЬ РОБОТУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	274
Дяковський О.С., Мороз С.С. СТРУКТУРА ТА ЮРИДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НОТАРІУСА ЯК СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ....	278
Коваленко Л.П., Мартиновський В.В. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	283
Лозинський Ю.Р., Павлович-Сенета Я.П. ЦИФРОВІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ЯК СПОСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ФУНКЦІЙ.....	286
Лозинський Ю.Р. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГРОМАДСЬКИХ ФОРМУВАНЬ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ.....	289
Цепенда Д.П. ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИРІШЕННЯ СПРАВ ПРО ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ПОДАТКОВОГО ОРГАНУ В ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА	293
Штойко О.І. ОЗНАКИ ТА СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ ПІЛЬГОВОГО КРЕДИТУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ.....	297
Ялі А.І. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАОХОЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....	302

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Аркуша Л.І., Хижняк Є.С., Чернов О.В. СУЧАСНІ ІНСТРУМЕНТИ І ЗАСОБИ КОМЕРЦІЙНОГО ШПИГУНСТВА ТА ЇХ НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ В КОРПОРАТИВНОМУ СЕКТОРІ.....	305
Бойко А.М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПЕРЕВІРКИ ТА ОЦІНКИ ДОКАЗІВ У ДИСЦИПЛІНАРНОМУ ПРОВАДЖЕННІ СТОСОВНО СУДДІВ.....	310
Гасанов Афлатун Ельдар огли. ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ТА СПЕЦІАЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	314
Гладенко О.М. ЕКСПЛУАТАЦІЯ ОСОБИ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ВИКЛИКИ.....	319
Котовицький Р.А. НЕЗАКОННЕ ВИКОРИСТАННЯ З МЕТОЮ ОТРИМАННЯ ПРИБУТКУ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ, БЛАГОДІЙНИХ ПОЖЕРТВ АБО БЕЗОПЛАТНОЇ ДОПОМОГИ (СТ. 201-2 КК УКРАЇНИ): АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ОЗНАК СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	323
Краснова А.В. НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ ТА КОНСУЛЬТАЦІЇ.....	326
Музиченко О.В., Карандась М.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЯТНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ, ЯКІ НАДАЮТЬ ТРЕТІМ ОСОБАМ ДОСТУП ДО СВОЇХ БАНКІВСЬКИХ КАРТОК ТА РАХУНКІВ («ДРОПІВ»).....	330
Соколов Д.С. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ ЯК СКЛADOVA КРИМІНОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ БЮДЖЕТНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ.....	333
Сушкова В.В., Пазич А.В. ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ КК УКРАЇНИ ЩОДО НЕЗАКОННОГО ВИКОРИСТАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ: ТРУДНОЩІ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ.....	337
Ткаченко В.В. КОЛАБОРАЦІОНІЗМ ЯК НОВА ФОРМА ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	340
Форостяний А.В., Омельченко О.І. ЕКОЦИД В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОЦІНКА ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ДОВКІЛЛЯ.....	343

Чугуніков І.І. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ.....	347
Шамринський Д.О. ЗДІЙСНЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КЕРІВНИЦТВА ДОСУДОВИМ РОЗСЛІДУВАННЯМ КЕРІВНИКОМ ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ ОСОБИСТО: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	353

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Басалик С.А., Білецький В.О. ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ВИКОРИСТАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ЯК ФОРМА ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ.....	359
Курило В.О. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ДІЇ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ЗАСТАВИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	362
Марченко О.А. ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	365
Митчик Д.Р. ВИЗНАННЯ ДОКАЗІВ НЕДОПУСТИМИМИ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.....	368
Мурзановська А.В. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ.....	373
Підгородинська А.В. ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ПОЗИЦІЇ МІЖНАРОДНОГО СУДУ.....	376
Porkhun N.S. EVOLUTION OF FAIR TRIAL STANDARDS: FROM NUREMBER TO MODERN INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEDURAL LAW.....	379
Серкевич І.Р., Лісіцина Ю.О. СПІВВІДНОШЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУ.....	382
Соловйова О.Є. МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ У РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: МЕХАНІЗМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	386
Хоменко Ю.І. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗМІНОЮ ОБСТАНОВКИ.....	389

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Костенко С.К. ФОРМУВАННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО КОРПУСУ В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІЮЧОГО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ.....	392
Косюта М.В., Стрілець М.І. ПРЕДСТАВНИЦЬКА ФУНКЦІЯ ПРОКУРАТУРИ.....	397

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Асірян С.Р., Філіппова Д.О., Климус Х.І. ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛІ ОБМЕЖЕНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ШВЕЙЦАРІЇ ДО ЧЛЕНСТВА В ЄС.....	400
Бабін Б.В., Приходько А.В., Плешко Е.А. ПОТОЧНІ ВИКЛИКИ МОРСЬКІЙ ПРАЦІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ УКРАЇНСЬКИХ МОРЯКІВ.....	403
Басиста А.В. КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЯК ДЖЕРЕЛО ТРАНСФОРМАЦІЇ АНТИДИСКРИМІНАЦІЙНОГО ПРАВА ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	407
Батвіньєв В.О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ПРАВ КОРИННИХ НАРОДІВ НА МІЖНАРОДНОМУ УНІВЕРСАЛЬНОМУ РІВНІ.....	413
Бугаєць А.С. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ПЕРІОД ДО ХХ СТОЛІТТЯ.....	417

Гавловська А.О., Гладенко О.М. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЕКСПЛУАТАЦІЄЮ ЛЮДИНИ.	421
Ігнатов М.П. ПРАВОВА ІНТЕГРАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА РУМУНІЇ).	425
Кириловська Яніта, Лисяк О.І. ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВОЄН.	429
Пилипенко В.П. ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ.	432
Реньов Є.В. МОВА ВОРОЖНЕЧІ У ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОСНОВА ПРОТИДІЇ.	438
Тараненко М.М., Засць А.М. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ.	442
Фомін П.В. ЗАБОРОНА ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА ОЗНАКОЮ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.	445
Шамрасва В.М. РОЗГЛЯД СПОРІВ ЗА УЧАСТІ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ОРГАНАХ.	449
Шульга В.О., Ковтуненко С.Р. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ З ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.	453

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Артиков Д.М., Шевцов А.Л. МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: БАЛАНС МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА ЦЕНТРАЛІЗАЦІЄЮ.	457

РОЗДІЛ 13 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Козій І.В., Пігош М.А., Шевчук А.В. ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ І ДЕМОКРАТІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВА.	462

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ВІДОМОСТІ ПРО ПЕТРЕНКА В.О.	465

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Шкарупа К.В. ПЕРСПЕКТИВИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ТА СУБ'ЄКТІВ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ.	466
Аніщенко М.А. ПРАВОВА ПРИРОДА ПАЛІАТИВНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ.	469
Петруненко Я.В. ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В СФЕРІ БАНКРУТСТВА У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДИРЕКТИВИ (ЄС) 2019/1023.	473
Шаблистий В.В., Калатур М.В. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПОГЛЯД ЮРИСТІВ.	478
Юнін О. МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД, ЕКСТРАДИЦІЯ ОСОБИ: ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ЩОДО ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.	482
Діхтієвський П.В., Проневич О.С. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ.	485

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Bychkov I.H. JUDGES, LAY ASSESSORS, JURY TRIALS: PROBLEMS OF PROFESSIONAL-LEGAL AND SOCIO-NATURAL LEGAL CONSCIOUSNESS.....	16
Bondarchuk-Ladna O.V. TO THE ISSUE OF NORMATIVE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE.....	20
Vyshnevskiy B.S. FUNCTIONS AND POWERS OF PUBLIC GOVERNMENT IN THE VILLAGES OF GALICIA AS PART OF AUSTRIA AND AUSTRIA-HUNGARY.....	24
Dudchenko V.V., Manko D.H. PRUDENT USE OF DIGITAL TOOLS AS A GUIDING PRINCIPLE IN MODERN LEGAL ACTIVITIY.....	28
Kariaka D.Yu., Osinskyi O.O. PROVIDING INTERNAL SECURITY IN THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES.....	31
Mishchuk I.V., Poliukhovych O.I., Kyrychuk B.S. THE EVOLUTION OF THE THEORY OF THE SOCIAL CONTRACT: FROM THE INTERPRETATION OF ANCIENT THINKERS TO IDEAS ABOUT THE STATE IN THE 17TH–18TH CENTURIES.....	35
Novikova M.M. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF DETERMINING THE LIMITS OF STATE INFLUENCE AND AUTONOMY IN THE FIELD OF MEDIATION.....	39
Pyzhov O.M., Honcharenko Ye.V. FORMATION OF THE SYSTEM OF LEGAL COMPETENCIES OF SPECIALISTS IN THE FIELD OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS.....	43
Strilko D.L., Basenko R.O., Kolotilova T.M., Tovsta S.P. HISTORICAL AND LEGAL PREREQUISITES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MEDIATION IN UKRAINE.....	48
Chernyshchuk N.V. THE IMPACT OF LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE ON THE STABILITY OF SOCIETY.....	51

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Vasiukhno S.A. SPECIFIC FEATURES OF JAPANESE PARLIAMENTARISM.....	53
Voloshanivska T.V. VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS UNDER MARTIAL LAW: CURRENT REALITIES.....	58
Holubenko I.I., Yehorova V.S. CONSTITUTIONAL RIGHTS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF COMPLIANCE WITH EUROPEAN STANDARDS OF PROTECTION.....	61
Hryshko L.M. STATE-BUILDING PROCESSES AND PROTECTION OF HUMAN RIGHTS: CONTEMPORARY CHALLENGES.....	65
Zaiats I.O., Tur E.M., Chyrkin A.S. CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASIS OF EXTRAORDINARY REGIMES IN FOREIGN COUNTRIES: EXAMPLE OF GERMANY, POLAND, FRANCE, SPAIN, ITALY, BRAZIL.....	70
Kurinyi Ye.V. SOCIAL PRACTICE AS A DETERMINANT OF CORRECTION OF THE MAIN COMPONENTS OF THE SUBJECT MATTER OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE	76
Novosad I.V. THE INFLUENCE (SOURCES) OF ROMAN LAW ON THE CONSTITUTION.....	80
Steshenko T.V., Karpenko M.V. MECHANISMS FOR EXERCISING STATE POWER THROUGH THE CIVIL SERVICE MANAGEMENT SYSTEM IN UKRAINE.....	84
Steshenko T.V., Sukhovetskyi O.O. THE LEGAL NATURE OF COMPETENCE CONFLICTS (DISPUTES) BETWEEN PUBLIC AUTHORITIES IN UKRAINE: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT.....	89
Chalabiieva M.R. DIGITALIZATION OF SOCIAL SERVICES IN TERRITORIAL COMMUNITIES: LEGAL CHALLENGES OF ADAPTATION TO CRISIS CONDITIONS.....	93
Chyrkin A.S., Baloh V.Yu., Havryliak E.I. PECULIARITIES OF ORGANIZING ELECTIONS IN THE POST-WAR PERIOD IN BOSNIA AND HERZEGOVINA.....	97
Yurchenko I.I. LEGAL REGULATION OF PENSION PROVISION FOR UKRAINIAN MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILY MEMBERS IN THE EXERCISE OF THEIR SOCIAL RIGHTS.....	101

SECTION 3**CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS;
FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

Hiddenko Ye.S. THE GENERAL THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR FORCES OF UKRAINE.....	104
Hrin A.A., Mkrtchian R.S., Popov S.Yu. CIVIL LAW CHARACTERISTICS OF A NON-DISCLOSURE AGREEMENT (CONFIDENTIAL INFORMATION / TRADE SECRET).....	108
Datsenko O.I. REFORMING THE ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION PROCEDURE FOR CONSUMER DISPUTES IN THE EUROPEAN UNION.....	115
Deledyuka S.H. RESTITUTION, VINDICATION, CONDUCTIO AND OTHER REMEDIES FOR RECOVERY OF PROPERTY.....	118
Doroshenko O.F., Pichkur O.V., Petrenko V.O. INCONFORMITY OF THE NORMS OF UKRAINIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF PROTECTION OF PLANT VARIETIES WITH THE NORMS OF THE UPOV CONVENTION AND EU LEGISLATION REGARDING FARMER'S RIGHTS.....	122
Korolov S.S., Ivashchenko S.M., Pashchenko Ye.M., Hashenko S.V., Pylypaka F.P. CORRUPTION RISKS WHEN ENTERING INTO CIVIL LAW CONTRACTS (OBLIGATIONS).....	126
Krasutskyi V.V. CONTENT AND FEATURES OF THE AGREEMENT ON THE PROVISION OF SURETY SERVICES IN BANKRUPTCY PROCEDURES IN UKRAINE.....	131
Minchenko R.M., Minchenko D.A. COMPARATIVE LEGAL ASPECTS OF ENSURING GENDER EQUALITY IN THE PROTECTION OF SPOUSES' RIGHTS IN UKRAINE AND THE EU COUNTRIES.....	135
Perunova O.M. CHARACTERISTIC FEATURES OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS..	140
Popova N.O., Kuzminskyi O.O. PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MEDIATION AND ARBITRATION IN INTELLECTUAL PROPERTY DISPUTES.....	143
Riabchenko Yu.Yu. ALTERNATIVE METHODS OF RESOLVING DOMAIN NAME RIGHTS DISPUTES..	148
Tkachenko K.L. ELECTRONIC WILL AS A METHOD OF PROTECTING THE SUBJECTIVE RIGHTS OF A PERSON IN INHERITANCE RELATIONS: PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION.....	151
Filonova Yu.M., Yavor O.A., Piddubna V.F., Maslova-Yurchenko K.O. THE CIVIL LAW CONCEPT OF USUFRUCT IN EUROPEAN COUNTRIES AND UKRAINE: PROSPECTS FOR IMPROVING UKRAINE'S CURRENT CIVIL LEGISLATION.....	155
Shapoval K.O., Nakonechna D.O. INHERITANCE OF DIGITAL ASSETS: REGULATORY FEATURES.....	160

SECTION 4**ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW**

Vechirko I.O. THE CONTENT OF PROCEDURAL ACTIONS OF THE COMMERCIAL COURT AT THE STAGE OF THE PREVENTIVE RESTRUCTURING PROCEDURE OPENING.....	166
Havryliuk O.O. CONCEPTUAL APPROACHES TO THE EVALUATION OF EFFICIENCY OF LEGAL REGULATION OF RELATIONS IN ALTERNATIVE ENERGY.....	172
Kovalyshyn O.R. LEGAL STATUS OF A JOINT STOCK COMPANY IN EASTERN EUROPEAN STATES..	179
Meniv Ya.O. NEW HOUSING LEGISLATION FOR IDPS 2025: CHALLENGES AND IMPLEMENTATION TOOLS.....	183
Tsiselskyi O.V. THEORETICAL AND LEGAL APPROACH TO THE EXPEDIENCY OF THE EXISTENCE OF COMMERCIAL COURTS IN UKRAINE.....	186
Yudin O.Yu. DEFINITION OF CRYPTOCURRENCY AND THEIR FEATURES IN ECONOMIC LAW.....	190

SECTION 5**LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW**

Borychenko K.V. GUARANTEES OF THE RIGHT TO EMPLOYMENT FOR PERSONS WITH DISABILITIES.....	195

Ivchuk Yu.Yu. FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF EMPLOYEES UNDER MARTIAL ARTS.....	198
Kostohryz Ya.O. LABOR-LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PRINCIPLES OF PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION.....	201
Onufriienko D.V. CONCLUSION AND TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT WITH A PEDAGOGICAL EMPLOYEE.....	204
Pozharova O.V., Nanieva M.I. THE RIGHT TO EMPLOYMENT AND ITS GUARANTEES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL ARTS.....	209
Chanysheva H.I. ON CHANGES TO THE PROCEDURE FOR PAYING PENCIONS TO CERTAIN CATEGORIES OF PERSONS UNDER MARTIAL WAR.....	212

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW;

ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Bondar O.H., Fedchyshyn D.V. POST-WAR RESTORATION OF UKRAINE'S AGRICULTURAL SECTOR BASED ON THE INTRODUCTION OF BIOTECHNOLOGY AND ORGANIC PRODUCTION.....	216
Vashchyshyn M.Ya. EMPHITEUSIS AND LEASE OF A LAND PLOT: PROBLEMS OF DISTRIBUTION AND INTERACTION.....	221
Hryshchenko O.P. LEGAL PRINCIPLES OF THE ENVIRONMENTAL POLICY OF UKRAINE.....	225
Levchenko V.R., Volokh P.V. ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF ORGANIC WASTE FROM INDUSTRIAL LIVESTOCK FARMING IN UKRAINE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE COMMON AGRICULTURAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION.....	229
Overkovska T.K. ENVIRONMENTAL AND LEGAL PRINCIPLES OF LANDS PROTECTION OF THE NATURE AND RESERVE FUND.....	233
Khavalko O.V. HARMONIZATION OF NATIONAL LEGISLATION REGARDING THE PRODUCTION AND EXPORT OF ORGANIC AGRICULTURAL PRODUCTS WITH EU STANDARDS.....	237

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS;

FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Bila V.R., Bondarchuk V.V. INSTITUTIONAL REFORM OF THE ANTI-MONEY LAUNDERING AND COUNTERING THE FINANCING OF TERRORISM SYSTEM IN THE EU: CHALLENGES AND INFLUENCE ON UKRAINE.....	241
Ganbarova Zhala Elchin. ORGAN TRANSPLANTATION UNDER THE LEGISLATION OF AZERBAIJAN: A CRIMINAL LAW ANALYSIS.....	244
Hladchenko T.V. EXIT TAX IN TERMS OF ARTICLE 5 OF COUNCIL DIRECTIVE (EU) 2016/1164, PROSPECTS AND WAYS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	252
Honcharenko H.A., Lobetskyi M.V. RESOLUTION OF THE PACE AS A RESPONSE TO RUSSIA'S INFORMATION THREATS: PROSPECTS FOR EXPANDING THE INTERNATIONAL COOPERATION OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE IN COUNTERING HYBRID THREATS.....	257
Hordiichuk M.V. LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC PAYMENTS.....	262
Hryshyna N.V. THE CONCEPT OF PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW AND EUROPEAN PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	266
Hrokholskyi V.L. SITUATION CENTERS AS ENTITIES OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT OF THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	270
Dumchykov M.O. DIGITAL TOOLS IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION: HOW TECHNOLOGY IS CHANGING THE WORK OF LAW ENFORCEMENT BODIES.....	274
Diakovskiy O.S., Moroz S.S. STRUCTURE AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF A NOTARY AS A SUBJECT OF STATE REGISTRATION.....	278
Kovalenko L.P., Martynovskiy V.V. CURRENT PROBLEMS OF QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES.....	283

Lozynskyi Yu.R., Pavlovych-Seneta Ya.P. DIGITALIZATION OF THE ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL ACTIVITIES OF THE POLICE AS A MEANS OF ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF THE IMPLEMENTATION OF STATE FUNCTIONS.....	286
Lozynskyi Yu.R. THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE LEGAL STATUS OF CIVIL FORMATIONS INVOLVED IN THE PROTECTION OF PUBLIC ORDER.....	289
Tsependa D.P. PROCEDURAL ASPECTS OF RESOLVING CASES OF APPEALING TAX AUTHORITY DECISIONS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS	293
Shtoiko O.I. FEATURES AND STRUCTURE OF THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE FOR PREFERENTIAL LENDING FOR INDIVIDUAL HOUSING CONSTRUCTION IN RURAL AREAS.....	297
Yali A.I. SOME ISSUES OF LEGAL REGULATION OF INCENTIVES FOR CIVIL SERVANTS IN UKRAINE	302

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Arkusha L.I., Khyzhniak Ye.S., Chernov O.V. MODERN TOOLS AND MEANS OF COMMERCIAL ESPIONAGE AND THEIR NEUTRALISATION IN THE CORPORATE SECTOR.....	305
Boiko A.M. CERTAIN ASPECTS OF EVIDENCE VERIFICATION AND EVALUATION IN DISCIPLINARY PROCEEDINGS CONCERNING JUDGES.....	310
Hasanov Aflatun Eldar ohly. CRIMINAL-LEGAL MEASURES AGAINST LEGAL ENTITIES AND SPECIAL CONFISCATION: TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	314
Hladenko O.M. THE EXPLOITATION OF A PERSON IN ARMED CONFLICTS: CRIMINAL LAW CHALLENGES.....	319
Kotovshchykov R.A. LEGAL USE FOR THE PURPOSE OF OBTAINING PROFIT OF HUMANITARIAN AID, CHARITABLE DONATIONS OR FREE AID (ART. 201-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): ANALYSIS OF CERTAIN CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE...	323
Krasnova A.V. REGULATORY CONSOLIDATION OF THE RIGHT TO INFORMATION AND CONSULTATION.....	326
Muzychenko O.V., Karandas M.V. FEATURES OF HOLDING ACCOUNTABLE PERSONS WHO PROVIDE THIRD PARTIES WITH ACCESS TO THEIR BANK CARDS AND ACCOUNTS ("DROPS").....	330
Sokolov D.S. REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF PUBLIC PROCUREMENT AS A COMPONENT OF CRIMINAL SECURITY OF THE BUDGETARY SPHERE OF UKRAINE.....	333
Sushkova V.V., Pazych A.V. APPLICATION OF THE ARTICLE OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE REGARDING THE ILLEGAL USE OF HUMANITARIAN AID: DIFFICULTIES OF QUALIFICATION AND WAYS OF THEIR RESOLUTION.....	337
Tkachenko V.V. COLLABORATIONISM AS A NEW FORM OF ORGANIZED CRIME IN TIMES OF WAR....	340
Forostianyi A.V., Omelchenko O.I. ECOCIDE IN THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE: CRIMINAL LAW ASSESSMENT AND ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES.....	343
Chuhunikov I.I. CRIMINAL LIABILITY OF MILITARY COMMANDERS, OTHER PERSONS WHO ACTUALLY ACT AS MILITARY COMMANDERS, AND OTHER SUPERIORS: PROBLEMATIC ASPECTS.....	347
Shamrynskyi D.O. PERSONAL EXERCISE OF PROCEDURAL SUPERVISION OVER PRE-TRIAL INVESTIGATION BY THE HEAD OF A PROSECUTOR'S OFFICE: PROBLEMS OF LEGISLATIVE UNCERTAINTY.....	353

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Basalyk S.A., Biletskyi V.O. ON CERTAIN ISSUES REGARDING THE USE OF UKRAINIAN CITIZENS IN ARMED CONFLICTS AS A FORM OF HUMAN TRAFFICKING.....	359
Kurylo V.O. CURRENT ISSUES OF THE APPLICATION AND ACTION OF A PREVENTIVE MEASURE IN THE FORM OF PLEDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	362

Marchenko O.A. SOME PROCEDURAL FEATURES OF REMOTE PROCEEDINGS IN MARTIAL STATE CONDITIONS.....	365
Mytchuk D.R. RECOGNITION OF EVIDENCE INADMISSIBLE DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION: PROBLEMATIC ASPECTS AND WAYS TO OVERCOME THEM.....	368
Murzanovska A.V. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FORENSIC INVESTIGATION: METHODOLOGICAL AND PRACTICAL ISSUES.....	373
Pidhorodynska A.V. ON THE ISSUE OF FORMING THE JUDICIAL POSITION OF THE INTERNATIONAL COURT.....	376
Porkhun N.S. EVOLUTION OF FAIR TRIAL STANDARDS: FROM NUREMBER TO MODERN INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEDURAL LAW.....	379
Serkevych I.R., Lisitsyna Yu.O. THE CORRELATION OF FORENSICALLY SIGNIFICANT INFORMATION AND CRIMINAL PROCEDURAL EVIDENCE.....	382
Soloviova O.Ye. INTERNATIONAL COOPERATION IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES: MECHANISMS AND PERSPECTIVES OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	386
Khomenko Yu.I. PROBLEMATIC ISSUES OF DISCHARGE FROM CRIMINAL LIABILITY DUE TO A CHANGE OF SITUATION.....	389

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Kostenko S.K. FORMATION OF THE PROSECUTORIAL CORPS IN UKRAINE: ACTUAL PROBLEMS OF THE CURRENT ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM.....	392
Kosiuta M.V., Strilets M.I. REPRESENTATIVE FUNCTION OF THE PROSECUTOR'S OFFICE.....	397

SECTION 11

INTERNATIONAL LAW

Asirian S.R., Filippova D.O., Klymus Kh.I. PECULIARITIES OF THE SWISS MODEL OF LIMITED INTEGRATION INTO EU MEMBERSHIP.....	400
Babin B.V., Prykhodko A.V., Pleshko E.A. CURRENT CHALLENGES TO MARITIME LABOR AND ORGANIZATIONAL LEGAL FORMS OF PROTECTION OF UKRAINIAN SEAFARERS' RIGHTS.....	403
Basysta A.V. THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES AS A CATALYST FOR THE TRANSFORMATION OF ANTI-DISCRIMINATION LAW AND JURISPRUDENCE IN THE EUROPEAN UNION.....	407
Batviniev V.O. ENSURING THE CULTURAL RIGHTS OF INDIGENOUS PEOPLES AT THE INTERNATIONAL UNIVERSAL LEVEL.....	413
Buhaiets A.S. INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: THE PERSPECTIVES OF INTERNATIONAL LEGAL AND DOMESTIC REGULATION.....	417
Havlovska A.O., Hladenko O.M. INTERNATIONAL STANDARDS AND NATIONAL FEATURES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO HUMAN EXPLOITATION.....	421
Ihnatov M.P. LEGAL INTEGRATION OF EASTERN EUROPEAN COUNTRIES INTO THE EUROPEAN UNION: PROBLEMS AND PROSPECTS (USING THE EXAMPLE OF POLAND AND ROMANIA).....	425
Kyrylovska Yanita, Lysiak O.I. COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND HUMAN RIGHTS DURING WARS.....	429
Pylypenko V.P. PROTECTION OF CULTURAL VALUES IN UKRAINE IN CONNECTION WITH RUSSIAN AGGRESSION.....	432
Renov Ye.V. HATE SPEECH IN THE MASS MEDIA: THE INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR COUNTERACTION.....	438
Taranenko M.M., Zaiets A.M. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF REFUGEE STATUS.....	442
Fomin P.V. PROHIBITION OF DISCRIMINATION ON THE BASIS OF SOCIO-ECONOMIC DISADVANTAGE: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT.....	445

Shamraieva V.M. THE ADJUDICATION OF DISPUTES INVOLVING UKRAINE IN INTERNATIONAL JUDICIAL INSTITUTIONS.....	449
Shulha V.O., Kovtunenکو S.R. COMPARATIVE ANALYSIS OF DOCTRINAL APPROACHES ON THE CHARACTERISTICS OF TRANSNATIONAL CRIMINAL ORGANIZATIONS.....	453

SECTION 12 MILITARY LAW

Artykov D.M., Shevtsov A.L. MECHANISMS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF NATIONAL SECURITY: BALANCE BETWEEN DEMOCRACY AND CENTRALIZATION.....	457

SECTION 13 PHILOSOPHY OF LAW

Kozii I.V., Pihosh M.A., Shevchuk A.V. THE PHENOMENON OF CULTURE AND DEMOCRACY THROUGH THE PRISM OF LAW.....	462

OUR ANNIVERSARY PEOPLE

INFORMATION ABOUT PETRENKO V.O.....	465

CURRENT PROBLEMS OF LEGAL SCIENCE

Shkarupa K.V. PROSPECTS OF REGULATORY AND LEGAL STRENGTHENING OF THE CONCEPT OF PUBLIC CONTROL AND ITS IMPLEMENTATION SUBJECTS.....	466
Anishchenko M.A. THE LEGAL NATURE OF PALLIATIVE CARE IN UKRAINE: IMPLEMENTATION OF CITIZENS' CONSTITUTIONAL RIGHTS TO HEALTHCARE AND SOCIAL PROTECTION.....	469
Petrunenکو Ya.V. IMPROVEMENT OF UKRAINIAN BANKRUPTCY LEGISLATION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION: CHALLENGES OF IMPLEMENTING DIRECTIVE (EU) 2019/1023.....	473
Shablysty V.V., Kalatur M.V. SOCIAL INSURANCE IN UKRAINE: THE VIEW OF LAWYERS.....	478
Yunin O. INTERNATIONAL CRIMINAL COURT, EXTRADITION OF A PERSON: WAYS TO RESOLVE ISSUES CONCERNING CRIMINAL LIABILITY FOR ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE.....	482
Dikhtiievskyi P.V., Pronevych O.S. WAYS TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF JUDICIAL CONTROL IN THE FIELD OF URBAN PLANNING.....	485

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 347.129

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/1>

СУДДІ, НАРОДНІ ЗАСІДАТЕЛІ, СУД ПРИСЯЖНИХ: ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПРИРОДНОЇ ПРАВОВІДОМОСТІ

JUDGES, LAY ASSESSORS, JURY TRIALS: PROBLEMS OF PROFESSIONAL-LEGAL AND SOCIO-NATURAL LEGAL CONSCIOUSNESS

Бичков І.Г., к.ю.н.,
суддя

Ковпаківський районний суд м. Суми

Практика правосуддя з розгляду різнопредметних судових справ показує, що прийняття рішень професійними суддями по однотипних справах різняться, як з точки їх правозастосування, так і оцінки засобів доказування та обґрунтування своєї правової позиції при ухваленні судових рішень. Не дивлячись на це, судді кожного разу виходять із своєї професійної правосвідомості, яка ґрунтується на основі їх внутрішнього переконання, одночасно впливаючи своїми рішеннями на формування суспільної правосвідомості.

Історія правосуддя і теорія права завжди спрямовували і спрямовують свої погляди у сферу ідей справедливості, чесності, неупередженості як самих суддів, так і правосуддя в цілому, виходячи із безумовного поєднання їх суспільної та професійної правосвідомості суддів в єдине світоглядне сприйняття суспільних цінностей. Не дивлячись на здавалося б простоту такого підходу до правосуддя, насправді він є одним із найскладніших і найдискусійніших підходів не лише в теорії права, але і філософії права, оскільки його формування обумовлюється культурними, психологічними, віковими, професійними, життєво-досвідними особливостями. Це безумовно формує професійну стійкість суддів, яка напрацьовується роками і проявляється кожного разу в розумно професійному правозастосуванні та справедливості оцінки засобів доказування з ухваленням судових рішень на основі принципу верховенства права. Все це безумовно має вплив на формування довіри суспільства до правосуддя. Разом з тим, суспільна практика показує, що правосуддя час від часу «хворіє» на корупційні прояви і це підриває довіру до нього. З метою підвищення довіри до правосуддя держави світу намагаються залучити до процесу судочинства населення, формуючи в такий спосіб альтернативний підхід у прийнятті судових рішень судом присяжних, звільняючи таким чином професійних суддів від обов'язку прийняття рішень. Саме на цьому етапі правосуддя важливим є не професійний досвід судді у прийнятті рішення, а природна правосвідомість пересічних громадян, які не будучи професіоналами в галузі права, перебуваючи в журі присяжних, могли б приймати рішення саме на основі природного розуміння чесності, справедливості, винності чи невинності особи тощо. В той же час, практика знала і інші альтернативні підходи щодо залучення громадян до правосуддя, про що і йде мова в даній роботі.

Ключові слова: суспільна правосвідомість, професійно-правова свідомість суддів, правозастосування, праворозуміння, правозастосовна практика, правосуддя, присяжні, народні засідателі, судді, судочинство, філософія права, теорія права.

The practice of justice in considering various court cases shows that the decision-making of professional judges in similar cases differs, both in terms of their application of law and in the assessment of the means of proof and substantiation of their legal position when making court decisions. Despite this, judges each time proceed from their professional legal consciousness, which is based on their internal convictions, while at the same time influencing the formation of public legal consciousness with their decisions.

The history of justice and the theory of law have always directed and direct their views into the sphere of ideas of justice, honesty, impartiality of both the judges themselves and justice in general, based on the unconditional combination of their public and professional legal consciousness of judges into a single worldview perception of social values. Despite the seeming simplicity of this approach to justice, in fact it is one of the most complex and debatable approaches not only in legal theory, but also in the philosophy of law, since its formation is conditioned by cultural, psychological, age, professional, life-experience characteristics. This certainly forms the professional stability of judges, which is developed over the years and is manifested each time in a reasonably professional application of law and the fairness of the assessment of evidence with the adoption of judicial decisions based on the principle of the rule of law. All this certainly has an impact on the formation of public trust in justice. At the same time, public practice shows that justice from time to time «sickens» with corruption and this undermines trust in it. In order to increase trust in justice, states around the world are trying to involve the population in the judicial process, thus forming an alternative approach to making judicial decisions by jury, thus freeing professional judges from the obligation to make decisions. It is at this stage of justice that what is important is not the professional experience of the judge in making a decision, but the natural legal consciousness of ordinary citizens, who, not being professionals in the field of law, being on a jury, could make decisions based on a natural understanding of honesty, justice, guilt or innocence of a person, etc. At the same time, practice knew other alternative approaches to involving citizens in justice, which is what this work is about.

Key words: public legal consciousness, professional and legal consciousness of judges, law enforcement, legal understanding, law enforcement practice, justice, jurors, lay assessors, judges, judicial proceedings, philosophy of law, theory of law.

Постановка проблеми. Спосіб прийняття судових рішень є одним із найдискусійніших питань правосуддя, оскільки він завжди зводився до одного: яким складом суду найдоцільніше приймати рішення: одноособово суддею, колегією професійних суддів, судом присяжних чи за участі народних засідателів? Така проблемність обумовлювалася тим, що професійні судді, набуваючи свого професійного досвіду, застосовували його однотипно по відношенню до тих чи інших предметів спору чи звинувачень в кримінальному судочинстві. Судді часом ігнорують те,

що зміст засобів доказування, не дивлячись на їх загальну схожість, об'єктивно все ж мають свої відмінності. Намагання ж держави якнайбільше, якнайширше залучити пересічних громадян до роботи правосуддя в якості народних засідателів, суду присяжних з метою прийняття якнайсправедливіших судових рішень, зіштовхується з цілим рядом проблем, які в першу чергу ускладнюються невисоким рівнем правової освіченості населення з одного боку і низьким рівнем суспільної активності пересічних громадян у сфері правосуддя – з іншого. Таким чином,

суспільство намагається віднайти такі способи і шляхи по залученню широких мас населення до відправлення правосуддя, які дали б можливість до незаангажованих судових вердиктів, зміст яких ґрунтується на принципі верховенства права.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Науково-прикладні дослідження у сфері теорії держави і права, філософії права щодо проблеми професійно-правової та суспільно-правової правосвідомості суддів, народних засідателів, суду присяжних були присвячені роботі А. О. Черкової (2002 р.), В. А. Трофименко (2004 р.), І. Л. Самсіна (2008 р.), О. В. Петрушина, В. Я. Тація (2009 р.), Є. Г. Бобришова (2011 р.), М. М. Ясинка (2020 р.), А. О. Холоденко (2023 р.) та інших.

Метою статті є дослідження особливостей формування змісту професійно-правової та суспільної правосвідомості суддів, народних засідателів та суду присяжних у відправленні правосуддя в різні історичні періоди суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Історія правосуддя засвідчує той факт, що рівень демократії в суспільстві визначається не кількістю розглянутих судами справ цивільного, адміністративного чи господарського спрямування, а рівнем довіри суспільства до судової системи, рівнем поваги до правосуддя і кожного судді зокрема, оскільки останній є носієм державної влади, взірцем справедливості, чесності, неупередженості та культури.

Безумовно ідея справедливості, чесності в правосудді виникла відразу ж з появою держав перших державних утворень, оскільки вже тоді мало місце намагання за рахунок підкупку суддів отримати «своє» рішення.

З цих підстав, Закони XII таблиць Древнього Риму зазначали: «судді привілеїв, при відступі від закону на свою користь, нехай не запитують» (§1–2 таблиці IX). І тут же для більш детального розуміння даного правила зазначалося: «Невже ти будеш вважати суворою постанову закону, караючого смертною карою того суддю або посередника, які були призначені для судового розгляду справи і були спіймані на тому, що прийняли грошову мзду по даній справі» (§3 таблиці IX) [1, с. 54].

Як бачимо, вже тоді професійна правосвідомість суддів у сфері застосування права мала місце до її спотворення. В той же час, питання чесності і справедливості в правосудді розглядалася не просто як ідея чи теорія, а мала виключно прагматичний характер і з цих підстав, як бачимо, забезпечувалася правовою відповідальністю. Не дивлячись на здавалося б примітивний суспільний розвиток рабовласницької, а в подальшому і феодальної формації усвідомлення того, що суддя застосовує право у відповідності до своєї совісті, було превалуючим в суспільстві. Отже, історія правосуддя – це не історія про виключну чесність і справедливість. Це історія боротьби добра і зла, судових розправ і інтриг, зловживань правом і судовою практикою. В той же час, судово-правові реформи, які були притаманні XVIII–XIX століттям, які відбувались на тлі буржуазних революцій, привносили в розвиток науки про право і правосуддя в цілому ідеї філософсько-правового спрямування в центрі яких знаходиться вчення про природне і позитивне право. Теорія цінностей (аксіологія) стає провідною у сфері правосвідомості та праворозуміння.

Саме в цей період починають згадуватись англосаксонські ідеї XII століття щодо участі в правосудді присяжних засідателів поява яких на той час давала можливість мати «суд народу», який здійснював захист суспільства від свавілля королівської влади. Історія засвідчує, що поширення інституту присяжних засідателів мало місце не лише в країнах загального права (США, 1791 р., Біль про право), а і в країнах континентального права, в тому числі і на території Лівобережної України: (Судові статуту 1864 р.), Статуту Великого князівства Литовського 1566, 1588 р. – західна частина України). Безумовно, ставлення

до суду присяжних в суспільстві було неоднозначним від сприйняття його як «суду суспільної свідомості» до «суду вулиці», від «суду правового та милостивого» до «суду натовпу» [2, с. 351].

Не дивлячись на це, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у своїй роботі «Філософія права» (1820 р.) зазначав: «Судовій владі необхідні два види легітимності: а) загальна довіра до неї всіх громадян суспільства; б) індивідуальна довіра до суддів». Досягнення легітимності обох видів довіри він вбачав у суді присяжних, які він ставив вище за «суто юридичні суди» [3, с. 263–264].

Все це вказує на те, що присяжні засідателі, маючи свою усвідомлену відповідальність за прийняте ними рішення, привносили в такий процес свою суспільну правосвідомість, яка і впливала на їх рішення, виходячи із свого життєвого досвіду, особистого розуміння справедливості, логічності, розумності та добросовісності. Такий стан справ давав можливість таким присяжним, не маючи пізнань у сфері права усвідомлювати поняття винності чи невинності особи у вчиненні тих чи інших правомірних чи неправомірних діянь, інтегруючи свої відчуття в кінцеве спільне рішення присяжних [4, с. 126]. Саме за їх участі найбільше було виправдувальних вироків в правосудді тодішньої російської імперії, серед яких є знаменита справа Віри Засулич та інші.

В цьому зв'язку Г.В.Ф. Гегель зазначав, що громадяни у громадянському суспільстві вважаються невід'ємною частиною процесу правосуддя, в якому вони приймають участь у статусі присяжних [3, с. 199].

Безумовно, на рівні доктринальних поглядів така позиція знаменитого філософа не сприймалась однозначно. Ключовим питанням щодо конверсійності таких поглядів було те, що юридичне розуміння змісту норм права та практики їх правозастосування часом є настільки складним, навіть для самих суддів, не те, що для непрофесіоналів, якими є пересічні громадяни, яких законодавець наділяє процесуально-правовим статусом суддів-присяжних?

Разом з тим, на початку XX століття в радянській державі, у склад якої входила і Україна, таку науково-практичну полеміку було закінчено у зв'язку з появою нової політично-правової доктрини радянської доби: «революційної законності». Така доктрина виникла на основі політичної тези «диктатури пролетаріату», яка стала основою жовтневого перевороту 1917 року і ґрунтувалася не на праві, а класово-політичній доцільності. Саме такий вид політичної свідомості почав формувати, а відтак і впливати на суспільну правосвідомість тодішнього суспільства, основу якого складали робітники, селяни, червоноармійці. Якщо говорити про судову гілку влади, то 14 лютого 1919 року в Україні було організовано єдиний народний суд, назва якого була похідною від поняття народної влади, куди окрім народних суддів обиралися народні засідателі в кількості 200 чоловік на дільницю народного суду за квотою 50% робітників, 35% селян, 15% червоноармійців [5, с. 15]. 20 жовтня 1920 року Рада народних комісарів УРСР прийняла нове положення про народний суд, за яким народні судді мусили мати обов'язковий стаж політичної роботи, теоретичну або практичну підготовку [5, с. 17].

Таким чином, кардинальна зміна політичного устрою породила нове джерело права, яке ґрунтувалось на класовій правосвідомості. У зв'язку з цим було проголошено, що «громадяни повинні поголовно брати участь в суді» [6, с. 345]. Це привнесло в суспільство «політичний дух», який постійно супроводжував партійними настановами [7, с. 160]. Народні суди повинні були активізувати участь народних засідателів шляхом ознайомлення їх з матеріалами справи, роз'яснити їм законодавство, оскільки в іншому разі «таке відношення окремих народних суддів призводить до вкрай пасивної ролі народних засідателів у судових засіданнях і є наслідком прямої недооцінки такими народними суддями політичної ролі народних

засідателів у судовому процесі [8, с. 216]. Такі вказівки містила в собі Інструкція НКЮ УРСР від 1923 року «Про основні норми цивільного процесу».

Суд присяжних, який мав місце в дореволюційний період, тепер скасовувався, оскільки він сприймався як інститут буржуазного права. Отже історія свідчить, що «правова свідомість на думку А.О. Холоденка, є динамічним явищем, що постійно розвивається та видозмінюється... під впливом об'єктивних (економічних, політичних, правових, кризових явищ) та суб'єктивних (низький рівень правових знань), що і впливає на процес десоціалізації свідомості суб'єктів тощо [9, с. 241].

Саме з підстав десоціалізації «у другій половині дев'яностих років двадцятого століття виклики народних засідателів до суду почали супроводжувались великою складністю. Люди не бажали йти до суду як народні засідателі. Народні засідателі, яких продовжували обирати, не пов'язували себе ні з судом, ні з правосуддям, оскільки всі питання, які стосувалися розгляду справ, фактично вирішували в судах професійні судді. Народні засідателі по суті стали судовим баластом» [7, с. 162]. Довіра до судової системи і правосуддя падала. Оперативність судового розгляду як цивільних, так і кримінальних справ стала критично низькою. Розуміючи такі соціологічні зміни в суспільстві, законодавець 21 червня 2001 року прийняв Закон України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» № 2540-III, де частину першу ст. 16 ЦПК України 1963 р. було змінено і викладено у наступній редакції: «Розгляд цивільних справ у судах першої інстанції здійснюється у складі трьох суддів або суддею одноособово». Таким чином, суспільна правосвідомість по відношенню до правосуддя на початку ХХІ ст. почала змінюватись, що дало можливість вести правосуддя в судах виключно на професійній основі за рахунок професійних суддів. Це вплинуло і на професійну правосвідомість суддів, оскільки тепер на правозастосування норм права не впливала політична благонадійність суддів. Професійні знання, навички та знання судової правозастосовчої практики у сфері різногалузевого процесуального законодавства, стали основою законності в їх роботі.

Саме принцип законності на той час мав ключове значення в правосудді, оскільки стрімкий розвиток ринкових відносин з їх девізом: «все, що не заборонено, то є дозволено», породило безліч нових правовідносин, які не завжди узгоджувались із діючим цивільним, податковим, земельним законодавством. Кількість справ уже в 2006 році, які були розглянуті в системі загальних судів складало 7,4 млн. [10], а в 2007 році таких справ уже було 8,7 млн. [11]. Таким чином довіра до суду, а з нею і громадянська підтримка судової системи, по суті сприяли поступовому формуванню відкритого суспільства, яке почало прагнути не лише до законності судочинства, а і його справедливості, чесності, розумності та здорового глузду в першу чергу у сфері правозастосовної практики. Безумовно, ринкові відносини пришвидшували фінансово-економічне розширення суспільства. Такі тенденції не могли не впливати на правосуддя, яке починає розривати корупційні скандали, що вказує на те, що на цьому етапі правова свідомість суддів починає спотворюватись, що привело до того, що довіра до суду в цей період (2003–2004 рр.) в Україні за даними інституту Геллапа (Американський інститут суспільної думки) починає різко падати, складаючи лише 16%, що було одним із найнижчих показників у світі [12, с. 97].

У зв'язку з цим Пленум Верховного Суду України вимушений був терміново 13 червня 2007 року прийняти постанову № 8 «Про незалежність судової влади» зазначаючи, що «суди та судді у своїй діяльності не завжди керуються виключно Конституцією та законами України» [13, с. 3]. В цей час виникає нова проблема, проблема «телефонного права», коли в правосуддя почали втруча-

тись виконавча влада, політичні діячі тощо. Розпочався період боротьби за політичний вплив окремих політичних еліт та окремих високопосадовців на судову гілку влади. Суспільна і політична правосвідомість в Україні тепер нівелювалося формуючи по суті поза правову приватно-доцільну правосвідомість. Такі тенденції протиставлялись державницькій правосвідомості суддів. В цей період самі судді під час їх репрезентативного опитування в період з 20.12.2006 р. по 05.02.2007 р. (опитано було 502 судді) щодо довіри населення до судової гілки влади зазначали, що їм не довіряє більше 60% населення [14].

В 2011 році Верховний Суд України провів моніторинг щодо незалежності суддів, який показав, що 50% суддів пропонувалися хабарі з метою впливу на результат судового розгляду справ [15, с. 7]. В цьому ж році було проведено опитування суддів різних інстанцій Радою суддів України разом з Центром суддівських студій (опитано було 579 суддів різних інстанцій). Опитування показало, що на суддів Верховного Суду України у 37,5% мав тиск з боку керівництва суду, у 56,3% випадках мав тиск представників законодавчої, а у 47,1% погрози і тиск з боку виконавчої влади [16, с. 7].

У 2023 році відповідно до соціологічного дослідження агенції Info Sapiens проведеного на замовлення Transparency International Ukraine за підтримки проекту USAID – 70% громадян скаржились на несправедливість правосуддя [17, с. 37]. Отже розвиток суспільних відносин, а з ними і розвиток правосуддя показує, що правосвідомість суддів як і суспільна довіра до судової системи нашої держави має комплексний характер, який поєднує в собі професійну та суспільну правосвідомість. В той же час правосвідомість народних засідателів поступово трансформувалася від своєї активної участі в правосудді до відмови від такої участі. У зв'язку з цим, практика показала, що такий підхід до правосуддя, яке відправляли народні засідателі разом з професійними суддями, є неефективною.

Разом з тим, Конституція України, підкреслюючи демократизм нашої держави зазначає: «Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних» (ч. 4 ст. 124 Конституції України). Оскільки інститут народних засідателів по суті вичерпав себе, то сьогодні народне представництво, право на яке воно отримує від народу, який є «єдиним джерелом влади в Україні» (ч. 2 ст. 5 Конституції України), починає зміщуватись в бік суду присяжних, який в цивільному процесі на сьогодні має місце в окремому провадженні (ч. 4 ст. 293 ЦПК України). В той же час, це не є судом присяжних в класичному його розумінні. Це проста підміна інституту народних засідателів на інститут присяжних засідателів, що ніяким чином не змінює процесуально-правового статусу присяжних і народних засідателів, оскільки як і раніше «розгляд справ (встановлених пп. 1, 3, 4, 9, 10 ч. 2 ст. 293 ЦПК України) проводиться судом у складі одного судді і двох присяжних» (ч. 4 ст. 293 ЦПК України).

Разом з тим, в суспільстві немає єдності в тому: чи потрібні нам суди присяжних лише в кримінальному судочинстві, чи вони повинні мати місце і в інших видах правосуддя?

На нашу думку, суд присяжних в судах цивільного спрямування є сьогодні вкрай необхідним з огляду на доволі велику складність суспільних відносин, які набули спірного характеру не лише в публічно-правових, господарсько-правових, цивільно-правових відносинах, де предметом спорів сьогодні стають великі майнові комплекси, банки, виборчі справи тощо.

Таким чином, це повинен бути класичний суд присяжних. Вимоги до особи присяжного сьогодні вже закріплені в ст. 65 «Про судоустрій і статус суддів». Питання лише полягає в тому, яку категорію справ можна було б віднести до розгляду судом присяжних?

Основною проблемою їх залучення до правосуддя є те, що присяжні не вмотивовані до такої процесуально-правової роботи, яку вони не розуміють, а усвідомленої потреби в цінності своєї думки у сфері правосуддя вони не мають. З урахуванням цих обставин, дане питання потребує свого урегулювання. Посиленням такої мотивації може бути режим недоторканності судді-присяжного на весь час його виборності, а не лише на час судового провадження, в якому він бере участь. Це може бути фінансова оплата на рівні 50% заробітку судді на час відправлення правосуддя. Присяжний не може бути звільнений з роботи за ініціативою роботодавця без відома того суду, в якому він працює. Він може бути прийнятий на навчання на державній основі тощо. При цьому, переважна більшість присяжних не повинна пов'язуватись із наявністю юридичної освіти, оскільки саме той присяжний є найкращим, рішення якого завжди буде ґрунтуватись на природному праві свого відчуття, совісті та своїх внутрішніх емоцій, без ніякої щодо цього напруги з боку судді, як це мало місце в практичній площині щодо дії інституту народних засідателів. Важливість такого підходу до правосуддя полягає саме у внутрішньому переконанні присяжного про те, що своє «так» чи «ні», «винен» чи «невинен», «правий» чи «не правий» це саме його рішення.

Сьогодні ж «держава вимагає від правосуддя саме верховенства закону, декларуючи при цьому верховенство

права» [12, с. 98]. Саме з цих причин введення суду присяжних в усіх видах правосуддя не лише підвищить довіру до суду з боку суспільства, а і дасть можливість створити динамічне правосуддя обумовлене природним рівнем суспільної правосвідомості, а саме це і потрібно правосуддю, яке сьогодні починає ґрунтуватися на верховенстві права.

Висновки. Процесуальний статус народних засідателів і суд присяжних з точки зору їх процесуальних прав є різним, хоча і зводяться ці права до єдиного права – прийняття рішень в кримінальних, цивільних, адміністративних та господарських справах. В той же час, механізм такої їх участі в правосудді є різним. Якщо народні засідателі були суддями з правами професійних суддів, які безпосередньо вели судовий процес, приймаючи безпосередню участь в процесі ухвалення судових рішень, схилиючись при цьому у сферу професійної правосвідомості суддів, то суд присяжних, голосуючи щодо того «винен» чи «невинен», «так» чи «ні», ґрунтує таке свої рішення на основі лише суспільної правосвідомості, незалежно від професійної правосвідомості професійного судді. При цьому, на таку світоглядну правосвідомість суду присяжних, по суті, не впливає будь-який адміністративний чи сторонній тиск. Саме в цьому і проявляється суть принципу верховенства права, коли рішення приймається виходячи із суспільних цінностей, розуміння справедливості, чесності та здорового глузду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черніловський З. М. Хрестоматія по загальній історії держави і права : навчальний посібник. Вид. Фірма «Гардаріна», 1996. 413 с.
2. Кучинська О. П. Здійснення правосуддя судом присяжних: за і проти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серії Право*. 2010. Вип. 14. С. 351–353.
3. Гегель Г. В. Ф. *Філософія права*. Перекл. з нім. Київ: Видавництво «Думка», 1990. 524 с.
4. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. Київ: Вид-во Україна, 1999. 544 с.
5. Сусло Д. С. Історія суду радянської України (1917-1967): монографія. Київ: Вид-во «Київський університет», 1968. 232 с.
6. Ленін В. І. Повний збірник творів. Київ: Вид-во Політ. літер. 1963. Т. 27. С. 345.
7. Ясинок М. М. Окреме провадження і народні засідателі: історико-правовий огляд. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2 С. 160–163.
8. Інструкція НКЮ УРСР «Про основні норми цивільного процесу» 1993 року. *Бюлетень НКЮ УРСР*. 1923. № 16-17. 435 с.
9. Холоденко А. О. Правова свідомість працівника суду як соціально-правовий феномен. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 4. С. 240–244.
10. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 році (за даними судової статистики). *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 5. 49 с.
11. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2007 році (за даними судової статистики). *Вісник Верховного Суду України*. 2008. № 6. 49 с.
12. Ясинок М. М. До питання «ефективності правосуддя в Україні: аналіз та перспективи». *Приватне та публічне право*. 2020. № 4 С. 95–100.
13. Про незалежність судової влади. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 13 червня 2007 року. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 6. С. 3–5.
14. Академія суддів України: Матеріали навчальних семінарів для суддів та журналістів «Судова влада та засоби масової інформації» Одеса. Березень 2009.
15. Моніторинг незалежності суддів в Україні. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 1. С. 6–8.
16. Моніторинг незалежності суддів України, проведений Радою суддів України за участю Центру суддівських студій в 2011 році. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 12. С. 7–10.
17. Бусол О. Міжнародний науково-дослідний центр: Стан і проблеми протидії корупції в органах виконавчої та законодавчої влади в Україні за 2 квартал 2003 р. *Юридичний вісник України* № 2 (6-27) за 1-16 липня 2023 р. С. 36–38.

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ У ФОКУСІ ПРАВОВОЇ АНАЛІТИКИ

TO THE ISSUE OF NORMATIVE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Бондарчук-Ладна О.В., аспірантка кафедри теорії держави і права
Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

У статті використано потенціал правової аналітики для дослідження найбільш гострих проблем нормативної основи громадянського суспільства в Україні. Актуальність теми аргументована тим, що громадянське суспільство виступає важливою передумовою розвитку України як демократичної, правової, проєвропейської держави. На основі аналізу вітчизняного законодавства зроблено висновки про задовільний стан нормативного забезпечення формування громадянського суспільства в Україні. Відзначено, що з перших років незалежності створюється законодавча основа для розбудови тільки окремих інститутів громадянського суспільства. Лише в останні десятиліття цілісний розвиток громадянського суспільства в Україні набув значення важливого напрямку державної політики. Встановлено, що основу для формування партнерських взаємовідносин громадянського суспільства з державою утворює низка урядових і президентських актів. Водночас констатовано, що відсутність конституційних положень про громадянське суспільство гальмує його розвиток. Відзначено також недоліки чинного законодавства, які перешкоджають утворенню та діяльності окремих видів організацій громадянського суспільства, реалізації громадянських ініціатив і здійснення громадського контролю за діяльністю публічної влади. Оскільки правова аналітика уможливує прогнозування ефективності діючого законодавства в майбутньому, сформульовано пропозиції щодо внесення відповідних змін до Основного Закону та інших нормативних актів у повоєнний період. У кінцевому підсумку це сприятиме активізації інституцій громадянського суспільства, розвитку правових форм їх діяльності, більш тісній взаємодії з державною й муніципальною владою. Додатково акцентовано на європейських стандартах, яких Україна повинна дотримуватися у процесі формування громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські об'єднання, місцеве самоврядування, політичні партії, права і свободи людини, правова аналітика.

The article uses the potential of legal analytics to study the most acute problems of the regulatory framework of civil society in Ukraine. The relevance of the topic is justified by the fact that civil society is an important prerequisite for the development of Ukraine as a democratic, legal, pro-European state. Based on the analysis of domestic legislation, the author draws conclusions about the satisfactory state of regulatory support for the formation of civil society in Ukraine. It is noted that since the first years of independence a legislative framework for the development of only certain institutions of civil society has been created. It is only in recent decades that the holistic development of civil society in Ukraine has become an important area of public policy. It is noted that a number of governmental and presidential acts creates the basis for the formation of partnership relations between civil society and the state.

At the same time, it is noted that the lack of constitutional provisions on civil society hinders its development. The author also notes the shortcomings of the current legislation, which impede the establishment and operation of certain types of civil society organizations, the implementation of civic initiatives, and public control over the activities of public authorities. Since legal analytics allows to predict the effectiveness of the current legislation in the future, the author formulates proposals for introducing appropriate amendments to the Basic Law and other regulatory acts in the post-war period. Ultimately, this will contribute to the activation of civil society institutions, the development of legal forms of their activity, and closer interaction with state and municipal authorities. In addition, the author emphasizes the European standards that Ukraine should follow in the process of civil society formation.

Key words: civil society, public associations, local self-government, political parties, human rights and freedoms, legal analytics.

Постановка проблеми. На сучасному етапі зрілість громадянського суспільства визнається важливою передумовою розвитку України як демократичної, правової, проєвропейської держави. Своєю чергою, становлення громадянського суспільства значною мірою залежить від його легалізації, передовсім у Конституції і інших нормативно-правових актах України. Закріплення сутнісних характеристик громадянського суспільства, його основних засад та інститутів у національному законодавстві виступає гарантією стабільності й сталого розвитку громадянського суспільства в нашій державі. Оскільки у сучасній юридичній науці дедалі частіше починає застосовуватися такий інноваційний напрям, як правова аналітика, видається доцільним використання його потенціалу для вивчення правової основи зародження та становлення громадянського суспільства в Україні.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити процес формування сприятливого для громадянського суспільства законодавчого середовища та виокремити найбільш гострі проблеми нормативно-правової бази, що стримують розбудову громадянського суспільства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом питання формування політико-правових основ для зародження та становлення громадянського суспільства в Україні доволі ґрунтовно висвітлює Т. М. Краснопольська, яка

виокремлює три етапи цього процесу [1, с. 38–41]. За словами дослідниці, на першому етапі закладаються політико-правові та економічні підвалини формування дієздатного громадянського суспільства; на другому відбувається зміцнення громадянського суспільства в Україні та початок його взаємодії з державою; третій етап пов'язується зі зміною існуючої моделі взаємодії держави і громадянського суспільства на партнерську. Зі свого боку, Т. Ю. Акімова, досліджуючи нормативно-правове забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні, зосереджує увагу на нормативно-правових актах, що були прийняті після Революції Гідності 2013–14 рр. [2, р. 560–578]. Однак системного аналізу нормативно-правової основи для формування громадянського суспільства з акцентами на її основних проблемах наразі не проводилося.

Виклад основного матеріалу. Потенціал правової аналітики як інноваційного напрямку сучасної юридичної науки розкривається в її функціях, які, за слушним твердженням Н. М. Оніщенко, «можна розділити на дві групи: теоретичні, що забезпечують розвиток та якісний приріст знань; прагматичні функції, спрямовані на вирішення завдань юридичної практики» [3, с. 136]. Тобто шляхом правової аналітики ми не лише отримуємо нові знання про правове середовище вітчизняного громадянського суспільства, а й змогу визначити ефективність того чи іншого нормативно-правового акта, спрямованого на врегулю-

вання в дієвий спосіб недержавних суспільних інститутів і відносин, окреслити шляхи подальшого вдосконалення законодавства.

Нормативно-правова база для становлення громадянського суспільства в Україні, на нашу думку, формувалася за двома напрямками, причому з початку 2000-х рр. вони «співіснують». Перший напрям започаткувала Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990, прийнята абсолютною більшістю депутатів Верховної Ради УРСР, які, незважаючи на ідеологічні розходження, об'єдналися заради визначення майбутнього Української держави. Саме преамбула Декларації втілила у собі цінності, які стали потужним консолідуючим чинником: створення демократичного суспільства, всебічне забезпечення прав і свобод людини, повага до національних прав усіх народів, повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток українського народу, побудова правової держави, утвердження суверенітету і самоврядування народу України [4]. Указані цінності набули реального змісту з проголошенням незалежності України, коли почалася практична розбудова суверенної, правової держави і громадянського суспільства в Україні. Хоч у названих політико-правових документах останнього терміна не було закріплено, зокрема, в Декларації про державний суверенітет мова йшла про демократичне суспільство, однак не підлягає сумніву, що саме демократія сприяє формуванню якісно нового соціального порядку та становленню громадянського суспільства.

Відтак своїм завданням Українська держава визначила нормативно-правове забезпечення передовсім інституційної розбудови громадянського суспільства, що й отримало відображення у численних правових актах, ухвалених практично з перших років незалежності й до початку 2000-х рр., коли одночасно почала формуватися нормативно-правова база для партнерської взаємодії держави і громадянського суспільства. Інакше кажучи, Українська держава спочатку намагалася досягти становлення громадянського суспільства лише зусиллями окремих його інститутів, але поступово прийшло розуміння, що активізація процесу формування громадянського суспільства значною мірою залежить від самої держави. Адже, як укажуть вітчизняні науковці Н. Оніщенко та Н. Кузнецова, «громадянське суспільство набирає своєї сили і здатності до розвитку саме у взаємодії (діалозі та партнерстві) чи протистоянні (конфлікті), як це відбувається нині з державою» [5, с. 31]. Тому сприяння розвитку громадянського суспільства стало одним із пріоритетних завдань державної політики, що відобразила низка програмних документів, частина з яких реалізуються і нині.

У рамках першого напрямку окремої уваги потребує нормативно-правовий акт, який тривалий час (1992–2012) був основою для створення й діяльності громадських формувань, а саме – Закон України «Про об'єднання громадян». Не можна не погодитися із твердженням Ю. Ж. Шайгородського, що «сам факт прийняття важливого для розвитку громадянського суспільства закону у перші роки незалежності заслуговує на позитивну оцінку. Разом з тим, у ньому певною мірою «консервувалися» панівні стереотипи тогочасся щодо форм і методів діяльності громадських організацій, не враховувалися окремі норми міжнародного права» [6, с. 341]. Так, указаний закон був покликаний регулювати діяльність таких інститутів громадянського суспільства, як об'єднання громадян. Наголосимо, що до 2001 року цей закон був базовим як для громадських організацій, так і для політичних партій, оскільки закріплював єдині принципи їх створення та діяльності; водночас дія закону не поширювалася на релігійні, кооперативні організації, об'єднання громадян, що мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди, органи місцевого та регіонального самоврядування, органи громадської самодіяльності, профспілки

та інші об'єднання громадян, порядок створення і діяльності яких визначається окремими законами. Однак недоліки закону, що виявилися у процесі його реалізації, знижували його ефективність.

Але найбільше гальмувала розвиток і держави, і громадянського суспільства відсутність конституційно закріплених засад державного і суспільного ладу. Проект Конституції України 1992 року, що пройшов всенародне обговорення і після доопрацювання був оприлюднений 26 жовтня 1993 року, у Розділі III закріпив основи громадянського суспільства. Хоч самого поняття громадянського суспільства проект не містив, але встановив, що воно ґрунтується на засадах свободи і рівноправності людей, самоорганізації і саморегулювання. У ст. 64 проекту Конституції визначалося також, що держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості. Правове регулювання в громадянському суспільстві здійснюється в межах, визначених Конституцією України, і спрямоване на забезпечення інтересів людини. Крім того, проект Конституції унормовував основні складові громадянського суспільства – власність, підприємництво, екологічну безпеку тощо.

Щоправда, після позачергових парламентських і президентських виборів 1994 року розробка Конституції України розпочалася заново й усі конституційні напрацювання щодо громадянського суспільства були втрачені. Відтак у Конституції України 1996 року, як зауважують окремі дослідники, «немає згадки про громадянське суспільство, на формування якого, зрештою, має бути спрямований весь державно-правовий механізм» [7, с. 12]. Водночас, на думку інших науковців, хоч у Конституції України поняття «громадянське суспільство» не згадується, «це не означає, що Основний закон не врегульовує відносини між громадянським суспільством та державою» [8]. Аргументом може слугувати низка норм і принципів, які стосуються громадянського суспільства і містяться передовсім у Розділі II Конституції України, де закріплений правовий статус людини і громадянина в Україні. Дійсно, загалом Конституція України має людиноцентристську спрямованість, що й визначає вектор розвитку громадянського суспільства. Однак, варто погодитися і з твердженням Н. М. Оніщенко про те, що «незважаючи на проголошений Конституцією України людський вимір права (ст.ст. 3, 21, 48), фактичне становище особи сьогодні не відповідає цим ідеалам і перспективам» [9, с. 7]. Інакше кажучи, у розвиненому громадянському суспільстві право гарантує кожній людині широкий спектр прав і свобод та спрямовує діяльність держави на їх всебічне забезпечення. Наявна невідповідність між багатьма конституційними положеннями та практикою їх реалізації перешкоджає розвитку громадянського суспільства. Саме тому вважаємо за доцільне приєднатися до тих науковців [7, с. 12; 10, с. 177], які пропонують доповнити Конституцію України нормами про громадянське суспільство. Проаналізувавши ці пропозиції, ми дійшли висновку, що їх реалізація можлива лише після завершення війни, оскільки мова йде про внесення змін до Основного Закону, а це в умовах воєнного стану не допускається. На нашу думку, відповідними нормами слід доповнити Розділ I Конституції України, де закріплені загальні засади конституційного ладу, що охоплює державний і суспільний лад. У статті 15 варто визначити основоположні засади громадянського суспільства, такі як свобода, рівність, справедливість, толерантність, а також регламентувати відносини громадянського суспільства і держави, акцентуючи на тому, що вони мають базуватися на паритетних началах.

Як уже зазначалося, Закон України «Про об'єднання громадян» на перших порах позитивно вплинув на інституційну розбудову громадянського суспільства,

але з часом його норми застаріли й не узгоджувалися, зокрема, з європейськими стандартами, закріпленими в Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі 2007 року [11]. Прийняття 2012 року Закону України «Про громадські об'єднання» отримало позитивну оцінку міжнародних і вітчизняних експертів, громадських активістів та суспільства загалом. Серед прогресивних новел указанного закону відзначимо: скасування «територіального статусу» громадських об'єднань, спрощення та здешевлення процедури їх реєстрації, відміна державного контролю за статутною діяльністю громадських об'єднань, уточнення переліку підстав для їх ліквідації (розпуску) та ін. Окремо слід вказати на розширення повноважень у сфері захисту прав не тільки своїх членів, а інших осіб, що стало імпульсом для активізації правозахисних організацій. Водночас законодавець не приділяє належної уваги окремим видам громадських організацій, наприклад, правозахисним. Тобто окремі недосконалі норми закону не дають змоги повною мірою використати його потенціал для реалізації права особи на утворення громадського об'єднання та участь у ньому.

Серед нормативно-правових актів, які відіграли важливу роль в інституційній розбудові громадянського суспільства, варто відзначити і Закон України «Про політичні партії в Україні» 2001 року, який створив законодавчу основу для реалізації конституційного права громадян на свободу об'єднання у політичні партії. Вважасмо, що політичні партії мають «подвійну» природу, оскільки вони виражають інтереси широких соціальних груп як інститути громадянського суспільства і, водночас, беруть участь у здійсненні політичної влади як інститути держави. На сучасному етапі вказаний закон не забезпечує якісний розвиток партійної системи у плані її спроможності бути ресурсом для формування органів державної влади, а також виступати посередником між державною владою і суспільством. Цей закон потребує докорінного оновлення й у зв'язку із запровадженням пропорційної системи виборів до парламенту, до якої політичним партіям належить адаптуватися. Саме тому експерти вважають доцільними такі законодавчі зміни, як підвищення вимог щодо кількісних і якісних параметрів членства в політичних партіях, їх регіонального представництва, фінансування партійних структур, політичної і громадської участі, наявності інформаційних ресурсів тощо [12, с. 103].

Особливими інститутами громадянського суспільства є церква та релігійні організації. Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 року закріпив право на свободу совісті та можливості здійснення цього права громадянами України, а також урегулював взаємовідносини між церквою та державою. Зокрема, встановивши, що церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави, остання взяла на себе обов'язок захищати права і законні інтереси релігійних організацій; сприяти встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; ураховувати та поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Водночас було підтверджено право релігійних організацій брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Далі було ухвалено низку правових актів, які посилили вплив церкви на культурні, соціальні та, фактично, політичні процеси в українському суспільстві. Однак профільний для цієї сфери Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» вже давно потребує суттєвого оновлення. За період його чинності до парламенту неодноразово вносилися відповідні законо-

проекти, що стосувалися свободи совісті, діяльності релігійних організацій тощо, однак не всі з них були прийняті. Ми зауважимо, що на сучасному етапі актуальною залишається проблема «подвійної реєстрації» (реєстрація статуту та державна реєстрація юридичної особи) релігійних організацій, крім того, необхідно на законодавчому рівні чітко визначити форми, в яких можуть створюватися релігійні організації, вирішити питання про передачу релігійним організаціям культового та іншого майна та ін.

Важливе місце у системі інститутів громадянського суспільства займає місцеве самоврядування, нормативне закріплення якого забезпечила ст. 7 Конституції України та її окремих XI Розділ. 1997 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про місцеве самоврядування» та ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування. Щоправда, на думку деяких учених, «Україна дещо повільно просувається в напрямі імплементації в національне законодавство положень Європейської хартії місцевого самоврядування» [13, с. 43].

На нашу думку, стандарти Європейської хартії місцевого самоврядування почали впроваджуватися в Україні з початком реформи децентралізації 2014 року, власне за останні десять років був сформований доволі значний масив нормативно-правових актів у сфері місцевого самоврядування. Однак, за словами С. Г. Серьогіної, ідею прогресу місцевого самоврядування некоректно ототожнювати з ідеєю кількісного накопичення юридичних актів [13, с. 45]. Дійсно, для закріплення якісного оновлення правового регулювання місцевого самоврядування необхідна систематизація законодавства у цій сфері, а також внесення відповідних змін до Конституції України та прийняття в новій редакції Закону України «Про місцеве самоврядування» та Закону України «Про органи самоорганізації населення».

Не сформована в Україні і законодавча основа для місцевих референдумів. Ураховуючи курс України на євроінтеграцію, для національного законодавчого регулювання місцевих референдумів орієнтиром має бути європейський досвід у цій сфері, акумульований у багатьох документах Ради Європи. Наприклад, Парламентська асамблея Ради Європи в Рекомендації № 1704 (2005) «Референдуми: до кращих практик в Європі» від 29 квітня 2005 р. акцентує на тому, що референдуми істотно впливають на розвиток організованого громадянського суспільства в рамках демократії участі, саме тому ПАРЕ наголошує на необхідності розробки чіткої національної правової основи для проведення референдумів [14]. Ураховуючи важливість цього інституту, можна твердити, що відсутність його легалізації гальмує демократизацію публічного управління та розбудову громадянського суспільства в Україні.

Відзначимо, що крім законодавчого забезпечення інституціалізації громадянського суспільства, з початку 2000-х рр. Українська держава починає формувати цілісну політику сприяння розвитку громадянського суспільства. Найперше це отримало відображення у програмах діяльності Кабінету Міністрів України та інших урядових документах. 2012 року була затверджена Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, яка закріпила тлумачення громадянського суспільства як «такого стану суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадської активності та самоорганізації» [15]. Затвердження Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки було зумовлено зростанням ролі громадянського суспільства в різноманітних сферах державного і суспільного життя, а також необхідністю запровадження європейських стандартів у відносини між державою і громадянським суспільством [16]. Нарешті, сьогодні реалізується Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Укра-

їні на 2021–2026 роки, ключовою ідеєю якої виступає підхід «жодних рішень для громадянського суспільства без громадянського суспільства» [17]. Загалом указані акти передбачають налагодження ефективної взаємодії органів державної влади з інституціями громадянського суспільства на засадах партнерства та взаємної зацікавленості в досягненні суспільно значущих цілей забезпечення реалізації й захисту прав і свобод людини та громадянина.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що у фокусі правової аналітики створену за період незалежності України законодавчу базу для становлення громадянського суспільства загалом слід визнати задовільною, але спочатку вона спрямовувалася здебільшого на його інституційну розбудову. Лише в останні десятиліття для формування партнерських взаємовідносин громадянського суспільства з державою була прийнята низка урядових і президентських актів, які підтверджують, що сприяння розви-

тку громадянського суспільства в Україні стало важливим напрямом державної політики.

Законодавство, що стосується громадянського суспільства, є надзвичайно розгалуженим, подекуди суперечливим, не позбавленим прогалин та інших дефектів. Ці недоліки створюють перешкоди для утворення та діяльності окремих видів організацій громадянського суспільства, втілення в життя громадянських ініціатив, здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування та врахування останніми громадських пропозицій тощо. З точки зору правової аналітики варто визнати, що нормативна складова сприяння становленню громадянського суспільства потребує удосконалення в напрямку розгортання активності його інституцій, розвитку правових форм їх діяльності, оптимізації взаємодії з публічною (державною й муніципальною) владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краснополська Т. М. Взаємодія громадянського суспільства та правової держави : навч.-метод. посібник. Одеса : Фенікс, 2015. 104 с. (Сер. «Навчально-методичні посібники»).
2. Акімова Т. Ю. Нормативно-правові засади розвитку громадянського суспільства в Україні. *Public Administration and Regional Development*. November 2021. P. 560–578.
3. Оніщенко Н. М. Функції правової аналітики: теоретичні виміри, практичні засади. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2017. №1-2. С. 134–138.
4. Декларація про державний суверенітет від 16.07.1990 № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
5. Оніщенко Н., Кузнецова Н. Громадянське суспільство і виклики часу: від теорії до практичних дій. *Віче*. 2014. 7. С. 30–33.
6. Шайгородський Ю. Ж. Розвиток громадянського суспільства та проблема «дефіциту демократії». Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 332–367.
7. Кафарська О. Б. Нормативно-правова основа громадянського суспільства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2011. № 1. С. 6–13.
8. Бабенко К. А. Становлення громадянського суспільства в Україні: конституційний вимір / Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/109-stanovlennya-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrajini-konstitutsijnij-vimir.html>.
9. Оніщенко Н. М. Розвиток національної правової системи в контексті запитів громадянського суспільства. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2018. № 3(5). С. 4–9. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2018.143106>.
10. Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 173–178. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.32>.
11. Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organizations in Europe. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-the-l/1680a1f502>.
12. Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с.
13. Серьогіна С. Г. Напрями вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в аспекті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3(86). С. 43–48.
14. Recommendation № 1704(2005) «Referendums: towards good practices in Europe» (2005). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17329>.
15. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: указ Президента України від 24.03.2012 № 212/2012 (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012#Text>.
16. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки: затверджена указом Президента України від 26.02.2016 № 68/2016 (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#n20>.
17. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: указ Президента України від 07.09.2021 № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n18>.

ФУНКЦІЇ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО УРЯДУ У СЕЛАХ ГАЛИЧИНИ В СКЛАДІ АВСТРІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ

FUNCTIONS AND POWERS OF PUBLIC GOVERNMENT IN THE VILLAGES OF GALICIA AS PART OF AUSTRIA AND AUSTRIA-HUNGARY

Вишневецький Б.С., аспірант кафедри історії держави, права та політико-правових вчень
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджуються функції та повноваження громадського уряду в сільських громадах Галичини в період перебування краю в складі Австрійської імперії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). Дослідження ґрунтується на аналізі джерел, серед яких законодавчі акти, адміністративні документи, статuti місцевих органів влади, а також праці сучасників, що дозволяють комплексно оцінити механізми функціонування місцевого самоврядування в Галичині. У статті розглядаються основні аспекти організації місцевого уряду, структура та обсяг повноважень органів місцевої влади, роль війтів, громадських рад, а також формування та діяльність сільських зборів.

Одним з основних напрямків дослідження було з'ясування впливу австрійських реформ на організацію та функціонування сільського самоврядування в Галичині. Зокрема, особливу увагу приділено введенню нових адміністративних структур, а також змінам у розподілі повноважень між державними та місцевими органами влади, що стало наслідком впровадження нових імперських законів. У цьому контексті досліджено еволюцію правових засад діяльності війтів, які виконували важливу роль у забезпеченні порядку, зборі податків, контролі за виконанням нормативних актів на місцевому рівні. Крім того, важливим є питання взаємодії сільських громад з центральною владою та роль місцевих органів у здійсненні імперських указів.

Дослідження також фокусується на функціонуванні інститутів громадського контролю, таких як громадські збори та місцеві ради, які мали обмежену, але важливу роль у формуванні місцевої політики та здійсненні контролю за органами влади. Спеціальну увагу приділено аналізу соціально-економічних функцій громадського уряду, таких як управління землею, розвиток інфраструктури та підтримка соціальних ініціатив.

У висновках зазначено, що незважаючи на значні обмеження автономії місцевого самоврядування, громадський уряд в Галичині виконував функції, важливі для соціальної стабільності та розвитку місцевих громад. Важливими аспектами були також функції підтримки громадського порядку та охорони прав місцевих жителів, що забезпечувало ефективне існування сільських громад у рамках імперської адміністрації. Роль громадського уряду в цей період була не лише адміністративною, але й культурною, оскільки він став посередником між централізованою владою та місцевими громадами, допомагаючи зберегти національні традиції та підтримувати зв'язок між місцевим населенням і імперським апаратом. Таким чином, функції та повноваження громадського уряду в Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини не лише відповідали вимогам імперської адміністрації, а й допомагали зберегти соціально-політичну стабільність на місцях, сприяючи розвитку громадської свідомості та ідентичності.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Галичина, громадський уряд, сільське самоврядування, адміністративні реформи, імперська адміністрація, громадські збори, правові засади.

The article explores the functions and powers of the public government in the rural communities of Galicia during its time as part of the Austrian Empire and Austro-Hungary (1772–1918). The study is based on the analysis of sources, including legislative acts, administrative documents, statutes of local authorities, and works by contemporaries, which allow for a comprehensive evaluation of the mechanisms of local self-government in Galicia. The article examines the main aspects of local government organization, the structure and scope of powers of local authorities, the role of the village headmen, public councils, as well as the formation and activities of rural assemblies.

One of the main areas of the research is the investigation of the impact of Austrian reforms on the organization and functioning of rural self-government in Galicia. In particular, special attention is given to the introduction of new administrative structures, as well as changes in the distribution of powers between state and local authorities, which resulted from the implementation of new imperial laws. In this context, the evolution of the legal foundations of the activities of village headmen, who played an important role in maintaining order, collecting taxes, and ensuring compliance with regulations at the local level, is examined. Moreover, the interaction between rural communities and central authorities, as well as the role of local bodies in executing imperial decrees, is an important aspect of the study.

The research also focuses on the functioning of public control institutions, such as public assemblies and local councils, which had a limited but important role in shaping local policy and controlling government bodies. Special attention is paid to analyzing the socio-economic functions of public government, such as land management, infrastructure development, and support for social initiatives.

The conclusions highlight that despite significant limitations on the autonomy of local self-government, the public government in Galicia performed functions vital for social stability and the development of local communities. Important aspects included maintaining public order and safeguarding the rights of local residents, ensuring the effective existence of rural communities within the imperial administration. The role of the public government during this period was not only administrative but also cultural, as it acted as an intermediary between centralized authority and local communities, helping preserve national traditions and maintain a connection between the local population and the imperial apparatus. Thus, the functions and powers of the public government in Galicia, within the framework of Austria and Austro-Hungary, not only met the requirements of the imperial administration but also helped preserve social-political stability at the local level, contributing to the development of civic consciousness and identity.

Key words: Austro-Hungary, Galycyna, public government, rural self-government, administrative reforms, imperial administration, public assemblies, legal foundations.

Функціонування місцевого самоврядування в Галичині в період її перебування в складі Австрійської імперії та Австро-Угорщини є важливою темою для розуміння специфіки адміністративного устрою цих держав, а також взаємодії між централізованою імперською владою та місцевими громадами. Після першого поділу Польщі в 1772 р., коли Галичину приєднали до Австрії, і до початку Першої світової війни, територія пережила значні зміни в політичному та адміністративному устрої. Цей період ознаменувався не тільки суттєвими реформами в управлінні,

а й впровадженням нових форм місцевої адміністрації, що змусило місцеві громади адаптуватися до імперських вимог і викликів. Особливе місце в цій системі посідав так званий «громадський уряд», який, незважаючи на свою обмежену автономію, став важливим елементом місцевого управління. Однією з основних особливостей функціонування сільського самоврядування було прагнення забезпечити баланс між державними інтересами, представленими центральною владою, та потребами місцевих громад. Для досягнення цієї мети сільський уряд виконував низку

функцій, серед яких були адміністративні, соціально-економічні та правові.

Ключовим аспектом цього дослідження є визначення функцій і повноважень органів місцевої влади, зокрема війтів, місцевих рад та сільських зборів, які відігравали важливу роль у забезпеченні порядку на місцях. Однак особливий інтерес становить не лише організація місцевого уряду, а й вплив австрійських і австро-угорських реформ на структуру і діяльність цих органів. Розподіл повноважень між центральними та місцевими властями, а також інтерпретація імперських указів у контексті місцевої політики стали важливими факторами, що визначали ефективність місцевого управління.

Незважаючи на складність і суперечливість імперської адміністративної системи, функціонування громадського уряду в сільських громадах Галичини надавало можливість не лише забезпечувати соціальну стабільність, а й сприяти збереженню місцевих традицій і культурних практик, які, у свою чергу, впливали на політичну та соціальну ідентичність галичан. Дослідження скероване на виявлення ключових аспектів діяльності громадського уряду, а також на розкриття взаємозв'язку між місцевим самоврядуванням та централізованою імперською владою.

Сільські населені пункти в Австро-Угорщині організовувалися у гміни, які мали можливість об'єднуватися в одну самовряду структуру за погодженням із повітовою громадською радою. Для цього необхідно було укласти попередні договори, що стосувалися спільного користування майном, коштами та іншими ресурсами. Важливо відзначити, що вся власність належала саме об'єднаній громаді – гміні, за винятком спеціальних резиденцій, замків та інших будівель, що використовувалися для тимчасового перебування цисаря та його оточення. Ці будівлі, разом із прилеглими садами та парками, знаходилися поза межами колективної власності громад і не підлягали загальному використанню [1, с. 5–6].

Війт виконував одну з найважливіших ролей у структурі місцевого самоврядування, і його діяльність мала суттєвий вплив на соціально-економічне життя громади. Як представник органу виконавчої влади на місцях, він відповідав за належне функціонування місцевих інститутів, зокрема за підтримання громадського порядку, організацію збору податків, а також за реалізацію різноманітних адміністративних рішень. Війт був посередником між місцевим населенням та вищими органами влади, що надавало йому не лише адміністративні, а й політичні повноваження. Його компетентність і здатність ефективно вирішувати проблеми громади, організовувати роботу різних служб і управляти місцевими ресурсами, напругу впливали на рівень життя населення. Відповідальність війта за виконання місцевих законів і постанов забезпечувала стабільність у громаді, що дозволяло її членам забезпечувати свої потреби та сприяло розвитку місцевої економіки. Тому роль війта у підтриманні добробуту громади була надзвичайно важливою, оскільки він відігравав вирішальну роль у формуванні політики, скерованої на покращення соціальних і економічних умов на місцях.

Він не лише здійснював управлінські функції, але й ніс відповідальність за забезпечення дотримання чинного законодавства на рівні громади. Його повноваження включали нагляд за діяльністю гмінної поліції, яка діяла до моменту втручання вищих державних органів правопорядку. Зокрема, війт мав право організовувати і координувати місцеві заходи з метою забезпечення громадського порядку і безпеки, гарантуючи своєчасну реакцію на різноманітні загрози для громади. Особливу важливість його роль набувала в надзвичайних ситуаціях, таких як пожежі або повені, коли він мав право діяти оперативно та безпосередньо розпоряджатися ресурсами громади для мінімізації наслідків стихійних лих. У випадку, якщо місцеві сили не були достатніми для подолання стихійного лиха,

війт мав можливість негайно повідомити повітову владу для залучення додаткових ресурсів [1, с. 29–30]. Війт виступав не тільки як адміністратор, а й як координатор, що забезпечував оперативне і ефективне реагування на надзвичайні ситуації в межах своєї компетенції.

Сільські суди виконували функцію першої та найнижчої інстанції в судовій системі, основними завданнями яких були примирення сторін і винесення покарань, відповідно до скоєних правопорушень. Вони займалися переважно незначними справами, здебільшого цивільного характеру, оскільки кримінальні та адміністративні справи підпадали під юрисдикцію вищих судових інстанцій. Однак, незважаючи на обмеження їхньої компетенції, сільські суди мали важливе значення для підтримання місцевого правопорядку. Система судочинства передбачала можливість оскарження рішень сільських судів, що забезпечувало додатковий рівень справедливості [2, с. 71]. У разі незадоволення рішенням, сторони мали право звертатися до апеляційних судів, що дозволяло здійснити більш ретельний і об'єктивний перегляд справи. Це був важливий механізм для гарантування правосуддя та уникнення можливих помилок на рівні сільських судів.

Членами гміни ставали особи, які мали право на належність до неї на підставі проживання на її території. Окрім того, право належати до громади мали особи, що не проживали на її землях, але володіли нерухомістю та майном, сплачуючи податки. Ці громади мали право визнавати громадянські заслуги, а також надавати почесне громадянство особам, які були громадянами Австрії. Згідно з установленими правилами, члени громади могли вільно перебувати в межах гміни, однак їх зобов'язувало дотримуватися певних норм і вимог, що регулювали життя громади [1, с. 7–8].

На засіданнях ради обговорювалися і приймалися рішення, що охоплювали широкий спектр питань, що мали безпосередній вплив на різні аспекти життя громади. Серед них можна виокремити: розподіл бюджетних коштів і фінансове планування, організацію будівництва та ремонт інфраструктури, зокрема доріг, мостів і будівель, а також організацію і підтримку соціальних програм та заходів. Окрім того, важливим напрямком діяльності ради було забезпечення громадського порядку, врегулювання конфліктів і суперечок між жителями громади, а також затвердження планів розвитку і ініціатив, що сприяли б поліпшенню умов життя на місцях. Після кожного засідання очільник громади або його заступник були відповідальними за виконання прийнятих рішень, координацію дій відповідних служб і організацій, а також за регулярне звітування перед радою про здійснену роботу [3, с. 311].

Засідання ради очолював керівник громади або його заступник. Зазвичай, головуєчий не брав участі в голосуванні, за винятком випадків, коли йшлося про вибори старшини або коли голоси були поділені порівну. Голосування було відкритим, однак з окремих питань рада мала право проводити таємне голосування. Особливу увагу приділяли дотриманню етики проведення засідань: заборонялося проводити їх у шинках, що могло б підірвати авторитет ради. Всі ухвали громадської ради записувалися до книги ухвал, що забезпечувало прозорість і доступність інформації для членів громади. Протоколи засідань підписували голова, двоє радних і писар, що підтверджувало офіційний характер прийнятих рішень. Кожен член громади мав право переглядати записи в книзі ухвал, що гарантувало відкритість процесу управління і можливість громадського контролю [3, с. 311].

Територіальна громада відповідала за будівництво та утримання громадських доріг і мостів, які використовувалися виключно для її внутрішніх потреб і не входили до державної мережі повітового, крайового чи державного рівня. Щорічно повітовий виділ надавав громадам перелік необхідних робіт для впорядкування доріг, таких, як-от:

обкопування, вирівнювання ґрунту та завезення гравію. Фінансування цих робіт здійснювалось через пішу та тяглу повинності, що зобов'язували домогосподарства виконувати певні трудові зобов'язання на користь громади. Зокрема, кожен господар був зобов'язаний відпрацювати три дні пішки на рік. У разі потреби пішу повинність можна було замінити на тяглу, що означало використання тяглових тварин або інших засобів для виконання робіт. Якщо ж господарі не виконували свої обов'язки, вони повинні були сплатити вартість виконання цих робіт упродовж 30 днів, що забезпечувало своєчасне виконання необхідних завдань. Окрім того, у повітах існували спеціальні фонди громадських доріг, куди відраховувалося 3 % від додатків до безпосередніх податків громади. Це дозволяло акумулювати необхідні фінансові ресурси для підтримки інфраструктури та забезпечення функціонування доріг на місцях [3, с. 315].

Громаду зобов'язували безкоштовно доглядати за дорогами державного значення, особливо на ділянках, що проходили через село. Це включало підтримання громадських доріг у належному стані – чистими, без сміття, а також обкопування площі і вулиць. Особливу увагу приділяли небезпечним ділянкам, які обводилися захисною огорожею з метою запобігання нещасним випадкам і забезпечення безпеки жителів. Ці вимоги регулювалися законодавчими актами, що визначали конкретні обов'язки громад щодо утримання інфраструктури на місцях [3, с. 316].

Закон про повноваження та компетенцію громадських доріг загального користування набрав чинності 1 січня 1868 р., коли ці дороги були передані під контроль крайової влади. До цього часу контроль за дорогами здійснювала повітова рада, що виконувала функції органу управління на місцях. Закон складався з декількох основних частин: загальних положень, що регулювали функціонування громадських доріг, механізмів фінансування робіт з їх утримання в належному стані та визначення відповідальності крайових органів влади за їх підтримку. Ці заходи свідчили про важливість дороги як елементу адміністративного і соціально-економічного ландшафту, що забезпечував зв'язок між різними частинами регіону і державою загалом [4, с. 27–33].

Окрім того, існувала плата за проїзд через окремі адміністративні одиниці. Наприклад, на станції, розташованій у Домбровському повіті, була встановлена система збору плати за проїзд транспортних засобів. Вартість проїзду залежала від типу худоби та транспортного засобу, що використовувалася: за кожну тяглову худобу в упряжці стягувалась плата у розмірі 4 центи, за одного вагового та верхового коня – 2 центи, за кожну дрібну худобу – 1 цент. До категорії тягової худоби відносилися коні, воли, корови, мули та осли, тоді як до дрібної худоби входили телята, лоша́та, вівці, кози та свині. Стягнення плати за проїзд відбувалося відповідно до чітко визначених правил, що регламентували порядок збору платежів, що забезпечувало організованість і прозорість процесу. Система збору плати демонструвала значення фінансування дорожньої інфраструктури та забезпечення ефективної взаємодії між різними адміністративними одиницями для підтримки належного стану шляхів та транспортних комунікацій [5, с. 2].

Територіальна громада відповідала за підтримання громадського правопорядку. Для забезпечення порядку та безпеки в межах громади функціонували різні види служб охорони правопорядку та майна. Серед таких служб були поліційна, протипожежна, польова та лісова служби, кожна з яких виконувала специфічні завдання в межах своєї компетенції. Поліцейський, який здійснював свої обов'язки, перебував під контролем війта та присяжних, що сприяло організованості та системному підходу до вирішення питань громадської безпеки. Така структура органів правопорядку дозволяла не лише забезпечити ефективне реагування на порушення порядку, але й фор-

мувала основу для взаємодії між різними рівнями влади – місцевою адміністрацією та правоохоронними органами. Завдяки цьому встановлювався чіткий контроль за діяльністю поліційних сил та інших служб, що допомагало підтримувати стабільність і порядок на рівні громади [3, с. 316].

Громаду зобов'язували не допускати скоєння так званих «польових злочинів», до яких належали: пошкодження загород чи табличок із попередженнями, самовільне прокладання польових доріг і стежок або їх знищення, порушення прав на чужу власність, руйнування посівів, нелегальне добування піску і каменю, викидання сміття на чужій землі чи дороги та інші подібні правопорушення. Ці дії не лише порушували порядок, але й завдавали шкоди місцевій економіці, зокрема сільському господарству та інфраструктурі [3, с. 316].

У разі скоєння злочину на полях, про інцидент негайно повідомляли війтові. Він, своєю чергою, інформував обидві сторони – винну та потерпілу – і разом з присяжними вирішував питання покарання. Однак, коли в справі були залучені власники двірських маєтків, війт чи його заступник, розгляд цієї справи здійснювався староством. У разі, коли шкода була завдана дрібними тваринами або птахами, які не підлягали пійманню, польовий, за необхідності, мав право вбивати тварин і залишати їх на місці заподіяної шкоди. У таких випадках власники тварин мали дві основні опції: або погоджувалися з покаранням і сплачували штраф за завдану шкоду, або піддавалися осуду громади. Така система дозволяла ефективно врегульовувати конфлікти, забезпечуючи рівновагу між індивідуальними правами власників і загальними інтересами громади [3, с. 316].

Громада відповідала за підтримання чистоти та санітарії в межах села. Кожен її член мав обов'язок забезпечувати порядок у своєму помешканні, уникати викидання сміття на дороги та прилеглі території. Згідно з місцевими вимогами, загинбі свійські тварини мали закопуватися на спеціально відведених ділянках за межами села, глибоко в ґрунт, що дозволяло запобігти забрудненню навколишнього середовища та поширенню хвороб. Такі заходи були частиною комплексної стратегії, скерованої на збереження екологічного балансу і здоров'я місцевого населення. Окрім того, громада зобов'язувалася доглядати за криницями, що забезпечували водопостачання. Криниці викладали міцним матеріалом, а їх очищення відбувалося щорічно, що дозволяло гарантувати якість води, необхідної для побутових потреб. Зокрема, вимагалось також періодично спускати воду зі ставків, щоб запобігти її застою та можливим епідеміологічним загрозам. Не менш важливою була вимога щодо вивезення гною, сміття та інших відходів з дворів, що сприяло підтримці санітарних умов та попереджувало виникнення забруднень. Ці заходи відображали важливість взаємодії громадських органів та членів громади для забезпечення здорового і чистого середовища, що мало не лише екологічне, а й соціально-економічне значення. Вони допомагали підтримувати високий рівень санітарії та здоров'я на місцевому рівні, що, в свою чергу, сприяло стабільності громади [3, с. 317].

Громада також несла відповідальність за утримання цвинтарів у належному стані, що включало регулярне догляд за територією, очищення та забезпечення порядку на місцях поховання. Ці заходи були частиною ширшої системи громадського контролю, яка поширювалася на різні аспекти повсякденного життя. Одним з важливих аспектів було регулювання відносин між господарями та їх підлеглими, зокрема слугами та челяддю. К. Левицький, популяризуючи положення громадського закону, роз'яснював питання моральної відповідальності громади за поведінку своїх членів, включаючи ставлення до робітників. Громада мала право накладати покарання на слуг, які відмовлялися виконувати свої обов'язки, що включало контроль за тим,

щоб господарі не переобтяжували своїх підлеглих, особливо в недільні та святкові дні. Це відображало прагнення до забезпечення етичних норм і справедливого ставлення до робітників, що сприяло стабільності у соціальних відносинах всередині громади. Крім того, громадські органи мали обов'язок забезпечити, щоб слуги отримували справедливую оплату за свою працю. У випадку захворювання, спричиненого умовами служби або безпосередньо провинною господаря, громада зобов'язувалася надати лікування за власний рахунок [6, с. 28–29]. Такий підхід дозволяв не лише забезпечити елементарну соціальну справедливість, але й сприяв формуванню моральних основ громадської відповідальності, де кожен член громади був зобов'язаний підтримувати належні умови для своїх підлеглих. Ці заходи, скеровані на поліпшення соціального клімату та гідних умов праці, сприяли загальному зміцненню соціальної стабільності на місцевому рівні.

Громада мала важливу роль у забезпеченні функціонування шкільної системи та вихованні молоді. Одним із основних завдань місцевої ради було сприяння відвідуванню школами, а також контроль за виконанням обов'язків вчителями. Батьки були зобов'язані відправляти своїх дітей до школи та церкви, що відображало загальне прагнення до морального і освітнього виховання населення. Діти навчалися в школах з 6 до 12 років, а додаткові два роки навчання відводилися на заняття в недільних школах, де акцент ставився на релігійне та моральне виховання. Фінансування шкіл покладалося на громаду та дворянські маєтки, що також мали забезпечити належні умови для освітнього процесу. Для управління шкільними фондами була створена шкільна рада, яка контролювала роботу вчителів та організацію навчання, що гарантувало системний підхід до функціонування освітнього процесу [3, с. 318].

Законодавство, що регулювало мови навчання в народних школах, було безпосередньо пов'язане з фінансовим забезпеченням цих закладів. У разі, коли народна школа фінансувалася з місцевого бюджету, органи місцевого самоврядування отримували право вирішувати, яка мова навчання буде використана – польська чи українська. Це питання не лише мало значення для організаційних аспектів освіти, а й було тісно пов'язане з політичною ситуацією та культурними процесами в регіоні. Рішення щодо мови

навчання приймалося на рівні громади і шкільної влади, після чого вони подавали відповідні ухвали на затвердження крайової шкільної ради [7, s. 21]. Цікаво, що в усіх народних школах, що обслуговували як українців, так і поляків, офіційно затверджувалася одна з мов для викладання всіх навчальних предметів. Відповідно до вимог, з третього класу в усіх вищих народних школах німецька мова ставала обов'язковим предметом для вивчення. Це свідчило про вплив імперської адміністрації на систему освіти, де німецька мова, як мова імперії, була необхідною для забезпечення інтеграції та ефективного управління на всіх рівнях. Мовна політика в народних школах не лише визначала педагогічні практики, а й сприяла формуванню культурної ідентичності в умовах політичної і адміністративної інтеграції різних етнічних груп.

Таким чином, функції та повноваження громадського уряду у селах Галичини в складі Австрії та Австро-Угорщини мали значний вплив на адміністративно-територіальний устрій та соціально-економічне життя регіону. Громадський уряд, зокрема через інститути гмін і місцевих органів влади, виконував важливі функції в управлінні територією, організації суспільного порядку та забезпеченні базових потреб населення, таких, як-от: будівництво і утримання інфраструктури, контроль за дотриманням законодавства тощо. Особливу роль у цьому процесі відігравала система місцевих судів, що, хоча й мали обмежену юрисдикцію, сприяла підтриманню правопорядку на рівні сільської громади. Повноваження органів сільського самоврядування, зокрема війтів і рад, забезпечували ефективну реалізацію адміністративних функцій, таких як організація громадських робіт, підтримка правопорядку, а також забезпечення освіти і культурних ініціатив. Важливою була роль фінансування місцевих закладів, зокрема шкіл, через органи самоврядування, що дозволяло зберігати контроль за якістю освіти та вибором мови навчання. Аналіз діяльності громадського уряду свідчив про те, що його функціонування базувалося на тісній взаємодії між місцевими органами влади та громадянами. Громадський уряд в селах Галичини, незважаючи на його обмеженість у порівнянні з державними структурами, відіграв ключову роль у забезпеченні стабільності і розвитку місцевих жителів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866, wraz z ustawą o jednaniu stron w sporze będących z dnia 6. Marca 1875. Ustawy o obszarach dworskich i o reprezentacji powiatowej. Ordynacja wyborcza dla gmin i powiatowa obowiązujące w Galicyi wraz z W. Ks. Krakowskiem uzupełnione zmianami, jakie aż do lutego 1899 w życie weszły, wraz z dotyczącymi ustawami państwowemu. Wydanie trzecie. Złoczów: Nakładem i drukiem księgarni Wilhelma Zukerkandla, 1899. 196 s.
2. Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. 336 с.
3. Гураль П. Ф. Місцеве самоврядування в Галичині та його конституційно-правове регулювання (1848–1918). *Вроцлавсько-львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 307–332.
4. Ustawa obowiązująca w Królestwi Galicyi i Lodomeryi i Wielkiego Księstwa Krakowskiego. *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z wielkiem Księstwem Krakowskiem*. 13 grudnia 1867. Część VII. S. 27–33.
5. Obwieszczenie. *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z wielkiem Księstwem Krakowskiem*. 10 stycznia 1877. Część I. S. 1–3.
6. Нашь законъ громадскій або яки ми маємъ права и повинности въ громадъ написавъ Дръ Кость Левицкій. У Львовѣ: Коштомъ и заходомъ Товариства «Просвѣта» з друкарнь наукового Товариства им. Шевченка подъ зарядомъ К. Беднарского, 1889. 124 с.
7. Rozporządzenie Rady Szkolnej krajowej z dnia 22. Czerwca 1868. R. I. 1224, względem przeprowadzenia ustawy o języku wykładowym w szkołach żydowskich. *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z wielkiem Księstwem Krakowskiem*. 5 czerwca 1868. Część V. S. 17–18.

ПОМІРКОВАНІСТЬ У ВИКОРИСТАННІ ЦИФРОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ ЯК ОДИН ІЗ ПРИНЦИПІВ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

PRUDENT USE OF DIGITAL TOOLS AS A GUIDING PRINCIPLE IN MODERN LEGAL ACTIVITY

Дудченко В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри загальної теорії права та держави
Національний університет «Одеська юридична академія»

Манько Д.Г., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

У статті досліджується принцип «поміркovanість у використанні цифрових інструментів» як новітній етико-правовий орієнтир, що визначає рамки і правила впровадження цифрових технологій у юридичну діяльність. Обґрунтовано, що цей принцип має стати складовою системи основних засад правотворчої, правозастосовної, правореалізаційної та правоінтерпретаційної діяльності в умовах цифрової трансформації суспільства. Підкреслюється необхідність дотримання балансу між використанням цифрових технологій (зокрема на базі ШІ, блокчейну, алгоритмічного аналізу) та людським виміром практичної юридичної діяльності.

Зазначений принцип передбачає виважене, цілеспрямоване й етично обґрунтоване використання цифрових технологій у правовій сфері з урахуванням балансу між ефективністю правового регулювання та роллю людини – і як творця, і як адресата, і як суб'єкта застосування правових приписів. По суті, він означає, що впровадження цифрових технологій у сферу юридичної діяльності має здійснюватися не як самоціль, а з дотриманням етичних стандартів, законодавства і ціннісних орієнтирів.

Висвітлено значення принципу для збереження ціннісного характеру права, його гуманістичної спрямованості та дотримання етичних стандартів у професійній юридичній практиці. Цей принцип виступає своєрідною «базою стримування», яка буде обмежувати надмірну технологізацію правової сфери, забезпечуючи розуміння меж доцільності використання цифрових інструментів у вирішенні складних правових ситуацій, не допускаючи надмірних спрощень чи навіть деградації мистецтва юридичної діяльності, звуження її до суто технічних операцій запрограмованих алгоритмів.

Обґрунтовано, що морально-етичні основи юридичної діяльності виступають сукупністю норм, професійних принципів і ціннісних орієнтирів, які визначають гідну, сумлінну, справедливую та добросовісну поведінку юриста в процесі здійснення ним своїх функцій.

Зроблено висновок про актуальність нормативного закріплення принципу поміркovanості як запобіжника надмірної технократизації правового регулювання.

Ключові слова: мораль, право, правова етика, принцип «поміркovanість у використанні цифрових інструментів», принципи права, принципи юридичної діяльності, цифрові інструменти, юридична діяльність.

The article explores the «Prudent Use of Digital Tools» as a Guiding Principle in Modern Legal Activity as a novel ethical and legal benchmark defining the boundaries and rules for the integration of digital technologies into legal practice. It is argued that this principle should be embedded into the fundamental system of principles governing law-making, law enforcement, legal implementation, and interpretation in the context of digital transformation. The paper highlights the necessity of maintaining a balance between the use of digital technologies (particularly those based on AI, blockchain, and algorithmic analysis) and the human dimension of legal practice.

The principle presupposes a deliberate, goal-oriented, and ethically justified use of digital technologies in the legal domain, taking into account the balance between regulatory efficiency and the role of the human being – as creator, addressee, and subject of legal norms. In essence, it calls for digital integration not as an end in itself, but one aligned with ethical standards, legal boundaries, and value-based considerations.

The article emphasizes the significance of this principle for preserving the value-based and humanistic nature of law and for upholding ethical standards in professional legal practice. This principle serves as a safeguard against excessive technologization of the legal sphere by setting meaningful boundaries for the appropriateness of digital tools in addressing complex legal issues, preventing oversimplifications and the reduction of legal craftsmanship to mere technical operations performed by pre-programmed algorithms.

It is substantiated that the moral and ethical foundations of legal activity consist of a system of norms, professional principles, and value orientations that guide lawyers in acting with dignity, integrity, fairness, and responsibility. The article concludes with a call for the formal codification of the principle of prudence as a safeguard against the technocratization of legal regulation.

Key words: morality, law, legal ethics, principle of prudent use of digital tools, legal principles, principles of legal activity, digital tools, legal activity.

Вступ. Здійснення якісної юридичної діяльності вбагається обов'язковою умовою забезпечення стабільності втілення у життя та захисту прав і свобод індивідів, ефективності правового регулювання та належного рівня правозастосування. Широкий вплив на правову сферу інформаційно-комунікаційних технологій і цифрових інструментів, який відбувається наразі, має бути переосмисленим з позицій загальнотеоретичної юриспруденції. Система принципів юридичної діяльності, безумовно, є одним із засадничих напрямів загальнотеоретичної юриспруденції, що підкреслює актуальність обраної теми дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити природу та визначити місце принципу «поміркovanість у використанні цифрових інструментів» в системі загальних принципів юридичної діяльності.

Результати дослідження. Досягнення цілей юридичної діяльності багато в чому залежить від рівня професійної поведінки правника. Саме під впливом його конкретних дій, рівня правової обізнаності, віри у право не лише формуються первинні умови легітимності, але й забезпечується ефективність правового регулювання у суспільстві.

Ґрунтуючись на загальнолюдських цінностях, положеннях професійної етики, внутрішніх переконаннях, особливостях менталітету та правової культури, морально-етичні основи юридичної діяльності виступають сукупністю правил, професійних принципів і ціннісних орієнтирів, які визначають гідну, сумлінну, справедливую та добросовісну поведінку юриста в процесі здійснення ним своїх функцій.

В. С. Бліхар слушно обґрунтовує: «...професійна етика юриста є тим видом прикладної етики, який засно-

ваний на взаємозв'язку та взаємозумовленості правових та морально-етичних принципів, норм, правової та моральної свідомості, будучи одночасно специфічним проявом моралі. Вона включає в себе всю сукупність тих конкретних морально-етичних принципів та настанов, що застосовуються у правохоронній та правозастосовній діяльності юриста» [9, с. 4].

Відтак зазначені морально-етичні основи слугують не лише нормативним орієнтиром, а й ціннісною платформою, яка спрямовує юридичну діяльність в обрії «мистецтва добра і справедливості».

А. Романова слушно зазначає, що «...морально-етичні норми в юриспруденції знайшли відображення у відповідних Кодексах, Інструкціях, Правилах поведінки тощо, які спрямовані на забезпечення принципу людиноцентризму і сприяють становленню і розвитку морально зрілого фахівця з високими ціннісними орієнтирами у сфері реалізації професійних обов'язків та міжлюдській комунікації. Дотримання морально-етичних норм в юриспруденції є запорукою збереження стабільних професійних взаємовідносин у колективі правників і сприяє підтриманню позитивного іміджу правничої професії» [10, с. 206].

Водночас слід враховувати зростання значення міжнародних актів (приміром, Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства), які формують етичну культуру глобального юридичного співтовариства. Відповідно – етичні засади мають бути інтегровані з вимогами прав людини, верховенства права та демократичного управління.

Подібні процеси вказують на те, що «міжнародне право і національні правові системи стають тісно взаємопов'язаними елементами єдиної різноманітної, об'єктом регулювання якої є вся людська цивілізація. З іншого боку, вироблення єдиних та взаємозгоджених механізмів реалізації та захисту прав і свобод людини на рівні національних правових систем, що має сприяти виявленню та реалізації найуспішніших правових інститутів у всьому світі з точки зору їх оптимальної користі для регулювання суспільних відносин» [4, с. 41–42].

Сучасні виміри юридичної діяльності охоплюють низку глибоких і багатоаспектних проблем, що стосуються як змісту професійної правничої етики, так і її ролі у трансформаційних процесах, які відбуваються у правовій системі та суспільстві.

Певною мірою розвиваючи зазначені положення, О. П. Письменна обґрунтовує: «...сьогодні правила морально-етичної поведінки є складовими професійної культури юриста як в Україні, так і в Європі, вони є основними дороговказами до юридичної професії, в Україні утворювались під впливом вже сформованої практики з Європи» [7, с. 32].

Сучасний правник має усвідомлювати не лише формально-технічний, а й ціннісний вимір своєї професійної діяльності. І тут мова йде не лише про дотримання норм професійної поведінки, а й про служіння праву, пріоритетності захисту прав людини, справедливості та законності.

Як вбачається з наведених положень, морально-етичні основи розглядаються як широка категорія, що поєднує певні складові компоненти, ключовим із яких є принципи (засади).

Слід погодитися з А. А. Фурманом, який стверджує: «...морально-етичні цінності (норми, принципи, ідеали, уявлення про добро, справедливість, відповідальність, почуття дружби, любові тощо), що виникають та існують у суспільстві, сприймаються свідомістю людини, кристалізуються у ціннісні орієнтації, переконання, соціально-психологічні настановлення і реалізуються у вчинках, стратегіях поведінки та у процесі її життєвого шляху як особистості» [13, с. 94].

Розмірковуючи про природу основних принципів практичної юридичної діяльності, С. Д. Гусарев зауважує, що «...можна зробити припущення стосовно важливості або виключної ролі правових принципів у сфері здійснення професійної діяльності юристів. Проте правові прин-

ципи визначають не лише основи юридичної практичної діяльності, а й основу процесів правоутворення, правозастосування, правового виховання, мислення, правового розвитку та функціонування правової системи. Таким чином, можна констатувати, що правові принципи мають властивість формуватися та існувати у площині правових реалій, визначаючи найголовніші положення окремих елементів правової системи, в тому числі й стосовно сфери здійснення юридичної практичної діяльності ... таким чином складається і відповідне співвідношення принципів права та принципів юридичної практичної діяльності, між якими існує кореляція, взаємозв'язок» [2, с. 26–27].

Відтак враховуючи морально-етичні засади та загальні принципи права, можна дійти висновку, що до сукупності фундаментальних принципів здійснення юридичної діяльності, в яких відображається магістральний напрям її соціального призначення, доцільно відносити: справедливість, об'єктивність, незалежність, сумлінність, неупередженість, професійну відповідальність і пріоритетність дотримання прав людини, верховенство права та законність. Поряд із цим, цілком зрозуміло, що кожна окрема правнича спеціалізація (адвокатська, прокурорська, суддівська та ін.) генерує та зумовлює особливі принципи, притаманні специфіці такої діяльності, отримуючи їх нормативне закріплення у відповідних законах.

На нашу думку, саме справедливість є дійсно ключовим принципом, реалізація якого забезпечує належний рівень фактичного сприйняття суспільством дії права. З цього приводу обґрунтовується: «...доповнення формальних вимог справедливості морально-етичними цінностями називається легітимацією. Теорією легітимації є правова етика, отже легітимація спирається на допозитивні і надпозитивні основи. Легітимувати що-небудь – означає обґрунтувати й не тільки з точки зору як воно є (легальне, позитивне право), але і яким йому належить бути (легітимне право)» [3, с. 90]. І далі: «...справедливість утворює справжній “логос” права і є специфічним духовним елементом правової реальності. Відсутність у праві цього компонента призводить до духовного незрілих інститутів, які тримаються грубою силою» [5, с. 49].

Правник є не лише спеціалістом, а й носієм морального авторитету, який через свою професійну поведінку має забезпечувати захист і належне втілення у життя прав індивідів, запобігати зловживанню правом, підтримувати баланс між приватними та публічними інтересами, фактично виступаючи ланкою гармонійного поєднання інтересів суспільства, вимог права та критеріїв справедливості.

І якщо алгоритми реакції на сукупність традиційних відносин є певною мірою сталими – підкреслимо, не «статичними», а такими, що склалися але продовжують оновлюватися відповідно до змін потреб соціуму – то реагування на вплив новітніх, «нетрадиційних» відносин потребує додаткового аналізу й осмислення. Мова йде, перш за все, про тотальну цифрову трансформацію, що охопила майже всі сфери суспільного життя.

З цього приводу науковці констатують: «...глобалізація, інформатизація суспільства, цифрова трансформація, розрив у володінні технологіями – це глобальні і багатолітні тренди, з якими зіштовхнулася абсолютна більшість країн в останні десятиліття. Цифровізація наклала значний відбиток на суспільні відносини, зокрема, господарські, забезпечивши появу нових електронних ресурсів серед яких такі, як цифрові платформи, чат-боти, самонавчальні програми штучного інтелекту, технології Інтернету речей та багато інших; та нові види послуг, щоб скористатися якими державі першочергово необхідно забезпечити достатній рівень цифрової грамотності населення» [1, с. 5].

Слід погодитися з твердженням, що «цифрові технології сильно змінюють матеріальний і соціальний контекст нашого життя, призводять до зміни наших поведінкових норм і уявлень про етичну і неетичну поведінку в конкретних життєвих ситуаціях» [6, с. 3].

Не виникає сумнівів, що означені процеси мають суттєвий вплив і на організацію юридичної діяльності, зумов-

люючи необхідність розроблення додаткових засад, які б забезпечували належне вирішення тих викликів, що формує цифровізація у правовій сфері.

Сьогодні для правників вже стало нормою користуватися юридичними чат-ботами, електронними базами даних та іншими програмними продуктами. Певні держави створюють навіть міністерства (приміром, в Україні – Міністерство цифрової трансформації), основними завданнями яких є «формування та реалізація державної політики у сфері цифровізації, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвиток інформаційного суспільства» тощо [8]. Більш того, нещодавно в ОАЕ було прийнято рішення про створення Офісу регуляторного інтелекту [11], який відповідатиме за впровадження штучного інтелекту (надалі – ШІ) у сферу правотворчості.

Але попри всі позитивні аспекти, все частіше ми стикаємося з повідомленнями, що практикуючі юристи починають замінювати персональну аналітичну роботу над фактичними обставинами справи та навіть юридичну кваліфікацію використанням «програм-асистансів». Іноді це призводить до суттєвих помилок, а відтак не повинно стати абсолютною нормою.

В. Р. Сильва висловлює застереження з цього приводу: «...етичний ландшафт ШІ є складним та різноманітним, що вимагає комплексного підходу. Від питань конфіденційності та свободи слова до рівності та безпеки роботи, вплив ШІ на наші фундаментальні права є глибоким. Ефективне вирішення цих проблем має вирішальне значення для розробки ШІ, який відповідає нашим основним цінностям та правам людини ... охоплюючи різні точки зору та забезпечуючи врахування етичних міркувань на кожному етапі розробки ШІ, ми можемо використовувати його силу для стимулювання позитивних змін, одночасно пом'якшуючи потенційні ризики» [15].

Слід погодитися, що «забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації потребує правового, організаційного, технічного та матеріального забезпечення, що зумовлює необхідність вдосконалення не лише діяльності держави. Пріоритетним у цьому напрямі має бути не лише діяльність держави, але й діяльність інших суб'єктів громадянського суспільства» [14, с. 9].

Наведені застереження є підґрунтям для введення до системи основних принципів (засад) юридичної діяль-

ності принципу «поміркваність у використанні цифрових інструментів».

Зазначений принцип передбачає виважене, цілеспрямоване й етично обґрунтоване використання цифрових технологій у правовій сфері з урахуванням балансу між ефективністю правового регулювання та роллю людини – і як творця, і як адресата, і як суб'єкта застосування правових приписів. По суті, він означає, що впровадження цифрових технологій (ШІ, блокчейн, алгоритми автоматизованого аналізу тощо) у сферу юридичної діяльності має здійснюватися не як самоціль, а з дотриманням етичних стандартів, законодавчих рамок і ціннісних орієнтирів.

З цього приводу Б. Фрідман визначає, що модель балансування технологічного прогресу та прав людини має відбуватися через «впровадження механізмів оцінки впливу на права людини, створення систем моніторингу та контролю, а також розвиток інструментів правового захисту» [12, с. 112].

Юридична діяльність має залишатися людиноцентричною, а цифрові рішення не повинні повністю замінювати критичне мислення, інтуїцію та, в тому числі, моральні міркування правників. У зазначеному контексті цей принцип виступає своєрідною «базою стримування», яка має обмежувати надмірну технологізацію правової сфери, забезпечуючи розуміння меж доцільності використання цифрових інструментів у вирішенні складних правових ситуацій, не допускаючи надмірних спрощень мистецтва юридичної діяльності, звужуючи її до суто технічних операцій запрограмованих алгоритмів.

Висновки. В сучасних умовах морально-етичні основи юридичної діяльності не є статичною системою правил, а виступають динамічною різноманітною системою, яка забезпечує довіру суспільства до права, гарантує ефективність правозастосування, слугує запорукою стійкого правового розвитку та адекватного реагування на новітні виклики.

У зв'язку з цим, вбачається доцільним нормативне закріплення принципу «поміркваність у використанні цифрових інструментів» як запобіжника надмірної технократизації правового регулювання. Таке закріплення має бути здійснено на рівні внесення змін до спеціальних законів, в яких закріплюються засади здійснення конкретних видів юридичної діяльності (приміром, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та ін.). Цей напрям потребує подальших наукових розробок і формування конкретних пропозицій щодо модернізації чинного законодавства України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базові аспекти цифровізації та їх правове забезпечення: монографія / [К. В. Єфремова, Д. І. Шматков, В. П. Кохан та ін.]; за ред. К. В. Єфремової. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПРН України, 2021. 180 с.
2. Гусарев С. Д. Характеристика поняття та основних принципів юридичної практичної діяльності. *Наукові Записки. Том 38. Юридичні науки*. 2005. Т. 38. С. 23–28.
3. Дудченко В. В. Легітимність права. *Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам'яті проф. Ю. М. Оборотова: (до 75-річчя від дня народж.)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 верес. 2021 р.) / Нац. ун-т «Одеська юрид. академія»; за заг. ред. А. Ф. Крижановського. Одеса: Фенікс, 2021. С. 89–93.
4. Дудченко В. В. Універсалізація сучасного права. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 трав. 2023 р.): у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Юридика, 2023. Т. 1. С. 41–44.
5. Дудченко В. В. Феноменологічна традиція осягнення права. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 трав. 2019 р.): у 2 т. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Гельветика, 2019. Т. 1. С. 49–52.
6. Капустіна Н., Токар Л. Цифрова етика: навч.-метод. реком. (для здобувачів вищ. осв. магістер. рівня за профілем «Філософія медійних практик») / Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. 50 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fd9ba9f1-4272-43d8-bfac-0f6ed5192938/content>
7. Письменна О. П. Морально-етична складова професійної культури юриста. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 30–32. URL: http://lsej.org.ua/1_2023/4.pdf
8. Питання Міністерства цифрової трансформації: Постанова Кабінету Міністрів України. Положення від 18.09.2019 № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>
9. Професійна етика юриста: навч.-метод. посіб. (у схемах) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: Арал, 2018. 108 с.
10. Романова А. Морально-етичні норми в юриспруденції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. № 3 (43). С. 202–206.
11. У ОАЕ хочуть писати закони за допомогою штучного інтелекту: що відомо. *Юридична газета – on-line*. 23.04.2025. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/u-oe-hochut-pisati-zakoni-za-dopomogoyu-shtuchnogo-intelektu-shcho-vidomo.html>
12. Фрідман Б. Людські цінності та проектування комп'ютерних технологій / пер. з англ. І. Коваль. Кембридж: Cambridge University Press, 2023. 340 с.
13. Фурман А. А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 94–99.
14. Шульженко Ф. П., Гришко О. М. Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства: теоретико-правовий аналіз. *Київський часопис права*. 2021. № 1. С. 5–10. URL: <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/2/1>
15. Silva Wladimir Ramos. The Ethics of AI: Balancing Innovation and Human Rights. Linked: in. URL: <https://sur.li/ptubaw>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ У ДЕРЖАВНІЙ ПРИКОРДОННІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

PROVIDING INTERNAL SECURITY IN THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Каряка Д.Ю., начальник відділу внутрішньої та власної безпеки по 6 прикордонному загону
Головного відділу забезпечення внутрішньої та власної безпеки «Захід»
Державної прикордонної служби України
*Головний відділ забезпечення внутрішньої та власної безпеки «Захід»
Державної прикордонної служби України*

Осінський О.О., начальник сектору інформаційно-аналітичного забезпечення та кримінального аналізу відділу внутрішньої та власної безпеки по 6 прикордонному загону
Головного відділу забезпечення внутрішньої та власної безпеки «Захід»
Державної прикордонної служби України
*Головний відділ забезпечення внутрішньої та власної безпеки «Захід»
Державної прикордонної служби України*

У статті досліджено проблемні питання пов'язані із забезпеченням внутрішньої безпеки у Державній прикордонній службі України (далі – ДПСУ), стан нормативно-правового врегулювання діяльності підрозділів ДПСУ, які забезпечують внутрішню безпеку прикордонного відомства.

Внутрішня безпека є комплексним та багатограним поняттям основним завданням якого є забезпечення реалізації політики у сфері охорони державного кордону, мінімізація потенційних та реальних ризиків у прикордонній сфері, підвищення коефіцієнту загальнодержавної безпеки.

В умовах повномасштабного вторгнення російської федерації питання забезпечення внутрішньої безпеки ДПСУ є фундаментальним та охоплює всі функції, що здійснюються прикордонним відомством, створення уніфікованої, ефективної системи сприятиме розвитку прикордонної безпеки, як елемента національної безпеки.

Станом на сьогодні, питання забезпечення внутрішньої безпеки ДПСУ є недослідженим, національне законодавство не містить понять «внутрішня безпека» та «внутрішня безпека ДПСУ», що в свою чергу створює правову невизначеність щодо сфери застосування та інтерпретації даних дефініцій.

Під час дослідження здійснено компаративістський аналіз забезпечення внутрішньої безпеки державних органів, установ та організацій Сполучених Штатів Америки (далі – США) та країн Європейського Союзу (далі – ЄС), розглянуто питання перспективного розвитку національного інституту в окресленому питанні.

Тема забезпечення внутрішньої безпеки ДПСУ є актуальною, тому що вона займає важливе місце щодо реалізації державної політики у сфері державної безпеки та національної безпеки, сприяє підвищенню ефективності охорони та захисту державного кордону України.

Запропоновано шляхи вирішення проблемних питань щодо визначення поняття «внутрішня безпека» та «внутрішня безпеки ДПСУ» з можливістю подальшого впровадження даних термінів у національне законодавство, досліджено можливості розвитку національного механізму забезпечення внутрішньої безпеки ДПСУ із урахуванням досвіду США та країн ЄС з можливістю імплементації такого у національну правоохоронну систему.

Ключові слова: державна безпека, внутрішня безпека, національна безпека, охорона державного кордону, захист державного кордону, компаративістика.

The article examines the problematic issues related to ensuring internal security within the State Border Guard Service of Ukraine (SBGSU), as well as the current state of regulatory and legal support for the activities of SBGSU units responsible for internal security.

Internal security is a complex and multifaceted concept, the main task of which is to ensure the implementation of state policy in the field of border protection, minimize potential and real risks in the border sphere, and strengthen the overall level of national security.

In the context of the full-scale invasion of the Russian Federation, the issue of internal security in the SBGSU has become fundamental, encompassing all functions performed by the border agency. The creation of a unified and effective internal security system contributes to the development of border security as an element of national security.

As of today, the issue of internal security within the SBGSU remains underexplored. National legislation does not define the terms "internal security" and «internal security of the SBGSU», which results in legal uncertainty regarding the scope of application and interpretation of these concepts.

The study includes a comparative legal analysis of internal security systems in the United States and the European Union, and explores the prospects for developing a national mechanism for internal security within the SBGSU based on international experience.

The topic is highly relevant as it plays an essential role in the implementation of state and national security policy, while also enhancing the effectiveness of the protection and defense of Ukraine's state border.

The article proposes definitions for the terms «internal security» and «internal security of the SBGSU» with the aim of incorporating them into national legislation. It also explores the potential for implementing foreign practices into the Ukrainian law enforcement system.

Key words: state security, internal security, national security, border protection, border defense, comparative studies.

Вступ. Безпека – стан захищеності, що включає в себе різні аспекти забезпечення стабільності функціонування всіх державних інститутів та є однією із фундаментальних потреб людини, суспільства та держави. Функціонування державного механізму неможливе без забезпечення належного рівня безпеки на усіх рівнях.

В умовах повномасштабної військової агресії російської федерації проти України, забезпечення безпеки є найважливішою функцією держави, яка полягає у здійс-

ненні комплексу дій та заходів із залученням усього Українського народу.

Станом на сьогодні, пріоритетним державним інтересом України є забезпечення територіальної цілісності та недоторканості державного кордону [1, ст. 4].

ДПСУ є правоохоронним органом спеціального призначення, який здійснює відповідні функції передбачені профільним законом та наділений широким сектором повноважень щодо реалізації держав-

ної політики у сфері охорони державного кордону [2, ст. 4].

Для забезпечення виконання завдань ДПСУ у спосіб та в межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України у складі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, територіальних органів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, органів охорони державного кордону функціонують підрозділи забезпечення внутрішньої безпеки.

Станом на сьогодні на законодавчому рівні відсутній поняття «внутрішня безпека ДПСУ» та перелік функцій, які здійснюються підрозділами внутрішньої безпеки, що порушує принцип «правової визначеності та передбачуваності закону».

Метою статті є дослідження і аналіз проблем нормативного врегулювання поняття «внутрішня безпека ДПСУ», розвиток законодавства у правоохоронній сфері, можлива імплементація міжнародного досвіду та його адаптація до власних умов.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Забезпечення внутрішньої безпеки державних органів найбільш детально досліджено у роботах: А.П. Загорулько [3, ст. 19-25], Д.Б. Матохнюк [4, ст. 77-81] Г.О. Пономаренко [5, ст. 177-181]. З позиції дослідження досвіду зарубіжних країн щодо питання забезпечення внутрішньої безпеки досліджено в роботах Т.Г. Семків [6, ст. 157-160], З.В. Груб [7, ст. 111-113].

Вагомий науковий внесок у дослідженнях та розробку підходів до розвитку системи національної та прикордонної безпеки, зробили відомі науковці як: С.Г. Гордієнко, І.М. Доронін [8, ст. 81-92], О.Г. Турченко, Ю.І. Груценко [9, ст. 66-72], Д.А. Чижов [10, ст. 96-100].

Враховуючи аналіз проведених наукових досліджень, теоретичні положення викладені у висвітлених публікаціях слід дійти до висновку, що проблема визначення понять «внутрішня безпека» та «внутрішня безпека ДПСУ» є недостатньо вирішеною та потребує подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, у в межах наданих їм повноважень шляхом вжиття комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, економічних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, природоохоронних, санітарно-карантинних, екологічних, технічних та інших заходів [11, ст. 2].

ДПСУ як правоохоронний орган спеціального призначення у межах наданих повноважень виконує завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні.

Оперативно-службова діяльність ДПСУ є постійним та динамічним процесом, який триває в повсякденних умовах та в умовах ускладненої обстановки, підлив якого може мати незворотні наслідки для державної та національної безпеки.

Виконання покладених обов'язків прикордонним відомством здійснюється шляхом застосування військових, правоохоронних адміністративних методів та потребує всебічного забезпечення на усіх ланках управління.

У зв'язку із чим, з метою здійснення контролю за належною організацією оперативно-службової діяль-

ності у складі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, територіальних органів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, органів охорони державного кордону функціонують підрозділи спеціального призначення – забезпечення внутрішньої та власної безпеки.

Аналізуючи національні нормативно-правові акти у сфері національної безпеки: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII «Про національну безпеку» (далі – Закон), Стратегію національної безпеки України затверджену Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 (далі – Стратегія) на законодавчому рівні державним органам визначено завдання щодо боротьби із внутрішніми загрозами України [12, ст. 1, 13, ст. 2-9].

Відповідно до пункту 6 Плану внутрішньої стійкості, який був представлений Президентом України 19.11.2024, внутрішня безпека в Україні є базовою потребою українців.

Вищевказаним планом створено концептуальну модель внутрішньої безпеки України (як елемента національної безпеки), яка включає у себе: 1) провадження нової системи на загальнодержавному рівні: безпечна область, безпечне місто, безпечна громада; 2) укріплення державного кордону України [14, ст. 2].

Станом на сьогодні, серед основних завдань підрозділів забезпечення внутрішньої безпеки прикордонного відомства: 1) виявлення фактів втягування військовослужбовців та працівників ДПСУ у протиправну діяльність, здійснення превентивної діяльності щодо недопущення таких фактів, у випадках передбачених законодавством здійснення документування таких фактів; 2) здійснення самостійно або із залученням компетентних органів державної влади заходів пов'язаних із дотриманням антикорупційного законодавства особовим складом ДПСУ; 3) вжиття заходів щодо контролю за забезпеченням інформаційної безпеки (недопущення несанкціонованого витоку конфіденційної інформації, дотримання порядку використання програмних комплексів, інформаційно-комунікаційних систем); 4) запобігання прийняттю на військову службу (цивільні посади) кандидатів на яких поширюються обмеження передбачені законодавством України; 5) здійснення заходів спрямованих на запобігання порушень організаційно-розпорядчих функцій прикордонного відомства, ведення фінансово-господарської діяльності ДПСУ, контроль за доцільністю використання бюджетних коштів; 6) координація та участь у діях спрямованих на забезпечення власної безпеки особового складу ДПСУ; 7) здійснення комплексу оперативно-розшукових заходів спрямованих на виявлення та попередження, припинення та документування кримінальних правопорушень, які готуються військовослужбовцями (працівниками) ДПСУ [15, ст. 1].

Враховуючи вищевикладене, «внутрішня безпека ДПСУ» – це стан захищеності ДПСУ, який досягається шляхом реалізації комплексу пошукових, правоохоронних, інформаційно-аналітичних, адміністративних та організаційно-розпорядчих заходів, спрямованих на запобігання, виявлення, припинення та документування правопорушень серед особового складу, а також недопущення його втягування у злочинну чи іншу протиправну діяльність, що може завдати шкоди виконанню завдань, покладених на прикордонне відомство.

Разом з цим, відповідно до частини 2 статті 12 Закону України № 661-IV від 03.04.2003 «Про Державну прикордонну службу України» діяльність підрозділів спеціального призначення Державної прикордонної служби України повинна регулюватися цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

В аспектів рішення Конституційного Суду України (Великої палати) у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень

Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20 червня 2019 року № 6-р/2019, визначено поняття «правової визначеності».

У контексті статті 8 Основного Закону України, юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права та можливість передбачати наслідки застосування норм права. Таким чином, юридична визначеність передбачає, що законодавець повинен прагнути до чіткості та зрозумілості у викладенні норм права [16, ст. 1].

Проте, станом на сьогодні питання поняття «внутрішня безпека» та «внутрішньої безпеки ДПСУ» не є розтлумаченими за законодавчому рівні, відсутня чітко структурована модель забезпечення внутрішньої безпеки «держави» та окремо «прикордонного відомства», що створює правову невизначеність під час виконання покладених обов'язків відповідними підрозділами.

У зв'язку із чим, під час дослідження здійснено правову компаративістику даного інституту США та країнах ЄС, з метою можливості імплементації зарубіжного законодавства у національну правоохоронну систему.

У американській концепції забезпечення внутрішньої безпеки вагоме місце посідає інститут Генеральних інспекторів (далі – ГІ), який здійснює свою діяльність на підставі «Закону про Генеральних інспекторів» від 1978 року (далі – Закон про ГІ). З початком утворення посади ГІ були створені у 12 федеративних органах (станом на сьогодні закони США вимагають існування цієї посади у 72 федеральних відомствах).

Основою метою про Закону про ГІ є формування у кожному відомстві, яке посідає особливо відповідальне місце у суспільстві незалежних підрозділів, основними функціями яких є боротьба з недоцільним використанням бюджетних коштів, шахрайством та зловживання владою в ході виконання програм та заходів відомством.

До повноважень ГІ належить проведення незалежних аудитів та розслідувань в рамках завдань які виконуються визначеним відомством, координація дій у створення нормативно-правових актів спрямованих на забезпечення раціонального використання бюджетних коштів та попередження та викриття актів шахрайства та зловживань, мінімізація ризиків пов'язаних із недбалістю управлінням, виявлення вразливих місць в програмах, які виконуються відомством.

Окрім того, кожен ГІ забезпечує «повну та своєчасну поінформованість» свого голови відомства та Конгресу стосовно проблем та недоліків у відомстві. ГІ є незалежним у своїй діяльності та має унікальний правовий статус, який не підпорядковується керівнику відповідного відомства, Закон про ГІ містить конкретну заборону керівництву відомства вести нагляд за діяльністю ГІ.

Структура Офісу ГІ має конкретні вимоги щодо кадрової комплектації, до складу якої входить: 1) Помічники ГІ – дві посадових особи (помічник ГІ з аудиту та помічник ГІ з розслідувань); 2) юридичний консультант ГІ (незалежний від юридичного управління відомства та підпорядкований виключно ГІ); 3) підрозділ оцінки та перевірки (проведення перевірок та оцінювання програм відомства, які повинні відповідати стандартам якості перевірок та оцінювань SIGIE); 3) Уповноважений з прав інформаторів; 4) підрозділ проведення розслідувань (здійснюють проведення розслідувань, в усіх випадках, коли «існують розумні підстави вважати, що мало місце порушення федерального кримінального закону», наділені широким спектром повноважень для проведення досудового розслідування); 5) підрозділи інформаційного забезпечення та контактів з громадськістю; 6) підрозділи забезпечення [17, ст. 1-8].

Окремо слід розглядати, Інспекцію внутрішніх розслідувань у Службі внутрішніх доходів США на яку покладені наступні завдання:

виявлення та запобігання посадовими особами кримінальних правопорушень пов'язаних із зловживанням

повноважень працівниками Служби внутрішніх доходів під час виконання своїх функціональних обов'язків (корупційні правопорушення); захист персоналу Служби від втягування у злочинну діяльність та забезпечення заходів власної безпеки.

Центральне управління Інспекції, розташоване в м. Вашингтоні, округу Колумбія, очолює головний інспектор, який призначається президентом країни, підпорядковується міністру фінансів та його заступнику. До складу відомства входять відповідні регіональні управління, які є незалежними у своїй діяльності до складу яких входять (комісія внутрішніх розслідувань, служба внутрішньої безпеки).

В Європейській правовій системі функціонує Європейське управління з питань боротьби з шахрайством (далі – OLAF), яке займається розслідуванням шахрайства, корупції та зловживань коштами ЄС. Про результати своєї діяльності OLAF звітує Європейській Комісії проте функціонує незалежно. Основними завданнями OLAF є розслідування неправомірного використання коштів ЄС, викриття корупції всередині європейських інституцій, фактів контрабанди, фальсифікацію товарів, порушень, пов'язаних з державними закупівлями за кошти ЄС. Кількісний склад співробітників OLAF налічує близько 350 співробітників, які є експертами у галузі криміналістики, економіки та права. Різномовний професійний досвід персоналу дозволяє OLAF проводити розслідування на високому рівні та швидко реагувати на нові виклики.

Структурні підрозділи OLAF організовано за функціональними напрямками, що включають: 1) розслідування шахрайства та корупції 2) аналіз та оцінка ризиків; 3) правова підтримка та координація щодо проведення розслідувань; 4) зв'язки з державами-членами та іншими партнерами.

За результатами діяльності OLAF, тільки за останні роки (2021–2023) здійснило понад 500 розслідувань та рекомендувало повернути сотні мільйонів євро до бюджету ЄС (у 2022 році OLAF рекомендував повернути 426 млн євро, що були втрачені через шахрайство до бюджету ЄС), що свідчить про ефективність роботи даного відомства [18, ст. 1].

Окремо досліджено забезпечення внутрішньої безпеки прикордонному відомстві Республіки Польща «Straż Graniczna».

Відповідно до частини 2 статті 3с Закону Польщі «Straż Graniczna» забезпечення внутрішньої безпеки у прикордонних підрозділах здійснюється «Відділом внутрішніх справ Straż Graniczna».

Вищевказаний підрозділ виконує завдання щодо виявлення, попередження та боротьби зі кримінальними правопорушеннями, які здійснюються посадовими особами прикордонної служби, злочини пов'язані із організаційно-господарською діяльністю відомства, які передбаченні статтями 296–306 Кримінального кодексу Республіки Польща (неправомірною вигодою отримана посадовими особами, шахрайство пов'язане із грошовими коштами, відмивання грошей, підrobка службової документації, здійснення дій щодо зриву торгів, заміна ідентифікаційних особливостей товарів) [19, ст. 2-11].

Вищевказаний підрозділ очолюється Комендантом відділу внутрішніх справ «Straż Graniczna» (далі – Комендант). Комендант та його заступники призначаються та звільняються з посади Міністром внутрішніх справ Польщі (заступники призначаються за звільняються за поданням Коменданта).

Порядок роботи відділу визначаються міністром внутрішніх справ, який може у будь-який час вимагати інформацію та матеріали щодо виконання завдань покладених на підрозділ. Комендант зобов'язаний негайно надати міністру внутрішніх справ через інспектора внутрішнього нагляду

інформацію та матеріали, які можуть мати істотне значення для забезпечення внутрішньої безпеки відомства.

До повноважень відділу входить проведення досудового розслідування за у формі слідства та дізнання, що значно підвищує спроможність даного підрозділу у боротьбі із злочинністю [20, ст. 122-130].

Проаналізувавши забезпечення внутрішньої безпеки у державних та правоохоронних органах, організаціях США та країнах ЄС ми можемо зробити висновок, що станом на сьогодні відсутній єдиний підхід до окресленого питання, що зумовлено неоднорідністю правових систем.

Разом з тим, пріоритетом кожної держави є розвиток власної національної системи безпеки, основою якої є внутрішньої безпека. Інститут забезпечення внутрішньої безпеки зарубіжних країн безумовно містить позитивний досвід, який можливо впровадити у вітчизняну правоохоронну систему, зокрема у діяльність ДПСУ.

Сучасна модель забезпечення внутрішньої безпеки держави та ДПСУ повинна створювати правовий синтез з нор-

мами законодавства про державну та національну систему, включаючи досвід партнерів та законодавство ЄС.

Висновки та подальші перспективи досліджень. Під час дослідження охарактеризовано сучасний стан нормативного врегулювання внутрішньої безпеки у прикордонній сфері, проведено правову компаративістику окресленого питання, запропоновано шляхи вирішення.

З метою удосконалення правоохоронної системи держави пропонується, на законодавчому рівні дати визначення поняттям «внутрішня безпека держави» та «внутрішня безпека ДПСУ», охарактеризувати функції та завдання підрозділів, які забезпечують дане питання.

Національна модель забезпечення внутрішньої безпеки повинна імпантувати кращі практики, положення та рекомендації країн партнерів, ґрунтуватися на принципах «незалежності» та «публічності».

Забезпечення належного рівня внутрішньої безпеки у прикордонній сфері підвищить рівень «державної безпеки» та «національної безпеки».

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text> (дата звернення 21.04.2025);
2. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення 21.04.2025);
3. Теоретико-правовий аналіз визначення поняття «внутрішня безпека України»: Наукова стаття від 2019 року. URL: http://repositc.puczu.edu.ua/bitstream/123456789/9788/1/Zbirnik%20NUCZU_2019_2%20%2811%29_19-28.pdf (дата звернення 21.04.2025);
4. Поняття та визначення внутрішньої безпеки правоохоронного органу: Наукова стаття, *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ* №2, 2013. URL: <https://surl.li/mbbicc> (дата звернення 21.04.2025);
5. Система управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки у державі: Наукова стаття від 14.05.2007. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4ca04395-63bd-4142-b116-148a9c919eb4/content> (дата звернення 21.04.2025);
6. Створення Генеральної інспекції як один зі складників реформування прокуратури України: Наукова стаття, *Науковий вісник Ужгородського національного університету* 2017. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34170/1/СТВОРЕННЯ%20ГЕНЕРАЛЬНОЇ%20ІНСПЕКЦІЇ.pdf> (дата звернення 21.04.2025);
7. Зарубіжний досвід забезпечення економічної безпеки держави: Наукова стаття, *Державне управління. Національна академія державного управління при Президентові України*, м. Київ, Україна. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/11_2018/21.pdf (дата звернення 21.04.2025);
8. Державна безпека України в сучасних умовах: проблеми компетенції державних органів: Наукова стаття, *науковий журнал з проблем інформаційного права, правової інформатики, інформаційної і національної безпеки, інформації в інших галузях права* №2 (37)/2021. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/238340> (дата звернення 21.04.2025);
9. Національна безпека і державна безпека: поліваріантність визначення співвідношення: Наукова стаття, *Правничий часопис Донецького Національного університету імені Василя Стуса*. ISSN 2786-5835. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14914> (дата звернення 21.04.2025);
10. Національна безпека як елемент системи забезпечення прав і свобод людини: Наукова стаття, ISSN 1813-338X. *Держава та регіони*. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2021/15.pdf (дата звернення 21.04.2025);
11. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 № 1777-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text> (дата звернення 21.04.2025);
12. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 21.04.2025);
13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України; Стратегія від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення 21.04.2025);
14. План внутрішньої стійкості України: Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-predstaviv-plan-vnutrishnoyi-stijkosti-u-94505> (дата звернення 21.04.2025);
15. Підрозділи ВВБ прикордонного відомства продовжують активну боротьбу з корупційними проявами серед персоналу, офіційний сайт Державної прикордонної служби України. URL: <https://dpsu.gov.ua/uk/news/8051-pidrozdlili-vvb-prikordonnogo-vidomstva-prodovzhyut-aktivnyu-borotbu-z-korupciijnimi-projavami-sered-personaly> (дата звернення 21.04.2025);
16. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20.06.2019 № 6-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення 21.04.2025);
17. Закон про Генеральних інспекторів США від 1978 року, інтернет джерело. URL: <https://surl.li/jumxms> (дата звернення 21.04.2025);
18. OLAF розслідує шахрайство з бюджетом ЄС, корупцію та серйозні порушення в європейських установах, а також розробляє політику боротьби з шахрайством для Європейської Комісії: Інтернет-джерело. URL: https://anti-fraud.ec.europa.eu/index_en (дата звернення 21.04.2025);
19. Закон Республіки Польща «Про Страж Граничну» від 19.10.1990 року. Закон Республіки Польща, інтернет-джерело. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/straz-graniczna-16793876> (дата звернення 21.04.2025);
20. Кримінальний кодекс Республіки Польща від 06.06.1997 року: Кримінальний кодекс Республіки Польща, інтернет-джерело. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-karny-16798683> (дата звернення 21.04.2025).

**ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ: ВІД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИСЛИТЕЛІВ
АНТИЧНОЇ ДОБИ ДО УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ В XVII–XVIII СТОЛІТТІ****THE EVOLUTION OF THE THEORY OF THE SOCIAL CONTRACT:
FROM THE INTERPRETATION OF ANCIENT THINKERS TO IDEAS
ABOUT THE STATE IN THE 17TH–18TH CENTURIES**

**Мішук І.В., к.ю.н., професорка,
професорка кафедри конституційного права та галузевих дисциплін**

*Навчально-науковий інститут права Національного університету водного господарства
та природокористування*

**Полюхович О.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін**
*Навчально-науковий інститут права Національного університету водного господарства
та природокористування*

Киричук Б.С., студентка I курсу магістратури
*Навчально-науковий інститут права Національного університету водного господарства
та природокористування*

У статті наведено результати наукових досліджень щодо комплексного аналізу поняття суспільного договору – теорії, у межах якої відбувається вивчення процесу походження держави й громадянського суспільства, їхнього генезису й історичного розвитку. Доведено, що актуальність і концептуальне значення теорії суспільного договору вкрай важко переоцінити, зважаючи на її роль у сучасному праворозумінні й складних процесах вітчизняного державотворення.

Автори статті провели комплексний аналіз основних етапів еволюції теорії суспільного договору, простеживши, як змінювалися уявлення про природний стан людини, про цілі формування держави й характер публічної влади на прикладі абсолютно різних історичних епох – Античності й Просвітництва. Особливу увагу акцентовано на тому, що концепції суспільного договору, започатковані в поглядах філософів XVII–XVIII століття, лягли в основу сучасної теорії формування держави й визначення її основних функцій.

Встановлено, що в баченнях Платона – одного із найвідоміших давньогрецьких мислителів й основоположників європейської філософії, проект ідеальної держави розкривався в тому, що кожен громадянин повинен займати визначене місце в громадянському суспільстві відповідно до своїх природних здібностей. Самовільний перехід від одного стану до іншого суворо заборонявся, а приватна власність розглядалася як той чинник, який роз'єднує інтереси громадян, а не об'єднує їх. Тим самим Платон намагався утвердити існуючий рабовласницький лад.

На прикладі концепції приватної власності й проекту ідеальної держави встановлено ключову відмінність поглядів Платона й Аристотеля: у першого мислителя провідною вважається договірна теорія формування держави, натомість в останнього – патріархальна теорія формування держави.

Традиційне розуміння теорії суспільного договору знаходимо у філософській думці Г. Гроція, Т. Гоббса й Дж. Локка – одних із найяскравіших представників філософії XVII–XVIII століття. Г. Гроцій пояснював процес виникнення держави як формування досконалого союзу вільних людей, укладеного заради дотримання їхніх прав і свобод, а також загальної користі. У своїй моделі суспільного договору Т. Гоббс і Дж. Локк намагалися виходити з поняття природного закону й необхідності обмеження певної частини власної волі заради суспільного блага.

Ключові слова: суспільний договір, держава, громадянське суспільство, публічна влада, природні права людини, Платон, Аристотель, Гуго Гроцій, Томас Гоббс, Джон Локк.

The article presents the results of scientific research on a comprehensive analysis of the concept of social contract – a theory within which the process of origin of the State and civil society, their genesis and historical development is studied. It is proved that the relevance and conceptual significance of the social contract theory can hardly be overestimated, given its role in modern legal understanding and complex processes of state-building.

The authors of the article carry out a comprehensive analysis of the main stages of evolution of the social contract theory, tracing how ideas about the natural human condition, the goals of the State formation and the nature of public authority have changed on the example of completely different historical epochs – Antiquity and the Enlightenment. Particular attention is focused on the fact that the concepts of the social contract, originating in the views of philosophers of the seventeenth and eighteenth centuries, formed the basis of modern theories of state formation and definition of its main functions.

Using the example of the concept of private property and the project of the ideal state, the author identifies the key difference between the views of Plato and Aristotle: the former thinker believes that the contractual theory of state formation is the leading one, while the latter believes in the patriarchal theory of state formation.

The traditional understanding of the social contract theory can be found in the philosophical thought of Grotius, T. Hobbes and J. Locke – some of the most prominent representatives of the philosophy of the seventeenth and eighteenth centuries. Grotius explained the process of state formation as the formation of a perfect union of free people, concluded for the sake of observing their rights and freedoms, as well as the common good. In their model of the social contract, T. Hobbes and J. Locke tried to proceed from the concept of natural law and the need to limit a certain part of one's own will for the sake of the public good.

In conclusion, the article emphasizes that the theory of social contract remains an essential foundation for modern political and legal thought. It offers a valuable theoretical framework for analyzing the legitimacy of state power, the balance between freedom and authority, and the continuous evolution of democratic institutions in the context of changing social realities.

Key words: social contract, state, civil society, public authority, natural human rights, Plato, Aristotle, Hugo Grotius, Thomas Hobbes, John Locke.

Постановка проблеми. Динаміка розвитку сучасного суспільства та наявні трансформаційні процеси в політичній, економічній, соціальній і культурній сферах громадського життя українця обумовлюють гостру необхідність в перегляді вченими загальноновизнаних принципів побудови правовідносин в межах суспільства й держави в цілому. Варто погодитися з тим, що домінування економічної сфери суспільного буття не тільки призводить до «матеріалізації» індивідуальних інтересів членів суспільства, але й значною мірою актуалізує проблему співіснування людей в умовах формування соціуму нового цифрового типу. Іншими словами, реалії конкурентного ринку формують визначення рівня життя суспільства передусім за економічними показниками, підносячи в такий спосіб матеріальний аспект індивідуального соціального статусу на значно вищий щабель у порівнянні з іншими аспектами життя людини. Також у світлі сучасних реформаційних процесів все актуальнішим постає питання дослідження закономірних змін суспільної свідомості людини, що повною мірою відповідає прагненням суспільства до сталого розвитку, соціальної справедливості та демократичних цінностей. За таких умов першочерговим завданням ми вважаємо проведення ґрунтовного дослідження передумови формування держави – теорії суспільного договору, яка незважаючи на її різнобічну інтерпретацію залишається актуальною і донині, допомагаючи вченим зрозуміти суть сучасних політичних процесів і викликів, які вони зумовлюють.

З огляду на вищезазначене, **мета роботи** – здійснення комплексного аналізу концепції теорії суспільного договору на прикладі філософських вчень доби Античності й епохи Просвітництва.

Стан опрацювання проблематики. На сучасному етапі державотворення України права й свободи людини, їх еволюція, механізми забезпечення, реалізації та захисту продовжують бути одним із найактуальніших питань у розрізі вітчизняної юриспруденції. З огляду на це, теоретичну й практичну основу дослідження сутнісного наповнення теорії суспільного договору в її оригінальному розумінні становлять праці таких вчених, як М. Антоновича, С. Волкова, В. Гаджисєва, А. Городницького, А. Єрмоленка, Н. Кабанець, С. Кострюкова, О. Кресіна, І. Куян, К. Менке, Р. Множинської, Г. Остапчук, З. Юдіна й О. Яроша.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечним залишається той факт, що необхідність розбудови України як правової і демократичної держави, необхідність удосконалення державно-правового механізму влади, проведення конституційної реформи та реформи органів місцевого самоврядування потребують науково обґрунтованої моделі організації публічної влади, у якій би повною мірою була розкрита роль громадянського суспільства. В основі такої моделі – доктринальне тлумачення поняття суспільного договору як концепції, що визначає юридичні засади політичної самоорганізації громадянського суспільства і його ролі у формуванні сучасної держави. Для детального аналізу поняття теорії суспільного договору пропонуємо звернутися до витоків праворозуміння доби Античності, а також філософської думки XVII–XVIII століття.

Як слушно зазначає А. Городницький, багатовимірність сучасного бачення теорії суспільного договору зумовлена її нелінійними версіями й поліконцептуальними смисловими домінантами. Соціально-філософський феномен теорії суспільного договору, яка врешті отримала належний ступінь юридизації в практиці зарубіжних держав й України, зокрема через її високий легітимісний потенціал і тривале існування в найпоширеніших наративах філософії права, досить легко піддається аналізу в контексті філософії доби Античності (точніше в її інтерпретації), а також власне у філософській думці епохи Просвітництва [2, с. 8]. Вважаємо, що саме такий підхід до проведення дослідження концепту теорії суспільного договору забез-

печить логічне й послідовне вивчення генезису, еволюції й перспектив розвитку суспільного договору в існуючому суперечливому полідискурсивному вимірі, який найточніше характеризує сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні. Саме з цієї причини більшість науковців, зокрема С. Кострюков і Н. Кабанець сприймають процес імплементації теорії суспільного договору в її актуалізованому розумінні як міждисциплінарну проблему, для вирішення якої необхідно залучити комплекс політико-правових, теоретико-правових і філософсько-правових поглядів на сутність і природу публічно-правового договору як основи для створення держави громадянським суспільством [6, с. 328; 4, с. 9].

Так, зокрема Платон – один із найвідоміших давньогрецьких мислителів і основоположників європейської філософії, у своїх діалогах «Держава» (інша назва – «Політея») і «Законои» детально описує своє бачення ідеальної держави, зміст якої розкривається в тому, що кожен громадянин займає визначене місце в громадянському суспільстві відповідно до своїх природних здібностей. «Справедливість полягає в тому, щоб кожен займався своєю справою і не втручався в чужі. За таких умов ідеальна держава, коли всі люди – брати один одному. При цьому Бог виліплює правлячих людей, домашючих при їх народженні золото. У помічників – срібло. У хліборобів та ремісників – залізо й мідь. Коли від золота народиться срібне потомство, а від срібла – золоте, перехід одного стану в інший допускається. Однак не можна змішувати в єдиний метал золото й залізо – такий перехід від стану до стану повинен бути суворо заборонений. Хто порушить такий принцип справедливості, вчинить найстрашніший злочин», – стверджував Платон [8]. Цікаво, що за вченням Платона, приватна власність виступає тим чинником, який роз'єднує інтереси громадян, а не об'єднує їх, а тому в ідеальній державі не повинно бути місця для приватної власності. Крім того, земельні ресурси за будь-яких умов повинні залишатися власністю держави. Як слушно зазначає з цього приводу С. Кострюков, пропонуючи встановити загальну (спільну) власність за засоби виробництва, продукцію і елементарні предмети для ведення життя, Платон не мав на меті покращити становище бідних верств населення, натомість вважав за необхідне змінити форму експлуатації, тим самим ще більше утвердивши рабовласницький лад [6, с. 328].

Ідеальна держава за Платоном – це також справедливе правління кращих (аристократії). Мислитель поділяє позицію Сократа про те, що законне й справедливе – це одне й те ж саме поняття, оскільки в основу закладено божественне, а на додаток – ще й ідеальне начало. З огляду на це, правління філософів і провадження справедливих законів – це два невід'ємних аспекти ідеальної держави. Крім того, характеризуючи істинні й справедливі закони як «визначення розуму», Платон наголошує, що вони встановлюються заради загального блага всієї держави, а не обмеженої групи осіб, яким вдалося захопити владу. «Ми визнаємо, що там, де закони встановлені заради інтересів кількох осіб, йдеться не про державний устрій, а лише про внутрішні чвари», – зауважував мислитель [1, с. 81].

На відміну від Платона, Аристотель обстоював необхідність запровадження приватної власності, але обмеженої поняттям «середнього статку». «Найбільше благополуччя для держави тоді, коли громадяни володіють власністю середньою, але достатньою для звичного життя. Усі безчинства в державі відбуваються саме через надмірну власність», – стверджував Аристотель. Суттєва відмінність поглядів Платона і його учня Аристотеля розкривається також в тому, що останній обстоював позицію про поділ всіх земельних ресурсів на дві частини: одна перебуватиме в загальному користуванні держави (зокрема, буде спрямована на релігійні потреби), а інша – перебуватиме в приватному володінні громадян (водночас продукти цієї

частини на дружніх засадах надаватимуться в загальне користування інших громадян, тим самим забезпечуючи їхню співпрацю без надмірної конкуренції» [1, с. 82].

Ідеальна держава за Аристотелем – це союз вільних громадян, продукт природного розвитку й вища форма спілкування індивідів. Таке твердження доволі просто пояснюється тим, що людина за своєю суттю – істота політична. А отже, держава виникає з базових природних потреб людини і є результатом її співпраці з іншими громадянами заради досягнення спільного блага (або дослівно за Аристотелем – «досягнення найвищого блаженства в житті») [1, с. 85]. У такій концепції держава виступає нічим іншим, як союзом рівних за статусом рабовласників, які своєю силою об'єднуються в державу. Говорячи більш детально, об'єднання громадян, яке складається з певної кількості сімей, що мають на меті задоволення найважливіших потреб, – це поселення. Кілька взаємопов'язаних поселень становлять собою державу.

Крім того, як зауважує С. Кострюков, об'єктивно в працях Платона й Аристотеля можна виділити два абсолютно різні бачення процесу державотворення, зокрема: за Аристотелем держава виникає як результат розширення кількох сімей (своєрідна патріархальна теорія формування держави), а в Платона ж – значний акцент робиться на узгодженні інтересів громадян, які не обов'язково повинні входити до складу однієї сім'ї, натомість існують разом в єдиному суспільстві (прототип договірної теорії формування держави). Як продемонструє розвиток історії пізніше, погляди Аристотеля лягли в основу монархічної форми правління, натомість погляди Платона – у спробі аргументації республіканської форми правління (сам же Платон виступав прибічником змішаної форми правління з елементами монархії та демократії) [6, с. 329].

Безсумнівно, у філософській думці Аристотеля і Платона ми не знайдемо поняття теорії суспільного договору в його традиційному розумінні, однак саме їхні погляди щодо походження держави й громадянського суспільства лягли в основу більш сучасних концепцій, які безпосередньо стосуються досліджуваного нами поняття. Зокрема, йдеться про погляди Г. Гроція, Т. Гоббса, і Дж. Локка – одних із найвідоміших представників філософської думки XVII–XVIII століття.

Так, порушуючи проблему внутрішньодержавного права, Г. Гроцій пояснював процес виникнення держави як формування досконалого союзу вільних людей, укладеного заради дотримання їхніх прав і свобод, а також загальної користі. Іншими словами, об'єднання в державу відбувалося шляхом добровільного волевиявлення для формування спільного опору слабких верств населення проти сильних представників тимчасової влади [6, с. 329]. Варто погодитися з позицією О. Кресіна про те, що наведене формулювання доволі близьке за змістом до концепції Аристотеля (держави як вища форма спілкування вільних людей), а також Цицерона (держави як гарант правового спілкування і захисту суспільної користі) [7, с. 129].

Водночас таке позитивне бачення держави є вкрай оманливим, адже, як слушно зазначає З. Юдін, згодом у своїй філософській думці Г. Гроцій приділяє значно більше уваги тому, що права й свободи підданих повинні бути суттєво обмежені як тільки буде укладена угода про встановлення державної влади. Опір примусу держави вважатиметься злочинним, а відступ від загальних правил можливий лише у випадку крайньої необхідності (зокрема, якщо монарх займається винищенням підданих) і лише за умови, коли збройний опір підданих не призведе до загибелі невинних осіб. Важливо, що джерелом державної влади Г. Гроцій називає саме народ, але при цьому він не розглядає його як носія верховної влади, тим самим фактично заперечуючи ідею народного суверенітету. Верховною владою володіють лише ті, хто вже перебуває при владі. «Подібно тому як зір належить тілу, а органом

його, зокрема, є око, так і суб'єктом суверенітету є одна або кілька осіб відповідно до законів і звичаїв певного народу. Не варто забувати й те, що деякі люди, як стверджував колись Аристотель, усе ще пристосовані до рабського стану, їм краще підкорятись, аніж панувати. Вони не здатні оцінити справжні блага свободи», – підтверджує свою позицію Г. Гроцій [10, с. 28].

Істинним засновником поняття теорії суспільного договору (як і поняття державного суверенітету) нині прийнято вважати Т. Гоббса – одного із найвідоміших англійських філософів XVII–XVIII століття.

У своїй моделі суспільного договору Т. Гоббс намагався виходити з поняття природного закону, який, за його переконаннями, є «накресленим або відшуканим розумом загальним правилом, відповідно до якого людині забороняється робити те, що може бути згубним для її життя або ж може позбавити засобів для його збереження» [9, с. 294]. Державні закони не можуть переважати над законами природними. Людина не може відмовитися від права чинити законний опір тим, хто нападає на неї з метою позбавлення її життя, адже в її прагненнях – захист своєї свободи, життя і приватної власності. Це право за Т. Гоббсом повинно бути збережене в громадському суспільстві попри всемогутню владу Левіафана – метафоричного образу, який використовується для опису держави як могутньої, майже божественної сили, створеної людьми для забезпечення їхнього миру й спокою.

У той же час, важливо відзначити, що Т. Гоббс не поділяв позиції Аристотеля про те, що людина – істота політична. На переконання мислителя, саме страх як безумовний інстинкт, а не прагнення до спілкування породжують суспільство, людина ж при цьому за своєю сутністю залишається вкрай егоїстичною істотою, яка шукає панування, а по відношенню до інших людей – відчуття зверхності й переваги. У зв'язку з цим Т. Гоббс доходить до висновку, що «людина людині – вовк», а для приборкання егоїстичних інтересів людини необхідна вища сила в суспільстві, якою може бути лише держава. «Загальна влада може бути створена лише одним шляхом – зосередженням усієї влади й сили в зібранні людей, які більшістю своїх голосів могли б звести волю кожного з громадян у єдину концепцію державного правління» [6, с. 330]. Цінною видається позиція про те, що задля власного блага люди повинні відмовитися від природного стану (тобто від «стану вовка») та врешті домовитися між собою задля створення громадянського уряду. Боротьба сторін за правління в такому уряді – цілком прийнятний процес, який може й навіть повинен існувати у справжній державі, однак лише за умови, якщо протистояння не виходять за рамки законності й суспільного миру. Загальні правила, які ґрунтуються на вимогах розуму, Т. Гоббс називає «правилами розуму», і саме вони в подальшому визначатимуть основні риси нової буржуазної етико-правової свідомості XVII–XVIII століття. З правил випливає гостра необхідність в розмежуванні «свого» й «чужого», відділенні особистої волі й безпеки, а також необхідність дотримання принципу рівності сторін, що вступають в суспільний договір [6, с. 330]. У цьому й розкривається суть теорії суспільного договору в її оригінальному розумінні.

Водночас, не можна не зауважити й те, що, сам Т. Гоббс також інколи вдавався до крайнощів: відстоюючи теорію суспільного договору, він критично ставився до демократії, вважаючи її правлінням демагогів (маніпуляторів), які намагаються відстоювати лише власні інтереси. Виникнувши внаслідок суспільного договору, держава повинна набутися автономності щодо суспільства, диктувати йому закони й не підкорюватися суспільній думці. Іншими словами, від волі суверена залежить весь устрій держави: законодавство, організація приватної власності, моралі, релігії тощо. При відмінностях, що існують між окремими людьми, лише накази держави, почерпнуті з природних

прав людини, можуть встановити, що є неупередженим і справедливим, а отже, такі накази варто сприймати як громадянські закони. «Порятунок людей – у запровадженні приватної власності, яка охороняється всесильною державною владою», – підтверджував власну позицію Т. Гоббс [5, с. 21].

Як й інші буржуазні ідеологи, у тому числі як і Т. Гоббс, Дж. Локк у своїх судженнях про розуміння феномену суспільства й держави виходив з «природного стану». Зокрема, критикуючи феодальний лад і стверджуючи, що він суперечить природному праву, Дж. Локк зображує природний стан як світ свободи й рівності. Також варто зауважити, що Дж. Локк заперечує факт війни в концепції природного стану, натомість суть суспільного договору розкриває не в насильницькому поневоленні суспільства й об'єднанні його в державу під примусом, а в тому, що люди за власним бажанням повинні відмовитися від частини своєї природженої свободи на користь загального блага – держави. Як наслідок, укладаючи своєрідний договір про створення держави, люди зобов'язуються підкорюватися рішенням більшості й відмовлятися при цьому від своїх природних прав лише такою мірою, якою це необхідно для охорони їх особи й майна [3, с. 204].

Цікаво, що саме Дж. Локк одним із перших почав активно використовувати термін «нація» у значенні сукупності всіх громадян, які об'єднані спільною волею та етнокультурними традиціями. За таких умов втрата державності означає втрату чинності суспільного договору, однак це не забороняє громадянам добровільно приєднатися до суспільного договору на утворення іншої держави (за таких умов договір сприймається як позитивно-правовий,

постійний, публічний і відкритий акт). Іншими словами, суспільний договір у вченні Дж. Локка остаточно обмежує владу держави, надаючи суспільству природні права, які не підлягають оспоренню та скасуванню.

Висновки. Таким чином, теорія суспільного договору в її традиційному розумінні містить вкрай різне смислове наповнення залежно від епохи, коли вона активно досліджувалася та розвивалася. Так, зокрема, Античність характеризувалася консервативними поглядами на процес формування держави й власне суспільства, досить значну роль відігравав рабовласницький устрій світу, який проголошувався панівним. Натомість епоха Просвітництва запропонувала абсолютно інший підхід до розуміння теорії суспільного договору. Фактично, саме в той період теорія була вперше відтворена в її оригінальному баченні, запропонованому філософами Г. Гроцієм, Т. Гоббсом та Дж. Локком.

Погоджуємося з вченими про те, що теорія суспільного договору, розроблена філософами XVII–XVIII століття стала основою для розвитку праворозуміння сучасності. Кожен із згаданих нами мислителів, виходячи з власних презумпцій про природний стан людини, обґрунтував необхідність створення держави та визначив її основні функції, серед яких головна – необхідність захисту прав і свободи людини. Гроцій акцентував на природному праві як основі суспільного порядку, Гоббс представив державу як гаранта безпеки, а Локк розглядав її як інструмент захисту природних прав індивіда. Незважаючи на відмінності в їхніх поглядах, усі троє філософів зробили значний внесок у розуміння походження публічної влади та її обмежень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блоха Я. Є. Принцип справедливості у філософії Платона та Аристотеля. *Філософські обрії*. 2016. №36. С. 79-87.
2. Городницький А. В. Європейський концепт суспільного договору в українському контексті: рефлексія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2018. 22 с.
3. Грицишина М. В. Ідеї моральних відносин у філософії Дж. Локка. *Гілея: науковий вісник. Серія «Філософські науки»*. 2013. Вип. 77. С. 203-206.
4. Кабанець Н. І. Логічна основа інтерпретації поняття суспільного договору. *Юридична наука. Серія «Теорія держави і права»*. 2015. №5. С. 7-15.
5. Коваль М. І., Ратушна О. М. Проблема держави й державного управління в «Левіафані» Томаса Гоббса (до 370-річчя від дня опублікування). *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2021. №3(73). С. 19-23.
6. Кострюков С. В. Теорії суспільного договору: європейський і український контексти. *Гілея: науковий вісник. Серія «Філософські науки»*. 2018. Вип. 130. С. 328-333.
7. Кресін О. В. Ідея суспільного договору та конструювання соціальних держави й права у західноєвропейській думці другої половини XVI – початку XVII століття. *Правова держава*. 2018. Вип. 27. С. 125-139.
8. Платон. Держава / пер. з давньогрецької Д. Коваль. Київ: Апріорі, 2021. 464 с.
9. Томас Гоббс. Левіафан / пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової та ін. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с.
10. Юдін З. М. Злет ідеї суспільного договору (Т. Гоббс і Дж. Локк) та сучасний контрактивізм. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №2. Том 1. С. 27-31.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ
ДЕРЖАВНОГО ВПЛИВУ ТА АВТОНОМІЇ У СФЕРІ МЕДІАЦІЇ****THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF DETERMINING THE LIMITS
OF STATE INFLUENCE AND AUTONOMY IN THE FIELD OF MEDIATION**

**Новікова М.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного управління, права та галузевих дисциплін
Херсонський державний аграрно-економічний університет**

У статті досліджено особливості реалізації методів правового регулювання інституту медіації з урахуванням меж допустимого державного впливу. Автор виходить з позицій загальної теорії права, відповідно до яких медіація розглядається як форма альтернативного врегулювання спорів, що ґрунтується на принципах добровільності, автономії волевиявлення сторін та паритетності їхніх інтересів. Обґрунтовано, що надмірне втручання держави у регламентацію процедур медіації може призвести до трансформації її сутності та зниження ефективності як інструмента досягнення консенсусу. Водночас підкреслено, що остаточна невизначеність моделі медіації в Україні призводить до невизначеності меж застосування інструментарію імперативного та диспозитивного методів правового регулювання.

Особливу увагу приділено аналізу застосування медіації у публічно-правових відносинах. Здійснено аналіз впровадження медіації у адміністративний та кримінальний процес. Наголошено на необхідності нормативного визначення вичерпного переліку публічно-правових спорів, щодо яких медіація є допустимою. Встановлено, що застосування медіаційних процедур у цій сфері має супроводжуватися наявністю чітких процесуальних гарантій, спрямованих на захист публічного інтересу, забезпечення законності та пропорційності рішень. Підкреслено важливість нормативного закріплення кола проваджень щодо яких може бути дозволено застосування процедури медіації.

У статті сформульовано висновок про доцільність розбудови нормативної бази, яка одночасно забезпечувала б автономію суб'єктів медіації та належний рівень правового контролю за процедурами у публічно-правових відносинах. Зроблено акцент на важливості концептуального переосмислення ролі держави у сфері альтернативного вирішення спорів з урахуванням сучасних викликів публічного управління та необхідності зміцнення правової держави в Україні.

Ключові слова: медіація, правове регулювання, державне втручання, публічно-правові відносини, альтернативне врегулювання спорів.

The article examines the specific features of the implementation of legal regulation methods in the field of mediation, taking into account the limits of permissible state intervention. The author proceeds from the positions of general legal theory, according to which mediation is viewed as a form of alternative dispute resolution based on the principles of voluntariness, autonomy of the parties' will, and parity of interests. It is substantiated that excessive state interference in regulating mediation procedures may lead to the transformation of its essence and a decrease in its effectiveness as an instrument for achieving consensus. At the same time, it is emphasized that the ongoing uncertainty regarding the model of mediation in Ukraine results in ambiguity concerning the application boundaries of imperative and dispositive methods of legal regulation.

Special attention is paid to the analysis of the application of mediation in public-law relations. The article examines the introduction of mediation into administrative and criminal proceedings. The necessity of establishing, at the normative level, an exhaustive list of public-law disputes in which mediation may be applied is highlighted. It is determined that the use of mediation procedures in this area must be accompanied by clear procedural safeguards aimed at protecting the public interest, ensuring legality, and maintaining the proportionality of decisions. The importance of the normative consolidation of the range of proceedings in which mediation procedures are permitted is emphasized.

The article concludes that it is expedient to develop a regulatory framework that would simultaneously ensure the autonomy of mediation participants and an adequate level of legal control over procedures within the scope of public-law relations. The need for a conceptual rethinking of the state's role in the field of alternative dispute resolution is underlined, taking into account the contemporary challenges of public governance and the necessity to strengthen the rule of law in Ukraine.

Key words: mediation, legal regulation, state intervention, public-law relations, alternative dispute resolution.

Постановка проблеми. У сучасному правовому просторі медіація виступає важливим альтернативним механізмом вирішення спорів, що сприяє зменшенню навантаження на судову систему, підвищенню ефективності правосуддя та розвитку консенсуальних методів регулювання правовідносин. Однак визначення меж державного регулювання цієї сфери залишається відкритим питанням. Надмірне правове втручання може призвести до бюрократизації медіаційного процесу, що суперечитиме його основним принципам, тоді як недостатня правова визначеність створює ризики для захисту прав учасників і ефективності процедури. Це обумовлює необхідність пошуку оптимального балансу між автономією медіації та державним контролем.

На сьогодні в Україні правове регулювання медіації перебуває на етапі становлення, що зумовлює потребу в теоретичному осмисленні підходів до визначення меж втручання держави у цю сферу. З огляду на це важливо дослідити теоретико-правові концепції, які можуть бути застосовані для встановлення меж державного регулювання та автономії медіації, що дозволить сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо її подальшого розвитку в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Правове регулювання медіації є актуальною темою, що зумовлюється

прийняттям у 2021 році Закону України «Про медіацію». Зокрема, особливості правового впливу на медіаційні відносини розглядалися у роботах В. Мотиля, Т. Кисельової, Н. Бондарчук, А. Бугайчук, Ю. Шмаленка, Н. Мошківської та інших учених. Публічно-правові та адміністративно-правові аспекти регулювання медіації проаналізовані у дослідженнях К. Токаревої, Ю. Ровинського, З. Красиловської, Н. Боженко, Д. Давиденка, О. Михайлова, А. Шохіна та інших авторів. Оцінку моделей медіації як спрощеного відображення взаємодії медіації з державою надавали І. Ясиновський, М. Поліщук, А. Біцай, Н. Турман, Т. Подковенко, К. Токарева, А. Француз та інші.

Однак аналіз медіації через призму її моделей не охоплює всіх аспектів взаємозв'язку цього інституту з державою, оскільки моделі відображають лише усталені форми взаємодії, не враховуючи більш складні механізми впливу державного регулювання на автономію медіації. Відтак для повного розуміння меж державного впливу на інститут медіації необхідним є комплексний теоретико-правовий аналіз її сутнісних характеристик, принципів функціонування та процедурних особливостей.

Виклад основних положень. Медіація в Україні наразі переживає активний етап розвитку, що обумовлює зростання інтересу до неї з боку науковців і практиків

у галузях юриспруденції, соціології, психології, а також публічних управлінців і представників громадянського суспільства. А. Гусев характеризує цей стан як перехід від «романтичного» до «прагматичного» етапу розвитку медіації [1, с. 109].

У багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідженнях медіація визначається як процес, що має притаманні лише йому характерні риси. Зокрема, проаналізувавши значний обсяг наукових доробків щодо поняття та сутності медіації, Н.А. Боженко доходить висновку, що медіація є добровільним процесом, який передбачає активну участь сторін, їхню свідому готовність до компромісу та взаємодії за підтримки нейтрального посередника – медіатора. Особливий акцент при цьому ставиться на добровільності участі, рівності сторін та їхньому контролю над процесом і результатом врегулювання спору. Медіатор, маючи відповідну професійну підготовку, виконує допоміжну функцію, спрямовану на організацію конструктивної комунікації, однак не має права впливати на зміст домовленостей сторін [2, с. 10–11].

Таким чином, медіація постає як особливий спосіб врегулювання конфліктів, заснований на принципах автономії волевиявлення, рівноправності учасників і підтримці їхнього діалогу без директивного втручання третьої сторони. Ці ознаки підкреслюють глибину відмінності медіації від судового чи адміністративного вирішення спорів і водночас зумовлюють необхідність особливого, делікатного підходу до визначення меж допустимого впливу держави на цей процес.

Продовжуючи дослідження медіації як суспільного явища, слід зазначити, що наразі бракує єдиного підходу до класифікації моделей медіації, а межі між ними залишаються розмитими. А.Й. Француз, аналізуючи це питання, наголошує, що оцінка ефективності певних моделей у конкретній державі не може базуватися виключно на їхньому формальному порівнянні. Оскільки держави істотно різняться за рівнем правового втручання у процеси альтернативного врегулювання спорів, застосування тієї чи іншої моделі не гарантує її ефективності в українських умовах. Відтак виникає потреба у дослідженні меж державного впливу на медіацію не лише на рівні емпіричних моделей, а й у межах фундаментального правового дискурсу – на рівні філософсько-правових підходів до державного регулювання та правової автономії [3, с. 20–21].

Для аргументованого обґрунтування необхідності обмеженого державного втручання, спершу розглянемо фундаментальні характеристики медіації як соціальної та правової практики. Наше прагнення оцінити її саме з цієї точки зору обумовлюється науковими позиціями, які підкреслюють двоаспектність медіації як соціального та правового явища. Зокрема, М.Б. Кравчик пропонує розглядати медіацію не тільки як правове явище, а й як соціальне, що виникло з практики врегулювання конфліктів, а нормативно-правове оформлення з'явилося значно пізніше [4, с. 122]. Це, на нашу думку, свідчить про наявність у її механізмах інструментів самостійного врегулювання конфліктних відносин без надмірного впливу державного регулювання – і, що важливо, з доволі високою ефективністю.

Наша позиція знаходить додаткове підтвердження у дослідженні Т. Кисельової, яка аналізує механізми правового регулювання медіації, виділяючи три основні групи: ринково-договірне регулювання, саморегулювання професійними організаціями медіаторів та законодавче регулювання [5, с. 234]. При цьому перші дві групи свідчать про високий рівень автономії інституту медіації. Так, ринково-договірне регулювання передбачає, що сторони самостійно формулюють умови договору, обирають процедури та формат взаємодії, що є проявом приватноправової природи відносин та принципу диспозитивності. Саморегулювання через професійні об'єднання медіаторів

демонструє спроможність інституту самостійно виробляти стандарти якості, етичні кодекси та механізми контролю без прямого державного втручання, підтверджуючи його внутрішню референтність та потенціал до саморозвитку.

Таким чином, наявність саме цих механізмів свідчить про те, що медіація як комплексний соціально-правовий інститут функціонує переважно в межах власної автономії. Відповідно, державне регулювання має бути мінімальним і полягати у встановленні лише рамкових стандартів і гарантій. Такий підхід цілком узгоджується з принципом субсидіарності, який передбачає, що втручання держави виправдане лише тоді, коли цілі не можуть бути досягнуті самостійними діями індивідів або їх об'єднань на нижньому рівні.

Окреслене дає нам підстави звернутися до методу правового регулювання як інструменту визначення співвідношення між свободою учасників суспільних відносин (їх автономією) та необхідним державним впливом. Доцільність такої позиції підтримується й науковими поглядами, відповідно до яких метод правового регулювання відносин з надання послуг медіації залишається недостатньо дослідженим, оскільки самі відносини мають комплексний характер, регулюються нормами різних галузей права та поєднують диспозитивні та імперативні начала [5, с. 234].

Ми погоджуємося з позицією Р.І. Лемехи, згідно з якою в різних галузях права ані імперативний, ані диспозитивний методи «не застосовуються в «чистому» вигляді. Як правило, кожна галузь права потребує особливого підходу, поєднання певних елементів диспозитивного та імперативного методів» [6, с. 50]. Тому, незважаючи на те, що метод правового регулювання процедури медіації містить значну кількість інструментарію, притаманного диспозитивному методу, існують сфери суспільних відносин, де переважне застосування диспозитивного підходу є недостатнім або навіть небезпечним для досягнення цілей права та захисту публічного інтересу. Саме цим аргументом ми обґрунтовуємо необхідність визначення меж втручання держави у процес медіації.

Враховуючи, що сутність імперативного методу ґрунтується на підлеглості та субординації учасників правовідносин [7, с. 99], ми приходимо до висновку, що обмеження щодо застосування медіації мають стосуватися передусім публічно-правових відносин. Це пояснюється тим, що публічно-правові відносини базуються на принципах субординації, а не рівності сторін, оскільки одна із сторін наділена владними повноваженнями. У таких випадках держава виступає гарантом публічного порядку, законності та захисту основних прав людини. Застосування медіації в цій сфері потребує особливої обережності, оскільки виключне використання диспозитивного підходу може підірвати засади законності та призвести до прийняття дискреційних рішень на шкоду суспільним інтересам. Таким чином, імперативний метод має домінувати у врегулюванні спорів, що виникають з приводу адміністративних актів, податкових обов'язків, дисциплінарних проваджень тощо.

Частина 5 статті 47 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) встановлює, що «Сторони можуть досягти примирення, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу, що є підставою для закриття провадження в адміністративній справі» [8]. Відповідно, п. 2 ч. 2 ст. 180 КАСУ зобов'язує суддю на підготовчому засіданні з'ясувати, чи бажають сторони вирішити спір за допомогою альтернативних засобів вирішення конфлікту, таких як медіація, примирення чи врегулювання спору за участю судді. Однак у положеннях Кодексу не визначено категорій справ, у яких застосування медіації є недопустимим через природу публічно-правових відносин та необхідність дотримання принципу законності й публічного інтересу.

Намагаючись врегулювати це питання з наукової точки зору, Н.А. Боженко визначає, що «медіацію недоцільно

застосовувати в адміністративних спорах щодо порядку проведення та оскарження результатів виборів, референдуму, а також правовідносин, у яких сам спір не передбачає таке поняття, як компроміс» [2, с. 10]. Подібної позиції дотримується також Ф. Мемель, головуючий суддя адміністративного суду м. Гамбурга, медіатор, який зазначає, що адміністративні органи самостійно не повинні давати згоду на проведення медіації у випадках, коли її застосування є недоцільним, оскільки це може призвести до виникнення преюдиціальності [9]. Водночас автор визнає позитивні аспекти застосування медіаційної процедури у тих випадках, коли вона є можливою, і наголошує на необхідності розвитку медіації в адміністративному процесі України.

У дослідженні О.В. Різенко наведено перелік категорій справ, які, на думку автора, потенційно можуть бути врегульовані шляхом застосування альтернативних процедур вирішення спорів: 1) спори щодо оскарження правових актів індивідуальної дії, а також бездіяльності органів місцевого самоврядування, посадових чи службових осіб; 2) спори, що виникають у процесі прийняття громадян на публічну службу, за винятком випадків, коли відповідачами виступають Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України або інші центральні органи виконавчої влади; 3) спори, пов'язані з укладенням, виконанням, припиненням, скасуванням чи визнанням недійсними адміністративних договорів; 4) спори, які стосуються призначення та здійснення пенсійних виплат, надання соціальних виплат, страхових виплат, різного роду допомог та заходів соціального захисту; 5) спори, пов'язані з оскарженням рішень, дій або бездіяльності органів державної виконавчої служби [10, с. 439]. З огляду на зазначене, можна стверджувати, що медіація в адміністративному судочинстві може бути ефективним інструментом оптимізації судового навантаження та підвищення рівня захисту прав громадян за умови правильного визначення меж її застосування на законодавчому рівні.

Однією з важливих публічно-правових сфер застосування медіації слід визначити кримінальне провадження. Зважаючи на суспільну значущість та імперативний характер норм кримінального матеріального і кримінального процесуального права, спостерігається більш ретельний підхід законодавця до визначення видів кримінальних правопорушень, щодо яких можливе здійснення кримінального провадження на підставі угоди. Однак, на відміну від КАСУ, у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) не використовується поняття «медіація», а застосовується узагальнене поняття «примирення». Так, ч. 4 ст. 56 КПК України визначає, що «На всіх стадіях кримінального провадження потерпілий має право примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти угоду про примирення» [11]. Відповідно, укладення угоди про примирення є підставою для закриття кримінального провадження у кримінальному процесі.

Стаття 469 КПК України встановлює, що угода про примирення може укладатися «самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження (крім слідчого, прокурора або судді)» [11]. Зазначений опис охоплює і медіацію як спосіб врегулювання конфлікту. Крім того, ч. 3 ст. 469 КПК України чітко визначає коло кримінальних правопорушень, за якими можливе проведення медіаційної процедури. До них належать кримінальні провадження у формі приватного обвинувачення, кримінальні проступки та нетяжкі злочини. Це запобігає виникненню подвійних стандартів щодо медіаційного вирішення кримінальних конфліктів і забезпечує прозорість припинення провадження на підставі медіаційної процедури.

Важливим також є уточнення, закріплене в абз. 2 ч. 1 ст. 469 КПК України, яке встановлює заборону на

обов'язкове застосування примирення у кримінальних провадженнях щодо правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. Зазначене положення узгоджується зі статтею 48 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) [12]. У цьому контексті застосування імперативного інструментарію надає державі можливість реалізовувати соціальну функцію, що виявляється у захисті особливо вразливих категорій осіб. У спорах, які стосуються прав і свобод дітей, осіб з інвалідністю, осіб похилого віку або недієздатних осіб, надмірна диспозитивність може призвести до порушення їхніх інтересів. У подібних випадках держава несе особливу відповідальність за дотримання стандартів прав людини, які не можуть бути предметом компромісу. Відповідно, у таких правовідносинах імперативний підхід має визначати межі допустимого та неприпустимого змісту домовленостей.

Розглядаючи публічно-правову сферу як об'єкт медіації, неможливо оминати питання конституційного процесу. У цьому контексті особливий інтерес становить дослідження В.В. Деркача, який аналізує історію становлення медіації в конституційному праві України. Автор наводить приклади механізмів, що мають ознаки, подібні до медіації, та знаходили своє відображення в різні періоди української державності в конституційних джерелах [13, с. 47]. На жаль, медіація рідко застосовується в конституційному процесі через специфічну природу конституційних відносин, які мають публічно-правовий характер і спрямовані на встановлення основ державного устрою та гарантування прав людини. Конституційні норми мають імперативний характер, спрямовані на забезпечення загального блага та балансу владних інститутів, що унеможлиблює повну автономію волевиявлення сторін, притаманну диспозитивному методу врегулювання спорів. Крім того, конституційний процес часто відбувається в умовах глибоких політичних конфліктів, де сторони переслідують стратегічні інтереси і не завжди здатні досягти компромісу без залучення владних механізмів. Тому, хоча елементи діалогу та фасилітації можуть використовуватися для сприяння переговорному процесу, класична медіація як добровільне й неформальне врегулювання має обмежене застосування у сфері конституційного творення.

Висновки. На основі проведеного теоретико-методологічного аналізу можна стверджувати, що медіація як соціальне і правове явище вимагає особливого підходу до визначення меж державного впливу. З позиції загальної теорії права, медіація реалізує принципи автономії волевиявлення сторін, добровільності та паритетності у врегулюванні спорів, що обумовлює її специфічну природу порівняно з класичними механізмами правового регулювання. Відтак, державне втручання у сферу медіації має бути обмеженим та спрямованим переважно на створення сприятливого нормативного середовища, визначення професійних стандартів діяльності медіаторів і забезпечення мінімальних гарантій доброчесності процедур. При цьому надмірна деталізація і жорстке регулювання ризикують призвести до деформації сутності медіації як інструмента консенсусного вирішення конфліктів.

З урахуванням системної взаємодії між суб'єктами публічно-правових відносин і загальними принципами публічного права, особливе значення має чітке визначення меж допустимого застосування медіації у сфері публічно-правових спорів. Проведення медіаційних процедур у таких спорах можливе лише за умов суворого дотримання принципів законності, пропорційності та захисту публічного інтересу. У зв'язку з цим постає об'єктивна необхідність закріплення у відповідних нормативно-правових актах вичерпного переліку категорій публічно-правових спорів, щодо яких медіація є допустимою, а також визначення процесуальних гарантій її проведення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусев А. Світоглядні основи медіації в контексті українських реалій: огляд та перспективи засвоєння. *5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння* : збірка статей / ред.-уклад. А. Гусев, К. Гусева, Г. Похмелкіна ; за заг. ред. І. Терещенко. Київ : ВАІТЕ, 2019. С. 109–114.
2. Боженко Н.А. Адміністративно-правове забезпечення медіації як способу вирішення адміністративних спорів: автореф. дис. 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 18 с.
3. Француз А.Й., Марина Ю.Ю. Моделі медіації та можливість їх наближення до правової системи України. *Legal Bulletin*. 2022. С. 16–23. <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2022-06-16-23>
4. Кравчик М.Б. Світовий досвід функціонування медіації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 119–123.
5. Кисельова Т. Правове регулювання відносин із надання послуг медіації у зарубіжних країнах. *Право України*. 2011. № 11-12. С. 225–234.
6. Лемеха Р.І. Система методів правового регулювання митних режимів в Україні. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 4 (70). С. 49–55.
7. Капліна Г.А. Питання класифікації способів правового регулювання оплати найманої праці. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 38. С. 99–106.
8. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15?find=1&text=%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%86#Text> (дата звернення 28.04.2025).
9. Мемель Фрідріх-Йоахім. Медіація в адміністративному судочинстві України. URL: http://www.voas.gov.ua/upload/337_mediac2.pdf (дата звернення 28.04.2025).
10. Різенко О.В. Медіація в адміністративному процесі. *Аналітично-порівняльне правознавство*: Електронне наукове видання. 2024. № 3. С. 437–440. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/300011/292435> (дата звернення 18.04.2025).
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80#Text> (дата звернення 27.04.2025).
12. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11.05.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення 27.04.2025).
13. Деркач В.В. Історія становлення медіації у конституційному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 46–48.

**ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ФАХІВЦІВ
У СФЕРІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ****FORMATION OF THE SYSTEM OF LEGAL COMPETENCIES OF SPECIALISTS
IN THE FIELD OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS**

**Пижов О.М., д.філос. з права,
проректор з науково-педагогічної роботи та стратегічного розвитку
Національний університет фізичного виховання і спорту України**

**Гончаренко Є.В., к.н. з фіз. вих. і спорту, доцент,
декан тренерського факультету
Національний університет фізичного виховання і спорту України**

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності та практичному окресленню системи правових компетентностей, якими повинні володіти фахівці сфери фізичної культури і спорту в сучасних умовах. Зростаючі вимоги до дотримання законодавчих норм, безпеки учасників і належної організації спортивних заходів у поєднанні з високим рівнем суспільної значущості спортивної галузі зумовлюють потребу в комплексній правовій підготовці фахівців. У статті наголошено, що правова обізнаність уже не може обмежуватися суто формальними знаннями окремих актів, фахівцям необхідний широкоголазовий підхід, що охоплює конституційне, цивільне, трудове, адміністративне, податкове та міжнародне право.

Наголошується на важливості вміння орієнтуватися в договірній, трудовій, адміністративній і податковій складових спортивної діяльності, а також розуміти специфіку міжнародних документів, насамперед у контексті антидопінгового контролю та регламентації найбільш спортивних заходів. Відзначено, що інтеграція таких знань у професійну діяльність фахівців сприяє запобіганню правопорушенням, покращує організаційні та управлінські процеси, забезпечує дотримання принципів чесної гри, а також підвищує конкурентоспроможність українського спорту на світовій арені.

Проведена робота пропонує цілісний погляд на формування правових компетентностей, підкреслюючи важливість співпраці між закладами вищої освіти, що готують кадри у спортивній сфері, та юридичними факультетами чи спеціалізованими університетами. Окрему увагу зосереджено на розвитку програм підвищення кваліфікації та освіти дорослих для чинних фахівців, які прагнуть розширити правову грамотність. Такий підхід дозволить у перспективі створити високоорганізоване й етично відповідальне середовище, де враховуються інтереси всіх учасників спортивних процесів. Зроблено висновок, що системність правових компетентностей уможливить належне функціонування спортивних організацій, захист прав спортсменів і вболівальників, а також ефективне використання ресурсів для зміцнення міжнародного іміджу України в сфері фізичної культури і спорту.

Ключові слова: фізична культура і спорт, правові компетентності, фахівці спорту, фахівці фізичної культури, юридична освіта, правове регулювання, підготовка фахівців.

The article is devoted to substantiating the necessity and providing a practical outline of the system of legal competencies that specialists in the field of physical culture and sports should possess under current conditions. The growing requirements for compliance with legislative norms, ensuring the safety of participants, and properly organizing sporting events – together with the high social significance of the sports sector – have created a need for comprehensive legal training of professionals. The article emphasizes that legal awareness can no longer be confined to merely formal knowledge of specific acts: specialists require a broad-based approach encompassing constitutional, civil, labor, administrative, tax, and international law.

The importance of being able to navigate contractual, labor, administrative, and tax aspects of sports activities is highlighted, along with understanding the specifics of international regulations, especially in the context of anti-doping control and major sporting event protocols. It is noted that integrating this knowledge into the professional practice of specialists helps prevent legal violations, improves organizational and managerial processes, ensures adherence to fair play principles, and enhances the international competitiveness of Ukrainian sports.

The study presents a holistic perspective on the formation of legal competencies, underscoring the significance of cooperation between higher education institutions that train sports professionals and law faculties or specialized legal universities. Special attention is devoted to developing continuing education and adult education programs for current professionals seeking to expand their legal literacy. Such an approach will, in the long term, foster a highly organized and ethically responsible environment that accounts for the interests of all participants in sporting processes. The conclusion is drawn that a systematic approach to legal education makes it possible to ensure the proper functioning of sports organizations, protect the rights of athletes and fans, and effectively utilize resources to strengthen Ukraine's international image in the field of physical culture and sports.

Key words: physical culture and sports, legal competencies, sports specialists, physical culture specialists, legal education, legal regulation, training of specialists.

Актуальність дослідження зумовлена зростаючими вимогами до фахівців сфери фізичної культури і спорту щодо дотримання законодавчих норм, забезпечення прав учасників спортивної діяльності та належної організації спортивних заходів. У сучасних умовах спортивна галузь набуває рис високорозвиненого суспільного інституту, що включає не лише підготовку спортсменів і проведення змагань, а й значні обсяги управлінських, економічних, маркетингових та освітніх процесів. Відповідно, компетенції фахівців уже не може обмежуватися суто педагогічними та тренерськими вміннями [3, 14]. Вони мають орієнтуватися у правових нормах та механізмах, аби гарантувати належне функціонування спортивних організацій та забезпечувати захист прав усіх учасників галузі.

Правові компетентності відіграють важливу роль у захисті прав усіх учасників спортивної діяльності. Тренери, менеджери й організатори повинні володіти юридичними знаннями, аби гарантувати належну реалізацію прав спортсменів, уболівальників, спонсорів та інших зацікавлених сторін, а також вчасно виявляти й усувати потенційні конфлікти чи порушення. Не менш суттєвою є й здатність дотримуватися вимог безпеки та етики, адже знання законодавчих норм щодо охорони здоров'я, профілактики травматизму і медичного контролю сприяє створенню безпечного середовища для занять спортом, тоді як правова обізнаність сприяє формуванню високих етичних стандартів, запобігає корупційним проявам, забезпечує дотримання принципів чесної гри й активну протидію допінгу [7].

Важливим організаційно-управлінським чинником є здатність спеціалістів коректно укладати різноманітні договори (зокрема трудові, спонсорські, агентські), вести необхідну документацію та дотримуватися вимог щодо захисту персональних даних і ліцензування виду спорту. Правильне застосування цих правових інструментів робить діяльність спортивних організацій більш прозорою й ефективною, допомагає уникати фінансових ризиків, правових колізій і репутаційних втрат. У результаті фахівець, що має ґрунтовну правову підготовку, краще усвідомлює власні трудові права та обов'язки, може аргументовано відстоювати інтереси команди чи спортивної організації на офіційному рівні.

Крім того, володіння правовими компетентностями впливає на професійне зростання та конкурентоспроможність фахівця, адже в умовах глобалізації й посиленої конкуренції з боку вітчизняних і закордонних організацій правова грамотність стає ключовою перевагою на ринку праці [12, 15, 16]. Фахівці, здатні забезпечити бездоганне юридичне супроводження спортивної діяльності, користуються довірою та попитом серед роботодавців, сприяють розвиткові спортивного руху й підвищенню авторитету України в міжнародному спортивному середовищі.

Таким чином, актуальність теми дослідження зумовлена як вимогами законодавства, так і швидким розвитком галузі, що потребує постійного вдосконалення професійних стандартів. Наявність системних правових знань і навичок дозволяє забезпечити безпечну, прозору та відповідальну діяльність у спорті, а також сприяє підвищенню якості управління спортивними організаціями та зміцненню міжнародного іміджу України в цій сфері [5].

Насамперед необхідно визначити сутність поняття «правові компетентності», адже від чіткого розуміння змісту й структури цього явища залежить подальше виокремлення найважливіших складових, необхідних фахівцям у сфері фізичної культури і спорту. Саме таке концептуальне підґрунтя дасть можливість систематизувати правові знання, уміння й навички, що мають бути інтегровані в їхню професійну діяльність. У подальшому, спираючись на визначені компоненти, можна буде побудувати цілісну систему правових компетентностей, спрямовану на забезпечення юридичної безпеки, дотримання високих етичних стандартів і підвищення якості управління спортивними процесами. Враховуючи це, спробуємо вивести значення поняття «правові компетентності».

Правові компетентності – це інтегрована сукупність спеціальних правових знань, практичних умінь та ціннісно-етичних норм, що забезпечують здатність фахівця орієнтуватися в нормативно-правовій сфері, правильно тлумачити й застосовувати норми законодавства, розв'язувати професійні завдання з урахуванням правових обмежень і вимог. Основу цих компетентностей складають (табл. 1).

Завдяки такому комплексному підходу правові компетентності стають не лише «багажем» знань, а й динамічною системою дій, націленою на забезпечення законності, етичності та результативності професійної діяльності.

Аби системно розглянути формування правових компетентностей у професійній підготовці фахівців сфери фізичної культури і спорту, насамперед слід з'ясувати, якими саме правовими нормами та вимогами регламентується їхня діяльність. Це передбачає окреслення кола правовідносин, характерних для різних аспектів спортивної галузі, та визначення ключових напрямів правового регулювання, які впливають на безпеку, справедливу організацію спортивних заходів, дотримання етичних принципів тощо [1, 6, 10]. Водночас слід ураховувати, що спортивна діяльність має широкую суспільну значущість і стикається з багатьма юридичними викликами, тож розуміння специфічних норм і механізмів стає вагомим чинником підвищення ефективності та законності професійних дій [4, 5, 12].

Загальне усвідомлення галузевого сутнісного значення правових компетентностей дає змогу фахівцям спрямовувати власні знання й уміння на розв'язання типових правових ситуацій і водночас бути готовими до складніших викликів. Наявність чітких орієнтирів у правовому полі дозволяє оптимізувати менеджмент спортивних організацій, покращувати результати діяльності, упроваджувати інноваційні методи взаємодії з учасниками спортивного руху та забезпечувати високий рівень захисту прав і законних інтересів усіх сторін [2, 9].

Для того щоб правові компетентності фахівців у сфері фізичної культури і спорту мали системний і практично орієнтований характер, необхідно визначити перелік конкретних галузей права, знання яких формує базис професійної діяльності і слугує її нормативно-правовою опорою. Першою і фундаментальною складовою цієї системи виступає конституційне право, яке дає загальні орієнтири функціонування держави та суспільства й забезпечує можливості для реалізації особистості.

Прикладом таких «стартових» конституційних положень можна назвати право на громадянство, що визначає належність особи до правової системи країни і відкриває можливості участі в суспільно-політичному житті. Важливе значення має також виборче право, яке дозволяє брати участь у процесах формування державної влади та органів місцевого самоврядування. Крім того, конституційні норми закріплюють базові права людини (право на освіту, свободу слова, свободу пересування тощо), які є фундаментом для захисту інтересів кожного громадянина, зокрема й представників сфери фізичної культури і спорту. Знання й розуміння цих положень сприяє тому, щоб фахівець відчував себе повноцінним учасником правової держави, враховував демократичні принципи під час організації спортивних заходів, забезпечував дотримання прав усіх учасників змагань і формувал у них правову свідомість та громадянську відповідальність [3].

Цивільне право виступає однією з ключових галузей, що формують правові компетентності фахівців у сфері фізичної культури і спорту, оскільки регулює широкий спектр договірних, майнових та немайнових відносин. Його норми охоплюють усі ситуації, де виникає потреба встановити правила поведінки між суб'єктами, визначити

Таблиця 1

Система правових компетентностей

Правові компетентності	Теоретична обізнаність	розуміння загальних засад права, структури та логіки системи законодавства, сутності правових механізмів і юридичної відповідальності
	Практичні навички	здатність аналізувати та оформляти правову документацію, укладати договори, вести переговори на основі діючих нормативно-правових актів, приймати рішення, що відповідають вимогам законодавства
	Критичне мислення	уміння систематизувати правову інформацію, визначати колізії чи прогалини у правових нормах, пропонувати аргументовані шляхи їх розв'язання або удосконалення
	Етична компонента	дотримання принципів справедливості, доброчесності, повага до прав і свобод усіх учасників професійного середовища та інших учасників процесу
	Комунікаційний аспект	здатність чітко і зрозуміло викладати правову позицію, аргументувати її з посиланням на конкретні законодавчі акти, вести конструктивний діалог із суб'єктами правовідносин

порядок укладання й виконання договорів, а також урегулювати питання відповідальності й захисту прав сторін.

По-перше, продаж квитків на спортивні заходи є типовою цивільно-правовою угодою, що передбачає укладання договору купівлі-продажу між організатором змагань або клубом (продавцем) та вболівальником (покупцем). Тут виникають питання дотримання умов договору (зокрема, достовірності інформації про дату, місце та час проведення заходу) та можливі наслідки його порушення (заміна чи повернення квитка, відшкодування збитків за скасування матчу тощо). Неналежне виконання обов'язків однією зі сторін може призвести до майнових претензій і судових спорів.

По-друге, спонсорські договори у спорті є ще одним поширеним різновидом цивільно-правових угод. Спонсор (зазвичай юридична особа) надає грошові кошти або матеріально-технічні ресурси для підтримки спортивного клубу, команди чи окремого гравця. Натомість, відповідно до умов договору, спонсор може отримувати рекламні чи маркетингові права (розміщення логотипу, проведення промо-акцій під час змагань тощо). Важливо, що такий договір має чітко прописувати обов'язки й відповідальність сторін (наприклад, терміни надання коштів чи винагород, права на використання символіки клубу). Крім того, фахівцям слід урахувати норми про недобросовісну конкуренцію, оскільки надмірне або неналежне використання рекламної інформації може порушувати права інших учасників ринку.

По-третє, інтелектуальна власність у спортивній галузі стає все більш актуальною в умовах розвитку медіа, цифрових платформ та міжнародних трансляцій. Укладання договорів на телевізійну чи онлайн-трансляцію матчів є чинником, що приносить суттєві доходи клубам і спортивним організаціям, але водночас вимагає чіткого юридичного регулювання. Спеціалісти у спорті мають розуміти основи авторського права та суміжних прав, адже зображення логотипів, гімнів клубів, офіційних маскотів чи матеріалів змагань можуть бути об'єктами авторського права чи торговельної марки. Зокрема, якщо організація укладає договір з теле- чи інтернет-компанією, слід визначити, кому належать права на запис та використання відеоматеріалів, у які терміни та на яких умовах вони можуть бути поширені, а також якими способами захищаються інтереси правовласників у разі порушення.

Нарешті, цивільне право регулює й інші аспекти діяльності, як-от відносини між спортивними агентами й гравцями, питання страхування професійної відповідальності, оформлення ліцензій на використання торговельних марок і брендів. Усі ці процеси ґрунтуються на здатності спеціаліста глибоко розуміти зміст і структуру цивільно-правових договорів, аби забезпечити легітимність угод, дотримання прав сторін і своєчасне врегулювання можливих спорів. Володіння такими знаннями та навичками формує основу правових компетентностей, необхідних для ефективного та правомірного функціонування у сфері фізичної культури і спорту [1, 3, 6, 7, 10].

Трудове право посідає особливе місце у професійній діяльності фахівців сфери фізичної культури і спорту, адже саме воно регулює відносини між роботодавцем та працівником (тренером, викладачем, адміністратором, спортивним лікарем тощо) на рівні офіційного працевлаштування. Його норми визначають умови укладання та припинення трудового договору, терміни та порядок надання відпусток, оплачувані лікарняні, заходи дисциплінарної відповідальності. Наприклад, тренер, який офіційно працює у дитячо-юнацькій спортивній школі, має відповідні права й обов'язки, передбачені трудовим договором: отримувати заробітну плату, користуватися правом на відпустку й охорону праці, дотримуватися внутрішнього трудового розпорядку, забезпечувати належну організацію навчально-тренувального процесу. У разі недотримання умов праці

або порушення правил охорони здоров'я учнів у роботодавця виникає підстава для дисциплінарної відповідальності, а сам тренер може відстоювати свої трудові права через передбачені законом процедури [3, 6, 7, 8].

Поряд із трудовим договором у діяльності спортивних організацій часто застосовується і так званий «контракт спортсмена», що за своєю суттю є різновидом трудового договору, в якому фіксуються особливі умови професійної діяльності спортсмена. У такому контракті зазвичай відображаються обов'язки й права сторін з урахуванням специфіки спортивного режиму (тренувальні графіки, участь у змаганнях, зборах, рекламних заходах клубу тощо), розмір та порядок виплати заробітної плати й можливих бонусів, умови розірвання співпраці та відповідальність у разі порушення встановлених правил. Приміром, якщо гравець без поважних причин не з'являється на тренування чи матчі, клуб має право ініціювати розірвання контракту або застосувати штрафні санкції, передбачені його положеннями. Водночас спортсмен, відстоюючи свої інтереси, може посилається на норми трудового законодавства для захисту заробітної плати або компенсації у разі дострокового розірвання договору з вини роботодавця. Такий підхід дає змогу поєднати гнучкість спортивного ринку з базовими трудовими гарантіями й забезпечувати справедливі та прозорі відносини між гравцями і клубами [3, 6, 7, 10].

Не менш важливими є норми щодо охорони праці, особливо в контексті ризиків травматизму під час спортивної діяльності. Роботодавець зобов'язаний створити безпечні умови праці для всіх осіб, які перебувають у трудових відносинах із закладом чи клубом, а фахівці повинні дотримуватися встановлених правил і вимог безпеки [6]. Наприклад, адміністрація спортивного комплексу чи школи мусить забезпечити сертифіковане обладнання, належний інструктаж і медичний супровід, щоби запобігти можливим негативним наслідкам для здоров'я як працівників, так і відвідувачів.

Окремий блок, тісно пов'язаний із трудовим правом, становить право соціального забезпечення, яке охоплює механізми надання соціальних гарантій і допомог для працівників, зокрема тих, хто зайнятий у спортивній сфері. Це можуть бути лікарняні виплати, пенсійне забезпечення, страхування від нещасних випадків на виробництві й професійних захворювань тощо. У спортивному середовищі особливо актуальним є питання призначення пенсій за вислугою років для професійних спортсменів чи тренерів із великою тривалістю спортивної діяльності. Крім того, підвищена ймовірність травматизму у спорті породжує потребу в належному страхуванні здоров'я й життя працівників, аби забезпечити їм матеріальну підтримку у разі втрати працездатності [10, 12].

Практичним прикладом реалізації соціально-забезпечувальних норм може бути програма страхування професійних спортсменів у футбольних клубах. Згідно з типовими умовами такої угоди, клуб (як роботодавець) зобов'язується укласти договір медичного страхування, що покриває лікування та реабілітацію в разі отримання травми під час офіційних матчів чи тренувань. Якщо ж після травми спортсмен не може повернутися до активної професійної діяльності у спорті, він має право на компенсаційні виплати, передбачені умовами страхування та соціального захисту.

Таким чином, норми трудового права та права соціального забезпечення не лише регулюють «офіційну» частину взаємин між працівниками й роботодавцями, а й гарантують реалізацію їхніх прав і свобод. Для фахівців у сфері фізичної культури і спорту це означає безпечні умови праці, доступ до соціальних виплат і захисту, можливість професійного розвитку й упевненість у тому, що всі процеси відбуваються відповідно до закону.

Значна частина управлінських та регуляторних процесів у спорті пов'язана з нормами адміністративного

права, які окреслюють повноваження державних органів у сфері фізичної культури і спорту та визначають порядок реалізації цих повноважень [10]. Так, міністерства або інші профільні відомства можуть затверджувати вимоги до ліцензування окремих видів спортивної діяльності, встановлювати умови для функціонування спортивних шкіл або вимоги до кваліфікації фахівців, контролювати дотримання безпекових і санітарних норм під час проведення змагань. Адміністративно-правові механізми також охоплюють питання нагляду й контролю: уповноважені інспектори можуть перевіряти, чи відповідає діяльність спортивних закладів вимогам чинного законодавства, а у разі виявлення порушень – притягати до адміністративної відповідальності.

Крім того, сама адміністративна відповідальність може наставати і для окремих посадових осіб (керівників чи організаторів змагань), якщо вони допускають адміністративні правопорушення під час виконання своїх обов'язків (наприклад, порушують порядок проведення спортивних заходів або нехтують вимогами щодо безпеки учасників). При цьому процедури оскарження рішень контролюючих органів також визначаються адміністративно-процесуальними нормами, що дає можливість суб'єктам спортивної діяльності захищати власні права у правовій сфері. Таким чином, у системі правових компетентностей фахівців сфери фізичної культури і спорту важливим є не лише вміння взаємодіяти із законодавством у прямому сенсі, а й здатність коректно застосовувати адміністративно-правові норми та механізми для організації, регулювання й розвитку спортивної інфраструктури.

Податкове право відіграє важливу роль у діяльності як окремих спортсменів, так і спортивних організацій, адже регулює механізми обчислення та сплати податків, визначає правила звітування про отримані доходи і може передбачати низку податкових пільг. У контексті системи правових компетентностей фахівців у сфері фізичної культури і спорту розуміння основ податкового законодавства дозволяє приймати обґрунтовані управлінські та фінансові рішення, уникати податкових ризиків і конфліктних ситуацій із податковими органами. Для багатьох спортивних клубів, федерацій та спортивних шкіл особливо актуальними є питання обліку витрат, що йдуть на утримання інфраструктури, придбання обладнання, виплату заробітних плат чи гонорарів спортсменам.

Окремим аспектом є оподаткування доходів спортсменів і тренерів, котрі можуть отримувати винагороду за цивільно-правовими договорами. Наприклад, якщо спортсмен уклав договір із клубом або спонсором на участь у заходах чи рекламних кампаніях і отримує за це грошову виплату, така винагорода вважається оподатковуваним доходом. За чинними нормами податкового законодавства, сума винагороди має бути відображена в податковій звітності та обкладатися податком на доходи фізичних осіб за встановленою ставкою, а в окремих випадках – військовим збором. Якщо ж спортсмен або тренер провадить свою діяльність як фізична особа-підприємець чи через іншу організаційно-правову форму, виникає потреба дотримуватися окремого порядку обліку та звітування, передбаченого для суб'єктів підприємницької діяльності. Незнання або ігнорування цих правил може призвести до штрафів, пені, донарахування податкових зобов'язань, а також до репутаційних ризиків для особи чи організації [1, 3, 6, 7, 10].

З точки зору правових компетентностей, уміння розпізнавати, коли та за яких умов у спортсмена виникає податковий обов'язок, є важливою складовою правової культури й правосвідомості. Це, своєю чергою, сприяє формуванню доброчесних відносин між усіма учасниками спортивного процесу та забезпечує фінансову стабільність галузі. Адже чітке дотримання податкових норм дозволяє клубам та організаціям планувати бюджети, уникати над-

мірних витрат і потенційних санкцій, а самим спортсменам гарантує прозорі та юридично захищені умови отримання винагород.

У контексті формування правових компетентностей фахівців у сфері фізичної культури і спорту не можна залишати поза увагою міжнародне право, норми якого дедалі більше пронизують усі виміри спортивної діяльності. Визнані на світовому рівні документи визначають стандарти чесної гри, безпеки учасників і регламентують механізми врегулювання спортивних спорів, тоді як міжнародні організації беруть участь у координації та контролі за дотриманням прийнятих норм і правил [4].

Найбільш наочним прикладом впливу міжнародного права на спорт є дотримання антидопінгових правил, закріплених у Всесвітньому антидопінговому кодексі (World Anti-Doping Code), який видає Всесвітнє антидопінгове агентство (WADA). Цей кодекс містить перелік заборонених речовин, процедури тестування та санкції за їхнє використання, що є обов'язковими для спортсменів, тренерів і національних федерацій, які прагнуть брати участь у міжнародних змаганнях або співпрацювати з міжнародними спортивними організаціями. Більше того, практика показує, що недотримання антидопінгових вимог може призвести до серйозних репутаційних втрат для цілих країн, не лише окремих команд чи спортсменів, тож розуміння й дотримання цих правил є одним із ключових елементів правової компетентності [3, 4].

Важливе значення для міжнародного спортивного руху має й Олімпійська хартія, що визначає ідейні та організаційні засади Олімпійських ігор і діяльності Міжнародного олімпійського комітету. Її норми містять етичні принципи, правила відбору й участі в Олімпійських іграх, а також вимоги до дотримання прав людини й принципів недискримінації. Таким чином, володіння знаннями щодо регулювання МОК та його структур дозволяє фахівцям у спорті краще орієнтуватися в організаційних і правових механізмах найбільших світових змагань [13].

Окремою складовою міжнародного правового середовища стала система спортивного арбітражу, уособлена, зокрема, Спортивним арбітражним судом у Лозанні. Ця інстанція розглядає спори, що виникають у міжнародному спортивному середовищі, зокрема пов'язані з порушенням антидопінгових правил, недотриманням умов контрактів, дискримінацією чи невиконанням рішень міжнародних федерацій. Здатність фахівців орієнтуватися у вимогах і процедурах Спортивного арбітражного суду та інших арбітражних структур має велике значення для своєчасного й ефективного захисту прав спортсменів і спортивних організацій [1, 3, 6].

Загалом, норми міжнародного права поєднують у собі етичні, організаційні та юридичні засади, формуючи єдині універсальні стандарти для національних систем регулювання спорту. Для фахівців сфери фізичної культури і спорту ознайомлення з цими нормами та їхнє правильне застосування в практиці є невід'ємним чинником професійної успішності, міжнародної інтеграції та репутації.

У ході викладу матеріалів цієї статті здійснено спробу сформувати цілісну систему правових компетентностей, якими мають володіти фахівці в сфері фізичної культури та спорту. Запропоновані галузеві орієнтири (конституційне, цивільне, трудове, адміністративне, податкове та міжнародне право) покликані продемонструвати багатовимірний характер спортивної діяльності та необхідність враховувати різноманітні правові механізми під час організації й реалізації спортивних заходів. Володіння такими компетентностями дозволяє уникати правових колізій, створює безпечне й етично виважене середовище, сприяє прозорості управлінських процесів і репутаційній привабливості спортивної галузі.

Подальша реалізація цих ідей вимагає активної участі освітніх установ, насамперед закладів вищої освіти,

що готують майбутніх фахівців сфери фізичної культури і спорту. Враховуючи, що роль і значення освіти у сучасному суспільстві є надзвичайно важливими, вона має відповідати викликам, які постають перед людством у контексті охорони здоров'я, захисту природного навколишнього середовища, збереження клімату та сталого економічного, соціального і людського розвитку. Заклади освіти мають інтегрувати необхідні правові знання, уміння й навички у свої освітні програми, приділяючи особливу увагу міждисциплінарному підходу й кооперації з юридичними факультетами або спеціалізованими юри-

дичними університетами. Крім того, важливо розвивати програми освіти дорослих та підвищення кваліфікації, аби чинні працівники галузі могли безперервно вдосконалювати свій рівень правової обізнаності. Лише за умови ефективної взаємодії спортивних організацій, профільних закладів освіти, що спеціалізуються на підготовці в сфері фізичною культури і спорту та підготовці в сфері права, можливо сформувати повноцінний комплекс правових компетентностей, необхідний для якісної, відповідальної та більш ефективної діяльності у сфері фізичної культури та спорту [11, 13, 17].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко В., Корносенко О., Сергєєв М. Нормативно-правове регулювання галузі фізична культура і спорт: аналіз дослідницького поля. Педагогічні науки. 2024. № 1 (спецвипуск). С. 27-33. URL: <https://pednauki.pnpu.edu.ua/article/view/308710/300551> (дата звернення: 10.03.2025).
2. Діба Т. Г. Компетентнісний підхід у професійній підготовці фахівців фізичного виховання. Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. 2016. Вип. 24. С. 58-67. URL: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/75/82> (дата звернення: 12.03.2025).
3. Дубінська З. П. Особливості регулювання правовідносин у сфері спорту в Україні: теоретико-правовий підхід : дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Львів, 2021. С. 220. URL: https://dspace.lvdvvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3675/1/dubinska_d.pdf (дата звернення: 10.03.2025).
4. Дутчак М., Путятіна Г. Інституційні особливості системи зайнятості у сфері спорту в Європейському Союзі. Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2023. № 4. С. 63-71. URL: <https://doi.org/10.32652/tmfvs.2022.4.63-71> (дата звернення: 13.03.2025).
5. Дутчак, М. В., Кашуба, В., Сущенко, Л. П. Кваліфікаційні характеристики професій працівників сфери фізкультурно-спортивної реабілітації. Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. 2023. Серія 15, (12(172)). С. 69-73. URL: [https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2023.12\(172\).12](https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2023.12(172).12) (дата звернення: 11.03.2025).
6. Жаровська І. М. Правове регулювання спорту в Україні: глобалізаційні виклики. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 1. С. 366-369. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/274194> (дата звернення: 10.03.2025).
7. Завальнюк О. Юридичні засади регулювання сучасної спортивної діяльності. Актуальні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова. 2019. Вип. 33. С. 134-142. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/25691/Zavalnyuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 16.03.2025).
8. Імас Є. В., Піжов О. М. Кіберспорт як новітня сфера зайнятості та економічного розвитку. EU labor law: decent work and expansion of institutional capacity for sustainable development: scientific monograph. Riga: Baltija Publishing. 2023. С. 97-123. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-396-5-6>
9. Компетентнісний підхід фахівців фізичної підготовки до фізкультурно-спортивної реабілітації військовослужбовців / С. В. Трачук та ін. Olympicus. 2024. № 3. С. 158-168. URL: <https://doi.org/10.24195/olympicus/2024-3.20> (дата звернення: 12.03.2025).
10. Миргород-Карпова В. В. Проблематика регулювання правовідносин у спортивному праві України: виклики сьогодення. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 10. С. 440-443. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2022/108.pdf (дата звернення: 13.03.2025).
11. Піжов О. М. Освіта в конституційній парадигмі XXI століття: дис. доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Харків. 2023. С. 171.
12. Піжова М. О., Піжов О. М. Спорт як особлива сфера зайнятості: деякі питання. Науковий вісник публічного та приватного права. 2024. Вип. 1. С.21-24. URL: <https://nvppp.in.ua/vip/2024/1/6.pdf> (дата звернення: 17.03.2025).
13. Радченко Л., Ермолова В., Кроль І. Олімпійська освіта – складова національної системи освіти. Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. 2024. Серія 15, (12(185)). С. 162-165. URL: [https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.12\(185\).34](https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.12(185).34) (дата звернення: 10.03.2025).
14. Шевчук О. К., Когут І. О., Маринич В. Л. Організаційно-методичне забезпечення підготовки тренерів з питань інклюзивності в спорті як компонент інформаційно-освітнього простору. Спортивна медицина, фізична терапія та ерготерапія. 2024. № 2. С.154-161. DOI: <https://doi.org/10.32652/spmed.2024.2.154-161>
15. Competences For Democratic Culture: living together as equals in culturally diverse democratic societies. Strasbourg: Council of Europe. 2016. P. 78. URL: <https://rm.coe.int/16806ccc07> (дата звернення: 13.03.2025).
16. Council of the European Union. Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning. Official Journal of the European Union. 2018. P. 1-13. URL: <https://surl.lu/fwlxmn> (дата звернення: 09.03.2025).
17. Pyzhova M. O. SECTION 34. Legal regulation of teacher professional development: topical issues. Human rights and public governance in modern conditions. 2023. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-320-0-34> (дата звернення: 15.03.2025).

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ

HISTORICAL AND LEGAL PREREQUISITES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MEDIATION IN UKRAINE

Стрілко Д.Л., старший викладач
кафедри правознавства та фінансів
Полтавський інститут економіки і права

Басенко Р.О., к.п.н., доцент,
завідувач кафедри правознавства та фінансів
Полтавський інститут економіки і права

Колотілова Т.М., к.ю.н.,
доцент кафедри правознавства та фінансів
Полтавський інститут економіки і права

Товста С.П., старший викладач кафедри правознавства та фінансів
Полтавський інститут економіки і права

У статті досліджено історико-правові передумови становлення медіації в Україні, розкрито її еволюцію як інституту альтернативного вирішення спорів. Автори простежують розвиток примирних практик від часів Київської Русі, де елементи мирного врегулювання конфліктів проявлялися в нормах «Руської Правди», до правових інституцій Литовсько-Польського періоду та козацького судочинства, що характеризувалися добровільністю, участю посередників і пошуком компромісу. Увага приділяється впливу інституту мирових суддів доби Російської імперії, а також ролі товариських судів і комісій з трудових спорів в СРСР як форм позасудового врегулювання суперечок.

Проаналізовано основні етапи впровадження медіації у правову систему незалежної України від діяльності громадських правозахисних організацій до прийняття Закону України «Про медіацію» у 2021 році. Окремо розглянуто проблеми правового регулювання альтернативного вирішення спорів, зокрема акцентовано увагу на відсутність ліцензування професії медіаторів, що може негативно впливати на їх професійні якості. Зазначено, що низький рівень обізнаності населення про можливості медіації, на жаль, не сприяє широкому її застосуванню. Підкреслюється важливість інформаційно-просвітницької роботи для популяризації інституту медіації серед суспільства. Автори наголошують на перевагах медіації над судовим розглядом, таких як добровільність, конфіденційність, оперативність, економічність та збереження міжособистісних стосунків. На відміну від конфронтаційної природи судового процесу, медіація допомагає зберегти або навіть покращити стосунки між сторонами. Особливо це актуально для сімейних, трудових чи бізнес-конфліктів. На думку авторів, широке використання медіації сприятиме розвантаженню судів і дозволить зосередитися на справах, які дійсно потребують судового вирішення. Стаття стане у нагоді юристам, історикам та фахівцям з альтернативного вирішення спорів.

Ключові слова: медіація, альтернативне вирішення спорів, конфлікт, законодавство, правова традиція, примирення, судова реформа.

The article examines the historical and legal prerequisites for the emergence of mediation in Ukraine, revealing its evolution as an institution for alternative dispute resolution. The authors trace the development of conciliation practices from the times of Kyivan Rus, where elements of peaceful conflict resolution were manifested in the norms of "Russkaya Pravda", to the legal institutions of the Lithuanian-Polish period and Cossack justice, which were characterized by voluntariness, the participation of mediators and the search for a compromise. Attention is paid to the influence of the institution of justices of the peace of the Russian Empire, as well as the role of comradely courts and labor dispute commissions in the USSR as forms of extrajudicial dispute resolution. The main stages of the introduction of mediation into the legal system of independent Ukraine from the activities of public human rights organizations to the adoption of the Law of Ukraine "On Mediation" in 2021 are analyzed. The problems of legal regulation of alternative dispute resolution are separately considered, in particular, attention is focused on the lack of licensing of the profession of mediators, which may negatively affect their professional qualities. It is noted that the low level of public awareness of the possibilities of mediation, unfortunately, does not contribute to its widespread use. The importance of information and educational work to popularize the institution of mediation among society is emphasized. The authors emphasize the advantages of mediation over litigation, such as voluntariness, confidentiality, efficiency, cost-effectiveness and preservation of interpersonal relationships. In contrast to the confrontational nature of litigation, mediation helps to preserve or even improve relations between the parties. This is especially relevant for family, labor or business conflicts. In the authors' opinion, the widespread use of mediation will help relieve the burden on the courts and allow them to focus on cases that really require judicial resolution. The article will be useful to lawyers, historians and specialists in alternative dispute resolution.

Key words: mediation, alternative dispute resolution, conflict, legislation, legal tradition, reconciliation, judicial reform.

Медіація як форма альтернативного врегулювання спорів набула актуальності в Україні на тлі необхідності зниження навантаження на судову систему та розвитку правової держави. Запровадження інституту медіації в українське законодавство є важливим кроком до гармонізації національного права з європейськими стандартами. Проте для повного розуміння цього процесу необхідно звернутися до історико-правових витоків мирного врегулювання конфліктів на українських землях.

Правова система Київської Русі, хоч і не знала інституту медіації в сучасному розумінні, містила окремі елементи мирного врегулювання конфліктів, що є характерними рисами медіації.

Насамперед, у «Руській Правді», одному з основних джерел права Київської Русі, простежується прагнення до мирного вирішення спорів між сторонами. Часто передбачалася компенсація (віра, головщина, урок) замість фізичного покарання чи помсти, що заохочувало домовленість між конфліктуючими сторонами. Таку можливість заміни кровної помсти грошовим викупом Нестор Н.В. розглядає як доказ зародження примирних процедур [1, с. 73-77]. Водночас Гриб А.М. стверджує, що компенсаційні санкції, передбачені нормами Руської правди, не можна вважати примирною процедурою. Вони є частиною відновного (компенсаційного) правосуддя, оскільки за моральні чи фізичні страждання, а також за образу, одна зі сторін

конфлікту отримує фінансову компенсацію. Проте ця компенсація не є результатом угоди між сторонами, а визнається рішенням суду. Таким чином, відсутній основний елемент примирення – активна участь сторін у вирішенні спору [2, с. 20].

На думку Прушак В.Є., інститут примирення в суспільстві Київської Русі не був поширеним, оскільки кровна помста потерпілого або його родичів щодо кривдника вважалася почесною справою. Саме тому випадки примирення були скоріше рідкісними, аніж звичайною практикою. Крім цього, правові норми «Руської правди» не містять чітких вказівок щодо того, як, в який спосіб та за чією ініціативою повинна здійснюватися компенсація завданої шкоди, і чи буде це достатнім для повного вирішення конфлікту [3, с. 92].

Карпенко М., звертає увагу на існування практики примирення у політичній системі Київської Русі. Прикладом запобігання конфліктним ситуаціям через договірне врегулювання відносин є інститути влади, такі як співправління князів та князівські з'їзди (снєми). Зокрема, після смерті Володимира Великого між його спадкоємцями почалася братовбивча війна, і її завершення пов'язують з досягненням компромісу між Ярославом і Мстиславом, ініціатором якого став останній. Це ще один показник «прото-медіаційного» мислення тогочасної «верхівки» суспільства [4, с. 32].

Таким чином, хоча медіація як інституція тоді ще не існувала, елементи добровільності, нейтрального посередництва і прагнення до згоди були притаманні правовій культурі Київської Русі.

Більш чіткіше прототип сучасної медіації простежується у XVI–XVII століттях, коли українські землі перебували у складі Литовського князівства та Польського королівства. Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. передбачали розв'язання конфліктів між сторонами через компенсацію шкоди, мирне врегулювання спорів. Головною особливістю процедури примирення було залучення «посєднувачів» – посередників, які брали участь у її проведенні. На своїх засіданнях вони формулювали умови примирення, що називалося «єднанням». Це «єднання» укладалося у письмовій формі, підписувалося сторонами та засвідчувалося печатками свідків (сторонніх осіб). Такий підхід дозволяв вирішувати не лише майнові та земельні спори, але й кримінальні справи. Інколи «єднання» дозволялося укладати за посередництвом полюбовного суду, судді якого призначали самі сторони, що має подібність із сучасним третейським розглядом [5, с. 105].

Козацька доба в історії України (XVI–XVIII ст.) була періодом активного розвитку самоврядних структур, що мали власну правову систему та традиції врегулювання конфліктів. У межах цієї системи існували численні практики, які можна розглядати як прообрази сучасної медіації.

Козацьке судочинство поєднувало звичаєве, писане право та християнські морально-етичні принципи, що надавали великого значення мирному вирішенню спорів. Конфлікти всередині громади або між окремими козаками нерідко намагалися владнати без формального суду, шляхом добровільної згоди сторін за участі посередників. Таку посередницьку роль могли виконувати полкові та сотенні отамани, церковні діячі, старшина [6, с. 46].

У багатьох випадках, перш ніж справа доходила до суду, сторони заохочувалися до «мирного розв'язання» через бесіду або спільну нараду. Участь посередника не була примусовою, як і саме рішення, що також є характерною рисою сучасної медіації.

Крім того, судові процеси у Запорозькій Січі часто проходили в усній формі, без письмового процесу, і ґрунтувалися на взаємних поясненнях і переконанні, а не лише на формальних доказах. Це створювало сприятливе середовище для досягнення згоди.

Козацька правова традиція також допускала прощення винного та зменшення покарання за згодою постраждалої сторони, що знову ж таки перекується з практикою відновного правосуддя й медіації.

Отже, українське козацьке судочинство продемонструвало наявність сталих традицій неформального, добровільного, мирного врегулювання спорів через посередництво, що є важливим історичним джерелом розвитку ідеї медіації в Україні.

У другій половині XIX століття в українських землях, що входили до складу Російської імперії, відбулися значні правові реформи, серед яких особливе значення мала поява інституту мирових суддів. Ця інституція, хоча й не була медіацією в сучасному розумінні, містила в собі елементи альтернативного врегулювання спорів, близькі до її принципів.

Реформа судової системи 1864 року передбачала створення мирової юстиції, яка мала розглядати дрібні кримінальні та цивільні справи. Мирові судді були обраними представниками громади, і ключовим у їхній діяльності був принцип швидкого, справедливого та мирного вирішення спорів. Особливостями інституту мирових суддів було те, що:

- судді діяли на місцях, добре знали особливості громади й менталітет сторін;
- у цивільних справах активно застосовувалася мирова угода, яку сторони могли укласти на будь-якому етапі процесу;
- вирішення конфлікту шляхом примирення заохочувалося, особливо в малозначних справах.

Фактично, мировий суддя часто виступав не лише як арбітр, а й як посередник, що сприяв досягненню домовленості, тобто здійснював функції, подібні до медіатора.

Подальший розвиток примирних процедур як альтернативи судовому процесу пов'язаний зі стрімким розвитком торгівлі. На початку XX століття в Одесі, як і в інших великих містах Російської імперії, функціонували комерційні суди, які розглядали економічні і торговельні спори між підприємцями, торговцями, а також між підприємствами і їхніми контрагентами. Одеса була важливим торговим і економічним центром, тому роль комерційних судів у місті була значною. Саме в цьому місті 10.03.1808 р. за ініціативою герцога Дюка де Ришельє починає діяти перший комерційний суд, основною формою роботи якого стає саме примирна процедура врегулювання спору [3, с. 93].

Правова система СРСР була централізованою, жорстко регульованою і в значній мірі репресивною. Проте деякі інститути мали елементи досудового врегулювання спорів:

- Товарні суди (з 1950-х рр.) розглядали дрібні конфлікти між громадянами, трудові суперечки, випадки аморальної поведінки. Основною метою було моральне переконання, перевиховання, публічне засудження та примирення сторін у конфлікті.

- Комісії з трудових спорів (КТС), які діяли на підприємствах, намагалися врегулювати конфлікти між працівником і роботодавцем без звернення до суду. Часто вирішення справи залежало від посередницької позиції колективу або профспілок.

Таким чином, хоча впродовж XX століття в Україні (у складі СРСР) інститут медіації не був формалізований, окремі його елементи були присутні в товариських судах, КТС. Паралельно у світовій практиці відбувалося активне становлення медіації як самостійного правового інституту, що підготувало ґрунт для її впровадження в незалежній Україні.

З проголошенням незалежності України у 1991 році відкрився новий етап розвитку національного права, орієнтованого на демократичні цінності, права людини, європейські стандарти правосуддя. У цьому контексті поступово формувався інтерес до альтернативних способів вирішення спорів, зокрема медіації, як дієвого механізму деескалації конфліктів.

У 1990-х – на початку 2000-х років перші спроби впровадження медіації в Україні здійснювали громадські організації, які реалізовували освітні програми з конфліктології та медіації; запрошували іноземних фахівців (переважно з США, Канади, Нідерландів); створювали центри медіації при навчальних закладах, судах.

Такі організації як Інститут миру і порозуміння, Український центр порозуміння та медіації активно співпрацювали з університетами, що дозволяло впроваджувати модулі з медіації в освітні програми педагогів, юристів, психологів.

Вперше медіацію було застосовано в рамках цивільного судочинства громадськими «Групами медіації» Донецька, Луганська, Одеси, Києва, Криму, Харкова, де вона апробувалася в різних сферах – у трудових, сімейних спорах, спорах сусідів, у цивільних провадженнях [7, с. 134]. Так, Донецька обласна група медіації одержала грант від фонду «Євразія» на розробку програм з медіації в пілотних судах Донецька та Одеси.

Основними медіаційними центрами, які діяли на початку 1990-х років в Україні, були здебільшого організації, що мали міжнародний зв'язок або були пов'язані з великими правозахисними ініціативами.

З ухваленням Конституції України було закріплено основоположні принципи, на яких базується медіація. Зокрема, стаття 21 Конституції України проголошує: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», що відображає принцип рівноправності учасників як під час самої процедури медіації, так і на етапі її підготовки. Також, згідно з частиною 1 статті 19 Конституції України, «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушеним робити те, що не передбачено законодавством» [8]. Цей принцип безпосередньо втілюється у процесі медіації, адже вирішення спорів між сторонами відбувається добровільно, без примусу. Нарешті, 16 листопада 2021 року був ухвалений довгоочікуваний Закон України «Про медіацію» [9].

Попри офіційне закріплення інституту медіації Законом України «Про медіацію» від 16.11.2021 року, механізм її реалізації залишається недосконалим і потребує доопрацювання. У зв'язку з цим І. Факас пропонує внести зміни до Закону «Про медіацію», зокрема передбачити обов'язкове ліцензування діяльності у сфері медіації та акредитацію відповідних освітніх програм. Окрім того, він наголошує на доцільності запровадження вимоги щодо проходження майбутніми медіаторами стажування не менше ніж у десяти процедурах медіації [10, с. 110]. О. Можайкіна вказує на потребу вдосконалення окремих положень Закону, зокрема щодо правового статусу медіатора. На її думку, доцільно законодавчо закріпити вимогу, що медіатором може бути лише особа, яка має вищу освіту другого (магістерського) рівня [11, с. 37].

Не сприяє широкому застосуванню медіації і низький рівень обізнаності населення про можливості альтернативних способів вирішення спорів. Більшість громадян

України все ще вважає суд основним способом вирішення конфліктів [14]. Також існує проблема і в сприйнятті медіації частиною юридичної спільноти як такої, що складає конкуренцію судовому процесу, а не як його доповнення.

У порівнянні із судовою формою медіація однозначно має ряд переваг, серед яких:

1. Добровільність. Медіація здійснюється виключно за згодою сторін. Кожна зі сторін може вийти з процесу у будь-який момент, що забезпечує психологічний комфорт і відсутність примусу.

2. Конфіденційність. Уся інформація, яка озвучується під час медіації, є закритою для третіх осіб. Це особливо важливо у справах, де сторони не хочуть розголошення конфлікту чи подробиць спору.

3. Оперативність. Медіація дозволяє вирішити спір значно швидше, ніж через суд. У деяких випадках достатньо кількох зустрічей для досягнення згоди.

4. Економічність. Порівняно з судовим провадженням, витрати на медіацію є значно нижчими, оскільки не потрібно оплачувати судові збори, а також зменшується час на розв'язання спору.

5. Збереження стосунків. На відміну від конфронтаційної природи судового процесу, медіація допомагає зберегти або навіть покращити стосунки між сторонами – особливо це актуально для сімейних, трудових чи бізнес-конфліктів.

6. Контроль над результатом. Рішення у процесі медіації приймають самі сторони, адже медіатор не нав'язує своєї волі, а лише допомагає знайти взаємовигідне рішення. Це гарантує гнучкість та індивідуальний підхід.

7. Зниження навантаження на судову систему. Широке використання медіації сприяє розвантаженню судів і дозволяє зосередитися на справах, які дійсно потребують судового вирішення.

Таким чином, медіація як форма альтернативного вирішення спорів має глибоке історичне коріння в українській правовій традиції. Ще у праві Київської Русі, звичаєвому праві та козацькому судочинстві простежуються елементи добровільного врегулювання конфліктів за участю нейтральних осіб, що по суті відображає сучасну суть медіації.

З проголошенням незалежності України відбувається поступова інституціоналізація медіації: від громадських ініціатив до закріплення на законодавчому рівні. Ухвалення Закону України «Про медіацію» у 2021 році стало важливим етапом у розвитку медіації як правового інституту.

Незважаючи на існуючі проблеми, перспективи ефективного впровадження медіації цілком реальні за умов належної державної підтримки та зміни правосвідомості населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нестор Н.В. Правове регулювання примирення: історичний погляд. *Держава та регіони*. 2010. № 2. С. 165–168.
2. Гриб А.М. Примирення та відновне правосуддя у правовому житті Київської Русі. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наук. фахове видання*. 2013. № 2. С. 19–23.
3. Прущак В.Є. Історичний аспект розвитку альтернативних способів вирішення спорів. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 90–95.
4. Карпенко Роман. Історичні передумови впровадження медіації в Україні та інших державах. *Підприємництво, господарство і права*. 2020. № 4. С. 28–36.
5. Гайворонська І. Історичний розвиток мирного і компромісного вирішення кримінально-правових конфліктів на українських землях. *Юридична Україна*. 2008. № 5. С. 102–106.
6. Водоп'ян Т.В. До питання історії розвитку медіації в Україні. *Збірник наукових праць. Серія «Приватне право і підприємництво»*. 2020. Вип. 20. С. 45–48.
7. Лукашевич І.М. Медіація в Україні: історико-правові передумови та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. С. 98–102.
8. Довгань В.В., Бондарчук О.І. Становлення та перспективи розвитку інституту медіації в Україні як одного із видів альтернативного вирішення господарських спорів. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 132–136.
9. Лошицький М.В., Солонько М.Ф., Новак А.В. Історія становлення та розвитку медіації як альтернативного способу вирішення адміністративних та цивільних суперечок. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 45–47.
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 17.04.2025)
11. Факас І. Правовий статус медіатора та здійснення медіації в цивільному судочинстві. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 107–111.
12. Можайкіна О. Правове регулювання професійної підготовки медіаторів в Україні та Словаччині. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 30–39.
13. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення 17.04.2025).
14. Що обмежує розвиток медіації в Україні? *Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій* : веб-сайт. URL: https://nipo.gov.ua/mediatsiia-mizhnarodne-doslidzhennia/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.04.2025).

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА: ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СТАБІЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА

THE IMPACT OF LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE ON THE STABILITY OF SOCIETY

Чернишук Н.В., к.і.н.,

доцент кафедри публічно-правових дисциплін

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

У статті досліджено глибокий вплив правосвідомості та правової культури на стабільність і сталий розвиток суспільства. Правосвідомість, що розглядається як обізнаність громадян, їхнє сприйняття та ставлення до права, а також правова культура, як практичне втілення поваги до закону та справедливості, є фундаментальними чинниками, які визначають характер суспільних відносин та ефективність правової системи.

Наголошено, що високий рівень правосвідомості суттєво сприяє добровільному дотриманню законів, знижує рівень злочинності та формує стабільне правове середовище. У суспільствах із розвинутою правовою культурою спостерігається вища довіра до державних та судових інституцій, що підвищує легітимність влади і зміцнює демократичні принципи.

Особливу увагу приділено ролі правової культури у сприянні громадянській активності, захисті прав людини та забезпеченні розв'язання конфліктів правовими методами, а не шляхом насильства чи соціальних заворушень. Відзначено, що без належного рівня правосвідомості навіть досконалі правові норми залишаються малоефективними, що призводить до дестабілізації та послаблення державності.

Також у статті підкреслюється важливість системних інвестицій у правову освіту та популяризацію правових цінностей як через офіційні освітні програми, так і через широкі громадські ініціативи. Постійний розвиток правосвідомості та правової культури визначено стратегічним пріоритетом для держав, які прагнуть забезпечити політичну стабільність, успішне проведення реформ та сталий суспільний прогрес. У висновках стверджується, що свідоме і шанобливе ставлення громадян до права та правових інституцій є критично важливою передумовою довгострокової стабільності, миру та процвітання будь-якого демократичного суспільства.

Ключові слова: правосвідомість, правова культура, стабільність суспільства, законність, правопорядок, громадянська активність, демократичний розвиток, правова держава, права людини, правова освіта.

This article explores the profound impact of legal consciousness and legal culture on the stability and sustainable development of society. Legal consciousness, understood as the citizens' awareness, perception, and attitude toward law, and legal culture, as the practical embodiment of respect for law and justice, are fundamental pillars that determine the nature of social relations and the effectiveness of legal systems.

The paper emphasizes that a high level of legal consciousness contributes significantly to the voluntary observance of laws, reduces the incidence of crime, and fosters a stable legal environment. In societies where citizens possess a developed legal culture, there is greater trust in governmental and judicial institutions, which, in turn, enhances the legitimacy of state authority and strengthens democratic principles.

Special attention is given to the role of legal culture in promoting civic engagement, protecting human rights, and ensuring that conflicts are resolved through lawful means rather than through violence or social unrest. The article outlines that without an adequate level of legal awareness, even well-designed legal norms remain ineffective, leading to instability and weakening the foundations of the state.

Moreover, the study highlights the importance of systematic investment in legal education and the promotion of legal values through both formal educational systems and broader public initiatives. This continuous development of legal consciousness and culture is identified as a strategic priority for governments aiming to maintain political stability, support legal reforms, and ensure sustainable societal progress. In conclusion, the article affirms that the conscious and respectful attitude of citizens toward law and legal institutions is a critical precondition for the long-term stability, peace, and prosperity of any democratic society.

Key words: legal consciousness, legal culture, social stability, rule of law, legal order, civic engagement, democratic development, constitutional state, human rights, legal education.

У сучасному суспільстві важливими факторами соціальної стабільності виступають правосвідомість і правова культура громадян. Вони визначають не тільки ставлення людини до права, а й рівень довіри до держави, дотримання законів, готовність мирно вирішувати конфлікти й брати активну участь у суспільному житті.

Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що відображає знання про право, емоційне ставлення до нього та оцінку правових явищ. Вона охоплює розуміння людиною своїх прав і обов'язків, визнання необхідності правового порядку та усвідомлення особистої відповідальності за правопорушення.

Правосвідома людина не тільки знає закони, а й керується ними у своїй поведінці.

Правова культура включає в себе правосвідомість, але є ширшим явищем. Вона означає:

- високий рівень правових знань серед громадян;
- повагу до закону і прав людини;
- розвиток правових інституцій;
- активну правову діяльність (захист прав, участь у виборах, суспільних процесах).

Правова культура проявляється не лише в знанні законів, але й у вмінні користуватися ними, захищати свої права цивілізованим шляхом і визнавати право інших людей.

Щодо впливу на стабільність суспільства, правосвідомість і правова культура безпосередньо пов'язані із зміцненням соціальної стабільності. В першу чергу – це високий рівень цих явищ забезпечує:

- Дотримання законності: Громадяни добровільно виконують закони, що знижує рівень правопорушень і необхідність примусового втручання держави.
- Формування довіри до державних інституцій: Люди бачать у державі гаранта прав і справедливості, а не загрозу.
- Соціальну відповідальність: Кожен усвідомлює свою роль у збереженні громадського порядку і повазі до інших.
- Зменшення соціальних конфліктів: Проблеми вирішуються мирним шляхом – через правові механізми, а не через насильство чи протест.
- Розвиток демократичних процесів: Люди активно беруть участь у громадському житті, виборах, висловлюють свою позицію цивілізовано.

Якщо ж аналізувати, навпаки, низький рівень правосвідомості й правової культури, то це призводить до правового нігілізму, зростання злочинності, недовіри до влади та дестабілізації суспільства.

Отже, правосвідомість є важливим елементом розвитку будь-якого суспільства, оскільки саме вона визначає

ставлення громадян до права, законів і правопорядку. Її рівень суттєво впливає на політичні, економічні та соціальні процеси в державі. І один із таких рівнів – формування правової культури.

Правосвідомість сприяє формуванню правової культури у суспільстві. Люди, які усвідомлюють значення права та розуміють свої права й обов'язки, схильні дотримуватися законів не лише через страх перед покаранням, а й із внутрішнього переконання. У суспільствах із високою правовою культурою спостерігається менше порушень, а правосуддя працює ефективніше.

Наступним рівнем є – забезпечення стабільності та правопорядку.

Високий рівень правосвідомості громадян є запорукою стабільності у державі. Коли більшість населення розуміє та підтримує закони, легітимність державної влади зміцнюється. Натомість низький рівень правосвідомості може призводити до правового нігілізму, масових порушень закону та навіть до політичних криз.

Щодо підтримки прав людини і свобод, то тут варто зауважити, що правосвідомість громадян напругу пов'язана із захистом прав людини. Люди, які добре обізнані зі своїми правами, можуть ефективніше їх відстоювати, звертатися до суду, подавати скарги, вимагати справедливості. Більш того, висока правосвідомість сприяє солідарності та взаємній підтримці всередині суспільства.

Розвиток демократії та громадянського суспільства – це коли демократична держава не може існувати без свідомих громадян, які активно беруть участь у суспільному житті, контролюють владу та вимагають дотримання законності. Правосвідомість стимулює розвиток громадських ініціатив, політичної активності та відповідальності за долю держави.

Щодо економічного розвитку, то правосвідомість має також економічний вимір. Чітке розуміння законів у сфері бізнесу, оподаткування та праці формує довіру до правової системи, зменшує рівень корупції та сприяє інвестиційній привабливості держави. Інвестори охочішекладають кошти у країни з високою правовою культурою, де можна передбачити результати правових спорів.

Загалом, правова культура – це складне соціальне явище, що охоплює рівень знань, повагу до закону, правові переконання та практику правомірної поведінки в суспільстві. Вона формується під впливом освіти, традицій, історичного досвіду, а також діяльності державних і громадських інституцій. Її роль у житті суспільства є фундаментальною. Тому її співвідношення зі суспільством полягає перш за все:

1) У зміцненні законності та правопорядку.

Високий рівень правової культури сприяє утвердженню законності. Люди з розвинутою правовою культу-

рою розуміють необхідність дотримання закону не лише з примусу, а з внутрішнього переконання. Таке ставлення зміцнює правопорядок і знижує рівень злочинності.

2) Підвищення ефективності правової системи.

Правова культура тісно пов'язана з правосвідомістю громадян. Чим краще люди обізнані зі своїми правами та юридичними механізмами їх захисту, тим ефективніше вони можуть користуватися правовими інструментами. Це сприяє зміцненню авторитету судової влади, розвитку правових інститутів і довірі до держави.

3) Розвиток демократичного суспільства.

Правова культура – основа демократії. Вона забезпечує участь громадян у суспільному та політичному житті: у виборах, громадських обговореннях, контролі за діяльністю влади. Люди, які мають високий рівень правової культури, здатні не лише вимагати дотримання своїх прав, а й відповідально виконувати обов'язки перед суспільством.

4) Формування толерантності та поваги до прав інших.

Правова культура формує взаємну повагу в суспільстві. Вона вчить, що права кожного закінчуються там, де починаються права іншого. Таким чином, вона сприяє гармонії, стримує конфлікти й забезпечує соціальну стабільність.

5) Підтримка реформ та правових змін.

У суспільстві з високим рівнем правової культури люди готові до конструктивних змін і краще сприймають правові новачки. Така культура формує довіру до реформ, правової держави і забезпечує сталий розвиток.

Тому як підсумок, варто зазначити, що правосвідомість є базовим чинником розвитку здорового суспільства. Від її рівня залежить не лише ефективність дії права, а й загальний добробут громадян, стабільність політичної системи та економічне процвітання. Тому формування й підвищення правосвідомості повинно бути одним із пріоритетів державної політики та освіти.

Правова культура є не лише показником правової зрілості суспільства, а й потужним інструментом його розвитку. Вона визначає якість взаємодії між державою та громадянами, забезпечує соціальну згуртованість і сприяє побудові справедливого правового порядку. Тому інвестування в правову освіту, виховання правової свідомості й популяризацію правових знань є ключовими для майбутнього кожної держави.

Правова культура є не лише показником правової зрілості суспільства, а й потужним інструментом його розвитку. Вона визначає якість взаємодії між державою та громадянами, забезпечує соціальну згуртованість і сприяє побудові справедливого правового порядку. Тому інвестування в правову освіту, виховання правової свідомості й популяризацію правових знань є ключовими для майбутнього кожної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Б. *Теорія держави і права: академічний курс*. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 512 с.
2. Копейчиков В. В. *Основи держави і права України*. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 384 с.
3. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави*. Львів : Світ, 2019. 350 с.
4. Скакун О. Ф. *Теорія держави і права*. Харків : Консуп, 2021. 560 с.
5. *Енциклопедія сучасної України: Правосвідомість, Правова культура* / за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022.
6. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Бойко А. Д. *Правова культура: поняття, структура, значення для демократичного розвитку*. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 45–48.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/11>

ОСОБЛИВОСТІ ЯПОНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

SPECIFIC FEATURES OF JAPANESE PARLIAMENTARISM

Васюхно С.А., студентка II курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено детальний аналіз японського парламентаризму, котрий є унікальним феноменом японської системи із винятковою стабільністю та збалансованістю. Як відомо, парламентаризм не може існувати без парламенту, тому важливим аспектом дослідження було проведення аналізу основоположних ознак японського парламенту, який відомий під назвою Коккай. Сфокусовано увагу на структурі цього органу та виборах до нього. Розтлумачено співвідношення повноважень нижньої палати, тобто Палати представників, та верхньої палати, тобто Палати радників, а також проаналізовано спектр функцій парламенту, як колегіального, представницького органу із монополією в сфері законодавчої активності та з винятковими контрольними функціями щодо Кабінету міністрів Японії. Важливим аспектом дослідження, окрім вивчення взаємодії та взаємовпливу Коккаю з іншими державно-владними інституціями, виявилось тлумачення принципів парламентаризму через призму особливостей японських реалій. Серед них можна відзначити верховенство парламенту, розподіл влад, політичну відповідальність Кабінету міністрів Японії, концепцію народного суверенітету та багатопартійності. Під час аналітичних розвідок отримав змістовне значення факт з'ясування системи інструментарію забезпечення підконтрольності Кабінету міністрів Японії перед органом законотворчості, що становить базову ознаку парламентаризму. Тому з причини значної актуальності цього питання визначено та описано подібні механізми, серед яких можливо відзначити деструктивний вотум недовіри, наявність запитів та інтерпеляцій, проведення днів уряду, створення спеціальних слідчих комісій та інші способи. Важливим моментом аналізу було з'ясування соціально-економічних передумов японського парламентаризму, адже його такі виняткові якості, як стійкість політичної системи, покращення результатів управління та інтенсифікація рівня довіри до владних інституцій, перебувають у прямій пропорції із зазначеними факторами. Також у статті зазначено, що досвід японського парламентаризму виявиться актуальним підґрунтям та вектором для держав, які прагнуть сприяти належній градації ефективного парламентського устрою, при цьому гарантуючи стабільне поєднання між демократичними принципами та власними національними особливостями.

Ключові слова: японський парламентаризм, Коккай, парламент, Кабінет міністрів Японії, принципи парламентаризму, Палата представників, Палата радників.

The article provides a detailed analysis of Japanese parliamentarism, which is a unique phenomenon of the Japanese system with exceptional stability and balance. As is well known, parliamentarism cannot exist without a parliament, so an important aspect of the study was to analyse the fundamental features of the Japanese parliament, which is known as the Kokkai. Attention is focused on the structure of this body and elections to it. The author explains the correlation between the powers of the lower house, i.e. the House of Representatives, and the upper house, i.e. the House of Councillors, and analyses the range of functions of the parliament as a collegial, representative body with a monopoly in the field of legislative activity and exclusive control functions over the Cabinet of Ministers of Japan. An important aspect of the research, in addition to studying the interaction and mutual influence of the Kokkai with other state institutions, was the interpretation of the principles of parliamentarism through the prism of the specifics of Japanese realities. Among them are the supremacy of the parliament, the separation of powers, the political responsibility of the Cabinet of Ministers, the concept of popular sovereignty and multi-party democracy. In the course of analytical research, the fact of clarifying the system of tools for ensuring the control of the Cabinet of Ministers of Japan over the legislature, which is a basic feature of parliamentarism, was of great importance. Therefore, due to the considerable relevance of this issue, similar mechanisms have been identified and described, including a destructive vote of no confidence, inquiries and interpellations, government days, the establishment of special investigative commissions and other methods. An important aspect of the analysis was to clarify the socio-economic preconditions of Japanese parliamentarism, since its exceptional qualities, such as the stability of the political system, improved governance results and intensified trust in government institutions, are in direct proportion to these factors. The article also notes that the experience of Japanese parliamentarism will prove to be a relevant basis and vector for states seeking to promote a proper gradation of effective parliamentary system, while guaranteeing a stable combination between democratic principles and their own national characteristics.

Key words: Japanese parliamentarism, Kokkai, parliament, Cabinet of Ministers of Japan, principles of parliamentarism, House of Representatives, House of Councillors.

У сучасному світовому просторі нереалістичною здається можливість знайти державу із парламентаризмом, який виявив власну аналогічність феномену японського парламентаризму, котрий вирізняється унікальним механізмом інтеграції класичних принципів демократії і національних традицій та особливостей у сфері державного управління. У конституції Японії від 3 травня 1947 року зафіксована ідея повновладного парламенту із широким спектром повноважень [1]. Парламентаризм у цій державі вирізняється особливостями гармонійного поєднання найсучасніших ліберальних поглядів через призму історичного минулого країни. Для деталізованого аналізу подібного феномену важливим аспектом є концентрація уваги на самому понятті парламентаризму. У процесі дослідження цього явища стає зрозумілим, що парламентаризм – це структурно вибудована організація держав-

ної влади, за якої колегіальний представницький єдиний законодавчий орган отримує визначальну роль у процесах формування уряду, прийнятті законів та наділений повноваженнями щодо реалізації контрольних функцій за діяльністю виконавчої влади [2; 3].

Для розкриття особливостей японського парламентаризму важливим етапом є ознайомлення із сутнісними принципами парламентаризму [3]. Обов'язковою складовою зазначеної концепції є верховне місце парламенту серед владних інституцій, що віддзеркалюється в здатності подібного органу одноособово приймати закони, вирішувати подання щодо бюджетних аспектів, визначати склад уряду, водночас здійснюючи контроль за його активністю, прийняття та впровадження в національну систему міжнародних домовленостей. Ще одним актуальним критерієм є максимально можлива автономія гілок влади із

поєднанням їх взаємодії та контролю. Парламентаризму притаманна політична відповідальність урядового органу перед парламентом. Актуалізованою складовою є виборність представницького органу, тобто депутати можуть отримати мандат внаслідок виборів, водночас забезпечуючи репрезентацію прагнень громадян у парламенті [3]. Тлумачення зазначених структурних елементів дозволяє виокремити декілька важливих особливостей японського парламентаризму, серед яких відзначається відносно сильна позиція уряду, специфіка партійної системи, виняткове місце імператора, як символу японської держави, та іншими характеристиками.

Актуальною передумовою детального розуміння японського парламентаризму становить аналіз особливостей сутності парламенту. Парламент Японії, який також відомий під назвою Коккай, є єдиним органом із спектром законодавчих повноважень, реалізує контрольні функції щодо Кабінету міністрів Японії та виступає осередком політичної активності [1]. Коккай складається з двох палат із демонстративними відмінностями в їхньому статусі, що відображено в певних конституційних статтях. Нижня палата називається Палатою представників і переобирається кожні чотири роки. Назва верхньої палати на різних історичних етапах розвитку парламенту відзначалась відносною нестабільністю. У конституції 1889 року, котра також відома під іменем імператора Мейдзи, вона була визначена як Палата перів, яку сучасна конституція змінила на Палату радників. На відміну від нижньої палати верхня переобирається з шестирічною періодичністю з ротацією однієї другої складу в трирічний термін [1; 4]. Особливостями конституційного врегулювання депутатського складу парламенту та виборів до нього є той факт, що цим нормативним актом не затверджуються ці нюанси, тобто передбачається можливість врегулювання зазначеного питання в окремому законі, що дає можливість значно вільніше додавати зміни із орієнтуванням на вимоги конкретного становища держави в певний період її градації.

Необхідно відзначити значний спектр функцій японського парламенту, найважливішою з яких є законотворча [1]. Суттєвим виявиться зауваження про те, що дві палати виявляють різний ступінь пріоритетності рішень, тобто Палата представників має істотний комплекс переваг. Це проявляється у вирішенні питань бюджетної та фінансової спрямованості, ратифікації договорів у міжнародно-правовій сфері та прийнятті законів. Під час розгляду подібних законопроектів для їх наступного прийняття важливим є схвалення нижньою палатою [1]. Якщо верхня палата відмовить у їхньому затвердженні, це питання буде розглядатись на спільному засіданні обох палат. Якщо впродовж зазначеної події не буде досягнений консенсус, закон буде прийнятим за наявності наступного підтвердження цього факту Палатою представників.

Важливим аспектом активності Коккаю є контроль за Кабінетом міністрів Японії, що проявляється в можливості винесення деструктивного вотуму недовіри, інтерпеляцій, проведенні днів уряду та інших засобах впливу. Парламент виявляє судову функцію щодо перевірки, оцінки та винесення рішень про добросовісність діяльності або звільнення з посади суддів. Тому можна виокремити такі важливі функції Коккаю як законодавча, (що знаходить власну реалізацію в можливості прийняття, зміни та скасування законів), бюджетно-фінансова, контрольний напрямок діяльності, можливість ратифікації міжнародних актів, ознаки судова функція.

Актуальним аспектом аналізу є дослідження взаємодії та взаємовпливу парламенту Японії з іншими основоположними інституціями державної влади. Японія є парламентською монархією, що значно вплинуло на всю структурну організацію державної влади. Якщо розкривати сутність взаємодії Коккаю з імператором, то потрібно підкреслити, що він бере участь у усіх подіях церемоні-

ального характеру, зокрема у відкритті першої сесії парламенту, проголошенні від імені народу законів, затвердженні рекомендованого Коккаєм кандидата на вакантну посаду прем'єр-міністра.

Якщо аналізувати взаємодію органу законотворчості з урядом, спостерігається значно потужніший зв'язок. Демонстративним прикладом може виявитись той факт, що посаду прем'єр-міністра обіймають тільки особи, котрі були наділені вільним мандатом депутата парламенту Японії. Кандидат на цю роль, важливу для належного функціонування виконавчої влади, визначається Коккаєм [1]. Потрібно сфокусувати увагу на тому, що остаточне рішення затверджується саме нижньою палатою, що знову призводить до ще одного підтвердження її пріоритетності в прийнятті рішень.

Частина міністрів Кабінету міністрів Японії обирається аналогічним способом серед депутатів парламенту, що сприятиме більш узгодженій та раціональній співпраці обох зазначених структур державної влади та призведе до мінімізації деструктивного впливу конфліктів. Проаналізувавши положення основного закону можна зробити висновок, що уряд є специфічним органом, який може розпускати як нижню палату парламенту, так і самого себе, а за наявності складних ситуацій скликати надзвичайне засідання верхньої палати, законотворча активність котрої через певний проміжок часу повинна отримати затвердження Палати представників для своєрідної пролонгації чинності рішень Палати радників [1]. Коккай наділений і контрольними повноваженнями щодо уряду. Якщо розглядати взаємозв'язок цього інституту із судовою владою, то логічним є твердження, що подібна взаємозалежність знаходить свій вияв у судовій функції. Парламент наділений зафіксованим у конституційному акті обов'язком розглядати справи щодо імпідменту суддів за вчинення ними незаконних діянь.

Тому потрібно зробити висновок, що японський парламент відзначається колегіальністю, представницькістю, монополією щодо прийняття законів та контрольними функціями, що відображаються у відносинах з вищим органом виконавчої складової державної влади. Подібний детальний аналіз різноманітних аспектів парламенту надасть актуальну можливість здійснювати більш досконале тлумачення особливостей японського парламентаризму.

Відомістю відзначається той факт, що існування парламентаризму без парламенту є практично нереалістичним, хоча останній і може виникати без першого. Найяскравіші прояви парламентаризму можна знайти в державах із таким різновидом форм правління як парламентська республіка та парламентська монархія. Якщо говорити про Японію, основний законодавчий акт цієї країни дозволяє визначити її належність до останнього зазначеного виду. Серед важливих нюансів дослідження також можливо відзначити розкриття основоположних принципів японського парламентаризму. Саме вони, використовуючи конституцію, як своєрідний базис, формують епіцентр політичної системи, сприяють закріпленню цінностей демократії, віддзеркалюють виняткові зв'язки вищих органів виконавчої та законодавчої влади та дозволяють побачити модерну ситуацію в державі через призму історично-культурних надбань.

Одним із основоположних принципів японського парламентаризму є верховенство парламенту. Витоки подібної ідеї знаходять свій закономірний початок у конституційному законі, проявляючись у самому різновиді форм правління, тобто парламентській монархії [1]. Коккай визначається вищим органом державної влади та єдиним інститутом із законодавчими повноваженнями. Це пояснюється тим, що без погодження із парламентом є нереалістичним прийняття законів або інших важливих для політичного життя рішень. Цей принцип включає в себе контроль Коккаю за діяльністю Кабінету міністрів Японії

та певних особливостях парламенту, які вже були проаналізовані.

Можна виокремити принцип розподілу влад, котрий набув власних характерних особливостей на теренах японської політичної системи. Ігноруючи розмежування судової, виконавчої та законодавчої влади, останні дві складові державно-ієрархічної структури відзначаються досить значним рівнем взаємодії та взаємокомунікації, що проявляється у впливі парламенту на уряд. Прикладом подібної тези є обрання кандидата на посаду прем'єр-міністра та деяких міністрів серед депутатів, що сприяє формуванню відносно глибоких відносин між цими осередками державно-владних повноважень. Ще одним проявом подібного впливу є парламентський контроль, наявність якого підтверджується можливістю звільнення з посад як окремих міністрів, так і всього уряду, інтерпеляціями, днями уряду, створенням спеціальних слідчих комісій.

Особливою актуальністю серед принципів японського парламентаризму відзначається політична відповідальність вищого органу виконавчої влади. Ця ідея є невід'ємною складовою всієї політичної системи цієї держави, а також знаходить власне концептуальне закріплення на сторінках основного закону [1]. Палата представників наділена повноваженнями виносити деструктивний вотум недовіри представникам Кабінету міністрів Японії, тобто подібний різновид вотуму не вимагає наявності пропозиції про призначення нової конкретної особи для заміщення в майбутньому вакантної посади. Але подібні дії можуть призвести як до розпуску уряду, так і для аналогічних наслідків для Коккаю. Тому подібний механізм сприяє не тільки контролю над вищим осередком виконавчої складової державної влади, збільшенню інтенсивності відповідальності перед парламентом, а й покращенню процесу знаходження компромісних рішень уряду з Коккаєм для збалансування інтересів обох структурних формувань.

Актуалізується принцип багатопартійності, котрий сприяє вільній градації плюралізму політичних сил та безбар'єрній можливості їхніх кандидатів отримати вакантні місця в Коккаї. Але важливо підкреслити, що за наявності багатопартійної системи в Японії значний часовий проміжок поствоєнного періоду в парламенті спостерігається фактичне домінування однієї партії, тобто Ліберально-демократичної партії Японії [5]. Однак цей факт не знецінює роль Коккаю як сцени для політичних дебатів і не забороняє існування опозиції, до якої, наприклад, належить Конституційно-демократична партія та інші партії [6]. Плюралізм політичних сил дозволяє реалізацію послідовного розвитку основоположних ідей демократії, відстоювання інтересів різноманітних груп соціуму, моделювання найбільш оптимальних рішень шляхом консенсусу та врахування поліфонії думок, позитивну конкуренцію між політичними силами та значне різноманіття вибору для громадян для реалізації їхнього активного виборчого права.

Помітно вирізняється серед усіх принципів японського парламентаризму концепція народного суверенітету. Вона визначає, що всі інституції державної влади вибудовуються з волі народу, що знайшло власну фіксацію в основоположному законі Японії [1]. Цей принцип отримує можливість реалізуватися під час здійснення виборів до Коккаю, органів місцевої влади, а також активності в політичному процесі через систему механізмів громадянського суспільства та здійснення голосування на референдумах. Отже, основні принципи японського парламентаризму є специфічним поєднанням класики основ демократизму та національних визначальних ознак політичної культури. Вони виступають своєрідним базисом стабілізації політичної системи, взаємодії та взаємоконтролю між державно-владними органами та виступають суттєвим засобом створення простору для комунікації

держави та інститутів громадянського суспільства та громадянами.

Як свідчить дослідження, однією із найфундаментальніших основ японського парламентаризму є контроль Коккаю за активністю уряду. Тому цей елемент потребує більш якісного аналізу для кращого розуміння структури усієї системи. Існує декілька прикладів забезпечення відповідальності та підконтрольності вищого органу виконавчої влади [1]. Серед подібних механізмів можна виокремити деструктивний вотум недовіри. Зазначений механізм виступає первинним засобом дотримання парламентських контрольних функцій щодо Кабінету міністрів Японії. Навіть основний закон держави виступає в ролі фіксатора подібних концептуальних положень. У ньому зафіксовано, що нижня палата наділяється можливістю висловлення недовіри Кабінету Міністрів Японії [1]. Якщо подібна ідея отримає переважну підтримку депутатів, уряд зобов'язується піти у відставку або призначити нові вибори. Ігноруючи той факт, що зазначений механізм контролю не отримав поширене використання впродовж історії розвитку відносин цих японських інституцій через довготривале превалювання на політичній арені однієї партії, винятковий зв'язок прем'єр-міністра та окремих міністрів із Коккаєм, вотум недовіри не втрачає власної актуальності в ролі парламентського інструменту із забезпечення відповідальності Кабінету Міністрів Японії.

Не потрібно забувати про значення запитів та інтерпеляцій в системі заходів забезпечення контролю. У конституції передбачається можливість подання офіційних запитів від представників Коккаю до органу, який обіймає вище місце в ієрархічній структурі виконавчої влади [1]. Подібний контрольний механізм сприяє більш деталізованому інформуванню Коккаю про особливості діяльності уряду, покладаючи на останній обов'язок надання відповіді. Виняткове значення отримують запити, розгляд яких відбувається на пленарному засіданні парламенту, адже це допомагає суспільству оцінити та перевірити діяльність уряду. Комітети також наділяються можливістю заслуховування окремих міністрів, що сприяє кращому інформуванню у визначеній сфері. Не втрачають актуальності і дні уряду. Взаємозв'язок цих органів знаходить свій вияв у сфері бюджету та фінансів. Парламент Японії має значні повноваження з контролю з цього питання у всій державі. Основоположний закон країни концептуально закріплює монополію Коккаю у процесі затвердження бюджетного законодавства [1], при цьому акцентуючи увагу на пріоритеті думки нижньої палати при фіксації остаточного рішення в нормативно-правовому акті. Японський парламент реалізує ще одне повноваження в зазначеній сфері, тобто фінансовий нагляд через Рахункову палату Японії. Вона сприяє здійсненню ефективного моніторингу використання фінансів держави, проводячи періодичну звітність перед Коккаєм. Подібний механізм знаходить власне позитивне віддзеркалення в значному підвищенні рівня прозорості витрат Кабінету міністрів Японії та призводить до зниження ризиків корупційних махінацій.

Актуальним інструментарієм сприяння реалізації контролю Коккаю можна назвати створення спеціальних слідчих комісій. Вони отримують повноваження щодо проведення розслідувань та з'ясування фактів у сфері діяльності урядових органів шляхом детального дослідження питання, викликання посадових осіб для надання пояснень та іншими способами. Зазначені елементи структурної організації Коккаю спрямовані на розгляд актуальних проблем, які відзначаються винятковим значенням для суспільства, зокрема випадків корупційної активності, зловживань та економічних махінацій, пов'язаних із надзвичайними подіями. Серед подібних прикладів реалістично виокремити парламентські розслідування щодо протиправного розпорядження коштами держави, неякіс-

ного посткризового управління, ситуацій виявлення недобросовісності у фінансовому просторі.

Ще одним проявом контрольних функцій є нагляд Коккаю за міжнародно-політичними відносинами. Це пояснюється винятковою активністю Японії в сфері глобальної взаємодії, наділяючи парламент широким спектром повноважень на теренах реалізації зовнішньо спрямованого курсу градації держави. Подібне твердження знаходить власне узгодження з конституційними приписами. Адже імплементаційний процес не здається можливим без проведення ратифікаційних дій Коккаєм щодо конкретних договірних актів у сфері зовнішньо політико-правових відносин [1]. Подібне правило дарує парламенту правомірний шанс контролю за діями Кабінету міністрів Японії в економічному, безпековому та інших важливих для належного функціонування країни вимірах [7]. Роль демонстративного прикладу наглядових правомочностей парламенту відіграють дебати Коккаю з питань щодо можливості укладання договорів торгово-економічного характеру та інших важливих проблем [8; 9].

Дослідження особливостей японського парламентаризму неможливо обмежувати винятково вивченням його політико-правових основ. Не потрібно забувати і про соціально-економічні передумови, що виявляють себе в ролі потужного підґрунтя його розвитку та ефективного функціонування [10]. Адже належний рівень японського парламентаризму в прямій пропорції залежить від таких факторів, що сприяють стійкості політичної системи, покращенню результатів управління та інтенсифікації рівня довіри до владних інститутів.

Серед подібних чинників можливо відзначити стабільність економічної системи, що виявляє свій вплив на політичний простір держави. Відомим є той факт, що Японія є одним із почесних світових лідерів за розвиненістю економіки. Ця істотна умова стала причиною високого рівня добробуту суспільства та політичної стабільності. Потужна економіка є важливим фактором утворення сильних політичних інституцій, зокрема, Коккаю, та сприяє посиленню та підвищенню відповідальності Кабінету міністрів Японії перед громадянами та парламентом. Можна відзначити, що серед фундаментальних чинників впливу подібних відносин економічного характеру на японський парламент потрібно назвати потужну систему бюджету держави, яка підлягає широкому врегулюванню Коккаєм та проявляє себе як один із інструментаріїв політичного контролю [1]. Заслугує не увагу такий наслідок взаємодії зазначених систем як стабільність ринку праці, що допомагає високому рівню соціальної мобільності та є позитивним чинником для мінімізації соціальних конфліктів. Можна відзначити й інтенсивну торгову діяльність у міжнародному просторі. Це спричиняє для Коккаю актуальну потребу ратифікації подібних домовленостей та регулювання економічних взаємовідносин з іноземними країнами.

Якщо продовжувати розгляд соціально-економічних умов японського парламентаризму можна сфокусувати увагу на самій структурі соціуму, що спричиняє вплив на політичну систему. Сам принцип колективізму, який широко культивується в суспільстві, робить можливим стабільність політичної системи. Серед основоположних чинників, які здійснюють вплив на парламентаризм, можна виокремити високу якість та значний рівень освіти громадян. Істотний відсоток населення отримує вищу освіту, що зумовлює формування політично свідомих та активних представників японського соціуму із високим рівнем правової культури. Важливе місце обіймають у цій системі сильні громадські організації та професійні спілки. Вони через конструктивну взаємодію з парламентом та урядом здійснюють вплив на вибудовування майбутніх політичних курсів. Відносно незначний рівень соціальної нерівності також спричиняє кращі умови для розвитку парла-

ментаризму, обумовлюючи незначний рівень протестних ідей та градацію довірливого та позитивного ставлення громадян до державно-владних інституцій.

В японській політичній культурі знайшли власне віддзеркалення як широкий кластер концептуальних основ демократії, так і уявлення традиційного спрямування про ієрархічність та порядок організації політичної влади. Подібні ідеї не могли оминати впливом японський парламентаризм. Серед прикладів реально відзначити консенсусність стилю затвердження рішень. Він призводить до мінімізації конфліктних ситуацій між окремими складовими елементами державної влади, а також сприяє винятковій стабілізації Кабінету міністрів Японії [1]. Не потрібно забувати про такий важливий нюанс як значний рівень партійної дисциплінованості, котрий є визначальним фактором сприяння ефективності парламентської діяльності та стійкості керівних коаліційних об'єднань. Характерною для японської нації на ментальному рівні свідомості є сповнене поваги ставлення до влади та державних інституцій. Подібна виняткова ознака соціуму сприяє значному відсотку легітимзації рішень Коккаю та їхню високу підтримку в суспільстві.

Глобальні процеси технологічної революції не могли оминати Японію. Демонструючи себе в ролі лідера в просторі інновацій, ця країна не уникла впливу світового інформаційного прогресу на парламент та інші складові елементи політичної системи. Одним із найяскравіших результатів змін подібного спрямування можуть виявитись цифровізаційні процеси в сфері державно-управлінської діяльності [3]. Подібні позитивні зміни сприяють збільшенню прозорості активної діяльності Коккаю. Зазначений фактор допомагає інтенсифікації ефективності законотворчого механізму та прийняттю рішень. Істотні зміни в модерному суспільстві сприяли стрімкому розвитку медіа та різноманітних інтернет-ресурсів, що не могло не вплинути на державні інституції. Це сприяє формуванню якісних способів комунікації між Коккаєм та представниками громадянського суспільства та населенням, робить більш реалістичнішим швидке інформування населення про його роботу та сприяє більш значній прозорості та відкритості внутрішньо-парламентських процесів. Тому необхідно зазначити, що соціально-економічні передумови відзначаються винятковою актуальністю для належного функціонування японського парламентаризму. Вони відіграють роль специфічного гаранту стабілізації політичної системи, прогресивній енергійній діяльності Коккаю та відповідальності владних інституцій перед суспільством.

Висновки. Отже, японський парламентаризм є складною і водночас ефективною структурою. Він виявляє себе як яскравий феномен японської політичної системи, котрий відзначається винятковим комплексним поєднанням класичних концептуальних основ демократії та традицій через призму національного світогляду. Проведене аналітичне дослідження дає можливість кращого розуміння цього важливого явища. Спочатку необхідно зазначити, що конституція 1947 року виступила фіксатором парламентсько-монархічного різновиду форми правління, в якій основоположна роль серед державно-владних інституцій належить Коккаю. Саме парламент відзначається роллю єдиного органу із законодавчими функціями, здійснює контроль щодо Кабінету міністрів Японії, реалізує свою волю в бюджетній сфері та сприяє ратифікаційним процесам міжнародно-правових актів. При цьому в основному законі закріплюються механізми збереження збалансованих відносин між найвищими органами виконавчої та законодавчої влади. Своєрідною особливістю японського парламентаризму є глибокий взаємозв'язок між цими органами, що впливає на організацію та функціонування всієї системи. Кандидатури на посади значної кількості міністрів та прем'єр-міністра визначаються більшістю голосів депутатів Коккаю, що робить уряд

відповідальним перед законотворчим органом. Важливо відзначити, що в Японії виявляє себе тенденція відносно сильнішого вищого органу виконавчої влади. Це спричинилося довгостроковим перебуванням на владних посадах представників однієї політичної сили, тобто Ліберально-демократичної партії Японії. Також потрібно сфокусувати увагу на наявності системи інструментів контролю Коккаю за політичною активністю Кабінету міністрів Японії. Сама система відзначається винятковою важливістю для сприяння належного державного управління через призму основоположних принципів демократизму. Подібна система контролю може включати деструктивний вотум недовіри, бюджетний контроль, інтерпеляції, діяльність комітетів та спеціальних слідчих комісій, дні уряду. Наявність подібного інструментарію Коккаю реалізує власний вплив на підвищення відсотку ефективності роботи Кабінету міністрів Японії та спрямовування векторів його активності в належному напрямку. Не потрібно забувати, що соціально-економічні фактори спричиняють сприятливий вплив на забезпечення стабільності японського парламентаризму. Значний рівень економічної градації, високий розвиток політичної культури, високоякісна освітня система та енергійне активне громадянське суспільство виступають чинниками підтримки демократичних процесів та аналізуючими механізмами політичної

системи. Економічний розквіт та прогресивний розвиток сприяють мінімізації різноманітних кризових ситуацій у японському суспільстві, котрі могли б перетворитись на загрозливий фактор руйнації парламентського правління. Тому потрібно відзначити, що японський парламентаризм є ефективним унікальним феноменом системи, котра функціонує належним способом за рахунок поєднання традиційних основ політичної культури з класичними принципами демократії. Його специфічні характеристики, зокрема статус імператора, відносно сильне становище уряду та своєрідні визначальні риси парламентського контролю, відрізняють японську систему від класики європейських моделей парламентаризму. Але основоположні принципні ознаки, тобто верховенство парламенту, відповідальність уряду перед законодавчим органом та поділ влади, не втрачають власну актуальність та не піддаються змінам. Зазначені аспекти характеризують японський парламентаризм як унікальну гармонізовану систему із винятковою стабільністю та ефективністю. Тому подібний відпрацьований часом досвід може зіграти роль актуального підґрунтя та вектора для держав, котрі прагнуть сприяти належній градації ефективного парламентського устрою, при цьому гарантуючи стабільне збалансування між демократичними принципами та власними національними особливостями.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Constitution of Japan URL: https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html
2. Основи вітчизняного парламентаризму : підручник у 2 т. / За заг. ред. В. А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1. 408 с.
3. Гошовська В. А. Парламентаризм : підручник. Вид. 3-тє допов. й розшир. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2024. 592 с.
4. Герасина Л.М. Окладна М.Г. Конституційно-політичний процес в Японії: історичні віхи та узгодження політико-правових засад системи влади. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2008. Вип. 15. С. 46-57.
5. Fukui, H. Party Politics : The Japanese Liberal-Democrats and Policy-making. London : Routledge, 2018. 272 p.
6. Лисак В., Іванець Т. Партійні процеси як фактор суспільно-політичного розвитку Японії в останнє десятиріччя епохи Хейсей : монографія. Київ : Ліра-К, 2020. 212 с.
7. Петрів І. Конституційні принципи в сфері забезпечення національної безпеки Японії. *Право України*. 2000. № 7. С. 114-116.
8. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / За заг. ред. В.О. Ріяки. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
9. Stockwin, J.A.A. Governing Japan : Divided Politics in a Resurgent State. 6th ed. Oxford : Wiley-Blackwell, 2022. 384 p.
10. Кизима О. Японська система державного устрою: політичний та адміністративний аспекти. *Ефективність державного управління* : зб. наук. пр. Львів : НЛТУ України, 2013. Вип. 35. С. 79-85.

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ**VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS UNDER MARTIAL LAW: CURRENT REALITIES**

Волошанівська Т.В., д.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

Інститут права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ

Метою статті є висвітлення актуальних проблем національного та міжнародного права щодо захисту прав людини і громадянина під час збройних конфліктів. В реаліях сьогодення наша країна проживає складні часи, оскільки повномасштабне, нахабне вторгнення РФ на територію нашої держави призвело до того, що порушуються майже усі права людини. Норми міжнародного та міжнародно гуманітарного права прав людини повністю нехтується країною-агресором. Враховуючи страждання цивільного населення стверджуємо, що Конвенція про захист цивільного населення під час війни повністю порушується РФ.

Автор визначив міжнародні документи, що закріплюють правила війни, серед яких Гаазькі конвенції 1907 р., чотири Женевські конвенції 1949 р., додаткові Протоколи до них 1977-го та 2005 року та дійшов висновку, що РФ порушує норми цих міжнародних документів та повинна понести покарання за вчинені злочини.

Деталізовані наймасштабніші порушення прав людини в Україні, які чинить РФ відносно населення нашої країни, серед яких: жорстоке поводження та вбивство цивільного населення, поранення та загибель працівників служб швидкого реагування (медичні працівники, працівники ДСНС, поліцейські), перешкоджання наданню гуманітарної допомоги, атака на енергетичну інфраструктуру, цивільні судна, інфраструктуру морських портів, катування та жорстоке поводження з українськими військовополоненими, сексуальне насильство, незаконне відчуження майна.

Окремо автором розглянута проблема порушення прав людини на окупованій Російською Федерацією території, країна-агресор повністю порушує норми міжнародного гуманітарного права. Увага зосереджена на порушенні права на життя, фізичну та психічну недоторканність, свободу та безпеку, позасудові страти, порушення права на свободу релігії чи переконань, незаконне відчуження майна, порушення права на освіту та культурну ідентичність.

Ключові слова: права людини і громадянина, порушення прав людини і громадянина, воєнний стан, ООН, міжнародне законодавство.

The purpose of the article is to highlight current issues of national and international law regarding the protection of human and civil rights during armed conflicts. In today's realities, our country is experiencing difficult times, as the full-scale, brazen invasion of the Russian Federation into the territory of our state has led to the violation of almost all human rights. The norms of international and international humanitarian human rights law are completely ignored by the aggressor country. Given the suffering of the civilian population, we argue that the Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War is being completely violated by the Russian Federation.

The author identified international documents that establish the rules of war, including the Hague Conventions of 1907, the four Geneva Conventions of 1949, their Additional Protocols of 1977 and 2005, and concluded that the Russian Federation violates the norms of these international documents and must be punished for the crimes committed.

The most extensive human rights violations in Ukraine committed by the Russian Federation against the population of our country are detailed, including: ill-treatment and killing of civilians, injuries and deaths of emergency responders (medical workers, State Emergency Service employees, police officers), obstruction of humanitarian aid, attacks on energy infrastructure, civilian vessels, seaport infrastructure, torture and ill-treatment of Ukrainian prisoners of war, sexual violence, illegal alienation of property.

The author separately considered the problem of human rights violations in the territory occupied by the Russian Federation, the aggressor country completely violates the norms of international humanitarian law. The focus is on the violation of the right to life, physical and mental integrity, liberty and security, extrajudicial executions, violations of the right to freedom of religion or belief, illegal alienation of property, violations of the right to education and cultural identity.

Key words: human and civil rights, violation of human and civil rights, martial law, UN, international law.

*Людина за своєю природою вільна,
рівна і незалежна, ніхто не може бути підкорений
політичній владі іншого без своєї згоди*
Джон Лок

Постановка проблеми та її актуальність. Останні роки нашої держави насичені болючими подіями, які стосуються національного та міжнародного порядку, світоустрою та безпеки кожного. Органи державної влади на чолі з Президентом України роблять багато задля реалізації плану перемоги, але разом з тим не хотілось би забувати про інші аспекти формули миру, які є важливими для нас – це встановлення справедливості, де одним з цих механізмів є використання міжнародних способів захисту, застосування європейського законодавства для забезпечення та захисту прав людини та основоположних свобод порушених під час війни.

Важливу роль у встановленні справедливості у цій війні відіграє Європейський Суд з прав людини, як основоположний інститут в системі міжнародного права, оскільки наслідки рішення ЄСПЛ мають значення для міжнародного права в загалом. ЄСПЛ розглядає питання чи дотримуються права людини, чи є грубі порушення на окупованій території, де країна-агресор поширює свою юрисдикцію на захопленій частині території України.

Людина це особистість, кожне життя громадянина нашої держави повинно захищатися національним та міжнародним законодавством. Особливо це актуально під час збройної агресії, де життя та здоров'я людини все більше піддається ризикам, відбуваються масові порушення прав останніх. Найбільші порушення прав людини пов'язані з вбивством військовополонених, катування мирних жителів, викрадення дітей та їх депортація, полон громадян та вивезення їх на територію РФ, обстріли критичної інфраструктури, тортури над військовополоненими в полоні.

Маємо сподівання, що справи з порушення прав людини під час збройної агресії з боку РФ відносно громадян нашої країни будуть розглянуті в повному обсязі міжнародними інституціями, усі факти порушення та доказова база зібрані на належному рівні. Оскільки, країна-агресор порушує усі права людини, які лежать в основі Європейської конвенції з прав людини. Це нам вкрай необхідно з метою встановлення справедливості, компенсації моральної та матеріальної шкоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема порушення прав людини в умовах воєнного стану частково висвітлена у працях українських правознавців. Так, Каненберг-Сандул О.К. досліджувала проблемні аспекти міжнародного права щодо питання захисту прав людини під час збройних конфліктів та пов'язаних з цим питан-

ням проблемних аспектів, дійшовши висновку, що окупантами використовуються воєнні злочини в якості однієї з тактик ведення війни [1, с. 532]. Джуган В.О. аналізувала основні порушення прав дітей, серед яких зазначив використання заборонених засобів та методів ведення війни, в тому числі щодо дітей; відмова в доступі до гуманітарної допомоги; викрадення та незаконне вивезення дітей; вербування і використання дітей; вбивства і каліцтва; згвалтування та інші форми сексуального насильства [2, с. 65]. Маркович Х.М. у своїй науковій праці «Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів» основну увагу приділила аналізу прав людини, які можуть бути обмежені під час війни. З'ясувавши, що воєнний стан є основною правовою підставою для обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина [3, с. 97]. Іляшко О.О. вивчав порушення громадянських і політичних прав та свобод людини на тимчасово окупованих територіях України, визначив особливості їх захисту за допомогою національних та міжнародних організацій та спеціально уповноважених органів публічної влади [4, с. 20].

Метою цієї статті є дослідження сутності проблеми порушення прав людини та громадянина в Україні в умовах воєнного стану, визначити міжнародне нормативно-правове регулювання захисту прав людей під час збройної агресії, деталізувати виклики та загрози, з якими зустрічаються громадяни нашої країни з початку військових дій з боку РФ.

Виклад основного матеріалу. Ст. 1 Загальної декларації прав людини проголошує «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [5]. Права людини – це низка благ, які є суттєвими й потрібними для забезпечення нормальних умов життєдіяльності людини. До того ж здатність людини користуватися своїми правами залежить від інших людей, які повинні поважати ці права [6, с. 135]. На сьогоднішній день РФ чинить наймасштабніші порушення прав людини в Україні.

Енциклопедія сучасної України надає визначення, що воєнний конфлікт – це форма розв'язання гострих суперечностей між державами, народами, соціальними групами або іншими суб'єктами політики з двостороннім використанням воєнної сили [7]. Головними міжнародними документами, що регулюють правила війни, є Гаазькі конвенції 1907 р., чотири Женевські конвенції 1949 р., додаткові Протоколи до них 1977-го та 2005 року. А також низка документів, що обмежують чи забороняють використання певних видів зброї, та норми звичаєвого міжнародно гуманітарного права. Правила війни покликані захищати тих осіб, хто не бере або припинив брати участь у бойових діях, забезпечуючи дотримання прав поранених і хворих військових та цивільних, військовополонених, цивільного населення та осіб, що користуються особливим захистом – медичного, духовного персоналу та гуманітарних працівників.

Міжнародна спільнота на чолі з міжнародними інституціями є тим суб'єктом, хто надає допомогу у здійсненні фіксації порушень правил війни передбачені міжнародними нормативно-правовими актами. Так, Резолюцією 49/1 Ради ООН з прав людини, прийнятою 4 березня 2022 р., Рада з прав людини створила Незалежну міжнародну комісію з розслідування порушень в Україні з метою розслідування всіх ймовірних порушень та утисків прав людини і порушень міжнародного гуманітарного права, а також пов'язаних із ними злочинів у контексті агресії Російської Федерації проти України.

Згідно доповіді моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ) воєнні дії вкрай негативно впливають на порушення прав людини. (ММПЛУ) зафіксували порушення прав людини у наступних напрямках:

негативний вплив воєнних дій на цивільне населення (загиблі, поранені поблизу лінії зіткнення, особливо в Донецькій, Харківській та Херсонській областях); постраждали серед працівників служб швидкого реагування, медичних працівників і гуманітарних працівників; атаки на енергетичну інфраструктуру України (зокрема теплові та гідроелектростанції, а також важливі підстанції); атаки на цивільні судна та інфраструктуру морських портів; катування та жорстоке поводження з українськими військовополоненими та затримуваним медичним персоналом; ув'язнення цивільних осіб; позасудові страти; сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом; незаконне відчуження майна [8].

Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні неодноразово зверталась з офіційним зверненням до РФ з приводу розслідування порушень в Україні, однак російська сторона заявляє, що не визнає Комісії ООН з розслідування порушень в Україні або взагалі не надає відповіді, тобто з боку РФ немає жодної співпраці.

Статистика вражає, згідно офіційних даних Міністерства внутрішніх справ станом на 31 січня 2025 року правоохоронці України відкрили 140 956 кримінальних проваджень за фактами злочинів, скоєних військовими РФ та їх пособниками на території України (воєнні злочини – 125 079 випадків; порушення територіальної цілісності – 9 320; колабораційна діяльність – 4 268; державна зрада – 274). **Місця катувань та незаконного утримання** (виявлено 107 місць несвободи, де російські окупанти незаконно утримували та катували громадян). Найбільше таких місць зафіксовано у: Харківській області – 31; Запорізькій – 29; Херсонській – 23; Донецькій – 8. **Злочини проти дітей:** Росія продовжує грубо порушувати права дітей (596 загиблих; 1 746 поранених; 2 056 зникли безвісти; 19 546 депортованих до РФ) [9].

Омбудсман України Дмитро Лубінець повідомляє, що у 2024 році до Офісу Омбудсмена надійшло понад 123 тисячі звернень. Порівняно з 2023 роком ця кількість зросла на 28,6%, упродовж 2023 року до Уповноваженого надійшло 95 796 звернень, з них 860 – колективних (18 245 осіб) і 94 936 індивідуальних [10]. У Топі звернень – Дніпропетровська, Київська, Харківська, Львівська, Одеська, Вінницька, Полтавська області. Найчастіше до Офісу звертаються жінки – 63,1%, звернення від чоловіків становлять 35,5%. Найпоширеніша категорія заявників – члени родин військових, зокрема й тих, які перебувають у полоні або зникли безвісти. Ця статистика є ще одним доказом, що воєнний стан значно вплинув на порушення прав і свобод людини і громадянина [11].

Звертаємо увагу, що РФ вчиняє протиправні дії не тільки проти людства, а також завдає удари пам'яткам архітектури. Так, наприклад, 14 листопада минулого року, відбулась атака по Одесі внаслідок якої пошкоджено 21 пам'ятку архітектури та містобудування, що розташовані в межах «Історичного центру Одеси» та його буферної зони. Офіс Омбудсмена України невідкладно направив лист до ЮНЕСКО, де вказав факт злочину. Своєю чергою ЮНЕСКО відреагувало на лист Омбудсмена, засудивши удари РФ, які завдали шкоди історичним будівлям. Також організація закликала припинити напади на культурні цінності, які охороняються міжнародними правовими актами, оскільки об'єкт «Історичний центр Одеси» включений до Списку Всесвітньої спадщини під загрозою. Знищуючи вшест об'єкти культурної спадщини РФ грубо порушує статті 4 та 5 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Також Розділ VI Декларації ЮНЕСКО 2003 року визначає, що держава, яка навмисно руйнує культурну спадщину, важливу для людства, несе відповідальність за це згідно з міжнародним правом, незалежно від того, чи входить вона до списку ЮНЕСКО [12].

– незаконне відчуження майна – російська окупаційна влада на окупованій території Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей застосовує законодавство, впроваджене у 2023–2024 роках, яке визначає процедури експропріації житлового майна, визнаного

— Україна повинна максимально вживати заходи та докладати великих зусиль для збереження прав цивільного населення. На превеликий жаль, наша країна не може повністю припинити російську агресію, тому ми повинні на міжнародній арені розголошувати інформацію про порушення прав людини, залучати міжнародну спільноту для фіксації злочинів проти людства, запрошувати міжнародні організації для перевірки ситуації на окупованих територіях, оскільки з боку окупаційної влади систематично відбувається гноблення українців та постійне переслідування останніх.

1. Каненберг-Сандул О.К. Порухнення прав людини в умовах військової агресії РФ проти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1/2023. С. 531-533. URL: http://lsej.org.ua/1_2023/122.pdf
2. Джуган В.О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2022. С. 63-67. URL: http://lsej.org.ua/8_2022/12.pdf
3. Маркович Х.М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 95-99. <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/15.pdf>
4. Іляшко О.О. Порухнення громадянських і політичних прав та свобод людини на тимчасово окупованих територіях України та способи їх захисту. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 29 (68) № 4 2018. С. 19-27 https://www.juris.vernadskeyournals.in.ua/journals/2018/4_2018/6.pdf
5. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Конституційне право: підручник. Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. Київ. Баїте, 2021. 528 с.
7. Воєнний конфлікт. Ю. І. Бут. Енциклопедія Сучасної України. Електронний ресурс. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2006. <https://esu.com.ua/article-27383>
8. Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) щодо ситуації з правами людини в Україні URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2025-01/2024-12-31%20ONCHR%2041st%20periodic%20report%20on%20Ukraine_UKR.pdf
9. Міністерство внутрішніх справ. Офіційний сайт. URL: <https://mvs.gov.ua/news/zlocini-vcineni-viiskovimi-rf-pid-cas-povnomasstabnogovtorgnennia-u-ukrayinu-stanom-na-31012025>
10. Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf>
11. Омбудсман України презентував Щорічну доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році URL: https://ombudsman.gov.ua/en/news_details/ombudsman-ukrayini-prezentuvav-shchorichnu-dopovid-pro-stan-doderzhannya-ta-zahistu-prav-i-svobod-lyudini-i-gromadyanina-v-ukrayini-u-2024-roci
12. Офіс Омбудсмана України. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=952100533688249&set=%D0%BE%D0%BC%>
13. Доповідь УВКПЛ Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки, 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року, березень 2024 року. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2025-01/2024-12-31%20ONCHR%2041st%20periodic%20report%20on%20Ukraine_UKR.pdf
14. УВКПЛ Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні, 1 березня – 31 травня 2024 року, липень 2024 року, пп. 48-50.
15. Розпорядження Уряду Російської Федерації від 11 вересня 2024 року № 2501-р «Державна культурна політика на період до 2030 року». с. 16. URL: <http://static.government.ru/media/files/ilx0zkwFvU0sCnXIQTwpZO0RqTMMVl7v.pdf>

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ
В АСПЕКТІ ДОТРИМАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ****CONSTITUTIONAL RIGHTS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF COMPLIANCE WITH EUROPEAN STANDARDS OF PROTECTION**

Голубенко І.І., к.ю.н.,
старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Сгорова В.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну проблема захисту прав внутрішньо переміщених осіб набула особливої проблематики та актуальності. Конституція України гарантує рівність усіх громадян у правах і свободах, гарантованих громадянам, без обмежень через їхній статус. Однак сучасність викликає занепокоєння у забезпеченні цих прав на території України для мільйонів переміщених осіб.

Незважаючи на розробку низки правових механізмів та соціальних програм, на практиці внутрішньо переміщені особи часто стикаються з перешкодами у реалізації своїх прав. Це стосується питань забезпечення житла, працевлаштування, фінансування програм соціального забезпечення, рівності і захисту від дискримінації, виборчих прав та доступу до правосуддя. У статті розглянуто правові аспекти статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні, їхні конституційні гарантії, а також проблеми та перспективи вдосконалення правового механізму їхнього захисту. У цьому контексті важливим є порівняльний аналіз національного підходу до прав внутрішньо переміщених осіб з європейськими стандартами, що закріплені у міжнародно-правових документах Ради Європи та міжнародних документах Організації Об'єднаних Націй. Європейські стандарти вимагають недискримінації, повного доступу до правосуддя, гарантій житла, гуманітарного захисту та участі в громадському житті. Україна здійснила низку важливих кроків у гармонізації національного законодавства із європейськими підходами до захисту внутрішньо переміщених осіб.

У висновках обґрунтовується необхідність удосконалення законодавства, яке регулює права внутрішньо переміщених осіб, шляхом адаптації його до міжнародних стандартів, розширення державних програм підтримки за допомогою співпраці з міжнародними організаціями, а також законодавчого врегулювання виборчих прав внутрішньо переміщених осіб, подальшого розвитку спеціального державного фонду компенсації за втрачене житло. Ефективним способом захисту може стати запровадження дієвого моніторингу дотримання прав, впровадження інклюзивних політик у сферах житла, освіти й зайнятості, а також розвиток системи правової допомоги й підвищення правової обізнаності серед внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, міжнародні стандарти, Конституція України, Європейські стандарти.

Since the beginning of the full-scale russian invasion of Ukraine, the issue of protecting the rights of internally displaced persons (IDPs) has become particularly pressing and relevant. The Constitution of Ukraine guarantees the equality of all citizens in rights and freedoms without restrictions based on their status. However, the current situation raises concerns about the actual implementation of these rights for millions of displaced persons within Ukraine. Despite the development of several legal mechanisms and social programs, in practice, IDPs often face obstacles in exercising their rights. These challenges relate to housing provision, employment, funding for social welfare programs, equality and protection from discrimination, electoral rights, and access to justice. This article explores the legal aspects of the status of internally displaced persons in Ukraine, their constitutional guarantees, as well as the problems and prospects for improving the legal framework for their protection. In this context, a comparative analysis of the national approach to IDP rights and the European standards – enshrined in the legal documents of the Council of Europe and the international instruments of the United Nations – is particularly relevant. European standards demand non-discrimination, full access to justice, housing guarantees, humanitarian protection, and participation in public life. Ukraine has already taken a number of important steps to harmonize its national legislation with European approaches to the protection of internally displaced persons. The conclusions justify the need to improve legislation regulating the rights of IDPs by adapting it to international standards, expanding state support programs through cooperation with international organizations, legislatively addressing the electoral rights of IDPs, and further developing a special state compensation fund for lost housing. Effective protection may also be achieved through the implementation of robust monitoring of rights compliance, the adoption of inclusive policies in the fields of housing, education, and employment, as well as the development of a legal aid system and enhancement of legal awareness among IDPs.

Key words: internally displaced persons, international standards, Constitution of Ukraine, European standards.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [1]. За статтею 2, вище згаданого закону, Україна зобов'язується вживати всіх можливих заходів, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на

обов'язковість яких надана Верховною Радою України, щодо запобігання виникненню передумов вимушеного ВПО, захисту та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання в Україні. Відповідно до закону подати заявку на оформлення статусу ВПО можуть люди, які покинули свій дім через війну та оселилися в іншому місці в межах України, навіть якщо це була зміна місця проживання в одній громаді. В контексті досліджуваної теми доцільно розглянути основні права внутрішньо переміщених осіб, якими є: право на житло, право на соціальний захист, право на рівність і захист від дискримінації, трудові права, виборчі права.

Право на житло. Право на житло закріплено в міжнародних документах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та Ради Європи. У рамках ООН це право визначено у Загальній декларації прав людини, у пункті 1 статті 25: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини» [2]. Дане положення отримало подальший розвиток у статті 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [3]. Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав опублікував кілька Загальних коментарів, у яких роз'яснюються компоненти цього права, включно з правом на належне житло (Загальні коментарі 4 і 7), і підкреслив, що право на належне житло слід розглядати як право жити будь-де в умовах безпеки, миру й гідності [4]. У праві Ради Європи Європейська соціальна хартія (переглянута) встановлює право на житло у пункті 31 (частина I). У статті 31 (частина II), з метою забезпечення її ефективного здійснення, Європейська соціальна хартія зобов'язує сторони: сприяти доступові до житла належного рівня (§1); запобігати бездомності та скорочувати її з метою поступової ліквідації (§2); і встановлювати на житло ціни, доступні для малозабезпечених осіб (§3) [5]. Конституція України у ст. 47–48 гарантує право на житло та достатній життєвий рівень [6].

Україна впровадила ряд програм для підтримки для ВПО, які розроблені з метою дотримання права на житло: «Кредит на житло для ВПО» [7], «Домівка+», «ЄОселя», а із кінця січня 2025 року в Україні запрацювала Державна програма субсидій на оренду житла для ВПО, яка передбачає часткову фінансову компенсацію орендарям частини орендної плати та орендодавцям частини податків [8].

Верховна Рада ухвалила законопроект № 11161 «Про компенсації за зруйноване або вціліле майно на окупованих територіях або на територіях, де ведуться активні бойові дії» [9]. Його основна мета полягає у компенсації за пошкоджене та зруйноване житло, яке розташоване на окупованих територіях та в зоні бойових дій після 24 лютого 2022 року. Нині законопроект в очікуванні останнього етапу – підпису президента України. По цьому майбутньому закону потрібно буде працювати з міжнародними партнерами щодо додаткового знаходження фінансів. Розмір компенсації будуть вираховувати за спеціальною формулою Кабінету Міністрів. Процедура подачі заяви на компенсацію буде та ж сама, як і зараз по програмі «Відновлення» – і через «Дію», і через ЦНАП. Заяви наразі вже приймаються.

Також, був ухвалений закон стосовно компенсації, № 4114-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пріоритетного права деяких категорій внутрішньо переміщених осіб на отримання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна» [10]. Він розширює перелік тих категорій ВПО, яким компенсації держава має виплачувати у першу чергу та стосується лише тих, чие житло повністю зруйновано.

Питання забезпечення житлом ВПО в Україні є актуальним та проблемним, незважаючи на активні дії держави, житлові програми, програми кредитування, компенсації та інші заходи, які впроваджувалися урядом.

Право на соціальний захист. В офіційних документах ООН та Ради Європи закріплено право фізичних осіб на соціальний захист. ООН закріплює це право в основних конвенціях про права людини, в тому числі, між іншим, в Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [11], Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [12] та Конвенції про права дитини [13]. Також воно сформульоване в Міжнародному пакті

про економічні, соціальні та культурні права. У праві Ради Європи Європейська соціальна хартія (переглянута) гарантує право на соціальний захист у багатьох своїх положеннях, зокрема, встановлюючи право на соціальне забезпечення у статті 12, право на соціальну та медичну допомогу у статті 13, право користуватися послугами соціального забезпечення у статті 14, право працюючих жінок на охорону материнства у статті 8, право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист у статті 16, право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист у статті 17 і право на захист від бідності та соціального відчуження у статті 30. Зазначені положення вимагають позитивних дій з боку держави як за часів миру і процвітання, так і за часів збройних конфліктів і воєн [5]. Конституція України (ст. 33, 46, 48, 55, 64) – гарантує право на соціальний захист [6].

З метою соціальної підтримки найбільш вразливих категорій населення Урядом України спільно з міжнародними партнерами було розроблено програму допомоги для незахищених родин з дітьми, які постраждали через війну в Україні та потребують фінансової підтримки. ЮНІСЕФ спільно з Міністерством соціальної політики реалізують програму «Спільно» [14]. Окрім допомоги від ЮНІСЕФ, передбачена підтримка і від інших агенцій ООН, наприклад УВКБ ООН, Всесвітня продовольча програма ООН, Міжнародна організація з міграції. Кожна агенція висуває свої критерії для отримання допомоги. Міжнародні організації та структури ООН надають фінансову допомогу постраждалим від війни в Україні у тісній співпраці з національними державними структурами, оформлюючи співпрацю через укладання окремих спеціальних меморандумів та, навіть, у деяких випадках, за допомогою прийняття Постанов КМУ. Уряд України надає необхідну інформацію, здійснює верифікацію даних, які особа вказує, звертаючись за грошовою допомогою. Для інформування населення на платформі ДІЯ було розроблено інструкції порядку та вимоги для отримання статусу ВПО, грошової допомоги від держави та допомоги від міжнародних організацій. Також розроблена окрема соціальна платформа «Допомога» на якій українці, які постраждали від війни, можуть отримати допомогу подавши заявку [15]. До проблем підтримки необхідно віднести захист окремих категорій осіб, таких як ВПО пенсійного віку, ВПО дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю I групи, ВПО діти, які перемістилися у межах України зі своїми батьками, опікунами, родичами чи закладами, в яких вони перебували, після початку повномасштабної збройної агресії росії є внутрішньо переміщеними особами, можуть бути офіційно зареєстровані та отримати довідку ВПО, так само, як і дорослі.

Право на рівність і захист від дискримінації. Заборона дискримінації є фундаментальним принципом міжнародного права у сфері прав людини, закріпленим у низці ключових міжнародних договорів. Зокрема, право на захист від дискримінації гарантується Міжнародним пактом ООН про громадянські і політичні права (1966) [16], Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966) [3], Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965) [11], а також Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979) [12]. У межах правової системи Ради Європи цей принцип закріплений як у Європейській конвенції з прав людини, так і в Європейській соціальній хартії (переглянутій). Зокрема, стаття Е Європейської соціальної хартії, яка базується на положеннях статті 14 Європейської конвенції з прав людини, прямо забороняє всі форми дискримінації. Вона підтверджує право кожної особи на захист від дискримінації при реалізації прав і свобод, передбачених Хартією, незалежно від того, чи має така дискримінація прямий чи опосередкований характер.

Під час військової агресії росії проти України особливої актуальності набуває забезпечення недопущення

дискримінації при застосуванні регресивних заходів, пов'язаних з обмеженням прав і свобод. Згідно з міжнародними стандартами прав людини, такі заходи мають бути вільними від будь-яких форм дискримінації – як прямої, так і прихованої, формальної чи фактичної. Зазначений принцип вимагає усунення будь-якої дискримінації, що виникає внаслідок правових або політичних рішень, які встановлюють відмінності між групами населення за ознаками статі, раси, етнічного походження, релігії чи іншими ознаками. В умовах війни дотримання цього принципу є ключовим для забезпечення рівності та недискримінаційного доступу до прав і гарантій, передбачених національним та міжнародним правом.

Загальна заборона дискримінації закріплена у статті 24 Конституції України, що встановлює рівність конституційних прав і свобод громадян та рівність перед законом. Іноземці та особи без громадянства мають такі ж самі права і свободи, як і громадяни України відповідно до статті 26 Конституції України [6].

Виклики пов'язані з дискримінацією ВПО можуть виникнути в багатьох сферах життя, у тому числі щодо пошуку житла та працевлаштування, евакуації, соціального захисту тощо. Найбільш характерною формою дискримінації ВПО та постраждалих від війни осіб є так звана інверсійна (непряма) дискримінація, коли йдеться про застосування однакових правил до осіб, котрі перебувають в істотно відмінному становищі [17].

Особи, які постраждали внаслідок збройного конфлікту та були змушені залишити місця постійного проживання, мають рівні права і свободи з рештою населення України. Водночас, вони можуть потребувати додаткових заходів з боку держави для забезпечення повної реалізації цих прав. На законодавчому рівні принцип недопущення дискримінації внутрішньо переміщених осіб (ВПО) за ознакою їхнього переміщення закріплений у статті 14 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Зазначена норма гарантує рівність ВПО у доступі до всіх сфер суспільного життя, включаючи соціальні послуги, освіту, охорону здоров'я, працевлаштування та участь у суспільно-політичному житті.

Трудові права. Досліджуючи питання трудових прав необхідно звернутись також до системи права Ради Європи. Ключовим документом, що визначає трудові права, є переглянута Європейська соціальна хартія, яка закріплює основні соціально-економічні права у більшості своїх положень. Водночас, при розгляді питань, пов'язаних із трудовими правами, важливо також враховувати положення Європейської конвенції з прав людини (1950) [18] та Європейської конвенції про правовий статус трудових мігрантів (ETS № 93) [19]. Права, гарантовані Європейською соціальною хартією, мають фундаментальний характер і повинні розглядатися як першочерговий обов'язок кожної держави-члена Ради Європи. Захист і забезпечення цих прав є особливо важливими навіть за умов надзвичайних ситуацій, зокрема у контексті збройних конфліктів, коли вразливість працівників, зокрема внутрішньо переміщених осіб і трудових мігрантів, значно зростає.

З метою стимулювання зайнятості ВПО у період дії воєнного стану, Кабінетом Міністрів України було ухвалено постанову від 20 березня 2022 року № 331, якою затверджено Порядок надання компенсації витрат роботодавцям на оплату праці осіб, переміщених унаслідок бойових дій [20]. Вказаний механізм спрямований на підтримку роботодавців у створенні нових робочих місць для

ВПО та забезпечення інтеграції таких осіб у регіональні ринки праці. Реалізація цього Порядку є важливим елементом державної політики у сфері захисту соціально-економічних прав переміщених громадян в умовах збройного конфлікту.

Вибірчі права. Особливої уваги потребує питання забезпечення виборчих прав ВПО, що безпосередньо впливає на їхню політичну участь та інтеграцію у приймаючі громади. Розділ III Конституції України – гарантує кожному громадянину право брати участь у виборах та обирати представників у органи влади [6]. Однак законодавство досі не врегулювало питання голосування ВПО на місцевих виборах, що фактично обмежує їхню політичну участь. Це створює ситуацію, коли тисячі переселенців, які проживають у інших місцевостях, не мають можливості впливати на політичні рішення на місцевому рівні, що порушує їхні конституційні права. Відсутність політичної представленості ВПО в органах місцевого самоврядування знижує ефективність прийняття рішень, які мають безпосередній вплив на їхній добробут та інтеграцію у громади.

Крім цього, статус ВПО в Україні регулюється низкою інших нормативно-правових актів: Конституція України (ст. 33, 46, 48, 55, 64) – гарантує право на свободу пересування, соціальний захист, достатній життєвий рівень, правовий захист [6] Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» – гарантує правову підтримку ВПО [21]. Закон України «Про державний реєстр виборців» – регулює виборчі права ВПО [22]. Постанови Кабінету Міністрів України (№ 509, № 365, № 505, № 332, № 709) – встановлюють процедури обліку, соціальної підтримки та виплат [23].

Політична участь внутрішньо переміщених осіб є однією з фундаментальних проблем, яка досі не отримала належного законодавчого врегулювання. Внесення змін до виборчого законодавства дозволить ВПО голосувати на місцевих виборах за місцем фактичного проживання, що сприятиме їхній інтеграції в приймаючі громади та забезпечить їхнє представництво в місцевих органах влади. Слід також спростити процедури реєстрації виборців серед ВПО, зокрема запровадити можливість онлайн-реєстрації або реєстрації через органи соціального захисту, що дозволить охопити ширшу кількість виборців [24].

Висновки. У контексті євроінтеграції, особливо важливою є відповідність українського законодавства та практики захисту прав внутрішньо переміщених осіб стандартам Ради Європи. Європейські стандарти передбачають обов'язкове забезпечення недискримінації, доступу до правосуддя, гарантій житла, гуманітарного захисту та можливості участі у громадському житті. Україна вже зробила значні кроки в напрямі гармонізації свого законодавства з міжнародними зобов'язаннями, однак потребує подальших дій. Для подальшого ефективного захисту прав внутрішньо переміщених осіб в Україні необхідно надалі удосконалювати чинне законодавство шляхом його гармонізації з міжнародними стандартами, розширити державні програми підтримки через співпрацю з міжнародними організаціями, законодавчо врегулювати виборчі права внутрішньо переміщених осіб та розвивати спеціальний державний фонд компенсації за втрачене житло. Додатково важливим є запровадження ефективного моніторингу дотримання прав, реалізація інклюзивних політик у сферах житла, освіти та зайнятості, розвиток системи безоплатної правової допомоги та підвищення правової обізнаності серед внутрішньо переміщених осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
2. Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 14.04.2025).

3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнародний документ від 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 14.04.2025).
4. Загальні коментарі Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=9&DocTypeID=11 (дата звернення: 14.04.2025).
5. Європейська соціальна хартія (переглянута) : міжнародний документ від 3 трав. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 14.04.2025).
6. Конституція України : станом на 1 верес. 2016 р. / *Верховна Рада України*. Харків : Право, 2016. 82 с.
7. Кредит на житло для ВПО. Державні послуги онлайн : веб-сайт. URL: <https://diia.gov.ua/services/kredit-na-zhitlo-dlya-vpo> (дата звернення: 14.04.2025).
8. Субсидія на оренду житла для внутрішньо переміщених осіб. Пенсійний фонд України : веб-сайт. URL: <https://www.pfu.gov.ua/mk/163621-subsydiya-na-orendu-zhytla-dlya-vnutrishno-peremishhenyh-osib/> (дата звернення: 14.04.2025).
9. Про компенсації за зруйноване або вціліле майно на окупованих територіях або на територіях, де ведуться активні бойові дії : законопроект від 12 квіт. 2024 р. № 11161. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43982> (дата звернення: 14.04.2025).
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пріоритетного права деяких категорій внутрішньо переміщених осіб на отримання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна : Закон України від 4 груд. 2024 р. № 4114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4114-IX#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
11. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації : міжнародний документ від 21 груд. 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 14.04.2025).
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок : міжнародний документ від 18 груд. 1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 14.04.2025).
13. Конвенція про права дитини : міжнародний документ від 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 14.04.2025).
14. Програма гуманітарної допомоги ЮНІСЕФ для українців. Глобальний сайт ЮНІСЕФ : веб-сайт. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/spilno-cash-transfers> (дата звернення: 14.04.2025).
15. Яка фінансова допомога передбачена для ВПО. Єдиний портал державних послуг «Дія» : веб-сайт. URL: <https://bf.diia.gov.ua/articles/yaka-finansova-dopomoha-peredbachena-dlya-vpo> (дата звернення: 14.04.2025).
16. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ від 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 14.04.2025).
17. Вдосконалення національного законодавства України стосовно захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб. Переглянутий базовий аналіз. / С. Заєць та ін. Харків, 2019. С. 34.
18. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.04.2025).
19. Європейська конвенція про правовий статус трудящих мігрантів : міжнародний документ від 24 листоп. 1977 р., ETS № 093. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_307#Text (дата звернення: 14.04.2025).
20. Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 20 берез. 2022 р. № 331. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
21. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
22. Про державний реєстр виборців : Закон України від 22 лют. 2007 р. № 698-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
23. Про облік внутрішньо переміщених осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовт. 2014 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
24. Бобось О. Л., Майстренко К. М. Конституційні гарантії прав людини для внутрішньо переміщених осіб : правові аспекти та проблеми реалізації. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2024. № 4 (86). С. 23-30.

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

STATE-BUILDING PROCESSES AND PROTECTION OF HUMAN RIGHTS: CONTEMPORARY CHALLENGES

Гришко Л.М., к.ю.н., ст. дослідниця,
завідуюча науковим сектором муніципального права та місцевого самоврядування
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

Стаття присвячена складній комплексній проблемі державотворення з акцентом на забезпечені прав та свобод людини. Проведено аналіз стратегічних актів щодо розвитку та реформ таких держав як США, Канади, України, Японії. Звернено увагу на зміни у правовому регулюванні репродуктивних прав, зокрема права на аборт на прикладі США, Франції та Польщі.

На основі поточних стратегій розвитку та безпеки проаналізовано різні підходи до забезпечення прав людини за межами держави. Відзначено, що США прагнуть зменшити свій вплив у цій сфері, тоді як Японія, Канада та інші країни позиціонують себе як держави, що беруть на себе обов'язок продовжити забезпечення прав та свобод у світі згідно з міжнародними стандартами в галузі прав людини.

Сьогодні переглядається тлумачення засад правового статусу особи, змісту і сутності прав. Безумовно, розвиток прав людини невіддільний, проте спостерігається істотні коливання в аспекті забезпечення балансу суспільних та приватних інтересів.

Зроблено висновки про те, що «внутрішній індивідуалізм» держави як напрям державної політики щодо зосередження на внутрішніх проблемах та викликах, відсторонення від проблем прав людини у світі має зовнішні прояви, що свідчать про зміну поточної концепції державності. Права людини виступають конституційно-правовою цінністю і є засадою конституційного ладу демократичної держави. Ідея визнання та гарантування прав людини не може бути ізольована виключно в межах внутрішнього виміру державності, оскільки виступає засадничим принципом міжнародного права та мирного співіснування народів та націй.

Основні виклики розвитку державоорганізуючого суспільства полягають у пошуку безпекового балансу у світі в аспекті припинення та попередження війн та внутрішньодержавних збройних конфліктів, забезпечення екологічної та економічної безпеки та підтримання подальшої співпраці у галузі забезпечення прав та свобод людини в усьому світі. Сучасна держава змушена переглядати безпекову складову в усіх її проявах, а також особливу увагу приділяти питанням клімату, інфекційним захворюванням, а також вимушеній міграції.

Наголошується на необхідності переглянути, узгодити та визначити сутність та зміст основоположних прав людини з метою реального забезпечення балансу публічних та приватних інтересів з урахуванням безпекових, інформаційних та біотехнологій.

Акцентовано увагу на тому, що поточні державотворчі процеси не повинні здійснюватися шляхом нехтування базовими цінностями конституційного ладу, зокрема, такими як права та свободи людини.

Ключові слова: права людини, конституційний лад, стратегія розвитку держави, репродуктивні права, право на аборт, екологічна держава.

The article is devoted to the difficult and complex problem of state-building with an emphasis on ensuring human rights and freedoms. An analysis of strategic acts on the development and reforms of such states as the USA, Canada, Ukraine, and Japan is conducted. Attention is drawn to changes in the legal regulation of reproductive rights, particularly the right to abortion, using the example of the USA, France, and Poland.

Based on current development and security strategies, various approaches to ensuring human rights outside the state are analysed. It is noted that the USA seeks to reduce its influence in this area, while Japan, Canada, and other countries position themselves as states that assume the obligation to continue ensuring rights and freedoms in the world in accordance with international standards in the field of human rights.

Today, the interpretation of the principles of the legal status of a person, the content and essence of rights are being revised. Of course, the development of human rights is inexorable, but significant fluctuations are observed in the aspect of ensuring the balance of public and private interests.

The conclusions are drawn that the "internal individualism" of the state as a direction of state policy in terms of focusing on internal problems and challenges, distancing from human rights problems in the world has external manifestations that indicate a change in the current concept of statehood. Human rights are a constitutional and legal value and are the basis of the constitutional order of a democratic state. The idea of recognizing and guaranteeing human rights cannot be isolated exclusively within the internal dimension of statehood, since it is a fundamental principle of international law and peaceful coexistence of peoples and nations. The main challenges of the development of a state-organizing society are to find a security balance in the world in terms of stopping and preventing wars and internal armed conflicts, ensuring environmental and economic security, and maintaining further cooperation in the field of ensuring human rights and freedoms throughout the world. The modern state is forced to review the security component in all its manifestations, as well as pay special attention to climate issues, infectious diseases, and forced migration.

The need to review, agree on, and define the essence and content of fundamental human rights is emphasized in order to truly ensure a balance between public and private interests, considering security, information, and biotechnology.

Attention is focused on the fact that current state-building processes should not be carried out by neglecting the basic values of the constitutional order, in particular, such as human rights and freedoms.

Key words: human rights, constitutional order, state development strategy, reproductive rights, right to abortion, ecological state.

Виклики сучасного світу переважно пов'язані з безпековими, інформаційними та біотехнологіями. Наслідки війн, внутрішньодержавних конфліктів та стрімкий розвиток технологій спричиняють мережу реакцій з боку держав, які не завжди направлені на дотримання прав та свобод.

Вектор державотворення повинен визначатися з урахуванням реальних проблем конкретної держави та викликів і загроз державності, правам і свободам людини. Питання державотворення в умовах війни привертають увагу українських вчених. Так, у травні 2022 у м. Харків відбулася

науково-практична конференція, де вчені представили праці з питань державотворення з важливих напрямів: Т. Стешенко щодо сучасних викликів національної безпеки України, О. Петришин щодо проблем міграції та внутрішнього переміщення, А. Муртіщева щодо особливостей використання електронних технологій у діяльності органів публічної влади в умовах воєнного стану, Л. Герасіна щодо специфіки міжнародної кризи в умовах загострення воєнних конфліктів та ін. [1]. Ці та інші порушені питання виявили низку викликів щодо подальшої розбудови України як суверенної та демократичної держави.

Метою даного дослідження є визначення основних викликів розвитку державоорганізуючого суспільства та основних викликів для забезпечення прав та свобод людини у світі.

Для початку, слід звернути увагу на необхідність встановлення стратегії розвитку держави, яка повинна базуватися на юридичній конституції з урахуванням фактичної її реалізації та реальному визнанні поточних проблем. Проблема, яка не названа вирішити неможливо, тому необхідно констатувати істотні порушення у галузі прав та свобод людини та визначити шляхи їх припинення та попередження в майбутньому. При цьому, Україна сьогодні перебуває під тиском щодо переосмислення базових основ своєї державності та подальшого визначення стратегії розвитку держави. Сама наявність стратегії розвитку не гарантує належне забезпечення державотворчих процесів, які не вичерпуються їх змістом. Водночас, наявність стратегій розвитку є важливою складовою планомірного протікання перетворень у державі, оскільки дозволяє їх керувати.

Процес державотворення постійнотриваючий і часто включає періоди військового протистояння та виборювання державності. Принцип недопущення ведення агресивної війни визнано основою державотворення, засадою зовнішньої державної політики та одержав належне закріплення на рівні національного та міжнародного права [2, с. 38]. Проте, є проблеми із забезпеченням даного принципу у сучасному світі. Це призводить до перегляду оборонних стратегій та спричиняє збільшення витрат на озброєння та оборону.

Державотворення не слід зводити до внутрішньодержавних процесів/проявів. В. Федоренко зазначає, що державотворення це загальноцивілізаційний, історичний політико-правовий процес і результат утвердження та розвитку націями власних суверенних і незалежних держав, наділених міжнародною правосуб'єктністю, розвиток яких відбувається на основі й у межах конституцій [3, с. 55]. Державотворення є природним, а не «штучним» процесом, оскільки має відповідні історичні передумови та базується на суверенітеті народу [2, с. 38, 39].

Процес державотворення охоплює правові, політичні, економічні, ідеологічні, військові, фінансові, культурно-духовні та інші інститути. Водночас, виклики війни вимагають доктринального дослідження основних напрямків державотворчих процесів сучасних країн. Безумовно, основою державотворення виступають засади конституційного ладу, які в Конституції України переважно зосереджені у Розділі I та не можуть бути змінені без участі Українського народу.

У державних стратегіях звертається увага на екологічні виклики. Загалом, сучасні держава повинна мати політико-правові характеристики «екологічної держави». У своєму дослідженні С. Даців зазначає, що характеристика такої держави включає наявність позитивних зобов'язань для подолання наслідків колективної діяльності людства [4, с. 24, 25]. «Екологічна держава» є принципом державного ладу, на думку О. Павлової [5, с. 6]. Водночас, слід погодитися, що «екологічна держава» це є багатоаспектне правове явище, яке охоплює ідеологічний, адміністративний рівні; як форум для вирішення конфліктів та формування компромісних рішень та підходів у сфері екологічної, економічної та безпекової політики [4, с. 27].

До прикладу, Національна стратегія планування адаптації та стійкості США (U.S. National adaptation and resilience planning strategy), що опублікована 10 січні 2025 року направлена на вирішення проблем, що пов'язані з руйнівними наслідками змін клімату. Відзначено, що навіть незначне підвищення температури створює гірші економічні наслідки: працівники, які піддаються впливу більшої спеки, ризикують отримати несприятливі наслідки на робочому місці, включаючи частіші травми та смерть. Крім того, у 2024 році у Сполучених Штатах сталося 27 катастроф, вартість яких становила 1 мільярд доларів США або більше, а загальна сума збитків склала

182,7 мільярда доларів США. Це четвертий за величиною показник збитків, зареєстрований з моменту початку збору цих даних Національним управлінням океанічних і атмосферних досліджень, і майже вдвічі перевищує вартість катастроф 2023 року [6].

Істотно змінилася політика США щодо моніторингу дотримання прав та свобод людини у світі. Щорічні Звіти про стан дотримання прав людини в різних країнах охоплювали міжнародно визнані права, перелічені у Загальній декларації прав людини та інших міжнародних актах. Проте, Державний департамент змінив свою думку щодо того, що слід розуміти під правами людини в аспекті подачі щорічних звітів. Так, адміністрація Д. Трампа суттєво скорочує щорічні звіти Державного департаменту про міжнародні права людини, щоб виключити критику таких порушень, як суворі умови ув'язнення, корупція в уряді та обмеження участі в політичному процесі. Державному департаменту доручено «спростити» звіти, скоротивши їх лише до того, що вимагається законодавством. Зміни спрямовані на узгодження звітів з чинною політикою США та «нешодавно виданими виконавчими указами» [7].

Незважаючи на десятиліття прецедентів, звіти, які мають на меті інформувати Конгрес про рішення щодо розподілу іноземної допомоги та допомоги у сфері безпеки, більше не будуть засуджувати уряди за наступне: заборону свободи пересування та мирних зібрань; утримання політичних в'язнів без належної правової процедури або обмеження «вільних і чесних виборів»; примусове повернення біженців або шукача притулку до рідної країни, де він може зіткнутися з катуваннями або переслідуванням також більше не буде висвітлюватися, як і серйозні переслідування правозахисних організацій; насильницькі або примусові медичні чи психологічні практики; свавільне або незаконне втручання в приватне життя; серйозні обмеження свободи Інтернету; масштабне гендерно зумовлене насильство; насильство або погрози насильством, спрямовані проти людей з інвалідністю [7]. Слід відзначити, що йдеться про зміни в позиціонуванні США щодо зовнішньополітичної діяльності у галузі прав та свобод людини. Таким чином держава наче фокусується на внутрішньодержавній складовій державності щодо забезпечення прав та свобод. Така політика частково пояснюється міграційною кризою, яка в найближчі роки буде тільки посилюватися. Чим можна пояснити, але аж ніяк не виправдати, що з переліку моніторингу порушень виключено примусове повернення біженців або шукача притулку до рідної країни, що прямо заборонено міжнародними нормами.

Канада на протипагу США проголошує, що заохочення та захист прав людини є невід'ємною частиною її зусиль за кордоном. Канада підтверджує серйозність свого ставлення до своїх міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Зокрема, ця держава зосереджує свої зусилля на ключових питаннях, щодо більшості з яких США віднині не готуватимуть щорічні звіти. У рамках цього зобов'язання відстоюють наступні цінності: інклюзивне та підзвітне управління; мирний плюралізм та повага до різноманітності; права людини, включаючи права жінок та біженців. Наголошується на тому, що Канада є учасниками семи основних міжнародних конвенцій з прав людини, а також багатьох інших, і закликає всі країни, які ще не взяли на себе ці зобов'язання, зробити це; допомога жінкам та дівчатам у всьому світі, гендерна рівність; права дітей є головним пріоритетом зовнішньої політики; пріоритети включають припинення сексуальної експлуатації, ранніх та примусових шлюбів, а також захист дітей у збройних конфліктах; просування прав корінних народів у Канаді та за кордоном; просування та захист прав людини, включаючи свободу релігії чи переконань, є важливою частиною конструктивної участі Канади у світі; права людини ЛГБТІ-осіб; скасування законів, насильства та дискримінації щодо лесбійок, геїв, бісексуалів, трансгендерів та інтерсексуалів; захист правозахисників. Уряд Канади визнає ключову роль, яку відіграють

особи, які наражають себе на ризик, у захисті та просуванні прав людини та зміцненні верховенства права; біженці та мігранти; Канада з гордістю дотримується своїх зобов'язань та відстоює вдома та за кордоном права людини людей, які є переміщеними, переслідуваними та потребують захисту; захист прав людей з інвалідністю. Канада прагне підтримувати права людей з інвалідністю як через свою багатосторонню діяльність, так і через міжнародну діяльність з надання допомоги в розвитку; зміна клімату та права людини. Канада визнає, що зміна клімату є спільною глобальною проблемою, яка має значний вплив на економіку, розвиток та безпеку; плюралізм та різноманітність, оскільки політика керується переконанням, що економічне процвітання, відповідальне управління та соціальне благополуччя посилюються зусиллями щодо побудови інклюзивних та плюралістичних суспільств, які поважають різноманітність; а також свобода Інтернету. Канада дотримується принципу, що ті самі права, які люди мають офлайн, також повинні бути захищені онлайн [8].

Водночас, Японія, як і Канада підтверджує свої зобов'язання та обіцянки щодо прав людини (лютий 2023 рік). Так, політика Японії щодо прав людини ґрунтується на підтримці найвищих стандартів прав людини, закріплених та гарантованих її Конституцією, Японія зміцнила свою демократичну політичну систему та розробила політику для просування та захисту прав людини та основних свобод як універсальних цінностей.

Виходячи з переконання, що захист прав людини є фундаментальним обов'язком будь-якої країни, водночас рішуче виступаючи проти серйозних порушень прав людини, Японія дотримується основних принципів «діалогу» та «співпраці» та сприяє добровільним зусиллям через двосторонній діалог та співпрацю між країнами, які прагнуть демократизації та захисту прав людини, а також активно бере участь у міжнародних форумах, таких як ООН. Японія прагне продовжувати активно сприяти просуванню та захисту прав людини у всьому світі у співпраці з міжнародною спільнотою, включаючи ООН та громадянське суспільство. Призначення першого радника Прем'єр-міністра з міжнародних питань прав людини у листопаді 2021 року також свідчить про цю рішучість [9].

Зміна міграційної політики США викликає занепокоєння, особливо в аспекті проголошених НАТО загроз міграції, пов'язаних з кліматом. Так, ще у 2022 році наголошується, що необхідно негайно вжити заходів. Якщо глобальне потепління не припинятиметься, а ознак цього немає, то за оцінками Світового банку, до 2050 року 216 мільйонів людей мігруватимуть у пошуках роботи, їжі та водної безпеки. Дані УВКБ ООН уже показують, що за останнє десятиліття кризи, пов'язані з погодою, спричинили вдвічі більше переміщень, ніж конфлікти і люди все частіше перетинають кордон в пошуках безпеки. У всьому світі більшість держав і міжнародних організацій не готові до майбутніх масштабів міграції, пов'язаної з кліматом. Усі ці аспекти слід враховувати в межах внутрішньої та зовнішньої політики України, в тому числі в межах демографічної політики [10, с. 128; 11]. Якщо міграція сягне озвучених обсягів, то забезпечити права мігрантів буде практично неможливо.

Слід відзначити, що Канада має одну з найрозгалуженіших систем міграційних програм, що дозволяє забезпечити і інтереси емігрантів, і інтереси держави. Позитивною щодо мігрантів була й політика США, визначена Законом про гідність 2023 року. Закон передбачає Програму гідності, відповідно до якої планувалося вивести з тіні 11 мільйонів нелегальних мігрантів. Для цього їм слід сплатити 5 тис. доларів протягом 7 років і пройти перевірку щодо вчинення кримінальних злочинів та сплати податків, розпочати сплату податків [12].

Знає змін і внутрішній вимір державності США в аспекті забезпечення прав та свобод людини. 23 квітня 2025 року Президент Д. Трамп оприлюднює Указ на офіційному сайті Білого дому із роз'ясненнями свого бачення проведення державної політики щодо впровадження

принципу рівності перед законом. Особливу увагу, на нашу думку, привертають наступні складові:

1. Оновлене тлумачення принципу рівності перед законом. Проголошено, що основоположним принципом США є рівне ставлення до всіх громадян перед законом. Цей принцип гарантує рівність можливостей, а не рівні результати. Цей принцип передбачає, що до людей ставляться як до окремих осіб, а не як до складових певної раси чи групи та заохочує меритократію та суспільство, що не враховує різноманіття кольорів, а не фаворитизм за расовою чи статевою ознакою. Дотримання цього принципу є важливим для створення можливостей, заохочення досягнень та підтримки американської мрії. Д. Трамп засуджує вимагання від окремих осіб та підприємств враховувати расу та дотримуватися расового балансу, щоб уникнути потенційно руйнівної юридичної відповідальності. На його думку, це не тільки підриває національні цінності, але й суперечить рівному захисту згідно із законом і, отже, порушує Конституцію.

На практичному рівні відповідальність за нерівномірний вплив закону заважає підприємствам приймати рішення щодо найму та інших видів зайнятості на основі заслуг та навичок, своїх потреб або потреб своїх клієнтів через загрозу того, що такий процес може призвести до нерівномірних результатів, а отже, і до судових позовів про нерівномірний вплив. Відповідальність за нерівномірний вплив повністю суперечить Конституції та загрожує відданості заслугам та рівним можливостям, що є основою «Американської мрії».

2. Політика США полягає в тому, щоб максимально виключити використання відповідальності за нерівномірний вплив закону у всіх контекстах, щоб уникнути порушення Конституції, федеральних законів про громадянські права та основних американських ідеалів.

3. Скасовано попередні акти глави держави, що пов'язані з реалізацією попередньої політики щодо нерівномірного впливу закону.

4. Дискреційність правозастосування для забезпечення законного управління. Враховуючи обмежені ресурси, правозастосування виконавчих департаментів та агентств, незаконність відповідальності за нерівномірний вплив закону та політику цього Указу, всі агентства повинні знизити пріоритетність виконання всіх статутів та нормативних актів у тій мірі, в якій вони передбачають відповідальність за нерівномірний вплив закону. Протягом 45 днів з дати цього наказу Генеральний прокурор та Голова Комісії з рівних можливостей працевлаштування повинні оцінити всі незавершені розслідування та вжити відповідних заходів щодо таких справ відповідно до політики цього указу [13]. Отже, слід констатувати, що указом запроваджується зміна тлумачення конституційного принципу рівності перед законом та його правозастосування. На нашу думку, це є суттєвою зміною засад конституційного ладу держави.

Наступний виклик це війни та збройні конфлікти в сучасному світі, що теж впливають на перегляд шляхів розвитку держави. Наприклад, 16 грудня 2022 року адміністрація Кішіди схвалила три нові стратегічні документи: Стратегію національної безпеки, Стратегію національної оборони та Програму нарощування оборони. У Стратегії національної безпеки згадується, що міжнародна спільнота стикається зі змінами, що визначають епоху. Нам вкотре нагадують, що глобалізація та взаємозалежність самі по собі не можуть служити гарантом миру та розвитку у всьому світі. Вільний, відкритий та стабільний міжнародний порядок, який поширився по всьому світу в епоху після холодної війни, зараз стоїть під загрозою через серйозні виклики на тлі історичних змін у балансі сил та загострення геополітичної конкуренції.

У Стратегії національної безпеки Японії також згадується про проблему зміни клімату та кризи інфекційних захворювань, що вимагають транскордонної співпраці між країнами. Підкреслюється, що ми живемо в епоху, коли конфронтація та співпраця тісно переплетені в міжнародних відносинах.

На сьогоднішній день розвинені демократичні країни, включаючи Японію, присвятили себе підтримці універсальних цінностей, таких як свобода, демократія, повага до основних прав людини та верховенство права, а також очолюють зусилля з формування міжнародного суспільства співіснування та спільного процвітання.

Водночас, однак, невдоволення, що виникає через зростання економічної нерівності та інші фактори, породжує нові почуття напруженості на внутрішньому рівні та навіть у міждержавних відносинах. Керуючись власними історичними поглядами та цінностями, деякі країни, не поділяючи універсальних цінностей, намагаються переглянути існуючий міжнародний порядок. Протягом майже століття людство інвестувало у визначення фундаментального міжнародного принципу загальної заборони застосування сили. Однак постійний член Ради Безпеки ООН, який несе головну відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки, відкрито потоптав саме цей принцип.

Крім того, деякі держави, не поділяючи універсальних цінностей, використовують унікальні підходи для швидкого розвитку своєї економіки та наукових технологій, а потім у деяких сферах отримують перевагу над тими державами, які захищали академічну свободу та принципи ринкової економіки. Ці кроки кидають виклик існуючому міжнародному порядку, тим самим загострюючи геополітичну конкуренцію в міжнародних відносинах. З огляду на це, багато країн, що розвиваються, та інші країни прагнуть уникнути втягнення в геополітичну конкуренцію [14]. Війна в сучасному світі впливає на систему взаємодії країн між собою та істотно впливає на економічну складову та напрями співпраці.

Стратегії Української держави приймаються та переглядаються з урахуванням викликів війни. Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 (далі – Стратегія) прийнята з метою забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника у процесі формування та реалізації державної політики, здійснення повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, ведення господарської діяльності, що цілком відповідає положенням ст. 3 Конституції України.

Результатом реалізації Стратегії має стати запровадження системного підходу до забезпечення прав і свобод людини, створення в Україні ефективного механізму реалізації та захисту прав і свобод людини, усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі порушень, виявлених Європейським судом [15].

Стратегією демографічного розвитку України на період до 2040 року, передбачено, що Україна потребує системного стратегічного рішення, яке дасть змогу мінімізувати демографічні ризики та пом'якшити загрози, забезпечити збалансоване довгострокове відтворення населення, необхідний обсяг людського капіталу і чисельність робочої сили для умов воєнного стану та повоєнного відновлення економіки і формування демографічної стійкості.

Важливо вказати, що у цій Стратегії неодноразово згадується про збереження репродуктивного здоров'я. Так, пріоритетами для забезпечення демографічного розвитку є підтримка сімей, збереження репродуктивного здоров'я, покращення умов праці та підвищення доступності медичних і соціальних послуг. Для реалізації стратегічної цілі 2 «Створення умов для підвищення рівня народжуваності, підтримка сім'ї» необхідно забезпечити: 1) подолання негативних наративів/стереотипів серед громадян щодо материнства та батьківства; 2) покращення репродуктивного здоров'я нації та ін. [16]. Розвиток біотехнологій неспинний і питання забезпечення репродуктивних прав надзвичайно актуальне для України.

Отже, окремо слід відзначити суперечливі погляди щодо забезпечення прав четвертого покоління. Так, наприклад, щодо забезпечення деяких репродуктивних прав політика сучасних держав Західної демократії істотно відрізняється. Центр репродуктивних прав США звертає увагу на те, що Верховний суд США у червні 2022 року

скасував рішення у справі «Роу проти Вейда» (Roe v. Wade), відкривши штатам можливість повністю заборонити аборти. Наразі аборти є незаконними у 12 штатах. Скасоване рішення передбачало, що жінки у Сполучених Штатах мають фундаментальне право вирішувати зробити аборт без надмірних обмежень з боку уряду, та скасовувало заборону на аборти в Техасі як неконституційну [17].

У свою чергу, Франція стала першою країною у світі, де на рівні Конституції закріплено право на аборт. У березні 2024 року парламент Франції ухвалив поправку, яка закріплює аборти в Конституції країни. Ця пропозиція була прийнята після рішення Верховного суду США 2022 року у справі «Доббс проти Джексона» про скасування права на аборт, закріпленого у справі «Роу проти Вейда» в 1973 році. Президент Франції Е. Макрон вніс проєкт поправки у відповідь на негативну реакцію США проти права на аборти, надіславши «повідомлення солідарності» тим, хто постраждав від заборони абортів. Феміністичні групи та активістки закликали Макрона визнати сексуальні та репродуктивні права, включаючи аборти, у Конституції Франції з моменту його обрання у 2017 році. Щоб уникнути необхідності проведення референдуму, запропонована поправка вимагала підтримки більшості (принаймні три п'ятих) як нижньої, так і верхньої палат парламенту. Вона значно перевищила цей поріг, маючи 780 з 925 можливих голосів за зміну та лише 72 проти. Хоча це розглядається як знаковий крок у визнанні права на аборти, у Франції залишаються проблеми з доступом до абортів та ширшого репродуктивного здоров'я [18, с. 392].

Проте, навіть у межах ЄС немає єдності щодо права на аборт. Комітет ООН з усунення дискримінації щодо жінок (далі – Комітет) заявив 26 серпня 2024 року, що обмежувальні закони Польщі щодо абортів порушують права жінок. У звіті про розслідування Комітет дійшов висновку, що криміналізація допомоги жінкам у проведенні абортів, у поєднанні з дуже мінімальними юридичними винятками та частою практичною недоступністю послуг, призводить до відмови в безпечному та легальному аборті більшості жінок у Польщі, які прагнуть абортів. Ситуація в Польщі є гендерно зумовленим насильством щодо жінок і може досягти рівня катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження [19].

Отже, відсутня єдність розуміння змісту та сутності окремих прав в межах держав Західної демократії. Так, в межах репродуктивних прав, право на аборт або заборонено, або гарантовано на рівні конституції. Проте, проблема не у відсутності єдності, а у необхідності встановлення змісту відповідних прав задля забезпечення балансу суспільних та приватних інтересів.

Стабільність у XXI столітті буде досягнута лише тоді, коли буде встановлено довіру між громадянами та їхніми державами по всьому світу. Десятиліття постійних конфліктів наражають мільйони людей на невпевненість, втрату можливостей та підвищений ризик опинитися за межею бідності.

Криза управління та порушення прав людини ослаблює державу. Втрата легітимності є основною причиною крихкості та провалу держав. Замкнене коло починається з втрати довіри до держави щодо створення інклюзивного політичного, соціального та економічного порядку, який став би передбачуваним завдяки верховенству права [20]. Проте, такі істотні зміни та різниці в тлумаченні принципів та змісту прав не сприяють впровадженню принципу верховенства права.

Деякі з маркерів, що збігаються з втратою легітимності: зростання незаконності, неформальності та злочинності в економіці; неефективне надання основних послуг; нездатність підтримувати або розширювати основну інфраструктуру; зростання корупції; та привласнення державних активів для приватної вигоди. В результаті адміністративний контроль послаблюється, а бюрократія розглядається як інструмент зловживання владою, що, своєю чергою, призводить до кризи державних фінансів, де як доходи, так і витрати є непередбачуваними, а бюджет-

тування перетворюється на вправу з управління надзвичайними ситуаціями [20].

З огляду на сучасні виклики Україні буде складно впровадити Цілі сталого розвитку України на період до 2030, затверджені Указом Президента України у 2019 році, передбачено забезпечення наступних напрямів: подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства; забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат; забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів; вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками та ін. [21]. Безпекові виклики та загрози державності аж ніяк не сприяють впровадженню цих цілей у життя, оскільки вимагають перегляду підходів та засобів.

Отже, державотворчі процеси завжди мають внутрішній та зовнішній виміри. Держава як учасник міжнародних відносин не може не враховувати глобальні виклики. Водночас, кожна держава має особливі внутрішньодержавні проблеми, що пов'язані, перш за все, із забезпеченням прав та свобод людини.

Висновки. Ми можемо бачити, що сучасні держави як підтверджують свою участь у забезпеченні прав людини в усьому світі, так і зменшують свою активність у цій сфері, переглядається тлумачення засад правового статусу особи, змісту і сутності прав. Безумовно, розвиток прав людини невинний, проте спостерігається істотні коливання в аспекті забезпечення балансу суспільних та приватних інтересів.

«Внутрішній індивідуалізм» держави як напрям державної політики щодо зосередження на внутрішніх проблемах та викликах, відсторонення від проблем прав людини у світі має зовнішні прояви, що свідчать про зміну поточної концепції державності. Права людини виступають конституційно-правовою цінністю і є засадою конституційного ладу демократичної держави. Ідея визнання та гарантування прав людини не може бути ізольована виключно в межах внутрішнього виміру державності, оскільки виступає засадничим принципом міжнародного права і мирного співіснування народів та націй.

Основні виклики розвитку державоорганізуючого суспільства полягають у пошуку безпекового балансу у світі в аспекті припинення та попередження війн та внутрішньодержавних збройних конфліктів, забезпечення екологічної та економічної безпеки та підтримання подальшої співпраці у галузі забезпечення прав та свобод людини в усьому світі. Сучасна держава змушена переглядати безпекову складову в усіх її проявах, а також особливу увагу приділяти питанням клімату, інфекційним захворюванням, а також вимушеній міграції.

У сфері забезпечення прав та свобод необхідно переглянути, узгодити та визначити сутність та зміст основоположних прав людини з метою реального забезпечення балансу публічних та приватних інтересів з урахуванням безпекових, інформаційних та біотехнологічних.

Поточні державотворчі процеси не повинні здійснюватися шляхом нехтування базовими цінностями конституційного ладу, зокрема, такими як права та свободи людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблеми державотворення в умовах війни: національний і міжнародно-правовий аспекти : зб. наук. статей за матеріалами наук. практ. он-лайн конф. з наг. Дня Європи та Дня науки в Україні, м. Харків, 20 трав. 2022 р. / редкол. : С. Г. Серьогіна, Д. В. Лученко та ін. Харків, 2022. 110 с.
2. Гришко Л. М. Окремі питання впливу війни на державотворчі процеси. *Проблеми державотворення в умовах війни: національний і міжнародно-правовий аспекти* : зб. наук. статей за матеріалами наук. практ. он-лайн конф. з наг. Дня Європи та Дня науки в Україні, м. Харків, 20 трав. 2022 р. / редкол. : С. Г. Серьогіна, Д. В. Лученко та ін. Харків, 2022. С. 38–42.
3. Федоренко В. Л. Державотворення та конституційні реформи у незалежній Україні: досвід, проблеми, перспективи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. № 2. С. 52–60.
4. Даців С. Я. Поняття «екологічної держави»: сучасний стан вивчення в Україні та перспективи конституційно-правових досліджень. С. 24–28. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2024. № 69. С. 24–28. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc69/7.pdf>
5. Павлова О.В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 21 с.
6. U.S. National adaptation and resilience planning strategy. URL: <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/US-National-Adaptation-and-Resilience-Planning-Strategy-2025.pdf>
7. Graham Smith The State Department is changing its mind about what it calls human rights. April 18, 2025. URL: <https://www.npr.org/2025/04/18/nx-s1-5357511/state-department-human-rights-report-cuts>
8. Canada's approach to advancing human rights. URL: https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_developpement-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/advancing_rights-promouvoir_droits.aspx?lang=eng
9. Japan's Human Rights Commitments and Pledges February 2023. URL: <https://www.mofa.go.jp/mofaj/files/100566863.pdf>
10. Гришко Л. М. Актуальні питання реалізації права на свободу пересування в умовах вимушеної міграції: ЄС, НАТО, Україна. *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави»* (Харків, 07.06.2024). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 127–131. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitory/Konferentsiia_07-06-2024_Zbirka_tez.pdf
11. Hugh Brigitte, Sikorsky Erin Moving towards security: preparing NATO for climate-related migration. 2022. URL: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2022/05/19/moving-towards-security-preparing-nato-for-climate-related-migration/index.html>
12. The Dignity Act of 2023. USA. URL: https://escobar.house.gov/uploadedfiles/the_dignity_act_of_2023_one_pager.pdf
13. Restoring equality of opportunity and meritocracy: Executive Orders April 23, 2025. URL: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/04/restoring-equality-of-opportunity-and-meritocracy/>
14. National Security Strategy of Japan. December, 2022. URL: <https://www.cas.go.jp/jp/siryoku/221216anzenhoshou/nss-e.pdf>
15. Національна стратегія у сфері прав людини: стратегія, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>
16. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року: Стратегія, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80?find=1&text=%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4#w1>
17. After Roe Fell: Abortion Laws by State. Center of Reproductive Rights. URL: <https://reproductiverights.org/maps/abortion-laws-by-state/>
18. Zoe L. Tongue France's constitutional right to abortion: symbolism over substance Get access Arrow. *Medical Law Review*. Volume 32. Issue 3. Summer 2024. P. 392–398. URL: <https://doi.org/10.1093/medlaw/fwae019>
19. Poland violated women's rights by unduly restricting access to abortion, UN committee finds 26 August 2024. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2024/08/poland-violated-womens-rights-unduly-restricting-access-abortion-un>
20. Ashraf Ghani, Clare Lockhart, and Michael Carnahan An Agenda for State-Building in the Twenty-First Century. *The fletcher forum of world affairs*. VOL. 30:1. WINTER 2006. Institute for State Effectiveness. P. 101-123. URL: <https://effectivestates.org/wp-content/uploads/2019/04/An-Agenda-for-State-Building-in-the-21st-Century1.pdf>
21. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ОСНОВА ЕКСТРАОРДИНАРНИХ РЕЖИМІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПРИКЛАД НІМЕЧЧИНИ, ПОЛЬЩІ, ФРАНЦІЇ, ІСПАНІЇ, ІТАЛІЇ, БРАЗИЛІЇ

CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASIS OF EXTRAORDINARY REGIMES IN FOREIGN COUNTRIES: EXAMPLE OF GERMANY, POLAND, FRANCE, SPAIN, ITALY, BRAZIL

Заяць І.О., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Тур Е.М., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Чиркін А.С., к.ю.н., доцент кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Конституції демократичних країн мають відносно однакову структуру, вони закріплюють загальні засади конституційного ладу у державі, статус органів влади, права та обов'язки населення, однак є конституції, які приділяють більшу увагу екстраординарним режимам. В контексті повоєнного відновлення в Україні, особливостей нашого державотворення, викликів і ризиків, які стоять перед країною як сьогодні так і в подальшому, видається обґрунтованим більш детально унормувати цей стан, зокрема і в Конституції. Задля цього доцільно звернути увагу і вивчити досвід розвинутих демократичних країн.

У статті досліджено особливості конституційного регулювання екстраординарних (надзвичайних) правових режимів у зарубіжних країнах. Здійснено порівняльний аналіз нормативного закріплення механізмів реагування держави на кризові ситуації, з огляду на їхні конституційні положення та особливості застосування таких режимів у практиці, зокрема у Німеччині, Польщі, Франції, Іспанії, Італії та Бразилії. Виявлено загальні принципи введення надзвичайного стану, а також способи забезпечення балансу між необхідністю оперативного реагування і збереженням правової державності. Особливу увагу приділено застосовності зарубіжного досвіду для вдосконалення української моделі правового регулювання в умовах воєнного стану.

Метою даного дослідження є вивчення моделей конституційного регулювання екстраординарних режимів у зарубіжних країнах, виявлення загальних тенденцій і особливостей їх застосування, а також визначення можливостей використання цього досвіду для удосконалення національного законодавства України з урахуванням сучасних загроз державній безпеці та демократичному порядку.

Питання правового регулювання надзвичайних станів досліджувалося як українськими, так і зарубіжними науковцями. Зокрема, в українському правовому просторі слід відзначити праці С. П. Погребняка, О. Ф. Фрицького, С. В. Шевчука, А. Рибчинської, В. Пашинського, які аналізували особливості введення надзвичайного стану та його вплив на конституційні права. У зарубіжній науковій думці значний внесок зробили Кшиштоф Прокоп, Матеуш Радаєвський, Карл Шмітт, Джорджо Агамбен, Орен Гросс та Девід Дайзенгаус. Їх дослідження присвячені теоретичному підґрунтя стану виключення, межах надзвичайних повноважень та співвідношенню кризового управління із принципами конституціоналізму.

Ключові слова: екстраординарні режими, надзвичайний стан, воєнний стан, конституції зарубіжних країн, інститути публічної влади, права людини, парламент, президент, місцеве самоврядування, Польща.

The constitutions of democratic countries have a relatively similar structure, they enshrine the general principles of the constitutional order in the State, the status of the authorities, the rights and obligations of the population, but there are constitutions that pay more attention to extraordinary regimes. In the context of post-war reconstruction in Ukraine, the peculiarities of our state-building, challenges and risks facing the country both today and in the future, it seems reasonable to regulate this state in more detail, including in the Constitution. To this end, it is advisable to pay attention to and study the experience of developed democratic countries.

The article examines the peculiarities of constitutional regulation of extraordinary (emergency) legal regimes in foreign countries. The author makes a comparative analysis of the regulatory framework for the mechanisms of the State's response to crisis situations, taking into account their constitutional provisions and the specifics of application of such regimes in practice, in particular, in Germany, Poland, France, Spain, Italy and Brazil. The author identifies the general principles of the introduction of a state of emergency, as well as the ways to ensure a balance between the need for prompt response and the preservation of the rule of law. Particular attention is paid to the applicability of foreign experience for improving the Ukrainian model of legal regulation under martial law.

The purpose of this study is to examine the models of constitutional regulation of extraordinary regimes in foreign countries, to identify general trends and peculiarities of their application, and also to determine the possibilities of using this experience to improve the national legislation of Ukraine with due regard for current threats to state security and democratic order.

The issue of legal regulation of states of emergency has been studied by both Ukrainian and foreign scholars. In particular, in the Ukrainian legal space, it is worth noting the works of S. P. Pogrebnyak, O. F. Frytskyi, S. Shevchuk, A. Rybchynska, and V. Pashynskyi, who analyzed the peculiarities of the state of emergency and its impact on constitutional rights. In foreign scholarship, a significant contribution was made by Krzysztof Prokop, Mateusz Radajewski, Karl Schmitt, Giorgio Agamben, Oren Gross, and David Daisenhaus. Their research focuses on the theoretical basis of the state of exception, the limits of emergency powers, and the relationship between crisis management and the principles of constitutionalism.

Key words: extraordinary regimes, state of emergency, martial law, constitutions of foreign countries, public authorities, human rights, parliament, president, local government, Poland.

Виклад основного матеріалу. Конституційне закріплення екстраординарних режимів відіграє важливу роль для забезпечення стабільності та недопущення зловживання повноваженнями органами державної влади в умовах надзвичайних ситуацій. Виникнення таких режимів часто пов'язане з кризовими моментами, такими як війни, терористичні загрози або серйозні соціально-політичні потрясіння. Конституції різних країн мають різні підходи до врегулювання цих ситуацій, що визначає ступінь

централізації влади, обмеження прав і свобод громадян та механізми контролю над владою.

В конституціях більшості країн вживається поняття «надзвичайний стан» або «екстраординарний режим» як загальне поняття. Розкриваючи детально їх зміст, конституцієдавці вирізняють: власне надзвичайний стан, стан облоги, воєнний стан, стан війни, стан стихійного лиха, стан оборони, стан загрози, винятковий стан.

Видається доцільним проаналізувати конституційне врегулювання екстраординарних режимів у Німеччині, Польщі, Франції, Іспанії, Італії, Бразилії.

Німеччина, як країна з сильною правовою традицією та демократичною системою, передбачає можливість застосування екстраординарних режимів у своїй Основній законодавчій нормі – Конституції ФРН (Grundgesetz). Поглиблений аналіз цієї Конституції дозволяє виявити, як країна підходить до забезпечення стабільності та безпеки у надзвичайних ситуаціях, зберігаючи при цьому принципи верховенства права та захисту основних прав людини.

Згідно з Конституцією Німеччини, екстраординарні режими регулюються передусім в межах статей, що визначають можливість обмеження прав і свобод громадян у випадку надзвичайного становища. Стаття 20 Основного Закону забезпечує стабільність демократичного устрою країни, передбачаючи певні механізми для відновлення громадського порядку в умовах кризи. Проте найбільш важливі положення містяться в статті 115а, яка прямо визначає можливість введення стану оборони (Verteidigungsfall) у випадку загрози для існування Федеративної Республіки Німеччина або серйозних загроз національній безпеці [1, с. 29, 113].

Процедура введення стану оборони чітко регламентована: рішення про це приймається Бундестагом за погодженням з Бундесратом, після чого набуває чинності указ Президента Федеративної Республіки Німеччина. У разі термінової необхідності, коли парламент не може оперативно зібратися, це рішення може бути ухвалене так званим **Об'єднаним комітетом (Gemeinsamer Ausschuss)** – спеціальним органом, що складається з членів Бундестагу та Бундесрату, який функціонує саме в умовах надзвичайного стану. Його завдання – гарантувати безперервність законодавчої влади в умовах кризової ситуації.

За таких умов уряд отримує **розширені повноваження**, зокрема право видавати нормативні акти, які за своєю юридичною силою можуть прирівнюватися до законів, а також контролювати діяльність федеральних земель з метою забезпечення загальної безпеки. Це дає змогу швидко реагувати на загрози, але одночасно забезпечується суворий парламентський контроль над усіма такими діями.

Окрім цього, Конституція Німеччини також передбачає положення про «надзвичайний внутрішній стан» у статті 91. Ця стаття дає можливість федеральному уряду вводити надзвичайний внутрішній стан у випадку, коли серйозна загроза для внутрішнього порядку та безпеки країни виникає в межах певних федеральних земель. У разі такої загрози уряд має право надати федеральним органам влади повноваження для відновлення порядку, застосовуючи спеціальні заходи та обмеження прав, що знову ж таки повинні бути тимчасовими. Однак введення такого режиму також підлягає контролю з боку парламенту, що є важливою гарантією дотримання прав і свобод громадян. Стаття 91 таким чином доповнює статтю 115а, розширюючи можливості держави для реагування на внутрішні кризові ситуації, при цьому зберігаючи конституційні обмеження на застосування цих заходів [1, с. 82].

Практика застосування таких екстраординарних режимів в Німеччині історично була пов'язана з певними періодами, коли країна переживала серйозні соціально-політичні кризи або загрози ззовні. Один з найбільш яскравих прикладів – це період холодної війни, коли у Німеччині існувала напруга з країнами Варшавського договору. В умовах таких загроз, німецький уряд, застосовуючи положення статті 115а та 91, мав змогу впроваджувати певні обмеження для забезпечення національної безпеки, проте завжди зберігаючи належний контроль з боку парламенту. Важливим аспектом є також те, що Конституція передбачає спеціальні механізми для скасування або кори-

гування таких обмежень, що відображає гнучкість правового режиму в Німеччині.

Роль і значення екстраординарних режимів в Німеччині полягають не лише у забезпеченні безпеки держави, а й у підтриманні стабільності демократичних інститутів. Важливим є також те, що Конституція чітко обмежує час дії цих режимів і гарантує, що будь-яке обмеження прав і свобод має тимчасовий характер. Таким чином, Німеччина демонструє на практиці, як поєднувати надзвичайні заходи з гарантованими правами людини, зберігаючи баланс між безпекою та свободою.

У висновку, можна зазначити, що Конституція Німеччини є важливим прикладом правової гарантії, що регулює екстраординарні режими. Вона чітко визначає умови для їх застосування та встановлює контроль за цими діями з боку законодавчої влади, що важливо для забезпечення демократичної стабільності та правового порядку в країні. Загалом, екстраординарні режими в Німеччині служать важливим інструментом для реагування на серйозні загрози, проте вони завжди діють у межах правових рамок, що запобігає зловживанню владою.

Варто звернути увагу на конституційне регулювання екстраординарних правових режимів в **Польщі**. У Конституції Польщі питання екстраординарних режимів присвячений цілий 11 розділ, який має назву «**Надзвичайні стани**» (stany nadzwyczajne) та складається із 7 статей. Стаття 228 передбачає, що у ситуаціях особливої загрози, якщо звичайних конституційних заходів недостатньо, може бути введено: **воєнний стан** (stan wojenny), **винятковий стан** (stan wyjątkowy) або **стан стихійного лиха** (stan klęski żywiołowej).

Воєнний стан вводиться відповідно до статті 229 Конституції Польщі у випадку зовнішньої загрози державі, збройного нападу на територію Республіки Польща або коли міжнародний договір накладає зобов'язання спільної оборони від агресії. Стосовно загрози, що виникла, її мають оцінювати органи державної влади, які приймають рішення про запровадження воєнного стану, тобто Рада Міністрів і Президент Республіки Польща [2, с. 75].

Подання про введення воєнного стану вносить Рада Міністрів. Звернення адресується Президенту, який невідкладно розглядає його і видає указ про введення воєнного стану або про відмову в його введенні. Воєнний стан вводиться з дня опублікування указу. Указ Президента про введення воєнного стану підлягає парламентському контролю з боку Нижньої палати (ст. 231 Конституції). Указ має бути представлений протягом 48 годин після підписання Президентом до Сейму, який «невідкладно» розглядає цей акт. Сейм може відхилити указ абсолютною більшістю голосів за присутності не менше половини конституційної кількості депутатів [2, с. 75].

Лише введення воєнного стану (а не надзвичайного стану чи стану стихійного лиха) дає можливість використовувати **надзвичайний режим видання законодавчих актів**, тобто підзаконних нормативно-правових актів, що мають силу закону. Стаття 234 Конституції є єдиним проявом так званого делегованого законодавства, тобто права органів виконавчої влади видавати акти, що мають ранг закону (укази). Постанови з силою закону мають таку ж юридичну силу, як і закони, хоча слід пам'ятати, що вони приймаються в обсязі та межах, визначених у ст. 228 п. 3–5 Конституції. Це означає, зокрема, що нормативно-правові акти, які мають силу закону, можуть визначати принципи діяльності органів державної влади та обсяг допустимих обмежень прав і свобод особи в умовах воєнного стану. Однак вони не можуть, відповідно до ч. 6 ст. 227 Конституції, вносити зміни до закону про воєнний стан [2, с. 76, 74].

Окрім можливості видання під час воєнного стану нормативно-правових актів, що мають силу закону, Конституція не передбачає інших змін в організації діяльності органів державної влади під час воєнного стану.

Розділ не містить положення про **стан війни**. Стаття 116 Конституції міститься в розділі IV про Сейм і Сенат. Цей факт свідчить про те, що в наміри конституцієдавця не входило включення стану війни до переліку надзвичайних станів. Збройний напад на територію Республіки Польща, а також зобов'язання за міжнародним договором захищатися від агресії також є підставами для оголошення стану війни (ст. 116 Конституції). Стан війни стосується лише міжнародних відносин Республіки Польща і, як правило, не призводить до прямих змін у внутрішньому законодавстві. Відповідно до статті 116, рішення про стан війни та укладення миру приймає Сейм. Якщо Сейм не може зібратися, стан війни оголошує Президент. На час війни Президент за поданням Прем'єр-міністра призначає Головнокомандувача Збройних Сил (ч. 4 ст. 134) [2, с. 42].

Передумови для введення виняткового стану, перелічені у статті 230 Конституції, вказують на те, що винятковий стан, на відміну від воєнного може бути введений у разі внутрішньої загрози. Це: загроза конституційному ладу держави, загроза безпеці громадян та загроза громадському порядку [2, с. 75]. Як бачимо, це доволі абстрактні передумови, що на практиці дає органам виконавчої влади більші можливості для запровадження цієї категорії надзвичайного стану. Загроза конституційному ладу держави виникає тоді, коли атаці піддаються інститути конституційного рангу. Класичним проявом є державний переворот. Загроза безпеці громадян виникає тоді, коли життю, здоров'ю або майну загрожує значна небезпека, як, наприклад, у випадку масових хуліганських заворушень. Передумова загрози громадському порядку може бути застосована тоді, коли фактична ситуація, що виправдовує введення надзвичайного стану, є настільки складною, що не може бути виправдана виключно загрозою конституційному ладу держави або безпеці громадян [3].

Процедура введення виняткового стану ідентична процедурі введення воєнного стану. Якщо підстави для введення виняткового стану відпадають і нормальне функціонування держави відновлюється, то Президент (за поданням Уряду) скасовує винятковий стан до закінчення строку, на який його введено.

Порівняно з процедурою видання указу про введення воєнного стану, повинен бути визначений строк, на який вводиться винятковий стан. Стаття 230 передбачає, що він може бути введений максимум на 90 днів і може бути продовжений лише один раз за згодою Сейму максимум на 60 днів.

Відповідно до статті 232 Конституції, з метою запобігання та ліквідації наслідків природних катастроф або техногенних аварій, що мають характер стихійного лиха, Рада міністрів може вводити стан стихійного лиха на частині чи всій території держави. На практиці підставами для введення такого стану можуть бути, наприклад, масштабні повені, пожежі, епідемії, велике промислове забруднення, що охопило частину чи всю територію країни та населення, що на ній проживає [2, с. 75].

Стан стихійного лиха може бути введений Радою Міністрів за власною ініціативою або на прохання компетентного воєводи. На відміну від президентського указу про введення воєнного або надзвичайного стану, указ Ради Міністрів про введення надзвичайного стану не підлягає парламентському контролю, а тому Сейм не може скасувати його абсолютною більшістю голосів. Надзвичайний стан може бути введений на 30 днів, але може бути продовжений (на термін, не зазначений у конституції) за згодою Сейму.

Підсумовуючи, варто зазначити що під час дії надзвичайного стану не можуть бути змінені: Конституція, закони про вибори до Сейму, Сенату та органів місцевого самоврядування, закон про вибори Президента Республіки та закони про надзвичайний стан. Під час надзвичайного стану та протягом 90 днів після його завершення не може бути скорочений термін повноважень Сейму, проведений загальнопольський референдум, вибори до Сейму, Сенату,

органів місцевого самоврядування та вибори Президента, в результаті чого термін повноважень цих органів відповідно продовжується. Вибори до органів місцевого самоврядування можливі лише за умови, що надзвичайний стан не оголошено на даній території. В указах про введення надзвичайних станів повинні бути вказані: підстави для введення, територію їх дії та – в межах, визначених законом, – види обмежень прав і свобод людини і громадянина.

Наступним прикладом країни, яка передбачає можливість застосування екстраординарних правових режимів у своїй конституційній системі, є **Французька Республіка**, яка протягом тривалого часу здійснювала протекторат над Польщею. Франція, як одна з найстаріших демократій у Європі, має складну політико-правову історію, в якій поняття надзвичайного стану відігравало значну роль ще з часів Французької революції та подальших політичних трансформацій. У сучасному вигляді правовий механізм реагування на кризові ситуації передбачений у **Конституції П'ятої Республіки**, ухваленій у 1958 році. Саме вона містить ключові статті, які визначають підстави та процедуру запровадження екстраординарних режимів у Франції, зокрема **статті 16 та 36**, а також положення **Закону від 3 квітня 1955 року** про надзвичайний стан, який хоч і є підзаконним актом, але відіграє конституційно важливу роль у формуванні режиму надзвичайного стану [4, с. 23, 30].

Найвідомішим і найважливішим положенням у контексті надзвичайних повноважень є **стаття 16 Конституції Франції**, яка надає Президенту Республіки надзвичайно широкі повноваження у разі, якщо:

- 1) інституції Республіки, незалежність нації, цілісність території або виконання міжнародних зобов'язань зазнають серйозної та негайної загрози;
- 2) нормальне функціонування органів державної влади припинено.

У таких обставинах Президент може зосередити в своїх руках як виконавчу, так і законодавчу владу, не вдаючись до попереднього погодження з парламентом. Єдиною умовою є попереднє консультування з прем'єр-міністром, головами палат парламенту та Конституційною радою. Проте сама Конституція не встановлює жорсткого часового обмеження дії таких повноважень, що зумовлює певні ризики з точки зору принципу поділу влади та верховенства права. Водночас Конституційна рада після 2008 року отримала повноваження здійснювати контроль за обґрунтованістю продовження надзвичайного режиму.

Інше важливе положення – **стаття 36 Конституції Франції**, яка визначає правовий режим **воєнного стану** (*état de siège*). Воєнний стан запроваджується в разі **безпосередньої загрози збройного нападу або повстання**, та передбачає передання частини повноважень цивільної адміністрації військовим органам. Такий стан оголошується **радою міністрів на 12 днів**, після чого його продовження потребує схвалення парламенту. Стаття 36 передбачає тимчасове обмеження громадянських прав і свобод, зокрема свободи зібрань, пересування, преси та ін.

Крім того, як вже згадано, **Закон 1955 року** про надзвичайний стан (*état d'urgence*) часто застосовується у Франції в практичній площині. Хоча він формально не є частиною тексту Конституції, його застосування базується на конституційних нормах і тісно з ними пов'язане. Цей режим передбачає посилення повноважень органів виконавчої влади, можливість заборони зібрань, введення комендантської години, обмеження свободи пересування та інші заходи, які можуть застосовуватися без рішення суду [5].

Щодо практики застосування, то Франція має один з найбільш інтенсивних досвідів використання надзвичайних повноважень серед західних демократій. Зокрема, **режим надзвичайного стану згідно із Законом 1955 року** було введено після терактів у Парижі **13 листопада 2015 року** – і він діяв **майже два роки**, до листо-

пада 2017 року. Це стало найдовшим періодом дії надзвичайного стану у мирний час у Франції. Також такі режими застосовувалися у випадках заворушень у передмістях Парижа у 2005 році, а також під час кризових політичних ситуацій у колишніх колоніях Франції в 1950–60-х роках. В усіх випадках роль Президента як головного координатора дій в умовах кризи була центральною.

Важливим є те, що надзвичайні режими у Франції стали об'єктом критики з боку правозахисних організацій, оскільки в періоди їх дії значно знижувався рівень правового захисту громадян. У відповідь на це, Франція поступово зміцнювала інституційні механізми контролю, зокрема шляхом залучення Конституційної ради до оцінки тривалості режиму згідно зі статтею 16.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що правове регулювання екстраординарних режимів у Франції є комплексним і багаторівневим. Конституція надає Президенту надзвичайно сильні повноваження в кризових умовах, особливо згідно зі статтею 16, але водночас передбачає баланс через консультування з іншими органами влади та післяреформене підключення Конституційної ради. Відносно часте використання надзвичайних режимів на практиці засвідчує, що Франція вбачає в них ефективний інструмент для швидкого реагування на внутрішні та зовнішні загрози. Проте з точки зору демократичного контролю та прав людини, це питання залишається предметом активного наукового та суспільного обговорення.

Якщо розглядати регламентацію екстраординарних режимів у Конституції Іспанії, то цьому питанню присвячується тільки 116 стаття 5 розділу. Тут висвітлено 3 варіанти таких режимів, а саме **стан загрози** (estado de alarma), **надзвичайний стан** (estado de excepción) та **стан облоги** (estado de sitio) [6].

Правом оголошення даних правових режимів володіє уряд. Стан загрози оголошується у разі стихійних лих, виникнення епідемій, порушення нормального функціонування головних суспільних служб або забезпечення засобами першої необхідності. Відповідно до п. 2 ст. 116 стан загрози оголошується декретом уряду, який приймає Ради міністрів на строк до 15 днів. Про це повинен бути повідомлений Конгрес депутатів, який у таких випадках збирається невідкладно. Вказаний строк може бути продовжено за дозволу Конгресу. Декрет також визначає територію країни, на яку поширюється дія стану загрози.

У разі виникнення загрози суспільному порядку, громадянським свободам або нормальному функціонуванню демократичних інститутів оголошується надзвичайний стан. За п. 3 ст. 116 надзвичайний стан оголошується декретом уряду, який приймає Ради міністрів на строк до 30 днів. Попередньо повинен бути наданий дозвіл Конгресу депутатів. Дозвіл і оголошення надзвичайного стану повинні чітко визначати мету, з якою він запроваджується, частину території, на яку поширюється, і термін його дії. Термін дії може бути продовжений на такий самий термін з тими самими умовами.

За умов виникнення більш серйозних загроз, зокрема таких, як повстання, виникнення безпосередньої загрози державному суверенітету, територіальній цілісності або Конституції Іспанії може бути введено стан облоги. Згідно з п. 4 ст. 116 стан облоги оголошується абсолютною більшістю голосів у Конгресі депутатів і винятково за пропозицією Уряду. Конгрес визначає частину території, на яку поширюється стан облоги, термін (може бути і попередньо не обумовлений) і умови його дії.

Забораються розпуск парламенту під час дії будь-якого зі станів. Також закріплена неможливість формувати органи влади шляхом виборів, які за звичайних обставин повинні проводитися через певні проміжки часу. Якщо оголошення таких станів відбувається не під час сесії, то автоматично скликаються засідання Палат. Якщо обставини вимагають оголошення указаних станів, а Кон-

грес розпущено або термін дії його мандату сплинув, то **Постійна депутатська комісія** (Diputación Permanente) **приймає повноваження Конгресу** (ст. 78). Принцип відповідальності уряду і його представників діє і в умовах особливого правового режиму.

У висновку видається доцільним підкреслити те, що при оголошенні надзвичайного стану чи стану облоги Конгрес повинен бути проінформований. Метою даної вимоги є те, щоб Конгрес не тільки був формально ознайомлений з прийнятим актом, але й мав можливість здійснювати перегляд і політичний контроль за його оголошенням і застосуванням.

Ще одним важливим прикладом нормативного закріплення екстраординарних правових режимів у європейському конституційному просторі є **Італійська Республіка**. Конституція Італії, ухвалена в 1947 році після падіння фашистського режиму та закінчення Другої світової війни, побудована на засадах правової держави, поділу влади та демократичного контролю. Саме тому італійські конституційні механізми, що стосуються надзвичайних ситуацій, мають обмежений, але водночас чітко врегульований характер. Італійська Конституція не містить окремого розділу, присвяченого надзвичайному або воєнному стану, однак у її тексті передбачені ключові положення, які дозволяють органам державної влади діяти в умовах надзвичайної загрози.

Найважливішими в цьому контексті є **статті 78 та 87 Конституції Італії**.

Стаття 78 прямо надає **Парламенту повноваження оголосити стан війни та наділити уряд необхідними повноваженнями** для здійснення відповідних заходів. Важливо зазначити, що ініціатива належить парламенту, а не виконавчій владі, що підкреслює роль законодавчої гілки у питаннях національної безпеки. При цьому під «необхідними повноваженнями» розуміється можливість тимчасового виходу уряду за межі звичайної компетенції для забезпечення обороноздатності та громадського порядку [7, с. 37, 40].

Стаття 87, своєю чергою, визначає **роль Президента Республіки як головнокомандувача Збройних сил**, який також **очолює Верховну раду оборони (Consiglio supremo di difesa)** – консультативний орган, що координує національну політику безпеки. Важливо, що саме Президент, **за попереднім рішенням палат Парламенту**, оголошує стан війни, що створює баланс між виконавчою владою та демократичним представництвом. Таким чином, в Італії встановлено чіткий правовий механізм запровадження надзвичайного правового режиму лише в умовах збройного конфлікту або прямої загрози війни.

Інші форми надзвичайних ситуацій – природні катастрофи, пандемії чи соціальні заворушення – регулюються переважно **через звичайне законодавство та декрети уряду**, а не безпосередньо конституційними положеннями. У таких випадках, згідно зі статтями 77 та 117 Конституції, **Рада міністрів може ухвалювати тимчасові нормативні акти (декрети з силою закону)** з негайним набуттям чинності, які мають бути затверджені парламентом протягом 60 днів [7, с. 37, 49].

Щодо **практики застосування**, то найбільш актуальним прикладом є **кризове управління в період пандемії COVID-19**, коли уряд Італії масово використовував механізм надзвичайних декретів для впровадження обмежень – таких як локдаун, комендантська година, обмеження на пересування, а також заходи економічної підтримки. При цьому режим надзвичайного стану не було оголошено згідно зі статтею 78, оскільки ситуація не відповідала умовам воєнного стану. Натомість було використано **законодавство про цивільний захист**, що дозволяє оперативно реагувати на надзвичайні ситуації природного або техногенного характеру. Таким чином, у мирний час Італія переважно покладається на законодавчі інструменти, а не на конституційні механізми надзвичайних повноважень.

Варто зазначити, що така модель є свідомим вибором Італійської держави, яка, маючи історичний досвід фашистського режиму, запровадила **сильні обмеження на концентрацію влади в кризових умовах**. Роль Парламенту у вирішенні питань безпеки зберігається навіть у найнапруженіші періоди, що демонструє відданість принципам демократичного устрою та конституційного контролю.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що **італійська модель екстраординарних режимів є доволі обмеженою і зосереджена переважно на питаннях оборони та війни**, згідно зі статтями 78 і 87 Конституції. Для інших типів надзвичайних ситуацій використовуються спеціальні закони та урядові акти, що дозволяє уникнути порушення балансу влади і забезпечити правову визначеність. Такий підхід свідчить про обережне і виважене ставлення італійського конституціоналізму до можливості надмірної концентрації влади, що є характерною рисою постфашистських демократій.

Конституція **Бразилії** присвячує визначенню надзвичайного стану, його видів та особливостей цілу першу главу п'ятого титулу. Надзвичайний стан поділяється на 2 види: **стан оборони** (Estado de Defesa) та **стан облоги** (Estado de Sítio) [8].

Стан оборони має право оголосити Президент Республіки, однак після заслуговування Ради Республіки та Ради національної оборони. Декрет Президента про введення або продовження стану оборони, протягом двадцяти чотирьох годин після введення в дію, повинен бути направлений разом із повідомленням про обставини, що виправдують його введення або продовження, на затвердження Національному конгресу, який приймає рішення абсолютною більшістю голосів. Якщо Національний конгрес не засідає, то він скликається на позачергову сесію протягом п'яти днів. Національний конгрес розглядає декрет Президента Республіки протягом десяти днів, рахуючи з моменту його одержання, і засідає доти, поки діє стан оборони. Якщо декрет Президента Республіки відхилений, то стан оборони негайно припиняється. Метою введення стану оборони є підтримка або швидке відновлення в обмежених і певних місцевостях громадського порядку або соціального миру, коли їм загрожує істотна та неминуха інституціональна нестабільність або у разі виникнення природної катастрофи великого розміру.

Стан оборони може впроваджуватись не більше, ніж на 30 днів, однак може бути відновлений на такий же період тільки один раз, якщо обставини виправдують це.

У випадках серйозних заворушень, що мають наслідки на національному рівні або виникнення фактів, що вказують на неефективність заходів, прийнятих під час дії стану оборони, або оголошення стану війни, або відповіді на іноземну збройну агресію, Президент, після заслуговування Ради Республіки та Ради національної оборони, може вимагати від Національного конгресу дозволу оголосити стан облоги. При цьому глава держави повинен вказати підстави, що виправдують його оголошення. Національний Конгрес має прийняти рішення абсолютною більшістю голосів. Після опублікування цього декрету Президент Республіки призначає виконавця прийнятих заходів і вказує територію, на якій запроваджується стан. Якщо йдеться про серйозні заворушення, то стан облоги не може бути оголошений на строк більше тридцяти днів і не може продовжуватися щоразу на строк понад тридцять днів. У випадку оголошення стану війни або відповіді на іноземну збройну агресію стан облоги може бути оголошений на весь строк війни або іноземної збройної агресії. Якщо Національний конгрес не засідає, то він скликається негайно на позачергову сесію. Національний конгрес роз-

глядає запропонований акт протягом п'яти днів і засідає до закінчення дії примусових заходів.

Підсумовуючи, зазначимо, що після припинення дії стану оборони або стану облоги, рівною мірою припиняються і їхні наслідки, а заходи, вжиті під час їхньої дії, повинні стати предметом доповіді Президента Республіки, поданої до Національного Конгресу у формі послання; у доповіді докладно викладаються та пояснюються вжиті заходи та зазначається перелік осіб, щодо яких вони були застосовані із зазначенням застосованих до них обмежень.

Висновки. Питання екстраординарних правових режимів залишається малодослідженим. Це, ймовірно, пов'язано з тим, що конституційні норми, які стосуються цих інститутів, рідко вимагають практичного застосування. Однак це не є причиною для того, щоб не досліджувати і не обговорювати це питання. Юридична наука повинна служити суспільству, наприклад, шляхом роз'яснення важливих питань, пов'язаних з існуванням конкретних обов'язкових правових рішень. У випадку надзвичайних заходів, які за своєю природою застосовуються лише в екстремальних ситуаціях, роль юридичної науки полягає в тому, щоб заздалегідь вирішити всі відповідні проблеми, щоб, якщо настане час їх застосування, державні органи могли вжити відповідних заходів без зволікань.

В Конституціях деяких країн (наприклад, Польщі) питанню екстраординарних правових режимів присвячено цілий розділ, а в інших країнах (наприклад, Франції) – лише 1–2 статті. Рівень деталізації норм про надзвичайні режими в Конституціях прямо залежить від історичного досвіду країни, правової культури, моделі державної влади і ступеня суспільної довіри до інституцій.

Традиція формалізму чи гнучкості у праві визначає, скільки місця надзвичайним режимам відводять у конституційному тексті. У країнах континентальної Європи (як-от Польща, Німеччина) традиційно прагнуть до детального, кодованого конституційного тексту. Вони прагнуть зафіксувати якомога більше процедур і обмежень для захисту прав людини навіть у надзвичайних ситуаціях. У країнах із традиціями гнучкого конституціоналізму (країни англосаксонської системи права) покладаються на спеціальні закони та прецеденти, а не детальний опис у Конституції.

Форма правління впливає на те, чи потрібно докладно регулювати надзвичайні стани, чи можна залишити простір для дискреційних рішень уряду чи президента. У парламентських або слабких президентських системах (наприклад, Польща) часто бояться концентрації влади в руках однієї особи під час кризи. Тому Конституція встановлює багато процедур і механізмів контролю. У сильних президентських або напівпрезидентських системах (наприклад, Франція) допускають більшу довіру до виконавчої влади в надзвичайних ситуаціях. Тому положення можуть бути коротшими і більш загальними.

Держави з високим рівнем довіри до уряду або сильною демократією не бояться залишити надзвичайні повноваження менш детально прописаними, бо вважають, що політична культура не допустить зловживань. Держави з історією авторитаризму або низькою довірою до держави прагнуть максимально регулювати надзвичайні ситуації в Конституції (Польща, Іспанія після диктатури Франко).

Вирішення питань щодо запровадження екстраординарних режимів, як правило, належить до компетенції парламенту та президента. Під час дії надзвичайного стану, уряд фактично отримує право законодавця та може певним чином обмежувати права особи, що не притаманно для нього. Процедура введення повинна одночасно виконувати два завдання: забезпечити оперативне реагування на загрози та зберегти демократичний лад, не допустивши встановлення диктатури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина = Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland : станом на 23 трав. 1949 р. / Бундестаг Німеччини. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbcd2/grundgesetz_uk.pdf
2. Конституція Польської Республіки : станом на 2 квіт. 1997 р. / В.М. Шаповал (передмова). – Київ : Москаленко О.М., 2018. – 82 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf
3. Prokop K. Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Białystok : Temida 2, 2005. – URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12920/1/K_Prokop_Stany_nadzwyczajne.pdf
4. Конституція Французької Республіки : станом на 4 жовт. 1958 р. / В.М. Шаповал (передмова). – Київ : Москаленко О.М., 2018. – 56 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439702fr_const_new_a5-web.pdf
5. Loi n° 55-385 du 3 avril 1955 relative à l'état d'urgence : станом на 3 квіт. 1955 р. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000695350>
6. Конституція Іспанії = Constitución Española : станом на 6 груд. 1978 р. / Сенат Іспанії. URL: <https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/detalleconstitucioncompleta/index.html>
7. Конституція Італійської Республіки : станом на 22 груд. 1947 р. / В.М. Шаповал (передмова). – Київ : Москаленко О.М., 2018. – 62 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1541579165const_italy.pdf
8. Конституція Федеративної Республіки Бразилія = Constituição da República Federativa do Brasil : станом на 5 жовт. 1988 р. / Сенат Бразилії. URL: https://www2.senado.leg.br/bdsf/bitstream/handle/id/518231/CF88_Livro_EC91_2016.pdf

СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА ЯК ДЕТЕРМІНАНТА КОРЕКЦІЇ ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ ПРЕДМЕТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

SOCIAL PRACTICE AS A DETERMINANT OF CORRECTION OF THE MAIN COMPONENTS OF THE SUBJECT MATTER OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Предмет адміністративного права має власні унікальні характеристики, які визначають особливе, неповторне призначення даної галузі права у суспільному житті, формування та функціонування державно-владного апарату та створення можливостей для позитивної самореалізації громадян у межах рідної країни. Враховуючи існуючі характерні особливості адміністративного права, зміст його предмета не відрізняється сталістю та стабільністю. На думку Т.О. Коломосьця та В.К. Колпакова предмет адміністративного права – це відносини: а) публічного управління; б) відносини адміністративних послуг; в) відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність; г) відносини відповідальності за порушення встановленого порядку та правил (адміністративно-деліктні відносини). Розглядаючи владно-управлінський блок згаданого предмета, його краще вивчати цілим, тобто об'єднаним поняттям «публічне управління», проте не слід забувати про значну умовність зазначеного терміну, з огляду на ті суттєві відмінності, що існують між його частинами. Насамперед, це: законодавчо визначені цілі та завдання щодо її досягнення; принципи організації та функціонування виконавчо-розпорядчих органів; джерела фінансування, бюджет, власність та її розпорядники; масштаби застосування і дії відповідних управлінських засобів та механізмів; організація та порядок проходження державної та самоврядної служби. Наголошується, що в теперішніх умовах сервісний блок предмета адміністративного права потребує свого подальшого дослідження, одним з позитивних підсумків якого може стати його наступне об'єднання з владно-управлінською складовою з огляду на їх значну спорідненість та взаємозалежність. Констатується, що під час дослідження змісту предмету адміністративного права, необхідно враховувати ті соціальні процеси, що відбуваються в нашій країні, бо саме накопичена за їх результатами практика у значній мірі детермінує уніфікацію згаданого предмета, зміст якого мають утворювати три блоки споріднених відносин, що виникають у сферах: владно-управлінської діяльності; реалізації завдань адміністративної юстиції; втілення у життя функцій адміністративної відповідальності.

Ключові слова: предмет адміністративного права, суспільні відносини, державне управління, комунальне управління, адміністративна юстиція, адміністративна відповідальність, воєнний стан.

The subject matter of administrative law has its own unique characteristics that determine the special, unique purpose of this branch of law in public life, the formation and functioning of the state apparatus and the creation of opportunities for positive self-realization of citizens within their home country. Given the existing characteristic features of administrative law, the content of its subject matter is not characterized by permanence and stability. According to T.O. Kolomoiets and V.K. Kolpakov, the subject matter of administrative law is the relations of: a) public administration; b) relations of administrative services; c) relations of liability of public administration for unlawful acts or omissions; d) relations of liability for violation of the established procedure and rules (administrative and tort relations). When considering the power-management block of this subject, it is better to study it as a whole, i.e., with the unified concept of "public administration", but one should not forget about the significant conventionality of this term, given the significant differences that exist between its parts. First of all, these are: legislatively defined goals and objectives for their achievement; principles of organization and functioning of executive and administrative bodies; sources of funding, budget, property and its managers; the scope of application and operation of relevant management tools and mechanisms; organization and procedure for civil and self-government service. The author emphasizes that under the current conditions, the service block of the subject matter of administrative law requires further research, and one of the positive outcomes of which may be its subsequent merger with the power and management component, given their significant affinity and interdependence. It is stated that when studying the content of the subject matter of administrative law, it is necessary to take into account the social processes taking place in our country, since it is the practice accumulated as a result of these processes which largely determines the unification of the said subject matter, the content of which should be formed by three blocks of related relations arising in the areas of: power and management activities; implementation of administrative justice tasks; and implementation of administrative responsibility functions.

Key words: subject matter of administrative law, public relations, public administration, municipal administration, administrative justice, administrative responsibility, martial law.

Вступ. Адміністративне право не даремно вважають самою значною за обсягом та найбільш динамічною за властивостями своїх норм галуззю вітчизняного права. Перша ознака стосується строкатості палітри суспільних відносин, які підпадають під його регулювання (від правил дорожнього руху до алгоритмів створення ракетної зброї). Друга особливість, показує можливість вчасно реагувати владним структурам за допомогою згаданих вище норм на ті явні чи приховані зміни (тенденції, новації, порушення), що відбуваються у суспільстві та потребують невідкладних змін у правовому регулюванні або впровадження нових відповідних норм, що забезпечать контрольованість та спрямованість тих чи інших процесів у бажане для соціуму і держави русло розвитку (наприклад, відносини пов'язані з цифровізацією, нанотехнологіями, штучним інтелектом).

Відмінність адміністративно-правових відносин від інших суспільних відносин, що мають інше галузеве правове регулювання досягається за допомогою відповідного предмета.

Взагалі, у теорії права, предмет правового регулювання (далі – предмет) відіграє роль первинного та відправного елемента у понятійній системі права. За допомогою предмета встановлюються межі суспільних відносин, що підлягають або повинні піддаватися правому регулюванню нормами відповідної галузі права. Предмет фундаментальної галузі права має особливе сприйняття бо встановлює не тільки межі широкого пласту споріднених суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, а й акумулює у собі характерні аксіологічні особливості, за допомогою яких визначається місце і роль конкретної основної галузі права у загальній системі права відповідної держави.

Предмет адміністративного права (далі – ПАП) має власні унікальні характеристики, які визначають особливе, неповторне призначення даної галузі права у суспільному житті, формування та функціонування державно-владного апарату та створення можливостей для позитивної самореалізації громадян у межах рідної країни. Також, врахову-

ючи вже зазначені характерні особливості адміністративного права, зміст його предмета не відрізняється сталістю та стабільністю. Тобто переважно більшість суспільних відносин, з яких утворюються його складові знаходяться у постійній динаміці змін (вдосконалення, деформація, відмирання), саме це у значній мірі спонукає до потреби періодичного перегляду та уточнення складових (родових, видових, підвидових) ПАП.

Проблемами пов'язаними з ПАП займалась і продовжує займатися значна кількість українських учених-адміністративістів, науково-теоретичною основою для вивчення цього важливого питання можуть слугувати праці таких відомих учених як: В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, В.М. Гаращук, Є.В. Додін, Р.А. Каложний, Т.О. Коломєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В.Я. Настюк, О.І. Харитонova та ін.

Враховуючи злгоденність порушеної теми та ті суттєві динамічні зміни характеристик значної частини суспільних відносин, які підлягають адміністративно-правовому регулюванню в умовах широкомасштабної війни в Україні, виникла потреба вивчення ролі теперішніх соціальних практик, як комплексної причини корекції основних складових предмета адміністративного права України, яка окрім власної значимості, також визначає мету цієї праці.

На початку викладення основного матеріалу необхідно зазначити, що у порівнянні з предметами інших вітчизняних галузей права, вчення про ПАП за останні 33 роки набуло найбільше нових розширюючих його зміст змін. Якщо до 1991 року включно уява про ПАП зводилась лише до відносин державного управління, то завдяки професору І.П. Голосніченко вже з 1992 року у структурі даної галузі права почали виокремлювати також відносини пов'язані з адміністративними деліктами, тобто конструкція ПАП припинила сприйматись як моноструктурна.

З середини дев'яностих років минулого та на початку нульових років поточного століття, майже усі значущі зміни щодо розуміння ПАП відбулися під візіонерським впливом В.Б. Авер'янова. Саме у значній мірі завдяки цьому видатному науковцю у структурі ПАП були виокремлені публічно-сервісні відносини, а також взятий курс на переформатування глибинного суспільного призначення українського адміністративного права з «права державного управління» на «право забезпечення і захисту прав людини» [1, с. 10].

В Академічному курсі адміністративного права України 2004 року за редакцією В.Б. Авер'янова (далі – Академічний курс) зазначається, що до предмета вказаної галузі права входять групи однорідних суспільних відносин, що формуються: а) у ході державного управління економічною, соціально-культурною, та адміністративно-політичною сферами, а також реалізації повноважень виконавчої влади, делегованих державою органам місцевого самоврядування, громадським організаціям та деяким іншим недержавним інституціям; б) у ході діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту в адміністративному порядку прав і свобод громадян, надання їм, а також юридичним особам різноманітних адміністративних (управлінських) послуг; в) у процесі внутрішньої організації та діяльності апарата усіх державних органів, державних підприємств, установ та організацій, а також у зв'язку з проходженням державної служби або служби в органах місцевого самоврядування; г) у зв'язку з реалізацією юрисдикції адміністративних судів і поновлення порушених прав громадян та інших суб'єктів адміністративного права; д) у ході застосування заходів адміністративного примусу, включаючи адміністративну відповідальність фізичних і юридичних осіб [2, с. 71].

У 2021 році Т.О. Коломєць та В.К. Колпаков у своїй спільній науковій статті наголошували, що саме вони –

відносини щодо виконання адміністративних зобов'язань публічної адміністрації перед суспільством – є узагальненою назвою системної сукупності відносин, що утворюють предмет адміністративно-правового регулювання, або є предметом адміністративного права.

Таким чином, відносини адміністративних зобов'язань (предмет адміністративного права) – це відносини: а) публічного управління; б) відносини адміністративних послуг; в) відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність; г) відносини відповідальності за порушення встановленого порядку та правил (адміністративно-деліктні відносини).

Характерною ознакою усіх названих вище видів адміністративно-правових відносин є те, що органи публічної адміністрації виступають у них владною стороною, яка реалізує свої виконавчо-розпорядчі повноваження. Владність у такому вимірі розуміється як наявність врегульованого законодавством права на ухвалення владного (обов'язкового) рішення, при виникненні відповідного юридичного факту [3, с. 23].

На перший погляд, у порівнянні зі структурою ПАП викладеною в Академічному курсі, майже відсутні відмінності, тільки з'явилася згадка про так звані адміністративні зобов'язання публічних адміністрацій (що дорівнюють змісту ПАП), державне та самоврядне управління, відповідні внутрішньо-організаційні та державно-службові та комунально-службові відносини – додані до публічного управління та у дещо завуальованому аналозі відносин адміністративної юстиції не згадуються адміністративні суди.

На відміну від першого варіанту структури ПАП, яка складається з п'яти елементів, другий підхід обмежується лише чотирма, що є у цілому краще, бо його автори намагаються уніфікувати та систематизувати ті чи інші однорідні суспільні відносини, які формують ПАП.

Найбільш цікавою, однак й найменш доопрацьованою з останнього варіанту, виглядає новація про відносини адміністративних зобов'язань публічної адміністрації, яка з огляду на свою абстрактність, не дуже підходить для загального відмежування адміністративно-правових відносин від суспільних відносин, що обслуговуються нормами інших «управлінських» галузей права, насамперед – фінансового, земельного, інформаційного права. Для виокремлення безпосередніх відносин, що регулюються нормами адміністративного права від вказаних вище «спеціальних» владно-управлінських відносин, згадана новація про адміністративні зобов'язання, підходить більше, бо допомагає чітко визначити безпосередній об'єкт та предмет (який уособлюють фінанси, земля, інформація) відповідних відносин. Однак й при цьому слід бути обережними, бо як відомо за теоретичними канонами, нормами адміністративного права також забезпечуються процесуальні (процедурні) та охоронні (деліктні) відносини, що поєднані з відповідними матеріальними та регуляторними відносинами інших «управлінських» галузей права (один з суттєвих проявів фундаментальності адміністративного права).

При цьому достатньо оригінальна думка про адміністративні зобов'язання публічної адміністрації є достатньо цікавою та такою, що має істотні теоретичні та практичні перспективи у подальшому творчому пошуку, особливо у намірах досягнення балансу між правами конкретного громадянина та обов'язками певного чиновника (і навпаки) у межах відповідних адміністративно-правових відносин.

Говорячи про владно-управлінський блок ПАП, безперечно його краще розглядати цілим, тобто об'єднаним поняттям «публічне управління», проте не слід забувати про значну умовність зазначеного терміну. Безперечно між цими двома різновидами публічно-владного управління є немало спільного: об'єднана стратегічна задача забезпечення сус-

пільного розвитку з помітною роллю імперативного методу у правовому регулюванні відносин; налагадження та підтримання зворотного зв'язку між виконавчими структурами влади та громадянами; забезпечення належного рівня громадського порядку та громадської безпеки; достатньо висока взаємозамінність між державними та комунальними службовцями на місцевому та регіональному владних рівнях. Однак як доводить практика, доволі складно комплексно та системно досліджувати усі актуальні проблеми державного та комунального (самоврядного) управління під об'єднаним «науковим брендом» публічного управління, з огляду на ті суттєві відмінності, що існують між його частинами. Насамперед, це: законодавчо визначені цілі та завдання щодо її досягнення; принципи організації та функціонування виконавчо-розпорядчих органів; джерела фінансування, бюджет, власність та її розпорядники; масштаби застосування і дії відповідних управлінських засобів та механізмів; організація та порядок проходження державної та самоврядної служби.

На відміну від часів радянського союзу, у якому домінувала державна форма власності, здійснення повного управлінського циклу було властиве майже на усіх об'єктах ключових соціальних сфер (економічній, соціально-культурній, адміністративно-політичній). В пострадянській українській державі зміст державно-управлінських відносин, навіть на підприємствах з відповідною власністю, поєднується з елементами властивими ринковим відносинам (ринкова закупівельна ціна матеріалів або нефіксована вартість збуту продукції).

Подібні тенденції можна спостерігати й на об'єктах комунальної власності, на яких за відсутності належного контролю, практикуються достатньо часті зловживання, втім те саме відбувається й на підприємствах з державною власністю (наприклад сумнозвісне Укренерго). В умовах воєнного стану в Україні подібні негативні явища не скільки не зменшилися, а навіть навпаки. Численні зловживання під час реалізації державно-управлінських функцій, періодично виявляються при закупівлі провіанту та певних різновидів озброєнь Силам оборони України.

Наступна найбільш контрверсійна проблема стоїть доцільності виокремлення самостійного блоку ПАП – відносин адміністративних послуг.

З часу порушення теми цих послуг пройшло не менше чверті століття, за цей час накопичена достатня практика регулювання вказаних відносин, на підставі якої виникають цілком обґрунтовані, підкріплені відповідним досвідом сумніви щодо перспективи подальшого завищеного статусу сервісних відносин у структурі ПАП.

На мою думку, аналіз положень Закону України № 5203-VI від 06.09.2012 «Про адміністративні послуги» та інших нормативно-правових документів, що регулюють певні публічно-сервісні відносини поза межами згаданого закону (наприклад, набуття прав стосовно об'єктів, обмежених у цивільному обігу), а також відповідні узагальнені практики, дозволяють стверджувати про наявність значної владно-управлінської складової у порядку забезпечення означених послуг. Які надаються за умов виконання певних вимог з дотриманням законодавчо визначених процедур, що супроводжуються використанням таких обов'язкових управлінських компонентів як облік та контроль.

Крім того, існує значна частка послуг, що надаються уповноваженими органами виконавчої влади та виконавчими структурами органів самоврядування, що формально не підпадають під визначення адміністративних послуг, а фактично ними є (наприклад, це ліцензування у сфері медіа, порядок здійснення якого закріплений у ст. 50 Закону України № 2849-IX від 13.12.2022 «Про медіа»).

Нагадаю, що згідно пунктів 5 та 6 частини 1 статті 1 Закону України № 222-VIII від 02.03.2015 «Про ліцензування видів господарської діяльності», ліцензія – це право суб'єкта господарювання на провадження виду господарської

діяльності або частини виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню, тобто засобу державного регулювання провадження видів господарської діяльності, спрямованому на забезпечення безпеки та захисту економічних і соціальних інтересів держави, суспільства, прав та законних інтересів, життя і здоров'я людини, екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища.

Також, нормативно визначений Порядок видачі дозволів на право придбання та зберігання різноманітних видів зброї, безсумнівно слід віднести до управлінських процедур сервісного спрямування, що регулюються адміністративно-правовими нормами. (Наказ МВС України № 622 від 21.08.1998 «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів»).

Враховуючи існуючу значну чисельність законодавчо передбачених адміністративних сервісів та споріднених до них послуг, перелік яких знаходяться у сфері регулювання інших нормативно-правових актів, яке відрізняється тільки особливостями змісту видових та безпосередніх об'єктів регулювання, виглядає цілком доречним об'єднання усіх цих різновидів сервісно-управлінської діяльності у межах поняття «публічно-управлінські послуги», тобто послуги, які надаються під час регулювання певних публічно-управлінських відносин.

Також вивчаючи проблему адміністративних (публічно-управлінських) послуг, не слід забувати про тенденції щодо обмеження задіяння повного формату владного управління, бо навіть у теперішніх умовах його елементи застосовують у значній мірі вибірково, щоб в оптимальні терміни отримати максимально позитивний результат, не породжуючи при цьому зайвих бюрократичних перешкод.

Безперечно, сервісний блок потребує свого подальшого дослідження, одним з позитивних підсумків якого може стати його наступне об'єднання з владно-управлінською складовою ПАП з огляду на їх значну спорідненість, взаємозалежність та затребуваність в Україні позитивних результатів від невикористаного потенціалу державного і самоврядного управління.

Наступною складовою ПАП, на якій хотілося б зупинитись є відносини адміністративної юстиції, так саме адміністративної юстиції, а не юрисдикції адміністративних судів і поновлення порушених прав громадян та інших суб'єктів адміністративного права як зазначається в Академічному курсі, або відносин юрисдикції адміністративних судів і поновлення порушених прав громадян та інших суб'єктів адміністративного права, як пропонується у вже цитованій науковій праці Т.О. Коломоєць та В.К. Колпакова.

Головними особливостями адміністративної юстиції в Україні, є те що: вона вважається окремим інститутом адміністративного права (в усякому разі це досі не піддалось достатньо аргументованому з науково-теоретичних позицій сумніву); її моделі властиві певні особливості, однією з яких є фактична незавершеність формування; після прийняття Закону України № 2073-IX від 17.02.2022 «Про адміністративну процедуру» моно-структурна конструкція даної юстиції фактично перетворювалась у бікомпонентну модель, що складається з системи адміністративних судів та відповідних публічно-управлінських інстанцій, представники яких мають здійснювати дієвий контроль відносно владно-управлінських рішень своїх підлеглих.

Хоча в Академічному курсі під адміністративною юстицією пропонується розуміти систему судових органів (судів), які контролюють дотримання законності у дер-

жавному управлінні шляхом вирішення в окремому процесуальному порядку публічно-правових спорів, що виникають у зв'язку зі зверненням фізичних чи юридичних осіб до органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб [2, с. 394]. Тобто досягнення відповідної справедливості покладається лише на «систему судових органів (судів)», але як свідчить соціальна практика, функції адміністративної юстиції можуть здійснювати не тільки судовими органами, а й за допомогою безпосередніх керівників публічних службовців або вищих адміністративних органів (владно-управлінських інстанцій). Безпосереднє наповнення змісту адміністративної юстиції як інституту адміністративного права у конкретній державі залежить від особливостей її моделі (типу) цього різновиду юстиції.

Наприклад, у Франції діє «управлінська модель» адміністративної юстиції, за якою органи даної юстиції – не підконтрольні судам загальної юстиції, а функціонують у вигляді окремої підсистеми у структурі вертикалі органів державного управління. Щодо ФРН, то там запроваджений адміністративно-судовий різновид моделі адміністративної юстиції, що характеризується незалежною системою спеціалізованих судів, які функціонують окремо від загальної судової системи і не мають залежності від державно-управлінських інституцій (суттєвою особливістю у роботі адміністративних судів Німеччини є те, що звернення до них відбувається лише після відповідної відомчої перевірки, що здійснювалось у межах конкретного адміністративного провадження).

Подібний механізм, на мій погляд, слід запровадити й в нашій державі, це сприяло б суттєвому розвантаженню роботи адміністративних судів (особливо першої інстанції), а також помітно вплинуло на якість адміністративних проваджень, проведення яких, згідно положень Закону України «Про адміністративну процедуру», покладається на адміністративний орган – орган виконавчої влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, інші суб'єкти, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації (пункт 1 частини 1 статті 2).

Окрім викладеної новачки, у межах адміністративної юстиції, необхідно розширити акценти на досягнення її головного завдання, яке має стосуватися не тільки поновлення порушених прав громадян та інших суб'єктів адміністративного права, шляхом виправлення факту недотримання вимог норм відповідного законодавства під час виконання обов'язків публічно-владним(-ми) учасником(-ами) адміністративно-правових відносин, а й притягнення до юридичної відповідальності (насамперед дисциплінарної), посадової особи (осіб), за результати дій (бездіяльності) якої (яких) зазначені права піддалися неприпустимій деформації. Також при цьому потрібно встановити чітку «лімітну стелю» на кількість скоєних подібних «управлінських непорозумінь» (наприклад, у разі порушення прав громадян більше одного разу на рік, чи два рази постіль протягом двох років – такий службовець має бути звільнений не тільки зі займаної посади й взагалі з державної (комунальної) служби).

Відносини адміністративної відповідальності або адміністративно-деліктні відносини складають черговий і завершальний блок суспільних відносин, що охоплюються ПАП. На перший погляд може скластися хибне враження про відсутність потреби в стратегічних змінах

у цьому давньому та достатньо дослідженому інституті адміністративного права (інституті адміністративної відповідальності). Втім, як доводить накопчений досвід соціального життя, певні трансформаційні заходи мають відбутися і в організації протидії накопиченим проблемам в області адміністративно-деліктних відносин.

По-перше, необхідно остаточно визначитися з нагальною потребою підготовки та прийняття нового кодифікованого законодавчого акту про адміністративні правопорушення. По-друге, на підставі існуючих соціальних практик та продовження відповідних негативних тенденцій, визначитися зі складами адміністративних проступків у нормах яких передбачити таку кваліфіковану ознаку як «скоєння в умовах воєнного часу». По-третє, за наслідками аналізу результатів адміністративної практики та об'єктивного підвищення суспільної небезпеки, ініціювати переведення у ранг кримінальних проступків окремих складів чинних адміністративних проступків. По-четверте, активізувати формування науково-теоретичного та науково-практичного підґрунтя для вирішення питань пов'язаних з так званими фінансовими санкціями, законодавче закріплення яких продовжується в умовах відсутності нормативно формалізованої фінансово-правової відповідальності, що цілком відповідає сталим теоретичним канонам розуміння правової відповідальності та її різновидів. По-п'яте, здійснити ретельне вивчення наявних проблем, які стосуються відповідних адміністративних процедур та строків, що охоплюються та реалізуються у межах єдиних принципів та інших ключових положень адміністративно-деліктного процесу. По-шосте, посилити науково-теоретичне підґрунтя для подальшого вдосконалення практики притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб. По-сьоме, підготувати належну аргументацію для розширення видів адміністративних стягнень відносно фізичних та юридичних осіб, до яких продовжують застосовувати різноманітні санкції, бездоганність яких піддається беззаставному сумніву з огляду на існуючі пробіли у чинному вітчизняному законодавстві.

Безумовно, що сім наведених проблем пов'язаних з вдосконаленням функціонуючого інституту адміністративної відповідальності не є повним переліком нагальних питань адміністративно-деліктних відносин в українській державі, однак належне та оперативне вирішення хоча б більшості з них, сприятиме подальшій успішній трансформації відповідної складової ПАП.

На підставі викладеного можна **констатувати**, що під час дослідження змісту ПАП, необхідно враховувати ті соціальні процеси, що відбуваються в нашій країні, бо саме накопичена за їх результатами практика у значній мірі детермінує затребувані суспільством позитивні зміни, які з часом мають позначитись на темпах соціального розвитку України та позитивній самореалізації її громадян. Втілення у життя таких високих цілей у значній мірі залежить від якості та належної систематизації адміністративного законодавства, стратегічна спрямованість якого повинна відповідати трьом складовим блокам ПАП. А саме суспільним відносинам у сфері: владно-управлінської діяльності (публічного управління, яке по горизонталі поділяється на державне та самоврядне управління); реалізації функцій адміністративної юстиції, через застосування юрисдикційних повноважень адміністративних органів та адміністративних судів; виконання завдань адміністративної відповідальності уповноваженими на те державними (самоврядними) органами та посадовими особами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування. *Право України*. 1998. №8. С. 8-13.
2. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник / у двох томах: Том Загальна частина. Ред. колегія В.Б. Авер'янов (голова). Київ: Юридична думка. 2004. С. 584.
3. Тетяна Коломоець, Валерій Колпаков. Доктрина та предмет: сутність і зміст адміністративного права. *Право України*. 2021. № 10. С. 12-27.

ВПЛИВ (ДЖЕРЕЛ) РИМСЬКОГО ПРАВА НА КОНСТИТУЦІЮ

THE INFLUENCE (SOURCES) OF ROMAN LAW ON THE CONSTITUTION

Новосад І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Стаття є дослідженням римського права та його впливу на розвиток правових систем як важливої складової вивчення історії права. Римське право, зі своїми основоположними принципами, стало основою для формування багатьох сучасних правових систем, зокрема континентального права, яке виявляє значну рецепцію римських норм через історичні та юридичні процеси. Римське право сформувалося як правова система, що включала не лише писані закони, але й традиції та звичаї, що суттєво вплинули на організацію державної влади та розвиток юридичної думки, що знайшло відображення в численних конституціях і кодифікаціях різних періодів.

Загальний вплив римського права на правотворчість простежується через історичні джерела, такі як «Звітний кодекс Феодосія» та інші нормативно-правові акти, які визначали основи організації влади, прав і свобод громадян. У середньовічній Україні рецепція римського права здійснювалася через візантійські джерела, що стало основою для правового регулювання багатьох відносин у періоди Київської Русі, Гетьманщини та в подальшому в Російській імперії.

Особливо яскраво римське право виявлялося в регулюванні приватного права, де принципи, такі як захист власності та принципи контрактів, були основою для подальших юридичних систем. Зокрема, навіть у радянський період спостерігалася опосередкована рецепція римських принципів, зокрема через вплив на розробку Цивільного кодексу РРФСР, попри загальну ліквідацію приватної власності та майнових відносин. В Україні вже в середині ХХ століття ці принципи стали важливою складовою нормативно-правової бази після здобуття незалежності.

Сучасне українське право, зокрема Цивільний кодекс України, відображає інтеграцію римського приватного права, ввівши досягнення цивілістичної традиції, яка в свою чергу є основою для розвитку правових систем континентальної Європи. Хоча Конституція України не містить безпосередньо норм римського права, його принципи, зокрема верховенство права, поділ влади, захист приватної власності, залишаються важливими орієнтирами для правової системи країни.

Таким чином, римське право в історії розвитку юридичних систем має особливе місце, його ідеї і принципи не лише зберегли свою актуальність, а й стали основою для формування сучасних правових концепцій, відображаючи в собі морально-правові засади, що забезпечують правову стабільність і соціальну гармонію у суспільстві.

Ключові слова: римське право, конституція, правова система, державна влада.

The article is a study of Roman law and its influence on the development of legal systems as an important component of legal history. Roman law, with its foundational principles, became the basis for the formation of many modern legal systems, particularly continental law, which demonstrates significant reception of Roman norms through historical and legal processes. Roman law developed as a legal system that included not only written laws but also traditions and customs, which significantly influenced the organization of state power and the development of legal thought, reflected in numerous constitutions and codifications across different periods.

The general influence of Roman law on lawmaking can be traced through historical sources such as the «Codex Theodosianus» and other normative legal acts that defined the foundations of state organization, the rights, and freedoms of citizens. In medieval Ukraine, the reception of Roman law occurred through Byzantine sources, which became the basis for regulating many relations during the periods of Kievan Rus, the Cossack Hetmanate, and later in the Russian Empire.

Roman law was particularly evident in the regulation of private law, where principles such as property protection and contractual principles formed the basis for subsequent legal systems. Specifically, even during the Soviet period, there was indirect reception of Roman principles, particularly in the development of the Civil Code of the RSFSR, despite the general abolition of private property and property relations. In Ukraine, by the mid – 20th century, these principles became an essential part of the normative legal framework following the country's independence.

Contemporary Ukrainian law, particularly the Civil Code of Ukraine, reflects the integration of Roman private law, incorporating achievements of civil law tradition, which, in turn, forms the basis for the development of legal systems in continental Europe. Although the Constitution of Ukraine does not directly contain norms of Roman law, its principles, including the rule of law, separation of powers, and protection of private property, remain essential guiding principles for the country's legal system.

Thus, Roman law holds a special place in the history of the development of legal systems. Its ideas and principles not only remain relevant but have also become the foundation for shaping modern legal concepts, reflecting moral-legal values that ensure legal stability and social harmony in society.

Key words: Roman law, constitution, legal system, state power.

Актуальність проблеми дослідження. Римське право є фундаментальною основою сучасних правових систем, оскільки воно сформувало концептуальний і методологічний апарат праворозуміння, що зберігає свою значущість у конституційному праві. Його вплив простежується як у загальних принципах правотворення, так і в конкретних конституційних інститутах, що регулюють державний устрій, права і свободи людини, взаємодію влади та суспільства.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю системного аналізу рецепції римського права в конституційних положеннях сучасних держав, зокрема у контексті принципу верховенства права, поділу влади, гарантій прав людини та механізмів правозастосування. З огляду на еволюцію правових систем, особливий інтерес становить питання адаптації римсько-правових концепцій до сучасних конституційних реалій, що обумовлює нові підходи до юридичної герменевтики, правотворення та правозастосування.

Дослідження впливу римського права на конституційні засади сприяє глибшому розумінню витоків сучасного конституціоналізму, дозволяє оцінити ефективність запозичених правових конструкцій та їхню актуальність в умовах трансформації правових систем. Вивчення джерел римського права у конституційному вимірі також сприяє вирішенню проблем інтерпретації правових норм, підвищенню правової культури та забезпеченню стабільності державного ладу на основі універсальних правових принципів.

З огляду на зазначене, наукове дослідження цієї теми не лише має теоретичне значення для правознавства, але й володіє важливим практичним потенціалом у сфері конституційного реформування та правозастосування в умовах сучасних глобальних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання римського права є предметом численних наукових досліджень, що охоплюють різноманітні аспекти його впливу

на розвиток сучасних правових систем. Історичний аналіз цієї проблематики був здійснений низкою вчених. Зокрема, Л. Луць відносив правові системи, що сформувалися на європейському континенті на основі канонічного та звичаєвого права, а також рецепції римського права, до романо-германського типу [7, с. 54]. У свою чергу, Є. Орач та Б. Тищик зазначали, що істинне значення римського права полягає не в його конкретній санкціонованій реалізації через законодавчі акти, оскільки ці явища мають тимчасовий характер, а в тому, що римське право стало основою для формування юридичної літератури і значно вплинуло на розвиток правового мислення в цілому [9]. Спеціалізовані дослідження, присвячені безпосередньо римській конституції, містять роботи таких авторів, як Т. Моммзен, П. Гренді, А. Уотсон, які детально аналізують правову природу та функції імператорських конституцій. Однак вказана тематика потребує подальшого глибокого вивчення та ґрунтовного наукового осмислення.

Мета дослідження – полягає у комплексному та всебічному дослідженні впливу римського права на конституцію.

Виклад основного матеріалу. Римське право займає виняткове місце в історії людства. Перебуваючи на початковому етапі розвитку як архаїчна система патріархального права з вузько-національним характером, воно з часом трансформувалося в загальне право для всього Стародавнього світу [14].

Формування філософії римського права розпочалося в II столітті до н. е. і тривало протягом усього періоду принципату. Значну роль у цьому процесі відіграла давньогрецька філософія, зокрема такі школи, як стоїцизм та епікурейство. Відомий вислів римського поета Горация про те, що греки, будучи взятими в полон, полонили своїх переможців, відображає той факт, що республіканський Рим уже мав морально-психологічні передумови для засвоєння ідей грецького стоїцизму [13].

Після падіння Західної Римської імперії в 476 році, що сталася після майже тисячолітнього існування, в період раннього Середньовіччя, зокрема в V столітті, продовжувалося визначення та юридичне закріплення правового статусу Християнської Церкви, а також її майнових прав, включаючи земельні. Це відбулося в межах правових норм, закріплених у Кодексі Феодосія (Codex Theodosianus) – першому офіційному зібранні конституцій. Цей кодекс містить розпорядження імператорів, починаючи з IV століття, і був укладений у 435–438 роках за правління імператора Східної Римської імперії Феодосія II Молодшого (408–450). Кодекс Феодосія став першим кодифікованим актом римського права, який містить шістьнадцять книг, що систематизують і узгоджують імператорські конституції, датовані періодом з 1 червня 311 року по 16 березня 437 року. Як зазначає Л. Попсуєнко, цей кодекс став основним джерелом принципів і юридичних норм, які визначили характер канонічного права [10].

Римське право, завдяки своїм фундаментальним і унікальним принципам, здобуло визнання за вагомих внесок у розвиток правової науки та юриспруденції. З часом ці принципи стали не лише частиною історичної спадщини, але й основою для формування і розвитку сучасних правових систем [2, с. 42].

1. *Концепція «Імперативності закону».* Один з основних принципів римського права – «*imperium legis*», що полягає в імперативності закону, визначає, що рішення суддів не можуть суперечити закону. Цей принцип знайшов своє відображення у сучасних правових системах, де верховенство права є основоположним принципом.

2. *Захист власності та контрактного права.* Принципи римського права «*ius civile*» і «*ius gentium*» відіграють ключову роль у формуванні сучасних норм власності та контрактного права. Це, у свою чергу, виявляється у принципах договірної відповідальності та захисту власності.

3. *Роль юридичної доктрини та прецедентів.* Традиція римського права щодо створення юридичної доктрини

та використання прецедентів мала істотний вплив на розвиток сучасної судової системи та юриспруденції.

4. *Ідеї справедливості та рівності перед законом.* Принципи «*aequitas*» та «*iustitia*» стали основою для формування концепцій справедливості та рівності в сучасних правових системах. У Стародавньому Римі принцип справедливості був основним критерієм для оцінки відповідності чинного права моральним цінностям, визначаючи природноправові стандарти права. Розроблений у римському праві принцип справедливості став ключовою цінністю сучасних правових систем, підкреслюючи необхідність рівності перед законом і гарантуючи кожній особі належні права та обов'язки. Важливою особливістю римського права є те, що воно не обмежувалося лише позитивно-правовими нормами, а також включало значний морально-правовий аспект, який відображався у наборах неписаних звичаїв, застосовуваних виключно до громадян [8, с. 71].

5. *Принцип переваги раціонального типу мислення.* Римське право виокремлювало значення раціональності в юридичному аналізі, що мало важливе значення для розвитку правових систем, підкреслюючи необхідність логічного і системного підходу до інтерпретації норм права.

6. *Принцип індивідуалізму.* У римському праві принцип індивідуалізму розглядався як «суверенітет приватної особи», що підкреслювало автономію індивідів у правовому регулюванні їхніх відносин і захисті їхніх прав [5].

7. *Принцип гуманізму.* У сучасній українській юриспруденції гуманістичний підхід є предметом суперечок, оскільки певні кола вважають його неефективним. Однак, цей принцип, який підкреслює гідність і права особистості, має величезне значення в історії права, формуючи основу для розвитку сучасних правових стандартів і підходів до прав людини.

Римське право, зокрема його принципи, значно вплинуло на формування правових систем. Це відображається навіть у таких основоположних документах, як конституції держав, які часто запозичують норми та інститути римського права. Його вплив на конституційне право можна простежити через кілька ключових аспектів.

Римська концепція конституцій. Конституція займає центральне місце в національній правовій системі, слугуючи її основою та ключовим елементом. Вона функціонує як «координатор» законодавчої системи, забезпечуючи єдність і узгодженість всього правового поля держави. Попри те, що Конституція формально є частиною правового масиву, її вплив поширюється набагато ширше, ніж просто на зв'язки між нормативно-правовими актами. Вона встановлює базові принципи, які пронизують усю правову систему, визначаючи напрями розвитку законодавства та практики правозастосування.

У Стародавньому Римі термін *constitutio* позначав різні правові акти, видані імператором, які регулювали численні аспекти державного та суспільного життя. Використання терміну «римська конституція» часто викликає неоднозначні судження серед науковців і правознавців, і цей скептицизм має обґрунтовані підстави, оскільки існують суттєві розбіжності між сучасним розумінням конституції та реаліями правової системи Стародавнього Риму.

Сучасне тлумачення конституції передбачає її статус як основного закону держави – *lex fundamentalis*, єдиного, цілісного правового документа, що має найвищу юридичну силу та визначає основи суспільного і державного устрою, права і свободи громадян, а також принципи організації влади. Однак у римському праві поняття *constitutio* мало інше значення:

1. Форма правових актів: У римському праві *constitutio* відносилось до імператорських указів різного характеру, а не до єдиного основного закону.

2. Множинність, а не єдність: Існували різні види *constitutiones* (едикти, рескрипти, декрети, мандати), а не один документ, що об'єднував усі ці акти.

3. Відсутність вищої юридичної сили: Римські *constitutiones* не мали автоматичного пріоритету над іншими джерелами права, що відрізняє їх від сучасного поняття конституції.

4. Динамічність змісту: Зміст *constitutiones* міг охоплювати широкий спектр питань, від загальнодержавних до приватноправових [3].

Правова система Римської Республіки ґрунтувалася на поєднанні звичаєвого права (*mos maiorum*) та писаних законів, зокрема Законів XII таблиць, які встановлювали базові принципи громадянської рівності та правової визначеності. Римські філософи, зокрема Цицерон, розвивали концептуальні основи державності та права, що мали значний вплив на подальший розвиток конституційних ідей.

Римське право визначало структуру державної влади, організацію і розподіл повноважень між різними органами влади, а також принципи управління, що стали основою для пізніших конституційних моделей. Завдяки систематизації та кодифікації правових норм, зокрема в працях римських юристів і імператорських конституціях, римське право стало основою для розвитку правових систем континентальної Європи та інших регіонів.

Рецепція римського права в епоху Середньовіччя призвела до його інтеграції в правові системи багатьох європейських держав. Зокрема, знамените Цивільне уложення Наполеона 1804 року, яке базувалося на принципах римського права, справило значний вплив на конституційний розвиток Франції та інших країн. У Німеччині римське право залишалося в силі до прийняття Німецького цивільного уложення 1900 року, яке також опиралося на римські правові принципи. Це свідчить про глибокий вплив римського права на формування конституційних та правових систем європейських держав.

Сучасні конституції, хоча й не є прямими нащадками римських «конституцій», успадкували численні принципи римського права, такі як верховенство закону, поділ влади та захист приватної власності. Ці принципи залишаються актуальними й сьогодні, сприяючи стабільності та ефективності конституційних систем сучасних держав.

Рецепція римського права в правову систему України. У період Київської Русі основним джерелом права була «Руська правда» – збірник норм, що регулювали суспільні відносини. Він містив норми, значну частину яких було запозичено з візантійського законодавства, яке, в свою чергу, мав тісний зв'язок із римським правом. Це свідчить про раннє впровадження римських правових норм через візантійські джерела [6].

В середньовічній Україні право зазнало прямого впливу римського права, однак основним джерелом було канонічне право. Пізніше, завдяки статутам Великого князівства Литовського, у правовій системі країни почали застосовуватися деякі юридичні конструкції та терміни, характерні для римського права. В Україні XV–XVI століть вплив римського права зокрема відобразився в галузях цивільного та сімейного права. Можна також припустити, що норми римського права були відомі в більш вузькому колі освічених осіб [1].

У XVII–XVIII століттях правова система Гетьманщини зазнала значного впливу римського права, що знайшло відображення в численних правових актах і кодифікаціях того часу. Після приєднання до Московії, правова система Гетьманщини продовжувала еволюціонувати, зберігаючи елементи місцевого законодавства та інтегруючи норми римського права. Так, у 1807 році було створено «Зібрання

малоросійських прав», під час складання якого використувалися норми римського, німецького, польського, литовського права, а також звичаєве право України. Зокрема, «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) ґрунтувалися на Статуті Великого князівства Литовського, магдебурзькому праві, саксонському праві, польському звичаєвому праві та римському праві [12].

У Російській імперії норми приватного права були закріплені в Книзі X Зводу законів Російської імперії та у проектах Цивільного уложення, що свідчить про вплив римських правових принципів на процес правотворчості, зокрема в регулюванні певних категорій правових відносин.

Радянська влада, в свою чергу, активно виступала проти приватної власності та реалізувала політику ліквідації приватних відносин і інституцій, що існували до того часу. Приватна власність, одна з основних категорій римського права, була відкинута. Однак особливе значення для радянського регулювання мали майнові відносини, що перебували під суворим контролем держави. У процесі розробки проекту Цивільного кодексу РРФСР спостерігалася опосередкована рецепція римського приватного права, а також вплив буржуазних юридичних систем, зокрема Німецького цивільного кодексу.

У 80-х роках XX століття в процес регулювання суспільних відносин почали проникати принципи верховенства права, загальнолюдських цінностей, суверенітету особи та прав на приватну власність. Це стало основою для адаптації римських правових принципів при створенні Основ цивільного законодавства 1991 року, що сприяло подальшому розвитку та вдосконаленню нормативно-правової бази. Цей процес набув повноцінного втілення після здобуття Україною незалежності, коли фундаментальні положення римського приватного права знайшли своє відображення в Цивільному кодексі України. Цей кодекс ввібрав у себе досягнення цивілістичної та романістичної традицій, як із періоду незалежності, так і в контексті попередніх етапів розвитку української правової системи [11, с. 101].

Хоча Конституція України, як основний закон держави, не містить безпосередніх норм римського права, його вплив відчувається через історичну рецепцію та інтеграцію в континентальну правову традицію, що є основою сучасної української правової системи.

Висновки. Отже, вплив римського права на конституцію є фундаментальним і багатограним. Як правова система, що заклала основи сучасного праворозуміння, римське право стало підґрунтям для розвитку конституціоналізму в багатьох країнах світу. Принципи поділу влади, верховенства права, юридичної визначеності, а також правової суб'єктності держави та громадян походять із римської правової традиції.

Крім того, принципи приватного римського права, такі як захист прав власності, свобода договорів і рівність перед законом, стали основою сучасних конституційних гарантій прав і свобод особи. Рецепція римського права через середньовічну юриспруденцію та кодифікаційні процеси (зокрема, через Кодекс Наполеона) суттєво вплинула на зміст багатьох сучасних конституцій.

Таким чином, римське право не лише вплинуло на історичний розвиток конституційних принципів, а й залишається невід'ємним компонентом сучасного конституційного права, закріплюючи правові засади організації держави та її взаємодії з громадянами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арабаджи Н. Б., Атаманова Н. В. історичні аспекти впливу римського права на становлення сучасних правових систем. *Нове українське право*, 3 / 2021. С. 11–16.
2. Бабенко В. О. Історичний розвиток теорії держави і права як науки. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: *тези доп. Всеукр. наук. – практ. конф.* Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 42–44.

3. Белов Д. М., Белова М. В., Переш І. Є. Розуміння терміну «конституція» в період Стародавнього Риму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 4. 2023. С. 66–70.
4. Белова М. В., Переш І. Є. Конституція як категорія римського права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Вип. 85, частина 1. 2024. С. 163–169.
5. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право. *Українсько грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно правові дослідження»*, 2009, № 2. С. 14–19.
6. Крижевський А. В. Вплив рецепції римського права на розвиток цивільного та кримінального права Русі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Вип. 76, частина 1, 2023. С. 30–36.
7. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу: навчальний посібник. Львів: Юрид. ф-т Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. 234 с.
8. Мельник А. В. Значення римського приватного права для сучасної юриспруденції. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного*. 2020. С. 68–72.
9. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Римське приватне право: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2012. 392 с.
10. Попсуєнко Л. О., Значення Кодексу Феодосія для формування канонічного права. *Актуальні проблеми держави і права*, Вип. 25, 2005. С. 289–292.
11. Харитонов Є. О. Концепт приватного права в умовах інтеграції: навч. посіб. / Є. О. Харитонов. Одеса: Фенікс, 2017. 260 с.
12. Цивільне право України: навчальний посібник / За ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. Київ: Істина, 2009. 280 с.
13. Чеботаренко А. В., Крижановська Т. О. Римське право як джерело теорії міжнародних відносин: соціально-філософський аналіз. Чорноморські наукові студії: *матеріали П'ятої всеукраїнської мультидисциплінарної конференції*, м. Одеса, 17 травня 2019 року. С. 254–257.
14. Nuti W. Вплив римського права на правову систему Держави-Міста Ватикан. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego-Seria Prawnicza*, 26 / 2019. С. 50–61.

МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЮ СЛУЖБОЮ В УКРАЇНІ

MECHANISMS FOR EXERCISING STATE POWER THROUGH THE CIVIL SERVICE MANAGEMENT SYSTEM IN UKRAINE

Стешенко Т.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Карпенко М.В., студентка I курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Державна служба – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави. Завдання державної служби зумовлюються функціями держави і полягають у забезпеченні внутрішньої і зовнішньої безпеки, ефективного функціонування інфраструктури економіки, національної сфери та інші. На державну службу покладено відповідальність за збереження стабільності та принципів правової держави, забезпечення свобод окремих громадян, тобто цілей, закріплених Конституцією України.

Державна служба становить властиву тільки їй сферу професійної діяльності. Всім своїм змістом, формами і методами ця діяльність спрямована на забезпечення виконання повноважень державних органів.

Як зв'язуюча ланка між державою і громадянином, державна служба покликана захищати права й свободи громадян. Конституційне положення про те, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України), виступає визначальним стрижнем в діяльності державних службовців, незалежно від їх службового статусу.

У статті здійснено аналіз нормативного регулювання та практичної діяльності органів і посадових осіб, які формують систему управління державною службою в Україні. Розглянуто основні суб'єкти управління державною службою, їхні повноваження та взаємодію в межах правового механізму. Визначено ключові проблеми системи, зокрема питання ефективного контролю за виконанням службових обов'язків державними службовцями та відсутність чітких механізмів оцінювання їхньої діяльності.

Окрема увага приділена компетенції Кабінету Міністрів України, ролі Національного агентства України з питань державної служби, функціям Комісії з питань вищого корпусу державної служби, а також повноваженням керівника державної служби та служб управління персоналом. Виявлено суперечності у законодавчому визначенні меж повноважень цих органів та запропоновано напрями удосконалення правового регулювання державної служби з метою підвищення її ефективності та прозорості. Отримані результати можуть бути використані для подальших досліджень та вдосконалення нормативної бази державного управління в Україні.

Ключові слова: державна служба, Кабінет Міністрів України, Національне агентство України з питань державної служби, правовий механізм, реформування, суб'єкти управління.

The civil service is a public, professional, politically impartial activity aimed at the practical implementation of the tasks and functions of the state. The tasks of the civil service are determined by the functions of the state and include ensuring internal and external security, efficient functioning of the economic infrastructure, national sphere, etc. The civil service is responsible for preserving the stability and principles of the rule of law, ensuring the freedoms of individual citizens, i.e. the goals enshrined in the Constitution of Ukraine.

The civil service is a field of professional activity that is unique to it. With all its content, forms and methods, this activity is aimed at ensuring the fulfilment of the powers of state bodies.

As a link between the state and the citizen, the civil service is called upon to protect the rights and freedoms of citizens. The constitutional provision that «a person, his or her life and health, honour and dignity, inviolability and security are recognised in Ukraine as the highest social value» (Article 3 of the Constitution of Ukraine) is the defining pillar in the activities of civil servants, regardless of their official status.

The article analyses the regulatory framework and practical activities of the bodies and officials that form the civil service management system in Ukraine. The author examines the main subjects of civil service management, their powers and interaction within the legal mechanism. The key problems of the system are identified, in particular, the issue of effective control over the performance of official duties by civil servants and the lack of clear mechanisms for evaluating their performance.

Particular attention is paid to the competence of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the role of the National Agency of Ukraine on Civil Service, the functions of the Commission on Senior Civil Service, and the powers of the head of the civil service and HR services. The author reveals contradictions in the legislative definition of the limits of powers of these bodies and suggests ways to improve the legal regulation of the civil service in order to increase its efficiency and transparency. The results obtained can be used for further research and improvement of the regulatory framework of public administration in Ukraine.

Key words: civil service, the Cabinet of Ministers of Ukraine, National Agency of Ukraine on Civil Service, legal mechanism, reforms, management entities.

Постановка проблеми. Система управління державною службою в Україні, що включає суб'єктів, наділених владними повноваженнями у цій сфері, регламентується Законом України «Про державну службу» (далі – Закон) [1]. У процесі свого розвитку механізми реалізації державної влади через систему управління державною службою в Україні зазнавали змін як в аспекті організації, так і щодо повноважень, визначених для її суб'єктів.

До сьогодні залишаються актуальні питання законодавчого визначення компетенції Кабінету Міністрів України, меж повноважень центрального органу виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної політики у сфері державної служби, а також повноважень і складу Комісії з питань вищого корпусу держав-

ної служби та інших аспектів, безпосередньо пов'язаних із функціонуванням цієї системи.

Одним із ключових викликів у функціонуванні системи управління державною службою є недостатній рівень ефективності контролю за виконанням службових обов'язків та відповідальності державних службовців. Відсутність чітких механізмів оцінювання ефективності діяльності посадовців створює ризики неефективного управління державними ресурсами та може призводити до зниження рівня довіри громадян до державної служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне осмислення організації та функціонування системи управління державною службою в Україні залишається фрагментарним. Основна увага дослідників зосереджена

на вивченні служби управління персоналом як ключового елемента цієї системи, її функцій та повноважень. Зокрема, відповідні дослідження проводили Є.І. Білокур, О.І. Бедний, О.Є. Панфілов, В.Г. Залужний, О.М. Стець та інші.

Попри значний масив наукових праць, питання комплексного дослідження практичного функціонування системи управління державною службою в Україні залишається недостатньо розкритим.

Мета дослідження є теоретичний аналіз нормативного регулювання та практичної діяльності органів і посадових осіб, які формують систему управління державною службою, а також розробка пропозицій щодо підвищення ефективності її функціонування.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємною складовою механізму нормативного регулювання державної служби є суб'єкти управління цією сферою. Вони становлять визначену сукупність юридичних та посадових осіб, яким законодавчо надано відповідні повноваження. Ці суб'єкти взаємодіють між собою через організаційно-владні зв'язки, що формують систему державної служби. У межах цього дослідження особливу увагу варто приділити розгляду цих суб'єктів як елементів нормативно закріпленої системи у структурі механізму правового регулювання державної служби.

Це питання має два аспекти: нормативний та доктринальний. Нормативний аспект полягає у тому, що відповідно до Закону України «Про державну службу» [1], до системи органів управління державною службою входять: Кабінет Міністрів України, Національне агентство України з питань державної служби (далі – НАДС), Комісія з питань вищого корпусу державної служби, керівник державної служби та служби управління персоналом державних органів (ст. 12–18). Вперше цей перелік суб'єктів управління державною службою отримав законодавче закріплення. Проте він не є абсолютно вичерпним, хоча зміст ст. 12 Закону «Про державну службу» передбачає саме такий підхід. Це дає підстави вважати, що існують й інші суб'єкти, які також беруть участь у правовому регулюванні державної служби в межах певних, нормативно визначених, компетенцій.

Варто зазначити, що крім зазначених суб'єктів, аналіз Закону «Про державну службу» дозволяє виокремити й інших учасників, які мають відповідні повноваження щодо регулювання окремих питань державної служби. Це, у свою чергу, дає підстави розглядати їх як складові механізми правового регулювання державної служби. Таким чином, можна виділити дві групи суб'єктів цього механізму:

1) визначені безпосередньо Законом «Про державну службу». До цієї групи належать: Кабінет Міністрів України, Комісія з питань вищого корпусу державної служби, керівник державної служби та служба управління персоналом. Важливо зазначити, що Закон не передбачає можливості розширеного тлумачення цього переліку;

2) наділені відповідними повноваженнями на підставі інших нормативних актів. До цієї групи належать такі державні органи, як Верховна Рада України, Президент України, органи правосуддя, центральні органи виконавчої влади та дисциплінарні комісії.

Аналіз повноважень зазначених суб'єктів дозволяє визначити їхню роль у механізмі правового регулювання державної служби. Доцільно розпочати характеристику цих органів із тих, які належать до першої групи.

Кабінет Міністрів України (далі – КМУ). Розглядаючи КМУ як суб'єкт механізму правового регулювання державної служби, слід зазначити, що цей орган є вищим у системі виконавчої влади та відповідальний за реалізацію державної політики у сфері державної служби [1]. Відповідно до пп. 1 п. 1 ст. 12 Закону «Про державну службу» КМУ визначається як елемент системи управління дер-

жавною службою, проте не міститься конкретного переліку його повноважень у цій сфері, оскільки вони регламентовані Законом «Про Кабінет Міністрів України» [2].

Аналіз положень цього Закону дозволяє виокремити основні напрями діяльності КМУ у сфері державної служби, зокрема:

- призначення на посади державних секретарів міністерств, керівників та їх заступників у центральних органах виконавчої влади, які не входять до складу КМУ, відповідно до законодавства про державну службу;
- здійснення заходів заохочення та прийняття рішень щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності керівників центральних органів виконавчої влади та їх заступників, а також інших посадових осіб, призначених на посади Кабінетом Міністрів України;
- затвердження граничної чисельності працівників органів виконавчої влади;
- визначення умов оплати праці працівників бюджетних установ, підприємств державного сектору економіки, а також грошового забезпечення військовослужбовців, поліцейських та інших осіб рядового і начальницького складу;
- утворення, реорганізація та ліквідація міністерств і центральних органів виконавчої влади як інституцій, у межах яких здійснюється державна служба;
- здійснення моніторингу законності у сфері державної служби, включаючи скасування актів НАДС повністю чи частково у разі їх невідповідності чинному законодавству.

Основним проявом реалізації повноважень КМУ у сфері державної служби є нормотворча діяльність, що здійснюється шляхом прийняття постанов і розпоряджень цього органу. Їх можна розподілити за основними напрямками регулювання:

1) інституційно-засадничий: визначення правового статусу суб'єктів управління державною службою через затвердження відповідних положень та порядків, зокрема щодо Національного агентства України з питань державної служби [3], Комісії з питань вищого корпусу державної служби [4], а також порядку обрання представників громадських об'єднань та закладів вищої освіти до складу цієї Комісії [5];

2) кваліфікаційно-компетенційний: установлення єдиних вимог до державних службовців, зокрема щодо типових кваліфікаційних вимог до посад категорії «А» [6]; організація професійної підготовки державних службовців, що включає систему підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування [7; 8] тощо.

3) статусно-кар'єрний: регламентація основних аспектів проходження державної служби, включаючи:

а) вступ на державну службу: порядок конкурсного відбору [9], укладення контракту [10], вимоги до володіння державною мовою [11];

б) кар'єрне просування: стажування в державних органах [12], визначення рангів державних службовців та їх співвідношення з іншими спеціальними званнями [13], оцінювання результатів службової діяльності [14];

в) правове забезпечення режиму державної служби: облік стажу державної служби [15], процедури відкликання державного службовця з відпустки [16], компенсація витрат, пов'язаних з відкликанням із щорічної відпустки [17], надання додаткових оплачуваних відпусток [18] тощо;

4) процедурно-проваджувальний: встановлення порядків щодо проведення конкурсного відбору на вакантні посади державної служби [9], стажування [12], присвоєння рангів [13], оцінювання результатів службової діяльності [14], дисциплінарного провадження [19] тощо.

Якщо КМУ виконує здебільшого інституційно-засадничі та статусно-процедурні функції у сфері державної

служби, то НАДС є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики в цій сфері. Водночас, хоча НАДС фактично має спеціальний статус, чинне законодавство [2; 3; 20] цього не передбачає. Такий особливий статус зумовлений низкою чинників.

По-перше, незважаючи на те, що у своїй назві орган містить поняття «агентство», його повноваження та механізм їх визначення не відповідають критеріям, установленим Законом «Про центральні органи виконавчої влади» [20] для ЦОВВ типу «агентство». Закон визначає агентство як центральний орган, основною функцією якого є управління об'єктами державної власності. Водночас, функції НАДС зосереджені на наданні адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, що більше відповідає характеристикам ЦОВВ типу «служба», а не «агентство».

По-друге, особливий правовий статус НАДС визначений не типовими положеннями, а спеціальним законом – Законом «Про державну службу», що відрізняє його від інших центральних органів виконавчої влади. Саме цей закон закріплює функціональне управління НАДС у сфері державної служби, що знаходить своє вираження у його ключових завданнях:

а) формування та реалізація державної політики у сфері державної служби. У цьому контексті слід зазначити, що одним із основних аспектів діяльності державного органу є підготовка пропозицій щодо формування державної політики. Відповідно до п. 5 ст. 85 Конституції України, визначення основ внутрішньої та зовнішньої політики належить Верховній Раді України, а отже, до повноважень народних депутатів. Таким чином, саме депутати визначають ключові напрями державної політики, що відносить їх посади до політичних. Проте сама розробка пропозицій, програм та проєктів, що слугують основою політики, покладається на державні органи згідно з їхньою компетенцією. Виконавча влада, зокрема НАДС, відіграє важливу роль у цьому процесі, забезпечуючи формування та реалізацію політики у сфері державної служби [21, с. 18];

б) участь у формуванні державної політики щодо служби в органах місцевого самоврядування. Важливо підкреслити, що НАДС бере участь лише у формуванні державної політики, але не відповідає за її реалізацію в цій сфері. Крім того, його повноваження охоплюють не лише державну службу, а й службу в органах місцевого самоврядування, яка регулюється Законом «Про службу в органах місцевого самоврядування» [22] і формально не належить до державної служби. Це означає, що НАДС здійснює функціональне управління у сфері публічної служби, яка охоплює як державну службу, так і службу в органах місцевого самоврядування. У цьому випадку поняття публічної служби розглядається у вузькому сенсі.

Важливим аспектом діяльності НАДС є його взаємодія з державними органами у сфері державної служби, зокрема з КМУ. НАДС підпорядковане, підзвітне та підконтрольне КМУ, що проявляється у його функціях узагальнення практики застосування законодавства з питань державної служби, підготовки пропозицій щодо його вдосконалення та внесення відповідних проєктів актів на розгляд КМУ. Також НАДС подає КМУ пропозиції щодо стимулювання державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, вносить пропозиції щодо віднесення нових або не визначених законодавством посад в органи місцевого самоврядування до відповідних категорій. Окрім цього, НАДС надсилає запити до державних органів для перевірки відомостей про кандидатів на посади, призначення яких здійснюється КМУ, з подальшим узагальненням інформації та передачею її до Секретаріату КМУ [2].

Крім КМУ, НАДС активно співпрацює й з іншими центральними органами виконавчої влади, що включає

прийняття спільних нормативно-правових актів з окремих питань державної служби, зокрема щодо моніторингу стану здоров'я державних службовців [23; 24] та тестових питань [25].

Комісія з питань вищого корпусу державної служби (далі – Комісія). Серед інших суб'єктів правового регулювання державної служби, Комісія є абсолютно новітнім суб'єктом, який раніше не передбачався законодавством про державну службу, і який є результатом здійснення реформи державної служби відповідно до міжнародних стандартів, що має своєю метою позитивно вплинути на: а) формування професійного і компетентного вищого корпусу державних службовців (державних службовців категорії «А»); б) реалізацію принципу політичної неупередженості державних службовців шляхом недопущення «політичного впливу на процес формування професійного вищого корпусу державних службовців»; в) оновлення вищого корпусу державних службовців [1].

Керівник державної служби є ключовою посадовою особою в системі управління державною службою, що було закріплено в Законі України «Про державну службу». Відповідно до законодавчого визначення, керівник державної служби – це посадова особа, яка обіймає найвищу посаду державної служби в державному органі та виконує повноваження у сфері державної служби, а також організовує роботу інших працівників у цьому органі [1].

Ця посада має дві ключові характеристики. По-перше, керівник державної служби займає найвищу посаду саме серед державних службовців у відповідному органі, що відрізняє його від керівників, які обіймають політичні посади, наприклад міністрів чи голів місцевих державних адміністрацій. По-друге, до його повноважень належить управління питаннями державної служби та організація роботи персоналу. Тобто, він не лише обіймає посаду, а й виконує визначені законодавством функції щодо державних службовців та інших працівників державного органу.

Керівник державної служби відповідає за такі завдання, як планування роботи з персоналом, організація конкурсного відбору на зайняття посад державної служби категорій «Б» і «В», забезпечення прозорості та об'єктивності цього процесу, формування кадрового резерву, стимулювання кар'єрного зростання державних службовців. Крім того, він приймає на роботу та звільняє з посад державної служби категорій «Б» і «В» згідно із законом, а також укладає та розриває контракти про проходження державної служби відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України. Таким чином, керівник державної служби відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного функціонування державного органу та розвитку кадрового потенціалу державної служби.

Служба управління персоналом (далі – СУП). СУП вперше визначена законодавчо як суб'єкт управління державною службою, який є наступником кадрових підрозділів, але має розширені функції. Основні її завдання включають реалізацію державної політики у сфері управління персоналом, забезпечення виконання керівником державної служби своїх повноважень, організаційний розвиток, добір персоналу, прогнозування кадрових потреб, стимулювання кар'єрного зростання, підвищення кваліфікації працівників, кадровий менеджмент, контроль та методичне забезпечення кадрової роботи [1].

Аналіз функцій СУП свідчить про те, що управління державною службою на сучасному етапі базується на концепції адміністративного менеджменту, що поєднує принципи ефективності, прозорості та змагальності [26, с. 56]. Водночас, адміністративний менеджмент у державній службі має особливості, зокрема нормативні обмеження, сувору регламентацію ухвалення рішень, обов'язкове планування діяльності та специфічні критерії оцінки роботи [27, с. 9].

Відповідно до Стратегії реформування державного управління України на 2021–2025 роки [28] успіх реформи залежить від якісного управління кадровим потенціалом. СУП має впроваджувати сучасні методи управління персоналом, розвивати організаційну культуру та інноваційні підходи. Зокрема, передбачено використання HRMIS – інформаційної системи управління людськими ресурсами, що дозволить аналізувати кадрові показники; розробку компетенційних рамок для державних службовців відповідно до каталогу типових посад; посилення гарантій щодо їх захисту від необґрунтованих звільнень; професійний розвиток кадрових спеціалістів; а також розвиток етичної поведінки, орієнтованої на результативність та співробітництво [28].

СУП є інституційно-самостійним суб'єктом управління державною службою, її статус регламентується низкою нормативно-правових актів щодо її утворення [1; 29] та функціонування [1; 30; 31]. Водночас, у питаннях регулювання її діяльності є певні суперечності. Наприклад, Положення про СУП затверджує не керівник державної служби, а керівник державного органу, що може суперечити принципу відмежування політичних і адміністративних посад. Враховуючи це, доцільним було б передбачити на законодавчому рівні, що саме керівник державної служби затверджує Положення про СУП, адже він несе

відповідальність за її функціонування. Такий підхід узгоджувався б із вимогами щодо політичної неупередженості державної служби та розмежування компетенцій у сфері управління персоналом.

Висновки. Сучасна система управління державною службою в Україні побудована відповідно до Закону України «Про державну службу в Україні» від 10 грудня 2015 року. Організаційно вона включає як самостійних суб'єктів, наділених правом приймати рішення (КМУ, НАДС, керівник державної служби) так і допоміжні інституції (Комісія, конкурсні комісії та служби управління персоналом). Це обумовлює характер функцій та повноважень, якими ці суб'єкти законодавчо наділяються та межі і особливості їх реалізації на практиці.

Подальший розвиток системи потребує аналізу законодавчого закріплення повноважень суб'єктів і їх реалізації. Це сприятиме визначенню оптимального обсягу регулятивної функції КМУ та НАДС, а також ролі допоміжних інституцій.

Система суб'єктів механізму правового регулювання державної служби залишається недостатньо нормативно врегульованою та організаційно збалансованою. Вона потребує удосконалення правової бази та доктринального переосмислення для підвищення ефективності управління державною службою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 06.03.2025).
2. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
3. Про затвердження Положення про Національне агентство України з питань державної служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 500 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/500-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
4. Про затвердження Положення про Комісію з питань вищого корпусу державної служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. № 243 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/243-2016-%D0%BF> (дата звернення: 06.03.2025).
5. Про затвердження Порядку обрання представників громадських об'єднань та закладів вищої освіти, що здійснюють підготовку у сфері публічного управління та адміністрування, до складу Комісії з питань вищого корпусу державної служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2019 р. № 906 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/906-2019-%D0%BF> (дата звернення: 06.03.2025).
6. Про затвердження Типових вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорії «А» : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2016 р. № 448 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
7. Про затвердження Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.02.2019 р. № 106 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
8. Про затвердження Порядку прийому на навчання за освітньо- професійною програмою підготовки магістрів за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування» галузі знань «Публічне управління та адміністрування» : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.2009 р. № 789 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-2009-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
9. Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. № 246 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-%D0%BF> (дата звернення: 06.03.2025).
10. Про затвердження Порядку укладення контрактів про проходження державної служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2020 р. № 494 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/494-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
11. Про затвердження Порядку проведення іспитів на рівень володіння державною мовою : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 409 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
12. Про затвердження Порядку стажування державних службовців : Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 03.03.2016 р. № 48 / Національне агентство України з питань державної служби. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0439-16#n13> (дата звернення: 06.03.2025).
13. Питання присвоєння рангів державних службовців та співвідношення між рангами державних службовців і рангами посадових осіб місцевого самоврядування, військовими званнями, дипломатичними рангами та іншими спеціальними званнями : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2016 р. № 306 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/306-2016-%D0%BF> (дата звернення: 06.03.2025).
14. Про затвердження Типового порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2017 р. № 640 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/640-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
15. Про затвердження Порядку обчислення стажу державної служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. № 229 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/229-2016-%D0%BF> (дата звернення: 06.03.2025).
16. Про затвердження Порядку відкликання державного службовця із щорічної відпустки : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. № 230 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2025).

17. Про затвердження Порядку відшкодування непередбачуваних витрат державного службовця у зв'язку з його відкликанням із щорічної основної або додаткової відпустки : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. № 231 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231-2016-%D0%BF> (дата звернення: 06.03.2025).
18. Про затвердження Порядку надання державним службовцям додаткових оплачуваних відпусток : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.04.2016 р. № 270 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/270-2016-%D0%BF> (дата звернення: 06.03.2025).
19. Про затвердження Порядку здійснення дисциплінарного провадження : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1039 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-2019-%D0%BF#n8> (дата звернення: 06.03.2025).
20. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
21. Біла-Тіунова Л.Р. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу». Одеса: Фенікс, 2020. 628 с.
22. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 р. № 2493-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
23. Про проведення щорічного профілактичного медичного огляду державних службовців : спільний наказ та положення МОЗ України, Голодержслужби України, Державного управління справами від 18.02.2003 р. № 75/24/1 / Міністерство охорони здоров'я України, Головне управління державної служби України, Державне управління справами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0184-03#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
24. Про порядок надання медичного висновку у зв'язку з неможливістю виконання державним службовцем службових обов'язків за станом здоров'я : спільний наказ НАДС та МОЗ України від 13.04.2016 р. № 80/352 / Національне агентство України з питань державної служби, Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0661-16#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
25. Про затвердження тестових питань : спільний наказ НАДС і Мін'юсту України від 06.05.2016 р. № 97/1328/5 / Національне агентство України з питань державної служби, Міністерство юстиції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0097859-16#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
26. Білокур Є. І. Щодо категорії «адміністративний менеджмент» у доктрині українського адміністративного права. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 55-57.
27. Адміністративний менеджмент: навчально-методичний посібник (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання) / Є.І. Білокур та ін. Одеса : Фенікс, 2019. 55 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/04a8fcc1-8c3e-4759-96ea-316765065982/content> (дата звернення: 07.03.2025).
28. Деякі питання реформування державного управління України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
29. Про затвердження Типового положення про службу управління персоналом державного органу: наказ НАДС від 03.03.2016 р. № 47 / Національне агентство України з питань державної служби. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-16#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
30. Про затвердження Положення про Департамент роботи з персоналом Міністерства аграрної політики та продовольства України : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10.02.2017 р. № 51 / Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0051730-17#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
31. Про затвердження Положення про департамент управління персоналом : Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 17.01.2020 р. № 22. / Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0022915-20#Text> (дата звернення: 07.03.2025).

ПРАВОВА ПРИРОДА КОМПЕТЕНЦІЙНИХ КОНФЛІКТІВ (СПОРІВ) МІЖ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THE LEGAL NATURE OF COMPETENCE CONFLICTS (DISPUTES) BETWEEN PUBLIC AUTHORITIES IN UKRAINE: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT

Стешенко Т.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Суховерхий О.О., студент I курсу магістратури факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Робота присвячена проблематиці правової природи компетенційних конфліктів (спорів) між органами публічної влади в Україні. Встановлено, що компетенційні конфлікти (спори) виникають за наступних ситуацій: суб'єкт владних повноважень здійснив повноваження, яке відповідно до закону не належить до його компетенції; суб'єкт владних повноважень здійснив повноваження, яке йому делеговано, але на думку позивача повноваження було реалізовано в неналежний спосіб; суб'єкт владних повноважень не здійснив повноваження, яке йому делеговано.

Наведено визначення поняття «компетенційний спір». Встановлено, що компетенційні конфлікти (спори) виникають на державному рівні, муніципальному рівні, а також між органами публічної влади, що належать до різних систем публічної влади (змішані компетенційні конфлікти).

Проаналізовано вітчизняну конституційно-правову та адміністративно-правову наукову доктрину в цій сфері.

Наголошено на тому, що зазвичай компетенційні конфлікти (спори) належать до юрисдикції адміністративних судів, що знаходить відображення у статті 19 Кодексу адміністративного судочинства України. Нами наголошено на доцільності імплементації непозовних порядків в межах адміністративного судочинства, зокрема для розгляду цієї категорії публічно-правових спорів.

Зазначено, що в певних випадках компетенційні конфлікти (спори) розглядаються єдиним органом конституційної юрисдикції – Конституційним Судом України. Наведено приклад розгляду компетенційного конфлікту (спору) Конституційним Судом України. Зроблено акцент на проблематиці прийняття Конституційно-судового процесуального кодексу України.

Зроблено висновок, що наслідком вирішення (подолання) компетенційного конфлікту (спору) є захист прав, свобод та законних інтересів від посягань з боку держави, що цілком відповідає завданням адміністративного судочинства.

Ключові слова: компетенційний конфлікт, адміністративно-судове процесуальне право, конституційне судочинство, компетенція органів державної влади, компетенція органів місцевого самоврядування.

The work is devoted to the issues of the legal nature of competence conflicts (disputes) between public authorities in Ukraine. It is established that competence conflicts (disputes) arise in the following situations: a subject of authority exercised a power that, according to the law, does not belong to his competence; a subject of authority exercised a power delegated to him, but in the opinion of the plaintiff, the power was exercised improperly; a subject of authority did not exercise the power delegated to him.

The definition of the concept of "competence dispute" is given. It is established that competence conflicts (disputes) arise at the state level, municipal level, as well as between public authorities belonging to different systems of public authority (mixed competence conflicts).

The domestic constitutional-legal and administrative-legal scientific doctrine in this area is analyzed.

It is emphasized that usually conflicts of competence (disputes) fall under the jurisdiction of administrative courts, which is reflected in Article 19 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine. We have emphasized the expediency of implementing non-litigious procedures within the framework of administrative proceedings, in particular for the consideration of this category of public law disputes.

It is noted that in certain cases, conflicts of competence (disputes) are considered by the only body of constitutional jurisdiction – the Constitutional Court of Ukraine. An example of the consideration of a conflict of competence (dispute) by the Constitutional Court of Ukraine is given. The emphasis is placed on the issues of adopting the Constitutional and Judicial Procedure Code of Ukraine.

It is concluded that the result of resolving (overcoming) a conflict of competence (dispute) is the protection of rights, freedoms and legitimate interests from encroachments by the state, which fully corresponds to the tasks of administrative proceedings.

Key words: conflict of competence, administrative and judicial procedural law, constitutional proceedings, competence of state authorities, competence of local self-government bodies.

Актуальність проблематики. В ч. 2 ст. 19 Конституції України визначено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

Ризикнемо констатувати, що саме ця норма Основного Закону України є практично невід'ємною частиною більшості судових рішень судів, визначених законом як адміністративні. Вітчизняні наукові дослідження в галузі публічного права також будуються на засадах, визначених в ч. 2 ст. 19 Конституції України. Проте в той же час згадана норма Конституції України стає об'єктом спорів між органами публічної влади різного рівня та походження у зв'язку з чим в ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) до юрисдикції адміністративних судів віднесено спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, в тому числі делегованих повноважень [2].

Безумовно, ця категорія справ помітно відрізняється від інших публічно-правових спорів, які належать до юрисдикції адміністративних судів, зокрема через суб'єктний склад такого спору.

Аналіз наукових джерел. Визначення правової природи компетенційних спорів ставало предметом наукових досліджень плеяди вітчизняних вчених у галузі конституційного та адміністративного права, зокрема Берназюк Я. О., Гасанова А. К., Сусак М. С., Кобилянський М. Г. та інших.

В межах даної наукової публікації ми переслідуюмо мету дослідити правову природу компетенційних конфліктів (спорів).

Виклад основного матеріалу. Виходячи з тексту ч. 2 ст. 19 Конституції України вбачається, що повноваження органів публічної влади мають такі властивості:

1. Джерело походження владних повноважень.
2. Межі владних повноважень.
3. Спосіб реалізації владних повноважень.

В сукупності цих властивостей, в умовах широкого спектру органів публічної влади виокремлюємо ще одну властивість органів публічної влади – юрисдикційність.

Відповідно до Тлумачного словника української мови, юрисдикція – це право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання [3].

В Академічному тлумачному словнику української мови запропоновано також таке розуміння поняття «юрисдикція»: «сфера, на яку поширюється таке право» [4].

Таким чином, юрисдикція – це невід’ємна властивість органу публічної влади, обумовлена межами повноважень та способами їх реалізації, закріпленими в Конституції України та законах України, що визначає його правовий статус в суспільних відносинах та взаємодії з приватними особами та іншими суб’єктами владних повноважень.

Варто зазначити, що повноваження органів публічної влади бувають виключними та делегованими. В ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено, що делеговані повноваження – повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад [5].

Тобто, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлено два способи делегування повноважень: за законом та за рішенням місцевих рад. В свою чергу, звертаючись до ст. 4 КАСУ, в якій визначено поняття «адміністративний договір» встановлено, що такий договір може бути укладено, зокрема, з метою розмежування компетенції чи визначення порядку взаємодії між суб’єктами владних повноважень та для делегування публічно-владних управлінських функцій [2]. Можливість укладення адміністративних договорів передбачена також в ч. 5 ст. 35 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та ч. 7 ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [5], [6]. Таким чином, адміністративний договір є одним з способів делегування повноважень.

Проте попри те, що законодавець визначив, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» та закріпив способи делегування повноважень, все ж на практиці трапляються ситуації, коли між органами публічної влади виникають компетенційні спори, які потребують швидкого, проте компетентного вирішення. Вирішення компетенційних конфліктів (спорів) в межах судового провадження покладено законом на адміністративні суди.

Берназюк Я. О. переконаний, що особливість судового розгляду компетенційних спорів зумовлена необхідністю вирішення питання про те, чи належним чином реалізована компетенція відповідача, та чи не порушена під час реалізації повноважень відповідача компетенція позивача [7, с. 22]. Погоджуємось з вченим та зазначимо, що наведене узгоджується з положенням, закріпленим в п. 3 ч. 1 ст. 19 КАСУ.

Формування окремого наукового підходу до визначення критеріїв розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування зумовлює необхідність звернення до теоретичних напрацювань, присвячених проблематиці сутності й змісту компетенційних спорів [12, с. 8].

Так, М. Г. Кобилянський пропонує виокремлювати джерела виникнення спору щодо компетенції й обґрунтовує віднесення до них: а) недоліків чинного законодавства, насамперед прогалин і колізій; б) наділення різних суб’єктів владних повноважень функціями та завданнями в одній сфері чи щодо вирішення однакових питань; в) порушення приписів щодо компетенції у бік її розши-

рення чи, навпаки, звуження, внаслідок чого суб’єкт владних повноважень не реалізовує функцій, покладених на нього під час його створення, тому відповідну діяльність змушений вести інший державний орган; г) учинення суб’єктом, який згідно зі своєю компетенцією виконує державні функції, протиправних дій або його бездіяльність [13, с. 63].

З нашої точки зору, компетенційний конфлікт (спір) може мати кілька типових ситуативних моделей:

1. Суб’єкт владних повноважень (відповідач) здійснив повноваження, яке відповідно до закону не належить до його компетенції.

2. Суб’єкт владних повноважень (відповідач) здійснив повноваження, яке йому делеговано, але на думку позивача повноваження було реалізовано в неналежний спосіб.

3. Суб’єкт владних повноважень (відповідач) не здійснив повноваження, яке йому делеговано.

Таким чином, виникнення компетенційного конфлікту (спору) пов’язане з спірністю щодо наявності владних повноважень, а також з їх належним виконанням суб’єктами владних повноважень.

Як зазначалося, розгляд компетенційних конфліктів (спорів) в межах судового провадження переважно здійснюється адміністративними судами в порядку позовного провадження. Компетенційний конфлікт (спір) – це єдина категорія справ, що підлягає розгляду адміністративними судами, де позивачем та відповідачем виступають винятково суб’єкти владних повноважень. Попри це метою вирішення такого конфлікту (спору) є захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. До такої доходимо з огляду на те, що здійснення повноважень належним органом публічної влади, здійснення повноважень в належний спосіб спрямовані на забезпечення принципу юридичної визначеності, недопущення незаконної реалізації органами публічної влади повноважень, а також забезпечення якісного виконання виключних та делегованих повноважень. Таким чином, розгляд компетенційних конфліктів (спорів) адміністративними судами є цілком виправданим та узгоджується із завданням адміністративного судочинства.

Гасанова А. К. розрізняє наступні види конфліктів в діяльності органів влади: 1) спори про право; 2) компетенційні спори; 3) особливі спори [8, с. 42]. При чому під завданням суду у компетенційних справах розуміється розв’язання законодавчих колізій, що обумовили виникнення спору, а також усунення наслідків дублювання повноважень чи зловживання ними [8, с. 137].

Спори про право – це «класичні» публічно-правові спори, в яких приватна особа позивається до суб’єкта владних повноважень. Спори, визначені Гасановою А. К. як «особливі» – це спори, щодо яких процесуальним законом встановлено право суб’єкта владних повноважень позиватись до приватної особи. По суті, це категорія справ, яку ми відносимо до справ, що підлягають розгляду в межах потенційного контрольного провадження [10, с. 145].

До речі, Цибуляк-Кустевич А. С. навіть пропонувала в ст. 4 КАСУ «визначення термінів» надати визначення компетенційним спорам: «компетенційний спір – спір між суб’єктами владних повноважень із приводу реалізації (встановлення наявності чи відсутності) їхньої компетенції у сфері управління (публічної адміністрації), у т. ч. делегованих повноважень» [11, с. 185-186]. Позитивно ставимось до пропозиції науковиці.

Чинним процесуальним законодавством не передбачено ніяких особливостей щодо розгляду компетенційних конфліктів (спорів). На наше переконання, компетенційні конфлікти (спори) не варто розглядати в межах єдиного судового порядку, визначеного в КАСУ. Доцільно розглянути можливість імплементації непозовного порядку в межах адміністративного судочинства, в якому буде

наявний необхідний процесуальний інструментарій для ефективного вирішення (подолання) компетенційних конфліктів (спорів). В межах цього провадження справа має розглядатися в скорочені строки та зі зменшеною кількістю процесуальних документів (без відповіді на відзив та заперечення).

Варто зазначити, що в певних випадках компетенційні конфлікти (спори) розглядаються і Конституційним Судом України, як єдиним органом конституційної юрисдикції. Прикладом цього є рішення Конституційного Суду України у справі від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001, в якому Конституційний Суд України встановив, що «положення пункту 41 частини першої статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», що до компетенції сільських, селищних, міських рад належить прийняття рішень з питань адміністративно-територіального устрою, треба розуміти так, що вирішення цих питань не віднесено виключно до повноважень державних органів і може здійснюватися сільськими, селищними, міськими радами в межах і порядку, визначених цим та іншими законами України. Межі таких повноважень міських рад, зокрема щодо утворення і ліквідації районів у місті Києві, зазначені іншими законами України чітко не визначені і не віднесені до компетенції будь-яких інших органів. Ці питання, виходячи із спеціального конституційно-правового статусу міста Києва як столиці України, може вирішувати Київська міська рада» [14].

З огляду на наведене, вважаємо, що за доцільне звернути увагу на проблематику відсутності повноцінного процесуального кодексу, яким би впорядковувалось здійснення конституційного судочинства. Попри той факт, що Конституційний Суд України здійснює судочинство не в формі правосуддя, а в формі конституційного контролю, проте він не має здійснювати судочинство на підставі Регламенту Конституційного Суду України, затверджений самим же органом конституційної юрисдикції. Таким чином, підтримуємо позицію щодо прийняття Конституційно-судового процесуального кодексу України. В межах цього кодексу має бути встановлена предметна юрисдикція Суду та закріплено розмежування юрисдикції щодо розгляду компетенційних конфліктів (спорів) між Конституційним Судом України та адміністративними судами.

В той же час, очевидно, що варто не допускати виникнення компетенційних конфліктів (спорів) не допускаючи закріплення одного і того ж самого повноваження за кількома суб'єктами владних повноважень. Саме подолання компетенційних колізій має стати основним засобом боротьби з такими конфліктами. В умовах виникнення конфлікту, слід сприяти укладенню між суб'єктами владних повноважень адміністративних договорів, в яких варто закріпити межі компетенції кожного з таких органів та, за можливості, в найкоротші строки законодавчо долати такі колізії.

Виходячи з системного аналізу чинного законодавства пропонуємо до розгляду наступні особливості компетенційних конфліктів:

1. Виникають виключно в публічно-правовій сфері з приводу реалізації суб'єктами владних повноважень компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень.

2. Особливий суб'єктний склад правовідносин – винятково суб'єкти владних повноважень (в межах судового провадження і позивачем, і відповідачем виступає виключно суб'єкт владних повноважень) [9, с. 153].

3. Розгляд компетенційних конфліктів (спорів), за загальним правилом, здійснюється адміністративними судами.

4. Адміністративно-судовим процесуальним законодавством не передбачено ніяких процесуальних особливостей щодо розгляду цієї категорії справ (не передбачено окремого порядку судового розгляду, особливих процесуальних документів чи стадій, не встановлено скорочені строки розгляду цих спорів тощо).

5. В певних випадках компетенційні конфлікти (спори) розглядаються Конституційним Судом України.

6. Компетенційні конфлікти (спори) можуть виникати між органами державної влади; між органами місцевого самоврядування; між органами, що належать до різних систем публічної влади.

7. Наслідком вирішення (подолання) компетенційного конфлікту (спору) є захист прав, свобод та законних інтересів від посягань з боку держави. Відповідна мета досягається шляхом здійснення судом контрольної функції та забезпечення дотримання принципу законності в діяльності органів публічної влади.

Висновки. Компетенційні спори можуть виникати з низки причин, зокрема в ситуаціях коли суб'єкт владних повноважень не здійснив, здійснив неналежним чином покладені на нього повноваження або здійснив повноваження, які не покладені на нього законом або адміністративним договором. Такі конфлікти можуть виникати на державному, муніципальному рівнях, а також між органами публічної влади, що належать до різних систем влади.

Такі конфлікти можуть вирішуватись в позасудовому та судовому порядку. Законом віднесено цю категорію справ до предметної юрисдикції адміністративних судів, проте в певних випадках такі спори перебувають на розгляді в Конституційному Суді України.

Компетенційні конфлікти (спори) виникають винятково в публічно правовій сфері. Цим конфліктам притаманний особливий суб'єктний склад – суб'єкти владних повноважень. Процесуальним законом не встановлено ніяких процесуальних особливостей щодо розгляду компетенційних спорів (не передбачено окремого порядку судового розгляду, особливих процесуальних документів чи стадій, не встановлено скорочені строки розгляду цих спорів тощо).

В роботі запропоновано закріпити особливий порядок розгляду компетенційних конфліктів (спорів), який відрізнятиметься від звичного позовного провадження та передбачатиме особливі судові процедури, спрямовані на ефективний розгляд такої категорії справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.03.2025).
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06 липня 2005 р. № 2747-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 24.03.2025).
3. Словник УА. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 24.03.2025).
4. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. (1970–1980). Т. 11. С. 615. URL: <https://sum.in.ua/s/jurydykcija> (дата звернення: 24.03.2025).
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.
6. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 20-21. Ст. 190.

7. Берназюк Я. О. Звернення суб'єкта владних повноважень з позовом до адміністративного суду: виняток чи необхідність? *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. Том 31 (70). Ч. 2. № 2. С. 20–27. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_2/7.pdf (дата звернення: 24.03.2025).
8. Гасанова А. К. Адміністративно-правові засади вирішення конфліктів в діяльності органів виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2011. 215 с.
9. Сусак М. С. Процесуальний розсуд адміністративного суду першої інстанції у компетенційних спорах. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 6(35). С. 153–159.
10. Суховецький О. О., Георгієвський Ю. В. Контрольне провадження як непозовний порядок адміністративного судочинства. *Економіка. Фінанси. Право*. 2024. № 6. С. 141–146.
11. Цибуляк-Кустевич А.С. До питання про суб'єктний склад позивачів у компетенційних спорах. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24–25 жовтня 2019 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 182–186.
12. Георгієвський Ю. В. До питання визначення критеріїв розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. *Віче*. 2014. № 14. С. 6–9. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4279/> (дата звернення: 24.03.2025).
13. Кобилянський М. Г. Компетенційний спір як предмет юрисдикції адміністративних судів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07: Київ, 2014. 210 с.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів "район" та "район у місті", які застосовуються в пункті 29 частини першої статті 85, частині п'ятій статті 140 Конституції України, і поняття "організація управління районами в містах", яке вживається в частині п'ятій статті 140 Конституції України та в частині першій статті 11 Закону України "Про столицю України – місто-герой Київ", а також щодо офіційного тлумачення положень пункту 13 частини першої статті 92 Конституції України, пункту 41 частини першої статті 26 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті (справа про адміністративно-територіальний устрій): Рішення Конституційного Суду України від 13 липня 2001 р. № 11-рп/2001 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01#Text> (дата звернення: 24.03.2025).

**ЦИФРОВІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ У ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ:
ПРАВОВІ ВИКЛИКИ АДАПТАЦІЇ ДО КРИЗОВИХ ОБСТАВИН****DIGITALIZATION OF SOCIAL SERVICES IN TERRITORIAL COMMUNITIES:
LEGAL CHALLENGES OF ADAPTATION TO CRISIS CONDITIONS****Чалабієва М.Р., к.ю.н.,
науковий співробітник***Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України*

У статті здійснено комплексний правовий аналіз цифровізації соціальних послуг у територіальних громадах України в умовах кризових обставин, що спричинені збройною агресією росії, пандемією COVID-19 та внутрішнім переміщенням населення. Акцентовано увагу на тому, що цифровізація соціальних послуг стала інструментом не лише модернізації публічного управління, а й необхідною умовою забезпечення соціальної безпеки та реалізації прав людини в період глибоких соціальних потрясінь. У роботі визначено ключові правові виклики цифрової трансформації: фрагментарність нормативно-правової бази, цифрова нерівність серед населення, відсутність універсальних стандартів доступності до цифрових сервісів, низький рівень цифрової грамотності вразливих груп, а також правові ризики, пов'язані з використанням персональних даних громадян.

Теоретичну основу дослідження становлять праці українських та зарубіжних науковців, що дозволило сформувати міждисциплінарний підхід до аналізу цифрової трансформації соціальної сфери. Особливу увагу приділено діяльності державних цифрових платформ «Дія» та «Соціальна громада», які забезпечують інноваційні інструменти для оперативного реагування територіальних громад на потреби населення. Визначено, що юридична невизначеність правового статусу таких платформ, обмеженість механізмів оскарження та відсутність чітких стандартів підзвітності становлять додаткові ризики як для населення, так і для державної влади.

Авторка формулює пропозиції щодо вдосконалення законодавчого забезпечення цифрового соціального захисту, зокрема гармонізацію з європейськими стандартами (зокрема, з Загальним регламентом захисту даних), закріплення права на цифрову інклюзію, інституціоналізацію цифрових платформ та запровадження інструментів публічного контролю державного управління. В перспективі матеріали даної статті можуть бути використані в законодавчій та правозастосовній практиці України та світу, а також для розробки локальних політик у сфері соціального забезпечення населення в умовах надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: цифровізація, соціальні послуги, правове регулювання, територіальні громади, інклюзія, персональні дані, публічне управління, війна, е-врядування, права людини.

This article offers an extensive legal examination of the digitalization process in the sphere of social service provision within Ukraine's territorial communities, focusing on the evolving role of digital governance under complex and prolonged crisis conditions. These crises include the full-scale armed aggression by the Russian Federation, the global COVID-19 pandemic, and the ongoing challenge of managing mass internal displacement. In this context, digital transformation emerges not merely as a tool for modernizing bureaucratic processes but as a strategic necessity for safeguarding human dignity, enabling timely public service delivery, and ensuring uninterrupted access to basic social rights.

The study emphasizes that digitalization, when applied to the social protection sector, requires more than technological infrastructure—it demands coherent legal regulation that reflects the needs of a vulnerable population. Key legal challenges identified include inconsistent and fragmented legislative frameworks, significant disparities in digital access between different social groups, the absence of binding standards on digital service accessibility, and a generally insufficient level of digital literacy, particularly among elderly individuals, persons with disabilities, and internally displaced populations. Additionally, the risks associated with personal data misuse, lack of algorithmic transparency, and weak procedural guarantees are shown to undermine citizens' trust in digital systems.

Drawing upon an interdisciplinary methodological approach, the research synthesizes insights from Ukrainian and international academic discourse. Special analytical focus is placed on the operational role of key digital platforms such as «Diia» and «Social Hromada», which function as instruments of adaptive local governance. These platforms have become critical channels for interaction between citizens and the state in emergency situations. However, their ambiguous legal status, lack of formal accountability mechanisms, and the limited ability of users to appeal decisions generated by automated systems present urgent regulatory concerns.

To address these challenges, the author proposes a set of legal and institutional reforms. These include: aligning national legislation with the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR); formalizing digital inclusion as a legal right; establishing clear rules for the institutional functioning of digital platforms; and creating mechanisms for public oversight and participatory governance in digital service delivery. The conclusions drawn from this study offer a foundation for legislative innovation, improved law enforcement practices, and the design of more inclusive and crisis-resilient local digital governance strategies.

Key words: digitalization, social services, legal regulation, territorial communities, inclusion, personal data, public administration, war, e-governance, human rights.

Актуальність теми дослідження. Цифровізація соціальних послуг у територіальних громадах України стала одним із ключових напрямів трансформації публічного управління в умовах системних криз – пандемії COVID-19, збройної агресії російської федерації та масштабного внутрішнього переміщення населення. У цей період цифрові інструменти стали не просто засобом модернізації, а необхідністю для забезпечення базових соціальних прав громадян і гарантії соціальної стабільності на локальному рівні.

Проте активне впровадження цифрових сервісів відбувається на тлі недостатньої правової визначеності та фрагментарності нормативного регулювання. Проблеми, пов'язані з цифровою нерівністю, обмеженим доступом до інтернету, нерівною цифровою грамотністю

серед різних соціальних груп, створюють ризики порушення принципу рівного доступу до соціальних послуг [1]. Як зазначає Н. Власова, у цифровому середовищі відтворюється соціальна нерівність, якщо інституційні рамки не враховують вразливість певних категорій громадян [2].

Крім того, захист персональних даних залишається одним із найменш врегульованих аспектів у цифровому соціальному забезпеченні. Незважаючи на формальні положення Закону України «Про захист персональних даних», чинна модель не забезпечує повної відповідності стандартам GDPR, що створює труднощі в інтеграції до європейського правового простору. У дослідженнях D. Osimo та I. Lindgren вказується на необхідність балансу між ефективністю цифрових платформ і захистом приватності, особливо в умовах кризових рішень [3, 4].

Успішна реалізація цифрових послуг у громадах також залежить від інституціоналізації цифрових платформ, таких як «Дія» та «Соціальна громада», які наразі функціонують без чітко визначеного правового статусу. Це ускладнює забезпечення підзвітності та правового захисту користувачів [5]. Зважаючи на ці фактори, необхідність створення правових умов для цифрової інклюзії стає критично важливою. У публікації О. Загороднього підкреслюється, що держава має не лише впроваджувати інновації, але й гарантувати рівний доступ до цифрових благ як складову правового статусу громадянина [6].

Метою цієї статті є комплексний аналіз правових викликів цифровізації соціальних послуг у територіальних громадах України в умовах криз, а також формування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання з урахуванням національного та міжнародного досвіду. Завдання дослідження охоплюють:

- аналіз чинного законодавства у сфері цифрового соціального захисту;
- виявлення юридичних бар'єрів для реалізації прав людини у цифровому середовищі;
- вивчення досвіду інших країн та рекомендацій міжнародних організацій;
- формулювання пропозицій щодо гармонізації законодавства та впровадження інклюзивних цифрових механізмів.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація соціальних послуг є частиною ширшого процесу трансформації публічного управління, що передбачає інтеграцію інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. У сучасних умовах вона розглядається як ключовий інструмент реалізації принципів прозорості, підзвітності, ефективності та орієнтації на потреби громадян.

Під соціальними послугами в Україні розуміється система заходів, спрямованих на підтримку осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» [7]. У цифровому контексті надання таких послуг передбачає не лише онлайн-доступ до інформації, а й використання інтегрованих реєстрів, автоматизованих процедур призначення допомоги, електронної ідентифікації особи та зворотного зв'язку між органами влади й отримувачами.

Науковці розглядають цифровізацію як багатовимірний процес, який поєднує технологічний, соціальний і правовий компоненти. О. Шевченко доповнює, що для побудови справді інклюзивної цифрової моделі необхідне переосмислення ролі соціальних послуг як інституційного елементу цифрового громадянства [1].

Значну увагу в теоретичній літературі приділено категорії «цифрової інклюзії», яка означає здатність кожного громадянина – незалежно від віку, фізичного стану, соціального статусу чи місця проживання – повноцінно користуватися цифровими сервісами. Це поняття тісно пов'язане з концептом «цифрових прав», що включає право на доступ до інтернету, цифрову грамотність, захист персональних даних, а також можливість отримувати соціальні гарантії в електронній формі [2].

Зарубіжні дослідження також підкреслюють важливість системного підходу до цифровізації соціального сектору. D. Osimo наголошує на необхідності розробки моделей співуправління, де громадяни відіграють не пасивну, а активну роль у формуванні цифрових сервісів [3]. I. Lindgren та C. O. Madsen аналізують шведський досвід, де на перший план виходить не автоматизація, а соціальна орієнтація цифрових послуг – їх адаптація до потреб конкретних спільнот [4].

У контексті України цифрова трансформація соціального сектору пов'язана з використанням таких інструментів, як «Дія», «Соціальна громада», «Допомага», що дозволяють об'єднувати бази даних, автоматизувати

облік і призначення допомоги, забезпечити комунікацію між рівнями влади. Проте, як зазначає Н. Власова, за відсутності нормативної деталізації ці сервіси залишаються вразливими до правових зловживань, особливо в умовах надзвичайних ситуацій [2].

Таким чином, цифровізація соціальних послуг у теоретичному вимірі є складним процесом, що вимагає міждисциплінарного підходу – поєднання правової доктрини, соціологічного аналізу та управлінських інновацій. Основним викликом є забезпечення балансу між технічною ефективністю та дотриманням прав людини, що стає критично важливим у періоди соціальних та гуманітарних криз [8].

У кризових умовах воєнного стану, пандемії, гуманітарної нестабільності цифровізація соціальних послуг стає інструментом оперативної взаємодії держави з громадянами. Проте саме в ці періоди загострюються структурні вади національної правової системи, що перешкоджають ефективному та справедливому функціонуванню цифрових механізмів. Ці виклики мають як юридичний, так і соціальний характер.

Одним із головних викликів є правова фрагментарність у сфері цифрового соціального захисту. Хоча в Україні діють окремі закони, що регулюють соціальні послуги, адміністративні процедури, захист персональних даних, проте відсутній єдиний нормативний акт, який би узгоджено регулював цифрове надання соціальних послуг. Як зазначає В. Луць, правове поле часто запізнюється за цифровими інноваціями, створюючи ситуації невизначеності і юридичного вакууму [9].

Другим важливим викликом є цифрова нерівність, яка в умовах війни лише посилюється. Частина населення, зокрема внутрішньо переміщені особи, мешканці тимчасово окупованих територій, літні люди та особи з інвалідністю, часто позбавлені доступу до інтернету, пристроїв або базової цифрової грамотності. Як підкреслює Н. Власова, без вбудованих у правову систему механізмів компенсації цифрової нерівності виникає ризик подвійної маргіналізації – соціальної й цифрової [2].

Значною правовою проблемою залишається захист персональних даних. Платформи, що використовуються для надання соціальних послуг, збирають великі масиви чутливої інформації про стан здоров'я, фінансове становище, родинні зв'язки тощо. Проте Закон України «Про захист персональних даних» не відповідає вимогам GDPR, зокрема щодо принципів прозорості, обмеження цілей, права на забуття та процедур повідомлення про витік даних [10]. Як зазначає F. Bannister, в умовах кризи особливо важливо не допустити спрощення процедур без належного юридичного контролю [11].

У міжнародному дискурсі наголошується на тому, що цифрове врядування має базуватись не лише на ефективності, а й на дотриманні принципів справедливості, прозорості та зворотного зв'язку. Наприклад, у звіті United Nations E-Government Survey (2022) підкреслюється, що цифрові сервіси без механізмів участі громадян та контролю можуть поглиблювати недовіру до інституцій [8].

Крім того, вітчизняні правознавці, зокрема О. Загородній, вказують на відсутність механізмів оскарження цифрових рішень, зокрема автоматичних відмов у наданні послуг, або незрозумілості алгоритмів, якими керуються електронні системи. Це створює ризики для принципу правової визначеності та доступу до правосуддя [6].

Таким чином, правові виклики цифровізації в умовах криз стосуються не лише змісту регулювання, але й підходів до його формування. Без чіткої правової рамки, заснованої на правах людини та принципах верховенства права, цифрові інструменти можуть стати джерелом нових форм нерівності та виключення, замість інструменту соціального захисту.

У відповідь на сучасні виклики, зумовлені війною, пандемією та внутрішніми кризами, територіальні гро-

мади України вимушено стали осередками гнучкої адаптації соціальних послуг до нових реалій. Правове забезпечення цієї адаптації потребує не лише змін до чинного законодавства, а й формування нових механізмів на перетині публічного управління, цифрових технологій та прав людини.

Одним із ключових адаптивних інструментів є цифрові платформи соціального захисту, зокрема «Соціальна громада», «ЄДопомога», а також функціонал мобільного застосунку «Дія». Ці платформи дозволяють вести реєстри отримувачів допомоги, обробляти звернення, здійснювати автоматизоване призначення послуг та інтегрувати облік на рівні територіальних громад і центральної влади [6]. Проте, як зазначає О. Шевченко, сам по собі цифровий інструмент не може гарантувати якість послуги без чіткої юридичної моделі його використання [1].

На сьогодні більшість платформ функціонують на базі пілотних проєктів або розпорядчих актів, що не мають статусу нормативно-правових. Це створює правову невизначеність: відсутність механізмів контролю, відповідальності, процедур оскарження або захисту користувача у разі технічних збоїв. Як слушно зазначає К. Тищенко, правове поле повинно не лише слідувати за технологіями, але й формувати принципи їх етичного і правового використання [12].

Другою важливою складовою є локальне нормотворення, що дозволяє громадам формувати власні регламенти та програми цифрового надання соціальних послуг. Наприклад, у низці громад введено локальні порядки надання цифрових субсидій, обліку ВПО, або інструменти електронного зворотного зв'язку з мешканцями.

У європейській практиці адаптивність цифрових сервісів забезпечується за рахунок інституціоналізації прав на цифрову інклюзію. Так, у Швеції та Естонії на законодавчому рівні закріплено обов'язок держави забезпечити доступ до цифрових сервісів для всіх громадян, включно з технічною підтримкою, навчанням, альтернативними (аналоговими) каналами.

Національна практика поки що лише частково відображає ці принципи. Як відзначає Н. Власова, в Україні відсутній правовий механізм компенсації для осіб, які не можуть скористатися цифровими інструментами – зокрема через інвалідність, вік чи відсутність пристроїв [2]. Це створює ситуацію, коли цифровізація фактично дискримінує вразливі групи, замість того щоб їх підтримувати.

Важливою частиною адаптації є також механізми публічної підзвітності цифрових сервісів, що включають електронні консультації, опитування, відкриті API для моніторингу статистики, інтеграцію з платформами державного аудиту. У цьому контексті показовими є висновки F. Bannister, які наголошують на необхідності впровадження зворотного зв'язку в цифровому врядуванні як критерію довіри й легітимності [11].

Таким чином, правове забезпечення адаптації соціальних послуг у кризовий період має базуватися на таких принципах:

- юридична визначеність функціонування цифрових платформ;
- локалізація та регіоналізація цифрових рішень із дотриманням правових гарантій;
- інституційне закріплення цифрових прав, зокрема права на інклюзію та захист даних;
- підзвітність і прозорість цифрових процедур через відкриті механізми контролю.

У результаті проведеного аналізу стає очевидним, що успішна цифровізація соціальних послуг потребує не лише технічної модернізації, а насамперед – системного оновлення правових підходів, орієнтованих на захист прав людини, інклюзивність та підзвітність цифрових процесів. У цьому контексті особливого значення набуває гар-

монізація законодавства, розширення повноважень територіальних громад і формування нової правової культури цифрового врядування.

Серед пріоритетних напрямів удосконалення можна виділити:

1. Прийняття рамкового закону про цифрові соціальні послуги. Такий акт має систематизувати основні терміни, визначити статус цифрових платформ, закріпити порядок обробки заяв, доступу до сервісів, електронної ідентифікації, порядку оскарження тощо.

2. Інституціоналізація цифрових платформ. Платформи на кшталт «Дія» чи «Соціальна громада» мають бути не лише інструментами, а повноцінними суб'єктами у сфері публічних послуг із визначеними правами, обов'язками й відповідальністю. Це передбачає зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування» та «Про соціальні послуги».

3. Одним із пріоритетних завдань є закріплення на законодавчому рівні обов'язку держави забезпечувати рівний доступ усіх громадян до цифрових послуг. Особливу увагу слід приділити створенню умов доступності для людей з інвалідністю, осіб похилого віку та внутрішньо переміщених осіб. В європейській практиці одним із ефективних механізмів оцінювання доступності цифрових сервісів стало запровадження муніципальних індексів цифрової інклюзії, які дозволяють системно моніторити рівень забезпечення прав різних соціальних груп.

4. Необхідною умовою ефективної цифровізації соціальних послуг є приведення українського законодавства у відповідність до стандартів GDPR. Зокрема, потребує суттєвого оновлення Закон України «Про захист персональних даних», що має включати уточнення принципів прозорості, добровільної згоди на обробку даних, пропорційності збору інформації, відповідальності за витоки персональних даних і гарантування цифрових прав осіб. Впровадження таких змін сприятиме зростанню довіри громадян до державних цифрових сервісів.

5. Запровадження механізмів публічного контролю. Необхідно створити обов'язкові механізми зворотного зв'язку: електронні скарги, консультації, опитування, публічні дашборди тощо.

6. Цифрова правосвідомість і просвіта. Паралельно із законодавчими змінами має здійснюватися освітня робота з населенням щодо користування цифровими сервісами, захисту прав у цифровому середовищі та можливостей оскарження цифрових рішень.

7. Важливо забезпечити розвиток локального правотворення у сфері цифрових послуг. Територіальні громади повинні мати у своєму розпорядженні не лише технічні ресурси, а й належні правові механізми для самостійного формування місцевої цифрової політики. Для цього необхідно внести відповідні зміни до чинних підзаконних нормативно-правових актів і забезпечити державну підтримку цього процесу.

Усі ці напрями мають реалізовуватися в рамках єдиної стратегії цифрової трансформації соціального сектору, яка враховує як глобальні тенденції, так і реалії посткризового розвитку України.

Цифровізація соціальних послуг у територіальних громадах України в умовах криз є не лише інструментом оперативного реагування держави на соціальні виклики, а й показником спроможності правової системи адаптуватися до динамічних трансформацій сучасності. Як засвідчено у статті, впровадження цифрових платформ та електронних сервісів має значний потенціал, але супроводжується суттєвими правовими проблемами – від фрагментарності законодавчої бази до відсутності стандартів цифрової інклюзії.

Проаналізовано як український досвід, так і зарубіжні підходи, що дозволило виявити кілька критичних напрямів удосконалення правового регулювання: інституційне

оформлення цифрових платформ, гармонізація із стандартами захисту персональних даних (GDPR), закріплення цифрової інклюзії як невід'ємного права, розширення повноважень громад щодо локальної цифрової політики. Особливу увагу приділено необхідності публічного контролю за цифровими процесами, формуванню правової цифрової свідомості населення та системній інтеграції інновацій у публічне управління.

Запропоновані у статті висновки та рекомендації можуть бути використані під час розробки нормативних актів, стратегій цифрової трансформації соціального сектору, а також у правозастосовній практиці територіальних громад і державних органів. Результати дослідження підкреслюють, що цифровізація має бути не лише технологічним рішенням, а насамперед – правовим процесом, в центрі якого перебуває людина та її гідність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко О. О. Соціальні послуги в умовах цифрової трансформації: досвід України та країн ЄС. *Публічне управління і адміністрування*. 2022. № 1. С. 88–96.
2. Власова Н. В. Цифрова інклюзія як правова категорія у контексті соціального захисту населення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. Вип. 90. С. 125–130.
3. Osimo D. The Future of Government 2030+: A Citizen Centric Perspective on New Government Models. *European Commission, Joint Research Centre*. Luxembourg, 2019. P. 76-80.
4. Lindgren I., Madsen C. O. Decoupling the digital from the social: Lessons from e-government in Sweden. *Government Information Quarterly*. 2022. Vol. 39, № 1.
5. Чалабієва М. Р. Цифровізація управління: еволюція адміністративно-правових послуг електронної держави в Україні. *Еволюція адміністративно-правової думки в сучасній Україні* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Харків, 2024. С. 90–93.
6. Загородній О. С. Адміністративно-правовий механізм реалізації цифрових прав громадян в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2022. № 10. С. 74–78.
7. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19> (дата звернення: 27.04.2025).
8. United Nations E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government. *UN Department of Economic and Social Affairs*. New York, 2022. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/> (дата звернення: 27.04.2025).
9. Луць В. В. Правові засади цифровізації публічної влади в умовах воєнного стану. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. № 4. С. 22–28.
10. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 28.04.2025).
11. Bannister F., Connolly R. The trouble with transparency: A critical review of openness in e-government. *Policy & Internet*. 2011. Vol. 3, No. 1. P. 1–30.
12. Тищенко К. О. Правове регулювання цифрового врядування в Україні: проблеми і перспективи. *Право України*. 2023. № 3. С. 45–52.

**ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИБОРІВ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД
БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНИ****PECULIARITIES OF ORGANIZING ELECTIONS IN THE POST-WAR PERIOD
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Чиркін А.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Балог В.Ю., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Гавриляк Е.І., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена комплексному аналізу специфіки організації виборчого процесу у післявоєнний період Боснії і Герцеговини. Досліджується вплив Дейтонських мирних угод на організацію виборів, зокрема на електоральну систему та політичну репрезентацію етнічних груп. Зосереджується увага на особливостях формування виборчих округів, етнократичних механізмах, що визначають етапи голосування, а також на проблемах демократичної легітимності в умовах післявоєнного конфлікту. Аналізується роль міжнародних спостерігачів у забезпеченні прозорості виборчого процесу та викликів, які пов'язані із здійсненням реформ виборчої системи.

Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю глибокого аналізу виборчих процесів у післявоєнний період Боснії та Герцеговини, які стали безпрецедентним явищем на теренах Європи з часів Другої Світової війни. Повоєнні вибори організовані відповідно до положень Дейтонських угод, заклали основу для демократичного розвитку держави, однак продемонстрували значні виклики пов'язані з етнополітичною структурою країни, впливом міжнародної спільноти та проблемами забезпечення рівноправного виборчого процесу. Досвід Боснії та Герцеговини є особливо цінним для України, що також стикнеться з питаннями відновлення демократичних інститутів післявоєнний період. Вивчення цих питань допомагає не лише зрозуміти слабкі місця повоєнної виборчої системи БіГ, а й формувати можливі моделі відновлення виборчого процесу в державах, що переживають подібні виклики.

Мета статті. Дослідити особливості організації виборів у післявоєнний період Боснії та Герцеговини, проаналізувати їх правовий та політичний вплив на стабільність держав. Увага приділяється ролі Дейтонських угод у формуванні виборчої системи, впливу етнополітичного фактору на виборчі механізми, а також значення міжнародного посередництва у забезпеченні демократичного волевиявлення громадян. Окремо розглядається можливість адаптації досвіду Боснії та Герцеговини для України в контексті організації виборів у післявоєнний період.

Ключові слова: виборчий процес, післявоєнний період, повоєнні вибори, правові механізми, постконфліктне врегулювання, етнічні квоти.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the specifics of the organization of the electoral process in the post-war period of Bosnia and Herzegovina. The influence of the Dayton Peace Accords on the organization of elections, in particular on the electoral system and political representation of ethnic groups, is investigated. Attention is focused on the peculiarities of the formation of constituencies, ethnocentric mechanisms that determine the stages of voting, as well as on the problems of democratic legitimacy in the post-war conflict. The role of international observers in ensuring transparency of the electoral process and challenges associated with the implementation of reforms of the electoral system is analyzed.

The relevance of this topic is due to the need for in-depth analysis of electoral processes in the post-war period of Bosnia and Herzegovina, which have become unprecedented in Europe since the Second World War. The post-war elections organized in accordance with the provisions of the Dayton Agreements laid the foundation for the democratic development of the state, but showed significant challenges associated with the ethno-political structure of the country, the influence of the international community and the problems of ensuring an equal electoral process. The experience of Bosnia and Herzegovina is especially valuable for Ukraine, which will also face the issues of restoring democratic institutions in the post-war period. The study of these issues helps not only to understand the weaknesses of the post-war electoral system of BiH, but also to form possible models for the resumption of the electoral process in states experiencing similar challenges.

Purpose of the article. Study the peculiarities of the organization of elections in the post-war period of Bosnia and Herzegovina, analyze their legal and political impact on the stability of states. Attention is paid to the role of the Dayton Agreements in the formation of the electoral system, the influence of the ethno-political factor on electoral mechanisms, as well as the importance of international mediation in ensuring the democratic will of citizens. Separately, the possibility of adapting the experience of Bosnia and Herzegovina for Ukraine in the context of organizing elections in the post-war period is considered.

Key words: electoral process, post-war period, post-war elections, legal mechanisms, post-conflict settlement, ethnic quotas.

Постановка проблеми. Проблематика статті зосереджується на аналізі особливостей організації виборчого процесу в Боснії і Герцеговині після завершення збройного конфлікту, з урахуванням правових механізмів, запроваджених Дейтонськими мирними угодами. Дослідження спрямоване на виявлення ключових чинників, що вплинули на формування виборчої системи, оцінку її відповідності демократичним стандартам та ефективності з огляду на забезпечення політичної стабільності. Окрему увагу приділено потенційному застосуванню отриманих висновків у контексті України, яка у перспективі потребуватиме розробки власної моделі виборчого процесу в умовах післявоєнного відновлення.

У цьому контексті актуалізується потреба у вивченні зарубіжного досвіду формування виборчих інституцій

у перехідний період, з метою критичної оцінки їхньої ефективності, внутрішньої логіки та адаптивності до умов постконфліктного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Збройний конфлікт і Дейтонські угоди визначили політичний і правовий контекст, який вплинув на подальший розвиток ситуації у регіоні, вибори стали важливим етапом у встановленні мирного порядку та відновленні стабільності у Боснії і Герцеговині. Зазначені угоди, маючи статус міжнародного договору комплексного характеру, закріпили нову конституційну модель державного устрою Боснії і Герцеговини, основою якої став принцип етнополітичного балансу. Угода передбачила створення двох автономних суб'єктів – Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки

Сербської – із закріпленням складного механізму розподілу повноважень між центральними органами та складовими частинами держави [1].

Зазначене конституційне переформатування, закріплене у Дейтонських угодах, не лише визначило територіально-політичну архітектуру Боснії і Герцеговини, а й безпосередньо вплинуло на формування виборчої системи держави. Якщо розглядати модель виборчої системи Боснії і Герцеговини, вона є основою становлення політичної структури країни та має безпосередній вплив на розвиток демократії в суспільстві. Виборча система Боснії і Герцеговини є однією з найскладніших у світі, що зумовлено етнічною структурою населення та наслідками мирної угоди 1995 року, яка завершила війну в країні. Ця система покликана забезпечити представництво трьох «конститутивних народів»: босняків (мусульман), сербів та хорватів [2].

Модель виборчої системи Боснії і Герцеговини є основою становлення політичної структури країни та має безпосередній вплив на розвиток демократії в суспільстві. Досліджуючи динаміку виборчої системи, можна стверджувати, що вона пройшла декілька етапів розвитку. Перший етап з 1996–1998 роки характеризується спробами зміцнення інститутів способом неінституційного регулювання. Щодо другого електорального циклу (1998–2002р.), то він поставив початок розробці нового виборчого законодавства, так як на той період часу головною проблематикою для країни було створення системи агрегації та представництва інтересів, яка б не будувалася на національному розподілі [3].

Варто зазначити, що демократична легітимність виборів БіГ післявоєнного конфлікту викликала значні суперечки як у середині країни так і серед міжнародної спільноти. Проблема полягала в тому, що хоча формально вибори були оголошені відповідно до міжнародних домовленостей. Умови для їх проведення не відповідали стандартам демократичного волевиявлення. Відсутність свободи слова та пересування неможливість для значної частини біженців повернутися додому, а також загальна політична поляризація суспільства ставили під сумнів справжню конкурентність виборчого процесу.

Явка на загальних виборах 14 вересня 1996 року в Боснії і Герцеговині склала близько 79% зареєстрованих виборців. Було зареєстровано приблизно 2,9 мільйона виборців, з них понад 500 000 – біженці та внутрішньо переміщені особи, які мали змогу голосувати за місцем своєї довоєнної реєстрації відповідно до концепції «home voting» [4].

ОБСЄ відігравали ключову роль у виборчому процесі БіГ після закінчення війни. Аналізуючи діяльність ОБСЄ ми дійшли висновку, що її вплив полягав у становленні виборчих правил організації виборів і нагляді за їх проведенням. ОБСЄ активно експериментувало з виборчими моделями намагаючись сприяти міжетнічному співіснуванню. Спочатку посилюючись на Дейтонські угоди використовувалися консолідаційні методи, але згодом впроваджували елементи інтеграційного підходу щоб заохотити голосування за межетнічні партії. «Правила і положення» Тимчасової виборчої комісії, схвалені 16 липня 1996 року, встановили на виборах в законодавчі органи влади пропорційне представництво з простою квотною системою [5]. Призначені ОБСЄ на вересень 1996 р. загальні вибори пройшли у контексті домінування військових еліт і націоналістичних партій, які отримали підтримку значної частини виборців. Це у свою чергу незадовільно міжнародних спостерігачів і організацій, які були залучені в процес стабілізації країни. Оскільки, результати виборів не відповідали очікуванням міжнародної спільноти щодо демократизації БіГ після 1997 р. почався пошук способів реформування виборчої системи. Постійний виборчий закон Боснії і Герцеговини був ухвалений лише в 2001 р.

До цього моменту Тимчасова виборча комісія під контролем ОБСЄ випробувала на окремих виборах цілий ряд інструментів електорального дизайну, направлених на формування мультіетнічної структури управління на всіх рівнях.

Виборчі комісії діяли на центральному, регіональному та місцевому рівнях, координуючи свої дії з міжнародними органами, які мали наглядові та консультативні повноваження. Центральна виборча комісія формувалася за участі міжнародних експертів і була підпорядкована ОБСЄ, що мало гарантувати неупередженість і дотримання демократичних стандартів.

Їхні функції охоплювали підготовку нормативної бази, реєстрацію кандидатів і партій, організацію голосування, підрахунок голосів та оголошення результатів. Тимчасова виборча комісія, створена під егідою ОБСЄ, відповідала за загальну координацію процесу, дотримання положень Дейтонських угод, а також забезпечення прозорості та легітимності виборів. На місцевому рівні комісії контролювали технічні аспекти виборів, навчання персоналу та вирішення виборчих спорів [6].

Особливість ситуації 1996 року полягала в тому, що виборчі комісії працювали в умовах глибокої етнополітичної поляризації суспільства, недовіри між колишніми сторонами конфлікту та втручання з боку міжнародної адміністрації. Попри значні виклики – від проблем з доступом до виборців у зонах переміщення до маніпуляцій з боку політичних акторів – виборчі комісії виконали свою функцію як інструмент реалізації демократичного процесу та легітимізації новостворених органів влади.

Аналізуючи процес еволюції виборчої системи Боснії і Герцеговини у період з 1996 по 2001 роки, варто зазначити, що цей часовий відрізок позначився суттєвими трансформаціями, спрямованими на стабілізацію політичного середовища та поступову демократизацію виборчого процесу. Основні нововведення включало запровадження обов'язкових передвиборчих програм. Така вимога була спрямована на формування більш усвідомленого виборчого процесу, у межах якого громадяни отримували змогу оцінювати не лише партійні гасла, а й конкретні політичні стратегії. Окрему увагу в цих програмах приділяли питанням повернення біженців, захисту прав національних меншин, економічних реформ і соціальних гарантій. Саме такий підхід давав змогу поступово відходити від риторики етнічного протистояння та сприяв переходу до змістовнішої політичної дискусії.

Не менш значущим кроком стало обмеження термінів мандатів для більшості виборних посад, за винятком членів Президії Боснії і Герцеговини, чия діяльність регулювалася конституційними нормами. Це обмеження мало на меті забезпечити оновлення політичної еліти та запобігти монополізації влади окремими партіями або групами.

Ще однією вагомою зміною стала реформа підрахунку голосів під час формування Палати народів Федерації Боснії і Герцеговини. Виборці отримали можливість підтримувати не лише кандидатів від своєї етнічної групи, а й представників інших політичних сил. Це рішення сприяло зменшенню етнічного розмежування виборчого процесу та стимулювало партії до формування більш інклюзивних передвиборчих списків.

Реформи виборчої системи також зачепили територіальний устрій виборчих округів, які були сформовані з урахуванням етнічного розмаїття. Важливим нововведенням стало впровадження механізму «компенсаційних мандатів», що дозволяв коригувати диспропорцію між кількістю отриманих голосів і розподілом мандатів у законодавчих органах. На виборах 2002 року виборча комісія застосувала цей механізм для розподілу мандатів між партіями, які не подолали тривідсотковий бар'єр, що дозволило посилити представництво політичних сил, орієнтованих не лише на етнічні, а й на соціально-економічні питання.

Частина цих реформ, зокрема гендерні квоти, формування багатоскладових виборчих округів, механізм «компенсаційних мандатів» і система преферентного голосування, згодом стали невід'ємними елементами виборчого законодавства країни. Сукупно вони сприяли не лише стабілізації політичного середовища, а й поступовому формуванню більш інклюзивної виборчої системи.

Разом із цим виникла об'єктивна потреба у вдосконаленні механізмів організації виборчого процесу, що зумовило переосмислення підходів до адміністрування виборів як ключового інструменту забезпечення їх прозорості, ефективності та довіри з боку громадян. Адміністрування виборів у Боснії і Герцеговині характеризується низкою системних проблем, які мають як юридичний, так і політичний характер.

Виборчий процес у цій державі детермінований положеннями Дейтонської мирної угоди 1995 року, що знайшла відображення у Конституції Боснії і Герцеговини (додаток 4 до Угоди), та Законом про вибори Боснії і Герцеговини 2001 року. Однак чинна виборча модель, будучи результатом етнополітичного компромісу, не забезпечує повноцінної реалізації загального виборчого права та ефективного і неупередженого адміністрування виборчого процесу.

Однією з основоположних проблем виборчого адміністрування є дискримінаційний характер виборчої системи, яка передбачає, що вищі державні посади (зокрема, члени Президії Боснії і Герцеговини) можуть обиратися лише особами, що належать до одного з трьох «конститутивних народів»: босняків, хорватів або сербів. Це призвело до порушення прав громадян, які не ідентифікують себе як представники цих трьох етнічних груп. Так, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* (2009) [7]. Суд встановив, що таке обмеження суперечить статті 14 у поєднанні зі статтею 3 Протоколу №1 до Європейської конвенції з прав людини. Подібні висновки також містяться у рішеннях *Zornić v. Bosnia and Herzegovina* (2014) [8] та *Pilav v. Bosnia and Herzegovina* (2016) [9]. Незважаючи на те, що рішення ЄСПЛ є обов'язковими до виконання відповідно до статті 46 Конвенції, парламент Боснії і Герцеговини досі не вніс необхідні зміни до виборчого законодавства.

Наступною ключовою проблемою є фрагментарність та політизація виборчої адміністрації. Центральна виборча комісія Боснії і Герцеговини формально є незалежним органом, однак її склад затверджується за процедурою, що допускає політичний вплив, а ухвалення рішень часто відбувається в умовах політичної конфронтації. Крім того, вибори проводяться не лише на загальнодержавному рівні, а й в ентитетах – Федерації Боснії і Герцеговини та Республіці Сербській – де існують окремі виборчі комісії, що ускладнює координацію та створює правову невідповідність у процедурних аспектах виборчого процесу.

Крім того, система адміністрування виборів зазнає критики з боку міжнародних організацій за низький рівень прозорості та недостатній контроль над реєстрацією виборців. Особливо проблематичним є голосування громадян, що проживають за кордоном. Через відсутність ефективного механізму ідентифікації та перевірки місця проживання зафіксовано численні випадки фальсифікацій, подвійного голосування, маніпулювання місцем реєстрації тощо. Такі порушення зазвичай залишаються без належного реагування з боку правоохоронних органів, що підриває довіру виборців до результатів волевиявлення.

Проблемною залишається і відсутність узгодженості виборчого законодавства з міжнародними стандартами. У своїх висновках Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ та Венеційська комісія Ради Європи неодноразово закликали Боснію і Герцеговину забезпечити рівне виборче право, прозоре формування виборчих органів, ефективні механізми оскарження виборчих порушень та адекватну підготовку виборчих комісій [10]. Проте

рекомендації цих органів залишаються не реалізованими через відсутність політичної волі до реформ.

У результаті, адміністрування виборів у Боснії і Герцеговині страждає від системної правової невизначеності, структурного етнічного обмеження виборчих прав, політичної залежності виборчих органів, а також низької ефективності правозастосування. Невиконання рішень ЄСПЛ, нерегульованість голосування діаспори, відсутність комплексного підходу до законодавчої реформи є чинниками, які ставлять під сумнів демократичний характер виборів у цій державі.

Вибори, які відбулися під егідою ОБСЄ супроводжувалися низкою юридичних проблем та викликів, які ускладнили процес реалізації як принципів народного суверенітету, так і міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини.

Насамперед, слід зазначити, що правове поле, в межах якого здійснювалася організація виборчого процесу, було зумовлене міжнародно-правовими актами, насамперед Дейтонською угодою 1995 року [11], яка мала статус міжнародного договору та визначала не лише територіальну цілісність Боснії і Герцеговини, а й її конституційний устрій. У зв'язку з цим особливістю правового статусу виборів 1996 року стало домінування норм міжнародного права та міжнародного адміністративного управління над нормами національного виборчого законодавства. Фактичне здійснення управління виборчим процесом міжнародними інституціями, насамперед ОБСЄ, викликало сумніви щодо повноцінного здійснення суверенітету Боснії і Герцеговини, що суперечило класичним засадам народодовладдя, закріпленим у Загальній декларації прав людини 1948 року [12] та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року [13].

Юридичною проблемою стало й те, що система державного управління, сформована відповідно до Конституції Боснії і Герцеговини, яка є додатком до Дейтонської угоди, засновувала етнічно-територіальний принцип організації влади. Згідно з нею, державу було поділено на два ентитети – Федерацію Боснія і Герцеговина та Республіку Сербську, кожна з яких зберігала власну систему органів влади. Це спричинило фрагментацію єдиного правового поля, унеможливило уніфіковане застосування виборчих норм та створювало умови для дискримінації за етнічною ознакою. Правовий механізм участі у виборах був сконструйований так, що лише представники трьох «конституційних народів» – босняків, хорватів і сербів – мали доступ до ключових посад у державі. Це прямо суперечить принципу рівності громадян перед законом та заборони дискримінації, як закріплено у статті 14 Європейської конвенції з прав людини та статті 1 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [14].

Варто зазначити, що виборчий процес 1996 року відзначався відсутністю сталої, незалежної та національно легітимної виборчої адміністрації. Повноваження з організації виборів здійснювалися Тимчасовою виборчою комісією ОБСЄ, що підривало засади національного суверенітету та самоврядності. Усі спірні питання вирішувалися органами, не підзвітними громадянам Боснії і Герцеговини, що також не відповідає загальноприйнятим демократичним стандартам.

Враховуючи окреслені виклики, що постали перед Боснією і Герцеговиною у процесі організації виборів після завершення воєнного конфлікту, доцільним є звернення до цього досвіду з метою його адаптації до українського контексту.

У рамках відновлення публічної влади після завершення воєнного конфлікту Україна зіштовхнеться з низкою викликів, характерних для постконфліктних держав, зокрема тих, які виникли у Боснії і Герцеговині після 1996 року. Питання організації виборчого процесу в таких умовах виходить з межі технічної процедури волевиявлення громадян і набуває конституційно-правового

виміру. Передусім це пов'язано з необхідністю визначення моделей представництва в умовах політичної фрагментації, різного ступеня інтегрованості територій, що були під окупацією, та наявності глибоких соціальних і правових розривів, зумовлених війною.

Як свідчить приклад Боснії і Герцеговини, намагання забезпечити одночасно стабільність і репрезентативність у виборчій системі шляхом жорсткої етнополітичної інституціоналізації призвело до створення надмірно складної структури управління, у межах якої забезпечення реального демократичного змагального процесу виявилось ускладненим. У випадку України зберігається ризик правового закріплення тимчасових моделей політичної організації, які можуть у подальшому суперечити принципу уніфікованого підходу до конституційного устрою. Це, зокрема, стосується можливої неспівмірності у реалізації виборчих прав на територіях, які підлягатимуть реінтеграції, або ж надмірної децентралізації у формі спеціальних режимів політичного управління.

Крім того, суттєвим викликом стане потреба забезпечення нормативної єдності в застосуванні виборчого законодавства та створення належних процедурних гарантій реалізації активного і пасивного виборчого права у всіх регіонах держави. Досвід Боснії і Герцеговини демонструє, що без належного правового регулювання питання репрезентації, участі переміщених осіб у виборах та встанов-

лення справедливого балансу між гарантіями меншостей і єдністю держави можуть стати джерелом довгострокової політичної дестабілізації. Особливої уваги потребуватиме питання врегулювання статусу політичних партій, що діяли або виникли на тимчасово окупованих територіях, порядок їх участі у виборчому процесі, а також встановлення обмежень для осіб, причетних до колабораціонізму чи участі в незаконних збройних формуваннях.

Висновок. Дослідження організації виборчого процесу в післявоєнний період Боснії та Герцеговини показує важливість балансування між правовими, політичними та етнополітичними чинниками для забезпечення стабільності держави. Дейтонські угоди, що стали основою для формування виборчої системи, значною мірою визначили політичну архітектуру країни, де етнічні інтереси впливають на виборчі механізми, а міжнародне посередництво сприяє демократичному волевиявленню.

Однак, у контексті можливості адаптації досвіду Боснії та Герцеговини для України можна зробити висновок, що врахування етнополітичних аспектів та інституціоналізація міжнародного посередництва можуть бути корисними для організації виборчого процесу в умовах постконфліктного відновлення. Важливим є пошук збалансованих механізмів, що дозволяють уникнути затягування політичного процесу та забезпечити стійкість внутрішніх інститутів без надмірної залежності від зовнішніх сил.

ЛІТЕРАТУРА

- Contributors to Wikimedia projects. Constitution of Bosnia and Herzegovina - Wikisource, the free online library. *Wikisource, the free library*. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_Bosnia_and_Herzegovina
- Holinka P. *Digitální repozitář UK*. URL: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/127036/130304605.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Каравайцева О. Виборча система постконфліктної Боснії і Герцеговини. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 54. С. 154.
- Bosnia and Herzegovina: OSCE Election Assessment Team (1996) –. *ACE Electoral Knowledge Network* URL: https://aceproject.org/ero-en/topics/voter-registration/vry_bos1.pdf/view.
- OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina. Provisional Election Commission. Rules and Regulations. 1996. Sarajevo. Partial Decision U 5/98 I of 29 and 30 January 2000. Službeni glasnik BiH. No 23/00 URL: <http://www.ccbh.ba/eng/odluke/index.php?src=2>
- Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Bosnia and Herzegovina Elections 1996: OSCE Final Report. Vienna, 1996.
- HUDOC - European Court of Human Rights. *HUDOC - European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"item id":\["001-96491"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B).
- HUDOC - European Court of Human Rights. *HUDOC - European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"item id":\["002-9578"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B).
- HUDOC - European Court of Human Rights. *HUDOC - European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"item id":\["002-11085"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B).
- Elections in Bosnia and Herzegovina. *Organization for Security and Co-operation in Europe | OSCE*. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/bih>.
- Organization for Security and Co-operation in Europe | OSCE*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>.
- Загальна декларація прав людини, 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ У РЕАЛІЗАЦІЇ НИМИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ

LEGAL REGULATION OF PENSION PROVISION FOR UKRAINIAN MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILY MEMBERS IN THE EXERCISE OF THEIR SOCIAL RIGHTS

Юрченко І.І., аспірантка кафедри конституційного міжнародного права
та публічно правових відносин

Київський університет інтелектуальної власності та права

У науковій статті розкривається характеристика конституційного соціального права на соціальний захист військовослужбовців України та членів їх сімей в реалізації соціального права на пенсійне забезпечення. Здійснено порівняльний аналіз основних нормативно-правових актів, якими визначено конституційне соціальне право на соціальний захист в реалізації його військовослужбовцями України та членами їхніх сімей в частині пенсійного забезпечення з пенсійним забезпеченням військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ. Під час проведення дослідницької роботи авторами було виявлено суттєві розбіжності, які мають характер соціальної несправедливості, у порівнюваних документах.

Права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України, не є вичерпними [1, ст. 22], унормуванням питань соціальних прав і свобод військовослужбовців збройних формувань України покликані займатись закони в галузі регулювання військової сфери.

За результатами проведеного авторами даної наукової публікації дослідження, з метою удосконалення чинного законодавства в частині правового регулювання статусу військовослужбовців та членів їх сімей у реалізації соціальних прав і свобод в частині пенсійного забезпечення, запропоновано викласти статтю 50 Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" [2, ст. 50], так, як це викладено у частині четвертій пункту "в" статті 30 Закону України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ" [3, ст. 30], а саме: батьки та дружини (якщо вони не взяли повторний шлюб) військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу, які загинули, померли чи пропали безвісти в період проходження служби або померли після звільнення зі служби, але внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних при виконанні обов'язків військової служби (службових обов'язків), захворювання, пов'язаного з виконанням обов'язку із захисту Батьківщини, ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи чи виконанням міжнародного обов'язку, мають право на пенсію після досягнення чоловіками 55 років, жінками – 50 років, або якщо вони є інвалідами".

Ключові слова: соціальні права і свободи, конституційні обов'язки, Конституція України, Закони України, нормативно-правові акти, правовий статус особи, військовослужбовці, члени сімей військовослужбовців, конституційні гарантії, гарантії.

The article describes the characteristics of the constitutional social right to social protection of servicemen of Ukraine and members of their families in the realization of the social right to pension provision. The author makes a comparative analysis of the main legal acts which define the constitutional social right to social protection in the exercise of this right by servicemen of Ukraine and members of their families in terms of pension provision with the pension provision for servicemen and officers and rank-and-file personnel of internal affairs bodies. In the course of their research, the authors identified significant discrepancies, which have the character of social injustice, in the documents being compared.

The rights and freedoms of man and citizen enshrined in the Constitution of Ukraine are not exhaustive [1, Article 22], and the laws regulating the military sphere are intended to regulate the issues of social rights and freedoms of servicemen.

According to the results of the research conducted by the authors of this scientific publication, with a view to improving the current legislation in terms of legal regulation of the status of servicemen and members of their families in the exercise of social rights and freedoms in terms of pension provision, it is proposed to restate Article 50 of the Law of Ukraine 'On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons' [2, Art. 50], as set out in part four of paragraph c) of Article 30 of the Law of Ukraine 'On Amendments to the Law of Ukraine "On Pension Provision for Servicemen and Commanders and Rank-and-File Personnel of the Internal Affairs Agencies" [3, Art. 30], namely: parents and spouses (if they have not remarried) of servicemen, commanders and rank-and-file personnel who died, died or went missing during the period of service or died after discharge from service, but as a result of wounds, contusion, mutilation received in the performance of military service (official duties) diseases related to the performance of the duty to defend the Motherland, liquidation of the consequences of the Chernobyl disaster or performance of international duty, are entitled to a pension upon reaching the age of 55 for men and 50 for women, or if they are disabled.'

Key words: social rights and freedoms, constitutional duties, the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, regulations, legal status of a person, military personnel, members of military families, constitutional guarantees, guarantees.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни питання соціального захисту військовослужбовців – громадян України, які ціною власного здоров'я та життя чинять опір окупанту, потребує детального перегляду та удосконалення. Під час дії воєнного стану одним з пріоритетів держави є поліпшення механізму гарантій соціального захисту Захисників України та членів їх сімей, для розуміння того, що в разі втрати працездатності, або самого цінного втрати життя – військовослужбовці, а також їх рідні будуть соціально захищені. Для перемоги над ворогом вбачається за необхідне створити надійну та зрозумілу систему соціального захисту для зазначеної категорії осіб, з впровадженням сучасних цифрових платформ для звернень громадян, з метою урегулювання питань індивідів із дотриманням принципів соціальної справедливості в сучасному демократичному суспільстві,

зادля укріплення почуття соціальної захищеності та посилення мотивації із захисту країни у співвітчизників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теми конституційного соціального права на соціальний захист військовослужбовців ґрунтуються на працях таких українських вчених, як Пашинського В. [4, с. 65], Медвідь Л., Шамрай Б. [5, с. 671–672], та низки інших, які зробили внесок у розвиток механізму правового статусу та соціального захисту військовослужбовців в Україні.

Вступ. 24 лютого 2025 року виповнилось 3 роки від початку повномасштабної збройної агресії росії проти України, фактично ж сучасна російсько-українська війна триває вже 11 років. Саме стільки громадяни України відстоюють право нашої держави на існування. Українські військові виконують конституційний обов'язок із захисту територіаль-

ної цілісності та недоторканості Батьківщини, тому питання соціального захисту військовослужбовців України та членів їхніх сімей в реалізації соціальних прав і свобод з початком широкомасштабного вторгнення росії в Україну набуло нового значення, а саме в частині **гарантій** соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх родин.

Загально окреслені питання конституційного статусу прав і свобод військовослужбовців, та членів їх сімей, в свій час висвітлено в наукових дослідженнях згаданих вище за текстом авторів, окрему увагу авторами даної наукової публікації буде приділено питанню соціальної справедливості в частині пенсійного забезпечення родин Захисників України, які віддали власне життя, захищаючи територіальну цілісність та недоторканість нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Стаття 65 Конституції України зауважує, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України [1, ст. 65].

Громадяни відбуюють військову службу відповідно до закону.

В ч. 1 ст. 46 Конституції України зазначено, що громадяни мають право на соціальний захист, яке включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [1, ст. 46].

У сучасних умовах держава є основним суб'єктом соціальної політики, а тому, визначаючи напрями цієї політики, вона повинна:

забезпечувати реалізацію прав громадян на соціальний захист; проводити єдину політику в соціальній сфері;

забезпечувати прийняття законів та інших нормативно-правових актів, які регулюють питання соціального захисту;

визначати організаційно-правові форми соціального забезпечення та створювати умови для їх ефективного функціонування;

у законодавчому порядку визначати умови, порядок надання та розміри пенсій, допомог, пільг, соціального обслуговування та інших видів соціального забезпечення;

переглядати види та розміри соціальних виплат з метою покращення матеріального забезпечення громадян;

забезпечувати дотримання суб'єктами права соціального забезпечення вимог законодавства; здійснювати у встановлених формах нагляд і контроль за додержанням законодавства про соціальний захист населення, тощо.

Соціальний захист у сучасному демократично організованому суспільстві – це сфера перетинання життєво важливих інтересів громадян, яка стосується відносин власності, правових прийомів і засобів їх регулювання, соціальної політики держави й соціально-економічних прав людини. Це сфера відбиття таких загальнолюдських цінностей, як рівність, соціальна справедливість, гуманізм, моральні засади цивілізованого суспільства. Належна реалізація права на соціальний захист допомагає зміцненню почуття людської гідності, досягненню рівності й соціальної справедливості. має велике значення для політичної і правової інтеграції до міжнародної спільноти, підвищення індивідуального статусу людини й розвитку демократичних засад суспільства [6, с. 347]. Відтак, орган конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України та вирішує питання про відповідність законодавства Конституції – Конституційний Суд України у Рішенні від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 зазначив:

“Реалії, пов'язані зі збройною агресією Російської Федерації проти України, засвідчують особливу роль Збройних Сил України та інших військових формувань в обороні Української держави, її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності”;

“Громадяни України, які захищають Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, виконують

конституційно значущі функції; тож держава повинна надавати їм і членам їхніх сімей особливий статус та забезпечувати додаткові гарантії соціального захисту як під час проходження військової служби, так і після її закінчення”;

“Припис частини п'ятої статті 17 Конституції України чітко покладає на державу конституційний обов'язок щодо створення системи посиленої соціальної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей, що поширюється не тільки на спеціальні пенсії та допомогу для них, а й підтримку у сфері охорони здоров'я, освіти, а також надання житла та спеціальних підтримуючих заходів під час їх переходу до цивільного життя”;

“В умовах воєнного стану держава зобов'язана мобілізувати всі доступні їй ресурси для посилення своєї обороноздатності та відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України. Відтак усебічна підтримка військовослужбовців Збройних Сил України є одним із засобів розширення оборонних можливостей держави” [7].

Під час проведення аналізу нормативно-правових актів, автори даної наукової статті акцентують увагу на тому, що в Законі України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб”, а саме статті 6 Пенсії сім'ям померлих пенсіонерів, сказано: “Сім'ї померлих пенсіонерів з числа військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, мають право на пенсію в разі втрати годувальника на загальних підставах із членами сімей військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом.” Тобто члени сімей загинув при виконанні службового обов'язку військовослужбовців мають право на отримання пенсії по втраті годувальника на загальних підставах.

В частині четвертій пункту “в” статті 30 Закону України “Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ” зазначено: “батьки та дружини (якщо вони не взяли повторний шлюб) військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ, які загинули, померли чи пропали безвісти в період проходження служби або померли після звільнення зі служби, але внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних при виконанні обов'язків військової служби (службових обов'язків), захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті, ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи чи виконанням інтернаціонального обов'язку, мають право на пенсію після досягнення чоловіками 55 років, жінками – 50 років або якщо вони є інвалідами” [3, пункт в, ст. 30].

На думку авторів, даними засадами порушено питання соціальної справедливості, а саме – чому рідні військовослужбовців органів внутрішніх справ мають право на пенсію по досягненню жінками 50, а чоловіками 55 років відповідно, а рідні військовослужбовців, які загинули, або пропали без вісті, захищаючи суверенітет і територіальну цілісність України обмежені в цих правах?

Окрему увагу слід приділити родинам зниклих без вісті за особливих обставин військовослужбовців. Очікування та пошуки хоч якоїсь інформації щодо зниклого військовослужбовця є психологічно виснажливими випробуваннями для близьких. З психологічної точки зору рідний, який пропав без вісті є невизначеною втратою, що являє собою найбільш стресовий вид втрати, який не піддається вирішенню. Зі смертю відбувається офіційне засвідчення втрати, а траурні ритуали дозволяють попрощатися з рідною людиною. Натомість постійна двозначність блокує пізнання і формування сенсу того, що відбувається. Втрата близьких викликає душевний біль та горе, при втраті, пов'язаній з двозначністю, емоційний біль набагато інтенсивніший, а відтак посилюється вплив на добробут людини. Невизначена втрата – це унікальний тип втрати, який викликає унікальний вид горя, якому немає кінця, і причиною є не слабкість людини, а двозначність ситуа-

ції. Зберігається надія на те, що близька людина жива, але є безліч відчуттів, які неможливо прожити у зв'язку з цим очікуванням.

Стан, в якому опиняються рідні, являє собою реакцію на невизначеність. Невизначена втрата ґрунтується на стресі, вона не є медичною, але симптоми подібні до травми або складного горя. І ці симптоми у даному випадку є результатом соціального контексту неоднозначної втрати, отже, питання соціального забезпечення родин осіб, зниклих безвісти за особливих обставин також потребує досконалого вивчення, тому авторами вбачається за доцільне частину другу статті 4 Закону України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб” [2, ст. 4] після слів “здійснюється у порядку, встановленому цим Законом для військовослужбовців відповідних прирівняних посад та членів їх сімей” доповнити словами “також членів сімей осіб, зниклих безвісти за особливих обставин або тих, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок виконання обов’язків служби у військовому резерві під час безпосередньої участі в антитерористичній операції у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, перебуваючи безпосередньо в районах та у період здійснення зазначених заходів внаслідок збройної агресії проти України”.

Резюме. З огляду на вищевикладене, автори вбачають за доцільне дослідити та перепрацювати питання конституційного закріплення правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей у реалізації соціальних прав і свобод, особливо в умовах збройної агресії російської федерації проти України, з метою поліпшення на законодавчому рівні.

Також задля встановлення соціальної справедливості запропоновано статтю 6 Закону України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб” викласти в наступній редакції:

стаття 6 Пенсії сім’ям померлих пенсіонерів з числа військовослужбовців, та членам сімей військовослужбовців, які загинули, пропали без вісті або потрапили до полону під час виконання службового обов’язку.

6¹ Сім’ї померлих пенсіонерів з числа військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, мають право на пенсію в разі втрати годувальника на загальних підставах із членами сімей військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом.

6² Батьки та дружини (чоловіки) (якщо вони не взяли повторний шлюб) військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу Збройних Сил України, та деяких інших осіб, які загинули, померли чи пропали безвісти за особливих обставин (під час виконання завдань із захисту Батьківщини), а також потрапили у полон, в період проходження служби, або померли після звільнення зі служби,

але внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних при виконанні обов’язків військової служби (службових обов’язків), захворювання, пов’язаного з перебуванням на фронті, у полоні, ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи чи виконанням міжнародного обов’язку, мають право на пенсію після досягнення чоловіками 55 років, жінками – 50 років або якщо вони є інвалідами.

Висновки. Оборона України – це передусім захист держави від збройної агресії, що безумовно є справою честі і обов’язком кожного громадянина. Вона поєднує комплекс політичних, економічних, воєнних, соціальних і правових заходів щодо забезпечення незалежності, територіальної цілісності, захисту інтересів держави і мирного життя народу України.

Захист Вітчизни – це не лише її оборона. Це і стан захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, законних інтересів держави та прав громадян від посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, це відповідний рівень громадського порядку та громадської безпеки, збереження національної культури та ін. Усі ці аспекти захисту Вітчизни мають відстоюватись громадянами.

Військова служба в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, полягає в професійній діяльності придатних до неї за станом здоров’я та віком громадян України, пов’язаній із захистом Батьківщини. Військова служба є державною службою особливого характеру, а виконання громадянами України військового обов’язку – почесним обов’язком кожного. Конституційний Суд України неодноразово розглядав проблему, пов’язану з реалізацією права на соціальний захист, і сформулював правову позицію, згідно з якою Конституція України виокремлює певні категорії громадян України, що потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави. До них, зокрема, належать громадяни, які відповідно до статті 17 Конституції України перебувають на військовій службі (Рішення Конституційного Суду України від 17 березня 2004 року № 1-13/2004 у справі про соціальний захист військовослужбовців і працівників правоохоронних органів). Необхідність додаткових гарантій соціальної захищеності цієї категорії громадян як під час проходження служби, так і після її закінчення зумовлена насамперед тим, що військова служба пов’язана з ризиком для життя і здоров’я, підвищеними вимогами до дисципліни, професійної придатності, фізичних, вольових та інших якостей. Порядок проходження служби врегульовано спеціальними нормативно-правовими актами, що покладають на громадян, які перебувають на такій службі, додаткові обов’язки і відповідальність [6, ст. 487–489]. Тому удосконалення механізму гарантій соціального захисту Захисників України та членів їх сімей в частині пенсійного забезпечення є нагальною вимогою сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: станом на 1 трав. 2024 р. / *Верховна Рада України*. Суми: Notis, 2025. 56 с.
2. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 1 січ. 1992 р. № 2262-XII *Верховна Рада України*. 1992. 9 квіт. в редакції від 4 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text> (дата звернення 14.04.2025)
3. Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ”: Закон України від 4 лют. 1994 р. № 3946-XII *Верховна Рада України*. 1994. 2 квіт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3946-12#Text> (дата звернення 14.04.2025)
4. Пашинський В. Й. Поняття та елементи конституційно-правового статусу військовослужбовців: *Право України*. 2005 р. С. 74–78.
5. Пашинський В. Й., Медвідь Л. П., Шамрай Б. М. Правовий статус та соціальний захист військовослужбовців: поняття і правове регулювання.- *baltjapublishing.lv.*, 2023 р. С. 651–674. URL: <http://www.baltjapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/342/9400/19630-1?inline=1> (дата звернення 14.04.2025).
6. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011р. – 1128 с.
7. Матвеева Ю., Окремі аспекти соціального захисту військовослужбовців в умовах воєнного стану. *Право в умовах війни*: веб-сайт <https://law-in-war.org/okremi-aspekty-soczialnogo-zahystu-vijskovosluzhbovciv-v-umovah-voyennogo-stanu/> (дата звернення 14.04.2025))

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/23>

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ СЛУЖБОВО БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

THE GENERAL THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR FORCES OF UKRAINE

Гіденко Є.С., старший викладач
кафедри тактико-спеціальної підготовки

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Спрямоване на глибокий аналіз основних принципів та нормативно-правової бази, що регулюють діяльність сил сектору безпеки та оборони в Україні. У роботі розглядаються ключові законодавчі акти, зокрема Закон України «Про національну безпеку України», Конституція України, а також інші нормативні документи, які визначають повноваження органів державної влади у сфері забезпечення національної безпеки та оборони. Особливу увагу приділено аналізу механізмів правового регулювання, які забезпечують ефективне функціонування силових структур у мирний та воєнний час.

Зокрема, досліджується адміністративно-правовий аспект службово-бойової діяльності, що охоплює права, обов'язки та відповідальність учасників цієї діяльності, включаючи військовослужбовців та цивільних осіб, що працюють у структурах оборони та безпеки. З'ясовано важливість чіткого визначення правового статусу кожного з учасників, що впливає на ефективність виконання службових обов'язків та правову відповідальність за порушення. Одним із важливих елементів є цивільний демократичний контроль, який забезпечує підзвітність силових структур перед суспільством та органами державної влади, створюючи умови для належного дотримання прав людини та запобігання корупції чи зловживанням з боку посадових осіб.

У роботі також акцентується увага на постійному оновленні правових норм і нормативно-правових актів, що дає можливість адаптувати діяльність сил сектору безпеки та оборони до нових викликів. Особливо важливим є забезпечення гнучкості правової системи в умовах гібридних загроз, кібербезпеки та розвитку сучасних технологій, що потребують від органів безпеки швидкої реакції та ефективного використання новітніх методів боротьби з загрозами.

Адаптація правових засад до сучасних вимог та реалій є важливим чинником для зміцнення обороноздатності держави та підвищення ефективності реагування на зовнішні та внутрішні загрози. Розвиток правових засад дозволяє удосконалювати механізми взаємодії між державними органами, силовими структурами та громадськістю, що сприяє підвищенню національної безпеки та стабільності в умовах сучасного геополітичного середовища.

Ключові слова: національна безпека, правове регулювання, сектор безпеки та оборони, адміністративно-правові засади, цивільний контроль, службово-бойова діяльність.

This work is aimed at a deep analysis of the main principles and the normative-legal framework that regulates the activities of the security and defense sector in Ukraine. The study examines key legislative acts, including the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine," the Constitution of Ukraine, and other normative documents that define the powers of state authorities in the field of national security and defense. Special attention is given to the analysis of legal mechanisms that ensure the effective functioning of security forces in both peacetime and wartime.

In particular, the administrative-legal aspect of service and combat activities is explored, covering the rights, duties, and responsibilities of participants in these activities, including military personnel and civilians working in defense and security structures. The importance of clearly defining the legal status of each participant is highlighted, as it influences the effectiveness of fulfilling service duties and the legal responsibility for violations. One important element is civilian democratic control, which ensures accountability of security forces to society and state authorities, creating conditions for the proper respect of human rights and preventing corruption or abuse by officials.

The paper also emphasizes the continuous updating of legal norms and normative-legal acts, which enables the adaptation of the activities of the security and defense sector to new challenges. Ensuring the flexibility of the legal system in the context of hybrid threats, cybersecurity, and the development of modern technologies is particularly important, as it requires security agencies to respond quickly and efficiently utilize the latest methods of combating threats.

The adaptation of legal foundations to modern requirements and realities is an essential factor for strengthening the country's defense capabilities and increasing the effectiveness of responses to external and internal threats. The development of legal principles allows for the improvement of mechanisms for interaction between state bodies, security structures, and the public, contributing to the enhancement of national security and stability in the context of the modern geopolitical environment.

Key words: national security, legal regulation, security and defense sector, administrative and legal foundations, civil control, service and combat activities.

Метою статті є дослідження загальнотеоретичних та правових засад службово-бойової діяльності сил сектору безпеки та оборони України, аналіз основних принципів, нормативно-правових актів, що регулюють діяльність цих сил, а також визначення ефективності їхнього правового забезпечення у контексті сучасних викликів національної безпеки.

Виклад основної інформації: Службово-бойова діяльність сил сектору безпеки та оборони України є однією з ключових складових системи національної безпеки.

Вона передбачає цілу низку заходів, спрямованих на забезпечення ефективного реагування на внутрішні та зовнішні загрози, підтримку правопорядку, а також захист суверенітету та територіальної цілісності держави. Ця діяльність має на меті організацію та виконання дій, які забезпечують безпеку громадян, захист державних інтересів та стабільність країни в умовах можливих кризових ситуацій.

Важливою особливістю служби є інтеграція різних силових структур, які працюють у межах сектору безпеки та оборони України. Це включає в себе військові, право-

охоронні органи, органи спеціальних служб та інші структурні одиниці, які спільно виконують завдання, орієнтовані на забезпечення стабільності та обороноздатності держави. Кожен підрозділ має свою специфіку в залежності від функціональних завдань, проте спільною метою є захист національних інтересів України [2, с.36].

Службово-бойова діяльність визначається рядом завдань, серед яких найважливіше – це забезпечення національної безпеки. Вона включає в себе здійснення заходів, спрямованих на боротьбу з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою та іншими загрозами, які можуть дестабілізувати внутрішню ситуацію в країні. Крім того, вона охоплює заходи з недопущення зовнішніх агресій та викликів, зокрема в умовах збройних конфліктів або потенційних воєн.

Не менш важливим є оборонне завдання сил сектору безпеки та оборони. В умовах сучасної геополітичної ситуації оборона держави є одним з основних пріоритетів, і силові структури повинні бути готовими до швидкої та ефективної реакції на будь-які спроби порушення територіальної цілісності України. Це передбачає не тільки підготовку військових сил, а й створення ефективної системи взаємодії з іншими складовими національної безпеки, такими як цивільні служби, правоохоронні органи та органи місцевого самоврядування [4, с.95].

Важливим аспектом є також належна підготовка правоохоронців до дій в умовах підвищеного ризику, адже, як зазначає Є. С. Гіденко, сучасний підхід до навчання поліцейським діям в екстремальних умовах спрямований на розвиток професійних навичок і готовності до реагування у кризових ситуаціях [12, с.83].

Ключовими аспектами службово-бойової діяльності є високий рівень бойової підготовки особового складу. Це включає в себе як фізичну, так і тактичну підготовку, вивчення методів рукопашного бою, вогневої підготовки, а також здатність до швидкої мобілізації в умовах бойових дій. Всі ці елементи необхідні для того, щоб забезпечити високу ефективність дій сил сектору безпеки в умовах збройного конфлікту або надзвичайної ситуації.

Функції та завдання, які стоять перед силами сектору безпеки та оборони, є комплексними та взаємопов'язаними. Вони включають в себе не лише бойову підготовку, але й логістичне забезпечення, медичну підтримку, інформаційно-аналітичну діяльність та координацію з іншими державними органами та міжнародними партнерами. Усі ці складові мають працювати злагоджено для досягнення спільної мети – забезпечення стабільності та безпеки країни [7, с.44].

Крім того, важливою складовою є здатність сил сектору безпеки до адаптації до змінюваних умов. У сучасному світі загрози стають все більш різноманітними, і відповідно до цього повинна змінюватися й тактика, стратегія та підходи до реагування на ці загрози. Сили сектору безпеки мають постійно вдосконалювати свої методи, інструменти та технічні засоби, щоб бути готовими до ефективної боротьби з новими викликами.

Інтеграція інформаційних технологій у службово-бойову діяльність також стає важливою складовою. Збір, обробка та аналіз інформації є основою для прийняття оперативних рішень і успішного реагування на загрози. У сучасних умовах інформаційні війни, кібератаки та дезінформація можуть мати не менший вплив на національну безпеку, ніж традиційні військові засоби. Тому здатність швидко отримувати та аналізувати інформацію є надзвичайно важливою [1, с.11].

Службово-бойова діяльність також передбачає постійний розвиток і вдосконалення всіх складових сектору безпеки та оборони. Це стосується як навчання та підготовки особового складу, так і розвитку технічної бази, обладнання та інфраструктури. Підвищення рівня професіоналізму та інтеграції нових технологій дозволяє забезпечити

більш ефективну та оперативну реакцію на змінювані загрози.

Важливою частиною служби є також взаємодія з іншими державними органами та міжнародними партнерами. У світі глобалізації та посилення міжнародних загроз, ефективна співпраця між різними державними і міжнародними структурами є необхідною для досягнення спільної мети. Це включає в себе обмін розвідувальною інформацією, спільні операції з нейтралізації загроз, а також створення єдиного фронту боротьби з тероризмом і міжнародною злочинністю [3, с.74].

Узагальнюючи, службово-бойова діяльність сил сектору безпеки та оборони України є важливим елементом забезпечення національної безпеки. Вона охоплює широкий спектр завдань та функцій, які виконуються за допомогою різноманітних сил і засобів. Високий рівень координації, професіоналізму та постійної готовності до швидкої реакції є основними вимогами до ефективності цієї діяльності в умовах сучасних викликів.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює діяльність сектору безпеки та оборони України, є Закон України «Про національну безпеку України». Цей закон має особливу значущість, оскільки визначає основні принципи та засади національної безпеки і оборони, а також визначає політику держави щодо захисту національних інтересів. Закон охоплює широке коло питань, починаючи від забезпечення обороноздатності країни до боротьби з тероризмом та іншими загрозами, що можуть виникнути на території України або поза її межами. Встановлені в ньому норми стосуються прав та обов'язків органів державної влади, що відповідають за забезпечення національної безпеки, визначають механізми їх взаємодії, координації та взаємодії з іншими державними інституціями, а також з міжнародними партнерами. Він також містить принципи, що забезпечують ефективну інтеграцію з міжнародними структурами, що займаються питаннями безпеки [5, с.122].

Закон України «Про національну безпеку України» надає чітке визначення ролі та повноважень органів, відповідальних за забезпечення безпеки та оборони, зокрема Міністерства оборони України, Національної гвардії, Служби безпеки та інших органів. Він також встановлює основи для організації сил сектору безпеки та оборони, визначаючи принципи їх функціонування та основні напрями діяльності. Окрім цього, цей закон створює базу для визначення стратегічних завдань у разі збройних конфліктів або в умовах мирного часу, коли необхідно здійснювати постійне забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки [11, с.218].

У цьому контексті важливим є підвищення рівня тактико-спеціальної підготовки кадрів сил безпеки і оборони, адже, як зазначають І. В. Балабко та Є. С. Гіденко, ефективне навчання та вдосконалення професійних навичок військових і правоохоронців є ключовими чинниками підвищення боєздатності та забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану [13, с.899].

Серед інших важливих нормативно-правових актів, що забезпечують діяльність сектору безпеки та оборони, варто відзначити Конституцію України, яка закріплює основи державного устрою, функціонування органів державної влади та захист прав і свобод громадян. Особливо важливі статті 106 і 107 Конституції, які визначають повноваження Президента України щодо контролю за сектором безпеки та оборони, надаючи йому основні повноваження у питаннях керівництва військовими та силовими структурами. Стаття 85 Конституції, в свою чергу, надає Верховній Раді України права щодо парламентського контролю над діяльністю органів сектору безпеки, зокрема здійснення нагляду за їх роботою та прийняття відповідних законодавчих актів. Конституція є основою для розробки нових законів та внесення змін до вже існуючих для удосконалення діяльності цих органів [6, с.278].

Важливим елементом правового забезпечення діяльності сектору безпеки та оборони є адміністративно-правове регулювання. Воно визначає правовий статус і обов'язки співробітників органів безпеки та оборони, включаючи як військовослужбовців, так і цивільний персонал, що працює в цих структурах. Адміністративно-правові норми сприяють створенню чіткої організаційної структури, визначають процедури прийняття рішень і розподілу обов'язків між різними підрозділами. Це також включає механізми контролю за виконанням службових обов'язків, що є необхідними для своєчасного реагування на загрози та ефективного забезпечення безпеки. Адміністративно-правове регулювання також охоплює питання, пов'язані з кадровою політикою, проходженням служби, а також з відповідальністю за порушення законів і нормативних актів у процесі виконання завдань [9, с.327].

Водночас, як зазначають В. Я. Покайчук, В. Д. Поливанюк та В. В. Біліченко, особиста безпека співробітників підрозділів Національної поліції є невід'ємною складовою їхньої професійної діяльності, а належне нормативне забезпечення та підготовка кадрів відіграють ключову роль у мінімізації ризиків, пов'язаних із виконанням службових обов'язків [14, с.321].

Одним з ключових аспектів діяльності сил сектору безпеки та оборони є цивільний демократичний контроль. Цей контроль передбачає здійснення нагляду за діяльністю силових структур з боку громадянського суспільства, парламенту, а також інших органів державної влади. Він є важливим інструментом забезпечення підзвітності та прозорості в діяльності силових органів, сприяє підвищенню рівня довіри до державних інститутів та забезпечує дотримання прав людини. Цивільний демократичний контроль дозволяє своєчасно виявляти та усувати порушення прав і свобод громадян, зловживання владою та інші негативні явища, що можуть виникати в діяльності силових структур. Завдяки цьому контролю суспільство отримує можливість впливати на прийняття важливих рішень, що стосуються безпеки та оборони [10, с.176].

Правове забезпечення службово-бойової діяльності включає також механізм застосування сили та спеціальних засобів для забезпечення правопорядку в умовах збройних конфліктів або надзвичайних ситуацій. Це питання має велике значення, оскільки воно визначає межі застосування сили, що відповідають принципам необхідності та пропорційності. Також важливим є визначення порядку застосування спеціальних засобів, зокрема, техніки та технічних засобів для виконання завдань. Правила застосування сили та спеціальних засобів повинні відповідати міжнародним стандартам і правилам, зокрема, нормам міжнародного гуманітарного права. Це є важливим для забезпечення прав і свобод громадян у процесі виконання службово-бойових завдань.

Необхідно також зазначити, що правові засади діяльності сил сектору безпеки та оборони постійно вдосконалюються та адаптуються до нових умов, зокрема до нових викликів та загроз. Постійний розвиток технологій, зміни в міжнародній ситуації, а також внутрішні політичні

зміни в Україні вимагають оновлення існуючих нормативно-правових актів. У цьому контексті особливу роль відіграє прийняття нових законів, які регулюють взаємодію силових структур з іншими державними та міжнародними організаціями, а також підвищують ефективність боротьби з новими формами загроз, такими як кібертероризм, гібридні війни тощо [7, с.45].

Оновлення правових засад дозволяє забезпечити оперативну та стратегічну спроможність сектору безпеки та оборони до реагування на нові виклики, що постають перед державою. Це сприяє збереженню національної безпеки та стабільності в умовах змінюваного зовнішнього та внутрішнього середовища. Оновлення правової бази також дозволяє адаптувати практичну діяльність органів сектору безпеки до вимог сучасних стандартів, підвищуючи ефективність роботи цих органів на всіх рівнях.

Правові засади службово-бойової діяльності сектору безпеки та оборони України створюють необхідні умови для ефективного виконання завдань, спрямованих на захист національних інтересів держави. Вони сприяють забезпеченню правопорядку, безпеки громадян та захисту територіальної цілісності країни. Чітке регулювання повноважень і обов'язків усіх учасників цієї діяльності сприяє злагодженій взаємодії між різними підрозділами, що в свою чергу підвищує ефективність їх роботи. Всі ці елементи правового забезпечення служать основою для стійкої та успішної діяльності сектору безпеки та оборони України в умовах сучасних викликів [8, с.279].

Отже, загальнотеоретичні та правові засади службово-бойової діяльності сил сектору безпеки та оборони України є основою для забезпечення національної безпеки та стабільності держави. Законодавча база, зокрема Закон України «Про національну безпеку України» та Конституція України, чітко визначають повноваження органів влади, які відповідають за безпеку та оборону, та створюють механізми їх взаємодії. Вони встановлюють основні принципи національної безпеки, визначають права та обов'язки силових структур, забезпечуючи їх ефективну діяльність і забезпечення захисту національних інтересів.

Правове регулювання діяльності сил сектору безпеки та оборони також включає адміністративно-правове забезпечення, яке визначає порядок взаємодії між різними підрозділами та органами державної влади, а також встановлює процедури застосування сили та спеціальних засобів. Особлива увага приділяється цивільному демократичному контролю, що забезпечує підзвітність силових структур перед громадянським суспільством та іншими державними органами. Це дозволяє забезпечити прозорість діяльності сектору безпеки та оборони, запобігати зловживанням та порушенням прав людини.

Оновлення правових засад та постійне вдосконалення нормативно-правових актів є важливим елементом забезпечення ефективності реагування на нові загрози, що виникають у сучасному світі. Це дозволяє адаптувати діяльність сил сектору безпеки та оборони до нових викликів, таких як кіберзагрози чи гібридні війни, підвищуючи спроможність держави ефективно захищати свої інтереси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко, О. Ціннісна концепція формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів Збройних Сил України у ВВНЗ. Військова освіта, № 2 (36), 2017р. 7-18.
2. Боровик, Л. Обґрунтування теоретичної моделі становлення та розвитку психолого-педагогічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників. Військова освіта, № 1 (36), 2018р. 37-47.
3. Войтех, О., Войтех, К. Фахова компетентність офіцерів національного персоналу Збройних Сил України. Військова освіта, № 1 (41), 2020р. 70-81.
4. Войтех, О. Принципи та підходи до підготовки національного персоналу Збройних Сил України до участі у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Військова освіта, № 1 (39), 2019р. 93-101.
5. Горбачевський, С. Інформаційна система оцінки професійних компетентностей офіцерів – випускників вищих військових навчальних закладів тактичного рівня. Військова освіта, № 2 (42), 2020р. 120-129.
6. Кириченко, О. В. Законодавче регулювання протидії злочинам, пов'язаним з небезпечними хімічними, біологічними, радіоактивними та ядерними матеріалами в Україні. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти, № 4, 2020р. 277-280.

7. Лазебник, С. В., Поплавець, С. І. Моделі та методика формування раціональної структури системи радіаційного, хімічного, біологічного захисту повітряного командування. Системи озброєння і військова техніка, № 3 (59), 2019р. 43-47.
8. Моргунов, О. А. Напрями розвитку військово-прикладних навичок застосування засобів індивідуального захисту та активної оборони курсантами-правоохоронцями. Честь і закон, № 4 (63), 2017р. 277-280.
9. Хацаюк, О. В. Педагогічна модель функціональної готовності курсантів НАНГУ до виконання завдань за призначенням. Взаємодія духовного й фізичного виховання в становленні гармонійно розвиненої особистості, Вип. 2, 2019р. 327-328.
10. Хацаюк, О. В., Єлісєєва, О. С., Жуков, В. Л., Клименко, В. П., & Бережний, Ю. М. Модель формування готовності майбутніх офіцерів-правоохоронців до застосування заходів фізичного впливу в різних умовах службово-оперативної діяльності. Інноваційна педагогіка, № 29, 2020р. 174-178.
11. Шемчук, В. А., Вербин, Н. Б., Нестеров, О. С., Василенко, М. М. & Малахов, Є. В. Педагогічна модель удосконалення спеціальної фізичної підготовленості майбутніх офіцерів засобами службово-прикладних єдиноборств. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах, Вип. 71, 2020р. 217-222.
12. Гіденко, Є. С. Сучасний підхід до навчання поліцейським діям в екстремальних умовах. *Правові новели* №3 2017р. 82-87с.
13. Балабко І. В., Е. С. Гіденко. Шляхи удосконалення рівня тактико-спеціальної підготовки кадрів сил безпеки і оборони України в умовах воєнного стану. *The 3 rd International scientific and practical conference—Modern research in world sciencell(June 12-14, 2022) SPC—Sci-conf. com. uall, Lviv, Ukraine. 2022. 1867 p.*
14. Покайчук, В. Я., В. Д. Поливанюк, and В. В. Біліченко. Поняття та загальні відомості особистої безпеки в підрозділах Національної поліції України. *Police activity in Ukraine and European countries: modern standards and unification options: Collective monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing 2021p. 320-329с.*

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРУ ПРО НЕРОЗГЛОШЕННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ)

CIVIL LAW CHARACTERISTICS OF A NON-DISCLOSURE AGREEMENT (CONFIDENTIAL INFORMATION / TRADE SECRET)

Грінь А.А., к.ю.н.,
доцент кафедри правових дисциплін

*Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Мкртчян Р.С., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри правових дисциплін

*Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Попов С.Ю., к.ю.н.,
доцент кафедри правових дисциплін

*Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Проаналізовано понятійний апарат та правові особливості договору про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці), який укладають як засіб охорони та захисту їх прав свобод та інтересів сторін договору. Встановлено, що чинне законодавство України щодо регулювання договорів про нерозголошення (NDA) ще не досягло достатнього рівня деталізації та зрілості. Визначено поняття та основні ознаки комерційної таємниці, та інформації, яка становить комерційну таємницю. Проаналізовано правову природу та правові основи договорів про нерозголошення (NDA). Надано цивільно-правову характеристику договору про нерозголошення. Проаналізовано основні підходи судів при розгляді справ, пов'язаних з захистом конфіденційної інформації. Встановлено, що чинне законодавство України не забезпечує уніфікації термінології щодо правового регулювання договору про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці). Основою для розуміння терміну «комерційна таємниця» можуть бути положення Угоди ТРІПС та дефініція у Директиві ЄС 2016/94 нормативного співвідношення категорій «комерційна таємниця» та «ноу-хау» шляхом внесення відповідних змін до законодавства у цій сфері.

Зроблено висновок, що законодавче визначення поняття та особливостей, конкретних способів та механізмів, за допомогою яких сторони правовідносин можуть врегулювати питання захисту конфіденційної інформації (комерційної таємниці), зробити договір про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) одним з найбільш зручних засобів охорони та захисту їх прав свобод та інтересів.

Доведено, що закріплені в Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» істотні умови Договору про нерозголошення (NDA) є позитивним кроком щодо забезпечення стандартів правової визначеності. Підкреслено, що створення єдиної бази судових рішень судової практики щодо договорів про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) може допомогти сторонам договору краще розуміти можливі наслідки порушень. Встановлено, що важливим є розробити типові положення для договорів про нерозголошення, які враховують специфіку різних галузей, щоб полегшити їх застосування на практиці.

Ключові слова: конфіденційна інформація, комерційна таємниця, «ноу-хау», договір нерозголошення, інформація.

The conceptual apparatus and legal features of the agreement on the non-disclosure of confidential information (commercial secrets), which lay down how to protect and protect their rights, freedoms and interests of the contract, have been analyzed. It has been established that the official legislation of Ukraine has not yet reached a sufficient level of detail and vision. The understanding of the main signs of a commercial mystery, and the information of how to become a commercial mystery is revealed. The legal nature and legal basis of the Non-Proliferation Agreements (NDA) have been analyzed. A civil-legal characteristic of the contract on non-protection is given. It is analyzed by the main guidelines of the courts when considering the rights of the laws of the protected confidential information.

It has been identified that the current legislation of Ukraine does not provide for the unification of terminology related to the legal regulation of non-disclosure agreements (NDAs) concerning confidential information (trade secrets). The provisions of the TRIPS Agreement and the definition outlined in EU Directive 2016/943 may serve as a foundation for interpreting the term "trade secret," as well as for establishing a normative correlation between the concepts of "trade secret" and "know-how" through relevant amendments to national legislation in this area.

The analysis concludes that the legislative definition of the concept, key features, and specific methods and mechanisms through which the parties to legal relations may address the protection of confidential information (trade secrets) would render the NDA one of the most effective and practical tools for safeguarding their rights, freedoms, and interests.

Furthermore, it is demonstrated that the essential NDA terms stipulated in the Law of Ukraine "On Stimulating the Development of the Digital Economy in Ukraine" represent a positive step toward enhancing legal certainty and standardization. It is emphasized that the establishment of a unified database of judicial decisions and legal practice concerning NDAs could provide greater clarity for contracting parties regarding the potential consequences of breaches.

Finally, it is established that the development of model NDA provisions tailored to the specifics of various industries is essential to ensure their practical applicability and to facilitate their use in different sectors.

Key words: confidential information, trade secrets, know-how, non-disclosure agreement, information.

Постановка проблеми. Однією з форм захисту суб'єктами господарювання інтелектуальної творчості та інноваційних ноу-хау є комерційна таємниця. Від незаконного придбання, використання або розголошення іншими сторонами комерційної таємниці залежить здатність її власників отримувати від своїх зусиль, пов'язаних з інноваціями, прибуток. Юридичні засоби захисту комерційної таємниці мають договірний характер, зокрема,

підписання угоди, договору чи застереження про нерозголошення, а також включення в трудові договори з працівниками умов про заборону використання та розголошення комерційної таємниці.

Стрімкий розвиток цифрових технологій детермінує поширення цифрових платформ для обміну даними, збільшення ризику несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації. В умовах розширення міжнародного

бізнесу компанії взаємодіють з партнерами, постачальниками та клієнтами по всьому світу, що робить питання захисту інформації критично важливим. Глобалізація сприяє розширенню інноваційної діяльності, де захист інтелектуальної власності відіграє ключову роль. У кожній країні є свої особливості законодавства щодо захисту комерційної таємниці, що ускладнює укладення договорів між сторонами з різних держав.

Договори про нерозголошення стають важливим інструментом для збереження конфіденційності таких розробок у міжнародному контексті. Виникає потреба у стандартах та єдиних підходах до договірної регулювання нерозголошення, які можна застосовувати між різними юрисдикціями.

Актуальність теми договорів про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) важлива в сучасних умовах, коли інформація стає ключовим ресурсом для бізнесу. Конфіденційна інформація, особливо комерційна таємниця, є основою конкурентної переваги компанії і захист її відіграє вирішальну роль у забезпеченні стабільності та розвитку бізнесу.

Удосконалення законодавчої бази щодо захисту інтересів сторін договору є необхідним для мінімізації правових ризиків. Правовий захист комерційної інформації сприяє підвищенню довіри між партнерами та захисту інноваційних розробок.

Мета статті полягає у визначенні та аналізі правових аспектів, що забезпечують ефективний захист конфіденційної інформації у договорах про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці).

Завдання статті. Розкриття правової природи договорів про нерозголошення конфіденційної інформації та їх ролі у цивільно-правових відносинах. Аналіз чинного законодавства щодо регулювання конфіденційності та комерційної таємниці. Оцінка судової практики у справах, пов'язаних із розголошенням конфіденційної інформації. Розробка рекомендацій щодо удосконалення механізмів договірної регулювання і забезпечення захисту конфіденційної інформації.

Стан дослідження. В Україні проблематику охорони та захисту прав на нерозголошення комерційної таємниці та ноу-хау досліджували Т. Алієв, Г. Андрощук, А. Берлач, Т. Бегова, Н. Вапнярчук, К. Гусаров, А. Дідук, В. Дмитренко, І. Килимник, Н. Мироненко, Ю. Назаренко, Ю. Носік, Огоновський О.Р., А. Подоляко, Н. Попова, О. Радутний, О. Світличний, О. Тверезенко, Л. Топалова, О. Філюк, О. Чобот, К. Шахбазян, та ін. Водночас, тематика договірних відносин щодо захисту відомостей конфіденційного характеру (комерційної таємниці) не була достатньо розкрита та є актуальною.

Виклад основного матеріалу. Комерційну таємницю, зважаючи на її економічну цінність та конфіденційність, відносять до особливої форми інтелектуальної власності. Вона може включати творчі елементи, хоча зазвичай не вважається творчим продуктом (рецепти, виробничі процеси, стратегії маркетингу або навіть бізнес-плани). Хоча ці елементи можуть бути створені з творчим підходом, комерційна таємниця більшою мірою пов'язана із захистом інформації, ніж із її творчою цінністю.

Визначення конфіденційної інформації залежить від контексту (юридичний контекст: в Україні, Європейському Союзі та ін.), законодавства та сфери її застосування (у бізнесі, медицині, державному управлінні та ін.), варіюється залежно від того, де і як вона використовується, а також заходів, які застосовуються для її захисту. В загальному розумінні, конфіденційна інформація – це дані, доступ до яких обмежений, і які не можуть бути розголошені без згоди їх власника.

Закон України «Про інформацію» – визначає конфіденційну інформацію як інформацію з обмеженим доступом, яка є власністю особи або держави і не підлягає розголо-

шенню без їх дозволу. Так, *конфіденційною* є інформація про фізичну особу, інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, а також інформація, визнана такою на підставі закону. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію») [1].

Закон «Про доступ до публічної інформації» – уточнює, що конфіденційною, крім персональних даних, може бути інформація, що стосується комерційної таємниці тощо. Так, статтею 7 встановлено, що *конфіденційна інформація* – інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. Не може бути віднесена до конфіденційної інформація, зазначена в частині першій і другій статті 13 цього Закону. (ч. 1 ст. 7). Розпорядники інформації, визначені частиною першою статті 13 цього Закону, які володіють конфіденційною інформацією, можуть поширювати її лише за згодою осіб, які обмежили доступ до інформації, а за відсутності такої згоди – лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [2].

Конфіденційна інформація у контексті комерційної таємниці визначається як дані, які мають комерційну цінність, є невідомими або недоступними для широкого загалу, і власник таких даних вживає заходів для їх захисту.

Директивою (ЄС) 2016/943 Європейського Парламенту та Ради від 08.07.2016 «Про захист нерозголошених ноу-хау та ділової інформації (комерційної таємниці) від їх незаконного придбання, використання та розголошення» встановлено, що «*комерційна таємниця*» означає інформацію, яка відповідає всім наступним вимогам: (а) вона є секретною в тому сенсі, що вона не є загальновідомою або в точній конфігурації та складанні своїх компонентів загальновідомою або легкодоступною для осіб у колах, які зазвичай мають справу з відповідним видом інформації; (б) вона має комерційну цінність, оскільки є секретною; (с) було вжито розумних заходів за даних обставин особою, яка законно контролює інформацію, для збереження її в таємниці (п. 1 ст. 2 Директиви) [3].

Згідно з частиною другою ст. 39 Розділу 7 Угоди ТРІПС «фізичні та юридичні особи повинні мати можливість захисту інформації, яка законно знаходиться під їх контролем, від розкриття, придбання або використання іншими без їхньої згоди у такий спосіб, який суперечить чесній комерційній практиці, якщо така інформація: а) є секретною у тому розумінні, що вона як єдине ціле або у точній конфігурації та поєднанні разом її компонентів, загально відомих або доступних для осіб у колах, що звичайно мають справу з інформацією, про яку йдеться; б) має комерційну цінність через те, що вона є секретною; с) зберігається в секреті внаслідок вжиття за відповідних обставин певних заходів особою, яка законно здійснює контроль за цією інформацією» [4].

У країнах в ЄС «ноу-хау» і «нерозкрита комерційна інформація» трактуються як різновиди комерційної таємниці. У законодавстві України також застосовуються різні терміни для позначення комерційної інформації. Їх нормативне тлумачення є різним. Зокрема, ЦК України, ГК України (втривав чинність), КК України, Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» використовують термін «комерційна таємниця» [5, с. 20].

Стаття 505 Цивільного кодексу України визначає: *комерційною таємницею* є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має

комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію (ч. 1 ст. 505 ЦК України) [6].

Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» застосовує категорію «ноу-хау», як інформацію, що отримана завдяки досвіду та випробуванням технології та її складових, яку можна розуміти як різновид комерційної таємниці. Так, згідно п. 5 ст. 1 цього Закону, *ноу-хау* – це технічна, організаційна або комерційна інформація, отримана завдяки досвіду та випробуванням технології та її складових, яка: не є загальновідомою чи легкодоступною на день укладення договору про трансфер технологій; є істотною, тобто важливою та корисною для виробництва продукції, технологічного процесу та/або надання послуг; є визначеною, тобто описаною достатньо вичерпно, щоб можливо було перевірити її відповідність критеріям незагальновідомості та істотності [7].

Абзац п'ятій частини другої статті 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність» визначає «ноу-хау», як сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навиків та виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих [8].

Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці (ч. 2 ст. 505 ЦК України) [6].

Комерційна таємниця може включати: механізми, хімічні формули, виробничі процеси, компіляції даних (бази даних), характеристики продукції, прототипи, канали дистрибуції, списки покупців (включаючи їхні переваги або вимоги), дизайн, архітектурні плани, креслення, алгоритми програмного забезпечення (наприклад, алгоритм Google) та ін. Так, у літературі відмічається, що рецепти Coca-Cola та панірувальна суміш KFC зобов'язані своєму успіху переважно комерційній таємниці, що дозволяє капіталізувати знання та залучати споживачів до продукції.

Основними ознаками комерційної таємниці (КТ), є:

Нематеріальність КТ – є нематеріальним об'єктом у сфері інтелектуальної власності, оскільки не має матеріальної оболонки або фізичного представлення (наприклад, ідеї, права, програмне забезпечення). Юридичний статус визнаний державою через законодавчі акти (наприклад, права інтелектуальної власності). Має економічне значення або корисність для його власника (це можуть бути інноваційні ідеї особливо в таких сферах, як ІТ, творчість та наукові дослідження). Охороняється законом.

КТ є результатом інтелектуальної діяльності – створення нематеріальних об'єктів, які виникають завдяки творчій або розумовій роботі людини (Ноу-хау – конфіденційна комерційна інформація або технічні рішення, які не запатентовані, але мають цінність).

Конфіденційність інформації, яка становить КТ – стан, при якому інформація є захищеною від несанкціонованого доступу, розголошення або використання. Вона забезпечує, що лише уповноважені особи або організації мають доступ до певних даних, а також гарантує захист їхнього вмісту [9, с. 12].

Характеризуючи інформацію, яка становить комерційну таємницю, автори підручника «Інтелектуальна власність...» називають таку сукупність ознак: 1) *Секретність (таємність)* – інформація повинна бути невідомою та не бути легкодоступною цілому чи в певній формі та сукупності її складових. 2) *Комерційна цінність інформації* – для особи, яка нею правомірно володіє, за умови її збереження у таємниці. 3) *Захищеність* – інформація була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо

збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію [10, с. 202-203].

Юридичні засоби захисту конфіденційної інформації (комерційної таємниці) мають договірний характер. Договори, угоди та застереження про нерозголошення комерційної таємниці є важливими інструментами для захисту конфіденційної інформації в бізнесі. Вони мають схожі, але різні значення, які визначають їх використання у юридичному контексті. *Договір* – це чітко регламентований юридичний документ, це одно-, дво- або багатостороння домовленість, що має юридичну силу та оформлена відповідно до законодавства. *Угода* – більш широке поняття, яке включає в себе будь-які домовленості між сторонами (у тому числі й договори). Угода може бути менш формальною домовленістю, не завжди має юридичну силу. *А застереження* – це специфічна умова або положення, яке додається до договору або угоди для уточнення чи обмеження певних аспектів домовленості (додаткові умови або уточнення в рамках договору чи угоди).

Згідно ст. 628 Цивільного кодексу України сторони мають право укласти договір, в якому містяться елементи різних договорів (змішаний договір). До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлено договором або не випливає із суті змішаного договору. Отже, правове регулювання відносин щодо нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) не передбачає виключно окремого договору про нерозголошення комерційної інформації. Вони можуть бути частиною іншого договору, якщо характер правовідносин допускає такий формат регулювання.

У своєму дисертаційному дослідженні Носик Ю.В. звертав увагу на те, що діючим законодавством України передбачені такі договірні конструкції: 1) Договори, для яких на рівні законодавства вирішено питання про зобов'язання щодо збереження конфіденційності відомостей, отримуваних стороною від контрагента. Наприклад, статтею 895 ЦК України встановлено, що виконавець і замовник зобов'язані забезпечити конфіденційність відомостей щодо предмета договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, ходу його виконання та одержаних результатів, якщо інше не встановлено договором. Обсяг відомостей, що належать до конфіденційних, встановлюється договором). 2) Договори, в яких конфіденційність циркулюючої між сторонами інформації забезпечується додатковими договорами або окремими умовами. Наприклад: *Договори про співпрацю*, у яких часто включаються окремі розділи або додатки, які регулюють конфіденційність інформації, що передається між сторонами; *Ліцензійні договори*, де можуть бути додані умови конфіденційності для захисту інтелектуальної власності, наприклад, патентів або авторських прав; *Договори про надання послуг*, у яких конфіденційність може бути забезпечена окремими пунктами, які забороняють розголошення інформації, отриманої в процесі виконання послуг; *Договори про передачу технологій*, в яких можуть бути включені умови конфіденційності для захисту технічної документації, ноу-хау або інших комерційних секретів; *Договори про нерозголошення (NDA)*. Хоча це окремий тип договору, він часто використовується як додаток до основного договору для забезпечення конфіденційності. 3) У формі договірної регулювання відносин сторін у сфері трудових відносин між працівником і роботодавцем. Наприклад, до *Трудового договору* можуть бути включені положення про нерозголошення конфіденційної інформації, наприклад, даних про клієнтів, фінансову інформацію або внутрішні процеси компанії; *Договір про нерозголошення (NDA)*, може бути укладений окремо або як додаток до трудового договору, оскільки він чітко визначає, яка інформація є конфіденційною, і встанов-

лює санкції за її розголошення; у *Колективному договорі*, можуть бути прописані загальні правила щодо захисту конфіденційної інформації, які застосовуються до всіх працівників компанії; у *Договорі про передачу технологій або ноу-хау*, якщо працівник має доступ до технологій або інновацій, які є комерційною таємницею, конфіденційність може бути забезпечена через спеціальні умови в договорі; у *Договорі про конфіденційність у процесі звільнення*, працівник зобов'язується не розголошувати конфіденційну інформацію навіть після припинення трудових відносин [11, с. 131].

До основних видів угод про нерозголошення відносять: 1) *Угоди про нерозголошення* (non – disclosure clauses and agreements (NDA), які можуть бути укладені з партнерами по бізнесу та працівниками. Основна мета NDA – забезпечити нерозголошення конфіденційної інформації, яка може включати комерційні секрети, інноваційні розробки, бізнес-стратегії, фінансові дані тощо. Вони допомагають знизити ризик розкриття конфіденційної інформації шляхом установаження контрактних зобов'язань, порушення яких потягне фінансові санкції, обумовлені угодою сторін або судові позови. 2) *Неконкурентні угоди* (non – compete clauses and agreements). Вони особливо ефективні, коли регулюють відносини з працівниками або партнерами по бізнесу, які вже отримали важний ноу-хау, маючи доступ до конфіденційної інформації (документам). В них визначається період часу, на протязі якого особа (партнер чи колишній співробітник) не може працювати на конкурента або розкривати інформацію. Відповідні правила можуть бути включені в трудові або партнерські договори або укладені окремі угоди. 3) *Угоди про відмову від найму* (non – solicitation clauses and agreements). В даних угодах працівники приймають зобов'язання не переманювати постачальників компанії для своєї вигоди або в інтересах конкурента після уходу з компанії.

Договірний захист – один із найефективніших способів збереження конфіденційної інформації. Він передбачає укладання конфіденційних угод з працівниками, партнерами та клієнтами, щоб гарантувати, що інформація не буде розголошена або використана без дозволу. Договори про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) регулюються законодавством, яке забезпечує захист конфіденційної інформації та комерційної таємниці.

Правові основи регулювання договорів про нерозголошення визначаються в Україні Цивільним кодексом України регулюється укладання договорів, їх форми, зміст та наслідки недотримання (Розділ II «Загальні положення про договір», Розділ III «Окремі види зобов'язань»), а також регулюються питання захисту конфіденційної інформації: (ст.ст. 420–431) – визначає умови для визначення та охорони конфіденційної таємниці; (ст.ст. 505–508) – регулює комерційну таємницю, визначаючи її як інформацію, що має економічну цінність і захищається власником, (ст. 177) – визначає види об'єктів цивільних прав), (ст.ст. 895–898) – регулює комерційну таємницю щодо Договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт [6]. Законами України: «Про інформацію» (ст. 21) – визначає конфіденційну інформацію як дані, доступ до яких обмежений і які не можуть бути розголошені без згоди власника [12]; «Про захист від недобросовісної конкуренції» (ст. 10–11) – регулює захист інформації, що є комерційною таємницею від недобросовісних дій конкурентів [13]; «Про інвестиційну діяльність» (ст. 1) – визначає види майнових та інтелектуальних цінностей, що стосуються комерційної таємниці [14]; «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» (ст. 26) – встановлює положення щодо договорів про нерозголошення у ході функціонування правового режиму Дія Сіті української IT-галузі [15].

На сьогодні, визначення договору про нерозголошення конференційної інформації (комерційної таємниці), його ознаки та специфіка укладення, визначається загальними принципами цивільного законодавства, аналогією права, а також нормами галузевих законодавчих актів.

Цивільно-правова характеристика договору про нерозголошення. Статтею 626 Цивільного кодексу України визначено, що договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 626 ЦК України). Договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони (ч. 2 ст. 626 ЦК України). Договір є двостороннім, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору (ч. 3 ст. 626 ЦК України). До договорів, що укладаються більш як двома сторонами (багатосторонні договори), застосовуються загальні положення про договір, якщо це не суперечить багатосторонньому характеру цих договорів (ч. 4 ст. 626 ЦК України) [6].

Відповідно до ч. 1 ст. 26 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» за договором про нерозголошення фахівця або інша особа зобов'язується не розголошувати комерційну таємницю та/або іншу конфіденційну інформацію резидента «Дія Сіті» або стосовно резидента «Дія Сіті» [15].

У сучасному цифровому світі, де інформація є цінним активом, договори про нерозголошення стали важливим інструментом для захисту бізнес-інтересів і інтелектуальної власності.

Договір про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційну таємницю) базується на цивільному законодавстві, зокрема правилах про договірне зобов'язання, захист прав на інтелектуальну власність та конкуренцію, що регулюють зобов'язання між сторонами.

Сутність договору про нерозголошення конфіденційної інформації полягає у створенні правової основи для захисту інформації, що має комерційну або іншу цінність, і не повинна ставати доступною для сторонніх осіб. З аналізу сутності договору про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) можна виокремити низку його особливостей.

Основною метою договору є забезпечення нерозголошення конфіденційної інформації, що може включати комерційні секрети, інноваційні розробки, бізнес-стратегії, фінансові дані тощо.

Види договорів про нерозголошення конфіденційної інформації залежать від їх структури та кількості сторін, які зобов'язуються зберігати інформацію в таємниці. Вони можуть бути: а) *односторонніми*, коли одна сторона передає конфіденційну інформацію іншій, яка зобов'язується не розголошувати її. Наприклад, роботодавець надає працівнику доступ до комерційної таємниці, наприклад, баз даних клієнтів або технологій або компанія ділиться інформацією з потенційним інвестором або партнером. Це найбільш поширений тип договору. Інформація захищається виключно з боку отримувача; б) *двосторонніми*, коли обидві сторони взаємно надають конфіденційну інформацію одна одній і зобов'язуються її не розголошувати, зобов'язуються зберігати конфіденційність. Наприклад, дві компанії, які ведуть переговори про співпрацю. Угоди про злиття і поглинання, де кожна сторона повинна захищати інформацію іншої. Особливістю є те, що передбачається рівноправна відповідальність обох сторін. Використовується, коли обидві сторони очікують отримання конфіденційної інформації; в) *багатосторонніми*, укладаються між декількома сторонами, які спільно обмінюються інформацією, беруть участь у передачі конфіденційної інформації з обов'язком її захисту. Наприклад, консорціуми, дослідницькі або інноваційні проекти,

глобальні партнерства, що охоплюють декілька юрисдикцій. Особливостями є потрібність узгодження складнішої структури прав та обов'язків, вимагається чіткіша координація між сторонами.

Стосовно кількості сторін договору про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) у наукових колах не відмічається узгодженої позиції. Деякі автори зазначають, що договір про нерозголошення комерційної інформації – це договір між двома або більше сторонами, що має на меті захист конфіденційної інформації шляхом обмеження її розповсюдження. Цей договір визначає умови, за яких одна сторона (або обидві сторони) зобов'язується не розголошувати або не використовувати комерційну інформацію, що має комерційну цінність, без попередньої згоди іншої сторони. Він регулює права та обов'язки сторін щодо збереження секретності інформації, що передається в рамках співпраці, трудових відносин або бізнес-відносин [16, с. 246]. Інші, вважають договір про нерозголошення є – одностороннім, наприклад, коли фахівець або інша особа зобов'язується не розголошувати комерційну таємницю та/або іншу конфіденційну інформацію резидента «Дія Сіті» або стосовно резидента «Дія Сіті», у контексті Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні». Суб'єкт, який отримує доступ до конфіденційної інформації чи комерційної таємниці (переважно йдеться або про підрядників, або про найманих працівників й гіг-спеціалістів) зобов'язується зберігати конфіденційною інформацію, яка стала йому відомою у зв'язку з виконанням цивільних, трудових чи інших обов'язків, а надавач інформації наділяється правом вимагати дотримання іншою стороною договору своїх зобов'язань [17, с. 55].

Ми погоджуємось з позицією Носика Ю. В., що «суб'єктом права на комерційну таємницю є учасник цивільних відносин, який потенційно може набувати права й обов'язки щодо комерційної таємниці та, відповідно, бути учасником регулятивних правовідносин щодо комерційної таємниці. Право на комерційну таємницю може належати лише тій особі, яка своїм волевиявленням засвідчила намір утримувати певні комерційно цінні відомості в режимі конфіденційності та вжила адекватних дій щодо збереження такого стану невідомості інформації» [11, с. 128].

Чинне законодавство України не містить обмежень щодо кола суб'єктів права на комерційну таємницю. Тому, у розумінні статті 2 Цивільного кодексу України щодо учасників цивільних відносин, суб'єктами права на комерційну таємницю є фізичні особи та юридичні особи (у т.ч. іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи), держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

На нашу думку, сторонами договору про нерозголошення є такі суб'єкти права на комерційну таємницю, як передавач та отримувач конфіденційної інформації (комерційної таємниці). Їх правовий статус може дуже сильно варіюватися керуючись специфікою відносин у галузі, в якій укладається такого типу угода.

Істотними умовами договору про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) є: визначення інформації, на яку поширюється зобов'язання про нерозголошення; термін дії конфіденційності інформації (комерційної таємниці).

Предметом договору про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) є чітке визначення, яка саме інформація вважається конфіденційною, «перелік інформації, яку необхідно позначати як комерційну» [16, с. 247], на яку поширюється зобов'язання про нерозголошення. Перелік такої інформації не є вичерпним, це можуть бути технологічні розробки (патенти, ноу-хау, алгоритми, програмне забезпечення, технічна докумен-

тація або інші інновації, які мають комерційну цінність), фінансові дані (дані про доходи, витрати, фінансові звіти, інвестиційні плани, кредитні угоди та інші фінансові аспекти), клієнтські бази (списки клієнтів, їхні контактні дані, історія покупок, уподобання та інша інформація, яка використовується для підтримки бізнесу), бізнес-плани та стратегії (інформація про майбутні проекти, маркетингові стратегії, плани розширення або інші аспекти, які можуть вплинути на конкурентоспроможність компанії), персональні дані (інформація про співробітників, партнерів або клієнтів, яка підлягає захисту відповідно до законодавства), інші дані (будь-які інші відомості, які сторони договору визначають як конфіденційні, наприклад, внутрішні політики компанії або інформація про постачальників). Важливо, щоб у договорі було чітко прописано, яка саме інформація підлягає захисту, щоб уникнути непорозуміння.

Відповідно до ч. 1 ст. 509 Цивільного кодексу України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [6]. За таких обставин предметом договорів про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційну таємницю) є негативні зобов'язання, які полягають у тому, що сторони мають утримуватися від розголошення інформації, яка була отримана. Цьому обов'язку кореспондує обов'язок вжити всіх заходів, необхідних для збереження інформації. [16, с. 248; 17, с. 55; 18, с. 51].

Термін дії конфіденційності інформації (комерційної таємниці) – це період, протягом якого інформація залишається конфіденційною, навіть після завершення співпраці. Тобто, це час, протягом якого на одну із сторін покладається обов'язок по нерозголошенню конфіденційної інформації. Так, згідно п. 1 ч. 3 ст. 26 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» однією з істотних умов договору про нерозголошення є строк, протягом якого фахівець або інша особа зобов'язується не розголошувати інформацію з обмеженим доступом резидента Дія Сіті або стосовно резидента Дія Сіті [15]. У договорі може бути зазначено конкретний період, наприклад, 1–5 років після завершення співпраці. У деяких випадках зобов'язання можуть діяти безстроково, поки інформація залишається конфіденційною.

До істотних відносять також винятки щодо строку не розголошувати конфіденційну інформацію (комерційну таємницю), наприклад, мови можуть передбачати, що зобов'язання припиняються, якщо інформація стає загальнодоступною або втрачає свою комерційну цінність. Постдоговірні зобов'язання, зобов'язують працівників або партнерів не розголошувати інформацію навіть після завершення трудових або договірних відносин. Наприклад, повноваження службової особи дозволяти отримувати доступ до електронних баз, реєстрів та використовувати таку інформацію у своїй діяльності. Тому, розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах чи в інтересах інших суб'єктів конфіденційної інформації (комерційної таємниці) буде неправомірним.

Важливим аспектом є чітке визначення у договорі про нерозголошення *меж конфіденційності та обсягу інформації*. У договорі визначаються обставини, за яких інформація може бути розкрита, так звані винятки з конфіденційності, наприклад, за рішенням суду (наприклад, надання інформації на запит суду); якщо вона стала загальнодоступною; якщо її було отримано з іншого легального джерела без порушення умов договору. Щодо обсягу конфіденційної інформації, то у договорі зазначається, які саме дані підлягають захисту, а також виключення, напри-

клад, інформація, яка вже була відома іншій стороні до укладення договору. Може бути вказано, чи діють умови лише на певній території чи протягом визначеного часу (Географічний і часовий аспект).

Положення у договорі про нерозголошення щодо обмеження використання конфіденційної інформації зобов'язують сторони використовувати конфіденційну інформацію лише для визначеної мети, вказаної в договорі (наприклад, виконання певного проекту). Забороняється передавати інформацію третім особам без письмової згоди іншої сторони.

Зобов'язання щодо захисту конфіденційної інформації у договорі про нерозголошення мають на меті, що отримувач інформації зобов'язується застосовувати належні заходи безпеки для захисту від розголошення. Це можуть бути технічні (паролі, шифрування) та організаційні заходи (обмеження доступу).

Судова практика щодо вирішення спорів, пов'язаних із розголошенням конфіденційної інформації, є важливим джерелом для аналізу ефективності правового регулювання та застосування договорів про нерозголошення.

Типовими є спори порушення умов договору, які найчастіше спори виникають через розголошення інформації, яка була визначена як конфіденційна в договорі; недотримання зобов'язань, наприклад, коли сторони можуть оскаржувати дії, які виходять за межі дозволеного використання інформації; про відшкодування збитків, наприклад спори щодо компенсації матеріальних або репутаційних втрат через розголошення.

Основними підходами судів при розгляді справ є:

належне доказування конфіденційності, – суд вимагає чітких доказів того, що інформація була конфіденційною та захищеною умовами договору. Часто сторонам важко довести факт розголошення або збитків;

оцінка збитків – суд здійснює аналіз, чи були збитки реальними та чи є причинно-наслідковий зв'язок між порушенням і шкодою;

оцінка шкоди – складність має місце, особливо якщо вона стосується нематеріальних активів, таких як репутація.

Верховний Суд у справі № 752/5775/16-ц відмовив Товариству у задоволенні його касаційної скарги, оскільки товариство не надало суду належних та допустимих доказів неправомірності використання у власних цілях комерційної таємниці, а сам по собі факт входження працівником під час перебування у відпустці у корпоративну систему не є доказом розголошення комерційної таємниці. При цьому, суд зауважив, що тягар доведення обґрунтованості вимог пред'явленого позову за загальним правилом покладається на позивача; за таких умов доведення не може бути належним чином реалізоване шляхом виключно спростування позивачем обґрунтованості заперечень відповідача, оскільки це не звільняє позивача від виконання ним його процесуальних обов'язків [19].

Верховний Суд у справі № 910/1759/19 відмовив Товариству та відхилив доводи про те, що інформація про ціни не є комерційною таємницею, оскільки необхідно брати до уваги не тільки інформацію про ціни, але і всю інформацію в комплексі, а її використання дозволило укласти договори з покупцями контрагента, пропонуючи їм більш вигідні умови. На думку суду склад та обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, порядок їх захисту визначаються самостійно власником або керівником підприємства з дотриманням чинного законодавства. Підприємство має право розпоряджатися такою інформацією на власний розсуд і здійснювати щодо неї будь-які законні дії, не порушуючи при цьому права третіх осіб [20].

Розглядаючи касаційну скаргу Товариства у справі про стягнення з колишнього керівника збитків у вигляді упущеної вигоди, що завдані через порушення колишнім директором своїх зобов'язань зі збереження комерційної таємниці, Верховний Суд у справі № 910/15998/20 відмов-

ляючи у задоволенні скарги Товариства у справі про стягнення з колишнього керівника збитків у вигляді упущеної вигоди, що завдані через порушення колишнім директором своїх зобов'язань зі збереження комерційної таємниці, зазначив, що при зверненні з позовом про відшкодування заподіяних збитків у вигляді упущеної вигоди, позивач повинен довести належними, допустимими та достовірними доказами протиправність (неправомірність) поведінки заподіювача збитків, наявність збитків та їх розмір, а також причинний зв'язок між протиправною поведінкою та збитками, що виражається в тому, що збитки мають виступати об'єктивним наслідком поведінки заподіювача збитків. Крім того, позивач (кредитор) має довести, що він міг і повинен був отримати визначені доходи, і тільки неправомірні дії відповідача (боржника) стали єдиною і достатньою причиною, яка позбавила його можливості отримати прибуток. Тобто вимоги про відшкодування збитків у вигляді упущеної вигоди мають бути належним чином обґрунтовані, підтверджені конкретними підрахунками й доказами про реальну можливість отримання позивачем відповідних доходів, але не отриманих через винні дії відповідача. Наявність теоретичного обґрунтування можливості отримання доходу ще не є достатньою підставою для його стягнення, оскільки у вигляді упущеної вигоди відшкодовуються тільки ті збитки у розмірі доходів, які б могли бути реально отримані за звичайних обставин (мають реальний, передбачуваний та очікуваний характер) [21].

Із аналізу судової практики у справах за угодами про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) можна дійти висновку, що суд дотримуватиметься приблизно такого алгоритму: 1) Аналіз угоди на предмет того, що віднесено до конфіденційної інформації та комерційної таємниці. 2) Аналіз, чи є інформація, що була розголошена, комерційною таємницею в призмі Закону та Договору між сторонами. 3) Визначенням чи були понесені збитки. 4) Встановленням взаємозв'язку між порушенням Угоди та збитками. 5) Встановлення фактичних розмірів збитків. 6) Встановлення вини особи. 7) І тільки після висновку про те, що наявні всі перераховані ознаки, суд може визнати факт порушення Договору і присудити відшкодування збитків у розмірі фактично понесених збитків або упущеної вигоди [22].

Висновки. Чинне законодавство України не забезпечує уніфікації термінології щодо правового регулювання договору про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці). Основою для розуміння терміну «комерційна таємниця» можуть бути положення Угоди ТРІПС та дефініція у Директиві ЄС 2016/94 нормативного співвідношення категорій «комерційна таємниця» та «ноу-хау» шляхом внесення відповідних змін до законодавства у цій сфері.

Законодавець визначення поняття та особливостей, конкретних способів та механізмів, за допомогою яких сторони правовідносин можуть врегулювати питання захисту конфіденційної інформації (комерційної таємниці), зробіть договір про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) одним з найбільш зручних засобів охорони та захисту їх прав свобод та інтересів.

Доведено, що закріплені в Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» істотні умови Договору про нерозголошення (NDA) є позитивним кроком щодо забезпечення стандартів правової визначеності.

Створення єдиної бази судових рішень судової практики щодо договорів про нерозголошення конфіденційної інформації (комерційної таємниці) може допомогти сторонам договору краще розуміти можливі наслідки порушень.

Важливо розробити типові положення для договорів про нерозголошення, які враховують специфіку різних галузей, щоб полегшити їх застосування на практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про інформацію: Закон України. *Верховна Рада України*. від 02.10.1992. № 2657-XII. Редакція від 15.11.2024. *Голос України*. 13.11.1992. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення 09.04.2025).
2. Про доступ до публічної інформації: Закон України. *Верховна Рада України*. від 13.01.2011 № 2939-VI. *Голос України*. 09.02.2011, № 24. Редакція від 08.10.2023. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#n51 (дата звернення: 09.04.2025).
3. Про захист нерозголошених ноу-хау та ділової інформації (комерційної таємниці) від їх незаконного придбання, використання та розголошення: Директива (ЄС) 2016/943 Європейського Парламенту та Ради від 08.07.2016. Офіційний сайт Європейського Союзу. URL: eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016L0943 (дата звернення: 09.04.2025).
4. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності: Угода, Світова організація торгівлі, від 15.04.1994. Редакція від 06.12.2005. *Офіційний вісник України*. 12.11.2010. № 84. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text (дата звернення: 09.04.2025).
5. Аналітична довідка за результатами дослідження питання щодо удосконалення механізмів правової охорони права інтелектуальної власності на комерційну таємницю з урахуванням норм актів права Європейського Союзу та кращих практик держав-членів Європейського Союзу. Сайт: IP OFFICE. Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». УКРНО-ІВІ, 2024. URL: nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/Analitichna-dovidka_komertsii-na-taiemnytsia.pdf (дата звернення: 09.04.2025).
6. Цивільний кодекс України: Кодекс України *Верховна Рада України*. 16.01.2003 № 435-IV. Редакція від 09.04.2025. *Голос України*. 12.03.2003., № 45. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20250409#Text (дата звернення 09.04.2025).
7. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій: Закон України. *Верховна Рада України*. від 14.09.2006 № 143-V. *Урядовий кур'єр*. 06.10.2006 № 187. Редакція від 16.10.2020. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text (дата звернення: 09.04.2025).
8. Про інвестиційну діяльність: Закон України. *Верховна Рада України*. від 18.09.1991 № 1560-XII. Редакція від 10.10.2022. *Відомості Верховної Ради України*. 1991 № 47. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text (дата звернення: 09.04.2025).
9. Білоус Н.М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Управління захистом комерційної таємниці на підприємстві» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня зі спеціальності 073 «Менеджмент» (в т.ч. зі скороченням терміном навчання) / Н.М. Білоус. Рівне: НУВГП, 2018. 37 с. URL: ep3.nuwm.edu.ua/13741/1/06-03-158%20%20%281%29.pdf (дата звернення: 09.04.2025).
10. Семків В.О., Шандра Р.С. Інтелектуальна власність: підручник для студентів неюридичних факультетів / В. О. Семків, Р. С. Шандра. Львів: Галицький друкар, 2015. 280 с.
11. Носік Ю.В. Права на комерційну таємницю в Україні (цивільно-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2006. 150 с. URL: uacademic.info/ua/document/0406U002157 (дата звернення: 09.04.2025).
12. Про інформацію: Закон України. *Верховна Рада України*. від 02.10.1992. № 2657-XII. Редакція від 15.11.2024. *Голос України*. 13.11.1992. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення 09.04.2025).
13. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України. *Верховна Рада України*. від 07.06.1996 № 236/96-ВР. Редакція від 16.10.2020. *Голос України*. 02.07.1996 URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-vr#Text (дата звернення: 09.04.2025).
14. Про інвестиційну діяльність: Закон України. *Верховна Рада України*. від 18.09.1991 № 1560-XII. Редакція від 10.10.2022. *Відомості Верховної Ради України*. 1991 № 47. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text (дата звернення: 09.04.2025).
15. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України. *Верховна Рада України*. 15.07.2021 № 1667-IX. *Голос України*. 13.08.2021. № 153. Редакція від 01.01.2025. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text (дата звернення: 09.04.2025).
16. Філюк О. С. Правовий аналіз договору про нерозголошення комерційної інформації. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. ДВНЗ «УжНУ» – Ужгород, 2024. № 5. С. 245-248. URL: dspace.uzhnu.edu.ua/jsrui/handle/lib/70388 (дата звернення: 09.04.2025).
17. Огоновський О. Договір про нерозголошення за законодавством України: особливості та правова природа. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. Випуск 75. С 52-60.
18. Гужва А.Н. Негативні зобов'язання у цивільному праві: постановка проблеми. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. Випуск 28, 2019. С. 50-59.
19. Постанова: Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду, від 28.02.2019. Справа № 752/5775/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. № 80304725. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80304725 (дата звернення: 09.04.2025).
20. Постанова: Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду. Справа від 23.11.2020 № 910/1759/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. № 93149537. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93149537 (дата звернення: 09.04.2025).
21. Постанова: Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду, від 06.12.2022. Справа від № 910/15998/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*, № 107877403. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107877403 (дата звернення: 09.04.2025).
22. Угода про нерозголошення конфіденційної інформації NDA. Сайт: *Legarithm*. URL: egarithm.io/news/ugoda-pro-nerozgoloshennya-konfidetsiynoi-informacii-nda/ (дата звернення 09.04.2025).

РЕФОРМУВАННЯ ПРОЦЕДУРИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ІЗ СПОЖИВАЧАМИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

REFORMING THE ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION PROCEDURE FOR CONSUMER DISPUTES IN THE EUROPEAN UNION

Даценко О.І., аспірант

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Стаття присвячена дослідженню актуальної на сьогоднішній день теми щодо реформування процедури альтернативного вирішення спорів із споживачами в Європейському Союзі. Альтернативне вирішення спорів є потужним інструментом правового впливу на спірні відносини між споживачами та суб'єктами бізнесу, зокрема, у сфері фінансів. Бурхливого розвитку набув інститут альтернативного вирішення спорів у Європейському Союзі з огляду на ряд важливих факторів, таких як економія часових, майнових ресурсів, можливість вирішення спірного питання за допомогою цифрових інструментів тощо. Динаміка відносин у сфері захисту прав споживачів диктує необхідність реформування законодавства щодо альтернативного вирішення спорів у Європейському Союзі, адже існуюча нормативна база є застарілою, охоплює вузький спектр питань та не повною мірою враховує нові інститути та суспільні відносини. У науковій статті проаналізовано проблемні питання які виникають у сфері альтернативного вирішення спорів, визначено напрямки реформування системи альтернативного вирішення спорів, окреслено основні зміни, які пропонується внести в законодавство Європейського Союзу, визначено етапність реформування системи альтернативного вирішення спорів. У роботі встановлено, що реформуванню підлягає також положення про онлайн-розв'язання суперечок, яке підлягає заміні на більш прогресивний цифровізований інтерактивний інструмент для забезпечення безперервності. Реформування ODR здійснюється шляхом створення контактних пунктів ADR за перевагою в рамках Європейських центрів захисту прав споживачів, які вже відіграють значну роль у наданні допомоги споживачам у їхніх трансграничних покупках. На разі реформування системи альтернативного вирішення спорів перебуває на етапі прийняття нормативних документів на рівні Європейської Ради. Норми, пропонувані для внесення змін до Директиви 2013/11/ЄС передані Європейською Комісією до Ради ЄС. Станом на січень 2025 року документи пройшли процедуру прийняття у першому читанні.

Ключові слова: Альтернативне вирішення спорів, захист прав споживачів, онлайн-розв'язання суперечок, фінансові послуги, Європейський Союз.

The article is devoted to researching the currently relevant topic of alternative dispute resolution procedure for consumer disputes in the European Union. Alternative dispute resolution is a powerful tool for legal influence on disputable relations between consumers and business entities, in particular, in the field of finance. The institution of alternative dispute resolution in the European Union has developed rapidly due to a number of important factors, such as saving hours, property resources, the possibility of resolving disputes using digital tools, etc. The dynamics of relations in the field of consumer protection dictates the necessary reform of legislation on alternative dispute resolution in the European Union, since the existing regulatory framework is outdated, covers a wider range of issues and does not fully take into account new institutions and social relations. The problematic issues that arise in the field of alternative dispute resolution has been analyzed, the directions of reforming the alternative dispute resolution system has been determined, the main changes that are proposed to be made to the legislation of the European Union has been identified, the phasing of reforming the alternative dispute resolution system has been determined. The paper finds that the provision on online dispute resolution is also subject to reform, which is to be replaced by a more progressive digitalized interactive tool to ensure continuity. The reform of ODR is carried out by creating ADR contact points, preferably within the framework of the European Consumer Centres, which are already changing the meaning of providing assistance to consumers in their cross-border purchases. The paper finds that the provision on online dispute resolution is also subject to reform, which is to be replaced by a more progressive digitalized interactive tool to ensure continuity. The reform of ODR is carried out by creating ADR contact points, preferably within the framework of the European Consumer Centres, which are already changing the meaning of providing assistance to consumers in their cross-border purchases. In the case of reforming the alternative dispute resolution system, it takes place at the stage of adopting regulatory documents at the level of the European Council. The norms proposed to amend Directive 2013/11/EU were transmitted by the European Commission to the EU Council. As of January 2025, the documents have passed the adoption procedure in the first reading.

Key words: Alternative dispute resolution, consumer protection, online dispute resolution, financial services, European Union.

Постановка проблеми та її актуальність. Курс України на євроінтеграцію зумовлює актуальність дослідження правової системи Європейського Союзу (далі – ЄС) та розробки напрямків адаптації українського права до європейських стандартів. Аналіз питання захисту прав споживачів фінансових послуг у ЄС та Україні дає підстави стверджувати, що рівень захисту прав споживачів фінансових послуг у ЄС є вищим, ніж в Україні. Правове регулювання захисту прав споживачів у ЄС ґрунтується на нормах Договору про функціонування Європейського Союзу, Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу та інших нормативних актах ЄС. Стаття 169(1) та пункт (а) статті 169(2) Договору про функціонування Європейського Союзу [1] передбачають, що Союз повинен сприяти досягненню високого рівня захисту прав споживачів шляхом використання інструментів, ухвалених відповідно до статті 114 ДФЄС. Крім того, стаття 38 Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу встановлює, що політики Союзу покликані забезпечити високий рівень захисту прав споживачів.

Одним із способів захисту прав споживачів фінансових послуг у Європі є альтернативне вирішення спорів.

Система альтернативного вирішення спорів у ЄС (далі – ADR, з англійської *alternative dispute resolution*) є ефективним механізмом врегулювання суперечок між споживачами та суб'єктами підприємницької діяльності, зокрема, у сфері фінансових відносин, на відміну від судового захисту прав споживачів, який потребує великої кількості ресурсів, в тому числі, фінансових та часових, при цьому, сторони не мають впевненості в успішному завершенні справ навіть в результаті звернення до суду. Правове регулювання альтернативного вирішення спорів у ЄС здійснюється Директивою 2013/11/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2013 року «Про альтернативне вирішення спорів щодо спорів зі споживачами та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 та Директиви 2009/22/ЄС» (Директива про альтернативне вирішення спорів зі споживачами) [2]. Крім директиви про альтернативне вирішення спорів в ЄС було прийняте положення про онлайн-розв'язання суперечок (далі – ODR, з англійської *Online dispute resolution*), відповідно до якого була створена онлайн-платформа для допомоги споживачам і торговцям у вирішенні їхніх розбіжностей.

Вказані нормативні акти були прийняті у 2013 році і з тих пір не змінювалися. Проте, на сьогодні процедура альтернативного вирішення спорів у ЄС демонструє певні прогалини та потребує модернізації з точки зору правового регулювання та практики його застосування. Сфера дії Директиви 2013/11/ЄС є вузько визначеною та не охоплює широкий діапазон справ, що виникають у процесі здійснення своєї діяльності різними суб'єктами підприємництва. Зазначене вказує на актуальність здійснення дослідження щодо реформування законодавства ЄС у сфері альтернативного вирішення спорів та з'ясування того, на якому етапі законодавчої процедури в ЄС перебуває нормативний документ, що передбачає внесення змін до законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі присвячується увага питанням альтернативного вирішення спорів в ЄС як в цілому, так і в окремих сферах. Дослідники М. Плотнікова та О. Швагер стверджують, що альтернативне вирішення спорів стало актуальною темою в межах процесу покращення доступу фізичних і юридичних осіб до правосуддя. Врегулювання спорів без звернення до суду є нижчою за вартістю та швидшою альтернативою вирішення спорів у сфері захисту прав споживачів. Внаслідок цього, ЄС дедалі активніше просуває ADR, розширюючи спектр заходів, які включають рекомендації, директиви, інструкції для окремих галузей [3, с. 103]. В. Кропивницький у своїх дослідженнях звертається головним чином до інституту електронного вирішення спорів, зазначаючи, що це один із яскравих різновидів альтернативного вирішення спорів, що являє собою сукупність методів врегулювання конфліктів із застосуванням Інтернет-технологій та включає в себе розробку програм і обчислювальних мереж для забезпечення альтернативного вирішення спорів [4, с. 133]. У свою чергу, Рао Імран Хабіб досліджуючи процеси альтернативного вирішення спорів, зазначає, що вирішення суперечок як у залі суду, так і поза ним вимагає швидкого відправлення правосуддя, оскільки «відкладене правосуддя означає відмову в правосудді». Вчений критикує систему альтернативного вирішення спорів, аргументуючи свою позицію тим, що механізми альтернативного вирішення спорів зменшили доступність справ для судів. Розгляд справ у судах означає, що справи, факти, докази та рішення є відкритими для громадськості, тоді як приватне вирішення спору шляхом використання альтернативних методів вирішення спору приховує справу від публічної арени [5, с. 37]. Н. Шерман, також, піддає критиці систему альтернативного вирішення спорів зважаючи на те, заява про конфіденційність в альтернативних методах вирішення суперечок позбавляє громадськість інформації про помилку чи порушення будь-яких зобов'язань під час розгляду справи. Рішення судів є прецедентами і можуть мати більшу цінність для широкої громадськості [6]. Вчені-правники приділяють увагу вивченню питання альтернативного вирішення спорів у ЄС, досліджують акти права ЄС для розроблення пропозицій з удосконалення національного законодавства, проте комплексне дослідження реформування системи альтернативного вирішення спорів у ЄС та з'ясування стадій процесу внесення змін до законодавства не проводилося.

Метою статті є визначення напрямків реформування системи альтернативного вирішення спорів у ЄС, характеристика основних змін, які пропонується внести в законодавство ЄС та з'ясування етапності реформування системи альтернативного вирішення спорів.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі альтернативне вирішення спорів розглядають як врегулювання правових конфліктів за допомогою альтернативних або недержавних форм, що мають забезпечувати швидке й ефективне їх врегулювання за мінімальних затрат сил, часу й коштів зацікавлених осіб. В. Кропивницький вважає,

що доцільно розмежовувати широке та вузьке поняття альтернативності. У широкому розумінні альтернативність – це можливість вирішити спір шляхом звернення до суду, як уповноваженого органу державної влади або обрати альтернативні способи вирішення спору, у вузькому розумінні під альтернативністю слід розуміти право обирати серед альтернативних способів всередині самої системи [4, с. 137].

Серед проблемних питань законодавства у сфері ADR доцільно виділити розбіжності в застосуванні законодавства у державах-членах, що є перешкодою для внутрішнього ринку, адже сприяє утриманню споживачів від покупок за кордоном. Це зумовлено тим, що споживачі не мають впевненості в тому, що потенційні спори з продавцями можуть вирішуватися швидко, якісно та без судових розглядів.

За оцінкою Європейської Комісії (далі – Комісія) щодо впровадження Директиви ADR в ЄС у 2023 році процедура все ще недостатньо використовується в багатьох державах-членах через ряд факторів, таких як витрати, складні процедури, мова та чинне законодавство [7].

Трейдери можуть утримуватися від продажу товарів споживачам в інших державах-членах, де відсутній достатній доступ до процедури ADR високої якості. Крім того такі підприємці перебувають у невігідному конкурентному становищі порівняно з торговцями, які мають доступ до таких процедур, а отже, мають змогу вирішувати споживчі спори швидше та дешевше.

Для того, щоб споживачі могли повною мірою використовувати потенціал внутрішнього ринку, ADR повинне бути доступним для всіх типів внутрішніх і транскордонних спорів, що охоплені цією Директивою, процедури ADR повинні відповідати послідовним вимогам до якості, застосовним у Союзі, а споживачі та торговці повинні знати про існування таких процедур [2].

Враховуючи виклики сьогодення Рада Європейського союзу анонсувала про зміну порядку ADR та положення про припинення платформи онлайн-вирішення суперечок ODR. Основні зміни доцільно окреслити наступними положеннями:

- розширення сфери дії Директиви 2013/11/ЄС та Директиви 2009/22/ЄС, зокрема, охоплення нових видів нечесної підприємницької практики, серед яких маніпулятивні реклами, механізми геоблокування, підроблені відгуки, завищені ціни, відсутність важливої інформації про товар тощо;

- врегулювання Директивою не лише тих спорів, що виникають між суб'єктами бізнесу в межах укладеного контракту, а й позадоговірних та переддоговірних суперечок;

- врегулювання суперечок між компаніями не лише в межах ЄС, але й спорів, що виникають із трейдерами з третіх країн;

- запровадження обов'язку компаній відповідати на запити споживачів щодо ADR протягом 20 днів, при цьому термін продовжується до 40 робочих днів у разі складних суперечок або за виняткових обставин;

- здійснення транскордонного ADR: надання Європейському споживчому центру як спеціально уповноваженому органу, компетенцій щодо врегулювання спорів між споживачами та надавачами послуг, в тому числі, надання допомоги з відкриттям справи, допоміжних засобів перекладу для вразливих суб'єктів бізнесу, керівництво протягом процедури;

- адаптація ADR до цифрових ринків, впровадження зручних цифрових інструментів для ефективного функціонування ADR. Цифрові інструменти мають бути доступні всім споживачам шляхом забезпечення постійного доступу до автоматизованої системи ADR. Крім того, необхідно врахувати можливість доступу вразливих груп населення до цифрових послуг у сфері ADR.

За статистичними даними щодо захисту прав споживачів в ЄС у 2023 році 25% споживачів стикаються з проблемою, на яку варто поскаржитися, але третина з них не реалізує своє право на захист. В результаті цього, кожного року в ЄС за допомогою ADR вирішується лише 300 000 спорів. Здійснюючи оцінку Комісія зазначила, що кількість спорів вирішених за допомогою ADR може збільшитися, якщо розширити сферу дію ADR та зобов'язати суб'єктів бізнесу та інших надавачів послуг реагувати на скарги споживачів фінансових послуг [8].

У своєму Повідомленні «Довгострокова конкурентоспроможність ЄС: погляд після 2030 року» [9], Комісія підкреслила важливість системи регулювання, яка гарантує, що в ЄС поставлені цілі досягаються з мінімальними витратами. Це дало поштовх до раціоналізації та спрощення вимог до звітності для учасників процедури ADR з кінцевою метою зменшити тягар звітності на 25%, не підірвавши відповідних цілей політики.

Спрощення процедури звітності здійснюється шляхом позбавлення суб'єктів ADR обов'язку надавати компетентним органам кожні два роки звіти з оцінки ефективності їх співпраці із суб'єктами ADR, навчання персоналу та оцінки ефективності процедура ADR.

Реформування системи ADR у ЄС стосується, також, і припинення роботи платформи ODR та її заміни на новий цифровий інтерактивний інструмент для забезпечення безперервності та ефективності системи альтернативного врегулювання спорів. Реформування ODR здійснюється шляхом створення контактних пунктів ADR за перевагою в рамках Європейських центрів захисту прав споживачів, які вже відіграють значну роль у наданні допомоги споживачам у їхніх трансграничних покупках. Основне призначення таких контактних пунктів полягає у сприянні використанню ADR, наданні допомоги споживачам і торговцям у процесах ADR, наприклад, забезпеченні перекладу, подання скарги, направлення споживачів до компетентного органу ADR, поясненні різних процедур тощо.

25 вересня 2024 року Рада ухвалила свою позицію на переговорах щодо директиви ADR, яка, серед іншого, пропонує замінити платформу ODR новим цифровим інструментом, який потрібно розробити через три місяці після набрання чинності переглянутої Директиви [3]. Обов'язки щодо просування та технічного обслуговування такого інструменту покладені на Комісію. Відповідно до пропозиції Комісії, Рада вважає, що рівень продуктивності існуючої платформи ODR не виправдовує державні та приватні витрати, необхідні для її підтримки [10]. Платформа ODR працює з 2016 року і пропонує різні рішення,

такі як прямі переговори між торговцями та споживачами або використання органу вирішення спорів для розгляду справ. Однак, незважаючи на досить велику кількість відвідувань, платформа ODR дозволила органам ADR розглянути близько 200 випадків щорічно по всьому ЄС.

Комісія представила свої пропозиції щодо внесення змін до системи ADR 17 жовтня 2023 року. Європейський парламент прийняв свої позиції в першому читанні 13 березня 2024 року.

19 листопада 2024 року Рада прийняла постанову про закриття Європейської платформи вирішення суперечок в Інтернеті (платформа ODR) і скасування відповідних зобов'язань для адміністрацій та онлайн-бізнесу. Документ пройшов процедуру прийняття в першому читанні. Якщо в другому читанні тест документа буде пройде голосування, то законодавчий акт буде прийнято. В результаті підписання документа президентом Європарламенту та президентом Ради регламент буде опубліковано в офіційному виданні ЄС, а чинності набуде на двадцятий день після публікації.

Висновки. Проведене дослідження реформування процедури альтернативного вирішення спорів із споживачами в Європейському Союзі дає змогу зробити узагальнення. Реформування системи альтернативного вирішення спорів у ЄС здійснюється за певними ключовими напрямками, які зводяться до розширення сфери дії Директиви 2013/11/ЄС та Директиви 2009/22/ЄС, регулювання Директивою не лише тих спорів, що виникають між суб'єктами бізнесу в межах укладеного контракту, а й позадоговірних та переддоговірних суперечок, здійснення трансграничного ADR, запровадження обов'язку компаній відповідати на запити споживачів щодо ADR протягом встановленого строку, адаптація ADR до цифрових ринків, впровадження зручних цифрових інструментів для ефективного функціонування ADR.

Законодавчі органи ЄС вже запустили процедуру прийняття нормативних актів щодо внесення змін до системи ADR, зокрема, вже прийнято постанову про закриття платформи ODR. Документ пройшов процедуру прийняття в першому читанні.

Пропоновані зміни до європейського законодавства у сфері ADR мають за мету зберегти ефективність та функціональність системи ADR в ЄС, уникнути непропорційного навантаження на органи ADR, розширити сферу дії європейського законодавства щодо ADR, а також, підвищити економічний потенціал ЄС шляхом поглиблення внутрішньої торгівлі через підвищення рівня довіри споживачів до трейдерів та впевненості у захищеності своїх прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Консолідовані версії договору про Європейський Союз (вчиненого в Маастрихті сьомого дня лютого тисяча дев'яносто другого року) та Договору про функціонування Європейського Союзу (вчиненого в Римі двадцять п'ятого дня березня місяця року одна тисяча дев'яносто п'ятого сьомого). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06.
2. Директива Європейського парламенту і Ради 2013/11/ЄС від 21 травня 2013 року про альтернативне вирішення споживчих спорів і про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 та Директиви 2009/22/ЄС. Європейський Союз. Директива, Міжнародний документ від 21.05.2013 № 2013/11/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_041-13#Text
3. Плотнікова М. В., Швагер О. А. Позасудові способи захисту прав споживачів фінансових послуг: адаптація українського законодавства до права Європейського Союзу. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 4. Том 3. С. 102–110.
4. Кропивницький В. С., Каршиєва, А. І. Державно-правові аспекти електронного вирішення спорів галузі сфери інтернет та іт-технологій. науковий вісник: державне управління. 1(1(3)). 2020. С. 131–139.
5. Rao Imran Habib Alternative Dispute Resolution: Concept, Criticism and Future of Arbitration and Mediation. Global Legal Studies Review. VIII(II). June 2023. P. 36–42.
6. Sherman N. and Momani B. Alternative dispute resolution: Mediation as a model. *F1000Research*. 2025. URL: <https://f1000research.com/articles/13-778/v1>
7. Council calls for the closure of the ODR platform and its replacement with a better tool. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/11/19/council-calls-for-the-closure-of-the-odr-platform-and-its-replacement-with-a-better-tool/>
8. Consumer rights: Council adopts position on measures to facilitate dispute resolution. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/09/25/consumer-rights-council-adopts-position-on-measures-to-facilitate-dispute-resolution/>
9. Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2013/11/EU on alternative dispute resolution for consumer disputes, as well as Directives (EU) 2015/2302, (EU) 2019/2161 and (EU) 2020/1828. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52023PC0649>
10. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council repealing Regulation (EU) No 524/2013 and amending Regulations (EU) 2017/2394 and (EU) 2018/1724 with regards to the discontinuation of the European ODR Platfor. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52023PC0647>

РЕСТИТУЦІЯ, ВІНДИКАЦІЯ, КОНДИКЦІЯ І ІНШІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРИ ВИТРЕБУВАННІ МАЙНА

RESTITUTION, VINDICATION, CONDICTIO AND OTHER REMEDIES FOR RECOVERY OF PROPERTY

Деледівка С.Г., д.філос. в гал. права,
докторант

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

У статті досліджуються сучасні актуальні проблеми захисту такого важливого для цивілізованого суспільства інституту, як власність. Акцентовано увагу, що захист права власності насамперед пов'язаний із способами такого захисту, які із проведенням реформи процесуального законодавства отримали міжгалузевий матеріально-процесуальний статус.

Спосіб захисту, як матеріально-правовій категорії, відповідає така процесуальна категорія як предмет позову, а посилання на застосовані способи захисту наразі є невід'ємною складовою змісту позовної заяви, відсутність яких призводить до негативних процесуальних наслідків. Зазначене свідчить про суттєве зближення матеріально-правових та процесуально-правових категорій, перш за все в контексті способів захисту порушеного права.

Конкуренція позовів, яка за сучасною науковою та правозастосовною парадигмою трансформувалась у категорію належного і ефективного способу захисту прав має визначальне значення для практики захисту цивільних прав, але з іншого боку з цього приводу відсутні єдині і усталені підходи і позиції.

Наразі відсутнє законодавче визначення як належного, так і ефективного способу захисту права, науковці також не можуть прийти до єдиного знаменника щодо єдності розуміння цих базових правових категорій, що має суттєві негативні наслідки і для практики правозастосування, і до захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин.

На прикладі такого предмета позовного домагання як витребування майна демонструється особливості правозастосування при використанні реституційних, виндикаційних, зобов'язально-договірних та кондикційних позовних вимог. В статті аналізується істотні відмінні ознаки відповідних позовів і формулюються висновки, що маючи однаковий предмет, останні суттєво відрізняються способами захисту, характером спірних правовідносин, предметом доказування, об'єктами позовного домагання та іншими відмінними особливостями.

Ключові слова: способи захисту, конкуренція позовів, належність способу захисту цивільних прав, реституційний, виндикаційний, зобов'язально-договірний та кондикційний позов.

The article investigates current and pressing issues concerning the protection of ownership—an institution of fundamental importance to any civilized society. It emphasizes that the protection of property rights is primarily linked to the methods of such protection, which, following the reform of procedural legislation, have acquired a cross-sectoral material-procedural nature.

A remedy, as a substantive legal category, corresponds to the procedural category of the subject matter of a claim. References to the remedies sought have now become an integral part of the content of a statement of claim, and their absence leads to adverse procedural consequences. This reflects a significant convergence between substantive and procedural legal categories, particularly in the context of protecting violated rights.

Claim competition, which under the current academic and law enforcement paradigm has evolved into the category of a relevant and effective remedy for the protection of rights, plays a decisive role in the practice of civil rights protection. However, there is still no unified or settled approach to this issue.

At present, there is no legislative definition of either a "relevant" or an "effective" legal remedy. Moreover, scholars have yet to reach a consensus on the unified understanding of these fundamental legal categories, which has substantial negative implications for both the practice of law enforcement and the protection of the rights and legitimate interests of the parties to legal relations.

Using the example of property recovery claims, the article demonstrates the peculiarities of legal practice when applying restitutionary, vindictory, contractual, and condictio claims. It analyzes the key distinguishing features of these types of claims and concludes that, although they share a common subject matter, they differ significantly in terms of remedies applied, the nature of the disputed legal relationships, the scope of evidence required, the object of the claim, and other specific characteristics.

Key words: legal remedies, claim competition, relevance of remedies for the protection of civil rights, restitutionary, vindictory, contractual, and condictio claims.

Проблема дослідження обумовлена законодавчо встановленими завданнями цивільного і господарського судочинства, а саме справедливим, неупередженим та своєчасним вирішенням судом спорів з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів. Ефективність такого захисту не в останню чергу пов'язана із застосуванням тих або інших способів захисту прав.

Будучи матеріально-правовою категорією, способи захисту прав тісно пов'язані з процесуальним правом, зокрема з таким елементом позову, як його предмет. Від вибору того чи іншого способу захисту права залежить і ефективність захисту прав, і можливість такого захисту в цілому.

Проблема вибору того чи іншого способу захисту прав, застосування тієї чи іншої позовної вимоги постала ще за часів права Стародавнього Риму, хоча римські юристи і не визнавали конкуренцію позовів, як таку і із розвитком вітчизняної правової системи, особливо після проведення реформи процесуального законодавства ця проблема про-

довжує бути актуальною для практики захисту цивільних прав. Зазначене свідчить про актуальність теоретичних досліджень у зазначеній сфері.

Аналіз досліджень. Захист цивільних прав, способи такого захисту висвітлювались в дисертаційних, монографічних та поточних теоретичних дослідженнях. Зокрема можна виділити роботи таких науковців як Ваштарова Є.А., Дзера І.О., Комаров В.В., Кот О.О., Кузнецова Н.С., Спасибо-Фатеева І.В., Харитонов Є.О., Харченко Г.Г., Ярема А.Г.

Проблема конкуренції позовів, належного і ефективного способу захисту прав висвітлені в роботах таких авторів, як Гуйван П.Д., Жук А.В., Колісник О.В., Короєд С.О., Коханська М.Л., Пільков К.М., Спесівцев Д., Ткачук А.В., Ус М.В., Шумак І.О. та інших авторів.

Однак не дивлячись на велику кількість зазначених досліджень, проблема конкуренції позовів, застосування належних і ефективних способів захисту права залишається не вирішеною, що зумовлює важливість відповідних теоретичних досліджень.

Метою даної статті є огляд відмінностей в застосуванні такої позовної вимоги, як витребування майна в аспекті застосування різних способів захисту, які впливають з реституційного, виндикаційного, зобов'язально-договірного та кондикційного позовів, а також характеристика таких відмінностей, які мають суттєве для захисту прав значення.

Виклад основного матеріалу. Будучи матеріально-правовою категорією, способи захисту прав тісно пов'язані з процесуальним правом, зокрема з таким елементом позову, як його предмет. Більше того, зближення матеріально-правового і процесуально-правового розуміння способу захисту прав мало місце з проведенням судової реформи і прийняттям нових редакцій процесуальних кодексів. Так відповідно до п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, п. 4 ч. 3 ст. 162 ГПК України позовна заява повинна містити спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні [9]. Невиконання цієї вимоги процесуального закону буде мати наслідком залишення позовної заяви без руху з можливим подальшим її поверненням. Як зазначає М.В. Ус, інститут захисту цивільних прав носить міжгалузевий матеріально-процесуальний характер [2, с. 42].

Однією із специфічних ознак давньоримського цивільного права було те, що існування і наявність суб'єктивного права пов'язувалось не з самим правом або його позитивним закріпленням, а з можливістю його примусового захисту, чи точніше, існуванням права на позов. Так, І.Б. Новицький, аналізуючи зазначену видатну пам'ятку приватного права зазначає, що серед багаточисленних позовів необхідно виділити наступні важливі види: *actio in rem* (речовий позов) та *actio in personam* (особистий позов). Юрист Павло протиставляв право власності на річ з одного боку та право вимагати від іншої особи виконання певних дій; право власності може бути порушене будь-якою третьою особою (як і захищене від будь-якої третьої особи). Тому прийнято казати, що для захисту такого права позов подається проти будь-якої третьої особи, що порушує дане право позивача. За сучасною термінологією це називається абсолютним захистом. В протилежність цьому *actio in personam* подається до цілком визначеного порушника, а саме зобов'язаного суб'єкта правовідносин [3, с. 87]. За сучасною термінологією це захист відносного права.

На перший погляд очевидним є висновок про неможливість застосування учасниками договірних відносин у двосторонніх взаємних відносинах речово-правових способів захисту прав. Однак такий висновок не є очевидним з причин наявності недостатньо дослідженої в науці проблеми, так званої, конкуренції способів захисту, або конкуренції позовів.

Проблема конкуренції позовів, а саме застосування того чи іншого способу захисту прав, правильний вибір з кількох способів захисту в доктрині і судовій практиці виникла лише на початку 2000-их років, до цього часу правопорядок не визнавав наявності конкуренції позовів. В цілому проблема конкуренції позовів якщо остаточно і не була вирішена на рівні узагальнень судової практики Верховного Суду України, але вектор розв'язання такої проблеми був заданий, на переконання автора, правильний. Однак після початку діяльності новоствореного Верховного Суду в 2018 році конструкція конкуренції позовів була змінена на застосування таких ознак або властивостей способу захисту права як його належність та ефективність.

Ефективність способу захисту не є предметом уваги в цьому дослідженні, а проблема конкуренції позовів на нинішньому етапі трансформувалась у питання визначення належності способу захисту права в тих чи інших видах правовідносин. З метою подальшого дослідження

та формування висновків статті, доцільно навести декілька доктринальних визначень цієї категорії.

Як зазначає М.В. Ус, належність способу захисту традиційно розуміється таким чином: спосіб захисту має відповідати змісту порушеного права; характеру порушення; наслідкам, які спричинило порушення; правовій меті, до якого прагне суб'єкт захисту. Обрати належний спосіб захисту означає, в тому числі, правильно кваліфікувати спірні правовідносини, правильно визначити умови задоволення позову та предмет доказування [10, с. 50].

І.О. Шумак надаючи визначення належного способу захисту стверджує, що спосіб захисту вважається належним, якщо він прямо передбачений законом або договором, його використання веде до відновлення порушеного або оспореного права [16, с. 208]. За визначенням Д. Спесівцева, належним способом захисту цивільних прав є такий спосіб, що відповідає суті відповідного права, стосується нього, а якщо точніше – відповідає порушенню такого права [12, с. 110].

Підсумовуючи цитовані визначення науки можна навести таку дефініцію належності способу захисту цивільних прав. Спосіб захисту вважається належним, якщо він прямо передбачений законом або договором, відповідає суті права, стосується цього права та відповідає порушенню такого права.

З врахуванням цитованих визначень проблема конкуренції позовів або вибору належного способу захисту права, на переконання автора, полягає в наступному. Для захисту прав в різних видах правовідносин необхідне застосування різних, але саме головне відповідних цим правовідносинам матеріально-правових вимог, які в свою чергу вимагають застосування чітких і конкретних способів захисту права, як тих, що передбачені законом, зокрема, ст. 16 Цивільного кодексу України [14] або іншими поточними законами, так і тих, що передбачені договором, яким в процесуальному праві відповідає поняття предмету позову. Чинне процесуальне законодавство передбачає застосування і інших способів захисту прав, зокрема ч. 2 ст. 5 Цивільного процесуального кодексу України зазначає, що у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону [11].

Проблематику конкуренції позовів, або за нинішньою доктриною і практикою застосування, належного способу захисту прав, можна продемонструвати наступним прикладом. Така позовна вимога або предмет позову як витребування майна може бути наслідком застосування способів захисту, що впливають, як мінімум, з чотирьох різних видів позову. Це, зокрема реституційний, виндикаційний, зобов'язально-договірний і кондикційний. Ці види позовів, хоча і мають спільну ознаку щодо предмету позовного домагання, впливають з абсолютно різних правовідносин, мають під собою абсолютно різні підстави та предмет доказування і вимагають очевидно відмінного арсеналу правового захисту.

Показовою в ситуації застосування різних видів позову щодо одного предмета в частині витребування майна є правова позиція, викладена ВП ВС у справі № 914/2618/16. В п. 38 Постанови від 06.07.2022 було вказано, що рішення суду про витребування нерухомого майна із чужого володіння є підставою для внесення запису про державну реєстрацію за позивачем права власності на нерухоме майно, зареєстроване у цьому реєстрі за відповідачем незалежно від того, чи таке витребування відбувається у порядку виндикації (статті 387–388 ЦК України), чи у порядку, визначеному для повернення майна від особи, яка набула його за рахунок іншої особи без достатньої правової під-

стави (статті 1212–1215 ЦК України), чи у порядку примусового виконання обов'язку в натурі (пункт 5 частини другої статті 16 ЦК України) [4]. Наразі можна стверджувати, що така позиція судової практики стає усталеною і в юридичній науці, зокрема такої думки притримується Харченко Г.Г. [11, с. 132].

Отже, головне питання конкуренції позовів, або вибору належного способу захисту права полягає у вирішенні того, який конкретний вид позову і відповідний йому предмет повинні застосуватися у тих чи інших правовідносинах, який спосіб захисту найбільш характерний для тих чи інших правовідносин, того чи іншого порушення цивільного права.

Стосовно позову про визнання недійсним договору (правочину, угоди) або за іншим визначенням реституційного або редисорного позову, існує цілий пласт науково-практичної літератури, яку навряд чи доцільно цитувати у цьому дослідженні. Цей позов за вищенаведеною класифікацією є одним з проявів зобов'язальних позовів. В аспекті такої позовної вимоги як витребування майна, предмет доказування (підстава позову) у подібних справах стосується необхідності встановлення наступних фактів: наявності договірних відносин між сторонами справи; фактична і юридична наявність майна у відповідача; наявність обставин, передбачених ст. 203, 215–234 ЦК України [14], тобто підстав недійсності відповідного договору; укладеність договору; відсутність такої ознаки спірного договору, як його нікчемність. Об'єктом спірних правовідносин, або іншими словами об'єктом позовного домагання, є речі, які можуть бути визначені як родовими, так і індивідуальними ознаками, причому вина сторін договору, їх суб'єктивне відношення до своїх дій та їх наслідків юридичного значення не мають.

Неукладеність договору не дає підстав для застосування реституційного способу захисту, принаймні з двох причин – відсутність договірних правовідносин між сторонами спору та відсутність підстав для визнання договору недійсним, як такого, що не відбувся. За правовим висновком Постанови ВП ВС від 27 листопада 2024 року у справі № 204/8017/17, основним критерієм, за яким можна розмежувати укладені та неукладені правочини є факт вираження сторонами правочину їх волевиявлення – зовнішньої об'єктивної форми виявлення волі особи, що проявляється у вчиненні цілеспрямованих дій з метою зміни цивільних правовідносин, що склалися на момент вчинення правочину. Власник, майно якого вибуло з його законного володіння за неукладеним договором, може захистити своє майнове право шляхом пред'явлення виндикаційного позову на підставі статей 387, 388 ЦК України без оспорування правочину (правочинів) щодо спірного майна та скасування рішення (рішень) про державну реєстрацію права власності на належне йому майно за іншою (іншими) особою (особами) [6]. Крім чіткого розмежування укладеного і неукладеного договору, таке правозастосування ВП ВС є прикладом логічного і послідовного застосування категорії належного способу прав та конкуренції відповідних позовних вимог.

Стосовно нікчемності договору, то згідно правової позиції ВП ВС по справі №916/3156/17, якщо недійсність правочину встановлена законом, то визнання недійсним такого правочину судом не вимагається. Отже, такий спосіб захисту, як визнання недійсним нікчемного правочину, не є способом захисту прав та інтересів, установленим законом, тобто не є належним способом захисту [5].

Виндикаційний позов, або *actio rei vindicatio* – один з основних видів речових позовів, що має своїм джерелом стародавнє римське право, на нинішньому етапі вітчизняного розвитку теорії і практики зазнає кардинальних трансформацій. За класичним визначенням – це позов неволодіючого (фактично) власника або іншого титульного володілця до володіючого (фактично) не власника. Тобто

визначальним для цього виду позовних вимог є захист фактичного володіння, якого позбувається власник майна. Хоча ця тенденція потребує окремих публікацій і досліджень, однак слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку не тільки судової практики, а і теорії, посесорний захист, тобто захист безтитульного фактичного володіння практично не має місця. Більше того, запровадження на рівні судового правозастосування концепції книжного володіння, або реєстраційного підтвердження не тільки права власності, а і володіння, нівелює саму суть виндикаційного позову як захисту передовсім фактичного володіння (Постанови ВП ВС від 4 липня 2018 року у справі № 653/1096/16-ц, від 7 листопада 2018 року у справі № 488/5027/14-ц, від 14 листопада 2018 року у справі №183/1617/16, від 9 листопада 2021 року у справі № 466/8649/16ц).

Цитована вище правова позиція ВП ВС щодо недійсності договору демонструє необхідність розмежування зобов'язального (реституційного) та речового (виндикаційного) позову у випадку неукладеності договору. Тобто першою обставиною предмета доказування або підстави позову в цій категорії справ є відсутність між учасниками договірних відносин. При наявності останніх, виндикаційний позов, як і будь-яких речовий позов, буде вважатися неналежним способом захисту.

Наступний факт предмета доказування пов'язаний із необхідністю встановлення обставини фактичного перебування спірного майна у відповідача. Відсутність такого фактичного перебування буде мати наслідком визнання відповідача неналежним, або необхідність застосування іншого способу захисту, в тому числі кондикційних позовних вимог, про що більш докладно буде вказано нижче. На бажання повторів все ж таки варто зазначити, що судова практика наразі стоїть на позиції захисту не фактичного володіння, а реєстраційного підтвердження відповідних прав.

Обставини вибуття майна з володіння власника, суб'єктивні компоненти наявності волі на вибуття майна у позивача, а також добросовісності або недобросовісності відповідача, набувача майна, є визначальною фактичною стороною відповідних категорій справ і відповідних їм предметів доказування. Однак такі обставини не є визначальними для відмежування виндикаційного позову від інших позовів, предметом яких є витребування майна. Об'єктом позовного домагання мають бути речі, визначені виключно індивідуальними ознаками і це є характерною особливістю саме виндикаційних позовних вимог.

Позови, що впливають з договірних правовідносин є класичним прикладом зобов'язальних видів позовів і опосередковують відносини, що впливають з договорів купівлі-продажу, поставки, міни, контрактації, ренти, найму, прокату, лізингу, перевезення, зберігання, комісії, доручення, управління майном, інших змішаних або непоіменованих договорів, які об'єднані тим, що їх об'єктом є речі матеріального світу.

Як зазначає І.В. Спасибо-Фатеева, аксіоматичним в українській правосвідомості є те, що за наявності між сторонами спору зобов'язальних або договірних правовідносин, речові позови не заявляються, адже спори між контрагентами будуть договірними [2, с. 366]. Однак попри аксіоматичність цієї позиції в доктрині, практика правозастосування в цій сфері не завжди є усталеною і послідовною.

Предметом доказування або підставою відповідних позовних вимог, крім фактів укладеності самого договору та відповідності його закону, тобто відсутності визнання його недійсним, є обставини конкретних договірних правовідносин, врегульованих відповідними інститутами цивільного права. Це факти виконання договору однією стороною і порушення його іншою стороною, зокрема витребування майна покупцем (контрактантом, наймачем, лізингоотримувачем, комітентом), тобто особою, що виконала своє зустрічне зобов'язання, від іншої сторони дого-

вору, повернення майна власнику при розірванні договору або при односторонній відмові від нього тощо. Об'єктом спірних відносин може бути будь-яке майно, а вина сторін договору, яка хоча і презюмується, однак входить до предмету доказування у цій категорії справ.

Наступним позовом, предметом якого є витребування майна, є кондикційний позов (*condictio*), або позов, що випливає з безпідставного збагачення. Стаття 469 ЦК УРСР 1963 року (в тому числі в останній її редакції) передбачала, що особа, яка одержала майно за рахунок іншої особи без достатньої підстави, встановленої законом або договором, зобов'язана повернути безпідставно придбане майно цій особі. Ці правила поширюються на випадок збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх підстав, встановлених законом або договором [15]. На цьому по суті регулювання цього позову і обмежувалось.

Натомість за нинішнього правового регулювання інститут кондикції був доповнений нормою частини третьої ст. 1211 ЦК України, відповідно до якої положення цієї глави застосовуються також до вимог про: повернення виконаного за недійсним правочином; витребування майна власником із чужого незаконного володіння; повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні. Зазначена законодавча новація стала величезною проблемою конкуренції позовів та вибору належного способу захисту права, оскільки по суті змішувала кондикцію з реституцією, віндикацією та договірними способами захисту права. Загалом це зумовило обмежене застосування кондикційних позовів у практиці правозастосування.

Первісно позов з безпідставного збагачення застосовувався за, так званим, залишковим принципом. Так, Верховний Суд України у постанові 25 лютого 2015 року у справі N 910/1913/14 зазначив наступне: стаття 1212 ЦК України застосовується лише в тих випадках, коли безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої не може бути усунуто за допомогою інших, спеціальних способів захисту. [7]. Такий же залишковий принцип застосування кондикційного позову або способу захисту, передбаченого ст.ст. 1212–1214 ЦК України підтримувався і колективом авторів під редакцією Яреми А.Г., Ротаня В.Г. в їх спільній праці «Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України» [17, с. 863].

Правова природа кондикційного позову не є предметом цього дослідження, але ця правова природа найбільш показово визначається зі своїх джерел, тобто із стародавнього римського права. Так Ваштарєва Є.А. проводячи дослі-

дження кондикції і віндикації в римському праві зазначає, що подальше розширення в праві Стародавнього Риму сфери застосування кондикційного позову призвело до того, що він охопив усі види особистих позовів. У такому контексті кондикційний позов, як позов особистий, стали протиставляти речовому віндикаційному позову [1, с. 98]. Отже вже на зорі цивілізації обрання належного способу захисту права, вибір тих чи інших позовних вимог був предметом певної уваги тодішніх правників.

Є всі підстави стверджувати, що наразі і теорія, і судова практика застосовують кондикцію субсидіарно, тобто за тим же залишковим принципом. Предметом доказування в цій категорії справ мають бути обставини відсутності договірних відносин, і це є однією з головних обставин, факти набуття та/або збереження майна однією стороною з одночасним зменшенням або незбільшенням майна у іншій стороні, відсутність підстави набуття такого майна. Об'єктом спірних правовідносин є речі, які визначаються як індивідуальними, так і родовими ознаками, суб'єктивне відношення сторін справи до своїх дій та їх наслідків, як правило, не має юридичного значення. Однак останні тенденції судової практики свідчать, що в певних категоріях справ суди почали звертати увагу на добросовісність дій потерпілої сторони, на наявність фактів суперечливої поведінки з їх боку (Постанови КЦС ВС від 04.08.2021 у справі № 185/446/18 [8], від 19.01.2022 року у справі № 202/2965/19 [9]).

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження є всі підстави стверджувати, що на сучасному етапі категорія способу захисту прав є міжгалузевим матеріально-процесуальною категорією. Конкуренція позовів, або наразі вибір належного способу захисту залишається не до кінця усталеним питанням в теорії та практиці правозастосування. Наявні діаметрально протилежні висновки в цьому питанні призводять до ускладнень захисту цивільних прав.

Така позовна вимога як витребування майна може бути наслідком застосування способів захисту, що припадати реституційному, віндикаційному, зобов'язально-договірному і кондикційному позовам. Ці позовні вимоги маючи однаковий предмет істотно відрізняються способами захисту, характером спірних правовідносин, предметом доказування, об'єктами позовного домагання. Від правильного обрання відповідного способу захисту, або виду позовних вимог, з урахуванням всіх наведених істотних відмінностей, залежить не тільки ефективність, а і можливість захисту самого права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ваштарєва Є. А. Кондикція і віндикація в римському праві. *Проблеми законності*. 2017. № 139. С. 95–104.
2. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду: коментарі науковців/ О.П. Печений, І.В., Спасибо-Фатєєва та ін., за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків, ЕКУС, 2020. 496 с.
3. Новицький І. Б. Римське право : учебник. М. : ТЕИС, 1998. 245 с.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06.07.2022 року, справа №914/2618/16 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107064709> (дата звернення: 10.04.2025)
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4.06.2019 року, Справа № 916/3156/17 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82424016> (дата звернення: 10.04.2025)
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2024 року, Справа № 204/8017/17 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123780071> (дата звернення: 11.04.2025)
7. Постанова Верховного Суду України від 25.02.2015 року Справа № 910/1913/14 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42986211> (дата звернення: 11.04.2025)
8. Постанова КЦС ВС від 04.08.2021 року Справа №185/446/18. веб-сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/C019221?ap=129> (дата звернення: 15.04.2025)
9. Постанова КЦС ВС від 19.01.2022 року Справа № 202/2965/19- URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102812416> (дата звернення: 16.04.2025)
10. Право власності: способи захисту прав крізь призму судової практики: монографія/ за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. – 616 с.
11. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовт. 2017 р. № 2147-VIII. веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (дата звернення: 15.04.2025)
12. Спеціаліст Д. Ефективність способу судового захисту суб'єктивних цивільних право на нерухоме майно. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 109–116.
13. Харченко Г.Г. Витребування майна з чужого незаконного володіння у порядку віндикації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 132–135.
14. Цивільний кодекс України: Закон України від 13.03.2003р / *Офіційний вісник України*. 2003. N 11 (28.03.2003). ст. 461.
15. Цивільний кодекс УРСР: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>. (дата звернення: 15.04.2025)
16. Шумак І.О. Цивільно-процесуальні особливості вибору способу захисту прав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 207–210.
17. Ярема А. Г., Ротань В. Г. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / за ред. А. Г. Яреми, В. Г. Ротаня. Київ : Реферат, 2005. 336 с.

НЕВІДПОВІДНІСТЬ НОРМ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАВ НА СОРТИ РОСЛИН НОРМАМ КОНВЕНЦІЇ UPOV ТА ЗАКОНОДАВСТВА ЄС ЩОДО ПРАВА ФЕРМЕРА

INCONFORMITY OF THE NORMS OF UKRAINIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF PROTECTION OF PLANT VARIETIES WITH THE NORMS OF THE UPOV CONVENTION AND EU LEGISLATION REGARDING FARMER'S RIGHTS

Дорошенко О.Ф., к.ю.н., старший дослідник,
директор

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України

Пічкур О.В., науковий співробітник,
судовий експерт з питань охорони прав на сорти рослин

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України

Петренко В.О., д.т.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України,
академік Академії наук вищої школи України,
завідувач кафедри інтелектуальної власності та управління проєктами
Український державний університет науки і технологій

Викладено суттєву невідповідність прав селян (фермерів), зокрема привілею фермера, визначених Актом 1991 року Конвенції UPOV, іншими міжнародними актами законодавства, європейським законодавством, визначенню таких прав законодавством України у сфері охорони прав на сорти рослин, що може створити перешкоди для визнання України членом Європейського Союзу. Акцентовано увагу на тому, що однією з основних умов прийняття України до ЄС є приведення її законодавчих систем у відповідність з обов'язковим мінімумом законодавства ЄС (*acquis communautaire* ЄС). Відбувається так звана процедура скринінгу актів законодавства України, тобто їх послідовна методична перевірка на відповідність актам законодавства ЄС. На підставі зазначеного встановлюється можливість інтеграції України у внутрішній європейський ринок, та насамкінець її вступ до ЄС. З моменту завердження Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу Законом України від 18.03.2004 р. № 1629-IV минуло більше 20 років, а оцінка відповідності європейському законодавству норм Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» у редакції Закону від 17.01.2002 р. № 2986-III, зокрема ст. 47 щодо обмеження майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, до цього часу не здійснена. Звернута увага на тому, що протягом незалежності України малі українські фермери залишились осторонь аграрної політики держави. Підтримка сільського господарства у формі значних податкових пільг та субсидій була спрямована тільки на великі агрогосподарства, що поставило малих виробників сільськогосподарської продукції у невідповідне положення в частині розвитку та зростання. Відзначено, що прийняття Конвенції UPOV (Міжнародної конвенції про охорону нових різновидів рослин) нанесло непоправну шкоду фермерам, насамперед власникам малих сімейних ферм, оскільки їх позбавлено права вільно відтворювати та продавати насіння та інший розмножувальний матеріал місцевих різновидів рослин (ландрасів), різновидів, які є суспільним надбанням, а також насіння рослин, зазначених в офіційному каталозі. Це є досить дорогим шляхом комерційного використання матеріалу для розмноження рослин, який потребує ресурсів, недоступних для малих фермерів. Зроблено висновок про те, що з аналізу положень Конвенції, європейського законодавства з питань правової охорони різновидів рослин, захисту прав фермерських господарств та положень відповідних законодавчих актів законодавства України випливає, що субєкти законодавчої ініціати не достатньо володіють нормами міжнародних договорів, європейського законодавства у зазначеній сфері, не приділяють належної уваги аналізу міжнародної, зокрема європейської політики щодо підтримання прав та економічних інтересів сімейних ферм, що у світі є основними виробниками сільськогосподарської продукції. З'ясовано, що надання переваг у виробництві та продажу сільськогосподарської продукції агрохолдингам призводить до конфлікту інтересів, про що чітко свідчить блокування фермерами низки європейських країн реалізації аграрної продукції в країнах ЄС.

Ключові слова: селянин (фермер), селянське господарство, привілей фермера, Конвенція UPOV, законодавство ЄС, правова охорона різновидів рослин, захист прав фермерських господарств.

The article presents a significant discrepancy between the rights of peasants (farmers), in particular the farmer's privilege, defined by the 1991 Act of the UPOV Convention, other international acts of legislation, European legislation, and the definition of such rights by the legislation of Ukraine in the field of protection of plant variety rights, which may create obstacles to the recognition of Ukraine as a member of the European Union. Attention is drawn to the fact that one of the main conditions for Ukraine's accession to the EU is to bring its legislative systems into line with the mandatory minimum of EU legislation (*acquis communautaire* EU). The so-called screening procedure of Ukrainian legislative acts is taking place, that is, their consistent methodical verification of compliance with EU legislative acts. On the basis of the above, the possibility of Ukraine's integration into the internal European market is established, and ultimately its accession to the EU. More than 20 years have passed since the approval of the National Program for Adapting Ukrainian Legislation to the Legislation of the European Union by the Law of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1629-IV, and an assessment of the compliance with European legislation of the norms of the Law of Ukraine "On the Protection of Plant Variety Rights" as amended by the Law dated January 17, 2002 No. 2986-III, in particular Article 47 on the restriction of intellectual property rights to plant varieties, has not yet been carried out. Attention is drawn to the fact that during the independence of Ukraine, small Ukrainian farmers remained outside the agrarian policy of the state. Support for agriculture in the form of significant tax breaks and subsidies was directed only at large agricultural holdings, which put small producers of agricultural products at a disadvantage in terms of development and growth. It is noted that the adoption of the UPOV Convention (International Convention for the Protection of New Varieties of Plants) caused irreparable harm to farmers, primarily owners of small family farms, since they were deprived of the right to freely reproduce and sell seeds and other propagating material of local plant varieties (landraces), varieties that are public property, as well as seeds of plants listed in the official catalog. This is a rather expensive way of commercial use of plant propagation material, which requires resources that are not available to small farmers. It is concluded that from the analysis of the provisions of the Convention, European legislation on the legal protection of plant varieties, protection of the rights of farms and provisions of relevant legislative acts of the legislation of Ukraine it follows that the subjects of the legislative initiative do not sufficiently possess the norms of international treaties, European legislation in the specified area, do not pay due attention to the analysis of international, in particular European policy on maintaining the rights and economic interests of family farms, which are the main testers of agricultural products in the world. It was found that granting advantages in the production and sale of agricultural products to agricultural holdings leads to a conflict of interest, as clearly evidenced by the blocking by farmers of a number of European countries of the sale of agricultural products in the EU countries.

Key words: peasant (farmer), peasant holding, farmer's privilege, UPOV Convention, EU legislation, legal protection of plant varieties, protection of farmers' rights.

З моменту завершення Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу Законом України від 18.03.2004 р. № 1629-IV минуло більше 20 років, а оцінка відповідності європейському законодавству норм Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» у редакції Закону від 17.01.2002 р. № 2986-III, зокрема ст. 47 щодо обмеження майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, до цього часу не здійснена.

Аналіз останніх досліджень. Автори статті «Виведені людиною різновиди рослин як об'єкти права інтелектуальної власності» провели аналіз відповідності норм Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» нормам Міжнародної конвенції з охорони нових різновидів рослин та Регламенту Ради (ЄС) № 2100/94 від 27 липня 1994 року про права на різновиди рослин Співтовариства, що дає підстави вважати, що українське законодавство у сфері охорони прав на сорти рослин є недостатньо гармонізованим з нормами міжнародного, зокрема європейського законодавства [2, с. 160]. Законодавство ЄС з питань охорони нових різновидів рослин базується на нормах Конвенції, згідно з ч. 2 ст. 15 якої кожна держава-член може, а не зобов'язана (!), вирішити, чи доцільно застосовувати положення цієї частини, які зазвичай називають «привілеєм фермера», у своєму законодавстві. Тобто, положення цієї статті є факультативними. Дипломатична конференція 1991 року з перегляду Конвенції рекомендує не поширювати такий «привілей» на сектори сільськогосподарського виробництва, в яких він не є поширеною практикою на території відповідної держави-члена [3].

Мета статті полягає у питаннях приведення законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері правової охорони різновидів рослин та захисту фермерських господарств.

матеріал малому фермеру заборонено. Зазначений «привілей» стосується тільки фермерів, що мають невеликі площі посівів, тобто власників малих сімейних ферм. Вирішення питання про визначення площі посівів або розміру господарства, що визначаються як мала ферма, Конвенція поклала на кожну державу-члена, оскільки площі посівів та розмір господарства можуть відрізнятись з урахуванням різних обмежень для кожної держави-члена.

Регламент № 2100/94 визначив 23 види кормових, олійних, волокнистих рослин, злаків, картоплі (ч. 2 ст. 14), які можуть використовуватися для розмноження з продукції, вирощеної фермерами у власних господарствах з розмножувального матеріалу різновиду, що охоплюється правом на різновид рослин Співтовариства (ч. 1 ст. 14). Але не всі ці рослини традиційно вирощуються у відповідних країнах ЄС. Тому, Указом Франції № 2014-869 від 01.08.2014 р. про введення в дію статті L. 623-24-1 Кодексу інтелектуальної власності, визначений перелік різновидів рослин, що охороняється і продукт урожаю який фермери мають право використовувати у своїй власній фермі без дозволу селекціонера. Цей перелік стосується певних видів кормових та олійних рослин, рослин, які використовуються як проміжні культури, білкових та овочевих рослин, не згаданих у Регламенті № 2100/94. Крім того, ст. L. 623-24-2 того самого Кодексу, що визначає методи встановлення розміру компенсації, яку фермер повинен виплатити власникам сертифікатів на різновиди рослин, які він використовує [5] [6].

Дієслово «to farm» використовується в його загальному значенні – «обробляти землю», а слово «farming» перекладається як «заняття сільським господарством». Французький текст Конвенції, що вважається оригінальним, вживає слово «agriculture», що визначається не тільки як фермер, а як селянин, що обробляє землю та використовує для власного споживання продукти, вирощені на цій землі. Що ж до «господарства», то застосоване Конвенцією словосполучення «their own holdings», що означає земельну ділянку, яка не обов'язково перебуває у власності фермера, а може бути орендована. Французький текст Конвенції також підкреслює характер земельної ділянки, що не обов'язково належить сільськогосподарському товаровиробнику на праві власності, може бути орендована, але обробляється безпосередньо ним самим.

123

Адміністративно-правовий комітет UPOV визначив, що Положення ч. 2 ст. 15 Конвенції щодо «привілею фермера» мають бути застосовані до малих сімейних ферм, що особистим господарством сімей, які проживають в сільській місцевості, члени сімей разом обробляють землю, вирощують охоронювані різновиди для забезпечення кормами худоби для свого існування, а також необхідної сільгосппродукції для своєї життєдіяльності. Тобто, сімейна ферма управляється та обслуговується членами однієї родини (подружжя, діти) [9].

Малі сімейні ферми в США визначаються як ті, у яких річний валовий грошовий дохід становить менше 350 тис. доларів США. Таких ферм 90% усіх ферм США [10].

Порядок визначення малого фермера, на якого поширюється «привілей фермера», передбачений ч. 2 ст. 15 Конвенції та ч. 3 ст. 14 Регламенту № 2100/94, наведений у ч. 3 ст. 7 Регламенту Комісії (ЄС) № 1768/95 від 24 липня 1995 року, що встановлює детальні правила застосування відступу, передбаченого статтею 14(3) Регламенту № 2100/94. Селянське господарство визначається малим:

(а) у випадку кормових рослин, на які поширюється дія останнього положення: незалежно від площі, на якій вони культивують інші види рослин, ніж ці кормові рослини, не культивувати ці кормові рослини протягом максимум п'яти років на площі, більшій за ту, яка була б необхідна для виробництва 92 тонн зернових культур за врожай;

(б) у випадку картоплі: незалежно від площі, на якій вони вирощують інші види рослин, ніж картопля, не вирощувати картоплю на площі, більшій за ту, яка була б необхідна для виробництва 185 тонн картоплі за врожай [11].

Суб'єкти законодавчої ініціативи проігнорували вимоги ч. 2 ст. 15 Конвенції та ч. 3 ст. 14 Регламенту № 2100/94 та поширили їх ч. 2 ст. 47 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» на будь-яку особу (тобто на резидента і нерезидента України, зокрема, на агрохолдинги), а не на фермерів, зазначили що така особа «має право розмножувати у своєму господарстві, і це не вважається порушенням майнових прав власника сорту, для власних потреб зібраний матеріал, одержаний нею у своєму господарстві вирощуванням сорту, що охороняється», за умови належності такого сорту до одного з видів рослин, визначених ч. 2 ст. 14 Регламенту № 2100/94. Більшість таких рослин не вирощуються в Україні, але ініціатори змін до українського законодавства законодавчу практику країн не аналізували, зокрема законодавчу практику Франції, тому була сформована така хибна редакція ч. 3 ст. 47 і традиційно вирощуються у певних країнах ЄС.

В Україні 98 % картоплі вирощується особистими селянськими господарствами, які не визначені фермерськими господарствами. Тому формувати пункт «а» ч. 3 ст. 47 Закону «Про охорону прав на сорти рослин» було б доцільно, виходячи з п. «в» ч. 3 ст. 7 Регламенту Комісії (ЄС) № 1768/95. Але, урожайність картоплі в Україні становить 4–20 т/га, в країнах ЄС – 40–45 т/га, тому орієнтація на таку позицію європейського законодавства буде протиправною.

Власника малого господарства ч. 3 ст. 47 Закону визначено як такого, що вирощує зібраний матеріал на площі, яка не перевищує площу, необхідну для виробництва 92 т зернових. Урожайність зернових у країнах Європи у 2–3 рази перевищує урожайність зернових в Україні. Зернові в країнах ЄС вирощуються сімейними фермами, яких в Україні не визначено.

Корпоративне фермерство, тобто агрохолдинги, стосуються форм організації сільськогосподарського виробництва, де господарства використовують виключно оплачувану працю найманих працівників. Операційний капітал належить приватним суб'єктам, які відірвані від сімейної логіки.

Виходячи з наведеного, редакція ч. 2 та ч. 3 ст. 47 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» суперечить ч. 2 ст. 15 Конвенції та відповідним європейським регламентам.

Декларація ООН від 17.01.2018 р. про права селян визначила, що «селянином є будь-яка особа, яка займається або прагне займатися самостійно, або спільно з іншими, або як громада, дрібномасштабним сільськогосподарським виробництвом (!) для існування та/або для ринку, і яка значною мірою, хоча не обов'язково виключно, покладається на сімейну або домашню працю та інші немонетизовані способи організації праці, і яка має особливу залежність від землі та прив'язаність до неї» (ч. 1 ст. 1) [12].

Ч. 2 ст. 19 Декларації наголошує на тому, що «селяни ...мають право зберігати, контролювати, захищати та розвивати власне насіння».

Згідно з ч. 7 ст. 19 Декларації, «держави вживають відповідних заходів для забезпечення того, щоб сільськогосподарські дослідження та розробки враховували потреби селян», «для збільшення інвестицій у дослідження та розробку насіння, які відповідають потребам селян».

Виходячи з ч. 8 ст. 19 Декларації, «держави забезпечують, щоб політика щодо насіння, закони про захист сортів рослин та інші закони про інтелектуальну власність, схеми сертифікації та закони про маркетинг насіння поважали та враховували права, потреби та реалії селян».

Сільськогосподарська модель, що складалася у Франції, як і в інших країнах Європи у другій половині XX ст., – це модель сімейних фермерських господарств. Політика країн ЄС була націлена на те, щоб посилити сімейні господарства, допомогти їм стати професійними, дати їм розвиток. Підтримка малих сімейних ферм – це водночас підтримка сільських територій, щоб забезпечити людей у селі роботою. В рамках цієї політики контролювався розмір сімейних ферм, який визначався орієнтовно від кількох десятків до кількох сотень гектарів [13].

Лист Державного комітету України по земельних ресурсах від 05.04.2002 р. № 14-22-4/2080 наголошує, що земельна ділянка надається для ведення особистого селянського господарства без створення юридичної особи, тобто для вирощування сільськогосподарської продукції та забезпечення кормами власної худоби і птиці, спрямоване, переважно, на забезпечення власних потреб членів особистого селянського господарства у сільгосппродукції.

В Україні, за даними Держкомстату 2020 року особистих селянських господарств (які в країнах ЄС мають статус малих сімейних ферм) в Україні налічувалося 3,95 млн. Вони одержали у власність до 0,6 га землі, а не 2 га, право на одержання яких лише передбачено ч. 1 ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 р. № 742-IV. Малими сімейними фермами особисті селянські господарства в Україні не визначені.

Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції фермерами ледве досягли 10% ВВП. Однією з причин цього є орієнтир українського агропромислового комплексу на великі агрохолдинги, які відстоюючи свій економічний інтерес формують державну податкову та законодавчу політику України.

В країнах ЄС близько 97% усіх фермерських господарств є сімейними. Найбільше таких господарств в Нідерландах – 98%. У сусідній Польщі – 90%. У країнах ЄС лише 27,5% площ оброблялися корпоративними господарствами, а переважна решта – сімейними фермами [14].

Тотальне розорювання українських чорноземів, з року в рік суцільне вирощування технічних культур, які виснажують землю за лічені роки, повне знищення невеликих приватних землевласників-селян, які мали б стати сімейними фермерами, – це політика українських олігархів-землевласників. Але це сировинна модель, яка не веде Україну до ЄС.

Максимальна площа землі, якою має право володіти громадянин Польщі, – 500 га. 1,5 млн. фермерських господарств Польщі мають площі від 1 до 10 га, а великими вважаються ті, що використовують понад 50 га.

Особливість сільського господарства Польщі – відсутність великих агрохолдингів, основа сільськогосподарської політики Польщі – підтримка саме малих фермерських господарств.

Протягом незалежності України малі українські фермери залишились осторонь аграрної політики держави. Підтримка сільського господарства у формі значних податкових пільг та субсидій була спрямована тільки на великі агрогосподарства, що поставило малих виробників сільськогосподарської продукції у невигідне положення в частині розвитку та зростання.

Замість відновлення соціальної справедливості, 7 мільйонів українських селян отримали у користування неліквідний актив – земельний пай. Враховуючи, що більше половини українських селян є людьми похилого віку, їх пенсія нижче прожиткового мінімуму, тому єдиним способом отримати хоч якусь вигоду з земельного паю є здача його в оренду. Через неможливість альтернативного виставлення паю ціна оренди землі в Україні є неймовірно низькою навіть у порівнянні з колишніми соціалістичними країнами Центрально-Східної Європи.

Загальна площа земель, призначених для вирощування сільськогосподарських культур в Україні в 2025 році становить понад 23 млн га [15]. 120 агрохолдингів України зосередили у своїх руках понад 6 млн га без урахування тимчасово окупованих земель, що становить близько третини всіх орних земель України. 40% експорту України становить сільськогосподарська, яку вироблено саме агрохолдингами [16].

Для позначення великих масивів земель сільськогосподарського призначення, які сконцентрували у своїх руках агрохолдинги, у сучасній Україні застосовується термін «латифундія». Протягом незалежності України «тривало зрощення олігархії землевласників–латифундистів, промислових концернів, мафії та банківських магнатів у нововідроджену систему сучасної васальної залежності, що породило неофеодалну систему влади в країні» [17, с. 68]. У сучасному світі латифундизм характерний передусім для країн третього світу [18].

Висновки. Виходячи із Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», адаптація Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» не здійснена.

З аналізу положень Конвенції, європейського законодавства з питань правової охорони різновидів рослин, захисту прав фермерських господарств та положень відповідних законодавчих актів законодавства України випливає, що суб'єкти законодавчої ініціати не достатньо володіють нормами міжнародних договорів, європейського законодавства у зазначеній сфері, не приділяють належної уваги аналізу міжнародної, зокрема європейської політики щодо підтримання прав та економічних інтересів сімейних ферм, що у світі є основними виробниками сільськогосподарської продукції.

Надання переваг у виробництві та продажу сільськогосподарської продукції агрохолдингам призводить до конфлікту інтересів, про що чітко свідчить блокування фермерами низки європейських країн реалізації аграрної продукції в країнах ЄС

ЛІТЕРАТУРА

1. Règlement (CE) n° 2100/94 du Conseil, du 27 juillet 1994, instituant un régime de protection communautaire des obtentions végétales. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/1994/2100/oj>.
2. Дорошенко О.Ф., Пічкур О.В., Петренко В.О., Дорошко Г.К. Виведені людиною сорти рослин як об'єкти права інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 152-162.
3. DC/91/ 139 1991-03-19 Final Draft, Recommendation Relating to Article 15(2). URL: https://www.upov.int/edocs/mdocs/upov/en/upov_dc_91/upov_dc_91_139.pdf.
4. UPOV/INF/6/7 Guidance for the Preparation of Laws Based on the 1991 Act of the UPOV Convention. Document adopted by the Council at its fifty-eighth ordinary session on October 25, 2024. URL: https://www.upov.int/edocs/infdocs/en/upov_inf_6.pdf.
5. LOI № 2011-1843 du 8 décembre 2011 relative aux certificats d'obtention végétale (1) JORF № 0286 du 10 décembre 2011. URL: <https://wipo.lex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/fr/fr402fr.pdf>.
6. Décret n° 2014-869 du 1er août 2014 portant application de l'article L. 623-24-1 du code de la propriété intellectuelle. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000029323640>.
7. FAO's definitions of family farming. URL: <https://www.fao.org/world-agriculture-watch/tools-and-methodologies/definitions-and-operational-perspectives/family-farms/ar/>.
8. FAO and IFAD. 2019. United Nations Decade of Family Farming 2019-2028. Global Action Plan. Rome: FAO. 2019. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/5479e317-17b9-428b-9963-ba88e681ff16/content>.
9. Administrative and legal committee UPOV. Fiftieth Session. October 18 and 19, 2004. CAJ/50/7. Report adopted by the Committee. Geneva. 2005. URL: https://www.upov.int/edocs/mdocs/upov/en/caj/50/caj_50_07.pdf.
10. U.S. Farms, Large and Small. U.S. Department of Agriculture. January 13, 2015. URL: <https://www.usda.gov/about-usda/news/blog/us-farms-large-and-small>.
11. Règlement (CE) n° 1768/95 de la Commission, du 24 juillet 1995, établissant les modalités d'application de la dérogation prévue à l'article 14 paragraphe 3 du règlement (CE) n° 2100/94 du Conseil instituant un régime de protection communautaire des obtentions végétales. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/PDF/?uri=CELEX:31995R1768>.
12. United Nations. Seventy-third session. Agenda item 74 (b) Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2018 [on the report of the Third Committee (A/73/589/Add.2)] A/RES/73/165. United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas. URL: <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/UN%20Declaration%20on%20the%20rights%20of%20peasants.pdf>.
13. Ніколя Перрен: «Україна і Франція – дві великі сільськогосподарські країни». *Пропозиція – Головний журнал з питань агробізнесу*. 20.09.2018. URL: <https://propozitsiya.com.ua/nikolya-perren-ukrayina-i-franciya-dvi-velyki-silskogospodarski-krayiny>.
14. Одарченко Катерина. Мале фермерство в Україні, навіщо потрібно і як розвивати? URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/497135_male_fermerstvo_ukraini_navishcho.html.
15. Мінагрополітики озвучило прогноз щодо посівних площ на 2025 рік 27.01.2025. URL: <https://agroportal.ua/news/rasteniievodstvo/minagropolitiki-ozvuchilo-prognoz-shchodo-posivnih-plosh-na-2025-rik>.
16. Топ 100 латифундистів України. URL: <https://latifundist.com/rating/top100#367>.
17. Гай-Нижник П. П. Україна довоєнна: алогізм плутократії та становлення нової нації. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 93. С. 67-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_93_19.
18. Україна – Латифундія – це країна з 10-15 млн. населення. Решта – зайві... 33-й НОВИНИ. 29.01.2018. URL: <https://33kanal.com/news/ukrayina-latifundiya-ce-krayina-z-10-15-mln-naselennya-reshta-zajvi.html>.

КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ ПІД ЧАС УКЛАДАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ (ЗОБОВ'ЯЗАНЬ)

CORRUPTION RISKS WHEN ENTERING INTO CIVIL LAW CONTRACTS (OBLIGATIONS)

**Корольов С.С., к.і.н., доцент,
начальник кафедри загальновійськових дисциплін**
*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

**Івашенко С.М., т.в.о. начальника кафедри права
Національної безпеки та правової роботи**
*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

**Пашенко Є.М., д.філос. в гал. права (PhD),
старший викладач кафедри військового права**
*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Гашенко С.В., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Пилипака Ф.П.
*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті розглядаються питання корупційних ризиків у процесі укладання цивільно-правових договорів. Корупційні ризики є суттєвим викликом для правової та економічної стабільності, оскільки вони здатні впливати на чесність і прозорість договірних відносин. Дослідження корупційних ризиків під час укладання цивільно-правових договорів є особливо актуальним у сучасних умовах, коли зловживання службовим становищем, конфлікт інтересів та непрозорість процедур укладання договорів часто призводять до порушень прав сторін та спотворення економічної конкуренції. У статті також здійснюється аналіз законодавчого регулювання цієї сфери, зокрема положень, що стосуються боротьби з корупцією при укладанні цивільно-правових договорів.

Також підкреслюється необхідність впровадження ефективних механізмів мінімізації корупційних ризиків, таких як посилення контролю та аудиту, запровадження антикорупційних політик і підвищення прозорості процесів укладання договорів. Важливе місце в дослідженні займає питання відповідальності за порушення антикорупційних норм, що має ключове значення для забезпечення справедливого правового порядку. Метою статті є аналіз корупційних ризиків у сфері цивільно-правових договорів, розробка рекомендацій щодо їх мінімізації, а також окреслення ролі судової системи в забезпеченні справедливого розгляду корупційних випадків.

Певна увага приділяється дослідженню випадків зловживання службовим становищем, конфлікту інтересів та непрозорих процедур, а також розгляду способів посилення відповідальності за такі порушення. Стаття підкреслює важливість комплексного підходу до мінімізації корупційних ризиків, що включає співпрацю між державою та приватним сектором, а також необхідність подальших досліджень у цій сфері. Огляд міжнародного досвіду, зокрема аналіз правових систем інших країн у боротьбі з корупцією, пропонується як корисний інструмент для вдосконалення національного законодавства.

Ключові слова: корупційні ризики, цивільно-правові договори (зобов'язання), зловживання службовим становищем, конфлікт інтересів, антикорупційна політика, прозорість процедур, юридична відповідальність, міжнародний досвід, судова система.

The article discusses the issues of corruption risks in the process of concluding civil law contracts. Corruption risks pose a significant challenge to legal and economic stability, as they can significantly affect the integrity and transparency of contractual relations. The study of corruption risks in civil law contracts is particularly relevant in today's environment, when abuse of office, conflict of interest and non-transparency of contracting procedures often lead to violations of the parties' rights and distortion of economic competition. The article also analyzes the legislative regulation of this area, in particular, the provisions relating to the fight against corruption in civil law contracts.

The study emphasizes the need to implement effective mechanisms to minimize corruption risks, such as strengthening control and audit, introducing anti-corruption policies, and increasing transparency in contracting processes. An important part of the study is the issue of liability for violation of anti-corruption norms, which is key to ensuring a fair legal order. The purpose of the article is to analyze corruption risks in the area of civil law contracts, to develop recommendations for their minimization, and to outline the role of the judicial system in ensuring fair consideration of corruption cases.

Considerable attention is paid to the study of cases of abuse of office, conflict of interest and non-transparent procedures, as well as to the consideration of ways to increase liability for such violations. The article emphasizes the importance of a comprehensive approach to minimizing corruption risks, including cooperation between the state and the private sector, and the need for further research in this area. A review of international experience, including an analysis of the legal systems of other countries in the fight against corruption, is proposed as a useful tool for improving national legislation.

Key words: corruption risks, civil law contracts, abuse of office, conflict of interest, anti-corruption policies, transparency of procedures, legal liability, international experience, judicial system.

Корупційні ризики в цивільно-правових договорах є складним і багатогранним явищем, що охоплює як правову, так і економічну сфери. Визначення корупційних ризиків у цьому контексті передбачає ідентифікацію

та аналіз потенційних небезпек, пов'язаних з можливістю зловживання службовим становищем, хабарництва, фаворитизму та інших корупційних практик, що можуть виникнути під час укладання або виконання цивільно-

правових договорів. Цивільно-правові договори, як юридичний інструмент, використовуються для врегулювання відносин між приватними особами або між приватними особами та державою. Однак, у випадках, коли сторони мають нерівні можливості або коли одна зі сторін представляє публічні інтереси, корупційні ризики можуть виникати як результат зловживання владою, намагання отримати незаконні вигоди або здійснення непрозорих дій. Ці ризики можуть включати не тільки класичні форми корупції, такі як хабарництво або «відкат», але й інші форми зловживання, такі як конфлікт інтересів, маніпуляції з ціною договору, укладання фіктивних договорів та інші незаконні практики [3, с. 15].

Актуальність теми корупційних ризиків у цивільно-правових договорах набуває особливого значення в сучасних умовах, коли суспільство, економіка та правова система стикаються зі значними викликами. Корупція підіриває довіру до державних інституцій, спотворює ринкові відносини, знижує ефективність економіки та створює нерівні умови для бізнесу. В контексті укладання цивільно-правових договорів, корупційні ризики можуть мати різноманітні наслідки, включаючи неефективне використання державних коштів, збільшення витрат на виконання проєктів, зниження якості товарів і послуг, а також підрив довіри з боку міжнародних партнерів та інвесторів. Дослідження корупційних ризиків у цивільно-правових договорах є необхідним не лише для виявлення та запобігання конкретним порушенням, але й для розробки системних заходів, спрямованих на зниження загального рівня корупції у суспільстві. Водночас, недооцінка цих ризиків може призвести до довготривалих негативних наслідків, як для окремих суб'єктів господарювання, так і для економіки в цілому.

Законодавче регулювання укладання цивільно-правових договорів та боротьби з корупцією є важливим аспектом забезпечення правомірності та справедливості договірних відносин. Законодавчі норми, що регулюють укладання цивільно-правових договорів, передбачають встановлення чітких правил і процедур для запобігання можливим корупційним діям. Зокрема, в Україні існує низка нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання цивільно-правових відносин та забезпечення прозорості і справедливості під час укладання договорів. Наприклад, Цивільний кодекс України встановлює основні положення щодо укладання, виконання та припинення цивільно-правових договорів, а Закон України "Про запобігання корупції" визначає механізми запобігання та боротьби з корупцією у публічному секторі.

Водночас, ефективне запобігання корупційним ризикам у цивільно-правових договорах потребує не лише наявності відповідних законодавчих норм, але й їх належного виконання. На жаль, у багатьох випадках наявність правової бази не гарантує фактичного запобігання корупції, оскільки багато факторів впливають на ефективність її реалізації. Це можуть бути як недостатня політична воля, так і низький рівень правової культури та обізнаності серед учасників договірних відносин. Крім того, складність і багатогранність корупційних схем часто ускладнює їх виявлення та доведення. У цьому контексті, забезпечення належного контролю за виконанням законодавчих норм, а також підвищення рівня прозорості та відповідальності суб'єктів договірних відносин, є ключовими завданнями для мінімізації корупційних ризиків.

Корупційні ризики на етапі укладання цивільно-правових договорів в Україні мають глибоке коріння та багатогранний характер, що зумовлює складність їхнього аналізу і протидії. Ця проблема набуває особливого значення в контексті сучасної ситуації в Україні, де корупція є однією з головних перешкод на шляху економічного розвитку, соціального благополуччя та інтеграції в європейське співтовариство.

Цивільно-правові договори є основним інструментом регулювання договірних відносин між суб'єктами господарювання, фізичними та юридичними особами. Вони визначають права та обов'язки сторін, створюють правову базу для здійснення операцій та забезпечують можливість захисту прав у судовому порядку. Проте корупційні ризики можуть значно знижувати ефективність цього правового інструменту. Зокрема, вони можуть виникати на різних етапах укладання договорів: від підготовки та погодження проєкту договору до його підписання та виконання.

Одним із ключових корупційних ризиків на етапі укладання цивільно-правових договорів є можливість зловживання службовим становищем з боку посадових осіб. Це може проявлятися в формі вимагання хабарів за швидше погодження або підписання договору, а також за забезпечення його виконання на вигідних для однієї із сторін умовах. Така практика може призводити до значних фінансових втрат для суб'єктів господарювання, а також до спотворення ринкових механізмів, що є негативним фактором для економіки загалом. Наступний корупційний ризик пов'язаний з можливістю включення до договорів непрозорих або дискримінаційних умов, що надають одну зі сторін необґрунтовані переваги. Це може стосуватися, наприклад, умов щодо обсягу або строків виконання зобов'язань, вартості робіт чи послуг, а також відповідальності за невиконання або неналежне виконання договору. Така ситуація може виникати внаслідок зловживань з боку посадових осіб, які впливають на процес укладання договору, або через корумпованість однієї зі сторін договору, що прагне отримати неправомірні вигоди [6].

Серед інших корупційних ризиків на етапі укладання цивільно-правових договорів варто виділити ризики, пов'язані з використанням фіктивних компаній або представних осіб. В результаті укладання договорів з фіктивними компаніями може призводити до несправедливого розподілу ресурсів, втрат державного бюджету та зниження довіри до договірних відносин в цілому.

Особливу увагу в контексті аналізу корупційних ризиків на етапі укладання цивільно-правових договорів в Україні варто приділити питанням прозорості та відкритості процесу укладання договорів. Одним із ключових інструментів боротьби з корупцією є забезпечення прозорості договірних відносин, що передбачає відкритий доступ до інформації про укладені договори, їхні умови та результати виконання. Однак на практиці часто зустрічаються випадки, коли інформація про договори залишається закритою для широкого загалу або доступною лише для обмеженого кола осіб. Це створює сприятливі умови для корупційних зловживань та спотворює процес прийняття рішень.

Мінімізація корупційних ризиків під час укладання цивільно-правових договорів в Україні є актуальною темою, яка потребує ґрунтовного аналізу як з правової, так і з економічної точки зору. Корупційні ризики під час укладання договорів можуть мати різні форми, включаючи зловживання владою, хабарництво, приховані конфлікти інтересів та маніпуляції з інформацією. Вони становлять загрозу для ефективного функціонування ринкових механізмів, підривають довіру до правової системи та ускладнюють залучення іноземних інвестицій.

Одним з ключових аспектів мінімізації корупційних ризиків є забезпечення прозорості та підзвітності на всіх етапах укладання договорів. Це включає як етап підготовки, так і етап виконання зобов'язань. Прозорість процесу укладання договорів може бути досягнута шляхом використання інформаційних технологій для забезпечення відкритого доступу до інформації про тендери, учасників та умови укладених договорів. Зокрема, в Україні була впроваджена система електронних закупівель ProZorro, яка значно знизила рівень корупції в сфері публічних закупівель завдяки відкритому доступу до інформації про

закупівлі, що робить процес більш підзвітним та прозорим для громадськості.

Важливим елементом є належне регулювання процедурних аспектів укладання договорів. Це включає чітке визначення процедур для оцінки пропозицій, встановлення об'єктивних критеріїв вибору контрагентів, а також нагляд за дотриманням законодавства. Крім того, необхідним є забезпечення незалежності та неупередженості тих, хто бере участь у процесі укладання договорів. Це стосується як державних службовців, так і приватних суб'єктів, що можуть бути залучені до процесу. У випадках, коли існує потенційний конфлікт інтересів, слід передбачити механізми для його виявлення та врегулювання, такі як обов'язкове декларування інтересів і незалежна перевірка конфліктів інтересів [7, с. 5].

Роль антикорупційних органів в мінімізації корупційних ризиків не може бути недооцінена. Створення в Україні Національного антикорупційного бюро (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) стало важливим кроком у боротьбі з корупцією. Ці органи забезпечують контроль за дотриманням антикорупційного законодавства, у тому числі під час укладання договорів, розслідують випадки корупційних правопорушень і вирішують питання про притягнення до відповідальності винних осіб. Важливим є те, що ці органи повинні залишатися незалежними і діяти без втручання з боку політичних чи інших зацікавлених груп.

Ще одним важливим аспектом є запровадження ефективних механізмів внутрішнього контролю на рівні організацій, що беруть участь у процесі укладання договорів. Внутрішні аудитори та комплаєнс-офіцери повинні мати достатні повноваження для здійснення моніторингу і перевірки процесу укладання договорів на предмет дотримання вимог законодавства та внутрішніх політик. Це може включати регулярні перевірки процедур укладання договорів, аналіз ризиків, оцінку ефективності контролю, а також розробку та впровадження заходів щодо усунення виявлених недоліків.

Окрім внутрішнього контролю, важливо забезпечити ефективну взаємодію з зовнішніми контролюючими органами, такими як Державна аудиторська служба України та Антимонопольний комітет України. Ці органи повинні мати можливість здійснювати незалежний контроль за дотриманням законодавства під час укладання цивільно-правових договорів, а також надавати рекомендації щодо поліпшення існуючих процедур. Важливою є також їхня здатність швидко і ефективно реагувати на повідомлення про можливі порушення, що дозволяє мінімізувати негативні наслідки від корупційних дій.

На законодавчому рівні слід передбачити суворі санкції за корупційні правопорушення під час укладання договорів, а також забезпечити невідворотність покарання. Це включає як адміністративні, так і кримінальні санкції, а також можливість накладення фінансових штрафів та конфіскацію майна. Однак, важливо не лише посилити покарання, але й забезпечити ефективну систему правосуддя, яка здатна оперативно розглядати такі справи і приймати справедливі рішення [1].

Економічні аспекти мінімізації корупційних ризиків також мають велике значення. Це включає впровадження механізмів стимулювання добросовісної поведінки, таких як система бонусів і заохочень для тих, хто активно сприяє виявленню і боротьбі з корупцією. Також доцільним є впровадження системи страхування від корупційних ризиків, яка дозволить організаціям зменшити потенційні втрати від корупційних дій.

Відповідальність за порушення антикорупційних норм під час укладання цивільно-правових договорів є надзвичайно складною та багатогранною проблемою, особливо в контексті сучасної правової системи України. Антикорупційні норми, що регулюють процес укладання

цивільно-правових договорів, являють собою сукупність правових вимог, які спрямовані на запобігання та протидію корупції. Ці норми забезпечують належний правовий режим для запобігання конфлікту інтересів, забезпечення прозорості, доброчесності та чесності в укладанні угод. Однак недотримання цих норм може призвести до серйозних правових наслідків, включаючи кримінальну відповідальність, адміністративні стягнення, а також цивільно-правові санкції.

В Україні основними нормативно-правовими актами, які регулюють питання антикорупційних норм, є Закон України «Про запобігання корупції», Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2021–2025 роки» та відповідні положення Кримінального кодексу України. Ці закони встановлюють конкретні вимоги щодо запобігання корупційним проявам під час укладання цивільно-правових договорів, включаючи обмеження на укладання договорів між суб'єктами з конфліктом інтересів, обов'язок декларування майна та доходів посадовими особами, а також встановлення жорстких вимог щодо прозорості та публічності укладання договорів у сфері публічних закупівель.

Одним із ключових аспектів антикорупційної відповідальності є питання доказовості порушень. Для того, щоб притягнути особу до відповідальності за порушення антикорупційних норм під час укладання цивільно-правових договорів, необхідно мати достатньо доказів, що підтверджують наявність корупційної складової. Це може включати свідчення свідків, документи, електронні листування, аудіо- та відеозаписи, які можуть підтвердити факт передачі неправомірної вигоди, незаконних домовленостей, а також інших корупційних дій. Однак, у багатьох випадках, встановлення таких доказів є складним завданням, зважаючи на таємний характер корупційних правопорушень та можливість підкупу свідків, знищення документів або фальсифікації доказів.

Додатковим викликом у забезпеченні відповідальності за порушення антикорупційних норм є складність правової кваліфікації дій, які можуть мати корупційний характер. В багатьох випадках, укладання цивільно-правових договорів може відбуватися з дотриманням формальних вимог законодавства, але при цьому реальні мотиви учасників договору можуть включати отримання неправомірної вигоди, що ускладнює правову кваліфікацію таких дій. Це може бути особливо актуально у випадках, коли мова йде про укладання договорів між приватними особами, де перевірка антикорупційної складової є менш суворою, ніж у випадках з публічними закупівлями або договорами, укладеними органами державної влади.

Крім кримінальної відповідальності, порушення антикорупційних норм під час укладання цивільно-правових договорів можуть мати також інші правові наслідки, зокрема адміністративні стягнення. Адміністративна відповідальність може передбачати накладення штрафів, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, а також інші санкції. Наприклад, Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає штрафи за порушення вимог щодо фінансового контролю, невиконання вимог щодо уникнення конфлікту інтересів, а також інші порушення, пов'язані з недотриманням антикорупційних норм [2, с. 3].

Не менш важливою є і цивільно-правова відповідальність за порушення антикорупційних норм. У разі, якщо укладений договір був визнаний таким, що укладений із порушенням антикорупційних норм, такий договір може бути визнаний недійсним. Відповідно до цивільного законодавства України, договір, укладений на підставі злочинних дій, зокрема корупційних, не має юридичної сили та може бути скасований за рішенням суду. В такому випадку, сторони договору повинні повернути одна одній

усе отримане за договором або відшкодувати його вартість. Додатково, постраждала сторона має право вимагати компенсацію збитків, завданих укладенням такого договору.

Ще одним аспектом, який слід розглянути в контексті відповідальності за порушення антикорупційних норм під час укладання цивільно-правових договорів, є роль державних органів та установ у забезпеченні належного контролю та нагляду. В Україні існує низка державних органів, таких як Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Антикорупційний суд, Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), які відповідають за контроль дотримання антикорупційного законодавства, розслідування корупційних злочинів та притягнення винних осіб до відповідальності. Ці органи відіграють важливу роль у виявленні та попередженні корупційних правопорушень, а також у забезпеченні виконання антикорупційних вимог під час укладання цивільно-правових договорів.

Мінімізація корупційних ризиків у цивільно-правових договорах є однією з найактуальніших проблем сучасного правового поля України. Корупція, яка проникає в усі сфери суспільного життя, становить суттєву загрозу стабільності правових відносин і підриває довіру громадян до правової системи держави. В умовах постійної боротьби з корупційними проявами, особливо актуальним є комплексний підхід до вирішення цієї проблеми, який передбачає запобігання корупції на всіх етапах укладання цивільно-правових договорів. Це завдання вимагає застосування різноманітних методів і засобів, які охоплюють законодавчі, організаційні, технічні та просвітницькі заходи.

Перш за все, мінімізація корупційних ризиків повинна починатися на законодавчому рівні. Створення правової бази, яка чітко визначає права та обов'язки сторін договору, є фундаментом для подальшого забезпечення прозорості та законності укладання договорів. Однією з основних складових законодавчого підходу є впровадження норм, що регулюють процедури укладання договорів, зокрема тих, що стосуються державних закупівель, розподілу публічних коштів, передачі майна та інших значущих активів. Важливим аспектом є також встановлення чітких критеріїв для оцінки пропозицій, що подаються на конкурсній основі, аби уникнути зловживань службовими повноваженнями.

Одним з ключових аспектів у мінімізації корупційних ризиків є підвищення прозорості на всіх етапах укладання договорів. Прозорість може бути досягнута шляхом забезпечення доступу громадськості до інформації про процедури укладання договорів, критерії оцінки пропозицій, результати конкурсів та інші важливі аспекти. Це не лише зменшує можливості для корупційних дій, але й підвищує відповідальність посадових осіб за прийняті рішення. Застосування електронних платформ для проведення тендерів і укладання договорів є одним із ефективних способів забезпечення прозорості. Вони дозволяють автоматизувати процеси, зменшуючи можливості для маніпуляцій з боку зацікавлених осіб.

Одним з найбільш ефективних засобів мінімізації корупційних ризиків є впровадження системи внутрішнього контролю та аудиту. Ця система повинна бути спрямована на виявлення та запобігання корупційним діям ще на етапі підготовки договору. Внутрішній контроль може включати перевірку правильності складання документів, відповідність умов договору законодавчим вимогам, а також аналіз фінансових операцій, пов'язаних з виконанням договору. Аудит повинен здійснюватися регулярно і охоплювати всі аспекти договірної діяльності організації. Результати аудиту повинні бути прозорими і доступними для аналізу незалежними експертами та громадськістю.

Необхідність комплексного підходу до мінімізації корупційних ризиків вимагає також залучення громад-

ськості до процесу контролю за укладанням та виконанням договорів. Громадський контроль є важливим елементом у забезпеченні прозорості та підзвітності процесів, що пов'язані з укладанням договорів. Це може бути досягнуто через створення громадських комітетів, які матимуть право перевіряти процеси укладання договорів, вивчати документи, брати участь у публічних слуханнях та подавати звіти про свою діяльність до компетентних органів. Такі заходи сприяють підвищенню довіри суспільства до правової системи та зменшують можливості для корупційних дій.

Ефективний комплексний підхід до мінімізації корупційних ризиків неможливий без належного інформування громадськості про правові аспекти укладання договорів та можливі корупційні ризики. Проведення просвітницької роботи серед населення, зокрема через медіа та освітні програми, є важливим кроком на шляху до формування свідомого суспільства, яке розуміє небезпеку корупції та готове брати активну участь у боротьбі з нею. Інформування громадян про їхні права та обов'язки, про можливі ризики та способи їх уникнення підвищує їхню здатність до самостійного контролю за укладанням договорів та виявлення порушень [5, с. 13].

Співпраця між державою та бізнесом у боротьбі з корупцією є складним та багатогранним процесом, який потребує ретельного підходу, зважаючи на те, що корупція негативно впливає як на державні, так і на приватні інтереси. Корупція підриває економічний розвиток, створює несправедливі умови для бізнесу, зменшує ефективність використання державних ресурсів і сприяє нерівності в суспільстві. Тому співпраця між державними органами та приватним сектором є необхідною умовою для ефективної боротьби з цим явищем. Важливість цієї співпраці полягає в тому, що вона дозволяє об'єднати зусилля обох секторів у розробці та впровадженні антикорупційних заходів, які є більш ефективними та стійкими у довгостроковій перспективі.

З боку держави важливою складовою у цьому процесі є створення прозорої та передбачуваної нормативно-правової бази, яка регулює взаємодію держави та бізнесу. Прозорість та передбачуваність знижують можливості для корупції, оскільки зменшують можливість неправомірного втручання державних органів у діяльність приватних компаній. Це включає, наприклад, забезпечення відкритості державних закупівель, надання державної підтримки бізнесу на конкурсній основі та регулярний нагляд за виконанням договорів.

Приватний сектор, у свою чергу, відіграє ключову роль у забезпеченні чесної конкуренції та доброчесності у бізнесі. Компанії повинні брати на себе відповідальність за впровадження антикорупційних програм, дотримання етичних норм та стандартів, а також за забезпечення прозорості своїх операцій. Вони можуть розробляти внутрішні кодекси етики, проводити навчання співробітників щодо антикорупційних норм, а також співпрацювати з державними органами та громадським суспільством у викритті та попередженні корупційних практик.

Одним із ключових аспектів співпраці є створення ефективних механізмів контролю та відповідальності за порушення антикорупційних норм. Це може включати, наприклад, запровадження системи антикорупційного моніторингу, яка дозволяє як державним органам, так і приватним компаніям контролювати дотримання антикорупційних норм у процесі укладання та виконання договорів. Така система може базуватися на застосуванні сучасних інформаційних технологій, що забезпечують автоматизацію процесу перевірки дотримання вимог закону та миттєве виявлення порушень.

Подальші перспективи досліджень у сфері антикорупційних заходів, зокрема у контексті укладання цивільно-правових договорів, відкривають нові можливості для зміцнення правопорядку та забезпечення справедливості

в економічних відносинах. Укладання цивільно-правових договорів є одним із ключових процесів, де корупційні ризики можуть бути особливо високими, оскільки вони часто пов'язані з розподілом значних фінансових ресурсів та економічних благ. З цієї причини дослідження у цій сфері мають велике значення для розробки ефективних механізмів запобігання корупції.

Подальші дослідження можуть також включати аналіз ролі громадянського суспільства у контролі за укладанням та виконанням цивільно-правових договорів. Громадські організації, медіа та інші представники громадянського суспільства можуть відігравати важливу роль у викритті корупційних практик, а також у наданні інформації та підтримки державним органам та приватним компаніям у їх боротьбі з корупцією. Дослідження можуть допомогти визначити найкращі підходи до залучення громадянського суспільства до цього процесу, а також розробити рекомендації щодо їх ефективної взаємодії з іншими учасниками антикорупційної діяльності.

Не менш важливим є дослідження впливу міжнародних стандартів та практик на запобігання корупції у сфері укладання цивільно-правових договорів. Міжнародний

досвід може бути корисним для України у впровадженні нових підходів та механізмів боротьби з корупцією, зокрема тих, що вже показали свою ефективність у інших країнах. Дослідження можуть допомогти адаптувати ці стандарти до українських реалій та розробити рекомендації щодо їх впровадження в національне законодавство.

Підсумовуючи слід зазначити, що співпраця між державою та бізнесом є ключовою складовою у боротьбі з корупцією, особливо у контексті укладання цивільно-правових договорів. Ця співпраця дозволяє створити ефективні механізми запобігання корупційним ризикам, забезпечити прозорість та доброчесність у взаєминах між державними органами та приватними компаніями, а також сприяти сталому економічному розвитку країни. Подальші дослідження у цій сфері мають велике значення для вдосконалення антикорупційних заходів та забезпечення їхньої ефективності у довгостроковій перспективі. Розширення наукового аналізу, впровадження нових технологій контролю та відповідальності, а також активне залучення громадянського суспільства та міжнародного досвіду є необхідними кроками для побудови справедливої та прозорої економічної системи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корупційні ризики в діяльності державних службовців: роз'яснення М-ва юстиції України від 12.04.2011 БД «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0026323-11> (дата звернення: 29.03.2025)
2. Методологія оцінки корупційних ризиків у діяльності органів місцевого самоврядування URL: <https://mtu.gov.ua/content/metodologiya-ocinki-korupciynih-rizikiv-u-diyalnosti-organiv-miscevogo-samovryaduvannya.html> (дата звернення: 29.03.2025)
3. Оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16#Text> (дата звернення: 29.03.2025)
4. Про запобігання корупції: закон України від 14.10.2014 № 1700-VII База даних (БД) «Законодавство України»/Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 29.03.2025)
5. Хойна Д. С. Особливості укладання авторського договору. Наук. кер. О. С. Бондар. Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 18-19 травня 2023 р. Суми. Сумський державний університет. 2023. С. 140-143.
6. Цивільно-правовий договір URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/civilno-pravovij-dogovir-analiz-praktiki-verhovnogo-sudu> (дата звернення: 29.03.2025)
7. Цивільно-правовий договір: зразок, правила укладення, ризики, ситуації URL: <https://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/trudoustrojstvo/4277-tsivilno-pravovij-dogovir.html> (дата звернення: 29.03.2025)
8. Пашенко Євген Миколайович, Іващенко Сергій Миколайович: Поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». Випуск №77, частини 2, Ужгород 2023. Збірник наукових праць, м. Ужгород-2023. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023, №77. С.102-107.
9. Пашенко Євген Миколайович, Чалий Михайло Григорович: Правові інструменти протидії корупції у секторі безпеки і оборони України: сутність і особливості, Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: «Публічне управління та адміністрування». Том 33 (72) № 5, 2022. С. 132-136.
10. Іващенко Сергій Миколайович, Чалий Михайло Григорович: Правова робота під час здійснення антикорупційної діяльності у правоохоронних органах, *Юридичний науковий електронний журнал* № 6/2024, С. 307-310.

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ПОРУЧИТЕЛЬСЬКИХ ПОСЛУГ У ПРОЦЕДУРАХ БАНКРУТСТВА В УКРАЇНІ

CONTENT AND FEATURES OF THE AGREEMENT ON THE PROVISION OF SURETY SERVICES IN BANKRUPTCY PROCEDURES IN UKRAINE

Красуцький В.В., д.філос. у гал. права (PhD),
докторант

*Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

У статті досліджено, що враховуючи тенденцію щодо зниження платоспроможності підприємств в Україні, можна прогнозувати появу ряду підприємств, які не зможуть належним чином виконувати зобов'язання перед своїми кредиторами, детальне вивчення необхідно приділити застосуванню інструментарію, за допомогою якого можна відновити платоспроможність суб'єктів господарювання. Проаналізовано можливості щодо стягнення коштів з осіб, які відповідно до закону або договору несуть з боржником субсидіарну відповідальність, враховуючи те, що сутність підприємництва містить певні ризики, які в свою чергу можуть призвести до неплатоспроможності відповідного суб'єкта господарювання.

Розкрито, що законодавчо не врегульовані правовідносини, які виникають між боржником за основним зобов'язанням та майновим поручителем, внаслідок чого можуть порушуватись права та інтереси кредиторів вказаних осіб.

При відсутності у Кодексі України з процедур банкрутства регулювання мирової угоди, саме укладення між боржником та іншими кредиторами договорів новації, яке з метою захисту кредиторів боржника може бути додатково забезпечене порукою або майновою порукою третьою особою, що укладає з боржником договір про надання поручительських послуг, у якому встановлюється обов'язок поручитися за виконання зобов'язання за основним договором, внаслідок чого може бути закрито провадження. Відновлення платоспроможності банкрута може відбутися шляхом введення процедури санації в результаті затвердження плану санації.

Зроблено висновок, що договір про надання поручительських послуг може укладатися між боржником та заінтересованими по відношенню до боржника особами, які можуть бути зацікавленими у відновленні платоспроможності боржника в тому числі з метою недопущення притягнення їх солідарної або субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями боржника, враховуючи те, що ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства закріплено правову презумпцію субсидіарної відповідальності осіб, що притягуються до неї, особливо враховуючи зміни до ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства.

Ключові слова: банкрутство, кредитор, боржник, договір про надання поручительських послуг.

The article investigates that there is currently a trend towards a decrease in the solvency of enterprises in Ukraine. There is a forecast of the emergence of enterprises that will not be able to properly fulfill their obligations to their creditors. A detailed study should be devoted to the use of tools that allow restoring the solvency of business entities. An analysis was made of the possibility of collecting funds from persons who, bear subsidiary liability with the debtor in accordance with the law or contract, considering that the essence of entrepreneurship contains certain risks, which in turn can lead to the insolvency of the relevant business entity.

It was described that the legal relations between the debtor under the main obligation and the property guarantor are not legally regulated, as a result of which the rights and interests of the creditors of the specified persons may be violated.

It was established the conclusion of novation agreements between the debtor and other creditors, which, in order to protect the debtor's creditors, may be additionally secured by a surety or property guarantee by a third party, who concludes a surety service agreement with the debtor, which establishes the obligation to guarantee the performance of the obligation under the main agreement, as a result of which the proceedings may be closed in the absence of a regulation of amicable settlement in the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures. Restoration of the solvency of the bankrupt may occur by introducing a rehabilitation procedure as a result of the approval of the rehabilitation plan.

It was concluded that an agreement on the provision of surety services may be concluded between the debtor and interested persons in relation to the debtor who may be interested in restoring the debtor's solvency, including in order to prevent their joint and several liability for the debtor's obligations, taking into account that Article 61 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures establishes a legal presumption of subsidiary liability of persons involved in it, especially taking into account the amendments to Part 2 of Article 61 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

Key words: bankruptcy, creditor, debtor, surety service agreement.

Наразі наявна тенденція щодо зниження платоспроможності підприємств в Україні, що викликано безпековою і соціально-економічною ситуацією в Україні, а тому виходячи із необхідності забезпечення рівності сторін, принципів цивільного і господарського права та ведення підприємницької діяльності, необхідно досліджувати способи можливості відновлення платоспроможності підприємств, максимального погашення кредиторських вимог боржниками у межах справи про банкрутство, при цьому беручи до уваги, що сама дефініція і сутність підприємництва свідчить про наявність певних об'єктивних ризиків, що можуть призвести до неплатоспроможності відповідного суб'єкта господарювання, а безпідставне притягнення засновників (учасників), керівників юридичних осіб, інших осіб може в цілому негативно вплинути на підприємницьку ініціативу, сприяти розробленню додаткових механізмів приховування реальних власників відповідних суб'єктів господарювання тощо.

При цьому, санація підприємства, можливість відновлення діяльності підприємства, визнаного банкрутом,

може супроводжуватись укладенням ряду правочинів, в тому числі договору про надання поручительських послуг, що певним чином дозволяє відновлення платоспроможності боржника, отримання певних економічних вигод, у тому числі за участі санатора (інвестора).

Також механізмами відновлення платоспроможності підприємств можуть бути різноманітні міжнародні інституції та інвестиційні фонди, які зможуть залучити власні кошти або засоби третіх осіб у відновлення діяльності підприємств, які потенційно можуть бути прибутковими.

Наприклад, відновлення платоспроможності банкрута може відбутися шляхом введення процедури санації у результаті затвердження плану санації, яким в свою чергу передбачається визнання безнадійним і списання або розстрочення податкового боргу (в залежності від дати виникнення податкового зобов'язання), укладення між боржником та іншими кредиторами договорів новації, тобто про заміну первинного зобов'язання новим зобов'язанням, яке з метою захисту конкурсних та поточ-

них кредиторів боржника може бути додатково забезпечене порукою або майновою порукою третьою особою. Остання в свою чергу укладає з боржником договір про надання поручительських послуг, у якому встановлюється обов'язок поручитися за виконання зобов'язання за основним договором. Як відомо, вказаний договір може бути як оплатним, так і безоплатним, але необхідно враховувати, що відповідно до ст. 558 Цивільного кодексу України [22] (надалі – ЦК України) поручитель має право на оплату послуг, наданих ним боржникові.

Також наразі законодавчо не врегульовані правовідносини, які виникають між боржником за основним зобов'язанням та майновим поручителем, внаслідок чого можуть порушуватись права та інтереси кредиторів вказаних осіб.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасному українському праві проблематика теоретичні та практичні питання конкурсного права досліджувались такими науковцями як О. А. Беляневич [1], І. А. Бугирська [2], О. В. Васильовський [3], Л. І. Грабован [4], С. В. Жуков [5], Д. В. Мандичев [7], Б. М. Поляков [8], Р. Б. Поляков [9], П. Д. Пригуза [18].

Метою статті є дослідження наслідків укладення договорів про надання поручительських послуг у процедурах банкрутства в Україні в контексті недопущення порушень прав та інтересів інших учасників провадження у справі про банкрутство та можливості забезпечення відновлення платоспроможності боржників.

Виклад основного матеріалу. Ще у постанові Вищого господарського суду України від 25.01.2011 у справі № 62/152-10 [17] вказано, що поряд із договором поруки також може існувати договір про надання поручительських послуг, що укладається між майбутнім поручителем і боржником, у якому встановлюється обов'язок останнього поручитися за виконання зобов'язання за основним договором. Вказаний договір про надання поручительських послуг може бути як оплатним, так і безоплатним.

Господарський суд Львівської області у рішенні від 07.08.2012 у справі № 5015/2857/12 [19] вказав, що поручитель має право на оплату як правило від боржника. Проте не виключається оплата поручительських послуг також і кредитором. Відносини між поручителем і боржником (кредитором) з приводу оплати доцільно оформлювати у договорі про надання поручительських послуг, який підпадає під дію глави 63 ЦК України «Послуги. Загальні положення» і може бути як відплатним, так і безвідплатним.

У рішенні Господарського суду міста Києва від 06.07.2020 у справі № 910/18421/19 [20] (залишено без змін постановою Північного апеляційного господарського суду від 01.10.2020), постанові Північного апеляційного господарського суду від 01.10.2020 у справі № 910/18599/19 [15], рішенні Господарського суду міста Києва від 27.07.2020 у справі № 910/18182/19 [21] (залишено без змін постановою Північного апеляційного господарського суду від 21.10.2020 та постановою Верховного Суду у справі № 910/18182/19) вказується, що поручитель має право на оплату наданих послуг згідно із ст. 558 ЦК України, яку він може отримати від боржника на підставі договору про надання поручительських послуг, який виходячи із презумпції оплатності цивільно-правових договорів, передбаченої ч. 5 ст. 626 ЦК України, є оплатним.

На практиці часто та ж сама особа може бути і поручителем, і майновим поручителем, хоча норми інституту поруки та застави є двома різними видами забезпечення виконання зобов'язань з відмінними принципами, підставами виникнення та припинення та складом суб'єктів, а тому у межах цієї праці досліджується договір про надання поручительських послуг, в якому може бути закріплено зобов'язання виступити поручителем у відносинах з кредиторами, так і передати в заставу певне майно і набути статусу майнового поручителя.

Слід вказати, що правовідносини між майновим поручителем та боржником за основним зобов'язанням виникають виключно у разі порушення боржником основного зобов'язку та внаслідок реалізації охоронних забезпечувальних зобов'язань майнового поручителя.

Зазначимо, що в більшості випадків, коли заставодавцем є майновий поручитель, забезпечення надається у зв'язку з тим, що між ним та боржником є певні відносини, які й пояснюють таку участь третьої особи у справах боржника. Як правило, покриттям застави за участю третьої особи є зобов'язальні або корпоративні відносини, що пов'язують боржника за зобов'язанням і особу, яка видала забезпечення. У цьому випадку, виконавши обов'язок боржника і отримавши в порядку суброгації вимогу до боржника, майновий поручитель може провести зарахування.

Ще один приклад вказаних відносин – це корпоративний зв'язок, коли майнова порука видається дочірньою компанією за материнську, засновником – за юридичну особу, власником (співвласником) якої він є, тощо. У цьому випадку договір між ними про видачу забезпечення не потрібен, так як боржник і заставодавець фактично є одним економічним суб'єктом.

Якщо боржником і майновим поручителем є фізичні особи, то участь третьої особи у справах боржника пояснюється родинними зв'язками, довірливими відносинами, які не мають економічного змісту.

При цьому, слід зазначити, що якщо щодо майнового поручителя контрагенти можуть дізнатися щодо передачі в заставу ним певного майна через отримання відомостей з Державного реєстру обтяжень рухомого майна, Державного реєстру прав на нерухоме майно, то щодо особи, яка взяла на себе зобов'язання поруки, то воно є достатньо неpubлічним, оскільки у бухгалтерській звітності такі операції відображаються на позабалансових рахунках, і, наприклад, прибуткове підприємство може набутися ознак надкритичної неплатоспроможності у результаті пред'явлення до нього вимоги кредитора, тобто значно вплинути на фінансово-господарський стан поручителя і призвести до його банкрутства, а тому необхідно комплексно досліджувати зміст взяття на себе поручителем або майновим поручителем зобов'язань боржника.

У постанові Верховного Суду України від 28.02.2011 у справі №21-13а11 [10] зроблено висновок, що неотримання підприємством доходу від окремої господарської операції не свідчить про те, що така операція не пов'язана з господарською діяльністю товариства, оскільки при здійсненні господарських операцій існує звичайний комерційний ризик не отримати дохід від конкретної операції. Господарська операція, направлена на отримання доходу, не завжди може мати позитивний економічний ефект, що є нормальним процесом здійснення господарської діяльності.

Так, ч. 2 ст. 61 КУЗПБ не визначаються ознак доведення до банкрутства, які можуть стати підставою для покладення субсидіарної відповідальності на винних осіб, саме детальний аналіз ліквідатором фінансового становища банкрута у поєднанні з дослідженням ним підстав виникнення заборгованості боржника перед кредиторами у справі про банкрутство, дозволить ліквідатору виявити наявність чи відсутності дій щодо доведення до банкрутства юридичної особи (постанова Верховного Суду від 17.01.2023 у справі № 910/1864/18) [12].

Верховний Суд у постанові від 19.06.2024 у справі № 906/1155/20 (906/1113/21) [13] приходить до висновку, що дії арбітражного керуючого щодо етапів, умов та підстав для здійснення оцінки фінансово-господарського стану боржника є передумовами у дослідженні та виявленні підстав для порушення питання про покладення субсидіарної відповідальності у справі про банкрутство.

При цьому прийняття рішень засновниками боржника щодо взяття останнім на себе зобов'язань з майнової поруки, якщо це вчинено без комерційної вигоди, може досліджуватись як дії, що призвели до неплатоспроможності суб'єкта господарювання, і може бути підставою для звернення до субсидіарної відповідальності третіх осіб за зобов'язаннями боржника.

Також наявний окремий вид субсидіарної відповідальності, що виникає на підставі ч. 5 ст. 42 КУЗПБ (після внесення у 2023 році змін до ст. 42 КУЗПБ), і судова практика по якій наразі не є сформованою, то є підстави вважати, що така субсидіарна відповідальність є іншим видом відповідальності, оскільки за суб'єктним складом, розміром вимог до третіх осіб, не відповідає тій субсидіарній відповідальності, про яку йдеться в ч. 2 ст. 61 КУЗПБ.

У постанові Північно-західного апеляційного господарського суду від 05.03.2025 у справі № 918/822/23(918/873/24) [16] досліджувалось, що скаржник (апелянт) вказував щодо договору про надання поручительських послуг про те, що в забезпечення виконання зобов'язань боржника, між фізичною особою (кредитор/поручитель) та юридичною особою був укладений договір поруки. Вказана фізична особа не виконала своїх зобов'язань перед кредитором та у передбачені строки не погасила борги боржника перед кредитором, натомість укладення договору про надання поручительських послуг зумовило виникнення у боржника заборгованості перед поручителем. Даний договір про надання поручительських послуг був укладений в період виникнення заборгованості боржника перед кредитором.

Скаржник зазначив, що договір про надання поручительських послуг містить ознаки фродакторного правочину, оскільки договір були вчинено у період настання у нього зобов'язання з погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, але Північно-західний апеляційний господарський суд прийшов до висновку, що оспорюваний правочин був спрямований на реальне настання правових наслідків, натомість з боку позивача не надано доказів наявності у діях сторін умислу, який спрямований на вчинення фіктивного договору; не надано доказів відсутності правових наслідків, обумовлених договором, не надано доказів введення в оману третьої особи щодо фактичних обставин правочину або дійсних намірів учасників; не надано доказів наявності наміру учасників не виконувати правочини; не надано доказів наявності дефектів у первинних документах, що підтверджують реальність господарських операцій; не надано доказів відсутності економічної мети вчинених правочинів та відсутності руху активів між сторонами оспорюваних договорів.

У постанові Верховного Суду від 23.01.2025 у справі № 918/822/23 [14] вже досліджувалось, що у зв'язку з укладенням договору поруки, між кредитором та боржником було укладено договір про надання поручительських послуг, що було направлено на регламентацію цивільних правовідносин, що виникли з приводу укладеного договору поруки в забезпечення виконання боржником зобов'язань. Скаржник наполягав на тому, що договір про надання поручительських послуг спрямований виключно на доведення боржника до банкрутства та створення фіктивної кредиторської заборгованості.

Варто врахувати у цьому контексті, що Кодексом України з процедур банкрутства [6] (надалі – КУЗПБ) (ст. 42) від 18.10.2018 передбачено додаткові підстави визнання недійсними договорів та інших правочинів, а відповідно до правової позиції Верховного Суду у постанові від 20.02.2020 у справі № 922/719/16 визнання недійсними правочинів боржника у справах про банкрутство є універсальним засобом захисту та елементом механізму правового регулювання відносин неплатоспроможності, що спрямований на дотримання балансу інтересів осіб, які беруть участь у справі про банкрутство, та осіб, залучених у справу про банкрутство, зокрема, контрагентів боржника; а також на максимально можливе справедливе задоволення вимог кредиторів [11].

Згідно з ч. 1 ст. 42 КУЗПБ може бути визнаний недійсним правочин, вчинений боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом 3 років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, якщо вони порушили права боржника або кредиторів, на підставі того, що боржник узяв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог, а тому договори застави, укладені майновим поручителем у вказаний строк, можуть бути визнані недійсними у межах справи про банкрутство, що може завдати шкоди інтересам кредитора – заставодержателя.

Необхідно погодитись з Бугирською І. А., яка вважає, що учасників у справі про банкрутство варто розглядати як систему, цілісний організм, в яких учасники взаємодіють один із одним, а сама система побудована на принципі стримувань та противаг. Законодавець не повинен надавати явну перевагу якомусь учаснику, оскільки, діяльність кожного боржника, як і кредитора, є важливою з точки зору стабільності ділового обороту [2, с. 20].

Васьковський О. В. зазначає, що мирова ж угода як судової процедури, що була передбачена згідно із Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», не знайшла свого втілення у нинішньому законодавчому регулюванні відносин неплатоспроможності. Попри це, вилучення із правового поля можливості для учасників відносин неплатоспроможності врегулювати такі відносини за допомогою перемовин і досягнення мирової згоди з відповідними наслідками для усіх залучених до відносин неплатоспроможності учасників залишається дискусійним [3, с. 172].

Поляков Р. Б. вірно зазначає, що після набрання чинності КУЗПБ в Україні залишився лише загальний вид мирової угоди, який передбачений лише нормами Господарського процесуального кодексу України, за якої важливе вільне волевиявлення кожного кредитора. Якщо застосовувати даний вид угоди у справах про банкрутство, то виникає питання: як отримати згоду декількох сотень, а то й тисячі кредиторів [9, с. 68]. В подальшому вказаний науковець вказує, що спеціальна мирова угода знаходить своє відображення у плані санації в новому КУЗПБ, однак така процедура можлива лише до відкриття провадження у справі про банкрутство або на етапі процедури санації. Під час процедури розпорядження майном, а також під час ліквідації застосувати спеціальну мирову угоду навіть у відозміненному стані (план санації) неможливо [9, с. 70].

При відсутності у КУЗПБ регулювання мирової угоди, фактично саме укладення між боржником та іншими кредиторами договорів новації, тобто про заміну первинного зобов'язання новим зобов'язанням, яке з метою захисту конкурсних та поточних кредиторів боржника може бути додатково забезпечене порукою або майновою порукою третьою особою. Така особа укладає з боржником договір про надання поручительських послуг, у якому встановлюється обов'язок поручитися за виконання зобов'язання за основним договором, але в якому також міститься інформації щодо оплатності вказаного договору про надання поручительських послуг. Також відновлення платоспроможності банкрута може відбутися шляхом введення процедури санації в результаті затвердження плану санації.

При цьому, договір про надання поручительських послуг може укладатися між боржником та заінтересованими стосовно до боржника особами, які можуть бути зацікавленими у відновленні платоспроможності боржника, в тому числі з метою недопущення притягнення їх солідарної або субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями боржника, враховуючи те, що наразі ст. 61 КУЗПБ закріплено правову презумпцію субсидіарної відповідальності осіб, що притягаються до неї, складовими якої є недостатність майна ліквідаційної маси для задоволення вимог кредиторів та наявність ознак доведення боржника до банкрутства. Враховуючи зміни до ч. 2 ст. 61 КУЗПБ, відповідно до яких не тільки ліквідатор, але й кредитори боржника мають заявляти вимоги до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть

субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства, у межах справи про банкрутство можуть розглядатись різні заяви про покладення субсидіарної відповідальності на третіх осіб, оскільки можуть бути різні позиції ліквідатора, кредиторів щодо обставин, які призвели до неплатоспроможності боржника, що в тому числі також призводить до затягування ліквідаційної процедури.

Враховуючи наведене, видається за необхідне врегулювати законодавчо вимоги щодо відносин, які виникають між боржником за основним зобов'язанням та майновим поручителем, з метою недопущення порушення прав та інтересів кредиторів обох осіб, що може відбутись внаслідок визнання недійсним договору застави. Цього можливо досягнути, зокрема, шляхом нормативного закріплення положення, за яким, якщо на момент укладення договору застави відсутні ознаки неплатоспроможності майнового поручителя, то взяття останнім на себе заставних зобов'язань для забезпечення виконання грошових вимог іншої особи не є підставою для визнання такого договору недійсним за умови наявності укладеного між боржником і майновим поручителем договору про надання поручительських послуг, зі змісту якого вбачається наявність економічної вигоди для майнового поручителя у передачі в заставу відповідного майна. Відповідне положення доцільно закріпити у ст. 42 КУзПБ.

Висновки. Виходячи з відсутності у КУзПБ норм щодо мирової угоди у межах справи про банкрутство укладення третьою особою договору про надання поручительських послуг, на підставі якого в подальшому порукою або заставою забезпечуватимуться зобов'язання боржника

та будуть вчинені інші необхідні правочини, може бути використане з метою відновлення платоспроможності боржника, зокрема шляхом затвердження мирової угоди на підставі положень Господарського процесуального кодексу України або шляхом введення процедури санації в результаті затвердження плану санації, яким передбачаються необхідні заходи.

В укладенні договору про надання поручительських послуг з боржником можуть бути зацікавлені фінансові установи, які зацікавлені в отриманні на підставі ст. 558 ЦК України оплати своїх послуг, інші організації, що проявляють інтерес до боржників, і навіть заінтересовані стосовно боржника особи не тільки виходячи з інтересів боржника, але й власних, а саме недопущення притягнення вказаних осіб до солідарної або субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями боржника, враховуючи те, що наразі ст. 61 КУзПБ закріплено правову презумпцію субсидіарної відповідальності осіб, що притягуються до неї.

Видається за необхідне врегулювати законодавчо вимоги щодо відносин, які виникають між боржником за основним зобов'язанням та майновим поручителем шляхом нормативного закріплення положення, за яким, якщо на момент укладення договору застави відсутні ознаки неплатоспроможності майнового поручителя, то взяття останнім на себе заставних зобов'язань для забезпечення виконання грошових вимог іншої особи не є підставою для визнання такого договору недійсним за умови наявності укладеного між боржником і майновим поручителем договору про надання поручительських послуг, зі змісту якого вбачається наявність економічної вигоди для майнового поручителя у передачі в заставу відповідного майна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляневич О. А. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фразеологічного правочину. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2021. № 2. С. 14–23.
2. Бутирська І. А. Правовий статус учасників справи про банкрутство : Монографія. Чернівці : Технодрук, 2017. 184 с.
3. Васильовський О. В. Судові процедури у справах щодо неплатоспроможності та банкрутства юридичних осіб: сутність. *Право України*. Київ : ТОВ «Видавничий Дім «АртЕк», 2021. № 7. С. 169–187.
4. Грабован Л. І. Погашення вимог кредиторів у процедурі банкрутства. Теорія і практика : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 308 с.
5. Жуків С. В. Проблемні питання визнання недійсними правочинів боржника у справі про банкрутство. *Актуальні проблеми процедур банкрутства в Україні та міжнародний досвід врегулювання неплатоспроможності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18.10.2019). С. 51–64.
6. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України № 2597-VIII від 18.10.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19> (дата звернення: 29.04.2025).
7. Мандичев Д. В. Судовий контроль у процедурі банкрутства фізичних осіб. *Публічне право*. 2021. № 3. С. 88–95.
8. Поляков Б. М. Правові проблеми регулювання неспроможності (банкрутства) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2003. 436 с.
9. Поляков Р. Б. Мирові угоди в господарському процесі: правова природа та співвідношення різновидів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 66–71. <http://pgpr-journal.kiev.ua/archive/2020/6/14.pdf>.
10. Постанова Верховного Суду України від 28.02.2011 у справі № 21-13а11. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/14405498> (дата звернення: 29.04.2025).
11. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 20.02.2020 у справі № 922/719/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88211046> (дата звернення: 29.04.2025).
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 17.01.2023 у справі № 910/1864/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108603668> (дата звернення: 29.04.2025).
13. Постанова Верховного Суду у складі суддів палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 19.06.2024 у справі № 906/1155/20 (906/1113/21). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120341855> (дата звернення: 29.04.2025).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23.01.2025 у справі № 918/822/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125027348> (дата звернення: 29.04.2025).
15. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 01.10.2020 у справі № 910/18599/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92437862> (дата звернення: 29.04.2025).
16. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 05.03.2025 у справі № 918/822/23(918/873/24). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126018507> (дата звернення: 29.04.2025).
17. Постанова Вищого господарського суду України від 25.01.2011 у справі № 62/152-10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/14358153> (дата звернення: 29.04.2025).
18. Пригуза П. Д. Проблеми теорії і практики конкурсного права в Україні: неспроможність та банкрутство. Монографія. Х.: Харків юридичний, 2009. 528 с.
19. Рішення Господарського суду Львівської області від 07.08.2012 у справі № 5015/2857/12. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/25552098> (дата звернення: 29.04.2025).
20. Рішення Господарського суду міста Києва від 06.07.2020 у справі № 910/18421/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90348511> (дата звернення: 29.04.2025).
21. Рішення Господарського суду міста Києва від 27.07.2020 у справі № 910/18182/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90774049> (дата звернення: 29.04.2025).
22. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 29.04.2025).

**ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ
ПРИ ЗАХИСТІ ПРАВ ПОДРУЖЖЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС****COMPARATIVE LEGAL ASPECTS OF ENSURING GENDER EQUALITY
IN THE PROTECTION OF SPOUSES' RIGHTS IN UKRAINE AND THE EU COUNTRIES**

Мінченко Р.М., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України,
проректор, професор кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Мінченко Д.А., к.ю.н.,
магістр
Лондонський університет *Queen Mary*,
начальник відділу міжнародних відносин, доцент кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Представлена стаття присвячена актуальним питанням визначення порівняльно-правових аспектів забезпечення гендерної рівності при захисті прав подружжя в Україні та країнах ЄС. В статті зазначено, що законодавчі системи європейських держав у сфері забезпечення гендерної рівності в сімейно-правових відносинах становлять цінне джерело нормативного досвіду та практичних орієнтирів для формування відповідної правової політики в інших країнах. Вони репрезентують різноманітні підходи до реалізації принципу гендерної рівності, демонструючи потенційні шляхи адаптації правових механізмів для досягнення справедливого балансу прав, свобод і обов'язків учасників сімейних правовідносин незалежно від їхньої статі чи гендерної ідентичності.

Зроблено висновок, що результати порівняльно-правових досліджень засвідчують наявність двох концептуально відмінних підходів до правового осмислення сімейних відносин. У першому випадку сімейні правовідносини розглядаються крізь призму цивільного права, що зумовлює невідокремленість правового статусу подружжя, батьків та дітей від загального статусу суб'єкта права. Такий підхід передбачає переважне застосування диспозитивного методу правового регулювання, що забезпечує учасникам правовідносин значну свободу вибору – зокрема, щодо визначення договірної режиму майнових прав подружжя. Натомість інша модель трактує сімейні правовідносини як окремий правовий інститут, що обумовлено специфічною природою сімейних зв'язків, у яких пріоритетними є особисті немайнові права й обов'язки учасників. У межах цієї концепції майнові відносини визнаються похідними, а необхідність забезпечення захисту інтересів сім'ї, материнства та дитинства обумовлює домінування імперативного методу правового регулювання, що обмежує автономію волі сторін на користь закріплення публічно-правових гарантій.

В статті акцентовано увагу на тому, що у сучасних правових системах європейських країн все більшої ваги набувають законодавчі ініціативи та державні політики, які офіційно закріплюють рівність прав і можливостей для всіх членів сім'ї незалежно від їх статі, гендерної ідентичності чи сексуальної орієнтації. Особливу увагу приділено правовому визнанню одностатевих шлюбів, правовому врегулюванню порядку усиновлення дітей такими парами, легалізації практик сурогатного материнства, а також справедливому розподілу прав та обов'язків між членами сім'ї. Сукупність зазначених норм формує підґрунтя для створення правового середовища, у якому забезпечується реальна рівність, захист і повага до прав усіх учасників сімейних правовідносин.

Ключові слова: цивільне законодавство, цивільні правовідносини, сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, принципи сімейного права, захист сімейних прав, гендерна рівність, учасники сімейних правовідносин, подружжя, діти, ЄС, Європейська конвенція.

The article is devoted to the topical issues of determining the comparative legal aspects of gender equality in the protection of spouses' rights in Ukraine and EU countries. The article notes that the legislative systems of European countries in the field of gender equality in family law relations constitute a valuable source of normative experience and practical guidance for the formation of relevant legal policies in other countries. They represent a variety of approaches to the implementation of the principle of gender equality, demonstrating potential ways of adapting legal mechanisms to achieve a fair balance of rights, freedoms and obligations of participants to family legal relations regardless of their gender or gender identity.

The author concludes that the results of comparative legal studies show that there are two conceptually different approaches to the legal understanding of family relations. In the first case, family legal relations are viewed through the prism of civil law, and this leads to the inseparability of the legal status of spouses, parents and children from the general status of a subject of law. Such an approach implies the predominant use of the dispositive method of legal regulation, which provides the parties to legal relations with considerable freedom of choice - in particular, with regard to determining the contractual regime of property rights of spouses. Instead, another model treats family legal relations as a separate legal institution due to the specific nature of family ties, in which the priority is given to personal non-property rights and obligations of the participants. Within this concept, property relations are recognised as derivative, and the need to ensure protection of the interests of family, motherhood and childhood leads to the dominance of the imperative method of legal regulation, which limits the autonomy of the parties' will in favour of consolidation of public law guarantees.

The article focuses on the fact that in modern legal systems of European countries, legislative initiatives and public policies that formally enshrine equal rights and opportunities for all family members, regardless of their gender, gender identity or sexual orientation, are becoming increasingly important. Particular attention is paid to the legal recognition of same-sex marriages, the legal regulation of the adoption of children by such couples, the legalisation of surrogacy, and the fair distribution of rights and responsibilities among family members. The totality of these provisions forms the basis for creating a legal environment in which real equality, protection and respect for the rights of all participants to family legal relations are ensured.

Key words: civil law, civil legal relations, family law, family legislation, family legal relations, principles of family law, protection of family rights, gender equality, participants of family legal relations, spouses, children, EU, European Convention.

Вступ. Рівність прав людини, незалежно від соціального становища, статі, релігійних переконань, кольору шкіри, професії та інших ознак особистості є базовою складовою соціально-правового порядку та ключовою передумовою забезпечення справедливого розподілу і використання суспільних ресурсів і благ, а також фор-

мування ефективної системи соціальних взаємовідносин у державі. Особливої актуальності набуває питання гендерної рівності як складової соціальної рівності, що безпосередньо впливає на утвердження принципів демократії, соціальної справедливості та правової стабільності.

Проблематика забезпечення гендерної рівності та формування відповідного національного механізму її реалізації зумовлена низкою внутрішніх та зовнішніх чинників. Серед них слід відзначити інтенсивний розвиток глобальних політичних процесів, необхідність дотримання міжнародно-правових зобов'язань України, а також стратегічний вибір України на користь європейської інтеграції. Означені фактори визначають як теоретичну, так і практичну значущість даної проблематики для правової доктрини, розвитку інститутів громадянського суспільства та удосконалення механізмів державного управління.

Сфера наукових досліджень. Джерельну базу дослідження принципу гендерної рівності та механізмів його забезпечення складають наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів, які репрезентують різні напрями наукових досліджень. Серед інших слід відзначити провідних фахівців в галузі цивільного та сімейного права, таких як С.Б. Булециу, К.М. Глиняну, О.І. Грицай, І.В. Жилінкову, О.С.Мазур, З.В. Ромовську, Л.В. Красицьку, О.І. Сафончик, В.І. Трубу, Я.В. Новохатську, В.В. Надьон, В.К. Антошкіну, М.О. Малишеву, С.І. Шимон, Є.О. Харитонову, О.А. Явор та ін.

Метою статті є аналіз чинного законодавства України та законодавства окремих країн ЄС в сфері забезпечення гендерної рівності при захисті прав подружжя в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Конституція України, маючи статус основного закону держави, закріплює фундаментальні засади рівноправності жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя. Вона гарантує жінкам рівні з чоловіками права та можливості щодо участі в громадсько-політичній і культурній діяльності, здобуття освіти, професійної підготовки, здійснення трудової діяльності та отримання відповідної винагороди за працю. Разом з тим, Конституція передбачає низку спеціальних заходів, спрямованих на охорону праці та здоров'я жінок, а також на встановлення пенсійних пільг, створення належних умов для гармонійного поєднання трудової активності з виконанням материнських обов'язків. Окрім цього, законодавчо забезпечується правовий захист, а також матеріальна та моральна підтримка материнства і дитинства, зокрема через надання оплачуваних відпусток та інших соціальних гарантій для вагітних жінок і матерів [1].

У свою чергу, у Постанові Верховної Ради України «Про концепцію державної сімейної політики» закріплені ключові орієнтири для розвитку гендерно збалансованих сімейних відносин. Зокрема, одним із пріоритетів державної політики визначено досягнення «паритетної рівноваги та партнерства між жінками і чоловіками в усіх сферах життя, надання їм рівних можливостей для повної самореалізації у трудовій та суспільній діяльності, вихованні дітей, а також справедливого і вільного розподілу сімейних обов'язків» [2].

Нормативне закріплення гендерного підходу є однією з ключових засад системи принципів сімейного права України. Одним із таких базових положень є принцип гендерного балансу у сфері сімейних правовідносин. Відповідно до частини шостої статті 7 Сімейного кодексу України, жінка і чоловік наділені рівними правами та обов'язками в контексті сімейних відносин, у шлюбі та сім'ї, що свідчить про нормативне закріплення ідеї паритетної рівності між подружжям [3]. Вказаний принцип розглядається в юридичній науці як одне з основоположних начал, що визначають характер правового регулювання сімейних відносин в Україні.

Разом з тим, у науковій літературі спостерігається певна розбіжність у підходах до тлумачення ідеї гендерної рівності в шлюбно-сімейних відносинах. Частина дослідників трактує зазначений підхід як принцип абсолютної рівності прав і обов'язків подружжя як у сфері особистих немайнових, так і у сфері майнових правовідносин [4, с.14].

Інші автори схильні інтерпретувати це положення крізь

призму концепції гендерного балансу, що акцентує не тільки юридичну рівність, а й фактичну справедливість у розподілі сімейних прав та обов'язків з урахуванням особистісних, соціальних і біологічних особливостей статі [5, с. 217; 6, с. 7].

Європейська конвенція з прав людини у статті 14 встановлює, що всі права та свободи, гарантовані цим міжнародним документом, мають забезпечуватись без будь-якої дискримінації [14]. У поєднанні зі статтями 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя), 1 Протоколу №1 (захист власності), статтею 5 Протоколу №7 (рівність прав і обов'язків подружжя) Конвенція створює систему правового захисту, яка має на меті гарантувати, що всі права, пов'язані зі шлюбом, сімейним життям, вихованням дітей, спадкуванням, соціальним забезпеченням тощо, мають однаковою мірою надаватися кожному з подружжя – незалежно від статі, гендерної ідентичності чи сексуальної орієнтації.

Одним з ключових правових явищ, що істотно вплинуло на еволюцію правового регулювання сімейно-правових відносин у державах-членах Європейського Союзу, стало ухвалення Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу. Прийняття зазначеного документа засвідчило якісно новий етап у становленні системи захисту прав людини в межах ЄС, зумовивши при цьому трансформацію підходів до забезпечення основоположних прав та свобод.

До моменту прийняття Хартії правозахисний механізм Європейського Союзу залишався фрагментарним і значною мірою залежав від тлумачень Суду Європейського Союзу (раніше Суду Європейських Співтовариств). У рамках цього підходу права людини визнавалися складовою загальних принципів права Європейського Співтовариства, що надавало Суду широкі дискреційні повноваження у визначенні змісту та обсягу таких прав під час розгляду конкретних справ. Подібна модель, орієнтована на казуїстичний (випадковий) підхід, викликала суттєву наукову й практичну критику, адже відзначалася нестабільністю, відсутністю системності та прогнозованості у сфері забезпечення прав людини.

Сукупність зазначених недоліків, поряд з прагненням Європейського Союзу зміцнити правову визначеність та підвищити рівень захищеності прав людини для держав європейської спільноти, стала підґрунтям для розроблення та прийняття Хартії фундаментальних прав. Названий правовий акт, проголошений 7 грудня 2000 року в Німечці, консолідував основоположні права та свободи особи, закріпив їх як юридично значимі стандарти і сприяв гармонізації правозахисної політики в межах ЄС [7].

Поряд із нормативно-правовими гарантіями, актуальним є питання фактичного виміру гендерної рівності, що традиційно оцінюється за допомогою спеціалізованого інтегрального індикатора – Індексу гендерної нерівності (Gender Inequality Index, GII). Цей показник був розроблений і вперше представлений Секретаріатом Всесвітнього економічного форуму в Женеві у 2010 році та згодом був офіційно впроваджений Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) як один із ключових інструментів для оцінювання стану гендерної рівності у доповідях про людський розвиток.

Індекс гендерної нерівності є комплексним статистичним показником, що відображає відмінності у можливостях самореалізації та досягнення особистих і соціальних цілей між чоловіками й жінками у трьох критично важливих вимірах: рівень репродуктивного здоров'я, розширення прав і можливостей (освітній рівень та участь у політичному житті) і доступ до економічної активності, зокрема на ринку праці. Сукупність цих параметрів дозволяє не лише кількісно оцінити національні зусилля щодо подолання гендерної дискримінації, а й окреслити прогресивні тенденції або виявити структурні дисбаланси.

Протягом періоду незалежності України спостерігається позитивна динаміка щодо зменшення гендерної нерівності, що відображено в значному покращенні її позицій у світових рейтингах. Так, у 1991 році значення Індексу гендерної нерівності для України становило 0,472, що свідчило про досить високий рівень нерівності за гендерною ознакою. Втім, за три десятиліття цей показник суттєво знизився, і вже у 2021 році становив 0,200, що дозволило Україні посісти 35-те місце серед країн світу за рівнем гендерної рівності, за даними ПРООН [8].

Прийняття директив Європейського Союзу, спрямованих на забезпечення гендерної рівності, стало фундаментальним кроком у формуванні гармонізованих правових стандартів, обов'язкових для дотримання усіма державами-членами ЄС. У результаті цього процесу гендерна політика, яка реалізується на національному рівні окремих країн, поступово набуває чітко визначеного законодавчого вектору під впливом загальноєвропейського нормативного простору. Зазначений розвиток підкріплюється також ухваленням нових директив, зокрема в межах Стратегії зайнятості ЄС, які спрямовані на розширення принципу гендерної рівності не тільки у сфері праці на умовах найму та відповідної оплати, а й на сферу іншої діяльності, пов'язаної з доглядом за дітьми. У названих правових актах особлива увага приділяється формуванню моделі рівномірного розподілу сімейних і побутових обов'язків між жінками та чоловіками, а також стимулюванню активнішого залучення чоловіків до використання відпусток по догляду за дитиною [9, с. 154].

Станом на сьогодні, політика гендерної рівності та концепція гендерного мейнстримінгу [10] закріпилися як один із ключових пріоритетів Європейського Союзу. Сучасний підхід значно виходить за межі традиційного принципу рівного ставлення та заборони дискримінації за ознакою статі, формуючи комплексну правову і соціальну модель інтеграції гендерного компоненту у всі етапи розробки, впровадження та оцінювання політик і програм ЄС. Європейська Комісія у своїх офіційних заявах неодноразово підкреслювала, що досягнення рівних можливостей для жінок і чоловіків має не лише етичне та правове, але й стратегічне економічне значення, оскільки, згідно з аналітичними розрахунками, близько однієї п'ятої щорічного зростання валового внутрішнього продукту країн ЄС забезпечується саме за рахунок зростання частки жінок у структурі зайнятого населення [11, с. 11].

Разом із розбудовою нормативно-правової бази, спрямованою на досягнення гендерної рівності, необхідною умовою її дієвості залишається формування ефективних механізмів практичного втілення законодавчих норм. Без належної системи впровадження навіть найбільш прогресивні правові акти залишаються декларативними й не спроможні забезпечити реальних змін у соціальній дійсності. Цю тезу підтверджує наявна ситуація в країнах Європейського Союзу, де імплементація заходів гендерної політики відбувається нерівномірно й демонструє значну різницю у темпах і підходах до реалізації принципів гендерної рівності.

У більшості правових систем сучасних держав базові приписи сімейного законодавства зосереджені на закріпленні основних прав та обов'язків подружжя. Серед таких обов'язків провідне місце належить принципам взаємної вірності, матеріальної та моральної підтримки, а також спільної відповідальності за забезпечення стабільного розвитку та добробуту сім'ї. Відносини між подружжям, згідно з правовими нормами, мають ґрунтуватися на співробітництві, солідарності та спільній участі в розбудові сімейного середовища.

У контексті французького сімейного права провідним джерелом нормативного регулювання виступає Цивільний кодекс Франції 1804 року, відомий як Кодекс Наполеона. Законодавчі приписи цього кодифікованого акта встанов-

люють для подружжя обов'язок не лише спільного проживання, а й активної участі в забезпеченні виховання та освіти дітей, а також у створенні стабільних умов для їхнього майбутнього розвитку (статті 212–213 Цивільного кодексу Франції) [12].

У правових системах Англії та США шлюбні відносини традиційно ототожнюються з концепцією консорціуму (consortium), яка передбачає об'єднання подружжям спільного побуту, духовної єдності та економічної взаємодопомоги. Вступаючи до шлюбу, чоловік і жінка тим самим беруть на себе зобов'язання щодо формування сімейної спільноти, що охоплює матеріальний, емоційний і фізичний аспекти подружнього життя. Разом із тим, кожен з подружжя має право звернутись з позовом про втрату консорціуму (loss of consortium), що передбачає компенсацію за нематеріальні втрати, спричинені серйозним тілесним ушкодженням або смертю одного з подружжя. Така позовна вимога є похідною від основної вимоги про відшкодування шкоди [15].

Швеція, як одна з провідних країн у сфері захисту прав людини, відзначається особливо прогресивним підходом до правового забезпечення гендерної рівності у сімейних правовідносинах. Шведська модель правового регулювання відносин між подружжям ґрунтується на принципі рівноправного партнерства, який гарантує жінкам і чоловікам однакові права та обов'язки в усіх аспектах сімейного життя. Особливістю правової системи Швеції є те, що вона визнає рівність не тільки для різностатевих шлюбів, а й для одностатевих пар, забезпечуючи однакові обсяги правового захисту для усіх партнерських союзів.

Показово, що ще у 1960-х роках у Швеції набуло поширення укладення цивільних шлюбів як альтернативної моделі формування сімейних відносин, що стало свідченням еволюції суспільного сприйняття інституту шлюбу. Згодом подібні правові підходи до визнання цивільних шлюбів як легітимної форми сімейного співжиття було імplementовано в Данії, а згодом і в Норвегії [13, с. 158]. На сьогодні цивільний шлюб у згаданих країнах трактується не лише як рівноцінна альтернатива офіційно зареєстрованим шлюбним відносинам, але й як форма «тестового» партнерства перед прийняттям остаточного рішення про реєстрацію шлюбу.

Ісландія, як і інші країни скандинавського регіону, демонструє стабільно високі стандарти правового забезпечення гендерної рівності в межах сімейних правовідносин. На законодавчому рівні в Ісландії встановлено рівність батьківських прав та обов'язків у процесі виховання дітей і прийняття ключових рішень, пов'язаних із сімейним життям. Крім того, в Ісландії активно реалізуються комплексні заходи боротьби з дискримінацією за гендерною ознакою, що охоплюють як правові, так і соціальні аспекти забезпечення гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя.

Так, окремі держави-члени ЄС, зокрема скандинавські країни, не тільки активно впроваджують норми, які відповідають європейському законодавству, а й випереджають його вимоги, демонструючи власні національні моделі забезпечення гендерної справедливості. Водночас інші країни, як-от Велика Британія, Польща та низка інших, прагнуть не відставати від загальноєвропейських тенденцій, однак їхні кроки у цьому напрямку часто мають адаптаційний і поступовий характер.

Попри те, що на рівні законодавчого закріплення принципу рівних прав і можливостей для чоловіків та жінок у більшості держав-членів Європейського Союзу було досягнуто значного прогресу, необхідно констатувати, що фактична реалізація гендерної рівності у повсякденному соціальному середовищі залишається неповною. Це свідчить про те, що на шляху до повної інтеграції принципів гендерної рівності у практику повсякденного життя ключову роль відіграють не лише правові норми, а й ефек-

тивні адміністративні, соціальні та освітні механізми, які мають забезпечити зміну суспільних установок, культурних стереотипів і реальної поведінки суб'єктів соціальних відносин [11, с. 12-13].

Таким чином, політика Європейського Союзу у сфері забезпечення гендерної рівності являє собою цілісну, системно структуровану концепцію соціальної інтеграції, орієнтовану на посилення солідарності, забезпечення соціальної справедливості та сталого добробуту європейських громад. На основі багаторічного практичного досвіду та розроблених нормативних моделей держави-члени ЄС створили єдині стандарти, які забезпечують узгоджене розуміння принципів гендерної рівності та їх ефективну імплементацію у всі сфери суспільного і приватного життя.

Слід підкреслити, що забезпечення гендерної рівності не обмежується лише етичними чи соціальними аспектами. Її досягнення є необхідною умовою не лише для розкриття особистісного потенціалу кожної людини, незалежно від статі, та гармонізації суспільних відносин, але й виступає потужним каталізатором сталого економічного зростання і довгострокового розвитку держави. Інвестування у гендерну рівність сприяє більш ефективному використанню людських ресурсів, підвищенню інноваційної спроможності економіки та соціальній стабільності.

Законодавчі системи країн ЄС, що регламентують сферу сімейних правовідносин, репрезентують широкий спектр підходів до реалізації принципу гендерної рівності, демонструючи варіативність правових моделей, спрямованих на забезпечення рівних прав та можливостей для осіб незалежно від їхньої статі чи гендерної ідентичності. Така тенденція свідчить про еволюцію правової думки та поступове формування соціально-справедливих засад, які закладають основи інклюзивного і рівноправного розвитку суспільства.

Крім безпосереднього правового закріплення норм, орієнтованих на досягнення гендерної рівності у сімейних відносинах, низка держав активно впроваджує додаткові інструменти публічної політики, спрямовані на подолання стереотипних уявлень про соціальні ролі жінок і чоловіків. Зокрема, розробляються освітні програми, науково обґрунтовані інформаційні кампанії та соціальні ініціативи, які акцентують увагу на необхідності переосмислення традиційних гендерних ролей, утвердження партнерських моделей взаємодії у сім'ї та справедливого розподілу обов'язків між її членами.

Особливої уваги в межах гендерно орієнтованої правової політики заслуговує питання боротьби з домашнім насильством, що має системний характер у багатьох правових системах. Законодавчі акти більшості прогресивних держав кваліфікують насильство в сім'ї як злочин, передбачаючи комплекс заходів для захисту постраждалих, включаючи надання їм правової, психологічної та соціальної допомоги, створення мережі спеціалізованих центрів підтримки, а також розробку превентивних механізмів, спрямованих на недопущення повторного насильства. Особливий акцент при цьому робиться на захисті прав дітей, які можуть бути не лише жертвами, а й свідками домашнього насильства, що безпосередньо впливає на їхнє емоційне та психічне благополуччя.

У ряді країн здійснюється також послідовне розширення правових рамок у сфері забезпечення репродуктивних прав жінок, що включає доступ до інформації про сексуальне та репродуктивне здоров'я, право на вільний вибір контрацептивних засобів, а також легалізацію права на аборт. Такі заходи спрямовані на забезпечення права жінок на автономію та свободу прийняття рішень щодо власного репродуктивного життя.

Разом із тим, слід констатувати, що навіть наявність прогресивної нормативної бази не гарантує автоматичної та повної реалізації принципу гендерної рівності

у повсякденній правозастосовній практиці. Чинниками, що ускладнюють імплементацію відповідних норм, залишаються соціокультурні стереотипи, традиційні уявлення про ролі жінок і чоловіків у сім'ї, нерівномірний доступ до правової інформації, а також низький рівень правової культури у частини населення. У таких умовах особливої актуальності набуває завдання формування дієвих інституційних механізмів моніторингу дотримання гендерних прав та підвищення ефективності реалізації вже прийнятих норм.

Окремої уваги потребують правові системи тих держав, в яких нормативно-правове регулювання сімейних правовідносин ще не відповідає міжнародним стандартам у сфері забезпечення гендерної рівності. У таких країнах необхідними є як вдосконалення національного законодавства, так і впровадження комплексних заходів щодо підтримки прав жінок, а також представників інших гендерних груп.

У контексті забезпечення гендерної рівності при захисті прав подружжя окремої уваги заслуговує питання рівності подружжя в одностатевих союзах. Мова йде не стільки про зобов'язання держави надати право на укладення шлюбу для таких пар, скільки про необхідність забезпечення рівності у правах між гетеро- та одностатевими подружжями, зокрема щодо соціального захисту, спадкування, батьківських прав тощо. У цьому аспекті практика Європейського суду з прав людини свідчить про визнання дискримінаційного характеру правового підходу, який надає одностатевим подружжям або партнерам менший обсяг прав, ніж гетеросексуальним парам.

Зокрема, у справі *Beeler v. Switzerland* (2022) (заява №78630/12) ЄСПЛ визнав, що надання вдівцям менш сприятливого пенсійного забезпечення порівняно з удовами становить дискримінацію за ознакою статі, порушуючи статтю 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 8. Суд підкреслив, що соціальні стереотипи щодо гендерних ролей не можуть бути виправданням для нерівного ставлення до осіб у схожих обставинах [16].

У цьому зв'язку варте уваги і рішення у справі *X and Others v. Austria* (2013) (заява №19010/07), де ЄСПЛ розглядав питання відмови в усиновленні другим з батьків (коли один партнер усиновлює біологічну дитину іншого) для одностатевої пари, тоді як для неодружених гетеросексуальних пар така можливість існувала. Суд визнав, що така різниця у ставленні є дискримінаційною та порушує статті 8 і 14 Конвенції [17]. Це рішення стало важливим кроком у визнанні прав одностатевих пар на рівні з гетеросексуальними у сфері усиновлення.

Нарешті, важливим інструментом утвердження гендерної рівності залишається формування соціально відповідальної громадської думки через освітні практики, підвищення обізнаності населення щодо гендерних прав і гендерної справедливості, а також активізацію публічного діалогу з метою формування нових гендерно нейтральних і соціально прийнятних моделей поведінки у сімейних правовідносинах.

Висновки. Принцип гендерного балансу у сфері сімейних правовідносин відображає фундаментальну ідею правової паритетності, яка передбачає рівність правового статусу, обсягу прав і обов'язків жінок і чоловіків у шлюбі, сім'ї та повсякденних відносинах, що виникають у межах сімейного середовища. Дотримання цього принципу є визначальною умовою для забезпечення стабільності та гармонійного розвитку як окремої сім'ї, так і суспільства загалом.

У контексті сучасної правотворчості досягнення гендерної рівності у сімейних правовідносинах потребує систематичного удосконалення національного законодавства, спрямованого на закріплення рівних прав і можливостей для представників усіх статей та гендерних ідентичностей. Правове визнання одностатевих шлюбів, встанов-

лення рівності батьківських прав незалежно від статі чи гендерної приналежності, а також створення ефективних гарантій захисту від домашнього насильства становлять ключові напрями розвитку відповідної нормативної бази.

Поряд із удосконаленням законодавчих механізмів, вагоме значення має трансформація суспільної свідомості щодо сприйняття гендерних питань, подолання стереотипних уявлень про соціальні ролі жінок і чоловіків та зниження рівня гендерних упереджень. У цьому контексті пріоритетним завданням державної політики є впровадження гендерно чутливих освітніх програм, проведення науково обґрунтованих інформаційних кампаній та соціальних тренінгів, спрямованих на формування в суспільстві цінностей рівноправності, поваги до гендерної різноманітності та соціальної інклюзії.

Крім того, важливо забезпечити розбудову системи соціальних сервісів і доступних ресурсів для осіб, які стали жертвами домашнього насильства, а також гарантувати розвиток послуг, що сприяють фізичному, психологічному й емоційному добробуту сімей. Особливої уваги потребує забезпечення реалізації репродуктивних прав кожної особи, включаючи вільний доступ до відповідних медичних послуг, що гарантують право на контроль над власним тілом та інформоване прийняття рішень щодо репродуктивного вибору.

Гендерна рівність у сімейних правовідносинах виступає однією з фундаментальних засад сталого демократичного розвитку й формування соціально справедливого правопорядку. Незважаючи на виклики, які супроводжу-

ють цей процес, утвердження гендерної рівності є необхідним елементом побудови суспільства, в якому кожна людина, незалежно від статі чи гендерної ідентичності, користується рівними правами, можливостями та гарантіями гідності.

Законодавство, безумовно, є ключовим інструментом досягнення гендерної рівності в межах сімейних правовідносин. Досвід низки європейських країн свідчить про прогресивний характер національних законодавчих ініціатив, які фіксують рівні права й можливості для всіх членів сім'ї без дискримінації за гендерною чи статевою ознакою. Зокрема, йдеться про нормативне закріплення правової легалізації одностатевих шлюбів, права на усиновлення дітей, врегулювання питань сурогатного материнства, а також справедливого розподілу обов'язків між членами сім'ї.

Разом із тим, слід зазначити, що сама по собі наявність прогресивних законодавчих норм не гарантує повної реалізації принципу гендерної рівності на практиці. Ефективність забезпечення гендерних прав безпосередньо залежить від функціонування дієвих механізмів правозастосування, контролю та моніторингу за дотриманням законодавчих приписів. Крім того, до цього процесу мають бути активно залучені представники громадських організацій, правозахисники, наукові установи, експертні спільноти, правоохоронні органи та інші інститути громадянського суспільства, здатні сприяти належному втіленню гендерно орієнтованих правових стандартів у повсякденну правову практику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141
2. Про Концепцію державної сімейної політики: Постанова Верховної Ради України від 17.09.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063-14#Text>
3. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
4. Мазур О.С. Сімейне право України: навч. посіб. [для дистанц. навч.]. К.: Ун-т «Україна», 2005. 116 с.
5. Сімейний кодекс України: наук.-практ. Коментар/Станом на 01.01.2025/за заг. ред. докт. юрид.наук, проф. Харитонova Є.О., докт. юрид. наук, проф. Сафончик О.І. 432 с.
6. Чернега В.М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.наук. 12.00.03. К., 2015. 20 с.
7. Principles of European Family Law. URL: <http://ceflonline.net/principles/>
8. Гендерна рівність в Україні та країнах Європи. Східне міжрегіональне управління Державної служби України з питань праці. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/henderna-rivnist-v-ukraini-ta-kraïnah-ievropy/>
9. Дашковська О. Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності: монографія. Харків : Право, 2005. 224 с.
10. Gender Mainstreaming in Practice: A Handbook by the UNDP. URL: www.undp.org/gender/docs/RBEC_GM_Manual.pdf
11. Рівність за ознакою статі в економічній сфері: зобов'язання України перед ЄС (ключові Директиви ЄС щодо забезпечення гендерного балансу на ринку праці та в професійній діяльності, їх розвиток у практиці Суду Справедливості) / Упорядник О.О. Уварова. Х., 2015. 150 с.
12. Цивільний кодекс Франції (Кодекс Наполеона). 1824. URL: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/Civil%20Code%201804%20EN.pdf>
13. Bernhardt E. Cohabitation and marriage among young adults in Sweden: attitudes, expectations and plans. *Nordic demography: trends and differentials. Scandinavian Population Studies*. 2002. 13. С. 157-170.
14. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
15. Loss of consortium. Legal Information Institute, Cornell Law School. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/loss_of_consortium
16. European Court of Human Rights. Case of Beeler v. Switzerland (Application no. 78630/12). 2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-220073>
17. European Court of Human Rights. Case of X and others v. Austria (Application no. 19010/07). 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-116735>

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКАЗУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

CHARACTERISTIC FEATURES OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS

Перунова О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри обліку і оподаткування

Харківській національний автомобільно-дорожній університет

Суди і учасники судового процесу самі складають і користуються електронним форматом різних документів, що оформляються за допомогою новітніх технічних засобів сучасності, це пов'язано і з суб'єктивними причинами війни та причинами розвитку науково-технічного прогресу, швидкої диджиталізації суспільства, пере налаштування на нові засоби роботи, які безперечно пришвидшують процес діловодства при розгляді цивільного спору.

Розглядаючи довгий час характерні питання пов'язані з використанням такого явища, як процесуальна форма цивільного судочинства з великою кількістю лише тільки її притаманних ознак, хотілося б сьогодні поговорити і переглянути деякі аспекти по відношенню до юридичного факту (доказу), який може подаватися до суду згідно законодавства у вигляді електронного доказу, авжеж нам здається, що використання такого саме доказу все більше приймається і застосовується суддями при розгляді різних характерних цивільних спорів, в результаті чого суд набуває новітніх процесуальних навичок під час їх огляду та отриманні.

Ми маємо справу з зовсім новою формою (видовою класифікацією) використання доказів при розгляді судової справи, де носії такої інформації кардинально відрізняються від загального розуміння прийняття і оцінки доказів судом і більш характеризуються виглядом цифровізованого оформлення, чи може це впливати на хід розгляду справи і винесення судового рішення, якщо не вірно будуть розтлумачені деякі юридичні факти на цьому носії, чи не вірно сприйняті в результаті поганої якості цього носія, думаю, що так, тому тут слід звертати увагу, ще і на засоби отримання і матеріальної суті такої інформації, а саме її вигляд, зміст, можливість оцінити цю інформацію так необхідну для винесення обґрунтованого і законного судового рішення для суду.

Електронний доказ повинен з його фіксуванням у ЦПК України покращити і пришвидшити роботу суддів при вивченні юридичних фактів, засобів доказування, які повинні сприяти повному та всебічному розгляду справи і винесення по ній законного і обґрунтованого рішення.

Ключові слова: судова система, електронний доказ, цивільне судочинство, юридичні факти, цифровізація, диджиталізація, правова інформація, матеріальний носій.

The courts and litigants themselves draw up and use the electronic format of various documents drawn up using the latest technical means of modernity, which is also due to the subjective causes of the war and the reasons for the development of scientific and technological progress, rapid digitalization of society, and the transition to new means of work, which undoubtedly speed up the process of civil litigation. Having considered for a long time the characteristic issues related to the use of such a phenomenon as a procedural form of civil proceedings with a large number of its own inherent features, I would like to talk today and review some aspects in relation to the legal fact (evidence) that may be submitted to the court in accordance with the law in the form of electronic evidence, of course, it seems to us that the use of such evidence is increasingly accepted and applied by judges in the consideration of various characteristic civil disputes, as a result of which the court acquires new.

We are dealing with a completely new form (species classification) of the use of evidence in the consideration of a court case, where the media of such information is fundamentally different from the general understanding of the acceptance and evaluation of evidence by the court and is more characterized by a type of digitized design, whether it can affect the course of the case and judgment, if not correctly stated some the legal facts on this medium, or misunderstood.

We are dealing with an entirely new form (species classification) of using evidence in a court case, where the carriers of such information are fundamentally different from the general understanding of the acceptance and evaluation of evidence by the court and are more characterized by the form of digitalized design, can this affect the course of the case and the court decision, if some legal facts are misinterpreted on this medium, or misperceived as a result of the poor quality of this medium, I think so, so here we should also pay attention to the means of obtaining and the material essence of such information, namely its appearance, content, the ability to evaluate this information, which is so necessary for the court to make a reasonable and legitimate judgment.

Electronic evidence, when recorded in the Code of Civil Procedure of Ukraine, should improve and speed up the work of judges in examining legal facts and means of proof, which should facilitate a full and comprehensive consideration of the case and the issuance of a lawful and reasonable decision.

Key words: judicial system, electronic evidence, civil proceedings, legal facts, digitalization, digitalization, legal information, material carrier.

Визначеність нових тенденцій розвитку судової системи за допомогою формату застосування цифровізації цивільного судочинства дозволяють нам звернути увагу на деяке перевтілення здійснення процесуальних дій, а саме їх оформлення і реалізації в електронному форматі, уже сьогодні процесуальна форма набуває новітнього технічного оформлення і фіксації цивільного процесу, застосування різних актів-документів і їх прийняття на різноманітних стадіях цивільного процесу в електронному вигляді, а саме при прийнятті позовної заяви, прийнятті справи до розгляду, оцінки доказів, оформлення різних документів по справі, фіксування самого процесу та винесення самого судового рішення чи ухвалення постанов.

Суди і учасники судового процесу самі складають і користуються електронним форматом різних документів, що оформляються за допомогою новітніх технічних засобів сучасності, це пов'язано і з суб'єктивними причинами війни та причинами розвитку науково-технічного прогресу, швидкої диджиталізації суспільства, пере налаштування на нові засоби роботи, які безперечно пришвидшують процес діловодства при розгляді цивільного спору.

Розглядаючи довгий час характерні питання пов'язані з використанням такого явища, як процесуальна форма цивільного судочинства з великою кількістю лише тільки її притаманних ознак, хотілося б сьогодні поговорити і переглянути деякі аспекти по відношенню до юридичного факту (доказу), який може подаватися до суду згідно законодавства у вигляді електронного доказу, авжеж нам здається, що використання такого саме доказу все більше приймається і застосовується суддями при розгляді різних характерних цивільних спорів, в результаті чого суд набуває новітніх процесуальних навичок під час їх огляду та отриманні.

Так, ЦПК України ст. 100, зазначає: що електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб – сайти (сторінки), текстові мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [1, с. 69].

До речі, ЦПК України зазначає у ст. 76 ЦПК України, що доказами взагалі є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: письмовими, речовими і **електронними доказами**; висновками експерта; показаннями свідків [1, с. 55].

Визначимо, що ми маємо справу з зовсім новою формою (видовою класифікацією) використання доказів при розгляді судової справи, де носії такої інформації кардинально відрізняються від загального розуміння прийняття і оцінки доказів судом і більш характеризуються виглядом цифро візованого оформлення, чи може це впливати на хід розгляду справи і винесення судового рішення, якщо не вірно будуть роз тлумаченні деякі юридичні факти на цьому носії, чи не вірно сприйняті в результаті погані якості цього носія, думаю, що так, тому тут слід звертати увагу, ще і на засоби отримання і *матеріальної суті* такої інформації, а саме її вигляд, зміст, можливість оцінити цю інформацію так необхідну для винесення обґрунтованого і законного судового рішення для суду.

Питання пов'язані з оглядом такої категорії, як електронний доказ є сьогодні актуальним і необхідним у своєму розвитку, також як і його правовий розвиток у системі цивільних – процесуальних правовідносин. Тому, вже сьогодні є науковці – цивілісти, які переглянули деякі питання з цього приводу, так, наприклад: Павлова Ю.С., Сафонова Т.Р., Моїсеєнко Д.М., Гусев О..

Павлова Ю.С. у своїй праці наводить певні історичні доводи втілення такого електронного формату доказової системи у різних державах, таких, як Франція, Великобританія, США, Німеччина. Авторка дійшла висновку, що поняття електронного доказу за законодавством країн романо – германського типу є більш широким в порівнянні з визначенням, зміст якого розкривається в теоретичних джерелах країн прецедентного типу права. Запровадження та розвиток використання електронних доказів у цивільному процесі Франції та Німеччини тісно пов'язаний з явищами електронного підпису та електронного документу. Для законодавства США та Великобританії не характерне пряме визначення поняття електронного доказу як такого, при цьому американська наукова доктрина, як і англійська, широко використовує таке поняття. Вважається, що електронний доказ охоплює всі можливі докази та інформацію, яка може бути передана або збережена за допомогою цифрових пристроїв чи програм та які можуть скласти фактичну інформацію про будь-який факт [2, с. 32].

Вважаємо, що це є дуже цікавим науковим дослідженням з позиції розуміння самого процесу сприйняття електронного доказу різними правовими системами держав, але слід підкреслити, що наш національний процесуальний погляд на електронний доказ, вже сьогодні у ст. 100 ЦПК України чітко розмежовує видову класифікацію цих доказів: (є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи: (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі), тим самим задає правовий шлях по відношенню до їх носіїв і самої інформації яка фіксується на них.

Слід також підкреслити те, що ЦПК України не зазначає конкретних *технічних* вимог по відношенню до таких матеріальних носіїв, хоча юридично вони оговорюються на сторінках юридичних видань, а ст. 100 ЦПК України зазначає лише вимоги по відношенню до самого електронного доказу, як факту, що використовується у процесі, від того вважаємо, що надалі будуть запропоновуватися ці

вимоги в ЦПК України в нормативному їх закріпленні, що зробить їх більш зрозумілими для їх учасників, тому, що не можна говорити про технічне явище, яке набуває процесуального змісту і форми не фіксуючи його необхідні *технічні* вимоги для розгляду цивільної справи і прийняття такого матеріального носія судом у цивільній процесуальній формі і його змісту і це не обходить характерних ознак самих доказів, як – *належність, допустимість, достовірність, достатність доказів* (ст. 77, 78, 79, 80 ЦПК України). Так, наприклад фото, наскільки воно може бути сприятливим для прийняття судом, як юридичний факт зі справи згідно його технічного вигляду і чи є воно оригіналом, а не роботою штучного інтелекту або зміна та видання даних чи їх копія на електронному носіїві і т.і..

Тому, вважаємо, що слід розглядати у нормах права ЦПК України не лише саму форму і зміст електронного документу, а і матеріальний носій з його технічними характеристиками, які можуть чи не можуть надавати суду можливості фіксувати цей електронний доказ, як юридичний факт, що безперечно має значення для винесення обґрунтованого судового рішення. Від того вже зараз ми можемо поділити ці матеріальні об'єкти (носії) на характерні види зі своїми характерними особливостями утримання інформації і їх фіксації, отже можна зробити висновок, що суд і учасники судового процесу, так чи інакше звертають увагу на його вид і технічні характеристики і саме в яких доказах суб'єкти процесу, суд будуть зацікавлені, як в необхідних і в тих, які впливають на висновки на розгляд справи, тобто проявляються в **впевненості в матеріальному носіїві**.

Сафонова Т.Р., Моїсеєнко Д.М. у своїй праці саме роблять акцент на належності, допустимості, достовірності та достатності інформації і вказують на ще одну ознаку, таку, як доказова презумпція. Доказова презумпція – це різновид правових презумпцій, що є встановленим державною припущенням про наявність або відсутність певного факту чи обставини, які мають юридичне значення, з метою оптимізації процесу доказування. В судочинстві такі презумпції виконують наступні функції: перерозподіл обов'язків доказування між учасниками справи; визначення складу предмета доказування; процесуальна економія. Автори приділяють увагу саме подання доказів безпосередньо до суду, згідно способів, які зазначені у ЦПК України: разом з позовною заявою чи відзивом до неї⁴ через канцелярію; із використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [3, с. 144].

Гусев О., вважав, що над швидкий розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій унеможливило формулювання вичерпного переліку всіх видів електронних доказів, у зв'язку з чим доцільним видається закріплення в законодавстві України «широкої» дефініції поняття електронних доказів, яка б фіксувала лише найбільш загальні, сутності ознаки цього явища, узагальнене формулювання гарантувало б можливість віднесення до електронних доказів будь – яких цифрових даних на будь – якому електронному носії, що існує сьогодні чи може з'явитися у майбутньому [4, с. 22].

Розглядаючи цю думку, можна погодитися з її початковим сприйняттям ситуації, яка дозволила виникнути взагалі розуміння самого електронного доказу, але чим більш судовою системою і учасники судового розгляду користуються технічними надбаннями у якості електронного доказу (електронного документообігу) тим більше науковці і законодавча система будуть приходити до конкретного розмежування і особистих технічних і матеріальних характеристик цих юридичних фактів, так чи інакше це буде сприяти виникненню нових цивільно-процесуальних норм права, що будуть закріплювати такі характеристики саме їх відмінності *оцінки і застосування судом*.

Дуже цікавим залишається питання по відношенню до використання всіх електронних доказів і їх реалізації у фор-

маті копії і так званої письмової копії, які можуть використовуватися при розгляді цивільної справи. Вважаємо, що все ж таки вони деяким чином будуть відрізнятися по-перше в залежності від форми передачі такої інформації і трансформації її у вигляді копії, і тут стає питання, якщо автором створюються ідентичні за документарною інформацією та реквізитами електронний, наприклад документ чи можемо ми його вважати оригіналом, чи все ж таки це копія і чи буде вона мати однакову юридичну силу з оригіналом?

Переглядаючи нормативну базу цивільного процесу України, хотілося б звернути увагу на те, що вже зараз застосовуються такі характеристики по відношенню до електронного документа, як *оригінал*, *електронна копія*, *письмова копія*, однак лише тільки поняття оригіналу має більш – менш зрозумілу форму суті його вигляду і можливості правової форми при використанні учасниками цивільного судочинства.

Отже, Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» фіксує, що «**оригінал електронного документа**» – це при мірник електронного документа, веб – сайт, текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі, які створені електронним способом та мають візуальну форму, що дає змогу відобразити дані, які вони містять та які є значущими для правильного тлумачення обставин справи, електронним засобом або на папері у формі придатній для сприйняття їхнього змісту.

Визначимо, що все ж таки за потрібне і було б доцільно і для самого суду на законодавчому рівні визначати поняття електронної копії і письмової копії.

Зазначимо, що по відношенню до копії електронного документа, як доказу (це лише тільки один різновид електронного документа) було б доцільно визначити саме таке поняття, що *копія електронного документа* – це ідентична інформація, яка повинна бути перенесена з первісного носія іншими учасниками цивільної справи і повинна мати такі ж самі технічні і правові характеристики змісту інформації не змінюючи їх суті і буде відрізнятися часом передачі такої інформації. Слід підкреслити, що по суті копія електронного документа, якщо вона повинна повторити всі юридичні властивості змісту інформації може відрізнятися лише часом передачі, тому, що він завжди буде пізнішим, це і є одною із характерних ознак копії електронного документа, що може бути застосована учасниками цивільного судочинства та конкретно судом при прийнятті таких копій у вигляді електронного доказу, але все одно суд згідно ст. 100 ЦПК України, буде опиратися на наявність у особи оригіналу такої копії, і тут виникає питання, тому, що, якщо оригінал стерся чи був видалений, наприклад помилково ми маємо справу з рідко каліграфічним іншим висновком по суті справи, що буде впливати на винесене судове рішення зі спору.

Письмова копія електронного доказу – це ідентична інформація з електронного носія, яка уявляє собою матеріальну форму візуального сприйняття і змісту відомостей необхідних для визнання їх в якості електронного доказу зі справи. Згідно ст. 100 ЦПК України: якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або за власною ініціативою може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не подано, а учасник

справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

Таким чином, розглядаючи такі форми вигляду електронного документа, що можуть використовуватися на суді, можна зробити висновок, що в незалежності від того в якому матеріальному вигляді вони відображені, якщо вони характеризуються ідентичністю інформації його змісту і не чим не відрізняється від так званого оригіналу, можна вважати їх тими документами, які ми можемо застосовувати в якості електронного доказу і судом і учасниками цивільного судочинства.

Невеличкий розгляд деяких характерних особливостей електронного доказу спонукав нас довести деякі характерні особливості цього юридичного факту:

- електронні докази є суттєво новим видом юридичних фактів, які можуть впливати на суть і розгляд цивільного процесу;

- згідно ЦПК України електронні докази виникають на певних матеріальних носіях, які можуть прийняті судом у якості доказової бази для самої справи;

- складність перевірки первинності інформації зі справи, оскільки вона може передаватися на різні матеріальні носії і може при переносі втратити частину її, що буде мати значення для вирішення цивільної справи;

- для того щоб сприймати такі юридичні факти, якщо вони будуть такими, учасники цивільного судочинства повинні мати технічну можливість ознайомитися з ними, оскільки згідно ЦПК України, вони повинні її мати;

- електронні докази для цивільного судочинства мають характерне значення процесуальної форми і змісту, тому, що можуть відображати сутність інформації по справі, можна вважати їх як де що матеріальне, а по факту ця інформація знаходиться на матеріальному носії, але є дуже значно тендітною і може бути втраченою чи частково втраченою;

- порядок зберігання і порядок подання електронних доказів з їх особливостями вже є зазначеним у ЦПК України, це каже про те, що судова практика намагається сформулювати певні процесуальні правила діловодства по відношенню до їх оформлення і застосуванню електронних доказів у цивільному процесі так ст. 100 ЦПК України зазначає можливість подання електронного доказу у вигляді його паперової копії, проте підкреслює важливість мати його оригінал.

Таким чином, підсумовуючи все сказане, можна з повною впевненістю підкреслити, що електронний доказ повинен з його фіксуванням у ЦПК України покращити і пришвидшити роботу суддів при вивченні юридичних фактів, засобів доказування, які повинні сприяти повному та всебічному розгляду справи і винесення по ній законного і обґрунтованого рішення. Характерні особливості електронних доказів розкривається в їх ознаках і можливості відповідати загальним ознакам доказів, таким, як належність, допустимість, достовірність та їх достатність. Зрозуміло, лише тільки одне, що використання такого не матеріального носія інформації на майбутнє буде лише збільшуватися і це буде призводити до більш ретельного правового огляду такого явища і науковцями – цивілістами і також практиками, що повинно забезпечити ефективність роботи суду у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 липня 2024 р. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2024. – 336 с.
2. Попова Ю.С. Електронний доказ в цивільному процесі: зарубіжний досвід. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції 2023. № 2. С. 29-32.
3. Сафанова Т.Р., Моїсєнко Д.М. Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2022 № 71. С. 141-145.
4. Гусев О. Класифікація електронних доказів у цивільному процесі України. Підприємство, господарство і право. 2018. № 8. С. 18-22.

**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕДІАЦІЇ ТА АРБІТРАЖУ В СПОРАХ
ЩОДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ****PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MEDIATION AND ARBITRATION
IN INTELLECTUAL PROPERTY DISPUTES**

**Попова Н.О., к.і.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького**

**Кузьмінський О.О., к.ю.н.,
викладач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького**

В статті досліджено основні перспективи проведення медіації та арбітражу як альтернативних способів врегулювання спорів в сфері інтелектуальної власності. Проаналізовано основні переваги застосування альтернативних способів врегулювання спорів в сфері інтелектуальної власності. Розглянуто основні причини низької популярності примирних процедур в сфері інтелектуальної власності. Проаналізовано особливості роботи Центру ВОІВ з арбітражу та посередництва та Міжнародного комерційного арбітражу при Торгово-промисловій палаті України.

Підсумовано, що, запровадження медіації та арбітражу як способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності є перспективним напрямком для вдосконалення механізмів вирішення спорів у цій сфері. Медіація і арбітраж надають можливість швидко, ефективно і економічно вирішувати спори, що виникають у сфері інтелектуальної власності, без потреби звертатися до суду. Це особливо важливо в умовах глобалізації та постійного розвитку інновацій, коли порушення прав інтелектуальної власності можуть виникати у різних юрисдикціях і потребують оперативного та кваліфікованого вирішення. Перспективи розвитку медіації та арбітражу в Україні в контексті захисту права інтелектуальної власності включають в себе можливість створення окремого арбітражного центру або подальшу трансформацію існуючих структур, таких як Центр медіації та посередництва при УКРНОІВІ. Оновлення нормативної бази, удосконалення процедур, зокрема введення прискореного арбітражу та використання електронних доказів, може значно покращити ефективність вирішення спорів і зробити цей процес більш прозорим та доступним для всіх учасників. Запровадження медіації та арбітражу як способів захисту прав інтелектуальної власності має великі перспективи для розвитку правової культури в Україні, підвищення правової захищеності учасників ринку інтелектуальної власності, а також для зміцнення міжнародної репутації України як правової держави з високим рівнем захисту інтелектуальних прав.

Ключові слова: медіація, арбітраж, ВОІВ, захист інтелектуальної власності, право інтелектуальної власності, медіаційна угода, арбітражна угода.

The article examines the main prospects for mediation and arbitration as alternative methods of dispute resolution in the field of intellectual property. The main advantages of using alternative methods of dispute resolution in the field of intellectual property are analyzed. The main reasons for the low popularity of conciliation procedures in the field of intellectual property are considered. The features of the work of the WIPO Center for Arbitration and Mediation and the International Commercial Arbitration at the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine are analyzed.

It is summarized that the introduction of mediation and arbitration as methods of resolving disputes in the field of intellectual property is a promising direction for improving dispute resolution mechanisms in this area. Mediation and arbitration provide an opportunity to quickly, effectively and economically resolve disputes arising in the field of intellectual property, without the need to go to court. This is especially important in the context of globalization and constant development of innovations, when violations of intellectual property rights can occur in different jurisdictions and require prompt and qualified resolution. Prospects for the development of mediation and arbitration in Ukraine in the context of intellectual property rights protection include the possibility of creating a separate arbitration center or further transformation of existing structures, such as the Center for Mediation and Mediation at UKRNOIV. Updating the regulatory framework, improving procedures, in particular the introduction of expedited arbitration and the use of electronic evidence, can significantly improve the efficiency of dispute resolution and make this process more transparent and accessible to all participants. The introduction of mediation and arbitration as methods of protecting intellectual property rights has great prospects for the development of legal culture in Ukraine, increasing the legal protection of participants in the intellectual property market, as well as for strengthening the international reputation of Ukraine as a state governed by the rule of law with a high level of protection of intellectual rights.

Key words: mediation, arbitration, WIPO, protection of intellectual property, intellectual property law, mediation agreement, arbitration agreement.

Постановка проблеми. Інтеграція України до Європейського Союзу зумовлює необхідність удосконалення національного законодавства, яке регулює захист права інтелектуальної власності відповідно до міжнародних стандартів. В умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та зростання обсягів інформаційних послуг в Інтернеті, доступ до об'єктів права інтелектуальної власності значно полегшується. Разом із цим зростає і кількість порушень права інтелектуальної власності, що актуалізує потребу у створенні ефективних правових механізмів захисту та врегулювання спорів. Глобалізаційні процеси у сфері інтелектуальної власності вимагають не лише адаптації правового регулювання, а й розширення інструментарію захисту прав, зокрема через розвиток альтернативних способів вирішення спорів. У цьому контексті важливими кроками стали укладення Угоди між Україною та Європейським Союзом,

Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, затвердження Концепції розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності, а також прийняття Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». Особливу увагу привертає інститут медіації як ефективного механізму альтернативного врегулювання спорів, зокрема у сфері інтелектуальної власності. Прийняття Закону України «Про медіацію» та внесення змін до процесуального законодавства створює нові можливості для позасудового вирішення конфліктів, що виникають у цій сфері. З огляду на це, дослідження перспективи застосування медіації та арбітражу в спорах щодо інтелектуальної власності є актуальним.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали роботи вчених, які присвя-

тили свої роботи вивченню застосування медіації та арбітражу як способів врегулювання спорів у сфері інтелектуальної власності, а саме: Л. І. Бурова, І. М. Василенко, Л. І. Галупова, Т. Захарченко, Н. В. Троцюк, К. Є. Трошкіна, Г. О. Ульянова та інші. Проте, відсутність комплексного дослідження вивчення застосування медіації та арбітражу як способів врегулювання спорів у сфері інтелектуальної власності обумовлює актуальність статті.

Мета цієї роботи полягає у аналізі особливостей запровадження медіації та арбітражу для врегулювання правових спорів у сфері інтелектуальної власності.

Завданням статті є виокремлення переваг запровадження медіації та арбітражу для врегулювання правових спорів у сфері інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні інститут медіації набуває все більшої актуальності, привертаючи увагу не лише наукової спільноти, а й широкого кола правників – практиків у різних країнах світу. Важливою віхою у розвитку медіації в Україні стало набрання чинності 15 грудня 2021 року Закону України «Про медіацію», який закріпив правові основи функціонування цієї процедури, визначив її засади, встановив правовий статус медіатора, вимоги до його підготовки, а також регламентував інші аспекти, пов'язані із проведенням медіації. Відповідно до статті 1 вказаного Закону, медіація визначена як позасудова, добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Вказаний Закон охоплює суспільні відносини, пов'язані з використанням процедури медіації з метою як запобігання майбутнім конфліктам, так і врегулювання вже існуючих – у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних спорів, справ про адміністративні правопорушення, а також кримінальних проваджень, коли йдеться про можливість примирення між потерпілим і підозрюваним або обвинуваченим. Прийняття зазначеного закону стало знаковим кроком на шляху розвитку альтернативних способів вирішення спорів в Україні, започаткувавши новий етап у системі позасудового врегулювання, зокрема й у сфері захисту прав інтелектуальної власності [1].

Так, процедура медіації має низку переваг порівняно з традиційним судовим розглядом спорів. Насамперед, медіація надає можливість вирішити конфлікт у значно стисліші терміни, ніж це можливо в межах переважної судової системи. Крім того, відсутність жорстких процесуальних рамок сприяє формуванню неформального, відкритого діалогу між сторонами, що, своєю чергою, підвищує їхню готовність до конструктивної співпраці. Ще однією суттєвою перевагою є той факт, що остаточне рішення формується безпосередньо сторонами спору, що забезпечує відчуття спільної відповідальності та досягнення взаємної згоди. Такий підхід, як правило, сприяє добровільному виконанню домовленостей, зафіксованих у медіаційній угоді. Також варто відзначити, що на відміну від судового рішення, яке зазвичай задовольняє інтереси лише однієї сторони, медіація передбачає досягнення компромісу, який задовольняє обидві сторони конфлікту на добровільній основі. Нарешті, суттєвою відмінністю є орієнтація медіації на майбутнє: якщо судовий розгляд має ретроспективний характер і спрямований на аналіз минулих правовідносин, то медіаційний процес сприяє відновленню комунікації та побудові партнерських взаємин у перспективі [2, с. 1312–1313].

К. Є. Трошкіна підкреслює, що застосування медіації для вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності є одним із найбільш перспективних напрямів розвитку вказаного інституту. Така перспектива зумовлена рядом чинників. По-перше, спори у сфері інтелектуальної власності, зазвичай належать до категорії найбільш складних в правовому полі, що зумовлює підвищений рівень право-

вих ризиків. По-друге, специфіка предмету спору полягає у складності визначення вартості об'єктів інтелектуальної власності, а також у наявності особистих немайнових прав автора, які важко піддаються формалізації. По-третє, важливу роль відіграє необхідність забезпечення конфіденційності, оскільки розкриття інформації про творчі процеси, бізнес – моделі, технічні рішення чи наслідки порушень, що може завдати суттєвої шкоди зацікавленим сторонам. По-четверте, значна частина таких спорів відбувається за участі іноземних фізичних та юридичних осіб, для яких альтернативні способи врегулювання конфліктів є загальноприйнятою практикою. По-п'яте, конфлікти у сфері інтелектуальної власності часто пов'язані з ширшим колом спорів, зокрема тих, що виходять за межі національної юрисдикції, що ускладнює їх розгляд у межах традиційного судочинства [3, с. 49].

На думку О. О. Кармази, медіація може бути результативним інструментом для врегулювання широкого кола спорів у сфері інтелектуальної власності, а саме: 1) спорів, пов'язаних з укладанням ліцензійних договорів та передачею прав на об'єкти інтелектуальної власності; 2) спорів щодо порушення прав інтелектуальної власності; 3) спорів щодо встановлення права власності на винахід; 4) спорів щодо встановлення авторського права, за умови, коли третя особа здійснила істотний внесок у його створення [4, с. 24–28].

В свою чергу, Г. О. Ульянова вважає, що спори у сфері інтелектуальної власності, які можуть бути врегульовані за допомогою процедури медіації, доцільно класифікувати за кількома категоріями: 1) спори між суб'єктами прав інтелектуальної власності та користувачами, що виникають унаслідок невиконання або неналежного виконання договорів щодо розпорядження майновими правами (наприклад, на етапі підписання договорів – зокрема, коли сторони не можуть дійти згоди щодо істотних або додаткових умов договору); 2) спори, що виникають у випадку надання дозволу власником права інтелектуальної власності третім особам на використання об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема й у випадках примусового надання такого дозволу на підставі судового рішення; 3) у спорах, пов'язаних із неправомірним використанням об'єктів інтелектуальної власності за відсутності згоди власника. Крім того, залежно від типу об'єктів, стосовно яких було допущено порушення, вчена вважає, що процедуру медіації можливо застосовувати у випадках: 1) порушення авторських та суміжних прав; 2) порушення прав промислової власності; 3) порушення прав на засоби індивідуалізації, зокрема торговельні марки, комерційні найменування тощо [5, с. 67].

І. М. Василенко зауважує, що процедура медіації може бути ефективно застосована для врегулювання спорів, що виникають у сфері інтелектуальної власності, а саме: 1) спори, пов'язані з ліцензуванням і передачею прав на об'єкти інтелектуальної власності; 2) спори щодо порушення прав інтелектуальної власності; 3) спори щодо права власності на винахід; 4) спори щодо визначення авторства, особливо у випадках, коли третя особа здійснила значний внесок у створення відповідного об'єкта [6].

Л. І. Бурова підкреслює, що врегулювання спорів у галузі інтелектуальної власності за допомогою медіації має кілька важливих переваг: 1) процес дозволяє швидко вирішити конфлікт, що, у свою чергу, сприяє оперативному припиненню порушення прав, що критично важливо у випадках незаконного використання, копіювання чи розповсюдження об'єктів права інтелектуальної, що потребують термінового реагування; 2) можливість досягнення взаємоприйняттого рішення, яке відповідає інтересам обох сторін, адже сторони медіації самостійно визначають умови угоди, спрямованої на припинення порушень і відновлення правової рівноваги; 3) збереження партнерських відносин, адже коли до конфлікту сторони вже співпрацю-

вали, медіація дозволяє уникнути поглиблення конфлікту, зберегти довіру між сторонами та знизити ризики для їхньої ділової репутації. Таким чином, медіація є ефективним інструментом для вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності, оскільки поєднує швидкість, гнучкість і спрямованість на конструктивний діалог [7, с. 109].

Поміж іншого, вчений М. Бобровіч у сфері інтелектуальної власності виділяє два типи медіації – «медіація спору» та «медіація угоди». Медіація спору застосовується, коли конфлікт уже виник, а медіація угоди – коли конфлікту ще немає, але є можливість уникнути його в майбутньому. Медіатор здебільшого виконує роль допоміжним сторонам у вирішенні спору, сприяючи конструктивному діалогу для досягнення медіаційної угоди. У разі досягнення такої угоди в процесі медіації можуть виникати нові стосунки між сторонами, укріплені позитивними емоціями від досягнутого консенсусу та детальним опрацюванням інтересів, які можуть бути реалізовані тільки в рамках медіації [8, с. 13–14].

О. П. Орлюк підкреслює, що застосування медіації в сфері інтелектуальної власності має низку переваг, зокрема: медіація допомагає зберегти партнерські відносини між сторонами конфлікту; дає змогу оперативно припинити правопорушення завдяки швидкому вирішенню спору, а також сприяє знаходженню рішення, яке буде прийнятним для обох сторін при врегулюванні спору [9].

Як і будь-яка інша процедура врегулювання спору, медіація має певні етапи. Згідно з аналізом правових положень Розділу III Закону України «Про медіацію», пропонуємо виокремити шість основних етапів медіації для вирішення спору, зокрема й у сфері інтелектуальної власності: 1) пропозиція про можливість використання медіації (ст. 16); 2) укладення договору про проведення медіації (ст. 1, 20); 3) безпосереднє проведення медіації (ст. 17); 4) укладення угоди за результатами медіації (ст. 21); 5) виконання угоди за результатами медіації (ст. 21); 6) припинення медіації (ч. 2 ст. 17) [1].

Поміж іншого, Н. В. Троцюк зауважує, що процедура медіації при розгляді спорів у сфері інтелектуальної власності включає такі етапи: 1) укладення договору про проведення медіації; 2) оформлення претензій сторін та можливих шляхів вирішення спору; 3) виявлення причин виникнення спору; 4) розробка способів досягнення компромісу; 5) підписання угоди сторонами за результатами медіації [10, с. 120].

Незважаючи на це, в Україні існує неоднозначне ставлення до інституту медіації. З одного боку, спостерігається зростаючий інтерес до цієї процедури, з іншого – медіація часто сприймається як неефективний спосіб вирішення конфліктів. Досі не сформувалась усталена практика застосування медіації, зокрема для врегулювання спорів у сфері інтелектуальної власності. Так, представники судової влади відзначають кілька причин низької популярності примирних процедур: 1) організаційні: відносна новизна медіації, брак медіаторів, відсутність реклами на ринку професійних медіаторів, відсутність поширеної практики застосування медіації, нестача приміщень для проведення примирливих процедур у судах, низька активність просвітницької роботи серед державних органів, місцевих органів самоврядування, ЗМІ та медіаторів, необов'язковість медіації перед зверненням до суду; 2) економічні: висока вартість послуг професійних медіаторів, процесуальна пасивність у вирішенні цивільних спорів, небажання нести додаткові фінансові витрати, відсутність мотивації у судових представників до примирення сторін, оскільки це знижує їхній гонорар; 3) суб'єктивні (психологічні): високий рівень конфліктності в суспільстві, неінформованість сторін про медіацію, відсутність навичок ведення переговорів, недовіра до медіаторів, прагнення порушених сторін будь-якими способами притягнути до відповідальності порушника прав, відсутність

участі у судових засіданнях осіб, що мають право приймати рішення щодо предмета спору, сприйняття судового рішення як більш значущого, ніж ухвала про припинення справи, небажання брати відповідальність за вирішення конфлікту, а також використання судового процесу як затримки виконання зобов'язань для несумлінних осіб, низький рівень правової культури. Для усунення деяких із цих причин важливу роль можуть відігравати суди. Серед можливих заходів: організація інформування сторін про медіацію та її переваги (розміщення інформаційних стендів у судах, надання інформації на сайті), створення робочих місць для медіаторів, обладнання кімнат для примирення, організація чергування медіаторів, їх присутність на судових засіданнях, забезпечення безкоштовних послуг медіаторів у судах. Також важливим є підвищення рівня знань суддів про медіацію та навчання їх відповідним методикам [3, с. 49].

Під час дослідження питання вдосконалення механізмів правового захисту прав інтелектуальної власності, В. Дручек відзначає, що на сьогодні питання захисту цих прав, зокрема в рамках цивільно – правового захисту необхідно розглядати ширше, ніж лише застосування судом чи іншими уповноваженими органами державної влади примусових заходів. Сфера інтелектуальної власності, як показує світова практика, активно використовує альтернативні способи врегулювання спорів, зокрема медіацію та арбітраж. Світова спільнота визнає медіацію ефективним методом врегулювання спорів у випадках порушення прав інтелектуальної власності та їх захисту. Суб'єктами захисту прав інтелектуальної власності є як первинні суб'єкти, такі як творці, автори, винахідники, так і вторинні – особи, яким ці права належать або передаються за договором чи законом. Порушниками прав інтелектуальної власності є фізичні та юридичні особи, які своїми діями чи бездіяльністю порушують права, що належать іншим суб'єктам інтелектуальної власності згідно з законом чи договором. У результаті проведеного наукового дослідження В. Дручек робить висновок, що позасудові методи вирішення спорів, зокрема медіація, разом із патентним судочинством є перспективним напрямом розвитку України в удосконаленні захисту прав інтелектуальної власності [11, с. 158–164].

Всесвітня організація інтелектуальної власності (далі – ВОІВ) надає значну роль поширенню медіації та арбітражу як способу врегулювання спорів, створивши в своїй структурі Центр Всесвітньої організації інтелектуальної власності з арбітражу та посередництва (далі – Центр ВОІВ з арбітражу та медіації). Вказаний Центр пропонує спеціалізовані послуги медіації та арбітражу для вирішення спорів щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності, які були отримані на підставі ліцензії, наприклад, ліцензії на використання патентів, ноу-хау, торговельних марок тощо, а також для спорів, що виникають на основі різних договорів у сфері інтелектуальної власності, таких як договори про передавання виключних майнових прав, авторські договори, договори комерційної концесії тощо. Основні процедури, доступні для сторін у Центрі ВОІВ з арбітражу та посередництва, включають: 1) медіація – процедура, в рамках якої незалежний посередник допомагає сторонам врегулювати спір; 2) арбітраж – процес, за якого спір передається на розгляд одного чи кількох арбітрів, які приймають обов'язкове до виконання рішення; 3) прискорена процедура арбітражу – процедура, що дозволяє швидше та економічніше врегулювати спір; 4) вирішення спору експертом одноосібно – процедура, за якої спір передається на розгляд експерта без заслуховування позицій сторін. Сторони, що звертаються до Центру, мають право самостійно вибрати найбільш зручну для них процедуру вирішення спору у сфері інтелектуальної власності [12, с. 89–90].

Центр ВОІВ та посередництва займає особливе місце серед міжнародних арбітражних інституцій,

адже заснований у 1994 році як неприбуткова організація, Центр працює за принципами нейтральності та незалежності. Унікальність Центру VOIB з арбітражу та посередництва полягає в його спеціалізації на розгляді спорів, що виникають у зв'язку з правовідносинами в сфері інтелектуальної власності. Сьогодні Центр VOIB з арбітражу та посередництва є найбільшим у світі надавачем послуг з альтернативного вирішення спорів у цій галузі [13, с. 236].

Арбітражні процедури, що використовуються Центром VOIB з арбітражу та посередництва, є універсальними і можуть застосовуватися як у транскордонних спорах, так і в конфліктах між суб'єктами однієї юрисдикції. Центр VOIB з арбітражу та посередництва пропонує як стандартну, так і прискорену арбітражну процедуру. Порядок проведення звичайної арбітражної процедури регулюється Правилами арбітражу Центру VOIB з арбітражу та посередництва. Так, для початку арбітражного розгляду необхідне укладення арбітражної угоди між сторонами, яка може мати форму окремого договору про передачу спору на розгляд арбітражу або як арбітражне застереження, включене до іншого договору між сторонами (ст. 1). Для ініціювання арбітражного процесу сторона – заявник повинна звернутися до Центру VOIB з арбітражу та посередництва та до сторони – відповідача з відповідним запитом на арбітраж (ст. 6), до якого додається копія арбітражної угоди. Відповідач має право подати відповідь на запит, що може містити його контраргументи та інші зауваження (ст. 11). Спір розглядається арбітражем, який може бути одноосібним або складатися з кількох арбітрів, що визначається за погодженням сторін (ст. 14). Арбітраж визначає подальший порядок розгляду спору і виступає основним органом, який керує процедурою (ст. 37). Для обґрунтування своєї позиції сторона – заявник подає виклад обставин (statement of claim) з усіма необхідними доказами, а відповідач – виклад заперечень (statement of defense) (ст. 41, 42). Арбітраж має право за власною ініціативою або за запитом сторони витребувати додаткові докази від іншої сторони (ст. 50), а також оглянути майно, техніку, веб-сайт чи інші предмети, якщо це вважається необхідним (ст. 52). Якщо для отримання свідчень чи усного заслуховування аргументів необхідно провести слухання, вони можуть проводитися як у форматі відеоконференції, так і при особистій присутності сторін (ст. 55). Оцінюючи факти та докази і приймаючи рішення, арбітраж застосовує матеріальне право, обране сторонами, а у разі його відсутності – право, яке арбітраж вважає належним для застосування, враховуючи звичаї ділового обороту (ст. 61). Крім того, арбітраж може запропонувати сторонам вирішити спір за допомогою медіації, уклавши угоду про передачу справи медіатору або без цього (ст. 67). Однією з переваг арбітражу порівняно з традиційним судовим розглядом є конфіденційність арбітражного процесу. Всі факти, заяви сторін та інша інформація, що стала відома під час процедури, є конфіденційною і не підлягають розголошенню без згоди сторін або інших зацікавлених осіб (ст. 75) [14].

Процедура прискореного арбітражу в основному схожа на стандартну арбітражну процедуру, але має кілька ключових відмінностей. Головною особливістю є скорочені терміни розгляду справи та оптимізація певних етапів процесу. Так, у рамках прискореного арбітражу для розгляду спору призначається тільки один арбітр, на відміну від звичайної процедури, де можливе призначення кількох арбітрів. Що стосується термінів, то у стандартному арбітражі процес може тривати до дев'яти місяців, а при прискореному арбітражі розгляд має бути завершений протягом трьох місяців після подачі заперечень відповідача або призначення арбітра. Остаточне рішення повинно бути прийняте протягом місяця після завершення провадження (ст. 58 Правил прискореного арбітражу VOIB) [15].

Рішення арбітражу Центру VOIB з арбітражу та посередництва мають таку ж імперативність до виконання, як і рішення міжнародних комерційних арбітражів. Основою

для забезпечення виконання таких рішень є Нью-Йоркська конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень, яка зобов'язує держави визнавати арбітражні рішення як обов'язкові та виконувати їх відповідно до національного процесуального законодавства (ст. 3). Україна Нью-Йоркську конвенцію ратифікували 172 країни, серед яких і Україна. В Україні питання визнання та виконання арбітражних рішень регулюються статтями 35 і 36 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» та статтями 474–482 Цивільного процесуального кодексу України. Тому арбітражні рішення Центру VOIB з арбітражу та посередництва можуть бути визнані та виконані в порядку визначеному вказаними нормами. Завдяки цьому, арбітражні процедури Центру VOIB з арбітражу та посередництва є доступними для учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності в Україні. [16].

У 2022 році в Україні був створений Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (далі – УКРНОІВІ), який виконує функції Національного органу інтелектуальної власності (далі – НОІВ) [17]. Одним із пріоритетних напрямків діяльності НОІВ є сприяння розвитку альтернативних методів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності в Україні. У рамках виконання цих зобов'язань при УКРНОІВІ вже створено Центр медіації та посередництва. Для виконання своїх завдань Центр здійснює низку функцій: 1) провадить просвітницьку діяльність, зокрема надає консультаційну та методичну підтримку учасникам правовідносин у сфері інтелектуальної власності щодо застосування медіації; 2) організовує та проводить тематичні заходи, а також співпрацює зі ЗМІ задля популяризації альтернативних способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності; 3) готує пропозиції з удосконалення чинного законодавства у сфері інтелектуальної власності; 4) організовує процеси медіації, веде Реєстр медіаторів, забезпечує організацію професійної підготовки ІР медіаторів, а також сприяє підвищенню їх кваліфікації та компетентності у сфері ІР медіації відповідно до міжнародних стандартів; 5) бере участь у реалізації положень Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством економіки України та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності щодо альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності [18].

Ще одним поширеним способом альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності є звернення до Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України (далі – МКАС). МКАС є самостійною постійно діючою арбітражною установою, що здійснює свою роботу відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж». Арбітражний розгляд МКАС відповідає кращим світовим стандартам, а рішення інституту успішно виконуються в 110 країнах світу. Рішення арбітражу є обов'язковими для сторін, і для його виконання сторона повинна подати оригінал арбітражного рішення або його належно засвідчену копію, а також оригінал арбітражної угоди. Основною метою арбітражу є вирішення спорів шляхом застосування чинного законодавства, і провадження завершується винесенням обов'язкового для сторін рішення. Це рішення можна оскаржити лише в окремих випадках, таких як відсутність домовленості сторін про арбітражне вирішення спору. Таким чином, з урахуванням імперативного характеру рішень, можна стверджувати, що міжнародний арбітраж є ефективним методом вирішення спорів [19, с. 85].

До компетенції МКАС при ТПП України відносяться спори, що виникають з договірних або інших цивільно-правових відносин у рамках міжнародних торгових відносин, за умови, що хоча б одна зі сторін має іноземний статус. Це включає спори між підприємствами з іноземними інвестиціями, міжнародними об'єднаннями, а також між їх учасниками та іншими суб'єктами українського права.

Зважаючи на складність і специфіку спорів у сфері інтелектуальної власності, до складу колегії арбітрів, яка розглядає такі справи, залучаються як юристи, так і фахівці в галузі інтелектуальної власності. Це дозволяє оперативно і об'єктивно приймати рішення, оскільки фахівці можуть безпосередньо оцінювати матеріали справи і дії сторін без необхідності призначати експертизи чи залучати висновки інших інстанцій [20].

Висновки. Отже, на наше глибоке переконання, враховуючи сучасні тенденції в розвитку правової системи України та міжнародний досвід, запровадження медіації та арбітражу як способів вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності є перспективним напрямком для вдосконалення механізмів вирішення спорів у цій сфері. Медіація і арбітраж надають можливість швидко, ефективно і економічно вирішувати спори, що виникають у сфері інтелектуальної власності, без потреби звертатися до суду. Це особливо важливо в умовах глобалізації та постійного розвитку інновацій, коли порушення прав

інтелектуальної власності можуть виникати у різних юрисдикціях і потребують оперативного та кваліфікованого вирішення. Перспективи розвитку медіації та арбітражу в Україні в контексті інтелектуальної власності включають в себе можливість створення окремого арбітражного центру або подальшу трансформацію існуючих структур, таких як Центр медіації та посередництва при УКРНОІВІ. Оновлення нормативної бази, удосконалення процедур, зокрема введення прискореного арбітражу та використання електронних доказів, може значно покращити ефективність вирішення спорів і зробити цей процес більш прозорим та доступним для всіх учасників. Таким чином, запровадження медіації та арбітражу як способів захисту прав інтелектуальної власності має великі перспективи для розвитку правової культури в Україні, підвищення правової захищеності учасників ринку інтелектуальної власності, а також для зміцнення міжнародної репутації України як правової держави з високим рівнем захисту інтелектуальних прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року № 1875-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 14.04.2025)
2. Курс цивільного процесу: підруч. / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.]; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
3. Трошкіна К. Є. Особливості застосування медіації у сфері авторського права. *Наукові записки*. Серія: право. Випуск 12. 2022. С. 45-50.
4. Кармаза О. О. Інститут медіації: основні концепції розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 24-28.
5. Ульянова Г. О. Актуальні питання запровадження медіації у сфері інтелектуальної власності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 3. С. 66-68.
6. Василенко І. Перспективи застосування медіації у захисті права інтелектуальної власності. URL: <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/194839> (дата звернення: 14.04.2025)
7. Бурова Л. І., Ульянова Г. О. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері права інтелектуальної власності. *Південноукраїнський правничий часопис*. №4 (2013). С. 107-110.
8. Bobrowicz M. Mediacjegospodarcze – jakmediowaziprzekonywaz. Warszawa, 2004. P. 13-14.
9. Орлюк О. П. Захист прав інтелектуальної власності в контексті європейської інтеграції: URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/JNALSV_58-74.pdf. (дата звернення: 14.04.2025)
10. Троцюк Н. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право* №4. 2016. С. 116-124.
11. Дручек В. Доступність альтернативного способу вирішення спорів. *Проблеми альтернативного судочинства в Україні: матеріали І Львів. міжнарод. форуму*. Львів: Львів. держ. ін.-т новіт. технологій та управління ім. В. Чорновола. 2018. С. 158-164.
12. Кронда О. Ю. Медіація в інтелектуальному праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 89-90.
13. Ignacio de Castro, Heike Wollgast and Justine Ferland. Recent Trends in WIPO Arbitration and Mediation. The Guide To IP Arbitration (Second Edition). Law Business Research. 2022. P. 235-257.
14. WIPO Arbitration Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/arbitration_rules_and_fees_2021.pdf (дата звернення: 14.04.2025)
15. WIPO Expedited Arbitration Rules, Schedule of Fees and Costs. July 2021. URL: https://wipo.int/export/sites/www/amc/en/docs/expedited_arbitration_rules_and_fees_2021.pdf (дата звернення: 14.04.2025)
16. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, 1958). URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/new-york-convention-e.pdf> (дата звернення: 14.04.2025)
17. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 року № 943-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#n7> (дата звернення 14.04.2025)
18. Про Центр. URL: <https://ip-mediation.nipo.gov.ua/> (дата звернення 14.04.2025)
19. Галупова Л. І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 207 с.
20. Захарченко Т. Арбітраж у сфері інтелектуальної власності. *Діловий вісник*. № 08(99). 2002. URL: <http://old.ucci.org.ua/synopsis/dv/2002/dv0208182.ua.html> (дата звернення 14.04.2025)

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ З ПРИВОДУ ПРАВ НА ДОМЕННЕ ІМ'Я

ALTERNATIVE METHODS OF RESOLVING DOMAIN NAME RIGHTS DISPUTES

Рябченко Ю.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет

Стаття присвячена узагальненню актуальних наукових напрацювань з приводу особливостей застосування альтернативних способів вирішення спорів з приводу прав на доменне ім'я, визначення на основі цього напрямів подальшого розвитку у цій сфері. У зв'язку із цим проаналізовано роботи науковців з приводу сутності альтернативних способів врегулювання спорів як наукової категорії, або ж сутності права на доменне ім'я. Виділено окремі наукові напрацювання, безпосередньо присвячені окресленій проблематиці, на рівні наукових статей у фахових виданнях. Звернено увагу, що спори з приводу прав на доменне ім'я виникають за обставин, коли має місце реєстрація доменного імені із використанням у його складі назв вже існуючих відомих торговельних марок, що мають статус бренду, за умови якщо таке використання перешкоджає власникові торговельної марки отримати своє доменне ім'я із метою подальшого створення власного веб-сайту. Додатковою обставиною визначено наявність шкоди у власника торговельної марки (як реальних збитків, так і упущеної вигоди), а також наявність шкоди його ділової репутації. Підтримано наукову позицію, що процедура, передбачена правилами UDRP є одним з найефективніших форм вирішення спорів щодо права власності на доменні імені, попри наявність у ній істотних недоліків, які впливають як на ефективність самої процедури, так і на якість рішень, що ухвалюються за результатами її проведення. Акцентовано на необхідності запровадження апеляційного процесу у межах процедури, передбаченої правилами UDRP, оскільки перегляд рішення комісії UDRP у загальному суді є тривалим та коштовним. Крім того, звернено увагу на недостатність актуального десятиденного строку оскарження рішення комісії UDRP до загального суду, оскільки є потреба у складанні позовної заяви, що є трудомістким процесом. Наголошено на проблемному характері взаємодії судової та позасудової форм захисту права власності на доменне ім'я, зокрема взаємодії розгляду справи у загальному суді та розгляду цієї ж справи за правилами процедури UDRP, а також питання врахування загальними судами практики UDRP.

Ключові слова: доменне ім'я, право власності на доменне ім'я, альтернативні способи вирішення спорів, торговельна марка, знак для товарів і послуг, вебсайт, промислова власність.

The article is devoted to the generalization of current scientific developments regarding the features of the application of alternative methods of resolving disputes over domain name rights, and the determination of directions for further development in this area on this basis. In this regard, the works of scientists on the essence of alternative methods of resolving disputes as a scientific category, or the essence of domain name rights, are analyzed. Separate scientific developments directly devoted to the outlined issues are highlighted at the level of scientific articles in professional publications. It is noted that disputes over domain name rights arise in circumstances when a domain name is registered using the names of already existing well-known trademarks that have brand status, provided that such use prevents the trademark owner from obtaining his domain name for the purpose of further creating his own website. An additional circumstance is the presence of damage to the trademark owner (both actual losses and lost profits), as well as the presence of damage to his business reputation. The scientific position is supported that the procedure provided for by the UDRP rules is one of the most effective forms of resolving disputes regarding the ownership of domain names, despite the presence of significant shortcomings in it, which affect both the effectiveness of the procedure itself and the quality of decisions made based on its results. The need to introduce an appeal process within the procedure provided for by the UDRP rules is emphasized, since reviewing the decision of the UDRP commission in a general court is lengthy and expensive. In addition, attention is drawn to the insufficiency of the current ten-day period for appealing the decision of the UDRP commission in a general court, since there is a need to draw up a statement of claim, which is a laborious process. The problematic nature of the interaction between judicial and extrajudicial forms of protection of domain name ownership rights is emphasized, in particular, the interaction between the consideration of a case in a general court and the consideration of the same case under the rules of the UDRP procedure, as well as the issue of taking into account the UDRP practice by general courts.

Key words: domain name, domain name ownership, alternative dispute resolution, trademark, trade mark, website, industrial property.

Обсяг продажу та рекламування продукції в мережі Інтернет доволі значний. Обеднуючою рисою цієї діяльності є її кінцева мета – отримання грошових коштів на підставі купівлі-продажу товарів, або винайдення ринку збуту товарів через їх рекламування до продажу. У зв'язку із цим здійснюється діяльність щодо висвітлення детальної інформації про товар з метою: надання інформації про нього, в тому числі про виробника товару; демонстрація переваг свого товару перед товарами конкурентів; визначення сфер потенційних покупців товару тощо. Створення доменного імені зближує продавця та покупця, оскільки не тільки створює платформу для власного веб-сайту продавця, на якому можна висвітлити усю окреслену інформацію, але й створює покупцю підґрунтя для узагальнення інформації про наявних виробників, місця їх розташування у мережі Інтернет, доступ до них. Схожість доменного імені з найменуванням виробника товару асоціативно полегшує відшукування веб-сайту відповідного виробника, іноді такий пошук є легшим за стандартний пошук за пошуковими системами [1, с. 103].

У зв'язку із вказаним спостерігається збільшення кількості зареєстрованих доменних імен у мережі Інтернет, відповідно збільшується й кількість спорів щодо права власності на доменні імена. Нерідко має місце реєстрація доменних імен, які схожі або безпосередньо містять у собі

назви великих виробників або великих торговельних марок або брендів. Основна шкода, яку несе виробник, полягає в ускладненнях щодо реєстрації власних доменних імен у подальшому, оскільки схоже доменне ім'я вже зареєстровано. Крім того, внаслідок різниці якості товару нонеєм та товару великого виробника («бренду») з великою імовірністю завдається шкода також діловій репутації великого виробника [1, с. 103]. Водночас, проблематика альтернативних способів вирішення спорів з приводу прав на доменне ім'я не отримала належної уваги у науковій літературі.

Основна увага науковців приділена сутності альтернативних способів врегулювання спорів як наукової категорії, або ж сутності права на доменне ім'я. У цьому контексті необхідно вказати на роботи таких вчених, як: В. Бонтлаб, В. Бойко, Л. Ніколенко, А. Гаподченко, Я. Любченко та деяких інших. Необхідно відмітити окремі наукові напрацювання, безпосередньо присвячені окресленій проблематиці, на рівні наукових статей у фахових виданнях: Я. Коваленко, О. Спектор, А. Прилущька. Водночас, зазначені роботи присвячені окремим аспектам цієї проблематики.

Метою статті є узагальнення актуальних наукових напрацювань з приводу особливостей застосування альтернативних способів вирішення спорів з приводу прав

на доменне ім'я, визначення на основі цього напрямів подальшого розвитку у цій сфері.

Доменне ім'я визначається у юридичній літературі як унікальний набір знаків, закріплений за конкретною веб-сторінкою, за яким ідентифікується конкретний веб-сайт або доступ до нього через мережу Інтернет [1, с. 104]. Світова практика використання доменних імен напрацювала значне різноманіття способів вирішення спорів щодо права власності на них, які є альтернативними судовому розгляду. Додатковим поштовхом до розвитку таких засобів стали події соціального характеру: стрімкий розвиток цифрових технологій, поширення їх в усіх сферах суспільного життя; всесвітня пандемія, що зумовила розвиток онлайн-способів вирішення спорів, до чого судова система виявилась в окремих випадках не готовою. Внаслідок зазначених подій сьогодні можна говорити про такі способи вирішення спорів онлайн (в тому числі і щодо досліджуваної категорії спорів): вирішення спорів через мережу Інтернет (Internet Dispute Resolution – iDR); вирішення спорів онлайн (Online Dispute Resolution – ODR); альтернативне вирішення спорів електронними засобами (Electronic ADR – eADR); електронне вирішення спорів (Electronic Dispute Resolution – eDR); альтернативне врегулювання спорів онлайн (Online ADR – oADR). При цьому oADR є найбільш усталеним у практиці порядком, який використовується для розв'язання найскладніших спорів. Таким чином, він не є застосовним для стандартної процедури медіації чи переговорів із застосуванням засобів телекомунікаційного зв'язку [2, с. 81].

Узагальнюючи зазначені способи, використовують родовий термін «онлайн вирішення спорів» (далі – ОВС) (ODR, Online Dispute Resolution). Під ОВС розуміється сукупність методів, зумовлених виникненням та становленням мережі Інтернет, яка отримала новий поштовх у розвитку із розвитком електронної комерції із застосуванням електронних торговельних майданчиків. Водночас, ОВС змістовно відокремлюється від такої категорії, як альтернативне вирішення спорів (АВС): арбітраж, медіація, третейський суд тощо. Використання АВС із застосуванням засобів ОВС дозволяє більш ефективно реалізувати суб'єктивні права, свободи та законні інтереси, в тому числі право на захист своїх прав [2, с. 81].

Специфіка спірних правовідносин, особливості фактичних обставин справ зумовили поширення спеціальної альтернативної позасудової процедури розгляду спорів про доменні імена, в тому числі і про право власності на доменне ім'я. Правила такої процедури отримали назву «Принципи єдиних правил розгляду спорів про доменні імена» (UDRP). Зазначені правила застосовуються вже протягом тривалого часу, а передбачена ними процедура показали свою ефективність саме як альтернативний позасудовий механізм вирішення таких спорів. Сторонами у цих спорах зазвичай постають власники торговельних марок та власники доменних імен, за умови, коли доменне ім'я порушує торговельну марку. До основних переваг процедури UDRP порівняно із судовою відносять: відносна швидкість розгляду справ (як правило 2–3 місяці), значно менша вартість, вища ефективність за рахунок фаховості арбітрів. Процедура UDRP охоплює, в тому числі, спори за зверненням власника торговельної марки на тій підставі, що конкретне доменне ім'я є подібним до цієї торговельної марки або вводить в оману потенційного покупця щодо торговельної марки [1, с. 105].

Поряд із перевагами процедури UDRP зазначається й про її значні спірні моменти. Одним з них є фактична відсутність можливості оскаржити рішення за процедурою UDRP у позасудовому порядку. Таке рішення з моменту його винесення набуває фактично неспростовного характеру. Іншим питанням є неможливість призупинити дію рішення, якщо подано позовну заяву до державного суду [3]. Негативним наслідком цієї ситуації постає пробле-

матичність забезпечення сторін спору від помилок з боку арбітрів, які можуть припускатись помилок попри свою фаховість.

Вирішенням цієї проблеми пропонується запровадження апеляційного порядку перегляду рішень за процедурою UDRP, який теж має бути позасудовим. В тому числі, такий апеляційний перегляд має включати можливість дослідження нових доказів у справі, які не були подані до розгляду у «першій інстанції» [1, с. 106]. Оцінка таких пропозицій вимагає поглибленого опрацювання правил процедури UDRP.

Процедура UDRP побудована на основі класичної адміністративної процедури: ініціюється власником торговельної марки за його скаргою; має місце розгляд скарги по суті; за результатами розгляду виносяться рішення, яким доменне ім'я може бути скасоване або передане. Суб'єктом вирішення спору є спеціально визначена особа, яка називається «постачальник послуг із вирішення суперечок». Така особа визначається Корпорацією з керування доменними іменами та IP-адресами, вона ж Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN). Послуги такої особи щодо вирішення спору оплачуються, зазвичай, скаргником [3]. Привертають увагу певні моменти цієї процедури.

По-перше, під час процедури UDRP завжди відбувається блокування доменного імені, яке є предметом розгляду. Строк блокування – увесь час розгляду справи. Таким чином, протягом розгляду справи власник доменного імені не може користуватись ним. Блокування здійснює реєстратор доменного імені.

По-друге, застосування процедури UDRP є обов'язковим у разі якщо третя особа, що не є учасником спору стверджує, що: власник доменного імені насправді не має на нього прав, а реєстрація такого імені за цим власником була здійснена недобросовісно, а також недобросовісним є використання цього доменного імені, або; доменне ім'я є заплутаним або подібним до певної торговельної марки [4].

По-третє, підстави для відкриття провадження у справі має довести саме скаргник. За результатами вирішення питання про відкриття провадження у справі мають бути очевидними беззаперечні докази необхідності подальшого розгляду справи.

По-четверте, наявні спеціально визначені підстави, на яких протилежна сторона може заперечувати проти поданої скарги: наявність прямого зв'язку між доменним іменем та діяльністю, яку провадить протилежна сторона. Такий зв'язок має продемонструвати саме протилежна сторонам.

По-п'яте, суб'єкт вирішення спору діє у колегіальному складі. Колегія складається з трьох членів. Один обирається постачальником послуг щодо вирішення спорів, по одному обирають сторони. Є можливість також одноосібного розгляду спорів, у такому випадку єдиний член колегії обирається постачальником послуг [1, с. 106-107].

На підставі окресленого зазначається про критичну необхідність існування можливості позасудового апеляційного перегляду рішення за процедурою UDRP. Перевагами існування такої процедури очікуються: забезпечення відповідності остаточного рішення вимогам справедливості та неупередженості; перспектива створення прецеденту щодо подальшого розгляду подібних спорів [1, с. 106-107]; усунення поточної ситуації, за якої судовий розгляд відповідного позову постає єдиною альтернативою процедурі UDRP [4].

У контексті останньої переваги зазначається про таке проблемне питання, як відносно невеликий строк підготовки позову до державного суду – десять календарних днів з моменту винесення рішення за процедурою UDRP. Такий строк не забезпечує права на звернення до суду, підтвердженням чого є незначна практика подання таких позовів. Їх нечисельність зумовлена не скільки високою

якістю рішень UDRP, скільки об'єктивною неможливістю підготувати якісний позов до суду у такий строк. Крім того, навіть успішне подання позову до суду не гарантує успішного результату, адже судова практика не визначилась із єдиним підходом щодо розгляду таких позовів взагалі та оцінки рішення UDRP зокрема. Таким чином, у цілому судовий перегляд рішень UDRP може бути визнаний як неефективний. У таких умовах єдиним дієвим способом підвищити ефективність вирішення розглядуваних спорів є запровадження зазначеного апеляційного перегляду [1, с. 107-108].

Окреслені міркування видаються переконливими. На користь запровадження позасудового апеляційного перегляду свідчить не тільки недостатня ефективність судової діяльності, а й фаховий характер розгляду таких спорів: у позасудовій апеляційній інстанції досягти цього видається реалістичніше, аніж у межах судової діяльності, за рахунок залучення до цього висококваліфікованих фахівців. Альтернативою цьому може вважатись робота Вищого спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності. Втім, на сьогодні зазначений суд не працює та перспективи його запуску виглядають невизначеними.

Інша проблематика вирішення спорів щодо права власності на доменне ім'я стосується співвідношення застосування альтернативних способів вирішення спорів (ABC) та онлайн вирішення спорів (OBC). Закордонний досвід свідчить про можливість розгляду OBC як еволюційного кроку у застосуванні ABC. Водночас, є й зворотна сторона. В умовах недоліків ідентифікації сторони при застосуванні інформаційних технологій особливу небезпеку представляє тенденція, коли суб'єкт позасудового вирішення спору (медіатор тощо) спілкується не безпосередньо із стороною спору, а з його представником. Як наслідок, позасудова форма починає набувати ознак судової, втрачаючи свою індивідуальність та переваги. Так, зокрема, медіація передбачає безпосереднє спілкування медіатора із сторонами, звернення до дійсних інтересів сторін. Тому набуває актуальності проблема надійної ідентифікації сторони спору (її представника). Іншою

проблемою постає захист інформації при застосуванні інформаційних технологій для вирішення досліджуваних спорів, у межах яких може розкриватись також і комерційна таємниця. З іншого боку, можливість безконтрольного поширення інформації може сприяти відкритості розгляду таких спорів та як наслідок – підвищенню відповідальності їх сторін, зростанню якості товарів на ринку [2, с. 81-82].

Завершуючи опрацювання тематики, варто вказати на ілюстративну справу у судовій практиці США, що демонструє складність утворення єдиного підходу судів до рішень UDRP. Так, у справі *Weber-Stephen Products Co.* проти «*Armitage Hardware and Building Supply, Inc.*» окружний суд Північного округу Іллінойс зробив висновок, що суд не зобов'язаний брати рішення UDRP як основу для ухвалення власного рішення. Водночас, суд не зміг визначити стандарт, за яким має відбутись перегляд рішення UDRP [5]. У юридичній літературі вказується про неоднозначне відношення державних судів до рішень UDRP у більшості країн, для яких розгляд доменних спорів є відносно новим. Таким чином, є небезпека ухвалення різних за змістом судових рішень у різних країнах у подібних справах залежно від місця пред'явлення позову.

Проведене дослідження дозволяє підтримати науковий висновок, що попри наявні недоліки процедурам UDRP наразі немає альтернативи серед позасудових способів вирішення спорів про право власності на доменне ім'я. Варто підтримати також висновок щодо доцільності запровадження позасудового апеляційного перегляду рішень за процедурами UDRP, а також збільшення строку на звернення до суду із позовом про захист права власності на доменне ім'я після розгляду цього спору за процедурами UDRP. Актуальним питанням залишається також взаємодія судової та позасудової форм розгляду та вирішення таких спорів [1, с. 108]. Остання проблема поглиблюється тією обставиною, що рішення комісії UDRP не може розглядатись як мирова угода сторін, отже не є підставою для зупинення провадження у справі та не може розглядатись як альтернатива процедурі врегулювання спору за участю судді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко Я. Позасудові засоби захисту права на доменне ім'я. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2020. № 3. С. 102-111. URL: <https://inprojournal.org/2020-3/> (дата звернення: 25.04.25 р.).
2. Ізбаш О.О. Медіація та альтернативне вирішення спорів онлайн. Київський часопис права. 2022. № 1. С. 80-85. URL: <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/135/124> (дата звернення: 25.04.25 р.).
3. Принципи єдиних правил розгляду спорів про доменні імена (UDRP). URL: <https://www.icann.org/resources/pages/udrp-rules-2015-03-12-ru> (дата звернення: 25.04.25 р.).
4. Принципи розгляду спорів про однакові доменні імена. URL: <https://www.icann.org/resources/pages/policy-2012-02-25-ru> (дата звернення: 25.04.25 р.).
5. *Weber-Stephen Products Co. v. Armitage Hardware and Bldg. Supply, Inc.* URL: <https://h2o.law.harvard.edu/cases/4520> (дата звернення: 25.04.25 р.).

ЕЛЕКТРОННИЙ ЗАПОВІТ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

ELECTRONIC WILL AS A METHOD OF PROTECTING THE SUBJECTIVE RIGHTS OF A PERSON IN INHERITANCE RELATIONS: PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION

Ткаченко К.Л., аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

У статті досліджується питання щодо проникнення інформаційних технологій у сферу спадкового права, яке історично викристалізувалось впродовж не однієї тисячі років різними суспільними формаціями, набувши сьогодні своєї виключної догматичної процедури як при спадкуванні, так і посвідченні заповітів, яку ми сьогодні називаємо класичною.

Ще зовсім недавно прийняття спадщини за заповітом, який в обов'язковому порядку повинен письмово фіксувати волю спадкодавця на предмет розпорядження своїм майном на випадок своєї смерті з обов'язковим його посвідченням нотаріально та реєстрацією такого заповіту в Спадковому реєстрі, що обумовлюється високим рівнем ідентифікації як спадкодавця, так і спадкоємців та того спадкового майна, про яке йде мова в заповіті визнавалося і визнається класичним.

Автор обґрунтовує тезу, про те що впровадження інформаційних технологій дає можливість до розширення в такий спосіб процедур по складанню заповітів за рахунок їх фіксації у вигляді відеозапису чи складання тексту заповіту та посвідчення його електронним підписом заповідача з внесенням таких заповітів в електронний реєстр «Дія» та з подальшим внесенням в Спадковий реєстр. Такий механізм складання електронних заповітів (спадкових розпоряджень) може мати місце у випадках крайньої необхідності, під якою розуміється об'єктивна неможливість складання заповіту у класичний спосіб з підстав реальної загрози настання смерті. Вказане продиктовано сучасною суспільно-економічною реальністю, в якій перебуває наша держава через активні бойові дії у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, внаслідок якої постраждала значна частина громадян.

В статті доводиться те, що запропонована письмово-електронна форма заповіту буде характеризуватись високим рівнем ідентифікації як самого спадкодавця, так і спадкоємця (спадкоємців), а також складу спадкового майна. В умовах воєнного стану такий відступ від класичної письмової форми заповіту був би доречним і корисним в першу чергу для військовослужбовців, значна частина яких, перебуваючи на лінії бойового зіткнення, не в змозі оформити заповіт у класичний спосіб з його нотаріальним посвідченням або посвідченням командиром військової частини чи начальником військового формування.

Ключові слова: спадкування, земельні ділянки, судовий захист, заповідальне розпорядження, заповідач, спадкодавець, спадкоємець, спадковий спір.

The article examines the issue of the penetration of information technologies into the sphere of inheritance law, which has historically crystallized over more than one thousand years by various social formations, having acquired today its own exclusive dogmatic procedure both in inheritance and in the certification of wills, which we today call classical.

Until recently, the acceptance of inheritance by will, which must necessarily record in writing the will of the testator regarding the disposal of his property in the event of his death with its mandatory notarial certification and registration of such a will in the Inheritance Register, which is conditioned by a high level of identification of both the testator and the heirs and the hereditary property referred to in the will, was and is recognized as classical.

The author substantiates the thesis that the introduction of information technologies makes it possible to expand the procedures for drawing up wills in this way by recording them in the form of a video recording or drawing up the text of the will and certifying it with the testator's electronic signature with the entry of such wills into the electronic register «Dія» and with subsequent entry into the Inheritance Register. Such a mechanism for drawing up electronic wills (inheritance orders) can take place in cases of extreme necessity, which is understood as the objective impossibility of drawing up a will in the classical way due to the real threat of death for the testator. This is dictated by the modern socio-economic reality in which our state finds itself due to active hostilities in connection with the armed aggression of the Russian Federation, as a result of which a significant part of citizens suffered.

The article proves that the proposed written-electronic form of the will will be characterized by a high level of identification of both the testator and the heir (heirs), as well as the composition of the inherited property. In conditions of martial law, such a departure from the classical written form of the will would be appropriate and useful primarily for military personnel, a significant part of whom, being on the front line, are unable to draw up a will in the classical way with its notarial certification or certification by the commander of a military unit or the head of a military formation.

Key words: inheritance, land plots, judicial protection, testamentary disposition, testator, testator, heir, inheritance dispute.

Постановка проблеми. Актуальність даної тематики наукових досліджень обумовлена в першу чергу стрімким розвитком сучасних інформаційних технологій, які розвиваються в різних напрямках, у тому числі і у сфері як матеріального, так і процесуального права, де алгоритм прийняття рішень чи регулювання певних відносин має процедурний характер.

Одним із таких напрямів у сфері матеріального права є спадкове право. Останнє має виключно консервативно-процедурну суть, яка з одного боку характеризується суспільними звичаями, а з іншого – процедурно-правовими вимогами Цивільного кодексу України, обумовленими високою ідентифікацією волевиявлення заповідача як по відношенню до спадкоємців, так і відносно до самого спадкового майна. Ці ж якості сьогодні притаманні і інформаційним технологіям, які з успіхом можуть застосовуватись у сфері спадкового права, оскільки вони характеризуються своєю точністю, ідентичністю, незмінністю

та оперативністю, що в умовах війни чи великої віддаленості має виключно прикладне значення. Безумовно, це спрощує класичний алгоритм спадкового процесу, але він не підміняє суспільних звичаїв та процедурно-правових вимог цивільного законодавства.

При судовому розгляді спірних питань, які можуть бути пов'язані з розподілом спадкового майна в об'єм якого сьогодні майже завжди входять земельні ділянки присадибного чи сільськогосподарського призначення, розгляд справ буде мати більш спрощений характер, оскільки відеозаписи щодо усного та публічного проголошення спадкоємцем своєї «останньої волі» в умовах крайньої необхідності у вигляді заповідального розпорядження чи заповіту, складених в електронному форматі із посвідченням як усних так і письмово-електронних заповітів електронним цифровим підписом спадкодавця із внесенням їх в електронний реєстр «Дія», будуть мати високий рівень ідентифікації як щодо самого спадкоємця, так і спадкодавців та самого спадкового майна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі пропозиції впровадження інституту електронного заповіту в правову систему нашої держави були здійснені С. С. Аліною, яка запропонувала концепцію реалізації права на спадкування майнових прав інтелектуальної власності саме за допомогою вказаної форми заповідального розпорядження [1, с. 120]. П. М. Федосєєв, досліджуючи перспективи застосування інформаційних технологій у процесі реалізації та захисту суб'єктивних цивільних прав, також висловив тезу про те, що складання заповітів в електронній формі є одним із перспективних напрямків розвитку цивільних правовідносин [2, с. 72]. Разом з тим, вказаний напрям наукового дослідження не знайшов свого широкого відгуку у вчених-цивілістів, що зумовлює перспективність його доктринального вивчення.

Метою статті є комплексне дослідження теоретико-прикладних аспектів щодо можливого застосування електронного заповіту у сфері спадкового права.

Викладення основного матеріалу. Практика засвідчує, що спадкові спори, які виникають між спадкоємцями по відношенню до спадкового майна, часто ґрунтуються на прижиттєвих усних повідомленнях спадкодавців про те, яке майно вони хотіли б залишити тому чи іншому спадкоємцю і при спадкуванні спадщини за законом саме такі усні розпорядження доводять спадкоємці одному, повідомляючи ці обставини і суду. Розвиток онлайн-процедур при взаємодії суспільства та держави з використанням інформаційних та телекомунікаційних технологій, удосконалення законодавства в інформаційному середовищі є актуальним питанням як для окремої особи, так і для суспільства в цілому [3, с. 36]. Ось чому становлення правової держави та розвиток її громадянського суспільства сьогодні пов'язується з високим рівнем застосування електронних технологій в тому числі і у сфері такого консервативного інституту, яким є спадкування. Безумовно, електронні технології сьогодні охоплюють не лише цивільні, земельні, трудові, житлові чи сімейні правовідносини, вони починають впливати і на той час, коли певна частина людей стає спадкодавцями, а інша їх частина спадкоємцями.

Не дивлячись на те, що інститут спадкування і має свої доволі давні історичні традиції, які обумовлені процесом переходу як майна померлого, так і його прав на таке майно до його найближчих родичів, на основі природної їх спорідненості, але і сьогодні в таких процесах раз-по-раз виникають спори між спадкоємцями по відношенню до спадкового майна, в яке доволі часто входять земельні ділянки сільськогосподарського призначення та присадибні ділянки, так і права на таке майно.

Сьогодні цивільне законодавство передбачає два способи (види) спадкування: перший – за законом, другий – за заповітом. В розрізі нашого дослідження нас цікавить процес спадкування за заповітом.

Отже, для того, щоб спадкодавець мав право на спадкування за заповітом потрібно щоб спадкодавець склав його у письмовій формі, зазначивши час і місце його складання, засвідчивши цей документ своїм підписом та посвідчивши його нотаріально (ст. 1247 ЦК України) чи іншою посадовою чи службовою особою, передбаченою ст. 1252 ЦК України. Як бачимо законодавець пред'являє вимоги до заповіту не з точки зору його змісту, а з точки зору необхідних, на думку законодавця, обов'язкових реквізитів та процесу посвідчення таких заповітів.

За ч. 4 ст. 1247 ЦК України заповіти, посвідчені особами, зазначеними у частині третій цієї статті, підлягають державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України. В свою чергу, заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним (ч. 1 ст. 1257 ЦК України) [4].

Інститут заповіту ґрунтується на принципі свободи волевиявлення особи, який за висновком Верховного Суду

полягає наявності правомочностей реалізувати право особи на заповіт протягом всього життя і включає в себе як право на складання заповіту або кількох заповітів, так і право на їх зміну чи скасування. Суд зауважує, що «свобода заповіту як принцип спадкового права включає, серед інших елементів, також необхідність поваги до волі заповідача та обов'язковість її виконання» (постанова Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 461/2565/20) [5].

Що ж стосується самого змісту заповіту, то його суть ґрунтується на односторонньому волевиявленні спадкодавця по відношенню до свого майна, яке фіксується письмово, а відтак набуває статичної форми і в такий спосіб може зберігатись доволі довгий час. Лише у разі смерті спадкодавця все його майно чи якась його частина буде успадкована тими чи іншими спадкоємцями які зазначені у заповіті. При цьому, важливим є те, що заповідач може заповідати лише те майно, чи ту його частину, яка належить або належатиме йому на праві приватної власності. Як правило, нотаріуси, складаючи зміст заповіту від імені спадкодавця зазначають, що «все своє майно, де б воно не знаходилося і у кого б воно не перебувало я заповідаю»... своєму сину (доньці), своїм дітям (подружжю, батькам) із зазначенням їх прізвищ, імен та по-батькові. В той же час, під поняттям «все своє майно» розуміється саме те майно, яке юридично належить спадкодавцю на праві приватної власності, оскільки заповідач не може заповідати будь-кому спірне майно чи те, яке йому юридично не належить і не буде належати після смерті. Отже, в поняття «все своє майно» входять і земельні ділянки, які переходять до спадкоємців на загальних підставах із збереженням їх цільового призначення (ч. 1 ст. 1225 ЦК України). Якщо ж спадкоємець у заповіті зазначає конкретну особу і конкретне майно, наприклад: житловий будинок, інші будівлі і споруди, незавершене будівництво, то саме до цих осіб переходить або право власності, або право користування земельною ділянкою, на якій такі будівлі розміщені (ч. 2 ст. 1225 ЦК України) [4].

Безумовно, кожному історичному періоду відповідала своя форма заповіту. Так в римському праві, відповідно до Інституцій Гая мав місце усний заповіт у вигляді проголошення спадкоємцем своєї волі щодо розпорядження своїм майном своєму другу, чи воїном перед строем під час військових дій. Такий заповіт набував публічної форми, а відтак його зміст неможливо було оскражити. У подальшому за правом Юстиніана, який до речі, вперше розділив усіх родичів померлого на п'ять класів (черг) в залежності від ступеня споріднення, заповіт міг проголошуватися усно, але за обов'язкової присутності не менше семи чоловіків [6, с. 377, 379].

Усна форма заповіту передбачалася і в Цивільному кодексі Східної Галиції 1797 року, де в ст. 372 цього кодексу зазначалося: «заповіт може бути складено письмово або проголошено усно». «Усне проголошення заповіту повинно проголошуватись у присутності двох свідків (ст. 382 ЦК СГ, 1797 р.), оскільки саме вони «дізнаються останню волю...проголошену усно, яку і вносять в протокол із вказівкою дня, часу і місця її проголошення» (ст. 385 ЦК СГ, 1797 р.). В той же час, Цивільний кодекс Східної Галиції визначав і підстави щодо визнання заповіту недійсним. «Так чи інакше не буде достатньо проявом волі заповідача, якщо виявиться, що вона була спотворена внаслідок гніву, безумства, обману, суттєвої помилки в особистості спадкоємця чи заповідальної речі» (ст. 360 ЦК СГ, 1797 р.) [7, с. 223-233].

До прикладу, англійський Закон про Заповіти («Wills Act») 1837 року передбачає можливість укладення заповіту у простій письмовій формі без його нотаріального посвідчення. За вказаним Законом заповіт мав бути складеним у письмовій формі і підписаний спадкодавцем. За спадкодавця може підписатися інша особа, проте виключно на його прохання і в його присутності. Підпис

повинен бути поставлений в кінці заповіту в одночасній присутності щонайменше двох свідків [8, с. 29].

Таким чином, в різні епохи люди основну увагу приділяли «останній волі» спадкодавця, що мало вирішальне значення для спадкоємців як щодо їх персоналій, так і того чи іншого майна, яке переходило до них на основі спадкового права. Сама ж форма закріплення «останньої волі» могла проявлятися як в письмовій так і в усній формі.

Разом з тим, чинне законодавство передбачає можливість реалізації свого суб'єктивного права на розпорядження власним майном на випадок смерті не лише у формі заповіту. Зокрема, за ч. 1 ст. 1228 ЦК України вкладник має право розпорядитися правом на вклад у банку (фінансовій установі) на випадок своєї смерті, зробивши відповідне розпорядження банку (фінансовій установі). При цьому, заповіт, складений після того, як було зроблене розпорядження банку (фінансовій установі), повністю або частково скасовує його, якщо у заповіті змінено особу, до якої має перейти право на вклад, або якщо заповіт стосується усього майна спадкодавця (частина третя вказаної статті). Спадкування права на одержання страхових виплат (відшкодування) за ч. 2 ст. 1229 ЦК України також може бути здійснене без складення заповіту шляхом зазначення страхувальником конкретної особи, до якої має перейти право на одержання страхової виплати у разі його смерті, у договорі страхування.

Крім того, за ч. 4 ст. 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» військовослужбовець, військовозобов'язаний або резервіст, який призваний на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві, має право скласти в письмовій довільній формі особисте розпорядження на випадок своєї загибелі (смерті) про виплату одноразової грошової допомоги особі (особам) за його вибором, визначивши розмір частки таких осіб у відсотках. Таке особисте розпорядження може бути скасоване у будь-який час, або бути змінене шляхом складення нового. При цьому, кожне нове особисте розпорядження скасовує дійсність попереднього [9].

Як бачимо, законодавець поступово відходить від заповіту і спадкового договору як єдино можливих письмових форм реалізації особою свого права на посмертне розпорядження належним їй майном, водночас обмежуючи такі альтернативні способи вичерпним переліком суспільних сфер їх застосування. Вказане свідчить також і про відхід від концепції обов'язкового нотаріального посвідчення спадкового розпорядження, що на наш погляд, в умовах сьогодення, є виправданим і доцільним. У зв'язку з цим, ми цілком погоджуємось із позицією О.Є. Кухарева про те, що «найсуттєвішою перевагою спадкового права є його величезний потенціал саморегуляції, що дозволяє суб'єктам спадкових правовідносин самостійно визначати модель своєї поведінки» [10, с. 5].

Сьогодні, в час розвитку інформаційних технологій (відеозйомки, технічних засобів запису тощо), на нашу думку, цілком можливо допустити в спадковому праві і наявність електронних заповітів щодо розпорядження заповідачем своїм майном у випадках крайньої необхідності. Під поняттям «крайньої необхідності» у спадковому праві необхідно розуміти такі форс-мажорні обставини (війна, крайня віддаленість заповідача від уповноважених на посвідчення заповіту суб'єктів тощо), які об'єктивно унеможливили б оформлення заповіту письмово та його посвідчення нотаріально чи посадовими або службовими особами, які мають на це право за законом.

При цьому, необхідний рівень ідентифікації (верифікації) заповідача може досягатися як за рахунок безпосереднього відеозапису самою особою – заповідачем на свій мобільний телефон чи телефон іншої особи свого усного розпорядження щодо свого особистого як рухомого, так і нерухомого майна, в тому числі і земельних ділянок сільськогосподарського призначення, так і через можли-

вість засвідчення такого розпорядження своїм електронним підписом із поміщення його в електронний реєстр «Дія». В той же час, остання воля спадкодавця може мати і письмову форму у вигляді електронного повідомлення з можливим засвідченням його електронним підписом спадкодавця та з можливістю направлення такого заповіту спадкоємцю (спадкоємцям), на користь якого (яких) він вчинений. Такі електронні формати насамперед засвідчують «останню волю» спадкодавця і можуть прирівнюватися до заповітів без посвідчення їх нотаріально чи іншими особами, які передбачені законом щодо таких дій.

Вказане цілком узгоджується із положеннями Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», в ч. 1 ст. 6 якого зазначено, що для ідентифікації автора електронного документа може використовуватися електронний підпис [11]. На відміну від власноручно виконаного підпису, електронний підпис має більше можливостей до його захисту та верифікації його власника завдяки складному інформаційному алгоритму його генеруванню і значній кількості різних ступенів його електронного захисту від підроблення. При цьому, за ч. 6 ст. 18 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» кваліфікований електронний підпис має таку саму юридичну силу, як і власноручний підпис, та має презумпцію його відповідності власноручному підпису [12].

Отже, в електронних заповітах, як і у письмових його форматах засвідчується по-перше: а) остання воля особи – спадкодавця; б) ідентифікується його особистість на високому рівні за рахунок його відеозапису та електронного підпису заповідача з поміщенням такого розпорядження в електронний реєстр «Дія»; в) такий формат дозволяє конкретизувати спадкове майно з визначенням конкретної особи (осіб) спадкоємців, в тому числі з різних черг спадкування з можливістю конкретизованої визначеності такого майна по відношенню до кожного спадкоємця. Безумовно такий змістовний електронний формат повинен мати місце у виключних випадках при наявності форс-мажорних обставин.

До таких обставин, зокрема, можна віднести: а) факт знаходження спадкодавця під час війни на передовій позиціях або безпосередньо перед штурмом ворога; б) наявність поранення спадкодавця, яке може загрожувати його життю; в) перебування спадкодавця в оточенні ворога; г) форс-мажорні обставини, які можуть мати місце у віддалених, малодоступних місцях (море, гори, шахта тощо) і пов'язані з реальною для спадкодавця загрозою втрати життя.

З урахуванням деяких обставин ми вважаємо, що усна чи письмова форма електронного заповіту, який складено чи проголошено спадкодавцем і зафіксовано на основі інформаційних технологій, але не посвідчене нотаріально чи іншими посадовими чи службовими особами, які відповідно до закону мають на це право, може знайти достойне місце у спадковому праві України.

При наявності ж спірних питань щодо ідентифікації особи спадкодавця, форми та змісту його спадкового розпорядження, яке складено чи проголошено публічно у разі крайньої необхідності за рахунок інформаційних технологій може бути розглянуто в судах загальної юрисдикції.

З урахуванням даних обставин є необхідність доповнити Цивільний кодекс України, зокрема Книгу 6 новою главою 85-А, яка б мала наступну назву та зміст: **«Глава 85-А Спадкування за електронним заповітом з підстав крайньої необхідності».**

Стаття 1257-1 Поняття електронного заповіту, вчиненого в обставинах крайньої необхідності

1. Електронний заповіт є особливою формою заповіту, в якому закріплена остання воля заповідача, яка фіксується за допомогою інформаційних технологій у разі крайньої необхідності.

2. Під поняттям крайньої необхідності розуміються такі обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини), які унеможливають оформлення заповіту у спосіб, передбачений цим Кодексом: (військові дії, поранення, знаходження заповідача у морі, горах, під завалами у шахті тощо).

Стаття 1257-2 Право на електронний заповіт

1. Право на вчинення електронного заповіту має кожна фізична дієздатна особа, яка знаходиться у стані крайньої необхідності.

Стаття 1257-3 Форма заповідального розпорядження та механізм посвідчення електронного заповіту

1. Електронний заповіт може фіксувати письмовий чи усний зміст волевиявлення спадкодавця, яке фіксується за допомогою інформаційних технологій (відео-, аудіо-запису, електронного повідомлення), зміст яких посвідчується електронним підписом заповідача та вноситься в електронний реєстр «Дія».

Стаття 1257-4 Право заповідача на призначення спадкоємців та розподілу між ними спадкового майна

1. Заповідач має право призначити одного спадкоємця на все своє майно чи розподілити спадкове майно між декількома спадкоємцями як в рівних його частинах, так і в конкретному розподіленні свого майна між спадкоємцями з можливою вказівкою на окремого спадкоємця, якого він позбавляє права на спадщину.

Стаття 1257-5 Електронний заповіт з умовою чи встановленням земельного сервітуту, суперфіцію, емфітевзису

1. Заповідач може обумовити в електронному заповіті розпорядженні виникнення права на спадкування свого майна як близькими, так і дальніми родичами чи сторонніми особами, в тому числі і громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування та держави.

2. В електронному заповіті заповідач може надати право на обмежене безоплатне користування своєю частиною земельної ділянки іншій особі (сервітут) чи надати право на користування своєю земельною ділянкою іншій особі для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) чи право на користування своєю земельною ділянкою для

забудови іншій особі (суперфіцій). Умова, визначена в електронному заповіті, має існувати на час відкриття спадщини.

3. Умова, яка зазначена в електронному заповіті є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства.

4. Спадкоємець, зазначений у електронному заповіті, не має права визначати умову недійсності на тій підставі, що він не знав про неї, або якщо настання такої умови він не хоче чи настання такої умови від нього не залежало (не залежить).

Висновки. Стрімкий розвиток інформаційних технологій в першій чверті ХХІ століття став визначальним у сфері оперативного розвитку управління не лише по відношенню до технологічних чи суспільних але і до правових процесів. Проникнення таких технологій у сферу спадкового права, яке на сьогодні є найбільш консервативним, об'єктивним та невідворотним процесом щодо його розвитку, обумовлено не лише війною, яка показала, що особа в умовах «крайньої необхідності» повинна мати можливість до прояву останньої своєї волі по розпорядженню своїм майном за рахунок складання електронного заповіту з фіксацією його змісту за рахунок складання електронного заповіту за рахунок відеозйомки, аудіозапису, електронного повідомлення з можливістю засвідчення такої фіксації своїм електронним цифровим підписом та внесенням такого електронного заповіту в електронний реєстр «Дія». Такий підхід дає вагомий рівень ідентифікації не лише щодо самого заповідача, але і спадкоємців та його спадкового майна, про яке іде мова в останній волі спадкодавця.

Такі електронні заповіти з фіксацією усної чи письмової форми волевиявлення заповідача повинні сприйматися нотаріусами як належні із внесенням їх в незмінній формі в Спадковий реєстр нашої держави.

Безумовно, така технологія потребує не лише нормативних змін та доповнень до Цивільного кодексу України, але і відпрацювання її на електронно-технологічному рівні з тим, щоб інститут електронного заповіту сприяв максимально ефективному процесу судового захисту суб'єктивних прав особи у спадкових правовідносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аліна С. С. Електронний заповіт в системі сучасних спадкових правовідносин. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 29. С. 119–122.
2. Федосєєв П. М. Сучасний стан і перспективи застосування інформаційних технологій у процесі здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав. *Право і суспільство*. 2019. № 6. Ч. 2. С. 69–72.
3. Ясинок М. М., Котвяковський Ю. О. Електронний суд у цивільному судочинстві України. *Приватне та публічне право*. 2023. № 1. С. 36–42.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 08.04.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 461/2565/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105533339> (дата звернення: 08.04.2025).
6. Підпригора О. А. Римське приватне право: Підручник, вид 3-е перероб. та доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 440 с.
7. Цивільний кодекс Східної Галіції 1797 р.; перекл. з латинської А. Гужви / під ред. О. Кутателадзе і В. Зубаря. Одеса: Статут, 2013. 536 с.
8. Кернична С. Я. Електронний заповіт в сучасному спадковому праві: новели законодавства країн загальної системи права. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Випуск 35 (м. Тернопіль, 16 вересня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 28–31.
9. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 12.04.2025).
10. Кухарев О. Є. Диспозитивність в спадковому праві: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2020. 420 с.
11. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 року № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 17.04.2025).
12. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 року № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 17.04.2025).

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА КОНСТРУКЦІЯ УЗУФРУКТА В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОГО ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

THE CIVIL LAW CONCEPT OF USUFRUCT IN EUROPEAN COUNTRIES AND UKRAINE: PROSPECTS FOR IMPROVING UKRAINE'S CURRENT CIVIL LEGISLATION

Філонова Ю.М., к.ю.н.,

асистентка кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Явор О.А., д.ю.н., професорка,

професорка кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Піддубна В.Ф., к.ю.н., доцентка,

доцентка кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Маслова-Юрченко К.О., к.ю.н.,

асистентка кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У роботі розглянуто новели законодавчого регулювання інституту узупругкта державного майна, запроваджені Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» шляхом внесення змін до Закону України «Про управління об'єктами державної власності». Визначено, що право узупругкта державного майна надається органам державної влади, державним організаціям, некомерційним товариствам та іншим юридичним особам, єдиним учасником яких є держава, для безоплатного володіння і користування об'єктами державної власності, які не підлягають приватизації. Узупругкт розглядається в якості універсального речового права на чуже майно.

Проаналізовано зміст нової статті 9¹, яка деталізує порядок встановлення узупругкта, строки його дії, а також права узупругктуарія щодо отримання плодів та доходів від використання майна. Виявлено низку недоліків правового регулювання, зокрема відсутність чітких критеріїв вибору строку узупругкта, невизначеність змісту додаткових умов користування майном та відсутність спеціальної процедури ухвалення рішень про встановлення узупругкта, що може призводити до правової невизначеності та ризиків неефективного застосування норм.

Здійснено порівняльний аналіз сучасної правової конструкції узупругкта з класичним римським правом, підкреслено адаптацію до потреб публічного управління та забезпечення інтересів держави у сфері збереження і раціонального використання державного майна. Обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення законодавчих положень для підвищення юридичної визначеності та ефективності правозастосування у сфері управління державним майном.

Автори акцентують увагу на необхідності імплементації інституту узупругкта в українське цивільне право з урахуванням європейського досвіду. Відзначається, що тривале використання цієї правової конструкції в країнах Європи (у Франції, Німеччині, Молдові та в інших країнах) підтверджує її ефективність для забезпечення гнучкого розпорядження майном. Запропоновано запозичити германську модель класифікації речових прав на чуже майно. Так, аналіз Цивільного кодексу Молдови демонструє сучасний підхід до регулювання узупругкта, зокрема: право володіння та користування без відчуження предмета; можливість оренди рухомого майна за згодою власника; обмеження терміну дії узупругкта для юридичних осіб до 30 років.

Паралельно висвітлено невідповідність українських інститутів господарського відання та оперативного управління сучасним стандартам. Вони розглядаються як пережиток планової економіки, що ґрунтувалися на адміністративному контролі держави замість ринкових механізмів. Запропоновано замінити ці конструкції узупругктом, який забезпечить прозорість та ефективність управління державним і комунальним майном у контексті євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: узупругкт, речові права, речові права на чуже майно, управління державним майном.

The paper examines the novelties of the legislative regulation of the institution of usufruct of state property, introduced by the Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulation of the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms in the Transitional Period and Associations of Legal Entities" by amending the Law of Ukraine "On Management of State Property Objects". It is determined that the right of usufruct of state property is granted to state authorities, state organizations, non-profit associations and other legal entities, the sole participant of which is the state, for the free possession and use of state property objects that are not subject to privatization. Usufruct is defined as a universal real right to someone else's property.

The content of the new Article 9¹ is analyzed which details the procedure for establishing usufruct, its terms of operation, as well as the rights of the usufructuary to receive fruits and income from the use of property. A number of shortcomings of legal regulation have been highlighted, in particular the lack of clear criteria for choosing the term of usufruct, the uncertainty of the content of additional conditions for the use of property and the lack of a special procedure for making decisions on the establishment of usufruct, which may lead to legal uncertainty and risks of ineffective application of norms.

A comparative analysis of the modern legal construction of usufruct with classical Roman law has been carried out, stressing the importance of adaptation to the needs of public administration and ensuring the interests of the state in the field of preservation and rational use of state property. The need for further improvement of legislative provisions to increase legal certainty and the effectiveness of law enforcement in the field of state property management has been substantiated.

The authors emphasize the need to implement the institution of usufruct in Ukrainian civil law, taking into account European experience. It is noted that the long-term use of this legal construction in European countries (France, Germany, Moldova and other countries) confirms

its effectiveness for ensuring flexible disposal of property. It is proposed to implement the German model of classifying the real rights to other people's property. Thus, the analysis of the Civil Code of Moldova demonstrates a modern approach to the regulation of usufruct, in particular: the right to possess and use without alienation of the object; the possibility of leasing movable property with the consent of the owner; limiting the term of usufruct for legal entities to 30 years.

At the same time, the inconsistency of Ukrainian institutions of economic management and operational management with modern standards is highlighted. They are considered as a relic of the planned economy, which was based on administrative control of the state instead of market mechanisms. It is proposed to replace these structures with usufruct, which will ensure transparency and efficiency of management of state and municipal property in the context of European integration processes.

Key words: usufruct, proprietary rights, limited proprietary right, state property management.

Постановка проблеми. В сучасних умовах рекодифікації (оновлення) вітчизняного цивільного законодавства питання, пов'язані із сутністю, особливостями, змістом та захистом речових прав, набувають особливої актуальності та привертають увагу представників вітчизняної цивілістики. Додатковий науковий інтерес викликає апробація позитивної закордонної практики вдосконалення правового регулювання цивільних правовідносин та впровадження нових інститутів у національне цивільне законодавство України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доцільно зауважити, що інститут узфрукта, як класична конструкція римського права, привертав значну увагу сучасних вітчизняних дослідників. Вивченням узфрукта як окремого виду речового права на чуже майно займалися провідні правники, серед яких варто відзначити Р.А. Майданіка [3], В.І. Нагнибіду [4], В.В. Цюру [5], А.М. Гужву [6] тощо. Динамічні зміни в сучасних суспільних відносинах, які викликали необхідність оновлення вітчизняного цивільного законодавства, зумовлюють актуальність подальшого наукового дослідження інституту узфрукта. Актуальність зазначеної проблематики додатково підтверджується ухваленням Верховною Радою України Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року № № 4196-IX [1], норми якого, що стосуються застосування у цивільному обороті узфрукта як окремого речового права на чуже майно, набирають чинності 28 серпня 2025 року.

Мета статті полягає у визначенні правової природи інституту узфрукта як речового права на чуже майно, його місця в системі речових прав та проведенні порівняльно-правового аналізу правової конструкції узфрукта за сучасним законодавством України та європейських держав.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [1] внесено структурні та змістовні зміни до Закону України «Про управління об'єктами державної власності» [2]. Цей закон доповнено новою статтею 9¹, приписи якої деталізують особливості користування державним майном на підставі набуття гра здійснення права узфрукта. Відповідно до ч. 1 ст. 9¹ ЗУ «Про управління об'єктами державної власності» [2] право особистого безоплатного володіння і користування державним майном (узфрукт державного майна) є речовим правом на державне майно для узфруктуаріїв – органів державної влади, державних органів, державних організацій (установ, закладів), державних некомерційних товариств та інших юридичних осіб, які не мають на меті одержання прибутку та єдиним учасником (засновником) яких є держава.

Таким чином, **узфрукт державного майна** – це речове право особистого безоплатного володіння і користування державним майном, що належить органам державної влади, державним органам, державним організаціям (установам, закладам), державним некомерційним товариствам та іншим юридичним особам, які не мають на меті одержання прибутку та єдиним учасником (засновником) яких є держава. У абз. 1 ч. 1 статті 9¹ ЗУ «Про

управління об'єктами державної власності» визначено, що «об'єкти права державної власності, які не підлягають приватизації, передаються у володіння та користування *на праві узфрукта державного майна* юридичним особам, єдиним учасником (засновником) яких є держава, або господарським товариствам, у статутному капіталі яких держава або інша юридична особа, єдиним учасником (засновником) якої є держава, *володіє більше ніж 50 відсотками акцій (часток)*. Однак для оформлення такої заміни всім користувачам державного та комунального майна необхідно також провести інвентаризацію майна, оформити його приймання – передачу на праві узфрукту, внести зміни до своїх установчих документів (статутів, положень) та здійснити їх державну реєстрацію [9]. У ч. 2 цієї статті встановлено, що узфрукт державного майна встановлюється рішенням уповноваженого органу управління на будь-які види рухомого або нерухомого майна (крім земельних ділянок), яке перебуває у власності держави, строком *на п'ять років або безстроково*. При цьому рішенням про встановлення узфрукта можуть бути передбачені додаткові умови володіння та користування таким майном. У ч. 3 ст. 9¹ ЗУ «Про управління об'єктами державної власності» визначено, що «крім права володіння і користування державним майном, узфруктуарію належить *право отримання плодів, продукції і доходів* від користування таким майном. При цьому, узфруктуарій за попередньою письмовою згодою уповноваженого органу управління може покращувати майно, щодо якого встановлений узфрукт державного майна, без права на вилучення таких покращень».

Аналіз положень щодо встановлення узфрукта державного майна свідчить про наявність низки *недоліків*, які потребують усунення для забезпечення правової визначеності та ефективного правозастосування. Передусім, звертає на себе увагу нечіткість критеріїв, за якими орган управління обирає строк дії узфрукта – «п'ять років або безстроково». Відсутність законодавчих орієнтирів щодо доцільності того чи іншого строку створює ризик свавільного або непослідовного застосування цієї норми на практиці. Також невизначеним залишається питання змісту додаткових умов володіння і користування майном: поточний закон не встановлює їх меж чи характеру, що може призвести як до надмірних обмежень прав узфруктуаріїв, так і до їх фактичного розмивання його повноважень. Крім того, законодавець не передбачив спеціальної процедури ухвалення рішення про встановлення узфрукта, зокрема попередньої оцінки ефективності чи необхідності такого способу користування державним майном. Водночас залишається відкритим питання щодо подальшої долі майна після припинення узфрукта, що може спричинити труднощі у сфері відповідальності відповідальних за раціональне використання державного майна посадових осіб та обліку майнових активів держави. Таким чином, для підвищення юридичної визначеності та зменшення ризиків неоднозначного тлумачення відповідних положень необхідним є їх подальше нормативне вдосконалення.

Інститут узфрукта, що походить із класичного римського приватного права, за своєю сутністю є речовим обмеженим правом, яке забезпечує узфруктуарію можливість здійснювати фактичне володіння чужою річчю та користуватися її плодами, зберігаючи при цьому

незмінним її цільове призначення та матеріальну сутність. Відповідно до традиції римського приватного права, узуфрукт встановлювався або за волею власника майна шляхом укладення відповідного договору, або через розпорядження в заповіті, а у виняткових випадках – рішенням магістрату, який діяв у межах інтердиктальної юрисдикції з метою тимчасового захисту прав особи на користування майном. Правова природа узуфрукта полягала у створенні обмеженого речового права на чуже майно, що забезпечувало приватні інтереси конкретної фізичної особи – узуфруктарія, даючи йому можливість користуватися майном та отримувати плоди без зміни титулу власності. Мета інституту узуфрукта у римському праві полягала саме у створенні балансу інтересів власника і користувача, де власність залишалася незмінною, а користування і доходи надавалися іншій особі для її забезпечення чи утримання. Доцільно звернутися до генези виникнення цього інституту, який, маючи давню історію, бере свій початок ще з римського приватного права. Узуфрукт розглядався як вид особистого сервітуту (поряд з «usus», «habitation», «operae servorum vel animalium» й деякими іншими правами). Поняття «узуфрукт» вперше набуло свого закріплення у Дигестах Юстиніана, під яким розумілося речове, виключно особисте, повне право користування й вилучення плодів з чужої неспоживної речі без зміни її сутності («usufructus est ius alienes rebus utendi fruendi salva rerum substantia») [7]. Правова конструкція узуфрукта за римським правом передбачала можливість його встановлення на нерухомі й рухомі речі, а також на «саморушні» речі (тварини, раби). Необхідними характеристиками речі, переданої в узуфрукт, була її здатність приносити плоди й неспоживність. Остання властивість мала суттєве значення з огляду на те, що у випадку споживання речі не можна було вести мову про збереження прав власника протягом періоду дії узуфрукту й після його закінчення.

На відміну від цієї класичної конструкції, запроваджуючи інститут узуфрукта державного та комунального майна у чинному законодавстві України, вітчизняний законодавець орієнтується насамперед на забезпечення публічних інтересів – інтересів держави та територіальних громад у збереженні, управлінні та використанні майна. Такий підхід, хоч і відступає від первісного призначення узуфрукта, не суперечить сутності речового права на чуже майно, а, навпаки, є його модернізованою адаптацією до потреб держави у сучасних умовах. З урахуванням важливості збереження і раціонального використання публічного майна, таке переосмислення узуфрукта слід оцінювати позитивно як крок до ефективного і гнучкого правового регулювання відносин у сфері публічного права.

У сучасному законодавчому відтворенні традиційних ідей узуфрукта у вітчизняному праві простежується прагнення до відновлення класичних підходів, характерних для римської правової традиції, однак водночас спостерігаються певні відступи від автентичної моделі узуфрукта, притаманної римському праву. Так, надання узуфруктуарію права покращувати майно за попередньою письмовою згодою уповноваженого органу є модернізацією класичної моделі відповідно до потреб публічного права. Однак це залишає відкритими питання щодо наслідків невиконання вимог про згоду або наслідків здійснення покращень без такої згоди. Зазначене свідчить про необхідність глибшого законодавчого доопрацювання інституту узуфрукта, щоб забезпечити його відповідність принципу збереження права власності в його первісній цілісності та уникнути потенційних колізій у сфері всіх категорій речових прав. Разом з тим, відповідно до ч. 4 досліджуваної статті, на узуфруктуарія покладається обов'язок дотримуватися визначеного цільового призначення об'єкта узуфрукта, забезпечувати його належний технічний стан, самостійно фінансувати поточні ремонтні роботи, а капітальний ремонт здійснювати виключно за попередньою пись-

мовою згодою уповноваженого органу управління або, у випадку, якщо це передбачено статутом, за погодженням із наглядовою радою акціонерного товариства, склад якої відповідає вимогам частини четвертої ст. 72 Закону України «Про акціонерні товариства». Крім того, узуфруктуарій зобов'язаний нести всі витрати, пов'язані з утриманням і користуванням майном. Закон прямо забороняє узуфруктуарію вчиняти будь-які дії, що можуть призвести до відчуження відповідного майна, його передачі у довірчу власність або управління, внесення до статутного капіталу чи участі в спільній діяльності. Винятком є лише можливість передачі такого майна в *оренду* – виключно у випадках і порядку, встановлених законом (ч. 5 ст. 9¹ Закону України «Про управління об'єктами державної власності»). Законодавець також визнає за узуфруктуарієм право вживати заходів для відшкодування шкоди, завданої майну власником або третіми особами. Підстави припинення узуфрукта державного майна, передбачені ч. 7 ст. 9¹ Закону України «Про управління об'єктами державної власності» та можуть бути класифіковані на фактичні та юридичні. До фактичних підстав належать ті, що пов'язані з об'єктивною неможливістю подальшого здійснення права узуфрукта. Зокрема, йдеться про загибель або припинення існування майна, щодо якого встановлений узуфрукт, а також погіршення стану майна до такого рівня, коли воно стає непридатним для використання за цільовим призначенням. Ці підстави не залежать від волі сторін і ґрунтуються на зміні фізичного стану речі. Натомість юридичними підставами є ті, що базуються на юридичних фактах, пов'язаних з волевиявленням суб'єктів або зміною їх правового статусу. Зокрема, узуфрукт припиняється у разі закінчення строку, на який його було встановлено узуфрукт, ліквідації узуфруктарія як юридичної особи; за рішенням уповноваженого органу управління у випадку, якщо узуфрукт було встановлено безстроково; у разі поєднання в одній особі узуфруктарія і власника майна, що унеможлиблює існування окремого речового права; а також у разі припинення узуфрукта комунального майна за рішенням суду. Аналіз ч. 7 ст. 9¹ цього Закону свідчить про те, що *перелік підстав припинення узуфрукта державного майна є вичерпним*, що відповідає загальним принципам правового регулювання речових відносин.

У процесі рецепції римського права класична модель узуфрукта була трансформована та запозичена багатьма правопорядками. На відміну від української системи права (*прим. авт. до недавнього моменту*), інститут узуфрукта відомий й активно використовується у цивільному праві низки розвинених країн континентальної Європи, зокрема у: Німеччині, Франції, Італії та ін. Доцільно підкреслити, що останнім часом узуфруктне право отримало правове закріплення у законодавстві країн пострадянського простору – Естонії, Латвії, Молдові, Грузії та інших країнах.

Місце узуфрукта в системі речових прав на чуже майно обумовлене наявністю у нього речово-правових ознак: зв'язок суб'єкта з річчю, річ як об'єкт права користування, властивість слідування і т. д. Водночас, необхідно зазначити, що наразі існують різні його правові моделі, що, у свою чергу, дозволяє дійти висновку про легалізацію інституту узуфрукта різними державами у поєднанні з поліваріантністю його тлумачення.

Відтак, з метою комплексного дослідження інституту узуфрукта вважаємо за доцільне провести аналіз досвіду держав, у яких зазначений інститут отримав нормативне закріплення.

Так, відповідно до чинного цивільного законодавства Німеччини, узуфрукт (нім. Nießbrauch) – це обмежене речове право, яке дозволяє особі (узуфруктуарію) користуватися чужим майном та отримувати з нього доходи, не будучи його власником. Це речове право на чуже майно закріплено в §§ 1030–1089 Німецького цивільного кодексу (BGB). Зокрема, у Німеччині узуфрукт може бути вста-

новлено на споживчі речі (§ 1067 Німецького цивільного уложення)¹. За вказаним нормативно-правовим актом, у випадку, коли предметом узуфрукта виступають споживані речі, узуфруктуарій стає їх власником, й після закінчення узуфрукта він повинен відшкодувати вартість речей. У болгарському, угорському, італійському, швейцарському й молдовському законодавстві узуфрукт може бути встановлений на рухоме або нерухоме майно будь-якого виду.

У Французькому цивільному кодексі (Code civil) узуфрукт (usufruit) – це також окреме речове право. Відносини щодо встановлення узуфрукту у Франції регулюється статтями 578–624 Французького цивільного кодексу. Так, узуфрукт є право користуватися річчю та отримувати з неї доходи (плоди), що належать іншій особі, за умови збереження самої суті речі. Крім того, невідчужуване право користування річчю з отриманням плодів в кількості, необхідній тільки для задоволення потреб носія права та його сім'ї, узуфруктом не є та вважається самостійним речовим правом.

Крім того, у законодавствах різних країн варіативно врегулюванні відносини щодо можливості відчуження узуфрукта. Так, відповідно до положень Італійського законодавства узуфрукт може бути переданий на весь або частину строку іншій особі (цесіонарію); у Болгарії користувач має право здавати майно в оренду; у Німеччині – узуфрукт не може бути переданий іншій особі, водночас, його здійснення може бути делеговано іншій особі. В Угорщині узуфрукт виникає на підставі договору, акону, судового рішення або відомчого розпорядження.

Строк встановлення узуфрукта для юридичних осіб також відрізняється. Так, в Італії максимальний строк права узуфруктуарія є обмеженим для юридичної особи та становить 30 років. У Швейцарії для юридичних осіб максимальний строк узуфрукту встановлюється до 100 років. Відзначимо, що у всіх правопорядках узуфрукт припиняється зі смертю користувача або з припиненням діяльності юридичної особи, із загибеллю речі, закінченням терміну узуфрукта, порушенням режиму користування тощо. Крім цього, за французьким, болгарським та польським цивільним законодавством узуфрукт припиняється за строком давності (коли право не здійснюється), зокрема, у Франції цей строк становить 30 років, у Болгарії – 5 років, а у Польщі – 10 років. Таким чином, у цивільних кодексах країн Європи детально регламентовано інститут узуфрукта.

На підставі проведеного фрагментарного аналізу правового регулювання досліджуваних відносин у країнах Європейського Союзу, можна зробити висновок, що попри єдиного джерела виникнення узуфрукта, наразі існують різні його правові моделі, відтак, нормативно-правові акти зарубіжних держав по-різному сприймають даний правовий інститут. Так, до першої групи відносно держави, законодавство яких розглядає сервітут й узуфрукт як різні інститути, обмежені речовими правами. До другої групи доцільно віднести країни, де узуфрукт розглядають у якості виду сервітуту. При цьому таку групу можна розділити на дві підгрупи: 1) де узуфрукт існує поряд із особистими сервітутами; 2) узуфрукт виступає видом особистого сервітуту. До третьої групи можливо віднести держави, де узуфрукт так і не було легалізовано, це, зокрема: Узбекистан, Киргизька Республіка, Білорусь, Казахстан і т. д. Можна констатувати, що попри наявні відмінні риси та особливості, пов'язані, у першу чергу, із особливостями правової системи та генезою цивільного законодавства, загальний сутнісний зміст узуфрукта на території більшості сучасних країн залишається незмінним.

Водночас, збереження спільної моделі узуфрукта й досить тривалий досвід її апробації у країнах Європи

дозволяють визначити актуальність даної юридичної конструкції для цивільного права України в умовах оновлення вітчизняного цивільного законодавства з урахуванням євроінтеграційних прагнень нашої держави. У цьому контексті, погоджуючись з професором Р. А. Майдаником, заслуговує на увагу система речових прав на чуже майно за моделлю пандектного (германського) зразка, що містить триланковий поділ речових прав на чуже майно залежно від їх змісту: 1) права користування; 2) права на придбання чужої речі; 3) права на отримання певної цінності за рахунок чужої речі. До першої групи включені сервітутні права (речові та особисті), узуфрукт, а також спадкове право забудови. До другої – переважне право купівлі, право викупу чужого майна, право на присвоєння результатів полювання або рибного лову в результаті використання чужої земельної ділянки або водоймища. До третьої віднесено заставні права у вигляді застави, іпотеки, утримання, ренти нерухомості, речових обтяжень [3, с. 25].

У рамках дослідження вбачається за доцільне провести аналіз Цивільного кодексу Молдови, який було модернізовано й викладено у новій редакції [8]. Більш того, вказаний кодифікований акт було визнано одним із найсучасніших у Європі. Відтак, узуфрукт за чинним цивільним законодавством Молдови розглядається як вид інших речових прав (розділ IV). Відповідно до ст. 395 Глави I Цивільного кодексу Молдови узуфруктом визнається право володіння й користування однією особою (узуфруктуарієм) визначений або такий що визначається період часу річчю іншої особи (номінального власника), отримання її плодів на тих же умовах, що й власник, але з обов'язком збереження властивості (сутності) речі. Предметом узуфрукта можуть бути будь-які неспоживчі речі, що перебувають у цивільному обороті, рухомі або нерухомі, матеріальні або нематеріальні, в тому числі майнова маса, фактична сукупність або частина маси / сукупності. Узуфруктуарій має право володіння річчю, але не може її відчужувати. Узуфруктуарій може повністю або частково здавати в оренду іншій особі рухому річ, яка є предметом узуфрукта, якщо на момент встановлення узуфрукта не встановлено інше. У разі, коли на момент встановлення узуфрукта нерухомість не була передана у найм або оренду, узуфруктуарій не має права передавати її у найм або оренду без згоди номінального власника, або без дозволу судової інстанції, якщо це право не було прямо надано йому на момент встановлення узуфрукта (ст. 398 Цивільного кодексу Молдови), узуфрукт може встановлюватися законом або договором; у передбачених законом випадках узуфрукт може встановлюватися за рішенням суду (ст. 396 Цивільного кодексу Молдови). Необхідно відзначити, що відповідно до молдавського законодавства термін встановлення узуфрукта на користь юридичної особи не може перевищувати 30 років (ст. 397 Цивільного кодексу Молдови) [8].

Варто звернути увагу, що у цивільному кодексі не тільки Молдови, а й більшості кодексів розвинених світових держав не містяться положення щодо визначення господарського відання та оперативного управління, яке було встановлено Господарським кодексом України.

На наш погляд, виникнення й довгострокове існування інститутів права господарського відання та права оперативного управління у вітчизняному праві пов'язалося з державною, планово-регульованою економікою. Таке явище було обумовлено також тим, що держава, перебуваючи у статусі практично монопольного власника основної частини майна, не в змозі самостійно, безпосередньо працювати з усіма своїми об'єктами, й водночас, не бажаючи втратити право власності на ці об'єкти – була вимушена впровадити вищевказані інститути. Як вірно зауважує Р. А. Майданик, наведені інститути не відповідають традиційним уявленням про речові права на чуже майно, зважаючи на їх особливості [3, с. 26]. З урахуванням встановлення на підставі адміністративного акту органу публічної

¹ У римському праві щодо встановлення узуфрукта на споживчі речі використовувалася конструкція «квазіузуфрукта»

влади й права власника (держави, територіальної громади) вилучати майно та припиняти ці правові титули на власний розсуд, право господарського відання та право оперативного управління за своєю сутністю ґрунтуються на ідеї здійснення адміністративної влади власника (держави, територіальної громади) над майном, що закріплене за суб'єктом господарювання на «опублічених» речових правах, які сформовані в системі соціалістичного права.

Впровадження інституту узуфрукта державного та комунального майна покликане замінити архаїчні конструкції права господарського відання та права оперативного управління, які історично сформувалися у управопорядку соціалістичної моделі економіки та ніколи не відповідали змісту та характеру речових права на чуже майно.

Висновки. Незважаючи на те, що на рівні норм спеціального законодавства вже закріплено інститут узуфрукта, як речового права на чуже майно, у чинному Цивільному кодексі України серед переліку видів речових прав на чуже майно узуфрукт не передбачено. Відсутність у Цивільному кодексі України чіткого визначення узуфрукта, що може бути встановленим на всі форми власності – приватну, державну та комунальну, призводить до розриву єдності регулювання речових прав та створює ризик суперечностей у практиці їх застосування. З огляду на фундаментальну природу узуфрукта як класичного обмеженого речового права, яке походить ще з римського приватного права і яке притаманне сучасним європейським правовим порядкам, необхідним є внесення змін до Цивільного кодексу України. Зокрема, має бути запроваджено загальну норму про узуфрукт як речове право на чуже майно, незалежно від форми власності речі, із відповідним визначенням його змісту, обсягу прав узуфруктарія та підстав виникнення і припинення узуфрукта. Позитивним є те, що наразі в межах процесу рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, який здійснюється відповідно до

Концепції оновлення Цивільного кодексу України, Експертною групою з рекодифікації речового права вже підготовлено проєкт нової глави «Узуфрукт». Це створює передумови для усунення зазначеної прогалини і формування єдиної, комплексної системи речових прав, яка відповідатиме принципам правової визначеності та забезпечить стабільність та різноманітність речових відносин в Україні.

Потребує легалізації дефініція та ознаки категорії «узуфрукт», під яким необхідно розуміти право володіння й користування узуфруктуарієм на певний строк річчю іншої особи (власника), які вона здатна приносити, отримання плодів та доходів, на тих же умовах, що й власник, однак, з обов'язком збереження призначення речі. Узуфруктуарій має право володіння та користування річчю з певною метою, але не має права її відчужувати. Право узуфрукта може бути надано як фізичній особі, так і юридичній особі. Вбачається за можливе встановлення права узуфрукта й відносно підприємства як єдиного майнового комплексу. Об'єктом права узуфрукта з метою отримання прибутку можуть виступати рухомі або нерухомі речі, гроші та документарні цінні папери.

Таким чином, можна констатувати, що узуфрукт повинен наділяти можливістю використання плодів, які здатна давати річ протягом певного строку, що, у свою чергу, передбачає обов'язкову державну реєстрацію його виникнення, зміни та припинення, збереження призначення речі й неможливість її зміни користувачем узуфрукта без згоди власника речі. Право узуфрукта може виникати за договором, заповітом, на підставі закону, судового рішення або в інших випадках, передбачених чинним законодавством України. Узуфрукт повинен забезпечувати управоможеної особі гарантоване право користування та одержання прибутку, плодів та доходів, яке не може бути безпідставно припинено за бажанням власника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року № 4196-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>
2. Закон України «Про управління об'єктами державної власності» (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2006, № 46, ст. 456) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>
3. Майданик Р.А. Речове право: пріоритети та перспективи. Матеріали Київських правових читань. Київ, 22 березня 2019. К.: Алерта, 2019. 266 с.
4. Нагнибіда В.І. Підстави виникнення прав користування чужими речами: зарубіжний досвід. *Приватне право і підприємництво*. 2010. № 9. С. 155–158.
5. Цюра Вадим Васильович. Речові права на чуже майно : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2007.
6. Гужва А.М. Узуфрукт: традиція європейського приватного права та перспективи рецепції цивільним правом України, Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів : колективна монографія / О.І. Вигovskyй, Н.Ю. Голубева, С.Д. Гринько та ін. ; за ред. проф. Довгерт А.С. і проф. Харитонов О.О. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 674 с. С. 271–298.
7. Барон Ю. Система римського громадянського права. В 6 кн. СПб: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. 1100 с.
8. О модернизации Гражданского кодекса и внесении изменений в некоторые законодательные акты: Закон Республики Молдова от 15.11.2018 г. № 133. URL: <https://cdn.nestjs.wipolex.wji.prd.web1.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/22035>
9. Ірина Селіванова. Відміна ГК України: які наслідки прийняття законопроекту для закладів охорони здоров'я. Юридична газета online. 26 лютого 2025 року, URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/vidmina-gk-ukrayini-yaki-naslidki-priynyattya-zakonoproektu-dlya-zakladiv-ohoroni-zdorovya.html>

СПАДКУВАННЯ ЦИФРОВИХ АКТИВІВ: ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ

INHERITANCE OF DIGITAL ASSETS: REGULATORY FEATURES

Шаповал К.О., студентка І курсу магістратури
факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наконечна Д.О., студентка І курсу магістратури
факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядаються актуальні питання правового регулювання спадкування цифрових активів в Україні. Автори виявляють суттєві термінологічні неузгодженості в українському законодавстві щодо віртуальних активів, акцентуючи увагу на суперечностях між Законом України «Про віртуальні активи» та Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення». Дослідження аналізує вплив цифровізації на спадкове право за двома напрямками: трансформація способів вираження волі та включення цифрових активів до спадкової маси.

У роботі пропонується комплексний підхід до цифрового спадкування, що охоплює чотири ключові етапи: ідентифікація цифрових активів, визначення їх складу, процедури доступу та способи збереження. Автори аналізують різні наукові класифікації цифрових активів та режимів їх спадкування, включно з класифікацією за фінансовою цінністю, особистим характером та технологічними особливостями.

У статті розглядаються основні виклики цифрового спадкування: недостатність правового регулювання, проблеми конфіденційності, технічні обмеження щодо доступу та трансграничний характер цифрових активів. Особливу увагу приділено міжнародним практикам управління цифровими активами після смерті, зокрема прикладам від компаній Apple, Facebook і Google, а також відповідній судовій практиці.

У статті подано практичні рекомендації щодо вдосконалення українського законодавства, включно з імплементацією спеціальних положень у Цивільний кодекс щодо спадкування цифрових активів, розробкою спеціалізованої правової бази для цифрової спадщини та впровадженням механізмів цифрового заповіту. Автори роблять висновок, що необхідне системне та прогресивне правове регулювання для того, щоб цифрова спадщина не залишалася в «правовому вакуумі», а набула належного статусу в системі цивільного права.

Дослідження робить внесок у розвиток правової теорії в сфері цифрового спадкування та пропонує практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства у цій галузі.

Ключові слова: цифрові активи, віртуальні активи, спадкове право, спадкування цифрових активів, цифровий заповіт, цифрова спадщина, приватне право, цивільне право.

The article examines the current issues of legal regulation concerning the inheritance of digital assets in Ukraine. The paper identifies significant terminological inconsistencies in Ukrainian legislation regarding virtual assets, highlighting the contradictions between the Law of Ukraine "On Virtual Assets" and the Law of Ukraine "On prevention and counteraction to the legalization (laundering) of proceeds from crime, the financing of terrorism and the financing of the proliferation of weapons of mass destruction". The study analyzes the impact of digitalization on inheritance law through two aspects: transformation of legal will expression methods and the inclusion of digital assets in inheritance.

The research proposes a comprehensive approach to digital inheritance, examining four essential stages: identification of digital assets, determination of their composition, access procedures, and preservation methods. The author analyzes various scientific classifications of digital assets and their inheritance regimes, including categorization by financial value, personal nature, and technological features. The paper addresses key challenges in digital inheritance: insufficient legal regulation, confidentiality issues, technical access limitations, and the transborder nature of digital assets. Special attention is given to international practices of digital asset management after death, including examples from companies like Apple, Facebook, and Google, and relevant court practice.

The article presents practical recommendations for improving Ukrainian legislation, including the implementation of specific provisions in the Civil Code regarding digital assets inheritance, development of a dedicated legal framework for digital legacy, and introduction of digital will mechanisms. The authors conclude that systematic and forward-looking legal regulation is necessary to ensure that digital heritage does not remain in a "legal vacuum" but receives proper status within the structure of civil law. The research contributes to the development of legal theory in the field of digital inheritance and provides practical recommendations for improving legislation in this area.

Key words: digital assets, virtual assets, inheritance law, digital inheritance, digital inheritance, digital will, digital legacy, private law, civil law.

Постановка проблеми. В епоху розвитку технологій значна частина матеріальних та нематеріальних благ людини перемищується у цифровий простір. Єдиного уніфікованого визначення поняття «цифровий актив» на сьогодні не існує, але загалом під ним розуміють будь-який актив, що існує у цифровій формі, має певну цінність і може бути об'єктом обміну, зберігання або інвестування через електронні засоби, тобто бути об'єктом цивільного обігу. З точки зору приватного права, цифрові активи можна окреслити як новий клас активів. Актив, в свою чергу, можна визначити як сукупність прав та обов'язків особи щодо речей та інших осіб. На підставі цього, за аналогією, цифрові активи в найзагальнішому сенсі – це окрема частина багатства особи, що складається з активів, які існують виключно у цифровій формі. Типові приклади цифрових активів – це файли, збережені на комп'ютері або іншому пристрої для зберігання даних, файли в хмарному сховищі, дані електронних акаунтів, придбані цифрові товари (наприклад, електронні книги), облікові записи в соцмережах, криптовалюти (наприклад, Bitcoin,

Ethereum), токени, NFT (невзаємозамінні токени), цифрові цінні папери, цифрові гроші центрального банку (CBDC).

З появою все більшої кількості цифрових активів виникає питання їх спадкування. Як забезпечити передачу цифрових активів спадкоємцям? Які правові аспекти необхідно враховувати? Чи можна включити криптовалюту чи NFT до заповіту? Спадкування цифрових активів – це нова і водночас складна сфера, яка стрімко набирає актуальності. Вона потребує ґрунтовного вивчення та чіткого правового регулювання, адже традиційні норми спадкового права не завжди здатні охопити всі особливості цифрового майна. Без належного законодавчого підґрунтя існує ризик, що цінні активи можуть бути втрачені або залишитися недоступними для спадкоємців. Україна не є єдиною країною, що стикається з проблемою спадкування цифрових активів. У більшості держав світу немає єдиного визначення цифрової спадщини, а питання успадкування цифрових активів залишається або недостатньо врегульованим, або зовсім не врегульованим. Крім того, з приводу спадкування цифрових активів виникають

етичні питання. IT-об'єкти часто містять особисту, а іноді й конфіденційну інформацію про власника та його оточення, що піднімає питання етичності надання доступу до цих цифрових активів іншим особам, окрім їх власника.

Тож мета цієї роботи полягає в дослідженні правового статусу цифрових (віртуальних) активів та визначенні особливостей їх спадкування в Україні, розгляді існуючих проблем та розробці рекомендацій щодо вдосконалення законодавства у сфері спадкування цифрових активів. Водночас хочемо звернути увагу на поняття цифрового заповіту, а також практичні аспекти успадкування цифрових активів.

Актуальність роботи пояснюється глобальними процесами цифровізації суспільства, внаслідок яких цифрові активи стають невід'ємною складовою приватного життя та майна особи, однак правове регулювання їх спадкування залишається на початковому етапі розвитку як в Україні, так і в більшості країн світу. Економічна значущість дослідження підкріплюється стрімким зростанням вартості окремих видів цифрових активів, які становлять дедалі більшу частку майна сучасної людини. Додаткову актуальність роботі надає транскордонний характер цифрових активів, що створює складнощі з визначенням юрисдикції та застосовного права. Водночас, питання спадкування цифрових активів порушує важливі етичні проблеми, пов'язані з конфіденційністю та доступом до особистих даних померлого.

Джерельну базу дослідження склали нормативно-правові акти, наукові публікації вчених-юристів у сфері приватного права, зокрема Заїка Ю., Кобильнік Д.А., Гулейков І.Ю., Калітенко О., Вовк М., Ларченко М., а також роботи іноземних спеціалістів у сфері віртуальних активів: Á. Juhász, D. Klasiček, P. Szewajdler.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі та засобах масової інформації вживається досить багато понять на позначення цифрових активів, зокрема «криптовалюта», «віртуальні активи», «цифрові валюти», «віртуальні валюти», «криптоактиви». Варто зазначити, що поняття «цифрові активи» та «віртуальні активи» є взаємозамінними та визначають форму представлення активу (цифрову, електронну). В сукупності цифрових активів можна виділити віртуальні товари, які є нематеріальними об'єкти, які купуються користувачами соціальних мереж і онлайн-ігор; а також криптоактиви, які базуються на технології блокчейн. В свою чергу криптоактиви включають в себе криптовалюти (цифрові валюти), віртуальні токени (NFT) та цифрові валюти центральних банків (CBDC), які будуть на технології блокчейн [1]. В подальшому в роботі поняття «цифрові активи» та «віртуальні активи» будуть вживатися як синонімічні.

Спочатку вважаємо за необхідне зупинитися на дефініції цифрових (віртуальних) активів в Україні. Для вирішення питань пов'язаних з обігом віртуальних активів в Україні Верховною Радою України був прийнятий Закон № 2074-IX «Про віртуальні активи». У ч. 1 Прикінцевих та перехідних Положень Закону зазначено, що він набирає чинності з дня набрання чинності законом України про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами, але не раніше дня опублікування цього Закону. На сьогодні Закон все ще не набрав чинності. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1 цього Закону віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [2].

Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсю-

дження зброї масового знищення» від 06 грудня 2019 р. містить інше визначення віртуального активу, відповідно до якого віртуальний актив є цифровим вираженням вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати, і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей [3]. Тобто складається ситуація, коли одне й те саме поняття має абсолютно різне юридичне трактування. Зрозуміло, що наведене вище визначення віртуальних активів було введено в національне законодавство виключно з метою протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом та фінансуванню тероризму. Однак воно є складним для розуміння і не зовсім прийнятним, якщо ми говоримо про віртуальні активи як про об'єкт цивільного обороту [4]. Закон «Про віртуальні активи» акцентує увагу саме на юридичному та цивільному аспекті віртуальних активів, і тому, як ці активи можуть бути використані в цивільному обороті. Закон № 361-IX фокусується більше на фінансовому аспекті віртуальних активів. Тому ці розбіжності необхідно врахувати до набрання чинності Законом № 2074-IX, оскільки вони можуть вплинути на подальше регулювання обігу та спадкування цифрових активів в Україні.

Цифровізація впливає на спадкове право як галузь приватного права щонайменше у двох напрямках. З одного боку, цифровізація трансформує способи вираження юридичної волі, що породжує питання про доцільність визнання нових форм, зокрема цифрового заповіту, нарівні з усталеними традиційними формами складення заповіту. З іншого боку, викликає суперечки й те, чи можуть цифрові активи входити до складу спадщини, і якщо так – то як саме. Яку цінність їм слід надавати та як слід трактувати різні типи цифрових активів? Відповідь залежить від правової оцінки цифрових активів у приватному праві. У разі, якщо такі активи визнаються об'єктами права власності або підпадають під право вимоги, вони можуть регулюватися нормами спадкового права. Водночас, з огляду на відсутність усталеного підходу щодо правової природи цифрових активів, дискусія щодо спадкування цифрових активів наразі має гіпотетичний характер [5].

В Цивільному кодексі України неконкретизоване поняття «спадкування цифрових активів», проте загальні положення про спадкування, викладені в статтях 1216, 1217, 1218 ЦК України поширюються на цифрові активи [6]. Зокрема під сукупністю прав і обов'язків, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті, як це зазначено в статтях 1216, 1218 ЦК України, можна розуміти й права на цифрові активи, якщо ці активи є частиною майна спадкодавця. В цьому контексті варто згадати постанову Верховного Суду від 1 серпня 2018 року у справі № 592/11194/14-ц (провадження № 61-13759св18), де Суд зазначав, що спадкування є формою правонаступництва, що реалізується спадкоємцем у межах обсягу спадкової маси та не включає процесуальні права й обов'язки спадкодавця, які ним не реалізовані за життя [7]. Таким чином, цифрові активи можуть бути включені до спадщини за умови, що вони не мають специфічних обмежень щодо їх передачі, таких як, наприклад, доступ до акаунтів чи технічні аспекти передачі прав на криптовалюти чи інші цифрові активи. В цьому контексті, варто також згадати, що у 2023 році до Цивільного кодексу України була внесена доповнення у вигляді статті 179-1, внаслідок чого виникло нове поняття – «цифрова річ». Відповідно до закону, цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. *Цифровою річчю є віртуальні активи*, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті. Особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше

не встановлено цим Кодексом, законом або не впливає із сутності цифрової речі [6]. Звісно на практиці застосування загальних вказаних положень ЦК України до цифрових активів стикається з низкою труднощів, пов'язаних з їх нематеріальністю, мінливістю та транскордонним характером. Невизначеність правового статусу цифрових активів, відсутність єдиних критеріїв їх оцінки та складнощі з доведенням права власності ускладнюють процес цифрового спадкування [8]. На підставі цього можна сказати, що спадкування цифрових (віртуальних) активів – це перехід сукупності майнових прав та, у виключних випадках, зобов'язань, що виникають із володіння, користування або розпорядження цифровими активами, від спадкодавця до спадкоємця у порядку, встановленому законом.

Спадкування цифрових активів здійснюється згідно статтею 1217 ЦК України здійснюється двома шляхами: за заповітом або за законом [6]. Якщо фізична особа не залишила заповіту, або заповіт виявився недійсним, або відсутні умови, які зазначені у заповіті з умовою, або спадкоємці за заповітом не прийняли спадщину, або фізична особа розпорядилася лише частиною свого майна настає спадкування за законом. Спадкування за заповітом загалом не викликає питань, оскільки спадкодавець може чітко зазначити в ньому, хто і як буде розпоряджатися його цифровими активами. У заповіті можуть бути вказані конкретні паролі, логіни до облікових записів, паролі доступу до криптовалюти тощо. Проте спадкування цифрових активів за законом є більш ускладненим процесом, оскільки реалізація спадкових прав на такі активи часто залежить від наявності технічних засобів доступу – зокрема, ключів, паролів, ідентифікаторів або іншої конфіденційної інформації, якою володіє, в більшості випадків, лише потенційний спадкодавець, без якої використання чи ідентифікація цифрових активів є неможливою.

О. Калітенко зазначає, що спадкування цифрових активів передбачає кілька етапів. Першим кроком у цифровому спадкуванні є визначення складу цифрових активів – файлів, акаунтів, електронних документів, криптовалют – які підлягатимуть спадкуванню. Список є невичерпним, але має охоплювати ключові категорії. Другим етапом є аналіз законодавства країни, де проживає спадкодавець, щоб з'ясувати, чи дозволяє воно спадкування цифрових активів. Наступний етап – визначення волі спадкодавця: хто отримає доступ, що саме буде передано, які паролі та засоби захисту слід надати тощо. Також важливо обрати спеціалізовані сервіси для управління цифровою спадщиною – деякі платформи (наприклад, Apple) вже дозволяють призначити «цифрового спадкоємця» або автоматично видаляти дані після смерті. Для уникнення правових проблем варто скласти окремий документ із чіткими вказівками щодо функціонування цифрової спадщини спадкодавця – так званий цифровий заповіт, який потрібно періодично переглядати та оновлювати, аби він залишався актуальним [9]. Цифровий заповіт – це унікальний документ, що має особливу специфіку, враховуючи розвиток технологій та цифрових активів. Він дозволяє чітко визначити, як буде функціонувати цифрова спадщина після смерті особи. Це може включати вказівки щодо доступу до онлайн-акаунтів, цифрових активів, електронних документів та інших ресурсів. Цифровий заповіт містить інформацію про місце зберігання паролів та інших засобів доступу до цифрових активів, що значно спрощує процес складання заповіту для спадкоємців [10].

Говорячи про цифровий заповіт як одну з форм розпорядження цифровими активами на випадок смерті, варто звернути увагу на специфіку його змісту, юридичної сили та практичного застосування. В науковій літературі досить часто термін «цифровий заповіт» помилково тлумачать як документ, що містить положення щодо цифрових активів у разі смерті. Однак зазначений термін стосується не змісту заповіту, а форми його створення, тобто цифровий

заповіт – це загальний термін для заповітів, які складено не традиційним способом, а за допомогою цифрових інструментів. Формування цифрового заповіту – це не лише перелік активів, а й визначення спадкоємців, паролів доступу, механізмів управління конфіденційною інформацією, умов збереження чи видалення певних даних. Навіть якщо людина створить такий перелік цифрових активів, включення всієї цієї інформації до заповіту викликає серйозні занепокоєння – зокрема з огляду на конфіденційність. До того ж, оновлення паролів і створення нових акаунтів впливає і на зміст заповіту. Проте проблему конфіденційності можна частково вирішити, якщо паролі будуть додані до заповіту у вигляді закритого додатка або міститимуться в окремому документі.

Оформлення цифрової спадщини пов'язане з декількома питаннями: виявлення цифрових активів (тобто встановлення наявності та правового статусу цифрових активів що належать спадкодавцю); визначення складу цифрової спадщини; отримання доступу до цифрових активів; збереження цифрової інформації.

Виявлення об'єктів цифрової спадщини є складним питанням, оскільки потенційний спадкодавець може існувати в цифровому просторі анонімно (або наприклад, під вигаданим нікнеймом або навіть мати декілька акаунтів, не пов'язаних між собою жодним чином). У таких випадках складно ідентифікувати, чи дійсно певний цифровий актив або обліковий запис належить конкретній особі. Крім того, сам цифровий актив може мати складну структуру, знаходиться будь-де і бути доступним на різних пристроях та з різних точок світу. В такому випадку до пошуку об'єктів цифрової спадщини мають бути залучені: адвокати, нотаріуси та самі спадкоємці (самостійно або за допомогою адвоката, нотаріуса) [11].

Визначення складу цифрової спадщини також є важливим аспектом, адже від чіткого розуміння, які саме цифрові активи входять до спадку, залежить подальше оформлення спадкових прав. Наприклад, Гулейкова пропонує до складу цифрової спадщини відносити: 1) особисті цифрові активи – електронні листи, документи, збережені на комп'ютерах та інших портативних цифрових пристроях, мультимедійний контент, зокрема фотографії та відео, збережені на різних цифрових пристроях, контент, збережений у профілях соціальних мереж, контакти, збережені в електронній пошті або мобільних телефонах, бали лояльності за різні підписки та послуги, що користувач отримує, тощо; 2) фінансові цифрові активи – дані онлайн-банкінгу, ідентифікатори користувачів та паролі для інтернет-банкінгу та інших онлайн-транзакцій, онлайн-страхування, взаємні фонди, акції та інші інвестиції, віртуальна власність та цінні товари, що розміщені на онлайн-ігрових платформах, деталі кредитних та дебетових карткових транзакцій, електронні гаманці, що використовуються для онлайн-азартних ігор тощо; 3) професійні цифрові активи – доменні імена, офіційні електронні адреси, облікові записи в соціальних мережах, контент блогів та вебсайтів, візуальний контент та інші системи управління контентом (CMS), що використовуються, бази клієнтів онлайн-бізнесу, аукціонні майданчики тощо; 4) технічні цифрові активи – паролі для різних цифрових послуг, комп'ютерних мереж, журналів резервного копіювання пристроїв: як локальних, так і хмарних, послуг вебхостингу, програмних проєктів: як корпоративних, так і індивідуальних тощо [8]. Науковець Дубравка Класічек пропонує розрізняти цифрові активи у складі спадщини за проблемами, що виникають щодо їх спадкування, виділяючи такі категорії: 1) цифрові активи, що зберігаються на електронному пристрої або подібному носії, створені власником пристрою; 2) цифрові облікові записи та їхній зміст, що зберігається на серверах онлайн-платформ; 3) цифрові активи, придбані через онлайн-платформи; 4) криптовалюти. На думку Класічек, цифрові активи, що належать до однієї категорії, можуть

однаково розглядатися з точки зору спадкового права [12]. Заслугує на увагу й класифікація Павела Швайдлера. Він пропонує два типи поділу: за фінансовою цінністю (фінансово цінні та нефінансові активи) та за особистим характером (персональні й неперсональні цифрові активи). У випадку цифрових активів, що мають виключно фінансову цінність (наприклад, монети, криптовалюти, токени та інші цінні цифрові активи), Швайдлер вважає, що через їхню фінансову вартість вони мають входити до складу спадщини [13]. Агнеш Юхас пропонує іншу класифікацію. Частково спираючись на поділи, запропоновані вищезгаданими авторами, класифікація вченої ґрунтується на «поведінці» цифрових активів. Відповідно, вона виділяє три групи цифрових активів: 1) цифрові активи, що за своєю природою подібні до речей – вони поведуться як об'єкти у фізичному світі. Хоча ними не можна володіти у традиційному сенсі, власник реалізує щодо них права, подібні до прав власності: може (в цифровому форматі) володіти, користуватися та розпоряджатися; 2) цифрові активи, що за своєю природою подібні до вимог – до них, передусім, належать криптовалюти; 3) цифрові активи, що мають інформаційний характер – ці активи мають переважно особистий характер і включають елементи (наприклад, акаунти в соціальних мережах, електронна пошта тощо), що безпосередньо пов'язані з особистістю померлого [5]. Узагальнюючи позиції дослідників, ми пропонуємо застосовувати комплексний підхід до визначення складу цифрової спадщини та її правового режиму. Такий підхід передбачає врахування як юридичної природи активу (чи є він майновим, інформаційним або персоніфікованим), так і контексту доступу до нього (локальне зберігання, хмарні сервіси, платформи із сервісними умовами, що обмежують передачу прав).

Доступ до цифрової спадщини є одним із ключових викликів у процесі спадкування, адже саме можливість увійти до акаунтів, цифрових гаманців визначає фактичну реалізацію спадкових прав. Доступ до цифрової спадщини може мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Об'єктивний доступ означає наявність фактичної технічної можливості отримати доступ до цифрових активів. Йдеться, зокрема, про наявність паролів, логінів, приватних ключів, двофакторної автентифікації, резервних кодів, а також фізичного доступу до пристроїв (ноутбуків, смартфонів, зовнішніх накопичувачів тощо). Суб'єктивний доступ полягає у праві конкретної особи на отримання доступу до цифрового активу відповідно до закону або заповіту. Такий доступ передбачає право користування або володіння цифровим активом, але не завжди гарантує технічну реалізацію цього права. Ефективне спадкування цифрових активів можливе лише за умови поєднання суб'єктивного права та об'єктивної можливості доступу.

Сьогодні лише окремі цифрові сервіси пропонують користувачам можливість визначити заздалегідь осіб, які отримують доступ до їхніх даних після смерті. Водночас у разі відсутності відповідного волевиявлення спадкодавця або спеціальних функцій з боку сервісів, доступ до цифрової спадщини ускладнюється, а в ряді випадків – стає неможливим без судового втручання. Наприклад, компанія Apple запровадила функцію Digital Legacy, тобто цифрова спадщина, яка дозволяє передавати доступ до iCloud померлої особи тим людям, яких вона обрала ще за життя (до 5 осіб). Ці «цифрові спадкоємці» можуть отримати доступ лише до хмарних даних, а не до самого пристрою. Для цього потрібен спеціальний ключ або QR-код, а також свідоцтво про смерть. Доступ діє протягом трьох років, після чого інформація безповоротно видаляється. Facebook також дає змогу заздалегідь призначити «спадкоємця акаунта», який зможе керувати сторінкою після смерті користувача. У разі його відсутності – акаунт можуть видалити або перевести в меморіальний режим. Тоді обліковий запис отримає помітку «Світла пам'ять».

Навіть якщо померлий заздалегідь не обрав спадкоємця, його близька людина також може звернутися до Facebook із проханням видалити акаунт [14]. Instagram не передбачає можливості заздалегідь призначити цифрового спадкоємця. У разі смерті користувача, хтось із родичів або близьких має подати документи, що підтверджують факт смерті. Після цього доступні два варіанти: видалення облікового запису або його перетворення на меморіальний. Меморіальний акаунт в Instagram фактично «заморожується»: на сторінці з'являється позначка «Світла пам'ять», зберігається весь опублікований контент, але сам профіль більше не буде з'являтися у рекомендаціях. При цьому керувати таким акаунтом або змінювати інформацію в ньому неможливо – соціальна мережа не надає доступу навіть близьким особам [14]. Google має подібний механізм для поштових акаунтів, а мережа X (Twitter) дозволяє лише видалення сторінки без доступу до її вмісту. Месенджери, наприклад Telegram, пропонують лише налаштувати термін неактивності, після якого обліковий запис видалиться автоматично. З питання доступу до цифрової спадщини навіть існує прецедент в судовій практиці. Зокрема, у 2015 році Рейчел Томпсон, вдова без заповіту, зіткнулася з відмовою компанії Apple надати їй доступ до облікового запису iCloud її покійного чоловіка, де зберігалося понад 4 500 сімейних фотографій та 900 відео. Незважаючи на те, що вона була єдиною спадкоємицею та виконавицею спадщини, Apple вимагала окремого судового рішення для надання доступу. Позивачка зазначала, що на телефоні її чоловіка містяться фото та відео їх маленької доньки разом з батьком. У 2019 році Центральний окружний суд Лондона задовольнив її позов, зобов'язавши Apple надати доступ до цифрових матеріалів. Суддя зазначив необхідність чіткого правового механізму для вирішення подібних питань, що стають дедалі актуальнішими [15].

Збереження цифрової спадщини – тема не лише технічна чи юридична, а передусім емоційно-особиста. Ми роками живемо онлайн-життям, але рідко замислюємося, що буде з ним після нашої смерті. Хто матиме право зайти в наші акаунти? Як зберегти листи чи фотографії, які є важливими спогадами для родини? Що робити з криптогаманцем, якщо ніхто не знає паролі? У контексті збереження цифрової спадщини важливо звернути увагу на міжнародні нормативні акти, зокрема на Хартію ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини (UNESCO Charter on the Preservation of the Digital Heritage), ухвалену у 2003 році. Цей документ є першою спробою на глобальному рівні визначити цінність цифрової спадщини як об'єкта, що має культурне, історичне, наукове та правове значення, а також потребує збереження для майбутніх поколінь. Згідно з Хартією, цифрова спадщина охоплює «унікальні ресурси людської культури, створені в цифровій формі або оцифровані для збереження і доступу в майбутньому». Сюди віднесено тексти, бази даних, зображення, мультимедійний контент, вебсайти, програмне забезпечення тощо. ЮНЕСКО підкреслює, що такі об'єкти часто є крихкими та вразливими до втрати через швидкий розвиток технологій, моральне старіння форматів і залежність від програмного забезпечення, апаратного забезпечення або цифрових платформ [16]. У юридичному контексті Хартія не має обов'язкової сили, проте її норми мають вагомe значення для формування правової доктрини та національного законодавства у сфері цифрового спадкування. Вона закладає ідеологічні та концептуальні засади для подальшого правового регулювання питань збереження цифрових об'єктів, зокрема після смерті їхнього творця чи власника. Врахування положень Хартії ЮНЕСКО у національній правотворчості дозволить забезпечити цілісність цифрової спадщини, її правову охорону та доступ до неї як до частини культурної ідентичності.

Юридичне оформлення спадкування цифрових активів супроводжується низкою складних та поки що не до

кінця врегульованих проблем, які постають як перед законодавцями, так і перед спадкоємцями. Однією з головних проблем є недостатня правова регламентація на національному рівні

На сьогодні цивільного та спадкового права не враховують специфіки цифрових активів – зокрема їх нематеріальної природи, швидкоплинності та технологічної залежності. У багатьох країнах цифрові активи не розглядаються окремо від традиційного майна, що призводить до плутанини під час спадкового процесу. Серед основних викликів у науці приватного права виділяють: відсутність чітких визначень, конфіденційність та захист персональних даних, проблеми з доступом [17]. Одним із перспективних шляхів вирішення зазначених проблем є прийняття спеціального законодавства, що встановлювало б чіткий правовий статус цифрових активів, а також регламентувало б порядок їх спадкування. До таких механізмів можна, наприклад, віднести: цифрові заповіді, які дозволять власнику за життя визначити порядок передачі своїх цифрових активів; механізми управління цифровими активами, які передбачають можливість призначення спадкоємця або довіреної особи; цифрові скриньки – спеціальні програми, що дають змогу безпечно зберігати паролі, документи та інші конфіденційні дані, які можуть бути передані спадкоємцям за певних умов.

У національному цивільному законодавстві вже існує прецедент виокремлення певних категорій об'єктів як таких, що підлягають спадкуванню в особливому порядку (наприклад, земельні ділянки – ст. 1225 ЦК, пенсії та інші соціальні виплати – ст. 1227 ЦК, страхові суми – ст. 1229 ЦК, депозити в банках – ст. 1228 ЦК тощо). Деякі вчені пропонують на основі аналогії закону внести зміни до Цивільного кодексу України, доповнивши його статтею 1230-1 «Спадкування права на цифрові речі», що закріплювала б спеціальний порядок набуття у спадщину цифрових активів [11]. Більш структурним рішенням може бути створення окремого розділу Цивільного кодексу, який регламентував би порядок спадкування окремих категорій об'єктів спадщини, включно з цифровими активами, подібно до порядку спадкування підприємств, об'єктів інтелектуальної власності або нерухомості [18]. Вважаємо, що зазначена пропозиція є доцільною; враховуючи швидкий темп зростання обсягу цифрових активів у приватній сфері, а також юридичну невизначеність їхнього правового статусу, інкорпорація відповідного регулю-

вання до Цивільного кодексу сприятиме правовій визначеності, передбачуваності та ефективному захисту прав спадкоємців.

Висновки. Спадкування цифрових активів стикається з суттєвими правовими та технічними викликами, що зумовлені специфічною природою таких активів. Законодавча неврегульованість правового статусу цифрових активів, термінологічна неузгодженість та відсутність механізмів їх передачі у спадок створюють правову невизначеність, що негативно впливає на захист прав спадкоємців. Наявність у законодавстві України різних підходів до визначення цифрових активів – один із ключових викликів для формування ефективного правового регулювання у цій сфері. Закон України «Про віртуальні активи» та Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» містять різні дефініції, що створює колізії при правозастосуванні. Водночас доповнення Цивільного кодексу України статтею 179-1 та введення поняття «цифрова річ» стало важливим кроком до включення цифрових активів до сфери цивільного обороту.

Спадкування цифрових активів потребує комплексного підходу, що враховуватиме не лише юридичну природу таких активів, але й технічні аспекти доступу до них. Виявлення цифрових активів, визначення їх складу, отримання доступу та забезпечення збереження становлять єдиний процес спадкування, кожен етап якого має свої особливості та ризики. Вирішення проблем спадкування цифрових активів в Україні вбачається можливим через:

- внесення змін до цивільного законодавства (наприклад, запровадження окремої статті або розділу щодо спадкування цифрових речей);
- розробки законодавства про цифрову спадщину як автономного правового інституту;
- впровадження механізмів цифрових заповітів та юридичного визнання волі спадкодавця в електронній формі.

Очевидно, що питання спадкування цифрових активів не може залишатися поза увагою доктрини та законодавця. Наявність чітких правових рамок дозволить не лише захистити інтереси спадкоємців, а й забезпечити прозорість, правову визначеність і передбачуваність правовідносин у цифровому середовищі. Саме системне і випереджувальне правове регулювання стане запорукою того, що цифрова спадщина не перетвориться на «правовий вакуум», а отримав належне місце в структурі цивільного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яксун В.С. Поняття цифрових активів та їх види. *Діджиталізація економіки як елемент сталого розвитку України та Таджикистану (DigEco)*. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/12/208.pdf> (дата звернення: 07.04.2025).
2. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 р. №2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 07.04.2025).
3. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2009 р. №361-IX. Дата оновлення: 09.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#n6> (дата звернення: 07.04.2025).
4. Кобильнік Д.А., Безпалько Ю.Ю., Шаповал К.О. Правове регулювання сплати податків при використанні віртуальних активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 363–367. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/87.pdf (дата звернення: 07.04.2025).
5. Juhász, Ágnes Inheriting Digital Assets – A Glimpse Into the Future. *Juridical Tribune – Review of Comparative and International Law*. 2024. Vol.14. № 4. P. 547–563.
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV. Дата оновлення: 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5734> (дата звернення: 09.04.2025).
7. Рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 1 серпня 2018 року у справі №592/11194/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75917767>.
8. Гулейков І. Ю. Цифрові активи в цивільному обороті України: дис. ... канд. філософ. наук: 25.03.2025 / Наук.-досл. інст. приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2025. 243 с. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1050> (дата звернення: 09.04.2025).
9. Калітенко О. Саморегулювання в сфері цифрового спадкування: окремі аспекти. *Юридичний вісник*. 2023. №4. С. 38–43. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2023/5.pdf (дата звернення: 09.04.2025).
10. Вовк М. Особливості правового регулювання спадкування цифрових активів та інтелектуальної власності в умовах розвитку блокчейн-технологій. *Академічні візії*. 2024. №35. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1384> (дата звернення: 10.04.2025).
11. Загоруй Л.М., Загоруй І.С. Цифрова спадщина: проблеми формування і перспективи. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. №1(47). С. 71–82. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/812/803> (дата звернення: 10.04.2025).

12. Klasiček, D. Inheritance Law in the Twenty-First Century: New Circumstances and Challenges. In: Gstrein, O.J., Fröhlich, M., van den Berg, C., Giegerich, T. (eds). *Modernising European Legal Education (MELE)*. Springer. 2023. Vol. 10. P. 235–251 URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-40801-4_15.
13. Szwajdler, P. Digital assets and inheritance law: How to create fundamental principles of digital succession system? *International Journal of Law and Information Technology*. 2023. Vol. 31. №2. P. 144–168. URL: <https://doi.org/10.1093/ijlit/eaad014>
14. Цифрова смерть: що це таке та як до неї підготуватися. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/09/19/256604/> (дата звернення: 10.04.2025).
15. Applying To Access A Deceased's Digital Assets. URL: <https://www.nelsonslaw.co.uk/rachel-thompson-v-apple/> (accessed: 10.04.2025).
16. UNESCO. Charter on the Preservation of the Digital Heritage / United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. 2003. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000179529> (дата звернення: 11.04.2025).
17. Ларченко М. О., Ткач О. О. Юридичне оформлення процесу спадкування цифрових активів. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. №13. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-13-01-08> (дата звернення: 11.04.2025).
18. Заїка Ю. Напрямки вдосконалення спадкового законодавства в контексті його рекодифікації. *Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку* : матеріали XVIII міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 28 лютого 2020 р.). Харків : Право, 2020. 480 с. С. 229–232. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/> (дата звернення: 11.04.2025).

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.454

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/37>

ЗМІСТ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ НА СТАДІЇ ВІДКРИТТЯ ПРОЦЕДУРИ ПРЕВЕНТИВНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ

THE CONTENT OF PROCEDURAL ACTIONS OF THE COMMERCIAL COURT AT THE STAGE OF THE PREVENTIVE RESTRUCTURING PROCEDURE OPENING

Вечірко І.О., к.ю.н.,

доцент кафедри фундаментальних і приватно-правових дисциплін

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Стаття присвячена дослідженню змісту процесуальних дій господарського суду на першій стадії застосування до боржника процедури превентивної реструктуризації. Автором сформульовано завдання суду у справах про застосування процедури превентивної реструктуризації, серед яких зокрема визначено забезпечення законності, ефективності та оперативності проведення процедури. Специфічні завдання суду у справах про застосування процедури превентивної реструктуризації впливають на функції суду у цій процедурі. Зміст процесуальних дій суду в процесі розгляду справи про застосування зазначеної процедури залежить від стадії провадження, а також від того, який порядок передбачено законом для розгляду справи – загальний або спрощений. Звертається увага, що на першій стадії застосування процедури судом має бути здійснена оцінка змісту заяви боржника про відкриття процедури та доданих до неї доказів. Для постановлення ухвали про відкриття процедури превентивної реструктуризації суд встановлює факт наявності у боржника права на звернення до господарського суду із відповідною заявою та додержання ним порядку подачі заяви про відкриття процедури. Аналізуючи підстави для відмови судом у відкритті процедури, автор поділяє їх на групи за критерієм характеру існуючих перешкод для її застосування. Така диференціація підстав відмови у відкритті процедури має істотне значення для визначення наявності чи відсутності у боржника можливості усунути перешкоди для її відкриття.

Автор звертає увагу на те, що відкриваючи процедуру превентивної реструктуризації суд має вжити передбачені законом заходи щодо забезпечення здійснення процедури і затвердження в подальшому плану реструктуризації боржника. В статті аналізується зміст процесуальних дій суду, пов'язаних із застосуванням основних і додаткових заходів захисту боржника та призначенням адміністратора превентивної реструктуризації. Окрема увага приділена особливостям відкриття та здійснення процедури у спрощеному порядку.

Ключові слова: заява про відкриття процедури, право на звернення до суду, процесуальні дії суду, заходи захисту боржника, план превентивної реструктуризації, адміністратор превентивної реструктуризації.

The article presents research of the content of procedural actions of an economic court at the first stage of application of the preventive restructuring procedure to a debtor. The author has formulated the tasks of the court in cases involving application of the preventive restructuring procedure, which include, but not limited to, the tasks of ensuring legality, efficiency and effectiveness of the procedure. The specific tasks of the court in cases involving the application of the preventive restructuring procedure affect the functions of the court in this procedure. The content of the court's procedural actions when considering a case on the application of this procedure depends on the stage of the proceeding, as well as on the procedure established by law for the case consideration, i.e. general or simplified. It is noted that at the first stage of the procedure, the court must assess the content of the debtor's application for commencement of the procedure and the evidence attached thereto. In order to issue a ruling on the initiation of the preventive restructuring procedure, the court shall establish the fact that the debtor has the right to file a corresponding application to the economic court and that it has complied with the order of filing the procedure initiation application. Analyzing the grounds for the court's refusal to initiate the procedure, the author classifies them into groups based on the nature of the existing obstacles to its application. Such a differentiation of the grounds for refusal to initiate the procedure is essential for determining whether the debtor is able to remove the obstacles to its initiation.

The author notes that when initiating the preventive restructuring procedure, the court must take actions provided for by law to ensure the implementation of the procedure and subsequent approval of the debtor restructuring plan. The article analyzes the content of the court's procedural actions related to the application of basic and additional measures intended to protect the debtor and the appointment of a preventive restructuring administrator. The peculiarities of opening and conducting the procedure in a simplified manner are highlighted.

Key words: procedure opening application, the right to apply to the court, procedural actions of the court, measures intended to protect the debtor, preventive restructuring plan, preventive restructuring administrator.

Постановка проблеми. Норми українського законодавства про неспроможність (банкрутство) в останні роки зазнали істотних змін. Такі зміни викликані, зокрема, недостатньою якістю законодавчих актів, норми яких не завжди враховують особливості суспільного розвитку, результати наукових досліджень та судової практики. Істотне значення для вдосконалення законодавства про неспроможність має врахування поточного стану та перспектив розвитку економіки. Необхідність адекватного реагування на збільшення кількості неплатоспроможних підприємств та їх подальшу ліквідацію в межах процедури банкрутства викликала необхідність запровадження нових процедур з метою запобігання банкрутству. З 1 січня 2025 року Кодекс України з процедур банкрут-

ства (далі-КУзПБ) передбачає можливість застосування до боржників нової процедури – превентивної реструктуризації [1]. Запровадження цієї процедури стало наслідком імплементації в українське законодавство Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 від 20 червня 2019 року про рамки превентивної реструктуризації [2]. Застосування до боржника процедури превентивної реструктуризації включає судовий розгляд нової категорії справ, які віднесені до юрисдикції господарського суду [3]. КУзПБ обмежено коло осіб, до яких може бути застосована нова процедура, а також передбачено обов'язок боржника перед зверненням до суду вчинити ряд обов'язкових дій, необхідних для відкриття цієї процедури. Зазначені та ряд інших обставин

істотно впливають на зміст процесуальних дій господарського суду на стадії відкриття процедури превентивної реструктуризації.

Аналіз досліджень, виділення невирішених частин проблеми. Питання, пов'язані з дослідженням неплатоспроможності суб'єктів господарської діяльності та вжиттям досудових заходів запобігання їх банкрутству були предметом вивчення В. Бірюкова, А. Бутирського, В. Джуня, Б. Полякова, П. Пригузи, В. Радзивілюк, В. Степанова та ряду інших авторів. Імплементация в українське законодавство положень Директиви ЄС 2019/1023 викликала необхідність у дослідженні правовідносин, пов'язаних із застосуванням досудової санації та запровадженням процедури превентивної реструктуризації. Так В. Дерлюк дослідив особливості розвитку в Україні правового інституту досудової санації, що був передбачений нормами КУЗПБ до запровадження нової процедури [4]. Я. Гринчишин провів, зокрема, порівняльний аналіз Директиви ЄС 2019/1023 про механізми превентивної реструктуризації і окремих положень КУЗПБ, що стосуються санації до відкриття справи про банкрутство [5]. О. Цигановичем здійснено дослідження нормативного регулювання процедури превентивної реструктуризації та висловлено пропозиції щодо його вдосконалення [6]. Предметом дослідження В. Радзивілюк стало вивчення проблем впровадження інструментів раннього попередження відповідно до Директиви ЄС 2019/1023 [7]. В. Синегубов дослідив базові принципи реструктуризації та банкрутства, розроблені міжнародними інституціями, а також значення спрощених режимів для мікро-, малих і середніх підприємств [8]. Разом із тим, процесуальні аспекти застосування господарським судом процедури превентивної реструктуризації потребують ретельного наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою роботи є з'ясування змісту процесуальних дій господарського суду на стадії відкриття процедури превентивної реструктуризації, виявлення проблем процесуального регулювання застосування процедури превентивної реструктуризації. Для досягнення цієї мети необхідно визначити коло завдань, що стоять перед судом на стадії відкриття процедури превентивної реструктуризації та з'ясувати процесуальний порядок реалізації цих завдань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Законодавство про неспроможність потребує постійного вдосконалення в зв'язку з необхідністю своєчасного реагування на виклики суспільного розвитку. На думку В. Бірюкова головним завданням сучасних реформ законодавства про неспроможність у більшості країн світу є запровадження або розширення кола реорганізаційних процедур та застосування правових механізмів, спрямованих на допомогу підприємствам з огляду на негативні процеси в розвитку економіки [9, с. 80].

В. Джуня вказував на те, що єдиною межею для конструювання реорганізаційного варіанту є його легітимність [10, с. 334–335]. Однією із таких реорганізаційних процедур являється запроваджена в країнах Європейського Союзу та імплементована в законодавство України процедура превентивної реструктуризації, що являє собою систему правових, організаційно-господарських, управлінських, інвестиційних, технічних, фінансово-економічних заходів. Вжиття зазначених заходів має бути спрямовано на запобігання неплатоспроможності боржника, унеможливлення відкриття щодо нього справи про банкрутство. При цьому, на боржника покладається обов'язок своєчасного виявлення існуючих економічних проблем та ініціювання ним застосування реорганізаційних заходів.

Для відновлення платоспроможності боржників в країнах Європи застосовуються судові, позасудові та процедури, які поєднують елементи обох типів процедур. Позасудові засоби заходи захисту передбачають засто-

сування формальних процедур врегулювання спорів, які не переслідують мети внесення суперечностей між сторонами на розгляд державного суду [11, с. 425]. Застосування процедури превентивної реструктуризації включає використання боржником таких позасудових засобів, як то виявлення ознак неплатоспроможності чи її загрози, прийняття ним рішення про ініціювання процедури, підготовку плану превентивної реструктуризації і ознайомлює з ним кредиторів, укладення договору з арбітражним керуючим. Разом із тим, формальне відкриття процедури, вжиття заходів захисту боржника та затвердження плану превентивної реструктуризації може бути здійснено лише господарським судом в межах провадження у справі щодо застосування процедури превентивної реструктуризації. Таким чином процедуру превентивної реструктуризації слід розглядати як змішану (гібридну) процедуру, оскільки вона включає як позасудові так і судові засоби врегулювання проблеми неплатоспроможності чи її загрози. Слід погодитись з О. Цигановичем, що порівняно із застосованою раніше процедурою санації до відкриття справи про банкрутство превентивна реструктуризація передбачає більшу задіяність суду у процесах регулювання процедури [6, с. 135]. При цьому, як обгрунтовано зазначає В. Дерлюк суд виступає арбітром і гарантом дотримання прав учасників процедури, хоча ключова роль у цій процедурі належить переговорному процесу між боржником і кредиторами [4, с. 154]. Розглядаючи справи про застосування процедур превентивної реструктуризації та вчиняючи відповідні процесуальні дії господарський суд здійснює правосуддя на засадах верховенства права. Закономірно, що як і в інших судових справах, у справах про застосування процедури превентивної реструктуризації основним завданням суду є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом справ з метою захисту прав і охоронюваних законом інтересів сторін, якими є боржник та залучені кредитори. Разом із тим, суд може реалізувати своє основне завдання лише шляхом забезпечення законності, ефективності та оперативності проведення процедури превентивної реструктуризації. У цих справах істотне значення має судовий контроль як за перебігом строків проведення процедури так і за відповідністю вимогам закону дій сторін та інших учасників справи. Контрольні функції суду пов'язані саме із здійсненням ним правосуддя. При цьому, як і у справах про банкрутство одним із завдань суду у справах про застосування процедури превентивної реструктуризації є захист публічного інтересу в справедливому задоволенні вимог усіх кредиторів та відновленні платоспроможності боржника. Якісне унормування процедури господарського судочинства ставиться в залежність від кількох факторів, серед яких – повнота компетенційних можливостей суду, необхідних для ефективного вирішення господарської справи [12, с. 5–6]. КУЗПБ наділяє суд у справах про застосування процедури превентивної реструктуризації рядом повноважень, які відсутні при розгляді інших категорій справ. Реалізація цих повноважень здійснюється на окремих стадіях судового провадження, з яких складається розгляд справи щодо застосування процедури превентивної реструктуризації. Гібридний характер процедури превентивної реструктуризації істотно впливає на склад стадій судового провадження і зміст процесуальних дій господарського суду та інших учасників справи. Основними стадіями судового провадження з розгляду справи про застосування процедури превентивної реструктуризації є: відкриття процедури превентивної реструктуризації; стадія вжиття заходів щодо забезпечення здійснення процедури; розгляд та затвердження плану превентивної реструктуризації в заключному засіданні; виконання плану та закриття процедури превентивної реструктуризації. Складність і кількість здійснюваних процесуальних дій на кожній стадії процесу залежить від переслідуваних завдань [13, с. 17]. Про коло завдань, які

має виконати суд на першій стадії розгляду справи свідчить норма статті 34 КУзПБ, що визначає зміст відомостей, які підлягають відображенню в ухвалі про відкриття процедури превентивної реструктуризації. З урахуванням наведеної норми слід прийти до висновку, що на стадії відкриття процедури превентивної реструктуризації судом мають бути вчинені відповідні процесуальні дії, які забезпечать виконання наступних основних завдань:

- 1) прийняття рішення про відкриття процедури превентивної реструктуризації;
- 2) застосування основних заходів захисту боржника;
- 3) встановлення часу і місця проведення заключного судового засідання господарського суду.

Саме прийняття судом рішення про відкриття процедури та постановлення відповідної ухвали створює умови для вжиття необхідних підготовчих заходів і в подальшому для затвердження судом та виконання плану реструктуризації боржника. Процесуальні дії господарського суду на початковій стадії мають бути спрямовані на надання правової оцінки заяві про відкриття процедури превентивної реструктуризації з доданими до неї матеріалами. При цьому суд досліджує подані матеріали з урахуванням критеріїв, необхідних для прийняття заяви до розгляду. До таких критеріїв традиційно відносять наявність передумов звернення і дотримання порядку пред'явлення заяви до суду. Таким чином, розглядаючи питання про відкриття процедури превентивної реструктуризації, господарський суд має перевірити дотримання боржником передумов звернення із заявою про відкриття цієї процедури та порядку такого звернення. Склад передумов звернення із заявою про відкриття процедури превентивної реструктуризації та порядок звернення до суду були предметом окремого дослідження автора [14, с. 137–149]. Слід звернути увагу, що однією із основних передумов звернення до суду із заявою про відкриття процедури превентивної реструктуризації є віднесення заявника до суб'єктів, яким норми Кодексу надають право на звернення з відповідною заявою. Згідно з ч. 1 ст. 33–4 Кодексу заява про відкриття процедури може бути подана лише боржником юридичною особою або фізичною особою-підприємцем. При цьому зазначена процедура не застосовується до боржників, які не можуть бути суб'єктами банкрутства, а також юридичних осіб, що надають фінансові послуги. На відміну від процедури санації до відкриття провадження у справі про банкрутство нова процедура не може бути ініційована кредиторами боржника, але їм надається можливість звернення до боржника з пропозицією щодо ініціювання самим боржником застосування відповідної процедури. З підходом законодавця про надання лише боржнику права на подання заяви про застосування процедури слід погодитись, оскільки саме органом управління боржника має бути проведений аналіз платоспроможності підприємства та вжиті попередні заходи для застосування процедури. Крім того, судово-практика застосування процедури санації до відкриття провадження у справі про банкрутство засвідчила, що відсутність волевиявлення самого боржника до застосування процедури не призведе до необхідного результату. Разом із тим, О. Циганович обґрунтовано звертає увагу на відсутність реальних механізмів впливу кредиторів та працівників боржника на прийняття рішення про застосування процедури. При цьому слушною є його думка про необхідність поширення механізмів субсидіарної відповідальності на випадки ігнорування або невмотивованого відхилення керівником боржника відповідних пропозицій [6, с. 131]. Іншою важливою передумовою звернення боржника із заявою до господарського суду на яку слід звернути увагу є наявність матеріально-правових підстав для відкриття процедури превентивної реструктуризації. Так, у поданій заяві боржник обов'язково має викласти обставини своєї неплатоспроможності або її загрози. Норма ст. 1 КУзПБ визначає неплатоспроможність як неспроможність боржника виконати після настання вста-

новленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше як із застосуванням процедур, передбачених цим Кодексом. Що стосується загрози неплатоспроможності, то з часу прийняття КУзПБ під такою загрозою розумілася наявність обставин коли задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами. При внесенні змін до КУзПБ, якими запроваджено застосування процедури превентивної реструктуризації законодавець своєрідно підійшов до визначення кваліфікуючих ознак неплатоспроможності та її загрози. Так, наявність обставин коли задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами тепер визначається як стан неплатоспроможності, а не її загрози. Також до ознак неплатоспроможності віднесено обставини щодо перевищення розміру грошових зобов'язань боржника, строк виконання яких настав, вартості активів боржника згідно із внесеними до КУзПБ змінами під загрозою неплатоспроможності розуміється особливий фінансово-господарський стан боржника ознаками якого є наявність обставин, які підтверджують неспроможність боржника протягом наступних 12 місяців виконати свої грошові зобов'язання у встановлений строк чи здійснювати платежі за звичайними господарськими операціями [1]. Оскільки перелік таких обставин не визначено суд має робити висновок про наявність загрози неплатоспроможності на підставі аналізу наданих боржником із заявою про відкриття процедури документів. Конкретизація критеріїв визначення моменту настання обставин для застосування процедури має унеможливити застосування процедури з неправильною метою коли будуть використовуватися будь-які негативні показники, що не обов'язково свідчать про потенційну неплатоспроможність [6, с. 130]. Слід зазначити, що виникнення загрози неплатоспроможності відповідно до ч. 4 ст. 4 Кодексу зобов'язує боржника вживати заходи щодо запобігання цьому стану, у тому числі шляхом здійснення позасудового врегулювання боргу, ініціювання процедури превентивної реструктуризації боржника. П. Пригуза звертає увагу, що правовий механізм превентивної реструктуризації пов'язаний із іншими правовими і фінансово-економічними умовами за яких у органів управління підприємства не виникає обов'язку звертатися до суду із заявою про відкриття справи про банкрутство [15].

Проте, надаючи боржнику право звернутися до суду із заявою про відкриття процедури превентивної реструктуризації і в разі неплатоспроможності і в разі її загрози закон не визначає правові підстави за яких боржник може бути звільнений від виконання свого обов'язку щодо звернення із заявою про відкриття справи про банкрутство та ініціювати застосування процедури превентивної реструктуризації [16].

Прийняття судом рішення про відкриття процедури передбачає крім з'ясування наявності у боржника права на звернення із заявою про відкриття процедури превентивної реструктуризації, проведення перевірки дотримання порядку подачі зазначеної заяви. Для цього суд насамперед має з'ясувати, факт дотримання боржником правила виключної територіальної підсудності справи даному господарському суду. У разі порушення встановленого порядку судом має бути постановлена ухвала про передачу заяви про відкриття процедури превентивної реструктуризації за встановленою підсудністю. Також для з'ясування дотримання боржником порядку подання заяви судом має бути встановлено:

- наявність у боржника процесуальної дієздатності;
- наявність підтверджених повноважень у особи, що подає заяву про застосування процедури превентивної реструктуризації;
- факт сплати судового збору в передбаченому законодавством порядку і розмірі;

– відповідність заяви про відкриття процедури превентивної реструктуризації встановленим Кодексом вимогам щодо змісту такої заяви.

Хоча норми КУЗПБ містять вимогу про необхідність відповідності закону поданої заяви, фактично суд має перевірити не тільки зміст заяви, а і наявність доданих до неї документів. Серед них істотне значення має рішення вищого органу управління боржника про ініціювання процедури превентивної реструктуризації та власне план превентивної реструктуризації. У випадках, якщо боржник є суб'єктом мікро підприємництва та суб'єктом малого підприємництва, він має право подати разом із заявою про відкриття процедури Концепцію превентивної реструктуризації. В обов'язковому порядку боржник має надати докази надсилання плану (концепції) превентивної реструктуризації залученим кредиторам, тобто тим кредиторам вимоги, права та інтереси яких безпосередньо змінюються планом превентивної реструктуризації.

Слід звернути увагу на те, що за результатами розгляду заяви про відкриття процедури превентивної реструктуризації господарський суд може вчинити лише дві процесуальні дії – відкрити процедуру або відмовити у її відкритті.

Разом із тим в якості підстав для відмови у відкритті процедури законом визначено обставини, пов'язані як із недодержанням умов її відкриття так і з порушенням боржником порядку подання заяви. При цьому відсутність процесуальної правоздатності боржника виключає можливість за будь-яких обставин здійснити процедуру превентивної реструктуризації щодо даного боржника. Такі ж наслідки має віднесення законом боржника до суб'єктів, відносно яких не може бути здійснено процедуру превентивної реструктуризації.

Інша група підстав відмови у відкритті процедури пов'язана із існуванням обставин (юридичних фактів), які перешкоджають постановленню ухвали про відкриття провадження щодо процедури на час подання заяви. До таких обставин слід віднести насамперед відсутність матеріально-правової підстави для відкриття процедури превентивної реструктуризації, тобто неплатоспроможності боржника або її загрози. Перешкодою у відкритті процедури є постановлення ухвали господарського суду про прийняття заяви кредитора про відкриття провадження у справі про банкрутство та ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність). Окремі підстави відмови у відкритті процедури пов'язані із попереднім здійсненням процедури щодо боржника, а саме наявність затвердженого плану превентивної реструктуризації, який перебуває на стадії виконання, а також якщо відносно боржника протягом календарного року вже здійснювалася процедура превентивної реструктуризації. Особливою підставою для відмови у відкритті процедури є з'ясуванням судом тієї обставини, що боржник протягом попередніх трьох років притягався до адміністративної або кримінальної відповідальності за неправомірні дії, пов'язані з банкрутством (неплатоспроможністю). За умови усунення зазначених вище обставин боржник має право повторно звернутися до господарського суду із заявою про відкриття процедури превентивної реструктуризації. Третя група підстав відмови у відкритті процедури стосується невідповідності поданої заяви про відкриття процедури превентивної реструктуризації та доданих до неї документів вимогам, встановленим КУЗПБ. Недоліки, пов'язані із неповнотою зазначених в заяві відомостей та неподанням відповідних доказів можуть бути в подальшому усунені боржником. Це, зокрема, стосується і недоліків при сплаті судового збору, поданні до суду не належно оформлених документів, зокрема і рішення органу боржника про застосування процедури. За таких обставин не доцільно постановляти ухвалу суду про відмову у відкритті процедури, а слід

передбачити можливість вчинення судом такої процесуальної дії як повернення заяви боржнику.

Відкриваючи процедуру превентивної реструктуризації суд має визначити дату проведення заключного засідання. Заключне засідання призначається для розгляду плану превентивної реструктуризації та має відбутися не раніше двох та не пізніше шести місяців з дня постановлення ухвали про відкриття процедури превентивної реструктуризації. Судова практика свідчить про можливість призначення заключного засідання в межах встановленого законом строку [17]. Крім прийняття рішення про відкриття процедури та призначення дати проведення заключного засідання господарський суд має прийняти рішення про застосування заходів захисту боржника. Основні заходи захисту застосовуються з моменту відкриття процедури превентивної реструктуризації, тобто про вжиття таких заходів має бути зазначено в ухвалі про відкриття процедури. Ці заходи мають сприяти проведенню переговорів між боржником та кредиторами щодо розроблення та схвалення плану превентивної реструктуризації, забезпечення можливості його подальшого виконання. В якості основного заходу захисту передбачено неможливість відкриття щодо боржника провадження у справі про банкрутство, та зупинення нарахування штрафів та інших фінансових санкцій за зобов'язаннями боржника перед залученими кредиторами. Також основні заходи захисту передбачають обмеження, пов'язані відчуженням та розпорядженням майном боржника та обмеження майнових прав учасників господарського товариства.

Разом із тим у визначених законом випадках на стадії відкриття процедури на суд покладаються додаткові завдання, а саме:

- застосування додаткових заходів захисту боржника;
- призначення адміністратора превентивної реструктуризації, встановлення розміру його винагороди;
- встановлення строку для підготовки та подання до суду плану превентивної реструктуризації.

Раніше автором зверталась увага на неузгодженість норм Кодексу щодо порядку розгляду заяви про застосування додаткових заходів. При цьому мова йшла про те, що фактично суд не має можливості в ухвалі про відкриття процедури превентивної реструктуризації вирішити питання про застосування додаткових заходів захисту боржника. За результатами розгляду заяви боржника суд має додатково постановити *ухвалу про застосування або про відмову у застосуванні додаткових заходів захисту боржника* [14, с. 155–156].

Застосовуючи додаткові заходи суд має встановити наявність обставин, які свідчать про те, що невиконання таких заходів матиме наслідком неможливість проведення превентивної реструктуризації або призвести до неплатоспроможності боржника. Встановлення зазначених обставин потребує від суду оцінки поданої боржником інформації про фінансовий стан, його активи та зобов'язання. КУЗПБ передбачено можливість застосування додаткових заходів у вигляді заборони примусового стягнення з боржника на підставі виконавчих документів та заборони звернення стягнення на предмет застави (іпотеки) в судовому чи позасудовому порядку. О. Циганович зазначає, що заборона застосування уже отриманих виконавчих документів «грає на руку лише недобросовісному боржнику, адже фактично позбавляє кредиторів ефективного засобу захисту свого інтересу» [6, с. 133–134].

Очевидно подальша судова практика застосування норм щодо додаткових заходів захисту може дати відповідь на питання їх ефективності для здійснення процедури.

В ухвалі про відкриття процедури суд вирішує питання про призначення адміністратора превентивної реструктуризації, якщо участь адміністратора у процедурі є обов'язковою. Якщо така участь адміністратора не є обов'язковою, господарський суд може призначити адміні-

стратора за заявою боржника або зборів кредиторів, постановивши *ухвалу про призначення адміністратора превентивної реструктуризації*. Слід звернути увагу на норму про обов'язкову участь адміністратора у разі застосування господарським судом заходів захисту боржника. Разом із тим, основні заходи захисту за змістом закону застосовуються при відкритті процедури превентивної реструктуризації. За наведених обставин логічним є висновок що участь адміністратора превентивної реструктуризації на етапі відкриття процедури є обов'язковою [16].

Разом із тим такий висновок не узгоджується з підходом законодавця, щодо визначення переліку випадків, в яких участь адміністратора є обов'язковою. Суд має перевірити чи відповідає запропонована кандидатура адміністратора загальним вимогам, встановленим для арбітражних керуючих а також тим вимогам, які передбачені для виконання обов'язків адміністратора превентивної реструктуризації боржника. Визначені законом обмеження для арбітражних керуючих насамперед стосуються їх заінтересованості стосовно боржника, яка може полягати у наявності трудових або договірних відносин з боржником протягом останніх трьох років. Господарський суд у ухвалі про призначення адміністратора превентивної реструктуризації має вирішити питання про встановлення розміру винагороди адміністратора. При цьому, суд повинен керуватися нормою ч. 8 ст. 33-2, якою передбачено порядок обрахування вартості послуг адміністратора. Вказана норма не тільки встановлює розмір вартості послуг адміністратора, а і передбачає можливість його зменшення або збільшення. Важливим як для визначення повноважень суду так і для дотримання прав учасників справи є встановлення переліку обставин, які мають враховуватися при прийнятті рішення про зміну розміру вартості послуг адміністратора. У суду не має виникати також питання щодо визначення особи, яка має проводити оплату послуг адміністратора, оскільки це питання врегульовано законом. У разі подання боржником разом із заявою про відкриття процедури концепції превентивної реструктуризації, – в ухвалі про відкриття процедури суд має встановити строк для підготовки та подання до суду плану превентивної реструктуризації.

КУзПБ передбачає можливість звернення боржника до господарського суду із заявою про відкриття процедури превентивної реструктуризації та затвердження плану превентивної реструктуризації у спрощеному порядку. Законом не визначено окремого порядку розгляду відповідної заяви. Проте суду необхідно відкрити процедуру і розглянути в судовому засіданні план реструктуризації. Таким чином, суду насамперед слід дослідити наявність умов для відкриття процедури і тільки після з'ясування додержання цих умов призначити засідання для розгляду наданого боржником плану реструктуризації. КУзПБ визначено зміст інформації яка в обов'язковому порядку повинна міститися у плані превентивної реструктуризації. Після проведення аналізу плану превентивної реструктуризації на предмет наявності у ньому необхідної інформації суд має з'ясувати факт схвалення плану превентивної реструктуризації залученими кредиторами, голосів яких достатньо для схвалення плану превентивної реструктуризації відповідно до вимог закону. Оскільки розгляд плану законом передбачено здійснювати судом в тому ж порядку, як і при проведенні процедури в загальному порядку, суд має в окремому судовому засіданні розглянути цей план та за результатами цього засідання постановити ухвалу про затвердження або про відмову у затвердженні плану превентивної реструктуризації. Не виключено, що для вирішення питання про затвердження плану превентивної реструктуризації в спрощеному порядку на практиці буде виникати необхідність у проведенні кількох судових

засідань з огляду на відсутність у таких справах стадії судового розгляду щодо вжиття заходів забезпечення здійснення процедури.

Висновки. В результаті проведеного дослідження слід прийти до наступних висновків. Процедура превентивної реструктуризації є змішаною (гібридною) процедурою, оскільки включає як позасудові так і судові засоби врегулювання проблеми неплатоспроможності чи її загрози. У справах про застосування процедури превентивної реструктуризації на суд покладаються специфічні завдання, серед яких зокрема є забезпечення законності, ефективності та оперативності проведення процедури. Наявність зазначених завдань впливає на функції та зміст процесуальних дій суду під час розгляду справи про застосування даної процедури. На першій стадії застосування процедури судом має бути здійснена оцінка змісту заяви боржника про відкриття процедури та доданих до неї доказів. Для постановлення ухвали про відкриття процедури превентивної реструктуризації суд встановлює факт наявності у боржника права на звернення до господарського суду із відповідною заявою та додержання ним порядку подачі заяви про відкриття процедури. За результатами розгляду заяви про відкриття процедури превентивної реструктуризації господарський суд може вчинити лише дві процесуальні дії – відкрити процедуру або відмовити у її відкритті. Разом із тим підставами для відмови у відкритті процедури є обставини, пов'язані як із недодержанням умов її відкриття так і з порушенням боржником порядку подання заяви. Визначені законом підстави для відмови судом у відкритті процедури, слід поділити на групи за критерієм характеру існуючих перешкод для її застосування, що має істотне значення для визначення наявності чи відсутності у боржника можливості усунути перешкоди для її відкриття. Оскільки існує можливість усунення боржником окремих недоліків заяви про відкриття процедури, пов'язаних із неповнотою наданих відомостей та неподанням відповідних доказів доцільно передбачити можливість вчинення судом такої процесуальної дії як повернення заяви про відкриття процедури.

Суд не має можливості в ухвалі про відкриття процедури превентивної реструктуризації вирішити питання про застосування додаткових заходів захисту боржника, як це передбачено нормою ч. 1 ст. 33-5 Кодексу, оскільки інша норма ч. 4 ст. 33-12 Кодексу передбачає розгляд такої заяви в судовому засіданні протягом 10 днів з дня її отримання. За таких обставин суд має додатково постановити *ухвалу про застосування або про відмову у застосуванні додаткових заходів захисту боржника*.

КУзПБ передбачає обов'язкове призначення адміністратора превентивної реструктуризації зокрема у разі застосування господарським судом заходів захисту боржника. Разом із тим, основні заходи захисту застосовуються з моменту відкриття процедури превентивної реструктуризації. Таким чином, якщо основні заходи застосовуються при відкритті процедури в усіх справах, то і призначення адміністратора має бути обов'язковим в усіх справах, що не узгоджується з позицією законодавця щодо визначення переліку випадків обов'язкового призначення адміністратора. Законом не визначено окремого порядку розгляду заяви про відкриття процедури превентивної реструктуризації та затвердження плану превентивної реструктуризації у спрощеному порядку. Оскільки розгляд плану законом передбачено здійснювати судом в тому ж порядку, як і при проведенні процедури в загальному порядку, суд має в окремому судовому засіданні розглянути цей план та за результатами цього засідання постановити ухвалу про затвердження або про відмову у затвердженні плану превентивної реструктуризації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України з процедур банкрутства. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 № 2597-VIII із змін. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19> (дата звернення 16.01.2025)
2. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency) URL: (accessed 16.01.2025).
3. Господарський процесуальний кодекс України (*Відомості Верховної Ради України*, 2017 р., № 48, ст. 436 із змін. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення 16.01.2025)
4. Дерлюк В. Розвиток досудової санації в Україні як правового інституту. *Право України*. 2024. № 9. С. 148–158. DOI: 10.33498/loi-2024-09-148
5. Гринчишин Я. Превентивна реструктуризація як новий тренд законодавства про неплатоспроможність Облік і фінанси, № 2 (92), 2021 С. 56–60.
6. Циганович О.В. Превентивна реструктуризація боргів як спосіб запобігання банкрутству Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса. № 2, 2024. С. 127–139.
7. Радзивілюк В. Проблеми впровадження інструментів раннього попередження відповідно до директиви (ЄС) 2019/1023. *Право України*. 2024. № 9. С. 74–86. DOI:10.33498/loi-2024-09-074.
8. Синегубов О.В. Міжнародні стандарти та практики у сфері неплатоспроможності: значення для гармонізації українського законодавства. *Нове українське право*. 2024. Вип. 5. С. 18–25. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.2>
9. Бірюков О.М. Конкурсне право. Київ: Алерта, 2020. 202 с.
10. Джунь В.В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні. Монографія. Видання друге, виправлене і доповнене. К.: Юридична практика, 2006. 384 с.
11. Іванюта Н.В. Функції господарського процесуального права: теоретико-практичні аспекти: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 516 с.
12. Васильєв С.В., Ніколенко Л.М. Особливості здійснення господарського судочинства під час воєнного стану: науково-методичні рекомендації. Київ: Алерта, 2023. 124 с.
13. Васильєв С.В., Попович С.М. Господарське судочинство України: підручник. Київ: Алерта, 2023. 394 с.
14. Вечірко І.О. Особливості реалізації функцій господарського суду щодо відкриття процедури реструктуризації боржника. *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph*. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2025. P. 135–165.
15. Пригуза П. Недоліки законодавчої новели та пропозиції щодо їх усунення. *Закон і Бізнес* від 03.06.2024 URL: https://zib.com.ua/ua/161626-preventivna_restrukturizaciya_nedoliki_zakonodavchoi_noveli_.html
16. Боярчуков М. Превентивна реструктуризація в теорії та практиці. Частина 2. *Юридична газета online*. 15 січня 2025 року. URL: <http://yur-gazeta.com>
17. Ухвала Господарського суду м Києва від 03.03.2025 у справі №910/2221/25. URL: <http://supreme/court/gov.ua>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE EVALUATION OF EFFICIENCY OF LEGAL REGULATION OF RELATIONS IN ALTERNATIVE ENERGY

Гаврилюк О.О., к.ю.н.,

старший науковий співробітник

відділу господарсько-правових досліджень проблем економічної безпеки

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»

Стаття присвячена розгляду концептуальних підходів до оцінки ефективності правового регулювання відносин у сфері альтернативної енергетики.

Встановлюється, що в умовах сьогодення концепція сталого розвитку як основний драйвер еволюції суспільства та держави пов'язується з необхідністю використання інноваційних підходів, продуктів та технологій у сферах суспільного виробництва і водночас застосування критеріїв ефективності як методики визначення доцільності й напрямків (способів, умов, сфер) здійснення конкретного виду діяльності, реалізації процесу, застосування пристроїв, чи вжиття заходів, спрямованих на поліпшення суспільного життя.

Сфера альтернативної енергетики у цьому плані сьогодні виступає основним полем для апробації нового підходу.

В статті пропонується розкриття концепту ефективності правового регулювання у галузі альтернативної енергетики, здійснюваного на рівні одного або декількох нормативно-правових актів, що ґрунтується на співвідношенні між цілями такого регулювання та отриманими результатами, вимірними у кількісних і якісних показниках. Встановлюється необхідність здійснення правового регулювання відносин у сфері альтернативної енергетики посередництвом smart підходу, який передбачає визначення конкретних (Specific), вимірюваних (Measurable), досяжних (Attainable), доцільних (Relevant) та обмежених у часі (Time-bounded) цілей при упорядкуванні відповідних відносин, а тому і критеріїв визначення їх досягнення у ході правозастосування та правореалізації.

Пропонується внести зміни до абзацу шостого частини першої статті 3 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» шляхом його викладення у такій редакції: «прогнозованість законодавства та забезпечення його сталості для всіх суб'єктів відносин, пов'язаних з виробництвом, збереженням, транспортуванням, постачанням, передачею і споживанням енергії, виробленої з альтернативних джерел».

Ключові слова: господарське право, господарсько-правові відносини, ефективність, ефективність права, ефективність правового регулювання, ефективність юридичної діяльності, методологія права, методологія економіки, економіка права, економічна ефективність, економічний аналіз права, право та економіка, альтернативна енергетика.

The article is devoted to the consideration of conceptual approaches to assessing the effectiveness of legal regulation of relations in the field of alternative energy.

It is established that in today's conditions, the concept of sustainable development as the main driver of the evolution of society and the state is associated with the need to use innovative approaches, products and technologies in the spheres of social production and at the same time the application of efficiency criteria as a methodology for determining the feasibility and directions (methods, conditions, areas) of carrying out a specific type of activity, implementing a process, using devices, or taking measures aimed at improving social life.

The sphere of alternative energy in this regard today serves as the main field for testing a new approach.

The article proposes to reveal the concept of the effectiveness of legal regulation in the sphere of alternative energy, carried out at the level of one or more regulatory acts, which is based on the correlation between the goals of such regulation and the results obtained, measured in quantitative and qualitative indicators. The need for legal regulation of relations in the sphere of alternative energy is established through a smart approach, which involves the definition of specific, measurable, attainable, relevant and time-bounded goals in regulating the relevant relations, and therefore the criteria for determining their achievement in the course of law enforcement and law implementation.

It is proposed to amend paragraph six of part one of Article 3 of the Law of Ukraine "On Alternative Energy Sources" by rewording it as follows: "predictability of legislation and ensuring its stability for all subjects of relations related to the production, storage, transportation, supply, transmission and consumption of energy produced from alternative sources."

Key words: economic law, economic legal relations, efficiency, efficiency of law, efficiency of legal regulation, efficiency of juridical activity, methodology of law, methodology of economics, law economy, economic efficiency, economic analysis of law, alternative energy.

Постановка проблеми. На актуальному етапі свого розвитку людство проходить специфічний період, пов'язаний з переосмисленням цінностей і парадигми подальшого поступу. Промислові революції, у ході яких було сформовано філософію безжалісного використання корисних копалин, хоча і виступили своєрідним бустом для економічної еволюції цивілізації, тим не менше, сформували «ворожу» для екології виробничу інфраструктуру, яка спричиняє негативний вплив на навколишнє природне середовище, а тому і на людину.

Зворотний ефект від негативного антропогенного впливу на екологію людство безпосередньо відчуває сьогодні у контексті глобального потепління, яке змушує докладати більше зусиль для економічного планування виготовлення сільськогосподарської продукції та для боротьби з бідністю, розробляти нові підходи до забезпечення охорони здоров'я населення тощо.

Відповіддю на окреслені виклики виступила філософія сталого розвитку, яка передбачає зниження негатив-

ного антропогенного впливу на екологію та ефективне використання й відновлення природних ресурсів нинішнім поколінням з метою їх збереження для прийдешніх. Конкретні кроки з її реалізації ми бачимо вже сьогодні. Підвищення екологічних стандартів для транспорту спричиняє поступову відмову від використання в якості пального «важкого» палива, зокрема такого як дизельне, й поступовий перехід на механізми з гібридними або електричними силовими установками. Держави запроваджують все більш ефективні жорсткі правила використання та відновлення лісів та збереження екологічних екосистем. Однак чи не найбільш важливою складовою нової філософії виступає перехід людства до використання альтернативних джерел енергії.

Саме спалювання вуглеводневих енергоносіїв, тобто нафти газу і вугілля спричиняє чи не найбільшу екологічну шкоду. У зв'язку з цим створення нової енергетичної стратегії та інфраструктури виступає ключовим завданням сучасних урядів. Більше того, зазначений вид енергоносіїв

є природно обмеженим у зв'язку з чим його вичерпування і перехід до альтернативних джерел енергії є лише питанням часу.

При цьому не можна не звернути увагу на те, що відповідні зміни відбуваються в умовах підвищення рівня стандартів життя і забезпечення прав та свобод людини, а також в умовах активної технологізації людства.

У зв'язку з цим сьогодні людство існує у період, коли основним питанням подальшої еволюції виступає активний перехід до використання альтернативних джерел енергії у всіх сферах енергоспоживання і водночас застосування енергоефективного підходу до задоволення побутових та виробничих потреб, який відбувається в умовах технологізації повсякденного життя, а також високих стандартів життя людини й забезпечення її прав та свобод.

Ураховуючи окреслені вище обставини, зокрема різницю між підходом до використання енергетичних ресурсів, який поступово відмирає, і новою філософією енергетичного розвитку у межах перехідного періоду, на перший план виходять такі категорії як «інноваційність» та «ефективність». Вони взаємопов'язані між собою як характеристика об'єкта чи процесу та його результату (реального або ж прогнозованого).

Зокрема, положеннями чинного законодавства України інновації визначаються як новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери (абзац другий частини першої статті 1 Закону України «Про інноваційну діяльність»).

Водночас зміст категорії «ефективність» не розкривається положеннями чинних нормативно-правових актів України у той час як лексикографічні джерела визначають ефективність як характеристику об'єкта (пристрою, процесу, заходу, виду діяльності), що відображає його суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості. При цьому ефективність у економічному сенсі визначається як оцінка співвідношення отриманого ефекту та всієї суми витрат [1, с. 358]. Також економічна ефективність розглядається у сучасних наукових об'єктах як результативність економічної системи, що виражена у співвідношенні корисних кінцевих результатів її функціонування до витрачених ресурсів [2].

Таким чином в умовах сьогодення концепція сталого розвитку як основний драйвер еволюції суспільства та держави пов'язується з необхідністю використання інноваційних підходів, продуктів та технологій у сферах суспільного виробництва і водночас застосування критеріїв ефективності як методики визначення доцільності й напрямків (способів, умов, сфер) здійснення конкретного виду діяльності, реалізації процесу, застосування пристроїв, чи вжиття заходів, спрямованих на поліпшення суспільного життя.

Сфера альтернативної енергетики у цьому плані сьогодні виступає основним полем для апробації нового підходу.

Поряд із цим з правової точки зору у цьому плані постає важлива інструментальна проблема. Як відомо, саме правове регулювання суспільних відносин виступає найбільш ефективним засобом досягнення суспільно корисного результату, зокрема такого глобального як забезпечення цілей сталого розвитку. Однак, реалії, описані вище, виступають певною мірою зовнішніми умовами здійснення правового регулювання у той час як внутрішніми відносно правового регулювання виступають юридичні технології, тобто прийоми, методи, правила та методики створення та обслуговування письмових нормативно-правових актів [3, с. 20].

Проблема полягає у тому, що, орієнтуючись на досягнення ефективних, у тому числі економічних результа-

тів, упускається питання ефективності інструментальної складової, тобто юридичних технологій і самого правового регулювання, тобто засобу досягнення економічних результатів.

Сьогодні в Україні налічується більше 1 млн. нормативно-правових актів, і їх кількість стрімко зростає [4]. Ця ситуація породжує питання їх якості [5, с. 4], зокрема чи досягають прийняті нормативно-правові акти своєї мети, в якій мірі та в який період часу? Якими є показники ефективності нормативно-правового акту і здійснюваного ним правового регулювання, спрямованого у тому числі на досягнення економічних результатів?

Сьогодні майже усі ці питання мають риторичний характер, оскільки наразі в Україні відсутні чіткі критерії визначення ефективності нормативно-правового регулювання у тому числі економічних відносин, орієнтованого на досягнення певних економічних результатів. Оцінка ефективності якщо і проводиться, то, як правило, *ex post factum*, і лише одиничні нормативно-правові акти, що як правило, пов'язані з реформування державних інституцій, а тому значними витратами державного бюджету, містять під собою економічні розрахунки посередництвом яких можна хоча б у загальних рисах сформувати уявлення про їх ефективність у ході правозастосування.

Ураховуючи зазначене, важливим питанням правового регулювання суспільних відносин в умовах сьогодення виступає вдосконалення юридичних технологій в частині запровадження критеріїв визначення ефективності впливу нормативно-правових актів на суспільні відносини.

Сфера альтернативної енергетики, як ми зазначили, виступає у цьому сенсі сприятливим майданчиком для піонерського впровадження та апробації нового підходу.

Статтю підготовлено в рамках теми, визначеної відділом господарсько-правових досліджень проблем економічної безпеки Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України»: «Правова модель «зеленої» енергетичної трансформації України в умовах повоєнного відновлення економіки».

Аналіз досліджень і публікацій. Питання критеріїв визначення ефективності правового регулювання суспільних відносин у сфері енергетики тією чи іншою мірою отримували висвітлення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-правників. При цьому на рівні наукових положень можна простежити певну тенденцію переходу від пропозицій використання дослідниками при оцінці ефективності правового регулювання суто юридичного підходу, посередництвом якого подекуди складно визначити якість досягнутого результату (особливо, якщо він має економічний характер), до застосування економічних категорій та показників.

Наприклад, Г. Д. Джумагелдієва та Н. В. Єремєєва, досліджуючи економіко-правову сутність та структуру енергопростору, звернули увагу на необхідність спрощення реєстраційних процедур у відповідній сфері суспільних відносин й створення нових суб'єктів господарювання та зменшення кількості перевірок. При цьому вчені наголошують, що чинна модель правового забезпечення єдності загальних, групових та індивідуальних інтересів потребує формального закріплення міри свободи, рівності та справедливості [6, с. 27]. Дослідник правової моделі сталого розвитку України – В. А. Устименко серед іншого наголошував на пріоритетності збалансування державного регулювання та ринкової саморегуляції, що має стати детермінантою формування правової моделі сталого розвитку держави [7, с. 146]. Своєю чергою В. М. Гесьць, О. В. Кириленко, Б. І. Басок та Є. Т. Базєєв, досліджуючи енергетичну стратегію України, зауважили, що енергетику країни слід аналізувати не лише як фізико-технічну виробничу систему, а і як базову галузь економіки країни, тісно пов'язану в тріаді: енергетика-економіка-екологія.

Важливим внеском цього дослідження є висновок про необхідність впровадження «smart» підходу в оцінці ефективності стратегії [8, с. 12].

Поряд із цим у ході дослідження поняття «енергозбереження» у контексті реалізації стратегії сталого розвитку України Н. О. Герасименко звертається до такого економічного показника як «продуктивність праці» [9, с. 119], що демонструє звернення до економічного апарату оцінки явищ та процесів.

Також, наприклад, Г. Шевченко, М. Петрушенко, Б. Буркинський, Н. Хумарова, досліджуючи цілі сталого розвитку в рамках Європейської зеленої угоди, звернули увагу на необхідність використання статистичних даних, а також здійснення постійного моніторингу показників, що характеризують динаміку, зокрема соціально-економічних та екологічних процесів у державі як умов формування комплексного бачення процесу трансформації національної економіки відповідно до *European Green Deal* і забезпечення системного вирішення проблеми, що виникають під час його реалізації [10, с. 53].

Своєю чергою західною науковою думкою питання економічного аналізу права розробляється вже досить давно, що сприяло укоріненню позиції про можливість і навіть необхідність використання економічного підходу у праві.

Зокрема, застосовуючи міждисциплінарний підхід до оцінки ефективності права, Девід Д. Фрідман зазначає, що основна передумова економічного підходу до оцінки права полягає в тому, що люди раціональні, а про правові норми слід судити за структурою стимулів такої раціональності, які вони створюють, і з того, як люди змінюють свою поведінку у відповідь на ці стимули. У зв'язку з цим економічний аналіз права включає три взаємопов'язані задачі: передбачення наслідків норм закону, пояснення чому ці норми права існують, які норми права мають існувати [11, с. 17, 23, 29]. З Девідом Д. Фрідманом погоджуються Роберт Кутер і Томас Улен, які відзначають, що ключова роль економічного аналізу права полягає у розробці прогностичних моделей реального регуляторного впливу тих чи інших пропонованих правових норм на людську поведінку [12, с. 5].

На рівні вітчизняної юридичної доктрини піднята проблема отримала висвітлення у правця О. А. Воловик, на переконання якої під економічним аналізом права розуміється три окремих, але взаємопов'язаних елементи щодо використання наукового потенціалу економічної теорії в ракурсі аналізу права, з метою: 1) визначення (економічного) ефекту правових норм, що пов'язане з теорією ціноутворення; 2) визначення економічної ефективності правових норм задля напрацювання рекомендацій щодо подальшого їх використання та пов'язане з економічною теорією добробуту; 3) моделювання майбутніх юридичних правил, яке пов'язане з теорією суспільного вибору [13, с. 57].

Водночас, незважаючи на певні здобутки вчених-правників у зазначеній сфері, наразі поза увагою дослідників залишається практичне застосування методології економічного аналізу права для визначення показників такої ефективності з метою оцінки прогресу досягнення цілей правового регулювання, зокрема у сфері альтернативної енергетики.

Постановка завдання. Метою статті є визначення економічних критеріїв, що можуть застосовуватися для встановлення рівня ефективності правового регулювання суспільних відносин, що складаються у сфері використання альтернативної енергетики, зокрема урахувавши чинну нормативно-правову базу і міжнародні зобов'язання України, а також глобальні цілі розвитку людства, визначені ООН.

Результати дослідження. Ефективність правового регулювання суспільних відносин, зокрема у сфері альтернативної енергетики, можна визначати у аспекті моделі причинно-наслідкового зв'язку у межах якої причину може складати один або декілька інструментів правового регулювання, що, своєю чергою визначає безпосередній або загальний наслідок.

Іншими словами, у силу того, що основним засобом правового регулювання суспільних відносин виступає нормативно-правовий акт, ефективність правового регулювання слід визначати виходячи з характеру спричинюваних цим актом наслідків. Проте, урахувавши те, що суспільні відносини, зокрема у сфері альтернативної енергетики дуже часто регулюються декількома законодавчими або одночасно законодавчим і підзаконним нормативно-правовим актом існує можливість диференціації ефективності окремо нормативно-правового акту, яка визначається в аспекті конкретно його впливу на суспільні відносини, а також ефективності правового регулювання відповідних суспільних відносин як більш широкої категорії, яка сукупно характеризує здійснюване відповідними нормативно-правовими актами правове регулювання в аспекті спричинюваних ним наслідків.

З цього слідує можливість безпосередньо характеризувати ефективність нормативно-правового акту, тобто ефективність правового регулювання суспільних відносин відповідним актом, і ефективність здійснюваного правового регулювання у цілому, засобами чому може виступати як один, так і декілька нормативно-правових актів.

Своєю чергою відносно наслідків правового регулювання слід зазначити, що у цілому вони можуть мати організаційний та економічний характер, що безпосередньо впливає на критерії визначення ефективності правового регулювання.

Наприклад, спрощення процедури подачі документів до органу державної влади може не впливати на економічні аспекти відповідних відносин, зокрема майнові витрати, пов'язані з подачею або прийняттям відповідних документів, хоча навіть у такому випадку можна визначити економічну ефективність змін в частині скорочення часу прийняття документів, а тому збільшення «пропускної здатності» фронт офісу відповідної установи. Проте важливо, що економічний аспект наслідків у такому випадку не є визначальним. У пріоритеті зручність.

Водночас при проектуванні нормативно-правових актів, орієнтованих не лише спричинення організаційних наслідків, проте у першу чергу на досягнення економічних результатів, або ж таких, що потребують значних бюджетних асигнувань, економічна складова наслідків має рівноцінне значення з організаційною, оскільки саме за допомогою неї визначається економічна доцільність впровадження відповідних, а також відбувається проточний моніторинг процесу досягнення відповідних результатів в умовах практики.

З-поміж цих двох аспектів наслідків, зокрема запланованих, саме економічний компонент, а точніше критерії його оцінки наразі не розроблені. Адже при спрощенні адміністративних процедур чи у випадку запровадження нових чи перезавантаження існуючих інституцій, досягнення результату визначається посередництвом функціонування відповідних процедурних елементів або ж інституцій. Як зазначається у сучасних юридичних дослідженнях, ефективністю у праві є співвідношення між фактичним результатом дії правових норм та тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті. При цьому основним критерієм такої ефективності закону є досягнення його цілі, а під досягненням цілі закону прийнято розуміти чітке його виконання [14, с. 65].

Проте на стадії створення проекту нормативно-правового акту такий підхід не відображає повну картину очікуваного результату у тому числі у контексті економічних наслідків, а тому і доцільність спроби його досягнення відповідним шляхом. Водночас на стадії правозастосування він не дає змоги здійснювати поточний моніторинг досягнення відповідної мети. У зв'язку з цим слід констатувати, що організаційні критерії визначення ефективності правового регулювання не відповідають тенденціям сьогодення, є застарілими у зв'язку з чим є малоефективними й такими,

що сприяють здійсненню державою значених організаційних та економічних витрат на проектування нормативно-правового акту й забезпечення досягнення його мети.

З цього приводу О. А. Воловик аналізуючи господарсько-правове регулювання в Україні зазначає, що в країнах пострадянського простору сформувався інтерналістський підхід до оцінки ефективності правового регулювання при якому законодавство оцінюється за методологією права. Домінуюча методологія сучасного правотворення і правозастосування – це формально-логічний позитивізм, для якого критерієм якості і ефективності є форма, зміст і структура самі в собі. Між тим, екстерналістський підхід до оцінки ефективності правового регулювання є міждисциплінарним, його методологією є економічний аналіз права з фокусом на оцінці впливу певного регуляторного акта чи правової політики [15]. Якщо виходити з мети закону, зазначає Девід Д. Фрідман, то економічний аналіз права надає спосіб його оцінки аби вирішити наскільки добре вони досягають цієї мети, в якій мірі норми закону можуть бути пояснені як інструменти, що забезпечують досягнення певної мети такого закону [11, с. 11].

Окреслене особливо стосується сфери альтернативної енергетики, яка сама по собі спрямована на підвищення енергоефективності й водночас оптимального використання енергії, що безпосередньо вимагає від інструментів здійснення правового регулювання відповідних відносин використання економічно обґрунтованого і чітко прорахованого впливу на суспільні відносини. Адже економічні прорахунки, допущені на стадії нормопроекування, здатні знизити або навіть нейтралізувати будь-який економічний ефект від «інноваційних» змін у сфері енергетичного забезпечення країни чи окремих об'єктів.

Відповідний підхід значною мірою визначається і самим змістом відповідних нормативно-правових актів, а також використовуваною у них термінологією. Для прикладу, Закон України «Про енергетичну ефективність», положення якого регулюють відносини, що виникають у сфері забезпечення енергетичної ефективності, та спрямовані на посилення енергетичної безпеки, скорочення енергетичної бідності, сталий економічний розвиток, збереження первинної енергії та скорочення викидів парникових газів (частина перша статті 2) визначають енергетичну ефективність як кількісне співвідношення між роботою, послугами, товарами або енергією на виході та витраченою енергією на вході (пункт 6 частини першої статті 1). З цього закономірно слідує, що правове регулювання відповідних відносин, а також їх застосування в умовах практики повинно передбачати застосування критеріїв енергоефективності, які, водночас можуть стати основою для визначення вже економічної ефективності самого правового регулювання відповідних відносин, особливо зважаючи на задекларовані цілі аналізованого нормативно-правового акту, що безпосередньо мають економічне підґрунтя.

У цілому ж, ураховуючи викладені вище обставини, необхідно констатувати, що сьогодні постає необхідність формування якісно нового підходу до проектування нормативно-правового акту, що пов'язується з використанням критеріїв визначення доцільності його прийняття у контексті ресурсів, необхідних для цього, а також для реалізації запроваджуваних ним положень з урахуванням темпоральних, економічних, соціальних та інших результатів очікуваних від дії такого акту.

Такий підхід можна позначати терміном «*smart-регулювання*» (*смайт-регулювання*), розуміючи «*smart*» в якості акроніму у якому заховані такі лексичні одиниці: *specific* (конкретність), *measurable* (вимірюваність), *attainable* (досяжність), *relevant* (доцільність), *time-bounded* (обмеженість у часі) [8].

Узагальнюючи викладене вище, спробуємо визначити зміст поняття «ефективність правового регулювання»

в аспекті конкретного нормативно-правового акту, що регулює відносини у сфері альтернативної енергетики, тобто ефективність власне нормативно-правового акту.

Так, в преамбулі Закону України «Про альтернативні джерела енергії» зазначено, що цей Закон визначає правові, економічні, екологічні та організаційні засади використання альтернативних джерел енергії та сприяння розширенню їх використання у паливно-енергетичному комплексі. Ці цілі Закону більш детально розкриті в статті 3 де зазначено, що основними засадами державної політики у сфері альтернативних джерел енергії є:

1) нарощування обсягів виробництва та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел, з метою економного витрачання традиційних паливно-енергетичних ресурсів та зменшення залежності України від їх імпорту шляхом реструктуризації виробництва і раціонального споживання енергії за рахунок збільшення частки енергії, виробленої з альтернативних джерел;

2) додержання екологічної безпеки за рахунок зменшення негативного впливу на стан довкілля при створенні та експлуатації об'єктів альтернативної енергетики, а також при передачі, транспортуванні, постачанні, зберіганні та споживанні енергії, виробленої з альтернативних джерел;

3) додержання безпеки для здоров'я людини на об'єктах альтернативної енергетики на всіх етапах виробництва, а також при передачі, транспортуванні, постачанні, зберіганні та споживанні енергії, виробленої з альтернативних джерел;

4) науково-технічне забезпечення розвитку альтернативної енергетики, популяризація та впровадження науково-технічних досягнень у цій сфері, підготовка відповідних фахівців у вищих та середніх навчальних закладах;

5) додержання законодавства всіма суб'єктами відносин, пов'язаних з виробництвом, збереженням, транспортуванням, постачанням, передачею і споживанням енергії, виробленої з альтернативних джерел;

6) додержання умов раціонального споживання та економії енергії, виробленої з альтернативних джерел;

7) залучення вітчизняних та іноземних інвестицій і підтримка підприємництва у сфері альтернативних джерел енергії, в тому числі шляхом розробки і здійснення загальнодержавних і місцевих програм розвитку альтернативної енергетики.

Виходячи з означених цілей профільного закону у сфері альтернативної енергетики, можна зробити висновок, що **ефективність правового регулювання, здійснюваного положеннями Закону України «Про альтернативні джерела енергії», являє собою співвідношення цілей державної політики закріплених у Законі та отриманим результатом, що вимірюється у кількісних та якісних показниках.**

Зміст цього поняття узгоджується з концепцією економічного аналізу права оскільки впроваджує наскрізне оцінювання державної політики, з акцентом на її кінцевий результат, – вплив на суспільство, бізнес і економіку, адже як зазначають Роберт Кутер і Томас Улен, *ефективність державних політик є відображенням реакції суспільства, яка завжди має значення для створення, перегляду, скасування і інтерпретації законодавчих актів* [12, с. 4].

Прикладом вдалого на наш погляд визначення цілей законодавчого регулювання з огляду на наведену дефініцію є преамбула Закону України «Про альтернативні види палива», – цей Закон визначає правові, соціальні, економічні, екологічні та організаційні засади виробництва (видобутку) і використання альтернативних видів палива, а також стимулювання збільшення частки їх використання до 20 відсотків від загального обсягу споживання палива в Україні до 2020 року». Більш детально цілі цього закону розкриваються в основних принципах державної політики у сфері альтернативних видів палива (стаття 2 Закону) де

окрім загальних принципів закону, наводяться кількісні показники і строк їх досягнення, а саме: вміст біоетанолу в бензинах моторних, що виробляються та/або реалізуються на території України, становитиме: у 2013 році – рекомендований вміст не менш як 5 відсотків (об'ємних); у 2014–2015 роках – обов'язковий вміст не менш як 5 відсотків (об'ємних); з 2016 року – обов'язковий вміст не менш як 7 відсотків (об'ємних).

Серед підзаконних актів позитивним прикладом формування і реалізації державної політики на основі принципу вимірюваності є постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2021 року № 179 «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року» в якій визначено стратегічну ціль формування частки генерації з відновлюваних джерел енергії в загальному виробництві електроенергії на рівні 25% у 2030 році.

Закон України «Про альтернативні джерела енергії» не містить подібних вимірюваних показників досягнення цілей закону, що робить їх досягнення невизначеними у часі. Пояснювальні записки, як джерело додаткової інформації не завжди заповнюють цю прогалину. Наприклад, в пояснювальній записці до Закону України «Про внесення деяких змін до законів України щодо відновлення та зеленої трансформації енергетичної системи України» № 3220-IX від 30.06.2023 р. зазначено, що *очікуваними результатами прийняття законопроекту є зменшення залежності України від імпорту енергетичних ресурсів, розбудова державної політики у сфері виробництва електричної енергії з відновлюваних джерел, подальше наближення засад енергетичної політики України до засад енергетичної політики Європейського Союзу, створення умов для розвитку та стимулювання використання в Україні електричної енергії, що виробляється з відновлюваних джерел*. Однак не наведено показники виміру досягнення цього результату як і не встановлено строку досягнення таких цілей, що характеризує подібну нормотворчість переважно декларативною.

З метою впровадження єдиного підходу до порядку законотворчого процесу щодо очікуваних результатів від його прийняття, пункт 2 частини 1 статті 91 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» слід викласти у такій редакції: *«(2) обґрунтування очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після його прийняття з оцінкою впливу на суспільні відносини у кількісних та якісних показниках»*.

Такий підхід узгоджується з положеннями одразу декількох нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», який у статті 1, зокрема визначає, що показники результативності регуляторного акта – показники, на підставі яких при проведенні відстеження результативності регуляторного акта здійснюється оцінка стану впровадження цього регуляторного акта та досягнення ним цілей, задекларованих при його прийнятті. В якості ще одного нормативно-правового акту виступає Закон України «Про правотворчу діяльність», що набирає чинності, і який у пункті 3 частини 1 статті 30 визначає що суб'єкт правотворчої ініціативи здійснює оцінку впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини та викладає у пояснювальній записці кількісні та якісні показники, за якими оцінюється прогнозований вплив на суспільні відносини кожного з альтернативних шляхів.

Окреслене вище, вважаємо, складає концептуальну частину піднятої проблеми, яка, своєю чергою створює умови для безпосереднього визначення показників посередництвом яких оцінюється ефективність правового регулювання відносин у сфері альтернативної енергетики, зокрема здійснюваного положеннями Закону України «Про альтернативні джерела енергії».

У грудні 2020 року Кабінет Міністрів України вніс зміни до Регламенту Кабінету Міністрів України, яким відтепер

встановлено, що необхідність досягнення 17-ти Цілей сталого розвитку ООН повинна враховуватися у процесі формування та реалізації державної політики України.

Таким чином на державному рівні Цілі сталого розвитку закріплено у якості орієнтирів для розроблення програмних та прогнозних документів. Кожна глобальна ціль була розглянута з урахуванням специфіки національного розвитку, у результаті чого постала національна система, яка складається із 86 завдань. Ці завдання національного розвитку зі строком їх виконання до 2030 року було відображено в Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна». Фактично ця система є базою для подальшого комплексного моніторингу країни. У 2019 році Кабінет Міністрів України, у своєму розпорядженні, затвердив перелік індикаторів до кожної цілі, у розрізі яких здійснюється збір даних для моніторингу реалізації Цілей сталого розвитку і оприлюднення таких даних на сайті Державної служби статистики України [16]. Так було започатковано вимірювання суспільного прогресу по кожній цілі. Зокрема ціль №7 «Доступна та чиста енергія» має чотири завдання, які охоплюють 7 індикаторів:

Завдання 7.1. Розширити інфраструктуру та модернізувати мережі для забезпечення надійного та сталого енергопостачання на основі впровадження інноваційних технологій: Індикатор 7.1.1. Виробництво електроенергії, млрд кВт·год; Індикатор 7.1.2. Технологічні витрати електричної енергії в розподільчих електромережах, %; Індикатор 7.1.3. Втрати тепла в тепломережах, %.

Завдання 7.2. Забезпечити диверсифікацію постачання первинних енергетичних ресурсів: Індикатор 7.2.1. Максимальна частка імпорту первинних енергоресурсів (крім ядерного палива) з однієї країни (компанії) в загальному обсязі їх постачання (імпорту), %; Індикатор 7.2.2. Частка одного постачальника на ринку ядерного палива, %.

Завдання 7.3. Збільшити частку енергії з відновлюваних джерел у національному енергетичному балансі, зокрема за рахунок введення додаткових потужностей об'єктів, що виробляють енергію з відновлюваних джерел: Індикатор 7.3.1. Частка енергії, виробленої з відновлюваних джерел, у загальному кінцевому споживанні енергії, %.

Завдання 7.4. Підвищити енергоефективність економіки: Індикатор 7.4.1. Енергоємність ВВП (витрати первинної енергії на одиницю ВВП), кг н. е. на 1 дол. США за ПКС 2011.

Виходячи зі змісту наведених індикаторів, їх можна віднести одночасно до організаційних та економічних, які лише частково можуть відображати цілі Закону України «Про альтернативні джерела енергії». З метою формування комплексного підходу оцінки досягнення цілі № 7 сталого розвитку ООН і Закону, пропонуємо взяти окреслені індикатори в якості базової платформи з їх науковим доопрацюванням в аспекті специфіки правового регулювання відносин у сфері альтернативної енергетики, а також з урахуванням національних інтересів у сфері відновлюваної енергетики та, водночас, міжнародних зобов'язань України (розвиток мікро- малого та середнього підприємництва в контексті Угоди про асоціацію України в ЄС, сприяння досягнення Цілей сталого розвитку ООН тощо):

Економічні:

1. Показник обсягу інвестицій в альтернативну енергетику (у грн. за рік, строк досягнення цілі):

- а) загальний обсяг інвестицій;
- б) обсяг прямих іноземних інвестицій;
- в) обсяг державних інвестицій;
- г) обсяг приватних інвестицій.

Аналітика за джерелами інвестицій відображатиме динаміку інвестиційного клімату в цілому, а додаткове розмежування показника на приватні і державні, надасть розуміння для якого саме капіталу створені найбільш

сприятливі умови для інвестицій, що відображатиме кінцевий результат правового регулювання для інвесторів.

2. Показник кількості робочих місць, створених в секторі альтернативної енергетики (одиниць за рік, строк досягнення цілі):

- а) загальна кількість;
- б) кількість робочих місць за типами джерел енергії.

Цей показник є додатковим джерелом інформації для розуміння інших у їх системному зв'язку. Динаміка кількості працівників задіяних у будівництві і обслуговуванні альтернативної енергетики відображатиме наскільки автоматизованим (зрілим, стійким) є певний вид бізнесу в розрізі типів джерел енергії.

3. Показник обсягу державних витрат на дослідження та розробку у сфері альтернативної енергетики (у % від ВВП за рік, строк досягнення цілі):

- а) загальний обсяг;
- б) обсяг за типами джерел енергії.

4. Показник кількості патентів, зареєстрованих у сфері альтернативної енергетики (одиниць за рік, строк досягнення цілі):

- а) загальна кількість;
- б) кількість патентів за типами джерел енергії.

5. Показник енергоємності ВВП (витрати первинної енергії на одиницю ВВП), кг н. е. на еквівалент 1 дол. США за ПКС 2011, строк досягнення цілі).

Організаційні і технологічні:

1. Показник обсягу виробництва електроенергії за типом джерел альтернативної енергії (млрд кВт·год за рік, строк досягнення цілі):

- а) загальний обсяг;
- б) обсяг за типами джерел енергії.

Також в якості важливих організаційних та технологічних показників необхідно розглядати такі, що демонструють рівень енерговитрат, а тому дозволяють здійснювати визначення прогнозованого рівня ефективності правового регулювання з урахуванням обставин, що підвищують вимоги до енергетичної інфраструктури, зокрема в частині генерації, а тому відповідно, мають економічну природу.

До таких показників необхідно відносити:

2. Показник технологічних витрат електричної енергії в розподільних електромережах (у %, строк досягнення цілі).

3. Показник втрат тепла в тепломережах (у %, строк досягнення цілі).

Окремо в якості критеріїв, що дозволяють оцінити ризики у сфері енергозабезпечення альтернативними видами джерел, а тому визначити можливу похибку у показниках досягнення ефекту правового регулювання у разі порушення зобов'язань постачальниками або у силу регуляторних процедур держави слід розглядати такі показники:

4. Показник максимальної частки імпорту первинних енергоресурсів (крім ядерного палива) з однієї країни (компанії) в загальному обсязі їх постачання (імпорту) (у %, строк досягнення цілі).

5. Показник частки одного постачальника на ринку ядерного палива (у %, строк досягнення цілі).

6. Показник тривалості реєстраційних процедур підключення до загальної мережі електропостачання (в середньому за рік, строк досягнення цілі).

Екологічні:

1. Показник впливу альтернативної енергетики на навколишнє середовище (у %, строк досягнення цілі):

- а) зменшення викидів парникових газів порівняно з використанням вуглеводневих енергоносіїв;
- б) зменшення забруднення повітря порівняно з використанням вуглеводневих енергоносіїв;
- в) зменшення забруднення води порівняно з використанням вуглеводневих енергоносіїв.

2. Показник кількості суб'єктів господарювання, що перейшли на ESG звітність у сфері альтернативної енергетики (одиниць за рік, строк досягнення цілі):

а) загальна кількість;

б) кількість за типами джерел енергії.

Цей показник обумовлений поточним статусом України як кандидата ЄС, та зобов'язанням щодо адаптації національного законодавства до Директиви (ЄС) 2022/2464 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 537/2014, Директиви 2004/109/ЄС, Директиви 2006/43/ЄС та Директиви 2013/34/ЄС, щодо корпоративної звітності про сталий розвиток, зокрема щодо суб'єктів, які мають перейти на міжнародні правила звітності.

Правові цілі визначені у статті 3 Закону, – додержання законодавства всіма суб'єктами відносин, пов'язаних з виробництвом, збереженням, транспортуванням, постачанням, передачею і споживанням енергії, виробленої з альтернативних джерел. Саме з додержанням законодавства, як було раніше підкреслено, у сучасній теорії і практиці права пов'язується ефективність закону. Натомість постановка такої цілі в законі, як підвищення рівня додержання законодавства у цій сфері, є некоректною через концептуальну невизначеність такої оцінки. На нашу думку, зміст цього принципу варто викласти в наступній редакції: «прогнозованість законодавства та забезпечення його сталості для всіх суб'єктів відносин, пов'язаних з виробництвом, збереженням, транспортуванням, постачанням, передачею і споживанням енергії, виробленої з альтернативних джерел». Забезпечення прогнозованості правового регулювання є критерієм сталості, що в цілому відповідає філософії ООН щодо впровадження сталого розвитку всіма державами світу. При такому формулюванні цей принцип може бути оцінений через призму судової практики у відповідних категоріях справ. Прогнозованість або передбачуваність законодавства як елемент верховенства права може бути визначений як показник передбачуваності законодавства (15-й показник) і розрахований, як частота скасування судових рішень першої і апеляційної інстанцій Верховним Судом. Більш детально про методику оцінки такого показника на прикладі справ про банкрутство йшлося у нашому попередньому дослідженні [17, с. 15–16].

Наведені 15 показників охоплюють економічні, екологічні, організаційні і правові цілі Закону України «Про альтернативні джерела енергії» та відображають національний і міжнародний контекст розвитку альтернативної енергетики.

Зважаючи на викладене вище, смарт-регулювання (*smart-regulation*) відносин у сфері альтернативної енергетики, що полягає у визначенні при упорядкуванні відповідних суспільних зв'язків посередництвом положень конкретного нормативно-правового акту або декількох нормативно-правових актів конкретних (*Specific*), вимірюваних (*Measurable*), досяжних (*Attainable*), доцільних (*Relevant*) та обмежених у часі (*Time-bounded*) цілей, а тому і критеріїв визначення їх досягнення є вкрай важливим в умовах сьогодення, які характеризуються необхідністю використання максимально ефективних інструментів правового регулювання суспільних відносин у сфері енергетики задля забезпечення швидкого досягнення економічних результатів посередництвом у тому числі активного інноваційного розвитку.

У звітах Рахункової палати щодо зовнішнього аудиту діяльності вищих органів державної влади вбачається тотожність висновків щодо підміни стратегічних цілей. Більш того, рекомендації самої Рахункової палати у 50% таких звітах носять невимірюваний характер, що ускладнює їх виконання. Це ставить під сумнів ефективність діяльності самої Рахункової палати, про що було зазначено учасниками громадського обговорення щодо оцінки ефективності державних органів аудиту в Україні [18]. Впровадження наведених або подібних показників оцінки ефективності правового регулювання у статтю 3 Закону

України «Про альтернативні джерела енергії» слугуватиме своєрідним дороговказом для розробки стратегій досягнення цілей закону, що забезпечить універсальний підхід для внутрішнього і зовнішнього аудиту для оцінки ефективності і результативності управлінських рішень державних органів влади щодо витрачання бюджетних коштів, до відання яких віднесено контроль за реалізацією таких політик.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене вище, необхідно сформулювати декілька висновків.

1. Ефективність правового регулювання, здійснюваного положеннями Закону України «Про альтернативні джерела енергії», являє собою співвідношення цілей державної політики закріплених у Законі та отриманим результатом, що вимірюється у кількісних та якісних показниках.

2. З метою впровадження єдиного підходу до законотворчого процесу щодо очікуваних результатів від прийняття законодавчого акту, запропоновано внести зміни до пункту 2 частини 1 статті 91 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», виклавши її у такій редакції: «2) *обґрунтування очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після*

його прийняття з оцінкою впливу на суспільні відносини у кількісних та якісних показниках».

3. В якості базової платформи для визначення ефективності правового регулювання суспільних відносин у сфері альтернативної енергетики запропоновано використовувати 13 показників в основі яких лежать критерії досягнення цілі № 7 сталого розвитку ООН.

4. Пропонується внести зміни до абзацу шостого частини першої статті 3 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» шляхом його викладення у такій редакції: «*прогнозованість законодавства та забезпечення його сталості для всіх суб'єктів відносин, пов'язаних з виробництвом, збереженням, транспортуванням, постачанням, передачею і споживанням енергії, виробленої з альтернативних джерел*».

5. Визначається необхідність здійснення правового регулювання відносин у сфері альтернативної енергетики посередництвом *smart* підходу, який передбачає визначення конкретних (*Specific*), вимірюваних (*Measurable*), досяжних (*Attainable*), доцільних (*Relevant*) та обмежених у часі (*Time-bounded*) цілей при упорядкуванні відповідних відносин, а тому і критеріїв визначення їх досягнення у ході правозастосування та правореалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. з дод. і допов. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
2. Економічна ефективність. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-18769> (дата звернення: 10.09.2024).
3. Манько Д. Г. Технології формалізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 18–21.
4. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3752895-stefancuk-nazvav-uridicnou-katastrofu-kilkist-cinnih-normativnopravovih-aktiv.html> (дата звернення: 10.09.2024).
5. Методичне забезпечення проведення експертизи законодавчих і нормативно-правових актів в економічній сфері. Національна академія наук України. Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку. Харків, 2020. URL: https://ndc-ipr.org/media/posts/presentations/Методичне_забезпечення_експертизи_законодавчих_та_НПА.pdf (дата звернення: 10.09.2024).
6. Джумагельдієва Г. Д., Єремєєва Н. В. Економіко-правова сутність та структура енергопростіру. *Економіка та право*. 2017. № 3 (48). С. 27–37.
7. Правова модель сталого розвитку України: монографія / під заг. ред. чл.-кор. НАН України В. А. Устименка. Київ: НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова НАН України», 2021. 296 с.
8. Геець, В. М., Кириленко, О. В., Басок, Б. І., Базєєв, Є. Т. (2020) Енергетична стратегія: прогнози і реалії (огляд). *Наука та інновації*. 2020. Т. 16 № 1. С. 3–15.
9. Герасименко Н. О. Визначення сутності поняття «енергозбереження» у контексті реалізації стратегії сталого розвитку України. *Економіка та право*. 2018. № 1 (49). С. 117–122.
10. Shevchenko, H., Petrushenko, M., Burkynskyi, B., & Khumarova, N. (2021). SDGs and the ability to manage change within the European green deal: The case of Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*. 19(1), 53. URL: <https://www.businessperspectives.org/index.php/journals/problems-and-perspectives-in-management/issue-370/sdgs-and-the-ability-to-manage-change-within-the-european-green-deal-the-case-of-ukraine> (access date: 10.09.2024).
11. David D. Friedman. *Law's Order: What Economics Has to Do with Law and Why It Matters*. Princeton: Princeton University Press, 2001. 344 p.
12. Cooter R., Ulen T. *Law and Economics*, 6th edition; Upper Saddle River: Prentice Hall, 2012.
13. Воловик О. А. Економічний аналіз права: потенціал та проблеми використання у правових дослідженнях. *Юридична Україна*. 2012. № 10. С. 56–59.
14. Мазурик К. Ефективність закону та критерії її оцінки. *Вісник ЛТЕУ. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 2. С. 64–74.
15. Воловик О. А. Погляд на право і розвиток економіко-правового дискурсу: монографія Київ: Юрінком Інтер, 2014 р. 272 с.
16. Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 686-р. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 74.
17. Гаврилюк О. О., Устименко В. А., Філатов В. А., Парасій-Вергуненко І. В., Махінчук В. М. «Методологічні підходи до визначення економічної ефективності права неплатоспроможності». *Економіка та право*. 2023. № 4. С. 3–21.
18. Наскільки ефективним є контроль у державних публічних фінансах? *Центр економічної стратегії*. 2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oeqabiPCmIc&authuser=0> (дата звернення: 11.09.2024).

ПРАВОВИЙ СТАТУС АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА У ДЕРЖАВАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

LEGAL STATUS OF A JOINT STOCK COMPANY IN EASTERN EUROPEAN STATES

Ковалишин О.Р., к.ю.н., старший дослідник,
старший науковий співробітник

Лабораторії корпоративного права імені академіка Володимира Луця

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

У статті аналізується правовий статус акціонерних товариств Східної Європи на прикладах Чехії та Польщі з метою врахування відповідного досвіду під час реформування корпоративного законодавства України.

Автор акцентує на тому, що у зв'язку із набуттям чинності Законом України «Про акціонерні товариства» в новій редакції та одночасним скасуванням Господарського кодексу України, виникає потреба в оновленому аналізі порівняльно-правових моделей функціонування акціонерних товариств у державах-членах Європейського Союзу, зокрема у країнах Східної Європи, які пройшли подібний етап трансформації законодавства. Метою статті є визначення позитивних елементів правового регулювання акціонерних товариств у Чехії та Польщі, які можуть бути імплементовані в українське законодавство задля його уніфікації з європейськими стандартами.

У межах дослідження проаналізовано ключові аспекти правового статусу акціонерних товариств, такі як порядок їх створення, вимоги до статутного капіталу, види та особливості акцій, права акціонерів, включаючи процедури сквіз-ауту. Окрема увага приділяється польському досвіду створення простої акціонерної компанії (*prosta spółka akcyjna*, p.s.a.), а також чеському підходу до договірного регулювання корпоративних відносин, який передбачає більшу свободу у визначенні прав та обов'язків учасників товариства.

Автор підкреслює, що польська модель є орієнтованою на захист прав міноритарних акціонерів і прозорість процедур, тоді як чеське законодавство пропонує більшу варіативність у структурі акціонерного капіталу та корпоративному управлінні. В статті підкреслюється, що обидві моделі демонструють ефективність у контексті гармонізації з правом ЄС, що робить їх актуальними для вивчення при розробці подальших змін в українському законодавстві.

У підсумку сформульовано низку рекомендацій щодо можливих напрямів імплементації досвіду Чехії та Польщі в українське законодавство з метою підвищення конкурентоспроможності українських акціонерних товариств, зменшення регуляторного навантаження. Результати дослідження можуть бути використані як теоретична база для подальшого удосконалення нормативно-правової бази корпоративного права України.

Ключові слова: акціонерне право, право країн Східної Європи, акціонерне товариство, сквіз-аут, заснування товариства.

The legal status of joint-stock companies in Eastern Europe is analysed in the article, using the examples of the Czech Republic and Poland, with the aim of taking relevant experience into account during the reform of Ukraine's corporate legislation.

The author emphasizes that, following the entry into force of the new edition of the Law of Ukraine "On Joint Stock Companies" and the simultaneous repeal of the Commercial Code of Ukraine, there is a need for an updated analysis of comparative legal models of joint-stock companies in EU member states—particularly in Eastern European countries that have undergone similar legislative transformations. The aim of the article is to identify the positive elements of the legal regulation of joint-stock companies in the Czech Republic and Poland that can be implemented in Ukrainian legislation to ensure its harmonization with European standards.

The study examines key aspects of the legal status of joint-stock companies, including their formation procedure, requirements for share capital, types and features of shares, shareholder rights, and squeeze-out procedures. Particular attention is given to the Polish experience of establishing a simple joint-stock company (*prosta spółka akcyjna*, p.s.a.), as well as to the Czech approach to the contractual regulation of corporate relations, which allows for greater flexibility in defining the rights and obligations of company participants.

The author highlights that the Polish model focuses on protecting minority shareholders' rights and ensuring procedural transparency, while Czech legislation offers greater flexibility in the structure of share capital and corporate governance. The article underscores that both models are effective in the context of EU law harmonization, making them highly relevant for consideration in the development of future amendments to Ukrainian legislation.

In conclusion, the article outlines a number of recommendations for the possible implementation of Czech and Polish legal experience into Ukrainian law, aiming to increase the competitiveness of Ukrainian joint-stock companies and reduce regulatory burdens. The results of the study may serve as a theoretical basis for further improvement of Ukraine's corporate legal framework.

Key words: corporate law, Eastern European law, joint-stock company, squeeze-out, company formation.

Постановки проблеми. У зв'язку прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» скасовано Господарський кодекс України, який визначав основні засади господарювання в Україні і регулював господарські відносини, що виникали в процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, в тому числі питання корпоративного управління. Слід звернути увагу, що процеси рекодифікації також мали місце у державах-членах ЄС, внаслідок чого кодекси комерційного права втратили свою чинність.

Насьогодні в Україні постає питання подальшого удосконалення корпоративних форм, зокрема акціонерного товариства, і в цьому контексті вартим уваги є досвід країн Східної Європи в частині регулювання акціонерних

товариств. Зокрема, вартими уваги є системи права Чехії та Польщі, корпоративне право яких сформувалось на основі німецької моделі комерційних товариств та корпоративного управління. Суттєве значення на реформування має також вступ відповідних країн до Європейського Союзу, а тому їх досвід є особливо важливим на шляху гармонізації вітчизняного корпоративного права з *acquis communautaire* ЄС.

Мета дослідження. Тому метою дослідження є аналіз окремих аспектів правового становища акціонерних товариств країн Східної Європи на прикладі систем корпоративного права Польщі та Чехії.

Стан опрацювання. Відповідна проблематика свого часу була предметом наукових пошуків таких вчених як О. Гаргонич, Павел Зданіковські, А.В. Зеліско, Ян Зоммерфельд, Артур Новакці, І. Лукач, О.Р. Кібенко та інші. Однак наукові праці порівняльного характеру майже відсутні. В рамках даної статті аналізуються лише окремі аспекти заснування та відчуження акцій. Порівняльний

¹ This manuscript was published in the framework of the MSCA4Ukraine Fellowship, funded by the Marie Skłodowska-Curie Actions under Horizon Europe.

аналіз корпоративного управління в АТ Чехії та Польщі є предметом окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Чеське акціонерне право зазнало суттєвих змін після вступу до Європейського Союзу [1] та під час загальної рекодифікації приватного права Чехії в 2014 р., коли Комерційний кодекс (1991 р.) був скасований та прийнято новий Цивільний кодекс Чехії та Закон про корпорації [2]. Основи акціонерного законодавство зазнали суттєвого реформування та остаточно ліквідовано елементи соціалістичних неринкових відносин, які раніше подекуди мали місце [3, с. 160].

Польське акціонерне законодавство, сформувавшись на базі Комерційного кодексу (1934 р.), було суттєво оновлено в Кодексі торговельних товариств (2000 р.). Слід зауважити, що старий Комерційний кодекс в багатьох аспектах нагадував Комерційний кодекс Німеччини [4, с. 49]. Це вбачається як у запозиченні структури кодексу, системи понять (нім. – *Handler*, пол. – *kupiec*, і т.д.), так і в регулюванні системи зобов'язань суб'єктів господарювання, наявності так званого «Ввідного закону до комерційного кодексу». За висловлюванням А. Шуманського, попередній Комерційний кодекс (1934 р.) значно більше нагадував слов'янську інтерпретацію *HGB (Handelsgesetzbuch)* Німеччини, ніж діючий КТТ Польщі 2000 р. [5, с. 90]. Товариства осіб за аналогією з німецьким правом не володіли правосуб'єктністю юридичної особи („*ulomna osoba prawna*”), але підлягали реєстрації в Комерційному реєстрі. А система корпоративного управління фактично була «дублікатом» німецької двочленної структури управління товариством [6, с. 422].

Серед 10 тис. існуючих у Польщі акціонерних товариств значна частина компаній зареєстрована в 1990-х роках шляхом перетворення державних підприємств, в той час як значно менше державних підприємств було перетворено на товариства з обмеженою відповідальністю. Станом на 2023 р. 374 польські компанії котируються на Варшавській фондовій біржі (разом із 44 іноземними компаніями), а 356 польських компаній – на позабіржовому ринку NewConnect (разом із 3 іноземними компаніями) [7, с. 75].

Однак навіть цей та інші заходи стосовно лібералізації вимог до акціонерної форми не зумовили значного зростання її використання у підприємстві. У зв'язку з цим у порівнянні з правом Чехії та України в польському праві запроваджено окремий різновид АТ – просте акціонерне товариство (*prosta spółka akcyjna, p.s.a.*), яке однак не є якимсь певним польським «ноу-хау», оскільки відповідна організаційно-правова форма уже раніше запроваджена в Словаччині та Франції. Просте акціонерне товариство є результатом дискусій над тим, як модернізувати польське законодавство про товариства капіталів. Основні відмінності полягають в можливості: а) вибору між однорівневою системою (рада директорів) і дворівневою системою корпоративного управління (правління, яке керує компанією та представляє її, та окрема наглядова рада, яка здійснює постійний нагляд за діяльністю компанії), б) більш ліберальних правил акумулювання та підтримки капіталу. До того вибір між однорівневою та дворівневою системами був можливий у Польщі лише у випадку правої форми європейської компанії. Однак остання в Польщі на відміну від Чехії не набула поширення (станом на 2022 р. зареєстровано лише 5 європейських компаній).

Важливість АТ також очевидна в Чехії: станом на 31 грудня 2024 р. із загальної кількості 584 485 зареєстрованих комерційних компаній 27 181 були зареєстровані як акціонерні товариства [8]. У порівнянні з іншими правовими формами законодавство про акціонерні товариства зазнало більшого впливу директив і нормативних актів ЄС і виграло від такої тісної узгодженості з європейською правовою базою. До прикладу, значна частина створених в ЄС європейських акціонерних товариств зареєстровані саме в Чехії.

Заснування та статутний капітал. Правове становище акціонерного товариства Польщі регулюється ст.ст. 301–490 КТТ Польщі. АТ набуває правосуб'єктності з моменту внесення даних у Національний судовий реєстр. Однак з моменту заснування товариства (тобто підписання статуту та розміщення, як правило, усіх акцій) воно постає як *акціонерне товариство в організації (spółka akcyjna w organizacji)*. Вже на цьому етапі АТ є організаційною одиницею наділеною правоздатністю (т. зв. неповна юридична особа), яка в основному діє на підставі положень ст. 301 КТТ, враховуючи модифікації, які випливають зі ст.ст. 11–13 КТТ.

Акціонерне товариство (*spółka akcyjna*) є товариством капіталів, яке може бути створене однією або більшою кількістю осіб для здійснення будь-яких видів діяльності, які не заборонені законом, та розмір статутного капіталу якого становить принаймні 100 000 польських злотих і поділений на акції, які мають рівну номінальну вартість не меншу 1 польського гроша (§ 1 ст. 301, ст. 302, 308 КТТ). Розмір статутного капіталу був зменшений, оскільки до 2009 р. становив 500 000 злотих.

АТ Чехії регулюються статтями §§243-551 Закону про комерційні товариства. Компанія вважається створеною з моменту внесення запису до реєстру. У порівнянні з раніше чинним кодексом уже немає диференціації мінімального розміру статутного капіталу в залежності від того, чи акції АТ розміщуються публічно чи ні. Мінімальний статутний капітал становить 2 000 000 чеських крон. Якщо АТ веде свої рахунки в євро відповідно до спеціального закону, дозволяється встановити статутний капітал у євро замість чеських крон (ст. 246 (1)), мінімальний розмір якого у цих випадках становить 80 000 євро. Слід зауважити, що для окремих товариств, таких як банки чи страхові компанії, до мінімального статутного застосовуються спеціальні положення [9].

Комерційний кодекс Чехії передбачав достатньо жорсткі умови щодо обігу акцій: допускалася емісія лише тих видів акцій, які прямо закріплені статутом, а саме звичайних та привілейованих акцій. В новому Законі про компанії акціонерним компаніям надається значно більше гнучкості у структуруванні акцій (ст. 250(2)(d)). В доповнення до традиційних простих і привілейованих акцій, наприклад, можливі акції з різними правами голосу або акції без номінальної вартості (*no-par-value shares*). Цей розширений діапазон варіантів структурування дозволяє компаніям адаптувати структуру свого капіталу та прав голосу до конкретних потреб, таким чином полегшуючи більш індивідуальні моделі фінансування та участі в АТ.

Закон про комерційні товариства закріплює, що АТ також може випускати акції з іншим співвідношенням голосів або взагалі без права голосу. Проте ці особливі права, що надаються акціями, повинні бути визначені в установчому документі. Номінальна вартість неголосуючих акцій не повинна перевищувати 90 відсотків статутного капіталу АТ [10].

До тих пір, поки акціонер повністю не погасить емісійний курс акцій, товариство не може випускати акції та не має права протягом стану заборгованості реалізувати право голосу. Акціонер також зобов'язаний виплатити відсотки за прострочення, і він може бути виключений із товариства [11, с. 97].

В чеському корпоративному праві допускається відчуження корпоративних прав окремо: право на розподіл прибутку, переважне право підписки на нові акції та конвертовані та привілейовані облігації, право на участь у ліквідаційній вартості та інші подібні майнові права, які передбачені установчим документом, можуть передаватися окремо від акції. Крім того, такі права можуть бути закладені в цінний папір, якщо це передбачено установчим документом або законом.

Бездокладатні акції являють собою права, що впливають із реєстрації власника на рахунок особи, яка

веде центральний реєстр бездокументарних цінних паперів (центральний депозитарій). Така акція передається шляхом укладення договору та внесення запису на рахунок власника, причому право власності переходить з дати появи запису.

Окрему увагу слід приділити процедурі сквіз-ауту. В чеському праві відповідна процедура вперше була закріплена ще у 2001 р. на основі австрійської моделі. Однак на практиці часто піддавалась критиці у зв'язку зі складністю її реалізації на практиці [12, с. 14]. Особливість процедури сквіз-ауту в тій редакції полягала в тому, що вона була можливою лише у випадку реорганізації чи ліквідації товариства, коли основному акціонеру переходили усі активи підприємства, а міноритарний акціонер отримував компенсацію за відчуження акцій на користь мажоритарія. Однак в цьому випадку фактично акціонерне товариство переставало функціонувати як таке.

В 2005 р. процедура сквіз-ауту була переглянута з урахуванням європейського досвіду [13, с. 167]. І протягом 2005–2006 рр. 246 з близько 400 АТ, структура капіталу яких дозволяла ініціювати примусовий викуп акцій, скористались можливістю витіснити міноритарних акціонерів [14]. При цьому за критерієм вартості акцій було викуплено акцій орієнтовно на 10 млн. чеських крон, в той час як загальна вартість усіх акцій, які підпадали під процедуру сквіз-ауту становила 13 млн. чеських крон. Таким чином, основна концентрація капіталу відбулась саме в цей період.

За законодавством Чехії процедура примусового викупу акцій від підготовки документів пропозиції до завершення угоди займає щонайменше шість тижнів [15, с. 12] та складається з таких етапів: 1) подання проекту пропозиції до Національного банку Чехії протягом 15 днів після придбання 90% акцій (можливе продовження до 30 днів); 2) публікація документів пропозиції після отримання згоди Національного Банку. Строк для отримання згоди становить до 15 днів з моменту подання документів. Якщо Національний банк Чехії не надає або невчасно надає згоду протягом 15 днів після подання, згода вважається автоматично наданою; 3) дія (чинність) пропозиції та період її прийняття не менше чотирьох календарних тижнів після ініціювання процедури; 4) завершення угод та оголошення результатів [16].

Спрощена процедура сквіз-ауту (тобто сквіз-аут без призначення експерта для оцінки компенсації виплаченої міноритарним акціонерам) дозволяється, якщо: а) рішення про сквіз-аут прийнято протягом трьох місяців після закінчення періоду пропозиції та акцепту; та б) учасник торгів придбав 90% або більше цільових акцій через заявку або у зв'язку з нею. У цьому випадку існує неспростовна презумпція, що ціна пропозиції була адекватною і експертна оцінка не потрібна. У обов'язковій пропозиції учасник може лише збільшити ціну. А зниження ціни допустиме лише у випадку, якщо така можливість була прямо зазначена в документах пропозиції; за умови, що таке зменшення не суперечить принципам законодавства та (об'єктивно) здійснюється лише з поважних причин.

Стосовно права Польщі питання примусового викупу акцій врегульоване в положеннях Кодексу торговельних товариств щодо приватних товариств та в положеннях

закону про публічні пропозиції, які можуть застосовуватися щодо публічних товариств [17, с. 14]. Як зазначає Матеуш Жаба, з одного боку, польський законодавець застосував техніку самостійного регулювання щодо визначених питань примусового викупу акцій, а з другого боку, використав техніку відсилочних норм, зокрема до § 2 і 3 ст. 416 [18, с. 49].

В Польщі процес сквіз-ауту зазвичай триває близько трьох місяців (також залежить від типу обов'язкової пропозиції та складається з наступних етапів: 1) призначення брокера та підготовка документів оферти; 2) встановлення застави для фінансування пропозиції; 3) повідомлення Управління фінансового нагляду, Варшавської фондової біржі та громадськості про пропозицію; 4) період підписки (починається не раніше ніж через 14 робочих днів після подання документів про пропозицію до Управління фінансового нагляду та Варшавської фондової біржі та триває не менше 14 або 30 днів – залежно від типу обов'язкової пропозиції); 5) безпосередньо викуп [16].

Спрощеної процедури сквіз-ауту для польських АТ не передбачено. Учасник торгів може змінити ціну пропозиції відповідно до вимог щодо мінімальної ціни та за таких умов: зміна не може вноситись частіше, ніж кожні п'ять робочих днів (цей термін не застосовується, якщо було оголошено конкуруючу пропозицію); зміна повинна бути публічно оголошена; якщо нова ціна вища за попередню, вона застосовується і до викупу інших акцій, стосовно яких пропозиція мажоритарія уже була акцептована, але ще не оплачена. Тобто до вищої ціни діє принцип зворотної сили в часі відповідної пропозиції. А у випадку, якщо нова ціна нижча за попередню, особам, які прийняли пропозицію до зміни, має бути виплачена попередня ціна.

В цілому варто відзначити, що польське право суттєво звузило передумови для проведення примусового викупу акцій акціонерних товариств, а впроваджена модель інституту сквіз-ауту має на меті захист інтересів як міноритарних, так й мажоритарних акціонерів.

Висновки. Акціонерне право країн Східної Європи, зокрема Чехії та Словаччини, характеризується значним рівнем запозичень правових інститутів англо-американської системи права та систем права інших держав-членів ЄС. Відповідне явище конвергенції обумовлене рядом факторів: 1) гармонізація права Польщі та Чехії в рамках права Європейського Союзу; 2) вплив іноземних інвесторів на корпоративне управління; 3) тенденцією до дерегулювання корпоративних відносин та корпоративного управління.

В обидвох досліджуваних системах права спостерігається тенденція до лібералізації регулювання акціонерних правовідносин. В польському праві впровадили новий різновид організаційно-правової форми – просте акціонерне товариство. Натомість законодавець Чехії обрав шлях загальної лібералізації вимог до акціонерних товариств (нові типи акцій, можливість відчуження окремих правомочностей, що впливають з корпоративних прав). Відповідні нововведення варті уваги з метою подальшого удосконалення вітчизняного акціонерного права України, зокрема, в процесі прийняття нового закону про систему підприємницьких юридичних осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Havel Bohumil, An Outline of Czech Company Law. *European Business Organization Law Review* (EBOR). Vol. 6. No. 3. 2005.
2. Jan Lasak, 15 Report from the Czech Republic: Shareholders' Rights at Czech Joint-Stock Companies' General Meetings. *European Company Law*. Vol. 90. 2018.
3. Tomáš Břicháček, The impact of EU law on the recodification of private law in the Czech Republic. *Zeitschrift für das Privatrecht der Europäischen Union*. Vol. 3. 2012. p. 160.
4. Ковалишин О.Р. Правові запозичення в господарському праві Польщі. *Держава та регіони. Серія: Право*. № 4. 2019. С. 47-51.
5. Frankowski Stanislaw, Introduction to Polish Law. Kluwer Law International. 2005. 421 p.
6. Stanisław Soltyskiński, Reform of Polish Commercial Law, (p. 419-433), in *Festschrift für Wolfgang Fikentscher zum 70. Geburtstag* / hrsg. von Bernhard Großfeld ... Tübingen : Mohr Siebeck, 1998, 1114 p.

7. Nowacki Artur, Evolution of legal forms of economic activity in Poland State. *Security and Human Rights*. Vol.1. 2023. p. 72-78.
8. Český statistický úřad (Czech Statistical Office), Ekonomické subjekty podle vybraných právních forem (Economic entities by selected legal forms). URL: https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&z=T&f=TABULKA&skupId=3769&katalog=33695&pvo=ORG01&pvo=ORG01&str=v386&v=v7__null__null__null#w= (last accessed: March 11, 2025)
9. Sommerfeld Jan, The joint-stock company in Czech law after the civil law reform. *Recodification of Commercial Codes in V4 states and Ukraine*. Ivano-Frankivsk. 2025.
10. Doing Business Guide in the Czech Republic, 2024. URL: https://www.bakermckenzie.com/-/media/files/locations/czech-republic/2024-doing-business-in-the-czech-republic.pdf?rev=65f41d1db4944c2b9d394b36dd0d84c1&sc_lang=en
11. Raban Premysl, General legal regulation of limited liability company in Czech Republic. *Law & Society*. 2017. p. 94-103.
12. Bartl Marija, Czech regulation of squeeze out in comparative perspective. *Central European University*. 2007. 90 p.
13. Kouba Cox Martina, The approximation of EC law in the Czech Republic : transposition or transformation? *McGill University Press*, 167 p.
14. Česká kapitálová informační agentura. URL: <https://www.cekia.cz>
15. Cvik Daniela Eva, Radka MacGregor Pelikánová, The Ambiguous Awareness of Approaching Squeeze-out – Czech Case Study in the EU Perspective, *Science of Economics*. XXIII. 2017. p. 7-18.
16. CMS Guide to Mandatory Offers and Squeeze, *CMS Corporate / M & A Publication*, 2017.
17. Pinior P., Wyrzykowski W., Squeeze-out and sell-out in public and private joint-stock companies. (Przymusowy wykup i odkup akcji w spółkach publicznych i niepublicznych), *Prawo Spółek*. 2008. Nr 9. p. 9-19.
18. Zaba Mateusz, The squeeze-out regulation in the Polish Code of Commercial Companies. *Law & Society*. 2015. C. 49-56.

**НОВЕ ЖИТЛОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО ДЛЯ ВПО 2025:
ВИКЛИКИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ВПРОВАДЖЕННЯ****NEW HOUSING LEGISLATION FOR IDPS 2025:
CHALLENGES AND IMPLEMENTATION TOOLS**

Менів Я.О., к.ю.н.,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглядаються ключові зміни у сфері житлового законодавства України, спрямовані на забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у 2025 році. Аналізуються основні проблеми, з якими стикаються ВПО у процесі реалізації свого права на житло, зокрема – обмеженість доступного житлового фонду, нестача інструментів для забезпечення тимчасового та постійного проживання, а також фрагментарність нормативно-правової бази. Увагу приділено новим законодавчим механізмам, спрямованим на подолання цих проблем, зокрема – ухваленню Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів, пов'язаних із забезпеченням внутрішньо переміщених осіб житлом», запровадженню електронної системи обліку житлових об'єктів, які можуть бути використані для тимчасового чи постійного проживання ВПО. Також розглядається можливість залучення об'єктів державної, комунальної, приватної власності. Аналізуються організаційні, технічні, фінансові та соціальні виклики, що супроводжують процес реалізації нового житлового законодавства, зокрема недостатність бюджетного фінансування, потреба в ефективній координації між державними органами, громадами та міжнародними донорами. Наголошується на важливості комплексної реформи житлової політики в контексті захисту прав ВПО, а також інтеграції цих осіб у приймаючі громади. Підкреслює, що успішна реалізація зазначених законодавчих змін можлива лише за умов чіткої стратегії, політичної волі та підтримки міжнародних партнерів.

Особливу увагу варто звернути на взаємодію між державними органами різного рівня, органами місцевого самоврядування, громадянським суспільством і міжнародними організаціями, адже саме їх скоординована діяльність визначатиме ефективність політики у сфері житлового забезпечення ВПО.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, житлові права, житло, законодавство, державна політика, інформаційна система, реалізація прав.

The article examines key changes in the field of housing legislation in Ukraine aimed at ensuring the rights of internally displaced persons (IDPs) in 2025. It analyzes the main problems faced by IDPs in the process of exercising their right to housing, in particular – limited access to available housing stock, a lack of tools for providing both temporary and permanent accommodation, and the fragmented nature of the regulatory and legal framework. Special attention is paid to new legislative mechanisms designed to address these issues, especially the adoption of the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Additional Measures Related to the Provision of Housing for Internally Displaced Persons,” and the introduction of an electronic system for the registration of housing objects that can be used for temporary or permanent residence. The article also explores the possibility of involving state-owned, municipal, and private property in addressing housing needs.

Organizational, technical, financial, and social challenges accompanying the implementation of the new housing legislation are analyzed, including the lack of budget funding and the need for effective coordination between state authorities, local communities, and international donors. The article emphasizes the importance of a comprehensive reform of housing policy in the context of protecting the rights of IDPs and integrating them into host communities. It is emphasized that the successful implementation of the outlined legislative changes is only possible under conditions of a clear strategy, political will, and support from international partners.

Particular attention should be paid to the interaction between government bodies at various levels, local self-government authorities, civil society, and international organizations, as their coordinated efforts will determine the effectiveness of housing policy for IDPs.

Key words: internally displaced persons, housing rights, housing, legislation, public policy, information system, implementation of rights.

З 2014 року було прийнято велику кількість спеціальних законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються захисту ВПО, але на жаль як це законодавство так і практика його застосування виявились непослідовними, суперечливими та не забезпечили основоположних прав ВПО, які гарантовано Конституцією України та нормами міжнародного права, зокрема Європейською Конвенцією про права людини. Протягом майже восьми років ВПО постійно стикалися з безліччю проблем, серед яких можна визначити обмеження в виборчому праві, проблеми з житлом, неможливість відкрити рахунки в банківських установах або отримати кредит, негативне ставлення до таких осіб з боку роботодавців та мешканців неокупованих територій та ін.

Статтею 48 Конституції України гарантовано право громадян України на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Є очевидним, що з початком повномасштабного вторгнення багато українців зіштовхнулися з порушеннями своїх прав, у тому числі і житлових. Уже понад 10 років існує проблема із забезпеченням житлом громадян, які втратили місце постійного проживання через руйнацію чи страх знаходитися на територіях бойових дій. Ця проблема набула більшого, ніж локального масштабу.

У судових справах Європейського суду з прав людини суди зазначали, що поняття «житло» має центральне

значення для особистості індивіда, її самовизначення, фізичної та психічної цілісності, підтримання стосунків з іншими, а також постійного та безпечного місця в суспільстві [3].

За оцінками Кабінету Міністрів України, Єврокомісії станом на початок 2024 року у понад 3 400 000 українців повністю або частково зруйноване житло. Ще з 2014 році в Україні виникло питання захисту своїх громадян, які постраждали внаслідок подій в Криму, Севастополі, та окремих районах Донецької та Луганської областей. Саме тоді ми вперше зіткнулися з найбільшим внутрішнім переміщенням у Європі з часів Другої світової війни. З'явилося поняття внутрішньо переміщена особа (далі – ВПО), яке було закріплено на законодавчому рівні у Законі № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Відповідно до вищезазначеного закону ВПО – якого ВПО вважається громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [4].

Право на житло є базовим і першочерговим для будь-якої людини, тому запроваджені державні програми, які покликані допомогти переселенцям вирішити житлове питання. Серед них можна назвати і пільгові іпотечні кредити, і компенсація за прийом ВПО, і нові субсидії на оренду, а також безоплатне розміщення в гуртожитках та модульних містечках тощо.

Серед механізмів забезпечення житлом ВПО, які діяли слід зазначити державні програми, підтримку міжнародних організацій, місцеві ініціативи та громадські проекти.

Серед державних програм можна назвати:

а) програма «ЄОселя» – кредитування ВПО під пільгові відсоткові ставки;

б) надання тимчасового житла у державних або муніципальних гуртожитках;

в) субсидії ВПО на оренду житла. Згідно постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань надання внутрішньо переміщеним особам допомоги на проживання та субсидії на оплату вартості або частини вартості найму (оренди) житлового приміщення» №1507 від 27 грудня 2024 року родини ВПО мають право на отримання субсидії на оренду житла, якщо витрачають на оренду житла понад 20% своїх сукупних доходів. Раніше планувалося, що цей поріг становитиме 30% від доходів. Програма діє на всю підконтрольну територію України;

г) компенсації за зруйноване або пошкоджене житло. Завдяки ухваленню в цілому Верховною Радою України законопроекту №11161 ВПО зможуть подавати заяви на компенсації за зруйноване або пошкоджене житло.

Також слід зазначити міжнародну допомогу в забезпеченні права на житло ВПО. Тут слід згадати програми фінансування та відновлення житла від ЄС, ООН, USAID та інших міжнародних фондів, а також організації надавали тимчасове житло (контейнери, модульні містечка).

Поміж заходів із забезпечення права на житло ВПО також є і громадські ініціативи. Благодійні фонди та волонтерські організації допомагали знайти житло або ремонтувати пошкоджене. Локальні громади створювали програми розміщення ВПО у приватному секторі.

Тут можна зазначити про благодійні програми Благодійного фонду «Місія Хансена в Україні» Делла Лоя Хансена. Мова йде про житло для літніх переселенців, які втратили свої будинки через війну. У листопаді 2024 року на Київщині відкрили вже другу чергу «Чудо-містечка» для переселенців старшого віку, які втратили житло. У будинках переселенці можуть безоплатно проживати, ВПО сплачують лише за комунальні послуги. Кожна оселя укомплектована, мешканцям також надали посуд і побутову техніку. «Чудо-містечко» мають не лише будинки для проживання, а й розвинуту інфраструктуру, яка включає укриття, аптечні пункти, клініку і початкову школу. Для мешканців також збудували клубний будинок, де є кінотеатр, їдальня, салон краси, спортивна зала, бібліотека. 2600 переселенців на Київщині, Чернігівщині та Харківщині отримали постійне житло від американців через БФ «До України з любов'ю». У березні 2024 року також стало відомо, що Фонд Делла Лоя Хансена дофінансує відновлення будинків на Київщині. Це важливий проект, який повертає надію тим, хто втратив усе через війну [5].

Держава й надалі намагається врегулювати ефективніше питання забезпечення житлом ВПО. Саме тому, на забезпечення конституційного права на житло у листопаді 2024 року Президент України підписав Закон щодо забезпечення житлових прав внутрішньо переміщених осіб. Він набирає чинності 5 березня 2025 року. Цей закон спрямований на вдосконалення механізмів забезпечення житлових прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) через низку нововведень.

Головна мета прийнятого закону – проведення всеукраїнської інвентаризації об'єктів нерухомого майна державної та комунальної власності, а також, за згодою власника, приватної форми власності, які можуть бути використані для забезпечення ВПО житлом.

Принциповим і важливим нововведенням, яке деклароване вищезазначеним законом є створення Інформаційної бази даних об'єктів нерухомого майна для проживання ВПО.

Вбачається, що вищезазначена система автоматизує процеси збору, накопичення, обробки та оприлюднення інформації про об'єкти державної, комунальної та приватної (за згодою власників) власності, які можуть бути використані або реконструйовані для проживання ВПО.

Як же відбуватиметься процедура надання житла внутрішньо переміщеним особам (ВПО) через інформаційно-аналітичну систему об'єктів нерухомого майна?

Процес забезпечення ВПО житлом розпочинається з обліку об'єктів нерухомого майна. Відповідальні органи, такі як місцеві адміністрації та органи соціального захисту, збирають інформацію про об'єкти державної, комунальної та приватної власності, які можуть бути використані для проживання ВПО. До бази можуть вноситися земельні ділянки, житлові будинки, квартири, а також нежитлові приміщення, які можливо реконструювати.

Якщо власник приватного житла бажає надати його для ВПО, він подає заявку, після чого спеціальні комісії проводять перевірку стану об'єкта, визначаючи його придатність для заселення. За результатами перевірки складається акт обстеження, після чого об'єкт вноситься до інформаційної системи. Реєстрація об'єкта супроводжується внесенням ключових даних, таких як місце розташування, площа, технічний стан, фотографії, інфраструктура навколо та власник (організація або фізична особа).

Слід зазначити, що новим законом передбачена можливість тимчасового використання закладів освіти. На період дії воєнного стану та трьох років після його завершення дозволено за згодою власника (засновника) надавати будівлі закладів освіти в оренду для тимчасового проживання ВПО. Однак така можливість обмежується об'єктами, що не використовувалися за призначенням протягом щонайменше навчального року (12 місяців до початку воєнного стану). Порядок надання освітніх об'єктів під житло ВПО встановлюватиме Кабінет Міністрів України.

Крім того, передбачено розширення механізмів забезпечення житлом. Закон вводить правові механізми для використання або реконструкції будь-якої нерухомості, придатної для проживання, зокрема недобудов чи нежитлових приміщень. Це має збільшити житлові можливості для переселенців за рахунок залучення незадіяного фонду. Відповідно до цього, громади отримують інструменти для переобладнання нефункціонуючих об'єктів у житло для ВПО.

Наступним етапом є інтерактивна мапа, яка дозволяє візуалізувати доступні для заселення об'єкти. Вона функціонує у режимі реального часу та дозволяє користувачам відфільтрувати варіанти за різними критеріями, такими як регіон, площа, умови проживання тощо. Якщо певне житло стає зайнятим, система автоматично позначає його як «неактивне», а нові об'єкти додаються після перевірки та затвердження відповідними органами.

Далі ВПО може подати заяву на отримання житла. Для необхідно зареєструватися у системі, створюючи особистий кабінет. Потім заявник завантажує необхідні документи, такі як паспорт або ID-картку, довідку про статус ВПО та додаткові документи, що можуть підтвердити пріоритетність у черзі (наприклад, довідку про інвалідність, наявність малолітніх дітей тощо). Після подання заявки вона проходить перевірку відповідними державними органами, які приймають рішення про надання житла. Якщо житло закріплюється за заявником, він отримує сповіщення у своєму особистому кабінеті та подальші інструкції щодо заселення.

Передбачається, що система стане двостороннім інструментом: ВПО через електронний кабінет зможуть шукати і подавати заявки на житло онлайн, а держава – залучати наявну інформацію для переговорів з донорами про фінансування реконструкції. Тобто інформаційно-аналітична система слугуватиме не лише реєстром,

а й платформою для подання заяв на проживання та для координації міжнародної допомоги. Згідно з прогнозами, переселенці зможуть почати подавати заявки через нову систему приблизно через півроку після набрання законом чинності (орієнтовно восени 2025 року).

Щодо питання контролю над втіленням в життя нового закону, то варто зазначити, що Кабінет Міністрів України визначить, який центральний орган виконавчої влади буде адміністратором нової інформаційно-аналітичної системи. Очікується, що цю роль покладуть на орган, відповідальний за формування політики щодо ВПО та тимчасово окупованих територій (ймовірно Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, оскільки саме воно опікується питаннями ВПО). Адміністратор відповідатиме за технічне створення та підтримку реєстру житла, захист даних, забезпечення доступу користувачам, а також за узгодження роботи системи з іншими електронними ресурсами держави (зокрема з порталом «Дія», на базі якого планується подача заявок).

Уряд відіграє ключову роль у нормативному забезпеченні реалізації закону. Він зобов'язаний розробити і затвердити підзаконні акти: положення про діяльність комісій, порядок проведення обстежень, типову форму акта обстеження тощо. Також Кабінет Міністрів встановлює порядок тимчасової оренди освітніх закладів під житло ВПО. Окрім цього, центральні органи влади (міністерства, відомства) мають координувати залучення міжнародної допомоги та впровадження окремих програм, пов'язаних з цим законом.

На виконання завдань закону Фонд держмайна має надати обласним, Київській міській військовим (державним) адміністраціям інформацію про об'єкти нерухомого майна державної власності, що можуть бути використані для проживання ВПО, розташовані в межах області (міста Києва) в розрізі суб'єктів управління цими об'єктами.

Варто зазначити, що новий закон передбачає залучення ресурсів для реконструкції, включаючи міжнародну допомогу, для фінансування об'єктів нерухомості, призначених для проживання ВПО. Державні органи будуть активно співпрацювати з міжнародними організаціями, фондами та іншими донорами для залучення фінансової підтримки на реконструкцію та переобладнання житла.

Для наповнення системи створюються координаційні комісії при обласних та Київській міській державних адміністраціях, а також комісії з обстеження об'єктів при районних державних адміністраціях. За результатами обстеження складається акт, дані з якого вносяться до системи.

Ці механізми сприяють ефективному обліку та використанню наявних ресурсів нерухомості для забезпечення житлових потреб ВПО, підвищують прозорість процесу та залучають додаткові інвестиції для вирішення житлових проблем.

Також варто зазначити, що реалізація нового закону є складним завданням, яке може супроводжуватися низкою проблем різного характеру:

1. Технічні виклики. Створення повноцінної інформаційно-аналітичної системи – трудомісткий IT-проект. Потрібні значні капіталовкладення для розробки програмного забезпечення інтерактивної карти, забезпечення кібербезпеки, підтримки серверів та інтеграції з іншими державними системами. Затримки з фінансуванням або розробкою можуть відтермінувати запуск системи. Також важливо, щоб система була зручна для користувачів (пере-

селенців і чиновників) і витримувала значне навантаження, враховуючи потенційно сотні тисяч користувачів.

2. Організаційні виклики. Закон визначає лише загальні рамки – потрібна розробка багатьох підзаконних актів (положення про комісії, порядок обстеження тощо). Необхідно в короткі терміни створити комісії в кожній області і районі, навчити їх персонал, розробити стандартизовані форми документації. Існує ризик, що без чіткої регламентації процедури інвентаризації кожна громада чи область почне трактувати норми по-своєму, що призведе до нерівномірності даних. Координація між різними рівнями потребує налагодженого механізму – від регулярного обміну інформацією до контролю якості обстежень.

3. Правові виклики. Попри врахування права приватної власності, на практиці можуть виникати питання: як саме отримувати згоду приватних власників, як довго дані приватного об'єкта можуть зберігатися в реєстрі, чи не виникатиме конфліктів, якщо власник передумає тощо. Також необхідно узгодити новий реєстр із чинним законодавством про захист персональних даних та інформацію з обмеженим доступом, адже частина відомостей (наприклад, стан об'єкта, адреса) буде публічною, а інша – можливо, ні. Оренда закладів освіти під житло ВПО теж вимагає продуманих механізмів, щоб не нашкодити освітньому процесу, коли він відновиться, і одночасно не залишити людей без житла після закінчення дозволеного строку. Потрібні прозорі договори оренди, визначення відповідальних за утримання таких приміщень.

4. Соціальні та практичні виклики. По-перше, критично важливо, щоб дані реєстру використовувалися для реальних дій, а не стали формальністю. Переселенці очікують конкретного поліпшення житлових умов, тож якщо після обліку житла його не будуть реконструювати або надавати людям, довіра до ініціативи впаде. По-друге, є ризик, що через брак коштів переселенцям пропонуватимуть житло у поганому стані. Як зазначає експертна спільнота, без належного фінансування місцеві бюджети можуть здавати ВПО приміщення, непридатні для комфортного проживання, що лише загострить соціальну напругу. По-третє, слід врахувати міграційні настрої самих ВПО: не всі захочуть селитися у запропонованих місцях (особливо якщо це віддалені села або тимчасові гуртожитки). Необхідно створити такі умови, щоб житло сприяло інтеграції ВПО в громади – поруч була інфраструктура, робочі місця, освіта. По-четверте, комунікація та роз'яснення. Переселенці мають знати про нові можливості: потрібна інформаційна кампанія щодо подання заяв через систему, умов поселення, прав та обов'язків. Від злагодженої комунікації між державою, громадами, громадськими організаціями та самими ВПО залежить успіх впровадження закону.

5. Фінансові труднощі. Фінансова складова – одна з найскладніших. Наразі в бюджеті не передбачено окремої значної статті на реалізацію закону. Якщо міжнародна допомога або державне фінансування буде недостатнім, є ризик невиконання багатьох положень.

Отже, успішна імплементація нового законодавства потребує подолання вказаних викликів шляхом скоординованих дій. Критично важливо, щоб органи влади на всіх рівнях, громади, міжнародні партнери та самі переселенці діяли спільно і послідовно – від етапу аудиту житла до безпосереднього заселення людей та контролю за умовами проживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»: Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text>.
2. Про «Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів, пов'язаних із забезпеченням внутрішньо переміщених осіб житлом»: Закон України від 20 листопада 2024 р. № 4080-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4080-20#Text>.
3. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Віннічук проти України» від 20 жовтня 2016 року – URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/03/14/20190314141947-39.docx>.
4. Олена Шуляк: Компенсаційна програма за пошкоджене та знищене житло має працювати без збоїв і з величезною підтримкою з боку уряду й міжнародних партнерів – URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/254204.html.
5. Чудо-містечко для переселенців на Київщині: як працює проект Хансена – URL: <https://recovery.win/novyny/chudo-mistechko-dlya-pereselenciv-na-kyivshyni-yak-pracuyuye-proyekt-hansena>.

ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД ЩОДО ДОЦІЛЬНОСТІ ІСНУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ В УКРАЇНІ

THEORETICAL AND LEGAL APPROACH TO THE EXPEDIENCY OF THE EXISTENCE OF COMMERCIAL COURTS IN UKRAINE

Цісельський О.В., д.філос. в гал. права,
суддя

Господарський суд Одеської області

Стаття присвячена теоретично-правовим засадам існування та діяльності господарських судів в Україні на тлі триваючої судової реформи та суттєвих змін щодо господарського та господарського-процесуального законодавства. Саме господарські суди продовжують відігравати важливу роль у судовій системі України, забезпечуючи вирішення економічних спорів та захист прав суб'єктів господарювання. Сам факт виокремлення, існування й самостійності господарських судів свідчить про послідовність та логічність існуючої вітчизняної судової системи та наближення її до міжнародних стандартів судоустрою.

Вагомими аргументами доцільності існування господарських судів є висока фахова (економіко-правова) компетентність й обізнаність суддів господарського суду та об'єктна складова господарського судочинства – господарські спори, як спори економічного характеру, які виникають між суб'єктами господарювання та/або учасниками господарської діяльності з приводу її організації, здійснення, договірної забезпечення, виникнення (припинення) тощо.

До основних специфічних функцій господарських судів відносяться: здійснення правосуддя у спорах, що виникають у сфері господарської діяльності між юридичними особами, фізичними особами-підприємцями, а також між ними та органами державної влади та місцевого самоврядування; захист прав та законних інтересів суб'єктів господарювання та держави у сфері економічних відносин та сприяння забезпеченню господарського правопорядку та розвитку економіки України.

Як підсумок доведено, що доцільність існування господарських судів в Україні є обґрунтованою з точки зору забезпечення фахового, ефективного та оперативного розгляду господарських спорів, що є важливим для стабільного розвитку економіки та захисту прав суб'єктів господарювання та нагальним є не ліквідація цієї системи, а її подальше реформування та вдосконалення для підвищення якості правосуддя та рівня довіри суспільства.

Ключові слова: господарське судочинство, господарські (економічні) спори, захист прав суб'єктів господарювання.

The article is devoted to the theoretical and legal principles of the existence and activity of commercial courts in Ukraine against the background of the ongoing judicial reform and significant changes in economic and economic procedural legislation. It is commercial courts that continue to play an important role in the judicial system of Ukraine, ensuring the resolution of economic disputes and protecting the rights of business entities. The very fact of the separation, existence and independence of commercial courts indicates the consistency and logic of the existing domestic judicial system and its approximation to international standards of the judicial system.

Weighty arguments for the expediency of the existence of commercial courts are the high professional (economic and legal) competence and awareness of judges of the commercial court and the object component of commercial litigation – commercial disputes, as disputes of an economic nature that arise between business entities and/or participants in economic activity regarding its organization, implementation, contractual provision, occurrence (termination), etc.

The main specific functions of commercial courts include: administering justice in disputes arising in the field of economic activity between legal entities, individual entrepreneurs, as well as between them and state authorities and local self-government bodies; protecting the rights and legitimate interests of business entities and the state in the field of economic relations and promoting economic law and order and the development of the economy of Ukraine.

As a result, it has been proven that the expediency of the existence of commercial courts in Ukraine is justified from the point of view of ensuring professional, effective and prompt consideration of commercial disputes, which is important for the stable development of the economy and the protection of the rights of business entities, and the urgent need is not the liquidation of this system, but its further reform and improvement to improve the quality of justice and the level of public trust.

Key words: commercial litigation, commercial (economic) disputes, protection of the rights of business entities.

На сьогоднішній господарські суди спеціалізуються на розгляді спорів, що виникають у сфері господарської діяльності, що дозволяє суддям набувати глибоких знань та досвіду у специфічних питаннях економіки, договірних відносин, корпоративного права, банкрутства, інтелектуальної власності тощо. Саме така спеціалізація сприяє більш якісному та фаховому розгляду складних економічних спорів, що є важливим для стабільності та розвитку бізнес-середовища адже історично, господарські суди демонстрували вищу ефективність у розгляді господарських спорів порівняно з судами загальної юрисдикції, зокрема щодо строків розгляду справ.

Метою статті є теоретично-правовий підхід щодо обґрунтування й аналізу існування та ефективно-доцільної діяльності господарських судів в Україні.

Правовий статус та повноваження господарських судів в Україні досліджувалися в працях багатьох фахівців-процесуалістів та інших, зокрема: Н.М. Бакаянної, О.П. Подцерковного, О.В. Саленко, Є.С. Сілантьєва тощо. Але потребує науково-теоретичного обґрунтування саме факт існування й належного функціонування господарських судів в Україні, зокрема, у період воєнного стану.

Господарські суди займають одне із провідних місць серед інших судів в Україні, але на тлі триваючої судової реформи та в умовах воєнного стану є об'єктом суттєвих змін. Проте, «за даними соціологічного дослідження, проведеного в лютому – березні 2021 року Програмою реформування сектору юстиції «Нове правосуддя» Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), лише 10 % населення схильні довіряти судам. При цьому, у 2018 році аналогічний показник становив 16 %. Різко зменшилася й довіра до судів з боку правників – з 41–44 % у 2018–2019 роках до 27 % у 2021 році» [1]. Зазначене стосується не тільки господарського судочинства а й всієї судової влади, адже проблема полягає в її удосконаленні та пристосуванні до існуючих сучасних соціально-економічних реалій.

Саме існування господарських судів свідчить про інституційність і спеціалізацію судів в Україні, адже, як слушно зазначає Н. Бакаянова, саме «факторами макросередовища, які впливають на розвиток судової влади, є національні правові традиції, правова культура, політичний курс, економічний стан у державі, та ін. Вбача-

ється, що на рівні макросередовища впливовим фактором розвитку судової влади є стан забезпечення її функціональної і інституційної відособленості (незалежності, самостійності)» [2, с. 116]. Крім того, О. Подцерковний зазначає, що «внутрішньою судовою спеціалізацією (мається на увазі спеціалізація суддів на відміну від спеціалізації судів) не може бути стабільною, віднесення суддів до певної спеціалізації залежить від адміністративних та інших суб'єктивних факторів і, будучи позбавленою організованої спеціалізованої ієрархії, втрачає елементи передбачуваності та послідовності» [3, с. 135]. Спеціалізоване судочинство дозволяє враховувати специфіку господарських відносин та застосовувати відповідні процесуальні норми, що сприяє більш оперативному вирішенню спорів, тобто, саме факт існування господарських судів свідчить про послідовність та логічність існуючої вітчизняної судової системи та наближення її до міжнародних стандартів судоустрою.

Взагалі «дискусія щодо спеціалізації судової системи розпочалася ще на початкових етапах судової реформи, коли в 1992 році були проголошені її завдання, а саме: (а) шляхом ефективного розмежування повноважень судових органів гарантувати їм самостійність і незалежність від впливу законодавчої й виконавчої гілок влади; (б) реалізувати демократичні ідеї правосуддя, опрацьовані наукою та світовою практикою; (в) створити таку систему законодавства про судоустрій, яка забезпечила б незалежність судової влади; (г) поступово здійснити спеціалізацію судів; (р) максимально наблизити їх до населення; (д) чітко визначити компетенцію різних ланок цієї системи; (е) гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом» [4, с. 238]. Всі зазначені ознаки притаманні й господарським судам.

Доцільність існування й функціонування господарських судів науковці визначають під різними кутами зору, так, слушною є думка про високу фахову підготовку саме суддів господарської юрисдикції, адже саме «суддя, який розглядає деякі категорії господарських справ, має володіти не лише знаннями з права – він повинен розумітися в бухгалтерії, фінансах, аудиті тощо. Причому стає все більше складних з точки зору тлумачення норм права справ, та ще й за участі іноземних компаній, тому суддя повинен на певному рівні володіти міжнародною економічною освітою, розуміти наслідки прийнятих рішень. Він має також розуміти, як розгляд і вирішення подібних справ відбуваються у світовій практиці» [5, с. 190]. Подцерковний О., зазначає, що «поширеність системи спеціалізованого судочинства у справах економічного характеру у світі обумовлюється потребами розвитку економіки та окремою увагою держав до стимулювання оперативного й фахового вирішення певних категорій спорів. Фактично йдеться про економічне правосуддя, яке може ґрунтуватися на спеціальній компетенції щодо господарських спорів загалом або стосуватися однієї чи декількох категорій економічних справ» [6, с. 135]. Тобто, основними ознаками господарського спору є наступні: суб'єктний склад, тобто сторонами спору є суб'єкти господарювання (як основні учасники) або інші особи, чий права та обов'язки безпосередньо пов'язані з господарською діяльністю. Це можуть бути постачальники, покупці, перевізники, замовники, виконавці, кредитори, боржники, органи державної влади у сфері регулювання господарської діяльності тощо; предмет спору, тобто спір виникає щодо майнових прав та інтересів (наприклад, право власності, виконання грошових зобов'язань, відшкодування збитків) або немайнових прав та інтересів (наприклад, ділова репутація, право на торговельну марку, захист від недобросовісної конкуренції), що випливають з господарських відносин; зв'язок з господарською діяльністю, тобто спір має бути безпосередньо пов'язаний з економічною діяльністю сто-

рін, їхніми господарськими операціями, договірними зобов'язаннями тощо та потреба у врегулюванні, тобто саме наявність спору свідчить про неможливість добровільного врегулювання розбіжностей між сторонами та необхідність застосування певних механізмів для його вирішення. Тобто, вагомими аргументами доцільності існування господарських судів є висока фахова (економіко-правова) компетентність й обізнаність судей господарського суду та об'єктна складова господарського судочинства – господарські спори, як спори економічного характеру, які виникають між суб'єктами господарювання та/або учасниками господарської діяльності з приводу її організації, здійснення, договірного забезпечення, виникнення (припинення) тощо.

Слід зазначити, що не тільки науковці, але й практики визначають доцільність існування господарських судів, адже саме вони «є обов'язковою ланкою судової системи, яка забезпечує якісний та швидкий розгляд суттєвої частини судових справ. Специфіка спорів, підвідомчих цим органам судової влади вимагає спеціальних знань у величезній кількості матеріально-правових та процесуальних особливостей, якими в повній мірі не володіють судді інших юрисдикцій. Крім того, перевагою господарського судочинства є чітке дотримання термінів розгляду справ та високий рівень підготовки судових рішень» [7]. Також, слід звернути увагу, що у справах про банкрутство за ч. 2 ст. 7 КУЗПБ, якщо узагальнити відповідні положення, вбачається, що вони «орієнтують на те, що господарський суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, розглядає в межах цієї справи всі майнові спори, що стосуються боржника та його майна, включно з податковими зобов'язаннями, поверненням майна, визнанням недійсними правочинів і результатів аукціонів, стягненням зарплати та поновленням на роботі посадових осіб». Так, з набранням чинності Кодексом України з процедур банкрутства Велика Палата Верховного Суду у своїх постановках сформулювала сталу правову позицію, що всі майнові спори за участю боржника у справі про банкрутство мають розглядатися виключно господарським судом, який здійснює провадження у цій справі, і саме в межах цього провадження (прикладом є постанови Велика Палата Верховного Суду у справі № 607/6254/15-ц від 15.01.2020, по справі № 50/311-6 від 28.01.2020) [8].

На користь доцільності функціонування господарських судів свідчать й статистичні дані, так, «у 2023 році порівняно з попереднім періодом збільшилася кількість розглянутих справ господарськими судами за основними категоріями: – на 43,4 % – з 1,7 тис. до 2,5 тис. справ про укладення, зміну, розірвання договорів та визнання їх недійсними, з яких 0,8 тис. – справ щодо спорів із банківської діяльності; – на 40,3 % – з 37,3 тис. (у 2021 році – 48 тис.) до 52,4 тис. справ майнового характеру та щодо виконання договорів. Кількість справ майнового характеру зросла на 9 % (порівняно з довоєнним 2021 роком) переважно щодо спорів з розрахунків за товари та послуги у сферах енергетики, водопостачання, транспорту, комунальних послуг, інформаційних сервісів та банківському секторі, зокрема: – стрімко збільшилась у 3,7 рази кількість справ майнового характеру, пов'язаних з банківською діяльністю – з 0,9 тис. у 2022 році до 3,4 тис. Водночас зросли на 78 % розмір коштів, що підлягає стягненню у цих справах, – з 27,7 млрд грн до 49,3 млрд грн. При цьому майже на 14 % зменшилася сума коштів, призначених до стягнення у цих справах, – з 12,3 млрд грн у 2022 році до 10,6 млрд грн.» [9].

Судова господарська спеціалізація нормативно визначена в чисельних іноземних країнах, зокрема, наприклад, «в Румунії господарські суди діють у сферах: неплатоспроможність, недобросовісна конкуренція та справи за участю професіоналів; У Фінляндії діє ринковий суд, який займається питаннями конкуренції та контролю, закупівель, інте-

лектуальної власності та ринкового права; у Хорватії діють господарські суди (trgovački sudovi); у Швеції діє Ринковий суд (Marknads domstolen)». Тобто, «міжнародні принципи щодо судової спеціалізації визначають, що спеціалізація може вводитися різними способами залежно від того, які правові рамки дозволяє держава. Спеціалізація може відбуватися за галуззю права чи за інститутом, що регулює певні суспільні відносини (галузева спеціалізація), або за суб'єктами останніх (суб'єктна спеціалізація). Галузева спеціалізація найчастіше реалізується через утворення окремих, інколи ієрархічно побудованих судових установ; суб'єктна – через організацію в судових органах певних підрозділів (колегій, палат, відділень), у яких розглядаються справи, де виокремлено правовідносини за участю спеціального суб'єкта, зокрема неповнолітніх, військовослужбовців, водокористувачів, орендарів тощо» [10, с. 100].

Саме «європейські підходи до реформування законодавства вимагають застосовувати принцип пропорційності, відповідно до якого вимагається розумне співвідношення між цілями державного впливу та засобами їх досягнення. Спрощення судової системи не може визнаватися самоціллю реформи, оскільки може призвести до негативних явищ, коли всі недоліки розгляду справ у системі загальних судів буде «перекинуто» на систему розгляду господарських справ. Це неодмінно погіршить стан економіки, зруйнує надії на зростання економічної активності у країні завдяки збільшенню строків розгляду господарських справ, зменшенню передбачуваності рішень суддів у господарських спорах, унеможливить єдині підходи щодо тлумачення специфіки господарського законодавства порівняно із цивільним» [11, с. 135]. Так, «облікова чисельність суддів місцевих господарських судів у 2023 році зменшилась на 5,4 % до 453 штатних одиниць із 479 у 2022 році. Фактично розглядали справи – 430 суддів, що менше на 6,1 %, ніж у 2022 році, коли їх кількість дорівнювала 458. Середній рівень навантаження на одного суддю місцевого господарського суду в 2023 році становив 520 звернень, що перебували на розгляді, тоді як цей показник у 2022 році був 359 звернень. Найбільший рівень навантаження у середньому мають господарські суди Закарпатської (1 261) та Черкаської (771) областей. У середньому розгляд справ господарськими судами у 2023 році становив 79 днів, тоді як у 2021 році – 89. Відповідно до рекомендацій Європейської комісії з питань ефективності правосуддя стандартом, який свідчить про ефективність здійснення судочинства, є показник 95–105 %. Цей показник рекомендований як один з інтегральних показників ефективності діяльності суду та розраховується за формулою: кількість розглянутих справ та матеріалів за звітний період поділена на кількість нових справ та матеріалів, що надійшли за звітний період, і помножена на 100 відсотків» [12].

Таким чином, питання про доцільність існування господарських судів в Україні є дискусійним і має як аргументи «за», так і «проти», так, наприклад, аргументами на користь існування господарських судів є наступні:

- спеціалізація, адже саме господарські суди спеціалізуються на розгляді справ, що виникають у сфері господарської діяльності, що дозволяє суддям набувати глибоких знань та досвіду у специфічних галузях права (господарське, корпоративне, антимонопольне, банкрутство, інтелектуальна власність тощо) та сприяє більш якісному та фаховому розгляду складних економічних спорів;
- ефективність та оперативність, адже саме завдяки спеціалізації, господарські суди можуть розглядати справи більш ефективно та оперативно, що є важливим для бізнесу, де час часто є критичним фактором;
- єдність судової практики, тобто існування окремої системи господарських судів сприяє формуванню єдиної та прогнозованої судової практики у сфері господарювання, що зменшує правову невизначеність для бізнесу;

- довіра суб'єктів господарювання, тобто історично, рівень довіри українських підприємців до господарських судів був вищим, ніж до судів загальної юрисдикції;

- значний внесок до бюджету, адже саме господарські суди забезпечують значні надходження до державного бюджету за рахунок сплати судового збору.

Аргументами проти існування господарських судів (на користь об'єднання з судами загальної юрисдикції) є наступні:

- дублювання юрисдикції, адже існують думки, що господарські суди розглядають справи, які за своєю суттю є цивільними, але за участю юридичних осіб та ФОПів, що може призводити до складнощів у визначенні підсудності;

- додаткова ланка судової системи, адже окрема система господарських судів збільшує кількість судових інстанцій, що може подовжувати розгляд справ;

- можливість корупції, тобто як і в будь-якій судовій системі, існує ризик корупційних проявів, і окрема система не є гарантією від цього;

- нерівномірне навантаження, адже може існувати дисбаланс у навантаженні між суддями господарських та загальних судів;

- складність розмежування справ, тобто іноді буває складно чітко розмежувати справи, що підлягають розгляду господарськими та загальними судами. Глущенко С. В. наполягає на тому, що «недопустимість паралельного існування цивілістичної і господарської матеріальних систем, що зумовлює конкуренцію відповідних судових юрисдикцій, створює ризики різного тлумачення норм права і породжує формування різної судової практики. Тому запропоновано підсилити цивілістичний напрям, зазначити про втрату чинності Господарського кодексу України, перенести окремі норми Господарського процесуального кодексу України у Цивільний процесуальний кодекс України та ліквідувати судову господарську юрисдикцію» [13, с. 26].

Висновки. На даний момент, з огляду на складність економічних відносин, необхідність фахового розгляду господарських спорів та історично сформовану спеціалізацію, існування господарських судів в Україні є доцільним. Спеціалізація суддів дозволяє забезпечити більш кваліфікований та ефективний розгляд складних економічних справ, що є важливим для стабільності та розвитку бізнес-середовища. Крім того, саме до основних специфічних функцій господарських судів відносяться:

- здійснення правосуддя у спорах, що виникають у сфері господарської діяльності між юридичними особами, фізичними особами-підприємцями, а також між ними та органами державної влади та місцевого самоврядування;
- захист прав та законних інтересів суб'єктів господарювання та держави у сфері економічних відносин;
- сприяння забезпеченню господарського правопорядку та розвитку економіки України;
- розгляд справ про банкрутство;
- розгляд справ щодо захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством;
- розгляд корпоративних спорів, спорів щодо корпоративних прав та цінних паперів.

Однак, це не виключає необхідності подальшого вдосконалення роботи господарських судів, оптимізації їхньої діяльності, боротьби з корупцією та забезпечення належного рівня довіри з боку суспільства та бізнесу. Також важливо продовжувати роботу над чітким розмежуванням юрисдикції між різними видами судів для уникнення непорозумінь та затягування судового процесу. Альтернативою повній ліквідації господарських судів може бути подальша спеціалізація суддів у межах єдиної судової системи, проте на даному етапі збереження окремої системи господарських судів видається більш обґрунтованим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центр політико-правових реформ. URL: <https://pravo.org.ua/a>
2. Бакаянова Н.М. Розвиток судової влади в Україні: поняття, фактори та умови. *Публічне право*. 2024. № 1 (53). С. 113-121.
3. Подцерковний О. Про суперечність європейським стандартам пропозицій щодо ліквідації господарських судів. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 130-137.
4. Сілантьєва Е. Є. Принцип спеціалізації в судовій системі України на новому етапі судово-правової реформи. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 116. С. 231-241.
5. Басай В. Д. Судові та правоохоронні органи України: Підручник. К.: ВПТ «Вік», 2001. 634 с.
6. Публічна заява асоціації правників України, яка виступає проти ліквідації господарських судів. 21 жовтня 2014 р. URL: <https://vl.arbitr.gov.ua/>
7. Банасько А. Актуальна судова практика Верховного Суду в справах про банкрутство URL: <https://supreme.court.gov.ua>
8. Аналіз стану здійснення правосуддя при розгляді господарських справ за 2023 рік. URL: <https://supreme.court.gov.ua/>
9. Саленко О. В. Принцип спеціалізації у національній системі судоустрою. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 94-101.
10. Аналіз стану здійснення правосуддя при розгляді господарських справ за 2023 рік. URL: <https://supreme.court.gov.ua/>
11. Глущенко С. В. Вищі спеціалізовані суди в системі судової влади України: автореф. дис. д-ра юрид. наук. Харків, 2015. С. 26.

ВИЗНАЧЕННЯ КРИПТОВАЛЮТ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТЕЙ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ

DEFINITION OF CRYPTOCURRENCY AND THEIR FEATURES IN ECONOMIC LAW

Юдін О.Ю., аспірант

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Стаття присвячена комплексному дослідженню криптовалют як сучасного феномену цифрової економіки в контексті господарського права. У роботі охоплено широке коло питань, пов'язаних з визначенням, класифікацією, правовим статусом, економічною сутністю та юридичною природою криптовалют. Розкрито еволюцію підходів до визначення криптовалюти, зокрема у світлі сучасних цифрових трансформацій та глобалізації фінансових ринків.

Стаття надає детальний огляд правового регулювання криптовалют в Україні із зазначенням основних положень Закону України «Про віртуальні активи» та аналізом його значення для української правової системи. У роботі систематизовано теоретичні підходи до правового тлумачення криптовалюти: як засобу платежу, фінансового інструменту, інвестиційного активу, а також об'єкта права власності у цифровому середовищі. Порівнюється практика України з міжнародними зразками правового врегулювання, зокрема у США, Японії, Швейцарії та країнах ЄС.

У межах статті значну увагу приділено питанням оподаткування криптовалют. Автори аналізують чинну систему податкового обліку операцій з віртуальними активами, проектні зміни до Податкового кодексу, зокрема у розрізі законопроекту № 7150. Розглянуто особливості ліцензування діяльності учасників ринку криптовалют, роль Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, питання фінансового моніторингу і ризик-орієнтованого підходу до оцінки транзакцій у віртуальних активах.

Автори аргументовано висвітлюють переваги криптовалют (децентралізованість, прозорість, анонімність, транснаціональний характер), а також численні недоліки (нестабільність курсу, висока волатильність, ризики шахрайства, відсутність гарантій, проблеми із судовим захистом прав). Обґрунтовано, що криптовалюта повинна бути визнана як майно у розумінні статті 139 Господарського кодексу України, а також як нематеріальний актив відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 8.

У роботі пропонуються конкретні шляхи удосконалення українського законодавства у сфері криптовалют, зокрема у напрямках гармонізації із законодавством ЄС, уточнення термінології, удосконалення підзаконних актів і запровадження ефективного механізму податкового та ліцензійного контролю. Також розглянуто правові аспекти притягнення до юридичної відповідальності за правопорушення у сфері криптовалют відповідно до Кримінального кодексу України.

Таким чином, стаття є фундаментальним науковим дослідженням із господарсько-правової характеристики криптовалют, яке може слугувати основою для подальших правових ініціатив у сфері цифрової економіки та розвитку законодавства про віртуальні активи в Україні.

Ключові слова: криптовалюта, правова природа криптовалют, нематеріальні активи, цифрова валюта.

The article is devoted to a comprehensive study of cryptocurrencies as a modern phenomenon of the digital economy in the context of commercial law. The work covers a wide range of issues related to the definition, classification, legal status, economic essence and legal nature of cryptocurrencies. The evolution of approaches to the definition of cryptocurrencies is revealed, in particular in the light of modern digital transformations and globalization of financial markets.

The article provides a detailed overview of the legal regulation of cryptocurrencies in Ukraine, indicating the main provisions of the Law of Ukraine "On Virtual Assets" and analyzing its significance for the Ukrainian legal system. The work systematizes theoretical approaches to the legal interpretation of cryptocurrencies: as a means of payment, a financial instrument, an investment asset, as well as an object of property rights in the digital environment. The practice of Ukraine is compared with international examples of legal regulation, in particular in the USA, Japan, Switzerland and EU countries.

Within the framework of the article, considerable attention is paid to the issues of taxation of cryptocurrencies. The authors analyze the current system of tax accounting for transactions with virtual assets, draft amendments to the Tax Code, in particular in the context of draft law No. 7150. The features of licensing the activities of cryptocurrency market participants, the role of the National Securities and Stock Market Commission, the issue of financial monitoring and a risk-based approach to assessing transactions in virtual assets are considered. The authors provide a reasoned explanation of the advantages of cryptocurrencies (decentralization, transparency, anonymity, transnational nature), as well as numerous disadvantages (exchange rate instability, high volatility, fraud risks, lack of guarantees, problems with judicial protection of rights). It is substantiated that cryptocurrency should be recognized as property within the meaning of Article 139 of the Commercial Code of Ukraine, as well as as an intangible asset in accordance with Accounting Regulation (Standard) 8.

The paper proposes specific ways to improve Ukrainian legislation in the field of cryptocurrencies, in particular in the areas of harmonization with EU legislation, clarification of terminology, improvement of by-laws and introduction of an effective mechanism of tax and licensing control. The legal aspects of bringing to legal responsibility for offenses in the field of cryptocurrencies in accordance with the Criminal Code of Ukraine are also considered.

Thus, the article is a fundamental scientific study on the economic and legal characteristics of cryptocurrencies, which can serve as the basis for further legal initiatives in the field of the digital economy and the development of legislation on virtual assets in Ukraine.

Key words: cryptocurrency, legal nature of cryptocurrencies, intangible assets, digital currency.

Постановка проблеми. У сучасному світі процес глобалізації та стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій стали каталізатором формування нових моделей економічних відносин, включаючи поширення цифрових активів, серед яких провідне місце займають криптовалюти. Їх поява є відповіддю на запит суспільства щодо підвищення рівня фінансової свободи, мінімізації транзакційних витрат, а також забезпечення анонімності та безпеки фінансових операцій.

Проте, попри активне впровадження криптовалют у світовий обіг, у науковому та правозастосовному серед-

овищі досі не існує єдиної усталеної позиції щодо їх правової природи, економічної сутності, функціонального призначення, а також місця у системі господарсько-правових відносин. У зв'язку з цим виникають серйозні правові колізії, зокрема щодо оподаткування, визначення статусу учасників операцій із криптовалютами, обліку в бухгалтерській документації суб'єктів господарювання, правового захисту прав учасників таких правовідносин.

Крім того, чинне законодавство України лише частково адаптоване до новітніх цифрових реалій. Закон України «Про віртуальні активи» є важливим кроком у цьому

напрямі, однак його імплементація потребує доопрацювання, зокрема в частині узгодження з положеннями Податкового та Цивільного кодексів України, а також із міжнародними стандартами регулювання цифрових активів.

Таким чином, постає потреба у системному теоретико-прикладному дослідженні криптовалют як об'єкта господарсько-правових відносин з метою формування ефективної правової моделі їх функціонування у вітчизняному правовому полі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом все більше уваги приділяється дослідженню відносин з криптовалютою, яка набуває поступового поширення у грошово-кредитній сфері.

Процесу розвитку, передумовам виникнення, економічної сутності та подальшого розвитку присвячені роботи таких вчених, як: Н. Архирейська, І. Верес, Є. Галушка, С. Красножон, О. Кучкова, В. Мандрик, В. Мороз, В. Піддубний, Д. Погрібний, Н. Поліщук, К. Яровий та інших.

Метою статті є теоретичне дослідження, наведення поняття та виявлення особливостей криптовалют у господарському праві.

Виклад основного матеріалу. Наразі відсутня єдина міжнародна практика щодо правового режиму криптовалют, адже під час визначення правової природи криптовалют кожна держава керується нормами національного законодавства. Сьогодні саме поняття криптовалют залишається невизначеним. Слід вказати, що правова природа криптовалюти є доволі складною та неоднозначною через ознаки децентралізації та анонімності, що не дозволяє визначити правову природу за аналогією до інших об'єктів. Як наслідок – поява ризиків, з якими мають справу користувачі криптовалют: складнощі з обміном криптовалют на фіатні кошти; ризики класифікації діяльності на ринку криптовалют як незаконної; відсутність у можливості судового захисту прав щодо питань, пов'язаних із криптовалютами; невизнання дій з криптовалютами правочином [1, с. 100].

Попри поширене застосування криптовалют у світі немає єдиної думки щодо визначення цього терміну. Слід зазначити, що з появою у 2009 році першої та найбільш популярної криптовалюти біткойн, творцем якої вважають Сатоші Накамото (Satoshi Nakamoto) [2], виникла проблема щодо встановлення правової природи цієї валюти.

Криптовалюта являє собою певні набори символів, цифр, букв (тобто цифровий код). Для створення і поширення криптовалют використовуються елементи криптографії – вчення про математичні методи для інформаційної безпеки, яка охоплює такі аспекти, як конфіденційність, цілісність даних, автентифікація, непідкупність. Криптовалюта створюється або вводиться в обіг за допомогою спеціальної комп'ютерної техніки як результат здійснення ряду операцій, які прийнято називати «майнінгом» (термін, що в перекладі з англійської означає «видобуток корисних копалин»). Найбільш поширеними програмами обігу криптовалют є програми, що передбачають поступове вирахування (емісію, генерування, «майнінг») нових одиниць криптовалюти. У цьому разі програмою передбачається поступова або стрибкоподібна емісія додаткових одиниць криптовалют до моменту досягнення певної максимальної їх кількості, також закладеної програмою [3, с. 167]. За своєю суттю майнінг – це процес, в якому здійснюється генерація, передача та перевірка транзакцій криптовалют. На відміну від валютної біржі, де централізований орган контролює та регулює транзакції, криптовалюти є децентралізованими та працюють за системою однорангової мережі (а peer-to-peer system) [4, с. 12].

«Майнери» (програмісти, що здійснюють «майнінг») здійснюють моніторинг та перевірку транзакцій, які генерують валюту. Кожна транзакція містить «хеш» попередньої транзакції, зробленої власником, через яку перевіряється автентичність поточної транзакції, і таким чином

вона підтверджується. Кожного разу, коли транзакція відбувається та перевіряється, «майнери» збирають ці операції та включають їх у блок [4, с. 12].

Щоб зробити систему більш прозорою, вона розробляється таким чином, щоб усі операції, здійснені з моменту створення валюти, були записані та збережені в загальному обліковому записі, який називається «блокчейн» (ланцюг «блоків»), який є переліком блоків, створених із самого початку. Вирішення блоку включає вирішення математичних завдань, після чого можна додавати блок до обліку, за що надається нагорода у вигляді монет. Тобто криптовалюта являє собою винагороду системи блокчейн, а «майнінг» зводиться до конкуренції математичних завдань, що вирішуються для отримання винагороди у вигляді монет. Цей механізм не дозволяє «майнерам» легко закуповувати монети і зберігати справедливість системи [4, с. 12]. Із легалізацією операцій із криптовалютою держава не просто може, а повинна визнати видобуток (майнінг) криптовалюти видом господарської діяльності [5, с. 56]. Легалізація або визнання видобутку (вирахування, генерування, «майнінгу») криптовалюти видом господарської діяльності, запровадження його ліцензування, оподаткування доходів, отриманих від нього, буде корисною для держави, оскільки дасть змогу їй вийти із патової ситуації, яка склалася у відносинах із майнерами, а також сприятиме наповненню Державного бюджету вкрай дефіцитними додатковими фінансовими ресурсами [5, с. 57].

Отже, криптовалюти притаманні такі ознаки, як децентралізованість; отримання в результаті вирішення математичних завдань – «майнінгу»; використання посиленої безпеки – системи блокчейн, яка являє собою реєстр усіх попередніх транзакцій [4, с. 12].

Криптовалюта (від англ. Cryptocurrency) – різновид цифрової валюти, емісія та облік якої здійснюється децентралізовано в автоматичному режимі. Принциповою особливістю криптовалют є збереження інформації у блокчейні, де асиметричне шифрування використовують для перевірки повноважень, а інші криптографічні методи – як доказ виконаної роботи [6, с. 96].

На думку І. Гонак, криптовалюта (криптовалютна монета, криптомонета) – це новий цифровий вид грошей, якими можна вимірювати вартість товарів, послуг та інших грошових одиниць, використовувати для товарно-грошового обігу, заощаджень та інвестування, захищених криптографічним кодом з неможливістю підробити чи скопіювати, а емітувати їх має змогу кожен охочий за наявності Інтернету та необхідного обладнання при повній анонімності емітента (майнера) [7, с. 125].

Сьогодні нараховується близько кількох тисяч видів криптовалют. Інколи їх називають «віртуальною валютою» («virtual currency») та «цифровою валютою» («digital currency»), однак ці терміни не можна вважати абсолютними синонімами криптовалют. Так, згідно з матеріалами доповіді FATF (Financial Action Task Force on Money Laundering, укр. Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей) «Report on Virtual Currencies Key Definitions and Potential AML/CFT Risks June 2014» криптовалюта є лише одним із видів віртуальних валют, а саме децентралізованою віртуальною валютою [8].

На законодавчому рівні поняття криптовалюти як віртуального активу передбачено Законом України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-IX, який ще не набрав чинності. Криптовалюта у розумінні вказаного Закону, це нематеріальне це нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі [9]. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав; він може бути забезпеченим або незабезпеченим [10, с. 171].

Важливо також із середини зупинитися на ключових особливостях, які характеризують криптовалюту.

Характерною особливістю криптовалюти є неможливість примусового повернення, вилучення або «замороження» платежів (без доступу до приватного ключа власника), оскільки відсутнє адміністрування платіжної системи. Однак є можливості укладання угод за участю посередника. Учасники угоди можуть добровільно тимчасово взаємно блокувати свої кошти як заставу. Тобто криптовалюта буде перерахована на спеціальний рахунок для розпорядження, яким потрібна згода всіх або кількох сторін. Водночас будь-яка сторона самостійно не спроможна виконати будь-яку операцію. Для завершення чи скасування угоди потрібна згода трьох або двох сторін [6, с. 97].

Зазвичай, у криптовалют є верхня межа загального обсягу емісії. У деяких криптовалютах (PPCoin, Novacoin, Sifcoin та інших) відсутня фіксована верхня межа загального обсягу емісії. Тоді можлива емісія як за рахунок наявних накопичень, так і демісія шляхом обов'язкового знищення невеликої фіксованої суми в кожній транзакції.

Усі криптовалюти використовують псевдонімно. Зміст транзакцій відкритий, не шифрований, у них є інформація про номери рахунків і немає інформації про власників цих рахунків. Проте особу користувача можна встановити, якщо відома додаткова інформація [6, с. 98].

Криптовалюти є об'єктом інвестування. Статусу «Bitcoin-мільярдери» першими набули американські бізнесмени Кемерон і Тайлер Вінклвосси, які інвестували у криптовалюту. Скуплений ними 1% усіх Bitcoin у 2013 році вони примножили у 100 разів. Згідно з рейтингом журналу Forbes, у 2018 році найбагатшими людьми світу, які заробили статки на валюті, визнано: Кріса Ларсена, співзасновника платформи Ripple, яка створила криптовалюту XRP (його статки досягли 7,5–8 млрд дол. США); співзасновника Ethereum Джозеф Люблін (1–5 млрд дол. США); засновника китайської криптобіржі Binance Чанпена Чжао (1,1–2 млрд дол. США); братів Вінклвосси (їхні статки оцінили у 900 млн – 1,1 млрд дол. США) [6, с. 97].

У світі існують різні підходи до визначення правової природи криптовалют.

На думку Л.В. Товкун, криптовалюту можна розглядати як:

1) *платіжний засіб*. У більшості країн світу питання щодо надання криптовалюті статусу платіжного засобу є досить проблемним. Це зумовлено такими чинниками як анонімність та невідконтрольність державі подібних розрахунків, можливість проведення платежів з протиправними цілями, легкість відходу від оподаткування та інші;

2) *як іноземну валюту*. Даний підхід теж є досить спірним, оскільки, як відомо, іноземна валюта – це засоби, виражені в грошових одиницях іноземних держав, міжнародних грошових або розрахункових одиницях. Криптовалюта не володіє таким режимом, оскільки її емісія – результат волевиявлення окремої фізичної або юридичної особи або групи таких осіб;

3) *як об'єкт цивільних прав*. Так, за статтею 179-1 Цивільного кодексу України, «цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті. Особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не випливає із сутності цифрової речі» [11];

4) *як фінансовий актив*. Даний підхід є теж предметом дискусій. В ході його обговорення, Комітет з інтерпретації МСФЗ (Міжнародні стандарти фінансової звітності) висловив свою позицію з приводу того, що: володіння

криптовалютою відповідає визначенню нематеріального активу (див. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку 38 «Нематеріальні активи») на підставі того, що: воно може бути відокремлене від власника і продано або передано індивідуально; даний актив не дає власникові права на отримання фіксованої або визначеної кількості грошових одиниць [12].

Розглянемо поняття та правову природу криптовалют з точки зору господарського права. Об'єктом господарських правовідносин є майно у формі речей і безтілесного майна (нематеріальних активів). Оскільки криптовалюти не є предметом матеріального світу, вони не підпадають під категорію речей. Згідно зі статтею 139 Господарського кодексу України (далі – ГК України), який є чинним як мінімум до 28 серпня цього року, «Майном визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів» [13].

Варто розглянути криптовалюти як нематеріальні активи. У травні 2018 року Офіс ефективного регулювання (Better Regulation Delivery Office (BRDO)) видав книгу про законодавчі та регуляторні питання у сфері криптовалют в Україні «Зелена книга «Регулювання ринку криптовалют», де зроблено висновок, що криптовалюти є «нематеріальними активами» [14].

Поняття нематеріального активу визначено у Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи» (далі – П(с)БО8): «Нематеріальний актив – немонетарний актив, який не має матеріальної форми та може бути ідентифікований». Щоб віднести криптовалюти до нематеріального активу, потрібно дослідити, чи відповідають вони таким ознакам: 1) бути немонетарним активом; 2) не мати матеріальної форми; 3) бути ідентифікованим. Відповідно до П(с)БО8 «Немонетарні активи – усі активи, крім грошових коштів, їх еквівалентів та дебіторської заборгованості у фіксованій (або визначеній) сумі грошей» [15]. Отже, криптовалюти – це не грошові кошти, оскільки грошима є тільки грошова одиниця гривня та іноземна валюта.

Якщо розглядати криптовалюту як еквівалент грошових коштів, потрібно звернутись до визначення у Міжнародному стандарті бухгалтерського обліку 7, де вказано, що «Еквіваленти грошових коштів – це короткострокові, високоліквідні інвестиції, які вільно конвертуються у відомі суми грошових коштів і яким притаманний незначний ризик зміни вартості» [16]. Оскільки криптовалютам притаманні значні зміни вартості, їх не можна віднести до еквівалентів грошових коштів. Таким чином, криптовалюти підпадають під визначення немонетарного активу. Криптовалюти не мають матеріальної форми, оскільки є записами у реєстрах. Тому вони також підпадають під наступну ознаку у визначенні «нематеріальні активи».

Також необхідно визначити, чи існує можливість ідентифікувати криптовалюти. Відповідно до Міжнародного стандарту бухгалтерського обліку 38 «актив є ідентифікованим, якщо він: а) може бути відокремлений, тобто його можна відокремити або відділити від суб'єкта господарювання і продати, передати, ліцензувати, здати в оренду або обміняти індивідуально або разом з пов'язаним з ним контрактом, ідентифікованим активом чи зобов'язанням, незалежно від того, чи має суб'єкт господарювання намір зробити це, або б) виникає внаслідок договірних або інших юридичних прав, незалежно від того, чи можуть вони бути передані або відокремлені від суб'єкта господарювання або ж від інших прав та зобов'язань» [17]. Криптовалюти підпадають під описані критерії ідентифікованого активу, адже їх можна відокремити, продати і так далі. Отже, криптовалюти мають ознаки «нематеріальних

активів». Згідно зі статтею 139 ГК України нематеріальні активи належать до майна, тому є підстави вважати криптовалюту майном.

Таким чином, можна зробити висновок, що згідно з господарським законодавством криптовалюти мають достатньо ознак нематеріальних активів, а оскільки згідно з ГК України нематеріальні активи входять до складу ширшого поняття – майно, то криптовалюти можуть вважатися майном [1, с. 102].

Доцільно також розглянути переваги та недоліки криптовалют. Серед переваг використання криптовалют можна виокремити наступні: рівні умови використання користувачами, безмежні можливості транзакцій, їх прозорість, відсутність ускладнень під час міжнародних переказів та неможливість заблокувати чи заморозити криптовалютний гаманець і кошти на ньому, відсутність комісії, відкритий код криптовалюти, децентралізованість, анонімність, відсутність інфляції; відсутність корупції через відсутність посередників між платежами тощо [6, с. 101].

Проте як вірно зазначають Д.В. Казначєва та А.О. Дорош, деякі з переваг криптовалют є водночас і її недоліками. Так, повна анонімність і конфіденційність транзакцій роблять можливе спекулювання валютою та використання її для вчинення протиправних діянь [18, с. 173].

Недоліками криптовалют є такі: небезпека втрати ключа (пароллю) до криптовалюти; проблематичність повернення у разі помилкового переказу валюти; відсутність гарантій збереження електронних гаманців; втручання хакерів; нестабільність курсу криптовалюти; залежність курсу від попиту; високі енергозатрати; недовіра користувачів; можливі негативні дії з боку національних регуляторів тощо [6, с. 101].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, слід наголосити, що криптовалюти, як явище цифрової економіки, формують новий вимір господарських правовідносин. Їх правова природа залишається багатогранною та неоднозначною, що обумовлює потребу в глибокому аналізі та чіткому правовому врегулюванні. Враховуючи відсутність централізованого емісійного органу, децентралізований характер функціонування, а також анонімність користувачів, криптовалюти не можуть бути вписані в традиційні правові конструкції без відповідної адаптації законодавства.

Криптовалюта – це різновид цифрової валюти, емісія та облік якої здійснюється децентралізовано в автоматичному режимі. Принциповою особливістю криптовалют є збереження інформації у блокчейні, де асиметричне шифрування використовують для перевірки повноважень, а інші криптографічні методи – як доказ виконаної роботи.

Криптовалюти притаманні такі ознаки, як децентралізованість; отримання в результаті вирішення математичних завдань – «майнінгу»; використання посиленої безпеки – системи блокчейн, яка являє собою реєстр усіх попередніх транзакцій.

Криптовалюти характеризуються особливостями, важливими із яких є відсутність адміністрування платіжної

системи, неможливість примусового повернення, вилучення або «замороження» платежів (без доступу до приватного ключа власника). Криптовалюта є об'єктом інвестування. Перші інвестори у криптовалюту (американські бізнесмени Кемерон і Тайлер Вінклевосси) стократно примножили свої вкладення.

У світі існують різні підходи до визначення правової природи криптовалюти. Криптовалюту можна розглядати як: 1) платіжний засіб; 2) іноземну валюту; 3) об'єкт цивільних прав; 4) фінансовий актив.

Згідно з господарським законодавством криптовалюти мають достатньо ознак нематеріальних активів, а оскільки згідно з ГК України нематеріальні активи належать до ширшого поняття – майно, криптовалюти можуть вважатися майном.

У криптовалюти існує досить велика кількість як позитивних, так і негативних рис і тільки її подальший розвиток може виявити баланс переваг і недоліків у порівнянні з іншими валютами.

На сучасному етапі розвитку українського права криптовалюта найдоцільніше розглядати як нематеріальний актив, що є формою безтілесного майна відповідно до статті 139 Господарського кодексу України. Ця класифікація узгоджується з положеннями Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 8, а також із Міжнародними стандартами фінансової звітності.

Закон України «Про віртуальні активи» став першим кроком до системного врегулювання сфери криптовалют, однак його ефективність залежить від повноцінного впровадження підзаконних нормативно-правових актів, злагодженої роботи регуляторних органів, а також адаптації суміжного законодавства – зокрема, Податкового, Цивільного та Господарського кодексів України.

Існування різних правових підходів у світі – від визнання криптовалют законним платіжним засобом (Японія) до класифікації їх як цифрових товарів (Німеччина) – дає змогу Україні виробити власну гнучку модель регулювання з урахуванням національних інтересів і міжнародних стандартів.

Водночас важливим є створення ефективних господарсько-правових механізмів, які забезпечать легальне функціонування ринку криптовалют, запобігання фінансовим злочинам, забезпечення оподаткування операцій з віртуальними активами, а також ефективний захист прав усіх учасників цього ринку.

Таким чином, формування цілісної нормативної бази у сфері криптовалют, інтегрованої у структуру національного господарського права, сприятиме розвитку інноваційного підприємництва, зміцненню фінансової стабільності держави та забезпеченню її конкурентоспроможності в глобальному цифровому середовищі. господарських правовідносин, що потребує комплексного нормативного врегулювання. Законодавче закріплення статусу криптовалют як нематеріального активу відкриває можливості для її включення до складу майна суб'єктів господарювання. Системне регулювання, доповнене чіткими нормами щодо оподаткування, ліцензування та фінансового моніторингу, є основою безпечного та ефективного функціонування цифрової економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поліщук Н. Господарсько-правовий режим криптовалют. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 100–102.
2. Satoshi Nakamoto. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. URL: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf> (дата звернення 18.07.2024).
3. Дерев'яно Б.В. Про порівняння господарської діяльності з видобутком криптовалют («майнінгом») та здійсненням операцій із нею. *Право України*. 2018. № 5. С. 164–175.
4. Верес І., Ярега Я. Електронні гроші та криптовалюта як засоби розрахунків у сфері електронної комерції. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 10–15.
5. Дерев'яно Б.В., Туркот О.А. Про визнання видобутку («майнінгу») криптовалют видом господарської діяльності. *Економіка та право*. 2018. № 1 (49). С. 52–59.
6. Диха М.В., Фролов С.М., Грабар В.В. Криптовалюта: особливості та перспективи розвитку. *Світ фінансів*. 2023. № 1(74). С. 93–103.
7. Гонак І.М. Теоретичне обґрунтування визначення криптовалют як грошей. *Інноваційна економіка*. 2021. № 5-6. С. 123–130.

8. FATF, Report Virtual Currencies Key Definitions and Potential AML/CFT Risks, June 2014. URL: <http://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/Virtual-currency-key-definitions-and-potential-aml-cft-risks.pdf> (дата звернення 18.07.2024).
9. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2074-IX. *Офіційний портал Верховної Ради України*. 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення 18.07.2024).
10. Яновицька А.В. Передумови та тенденції правового регулювання криптовалют в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 169–172.
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 18.07.2024).
12. Товкун Л.В., Черниш В.В. Характерні особливості криптовалют: окремі теоретичні та практичні аспекти. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 4. С. 561–567.
13. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 18–22. ст. 144.
14. Зелена книга «Регулювання ринку криптовалют». URL: www.brdo.com.ua. (дата звернення 18.07.2024).
15. Нематеріальні активи: Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8, затв. Наказом Міністерства фінансів України від 18.10.99 р. № 242. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99#Text> (дата звернення 18.07.2024).
16. Нематеріальні активи: Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 38. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/929_050 (дата звернення 18.07.2024).
17. Звіт про рух грошових коштів: Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 7. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення 18.07.2024).
18. Казначеева Д.В., Дорош А.О. Криптовалюта: проблеми правового регулювання. *Вісник кримінологічної асоціації України: зб. наук. праць*. 2020. № 2 (23). С. 170–175.

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/43>

ГАРАНТІЇ ПРАВА НА ЗАЙНЯТІСТЬ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

GUARANTEES OF THE RIGHT TO EMPLOYMENT FOR PERSONS WITH DISABILITIES

**Бориченко К.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національний університет «Одеська юридична академія»**

Стаття присвячена дослідженню гарантій права на зайнятість осіб з інвалідністю.

Встановлено, що суб'єктами права на зайнятість є як громадяни України, так і іноземці, особи без громадянства. Названих суб'єктів права на зайнятість віднесено до загальних, що дозволяє припустити, що механізм забезпечення відповідного права однієї особи є ідентичним для іншої особи з урахуванням її юридично визначеного правового зв'язку з державою. Водночас, суб'єкти права на зайнятість можуть мати і спеціальний правовий статус, який передбачає, що зміст відповідного права відрізняється від його змісту для іншої особи з огляду на особливе соціальне/ службове/ сімейне чи інше становище першої. Такими спеціальними суб'єктами права на зайнятість є особи з інвалідністю, для яких законодавством України передбачено не лише додаткові правомочності у змісті досліджуваного права, але й його гарантії.

Доведено, що гарантіями права на зайнятість осіб з інвалідністю є визначена у нормативно-правових актах система умов, засобів, прийомів та форм, яка покликана охороняти, захищати право на вільно обрану зайнятість відповідної категорії осіб, забезпечувати його безперешкодне здійснення та виконання кореспондуючих йому обов'язків.

У статті йдеться, що система гарантій права на зайнятість осіб з інвалідністю включає в себе загальні гарантії, які забезпечують ефективну реалізацію досліджуваного права усіма його суб'єктами, та додаткові, які враховують особливий соціальний статус осіб з інвалідністю та є додатковими умовами, засобами, прийомами та формами, які сприяють ефективній реалізації права на зайнятість цих осіб.

До числа додаткових гарантій права на зайнятість віднесено заборону дискримінації за ознакою інвалідності, квотування робочих місць, пристосування робочого місця до потреб особи з інвалідністю, професійне навчання, підвищення кваліфікації та перепідготовка, реабілітації.

Ключові слова: зайнятість населення, право на зайнятість, суб'єкти права на зайнятість, особа з інвалідністю, гарантії права на зайнятість, законодавство України, законодавство окремих зарубіжних країн, заборона дискримінації, професійне навчання, реабілітація.

The article is devoted to the study of guarantees of the right to employment for persons with disabilities.

It has been established that the subjects of the right to employment are both citizens of Ukraine and foreigners, stateless persons. The named subjects of the right to employment are classified as general, which suggests that the mechanism for ensuring the corresponding right of one person is identical for another person, taking into account his legally defined legal relationship with the state. At the same time, subjects of the right to employment may also have a special legal status, which provides that the content of the relevant right differs from its content for another person due to the special social/service/family or other situation of the former. Such special subjects of the right to employment are persons with disabilities, for whom the legislation of Ukraine provides not only additional rights within the content of the right under study, but also its guarantees.

It has been proven that the guarantees of the right to employment of persons with disabilities are a system of conditions, means, methods and forms defined in regulatory legal acts, which is designed to protect and defend the right to freely chosen employment of the relevant category of persons, to ensure its unhindered exercise and the fulfillment of the corresponding duties.

The article states that the system of guarantees of the right to employment of persons with disabilities includes general guarantees that ensure the effective implementation of the studied right by all its subjects, and additional ones that take into account the special social status of persons with disabilities and are additional conditions, means, methods and forms that contribute to the effective implementation of the right to employment of these persons.

Additional guarantees of the right to employment include the prohibition of discrimination on the basis of disability, job quotas, adaptation of the workplace to the needs of a person with a disability, vocational training, advanced training and retraining, and rehabilitation.

Key words: employment, right to employment, subjects of the right to employment, person with a disability, guarantees of the right to employment, legislation of Ukraine, legislation of certain foreign countries, prohibition of discrimination, vocational training, rehabilitation.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану, введеного в Україні з 24 лютого 2022 року, у забезпеченні виконання державою своїх соціальних зобов'язань надзвичайно важливе місце займає інститут зайнятості населення, який гарантує, з одного боку, досягнення суспільного, а з іншого – індивідуального інтересу, пов'язаного з забезпеченою можливістю задоволення основних потреб особистості. Право на зайнятість належить до позитивних прав особистості, яке забезпечується державою шляхом створення правових, організаційних та економічних умов для вільного вибору професії та роду занять. Водночас, проблеми забезпечення ефективної зайнятості в державі не можуть вважатися вирішеними, адже сучасному ринку праці притаманні такі його риси, як дисбаланс попиту і пропозиції робочої сили, що зумовлено, зокрема: невідповідністю отриманої освіти кваліфікаційним вимогам посад; виникненням додаткових груп ризику, насампе-

ред, внутрішньо переміщених осіб та трудових мігрантів; недостатньою підтримкою неконкурентоспроможних громадян та осіб із додаткових груп ризику на ринку праці, зокрема, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, учасників бойових дій тощо. Названі чинники зумовлюють активізацію правотворчої діяльності у сфері зайнятості з метою створення нової цивілізованої моделі правовідносин між державою, працівником і роботодавцем.

Неабияку роль у цьому відіграють гарантії права на зайнятість, зокрема, осіб з інвалідністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання гарантування права на зайнятість осіб з інвалідністю не були предметом спеціального дослідження. Окремі аспекти забезпечення їх ефективності висвітлені у наукових працях таких вітчизняних вчених, як: В.М. Андріїв, В.Я. Бурак, О.А. Дяченко, М.І. Іншин, А.О. Кіліміченко, В.Л. Костюк, П.Д. Пилипенко, С.М. Синчук, Г.І. Чани-

шева, Р.І. Шабанов, Л.П. Шумна, О.М. Ярошенко та інші, проте нині особи з інвалідністю є досить чисельною категорією населення, а їх кількість продовжує зростати з огляду на демографічні процеси та збільшення тягаря хронічних порушень здоров'я, наслідки пандемії COVID-19, воєнних дій, в результаті яких порушується здоров'я не лише військовослужбовців, але й цивільного населення, що зумовлює актуальність дослідження теоретичних та практичних аспектів гарантування права на зайнятість осіб з інвалідністю.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз національних гарантій права на зайнятість осіб з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу. А.О. Кіліміченко цілком обґрунтовано доходить висновку, що право на зайнятість є мірою можливої поведінки особи щодо вільного вибору нею тієї чи іншої форми зайнятості [1, с. 10].

При цьому абсолютно виваженим є закріплення у ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VI відповідного права за кожним. Тобто суб'єктами права на зайнятість є як громадяни України, так і іноземці, особи без громадянства.

Названі суб'єкти права на зайнятість є загальними, що дозволяє припустити, що механізм забезпечення відповідного права однієї особи є ідентичним для іншої особи з урахуванням її юридично визначеного правового зв'язку з державою [2, с. 88]. Водночас, не можна заперечувати, що суб'єкти права на зайнятість можуть мати і спеціальний правовий статус, який передбачає, що зміст відповідного права відрізняється від його змісту для іншої особи з огляду на особливе соціальне/ службове/ сімейне чи інше становище першої. Такими спеціальними суб'єктами права на зайнятість є особи з інвалідністю, для яких законодавством України передбачено не лише додаткові правомочності у змісті досліджуваного права, але й його гарантії.

Саме дослідження гарантій права на зайнятість є одним із важливих напрямів розвитку правничої науки і має стати основою реформування підходів до вирішення проблем зайнятості в Україні, внесення змін до національного законодавства [3, с. 387]. Таке значення досліджуваної категорії зумовлене її впливом на ефективне досягнення результату правового регулювання у зручній та вигідній для суб'єктів відповідного права формі, гарантування реалізації усіх наданих законодавством правомочностей, охорону рівня їх забезпечення, усунення перешкод та порушень з метою забезпечення законності у процесі вільного обрання форми та виду зайнятості.

О.Ф. Скакун, формулюючи дефініцію поняття «гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина», зазначає про «систему соціально-економічних, політичних, юридичних умов, способів та засобів, які забезпечують їхню фактичну реалізацію, охорону та надійний захист» [2, с. 203].

О.А. Дяченко, на нашу думку, досить обґрунтовано також зазначає, що «гарантіями прав у сфері трудових відносин є система об'єктивних і суб'єктивних умов, засобів і способів загальносоціального та спеціального правового характеру, що встановлюються та закріплюються в нормах законодавства (на договірному рівні), застосовуються повноважним суб'єктом для створення умов, за яких особи спроможні набувати, здійснювати та захищати права в сфері трудових відносин, здобуваючи соціальні блага від реалізації цих прав» [4, с. 25].

Враховуючи те, що право на зайнятість, хоча й є самостійним суб'єктивним правом людини, має особливу правову природу та пов'язане і з трудовими правами, і з правом на соціальний захист, можна стверджувати, що сформульована О.А. Дяченко дефініція може бути цілком застосовна і в рамках цього дослідження.

При цьому важливо зазначити, що, враховуючи можливість поділу суб'єктів права на зайнятість на загальних та спеціальних, цілком логічним є переконання про те, що гарантії відповідного права також можуть бути згруповані у загальні та спеціальні (додаткові).

Загальні гарантії права на зайнятість мають найрізноманітнішу природу, виходячи з якої у юридичній літературі їх поділяють на загально-соціальні (соціально-економічні, політичні, соціальні і духовні тощо) та спеціальні (юридичні).

О.А. Дяченко формулює перелік відповідних гарантій, виділяючи: «загальносоціальні гарантії, серед яких соціально-економічні гарантії (соціальна спрямованість ринкової економіки; соціальна захищеність людини; наявність ефективних і доступних заходів професійної та трудової реабілітації тощо); політичні гарантії (наявність доступу до професійної публічної служби; можливість брати участь в розробленні та обговоренні проєктів нормативно-правових актів у сфері праці та зайнятості тощо); культурно-ідеологічні гарантії (культування правової культури; ідеологічне різноманіття, скореговане ідеєю панування права в суспільстві та державі тощо); інформаційно-просвітницькі гарантії (просвітництво державою роботодавців, організацій роботодавців, профспілок та організацій працівників щодо недискримінаційної політики в сфері праці та зайнятості тощо); та юридичні гарантії, серед яких: формування цілісного, ефективного правового режиму у сфері праці та зайнятості» [4, с. 193]. Цитований перелік юридичних гарантій права на зайнятість можна доповнити такими, як: невідворотність покарання за вчинення правопорушення, процедури нагляду і контролю за правомірністю поведінки суб'єктів права з метою виявлення правопорушень, процедури юридичної відповідальності тощо.

Водночас, на нашу думку, ключове місце у системі гарантій права на зайнятість осіб з інвалідністю займають саме додаткові гарантії, які забезпечуються державою з огляду на приналежність людині статусу особи з інвалідністю, що свідчить про певну міру втрати нею здоров'я та обмеження її життєдіяльності, що впливає (може впливати) на правомочності у сфері зайнятості, а відтак зумовлюють потребу в додаткових, застосовних у зв'язку із цим, заходів для забезпечення їх можливості вільного вибору зайнятості. Саме відповідні гарантії покликані забезпечити ефективну реалізацію досліджуваного права осіб з інвалідністю на засадах рівності з загальними його суб'єктами.

До актів національного законодавства, які визначають додаткові гарантії права на зайнятість осіб з інвалідністю, належать закони України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю» від 21 березня 1991 року № 875-XII, «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 06 жовтня 2005 року № 2961-IV, «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06 вересня 2012 року № 5207-VI та деякі інші, хоча предметом їх безпосереднього правового регулювання не є відносини зайнятості досліджуваної категорії осіб.

Розкриваючи додаткові гарантії права на зайнятість осіб з інвалідністю, варто зауважити, що хоча забезпечення рівності прав, свобод та законних інтересів зазвичай визнається загальною юридичною гарантією більшості суб'єктивних прав людини, проте в рамках досліджуваного питання, видається, специфічною додатковою гарантією права на зайнятість осіб з інвалідністю є заборона дискримінації за ознакою інвалідності, яка закріплена ст. 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю». У статті також йдеться, що термін «дискримінація за ознакою інвалідності» відповідає дефініції, закріпленій у Конвенції про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 року, де визначено, що «дискримінація за ознакою інвалідності означає будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження з причини інвалідності, метою або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій іншій сфері. Вона включає всі форми дискримінації, у тому числі відмову в розумному пристосуванні» [5].

Надважливу роль у реалізації цієї гарантії відіграють Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Уповноважений Президента України з питань безбар'єрності та Урядовий уповноважений з прав осіб з інвалідністю. Омбудсман є одним із обов'язкових елементів правозахисного механізму держави, який, базуючись на засадах незалежності та неупередженості, гарантує можливість захистити та відновити порушені права і свободи будь-якої особи. З огляду на особливий статус осіб з інвалідністю, зокрема і у сфері зайнятості, в Укра-

їні створені та функціонують названі специфічні інституції, наділені значними повноваженнями, зокрема у сфері моніторингу та контролю за дотриманням рівних можливостей відносно осіб з інвалідністю у сфері зайнятості.

Іншою додатковою гарантією права на зайнятість осіб з інвалідністю є квотування робочих місць, яке є досить поширеним у всіх країнах світу. Відповідна гарантія забезпечує мінімальний рівень зайнятості досліджуваної категорії населення та стимулює роботодавців приймати на роботу, серед іншого, осіб з інвалідністю, незважаючи на можливість виникнення у них певних додаткових зобов'язань щодо пристосування робочого місця, наприклад.

Так, ст. 19 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» закріплено, що для підприємств, установ, організацій, у тому числі підприємств, організацій громадських об'єднань осіб з інвалідністю, фізичних осіб, які використовують найману працю, установлюється норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю у розмірі 4 відсотки середньоблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік, а якщо працює від 8 до 25 осіб, – у кількості одного робочого місця.

Квоти робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю передбачені також законодавством Словенії, Люксембургу, Іспанії, Румунії, Польщі, Чехії, Австрії, Німеччини та ін. Нині така квота у Франції та Польщі становить 6%, у Німеччині та Угорщині – 5%, в Австрії, Чехії, Румунії – 4%.

Важливо, що інститут квотування робочих місць для осіб з інвалідністю адаптується під вимоги сучасності та передбачає забезпечення зайнятості певних категорій осіб з інвалідністю, наприклад, інтелектуального характеру (Японія), людей з психічними порушеннями (Німеччина), інвалідністю внаслідок війни (Австрія, Німеччина, Італія, Польща, Франція) [6].

Важливою гарантією права на зайнятість осіб з інвалідністю є механізми забезпечення пристосування робочих місць до потреб осіб з інвалідністю. Так, ст. 17 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» передбачено, що підприємства, установи і організації за рахунок коштів Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю або за рішенням місцевої ради за рахунок власних коштів у разі потреби створюють спеціальні робочі місця для працевлаштування осіб з інвалідністю, здійснюючи для цього адаптацію основного і додаткового обладнання, технічного оснащення і пристосування тощо з урахуванням обмежених можливостей осіб з інвалідністю. Державна служба зайнятості може за рахунок Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю надавати дотацію роботодавцям на створення спеціальних робочих місць для осіб з інвалідністю, зареєстрованих у державній службі зайнятості.

Законодавством України в якості засобу забезпечення права на зайнятість осіб з інвалідністю передбачено також проведення їх професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки, оскільки саме здатність

на рівних конкурувати на ринку праці забезпечується, зокрема, рівнем кваліфікації особи. Важливо зауважити, що професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації осіб з інвалідністю у сучасних умовах здійснюється не лише у разі неможливості підібрати роботу через відсутність у особи з інвалідністю необхідної кваліфікації, необхідності змінити кваліфікацію у зв'язку з відсутністю роботи, що відповідає професійним навичкам особи з інвалідністю; втрати здатності виконувати роботу за попередньою професією; відсутності професії, але й з огляду на необхідність підібрати роботу особі з інвалідністю, в тому числі з умовою виконання роботи вдома, відповідно до рекомендацій, наявної кваліфікації та з урахуванням її побажань.

Гарантією права на зайнятість осіб з інвалідністю є й їх реабілітація, яка у сучасних умовах характеризується зміною акценту з медичної моделі «реабілітації людей з інвалідністю» на модель підготовки робочої сили, яка орієнтована на участь і реалізацію можливостей. Так, у Рекомендації Міжнародної організації праці щодо професійної реабілітації та працевлаштування інвалідів № 168 від 20 червня 1983 року йдеться, що особам з інвалідністю мають забезпечуватися рівні можливості та ставлення, коли йдеться про доступність зайнятості, можливості збереження роботи та професійне зростання [7].

Саме професійна реабілітація передбачає відновлення знижених або втрачених професійних функцій, відбір професії та адаптацію до неї особи з інвалідністю, поновлення трудової діяльності особи з інвалідністю в колишній або в новій професії.

Професійна реабілітація особи з інвалідністю в кінцевому результаті спрямована на забезпечення її зайнятості, оскільки, серед іншого, передбачає здійснення заходів з підвищення конкурентоспроможності такої особи на ринку праці, профорієнтацію, професійно-виробничу адаптацію як у звичайних виробничих умовах, так і у спеціальних створених умовах праці.

Висновки. Таким чином, гарантіями права на зайнятість осіб з інвалідністю є визначена у нормативно-правових актах система умов, засобів, прийомів та форм, яка покликана охороняти, захищати право на вільно обрану зайнятість відповідної категорії осіб, забезпечувати його безперешкодне здійснення та виконання кореспондуючих йому обов'язків.

Система гарантій права на зайнятість осіб з інвалідністю включає в себе загальні гарантії, які забезпечують ефективну реалізацію досліджуваного права усіма його суб'єктами, та додаткові, які враховують особливий соціальний статус осіб з інвалідністю та є додатковими умовами, засобами, прийомами та формами, які сприяють ефективній реалізації права на зайнятість.

До числа додаткових гарантій права на зайнятість належать: заборона дискримінації за ознакою інвалідності, квотування робочих місць, пристосування робочого місця до потреб особи з інвалідністю, професійна підготовка, підвищення кваліфікації та перепідготовка, реабілітація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кіліміченко А.О. Поняття та юридичні ознаки права на зайнятість. *Право та державне управління*. 2024. № 3. С. 7-12.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2000. 704 с.
3. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посібник. К.: Атіка, 2004. 324 с.
4. Дяченко О.А. Особливості реалізації прав осіб з інвалідністю у сфері трудових відносин: дис. ... д-ра філос. наук: 081 / О.А. Дяченко. Київ, 2023. 249 с.
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 року. *Офіційний вісник України*. 2010. № 17 / № 101 (2009, ст. 3496) / Ст. 799.
6. Mabbett D., Bolderson H. and others (2002). Definition of disability in Europe. A comparative analysis. European Commission: Employment & social affairs. URL: <https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/1087210/definitions.PDF>
7. Рекомендація МОП щодо професійної реабілітації та працевлаштування інвалідів від 20 червня 1983 року № 168. *Міжнародне законодавство про охорону праці*. Конвенції та рекомендації МОП. Київ, 1997.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF EMPLOYEES UNDER MARTIAL ARTS

Івчук Ю.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри публічного та приватного права

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проаналізовано трансформацію трудових відносин в Україні в умовах воєнного стану, що був оголошений у 2022 році, та внесення змін до чинного трудового законодавства для адаптації до нових реалій.

У статті розглянуто особливості правового статусу працівників у період воєнного стану, зокрема, обмеження їхніх прав, обумовлені необхідністю забезпечення економічної безпеки держави в умовах війни. Встановлено, що обмеження конституційного права на працю в умовах війни вважається легітимним за наявності правової підстави, умов та строку застосування такого обмеження.

Автором висвітлено законодавчі новели, які стосуються особливостей реалізації працівником своїх прав та виконання обов'язків під час воєнного стану. Зокрема, до законодавчих змін, які погіршують правове становище працівника порівняно із законодавством про працю, яке діяло до набрання Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» автор відносить: можливість встановлення випробування для всіх категорій працівників, звільнення працівника під час непрацездатності або відпустки, примусове залучення до праці та призупинення дії трудового договору. Встановлено, що деякі положення спеціального трудового законодавства на період дії воєнного стану ставлять працівника у вразливе становище, надаючи перевагу інтересам роботодавця у безперервному процесі виробництва.

Автор підкреслює, що визначальним для характеристики правового становища працівника у трудових відносинах в умовах воєнного стану є питання співвідношення «публічного» та «приватного», яке виражається у поєднанні централізованого та договірного регулювання трудових відносин зі зміщенням акценту на забезпечення державних інтересів. Автор звертає увагу, що законодавчі новели у реаліях воєнного стану змістовно відображають ідею максимальної мобілізації трудових ресурсів в умовах загрози економічній безпеці держави.

У статті також акцентовано увагу на необхідності вдосконалення механізмів компенсації за час призупинення дії трудового договору, а також врахування вразливого становища окремих категорій працівників під час воєнного стану.

Ключові слова: працівник, трудові права, права працівника, правовий статус, легітимні обмеження, право на працю, воєнний стан, трудові відносини.

The scientific work analyzes the transformation of labor relations in Ukraine under martial law, which was declared in 2022, and the amendments to the current labor legislation to adapt to new realities.

The article examines the features of the legal status of employees during martial law, in particular, restrictions on their rights, due to the need to ensure the economic security of the state in wartime. It is established that the restriction of the constitutional right to work in wartime is considered legitimate if there is a legal basis, conditions and term of application of such a restriction.

The author highlights legislative innovations that relate to the features of the employee's exercise of his rights and performance of duties during martial law. In particular, the author includes the following legislative changes that worsen the legal position of an employee compared to the labor legislation that was in force before the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations under Martial Law" was adopted: the possibility of establishing a probationary period for all categories of employees, dismissal of an employee during incapacity for work or vacation, forced recruitment to work and suspension of the employment contract. It has been established that some provisions of special labor legislation for the period of martial law put the employee in a vulnerable position, giving priority to the interests of the employer in the continuous production process. The author emphasizes that the decisive factor for characterizing the legal position of an employee in labor relations under martial law is the question of the ratio of "public" and "private", which is expressed in the combination of centralized and contractual regulation of labor relations with a shift in emphasis on ensuring state interests. The author draws attention to the fact that legislative novelties in the realities of martial law meaningfully reflect the idea of maximum mobilization of labor resources in conditions of threat to the economic security of the state.

The article also emphasizes the need to improve compensation mechanisms for the period of suspension of the employment contract, as well as taking into account the vulnerable position of certain categories of employees during martial law.

Key words: employee, labor rights, employee rights, legal status, legitimate restrictions, right to work, martial law, labor relations.

Актуальність дослідження. Ринок праці в Україні трансформувалася під потреби особливого періоду внаслідок низки факторів, серед яких, зокрема, ведення бойових дій, знищення інфраструктури підприємств, кадровий дефіцит, інфляційні процеси тощо. Під впливом нових реалій воєнного стану сформувався особливий порядок реалізації учасниками трудових відносин своїх прав та обов'язків. Проблема визначення обсягу правового статусу працівника в умовах воєнного стану набула особливого значення у зв'язку з розвитком нових соціально-трудових відносин.

Стан дослідження. У вітчизняній науці трудового права питання правового статусу працівника було об'єктом ґрунтовних досліджень у працях О.М. Ярошенка, Г.І. Чанишевої, С.М. Прилипкі, О.Г. Середи, І.І. Яцкевич, О.О. Коваленка та ін. Водночас, питання реалізації та обмеження правового статусу працівника в умовах воєнного стану ще не були окремих об'єктом глибоких наукових дискусій.

З огляду на вищевикладене, **метою наукової статті** є дослідження особливостей правового статусу праців-

ника в умовах воєнного стану в Україні, а також обмеження його прав відповідно до діючих спеціальних норм трудового законодавства.

Виклад основного матеріалу. Розвиток трудових правовідносин у сучасних демократичних країнах базується на принципі свободи праці, який передбачає «...можливість особи займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то вільно її обирати, забезпечення кожному без дискримінації вступати у трудові відносини для реалізації своїх здібностей...» [1]. Принцип свободи праці змістовно відображений у положеннях Конституції, які закріплюють невідчужуване право особи на працю. Як зазначає Конституційний Суд «...реалізація права громадянина на працю здійснюється шляхом укладення ним трудового договору і виконання кола обов'язків за своєю спеціальністю, кваліфікацією або посадою, яка передбачається структурою і штатним розписом підприємства, установи чи організації» [1].

З метою ефективної реалізації особою свого права на працю, у чинному законодавстві, трудовому та колективному договорах передбачається коло прав та гарантій

працівника, які складають зміст його правового статусу як суб'єкта трудових відносин. Водночас, на час дії особливих правових режимів, гарантований Конституцією та законами України обсяг правового статусу працівника може зазнавати обмежень внаслідок трансформації суспільних відносин.

У зв'язку із запровадженням на території України воєнного стану у 2022 році до чинного трудового законодавства було внесено ряд змін, спрямованих на врегулювання соціально-трудових відносин у нових реаліях. Особливий правовий режим регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану закріплений у Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», спеціальні положення якого на період його дії мають пріоритет перед чинними нормами законодавства про працю (зокрема, КЗпП України). Деякі з нововведень стосуються, у тому числі, окремих аспектів реалізації працівниками своїх прав та їх обмежень під час війни. Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону на період дії воєнного стану вводяться обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина передбачених статтями 43, 44 Конституції України [2].

На думку І.Ф. Коржа, під дискретним обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина можна розуміти судову чи законом визначену процедуру, яка визначає та встановлює підстави, умови та строки зазначених обмежень [3, с. 48]. Легітимність обмеження конституційного права чи свободи виражається у наявності правової підстави для такого обмеження. У випадку обмеження гарантованого Конституцією права працівника на працю під час воєнного стану правовою підставою для такого обмеження виступають положення чинних Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року. Умовою застосування обмежень права на працю під час воєнного стану є збройна агресія РФ та порушення територіальної цілісності України, внаслідок чого виникає необхідність вжиття заходів, спрямованих на усунення загрози безпеки державній незалежності. Строковість, у свою чергу, є необхідною умовою легітимності обмеження права на працю в умовах війни, оскільки заходи правового режиму воєнного стану, які погіршують правове становище працівників, не можуть застосовуватись після закінчення строку дії особливого періоду. Відповідно до п. 3 Прикінцевих положень Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», цей Закон втрачає чинність з дня припинення або скасування воєнного стану [2], крім випадків, що стосуються реалізації працівником свого права на відпочинок та відшкодування заробітної плати.

Питання співвідношення «публічного» та «приватного», яке виражається у поєднанні централізованого та договірного регулювання трудових відносин зі зміщенням акценту на забезпечення державних інтересів є визначальним для характеристики правового становища працівника у трудових відносинах в умовах воєнного стану. На підставі аналізу положень Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (далі – Закон), вважаємо за можливе виокремити наступні зміни, які стосуються особливостей реалізації працівником своїх прав та виконання обов'язків під час воєнного стану, та погіршують його правове становище порівняно із законодавством про працю, яке діяло до набрання Законом чинності:

1) Встановлення випробування для всіх категорій працівників. До набрання Законом чинності Кодекс законів про працю України визначав перелік пільгових категорій осіб, для яких заборонено встановлювати випробування, серед яких, зокрема, неповнолітні, вагітні жінки, одиноки

матері тощо. Таким чином, законодавство про працю здійснювало охоронну функцію відносно соціально вразливих категорій осіб, які потребують працевлаштування на рівні з іншими громадянами. Відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону при укладенні трудового договору в період дії воєнного стану умова про випробування працівника під час прийняття на роботу може встановлюватися для будь-якої категорії працівників [2]. Відповідно, питання встановлення випробування для соціально вразливих категорій осіб віднесено на розсуд роботодавця, є його правом, а не обов'язком. Водночас, питання успішності проходження випробування в умовах війни вразливими категоріями осіб нарівні з іншими у деяких випадках може бути проблематичним у зв'язку з наданням роботодавцем пріоритету особам, які не мають пільг. О.О. Коваленко слушно зазначає, що у даному випадку законодавець пішов на поступки і віддав перевагу захисту інтересів роботодавця, а не працівника, значно порушивши баланс інтересів сторін трудового договору [4]. З метою збереження економічної стабільності у державі законодавець надає важливе значення публічному інтересу, який виражається у необхідності забезпечити ефективний трудовий процес та, як наслідок, збільшити продуктивність виробництва в умовах війни.

2) Право роботодавця звільнити працівника під час його тимчасової непрацездатності або відпустки. Відповідно до загальних положень законодавства про працю, звільнення з ініціативи роботодавця у період тимчасової непрацездатності працівника або його відпустки, не дозволялось, крім випадку повної ліквідації підприємства. Законодавство про працю гарантувало працівникові право на відпочинок, фізичне та психо-емоційне відновлення без наслідків бути звільненим у зв'язку з відсутністю на роботі. Положення спеціального трудового законодавства на період дії воєнного стану ставлять працівника у вразливе становище, надаючи перевагу інтересам роботодавця у безперервному процесі виробництва. Відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону у період дії воєнного стану допускається звільнення працівника з ініціативи роботодавця у період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці (крім відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку) [2]. В умовах мирного часу дане положення Закону могло бути розглянуто як таке, що порушує конституційно гарантоване право особи на працю та відпочинок. Водночас, законодавчі новели у реаліях воєнного стану змістовно відображають ідею максимальної мобілізації трудових ресурсів в умовах загрози економічній безпеці держави. З іншого боку, порушення балансу інтересів учасників трудових відносин на користь роботодавця в умовах воєнного стану може мати негативний вплив на формування ринку праці, наприклад, внаслідок відтоку працівників закордон у пошуках кращих умов праці. Варто погодитись з думкою О.О. Коваленко про те, що у працівників «...немає стимулу повертатись у ту країну, яка не створює умов для реалізації права на працю, де пріоритетне положення на ринку праці має роботодавець» [4].

3) Можливість примусового залучення до праці. Відповідно до ст. 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю [5]. В умовах надзвичайної ситуації, у тому числі воєнного стану, право особи на працю може зазнавати обмежень у зв'язку з необхідністю використання результатів праці для задоволення суспільних потреб. Залучення до примусової праці в умовах воєнного стану полягає у обов'язковій трудовій повинності громадян, виконання якої вимагається у зв'язку з необхідністю забезпечення інтересів держави. Безумовно, примусове залучення до праці значно погіршує правове становище особи, однак в умовах загрози національній безпеці є необхідною мірою. У даному

випадку мета використання примусової праці легітимізує обмеження, які працівник зазнає під час виконання свого трудового обов'язку. Водночас, як і будь-яке обмеження, залучення осіб до примусової праці повинно мати тимчасовий характер та діяти в межах періоду дії воєнного стану у державі.

4) Призупинення дії трудового договору. Призупинення дії трудового договору є новелою трудового законодавства в умовах воєнного стану та полягає у тимчасовому припиненні роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасовому припиненні працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором [2]. М.В. Менджул зазначає, що на період призупинення не відбувається припинення трудового договору і відповідно трудові відносини не припиняються, це своєрідна «вимушена перерва» у трудових відносинах [6]. Вимушене призупинення трудового договору, обумовлене збройною агресією рф проти України, є невідповідним для обох сторін договору. Правове становище працівника у даному випадку погіршується під впливом об'єктивних чинників (неможливість роботодавця гарантувати безпечні умови праці, знищення виробничої інфраструктури тощо), внаслідок дії яких виконання трудової функції ускладнюється або зовсім унеможливується. Зовнішній характер чинників, які обумовлюють перерву у трудових відносинах, виявляється також і у особливостях компенсації сторонам наслідків призупинення дії трудового договору. Зокрема, відповідно до ч. 4 ст. 13 Закону відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат працівникам за час призупинення дії трудового договору у повному обсязі

покладається на державу, що здійснює збройну агресію проти України [2]. Дане положення законодавства видається логічним з точки зору відсутності волі роботодавця у виникненні обставин, за яких працівник не може тимчасово виконувати роботу. Водночас, трудове законодавство не містить конкретної процедури компенсації заробітної плати та інших виплат з боку рф, що ставить працівника у вразливе матеріальне становище під час воєнного стану.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що реалії розвитку національної економіки під час воєнного стану мають значний вплив на трансформацію соціально-трудових правовідносин. Необхідність першочергового забезпечення інтересів держави у процесі виробництва вітчизняних товарів та послуг обумовлює запровадження низки заходів, які спрямовані на спеціальне врегулювання правового становища учасників трудових відносин. Спеціальне трудове законодавство під час дії воєнного стану закріплює особливий правовий статус працівника, встановлюючи низку обмежень, що погіршують його правове становище порівняно із законодавством про працю, яке діяло до набрання чинності Законом «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». У більшості випадків, обмеження мають легітимну мету, яка полягає у необхідності максимальної мобілізації трудових ресурсів в умовах загрози економічній безпеці держави. Водночас, законодавець не завжди враховує вразливе становище працівника в умовах воєнного стану, надаючи перевагу захисту інтересів роботодавця у безперервному процесі виробництва. Окрім цього, з метою захисту матеріальних інтересів працівника, доопрацювання потребує правовий механізм компенсації заробітної плати та інших виплат за час призупинення дії трудового договору внаслідок збройної агресії рф проти України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України від 07.07.2004 у справі № 14-пн/2004. URL: <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/14-rp/2004.doc&wdOrigin=BROWSELINK> (дата звернення: 06.03.2025).
2. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX : станом на 24 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
3. Корж І. Правові основи обмеження конституційних прав і свобод людини в Україні. *Інформація і право*. 2023. Т. 2, № 45. С. 42–49.
4. Коваленко О. Реформація випробування при прийнятті на роботу як умови основної форми реалізації права на працю: проблеми свободи волі сторін трудового договору у період режиму воєнного стану. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики* : матеріали Х Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 23 черв. 2022 р. Київ, 2022. С. 87–92.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 06.03.2025).
6. Mendzhul M., Kalko A. Certain problems of implementing the right to work under martial law. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2022. № 5. С. 168–171. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.30> (дата звернення: 06.03.2025).

ТРУДО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ

LABOR-LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PRINCIPLES OF PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION

Костоґриз Я.О., к.ю.н.,
перший заступник керівника

Солом'янська окружна прокуратура міста Києва

Стаття присвячена з'ясуванню трудо-правового змісту принципів запобігання і протидії корупції. Встановлюється, що принципи запобігання та протидії корупції у трудо-правовому контексті є фундаментальними, універсальними та імперативними ідеями (нормативно-керівними положеннями), які відображають об'єктивні закономірності соціально-правового розвитку сфери праці та зайнятості, а також є засадничою основою для забезпечення належного рівня доброчесності в сфері дії трудового права. Для цих принципів у їх трудо-правовому контексті їх наукового осмислення характерними є певний набір основних ознак. По-перше, ці принципи прямо чи опосередковано визначають антикорупційний зміст і спрямованість норм трудового права України. По-друге, принципи запобігання і протидії корупції спрямовують правотворчу та правозастосовну діяльність у сфері трудового права, забезпечуючи верховенство права та правову законність при реалізації трудових прав та обов'язків суб'єктами трудового права. По-третє, ці принципи забезпечують системність та цілісність трудового права України, системно інтегруючи антикорупційні стандарти до загальної структури правового регулювання праці та зайнятості. По-четверте, принципи запобігання і протидії корупції гарантують захист прав та законних інтересів суб'єктів трудових відносин, встановлюючи механізми запобігання та протидії корупції у сфері праці та зайнятості. По-п'яте, ці принципи сприяють ефективній реалізації свободи праці, а також уможливають повноцінну реалізацію правового статусу працівника, роботодавця, профспілки та інших суб'єктів права, забезпечуючи при цьому оптимальне поєднання законних інтересів усіх суб'єктів трудового права в умовах невідчужуваності, сприяючи таким чином правопорядку у сфері дії трудового права України. У трудо-правовому контексті структури принципів запобігання та протидії корупції в Україні зазначимо, що вони поділяються на три групи: загальноправові, трудо-правові (галузеві) та інституційні.

Ключові слова: антикорупційні стандарти, запобігання корупції, принципи права, протидія корупції, сфера дії трудового права, трудове право.

The article focuses on elucidating the labor law aspects of the principles for preventing and combating corruption. It establishes that these principles, within the context of labor law, are fundamental, universal, and imperative ideas – normative and guiding provisions – that reflect the objective laws of social and legal development in the field of labor and employment. They serve as the foundation for ensuring a proper level of integrity within labor law. These principles, as understood scientifically in their labor law context, are characterized by several key features. Firstly, they directly or indirectly determine the anti-corruption content and orientation of the norms of Ukraine's labor law. Secondly, they guide law-making and law enforcement activities in the labor law sphere, ensuring the rule of law and legal legitimacy in the execution of labor rights and obligations by the actors involved in labor law. Thirdly, these principles ensure the consistency and integrity of Ukraine's labor law by systematically integrating anti-corruption standards into the overall structure of legal regulation in labor and employment. Fourthly, the principles guarantee the protection of the rights and legitimate interests of the participants in labor relations by establishing mechanisms to prevent and combat corruption in the field of labor and employment. Fifthly, they promote the effective implementation of the freedom of labor and allow for the full realization of the legal status of employees, employers, trade unions, and other legal entities. This is achieved while ensuring an optimal balance of legitimate interests among all labor law actors under conditions of incorruptibility, thereby promoting law and order in the labor law domain. In the context of labor law, the structure of the principles for preventing and combating corruption in Ukraine is divided into three groups: general legal principles, labor law (branch) principles, and institutional principles.

Key words, anti-corruption standards, prevention of corruption, principles of law, anti-corruption, scope of labor law, labor law.

Постановка питання. Принципи права у загальному сенсі є основоположними ідеями, які своїм змістом розкривають і конкретизують «дух» права. Ці засадничі ідеї визначають способи впливу права на суспільні відносини, будучи орієнтиром для оцінки правомірності дій суб'єктів права, а також їх відповідності існуючому правовому порядку. Крім того, дані принципи є науково обґрунтованими та обов'язковими вимогами, яких повинні дотримуватися суб'єкти права, уникаючи дій, що не відповідають встановленим принципам, а також відображають закономірності суспільного буття [1, с. 712]. Разом з тим, важливо зазначити, що принципи права, будучи взаємопов'язаними елементами системи фундаментальних ідей права, не є за своєю суттю абсолютно однорідними, а тому поділяються на різні групи та види. У зв'язку з цим українські вчені наголошують, що комплексне наукове осмислення принципів у всьому їхньому різноманітті сприяє найбільш повному теоретико-практичному розумінню соціально-правового феномену, принципи якого аналізуються у відповідному науковому контексті [2, с. 174].

Серед цих основоположних ідей особливе місце посідають принципи запобігання та протидії корупції, які є важливою складовою правової системи. Поряд із тим, «не зважаючи на колосальне значення протидії корупції для розбудови правової держави, в національному зако-

нодавстві відсутні як точне визначення цього поняття, так і основні засади протидії корупції» [3, с. 125]. При цьому, якщо в загальноправовому та адміністративно-правовому контексті питання визначення сутності та структури засадничих ідей запобігання та протидії корупції вже були розкриті українськими ученими [див., напр.: 4; 5], ці принципи ще не розглядалися в контексті науки трудового права України, у межах якої зазначені принципи постають в якості фундаментальних ідей, спрямованих на охорону публічних інтересів в означеній сфері та на захист прав та інтересів учасників трудових відносин та суміжних правових відносин. З огляду на це, можемо констатувати потребу вирішення цього питання.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Хоча принципи запобігання і протидії корупції ще не розкривались юристами-трудо-правниками, слід констатувати наявність значного обсягу наукових праць учених і дослідників, в яких розкриваються засадничі ідеї трудового права України, серед яких В.В. Гаєвий, В.Г. Костенко, Д.В. Лубінець, В.П. Мельник, О.В. Москаленко, Ю.О. Остапенко, П.Д. Пилипенко, Н.Г. Солонинка, О.В. Старчук, О.М. Ярошенко та ін. На основі наукових позицій цих та ін. учених можемо сформулювати актуальну наукову думку стосовно трудо-правових властивостей принципів запобігання і протидії корупції.

Отже, метою статті є з'ясування трудо-правового змісту принципів запобігання і протидії корупції. Для досягнення цієї мети слід виконати такі завдання: 1) розкрити підходи до визначення поняття «принципи права», на основі чого сформулювати визначення поняття «принципи запобігання та протидії корупції»; 2) визначити трудо-правову характеристику принципів запобігання та протидії корупції; 3) окреслити структуру системи принципів запобігання та протидії корупції в контексті засадничих ідей трудового права України.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наявної наукової літератури дозволяє дійти висновку, що більшість вітчизняних учених розкривають зміст принципів права в якості обов'язкових ідей, засад, які виконують певні соціально та юридично значимі функції. Наприклад, А.М. Колодій зауважує, що принципами права слід вважати відправні ідеї буття права, а саме ті з них, що «виражають найважливіші закономірності, підвалини даного типу держави і права, є порядковими із сутністю права та утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу» [6, с. 43]. У свою чергу В.В. Карпунцов і Р.В. Вереща звертають увагу на те, що така імперативність принципів стосується нормативно-правового забезпечення та правореалізації в конструюванні соціального буття. Так науковці зазначають, що такими принципами постають «основоположні засади, які є підґрунтям побудови власне законодавства у цілому та кожної конкретної норми зокрема, а також базовими положеннями для застосування норм права відповідними органами, що реалізують відповідальність» [7, с. 105].

При цьому слід мати на увазі, що функціональне вираження принципів є лише однією з їх ключових характеристик, а тому окремими правниками також робились спроби окреслити загальний зміст принципів, а саме їх природу, юридичний сенс і соціально-правове значення. Наприклад, О.В. Старчук і М.В. Сокол зазначають, що принципи права постають в якості «ідей, теоретичних, нормативно-керівних положень того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно-зумовлені матеріальними умовами існування суспільства» [8, с. 172]. У свою чергу Т.Я. Багрий зауважує, що принципи права є «універсальними, фундаментальними, базовими положеннями, ідеями, що відображають глибинні засади людського буття, загальні зв'язки, що утворюються між учасниками правовідносин унаслідок суспільної взаємодії і є засадами для правового розвитку» [9, с. 45]. Комплексну природу принципів права також розкриває В.В. Гладкий, на думку якого, принципи права постають в якості «об'єктивно існуючих закономірностей, виявлених (усвідомлених) та сформульованих в якості фундаментальних (основоположних) ідей (ідеалів), що для забезпечення юридичної визначеності конкретизуються загальними вимогами імперативного (субімперативного) характеру (як правило закріплені в законодавчих актах чи в інших формах права), а за своїм призначенням – забезпечують цілісність правової системи і правовий порядок в цілому (в процесі нормотворчої діяльності, реалізації норм права та законодавства, визначення правомірності актів, виражених в діях і документах), будучи «координатами» панування права» [10, с. 190].

Виходячи з викладеного, можемо дійти висновку, що під принципами запобігання та протидії корупції слід розуміти фундаментальні, універсальні та імперативні ідеї (нормативно-керівні положення), що відображають об'єктивні закономірності соціально-правового розвитку, а також обумовлені необхідністю забезпечення доброчесності (непідкупності) у державі та суспільстві, будучи методологічною основою для формування, прийняття та реалізації норм законодавства про запобігання та протидію корупції, спрямовуючи правотворчу та правозастосовну діяльність у відповідній (антикорупційній) сфері, забезпечуючи при цьому цілісність та ефективність правової системи у комплексному процесі протидії будь-яким корупційним проявам у діяльності суб'єктів права.

При цьому для з'ясування трудо-правових властивостей принципів запобігання та протидії корупції необхідно розглянути підходи учених до розуміння принципів трудового права України. Зокрема, С.М. Терницький зазначає, що ці принципи є «вихідними ідеями, які відображають основні характерні риси і зміст галузі права та його інститутів» [11, с. 45]. Схожим чином визначає принципи трудового права О.В. Москаленко, зауважуючи, що такі принципи є «верховними ідеями, що є онтологічним базисом для побудови всієї системи трудового права, його інститутів і норм» [12, с. 69]. У свою чергу О.В. Старчук зазначає, що принципами трудового права є «такі засадничі ідеї трудового права, які визначають зміст і спрямованість його норм та характеризуються системністю, взаємоузгодженістю, загальнообов'язковістю, універсальністю, стабільністю, предметною визначеністю, загальнозначущістю й регулятивністю» [13, с. 204].

Більш комплексно до визначення поняття «принципи трудового права» підійшли В.П. Мельник і Н.Г. Солонинка, вказуючи на те, що принципи трудового права – це принципи права, для яких характерний певний набір особливих рис, основними з яких є наступні: «це засадничі ідеї, керівні (вихідні) засади, відправні положення, виражені в цій галузі права; вони визначають сферу дії трудового права; вони визначають порядок установлення прав та обов'язків суб'єктів, гарантії захисту їхніх прав і законних інтересів; вони визначають зміст, спрямованість і закономірність правового регулювання трудових відносин; зумовлені об'єктивними закономірностями існування, рівнем розвитку суспільства; спрямовані на забезпечення єдності, цілісності й системності трудового права; покликані сприяти ефективності права на працю, інших трудових прав на основі оптимального поєднання потреб та інтересів учасників правових відносин із питань праці» [14, с. 134]. Також ключові ознаки принципів трудового права розкриває О.В. Старчук, зауважуючи, що для принципів трудового права характерні такі особливості: системність і взаємоузгодженість принципів трудового права; предметна визначеність принципів трудового права (виражають суть норм трудового права); мають характер загальнообов'язковості; мають універсальний характер; є довготривалими (у контексті свого існування), що визначає їхню стабільність; регулятивність (визначають саму норму, що регулює правовідносини у сфері праці) [13, с. 204].

Враховуючи викладене, можемо окреслити сутнісну та функціональну трудо-правову характеристику принципів запобігання та протидії корупції в Україні. Так, *принципи запобігання та протидії корупції у трудо-правовому контексті* є фундаментальними, універсальними та імперативними ідеями (нормативно-керівними положеннями), які відображають об'єктивні закономірності соціально-правового розвитку сфери праці та зайнятості, а також є засадничою основою для забезпечення належного рівня доброчесності в сфері дії трудового права. При цьому, розглядаючи трудо-правову сутність принципів запобігання та протидії корупції як нормативно-керівних положень, зазначимо, що ці засадничі ідеї:

- 1) прямо чи опосередковано визначають антикорупційний зміст і спрямованість норм трудового права України, сприяючи формуванню правових інститутів, спрямованих на запобігання корупційним проявам у сфері праці та зайнятості;
- 2) спрямовують правотворчу та правозастосовну діяльність у сфері трудового права, забезпечуючи верховенство права та правову законність при реалізації трудових прав та обов'язків суб'єктами трудового права;
- 3) забезпечують системність та цілісність трудового права України, системно інтегруючи антикорупційні стандарти до загальної структури правового регулювання праці та зайнятості;
- 4) гарантують захист прав та законних інтересів суб'єктів трудових відносин, встановлюючи механізми запобігання та протидії корупції у сфері праці та зайнятості;
- 5) сприяють ефективній реалізації свободи праці, а також уможливають повноцінну реалізацію правового статусу працівника, роботодавця, профспілки та інших суб'єктів

права, забезпечуючи при цьому оптимальне поєднання законних інтересів усіх суб'єктів трудового права в умовах невідкладності, сприяючи таким чином правопорядку у сфері дії трудового права України.

Отже, принципи запобігання та протидії корупції у трудо-правовому контексті виступають як основоположні ідеї у сфері дії трудового права України, що, з одного боку, характеризуються спільними (базовими) рисами принципів права та принципів трудового права, а з іншого – привносять до системи принципів трудового права України специфічний антикорупційний аспект, забезпечуючи достатню нормативну та методологічну основу для формування, утвердження та реалізації комплексної антикорупційної політики у сфері праці та зайнятості.

Осмилюючи у трудо-правовому контексті структуру принципів запобігання та протидії корупції в Україні зазначимо, що вони поділяються на три групи: загальноправові, трудо-правові (галузеві) та інституційні.

Загальноправові принципи трудового права, які є засадничими ідеями запобігання та протидії корупції, для яких у цілому характерним є те, що вони безпосередньо відображають ключові ідеї правопорядку, а тому пов'язують усі правові галузі в єдину систему права, забезпечуючи таким чином єдність правопорядку. До таких принципів слід відносити такі засадничі ідеї, як принцип верховенства права, законності, людиноцентризму, рівності, справедливості та ін. [15, с. 9-10].

Що ж стосується галузевих принципів запобігання та протидії корупції в трудо-правовому контексті їх осмислення, то такими принципами є особливі принципи трудового права, які випливають із загальноправових принципів та стосуються упорядкування правовідносин у сфері дії трудового права задля забезпечення правопорядку в цій сфері. Відтак, враховуючи сутнісний зміст принципів трудового права України, доходимо думки, що в розглядуваному контексті трудо-правовими принципами запобігання та протидії корупції слід розуміти комплекс основоположних керівних ідей та концептуальних орієнтирів, відображених у трудовому праві України та прямо чи опосередковано спрямованих на регулювання поведінки суб'єктів трудових (та суміжних їм) відносин для запобігання та протидії корупції. До таких принципів слід віднести наступні засадничі ідеї: принцип свободи праці; принцип гідної праці та пріоритету

людини у виробничих відносинах; принцип гарантованого захисту прав і законних інтересів суб'єктів трудового права; принцип гармонійної стабільності трудових правовідносин; принцип соціального діалогу, скорельованого оптимальним поєднанням централізованого та локального правового регулювання у сфері праці та зайнятості.

Третю групу принципів запобігання та протидії корупції, що мають трудо-правову природу, є інституційні (інакше – особливі) принципи запобігання та протидії корупції у сфері дії трудового права. Ключовими такими принципами слід назвати, зокрема: принцип відкритості (прозорості) кадрових процедур; принцип антикорупційного контролю у сфері трудових правовідносин; принцип запобігання конфлікту інтересів; принцип захисту та заохочення викривачів корупції; принцип відповідальності роботодавця за корупційні правопорушення.

Висновки. Принципи запобігання та протидії корупції (загальноправові, галузеві та інституційні) постають в якості засадничих ідей, які визначають спрямованість і зміст норм трудового права, сприяючи забезпеченню належного рівня правопорядку в сфері дії трудового права України, а саме шляхом культивування доброчесності (непідкупності) серед працівників і роботодавців. Розглядувані засадничі ідеї виконують комплекс функцій (зокрема, антикорупційну, соціальну, нормативно-регулятивну, виховну та ін.), формуючи таким чином цілісний набір «координат» для правотворення та правореалізації в зазначеній сфері з тим, щоби попереджати дії (бездіяльність, рішення), які містять ознаки корупції (можуть спричинити корупцію), а також своєчасно та пропорційно протидіяти появі корупції в цій сфері. З огляду на це, принципи запобігання та протидії корупції в трудовому праві є одними з найважливіших складових елементів сучасної антикорупційної політики в Україні, забезпечуючи інтеграцію антикорупційних стандартів у систему трудового права та сприяючи таким чином створенню комплексного механізму боротьби з корупційними правопорушеннями в державі загалом та у відносинах з приводу праці та зайнятості, зокрема. Критичний аналіз сутнісного змісту розглядуваних принципів, а також їх переліку (загальноправових, галузевих та інституційних засадничих ідей) також вказує на потребу їх нормативно-правового забезпечення, а саме шляхом закріплення в тексті чинного Кодексу законів про працю України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаєвий В.В. Поняття і ознаки принципів правового регулювання соціальної безпеки в умовах розвитку концепції громадянського суспільства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 711-715.
2. Панченко М.В. Правовий механізм забезпечення гідної праці державних службовців України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2019. 455 с.
3. Бондаренко О.С. Концепція кримінально-правової протидії корупції в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2021. 551 с.
4. Берлач А.І. Основні принципи запобігання та протидії корупції в Україні: характеристика та стан додержання. *Сучасний стан та перспективи розвитку адміністративного права та процесу*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10–11 жовтня 2014 р.). Одеса: ОДУВС, 2014. С. 172-179.
5. Литвиненко В.І. Мета та принципи діяльності суб'єктів протидії корупції. *Форум права*. 2015. № 4. С. 162-168.
6. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42-46.
7. Карпунцов В.В., Вереша Р.В. Принципи права в системі нормативно-правового регулювання. *Modern methods for the development of science: Abstracts of I International Scientific and Practical Conference (Haifa, January 09–11, 2023)*. Haifa: European Conference, 2023. С. 105-108.
8. Старчук О.В., Сокол М.В. Про сутність категорії «принципи цивільного права України». *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матеріалів XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.). Луцьк: Вид-во «Вежа-Друк», 2016. С. 172-174.
9. Багрий Т.Я. Принцип верховенства права як умова розвитку сучасного українського конституціоналізму. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 44-51.
10. Гладкий В.В. Нормування трудових прав осіб з інвалідністю: перспективи використання в Україні досвіду США. *Формування сучасної парадигми розвитку суспільства*: колективна монографія. Харків: СГНТМ «Новий курс», 2022. С. 172-194.
11. Терницький С.М. До проблеми визначення сутності поняття «принципи проведення конкурсу на державну службу». *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (29). С. 45-48.
12. Москаленко О.В. Проблеми втілення принципів трудового права під час воєнного стану. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Право*. 2023. Вип. 37. С. 58-76. doi:10.34142/23121661.2023.37.09.
13. Старчук О.В. Щодо ознак принципів трудового права України. *Публічне право*. 2013. № 1. С. 200-206.
14. Мельник В.П., Солонинка Н.Г. Поняття і класифікація принципів трудового права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 44, Т. 1. С. 134-138.
15. Костогриз Я.О. Загальноправові принципи трудового права як засаднича основа запобігання і протидії корупції. *Соціальне право*. 2024. № 1. С. 7-15.

УКЛАДЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ З ПЕДАГОГІЧНИМ ПРАЦІВНИКОМ

CONCLUSION AND TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT WITH A PEDAGOGICAL EMPLOYEE

Онуфрієнко Д.В., аспірантка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті аналізуються особливості укладення та припинення трудового договору з педагогічним працівником на підставі оновленого трудового законодавства та законодавства у сфері освіти.

Визначено, що педагогічним працівником варто вважати учасника освітнього процесу, який здійснює педагогічну та освітню діяльність. Ця діяльність здійснюється педагогічним працівником у межах індивідуальних трудових правовідносин, суб'єктом яких він стає на підставі укладеного трудового договору. Трудовий договір з педагогічним працівником залежно від строку може бути як безстроковим, так і строковим.

Оскільки законами України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» не передбачено укладення угод, контрактів з педагогічними працівниками, необхідно внести відповідні зміни до п. 23 Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності.

Задля усунення проблем розірвання трудового договору з педагогічним працівником за п. 3 ст. 41 КЗпП України доцільно було б закріпити в Законі України «Про освіту» окрему норму про розірвання трудового договору з таким працівником за порушення обов'язків, передбачених частиною другою ст. 54 цього Закону.

Чинним законодавством України не передбачено окремої підстави розірвання трудового договору з педагогічним працівником за вчинення насильства, жорсткого поводження з дитиною, її дискримінацію за будь-якими ознаками, приниження її честі та гідності. Видається доцільним доповнити абзац одинадцятий частини третьої ст. 26 «Керівник закладу освіти» Закон України «Про освіту» окремим реченням такого змісту: «У разі встановлення цими органами факту насильства або жорсткого поводження з дитиною може розірвати трудовий договір з працівником».

Ключові слова: педагогічні працівники, трудові відносини, індивідуальні трудові правовідносини, трудовий договір, роботодавець, укладення трудового договору, припинення трудового договору, законодавство України.

The article analyses the peculiarities of concluding and terminating an employment contract with a pedagogical employee on the basis of the updated labour legislation and legislation in the field of education.

It is determined that a pedagogical employee should be considered a participant in the educational process who carries out pedagogical and educational activities. This activity is carried out by a pedagogical employee within the framework of individual labour relations, the subject of which he or she becomes on the basis of an employment contract. Depending on the term, an employment contract with a teaching employee may be either indefinite or fixed-term.

Since the Laws of Ukraine 'On Education' and 'On Complete General Secondary Education' do not provide for the conclusion of agreements or contracts with pedagogical employees, it is necessary to amend clause 23 of the Licensing Conditions for Educational Activities.

In order to eliminate the problems of termination of an employment contract with a pedagogical employee under clause 3 of Article 41 of the Labour Code of Ukraine, it would be advisable to enshrine in the Law of Ukraine 'On Education' a separate provision on termination of an employment contract with such an employee for breach of the obligations provided for in part two of Article 54 of this Law.

The current legislation of Ukraine does not provide for a separate ground for termination of an employment contract with a pedagogical employee for committing violence, ill-treatment of a child, discrimination on any grounds, humiliation of his or her honour and dignity. It seems appropriate to add a separate sentence to the eleventh paragraph of part three of Article 26 'Head of an educational institution' of the Law of Ukraine 'On Education', which reads as follows: 'If these authorities establish the fact of violence or ill-treatment of a child, they may terminate the employment contract with the employee'.

Key words: pedagogical employees, labour relations, individual labour relations, employment contract, employer, conclusion of an employment contract, termination of an employment contract, Ukrainian legislation.

Постановка проблеми. Педагогічні працівники є особливими суб'єктами трудових правовідносин, враховуючи специфіку їх професійної діяльності. Вони належать до кола осіб, які займаються насамперед педагогічною діяльністю, визначення якої закріплене у частині першій ст. 1 Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII [1]. Педагогічній діяльності в контексті педагогічних працівників властиві такі ознаки: 1) це інтелектуальна, творча діяльність; 2) здійснюється педагогічним працівником або самозайнятою особою; 3) сферами її здійснення є формальна та/неформальна освіта; 4) її метою є навчання, виховання та розвиток особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей.

Виокремлені ознаки педагогічної діяльності дозволяють стверджувати про її більш складний за змістом характер, що відрізняє її, зокрема, від освітньої діяльності, котра, як зазначається у п. 17 частини першої ст. 1 Закону України «Про освіту», спрямована тільки на організацію, забезпечення та реалізацію освітнього процесу. Поняття освітнього процесу закріплене у п. 16 час-

тини першої ст. 1 Закону України «Про освіту». Ідеться про систему науково-методичних і педагогічних заходів, метою яких є розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей. У частині першій ст. 52 Закону педагогічних працівників віднесено до учасників освітнього процесу.

Таким чином, розуміння педагогічного працівника як особи, котра займається педагогічною діяльністю, є неповним і не враховує норми Закону України «Про освіту» про освітню діяльність і освітній процес. Виходячи із зазначених норм, педагогічним працівником варто вважати учасника освітнього процесу, який здійснює педагогічну та освітню діяльність. Ці види діяльності здійснюються педагогічним працівником у межах індивідуальних трудових правовідносин, суб'єктом яких він стає на підставі укладеного трудового договору.

Укладення та припинення трудового договору з педагогічним працівником є регламентованими чинним законодавством процедурами, що являють собою певну сукупність дій роботодавця (у передбачених законом випадках і працівника). Дослідження теоретичних та практичних питань

правового регулювання укладення та припинення трудового договору з педагогічним працівником зумовлене необхідністю вдосконалення чинного законодавства в цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правової регламентації укладення та припинення трудового договору з педагогічним працівником розглядаються у наукових працях Я.В. Сімутіної [2], О.М. Рим [3]. У науці трудового права серед останніх досліджень обраної проблематики варто виділити дисертацію О.В. Москаленко на тему «Правові проблеми укладення, зміни та припинення трудового договору з педагогічними працівниками середніх загальноосвітніх шкіл України», що була захищена ще 2002 року на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення [4].

Метою статті є аналіз особливостей укладення та припинення трудового договору з педагогічними працівниками на підставі оновленого трудового законодавства та законодавства у сфері освіти.

Виклад основного матеріалу. У доктрині трудового права підставами виникнення індивідуальних трудових правовідносин визнаються певні юридичні факти, передбачені трудовим законодавством. Ідеться про такий вид юридичних фактів, як дії, вагоме місце серед яких займає трудовий договір, що є найбільш поширеною підставою виникнення індивідуальних трудових правовідносин і більшості колективних трудових правовідносин.

Вступаючи в трудові правовідносини, фізична особа набуває статусу найманого працівника на підставі укладеного трудового договору з роботодавцем. Індивідуальні трудові правовідносини з педагогічними працівниками виникають саме на підставі цього юридичного факту. Водночас у чинному Законі України «Про освіту» відсутня спеціальна норма про підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин педагогічного працівника із закладом освіти. Відповідні норми закріплені спеціальними законами як складовими законодавства України про освіту. Так, в абзаці другого частини другої ст. 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року № 463-ІХ зазначається, що педагогічні працівники закладів освіти приймаються на роботу за трудовими договорами відповідно до вимог цього Закону та законодавства про працю. Оскільки цією нормою не передбачається строк трудового договору, то очевидним є те, що трудовий договір з педагогічним працівником залежно від строку може бути як безстроковим, так і строковим.

Потрібно звернути увагу на те, що Рішенням Конституційного Суду України від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023 [3] було визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) абзац третій частини другої ст. 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту», яким передбачається укладення тільки строкового трудового договору від одного до трьох років з педагогічними працівниками державних і комунальних закладів загальної середньої освіти, які досягли пенсійного віку і отримують пенсію за віком. Визнання цієї норми неконституційною дозволило укладати безстрокові трудові договори з такою категорією педагогічних працівників і зняло обмеження в реалізації ними права на працю.

У Рішенні Конституційного Суду України від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023 зазначається, що педагог, який раніше мав право на укладення безстрокового трудового договору та користувався таким правом протягом певного періоду, не може бути позбавлений цього права лише з огляду на досягнення ним пенсійного віку та факту отримання пенсії, адже Конституція України не пов'язує право на працю та свободу укладення трудового договору з досягненням певного віку, отриманням пенсії чи роботою в установах певної форми власності.

Педагогічні працівники державних і комунальних закладів загальної середньої освіти, які досягли пенсій-

ного віку та отримують пенсію за віком, з якими було укладено строкові трудові договори відповідно до абзацу третьої частини другої ст. 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту», були переведені на роботу на умовах безстрокового трудового договору.

Для окремих категорій працівників підставою виникнення трудових правовідносин є складний склад юридичних фактів, коли укладенню трудового договору передують інші юридичні факти. На відміну від педагогічних працівників індивідуальні трудові правовідносини з керівником закладу повної загальної середньої освіти виникають на підставі складного юридичного складу. Укладенню трудового договору з керівником передують проведення конкурсного відбору. Вимоги до керівника закладу закріплені в частині першій ст. 39 Закону України «Про повну загальну середню освіту», однією з яких є конкурсний відбір та визнання переможцем конкурсу. Обрання на посаду за результатами конкурсу передбачено частиною першою ст. 39 Закону для керівника державного, комунального закладу загальної середньої освіти.

Варто звернути увагу на те, що частиною одинадцятою ст. 39 Закону з переможцем конкурсу передбачено укладання строкового трудового договору. В абзаці першому частини дванадцятої цієї статті закріплена норма про те, що трудовий договір укладається на шість років, а після закінчення цього строку трудові відносини припиняються і не можуть бути продовжені на невизначений строк. Абзацом другим передбачено укладення трудового договору строком на два роки з особою, яка вперше призначається на посаду керівника закладу загальної середньої освіти.

На нашу думку, зазначені норми не узгоджуються з нормами Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) [4] про строковий трудовий договір. Зокрема, пунктом 2 частини першої ст. 23 передбачено укладення трудового договору на визначений строк, встановлений за погодженням сторін. Натомість у ст. 39 Закону України «Про повну загальну середню освіту» закріплені імперативні норми щодо строку трудового договору з керівником закладу середньої загальної освіти.

За загальним правилом строковий трудовий договір може бути трансформований у безстроковий, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення. Проте, як відзначалося вище, для керівника закладу загальної середньої освіти такої можливості не існує, враховуючи положення другого речення абзацу першого частини дванадцятої ст. 39 Закону України «Про повну загальну середню освіту».

Вочевидь у цьому випадку варто було передбачити укладання з керівником закладу загальної середньої освіти не строкового трудового договору, а контракту відповідно до частини третьої ст. 21 КЗпП України, оскільки із наведених вище норм Закону України «Про повну загальну середню освіту» випливають саме характерні ознаки контракту, що відрізняють його від трудового договору.

Таким чином, Законом України «Про освіту» передбачено укладення строкового трудового договору (контракту) тільки з керівником закладу освіти, а Законом України «Про повну загальну середню освіту» – укладення з керівником закладу загальної середньої освіти строкового трудового договору.

У зв'язку з цим потрібно звернути увагу на певні неузгодженості між другим реченням абзацу першого частини дванадцятої ст. 39 Закону України «Про повну загальну середню освіту» і абзацом третім частини другої ст. 25 Закону України «Про освіту», відповідно до якого «засновник закладу освіти або уповноважений ним орган (особа) укладає строковий трудовий договір (контракт) з керівником закладу освіти, обраним (призначеним) у порядку, встановленому законодавством та установчими документами закладу освіти» [1]. Отже, ст. 25 Закону України «Про освіту», на відміну від ст. 39 Закону Укра-

їни «Про повну загальну середню освіту», передбачається, крім укладення строкового трудового договору, ще укладення контракту з керівником закладу освіти, яким є й керівник закладу загальної середньої освіти. Видається доцільним доповнити частини одинадцяту і дванадцяту ст. 39 Закону України «Про повну загальну середню освіту» після слів «строковий трудовий договір» і «трудо-вий договір» словом «контракт» у дужках, як це передбачене ст. 25 Закону України «Про освіту».

Виникає також запитання щодо відповідності норм ст. 25 Закону України «Про освіту» і ст. 39 Закону України «Про повну загальну середню освіту» частині другій ст. 23 КЗпП України, якою передбачаються правові підстави укладення строкового трудового договору.

Що стосується усіх решта педагогічних працівників, то відповідно до абзацу четвертого частини третьої ст. 26 Закону України «Про освіту» керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень «призначає на посаду та звільняє з посади працівників, визначає їх функціональні обов'язки». Абзацом п'ятим частини третьої ст. 38 Закону України «Про повну загальну середню освіту» передбачається, що «керівник закладу загальної середньої освіти має право призначати на посаду, переводити на іншу посаду та звільняти з посади працівників закладу освіти, визначати їх функціональні обов'язки...».

З педагогічними працівниками укладається трудовий договір на невизначений строк, оскільки вони виконують свої функціональні обов'язки на постійній основі в умовах безперервного навчально-виховного процесу. За наявності обставин, передбачених частиною другою ст. 23 КЗпП України, з ними може бути укладений строковий трудовий договір.

Крім того, в особливий період потрібно враховувати норми щодо укладення строкового трудового договору, закріплені в абзаці другому частини другої ст. 2 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX [8], згідно з яким «з метою оперативного залучення до виконання роботи нових працівників, а також усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які евакуювалися з іншої місцевості, перебувають у відпустці, простої, тимчасово втратили працездатність або місцезнаходження яких тимчасово невідоме, роботодавці можуть укладати з новими працівниками строкові трудові договори у період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника».

Потрібно також звернути увагу на те, що Законом України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII, на відміну від раніше чинного Закону України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060-XI, не передбачене укладення контракту з педагогічними працівниками. Загалом контрактна форма трудового договору не передбачена й проектом Трудового кодексу України [9], що є спірним, оскільки для окремих категорій працівників, враховуючи специфіку їх професійної діяльності, умови праці та інші фактори, укладення контракту було б доцільним.

Ще одне запитання виникає щодо певної неузгодженості між нормами зазначених вище законів і підзаконних нормативно-правових актів щодо інших підстав виникнення індивідуальних трудових правовідносин, крім трудового договору, з педагогічними працівниками. Як уже відзначалося, педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти приймають на роботу за трудовими договорами, що передбачено абзацом другим частини другої ст. 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту». Водночас абзацом першим п. 23 Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1187 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 березня 2021 р. № 365), передбачено, що «всі особи,

залучені здобувачем ліцензії (ліцензіатом) до провадження освітньої діяльності, діють за відповідними трудовими договорами (угодами)» [10]. Це одна з умов отримання ліцензії на освітню діяльність. Проте ані в Законі України «Про освіту», ані в Законі України «Про повну загальну середню освіту» угоди не згадуються. Вочевидь ідеться про угоди цивільно-правового характеру, які мають іншу галузеву належність.

У першому реченні абзацу другого п. 23 зазначається, що «здобувач ліцензії (ліцензіат) забезпечує наявність трудових договорів (контрактів) у письмовій формі з усіма керівниками, педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками» [10]. Ця норма не узгоджується з положеннями законів України «Про освіту» і «Про повну загальну середню освіту» в частині укладення контракту з педагогічними працівниками.

Таким чином, необхідно внести зміни до п. 23 Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності, виключивши з нього положення про укладення угод і контрактів з педагогічними працівниками.

Закріплена норма в першому реченні абзацу другого п. 23 Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності встановлює як одну з умов освітньої діяльності укладення трудових договорів (контрактів) з педагогічними працівниками в письмовій формі.

Форма трудового договору передбачена ст. 24 КЗпП України, в частині першій якої зазначається про випадки обов'язкового додержання письмової форми. Закріплений у цій частині перелік не є вичерпним, оскільки у п. 7 йдеться про інші випадки, передбачені законодавством України. Укладання трудових договорів у письмовій формі з педагогічними працівниками підпадає під п. 7 частини першої ст. 24 КЗпП України.

Трудовий договір з педагогічним працівником може бути припинено за підставами, передбаченими законом, і у порядку, встановленому законодавством.

Здійснення педагогічним працівником педагогічної діяльності пов'язане з виконанням ним функцій виховання та розвитку особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей, а також накладенням на нього низки обов'язків у цій царині, закріплених у частині другій ст. 54 Закону України «Про освіту», зокрема: дотримуватися педагогічної етики; настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності; працелюбства; формувати у здобувачів освіти усвідомлення необхідності дотримуватися Конституції та законів України, захищати суверенітет і територіальну цілісність України; виховувати у здобувачів освіти повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України та навколишнього природного середовища; захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психологічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти, запобігати вживанню ними та іншими особами на території закладів освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам; додержуватися установчих документів та правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, виконувати свої посадові обов'язки та ін.

У літературі слушно звертається увага на проблемні питання припинення трудового договору з педагогом за антидержавницької дії та висловлювання [3]. Як відзначає О.М. Рим, «...керівник закладу освіти, за умови достатньої кількості переконливих доказів на підтвердження антидержавницьких дій чи висловлювань педагога, може звільнити такого за пунктом 3 статті 41 КЗпП України як

за вчинення аморального проступку, що є несумісним із виховною діяльністю».

Потрібно відзначити, що розірвання трудового договору з педагогічним працівником за п. 3 ст. 41 КЗпП України є досить проблемним, насамперед, через те, що аморальний проступок є оціночною категорією. Через це у судовій практиці неодноразово виникала необхідність оцінювання певних протиправних дій саме як аморального проступку. На нашу думку, задля усунення таких проблем доцільно було б закріпити в Законі України «Про освіту» окрему норму про розірвання трудового договору з педагогічним працівником за порушення обов'язків, передбачених частиною другою ст. 54 цього Закону. Така підстава підпадала б під дію п. 9 частини першої ст. 36 КЗпП України – «9) підстави, передбачені іншими законами».

Потрібно звернути увагу ще на одну підставу розірвання трудового договору з педагогічним працівником. У разі вчинення мобінгу є окрема підстава розірвання трудового договору з працівником з ініціативи роботодавця, закріплена у п. 12 частини першої ст. 40 КЗпП України – «12) вчинення працівником мобінгу (цькування), встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили».

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу» від 18 грудня 2018 року № 2657-VIII [12] було визначено поняття булінгу (цькування) учасника освітнього процесу, відповідні доповнення внесено до Закону України «Про освіту». Норми про адміністративну відповідальність за це діяння включені до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Проте, на відміну від мобінгу (цькування), у чинному законодавстві відсутня окрема підстава, за якою можна було б розірвати трудовий договір з ініціативи роботодавця за вчинення педагогічним працівником булінгу (цькування).

Водночас потрібно враховувати, що Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорсткого поводження з дітьми» від 06 червня 2024 року № 3792-IX [12] норму про визначення поняття булінгу (цькування) було виключено з частини першої ст. 1 Закону України «Про освіту». Відповідною нормою було доповнено ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства».

Законом України від 06 червня 2024 року № 3792-IX частину першу ст. 6 «Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» Закону України «Про освіту» було доповнено після абзацу двадцять п'ятого новим абзацом такого змісту: «унеможливлення насильства, жорсткого поводження з дитиною, її дискримінації за будь-якими ознаками, приниження її честі та гідності». Цим Законом було виключено слова «булінгу (цькування)» зі статті 54 Закону України «Про освіту», в яких закріплені права та обов'язки педагогічних працівників. Замість булінгу (цькування) в цій статті йдеться про насильство або жорстоке поводження з дитиною.

Чинним законодавством України не передбачено окремої підстави розірвання трудового договору з педагогічним працівником за вчинення насильства, жорсткого поводження з дитиною, її дискримінацію та будь-якими ознаками, приниження її честі та гідності. Хоча, як уже відзначалося, у частині першій ст. 6 Закону України «Про освіту» ці положення визнані одними із засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності.

Оскільки йдеться про вчинення зазначених дій учасниками освітнього процесу, то доцільно було б доповнити абзац одинадцятий частини третьої ст. 26 «Керівник закладу освіти» Закон України «Про освіту» окремим реченням такого змісту: «У разі встановлення цими органами факту насильства або жорсткого поводження з дитиною може розірвати трудовий договір з працівником».

Висновки. Педагогічним працівником варто вважати учасника освітнього процесу, який здійснює педагогічну та освітню діяльність. Ця діяльність здійснюється педагогічним працівником у межах індивідуальних трудових правовідносин, суб'єктом яких він стає на підставі укладеного трудового договору.

У Законі України «Про освіту» відсутня спеціальна норма про підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин педагогічного працівника із закладом освіти. Відповідні норми закріплені спеціальними законами як складовими законодавства України про освіту. Так, в абзаці другому частини другої ст. 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року № 463-IX зазначається, що педагогічні працівники закладів освіти приймаються на роботу за трудовими договорами відповідно до вимог цього Закону та законодавства про працю. Оскільки цією нормою не передбачається строк трудового договору, то очевидним є те, що трудовий договір з педагогічним працівником залежно від строку може бути як безстроковим, так і строковим.

Видається необхідним усунути суперечність між нормами законів України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» і підзаконним нормативно-правовим актом, а саме Ліцензійними умовами провадження освітньої діяльності, в п. 23 яких зазначається про трудові договори (угоди), виключивши з цього пункту слово «(угоди)». Варто також конкретизувати формулювання зазначеного пункту в частині укладення контракту з педагогічними працівниками, виключивши їх з положення п. 23 про «наявність трудових договорів (контрактів)... з усіма керівниками, педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками», окремо зазначивши про наявність трудових договорів з педагогічними працівниками. Як уже відзначалося, законами України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» не передбачено укладення контрактів з педагогічними працівниками.

На практиці потрібно дотримуватися припису п. 23 Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності щодо укладення трудових договорів, у тому числі з педагогічними працівниками, в письмовій формі як однієї з умов ліцензування. Водночас відсутність затвердженої уніфікованої письмової форми трудового договору певною мірою заважає її дотриманню.

Розірвання трудового договору з педагогічним працівником за п. 3 ст. 41 КЗпП України є досить проблемним, насамперед, через те, що аморальний проступок є оціночною категорією. Через це у судовій практиці неодноразово виникала необхідність оцінювання певних протиправних дій саме як аморального проступку.

Задля усунення проблем розірвання трудового договору з педагогічним працівником за п. 3 ст. 41 КЗпП України доцільно було б закріпити в Законі України «Про освіту» окрему норму про розірвання трудового договору з таким працівником за порушення обов'язків, передбачених частиною другою ст. 54 цього Закону.

Чинним законодавством України не передбачено окремої підстави розірвання трудового договору з педагогічним працівником за вчинення насильства, жорсткого поводження з дитиною, її дискримінацію за будь-якими ознаками, приниження її честі та гідності. Видається доцільним доповнити абзац одинадцятий частини третьої ст. 26 «Керівник закладу освіти» Закон України «Про освіту» окремим реченням такого змісту: «У разі встановлення цими органами факту насильства або жорсткого поводження з дитиною може розірвати трудовий договір з працівником».

Такі підстави підпадали б під дію п. 9 частини першої ст. 36 КЗпП України – «9) підстави, передбачені іншими законами».

ЛІТЕРАТУРА

1. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. №38-39. Ст. 380.
2. Сімутіна Я. Укладення строкових трудових договорів з педагогічними працівниками пенсійного віку: диференціація чи дискримінація? *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 73-79.
3. Рим О.М. Щодо проблеми припинення трудових відносин з педагогами за антидержавницькі дії та висловлювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №1. С. 200-206.
4. Тищенко О.В. Правові проблеми укладення, зміни та припинення трудового договору з педагогічними працівниками середніх загальноосвітніх шкіл України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2002. 18 с.
5. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 31. Ст. 226.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу третього частини другої статті 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 7 лютого 2023 року № 1-п/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-23#n50>
7. Кодекс законів про працю України: Затв. Законом УРСР від 10 грудня 1971 року №322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до №50. Ст. 375.
8. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
9. Проект Трудового кодексу України. URL: https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/1proekt_trudovogo_kodeksu_12.01.2024.pdf
10. Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1187 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 березня 2021 р. № 365). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF#Text>
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу: Закон України від 18 грудня 2018 року № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорсткого поводження з дітьми: Закон України від 06 червня 2024 року № 3792-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 40. Ст. 253.

THE RIGHT TO EMPLOYMENT AND ITS GUARANTEES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL ARTS

ПРАВО НА ЗАЙНЯТІСТЬ ТА ЙОГО ГАРАНТІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Pozharova O.V., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of labor law and Social Security Law
National University "Odessa Law Academy"

Nanieva M.I., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of labor law and Social Security Law
National University "Odessa Law Academy"

The article analyses the concepts of «employment of the population», «right to employment», «full employment», «productive employment», «guarantees in the field of employment». International and national acts in the field of employment of the population and social protection against unemployment are considered. Special attention is paid to the laws that were adopted during martial law in Ukraine.

The main areas of legal regulation in the field of employment of the population at the international level are highlighted. International conventions of the United Nations and the International Labour Organization, devoted to general issues of employment of the population and employment of individual categories.

It was established that at the national level, the category of «employment of the population» was first introduced in 1991. The right to employment is not enshrined in the Constitution of Ukraine. The right to employment and its guarantees are enshrined in the Law of Ukraine «On Employment of Population» of 2012. The main goal of the Law is to improve mechanisms for ensuring employment of the population.

The dissertation research of Shabanov A.R. is considered, in which he proposed to use qualitative indicators of population employment. The work of Shtunderv I.O. is studied, which analyses the main challenges in the field of ensuring productive employment, and the work of Seryogina N.O., who believes that population employment is an integral element of ensuring national security in Ukraine.

Large-scale losses of jobs and incomes of the population, a decrease in the number of vacancies on the labour market, a reduction in opportunities for financial support for their staff in small businesses, an additional burden on the social protection system exacerbated the problems of employment of the population and increased the number of unemployed people in Ukraine. Therefore, during the martial law, a number of regulatory and legal acts were adopted that relate to the sphere of employment of the population and social protection against unemployment.

Attention was drawn to the Law «On Employment» of 2016, adopted by the Republic of Lithuania, which enshrines measures to support employment of the population.

It is proposed to take into account the experience of individual foreign countries when improving national legislation in order to introduce new mechanisms for ensuring employment of the population.

Key words: right to employment, employment of the population, employment guarantees, forms of employment, productive employment, full employment, part-time employment, unemployment, employment, national security, legislation of Ukraine, legislation of certain foreign countries.

У статті здійснено аналіз понять «зайнятість населення», «право на зайнятість», «повна зайнятість», «продуктивна зайнятість», «гарантії у сфері зайнятості». Розглянуто міжнародні та національні акти у сфері зайнятості населення та соціального захисту від безробіття. Особливу увагу приділено законам, які було прийнято під час воєнного стану в Україні.

Виокремлено основні напрями правового регулювання у сфері зайнятості населення на міжнародному рівні. Міжнародні конвенції Організації Об'єднаних Націй та Міжнародної організації праці, присвячені загальним питанням зайнятості населення та зайнятості окремих категорій.

Встановлено, що на національному рівні вперше було введено категорію «зайнятість населення» у 1991 році. Право на зайнятість не закріплено в Конституції України. Право на зайнятість та його гарантії закріплено у Законі України «Про зайнятість населення» від 2012 року. Основною метою Закону є вдосконалення механізмів забезпечення зайнятості населення.

Розглянуто дисертаційне дослідження Шабанова А.Р., в якому він запропонував використовувати якісні показники щодо зайнятості населення. Досліджено роботу Штундєва І.О., в якій аналізуються основні виклики у сфері забезпечення продуктивної зайнятості та роботу Серьогіної Н.О., яка вважає, що зайнятість населення виступає невід'ємним елементом забезпечення національної безпеки в Україні.

Масштабні втрати робочих місць та доходів населення, зменшення кількості вакансій на ринку праці, скорочення можливостей з фінансової підтримки свого штату у малому бізнесі, додаткове навантаження на систему соціального захисту загострило проблеми зайнятості населення та збільшило кількість безробітних в Україні. Тому протягом дії воєнного стану було прийнято цілу низку нормативно-правових актів, які стосуються сфери зайнятості населення та соціального захисту від безробіття.

Звернуто увагу на Закон Литовської Республіки «Про зайнятість» від 2016 року, в якому закріплені заходи із підтримки зайнятості населення.

Запропоновано враховувати досвід окремих зарубіжних країн при вдосконаленні національного законодавства з метою запровадження нових механізмів забезпечення зайнятості населення.

Ключові слова: право на зайнятість, зайнятість населення, гарантії у сфері зайнятості, форми зайнятості, продуктивна зайнятість, повна зайнятість, неповна зайнятість, безробіття, працевлаштування, національна безпека, законодавство України, законодавство окремих зарубіжних країн.

Statement of the problem. In conditions of martial law, the issues of ensuring the right to employment and its guarantees become particularly relevant. The International Labour Organization analysed the labour market in Ukraine in 2022 and drew attention to the need to solve the problems of employment of the population. The problems are related to mass internal displacement of the population, increased flows of refugees to neighbouring countries, additional burden on the social protection system, damage to infrastructure, etc. Over the past three years, the implementation of state

guarantees in the field of employment of the population has become more difficult. The decrease in the number of jobs in Ukraine disrupts the balance between supply and demand, which affects the spread of social instability. In order to ensure the right to employment of the population, it is necessary to regulate at the legislative level the issues of creating new jobs, using modern technologies in production, attracting workers in scarce professions, etc.

The purpose of the article: to outline the problems of implementing the right to employment of the population in

modern conditions; to analyse the main guarantees; to characterize the latest changes that have been made to the national legislation in the field of employment of the population.

The state of development of this issue. Domestic scientists studied problematic issues in the field of employment of the population: N.B. Bolotina, M.I. Inshin, I.M. Syrot, S.P. Prylypko, G.I. Chanysheva, N.M. Khutoryan, O.M. Yaroshenko and others. Additional study is required for the problems of ensuring the right to employment and its guarantees under martial law.

Presentation of the main material. The right to employment is one of the basic labour rights proclaimed in international acts and laws of Ukraine. The United Nations has adopted international conventions that enshrine the right to employment. They concern general issues of employment of the population and regulate issues of employment of certain categories of the population. For example, Convention on the Rights of Persons with Disabilities. The International Labour Organization has adopted conventions that enshrine employment rights and guarantees. For example: ILO Unemployment Convention, Employment Service Convention, Employment Policy Convention, Vocational Guidance and Training Convention, ILO Labour Administration: Role, Functions and Organization Convention, Vocational Rehabilitation and Employment (Disabled Persons) Convention, Labour Statistics Convention, Employment Promotion and Protection against Unemployment Convention.

At the international level, the main areas of regulation in the field of employment of the population concern the following issues:

- 1) State policy that promotes freely chosen employment;
- 2) A system of bodies that promote employment of the population;
- 3) Free employment through employment service bodies;
- 4) Vocational training of unemployed citizens;
- 5) Use of social dialogue;
- 6) Creation of a system of social protection against unemployment, etc.

At the national level, in 1991, the Law of Ukraine «On Employment of Population» first introduced the category of «employment of the population», which was defined as «the activity of citizens related to the satisfaction of personal and social needs and which, as a rule, brings them income in monetary or other form» [1].

Today, the right to employment, guarantees regarding the protection of citizens' rights to work are enshrined in the Law of Ukraine «On Employment of Population» of 2012. The right to employment is not enshrined in the Constitution of Ukraine. According to Article 3 of the aforementioned Law, «everyone has the right to freely chosen employment» [2]. The law also enshrines the following definitions: «employment», «part-time employment», «full-time employment», «productive employment». This Law established a system of influence on employers to stimulate their activities in terms of promoting and ensuring employment of the population, organizing additional jobs, establishing clear responsibilities and liability for failure to comply with or violation of the rules established by law. The main goal of the Law is to improve mechanisms for ensuring employment of the population.

A.R. Shabanov believes that population employment is a «complex phenomenon that is reflected in social relations related to the realization by the economically active population of its ability to work, has the characteristics of productivity, efficiency (rationality), freedom of choice and dignity, and is revealed in various types of human activity» [3, c. 22]. His dissertation research proved that the following qualitative indicators characterize population employment: full, effective, productive, freely chosen, and decent work.

In 2022, UN recommendations on measuring employment were prepared and published «Handbook on Forms of Employment» [4]. This document examines forms of employment

and provides a classification of new forms. Income, working environment, work-life balance, skills development, social protection, work motivation and social dialogue should be taken into account when analysing the quality of employment. High-quality employment, from the employer's perspective, can correspond to the availability of a skilled and efficient workforce. Workers can highly value the quality of their employment if workplace security meets their needs and compensation is favourable to them. In martial law, workplace security and social support for employees become the main indicators.

Article 5 of the Law of Ukraine «On Employment of Population» provides for state guarantees in the field of employment of the population. In the field of employment, the state guarantees «free choice of place of employment and type of activity, free choice or change of profession» [2]. Today, the demand for work significantly exceeds its supply, which indicates a crisis situation on the labour market. Vacancies are opened mainly to replace employees who left for other regions of Ukraine or abroad. In addition, enterprises are looking for new employees as a result of evacuation. Now the employer has the opportunity to choose, since dozens of candidates apply for one position. It is more difficult for employees to exercise the right to free employment in conditions of martial law.

Workers face the following problems: employers do not pay wages on time, send employees on unpaid leave, and reduce wages.

The provision of some other state guarantees in the field of employment of the population also remains problematic: professional orientation for the purpose of self-determination and realization of a person's ability to work, professional training in accordance with abilities and taking into account the needs of the labour market, etc.

I.O. Shtunder among the main challenges in the field of ensuring productive employment highlights: «Slowing down the pace of economic growth, worsening employment conditions and increasing unemployment, a significant outflow of human capital abroad, other shocks in the spheres of public life. Corruption, which has spread and taken root in the entire system of public administration. The implementation of activities by state bodies in corporate and personal interests, which leads to the violation of the rights, freedoms and legitimate interests of citizens related to the right to work and the sphere of employment» [5].

N.O. Seregina, analysing employment problems in Ukraine, emphasizes that employment is an indicator of social welfare, is of great importance in the functioning of the national economic system and is an integral element of ensuring national security [6, c. 182].

In May 2022, the ILO issued a report on the impact of the Ukrainian crisis on the labour market (initial assessments) [7]. It exacerbated the problems of employment of the population and increased the number of unemployed people in Ukraine: large-scale losses of jobs and incomes of the population, a decrease in the number of vacancies in the labour market, a reduction in opportunities to financially support their staff in small businesses, and an additional burden on the social protection system.

At the same time, it is necessary to note positive developments in the implementation of such a guarantee as social protection in the event of unemployment. During the martial law, a number of regulatory and legal acts were adopted that relate to the sphere of employment of the population and social protection against unemployment.

April 21, 2022 – The Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Functioning of Employment Spheres and Compulsory State Social Insurance in the Event of Unemployment During Martial Law» and on June 21, the new «Procedure for Providing Unemployment Assistance» were approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. The law is aimed at ensuring social protec-

tion of the unemployed, determines the features of providing this status and the assignment of unemployment assistance, and establishes mechanisms for preserving jobs and employing unemployed persons and internally displaced persons.

May 22, 2022 – Law of Ukraine «On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding strengthening the protection of employees' rights», which should have a positive impact on the labour market through social dialogue. In addition, it increases the level of employment of the population through the achievement by the parties of collective agreements and contracts of agreements on determining the conditions for creating new jobs, ensuring productive employment, preventing the growth of unemployment and mass layoffs of workers, increasing their wages and social protection.

On September 21, 2022, the Law of Ukraine «On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the reform of the employment service, social insurance in case of unemployment, promotion of productive employment of the population, including youth, and the introduction of new active programs in the labour market» was adopted. It reformed the Employment Service and Social Insurance for Unemployment.

The Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Use of Labour of Foreigners and Stateless Persons in Ukraine and the Provision of Employment Intermediation Services Abroad» simplified the procedure for employers to use the labour of foreigners and stateless persons, i.e., de-shadowing labour relations in Ukraine.

On March 20, 2023, the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Protection of the Rights of Labour Migrants and Combating Fraud in Employment Abroad» was adopted, aimed at protecting citizens who expressed a desire to work outside our country.

We must state that the reform of the employment service and numerous changes to national employment legislation have yielded a positive result: fewer unemployed people were registered in 2024 than in 2023.

Under martial law, the state, in order to ensure the right to employment of the population and reduce the unemployment rate in our country, should take urgent measures regarding:

- Legalization of shadow employment;
- Increasing the level of competitiveness of the unemployed population;
- Reducing the period of forced unemployment through professional retraining;

– Creating a favourable climate for employment of people (security);

- Preserving existing and creating new jobs;
- Development of defence complex enterprises;
- Involvement of internally displaced persons in labour activity;
- Development of self-employment of the population.

The experience of the Republic of Lithuania is interesting, where the 2016 Law «On Employment» enshrines measures to support employment of the population [8]. The Lithuanian government considers employment of people with disabilities to be one of the priority areas of social policy development. In 2016, the «National Program for Social Integration and Development of People with Disabilities» was adopted, which provides for measures on employment, in particular, the creation of favorable conditions for the employment of people with disabilities, improving the level of education and vocational training, ensuring access to information about the labor market and vacancies.

Recently, in Ukraine, taking into account digitalization, there has been a trend towards creating new mechanisms for obtaining public services, applying atypical forms of employment, changing key concepts and principles, and new forms of employment are emerging, therefore it is necessary to study the experience of individual foreign countries in this area.

Conclusions. To sum up the results of the research, we must state that the right to employment is enshrined at the legislative level. Moreover, it belongs to the basic labour rights. The right to employment is not enshrined in the Constitution of Ukraine. The basis of legislation in the field of employment is the Law of Ukraine «On Employment of Population», which enshrines the basic concepts, rights and guarantees in the field of employment of the population.

During the martial law period, unemployment problems worsened due to the reduction in jobs. Therefore, regulatory and legal acts were adopted that concern the functioning of mandatory state social insurance in case of unemployment, reform of the employment service, simplification of the procedure for employers to employ foreigners and stateless persons, protection of the rights of labour migrants, and combating fraud in employment abroad.

However, solving all the problems faced by our citizens in the field of employment is not possible without systematic improvement of national legislation, taking into account the positive experience of individual foreign countries.

REFERENCES

1. Про зайнятість населення: Закон України від 1 березня 1991 року № 803-XII. *Відомості Верховної УРСР (БВР)*. 1991. № 14. Ст. 170. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/803-12#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
2. Про зайнятість населення: Закон України від 5 липня 2012 року № 5067-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 24. Ст. 243. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
3. Шабанов Р.І. Доктрина зайнятості як складова соціального захисту населення від безробіття. Автореферат дис. ... док. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2015. 40 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/893/aref_Shabanov%20R.I..pdf (дата звернення: 30.04.2025).
4. Handbook on Forms of Employment. URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210018883> (дата звернення: 30.04.2025).
5. Штундер І. О. Ринок праці України в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. Випуск 40. URL: <https://econopuandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1453/1398> (дата звернення: 30.04.2025).
6. Сьєрогіна Н.О. Зайнятість населення в умовах воєнного стану як невід'ємна складова забезпечення національної безпеки. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 181-186. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2023/26.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
7. The impact of the Ukraine crisis on the world of work: Initial assessments. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40europe/%40ro-geneva/documents/briefingnote/wcms_844295.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
8. Republic of Lithuania Law on Employment. 21 June 2016. No XII-2470. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/en/TAD/5f0be3809c2011e68adcda1bb2f432d1> (дата звернення: 30.04.2025).

ЩОДО ЗМІН У ПОРЯДКУ ВИПЛАТИ ПЕНСІЙ ОКРЕМИМ КАТЕГОРІЯМ ОСІБ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ON CHANGES TO THE PROCEDURE FOR PAYING PENSIONS TO CERTAIN CATEGORIES OF PERSONS UNDER MARTIAL WAR

Чанишева Г.І., д.ю.н., професор,
завідувачка кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті здійснюється юридичний аналіз змін у порядку виплати пенсій, що відбулися на підставі ст. 46 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19.11.2024 № 4059-IX та постанови Кабінету Міністрів України «Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану» від 03.01.2025 № 1.

Зазначено, що право на соціальний захист, проголошене ст. 46 Конституції України, може бути обмежене в умовах воєнного стану, виходячи з положень частини другої ст. 64 Конституції України, частини другої ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а не ст. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022.

Водночас обмеження права на пенсійне забезпечення, запроваджені Законом № 4059-IX і постановою № 1, повинні відповідати умовам і критеріям обмеження прав і свобод, визначених Конституцією України, рішеннями Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини.

Зроблено висновок про те, що обмеження права на пенсійне забезпечення, запроваджене статтею 46 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19.11.2024 № 4059-IX та постановою Кабінету Міністрів України «Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану» від 03.01.2025 № 1, не відповідає принципам пріоритету прав людини та верховенства права, а саме принципам правової визначеності, справедливості, пропорційності та законних очікувань як складових останнього, отже, положенням частини другої статті 3, частини першої статті 8 Конституції України.

Ключові слова: соціальне забезпечення, обмеження прав і свобод людини і громадянина, пенсія, пенсійне забезпечення, порядок виплати пенсій, зміни у порядку виплати пенсій, судові рішення, воєнний стан, соціальне законодавство.

The article provides a legal analysis of the changes in the procedure for payment of pensions which took place on the basis of Article 46 of the Law of Ukraine 'On the State Budget of Ukraine for 2025' No. 4059-IX dated 19.11.2024 and Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine 'On Determining the Procedure for Payment of Pensions to Certain Categories of Persons in 2025 during the Period of Martial Law' No. 1 dated 03.01.2025.

It is noted that the right to social protection proclaimed by Article 46 of the Constitution of Ukraine may be restricted under martial law based on the provisions of part two of Article 64 of the Constitution of Ukraine, part two of Article 20 of the Law of Ukraine 'On the Legal Regime of Martial Law', and not Article 3 of the Decree of the President of Ukraine 'On the Introduction of Martial Law in Ukraine' of 24 February 2022 No. 64/2022.

At the same time, the restrictions on the right to pensions introduced by Law No. 4059-IX and Resolution No. 1 must comply with the conditions and criteria for restricting rights and freedoms set out in the Constitution of Ukraine, decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights.

The author concludes that the restriction of the right to pension provision introduced by Article 46 of the Law of Ukraine 'On the State Budget of Ukraine for 2025' No. 4059-IX dated 19.11.2024 and the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine 'On Determining the Procedure for Payment of Pensions to Certain Categories of Persons in 2025 during the Period of Martial Law' No. 1 dated 03.01.2025 No. 1, does not comply with the principles of the priority of human rights and the rule of law, namely the principles of legal certainty, fairness, proportionality and legitimate expectations as components of the latter, and therefore with the provisions of part two of Article 3, part one of Article 8 of the Constitution of Ukraine.

Key words: social security, restriction of human and civil rights and freedom, pension, pension provision, the procedure of paying pension, changes in the procedure for paying pensions, court decision, martial war, social legislation.

Постановка проблеми. Право на пенсійне забезпечення є складовою проголошеного у ст. 46 Конституції України права громадян на соціальний захист, гарантії якого закріплені в частині другій цієї статті [1]. Пенсійне забезпечення є важливою складовою соціальної політики держави, рівень якого є яскравим показником належного соціального захисту однієї з найбільш вразливих категорій населення, до яких належать отримувачі пенсій.

Будь-які зміни у правовому регулюванні розміру або порядку виплати пенсій є відчутними для кожного пенсіонера, для якого пенсія є основним джерелом існування. Зазначені зміни не повинні погіршувати правове становище осіб, які отримують пенсію і потребують соціального захисту. Тому обмеження права на пенсійне забезпечення має бути завжди обґрунтованим і відповідати визначеним критеріям. У зв'язку з цим потребують юридичного аналізу зміни у порядку виплати пенсій, що відбулися на підставі ст. 46 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19.11.2024 № 4059-IX (далі – Закон № 4059-IX)[2] та постанови Кабінету Міністрів України «Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану» від 03.01.2025 № 1 (далі – постанова № 1) [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пенсійного забезпечення досліджуються у наукових працях вітчизняних учених: К.В. Бориченко, С.М. Синчук, Б.І. Сташків, О.В. Тищенко, М.М. Шумила та ін. Розглядаючи актуальні теоретичні та практичні питання правового регулювання пенсійного забезпечення, науковці ще не висловлювали авторських позицій щодо змін, які відбулися у порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб, на підставі норм Закону № 4059-IX та постанови № 1.

Метою статті є аналіз змін у правовому регулюванні порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році в умовах воєнного стану з точки зору відповідності зазначених змін Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Статтею 46 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19.11.2024 № 4059-IX установлено, що у 2025 році у період дії воєнного стану пенсії, призначені (перераховані) відповідно до Митного кодексу України, законів України «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про статус народного депутата України», «Про Національний банк України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про дипломатичну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про судову експертизу», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали вна-

слідок Чорнобильської катастрофи», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», Постанови Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 року № 379/95-ВР «Про затвердження Положення про помічника-консультанта народного депутата України» (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством), розмір яких (пенсійної виплати) перевищує десять прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність, виплачуються із застосуванням до суми перевищення коефіцієнтів у розмірах і порядку, визначених Кабінетом Міністрів України.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану» від 03.01.2025 № 1 передбачено застосування коефіцієнтів до відповідних сум перевищення. Цією постановою Уряд визначив розміри і порядок застосування обмежувальних коефіцієнтів до спеціальних пенсій. Передбачається, що пенсії (пенсійної виплати) призначені (перераховані) відповідно до зазначених вище законодавчих актів і Постанови Верховної Ради України, розмір яких перевищує 10 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, виплачуються із застосуванням коефіцієнтів до відповідних сум перевищення:

до частини пенсії (пенсійної виплати), що перевищує 10 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, та не перевищує 11 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, 0,5;

до частини пенсії (пенсійної виплати), що перевищує 11 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, та не перевищує 13 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, 0,4;

до частини пенсії (пенсійної виплати), що перевищує 13 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, та не перевищує 17 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, 0,3;

до частини пенсії (пенсійної виплати), що перевищує 17 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, та не перевищує 21 розмір прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, 0,2;

до частини пенсії (пенсійної виплати), що перевищує 21 розмір прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, 0,1.

Зазначені коефіцієнти не застосовуються до пенсій осіб, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, а також до пенсій в разі втрати годувальника, призначених членам сім'ї загиблих (померлих, зниклих безвісти) таких осіб.

Таким чином, на підставі Закону України № 4059-IX і постанови № 1 відбулося обмеження права деяких категорій осіб на пенсійне забезпечення, що виявилось у зменшенні розміру отримуваної пенсії. Таке обмеження здійснено в умовах воєнного стану і розраховано на 2025 рік.

Для здійснення правового аналізу зазначених змін необхідно, насамперед, звернутися до норм Конституції України щодо можливості обмеження прав і свобод. Конституційним підґрунтям обмеження певних прав людини і громадянина в умовах воєнного стану є положення ст. 64 Конституції України. Згідно з частиною другою цієї статті в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть

встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Відповідно до частини першої ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року №389-VIII правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України та цього Закону [4].

У частині другій цієї статті міститься посилання на частину другу ст. 64 Конституції України, в якій закріплено перелік статей, за якими не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина в умовах воєнного стану.

В указі Президента України про введення воєнного стану відповідно до пункту 5 частини першої ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зазначається «вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [4].

Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022 [5], затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX [6], передбачено, що «у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України...».

Відсутність статті 46 Конституції України у переліку статей у ст. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022 здавалось би дає підстави про порушення питання про неконституційність статті 46 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19.11.2024 № 4059-IX та постанови Кабінету Міністрів України «Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану» від 03.01.2025 № 1.

Проте у цьому випадку необхідно враховувати положення частини другої ст. 8 Конституції України, згідно з якою Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Отже, що стосується можливості обмеження права на соціальний захист в умовах воєнного стану, то враховуючи вищу юридичну силу Основного Закону, варто керуватися не ст. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, а положеннями частини другої ст. 64 Конституції України, в якій ст. 46 не згадується, а також положеннями Закону України «Про правовий режим воєнного стану», в частині другій ст. 20 якого міститься посилання на частину другу ст. 64 Конституції України.

Виходячи з вище викладеного, право на соціальний захист, проголошене ст. 46 Конституції України, може бути обмежене в умовах воєнного стану відповідно до положень частини другої ст. 64 Конституції України, частини другої ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Водночас запроваджені Законом № 4059-IX і постановою № 1 обмеження права на пенсійне забезпечення деяких категорій осіб у 2025 році у період воєнного стану потребують правової оцінки з точки зору конституційних принципів пріоритету прав людини і верховенства права, проголошених статтями 3 і 8 Основного Закону.

Принцип пріоритету прав людини впливає зі змісту частини другої ст. 3 Конституції України, відповідно до якої утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

У Рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 2007 р. № 6-рп/2007 вказується, що утверджуючи і забезпечуючи права і свободи громадян, держава окремими законами України встановила певні соціальні пільги, компенсації і гарантії, що є складовою конституційного права на соціальний захист і юридичними засобами здійснення цього права. Невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремих осіб ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави, що закономірно призводить до порушення принципів соціальної, правової держави [7].

Отже, нормами законів, перерахованих у ст. 46 Закону № 4059-IX, п. 1 постанови №1, держава гарантує відповідним категоріям громадян виплату пенсій у визначених цими законами розмірах. Зменшення розміру пенсій, яке відбулося на підставі Закону № 4059-IX, п. 1 постанови №1, свідчить про невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо деяких категорій осіб.

Частиною першою ст. 8 Конституції України передбачається, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

За висновками Конституційного Суду України, викладеними у Рішенні у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, елементами верховенства права є принципи рівності і справедливості, правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [8].

Тлумачення змісту принципу правової визначеності надане у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, відповідно до якого «обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки» [9].

Таким чином, існує необхідність проаналізувати обмеження права на пенсійне забезпечення, запроваджені Законом № 4059-IX і постановою № 1, на предмет відповідності їх умовам і критеріям обмеження прав і свобод, визначених Конституцією України, рішеннями Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини.

У частині другій ст. 64 Конституції України передбачається тільки одна умова правомірності можливих окремих обмежень прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану – зазначення строку дії цих обмежень. При цьому не вказується жоден із критеріїв таких обмежень.

На критерії обмеження прав людини звертається увага у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль

за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу») від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. Відповідно до абзацу третього підп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини цього Рішення «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідуючи легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [10].

В абзаці першому п. 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 зазначається, що «держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав і свобод людини (частина друга статті 3 Конституції України) – повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, але й вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. З цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини» [10].

В абзаці третьому підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 року №3-рп/2012 [11] вказується, що одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею.

Відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Право на пенсію підпадає під сферу дії статті 1 Протоколу першого до Конвенції, якщо за національним законодавством особа має обґрунтоване право на отримання виплат в рамках національної системи соціального захисту та якщо відповідні умови дотримано, органи влади не можуть відмовити у таких виплатах доти, доки виплати передбачено законодавством.

Юридичну природу пенсій потрібно розглядати не тільки з позицій права власності, але й з точки зору принципу захисту «законних очікувань» (reasonable expectations) та принципу правової визначеності (legal certainty), що є невід'ємними елементами принципу верховенства права.

Так, у справі «Суханов та Ільченко проти України» (заяви № 68385/10 та № 71378/10) ЄСПЛ вказав, що якщо суть вимоги особи пов'язана з майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має «законне сподівання», якщо для такого права у національному законодавстві існує достатнє підґрунтя: наприклад, коли є чинний Закон, який передбачає таке право, або є усталена практика національних судів, якою підтверджується його існування (пункт 35).

У справі «Кечко проти України» (заява № 63134/00) ЄСПЛ наголосив, що коли соціальна чи інша подібна виплата закріплена законом, вона має виплачуватися на основі чітких і об'єктивних критеріїв, і якщо людина очевидно підходить під ці критерії – це породжує у такої людини виправдане очікування в розумінні статті 1 Першого протоколу.

Таким чином, запровадження понижуючих коефіцієнтів при нарахуванні пенсій (пенсійних виплат), розмір яких перевищує десять прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність, є недостатньо обґрунтованим з точки зору дотримання принципів справедливості, правової визначеності та пропорційності як елементів верховенства права, та характеризується відсутністю: 1) чітких і об'єктивних критеріїв обмеження права на пенсійне забезпечення; 2) легітимної мети; 3) співмірності з нею встановлення таких коефіцієнтів.

Висновки. Право на соціальний захист, проголошене ст. 46 Конституції України, може бути обмежене в умовах воєнного стану, виходячи з положень частини другої ст. 64 Конституції України, частини другої ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а не ст. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022.

Водночас обмеження права на пенсійне забезпечення, запроваджені Законом № 4059-IX і постановою № 1, а саме

застосування вирівнювальних коефіцієнтів до сум пенсій, які перевищують 23 610 гривень, повинні відповідати умовам і критеріям обмеження прав і свобод, визначених Конституцією України, рішеннями Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини.

Відсутність чітких і об'єктивних критеріїв обмеження права на пенсійне забезпечення, що відбулося на підставі положень статті 46 Закону України № 4059-IX і постанови Кабінету Міністрів України №1, є підставою для висновку про порушення принципу правової визначеності як елементу принципу верховенства права.

Легітимною метою застосування вирівнювальних коефіцієнтів до сум пенсій, які перевищують 23 610 гривень, не можна визнавати «невдоволення в суспільстві» та «дотримання справедливого балансу інтересів отримувачів пенсій», а, навпаки, є підстави вважати запроваджені обмеження дискримінаційними. Варто також враховувати те, що більшість отримувачів пенсій, про які йдеться, вже зверталися до суду до захистом своїх прав, і розмір пенсій, який обмежено зазначеними актами, був визначений за рішенням суду.

Отже, що стосується сутності обмеження права на пенсійне забезпечення, запровадженого статтею 46 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19.11.2024 № 4059-IX та постановою Кабінету Міністрів України «Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану» від 03.01.2025 № 1, то, на нашу думку, воно не відповідає принципам пріоритету прав людини та верховенства права, а саме принципам правової визначеності, справедливості, пропорційності та законних очікувань як складових останнього, а саме положенням частини другої статті 3, частини першої статті 8 Конституції України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19.11.2024 № 4059-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text>
3. Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 03.01.2025 № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-%D0%BF#Text>
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року №389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
5. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
6. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні: Закон України від 24 лютого 2022 року №2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>
7. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2007 р. № 6-пн/2007 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text>
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-пн/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-пн/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text>
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-пн/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>
11. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року №3-пн/2012 у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41:631.147]:338.246.8(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/49>

ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ ВПРОВАДЖЕННЯ БІОТЕХНОЛОГІЙ ТА ВИРОБНИЦТВА ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ¹

POST-WAR RESTORATION OF UKRAINE'S AGRICULTURAL SECTOR BASED ON THE INTRODUCTION OF BIOTECHNOLOGY AND ORGANIC PRODUCTION

Бондар О.Г., д.ю.н., професор,
в.о. ректора

Запорізький національний університет

Федчишин Д.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Повномасштабна війна спричинила суттєве скорочення аграрного виробництва, зниження обсягів експорту та дестабілізацію логістичних ланцюгів, що актуалізує потребу в глибокому перегляді стратегій управління аграрним сектором. В умовах зростаючих внутрішніх та зовнішніх викликів, одним із ключових напрямів реформування сільського господарства є впровадження інноваційних технологічних рішень, які поєднують ефективність і екологічну відповідальність.

Запропоновані стратегічні підходи передбачають активний розвиток сучасних біотехнологій, стимулювання органічного землеробства. Такий комплексний підхід дозволить не лише підвищити продуктивність та стійкість агросектору до криз, а й зменшити критичну залежність від імпортованих ресурсів, сприяючи формуванню конкурентоспроможної, енергоефективної та екологічно збалансованої моделі сільського господарства.

Для відновлення аграрного сектору України на основі біотехнологій потрібен інтегрований підхід, що поєднує модернізацію законодавства, стимулювання бізнесу та врахування викликів повоєнної реальності. Це дозволить не лише відродити аграрну галузь, а й зробити її більш продуктивною, екологічно безпечною та інноваційною. Зокрема, необхідно: (а) розробити та прийняти сучасну правову базу у сфері біотехнологій, наприклад, щодо створення, використання, обігу та маркування генетично модифікованих організмів, біопрепаратів тощо; (б) гармонізувати українське законодавство з нормами ЄС, що дозволить забезпечити експортну придатність продукції та залучення іноземних інвестицій у біотехнологічні проекти; (в) запровадити прозору систему державного контролю та моніторингу за використанням біотехнологій для гарантування їх безпечності для людей і довкілля; (г) запровадити державні програми підтримки впровадження біотехнологій для малих і середніх фермерських господарств, у тому числі компенсацію витрат на сертифікацію та закупівлю біотехнологічної продукції; (д) залучати міжнародну технічну допомогу та інвестиції, особливо у сфері «зеленої» біотехнології, біоенергетики та органічного виробництва; (е) розробити національну програму біоінновацій у сільському господарстві, яка включатиме пілотні проекти з впровадження біотехнологій у різних агрокліматичних зонах України.

Ключові слова: сільське господарство, продовольча безпека, землі сільськогосподарського призначення, органічне виробництво, генномодифіковані організми, біотехнології, земельні правовідносини, землекористування.

The full-scale war has caused a significant reduction in agricultural production, a decrease in export volumes and the destabilization of logistics chains, which in turn actualizes the need for a deep review of agricultural sector management strategies. In the face of growing internal and external challenges, one of the key areas of agricultural reform is the introduction of innovative technological solutions that combine efficiency and environmental responsibility.

The proposed strategic approaches provide for the active development of modern biotechnologies, stimulation of organic farming. Such a comprehensive approach will not only increase the productivity and resilience of the agricultural sector to crises, but also reduce critical dependence on imported resources, contributing to the formation of a competitive, energy-efficient and environmentally balanced model of agriculture.

An integrated approach is needed to restore Ukraine's agricultural sector based on biotechnology, combining the modernization of legislation, stimulating business and taking into account the challenges of post-war reality. This will not only revive the agricultural sector, but also make it more productive, environmentally safe and innovative. In particular, it is necessary to: (a) develop and adopt a modern legal framework in the field of biotechnology, for example, regarding the creation, use, circulation and labeling of genetically modified organisms, biological products, etc.; (b) harmonize Ukrainian legislation with EU norms, which will ensure the export suitability of products and attract foreign investment in biotechnology projects; (c) introduce a transparent system of state control and monitoring of the use of biotechnology to guarantee their safety for people and the environment; (d) introduce state programs to support the implementation of biotechnology for small and medium-sized farms, including compensation for costs for certification and purchase of biotechnological products; (e) attract international technical assistance and investments, especially in the field of "green" biotechnology, bioenergy and organic production; (e) develop a national program of bioinnovations in agriculture, which will include pilot projects for the introduction of biotechnology in different agro-climatic zones of Ukraine.

Key words: agriculture, food security, agricultural land, organic production, genetically modified organisms, biotechnology, land legal relations, land use.

Вступ. Повномасштабна військова агресія проти України спричинила глибоку кризу в аграрному секторі,

зокрема суттєве скорочення обсягів виробництва, зниження експортного потенціалу та порушення стабільності логістичних ланцюгів. У цих умовах особливої актуальності набуває перегляд існуючих стратегій управління сільським господарством із урахуванням нових реалій і викликів.

Серед пріоритетних напрямів трансформації аграрної політики вирізняється впровадження інноваційних технологічних рішень, орієнтованих як на підвищення ефек-

¹ Стаття підготовлена в рамках проєкту ЄС Еразмус+ за напрямом ім. Жана Монне «Євроінтеграція та сталий розвиток сільських територій України як запорука забезпечення продовольчої безпеки в умовах повоєнного відновлення» (101127828 – NEWAGRO – ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH). Фінансується Європейським Союзом. Проте висловлені погляди та думки належать лише авторам і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Європейського виконавчого агентства з питань освіти та культури (EACEA). Ні Європейський Союз, ні грантодавець не можуть нести за них відповідальність.

тивності виробництва, так і на забезпечення екологічної безпеки. Зокрема, стратегічне значення набуває розвиток сучасних біотехнологій та стимулювання органічного землеробства як ключових елементів сталого агровиробництва.

Комплексне впровадження таких підходів дозволяє не лише посилити адаптивність агросектору до надзвичайних ситуацій і змін клімату, а й значною мірою зменшити критичну залежність від імпортованих ресурсів. У результаті формується конкурентоспроможна, енергоефективна та екологічно збалансована модель сільського господарства, що відповідає вимогам сучасного етапу економічного та соціального розвитку України.

Стан опрацювання проблематики. В науковій літературі проблематика інтеграції біотехнологій та органічного виробництва у розвиток вітчизняного сільського господарства активно розробляється, зокрема у працях таких вчених як: О. В. Гафурової, А. П. Гетьмана, Х. А. Григор'євої, В. М. Єрмоленка, Т. О. Коваленко, Г. С. Корнієнко, П. Ф. Кулинич, В. В. Носіка, О. Ю. Піддубного, О. М. Туєвої, В. Ю. Уркевича та ін. Варто зауважити, що більшість наукових досліджень зосереджені на впровадженні біотехнологій та розвитку органічного виробництва переважно як складових сталого розвитку аграрного сектору в умовах мирного часу. Водночас, затяжна війна в Україні, сировинна орієнтація національного сільського господарства та нагальна потреба у формуванні ефективних стратегій економічного відновлення актуалізують необхідність переосмислення та конкретизації напрямів інтеграції біоекономіки у систему аграрного виробництва. Цей процес має відбуватися з урахуванням реалій воєнного періоду та в контексті розробки довгострокової стратегії повоєнної відбудови країни.

Виклад основного матеріалу. Правові питання впровадження біотехнологій та виробництва органічної продукції є надзвичайно актуальними в контексті сучасних викликів сталого розвитку, продовольчої безпеки та адаптації до європейських стандартів. На жаль, на даний момент Україна посідає одне з останніх місць у Глобальному індексі біотехнологій та інновацій, що свідчить про низький рівень розвитку вітчизняної біоекономіки порівняно з провідними країнами світу. Зокрема, серед 54 країн, включених до дослідження, Україна займає 53-тє позицію, набравши лише 12,5 балів зі 100 можливих [1]. У той час, як у державах Європейського Союзу спостерігається стійке зростання біоекономіки, ці дані вказують на необхідність активізації державної політики у сфері біотехнологій, інновацій та сталого аграрного розвитку.

Україна активно приєднується до європейського досвіду забезпечення сталого розвитку. Зокрема, у 2006 році була прийнята Енергетична стратегія України до 2030 року. Згідно з цим документом освоєння нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії варто розглядати як важливий фактор підвищення рівня енергетичної безпеки й зниження антропогенного впливу енергетики на навколишнє середовище. У 2010 році було прийнято Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», згідно з яким передбачено напрями боротьби з деградацією земель і формування умов еколого збалансованого розвитку землекористування. Запропоновано створення умов щодо впровадження екологічно-орієнтованих технологій ведення сільського господарства [2].

Важливим євроінтеграційним напрямом розбудови аграрного сектору України є врахування досвіду реформ Спільної аграрної політики (САП) Європейського Союзу. Основні положення Стратегії розвитку аграрного сектору України на період до 2020 року були узгоджені з оновленою програмою САП ЄС на 2014–2020 роки. У межах цієї політики Європейський Союз активно підтримує розвиток біоекономіки, що охоплює біотехнології, органічне виробництво, стале землеробство, цифровізацію агросектору

та екологізацію агровиробництва. Орієнтація України на європейські підходи передбачає поступову адаптацію вітчизняної аграрної політики до європейських стандартів, зокрема у сферах біотехнологій, біобезпеки, простежуваності та контролю якості аграрної продукції.

Приєднання України до Стратегії «Європа 2020» створило підґрунтя для розвитку біоекономіки як одного з ключових напрямів інтеграції в європейський простір [3]. Стратегія визначає три взаємопов'язані пріоритети: розумне зростання (економіка, що базується на знаннях та інноваціях), сталий розвиток (ресурсоощадна та низьковуглецева економіка) й інклюзивне зростання (зайнятість і соціальна згуртованість). Біоекономіка в цьому контексті розглядається як інструмент сталого виробництва, що охоплює перетворення біомаси – сільськогосподарського, лісового, тваринного чи морського походження – у продукти харчування, корми, біоенергію, біоматеріали та інші промислові й фармацевтичні продукти.

Ключову роль у розвитку біоекономіки відіграють саме сучасні біотехнології, які забезпечують інноваційні підходи до переробки біомаси, підвищення ефективності аграрного виробництва, розробки нових генетичних рішень для рослин і тварин, а також виробництва біопалива та біополімерів. Зазначений документ демонструє, як біоекономіка, через біотехнологічні інструменти, може стати відповіддю на глобальні соціальні виклики – забезпечення продовольчої безпеки, зміни клімату, енергетичну незалежність, збереження природних ресурсів. Для України це відкриває перспективу гармонізувати власну аграрну політику з європейськими підходами та посилити роль науки й інновацій у реформуванні сільського господарства.

На тлі загальноєвропейських тенденцій Україна також розпочала формування власного бачення розвитку біоекономіки. У цьому контексті було запропоновано Проєкт концепції цільової програми розвитку біоекономіки України до 2020 року, метою якої є формування на території держави високотехнологічних секторів інноваційної економіки, орієнтованої на використання біотехнологій в усіх сферах діяльності [4]. У ньому наголошувалось, що ефективний розвиток аграрного сектору в Україні безпосередньо залежить від раціонального використання наявного ресурсного потенціалу та дотримання принципів сталого природокористування.

Однак, цей проєкт так і залишився на стадії розробки. Необхідно констатувати, що сьогодні положення щодо біотехнологій в Україні не зведені в єдиний нормативний акт, а залишаються розпорошеними в різних законодавчих документах, зокрема таких як: Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», Закон України «Про охорону прав на сорти рослин», Закон України «Про насіння і садивний матеріал», а також Закон України «Про основні засади державної екологічної політики України на період до 2030 року» та ін.

Одним із ключових напрямів державної політики у сфері сталого розвитку сільських територій на період до 2035 року має стати забезпечення раціонального використання природних ресурсів та поліпшення екологічного стану у сільській місцевості. Такий підхід передбачає створення ефективних механізмів управління побутовими відходами, розвиток екологічної культури населення, формування відповідального ставлення до навколишнього середовища, а також впровадження інноваційних та енергоощадних технологій, що забезпечують комфортне та безпечне проживання населення. Усе це сприятиме не лише збереженню природного середовища, а й покращенню якості життя у сільських громадах [5, с. 20].

Крім того, державна політика у сфері сталого розвитку сільських територій на період до 2035 року узгоджується з цілями та підходами Плану відновлення України, який

базується на п'яти основних принципах, спрямованих на побудову стійкої, справедливої та європейсько орієнтованої моделі розвитку: негайний початок і поступовий розвиток; нарощування справедливого добробуту; інтеграція в ЄС; відбудова кращого, ніж було, в національному та регіональному масштабах; стимулювання приватних інвестицій. Застосування цих принципів у сфері сільського розвитку сприятиме створенню умов для підвищення життєвого рівня на селі, модернізації інфраструктури, впровадження інноваційних технологій і залучення інвестицій. Створення підтримки для розвитку біоeкономіки також є важливим аспектом цієї політики, що відповідає європейським стратегіям сталого розвитку та економічній інтеграції.

Досвід країн Європейського Союзу демонструє, що впровадження біоeкономіки в сільське господарство відкриває можливості не лише для вдосконалення традиційного агровиробництва, але й для активного розвитку інноваційної біотехнологічної продукції, яка відповідає вимогам сучасного ринку та екологічним стандартам.

Попри наявний природний, кліматичний і науковий потенціал, можливості біоeкономічного розвитку аграрної сфери в Україні наразі використовуються лише частково. Одним із найменш реалізованих напрямів є органічне землеробство, яке, хоча й демонструє позитивну динаміку, розвивається в обмежених масштабах. В умовах, коли на світових ринках стабільно зростає попит на якісну, екологічно чисту продукцію, Україна має всі передумови для того, щоб зайняти більш вагому нішу в цьому сегменті.

Сьогодні органічний сектор України залишається переважно експортоорієнтованим: сертифікована органічна продукція постачається до понад 40 країн світу [6]. Проте внутрішній ринок органіки розвинений слабо, що обмежує можливості локальних виробників та знижує рівень продовольчої безпеки країни. Водночас органічне виробництво виконує подвійну функцію – задовольняє попит споживачів на безпечну та якісну продукцію і водночас генерує суспільні блага: охорону навколишнього середовища, збереження родючості ґрунтів, підтримку біорізноманіття та розвиток сільських територій.

Органічне землеробство ґрунтується на екологічно безпечних та природоорієнтованих підходах до ведення сільського господарства, що категорично виключають застосування синтетичних агрохімікатів, пестицидів, гербіцидів та генетично модифікованих організмів. Така система передбачає створення збалансованих агроeкосистем, у яких основна роль відводиться природним процесам та ресурсам. Особливий акцент робиться на використанні біологічних засобів захисту рослин, агротехнічних прийомів, а також органічних добрив, що сприяють підвищенню родючості ґрунтів без шкоди для довкілля. У результаті органічне землеробство не лише забезпечує виробництво екологічно чистої та безпечної для здоров'я людини продукції, але й сприяє збереженню біорізноманіття, охороні природних ресурсів і сталому розвитку сільських територій [7, с. 19]. Саме гарантія безпеки і якості харчових продуктів є головною умовою успішного виходу України на внутрішній і зовнішній ринки [8, с. 73].

Основні кроки щодо активізації органічного руху має здійснювати держава. Водночас окремі виробники повинні докладати зусиль для підтримки іміджу органічного виробництва та сталого розвитку шляхом впровадження інноваційних технологій, нарощування обсягів органічної продукції на основі власної сировини, а також ведення контролю та обліку відповідно до європейських стандартів [9, с. 338].

Україна володіє значними земельними ресурсами, які можуть стати основою для нарощування обсягів органічного виробництва. В умовах воєнного стану, коли актуальним є питання продовольчої безпеки, імпортозаміщення та переорієнтації аграрної моделі, розвиток органічного сектора може стати одним із ключових напрямів відновлення та модернізації сільського господарства. Замість

сприйняття воєнного періоду як фактора обмеження, його варто розглядати як поштовх до активізації виробництва з високою доданою вартістю та експортним потенціалом.

У зв'язку з цим, розвиток органічного виробництва має розглядатися не як окремий процес, а як складова ширшої стратегії формування біоeкономіки, яка інтегрує екологічні, економічні та наукові підходи до розвитку аграрного сектору. У цьому контексті стратегія розвитку біоeкономіки в аграрному секторі повинна фокусуватися на посиленні інновацій у сфері біологічних та сільськогосподарських наук, що сприятиме: зміцненню продовольчої безпеки; покращенню якості харчування та здоров'я населення; створенню нових робочих місць; підвищенню ефективності та екологічної стійкості агровиробництва; розвитку переробної галузі на основі біосировини. Така стратегія має стати інтегральною складовою повоєнного відновлення країни, спрямованого на формування сучасного, інноваційного та ресурсоефективного аграрного сектору.

В іноземній фаховій літературі звертається увага, що зменшення викидів токсичних речовин, захисту природних екосистем, підвищення ефективності використання ресурсів, впровадження стійких технологій може бути досягнуто шляхом активної інноваційної діяльності в рамках агропродовольчих підприємств у напрямі розробок біотехнологій шляхом впровадження маловідходних і безвідходних технологій виробництва; розробок систем повторного використання відходів виробництва; ведення органічного сільського господарства та виробництва безпечних продуктів харчування; зменшення використання мінеральних добрив понад норми, пестицидів, отрутохімікатів та інших засобів захисту рослин і тварин [10].

Сучасні біотехнології відіграють ключову роль у трансформації аграрного виробництва, забезпечуючи його ефективність, екологічну стійкість та інноваційний розвиток. Серед основних переваг їх застосування в сільському господарстві варто виокремити підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва, покращення поживної цінності та якості продукції, розширення можливостей комплексного захисту від хвороб рослин і тварин, а також посилення ефективності біологічної фіксації азоту за рахунок симбіозу вищих рослин і мікроорганізмів, що дозволяє скоротити використання хімічних добрив і знизити антропогенне навантаження на довкілля.

Особливу увагу заслуговує потенціал біотехнологій у генетичному вдосконаленні сільськогосподарських культур. Завдяки методам генної інженерії з'являється можливість створювати сорти, стійкі до вірусів та інших шкідливих чинників, що критично важливо для забезпечення стабільності врожаю в умовах кліматичних змін і високих ризиків втрат. Такий підхід дозволяє не лише підвищити рентабельність агровиробництва, а й знизити залежність від пестицидів, покращуючи екологічні параметри агросистем. На це вказував й В. Ю. Уркевич, підкреслюючи, що застосування ГМО при виробництві сільськогосподарської продукції та продуктів харчування дозволяє підвищити врожайність сільськогосподарських культур [11, с. 41].

Ще у 2018 році О. Ю. Піддубний зауважував, що питання впровадження біотехнологій, у тому числі генної інженерії, як одного з найбільш радикальних способів перетворення живих організмів, уже не є предметом дискусій, оскільки, як і будь-який напрям прикладних наукових досліджень, гена інженерія й результати її застосування – ГМО з'являються внаслідок об'єктивної суспільної потреби, а в цьому разі – як спосіб вирішення світової продовольчої проблеми і як відповідь на екологічні, кліматичні й демографічні виклики, що стоять перед світовою спільнотою [12, с. 568]. Разом з тим, на сьогодні ситуація поступово змінюється: дискусії навколо безпеки та правового регулювання біотехнологій знову активізуються, зокрема через зростаючу потребу у прозорих механізмах контролю, сертифікації та етики застосування

новітніх технологій у сільському господарстві. Зміни клімату, війна в Україні, нестабільність ринків і трансформація продовольчих ланцюгів актуалізують питання чіткого правового врегулювання використання біотехнологій, а також потребу в оновленні державної політики у цьому напрямі, з урахуванням міжнародних стандартів і зобов'язань.

Україна, маючи значні природні ресурси, зокрема великі площі сільськогосподарських угідь, має величезний потенціал для впровадження новітніх технологій у рослинництві. Низький рівень продуктивності вітчизняного аграрного сектору у порівнянні з провідними західними агроекономіками свідчить про значний резерв для зростання, який може бути реалізований шляхом запровадження сучасних біотехнологічних рішень. Зокрема, використання генетично модифікованих культур у системах орного землеробства здатне забезпечити технологічний прорив за умови належного нормативного врегулювання і забезпечення доступу фермерів до відповідних технологій.

На сьогодні в Україні створення трансгенних рослин у промислових масштабах поки не ведеться, проте вже існують передумови для розвитку цього напрямку. Водночас чинна модель регулювання біотехнологічного сектору створює нерівні умови конкуренції – з одного боку, обмежує внутрішнє виробництво, а з іншого – відкриває ринок для імпорту продукції з ГМО, що стримує розвиток вітчизняної «зеленої» біотехнології.

Особливої актуальності ці питання набувають у контексті біоенергетичного потенціалу України. Зростання посівних площ під культурами, що є сировиною для виробництва біопалива (зокрема кукурудзи, ріпаку, сорго, сої), можливе лише за умови широкого впровадження сучасних біотехнологій. Проте, попри глобальну тенденцію до нарощування обсягів виробництва біопалива, в Україні ця галузь досі не має належної промислової реалізації, хоча саме вона визначається одним із перспективних і стратегічно важливих напрямів розвитку аграрної біоекономіки.

Отже, для ефективного впровадження сучасних біотехнологій в аграрну сферу України необхідне цілеспрямоване вдосконалення законодавчої бази, що враховуватиме як міжнародні практики, так і національні реалії. Насамперед, потрібно: 1) розробити та ухвалити чітке правове регулювання обігу генетично модифікованих організмів, яке б визначало умови їх створення, використання, маркування, контролю безпеки та відповідальності, забезпечуючи прозорість процесів і захист інтересів споживачів; 2) створити нормативно-правові механізми для державного стимулювання розвитку аграрної біотехнології, включно з програмами підтримки досліджень, інновацій та інвестицій у відповідну інфраструктуру; 3) удосконалити законодавство у сфері органічного виробництва, зокрема гармонізувати українські стандарти з європейськими, що відкриє нові експортні можливості та сприятиме розвитку екологічно орієнтованого агровиробництва; 4) запровадити правові та фінансові інструменти підтримки виробництва біоенергетичної сировини та біопалива, що дозволить реалізувати потенціал України як провідного гравця в європейській біоекономіці.

Реалізація потенціалу сільськогосподарської галузі дає можливість підвищити рейтинг України в політичних та економічних відносинах із іншими країнами [13, с. 63]. Крім того, на найближчу перспективу стратегія аграрної політики України повинна бути спрямована на формування сприятливих організаційно-економічних, правових та інституційних умов для інтенсивного розвитку біотехнологій в аграрному секторі. Такий розвиток має базуватися на балансі економічних, соціальних і екологічних інтересів суспільства, з метою стабільного забезпечення населення безпечними та якісними харчовими продуктами, а також сировиною для промисловості, включно з біоенергетикою.

У сучасних умовах особливу вагу набуває врахування наслідків війни, зокрема потреб аграрного сектору у відновленні та рекреації сільськогосподарських територій, що постраждали внаслідок бойових дій, мінування, забруднення ґрунтів та руйнування інфраструктури. Біотехнології можуть і повинні стати одним із ключових інструментів у процесі відновлення цих регіонів, зокрема через використання біоре mediaційних технологій, фіторекультивації, а також впровадження стійких культур, адаптованих до деградованих умов.

Запровадження біотехнологій в аграрному секторі економіки України відкриває широкі можливості для якісного оновлення галузі та її адаптації до сучасних глобальних викликів. Насамперед, застосування інноваційних біотехнологічних рішень сприятиме створенню нових видів сільськогосподарської продукції з покращеними властивостями – підвищеною стійкістю до хвороб, шкідників та зміни клімату, поліпшеними поживними якостями та подовженим терміном зберігання. Це дозволить українським аграріям виходити на нові, висококонкурентні ринки збуту, включаючи нішеві сегменти органічної та функціональної продукції.

Застосування біотехнологій також сприятиме зменшенню залежності сільськогосподарського виробництва від традиційних енергетичних ресурсів завдяки впровадженню ресурсозберігаючих технологій, розвитку біоенергетики та ефективнішому використанню аграрних відходів. Наприклад, виготовлення біопалива з рослинної сировини та залишків сільськогосподарського виробництва дає змогу покривати частину енергетичних потреб агросектору, що є надзвичайно актуальним в умовах енергетичної кризи та воєнного стану.

Крім того, біотехнології мають вагомий екологічний потенціал. Вони сприяють зменшенню антропогенного навантаження на довкілля, раціональному використанню водних ресурсів, підвищенню родючості ґрунтів без надмірного використання хімічних добрив, а також зниженню обсягів викидів парникових газів. Це особливо важливо для України, яка прагне перейти до моделі сталого та «зеленого» зростання.

Лише за умов комплексного законодавчого підходу та політичної волі впровадження біотехнологій стане реальною рушійною силою для модернізації аграрного сектору, підвищення його конкурентоспроможності, екологічної збалансованості та економічної стійкості України у воєнний і повоєнний періоди.

Висновки. Для відновлення аграрного сектору України на основі біотехнологій потрібен інтегрований підхід, що поєднує модернізацію законодавства, розвиток науки, стимулювання бізнесу та врахування викликів повоєнної реальності. Це дозволить не лише відродити аграрну галузь, а й зробити її більш продуктивною, екологічно безпечною та інноваційною. Зокрема, необхідно: (а) розробити та прийняти сучасну правову базу у сфері біотехнологій, наприклад, щодо створення, використання, обігу та маркування генетично модифікованих організмів (ГМО), біопрепаратів тощо; (б) гармонізувати українське законодавство з нормами ЄС, що дозволить забезпечити експортну придатність продукції та залучення іноземних інвестицій у біотехнологічні проекти; (в) запровадити прозору систему державного контролю та моніторингу за використанням біотехнологій для гарантування їх безпечності для людей і довкілля; (г) запровадити державні програми підтримки впровадження біотехнологій для малих і середніх фермерських господарств, у тому числі компенсацію витрат на сертифікацію та закупівлю біотехнологічної продукції; (д) залучати міжнародну технічну допомогу та інвестиції, особливо у сфері «зеленої» біотехнології, біоенергетики та органічного виробництва; (е) розробити національну програму біоінновацій у сільському господарстві, яка включатиме пілотні проекти з впровадження біотехнологій в різних агрокліматичних зонах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Global Biotechnology Rankings. URL: <https://www.thinkbiotech.com/globalbiotech/country/Ukraine> (дата звернення: 25.04.2025).
2. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
3. EUROPE 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. URL: <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (дата звернення: 25.04.2025).
4. Концепція цільової програми розвитку біоекономіки України до 2020 року (проект) / НУБіП України ; НДІ економіки та менеджменту. Київ, 2016. 32 с.
5. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Chyryk A., Danilik D. State regulation of sustainable development of rural areas in the system of food security of Ukraine. *Visions for Sustainability*. 2023. Vol. 20. P. 277–299.
6. ORGANIC'24: ТОП-10 найвпізнаваніших органічних брендів України. URL: <https://brandstory.com.ua/de/rejtingi/organic-24-top-10-najvpiznavanisih-organichnih-brendiv-ukraini> (дата звернення: 25.04.2025).
7. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Bondar O. Legal issues of development of organic farming in Ukraine. *Juridical Tribune*. 2019. Vol. 9, Special Issue. P. 15–28.
8. Ігнатенко І. В. Перспективи розвитку органічного сільського господарства України у процесі інтеграції в ЄС. *Правова позиція*. 2021. № 3 (32). С. 70–74.
9. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Danilik D., Chyryk A. Development of the organic production in Ukraine: problems and perspectives. *Revista de Ciências Agroveterinárias, Lages*. 2022. Vol. 21, № 3. P. 324–338.
10. Economic development of agricultural food enterprises on an innovative basis / I. Chikov, V. Radko, M. Marshalok et al. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2022. Vol. 1 (42). P. 98–106.
11. Уркевич В. Ю. Загальна характеристика правового регулювання продовольчої безпеки. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки : монографія / за ред. В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги. Харків, 2013. С. 37–51.
12. Піддубний О. Ю. Правові засади досягнення екологічної безпеки у сфері біотехнологій. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні : кол. монографія / відп. ред. Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса, 2018. С. 568–582.
13. Кушнір С., Журавльова А. Інвестиції в сільськогосподарську галузь України: реалії та перспективи у зв'язку з відкриттям ринку землі. *Підприємництво та інновації*. 2020. № 12. С. 63–68.

ЕМФІТЕВЗИС ТА ОРЕНДА ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ: ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ

EMPHYTEUSIS AND LEASE OF A LAND PLOT: PROBLEMS OF DISTRIBUTION AND INTERACTION

Ващишин М.Я., д.ю.н., професор,
професор кафедри соціального права

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проведено порівняльний аналіз права оренди земельної ділянки та емфітевзису. До спільних ознак права оренди земель сільськогосподарського призначення та емфітевзису належать тотожний об'єкт та спільна мета цільового використання земельних ділянок для задоволення сільськогосподарських потреб, однак вони мають певні відмінності в юридичному оформленні, поновленні та припиненні.

Автор підтримує думку, що не варто ототожнювати договір оренди з правом оренди, адже укладення договору є одним (основним) із юридичних фактів, який передуює державній реєстрації права оренди. На основі аналізу законодавчих норм доведено, що сьогодні право оренди віднесено до речових прав, попри усталений класичний підхід до розуміння оренди землі як зобов'язального права.

Обґрунтовано, що емфітевзис є самостійним різновидом права користування земельною ділянкою, має звужену, порівняно з правом оренди сферу застосування (лише у аграрній сфері) та спрощений порядок припинення.

Досліджено законодавчі зміни щодо взаємодії оренди земельної ділянки та емфітевзису. Передача орендарем земельної ділянки в користування іншій особі на умовах емфітевзису є неможливою, позаяк для цього передбачена інша правова конструкція – суборенда земельної ділянки. Однак законодавчо закріплено право емфітевта передавати право користування земельною ділянкою іншій особі на умовах оренди. Доведено, що право оренди землі в межах дії емфітевзису має похідний характер, адже умови договору оренди земельної ділянки, що використовується на праві емфітевзису, мають обмежуватися умовами договору емфітевзису та не суперечити йому, а крайній строк оренди земельної ділянки не може перевищувати строку дії емфітевзису.

Визначено юридичну природу земельних правовідносин емфітевзису та суперфіцію. Запропоновані зміни до Порядку ведення Державного земельного кадастру відповідно до Закону України «Про державний земельний кадастр».

Захист довкілля та охорона земель як основного національного багатства є публічним інтересом, що домінує над приватним інтересом землекористувача в процесі експлуатації ним земельної ділянки. Цим обумовлено передбачені земельним законодавством додаткові, порівняно із Цивільним кодексом, підстави та умови припинення відносин емфітевзису, суперфіцію та земельного сервітуту.

Ключові слова: права на землю, земельні відносини, право оренди земельної ділянки, обмеження прав на землю, суперфіцій, земельне законодавство, державна реєстрація речових прав на землю.

This article presents a comparative analysis of land lease rights and emphyteusis. Both rights share common features, such as identical objects and the common purpose of using land plots to meet agricultural needs. However, they differ in legal formalization, renewal, and termination procedures.

The author supports the view that a lease agreement should not be equated with the lease right itself, as the conclusion of the agreement is one (primary) legal fact that precedes the state registration of the lease right. Based on the analysis of legislative norms, it is proven that today the lease right is classified as a real right, despite the established classical approach of understanding land lease as an obligatory right.

It is substantiated that emphyteusis is an independent type of land use right, with a narrower scope of application compared to lease rights (limited to the agricultural sector) and a simplified termination procedure.

Legislative changes regarding the interaction between land lease and emphyteusis have been examined. It is impossible for a lessee to transfer a land plot for use to another person under emphyteusis terms. For this, another legal construct is provided—sublease of the land plot. However, the legislation provides the right of the emphyteuta to transfer the land use right to another person under lease terms. It is proven that the lease right within the scope of emphyteusis is derivative, as the terms of the land lease agreement used under emphyteusis must be limited by the terms of the emphyteusis agreement and not contradict it, and the maximum lease term cannot exceed the duration of emphyteusis.

The legal nature of land legal relations of emphyteusis and superficies has been defined. It is proposed to amend the Procedure for maintaining the State Land Cadastre and bring it in line with the Law of Ukraine "On the State Land Cadastre."

Environmental protection and land conservation as the main national wealth are public interests that prevail over the private interest of the land user in the process of land plot exploitation. This determines the additional grounds and conditions for the termination of emphyteusis, superficies, and land easement relations provided by land legislation, compared to the Civil Code.

Key words: land rights, land relations, land lease right, restriction of land rights, superficies, land law, state registration of property rights to land.

Законодавством України передбачено декілька різних правових форм використання земельних ділянок, що відрізняються за суб'єктним складом учасників відповідних земельних правовідносин, обсягом їхніх земельних та майнових прав, підставами виникнення, пролонгації та припинення. Розділ III Земельного кодексу України (надалі – ЗКУ) «Права на землю» визначає особливості реалізації: 1) права власності на землю; 2) права користування землею; 3) права земельного сервітуту; 4) права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови. При цьому, крім речового права власності на землю, всі інші права за своєю юридичною природою є правами користування землею, адже передбачають можливість користування чужою земельною ділянкою за згодою власника такої ділянки, тому структура цього Розділу не зовсім відповідає вимогам юридичної логіки.

У сучасному форматі законодавчого закріплення до другої групи прав користування землею відносяться: право постійного користування земельною ділянкою; право оренди земельної ділянки; право приватного партнера, зокрема концесіонера, на земельну ділянку на умовах оренди; право на користування земельною ділянкою для проведення розвідувальних робіт на підставі угоди з власником землі або за погодженням із землекористувачем. Законодавець виділив концесію в окрему підгрупу, хоча в рамках концесійних господарських правовідносин умови користування земельними ділянками завжди визначаються окремими договорами оренди землі.

Наявність великої кількості правових форм (правових титулів) права користування, на думку В. Янковського, надає можливість учасникам земельних відносин обрати для себе найбільш сприятливу форму для забезпечення врахування інтересів всіх зацікавлених сторін та здійс-

снення такого користування у спосіб, визначений законодавством [1].

У цій роботі ми більш детально зупинимося на питаннях розмежування емфітевзису та оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення на основі аналізу сучасних норм земельного та цивільного законодавства, а також виявленні закономірностей правозастосовної взаємодії між ними. Попри тотожний об'єкт та спільну мету цільового використання земельних ділянок для задоволення сільськогосподарських потреб, вони мають певні відмінності в юридичному оформленні, поновленні та припиненні.

Найпоширенішою і, на перший погляд, найзрозумілішою для реалізації правовою формою використання земель є оренда земельної ділянки. Більше того, лише для оренди земельної ділянки передбачене спеціальне законодавче забезпечення – закон України «Про оренду землі» від 2 жовтня 2003 року. Однак, на відміну від першої редакції цього закону від 6 жовтня 1998 року, чинна редакція не містить спеціальних вимог до особи орендаря земельної ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Ним могли бути лише ті юридичні особи, установчими документами яких передбачено здійснення цього виду діяльності, а також фізичні особи, які мають необхідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві. Така норма була виправдана з точки зору вимог охорони і раціонального використання земель сільськогосподарського призначення і залишається актуальною сьогодні, а тому заслуговує на законодавче відродження. Сьогодні орендар має переважне право купівлі земельних ділянок сільськогосподарського призначення задля збереження цільового використання таких земель.

П. Ф. Кулинич зауважив, що в доктрині земельного права України досі є спірним питання про те, до якого виду прав слід відносити право оренди земельної ділянки – речового чи зобов'язального [3, с. 138]. Вчений розмежовує договір оренди землі та право оренди землі і переконаний, що право оренди землі може бути зобов'язальним тільки за умови скасування норм про його державну реєстрацію [3, с. 142] та вважає необхідним внесення до низки законодавчих актів змін і доповнень, спрямованих на зміцнення речового характеру права оренди землі та забезпечення обігу (відчуження) права оренди землі без внесення до договору оренди землі змін [3, с. 148]. Справді, не варто отожденовувати договір оренди з правом оренди, позаяк укладення договору є одним (основним) із юридичних фактів, який передує державній реєстрації права оренди.

Емфітевзис і суперфіцій були запроваджені в Україні значно пізніше, ніж оренда землі, – з прийняттям Цивільного кодексу України 2003 року (надалі – ЦКУ), однак у ЗКУ були імплементовані лише у 2007 році. Емфітевзис належить до речових прав на чуже майно і є правом користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. Емфітевзис встановлюється (виникає) на підставі договору між власником земельної ділянки та особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою у сільськогосподарських цілях, він може відчужуватися та успадковуватися.

Б. В. Карапиш вважає, що «правове співвідношення формату «майновий найм — емфітевзис» першочергово полягає у походженні останнього від права власності, внаслідок чого виникає обов'язкова необхідність державної реєстрації права емфітевзису відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», аналогічно до права оренди (найму) земельної ділянки». Вчений переконаний, що найм (оренда) у його майновому прояві має спільні та відмінні положення із емфітевзисом; суперфіцією; узусом та узупруктом і стверджує, що наведенні вище пра-

вові конструкції є різновидами (модифікацією) майнового найму (оренди) земельної ділянки, за виключенням узусу, котрий носить неприбутковий характер як угода між сторонами. Окрім цього майновий найм (оренда) земельної ділянки може виступати і як речове право і як зобов'язальне, на відміну від інших прав на чуже майно [4]. Не можна погодитися з таким підходом, адже емфітевзис є самостійним різновидом права користування земельною ділянкою, має звужену, порівняно з правом оренди сферу застосування (лише у аграрній сфері) та спрощений порядок припинення, а оренда земельної ділянки не може мати альтернативної юридичної природи.

Зрештою, всі права користування земельними ділянками є похідними від права власності на ці земельні ділянки і всі вони потребують легалізації у вигляді державної реєстрації відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Більше того, саме з фактом такої державної реєстрації законодавець і пов'язує виникнення всіх прав на землю. Однак важливо тут згадати правові позиції Верховного Суду щодо того, що спір про скасування рішення, запису щодо державної реєстрації речового права на нерухоме майно чи обтяження такого права за іншою особою у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно є цивільно-правовим (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.10.2019 у справі № 814/2030/17).

Свого часу Д. В. Бусуйок відносила емфітевзис і суперфіцій до обмежень прав на землю і навіть вважала недоцільною імплементацію цих інститутів у земельне право України при можливості набуття емфітевзису та суперфіцій за ціною, що дорівнює вартості земельної ділянки і подібності цих інститутів з інститутом оренди земельної ділянки [5]. Вчена опиралася на тогочасну редакцію ЗКУ, у якій законодавець не розмежовував обмежень і обтяжень прав на землю і коли порядок укладення договорів про надання права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзису) визначався не Земельним, а Цивільним кодексом України.

Здавалося б, сьогодні немає сенсу дискутувати щодо правової природи емфітевзису, адже у ч. 2 статті 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» емфітевзис чітко віднесений до речових прав на нерухоме майно, похідних від права власності, а не до обмежень. Разом з тим законодавець відносить до речових прав земельний сервітут, хоча раніше його відносили до обтяжень прав на землю. Натомість до обтяжень речових прав на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості належать, зокрема: заборона відчуження та/або користування; арешт; іпотека; вимога нотаріального посвідчення договору, предметом якого є нерухоме майно, встановлена власником такого майна; податкова застава, предметом якої є нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості тощо [6].

Попри усталений класичний підхід до розуміння оренди землі як зобов'язального права, український законодавець сьогодні відносить право оренди до речових прав. Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» чітко передбачено, що державній реєстрації прав підлягають, зокрема, такі речові права на нерухоме майно, похідні від права власності: право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій); право постійного користування та право оренди (суборенди) земельної ділянки [6].

Однак у Додатках до Порядку ведення Державного земельного кадастру, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1557 «Про внесення змін до деяких

постанов Кабінету Міністрів України щодо розроблення містобудівної документації на місцевому рівні») у переліку обмежень щодо використання земель та земельних ділянок ми можемо побачити, зокрема, земельні сервітути (07), суперфіції (08) та емфітевзис (09), території та об'єкти природно-заповідного фонду (10) поряд із заборонаю на зміну цільового призначення земельної ділянки, ландшафту (12) та заборонаю на провадження окремих видів діяльності (13), які ЗКУ відносять до обмежень прав на землю. Фактично тут змішуються і обмеження, і обтяження прав на земельні ділянки, що не відповідає вимогам юридичної визначеності. Тому необхідно впорядкувати ці терміни, виключити речові права з переліку обмежень прав на землю у Порядку ведення Державного земельного кадастру та привести його у відповідність із Законом України «Про державний земельний кадастр».

Інститут емфітевзису був особливо популярним в Україні в умовах існування мораторію на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення, на чому акцентує Т. Є. Харитонova. Вчена вважає, що за допомогою інституту емфітевзису можна вирішити значне коло суттєвих проблем, зокрема: 1) зберегти право власності на земельну ділянку особам, які не мають можливості її обробляти; 2) забезпечити інтереси землекористувача в отриманні більш надійних та стабільних прав, ніж при укладенні договору оренди; 3) ігнорувати заборону набуття земель сільськогосподарського призначення іноземцями та особами без громадянства [7, с. 180-181]. Однак така заборона поширюється лише на право власності, а не на правові форми користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення.

Останнім часом судова практика рясніє прикладами дострокового розірвання чи визнання недійсними договорів про встановлення емфітевзису. Ймовірно, це пояснюється можливістю викупу таких земельних ділянок сільськогосподарського призначення у приватну власність фізичними та юридичними особами України після поетапного скасування мораторію з 1 липня 2021 року для громадян України та з 1 січня 2024 року для юридичних осіб України. Разом з тим не можна констатувати повного витіснення інституту емфітевзису правом власності та правом оренди земельної ділянки навіть у сучасних умовах, адже він має свої переваги у юридичному оформленні, припиненні та реалізації.

Часом договір емфітевзису трактують як приховану купівлю-продаж земельної ділянки, проте він не передбачає переоформлення права власності на земельну ділянку. У літературі справедливо зауважують: якщо виникнуть умови для розірвання чи визнання договору емфітевзису недійсним, то ризики несе користувач; при зміні власника земельної ділянки договір емфітевзису не втрачає свою силу, його права та обов'язки переходять до нового власника; у разі смерті власника та відсутності спадкоємців, ділянка переходить у власність територіальної громади [8], а не емфітевта.

Сьогодні є підстави говорити не лише про доктринальні підходи до розмежування емфітевзису та оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, але й про законодавчо визначені засади взаємодії між цими речовими правами на землю.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28 квітня 2021 року було доповнено ЗКУ нормами щодо розмежування емфітевзису і оренди, якими передбачено, що земельна ділянка, що перебуває в оренді, не може бути передана її власником іншій особі на праві емфітевзису, суперфіцію. Це засвідчує неможливість перебування земельної ділянки в одночасному фізичному використанні двох суб'єктів – орендаря і емфітевта. Так само, як і є неможливою передача орендарем земельної ділянки в користування іншій особі на умовах емфітевзису. Для

цього передбачена інша правова конструкція – суборенда земельної ділянки.

Разом з тим особа, яка використовує земельну ділянку на праві емфітевзису, може передавати її в оренду на строк, що не перевищує строк договору емфітевзису, адже орендодавцями земельних ділянок є не тільки їх власники або уповноважені ними особи, але і особи, які використовують земельні ділянки на праві емфітевзису (п. 8 ст. 93 ЗКУ). Водночас договором емфітевзису може бути встановлено заборону про передачу емфітевтом такої земельної ділянки в оренду. Така заборона є обтяженням речових прав на земельну ділянку та підлягає державній реєстрації у порядку, визначеному законом [9]. Ініціатором такої заборони є власник земельної ділянки.

Вищезгаданим законом також було доповнено Закон України «Про оренду землі», яким деталізовано особливості передачі в оренду земельної ділянки особою, яка використовує її на праві емфітевзису. Така особа залишається відповідальною перед власником земельної ділянки за виконання своїх зобов'язань за договором емфітевзису. Умови договору оренди земельної ділянки, що використовується на праві емфітевзису, мають обмежуватися умовами договору емфітевзису та не суперечити йому, так само як і крайній строк оренди земельної ділянки не може перевищувати строку дії емфітевзису. У разі припинення договору емфітевзису чинність договору оренди припиняється [9]. Таким чином, право оренди землі в межах дії емфітевзису має похідний характер. Враховуючи, що транспозиція є процесом перенесення однієї форми у функції іншої, можемо використати цей термін для позначення передачі в оренду земельної ділянки у рамках дії емфітевзису.

Положеннями ЦКУ, на відміну від договору оренди, не передбачається можливість пролонгації договору емфітевзису та не встановлюється обов'язку власника земельної ділянки на вимогу землекористувача продовжити дію такого договору. Однак, сторони можуть передбачити таке право у договорі емфітевзису, зокрема зазначити, що після закінчення дії договору землекористувач має переважне право поновити його на новий строк. У цьому разі пропонується не пізніше за 30 календарних днів до закінчення дії договору письмово повідомити власника про намір продовжити його дію [8].

Спільною рисою інститутів емфітевзису та оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є можливість користувачів відчужувати дані права та передавати їх у заставу без погодження із власником такої земельної ділянки, крім земельних ділянок державної, комунальної власності у випадках, визначених законом (ч. 5 ст. 93 ЗК України). Водночас не допускається відчуження орендованих земельних ділянок державної або комунальної власності без згоди орендаря. З огляду на це, для визначення цивільної процесуальної правосуб'єктності таких учасників земельного спору як суборендар, землекористувачів на праві емфітевзису або суперфіцію (а відповідно – можливості бути суб'єктом доказового процесу), суд має детально проаналізувати зміст договорів про перехід (набуття) такими особами речових прав на земельні ділянки, на відповідність вимогам земельного і цивільного законодавства [10, с. 125].

Запровадивши інститут емфітевзису, законодавець у ЦКУ передбачив обов'язок землекористувача ефективно використовувати земельну ділянку відповідно до її цільового призначення, підвищувати її родючість, застосовувати природоохоронні технології виробництва, утримуватися від дій, які можуть призвести до погіршення екологічної ситуації (ст. 410 ЦКУ). Ці екологізовані положення цивільного законодавства передбачають обмеження у використанні земель, що не характерно приватно-правовому регулюванню. Крім того ч. 1 ст. 9 ЦКУ передбачає субсидіарний принцип застосування положень цивільного законодавства до врегулювання відносин, які виникають у сферах вико-

ристання природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.

У ЗКУ право емфітевзису регулюють норми Глави 16¹. Аналіз цих норм дає підстави висувати про їхній виразний публічно-правовий зміст, позаяк значна їх частина визначає особливості застосування емфітевзису на землях не приватної, а публічної (державної та комунальної) форми власності. Щодо таких правовідносин земельне законодавство встановлює додаткові заборони та обмеження у реалізації емфітевзису. Це стосується заборони відчуження такого права землекористувачем іншим особам, внесення його до статутного капіталу, передачі у заставу, крім випадків, коли право емфітевзису було набуто землекористувачем на земельних торгах. Також законодавець тепер обмежує до 50 років строк користування земельною ділянкою всіх форм власності на умовах емфітевзису. Земельні ділянки державної чи комунальної власності продаються або передаються в користування (оренду, суперфіцію, емфітевзис) окремими лотами на конкурентних засадах (на земельних торгах), крім випадків, встановлених ЗКУ. Мотивування (обґрунтування) адміністративного акта у сфері земельних відносин є обов'язковим у разі, якщо таким актом, зокрема, розірвано договір оренди земельної ділянки державної, комунальної власності, емфітевзису, суперфіцію щодо такої земельної ділянки, за умови що відповідно до закону або згідно з договором сторона договору, якою є адміністративний орган, має право розірвати договір в односторонньому порядку [2]. Водночас укладення договорів про надання права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови здійснюється відповідно до ЦКУ з урахуванням вимог ЗКУ.

Однак і на землях приватної власності відносини суперфіцію та емфітевзису залишаються, за своєю юридичною природою, земельними і підпорядковуються, насамперед, принципам земельного, а також аграрного та містобудівного законодавства, а не пріоритетно цивільного законодавства, бо об'єктом використання завжди є земельна ділянка. Адже на відміну від інших майнових об'єктів, право власності та право користування якими врегульоване цивільним законодавством, лише земля є основним природним благом, що перебуває під особливою охороною держави. Як справедливо зауважує П. Ф. Кулинич, саме земельне законодавство визначає зміст суб'єктивних прав на земельні ділянки, які виникають на підставі норм цивільного права чи інших приватноправових норм [11, с. 295].

У земельно-правовій доктрині наголошено, що передбачений земельним законодавством комплекс обмежень є важливим інструментом регулювання земельних відносин, цільове призначення якого полягає у забезпеченні земельних публічних інтересів [12, с. 59]. Захист довкілля та охорона земель як основного національного багатства

і є публічним інтересом, що домінує над приватним інтересом землекористувача в процесі експлуатації ним земельної ділянки. Цим обумовлено передбачені земельним законодавством додаткові, порівняно із Цивільним кодексом, підстави та умови припинення відносин оренди, емфітевзису, суперфіцію та земельного сервітуту.

Відповідно до статті 144 ЗКУ, у разі неусунення наслідків порушення земельного законодавства у 30-денний строк орган державного контролю за використанням та охороною земель або орган державного контролю за охороною навколишнього природного середовища звертається до суду з позовом про розірвання договору оренди, емфітевзису, суперфіцію земельної ділянки або договору про встановлення земельного сервітуту. Саме екологічні та соціальні інтереси суспільства зумовили потребу в здійсненні публічного (державного та самоврядного) контролю за використанням і охороною земель її власниками та користувачами [11, с. 299]. Натомість цивільним законодавством не передбачено здійснення контролю за формами та способом використання майнових прав.

Підсумовуючи, зазначимо, що право оренди земельної ділянки та право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) є відчужуваними речовими правами на землю, що виникають на підставі договору з моменту державної реєстрації у реєстрі речових прав на нерухоме майно. Однак право оренди земельної ділянки передбачає строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності, а емфітевзис – лише користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Надання земельних ділянок у користування на умовах емфітевзису та суперфіцію, передача в оренду та встановлення земельного сервітуту на землях державної і комунальної власності мають свої особливості, порівняно із землями приватної власності. Публічний інтерес збереження довкілля та охорони земель обумовлює закріплення земельним законодавством додаткових, порівняно із Цивільним кодексом України, підстав та умов припинення відносин оренди, емфітевзису, суперфіцію та земельного сервітуту у разі неусунення землекористувачами наслідків порушення земельного законодавства.

Право оренди землі в межах дії емфітевзису має похідний характер, адже відповідальність перед власником земельної ділянки несе емфітевт, а не орендар земельної ділянки. Транспозиція емфітевзису у формі оренди земельної ділянки передбачає перехід права користування такою земельною ділянкою за договором оренди до іншої особи у межах крайнього строку дії емфітевзису із дотриманням цільового призначення земельної ділянки та інших істотних умов, визначених рамками первинного договору емфітевзису.

ЛІТЕРАТУРА

1. Янковський В. Забезпечення економічної безпеки у сфері користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення. Матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (ДДУВС, 15.03.2024). Ч. II. С. 283-286. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/14248/1/126.pdf> (дата звернення 06.04. 2025).
2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
3. Кулинич П. Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми : монографія. Київ: Норма права, 2021. 308 с.
4. Карапиш Б. В. Окремі аспекти відмежування відносин майнового найму (оренди) земельної ділянки від схожих правових конструкцій. *Дев'ясто четверті економіко-правові дискусії*. Серія: Соціальні та гуманітарні науки /25-26.02.2025 / 2. *Юридичні науки*. URL: <http://www.spilnota.net.ua/article/id-5204/> (дата звернення 08.04.2025).
5. Бусуйок Д. В. Обмеження прав на землю за законодавством України. К.: Юридична думка, 2006. 144 с.
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>
7. Харитонova Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Одеса : Юридична література, 2016. 424 с.
8. Галкевич Сергій. Договір емфітевзису як альтернатива договору оренди землі. URL: <https://law.chnu.edu.ua/dohovir-emfitevzysu-yak-alternatyva-dohoviru-orendy-zemli/> (дата звернення 16.04.2025).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин. Закон України від 28.04.2021 р. № 1423-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#n1225>
10. Стрельник В. В., Роговенко О. В. Суб'єкти доказового процесу та їх особливості у справах щодо захисту майнових прав у сфері земельних правовідносин (на прикладі відносин оренди, сервітуту, суперфіцію та емфітевзису). *Право і суспільство*. 2023, № 4. С. 121-129. URL: http://pravoisustvo.org.ua/archive/2023/4_2023/18.pdf
11. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : Монографія. К.: Логос, 2011. 688 с.
12. Семчик В., Сидор В. Пріоритет публічно-правових інтересів у земельному законодавстві України. *Право України*. 2012, № 7. С. 57-62.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

LEGAL PRINCIPLES OF THE ENVIRONMENTAL POLICY OF UKRAINE

Грищенко О.П., к.ю.н.,

старший викладач кафедри права, філософії та політології

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Стаття присвячена актуальним проблемам законодавчого забезпечення екологічної політики України. Констатовано, що державна екологічна політика України є системою правових, організаційних, економічних, соціальних, ідеологічних та інших заходів із боку держави, що спрямована на досягнення пріоритетних цілей у сфері екології. Схарактеризовано, що складниками екологічної політики є: збереження природних об'єктів і комплексів, ландшафтного та біологічного різноманіття, екосистем, підтримання їхньої цілісності та життєзабезпечувальних функцій, сталого розвитку суспільства та ін. Визначено, що об'єктом екологічної політики є довкілля, тобто сукупність природних і соціальних процесів, природні ресурси та комплекси, здоров'я та життя людей. Констатовано, що предметом екологічної політики виступають суспільні відносини щодо збереження довкілля в умовах глобалізації та збалансованого (сталого) розвитку. Наголошено, що існує необхідність у дотриманні європейських стандартів і підходів до формування екологічної політики держави.

Метою статті є з'ясування сутності правових засад екологічної політики України.

У статті доведено, що державна екологічна політика має формуватися державою та громадянськими інституціями й має бути скерована на захист екологічних прав та інтересів кожного громадянина України. Формування системи ефективного правового регулювання в галузі раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища – одне із завдань екологічного права України.

В Україні розроблено національну систему цілей сталого розвитку, що має забезпечити підґрунтя для подальшого планування розвитку України, подолання дисбалансів, які існують в економічній, соціальній та екологічній сферах; забезпечити такий стан довкілля, що сприятиме якісному життю і благополуччю нинішніх та майбутніх поколінь; створити необхідні умови для суспільного договору між владою, бізнесом і громадянським суспільством щодо підвищення якості життя громадян і гарантування соціально-економічної та екологічної стабільності; досягнути високого рівня освіти та охорони громадського здоров'я; упровадження регіональної політики, яка базуватиметься на гармонійному поєднанні загальнонаціональних і регіональних інтересів; збереження національних культурних цінностей і традицій.

Ключові слова: сутність державної екологічної політики, правове забезпечення екологічної політики, формування екологічної політики держави.

The article is devoted to the current problems of legislative support of the environmental policy of Ukraine. It is stated that the state environmental policy of Ukraine is a system of legal, organizational, economic, social, ideological and other measures by the state, aimed at achieving priority goals in the field of ecology. It is characterized that the components of environmental policy are: preservation of natural objects and complexes, landscape and biological diversity, ecosystems, maintaining their integrity and life-support functions, sustainable development of society, etc. It is determined that the object of environmental policy is the environment, that is, the totality of natural and social processes, natural resources and complexes, health and life of people. It is stated that the subject of environmental policy is social relations regarding environmental preservation in the conditions of globalization and balanced (sustainable) development. It is emphasized that there is a need to comply with European standards and approaches to the formation of the state's environmental policy.

The purpose of the article is to clarify the essence of the legal principles of the environmental policy of Ukraine.

The article proves that the state environmental policy should be formed by the state and civil institutions and should be aimed at protecting the environmental rights and interests of every citizen of Ukraine. The formation of a system of effective legal regulation in the field of rational use of natural resources and environmental protection is one of the tasks of the environmental law of Ukraine.

In Ukraine, a national system of sustainable development goals has been developed, which should provide a basis for further planning of the development of Ukraine, overcoming imbalances that exist in the economic, social and environmental spheres; ensure such a state of the environment that will contribute to the quality of life and well-being of current and future generations; create the necessary conditions for a social contract between the authorities, business and civil society to improve the quality of life of citizens and guarantee socio-economic and environmental stability; achieve a high level of education and public health; implementation of regional policy, which will be based on a harmonious combination of national and regional interests; preservation of national cultural values and traditions.

Key words: the essence of state environmental policy, legal support for environmental policy, formation of state environmental policy.

Вступ. Сьогодні процеси глобалізації та суспільних трансформацій підвищили пріоритетність збереження довкілля. Екологічна політика є категорією соціальною, що формується в межах суспільних відносин як в середині країни, так й між іншими державами на міжнародному рівні. Упродовж тривалого часу економічний розвиток України супроводжувався незбалансованою експлуатацією природних ресурсів, низькою пріоритетністю питань захисту довкілля. Це унеможливило досягнення збалансованого (сталого) розвитку держави. Державна політика як специфічний різновид та самостійний напрям включає державну екологічну політику. Цей напрям має ряд специфічних ознак. Державна екологічна політика побудована на праві та пов'язана з екологічним правом. Вважається, що екологічне право є об'єктом державної екологічної політики. Реалізується на загальнодержавному, регіональному, муніципальному, локальному рівнях. Обов'язково спирається на примус, а також здійснюється правовими методами. Важливим є публічність та офіційність державної екологічної політики. В даному напрямі

державної політики активним її суб'єктом є держава. Водночас, це й продукт діяльності структур громадянського суспільства. Екологічне законодавство сприяє реалізації національної екологічної політики в сфері екології. Екологічні правові проблеми не втрачають сьогодні своєї актуальності.

Метою статті є з'ясування сутності правових засад екологічної політики України.

Правове регулювання лежить в основі вирішення екологічних проблем. Як обґрунтовують наукові розвідки сучасних правознавців, для вирішення екологічних проблем важливо змінити як людину, так і її свідомість, культуру, світогляд. В основі має лежати екологізація правової свідомості кожної особистості. Роль вищої освіти в процесі екологізації правової свідомості як особистості, так і суспільства лежить в основі переходу до сталого розвитку суспільства через сталу вищу освіту.

Виклад основного матеріалу. В наш час український народ хоче жити в мирі і злагоді, в країні, де забезпечується особиста і майнова безпека громадян, їх права і сво-

боди, а також, конституційно закріплені екологічні права. Сучасні вітчизняні та зарубіжні вчені прогнозують у найближчі роки для України різного роду екологічні катастрофи та катастрофи. Необхідно на державному рівні намагатися усунути погіршення екологічної обстановки, боротися з багатьма екологічними проблемами. Формування системи ефективного правового регулювання в галузі раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища – одне із завдань екологічного права України. В даному дослідженні необхідно розглянути закон «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [1].

Існуючі екологічні проблеми та сучасний стан довкілля в Україні виявили першопричини екологічних проблем України. Ними є такі [1]: підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; неврахування наслідків для довкілля у законодавчих та нормативно-правових актах, зокрема у рішеннях Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади; переважання ресурсо- та енергоємних галузей у структурі економіки із здебільшого негативним впливом на довкілля, що значно посилюється через неврегульованість законодавства при переході до ринкових умов господарювання; фізичне та моральне зношення основних фондів у всіх галузях національної економіки; неефективна система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів, зокрема неузгодженість дій центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, незадовільний стан системи державного моніторингу навколишнього природного середовища [1].

Для даного дослідження необхідно звернути увагу на забезпечення екологічно збалансованого природокористування. У вересні 2015 року було ухвалено Резолюцію Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року». Цей Порядок денний є планом дій для людей, планети та процвітання. Його мета полягає також у зміцненні всезагального миру в умовах більшої свободи.

В Україні було розроблено національну систему цілей сталого розвитку, що має забезпечити підґрунтя для подальшого планування розвитку України, подолання дисбалансів, які існують в економічній, соціальній та екологічній сферах; забезпечити такий стан довкілля, що сприятиме якісному життю і благополуччю нинішніх та майбутніх поколінь; створити необхідні умови для суспільного договору між владою, бізнесом і громадянським суспільством щодо підвищення якості життя громадян і гарантування соціально-економічної та екологічної стабільності; досягнути високого рівня освіти та охорони громадського здоров'я; упровадження регіональної політики, яка базуватиметься на гармонійному поєднанні загальнонаціональних і регіональних інтересів; збереження національних культурних цінностей і традицій [2].

Концептуальною основою для перебудови екологічної освіти в Україні та екологізацію освітньої діяльності, враховуючи вимоги сталого розвитку, можна вважати стратегію СЕК ООН для освіти в інтересах сталого розвитку, яка була прийнята на Нараді високого рівня представників міністрів охорони навколишнього середовища і освіти (Вільнюс, 17–18 березня 2005 р.). Мандат на підготовку зазначеної стратегії був зафіксований у Заяві міністрів, зробленій на 14-й конференції «Навколишнє середовище для Європи» (Київ, травень 2003 р.). Метою Стратегії є заохочення держав-членів СЕК ООН до розвитку і включення освіти в інтересах сталого розвитку в свої системи формальної освіти та неформальної освіти. В Україні, на жаль, послідовне включення в систему вітчизняної освіти Концепції сталого розвитку відбувається повільніше

ніж в інших країнах. Ст. 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» («Освіта і виховання в галузі навколишнього природного середовища») наголошує на тому факті, що підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням в галузі охорони навколишнього природного середовища. Екологічні знання здобувачів освіти різного рівня згідно з чинним вітчизняним законодавством є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів [3; 4].

Формування національної екологічної політики в умовах воєнного стану розглядається як суверенне право держави та самостійний вид державної політики. Це впливає на забезпечення пріоритетності національних інтересів щодо запобігання загрозам національній безпеці, мінімізації екологічних ризиків, а також гарантування екологічної безпеки і захисту екологічних прав кожного громадянина України.

Стратегічними цілями екологічної політики України є сталий розвиток, збалансоване використання природних ресурсів; активне впровадження екологічних вимог і норм. У земельно-правовій доктрині, наголошено на тому факті, що розвиток інфраструктурних земельних сервітів потребує комплексного підходу. Цей підхід має враховувати юридичні та економічні аспекти дотримання спеціального законодавства, що забезпечує баланс між інтересами всіх зацікавлених сторін. Такі заходи мають створити умови для ефективного використання земельних ресурсів [5, с. 320–324]. М. Ващишин, К. Найда також наголошують на потребі збереження довкілля.

Екологічна політика є об'єктом дослідження різних наук (в тому числі юридичних та ін.), оскільки охоплює складний комплекс взаємопов'язаних відносин між громадянином країни та природою. Екологічна політика – категорія соціальна, що формується як правова форма [6].

У преамбулі Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991) закріплено, що «Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечної для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів». За 1991–2024 роки було прийнято кілька спеціальних нормативно-правових актів, у яких визначено стратегічні завдання й цілі державної екологічної політики, а саме: постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 05.03.1998 №188/98-ВР, Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року, закони України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12.2010 №2818-VI і «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28.02.2019 №2697-VIII та ін. Важливе значення мають стратегії, що розробляються на виконання Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», як-от: Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.2021 № 1363-р), Стратегія від 11.10.2021 №1240-р), Водна стратегія України на період до 2050 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.12.2022 №1134-р), Морська природоохоронна стратегія України (розпорядження Кабінету Міністрів України та ін. Відзначимо й екологізацію секторальних стратегій

розвитку: Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 №695), Стратегії забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту за принципом «єдине здоров'я» на період до 2025 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 №1416-р), Стратегії енергетичної безпеки (розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.08.2021 №907-р), а також Національної економічної стратегії на період до 2030 року (постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 №179) та ін.

Згідно наукових розвідок А. Гетьмана з співавт., екологічна політика як поліфункціональне соціальне явище пов'язана з діяльністю та компетенцією різноманітних інституцій (багатосуб'єктний склад) та їхнім організаційно-функціональним складником. Метою політики є досягнення відповідної візії з обов'язковим моніторингом і контролем її показників. Науковці наголошують на потребі акценту на відповідальності суб'єктів за неналежне виконання покладених на них обов'язків щодо реалізації стратегічних напрямів державної екологічної політики. Водночас, це й юридична відповідальність [7, с. 14–18]. Важливими складовими як внутрішньої, так й зовнішньої політики України має бути збереження навколишнього середовища для нинішнього і майбутніх поколінь громадян України та інших держав.

Маємо зробити акцент на Сучасному Зеленому курсі Євросоюзу. Сучасний Зелений курс Євросоюзу (EU Green Deal) є дорожньою картою заходів, постійно адаптованих до умов і викликів сьогодення, що сприятимуть перетворенню економіки Євросоюзу на ефективну, стійку та конкурентоспроможну, покращенню здоров'я та якості життя людей в наш час та в подальшому. Європейською комісією 24.02.2021 була ухвалена Стратегія ЄС з адаптації до зміни клімату, яка тісно пов'язана з іншими документами ЄС. Правознавці до цієї групи документів відносять такі: Кліматичний цільовий план; Стратегію з біорізноманіття до 2030 року; Водневу стратегію; Стратегію «Від ферми до виделки»; Європейський кліматичний пакт; Нову лісову стратегію на 2030 рік; Нову промислову стратегію; Хвилю реновацій для Європи та ін.

Сьогодні розпочато інтеграцію екологічної політики в процес прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку України. Необхідно спрямовувати зусилля держави на покращення кредитного й інвестиційного клімату для залучення коштів міжнародних донорів і приватного капіталу у природоохоронну діяльність. Міжнародна спільнота наголошує на потребі усунення прямої залежності економічного зростання від збільшення використання природних ресурсів і енергії. Ведеться наполеглива робота з інформування про підвищення рівня забруднення навколишнього природного середовища. Україна потребує запровадження сталого низьковуглецевого розвитку всіх галузей економіки. В наш час пріоритетними цілями екологічної політики держави мають стати відновлення і захист довкілля України (воєнне та повоєнне). Повоєнне відновлення довкілля у схарактеризовано в проєкті Плану відновлення України – чисте та безпечне довкілля [8].

Екологічна політика України як внутрішня, так й зовнішня, має потребу, зокрема, у процесі нормотворення. Зазначимо, що складником екологічної політики виступає державна екологічна політика (де-юре визнана державною, в офіційних документах України). Державна екологічна політика України є системою правових, організаційних, економічних, соціальних, ідеологічних та інших заходів із боку держави, спрямована на досягнення пріоритетних (стратегічних) цілей. Ними є такі: збереження природних об'єктів і комплексів, ландшафтного та біологічного різноманіття, екосистем, підтримання їхньої цілісності та життєзабезпечувальних функцій, сталого розвитку суспільства, підвищення якості навколишнього природного середовища та життя, покращення здоров'я

населення й демографічної ситуації, запровадження безвідходних і маловідходних, екологічно чистих технологій, розвиток екологічної освіти і виховання, забезпечення екологічної безпеки держави та захисту екологічних прав та інтересів громадян та ін. *Об'єктом* екологічної політики є довкілля, тобто сукупність природних і соціальних процесів, природні ресурси та комплекси, здоров'я та життя людей. Її *предметом* виступають суспільні відносини щодо збереження довкілля в умовах глобалізації, суспільних трансформацій та збалансованого (сталого) розвитку. Функціональний вплив держави має поширюватися на всі підсистеми і компоненти екологічного управління в державі. Існує необхідність у дотриманні європейських стандартів і підходів до формування екологічної політики держави. Важливим компонентом інституційного забезпечення процесу формування та реалізації екологічної політики є інститути громадянського суспільства в Україні. Саме тому, державна екологічна політика має формуватися як громадянськими інституціями, так і державою. Також вона має бути скерована на захист екологічних прав та інтересів кожної людини, досягнення спільного блага. Важливо, щоб державна екологічна політика відповідала інтересам носія суверенітету й єдиного джерела влади – Українського народу. Сьогодні основним суб'єктом формування й реалізації державної екологічної політики в Україні є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України [9], яке забезпечує: формування й реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної та, у межах повноважень, передбачених законом, біологічної і генетичної безпеки; формування й реалізацію в межах повноважень, передбачених законом, державної політики у сферах лісового й мисливського господарства, а також формування державної політики у сферах розвитку водного господарства, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів, геологічного вивчення й раціонального використання надр та ін.

Враховуючи необхідність підвищення ефективності державного екологічного контролю, важливим напрямом екологічної політики України є вдосконалення механізмів реагування на порушення у сфері землекористування. Д. Росохата у наукових розвідках наголошує на потребі розширення інструментарію реагування Держгеокадастру для більш ефективного вирішення питання удосконалення заходів державного екологічного контролю у сфері землекористування. такий висновок було зроблено згідно природи порушень у сфері земельного та природоохоронного законодавства, контроль за якими здійснює Держгеокадастр. Потребують вивчення також і питання впровадження механізму екологічної компенсації. В зазначеному дослідженні доведено, що такий механізм застосовується у Швеції та включає здійснення заходів із захисту, відновлення або поліпшення природних ресурсів. У Швеції це повинно компенсувати негативний вплив на довкілля цієї країни [10, с. 241–244].

Маємо також погодитися, що необхідно внести зобов'язання для суб'єктів господарювання, які завдали шкоди земельним ресурсам, розробляти та виконувати компенсаційні плани, спрямовані на відновлення, поліпшення або захист відповідних територій. Як наголошує Д. Росохата, правовою основою для імплементації цього механізму може стати принцип «забруднювач платить» (Polluter Pays Principle), закріплений в Директиві 2014/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16 квітня 2014 року. На нашу думку, це закріплює можливість запровадження компенсаційних заходів з метою відновлення довкілля, як в Україні, так й в інших країнах [10, с. 241–244].

В Указі Президента «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації». №111/2021 від 23 березня

2021 року зазначено, що існує нині комплекс питань, пов'язаних із викликами та загрозами національній безпеці України в екологічній сфері. Наголошено на високому рівні ризиків для природних екосистем та здоров'я населення, що зумовлено значним забрудненням довкілля через техногенне навантаження та нераціональне використання природно-ресурсного потенціалу. Виокремлено цілий ряд питань щодо загострення екологічних та техногенних проблем «у районах, прилеглих до зони конфлікту на Донбасі, та визначено недостатній рівень адаптаційних можливостей галузей економіки, систем життєзабезпечення до негативних процесів зміни клімату, неналежний стан системи державного моніторингу навколишнього природного середовища, єдиної державної системи захисту довкілля» [11]. Це важливі тези стосовно посилення відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля в нашій країні.

Висновки. 1. Екологічна політика України як внутрішня, так й зовнішня потребує удосконалення процесу нормотворення. 2. Державна екологічна політика України є системою правових, організаційних, економічних, соціальних, ідеологічних та інших заходів із боку держави, що спрямована на досягнення пріоритетних (стратегічних) цілей у сфері екології. 3. Складниками екологічної політики є такі: збереження природних об'єктів і комплексів, ландшафтного та біологічного різноманіття, екосистем,

підтримання їхньої цілісності та життєзабезпечувальних функцій, сталого розвитку суспільства, підвищення якості навколишнього природного середовища та життя, покращення здоров'я населення й демографічної ситуації, запровадження безвідходних і маловідходних, екологічно чистих технологій, розвиток екологічної освіти і виховання, забезпечення екологічної безпеки держави та захисту екологічних прав та інтересів громадян та ін. 4. Об'єктом екологічної політики є довкілля, тобто сукупність природних і соціальних процесів, природні ресурси та комплекси, здоров'я та життя людей. 5. Предметом екологічної політики виступають суспільні відносини щодо збереження довкілля в умовах глобалізації та збалансованого (сталого) розвитку. 6. Існує необхідність у дотриманні європейських стандартів і підходів до формування екологічної політики держави. 7. Державна екологічна політика має формуватися державою та громадянськими інституціями. 8. Екологічна політика має бути скерована на захист екологічних прав та інтересів кожної людини держави. 9. Основний суб'єкт формування й реалізації державної екологічної політики Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України.

Перспективами подальших наукових розвідок вважаємо дослідження ефективності правової діяльності Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України як суб'єкта реалізації державної екологічної політики України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України 28.02.2019 № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 16. ст. 70. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 02.04.2025).
2. Цілі сталого розвитку. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83 (дата звернення: 02.04.2025).
3. Балюк Г.І. Правові засади державної екологічної політики України: сучасні проблеми. *Екологічне право України*. 2017. №3/4. С. 8–15.
4. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. / За ред. А.П. Гетьман. Харків: Право, 2014. 784 с.
5. Ващишин М.Я., Найда К.В. Виокремлення інфраструктурних сервітутів у системі земельних сервітутів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 320–324. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/77.pdf. (дата звернення: 02.04.2025).
6. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1991. № 41. ст. 546. Вводиться в дію Постановою ВР № 1268-XII від 26.06.91, ВВР. 1991. № 41. ст. 547. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 02.04.2025).
7. Екологічне право: підручник / А.П. Гетьман, Г.В. Анісімова, Є.П. Суєтнов та ін. За ред. А.П. Гетьмана. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 1008 с.
8. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Екологічна безпека». URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea19b8b3d4e2f5b65c8ce_%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%B_%D0%B0_%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0_%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf (дата звернення: 22.03.2025).
9. Про внесення змін до Положення про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України: Постанова Каб. Міністрів України 738-2023-п, чинний, поточна редакція – Прийняття від 14.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
10. Rosokhata D. Peculiarities of the Legal Regulation of Environmental Control in EU Member States. *Юридичний науковий електронний журнал*. Випуск № 10. 2024. С. 241–244. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2024/56.pdf (дата звернення: 24.03.2025).
11. Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації: Указ Президента України №111/2021 від 23 березня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1112021-37505> (дата звернення: 24.03.2025).

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЧНИХ ВІДХОДІВ ПРОМИСЛОВОГО ТВАРИННИЦТВА УКРАЇНИ В МЕЖАХ СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF ORGANIC WASTE FROM INDUSTRIAL LIVESTOCK FARMING IN UKRAINE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE COMMON AGRICULTURAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION

Левченко В.Р., студент І курсу магістратури
факультету адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Волох П.В., к.с.-г.н., доцент,
професор кафедри загального землеробства та ґрунтознавства
Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Проведено теоретико-правовий аналіз відходів промислового тваринництва та дефініції "гній" на науковому і законодавчому рівнях. Висвітлено практичні негативні аспекти використання свіжого гною, аргументовано екологічну небезпеку його використання у ґрунництві. З'ясовано, що гній та органічні добрива не є тотожними поняттями. Види гною тваринництва є відходами галузей скотарства, свинарства, птахівництва, конярства тощо які підлягають відповідним умовам видалення, зберігання, обліку та переробки. Встановлено, що тільки за належної технології переробки відходів тваринництва отримують біоантропний вуглецевий ("зелений") ресурс – види органічних добрив з відповідними показниками якості. Проаналізовано проблеми адаптаційної роботи щодо засадничих принципів вітчизняної стандартизації якості органічних добрив до вимог Європейського Союзу (ЄС). Визначено основні проблеми адаптації вимог Регламенту ЄС для вітчизняних норм аграрно-екологічного права та базових стандартів України. Вказано, що концепція європейського еко-розвитку в частині переробки відходів промислового тваринництва на органічні добрива містить низку правових колізій та невідповідності нормативних показників якості до видів вітчизняних місцевих добрив. Європейські одноманітні вимоги до складу твердих органічних добрив потребують наукового уточнення деяких аспектів технічного законодавства спільної аграрної політики ЄС. Ця обставина справляє суттєвий вплив на імплементацію та апроксимацію українського законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС.

Встановлено необхідність удосконалення національного правового регулювання у сфері поводження з відходами тваринництва через гармонізацію із законодавством Європейського Союзу. Запропоновано розробити чіткі критерії класифікації гною та продуктів його переробки, а також встановити єдині вимоги до процесів компостування, анаеробного зброджування та інших екологічно безпечних методів перетворення таких відходів на органічні добрива. Обґрунтовано, що лише системне вирішення цих питань дозволить забезпечити сталий розвиток аграрного сектору України та ефективну реалізацію євроінтеграційних зобов'язань у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Ключові слова: промислове тваринництво, органічні відходи, гній, методи компостування гною, органічні добрива, біочар, органічний вуглець, фітотоксичні метали.

A theoretical and legal analysis of industrial animal husbandry waste and the definition of "manure" was carried out at the scientific and legislative levels. The practical negative aspects of the use of fresh manure are highlighted, the ecological danger of its use in agriculture is argued. It was found that manure and organic fertilizers are not identical concepts. Types of livestock manure are wastes from the fields of cattle breeding, pig breeding, poultry breeding, horse breeding, etc., which are subject to appropriate conditions for removal, storage, accounting and processing. It has been established that bioanthropic carbon ("green") resources – types of organic fertilizers with appropriate quality indicators – can be obtained only with proper technology of animal husbandry waste processing. The problems of adaptation work regarding the basic principles of domestic standardization of the quality of organic fertilizers to the requirements of the European Union (EU) are analyzed. The main problems of adapting the requirements of the EU Regulation to domestic norms of agrarian and environmental law and basic standards of Ukraine have been identified. It is indicated that the concept of European eco-development in terms of the processing of industrial livestock waste into organic fertilizers contains a number of legal conflicts and inconsistencies of normative quality indicators with types of domestic local fertilizers. European uniform requirements for the composition of solid organic fertilizers require scientific clarification of some aspects of the technical legislation of the EU's common agricultural policy. This circumstance has a significant impact on the implementation and approximation of Ukrainian legislation in accordance with the Association Agreement with the EU.

The need to improve national legal regulation in the field of livestock waste management through harmonization with the legislation of the European Union has been established. It is proposed to develop clear criteria for the classification of manure and its processing products, as well as to establish uniform requirements for composting processes, anaerobic digestion and other environmentally safe methods of converting such waste into organic fertilizers. It is substantiated that only a systematic solution to these issues will ensure the sustainable development of the agricultural sector of Ukraine and the effective implementation of European integration obligations in the field of environmental protection.

Key words: industrial animal husbandry, organic waste, manure, manure composting methods, organic fertilizers, biochar, organic carbon, phytotoxic metals.

В агросфері України основними галузями є рослинництво і тваринництво, які тісно взаємопов'язані між собою: перша формує кормову базу, а популяції сільськогосподарських тварин і птиці трансформують поживні речовини продуктів в продукцію тваринницьких екосистем. Зазначимо, що собівартість одиниці продукції тваринництва визначається після обчислення собівартості всіх видів кормів у ґрунництві. Господарська діяльність аграрних підприємств при виробництві продукції рослинного і тваринного походження формує відходи. У Державному класифікаторі відходів ДК 005–96 [1] визначено "відходи – будь-які речовини, матеріали і предмети, що

утворюються у процесі людської діяльності і не мають подальшого використання за місцем утворення чи виявлення та яких їх власник позбувається, має намір або повинен позбутися шляхом утилізації чи видалення". ДК 005–96 включає групу 01 (об'єднано відходи агросфери) за класифікаційним угрупованням "А.1 Відходи виробництва продукції сільського господарства та мисливства": відходи виробництва зернових культур, продукції овочівництва та мисливства (угруповання 011), відходи вирощування тварин та виробництва продукції тваринництва (угруповання 012), зокрема, екскременти, сечовина та гній (включно струхлявіле сіно та солому) від худоби

(код 0121.2.6.03). Треба зазначити, що Законом України “Про управління відходами” [2] чогось не додано змін до Класифікатора відходів ДК 005–96 [1], а саме – на сьогодні гній відходами не вважається.

Інтенсивні технологічні системи тваринництва (ферми, промислові комплекси) є джерелом забруднення навколишнього середовища.

Відповідно до положень ч. 2 ст. 3 Закону України “Про оцінку впливу на довкілля” потужності для інтенсивного вирощування птиці (60 тисяч місць і більше), у тому числі бройлерів (85 тисяч місць і більше), свиней (3 тисячі місць для свиней понад 30 кілограмів або 900 місць для свиноматок) відносяться до першої категорії видів планованої діяльності та об’єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля і підлягають оцінці впливу на довкілля, до другої категорії відносяться потужності для вирощуванні великої рогатої худоби (ВРХ) 1 тисяча місць і більше [3].

Такі тваринницькі потужності підлягають затвердженню територіальним органом Держпродспоживслужби до початку їх експлуатації [4].

Побічні продукти тваринного походження і рільництва є об’єктом аграрного й екологічного права. По-перше, тваринництво пов’язане з видами і породами тварин, по-друге, “утворювачі відходів повинні вжити ефективних заходів для зменшення обсягів утворення відходів, а також для оброблення відходів, утворення яких неможливо уникнути” [2, ст. 55], по-третє, поводження з органічними відходами II категорії галузі тваринництва має гарантувати екологічну безпеку навколишнього середовища (екологічна паспортизація та/або інформація), по-четверте, інтенсивне тваринництво потребує високопродуктивного польового кормовиробництва (вирощування кормових культур, заготівля, зберігання кормів), по-п’яте, введення в експлуатацію тваринницьких ферм/комплексів “не допускається без одночасного вводу в дію системи видалення і підготовки до використання гною” [5], по-шосте, основним споживачем органічних добрив є галузь рільництво.

Вважаємо доречним підкреслити, Законом України “Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною” влучно визначено дефініцією “гній” – “будь-які екскременти та/або сеча сільськогосподарських тварин, крім риби, з підстилкою або без неї” [6]. Законодавець нормує, що гній, немінералізоване гуано і вміст травного тракту є побічними продуктами тваринного походження і належать до категорії II, які можуть бути використані для виробництва певних видів органічних добрив “або покращувачів ґрунту” [6]. На нашу думку, доктринальне тлумачення терміну “гній” буде позитивно впливати на правозастосовну практику ефективного управління основним видом відходів тваринництва.

У науковій і навчальній літературі з агрохімії, рільництва, аграрного й екологічного права та нормативно-правових актах України поняття “гній” має велику кількість визначень:

- гній називають повним добривом, а “підстилковий і безпідстилковий гній, гноївка, сеча, фекалії, торф, різні компости, пташиний послід, зелене добриво, мул, сажа, органічні відходи сільськогосподарського виробництва, промисловості, міські відходи, стічні води, сапропелі” (повний еколого-агрономічний та правовий “суржик”) запропоновано відносити до органічних добрив [7, с. 471];

- гній є універсальним добривом, що містить практично всі елементи живлення рослин, які здійснюють сприятливий вплив на всі властивості ґрунту [8, с. 10];

- гній – це суміш посліду або кизяку з підстилкою, що використовується як місцеве органічне добриво [9];

- гній галузі тваринництва – це довгостроковий біологічний актив [10];

- відповідно до ст. 240.1.3 Податкового Кодексу України [11] гній визнано сільськогосподарською продукцією;

- підстилковий гній це продукти що складаються із суміші екскрементів тварин і рослинних решток (підстилка для тварин) [12];

- у підзаконному нормативно-правовому акті Мінагрополітики України допущено неправильність (не виконано вимоги ЗУ “Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною”) – в тексті використовується дефініція “гній” та визначено норми внесення 13 видів органічних добрив зокрема: гній підстилковий ВРХ, гній рідкий (безпідстилковий) ВРХ, гній рідкий (безпідстилковий) свиней, пташиний послід тощо [13];

З огляду на вищеведене у нормативних документах та науковій літературі використовується досить суперечливе та неоднозначне екологічне й аграрно-правове тлумачення поняття “гній”. Отже, як вбачається, у вітчизняному аграрно-правовому науковому обігу необхідно виключити термін “гній” в звичаєвому розумінні агротехнічної навички яка уподібнює його з “органічним добривом”.

Побічні органічні продукти тваринного походження, залежно від виду і віку тварин (гній коров’ячий, свинячий, кінський, пташиний послід тощо), способу їх утримання (підстилковий, безпідстилковий), складу кормів і типу годівлі характеризуються дуже різними та динамічними в часі показниками якості (вміст органічної речовини та поживних речовин: загального азоту, фосфору, калію, ступінь гуміфікації Сорґ, рівень мікробної контамінації тощо) [14, с. 14]. Вважаємо корисним підкреслити, що органічна речовина свіжого гною це перетравлений в організмі тварин кормовий деструктат (білкові речовини, біогенні елементи, перетравлена рослинна клітковина, залишки неперетравлених комбікормів, жирові компоненти корму тощо) змішаний з просіяною сечею підстилкою та частиною сухих кормів.

На нашу думку, у галузі тваринництва виробництво продуктів харчування (м’ясо, молоко, яйця тощо) і сировини для харчової/легкої промисловості та переробка частини відходів (гній) категорії II на органічні добрива слід розглядати як комплексний правовий механізм регулювання агроекологічних правовідносин. По-перше, згідно [15] регіональний план управління відходами розробляється на 10 років та підлягає перегляду кожні чотири роки. По-друге, вимогами наказу [16] встановлено, що в описі поточного стану системи управління відходами зазначається інформація про відходи, що біологічно розкладаються, зокрема відходи сільського господарства. По-третє, до складу усіх видів тваринницьких підприємств відносяться споруди для збирання, зберігання та обробки гною, курячого посліду та сечі [17]. По-четверте, М.М. Чабаненко визначає, що аграрне право має змішаний метод правового регулювання [18].

Застосування свіжого гною ВРХ, свиней і пташиного посліду у рільництві є надміру проблематичним. Такий агрозахід створює екологічну, санітарну та агрономічну небезпеку (антропогенні тортури для екотопу) для орного/культурного шару ґрунту. По-перше, депонується значна кількість патогенної мікрофлори в едафотопі сільськогосподарських угідь. Наприклад, свіжий гній свиней характеризується високою кількістю патогенних грибів (*Fusarium*, *Alternaria*) – 66,7% і токсинуотворюючих мікроорганізмів – 85,7% [19, с. 45]. По-друге, втрачається аміак (до 50% протягом доби) [20, с. 10] і значно посилюється процес денітрифікації ґрунтових сполук нітрогену та загального азоту ($N-NO_3$) гною. Дослідженнями встановлено, що закиси азоту є важливим парниковим газом “... з потенціалом глобального потепління (GWP) в 265–298 разів більше, ніж вуглекислий газ” [21]. По-третє, свіжий гній тваринництва – це концентрат поживних/шкідливих речовин в порівнянні з невисокою концентрацією квазізрівноваженого ґрунтового розчину, який спроможний змінити спрямованість окисно-відновлюваних процесів в едафо-

топі. По-четверте, свіжий гній тваринництва, в залежності від типу годівлі та корму, містить (в 1 тонні) від 1 до 20 млн. шт. насіння бур'янів [22, с. 342]. Внесення навіть 10 т/га такого гною забезпечує сильний/дуже сильний антропогенний ступінь забур'яненості орного шару ґрунту. По-п'яте, коефіцієнт використання сільськогосподарськими культурами поживних речовин з гною в перший рік малозначний і становить: азоту 7,7%, фосфору 3,2 і калію 6,7% [7, с. 592]. По-шосте, не можливо технологічно забезпечити рівномірне внесення свіжого/сирого гною на орних землях (наприклад, вологість підстилкового гною становить 75–85% і більше).

З огляду на вищезазначене можна зробити висновок, що види свіжого (неперепрілого) гною тваринництва є побічними/біологічними відходами сільського господарства, а не звичаєвим органічним добривом. Кожен вид гною (коров'ячий, свинячий, пташиний, кінський тощо) має свої властивості та є специфічною сировиною для біотехнологічної підготовки видів органічних добрив.

Законом України [2] визначено “органічні добрива та покращувачі ґрунту – продукти тваринного походження, що використовуються для забезпечення чи покращення живлення рослин та або фізичних, хімічних властивостей, біологічної активності ґрунту та які можуть включати компости або перероблений гній, немінералізоване гуано, вміст травного тракту та залишки їх біологічної переробки.” Законодавець визначив, що “побічні продукти тваринного походження категорії II повинні бути використанні, оброблені або перероблені одним або кількома способами” [2, ст. 15, ст. 16, ст. 19], з дотриманням вимог на зареєстрованих в установленому порядку потужностях (об'єктах), що відповідають “встановленим будівельним нормам та державним санітарним правилами” [5].

Отже, проаналізувавши нормативно-правову базу та навчальну і сучасну наукову літературу, можна зробити висновок що поняття “гній” та “органічне добриво” не є тотожними. Побічна продукція тваринництва (види гною), що підлягає обробленню і біологічних переробок для одержання органічних добрив, оприбутковується на субрахунку 253 “Напівфабрикати (гній)”, а витрати (за технологічного картою) на формуванні перегною/компосту на субрахунку 2322 “Виробництво перегною (компосту)”. Трансформація відходів тваринництва (види гною скотарства, свинарства, птахівництва тощо) у біоантропогенний вуглецевий ресурс – органічні добрива – здійснюється за нормованими технологічними способами (збирання, видалення, тимчасове зберігання, накопичення тощо) і методами компостування (біотермічне: анаеробне/холодне/щільне, аеробне/гаряче/пухке, прискорене компостування тощо), вермикомпостування (використання видів черв'яків) та мікробіологічних перетворень в органічних відходах (бродиння, ферментація тощо).

Строки зберігання та підготовки органічних добрив становлять від 4 до 8 місяців (для гною скотарства) і 8–12 місяців для свинячого гною. За строками підготовки органічних добрив розрізняють чотири стадії розкладання гною: напівперепрілий, перепрілий, перегній, перегній сипець. Отримане органічне добриво має бути взяте на бухгалтерський облік у кількісному, якісному та вартісному значенні. На наше переконання, державні стандарти (як і стандарти Європейського Союзу) і коди на органічні добрива тваринного або рослинного походження необхідно доповнити “Види органічних добрив”: напівперепрілий гній (за видами тварин), перепрілий гній (за видами тварин), перегній (за видами тварин), перегній сипець (за видами тварин), компости (види), вермикомпост (біогумус), торф (продукти його переробки), сапропель, органічні меліоранти (леонардит, біочар тощо).

Вбачається, що Держстандарт України та ДП “УкрНДНЦ” працюють у власній ізолюванні площині монополістів (науковцям треба платити гроші за доступ-

інтернет в тарифі “все враховано” до недосконалих і здебільшого не імплементованих на належному рівні до міжнародних систем стандартизації вітчизняних ДСТУ). Це стримує не тільки розвиток повноцінної державної й покращення європейської (доволі бюрократичної) системи стандартизації задля розвитку регульовальних функцій нової агроекологічної законодавчої бази та перешкоджає просуванню України до ЄС. Наприклад, Закони України [2, 4] і підзаконні нормативні документи [5, 13] не враховують правила та вимоги стандарту Євросоюзу [24] (на нашу думку, досить сумнівні) зокрема до органічних добрив. Наприклад, для “твердих органічних добрив” [24] (віднаходимо що норми якості чомусь наведені для всіх видів органічних добрив ?) європейські вимоги (24 показника) не регламентують вміст сухої речовини (?) та насіння бур'янів (?). В той же час, наводяться однаковісінки (?) нормовані дані (це динамічні показники які, на нашу думку, необхідно врахувати при визначенні показника “орієнтовно допустима концентрація”) вмісту восьми мікроелементів (“поживних речовин” [24]), зокрема, фітотоксичних металів: кадмій, ртуть, свинець (за ДСТУ [25] Zn, Mn, Cu, Co, Bo, Mo – поживні речовини, а Cd, Pb, Hg – важких металів) для твердого та рідкого органічного добрива (?). Напевно є потреба спеціально зазначити, що в органічних добривах мова йдеться не про технофілії, а біогенні мікроелементи (переважно у формі органічних речовин) які вже пройшли чотирикратний трофічний (“дистиляційний”) біогенний круговорот у системах: ґрунт – рослинні корми – види гною – мінералізація/гуміфікація видів гною. Вітчизняні фахівці (“недостатня кількість кваліфікованих кадрів” є системною проблемою “інституційної спрямованості” зазначено в [26]) мають бути обережними в беззастережній імплементації вимог Регламенту ЄС [24], а спільна аграрна й екологічна природа правових актів держав-членів ЄС і України (добривільна система стандартизації) має обстоювати наукові здобутки української аграрної науки (об'єктивний, делегований зворотній зв'язок). На наше міркування, вимоги Регламенту ЄС [24] на органічні добрива є доволі загальними й недеталізованими. У той же час, треба остерігатися вже наслідуючої законодавчої вітчизняної маячні у конкретних видах органічних добрив, як то “леонардит”, “біочар”, “дигестат”. Істотно відзначити, що органічний вуглець гною, органічна речовина ґрунту (детрит), $C_{орг}$ ґрунту (гумус), $C_{орг}$ біочару тощо це дуже різні оксигеновмісні сполуки. Однак, “хижий” хімічний аналіз (окислення біхроматом – “мокрий мартен”) та шаблонна обробка результату ($C_{орг} : 1,724$; цей коефіцієнт запропонований за вмістом у гуміновій кислоті вуглецю на рівні 58%) ототожнює стан та природу органічної речовини тільки в значенні аналітичної хімії. Зазначимо, у природних зональних біогеоценозах продуктом історичної (10–12 тисяч років) трансформації/мінералізації/гуміфікації органіки (при взаємодії з мінеральною частиною едафотопу та безперервному самооновленні) є тип гумусу ґрунту (визначається співвідношенням $C_{г.к.} : C_{ф.к.}$), а органічний вуглець біочару – це технологічний (до 16 годин) продукт термохімічної конверсії (гідротермальна карбонізація) сировини біологічного походження. “Біочар може зберігатися в ґрунті тисячі років” вказують автори [27]. А коли ж врешті – решт даний препарат виступає “запорукою великої врожайності !” [27]?

Висновки. 1. Термін “гній”, котрий найбільш широко використовується в агрохімії та рільництві, насправді не є коректним з урахуванням досягнень природничих наук і правотворчості в аграрно-екологічному праві. Поняття “гній” має вийти з ужитку в рільництві з урахуванням законодавчого віднесення його до відходів тваринництва. Проаналізувавши поняття змісту дефініції “гній” та “органічні добрива” доходимо що вони не є тотожними.

2. Відходи промислового тваринництва – види гною (скотарства, свинарства, птахівництва, конярства тощо) та антропобіологічний ресурс – органічні добрива облі-

ковуються на різних субрахунках за відповідними технологічними затратами. Перед застосуванням органічних добрив визначають вміст поживних речовин за відповідними стандартами.

3. Суперечлива нормотворчість вимог до твердих органічних добрив (якісні показники) Регламенту ЄС значно знижує рівень правових актів Співтовариства та їх засто-

сування (імплементация, гармонізація) не тільки в аграрно-екологічному праві України, а і в державах Євросоюзу.

4. Усунення розбіжностей та подолання колізій законодавства України до директив ЄС, зокрема у сфері поводження з відходами промислового тваринництва, буде сприяти делегуванню повноважень на державний рівень для розробки нормативно – правової бази майбутнього члена Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний класифікатор України. Класифікатор відходів ДК 005–96 від 29.02.1996 / Державний комітет України по стандартизації, метрології та сертифікації URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0089217-96#Text> (дата звернення 07.09.2024).
2. Про управління відходами : Закон України від 20 червня 2022. № 2320–IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text> (дата звернення 07.09.2024).
3. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23 травня 2017. № 2059–VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (дата звернення 10.09.2024).
4. Про ветеринарну медицину : Закон України від 25 червня 1992. № 2498–XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2498-12> (дата звернення 10.09.2024).
5. Про затвердження та введення в дію відомчих норм технологічного проектування : Наказ Мінагрополітики від 01 лютого 2006. №29 / Міністерство аграрної політики України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0029555-06#Text> (дата звернення 12.09.2024).
6. Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною : Закон України від 07 квітня 2015. № 287–VIII / *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19> (дата звернення 13.09.2024).
7. Городній М.М. Агрохімія: Підручник / М.М. Городній та ін. Київ: ТОВ “Алефа”, 2003. 778 с.
8. Писаренко В.М., Писаренко П.В. Органічні добрива на захисті родючості ґрунту : монографія. Полтава, 2022. 156 с.
9. Гній. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%BE (дата звернення: 11.09.2024).
10. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 30 “Біологічні активи” : Наказ від 18 листопада 2005, № 790 / Міністерство Фінансів України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/287-19> (дата звернення 23.09.2024).
11. Податковий Кодекс України : Закон України від 02 грудня 2010. № 2755–VI / *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2755-17> (дата звернення 20.09.2024).
12. Commission Regulation (EC) No 889/2008 of 5 September 2008 laying down detailed rules for the implementation of Council Regulation (EC) No 834/2007 on organic production and labelling of organic products with regard to organic production, labelling and control <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/889/oj> (дата звернення 14.09.2024)
13. Про затвердження Правил щодо забезпечення родючості ґрунтів і застосування окремих агрохімікатів : Наказ / Міністерство аграрної політики та продовольства України URL: <https://minagro.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-pravil-shchodo-zabezpechennya-rodyuchosti-gruntiv-i-zastosuvannya-okremih-agrohimikativ> (дата звернення 29.09.2024).
14. Скрильник Є.В., Кутова А.М., Гетманенко В.А., Товстий Ю.Н. Якість місцевої сировини різного походження та способи їх раціонального використання в сільському господарстві. *Вісник аграрної науки*. 2016. № 7. с.12–16.
15. Про затвердження Порядку розроблення та затвердження регіональних планів управління відходами : Постанова від 30 червня 2023. № 667 / Кабінет Міністрів України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення 30.09.2024).
16. Про затвердження Вимог до розділів проекту регіонального плану управління відходами : Наказ від 22 січня 2024 № 81 / Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0178-24#Text> (дата звернення 01.10.2024).
17. ДБН В.2.1.2.–1–95 “Будівлі і споруди для тваринництва” Наказ Держкоммістобудування України від 27.01.1995р. №17.
18. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / М. М. Чабаненко ; наук. конс. Статівка А. М. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 40 с.
19. Паламарчук В.Д., Кричковський В.Ю. Характеристика мікробіологічного та агрохімічного складу органічного добрива Ефлюент.– Сільське господарство та мисливство, №15, 2019, с.45–54.
20. С.В. Журавель, М.М. Кравчук, Р.Б. Кропивницький Органічні добрива, Житомир: Вид-во Подільського ун-ту, 2020. – 200 с.
21. Хімія ґрунту. *Library homepage*. https://ukrayinska.libretxts.org/Науки_про_Землю/ґрунтознавство/Копання_канадських_ґрунтів%3A_вступ_до_ґрунтознавства/01%3A_Копання/1.05%3A_Хімія_ґрунту (дата звернення 01.10.2024).
22. Господаренко Г.М. Агрохімія, К., ТОВ “СІК ГРУП УКРАЇНА”, 2015, 476 с.
23. Пошук в УТКЗЕД *Бухгалтер 911: сайт для бухгалтерів №1 в Україні* URL: <https://buhgalter911.com/uk/spravochniki/uktved/17305/> (дата звернення 02.10.2024).
24. Regulation (EU) 2019/1009 of the European parliament and of the council of 5 June 2019 laying down rules on the making available on the market of EU fertilising products and amending Regulations (EC) No 1069/2009 and (EC) No 1107/2009 and repealing Regulation (EC) No 2003/2003 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/1009/oj> (дата звернення 02.10.2024)
25. ДСТУ 7881:2015 Добрива органічні та органо–мінеральні. Номенклатура показників якості. Затверджений Наказом державного підприємства “Український науково–дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості” від 22.06.2015 № 61
26. Звіт про результати проведення первинної оцінки стану імплементції актів права Європейського Союзу (ACQOIS ЄС) URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_UA.pdf (дата звернення 03.10.2024)
27. Бунецький В.А., Ганженко О.М., Роїк М.В. Біочар – висококалорійне паливо та запорука великої врожайності! *Біоенергетика*, №2 (12), 2018, С. 8–12.

ЕКОЛОГО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

ENVIRONMENTAL AND LEGAL PRINCIPLES OF LANDS PROTECTION
OF THE NATURE AND RESERVE FUNDОверковська Т.К., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

У статті розглянуто і проаналізовано певні еколого-правові засади охорони земель природно-заповідного фонду. Визначено, що зазначені землі становлять особливу цінність внаслідок наявності на них унікальних природних комплексів, цінних об'єктів, територій. Визначено, що вимоги та особливості використання та охорони земель природно-заповідного фонду залежать від виду розташованих на них об'єктів та територій природно-заповідного фонду, пов'язаних із цільовим призначенням та їх правовим режимом. Звернута увага на встановлення заборон у використанні земель територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Проаналізовано ряд обмежень з точки зору використання земель природно-заповідного фонду. Встановлено, що еколого-правові засади охорони земель природно-заповідного фонду реалізуються в процесі зонування земельних ділянок, внутрішнього функціонального зонування земель природно-заповідного фонду.

Звернута увага на правовий режим охоронних зон територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Охоронні зони встановлюються з метою запобігання негативного впливу на якісний стан земель природно-заповідного фонду. Обґрунтовано, що одним із чинників забезпечення еколого-правових вимог охорони земель природно-заповідного фонду виступає включення цих земель до екологічної мережі. Нагальним залишається необхідність збільшення площі національної екологічної мережі шляхом створення та розширення об'єктів природно-заповідного фонду. Актуальним залишається подальше удосконалення системи нормативно-правових актів, нормативних документів, нормативно-технічної документації у сфері правового регулювання екологічно обґрунтованого використання земель природно-заповідного фонду. Звернута увага на особливості відшкодування шкоди, заподіяної територіям та об'єктам природно-заповідного фонду.

За результатами проведеного дослідження сформульовані висновки, що засновані на положеннях чинного законодавства України, правової доктрини у сфері правового регулювання екологічних вимог використання та охорони земель природно-заповідного фонду.

Ключові слова: цінні землі, землі природно-заповідного фонду, території та об'єкти природно-заповідного фонду, охоронні зони, зонування земель, функціональне зонування, заборони та обмеження у землекористуванні.

The article considers and analyzes certain ecological and legal principles of protection of lands of the nature reserve fund. It is determined that the specified lands are of special value due to the presence of unique natural complexes, valuable objects, territories on them. It is determined that the requirements and features of the use and protection of lands of the nature reserve fund depend on the type of objects and territories of the nature reserve fund located on them, related to the intended purpose and their legal regime. Attention is paid to the establishment of prohibitions on the use of lands of territories and objects of the nature reserve fund. A few restrictions are analyzed from the point of view of the use of lands of the nature reserve fund. It is established that the ecological and legal principles of protection of lands of the nature reserve fund are implemented in the process of zoning of land plots, internal functional zoning of lands of the nature reserve fund.

Attention is paid to the legal regime of protection zones of territories and objects of the nature reserve fund. Protection zones are established to prevent negative impacts on the quality of the lands of the nature reserve fund. It is substantiated that one of the factors ensuring the ecological and legal requirements for the protection of lands of the nature reserve fund is the inclusion of these lands in the ecological network. The urgent need to increase the area of the national ecological network by creating and expanding the objects of the nature reserve fund remains. Further improvement of the system of regulatory legal acts, regulatory documents, regulatory and technical documentation in the field of legal regulation of the environmentally sound use of lands of the nature reserve fund remains relevant. Attention is drawn to the features of compensation for damage caused to territories and objects of the nature reserve fund.

Based on the results of the study, conclusions were formulated that are based on the provisions of the current legislation of Ukraine, legal doctrine in the field of legal regulation of environmental requirements for the use and protection of lands of the nature reserve fund.

Key words: valuable lands, lands of the nature reserve fund, territories and objects of the nature reserve fund, protected areas, land zoning, functional zoning, prohibitions and restrictions on land use.

Постановка проблеми. Згідно Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14) [1]. Проте, разом з тим, є окремі категорії та види земель, що становлять особливу цінність, зокрема, внаслідок наявності на них унікальних природних комплексів, цінних об'єктів, територій тощо. Чинне законодавство України (ст. 150 Земельного кодексу України [2]) до особливо цінних земель відносить й землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, що впливає на правову регламентацію особливостей їх використання та охорони. До складу природно-заповідного фонду України входять 8246 територій та об'єктів площею 3, 98 мільйонів гектарів (6,7 відсотка загальної площі країни) та 402,5 тисячі гектарів у межах акваторії Чорного моря [3]. Зазначається, що «частка земель природно-заповідного фонду в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості держав – членів Європейського Союзу, де частка таких земель становить у середньому 21 відсоток площі держав-членів Європейського Союзу» [3]. Відтак нагальною залишається проблема щодо збільшення площі земель під об'єктами природно-заповідного фонду.

Необхідність зазначеного обумовлюється також й факторами «недостатності існуючої законодавчої бази, відсутності чіткої визначеної стратегії розвитку заповідної справи, низького рівня фінансового та матеріально-технічного забезпечення і функціонування природно-заповідного фонду, невідповідності системи охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду тощо» [3]. Саме тому Концепцією Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель [4] в якості одного із шляхів розв'язання проблем визначена розробка напрямів охорони земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення.

Варто зауважити, що реалізація поставлених цілей також обумовлює удосконалення та запровадження системи нормативно-правових актів, нормативних документів, нормативно-технічної документації щодо використання та охорони земель природно-заповідного фонду. Відтак зазначене вище підкреслює актуальність виокремлення еколого-правових засад охорони земель природно-заповідного фонду як однієї із складових особливо цінних земель України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема еколого-правових засад використання та охорони

земель природно-заповідного фонду зумовлює науковий інтерес та зацікавленість багатьох представників земельно-правових та еколого-правових наук. Певні еколого-правові аспекти використання та охорони земель природно-заповідного фонду знаходили науково-теоретичне обґрунтування в працях таких науковців, як В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, Н.С. Гавриш, І.І. Каракаш, М.В. Краснова, А.М. Мірошніченко, В.В. Носік, М.В. Шульга та інших. Разом із тим, окремі еколого-правові аспекти використання та охорони земель природно-заповідного фонду не втрачають своєї актуальності та потребують подальших наукових досліджень.

Метою статті є акцентування уваги на дослідженні еколого-правових засад охорони земель природно-заповідного фонду.

Виклад основного матеріалу. У відповідності до положень ст. 43 Земельного кодексу України [2] землями природно-заповідного фонду виступають «ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду». Тобто, землями природно-заповідного фонду слід вважати: 1) найбільш цінні землі з природоохоронної, екологічної, естетичної, наукової та іншої точки зору; 2) які отримали статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Аналогічне розуміння земель природно-заповідного фонду вміщують й положення ст. 7 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [5].

Виходячи із змісту ст. 44 Земельного кодексу України, до земель природно-заповідного фонду за цільовим призначенням включаються: а) природні території та об'єкти, як то: землі природних заповідників, національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ; б) землі штучно створених об'єктів, а саме: ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово паркового мистецтва. Відтак наявність загальних рис правового режиму використання та охорони земель природно-заповідного фонду не виключає низки особливостей в режимі використання та охорони окремих складових. Тобто, вимоги та особливості використання та охорони окремих земель природно-заповідного фонду залежать від виду конкретних об'єктів та територій природно-заповідного фонду, що розташовані на тій чи іншій земельній ділянці.

З позицій чинного законодавства еколого-правові засади використання і охорони земель природно-заповідного фонду зумовлюються певними специфічними вимогами, пов'язаними із цільовим призначенням, ступенем цінності, режимом самих територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Згідно ч. 1 ст. 14 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду являє собою «сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності на таких територіях та об'єктах, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів».

Однією із еколого-правових засад використання та охорони зазначеної категорії земель слід вважати заборону діяльності, яка суперечить цільовому призначенню земельної ділянки або здійснює антропогенний вплив на якісний стан земель. Так, ч. 3 ст. 7 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» забороняється на землях природно-заповідного фонду будь-яка діяльність, яка «негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням».

Варто зауважити, що Законом України «Про природно-заповідний фонд України» найбільш суворіший режим щодо заборони господарської діяльності перебачений для земель природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків та інших. Зокрема, чинним законодавством на території природного заповідника будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню заповідника, здійснює шкідливий вплив на природні комплекси та об'єкти, а також порушує розвиток природних процесів, забороняється, а саме: «будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю природних заповідників, розведення вогнищ, влаштування місць відпочинку населення, стоянка транспорту, а також проїзд і прохід сторонніх осіб, прогін свійських тварин, проїзд механічних транспортних засобів, за винятком шляхів загального користування» та інші види діяльності (ч. 1 ст. 16 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»). При цьому, в окремих випадках для виконання, наприклад, наукових досліджень на землях природно-заповідного фонду на рівні нормативно-правових актів встановлюються певні засади їх провадження. Так, наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 29 жовтня 2015 року № 414 затверджено Положення про наукову та науково-технічну діяльність природних і біосферних заповідників та національних природних парків [6].

Вважаємо, що еколого-правові засади охорони земель природно-заповідного фонду простежуються у встановленні обмежень у використанні земель території та об'єктів природно-заповідного фонду. При цьому, згідно ч. 1 ст. 46-1 Земельного кодексу України землі територій та об'єктів природно-заповідного фонду використовуються з урахуванням обмежень у їх використанні, що визначаються Законом України «Про природно-заповідний фонд України», а також положеннями про ці території та об'єкти. Саме тому на законодавчому рівні виокремлюються допустимі види діяльності, а також певні вимоги та обмеження до такої діяльності. Зокрема, ч. 4 ст. 20 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» визначено, що одним із основних завдань, покладених на національні природні парки, є створення умов для організації туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах, але з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів. В той же час, наприклад, Положення про національний природний парк «Залісся», затверджене наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 31 січня 2022 року № 72 [7], у п. 3.5 наводить перелік визначених повноважень парку таких як: здійснювати будівництво лабораторних, житлових і господарських будівель (споруд), доріг, ліній електропередач, телефонного та радіозв'язку, інших інженерних мереж та об'єктів енергетики, у тому числі відновлювальних джерел енергетики; публікувати результати своїх наукових досліджень або оприлюднювати їх іншими способами; отримувати, передавати та поширювати наукову інформацію тощо, а також, зокрема, здійснювати інші види діяльності з урахуванням обмежень та заборон, передбачених законодавством.

Чинним земельним законодавством України передбачено ряд обмежень у використанні земель (ч. 2 ст. 111 Земельного кодексу України). Проте, з точки зору охорони земель природно-заповідного фонду, на наш погляд, можуть бути встановлені наступні обмеження у використанні земель зазначеної категорії, а саме: заборона на провадження окремих видів діяльності; заборона на зміну цільового призначення земельної ділянки, ландшафту; умова додержання природоохоронних вимог або виконання визначених робіт тощо. На науковому рівні звертається увага, що «додержання природоохоронних вимог передбачає встановлення додаткових обмежень,

наприклад, в охоронних договорах, що укладаються із власниками або користувачами земель природно-заповідного фонду та/або історико-культурного призначення» [8, с. 398]. Отже, перелік визначених ст. 111 Земельного кодексу України обмежень у використанні земель не є вичерпним.

Еколого-правові засади охорони земель природно-заповідного фонду простежуються в здійсненні зонування земельних ділянок. Варто зауважити, що при зонуванні земель встановлюються вимоги щодо допустимих видів забудови та іншого використання земельних ділянок у межах окремих зон (ч. 2 ст. 180 Земельного кодексу України). Зокрема, мова може йти про внутрішнє функціональне зонування земель природно-заповідного фонду. Так, згідно ст. 18 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» у межах земель біосферного заповідника встановлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання відповідно до функціонального зонування: 1) заповідна зона, яка включає території призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу, режим якої визначається до вимог, встановлених законодавством для природних заповідників; 2) буферна зона, яка включає території, виділені з метою запобігання негативного впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях, режим якої визначається відповідно до вимог, встановлених для охоронних зон природних заповідників; 3) зона антропогенних ландшафтів, що включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності, та в якій забороняється мисливство; 4) зони регульованого заповідного режиму, до складу яких включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони [5].

На територіях національних природних парків встановлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання таких функціональних зон як: заповідна зона; зона регульованої рекреації; зона стаціонарної рекреації; господарська зона. При цьому, згідно ч. 3 ст. 21 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», діяльність національного природного парку спрямовується на доведення площі заповідної зони національного природного парку до рівня не менше 20 % загальної площі, а внутрішнє функціональне зонування провадиться відповідно до положень та проектів організації територій окремих національних природних парків.

Отже, зонування земель природно-заповідного фонду має на меті охорону особливо цінних природних об'єктів, забезпечення екологічної безпеки для територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також запобігання негативному антропогенному впливу на зазначені території та підтримання екологічної рівноваги.

Також еколого-правовий аспект охорони земель природно-заповідного фонду зумовлює встановлення для даної категорії земель охоронних зон. Зокрема, «для забезпечення необхідного режиму охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників, запобігання негативному впливу господарської діяльності на прилеглих до них територіях установлюються охоронні зони» (ч. 1 ст. 39 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»). Тобто, охоронні зони довкола земель природно-заповідного фонду встановлюються з метою регулювання або заборони будь-якої господарської діяльності, що може заподіяти негативний вплив на порядок використання і охорони земель природно-заповідного фонду.

При цьому, згідно ч. 1 ст. 40 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» правовий режим охоронних зон територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається з урахуванням характеру господар-

ської діяльності на прилеглих територіях на основі оцінки її впливу на довкілля, що в подальшому враховується при розробці проектно-планувальної документації. Зазначена вимога обумовлюється тим, що вплив на довкілля спричиняє «наслідки для безпечності життєдіяльності людей та їхнього здоров'я, флори, фауни, біорізноманіття, ґрунту, повітря, води, клімату, ландшафту, природних територій та об'єктів...» (ст. 1 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» [9]). В юридичній літературі зазначається, що оцінка впливу на довкілля «спрямована на прийняття обґрунтованого, екологічно виваженого рішення щодо провадження планової діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з метою виключення або обмеження негативного впливу на навколишнє природне середовище, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, а також запобігання заподіяння екологічної шкоди» [10, с. 166-167].

Відтак охоронні зони слід розглядати як земельні ділянки із особливим режимом їх використання, які створюються навколо територій і об'єктів природно-заповідного фонду з метою їх охорони.

На законодавчому рівні закріплено, що охорона земель природно-заповідного фонду може здійснюватися шляхом включення цих земель до екологічної мережі (ст. 50 Закону України «Про охорону земель» [11]).

Екологічна мережа України (далі - екомережа) являє собою «єдину територіальну систему, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і підлягають особливій охороні» [12]. Включення територій та об'єктів природно-заповідного фонду до складових структурних елементів екологічної мережі, а також інші природні території та об'єкти, зокрема, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність, регламентовано й положеннями ст. 5 Закону України «Про екологічну мережу України» [12].

Варто зазначити, що збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів, у тому числі й об'єктів природно-заповідного фонду, на території екомережі є одним із принципів формування та охорони екологічної мережі. Чинне законодавство України засобом забезпечення формування, збереження та раціонального використання екомережі виокремлює проектування екомережі, однією із складових якого передбачено «розроблення рекомендацій щодо визначення режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, відновлюваних, буферних та сполучених територій, які пропонується створити» (ст. 14 Закону України «Про екологічну мережу України»).

В той же час, згідно ч. 1 ст. 18 Закону України «Про екологічну мережу України» включення «територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, до переліку територій та об'єктів екомережі не призводить до зміни режиму їх охорони та використання, визначеного відповідно до закону», тобто Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Отже, вважаємо, що еколого-правові засади охорони земель природно-заповідного фонду простежуються в тому, що землі зазначеної категорії одночасно можуть охоронятися як комплексний об'єкт охорони, тобто територія природно-заповідного фонду (Закон України «Про природно-заповідний фонд України»), а також як скла-

довий структурний елемент в екологічній мережі (Закон України «Про екологічну мережу України»). Саме тому Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [3] визначено, що «збільшення площі національної екомережі має насамперед відбуватися в результаті розширення існуючих та створення нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду», що сприятиме припиненню процесів погіршення стану навколишнього природного середовища.

Важливим еколого-правовим аспектом охорони земель природно-заповідного фонду слід вважати правову регламентацію особливостей застосування юридичної відповідальності за порушення режиму використання і охорони земель природно-заповідного фонду, а саме особливостей відшкодування заподіяної шкоди. Так, ч. 1 ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено, що «шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі» [13]. При цьому, застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від компенсації заподіяної шкоди. Згідно ст. 65 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» при визначенні розмірів шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про природно-заповідний фонд, її обчислення проводиться на підставі спеціальних такс.

Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 р. № 574 «Про затвердження спеціальних такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд» [14]

саме затверджені спеціальні такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду внаслідок порушення законодавства. Таким чином, особливості відшкодування шкоди, заподіяної територіям та об'єктам природно-заповідного фонду, обумовлюються в необхідності застосування таксового методу обчислення розміру збитків на основі вартості одиниці природного об'єкту, що передбачено спеціальними нормативно-правовими актами.

Висновки. Аналізуючи положення чинного законодавства України, правову доктрину, а також враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що еколого-правові засади охорони земель природно-заповідного фонду реалізуються у межах: 1) заборони діяльності, що суперечить цільовому призначенню земельної ділянки або здійснює антропогенний вплив на її якісний стан; 2) встановлення на нормативному рівні певних вимог для проведення наукових досліджень на землях природно-заповідного фонду; 3) встановлення вимог та обмежень до допустимих видів діяльності на землях природно-заповідного фонду; 4) специфічних вимог, пов'язаних із цільовим призначенням та правовим режимом територій та об'єктів природно-заповідного фонду; 5) здійснення зонування земель, зокрема, внутрішнього функціонального зонування земель із забезпеченням диференційованого режиму охорони, відтворення та використання певної території природно-заповідного фонду; 6) встановлення охоронних зон для забезпечення необхідного режиму охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду; 7) включення земель природно-заповідного фонду до екологічної мережі України; 8) застосування таксового методу обчислення розміру збитків, заподіяних одиниці природного об'єкту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.04.2025).
2. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 21.03.2025).
3. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 02.04.2025).
4. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель : розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-shvalennya-konceptiyi-zagalnodержavnoi-cilovoyi-programi-vikoristannya-ta-ohoroni-zemel-i190122-70> (дата звернення: 02.04.2025).
5. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 червня 1992 р. № 2456-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 502. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 24.03.2025).
6. Положення про наукову та науково-технічну діяльність природних і біосферних заповідників та національних природних парків : наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 29 жовтня 2015 р. № 414. *Офіційний вісник України*. 2015. № 95. Ст. 3270. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1444-15#Text> (дата звернення: 24.03.2025).
7. Положення про національний природний парк «Залісся» : наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 31 січня 2022 р. № 72. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/FN073227> (дата звернення: 25.03.2025).
8. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т.16 : Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. 696 с.
9. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (дата звернення: 02.04.2025).
10. Оверковська Т.К. Юридична природа оцінки впливу на довкілля. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 9. С. 160-169. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=efmapnp_2019_9_20
10. Про охорону земель : Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
11. Про екологічну мережу України : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1864-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 45. Ст. 502. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
12. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 02.04.2025).
13. Про затвердження спеціальних такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд : постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 р. № 574. *Офіційний вісник України*. 2022. № 41. Ст. 2224. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-2022-%D0%BF#n20> (дата звернення: 02.04.2025).

АДАПТАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА ТА ЕКСПОРТУ ОРГАНІЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ДО СТАНДАРТІВ ЄС**HARMONIZATION OF NATIONAL LEGISLATION REGARDING THE PRODUCTION AND EXPORT OF ORGANIC AGRICULTURAL PRODUCTS WITH EU STANDARDS**

**Хавалко О.В., аспірант кафедри соціального права
Львівський національний університет імені Івана Франка**

Стаття присвячена комплексному аналізу актуального стану та перспектив удосконалення правового забезпечення органічного сільськогосподарського виробництва й експорту в Україні, особливо в контексті євроінтеграційних процесів та безпрецедентних викликів, спричинених повномасштабною війною. Актуальність теми підкреслюється парадоксальною ситуацією: незважаючи на значне зростання площі органічних земель та кількості органічних господарств, спостерігається суттєве падіння експорту. Основними причинами є логістичні труднощі, загострені війною (зокрема, проблеми на кордонах), та недосконалість національного законодавства, що потребує глибокої гармонізації зі стандартами ЄС, враховуючи низький рівень використання потенціалу (лише близько 1% угідь).

Метою дослідження є визначення конкретних шляхів та формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання виробництва, сертифікації, транспортування та збуту органічної продукції для повної відповідності нормам ЄС, зокрема ключовому Регламенту (ЄС) № 2018/848. Проведено аналіз чинного українського законодавства (включаючи Закон №2496-VIII), виявлено його невідповідності європейським стандартам у частині деталізації правил виробництва, переходу від режиму еквівалентності до режиму відповідності при експорті, організації державного контролю (нагляду) та забезпечення простежуваності продукції. Розглянуто рекомендації Європейської Комісії та реакцію України (схвалення Стратегії розвитку сільського господарства).

Ідентифіковано ключові проблеми: недостатня деталізація підзаконних актів (особливо правил виробництва, зберігання, транспортування); неефективність системи контролю через брак ресурсів, кваліфікованих інспекторів та акредитованих органів сертифікації; відсутність чітких ризик-орієнтованих методик контролю; низька обізнаність виробників. Запропоновано комплексні заходи: розробка та затвердження детальних правил органічного виробництва, що дзеркально відображають Додаток II Регламенту ЄС; вдосконалення процедур сертифікації; посилення державного контролю на основі ризик-орієнтованого підходу та чітких методик; впровадження надійної системи простежуваності (аналогічної TRACES NT); спрощення експортних процедур з урахуванням вимог режиму відповідності; посилення інституційної спроможності (навчання, підтримка).

Обґрунтовано, що лише комплексний підхід, який поєднує глибоку гармонізацію законодавства та ефективні інституційні реформи, дозволить Україні реалізувати значний експортний потенціал органічного сектору, розвинути внутрішній ринок та зміцнити національну продовольчу безпеку, успішно просуваючись шляхом європейської інтеграції.

Ключові слова: органічне виробництво, продовольча безпека, сталий розвиток, аграрний ринок, експорт сільськогосподарської продукції, гармонізація законодавства, сертифікація.

This article provides a comprehensive analysis of the current state and prospects for improving the legal framework for organic agricultural production and export in Ukraine, especially in the context of European integration processes and the unprecedented challenges caused by the full-scale war. The topic's relevance is highlighted by a paradoxical situation: despite significant growth in the organic land area and the number of organic farms, a substantial decline in exports is observed. The main reasons are logistical difficulties exacerbated by the war (particularly border issues) and imperfections in national legislation, which requires deep harmonization with EU standards, considering the low potential utilization (only about 1% of farmland).

The research aims to identify specific ways and formulate proposals for improving the legal regulation of the production, certification, transportation, and sale of organic products to ensure full compliance with EU norms, particularly the key Regulation (EU) No 2018/848. An analysis of current Ukrainian legislation (including Law No 2496-VIII) was conducted, revealing its non-compliance with European standards regarding the detail of production rules, the transition from the equivalence regime to the compliance regime for exports, the organization of state control (supervision), and ensuring product traceability. The recommendations of the European Commission and Ukraine's response (approval of the Strategy for the Development of Agriculture) are considered.

Key problems identified include: insufficient detail in bylaws (especially rules for production, storage, transportation); inefficiency of the control system due to a lack of resources, qualified inspectors, and accredited certification bodies; the absence of clear risk-based control methodologies; and low producer awareness. Comprehensive measures are proposed: the development and approval of detailed organic production rules mirroring Annex II of the EU Regulation; improving certification procedures; strengthening state control based on a risk-oriented approach and clear methodologies; implementing a reliable traceability system (analogous to TRACES NT); simplifying export procedures considering compliance regime requirements; and strengthening institutional capacity (training, support).

It is substantiated that only a comprehensive approach, combining deep legislative harmonization and effective institutional reforms, will allow Ukraine to realize the significant export potential of the organic sector, develop the domestic market, and strengthen national food security, successfully advancing on the path of European integration.

Key words: organic production, food security, sustainable development, agricultural market, export of agricultural products, harmonization of legislation, certification.

Актуальність теми. Динаміка ринку органічної сільськогосподарської продукції в Україні з року з рік демонструє зростання, однак геополітичні та економічні умови суттєво впливають на показники торгівлі. Зрештою, глобальний ринок органічної сільськогосподарської продукції зростає теж, а особливо у країнах ЄС. Зважаючи на те, що Україна обрала євроінтеграційний курс, відповідність органічного виробництва стандартам ЄС має значний вплив на подальший шлях євроінтеграції України.

Постановка проблеми. Порівнюючи статистичні дані Дослідного інституту органічного сільського господарства (FiBL) за результатами 2022 та 2023 років, можна зробити

висновок, що площа органічних сільськогосподарських земель в Україні лише за цей період збільшилась майже удвічі: з 0.64% до 1.14% [1]. Будучи у стані війни, Україна демонструє значне зростання органічного виробництва, досягнувши позначки майже у півмільйона органічних земель. Незважаючи на об'єми виробництва, експорт органічної сільськогосподарської продукції знизився. Основною причиною є складнощі, які виникли у логістиці через війну. За результатами дослідження поточного стану, планів та потреб українських експортерів органічної продукції станом на січень 2025 року, 60% експортерів стикаються з логістичними труднощами, особливо на

польському кордоні, тому вирішення проблем постання значно сприятиме розвитку експорту [2]. Вагомий вплив на вищевикладені проблеми має недосконалість існуючого правового регулювання, яке слід адаптувати до стандартів ЄС.

Метою статті є визначення шляхів удосконалення правового забезпечення виробництва та транспортування органічної сільськогосподарської продукції, узгодження відповідного національного законодавства з нормами ЄС. Завданнями статті будуть: аналіз правового забезпечення у сфері органічного виробництва в Україні, дослідження нормативної бази ЄС у цій сфері, проведення порівняльного аналізу, виявлення проблем щодо гармонізації, а також формулювання пропозицій по вдосконаленню національного аграрного законодавства в контексті євроінтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток та функціонування органічного сільськогосподарського виробництва є предметом дослідження багатьох науковців у сфері географії та економіки. Зокрема, Ю. В. Негода проаналізувала тенденції змін експорту органічної продукції в умовах воєнного часу. Р. Тіміш здійснив глибокий аналіз впливу розвитку органічного виробництва на забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні. Значний внесок у дослідження юридичних проблем розвитку сільського господарства в Україні зробила Х. А. Григор'єва, яка опублікувала дві монографії, присвячені аналізу законодавчого забезпечення державної підтримки сільського господарства та продовольчої безпеки в Україні [3, 4]. В основу дослідження покладено аналіз матеріалів міжнародного дослідного інституту органічного сільського господарства (FiBL), даних Міністерства аграрної політики та продовольства України та аналітичних матеріалів інших міжнародних інституцій, зокрема, Європейської Комісії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на загальновідоме розуміння того, що Україна є одним з найбільших виробників органічної продукції, цікавим фактом є те, що лише близько одного відсотка сільськогосподарських угідь використовується для виробництва органічної продукції рослинництва [2]. З цього можемо зробити проміжний висновок, що Україна, не використовуючи весь свій потенціал, вже досягла вражаючих показників. Зокрема, за даними щорічного дослідження, проведеного за сприяння FiBL, Україна стала третім за об'ємом поставачальником органічної продукції до ЄС, значною мірою завдяки збільшенню поставок органічної сої, пшениці та кукурудзи. FiBL зауважив, що продукція у співмірному розмірі тій, яка раніше доставлялась морем здебільшого до США, у зв'язку з блокування портів через війну, транспортувалась до Європи баржами та по суші [5, с. 214]. У іншому звіті FiBL відзначає, що хоч розмір органічного сільськогосподарського ринку в Україні позитивно змінився, все ж війна вплинула саме на експорт, зокрема у 2023 році він впав на 32% [6, с. 46]. Цікавим фактом є те, що у відсотковому співвідношенні кількість органічних сільськогосподарських господарств в Україні збільшилась на 78% у 2022–2023 роках [6, с. 174]. Наведений аналіз статистичних даних переконливо ілюструє парадоксальну ситуацію в органічному секторі України станом на зараз. Дані доводять позитивну внутрішню динаміку сектору та інтерес виробників до органічного господарювання навіть у надскладних умовах повномасштабної війни, яка суттєво вплинула на логістику та обсяги експорту.

Враховуючи вищевикладене вважаємо, що для підтримки органічних виробників та розвитку цього напрямку аграрного виробництва необхідно створювати сприятливе правове регулювання, що дасть змогу реалізувати весь потенціал. Вдосконалення законодавчої бази, усунення бар'єрів та створення стимулів можуть стати потужним поштовхом для подальшого масштабування органічного

виробництва в Україні, що матиме значний економічний та екологічний ефект. Аналогічна візія щодо розвитку органічного виробництва закріплена у Національній економічній стратегії на період до 2030 року, де безпосередньо згадується, що для забезпечення виконання стратегічної цілі «забезпечення гравців ринку якісною інфраструктурою» держава збільшить площі земель з органічним статусом до не менш як трьох відсотків від загальної площі сільськогосподарських угідь [7].

Становлення та розвиток правового поля для органічного сільськогосподарського виробництва в Україні є відносно новим, але динамічним процесом, що значною мірою обумовлений євроінтеграційними прагненнями держави та зростаючим попитом на органічну продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Довгий час ця сфера функціонувала переважно на основі міжнародних стандартів та вимог країн-імпортерів, зокрема ЄС, що створювало певну правову невизначеність для національних операторів ринку.

Одним із ключових етапів у становленні національної системи правового регулювання стало прийняття Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» від 10.07.2018 р. №2496-VIII. Цим законом було закладено основу для розвитку галузі, встановлено основні терміни, принципи, вимоги щодо виробництва, сертифікації, маркування та державного контролю. Ухвалення Закону зумовило прийняття низки підзаконних актів, зокрема порядку сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції. Як відзначає Т. О. Коваленко, це дозволило створити базову національну законодавчу рамку, що є передумовою для розвитку внутрішнього ринку та систематизації експортних процедур. Було закладено основи для функціонування національної системи сертифікації та державного контролю, що є важливим сигналом для міжнародних партнерів щодо намірів України інтегруватись у світовий органічний ринок на основі чітких правил [8].

Зважаючи на активний розвиток органічного сільського господарства та постійні зміни у правовому регулюванні в країнах ЄС, важливо регулярно моніторити ці процеси, щоби забезпечити відповідність національного законодавства європейським стандартам. Висновки науковців та звіти міжнародних організацій свідчать про наявність суттєвих прогалин та недоліків, які стримують розвиток сектору та ускладнюють процес гармонізації з нормами ЄС.

Щорічні звіти Європейської Комісії щодо України в рамках Пакету розширення є ключовим джерелом аналізу задля подальшого вдосконалення національного законодавства у контексті євроінтеграції. Зокрема, у звіті за 2024 рік стосовно органічного сільськогосподарського виробництва згадується, що законодавство України потребує подальшого узгодження з нормами ЄС. Комісія зауважила, що Україна потребує посилення моніторингу і контролю за органічним виробництвом, а також вироблення механізмів прозорості та простежуваності етапів виробництва та збуту продукції. Також Європейська комісія звертає увагу, що законодавство щодо якості, зокрема щодо сертифікації та маркування, продовжує узгоджуватися із законодавством ЄС, однак органи сертифікації та їх можливості щодо ефективної діяльності потребують удосконалення [9, с. 88].

Європейська Комісія надала й рекомендації щодо подальшого узгодження законодавства, які потрібно врахувати, а саме:

1) необхідності ухвалення та впровадження Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на період до 2030 року; посилення адміністративної спроможності для її реалізації та продовження узгодження з *acquis* ЄС (правом Європейського Союзу);

2) забезпечити імплементацію законодавства щодо Державного аграрного реєстру та використання цього реєстру для всіх програм підтримки сільського господарства та розвитку сільських територій;

3) розвинути мережу даних щодо сталого розвитку фермерських господарств (FSDN – Farm Sustainability Data Network) [9, с. 18-19].

Україна оперативним чином реагує на ці зауваження, демонструючи готовність ухвалювати відповідні рішення. Так, Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1163-р від 15 листопада 2024 року було схвалено Стратегію розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затверджено операційний план заходів з її реалізації у 2025–2027 роках [10]. Операційний план щодо реалізації стратегії містить детальні заходи з чіткими строками виконання та відповідальними за це органами. Зокрема, виправлення згадуваних Європейською Комісією зауважень згадано у заходах теж.

Водночас, іншою проблемою, яку можна виділити, проаналізувавши зміни національного законодавства у сфері органічного сільськогосподарського виробництва, є недостатня деталізація підзаконних актів та процедур. Наприклад, процедури здійснення державного контролю (нагляду) Держпродспоживслужбою потребують чіткіших інструкцій та критеріїв ризику, адаптованих до специфіки органічного виробництва. Також існує потреба в оновленні та деталізації правил виробництва, які б повністю відповідали додатковим та імплементаційним актам ЄС до Регламенту 2018/848.

Окремо слід проговорити більш практичну проблему, про яку згадується у звіті Європейської Комісії, щодо ефективності контролю та нагляду Держпродспоживслужбою за операторами ринку та за діяльністю акредитованих органів сертифікації. Відсутність достатньої кількості кваліфікованих інспекторів, брак ресурсів для проведення лабораторних досліджень знижують ефективність системи та створюють ризики для довіри до української органічної продукції. Станом на листопад 2024 року Мінагрополітики поінформувало, що наразі тільки 40 осіб отримали свідоцтво інспектора з органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, а Національне агентство з акредитації України акредитувало лише 2 органи сертифікації [2]. Вважаємо, що цього недостатньо для оптимального проходження процедури сертифікації у сфері органічного виробництва.

Основоположним законодавчим актом щодо органічного виробництва в межах ЄС є Регламент ЄС Європейського Парламенту № 2018/848 від 30 травня 2018 року про органічне виробництво та маркування органічної продукції (*далі* – «Регламент»). У контексті адаптації українського законодавства до цього Регламенту слід зауважити декілька ключових положень, що стосуються системи контролю та імпорту з третіх країн. Так, система контролю ЄС базується на ризик-орієнтованому підході. Це означає, що контроль здійснюється на основі оцінки ризиків порушень, однак включає щорічну фізичну перевірку усіх операторів (з можливими винятками для операторів з низьким ризиком за певних умов) [11, ст. 38]. Загальні засади здійснення контролю та нагляду закріплені у національному законодавстві у формі планових та позапланових перевірок [12], однак деталізація методології щодо оцінки ризиків потребує вдосконалення, як і безпосередньо процедури проведення таких перевірок посадовими особами Держпродспоживслужби, які уповноважені здійснювати контроль. Зауважимо, що в умовах воєнного стану заборонено здійснення планових перевірок господарської діяльності.

Щодо імпорту з третіх країн, то саме у цій частині відбулися суттєві зміни порівняно з попереднім Регламентом № 834/2007. Статтею 46 Регламенту передбачено два основні механізми імпорту органічної продукції в ЄС. По-перше, відбувся перехід від режиму еквівалентності

до відповідності (*compliance regime*). Відповідно до цього режиму органічна продукція з третіх країн може імпортуватися, якщо вона була вироблена відповідно до правил, еквівалентних правилам ЄС, та була сертифікована органом контролю або контролюючим органом, визнаним ЄС для сертифікації на відповідність правилам ЄС для цілей експорту до ЄС [11].

Для визнання відповідності органічних стандартів та систем контролю допускається укладення торговельних угод між ЄС та третіми країнами. Можливий плавний перехід, якщо третя країна раніше була визнана еквівалентною відповідно до старого Регламенту, однак очікується перехід на нові стандарти. Для України поточний регламент означає поступовий відхід від визнання еквівалентності національних систем до вимоги прямої відповідності правилам ЄС. Таким чином, для експорту органічної продукції з України до ЄС у довгостроковій перспективі буде недостатнім мати власне національне законодавство, яке гармонізоване з європейським. Тепер вже продукція повинна бути сертифікована органом контролю, який визнаний Європейською Комісією саме для цілей сертифікації продукції з України на відповідність Регламенту для експорту до ЄС.

Отож, нами було проаналізовано стан законодавства у сфері виробництва та експорту органічної сільськогосподарської продукції у його загальних рисах, а саме з посиланням на концептуальні засади, що його формують, в Україні та країнах ЄС. Враховуючи виявлені розбіжності та виклики, а також подальшу інтеграцію України в ЄС, необхідним є вжиття комплексних заходів для удосконалення правового та інституційного забезпечення органічного сектору. Ці заходи мають бути спрямовані на повну гармонізацію з Регламентом та створення сприятливих умов для сталого розвитку галузі.

Задля вдосконалення національного законодавства у сфері органічного землеробства варто розпочати з деталізації вимог до органічного виробництва, переробки, зберігання та транспортування продукції. Слід розробити та затвердити, або оновити існуючі детальні правила органічного виробництва, які б дзеркально відображали положення Додатку II до Регламенту. Це стосується специфічних вимог до рослинництва (включаючи правила використання насіння та дозволених засобів), тваринництва, аквакультури, переробки, зберігання та транспортування для запобігання змішуванню органічної продукції з неорганічною або забрудненню пестицидами. Чітке законодавче врегулювання вимог до зберігання та транспортування органічної продукції є також критично важливим для подолання логістичних викликів, особливо в умовах воєнного стану, забезпечуючи збереження якості продукції при зміні маршрутів та умов перевезення. Зокрема, висновок щодо важливості подолання логістичних викликів можна зробити на підставі аналізу аналітичних матеріалів Київської школи економіки [13, с. 20-22].

Додатково слід переглянути поточні механізми державного контролю. Держпродспоживслужба повинна розробити та затвердити детальні методики та процедури здійснення державного контролю, засновані на ризик-орієнтованому підході, що відповідає статті 38 Регламенту ЄС № 2018/848. Це включає розробку критеріїв ризику та періодичності перевірок. Систему санкцій за порушення органічного законодавства повинна забезпечити пропорційність, дієвість та стримуючий ефект відповідно до принципів статей 41, 42 Регламенту ЄС № 2018/848.

Висновки. Для подальшого сталого розвитку органічного сектору, реалізації його експортного потенціалу та зміцнення позицій на ринку ЄС, а також для посилення внеску в національну продовольчу безпеку, Україні необхідне комплексне вдосконалення правового забезпечення. Як було обгрунтовано, це вимагає не лише внесення конкретних, деталізованих змін до законодавства, спрямованих на повну гармонізацію з Регламентом ЄС № 2018/848,

але й паралельного здійснення низки інституційних та організаційних заходів. До них належать: посилення адміністративної спроможності контролюючих органів, підвищення кваліфікації персоналу, налагодження ефективного обміну інформацією та впровадження дієвих програм державної підтримки виробників.

Успішна реалізація запропонованих шляхів та пропозицій дозволить не лише виконати євроінтеграційні зобов'язання, але й створити сприятливе середовище для функціонування та зростання конкурентоспроможного органічного сектору України, здатного забезпечувати якісною продукцією як внутрішніх, так і зовнішніх споживачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. FiBL (2025): Area data on organic agriculture in Ukraine 2022-2023. URL: <https://statistics.fibl.org/data-info-and-use.html>
2. Органічне виробництво в Україні. URL: <https://minagro.gov.ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini>
3. Григор'єва Х. Продовольча безпека України: удосконалення законодавства в умовах воєнних, євроінтеграційних та екологічних викликів : монографія / Христина Григор'єва. – Луцьк : Вежа-Друк, 2024. – 228 с.
4. Григор'єва Х. Законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства України в умовах війни та післявоєнного відновлення: продовольчий вимір : монографія / Христина Антонівна Григор'єва. – Луцьк : Вежа-Друк, 2025. – 304 с.
5. The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2024. URL: https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1747-organic-world-2024_light.pdf
6. The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2025. URL: <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1797-organic-world-2025.pdf>
7. Національна Економічна Стратегія на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>
8. Правове регулювання сертифікації та обігу органічної продукції. URL: <https://statistics.fibl.org/data-info-and-use.html>
9. 2024 Communication on EU enlargement policy. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf
10. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Розпорядження КМУ від 15.11.2024 № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>
11. Регламент (ЄС) 2018/848 Європейського Парламенту та Ради від 30 травня 2018 року про органічне виробництво та маркування органічної продукції та про скасування Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018R0848>
12. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 5.04.2007 р. № 877-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>
13. Ukraine Wheat Flour And Sunflower Oil Value Chains.: <https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000158232/download/>

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/55>

ІНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИЗМУ В ЄС: ВИКЛИКИ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

INSTITUTIONAL REFORM OF THE ANTI-MONEY LAUNDERING AND COUNTERING THE FINANCING OF TERRORISM SYSTEM IN THE EU: CHALLENGES AND INFLUENCE ON UKRAINE

Біла В.Р., д.ю.н., доцент,
професор кафедри фінансового та податкового права
Державний податковий університет

Бондарчук В.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри фінансово-економічної безпеки
Національна академія Служби безпеки України

Посилення ризиків негативного впливу протиправної діяльності з легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування поширення зброї масового знищення на фінансову систему Європейського Союзу (далі – ЄС), усвідомлення недосконалостей чинної системи запобігання та протидії зумовили прийняття пакету нормативно-правових актів вторинного права ЄС щодо посилення заходів фінансового моніторингу. Частиною цієї реформи стало утворення нового органу у сфері запобігання та протидії ЄС AMLA з наднаціональною юрисдикцією. До основних повноважень AMLA віднесено здійснення фінансового моніторингу щодо низки зобов'язаних суб'єктів, у діяльності яких вбачається високі ризики легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, забезпечення високих стандартів фінансового моніторингу та єдності практик правозастосування у сфері запобігання та протидії в державах-членах ЄС, а також підтримку діяльності підрозділів фінансової розвідки, посилення їх координації та обміну інформацією як між ПФР, так і між ПФР та іншими компетентними органами. Амбітні очікування від діяльності AMLA в той же час зумовлюють низку викликів у його діяльності, що стосуються: забезпечення балансу між обсягом та деталізацією інформації про фінансові операції як частини високих стандартів фінансового моніторингу та навантаження на підрозділи фінансової розвідки держав членів ЄС, дотримання процесуальних гарантій та законодавства у сфері захисту персональних даних осіб, щодо яких здійснюється транскордонне дослідження, подолання негативного впливу децентралізації правил фінансового моніторингу, що буде ускладнене через наявність національного законодавства та пріоритетів у сфері запобігання та протидії. Для України зазначений пакет реформ у сфері запобігання та протидії є обов'язковим внаслідок євроінтеграційних зобов'язань. Із утворенням AMLA вочевидь вже буде не достатньо адаптувати правила фінансового моніторингу у Базовому законі. Йдеться про інституційні та функціональні зміни у взаємодії національного підрозділу фінансової розвідки як із національними суб'єктами запобігання та протидії, так і з відповідними суб'єктами ЄС.

Ключові слова: запобігання та протидія, фінансова розвідка, фінансування тероризму, легалізація доходів.

The increasing risks of the negative impact on the financial system of the European Union (hereinafter referred to as the EU) caused by money laundering, financing of terrorism and financing of proliferation of weapons of mass destruction, awareness of the shortcomings of the current system of prevention and counteraction led to the adoption of a package of secondary EU law's legal acts on strengthening financial monitoring measures. Part of this reform was the creation of a new body in the field of prevention and counteraction of the EU AMLA with supranational jurisdiction. The main powers of the AMLA include the implementation of financial monitoring of a number of obliged entities, in whose activities high risks of legalization of proceeds from criminal activities are seen, ensuring high standards of financial monitoring and unity of law enforcement practices in the field of prevention and counteraction in the EU Member States, as well as supporting the activities of financial intelligence units, strengthening their coordination and exchange of information both between the FIU and between the FIU and other competent authorities. Ambitious expectations from the AMLA's activities at the same time lead to a number of challenges in its activities, relating to: ensuring a balance between the volume and detail of information on financial transactions as part of high standards of financial monitoring and the burden on the financial intelligence units of the EU Member States, compliance with procedural guarantees and legislation in the field of personal data protection of persons subject to cross-border investigation, overcoming the negative impact of decentralization of financial monitoring rules, which will be complicated by the presence of national legislation and priorities in the field of prevention and counteraction. For Ukraine, the specified package of reforms in the field of prevention and counteraction is mandatory due to European integration obligations. With the formation of the AMLA, it will obviously no longer be enough to adapt the financial monitoring rules in the Basic Law. We are talking about institutional and functional changes in the interaction of the national financial intelligence unit with both national entities of prevention and counteraction, and with relevant EU authorities.

Key words: prevention and counteraction, financial intelligence, terrorism financing, money laundering.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації фінансових потоків проблема легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування тероризму набуває критичного значення. Терористичні угруповання використовують складні фінансові схеми, віртуальні активи, анонімні перекази та нелегальні фінансові послуги для фінансування своєї діяльності, що створює

серйозні загрози міжнародній безпеці. Боротьба з цими явищами вимагає ефективної взаємодії держав, міжнародних організацій та фінансових установ.

У 2024 році Європейський Парламент та Рада Європейського Союзу (далі – ЄС) ухвалили низку нових Директив та Регламентів ЄС, що значно посилюють правила протидії використанню фінансової системи ЄС для цілей

легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та розповсюдження зброї масового знищення [1–4]. Зокрема, згадуваними актами вторинного права ЄС вносяться зміни (в частині розкриття інформації про кінцевого бенефіціарного власника), а з 2027 року скасовується Директива ЄС 2015/849 [5]. Крім того утворюється новий Орган з протидії відмиванню коштів та протидії фінансуванню тероризму (The Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism (далі – AMLA) з наднаціональною юрисдикцією [1].

Зазначені зміни безпосередньо впливатимуть на національну систему запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансуванні поширення зброї масового знищення (далі – запобігання та протидія) в силу норми ч. 1 ст. 459 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), згідно з якою «сторони вживають ефективних заходів з метою попередження та боротьби із шахрайством, корупцією та іншою нелегальною діяльністю, *inter alia* шляхом взаємної адміністративної допомоги та спільної правової підтримки у сферах, охоплених цією Угодою» [6]. Отже, нові правила ЄС у сфері запобігання та протидії повинні будуть адаптовані у нормах Закону України № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансуванні поширення зброї масового знищення» (далі – Базовий закон) [7]. Крім того, утворення AMLA, як органу що, серед іншого, здійснюватиме координацію співпраці підрозділів фінансової розвідки (далі – ПФР) держав-членів ЄС, зумовить необхідність перегляду процесів взаємодії в національній системі фінансового моніторингу.

Огляд останніх досліджень та публікацій. Зважаючи на достатньо невеликий період, що минув з часу прийняття в ЄС пакету реформ у сфері запобігання та протидії, в українській науковій літературі відсутні публікації, присвячені викликам у діяльності нового органу наднаціональної юрисдикції у сфері запобігання та протидії. В той же час дослідники з держав-членів ЄС вже активно працюють над вивченням впливу AMLA на систему запобігання та протидії як ЄС, так і окремих його держав-членів.

Так, Andrea Minto та Thomaz de Arruda дослідили відмінності нової системи запобігання та протидії від попередньої, а також правила й обмеження AMLA у застосуванні національного законодавства відповідно до частини 6 статті 5 Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2024/1620 від 31 травня 2024 року (далі – Регламент 2024/1620) [8].

Stanisław Tosza та Olivier Voordeckers характеризують запроваджену в ЄС реформу запобігання та протидії як амбітну, що відрізняється від попереднього варіанту двома визначальними рисами: основні правила запобігання та протидії вперше регулюватимуться регламентом ЄС прямого застосування; компетенція щодо забезпечення виконання цих правил буде реалізована органом ЄС (AMLA) з прямими повноваженнями щодо прийняття рішень [9].

Oldrich Bures [10] також розглядає згадувану реформу системи запобігання та протидії ЄС як визначний та безпрецедентний крок вперед у зусиллях ЄС щодо протидії фінансуванню тероризму. Дослідник зазначає, що до заснування AMLA заходи ЄС щодо боротьби з тероризмом були мали фрагментарний характер, а їх реалізація в різних країнах-членах ЄС відбувалося нерівномірно через відмінність національного законодавства та практики його застосування, а також відсутність нагляду за виканням цих правил.

В той же час, у вказаних працях вказується про низку викликів у діяльності AMLA, зокрема щодо можливості

розбудови належної взаємодії у системі запобігання та протидії, що є одним із основних завдань цього органу ЄС.

Отже, **метою** нашого дослідження є аналіз завдань та повноважень AMLA, як складових його компетенції, а також викликів у їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Як було вказано вище, регламентом 2024/1620 було утворено новий орган запобігання та протидії – AMLA [1]. В обґрунтування такого рішення було покладено те, що країни-члени ЄС застосовують різні підходи до компетенції підрозділів фінансової розвідки (далі – ПФР) та процедур фінансового моніторингу, що не лише ускладнює координацію між національними ПФР, однак й створює загрози для ефективності функціонування системи запобігання та протидії [1]. Недоліки в організації фінансового моніторингу однієї країни можуть створювати ризики для функціонування всієї системи запобігання та протидії ЄС [11].

Oldrich Bures зазначає, що створення AMLA свідчить про визнання ЄС необхідності посилення координації зусиль та гармонізації правил запобігання та протидії між державами-членами ЄС: «Запровадивши «єдиний збірник правил ЄС» та надаючи AMLA наглядові повноваження над високоризиковими зобов'язаними суб'єктами, ЄС прагне подолати фрагментарний характер правового регулювання запобігання та протидії, посилити моніторинг фінансової діяльності та покращити обмін інформацією між суб'єктами первинного та державного фінансового моніторингу» [10]. На думку дослідника створення AMLA не лише наступний крок у вдосконалення системи запобігання та протидії, але й «ідеологічний зсув» в усвідомленні фінансування тероризму як транснаціональної проблеми, що вимагає гармонізованих транскордонних рішень, зокрема запровадження певного наднаціонального нагляду, гармонізації правил застосування законодавства у сфері запобігання та протидії, вдосконалення процедур та підходів до обміну інформацією [10].

Так, згідно з частиною 3 статті 1 Регламенту 2024/1620 метою діяльності AMLA є захист суспільних інтересів, стабільності та цілісності фінансової системи ЄС та належного функціонування внутрішнього ринку, що здійснюється через: запобігання використанню фінансової системи ЄС для цілей легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму (далі – ML/TF); сприяння в ідентифікації та оцінці внутрішніх ризиків та загроз ML/TF, так само як і зовнішніх загроз, що впливають або можуть впливати на внутрішній ринок ЄС; забезпечення високих стандартів фінансового моніторингу у сфері запобігання та протидії в ЄС; сприяння гармонізації практик ПФР держав-членів ЄС у сфері запобігання та протидії в ЄС, зокрема щодо виявлення підозрілих фінансових операцій (діяльності); підтримку та координацію обміну інформацією між ПФР, а також ПФР та іншими компетентними органами [1].

Варто вказати, що останнє питання є одним із ключових в діяльності Регламенту 2024/1620, можемо виокремити такі завдання, спрямовані на розбудову належної системи координації та обміну інформацією між усіма залученими до системи запобігання та протидії ЄС суб'єктами: запобігання та протидії; суб'єктів фінансового моніторингу держав-членів ЄС запобігання та протидії; запобігання та протидії запобігання та протидії Додатково AMLA виявляє прогалини у застосуванні органами публічної адміністрації, що здійснюють нагляд за саморегулювними організаціями, законодавства ЄС щодо запобігання та протидії, надає рекомендації щодо подолання цих прогалин, а у разі виявлення порушень – видає попередження про необхідність вжиття заходів із їх усунення.

Відносно ПФР держав-членів ЄС AMLA володіє дещо ширшим функціоналом: не лише підтримує в актуальному стані перелік ПФР держав-членів ЄС, однак і здійснює моніторинг змін законодавства про діяльність ПФР,

а також законодавства у сфері запобігання та протидії; сприяє вдосконаленню взаємодії та скоординованій діяльності ПФР, зокрема ідентифікації та спільному аналізу у транскордонних справах; проводить аналіз діяльності ПФР з метою забезпечення узгодженості та ефективності їх діяльності у сфері запобігання та протидії, виявляє кращі практики; розробляє аналітичні інструменти, зокрема з використанням штучного інтелекту, інші ІТ інструменти, забезпечує їх доступність для ПФР, а також забезпечує безпечний обмін інформацією, зокрема через платформу FIU.net., готує та координує оцінку та стратегічний аналіз загроз, ризиків і методів ML/TF, визначених ПФР; виконує функції медіації за запитом ПФР [1].

Такий широкий спектр повноважень вимагає належного процедурного та організаційного забезпечення. Саме в цій площині дослідники вбачають найбільшу кількість ризиків. Так у частині гармонізації законодавства у сфері фінансового моніторингу та практики його застосування, зокрема з використанням штучного інтелекту, інші ІТ інструменти, забезпечує їх доступність для ПФР, а також забезпечує безпечний обмін інформацією, зокрема через платформу FIU.net., готує та координує оцінку та стратегічний аналіз загроз, ризиків і методів ML/TF, визначених ПФР; виконує функції медіації за запитом ПФР [1].

Власне запровадження високих стандартів фінансового моніторингу є ще одним ризиком у діяльності AMLA, якому буде необхідно віднайти баланс між ступенем деталізації інформації про фінансові операції та навантаженням на національні ПФР. На сьогодні суб'єкти первинного фінансового моніторингу скоріше уникають ризиків (через відмову у наданні фінансових послуг певним категоріям клієнтів або подання великої кількості повідомлень про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу тощо), ніж управляють ними [10].

Оскільки одним із основних завдань AMLA є забезпечення координації між ПФР держав-членів ЄС, викликами у його діяльності стануть і засоби ефективної взаємодії, що повинні обиратись із врахуванням процесуальних гарантій та захисту персональних даних осіб, щодо яких, наприклад, проводиться спільне дослідження [12]. Крім того звертається увага на недоцільності побудови субординаційних зв'язків між AMLA та ПФР держав-членів ЄС, останні повинні мати можливість щонайменше вносити свої пропозиції для прийняття рішень [13].

Висновки. Утворення AMLA є не стільки посиленням заходів у сфері запобігання та протидії, скільки віддзеркаленням у праві ЄС зміни усвідомлення про проблему ML/TF. Транскордонний характер ML/TF вимагає консолідації зусиль й відповідного інституційного забезпечення на наднаціональному рівні. Очевидно, що різні практики нормативного забезпечення запобігання та протидії держав-членів ЄС створюють можливості для легального «обходу» встановлених правил. Прикметно, що існуючих до цього організацій (FATF) та агенцій (OLAF) виявилось недостатнім для ефективної відповіді на виклики, створювані ML/TF. Відмінністю AMLA є наявність компетенції прямо впливати як на матеріально-правові, так і на організаційно-процедурні аспекти системи запобігання та протидії, особливо в частині функціонування ПФР. Дослідниками висловлюється занепокоєння щодо перетворення AMLA на контролюючий орган, незважаючи на всі встановлені у Регламентах 2024/1620 та 2024/1624 запобіжники. В той же час лише практика функціонування AMLA зможе виявити чи були виправдані ті позитивні очікування або негативні застереження, що дискутувались при реформуванні системи запобігання та протидії в ЄС.

Для України ці зміни не лише вимагатимуть адаптації у Базовому законі, однак й перегляду усталених процедур взаємодії між ПФР та суб'єктами фінансового моніторингу, ПФР та правоохоронною системою як національного, так і європейського рівня. Саме останнє є одним із перспективних і своєчасних напрямів подальшого дослідження запропонованої тематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Regulation (EU) 2024/1620 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 establishing the Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism and amending Regulations (EU) No 1093/2010, (EU) No 1094/2010 and (EU) No 1095/2010. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1620> (дата звернення 01.04.2025);
2. Regulation (EU) 2024/1624 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1624&qid=1725236451523> (дата звернення 01.04.2025);
3. Directive (EU) 2024/1654 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 amending Directive (EU) 2019/1153 as regards access by competent authorities to centralised bank account registries through the interconnection system and technical measures to facilitate the use of transaction records. URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1654/oj> (дата звернення 01.04.2025);
4. Directive (EU) 2024/1640 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the mechanisms to be put in place by Member States for the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Directive (EU) 2019/1937, and amending and repealing Directive (EU) 2015/849. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024L1640&qid=1725236292936> (дата звернення 01.04.2025);
5. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/849 від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму, про внесення змін до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 648/2012 та про скасування Директиви Європейського Парламенту і Ради 2005/60/ЄС та Директиви Комісії 2006/70/ЄС. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_037-15#Text (дата звернення 01.04.2025);
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 01.04.2025);
7. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення 01.04.2025);
8. Minto A., De Arruda T. The new Eu Anti-Money Laundering Authority (AMLA) and the standard for the application of national laws – “What's past is prologue?”. European Business Organization Law Review. №1.2025.
9. Tosza S., Voordeckers O.. An anti-money laundering authority for the European Union: a new center of gravity in AML enforcement. ERA Forum. 2024. Volume 25, pages 405–424. URL : <https://link.springer.com/article/10.1007/s12027-024-00805-9#Sec16>
10. Bures O. The New EU Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism: A Paradigm Shift in EU Efforts to Combat Terrorist Financing? Studies in Conflict & Terrorism. 2025. Pp. 1–31. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2025.2460594>.
11. Anti-money-laundering authority (AMLA): Countering money laundering and the financing of terrorism : briefing of Thin Tank of European Parliament. URL : [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2022\)733645](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)733645)
12. Maria Bergström The EU's Fight against Money Laundering and Terrorist Financing in a Digital and Fragmented World. The Borders of the European Union in a Conflicted World. Interdisciplinary European Studies. Springer Nature Switzerland. 2024. Pp 177-203. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-54200-8>
13. Villard K. A European anti-money laundering supervisory authority: perspectives and challenges. A Research Agenda for Financial Law and Regulation. 2025. Pp. 179–196. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781803929996.00016>

ORGAN TRANSPLANTATION UNDER THE LEGISLATION OF AZERBAIJAN: A CRIMINAL LAW ANALYSIS

ТРАНСПЛАНТАЦІЯ ОРГАНІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ АЗЕРБАЙДЖАНУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Ganbarova Zhala Elchin, lecturer at the Department
of Criminal Law and Criminology
Baku State University

The legal regulation of organ transplantation in Azerbaijan is currently in an active phase of development, seeking to balance the significant life-saving potential of transplants with the need for robust ethical standards and effective criminal law safeguards. This article provides a comprehensive analysis of the Azerbaijani legal framework governing organ donation and transplantation, with particular emphasis on the criminal law provisions addressing illegal organ trade and unlawful transplantation practices. The paper traces the evolution of relevant national legislation, beginning with the 1999 Law on Human Organ and (or) Tissue Transplantation and culminating in the adoption of the new Law on Donation and Transplantation of Human Organs and (or) Tissues in 2020. Attention is given to key articles of the Criminal Code that establish liability for offenses such as coercive organ removal, the commercial sale of organs, and trafficking in human beings for the purpose of organ harvesting.

The article also explores law enforcement and judicial practice through the lens of documented cases of illegal transplantation and organ trafficking in Azerbaijan, emphasizing the main difficulties faced in identifying such crimes and bringing perpetrators to justice. In addition, a comparative analysis is conducted to assess the extent to which Azerbaijan's legal framework aligns with international standards, including the World Health Organization's Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation and the relevant conventions of the Council of Europe. Particular focus is placed on the principles of voluntary and informed consent, the absolute prohibition of organ commercialism, the severity of legal sanctions, and the role of international cooperation mechanisms. The study concludes that although Azerbaijani law formally prohibits illegal organ trade and includes penalties that reflect global legal standards, there remain persistent challenges related to law enforcement capacity, public awareness, and the underdevelopment of cadaveric donation systems.

Key words: organ transplantation, criminal law, organ trafficking, consent, international standards, illegal organ trade.

Правове регулювання трансплантації органів в Азербайджані перебуває на етапі активного розвитку та спрямоване на досягнення балансу між життєво важливою роллю трансплантації та необхідністю дотримання етичних норм і забезпечення кримінально-правових гарантій. У статті представлено комплексний аналіз законодавчої бази Азербайджану у сфері донорства та трансплантації органів, з особливим акцентом на кримінально-правові положення, що стосуються незаконної торгівлі органами та протиправної трансплантації. Розглянуто етапи еволюції національного законодавства – від Закону 1999 року про трансплантацію органів і (або) тканин людини до прийняття нового Закону про донорство та трансплантацію органів і (або) тканин людини у 2020 році. Особливу увагу приділено статтям Кримінального кодексу, які передбачають відповідальність за примусове вилучення органів, їх комерційний обіг, а також торгівлю людьми з метою вилучення органів.

У статті також проаналізовано правозастосовну практику на основі задокументованих випадків незаконної трансплантації та торгівлі органами в Азербайджані, зосереджуючи увагу на основних труднощах виявлення таких злочинів і притягнення винних до відповідальності. Проведено порівняльний аналіз відповідності національного законодавства міжнародним стандартам, зокрема Керівним принципам Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо трансплантації клітин, тканин і органів людини та відповідним конвенціям Ради Європи. Детально розглянуто питання добровільної та інформованої згоди, абсолютної заборони торгівлі органами, суворості санкцій, а також механізмів міжнародної співпраці. У результаті дослідження встановлено, що хоча азербайджанське законодавство формально забороняє торгівлю органами та передбачає покарання відповідно до міжнародних стандартів, на практиці залишаються серйозні виклики, зокрема нестача кадеверного донорства та потреба в посиленні механізмів правозастосування.

Ключові слова: трансплантація органів, кримінальне право, торгівля органами, згода, міжнародні стандарти, незаконна трансплантація.

Introduction. Problem statement. Organ transplantation is a critical lifesaving medical procedure, but it also raises complex legal and ethical issues. In many countries, including Azerbaijan, the need to regulate organ donation and prevent abuses has led to detailed legislation and criminal law provisions. Globally, a shortage of organs for transplant has contributed to the rise of an illicit trade in human organs, prompting international concern. It is estimated that around 5–10 % of all organ transplants worldwide are conducted illegally, often involving vulnerable donors and transplant tourism across borders. This global context has spurred international organizations to establish norms for ethical transplantation practices. The World Health Organization (WHO) first issued Guiding Principles on Human Organ Transplantation [12] in 1991 (updated in 2010), affirming that organ donations should be obtained voluntarily without commercial payment and with informed consent. Likewise, international agreements such as the Council of Europe's conventions have sought to combat organ trafficking and harmonize legal standards. Azerbaijan has been developing its legal framework on organ transplantation since the late 1990s, in tandem with these international efforts. The country's first dedicated law on organ and tissue transplantation was adopted

in 1999, establishing the basic legal conditions for donation and transplant procedures. This was a period when post-Soviet states were forming new legal approaches, and Azerbaijan's law aimed to enable transplants while preventing organ commerce. The Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (1999) was also tailored to include specific crimes related to organ transplantation, such as the illegal sale of human organs and coercion to obtain organs. In the following years, Azerbaijan joined global initiatives against human trafficking, which included provisions addressing trafficking for organ removal. Despite a clear legal prohibition on organ trading, Azerbaijan faced practical challenges in implementation. For more than two decades after the 1999 law, the country performed transplantations only from living donors, as cultural and systemic barriers impeded cadaveric (deceased donor) transplantation. This limitation not only restricted the growth of transplant programs but also meant that patients in need sometimes resorted to seeking organs abroad, creating a risk of involvement (wittingly or unwittingly) in black-market transplant arrangements. Notably, law enforcement authorities in Azerbaijan have investigated and broken up organ trafficking networks operating within or via the country, illustrating that the illicit trade is a real concern. These cases

underscore the importance of robust criminal law enforcement as well as effective preventive measures domestically. In light of recent legal reforms and international commitments by Azerbaijan – including a new 2020 law on organ donation and the signing of the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs [8] in 2023 – it is timely to assess the current state of Azerbaijani law in this field. **The purpose of the article is** to provide a comprehensive analysis of the Azerbaijani legal framework governing organ donation and transplantation, with particular emphasis on the criminal law provisions addressing illegal organ trade and unlawful transplantation practices. This article provides a comprehensive analysis of organ transplantation under Azerbaijan's legislation, with a focus on criminal law aspects. It reviews the national legal framework governing lawful organ donation and transplantation, examines the criminalization of illegal organ removal and trade, evaluates enforcement practice, and considers the alignment of Azerbaijani law with international standards and comparative examples. The goal is to identify both the strengths of the legal regime and the challenges that remain in ensuring that organ transplantation in Azerbaijan is conducted ethically and that crimes such as organ trafficking are effectively prevented and punished.

Literature Review. The issue of legal regulation of organ transplantation and combating illegal organ trafficking has become increasingly relevant in the context of transnational crime, advances in biomedicine, and ethical challenges. Modern academic literature demonstrates growing interest in the protection of human rights, adherence to international standards, and criminal law mechanisms related to transplantology.

In particular, Parvina Ismayilova [1], in her study "International standards and domestic legislation on human organ donation and transplantation," examines the extent to which Azerbaijan's legislation complies with international standards, including the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs and the WHO Guiding Principles. The author emphasizes not only the need for the implementation of legal norms but also the importance of developing organ donation systems, including creating conditions for artificial organ transplantation.

Vladyslava Vikhotska [2], in her publication "Trafficking in Human Organs and Tissues as a Form of Transnational Criminal Activity," highlights the connection between organ trafficking and international criminal networks. She draws attention to the low effectiveness of identifying such crimes due to evidentiary difficulties, lack of international coordination, and weak legal mechanisms for prevention and prosecution.

The national perspective is presented in the work of B.M. Holovkin [3] "Human Organ Trafficking: Ukrainian Realities," which analyzes the situation in Ukraine. The author points out isolated incidents involving the illegal circulation of fetal materials, as well as the involvement of Ukrainian citizens in international criminal schemes.

The legal and ethical dimension is addressed by D.S. Chornenka [4] in her study "Legal Regulation of Somatic Human Rights: Organ and Tissue Transplantation in Ukraine and Abroad." The author explores transplantation as a form of exercising somatic rights and stresses the importance of maintaining a balance between human dignity and access to life-saving medical procedures.

A broader criminological view is provided by V. D'ordyay [5] in "A Criminological View on Transnational Crime Through the Lens of Illegal Human Organ Trafficking," in which the author argues for the need for international cooperation, harmonization of criminal legislation, and the strengthening of prosecution mechanisms to effectively combat organ trafficking.

Overall, these studies reveal a common challenge for many countries—despite the formal existence of criminal prohibitions and sanctions in national law, the practical enforcement remains weak. Systemic issues such as inadequate detection

mechanisms, an underdeveloped culture of organ donation, and insufficient international cooperation continue to hinder the effectiveness of the legal framework in practice.

Methodology. The present research adopts a doctrinal and comparative legal methodology, grounded in the analysis of legislation, international instruments, and scholarly sources. Primary sources include Azerbaijan's domestic laws and regulations on organ transplantation (notably the 1999 and 2020 statutes) and relevant provisions of the Criminal Code. These are examined in light of their legislative history and context. A comparative approach is employed by examining international standards – such as WHO Guiding Principles and Council of Europe conventions – and the experiences of other jurisdictions to contextualize Azerbaijani law. The study also utilizes a formal-legal method to interpret statutory provisions and a comparative-legal method to evaluate differences and similarities with foreign laws and treaty requirements. Additionally, case reports and news of enforcement actions are reviewed to gauge how the laws are applied in practice. This mixed methodology enables a thorough understanding of both the letter of the law and its real-world implementation, and helps in formulating an informed analysis of the legal issues surrounding organ transplantation and organ trafficking in Azerbaijan.

Presentation of the main material. Azerbaijani Legal Framework for Organ Transplantation

Legislative Evolution: Azerbaijan's foundational legal act in the field of organ transplantation was the Law "On Transplantation of Human Organs and (or) Tissues," adopted on October 28, 1999 [10]. This law for the first time established rules for organ donation and transplant procedures in the country. Under this framework, organ transplantation was permitted only for therapeutic purposes – specifically to save a patient's life or restore health when other treatments are ineffective. The law also limited the permissible organs to a specific list approved by the Cabinet of Ministers. Originally, this list included vital organs and tissues such as the heart, lungs (and heart-lung complex), liver, kidneys, pancreas (or segments thereof), bone marrow, spleen, and corneas. Importantly, the 1999 law explicitly prohibited the purchase or sale of these human organs and tissues, mirroring ethical norms against organ commercialism; violation of this prohibition was made a criminal offense under the Criminal Code (Article 137).

Over time, the need to update the transplantation law became apparent due to medical advancements and gaps in the old law's implementation. In 2020, Azerbaijan enacted a new Law "On Donation and Transplantation of Human Organs and Tissues" [7], replacing the 1999 statute. President Ilham Aliyev signed this law in October 2020, and it entered into force in 2021. The 2020 law provides a modernized legal framework, defining the rights and obligations of donors, recipients, medical institutions, and personnel involved in organ transplantation. It introduced clearer procedures for both living and deceased donation and aimed to remove ambiguities that had hindered the practice of cadaveric transplants. For example, it established the creation of an ethics commission and a national registry for organ donors and patients in need, and expanded the list of transplantable organs (e.g. including composite transplants like heart-lung and parts of the pancreas). The reform was influenced by international best practices and the recognition that Azerbaijan's transplant system needed to become more self-sufficient and equitable.

Consent and Donor Protection: Azerbaijani legislation places great emphasis on informed consent as a prerequisite for any organ donation. Both the donor and the recipient (or their legal representatives, if the recipient is a minor or incapable) must provide written informed consent to the transplantation procedure. The law stipulates that consent must be free, specific, and informed – the donor and recipient are to be fully apprised of the possible medical complications and consequences of the transplant. The only narrow exception to the consent requirement is in life-threatening emergencies

for the recipient, where delaying a transplant to obtain formal consent could result in the recipient's death. In all other cases, proceeding without consent would be unlawful. Furthermore, confidentiality is protected: it is illegal to divulge information about the donor or transplantation without permission from both parties.

The law also builds in safeguards to ensure that any organ donation by a living person is truly voluntary. It explicitly prohibits organ removal from individuals who are in certain vulnerable categories or relationships of dependence. For instance, a person cannot be accepted as a living donor if they are under pressure or duress, or if they are materially, physically, or psychologically dependent on the recipient (such as an employee donating to an employer, or any scenario suggestive of coercion). Prisoners of war, incarcerated individuals, and persons with mental disabilities are categorically disqualified from being organ donors under the law, given the high risk that their consent could be compromised. Additionally, there are age restrictions: only adults (18 years and older) can be living organ donors (except in the case of bone marrow, where minors may donate with appropriate safeguards). These provisions align with ethical principles intended to prevent exploitation of vulnerable populations and to ensure that organ donation is based on the donor's altruistic choice.

To protect living donors, Azerbaijani law mandates thorough medical evaluation and post-operative care. Prior to donation, a potential donor must undergo extensive medical examinations to confirm the absence of health conditions that would make donation excessively risky. Genetic compatibility tests between the donor and recipient are required (except for organs like bone marrow) to improve transplant success and avoid unnecessary harm. The law also guarantees that after the donation, the donor is entitled to necessary treatment, rehabilitation, and medications free of charge. If a donor were to suffer any health impairment or disability as a result of the donation, they have the right to social protection, such as a disability pension. These measures reflect a "do no harm" principle aimed at minimizing the risks to living donors who selflessly undergo surgery to save another's life.

Deceased Donor Transplantation: One of the critical components of the legal framework – and its challenges – concerns cadaveric (deceased) organ donation. Under Azerbaijani law, organs from deceased persons can be used for transplantation provided certain conditions are met. The death of the donor must be established beyond doubt, including confirmation of brain death by a commission of physicians, and the transplant surgeon cannot participate in the death certification process. Consent for deceased donation can be given by the individual during their lifetime (for example, by an advance written consent or an opt-in designation) or, if the individual had not explicitly refused and is now deceased, by the next of kin. However, if the deceased person left a written objection to organ donation (an opt-out), that wish is binding and no organs can be taken. These rules are in line with international ethical norms, striking a balance between enabling post-mortem organ donation and respecting individual autonomy and family rights.

In practice, Azerbaijan historically struggled to implement deceased donor transplantation. Despite the legal allowance for cadaveric transplants, no organ procurement from deceased donors took place for more than 20 years after the adoption of the 1999 law. This was attributed by experts and even members of parliament to a lack of proper implementation mechanisms and perhaps public awareness. The absence of a structured organ donation system (such as a donor registry or an established organ procurement organization), combined with cultural and religious attitudes toward body integrity after death, resulted in continued reliance on living donors. The situation has started to change under the new 2020 law. As of January 1, 2022, Azerbaijan began putting into effect procedures for obtaining organs from deceased donors who experience brain death, with the consent of their relatives

as required by the law. A list of authorized medical facilities has been approved to handle organ recovery, and ethical commissions are being set up to oversee the process. Recognizing the sensitivity of the issue in Azerbaijani society, healthcare officials have even involved religious leaders in public discussions to help build trust and acceptance for cadaveric organ donation. This development marks a significant step toward a more robust transplantation system that could reduce pressure on living donors and help combat organ shortages that drive patients toward the black market.

In summary, Azerbaijan's legal framework provides a comprehensive basis for organ transplantation, emphasizing strict consent requirements, donor protections, and a ban on organ commercialism. It aligns with core international principles by prohibiting organ sales and ensuring that donations are voluntary and ethically sourced. However, as will be discussed later, having laws on the books is only part of the equation – enforcement and practical application are crucial for these provisions to be effective.

Criminal Law Provisions and Penalties. Azerbaijani criminal law fortifies the prohibitions in the transplantation law by penalizing activities that undermine voluntary and altruistic organ donation. The primary criminal provision is Article 137 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan [6], which specifically addresses illegal dealings in human organs and tissues. Article 137 establishes several offenses: the purchase or sale of human organs or tissues, and coercion to withdraw organs or tissues for transplantation. Each carries its own range of penalties reflecting the severity and circumstances of the act.

Illegal Purchase or Sale of Organs (Article 137.1): The basic offense under Article 137 is the "illegal purchase and sale of human organs or tissues." This targets any transaction in which a human organ is treated as a commodity – in other words, organ trafficking in the sense of buying or selling organs for profit. Such conduct is criminalized regardless of whether the donor ostensibly "consents," because any consent given in exchange for monetary gain is considered invalid and exploitative under the law. The penalty for organ commercialism is a fine ranging from 2,000 to 5,000 Azerbaijani manats or corrective labor for up to two years, or imprisonment for up to three years; additionally, the convicted person can be barred from certain positions or activities for up to three years. While imprisonment is available, the inclusion of fines and non-custodial penalties signals that basic organ trading (absent aggravating factors) is treated as a serious but mid-level offense under Azerbaijani law. The punishment framework aims to deter organ brokers and those who would attempt to buy an organ from an impoverished donor, by making it unequivocally illegal.

Coercion to Donate an Organ (Article 137.2 & 137.3): Recognizing that organ removal can be obtained by force or exploitation, Article 137 also criminalizes compelling someone to give up an organ. Article 137.2 covers coercion to remove organs or tissues by means of violence or threat of violence. This would apply, for example, if a person is kidnapped or physically threatened to make them undergo an organ removal surgery. The prescribed punishment is imprisonment for up to four years, along with a possible ban on certain activities for up to three years. The use of violence elevates the wrongdoing, reflected in a higher penalty than a consensual illegal sale.

Article 137.3 further addresses coercion where the perpetrator exploits the victim's vulnerable position rather than using direct violence. It criminalizes the same act (organ removal without real consent) when committed by taking advantage of the victim's helpless state or financial or other dependence on the offender. For instance, if a doctor or caretaker leverages their authority over a patient, or if a person abuses a position of economic dominance to pressure someone into "donating" an organ, it would fall under this clause. The penalty for exploiting such a dependency to obtain an organ is imprison-

ment for 3 to 5 years, plus an optional three-year prohibition from certain roles. The law thus distinguishes between overt violent coercion and more subtle forms of coercion via vulnerability, but both are felonies carrying multi-year prison terms. By explicitly including non-violent coercion, Azerbaijani law acknowledges that consent can be negated not only by physical force but also by circumstances of inequality and duress.

It should be noted that these Article 137 offenses fill an important gap: they punish organ trafficking at the individual level (such as a broker or a person coercing a family member), even if the act does not amount to full-fledged human trafficking as defined in separate laws. Essentially, Article 137 targets the supply side of illegal organ trade (those who obtain organs illicitly, whether by purchase or force). However, the criminal code does not explicitly list a penalty for the recipient of an illegal organ transplant – that is, the person who receives a bought organ is not clearly criminalized by Article 137. The focus is on those who source or extract the organ. In practice, recipients could potentially face liability as accomplices or under general provisions if they actively partake in the illicit deal, but Azerbaijani law, like that of many countries, treads carefully when it comes to criminalizing desperate patients.

Beyond Article 137, Azerbaijan's Criminal Code addresses organ trafficking through the broader lens of human trafficking. In 2005, Azerbaijan amended its criminal laws in line with international anti-trafficking norms (after acceding to the UN Trafficking in Persons Protocol and Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings). Article 144-1 of the Criminal Code was introduced to define and punish "human trafficking", which encompasses various forms of exploitation, including organ removal.

Trafficking in Persons for Organ Removal (Article 144-1): Article 144-1 defines human trafficking as the recruitment, transportation, transfer, harboring, or receipt of persons by illicit means (force, fraud, coercion, etc.) for the purpose of exploitation. The law makes clear that exploitation of a person includes, among other forms, the "unlawful taking of organs or tissues of the person". In other words, if someone is trafficked – tricked or forced – into giving up an organ, this is treated as a human trafficking crime in addition to the organ-specific crime. The base punishment for human trafficking under Article 144-1.1 is 5 to 10 years' imprisonment. However, there are numerous aggravated circumstances which raise the penalties.

One particularly relevant aggravation is if the trafficking is committed for the purpose of removal of the victim's organs or tissues. Article 144-1.2.9 provides that when human trafficking is carried out with the intent to remove organs, the punishment escalates to 8 to 12 years of imprisonment. This reflects the especially heinous nature of organ trafficking as a form of exploitation. If the trafficking for organ removal results in the victim's death or other grave consequences, the penalty can increase further to 10 to 15 years' imprisonment under Article 144-1.3. These sentences are quite severe, comparable to penalties for violent crimes and indicating that organ trafficking is seen as a particularly serious offense against personhood and human dignity. Additionally, Azerbaijani law stipulates that a victim's consent is irrelevant in human trafficking cases – thus, even if an impoverished person "agreed" to sell an organ due to desperation, that would not exonerate the trafficker.

The interplay between Article 137 and Article 144-1 is noteworthy. In essence, an illegal organ removal could be prosecuted under Article 137 if it's more of an isolated transaction or coercion, or under the trafficking provisions if it involves the broader actions of moving or recruiting a person for that purpose. For example, if a criminal group lures donors from abroad into Azerbaijan with false promises and removes their organs for transplant tourists, this would clearly fall under human trafficking (organized, exploitative, cross-border). Indeed, Azerbaijani authorities have faced such scenarios:

cases in the late 2000s and early 2010s involved foreigners and locals being recruited for kidney sales and operations performed clandestinely. In one infamous case connected to the "Medicus" clinic scandal, an international ring arranged transplants in Azerbaijan's capital, leading to arrests in 2010–2011 of several doctors and brokers linked to organ trafficking. Those prosecutions likely invoked the human trafficking statute given the organized nature and the exploitation of multiple victims.

In addition to these specific provisions, other general criminal laws can come into play. If an illegal transplant results in harm or death to the donor, charges such as causing grievous bodily harm or even homicide could theoretically be considered. Likewise, any medical professionals who participate in unauthorized organ removal face legal consequences. Azerbaijani law (outside the Criminal Code) provides administrative and professional sanctions (loss of medical license, etc.) for doctors involved in illicit transplants, and under the criminal law they could be charged as principals or accomplices to the above offenses. However, as of the time of writing, Azerbaijan has not established a separate crime for medical personnel who perform illegal organ transplants (apart from their liability under general provisions). This is an area that may evolve, especially following Azerbaijan's recent international commitments which urge states to criminalize activities like performing or facilitating an illicit organ transplant.

In summary, Azerbaijan's criminal law framework addresses organ transplantation abuses on multiple levels. Article 137 directly criminalizes organ trading and forced organ donation, focusing on individual acts of organ procurement by illicit means. Article 144-1 (trafficking in persons) covers organized or systematic exploitation for organ removal, carrying heavier penalties. Together, these provisions cover a range of scenarios from a one-off black-market kidney sale to a transnational organ trafficking scheme. The penalties are significant – up to 3 years for a basic organ sale, up to 5 years for coerced removal, and up to 12 or even 15 years for trafficking cases – reflecting the legislature's intent to strongly deter such crimes. The next section will consider how these laws have been applied in practice and what challenges remain for enforcement.

Enforcement Practices. The effectiveness of any legal provisions depends on their enforcement. In Azerbaijan, as in many countries, tackling crimes related to organ transplantation presents unique difficulties. These offenses are often covert, involve consenting participants (at least in illegal sales) or intimidated victims afraid to speak out, and can implicate medical professionals as well as criminal intermediaries. Nonetheless, Azerbaijan's law enforcement and security agencies have actively pursued cases of illegal organ procurement and transplantation, especially in the last decade, signaling a commitment to uphold the law.

Investigation of Organ Trafficking Networks: A notable enforcement success occurred in 2018, when the Azerbaijani State Security Service (SSS) uncovered a transnational organ trafficking ring. According to official reports, the SSS launched a criminal case into illegal acts of human organ trafficking that involved coercing individuals into organ removal in contravention of national law prohibiting the sale of human organs. The network was described as transnational, indicating that it spanned multiple countries. The investigation led to the arrest of at least one Azerbaijani citizen, Vahib Khudatov, who, along with foreign accomplices, was involved in recruiting people and arranging for the purchase and sale of their organs for transplantation abroad. Victims (the sellers of organs) were identified and placed under medical supervision after the authorities intervened. This case demonstrates Azerbaijani enforcement agencies applying the law – likely Articles 137 and/or 144-1 – to protect citizens from exploitation and to penalize those who orchestrate such schemes. It also underscores the cross-border nature of organ trafficking,

which necessitates international cooperation (the mention of foreign citizens implies coordination with other countries' authorities).

Earlier, in the 2010–2011 period, Azerbaijan was linked to the investigation of the notorious Medicus clinic organ trafficking case in Kosovo. Reports emerged that some organ transplant surgeries had been performed in Baku involving an organ trafficking syndicate run by foreign surgeons. Intelligence sources indicated that a Turkish doctor wanted by Interpol, who was central to the Medicus case, had been observed conducting illicit kidney transplants in Azerbaijan around 2008–2009. The Prosecutor General's Office of Azerbaijan, acting on a tip from Ukrainian police, found that donors from various countries were brought to Baku for illegal kidney removals, and several Ukrainian doctors were arrested for involvement. While details are scant (much of it came to light through international investigations), it appears Azerbaijan cooperated in the legal process by investigating local facilitators. The case highlighted that Azerbaijan, with its developing private healthcare sector, could be targeted by organ trafficking rings seeking venues for transplant surgeries. It likely spurred domestic authorities to be more vigilant. Indeed, the subsequent tightening of oversight on transplant activities and closer monitoring of hospitals can be partly attributed to lessons learned from such incidents.

Law Enforcement Structure: Azerbaijan has specialized units and legal mechanisms for combating human trafficking, which encompass organ trafficking. The Ministry of Internal Affairs operates a department for combating human trafficking, and a National Coordinator on trafficking issues issues annual reports. Although these efforts mostly focus on sex and labor trafficking, they also cover trafficking for organ removal as mandated by law. Under the 2005 Law on the Fight Against Trafficking in Persons, victims of trafficking (including those trafficked for organ removal) are entitled to protection and assistance. Shelters and rehabilitation services exist, though in practice identification of organ trafficking victims is rare compared to other forms of trafficking.

One challenge in enforcement is the low incidence (at least detected incidence) of purely domestic organ trafficking cases. Because Azerbaijan had no system for deceased donation until recently and a cultural reluctance to consider organ removal after death, there has not been a problem of, for example, organ theft from morgues or murders for organs within the country. The known cases involve willing sellers who are driven by poverty (thus falling under illegal organ sale or trafficking victim, depending on circumstances) and organized networks that move donors/recipients across borders. The law enforcement response therefore often requires coordination with other countries – sharing intelligence, tracking financial transactions, and extraditing suspects. Azerbaijan has worked with organizations like INTERPOL and with neighboring countries' police in such investigations. For instance, coordination with Ukraine was evident in the case involving Ukrainian donors, as mentioned above.

Prosecution and Adjudication: Information on prosecutions under Article 137 specifically is limited in open sources. It's likely that when organ sale arrangements between individuals are discovered, those cases might be quietly handled (and possibly resolved with plea agreements or lesser charges) unless they involve larger syndicates. However, Azerbaijan's judiciary has had at least a few trials related to organ trafficking. Media reports indicate that in some instances, persons who arranged for Azeri citizens to travel abroad (to countries where illicit transplants were available) have been charged under trafficking statutes. One publicized trial in the early 2010s involved a group that sent Azerbaijanis to Pakistan for kidney sales; those recruiters were prosecuted when the scheme was uncovered. The details of convictions and sentences in such cases are not always reported, but given the legal provisions, they faced substantial prison terms if convicted.

It is also worth noting that enforcement is not solely punitive; there have been preventive and administrative measures.

For example, the Ministry of Health in Azerbaijan maintains strict licensing requirements for transplant surgeries. Only certain hospitals with experienced surgeons are authorized to perform transplants, and any unauthorized transplant activity can lead to the revocation of medical licenses and potentially criminal investigation. After the Medicus-related revelations, Azerbaijan reportedly increased scrutiny on transplant programs and may have temporarily halted some activities until clear regulations were in place.

Challenges in Enforcement: Despite the above actions, significant challenges remain in effectively enforcing organ transplant laws:

Undercover Nature of Crimes: Illegal organ agreements are often made in secret between willing participants (the donor-seller and the recipient-buyer, mediated by brokers). Unless someone complains or a medical complication brings the victim to a hospital, these deals can go undetected. Law enforcement must rely on intelligence and tips, which are not always forthcoming. Societal stigma may deter victims from coming forward – a person who sold a kidney might be reluctant to admit it afterward, and a recipient who bought one will not volunteer that information to authorities.

Proof and Legal Complexities: In cases of alleged organ sales, proving the exchange of money and the lack of genuine consent can be challenging. Transactions might be informal or through third-parties. The physical evidence (the organ itself) is inside someone's body, so investigations rely on medical records and testimonies. Additionally, if the transplant occurred outside Azerbaijan, asserting jurisdiction or gathering evidence requires international legal assistance.

Organized Networks: High-level organ trafficking often involves corrupt medical personnel and forged documents (for example, falsifying donor relationships or consent forms). This requires sophisticated investigation techniques. Azerbaijan, by committing to international conventions, is improving its toolkit – including mutual legal assistance treaties and extradition agreements – but investigating a network that spans several countries is a resource-intensive process.

Preventive Measures: Enforcement isn't only about catching criminals after the fact; it's also about preventing vulnerable individuals from falling prey. This means raising public awareness that selling an organ is illegal and dangerous, and ensuring that patients are informed of legal and ethical ways to seek transplants. It also means reducing demand for black-market organs by expanding legitimate donation. Azerbaijan's push to develop deceased donor transplantation is partly an enforcement strategy as well – if patients can get a legal transplant at home, they are less likely to engage in transplant tourism that could involve illicit organs.

In conclusion, Azerbaijan's enforcement of organ transplant laws has seen both successes and difficulties. High-profile cases show that the authorities are capable of uncovering and prosecuting organ trafficking operations, especially with international cooperation. At the same time, the covert and transnational nature of these crimes means that some incidents may go undetected. Strengthening enforcement will depend on continued vigilance by investigative agencies, international collaboration, and the success of preventive healthcare strategies that undercut the illegal market.

Comparative and International Perspectives

Azerbaijan's legal approach to organ transplantation and organ trafficking can be better understood in light of international standards and the practices of other jurisdictions. Broadly speaking, Azerbaijan's laws align with the global consensus that organ commerce must be banned and that transplantation should occur within a regulated, ethical framework. However, comparing the specifics reveals areas for further development and harmonization, especially as Azerbaijan moves to ratify new international conventions.

WHO Guiding Principles: The World Health Organization's Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ

Transplantation serve as a baseline for national laws. Key principles include: voluntary and unpaid donation of organs, accurate determination of death for deceased donation, equitable allocation of organs, and transparency and oversight in the transplant system. Azerbaijan's laws reflect these principles. The prohibition of organ purchase or sale in Azerbaijani law directly mirrors the WHO principle that organs should not be objects of commerce. The emphasis on informed consent and the protection of donors (e.g., banning donations from vulnerable persons) also hews closely to WHO's ethical guidelines. Additionally, WHO encourages countries to maximize deceased organ donation to meet patient needs and discourage transplant tourism; Azerbaijan's policy shift to enable cadaveric donation by 2022 is consistent with this advice, indicating an effort to fulfill the principle of "the preferred source of organs is deceased donors" noted by WHO and others.

One point of comparison is that some countries have adopted presumed consent (opt-out) systems to improve deceased donation rates, whereas Azerbaijan requires explicit consent (opt-in) or family consent after death. Culturally, an opt-in system may be more acceptable in Azerbaijan at present. The establishment of donor registries under the new law will be critical for capturing those willing to donate organs post-mortem.

Council of Europe Standards: Although Azerbaijan is not a member of the European Union, it is a member of the Council of Europe (CoE) and has engaged with its normative instruments. The CoE has two notable treaties in this realm: the Convention on Human Rights and Biomedicine (Oviedo Convention, 1997) with an Additional Protocol on Transplantation (2002), and the Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216, 2015). Azerbaijan has not signed the Oviedo Convention to date, but in October 2023 it signed the Convention against Trafficking in Human Organs, signaling an intention to adopt its standards.

The Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (2015) is the first international treaty focused specifically on organ trafficking as distinct from human trafficking. It requires states to criminalize certain acts, including: the illicit removal of organs from living or deceased donors without valid consent or authorization, and any removal for financial gain; the use of such illicitly removed organs in transplantation; the solicitation or recruitment of organ donors or recipients for profit; and aiding or abetting these offenses. Essentially, it closes loopholes by targeting not only those who extract organs, but also intermediaries and medical staff who knowingly transplant illicit organs. The convention also calls for victim protection measures and fosters international cooperation in tracking organ trafficking networks.

Azerbaijan's existing laws already cover much of this ground. For example, removing an organ without the donor's consent is punishable (that would be coercion under Article 137 or trafficking under 144-1), and removal for financial gain is explicitly outlawed. However, the CoE convention may require some fine-tuning of national law. One area is criminalizing the use of illicit organs – i.e., holding doctors accountable if they perform a transplant knowing the organ was obtained illegally. Azerbaijan could introduce a provision making it a crime for a surgeon or hospital to conduct a transplant with an organ purchased or taken without consent. Another area is penalties for intermediaries such as brokers or those who advertise organ trading; currently, they would be captured by Article 137 as accomplices or conspirators, but the convention encourages explicit criminalization of solicitation and recruitment for organ trade. Upon ratification, Azerbaijan will likely conduct a legislative review to ensure full compliance. The positive aspect is that by signing the convention, Azerbaijan has shown commitment to the highest standards of combating organ trafficking and will benefit from cooperation mechanisms under that treaty.

UN and Other International Initiatives: Azerbaijan is a party to the United Nations Convention against Transnational Organized

Crime (UNTOC) and its Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children (2000). While the UN Trafficking Protocol primarily addresses exploitation such as sexual or labor exploitation, it explicitly includes organ removal in the definition of exploitation. Azerbaijan's human trafficking law and Article 144-1 of the Criminal Code were modeled on this, as discussed. Azerbaijan also aligns with UN General Assembly resolutions condemning organ trafficking [11] and urging member states to take action. For instance, recent UN General Assembly resolutions have encouraged states to adopt measures similar to the CoE convention (even for states outside the CoE).

Comparative National Approaches: Looking at other countries, Azerbaijan's penalties for organ trade are broadly in line with those in the region. For example, Russia and Kazakhstan also criminalize the sale of organs with several years of imprisonment. European countries that have implemented the CoE convention, such as Spain or Norway, have a range of penalties often comparable for organ trafficking offenses (typically 3–6 years for basic offenses, higher for aggravating circumstances). One difference is that some countries impose higher maximum sentences for organ trading than Azerbaijan's Article 137 does. Azerbaijan's maximum of 3 years for the basic sale/purchase is on the lower end; some jurisdictions treat any organ trade as a very serious crime (e.g., punishable by up to 7 or 10 years). However, Azerbaijan addresses the worst cases under the trafficking article with up to 12–15 years, which is quite stringent. This two-tier structure (distinguishing organ trade versus organ trafficking) is somewhat unique; many countries either don't differentiate or they haven't explicitly criminalized a standalone organ sale outside of trafficking. Azerbaijan's approach could be seen as ensuring that even absent full trafficking, the act of buying or selling an organ is criminal – which is a strength in compliance with international norms.

Another comparative point is how countries regulate citizens seeking transplants abroad. Some nations have started to penalize "transplant tourism" – for instance, Israel and Taiwan passed laws to punish brokers and even discourage patients from obtaining organs illegally overseas, by making it illegal to organize or fund such travel. Azerbaijan currently does not have specific provisions about receiving an organ abroad illegally, aside from the general prohibitions and the ability to prosecute nationals for crimes committed extraterritorially in certain cases. If organ trafficking abroad is discovered (e.g., an Azerbaijani citizen sold a kidney in another country), Azerbaijani law could, in theory, apply if elements of trafficking occurred (like recruitment in Azerbaijan). Strengthening international collaboration is key; Azerbaijan's engagement with bodies like INTERPOL and cooperative agreements (for example, with Turkey or Iran, where some Azeri patients go for transplants) will bolster its comparative effectiveness.

International Cooperation: By aligning with international standards, Azerbaijan also gains access to cooperative frameworks. The newly signed CoE Convention on organ trafficking provides for information exchange and mutual assistance among parties in investigating organ trafficking offenses. It complements existing agreements on human trafficking. Cooperation was evidenced in cases like the one involving Ukraine and Kosovo – sharing of intelligence was crucial. Another example is the cooperation with Turkey and Israel in cases where citizens of those countries have been involved (Azerbaijan has worked with Turkish authorities when Turkish nationals were suspect surgeons, and with Israel when Israeli recipients or brokers were involved, as referenced indirectly in media on past cases).

In conclusion, from a comparative and international perspective, Azerbaijan is broadly consistent with global norms: organ sales are banned, consent is paramount, and organ trafficking is criminalized with significant penalties. The country's recent steps – updating domestic law and joining interna-

tional conventions – demonstrate a responsiveness to evolving standards. Going forward, the challenge will be to implement these standards effectively. Experiences from other countries show that strong laws must be accompanied by public education (to promote deceased donation and reduce black market demand) and international partnerships (since organ trafficking often crosses borders). Azerbaijan's commitment to these avenues will determine how well the lofty ideals in its laws translate into reality.

Challenges and Future Directions

While Azerbaijan has made substantial progress in establishing a legal framework aligned with international principles, several challenges persist in the area of organ transplantation and its regulation. Addressing these issues is critical for the legal regime to have its intended effect – saving lives through ethical transplants while preventing abuse and criminal activity. Here we outline the key challenges and consider potential future directions.

1. **Implementation of Deceased Donation:** Perhaps the most significant challenge is operationalizing a viable deceased donor program. As noted, for decades the absence of cadaveric organ transplants in Azerbaijan was a glaring gap. The new law and regulations are a step in the right direction, but cultural acceptance remains a hurdle. Many Azerbaijanis may be hesitant to consent to organ removal after death due to religious or traditional beliefs about the integrity of the body. This is not unique to Azerbaijan – many countries have faced similar reluctance. The involvement of religious authorities to endorse organ donation as a charitable act (*sadaqah*) could help shift perceptions, as could public campaigns sharing stories of lives saved by donors. From a legal standpoint, the challenge will be fine-tuning consent systems and ensuring that hospital staff are fully trained and prepared to identify potential donors and approach families appropriately. If the deceased donation program remains limited, patients will continue to seek organs from living donors or abroad, which in turn keeps the door open for illicit brokers. Thus, successfully implementing the cadaveric donation framework is both a medical and a law enforcement priority.

2. **Ensuring Enforcement and Detecting Violations:** As discussed in the enforcement section, detecting organ trade violations is inherently difficult. Azerbaijan will need to bolster inter-agency coordination – for instance, between healthcare regulators and law enforcement. One practical step could be auditing transplant practices: keeping detailed records of each transplant and periodically reviewing them for any irregularities (such as a suspicious pattern of “directed” donations to unrelated people, which might mask organ sales). Another measure is encouraging a reporting mechanism – whistleblowing by medical professionals who suspect organ trafficking. Physicians are often the first to notice a patient who has obtained a transplant under questionable circumstances. Establishing clear guidelines about reporting such cases (while respecting patient confidentiality to the extent possible) can aid enforcement. However, as highlighted in one bioethics commentary, doctors face ethical dilemmas in reporting patients who received illegal organs. Legal reform could be considered to give doctors protection or even a mandate to anonymously report organ trafficking incidents to authorities without breaching doctor-patient privilege.

3. **International Cooperation and Extradition:** Organ trafficking cases often involve multiple jurisdictions. Going forward, Azerbaijan should continue to deepen cooperation with destination and source countries for organ trafficking. Signing the CoE Convention against organ trafficking will facilitate this, but bilateral efforts are also useful. For example, if many Azeri citizens go to country X for transplants, Azerbaijan could work with country X to monitor those activities and vice versa. Joint investigations can be conducted for transnational syndicates. Extradition agreements are crucial to ensure that if a ringleader of an organ trafficking network operates from

abroad (or escapes abroad), they can be brought to justice. Azerbaijan has extradition treaties with several countries and is part of the Minsk Convention (CIS countries) for legal assistance. Utilizing these to prosecute organ trafficking is part of the challenge, as such requests require substantial evidence and legal groundwork.

4. **Legislative Gaps:** Although Azerbaijan's laws are robust, there is always room for refinement. One gap, as identified, is the liability of medical professionals who knowingly engage in illegal organ removal or transplantation. The CoE convention will likely prompt an amendment to criminalize illicit transplant operations explicitly. Furthermore, creating a legal obligation for healthcare institutions to verify that any organ used in a transplant was obtained in accordance with law could be considered. Another possible legislative development could be to criminalize the act of advertising organ transactions (for instance, someone posting an offer to sell a kidney online) – though such acts might already fall under the attempt or preparation of Article 137, making it explicit could enhance deterrence. Additionally, Azerbaijan might consider aligning the penalties of Article 137 with international practice by raising the maximum sentences if organ trading crimes increase. Currently, a broker might view a 2,000–5,000 manat fine or even a short jail term as a risk worth taking given the huge sums of money involved in organ trafficking. Increasing fines and imprisonment terms for organ sale/purchase could strengthen deterrence, although that must be balanced against proportionality for less culpable offenders.

5. **Victim Protection and Rehabilitation:** In organ trafficking scenarios, the sellers of organs are often left with health problems and little support. Azerbaijan's trafficking victim support system should integrate services for organ trafficking victims. This includes medical follow-up (ensuring those who parted with an organ get necessary care) and possibly financial or social assistance since many were driven by economic desperation. If organ sellers know they can seek help without punishment, they may be more willing to come forward, which in turn aids law enforcement. On the other side, recipients of illicit organs are also in a vulnerable position – medically and legally. While they are not labeled “victims” in the same sense, they have been part of a crime (even if motivated by illness). A compassionate approach might focus on educating such patients rather than punishing them, reserving criminal penalties for the organizers.

6. **Sustainable Organ Donation System:** In the long term, the best antidote to organ trafficking is a well-functioning, self-sufficient organ donation and transplant system domestically. Azerbaijan's future efforts could include joining international organ exchange organizations (for example, the Eurotransplant network) if feasible, or developing a robust national registry that optimizes use of available organs. The new law's provision for a donor/recipient registry is promising. Ensuring transparency and public trust in that system will be key – any scandal or corruption in organ allocation could severely undermine public willingness to donate. The law already mandates equitable allocation based on medical criteria, which aligns with WHO's principle of justice in transplantation. Vigilant oversight is needed to maintain fairness. If patients trust the system, fewer will resort to underground means.

7. **Ongoing Training and Education:** Finally, continuous training for law enforcement, prosecutors, and judges on the nuances of organ trafficking cases is important. These cases can be complex and technical, involving medical facts and international law. Building expertise within the justice system will result in more effective prosecutions. Similarly, educating healthcare providers about the legal boundaries and their roles (for example, how to handle offers of payment for organs, or what to do if they suspect a patient was trafficked) will help prevent unintentional complicity. Many transplant surgeons in Azerbaijan likely welcome the clearer rules, as it protects the integrity of their profession and the trust of patients. In

conclusion, Azerbaijan faces a pivotal moment where the laws are largely in place and the focus must shift to diligent implementation and refinement. Challenges like cultural attitudes, detecting clandestine crimes, and coordinating across borders are not easily solved, but with sustained commitment they can be mitigated. The trajectory is positive: the government's willingness to update laws and engage internationally suggests a recognition that safe and ethical organ transplantation is a national priority. By continuing to strengthen its systems and addressing the above challenges, Azerbaijan can better assure that organ transplantation serves the public good without becoming tainted by criminal exploitation.

Conclusions. Azerbaijan's experience with organ transplantation law illustrates the delicate balance between enabling medical progress and guarding against human exploitation. Over the past two decades, the country has developed a comprehensive legal framework that prohibits the commercialization of human organs and seeks to ensure that all organ transplants occur with free and informed consent. The Criminal Code provisions, particularly Article 137 on illegal organ transactions and Article 144-1 on human trafficking for organ removal, underscore Azerbaijan's resolve to treat violations not merely as ethical lapses but as serious crimes. These laws are consistent with international standards set by the WHO and the Council of Europe, affirming Azerbaijan's integration into the global consensus that organ trade must be eradicated.

The analysis of Azerbaijani legislation reveals several key points. First, the legal framework strongly upholds the principle of altruism in organ donation – making it unlawful to buy or sell organs and punishing those who attempt to do so. Second, the law provides for rigorous consent and donor protection measures, reflecting a human-rights-oriented approach to transplantation. Third, Azerbaijan's recent reforms, including the 2020 transplantation law and the 2023 signing of the CoE Convention, demonstrate a commitment to improving its transplantation system and closing any loopholes that traffickers might exploit.

Enforcement practices have shown both successes and ongoing challenges. Azerbaijani authorities have actively collaborated internationally to crack down on organ trafficking

rings, and they have used their legal tools to prosecute offenders. However, the clandestine nature of illegal organ removal means constant vigilance is required. The lack of deceased donor transplants until recently was a limiting factor that inadvertently sustained organ scarcity and opportunities for illicit brokers. With new policies to promote cadaveric donation now in motion, there is hope that the dependency on living unrelated donors (and thus the black market) will diminish.

In a comparative perspective, Azerbaijan's legal stance is on par with many advanced legal systems: it outlaws organ commercialism, includes organ trafficking in its anti-trafficking laws, and is aligning with international treaties that demand criminalization of all aspects of organ trafficking. One can observe that as Azerbaijan's laws converge with European standards, the country is better positioned to cooperate in transnational investigations and benefit from shared strategies to combat organ trafficking.

The research highlights that a solid legal foundation, while necessary, is not by itself sufficient. Public awareness, ethical medical practice, and diligent law enforcement are the pillars that give life to the law's intent. Azerbaijan will need to continue training professionals and informing citizens about the dangers and illegality of organ trade. It will also need to monitor the application of its laws, ensuring that those who violate them are held accountable and that victims are protected and assisted.

In conclusion, Azerbaijan has built a framework that, if effectively implemented, can safeguard the dignity and rights of organ donors and recipients alike. The country's legislation on organ transplantation – buttressed by criminal law provisions against illicit organ removal and trade – provides a strong example of how national law can reflect and reinforce international norms. The ongoing efforts to improve enforcement and encourage lawful organ donation will determine the ultimate success of this framework. With continued dedication to both the spirit and letter of the law, Azerbaijan can advance the noble goal of saving lives through transplantation without compromising the fundamental values of human rights and justice.

REFERENCES

1. Ismayilova P. International standards and domestic legislation on human organ donation and transplantation. URL: <https://www.academia.edu/123888634>
2. Віхоцька В. В. Торівля людськими органами та тканинами як вид транснаціональної злочинної діяльності. *Грані права: XXI століття*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 2 / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад.: Ю. Д. Батан, М. В. Сиротко [та ін.]. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 169-171. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/ca4339bd-0ce2-4415-910b-304aff655917>
3. Головкін Б. М. Торівля органами людини: українські реалії. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 21-26. URL: <https://easternlaw.com.ua/uk/kriminalne-pravota-ta-kriminologiya-kriminalno-vikonavche-pravo/golovkin-b-m-torgivlya-organami-lyudini-ukra%D1%97nski-reali%D1%97>
4. Чорненька Д. С. Правове регулювання соматичних прав людини: трансплантація органів і тканин людини в Україні та зарубіжних країнах. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. №1. С. 248-252. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/45.pdf>
5. Дьордяй В. Кримінологічний погляд на транснаціональну злочинність через призму незаконної торівлі людськими органами. DSpace UzhNU. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/36836>
6. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (Law No. 787-IQ, enacted 30 December 1999, as amended) [Офіційний документ]. URL: https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/AZERBAIJAN_Criminal%20Code.pdf
7. Azerbaijan. Law of the Republic of Azerbaijan on Donation and Transplantation of Human Organs and Tissues (No. 189-VIQ, adopted 20 October 2020). President signed law on donation and transplantation of human organs and tissues [Офіційний документ]. URL: <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2727>
8. Council of Europe. Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216). 2015. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/216>
9. Council of Europe. Secretary General Marija Pejčinović Burić. Press Release: Chief of State Security Service of Azerbaijan signs Convention against Trafficking in Human Organs, 30 Oct 2023. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/azerbaijan-signs-convention-against-trafficking-in-human-organs>
10. Mamedova N. Organ and tissue transplantation in Azerbaijan: all we need to know, and more. De Jure (Legal Analytics Portal). October 2020. URL: <https://dejure.az/news/organ-transplantation>
11. United Nations. Resolution WHA63.22: Human organ and tissue transplantation. World Health Assembly, 63rd Session [Офіційний документ]. 2010. URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA63/A63_R22-en.pdf
12. World Health Organization. WHO Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation. Geneva: WHO Press, 2010. URL: https://www.who.int/transplantation/guiding_principlestransplantation.pdf

EXIT TAX У РОЗУМІННІ СТАТТІ 5 ДИРЕКТИВИ РАДИ (ЄС) 2016/1164, ПЕРСПЕКТИВИ ТА ШЛЯХИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

EXIT TAX IN TERMS OF ARTICLE 5 OF COUNCIL DIRECTIVE (EU) 2016/1164, PROSPECTS AND WAYS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Гладченко Т.В., студент I курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено ґрунтовний аналіз податку на виведення активів (exit tax), передбаченого статтею 5 Директиви Ради (ЄС) 2016/1164 (ATAD), та розглянуто перспективи й перешкоди його впровадження в Україні. Дослідження розкриває суть цього податку, який спрямований на оподаткування нереалізованого приросту капіталу при переміщенні активів або зміні податкового резидентства, як інструменту боротьби з ухиленням від сплати податків та розмиванням податкової бази в межах ЄС. У роботі зроблений акцент на важливості гармонізації українського законодавства з європейськими нормами в контексті статусу кандидата на членство в ЄС, отриманого Україною у 2022 році, та наголошує на потребі стабілізації фінансової системи в сучасних умовах.

Проаналізовано актуальний стан податкової системи України, де відсутній аналог exit tax. Дослідження підкреслює, що впровадження такого податку могло б запобігти відтоку капіталу та забезпечити додаткові надходження до бюджету в період економічних труднощів. Для ілюстрації можливостей адаптації наведено міжнародний досвід країн, таких як Франція, Німеччина, Іспанія, Данія, Норвегія, Польща та США, де exit tax застосовується до юридичних і фізичних осіб із різними підходами до оцінки активів та умов сплати.

Серед викликів для України виділено правову невизначеність щодо визначення податкового резидентства, складнощі з оцінкою унікальних активів (наприклад, об'єктів інтелектуальної власності чи мистецтва), а також потенційний негативний вплив на інвестиційний клімат. Автор зазначає, що відсутність членства в ЄС ускладнює застосування окремих положень директиви, зокрема відстрочки сплати податку. Пропонується інтегрувати exit tax до існуючих податків – податку на прибуток підприємств і податку на доходи фізичних осіб, що дозволить спростити адміністрування та використати наявну правову базу.

Дослідження завершується аналізом перспектив, зазначаючи, що успішна імплементація потребує адаптації до національних умов, чіткого правового регулювання та врахування економічного контексту, особливо в період післявоєнної відбудови.

Ключові слова: exit tax, податок на виведення активів, податок на виїзд, директива ATAD, нереалізований приріст капіталу, євроінтеграція, ухилення від оподаткування, податкове резидентство.

The article conducts a thorough analysis of the exit tax as stipulated in Article 5 of the Council Directive (EU) 2016/1164 (ATAD), exploring the prospects and obstacles for its implementation in Ukraine. The study elucidates the nature of this tax, which targets the taxation of unrealized capital gains during asset transfers or changes in tax residency, serving as a mechanism to counter tax evasion and tax base erosion within the EU. Emphasis is placed on the importance of aligning Ukrainian legislation with European standards, given Ukraine's status as an EU membership candidate obtained in 2022, and the need to stabilize the financial system under current conditions.

The current state of Ukraine's tax system, which lacks an equivalent to the exit tax, is examined. The study highlights that implementing such a tax could prevent capital outflows and generate additional budget revenues during economic hardships. To illustrate adaptation possibilities, the international experience of countries such as France, Germany, Spain, Denmark, Norway, Poland, and the USA is presented, where the exit tax is applied to both legal entities and individuals with varying approaches to asset valuation and payment terms.

Key challenges for Ukraine include legal uncertainty surrounding the determination of tax residency, difficulties in valuing unique assets (e.g., intellectual property or artworks), and the potential adverse impact on the investment climate. The author notes that Ukraine's non-membership in the EU complicates the application of certain directive provisions, particularly tax payment deferrals. It is proposed to integrate the exit tax into existing taxes—corporate income tax and personal income tax—to streamline administration and utilize the existing legal framework.

The study concludes with an analysis of prospects, stating that successful implementation requires adaptation to national conditions, clear legal regulation, and consideration of the economic context, especially during the post-war recovery period.

Key words: exit tax, tax on asset withdrawal, departure tax, ATAD Directive, unrealized capital gains, European integration, tax evasion, tax residency.

Вступ. У сфері міжнародного податкового права Європейський Союз активно працює над зменшенням практик ухилення від оподаткування, які підривають стабільність функціонування фінансової системи. Одним із ключових інструментів є Директива Ради (ЄС) 2016/1164 від 12 липня 2016 року про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які мають безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку, що встановлює правила боротьби з такими явищами (далі – «Директива ATAD», «Директива», «Директива 2016/1164»). Зокрема, стаття 5 цієї Директиви регулює концепцію «Exit taxation» (Далі – «exit tax», «податок на виведення активів» «податок на нереалізований приріст капіталу», «податок на виїзд»), яка передбачає оподаткування приросту капіталу під час виведення активів або зміни податкового резидентства, щоб запобігти розмиванню податкової бази через такі операції. Для країн-членів ЄС впровадження цієї директиви є обов'язковим, що робить її важливим орієнтиром для України на шляху до євроінтеграції.

На сьогодні в Україні аналогічний механізм відсутній, незважаючи на існування податку на репатріацію, дія

якого поширюється виключно на випадки виплати доходу нерезиденту, що аж ніяк не може бути відповідником описаному вище податку на нереалізований приріст капіталу. Це створює прогалини, особливо в умовах війни, коли багато осіб та компаній можуть виводити активи за кордон без належного оподаткування.

Актуальність дослідження цієї теми обумовлена низкою факторів, про які ітиме мова нижче. Отримавши статус кандидата на членство в ЄС 23 червня 2022 року, Україна зобов'язалась гармонізувати своє законодавство з нормами ЄС, зокрема, і у податковій сфері. Імплементація положень Директиви ATAD є частиною цього процесу, і впровадження exit tax стане додатковою демонстрацією серйозності намірів України щодо вступу до ЄС. Відповідно до положень ст. 11 Директиви ATAD [1], для країн-членів ЄС оподаткування при виведенні активів є обов'язковим. Країни-члени мали прийняти та опублікувати нормативно-правові акти на виконання цієї директиви до 31 грудня 2018 року, що підкреслює необхідність адаптації українського законодавства. Це також сприятиме створенню прозорого та передбачуваного податко-

вого середовища, що є ключовим для залучення іноземних інвесторів.

Також впровадження досліджуваного податку може стати додатковим джерелом доходів для державного бюджету, що є особливо важливим у період економічних викликів, спричинених війною та післявоєнною відбудовою, враховуючи те, що виведення активів без належного механізму їх оподаткування створює значні витрати для бюджету.

Слід відзначити, що наразі у вітчизняній науці можливості впровадження механізму оподаткування, передбаченого статтею 5 Директиви, недостатньо досліджене. Серед вчених, котрі розглядали даний податок, у контексті України, можна відзначити Пирого І.С., який у роботі «ПОДАТКИ НА ВИВІЗ КАПІТАЛУ І НА ВЕЛИКІ СТАТКИ» вказував на відповідний механізм як податок «на вивіз капіталу», але розгляд цього питання обмежився вказаним в роботі досвідом Франції, стосовно фізичних осіб, а також пропозиціями щодо деяких можливих шляхів імплементації цього інструменту в Україні.

Серед зарубіжних досліджень, які значним чином розглянули exit taxation, ми можемо відзначити роботу Sara Budinska та Jana Skalova під назвою «Exit Taxation in Relation to Cross-Border Mergers», у якій авторки зосередились на аналізі реалізації податку у різних юрисдикціях, розрахунках ринкової та податкової вартості та застосуванні ставок податків. У цьому контексті доцільно згадати роботу Georg Winkler «Tax It before Exit: Exit Taxation and Greenfield Investments», що більш спрямована на дослідження економічних аспектів впливу exit tax на інвестиції мультинаціональних компаній у нові дочірні підприємства у країнах Європейського Союзу, але є не менш важливим для нашого подальшого розгляду.

Виходячи із викладеного вище, вбачається, що більш широке дослідження міжнародного досвіду, а також перспектив імплементації exit tax у розумінні ст. 5 Директиви залишається актуальним.

Постановка завдання. Дана робота має на меті аналіз перспектив та шляхів впровадження exit taxation в Україні, розгляд міжнародної практики адаптації до директиви ATAD, розгляд можливостей застосування іноземного досвіду в Україні, а також врахування можливих позитивних та негативних наслідків таких змін.

Результати дослідження. Директива Ради (ЄС) 2016/1164 від 12 липня 2016 року, відома як Anti-Tax Avoidance Directive (ATAD), є нормативним актом Європейського Союзу, спрямованим на гармонізацію податкових правил у межах внутрішнього ринку. Її повна назва – «Директива про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які безпосередньо впливають на функціонування внутрішнього ринку» – відображає основну мету: боротьбу з агресивним податковим плануванням та розмиванням податкової бази, що підривають фінансову стабільність держав-членів ЄС. Директива була прийнята в контексті ініціативи Організації економічного співробітництва та розвитку щодо протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутків (BEPS), адаптуючи її принципи до правового поля ЄС.

Глава 2 ATAD встановлює інструменти для протидії ухиленню від сплати податків для країн-членів у п'яти ключових сферах: обмеження вирахування відсотків, оподаткування при виведенні активів, загальне правило протидії податковим зловживанням, правила контролюваних іноземних компаній та гібридні невідповідності. Ці заходи спрямовані на забезпечення справедливого оподаткування, підвищення прозорості та запобігання штучному переміщенню прибутків до юрисдикцій із низьким рівнем оподаткування.

А саме стаття 5 Директиви розкриває сутність податку на виведення активів (exit tax), який має на меті оподаткування нереалізованого приросту капіталу, коли платник

податків переміщує активи, господарську діяльність, або своє податкове резиденство за межі юрисдикції держави-члена. Основними цілями цієї статті є, по-перше, запобігання втраті податкових надходжень через переміщення економічної діяльності без належного оподаткування приросту вартості, який накопичувався в межах юрисдикції походження. По-друге, норма націлена на унеможливлення використання зміни юрисдикції як інструменту для уникнення оподаткування. На останок, вона уніфікує стандарт оподаткування при виведенні активів, що сприяє справедливій конкуренції на внутрішньому ринку.

При більш детальному розгляді цієї статті можемо бачити, що в ній сформульовано правило розрахунку бази оподаткування, відповідно до якої оподатковується сума, що становить різницю між ринковою вартістю активів на момент їх виведення та їхньою вартістю, визначеною для цілей оподаткування. Для забезпечення однозначності тлумачення стаття визначає ринкову вартість як суму, що могла б бути отримана внаслідок прямої транзакції між незалежними контрагентами, тобто за принципом «витягнутої руки». Проте, попри чіткість цього визначення, стаття 5 ATAD залишає відкритими певні проблемні аспекти, пов'язані з відсутністю єдиного тлумачення поняття «вартість для цілей оподаткування» та складнощами оцінки ринкової вартості окремих категорій активів, таких як твори мистецтва чи об'єкти інтелектуальної власності.

Відсутність у Директиві чіткого визначення поняття «вартість для цілей оподаткування» дозволяє державам-членам застосовувати власні національні принципи бухгалтерського обліку для встановлення цього показника. В своєму дослідженні Sara Budinska та Jana Skalova класифікують підходи до визначення податкової вартості активів для розрахунку цього податку, виділяючи чотири категорії. Найпоширенішим є використання ціни придбання, яку застосовують у Бельгії, Чеській Республіці, Італії, Португалії, Словаччині та Іспанії, де податкова вартість базується на первісній вартості активів, в деяких країнах вона може бути скорегована на амортизацію чи знецінення. Балансова вартість слугує основою для визначення податкової вартості в Німеччині, Угорщині, Румунії та Нідерландах. Ринкова або справедлива ринкова вартість використовується як вартість для цілей оподаткування в Хорватії, Естонії та Люксембурзі. Болгарія та Латвія вирізняються специфічними правилами: у Болгарії податкова вартість залежить від типу активу, наприклад для активів, що амортизуються – це буде їхня податкова вартість на дату передачі, а для неамортизованих активів – це їхня балансова вартість на дату передачі, скоригована на збільшення або зменшення тимчасових податкових різниць, тоді як у Латвії вона варіюється залежно від операції – від балансової вартості до ринкової, зменшеної на зобов'язання [2, с. 51-53].

Також питанням, яке може викликати практичні проблеми оцінка ринкової вартості активів, що виводяться, особливо коли йдеться про активи з унікальними чи суб'єктивними характеристиками, такі як твори мистецтва або об'єкти інтелектуальної власності (патенти, торговельні марки, ноу-хау, тощо). Твори мистецтва, наприклад, не мають стабільного ринкового еквівалента, оскільки їхня вартість залежить від суб'єктивних факторів, таких як історична значущість, попит на аукціонах чи репутація автора. В свою чергу оцінка ринкової вартості прав на об'єкт інтелектуальної власності може визначатись за різними методами, зокрема дохідним, порівняльним, витратним підходами, методом прямого відтворення чи заміщення, як це передбачено пунктами 2.5, 2.12, 2.19, 2.24, 2.26, наказу Фонду державного майна України від 25.06.2008 N 740 «Про затвердження Методики оцінки майнових прав інтелектуальної власності» [3]. Хоча стаття 5 посиляється на принцип «витягнутої руки», його практичне застосування до особливих активів потенційно може стикатися методологічними труднощами. Це

створює ризик розбіжностей між платниками податків і податковими органами, що може призводити до адміністративних та судових спорів, або маніпуляцій з оцінкою для мінімізації податкового зобов'язання.

Обов'язок оподаткування нерезидентного приросту капіталу виникає у таких випадках, коли активи переміщуються з головного офісу до постійного представництва в іншій державі-члені або третій країні, втрачаючи при цьому можливість оподаткування активу у державі походження, або коли постійне представництво передає активи до головного офісу чи іншого представництва за межами юрисдикції держави-члена з якої такий актив виводиться. Аналогічно, норма охоплює випадки зміни податкового резидентства платника податків, за винятком активів, що залишаються під юрисдикцією первинної держави-члена через зв'язок із постійним представництвом, а також переміщення господарської діяльності, здійснюваної через постійне представництво, до іншої юрисдикції, що призводить до втрати права оподаткування.

В частині 2 цієї статті встановлена диспозитивна можливість відстрочки сплати цього податкового зобов'язання, дозволяючи платнику податків розподілити платежі на п'ять років. Ця факультативна норма застосовується виключно до переміщень у межах держав-членів ЄС або третіх країн які є стороною Угоди про Європейський економічний простір, за умови наявності укладеної угоди про взаємну адміністративну допомогу у сфері стягнення податкових вимог, еквівалентної положенням Директиви Ради 2010/24/ЄС. Проте вже в наступній частині 3, ця відстрочка обтяжена додатковими правами держав-членів котрі зберігають дискреційне право нарахувати відсотки за користування відстрочкою відповідно до національного законодавства, а також можуть вимагати надання забезпечення виконання зобов'язань, якщо існує обґрунтований ризик ухилення від сплати. Виняток із цієї вимоги передбачений у випадках, коли національне законодавство вже встановлює альтернативний механізм стягнення податкової заборгованості через іншого суб'єкта тієї самої корпоративної групи, який є резидентом відповідної держави-члена, що свідчить про врахування субсидіарної відповідальності в межах групового оподаткування.

Стаття також чітко регламентує підстави для припинення відстрочки, встановлюючи такий наслідок у випадках, коли переміщені активи відчужуються, передаються до третьої юрисдикції поза межами ЄС без відповідних угод, або коли платник податків знає банкрутства, ліквідації чи не виконує графік платежів протягом розумного строку, обмеженого 12 місяцями. Ці положення слугують правовим запобіжником, спрямованим на мінімізацію ризиків для фінансових інтересів держави-члена.

У контексті внутрішньої гармонізації ЄС стаття зобов'язує державу-члена, до якої здійснюється переміщення активів чи резидентства, прийняти оцінку вартості, визначену державою походження, як базу для подальшого оподаткування, за винятком випадків, коли така оцінка суперечить об'єктивній ринковій вартості.

Додатково частиною 7 регламентований виняток коли відповідний приріст капіталу не буде об'єктом оподаткування, звільняються від оподаткування активи, що повертаються до держави-члена протягом 12 місяців, зокрема ті, що пов'язані з фінансуванням цінних паперів, надані в заставу чи переміщені для виконання пруденційних вимог до капіталу або управління ліквідністю.

Окремо варто зупинитись на визначенні **суб'єктів**, які підпадають під регулювання відповідною Директивою та статтею. Відповідно ч. 1 ст. 1 Директиви, вона застосовується до всіх платників податків, які підлягають оподаткуванню податком на прибуток підприємств в одній або кількох державах-членах, а також постійні представництва, розташовані в одній або кількох державах-членах, які належать юридичним особам, що є резидентами третьої країни для цілей оподаткування. Таким чином, суб'єктний обсяг включає як резидентів держав-членів, так і нерезидентів, чия діяльність у межах ЄС здійснюється через постійні представництва, за умови їх підпорядкування режиму оподаткування прибутку підприємств.

Хоча Директива прямо обмежує свою сферу дії платниками податків, які підлягають податку на прибуток під-

приємств, вона не містить заборони на встановлення аналогічних правил для фізичних осіб державами-членами в межах їхньої національної компетенції. Таким чином залишається можливість розширення сфери застосування exit tax на індивідуальних платників податків за рішенням національних законодавців.

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду, підтверджує можливість і доцільність такого підходу. У низці країн, зокрема і поза межами ЄС, податок на виведення активів застосовується до фізичних осіб.

Наприклад, у Франції фізичні особи, які переносять своє податкове резидентство за межі країни, можуть бути зобов'язані сплатити податок на нерезидентний приріст капіталу, якщо вони володіють акціями, цінними паперами чи правами вартістю понад 800 000 євро або часткою не менше 50% у компанії, за умови проживання у Франції протягом щонайменше шести з попередніх десяти років. Цей податок також охоплює дебіторську заборгованість за застереженнями про виплату та приріст капіталу в режимі відстрочки, причому платники можуть скористатися відстрочкою сплати, яка надається автоматично або за заявою з гарантіями, хоча з 2019 року відстрочка на вимогу застосовується для переміщень резидентства до держав за межами ЄС, які не уклали з Францією угоди про допомогу в боротьбі з податковим шахрайством та ухиленням від сплати податків та про допомогу у стягненні податків [4]. У Німеччині exit tax застосовується до фізичних осіб, які припиняють резидентство після семи років необмеженого податкового зобов'язання за останні дванадцять років і володіють щонайменше 1% акцій компанії або паями інвестиційних фондів вартістю від 500 000 євро. Податок також стягується при безоплатній передачі акцій нерезиденту, якщо це обмежує юрисдикцію Німеччини щодо оподаткування прибутку від їх продажу [5]. В Іспанії фізичні особи, які змінюють податкове резидентство після десяти років резидентства з останніх п'ятнадцяти, підлягають оподаткуванню нерезидентного приросту капіталу від акцій чи часток у компаніях, якщо їхня вартість перевищує 4 мільйони євро або становить 25% при вартості понад 1 мільйон євро [6]. Фізичні особи у Данії, які були резидентами щонайменше сім із десяти років і змінюють резидентство, зобов'язані сплатити податок на нерезидентний приріст капіталу від активів, таких як акції, опціони, облігації, пенсійні плани чи інвестиції в нерухомість, які вважалися реалізованими на момент виїзду [7]. У Норвегії фізичні особи, які втрачають податкове резидентство і мають нерезидентний приріст капіталу від акцій на суму понад 3 мільйони норвезьких крон, оподатковуються так, ніби ці активи були реалізовані напередодні переїзду [8]. У Польщі exit tax застосовується до фізичних осіб, які змінюють резидентство або виводять активи, такі як акції, похідні фінансові інструменти чи паї в капітальних фондах, за умови п'ятирічного резидентства протягом останніх десяти років і вартості активів понад 4 мільйони злотих [9]. Internal Revenue Code (IRC) Section 877A у Сполучених Штатах Америки передбачає податок на експатріацію, що стягується з громадян або довгострокових резидентів, які припиняють резидентство, якщо їхній середньорічний податок на прибуток за попередні п'ять років перевищує встановлений поріг (190 000 доларів у 2023 році) або чистий капітал становить щонайменше 2 мільйони доларів, охоплюючи нерезидентний приріст капіталу від широкого спектра активів [10].

Судова практика країн ЄС додатково також може бути аргументом до нашої позиції. Зокрема, рішення Вищого адміністративного суду Польщі від 14 січня 2022 року (No II FSK 12/21) чітко артикулює правову позицію щодо можливості поширення exit tax на фізичних осіб. Суд постановив, що покладання відповідальності за цей податок на фізичних осіб не є предметом гармонізації на рівні ЄС, а отже, належить до виключної компетенції держав-членів. У рішенні зазначається, що відсутність у Директиві 2016/1164 прямої згадки про фізичних осіб не означає несумісності національних норм із правом ЄС, оскільки Директива встановлює лише мінімальні стандарти для корпоративного оподаткування. Водночас суд підкреслив, що немає прямих правових перешкод для держав-членів розширити сферу дії exit tax на фізичних осіб, якщо це від-

повідат національним фінансовим цілям і не суперечить базовим принципам права ЄС, таким як свобода пересування чи заборона дискримінації [9].

Міжнародний досвід застосування податку на нерезалізований приріст капіталу, зокрема в таких країнах, як Франція, Німеччина, Іспанія, Данія, Норвегія, Польща, США та інших, не зазначених у дослідженні, засвідчує, що його імплементація може бути успішно реалізована поза межами суб'єктного обсягу Директиви 2016/1164, яка обмежується платниками податку на прибуток підприємств. Водночас відсутні правові чи практичні перешкоди за умов дотримання базових принципів права ЄС, а також у разі встановлення чітких критеріїв, таких як тривалість резидентства чи мінімальна вартість активів, тощо, що дозволяє державам забезпечувати пропорційність і правову передбачуваність для платників податків.

Продовжуючи аналіз імплементації податку на виведення активів/на виїзд у контексті статті 5 Директиви ATAD, доцільно розглянути можливі **шляхи його інтеграції** в національне податкове законодавство України. У теоретико-методологічному вимірі можна виокремити два принципово відмінні підходи до законодавчого закріплення, перший – введення exit tax як окремого податку, другий – як елементу існуючих податків, зокрема податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб. На нашу думку, другий варіант є оптимальним і доцільним з огляду на низку правових, практичних і порівняльно-правових аргументів, які детально викладені далі.

Перший варіант передбачає запровадження exit tax як самостійного податку, шляхом доповнення переліку загальнодержавних податків та зборів, визначеного статтею 9 Податкового кодексу України (ПКУ), що регулюватиметься окремим розділом ПКУ або окремим законодавчим актом. У такому разі податок матиме власну правову конструкцію, включаючи визначення суб'єктів, об'єкта оподаткування, податкової бази, ставки, порядку обчислення та сплати, а також специфічних процедур, таких як відстрочка платежів чи оцінка активів. Але такий підхід пов'язаний з низкою концептуальних та практичних проблем, зокрема це слідувало б з того, що exit tax за своєю правовою природою є не самостійним податком, а особливим механізмом оподаткування окремого виду доходу (приросту капіталу), як зазначалось раніше. По суті, додавання нового податку призведе до ускладнення податкової системи, що суперечить концепції спрощення адміністрування податків. Також створення окремого розділу в ПКУ або окремого законодавчого акту на практиці може стати причиною виникнення колізій та дублювання у правовому регулюванні, оскільки фактично exit tax має оподатковувати той самий об'єкт, що вже підлягає оподаткуванню податком на прибуток підприємств, але за інших умов. Останнім аргументом проти цього підходу ми вважаємо необхідність створення специфічного механізму адміністрування нового податку, що потребуватиме додаткових адміністративних та фінансових ресурсів.

Другий варіант полягає в інтеграції exit tax як елементу існуючих податків, зокрема податку на прибуток підприємств (регулюється розділом III ПКУ) для юридичних осіб і податку на доходи фізичних осіб (регулюється розділом IV ПКУ). У цьому випадку впровадження exit tax буде реалізовуватися через внесення змін та доповнення до відповідних статей ПКУ, які визначатимуть оподаткування нерезалізованого приросту капіталу як складової прибутку чи доходу, що виникає в момент виведення активів чи змін резидентства. Як зазначалось, саме другий підхід буде оптимальним для вітчизняної податкової системи. Зазначена позиція зумовлена низкою теоретичних, порівняльно-правових, так і прагматичних міркувань. По-перше, цей підхід відповідає міжнародному досвіду, в таких країнах як Німеччина, Франція, Польща та інших країнах, exit tax функціонує як особливий режим оподаткування в межах корпоративного податку або податку на доходи фізичних осіб, а не як окремий податковий платіж, в свою чергу протилежного досвіду, який би демонстрував перший підхід, під час дослідження, виявлено не було. По-друге, внесення змін до Податкового кодексу України для інтеграції exit tax є значно простішим і менш ресур-

соемним процесом, ніж розробка окремого законодавчого акту. ПКУ вже містить розвинену правову базу для оподаткування прибутків і доходів, включаючи положення про оцінку активів, ринкову ціну, правило витягнутої руки, закріплене визначення податкової бази та процедури адміністрування та інших податково-правових питань. Тобто цей підхід дозволить: використовувати стандартні форми податкової звітності з мінімальними модифікаціями, застосовувати чинні процедури податкового контролю, забезпечити єдиний підхід до встановлення строків сплати податку та подання звітності, уникнути необхідності навчання працівників податкових органів особливостям адміністрування нового податку. В свою чергу задля уникнення дублювання нормативних положень і забезпечення синергії з існуючими механізмами податкового контролю, ПКУ може бути доповнений недостаючими поняттями та процедурами для цілей податку на виїзд, такими як «вартість для цілей оподаткування», визначення критеріїв для оподаткування фізичних осіб, закріплення правил відтермінування сплати, тощо.

Враховуючи вищезазначене інтеграція exit tax до системи податку на прибуток і ПДФО на наш погляд сприятиме правовій передбачуваності та зрозумілості як для платників податків, так і для контролюючих органів. Оскільки ці податки є добре відомими суб'єктам господарювання та фізичним особам, включення останнього як їхнього елементу зменшує потребу в додатковому навчанні чи адаптації. Платники податків уже знайомі з процедурами декларування, сплати та оскарження в межах ПКУ, що знижує ризик правової невизначеності.

Але як і будь-які зміни та нововведення, впровадження оподаткування приросту капіталу під час виведення активів супроводжується **низкою питань і викликів**. Крім уже згаданих раніше проблемних аспектів, таких як відсутність уніфікованого визначення «вартості для цілей оподаткування» чи складності оцінки ринкової вартості унікальних активів, перспектива імплементації exit tax в Україні породжує додаткові правові, економічні та адміністративні бар'єри. Ці проблеми пов'язані з особливостями національної правової системи, економічним контекстом, а також статусом України як країни, яка на сьогоднішній день не є членом Європейського Союзу чи стороною Угоди про Європейський економічний простір.

Однією з основних правових проблем є відсутність у законодавстві України чіткої врегульованої процедури припинення податкового резидентства, зокрема для фізичних осіб. Наразі зміна статусу резидента в Україні можлива переважно через судовий порядок, що створює значні адміністративні та процесуальні бар'єри. У контексті досліджуваного податку, визначення точного моменту припинення резидентства є критично важливим для фіксації податкового зобов'язання. Відсутність чітких критеріїв і процедур може призводити до правової невизначеності, ускладнюючи встановлення, коли саме особа втрачає статус резидента, а отже, підпадає під дію платежу. Наприклад, у спірних випадках, коли фізична особа частково зберігає економічні чи особисті зв'язки з Україною, податкові органи можуть по-різному тлумачити момент виходу з резидентства, що провокує податкові спори та знижує ефективність адміністрування податку. Для вирішення цієї проблеми необхідно розробити окремий нормативний механізм, який би встановлював порядок декларування зміни резидентства та критерії її визнання, синхронізований із положеннями ПКУ.

Економічні виклики пов'язані з потенційним негативним впливом на інвестиційний клімат і діяльність багатонаціональних підприємств. Наукові дослідження вказують, що запровадження податку на виведений капітал, незалежно від способу його сплати, може зменшувати інвестиції в нові підприємства через негайний відтік грошових коштів, особливо якщо застосовується модель негайної сплати. Водночас відстрочка сплати податку має позитивний вплив, сприяючи зростанню новостворених компаній на 10,8% через рік після переходу до менш суворих умов оподаткування [11, с. 4-5]. Ці висновки підкреслюють необхідність гнучкого підходу до адміністрування exit tax, щоб уникнути надмірного тиску на інвесторів. Для України, яка перебуває в умовах воєнного стану та наступ-

ного післявоєнного відновлення, збереження привабливості для іноземних і внутрішніх інвестицій є критично важливим. Непродумане запровадження податку може стримувати приплив капіталу, особливо в сектори, що залежать від транснаціональних корпорацій, якщо податок сприйматиметься як обтяжливий фактор. Таким чином, необхідно передбачити механізми пом'якшення, такі як відстрочка сплати чи встановлення високих порогових значень для активів, щоб мінімізувати економічні втрати.

Додатково оскільки Україна не є членом Європейського Союзу чи стороною Угоди про Європейський економічний простір (ЄЕП), механізми відстрочки сплати exit tax, передбачені статтею 5 Директиви для переміщення активів до держав-членів ЄС або країн ЄЕП, не можуть бути перенесені в національне законодавство без змін, а також автоматично застосовані. На даному етапі, з врахуванням актуальних економічних і правових реалій, у випадку впровадження цього інструменту, це питання потребуватиме окремих нормативних уточнень які б визначали порядок і умови надання відстрочки для платників податків. Крім того, правило Директиви щодо визнання державою-членом призначення вартості активів, установленої державою походження, для цілей оподаткування не може застосовуватися в Україні через відсутність членства в ЄС. У межах ЄС це правило забезпечує континуїтет оподаткування та уникає подвійного оподаткування, але для України, яка не є частиною цього правового простору, визнання вартості активів потребуватиме окремого врегулювання. Для імплементації цього принципу необхідно адаптувати його до українських умов, найімовірніше, шляхом внесення змін до двосторонніх податкових угод із відповідними країнами, які б установлювали взаємне визнання оцінки вартості активів, щоб уникнути подвійного оподаткування та забезпечити правову передбачуваність у транскордонних операціях.

Іншим викликом є потенційна соціально-політична реакція на запровадження exit tax, особливо для фізичних осіб. В контексті масового виїзду громадян через війну введення податку через зміну резидентства може сприйматися як дискримінаційна чи надмірно обтяжлива міра, що порушує право на свободу пересування. Для уникнення такого сприйняття необхідно передбачити чіткі винятки, наприклад, звільнення від оподаткування для осіб, які змінюють резидентство через форс-мажорні обставини, а також забезпечити прозорий і справедливий механізм адміністрування.

Висновки. Дослідження питання впровадження податку на виведення активів (exit taxation) в Україні відповідно до статті 5 Директиви ATAD доводить актуаль-

ність та доцільність такого механізму для українського податкового законодавства, особливо з огляду на євроінтеграційні прагнення України та необхідність наповнення державного бюджету в умовах війни та післявоєнної відбудови. Запровадження податку на виведення активів в Україні буде важливим кроком для гармонізації з нормами ЄС, зміцнення фінансової стабільності та протидії відтоку капіталу. Міжнародний досвід демонструє ефективність цього інструменту, а практика дії відповідних норм в деяких країнах ЄС, та поза його межами, підтверджує можливість його застосування до фізичних осіб, не порушуючи принципи права ЄС. Позитивні перспективи включають додаткові бюджетні надходження, наближення до європейських практик, створення конкурентного і рівноправного податкового середовища, однак проблемні питання, такі як правова невизначеність щодо резидентства, складнощі оцінки активів, економічні ризики для інвестицій, обмеження через відсутність членства в ЄС і соціально-політичні виклики, створюють суттєві бар'єри.

Для ефективної імплементації такого механізму України необхідно інтегрувати exit tax до Податкового кодексу як елемент податку на прибуток підприємств і податку на доходи фізичних осіб, що забезпечить використання наявної правової інфраструктури та спростить адміністрування. Також слід розробити додаткові нормативні положення, які б враховували специфіку українського законодавства та економічних реалій, зокрема: встановити чіткі критерії та процедури зміни податкового резидентства, передбачити гнучкі механізми відстрочки сплати податку адаптовані до національних умов, уточнити порядок оцінки вартості особливих активів, розробити механізми уникнення подвійного оподаткування шляхом внесення змін до двосторонніх податкових угод, встановити винятки для осіб, які змінюють резидентство через форс-мажорні обставини.

У перспективі, впровадження exit tax має стати частиною комплексної податкової реформи, спрямованої на створення сучасної, справедливої та конкурентоспроможної системи оподаткування. Для цього необхідний постійний моніторинг практики застосування нових норм, аналіз їхнього впливу на економіку та оперативне коригування законодавства з урахуванням змін у міжнародному праві. Науковий супровід, включаючи дослідження ефективності механізмів exit tax в інших юрисдикціях, має стати основою для подальшого вдосконалення української моделі. Лише за умови системного підходу, врахування національного контексту та діалогу з усіма зацікавленими сторонами Україна зможе реалізувати потенціал exit taxation як інструменту фінансової стабільності та євроінтеграції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Council Directive (EU) № 2016/1164 of 12 July 2016 laying down rules against tax avoidance practices that directly affect the functioning of the internal market. EUR-Lex: офіц. сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex:32016L1164> (дата звернення: 17.04.2025).
2. Budínská S., Skálová J. Exit Taxation in Relation to Cross-Border Mergers. *European Financial and Accounting Journal*. 2024. Vol. 19, no. 1. P. 39–62. URL: <https://doi.org/10.18267/j.efaj.285> (дата звернення: 17.04.2025).
3. Про затвердження Методики оцінки майнових прав інтелектуальної власності : Наказ Фонду держ. майна України від 25.06.2008 № 740. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0726-08#Text> (дата звернення: 17.04.2025).
4. Je quitte la France, suis-je concerné par "l'Exit Tax"? *impots.gouv.fr*. URL: <https://www.impots.gouv.fr/particulier/questions/je-quitte-la-france-suis-je-concerne-par-lexit-tax> (дата звернення: 17.04.2025).
5. Extinction of Exit taxation introduced / A. Fleischer et al. *Grant Thornton AG*. URL: <https://www.grantthornton.de/en/insights/2024/extinction-of-exit-taxation-introduced/> (дата звернення: 17.04.2025).
6. Spain – Individual – Other taxes. *pwc Worldwide Tax Summaries Online*. URL: <https://taxsummaries.pwc.com/spain/individual/other-taxes> (дата звернення: 17.04.2025).
7. Denmark – Individual – Other taxes. *pwc Worldwide Tax Summaries Online*. URL: <https://taxsummaries.pwc.com/denmark/individual/other-taxes> (дата звернення: 17.04.2025).
8. Norway – Individual – Other taxes. *pwc Worldwide Tax Summaries Online*. URL: <https://taxsummaries.pwc.com/norway/individual/other-taxes> (date of access: 17.04.2025).
9. Skotnicka E., Sadowska-Gawel D. M. Exit tax. Moving out of Poland? Check when you have to pay exit tax. *EY – Deutschland | Shape the future with confidence*. URL: https://www.ey.com/en_pl/insights/tax/exit-tax-moving-out-of-poland (дата звернення: 17.04.2025).
10. Expatriation tax | Internal Revenue Service. *Internal Revenue Service | An official website of the United States government*. URL: <https://www.irs.gov/individuals/international-taxpayers/expatriation-tax> (дата звернення: 17.04.2025).
11. Winkler G. Tax It before Exit: Exit Taxation and Greenfield Investments. *SSRN Electronic Journal*. 2024. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4696569> (дата звернення: 17.04.2025).

РЕЗОЛЮЦІЯ ПАРЕ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАГРОЗИ РФ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ РОЗШИРЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ З ПРОТИДІЇ ГІБРИДНИМ ЗАГРОЗАМ

RESOLUTION OF THE PACE AS A RESPONSE TO RUSSIA'S INFORMATION THREATS: PROSPECTS FOR EXPANDING THE INTERNATIONAL COOPERATION OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE IN COUNTERING HYBRID THREATS

Гончаренко Г.А., д.ю.н.,
професор

Національна академія Служби безпеки України

Лобецький М.В., старший викладач

Національна академія Служби безпеки України

Стаття аналізує Резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи № 2567 (2024) «Пропаганда і свобода інформації в Європі», яка визначає інформаційну агресію росії як серйозну загрозу для європейської демократії та безпеки. У контексті гібридної війни, яку РФ веде з використанням військових, політичних, економічних, кібернетичних та інформаційних засобів, важливим пріоритетом для України є забезпечення інформаційної безпеки через посилення співпраці з європейськими та євроатлантичними партнерами. Увага приділена розгляду перспектив співпраці між Службою безпеки України та європейськими інституціями для протидії інформаційним загрозам, зокрема дезінформації та маніпуляціям громадською свідомістю.

Основні напрямки співпраці включають вдосконалення механізмів раннього виявлення загроз, розробку стандартів реагування на інформаційні атаки та посилення аналітичного потенціалу в сфері інформаційної безпеки. Важливою є інтеграція України в європейські механізми інформаційної безпеки, що дозволить зміцнити стійкість перед викликами гібридної війни і підвищити здатність до ефективного протидії інформаційним загрозам. Особливо акцентовано на розвитку стратегічних комунікацій між державами для забезпечення стабільності в Україні та Європі.

Актуальність обумовлена необхідністю детального аналізу Резолюції ПАРЕ та в цьому контексті перспективами міжнародної співпраці для Служби безпеки України, що сприятиме зміцненню національної безпеки та демократичних інститутів України. Це зусилля важливе не лише для стабільності України, а й для зміцнення європейського безпекового простору.

Проаналізовано, що європейські країни активно реагують на загрозу російської дезінформації, створюючи спеціалізовані інституції та ініціативи для аналізу та нейтралізації інформаційних впливів. Зокрема, East StratCom Task Force (ESCTF) та інші організації, як ECFR, EDMO, активно співпрацюють із країнами-сусідами, включаючи Україну, для підвищення інформаційної безпеки. Служби безпеки, такі як SÄPO, BfV та VSSE, також активно займаються протидією російським інформаційним операціям.

Міжнародна співпраця у сфері інформаційної безпеки є ключовою для протидії гібридним загрозам і зміцнення стабільності як в Україні, так і в Європі.

Ключові слова: інформаційна безпека, гібридні загрози, Служба безпеки України, міжнародне співробітництво, міжнародні організації, НАТО, організаційні засади співробітництва, взаємодія, протидія дезінформації, співпраця.

The article analyzes Resolution No. 2567 (2024) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe "Propaganda and Freedom of Information in Europe", which defines Russia's information aggression as a serious threat to European democracy and security. In the context of the hybrid war that the Russian Federation is waging using military, political, economic, cyber and information means, an important priority for Ukraine is ensuring information security through enhanced cooperation with European and Euro-Atlantic partners. Attention is paid to considering the prospects for cooperation between the Security Service of Ukraine and European institutions to counter information threats, in particular disinformation and manipulation of public consciousness.

The main areas of cooperation include improving mechanisms for early detection of threats, developing standards for responding to information attacks, and strengthening analytical potential in the field of information security. It is important to integrate Ukraine into European information security mechanisms, which will strengthen resilience to the challenges of hybrid warfare and increase the ability to effectively counter information threats. Special emphasis is placed on the development of strategic communications between states to ensure stability in Ukraine and Europe.

The urgency is due to the need for a detailed analysis of the PACE Resolution and, in this context, the prospects for international cooperation for the Security Service of Ukraine, which will contribute to strengthening national security and democratic institutions of Ukraine. This effort is important not only for the stability of Ukraine, but also for strengthening the European security space.

It is analyzed that European countries are actively responding to the threat of Russian disinformation, creating specialized institutions and initiatives to analyze and neutralize information influences. In particular, the East StratCom Task Force (ESCTF) and other organizations such as ECFR, EDMO are actively cooperating with neighboring countries, including Ukraine, to improve information security. Security services such as SÄPO, BfV and VSSE are also actively engaged in countering Russian information operations.

International cooperation in the field of information security is key to countering hybrid threats and strengthening stability in both Ukraine and Europe.

Key words: information security, hybrid threats, Security Service of Ukraine, international cooperation, international organizations, NATO, organizational principles of cooperation, interaction, countering disinformation, cooperation.

Вступ. Актуальність. У сучасних умовах системної гібридної агресії з боку російської федерації, що реалізується через інтегроване використання військових, політичних, економічних, кібернетичних та інформаційно-психологічних засобів, забезпечення інформаційної безпеки постає як один із базових пріоритетів для збереження національного суверенітету України, її демократичного розвитку та стабільності європейського безпекового простору. Особливого значення це питання набуває

в контексті розбудови та інтенсифікації міжнародного співробітництва Служби безпеки України з інституціями держав-членів Європейського Союзу, Радою Європи, НАТО та іншими стратегічними партнерами. Формування ефективної багаторівневої системи протидії інформаційним загрозам, у тому числі дезінформації, психологічному впливу та маніпуляціям громадською свідомістю, є необхідною передумовою для забезпечення стійкості держави в умовах гібридної війни.

Актуальність цієї роботи зумовлена не лише потребою в аналітичному осмисленні ухвалені Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи № 2567 (2024) «Пропаганда і свобода інформації в Європі» (Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Resolution 2567, 2024), яка визначила інформаційну агресію росії як безпосередню загрозу європейській демократії та окреслила стратегічні напрямки боротьби з пропагандою і дезінформацією, а й необхідністю визначення конкретних напрямків та інституційних форматів співпраці Служби безпеки України з європейськими та євроатлантичними партнерами. Дослідження спрямоване на окреслення потенціалу такої взаємодії та її значення для національної безпеки, демократичної стійкості та зміцнення європейського безпекового простору.

Метою роботи є дослідження потенціалу розширення міжнародної співпраці Служби безпеки України з питань протидії гібридним інформаційним загрозам у світлі нових стратегічних орієнтирів, визначених Резолюцією ПАРЄ 2567 (2024), із визначенням основних напрямків, суб'єктів та форм цієї взаємодії для зміцнення національної безпеки.

Стан дослідження. Проблематика інформаційної безпеки та гібридних загроз в контексті європейської безпеки активно досліджується як українськими, так і зарубіжними науковцями. Значний внесок у вивчення гібридної війни та інформаційних операцій зробили такі українські автори, як В. Горбулін [1] та А. Сухоруков [2], а серед зарубіжних дослідників згадаємо М. Галеотті (Mark Galeotti) і Т. Ріда (Thomas Rid). У контексті розвитку стратегічної комунікації в ЄС варто відзначити аналітичні напрацювання East StratCom Task Force (EEAS, 2018) [3] та European Digital Media Observatory (EDMO, 2022) [4]. А окрему увагу сучасних досліджень привертає питання інтеграції України в європейський безпековий простір через інституційне партнерство у сфері боротьби з дезінформацією (ECFR, 2025) [5].

Попри наявність значної кількості досліджень, присвячених питанням гібридної війни, інформаційної безпеки та міжнародного співробітництва в умовах сучасних викликів, вивчення перспектив розширення міжнародної взаємодії Служби безпеки України у світлі нових стратегічних орієнтирів, визначених Резолюцією ПАРЄ 2567 (2024), залишається недостатньо розробленим. Зважаючи на унікальність безпекового контексту, в якому перебуває Україна, особливо в частині постійної інформаційної агресії з боку російської федерації, виникає потреба у спеціалізованому аналізі даної проблематики. Це зумовлює актуальність і новизну обраної теми дослідження. З огляду на зазначене, перейдемо до викладу основного матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Парламентська асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ) ухвалила резолюцію Propaganda and freedom of information in Europe/Пропаганда і свобода інформації в Європі [6] з поправками від України, засудивши використання пропаганди рф для підризу демократії.

Згідно з офіційними заявами представників ПАРЄ, було визнано пропаганду невід'ємною складовою агресивної політики авторитарних режимів, зокрема рф, та сформовано заклик до розробки координаційних стратегій боротьби з дезінформацією. Резолюція також наголошує на ролі російської православної церкви як інструменту кремлівської пропаганди та закликає до розширення країнами персональних санкцій проти російських пропагандистів. За повідомленнями народних депутатів, що представляли нашу країну, українська делегація досягла включення до тексту важливих правок, було важливо, щоб ПАРЄ відреагувала і вказала в цьому документі на те, наскільки широко рф залучає релігійні інституції в поширення своєї пропаганди [7]. Ухвалена резолюція засуджує

використання росією пропаганди для підризу демократії. Документ закликає до запровадження санкцій проти російських медіа, таких як RT, та пропагандистів, включаючи Маргариту Симоньян, Ольгу Скабєєву та Володимира Соловйова [8].

Тож, сучасною відповіддю на виклики та загрози ЄС стало прийняття у жовтні 2024 року резолюції Парламентської Асамблеї ради Європи Propaganda and freedom of information in Europe/Пропаганда і свобода інформації в Європі [6]. Декілька важливих моментів з неї наведемо, бо в ній вже чітко окреслено проблему і потребу протидії їй:

«Парламентська асамблея занепокоєна поширенням пропаганди, яка має на меті викривлення громадської думки, ставить під загрозу належне функціонування демократичних систем і загрожує нашим спільним цінностям і людській гідності. Така шкідлива пропаганда включає як незаконну, так і ту, яка, хоча й не заборонена, може перешкоджати формуванню вільної думки та усвідомленій участі громадян у публічних дебатах і прийнятті рішень через використання неетичних методів комунікації, зокрема дезінформації та інструментів психологічної маніпуляції [6]»;

«Асамблея визнає, що для авторитарних режимів, таких як російська федерація, пропаганда є невід'ємною частиною їхньої війни проти демократії. Державний російський канал RT (раніше відомий як «Russia Today»), його світова мережа та «фабрики тролів» є частиною ширшої стратегії дестабілізації європейських демократій і впливу на політичні процеси. Асамблея також посиляється на свою Резолюцію 2540 (2024) «Смерть Олексія Навального та необхідність протидії тоталітарному режиму володимира путіна та його війні проти демократії» й повторює свій заклик визнати, що російська православна церква використовується як інструмент впливу та пропаганди кремля [6]»;

«З цих причин Асамблея рекомендує державам-членам розробити комплексні стратегії для протидії незаконній пропаганді та забезпечення ефективних заходів реагування. Зокрема, вони повинні: забезпечити, щоб пропаганда, заборонена міжнародним правом, а також пропаганда, яка серйозно загрожує демократії та правам людини, визнавалася незаконною на національному рівні [6]».

Таким чином, без комплексного підходу, посилення координації, обов'язкових механізмів імплементації та адаптації до нових форм гібридних загроз, ці акти не можуть ефективно забезпечити інформаційну безпеку ЄС.

Україна та Європейський Союз стикаються зі спільною загрозою з боку рф, яка використовує гібридні методи для ослаблення демократичних інституцій, поширення дезінформації та розколу суспільств. Гібридні атаки не визнають кордонів, що робить співпрацю між Україною та ЄС критично важливою для ефективної протидії.

У цьому контексті важливою є роль Служби безпеки України у протидії інформаційним загрозам, яка активно співпрацює з міжнародними партнерами для обміну інформацією, координації дій та розробки спільних стратегій боротьби з дезінформацією.

Міжнародна співпраця Служби безпеки України є одним із ключових чинників ефективної протидії гібридним загрозам, зокрема у сфері інформаційної безпеки. В умовах системної інформаційно-психологічної агресії з боку російської федерації як проти України, так і проти країн Європейського Союзу, взаємодія Служби безпеки України з іноземними партнерами набуває стратегічного значення. Йдеться не лише про обмін розвідувальними даними, але й про координацію дій у виявленні, нейтралізації та попередженні інформаційних операцій, спрямованих на підризу демократичних інституцій, посів недовіри до урядів та дестабілізацію суспільства. У цьому контексті доцільно проаналізувати діяльність ключових європейських суб'єктів – правоохоронних органів, аналітичних

центрів і розвідувальних та контррозвідувальних служб, які здійснюють свою роботу у сфері зміцнення інформаційної безпеки як окремих країн-членів ЄС, так і регіону загалом.

Європейські країни активно формують системну відповідь на загрозу російської дезінформації, створюючи спеціалізовані інституції та міжвідомчі ініціативи, спрямовані на виявлення, аналіз і нейтралізацію інформаційних впливів.

Однією з ключових структур, що діє на рівні Європейського Союзу, є **East StratCom Task Force (ESCTF)** [3], створена в рамках Європейської служби зовнішніх справ (EEAS). Основною метою цього підрозділу є моніторинг і спростування неправдивих наративів, насамперед спрямованих проти ЄС, його держав-членів та партнерів, таких як Україна. East StratCom Task Force координує інформаційні кампанії, сприяє підвищенню обізнаності про методи дезінформації та веде відкриту базу даних EUvsDisinfo [9], яка містить тисячі задокументованих прикладів маніпулятивного контенту, що поширюється російськими джерелами. Завдяки своїй фаховій аналітичній роботі та постійній взаємодії з національними урядами, експертними середовищами і медіа, ця структура відіграє важливу роль у формуванні спільної політики протидії дезінформації на європейському рівні. Її діяльність має суттєве значення й для України, оскільки сприяє викриттю російських наративів, що спрямовані на підірив міжнародної підтримки нашої держави та формування викривленого образу війни, розв'язаної кремлем.

Впливовим є **Європейський центр досліджень у галузі зовнішньої політики/ECFR**, який є незалежним аналітичним центром, заснованим у 2007 році, що зосереджується на вивченні та розвитку стратегій для європейської зовнішньої політики, безпеки та міжнародних відносин. Центр має свої представництва в ряді європейських міст, зокрема у Брюсселі, Берліні, Лондоні, Парижі, Варшаві та Римі. ECFR є важливим гравцем у формуванні політики ЄС, оскільки організація взаємодіє з рядом європейських інституцій, включаючи Європейську комісію, Європейську службу зовнішніх справ (EEAS) та інші органи Європейського Союзу. Діяльність ECFR спрямована на аналіз та розробку рекомендацій для політиків і урядів щодо актуальних геополітичних викликів, серед яких головною є протидія гібридним загрозам, таким як інформаційні війни, кіберзагрози та зовнішні впливи на демократичні процеси [5]. Важливим аспектом діяльності центру є розробка стратегій для зміцнення європейської єдності, безпеки та стабільності, зокрема через взаємодію з країнами-сусідами ЄС, включаючи Україну.

В умовах сучасної гібридної війни, що активно ведеться рф проти України та Європи в цілому, ECFR активно займається питаннями підвищення інформаційної безпеки, зокрема через аналіз і протидію інформаційним загрозам, включаючи російську дезінформацію. Це прямо корелює з резолюцією Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 2567 (2024) «Пропаганда і свобода інформації в Європі», яка окреслює стратегічні підходи до боротьби з пропагандою і захисту свободи інформації в Європі.

Резолюція ПАРЄ, яка закликає до активнішого реагування на інформаційні загрози, також створює перспективи для тіснішої співпраці між Службою безпеки України та європейськими партнерами в боротьбі з інформаційними атаками, гібридними операціями та іншими загрозами національній безпеці. Взаємодія з такими організаціями, як ECFR, є важливою складовою цієї стратегії, оскільки вона дозволяє отримати стратегічну підтримку для зміцнення інформаційної безпеки України та інтеграції з європейським безпековим простором.

Ще одним важливим елементом загальноєвропейської структури протидії дезінформації є **European Digital Media Observatory (EDMO)**, створений за ініціативи

Європейської комісії. EDMO виконує функцію міждисциплінарного аналітичного хабу, що об'єднує дослідницькі установи, журналістські спільноти, фактчекінгові організації, цифрові платформи та регуляторні органи з метою координації зусиль у сфері виявлення, дослідження та протидії дезінформації. Його місія полягає в аналізі проявів інформаційних впливів, створенні регіональних хабів у країнах ЄС, формуванні політик у сфері цифрової комунікації, а також у розвитку медіаграмотності та співпраці з технологічними компаніями. EDMO розміщений на базі Європейського університетського інституту у Флоренції та співпрацює з численними партнерами по всій Європі, серед яких – медіа-омбудсмени, представники академічного середовища та органи влади, відповідальні за цифрову безпеку. Через систему національних та регіональних хабів EDMO вивчає локальні дезінформаційні наративи, взаємодіє із соціальними мережами щодо поширення фейків та сприяє впровадженню стандартів прозорості в цифровому середовищі [4]. У контексті українсько-європейського співробітництва, важливо відзначити, що хоча Україна ще не є повноправним учасником EDMO, ряд українських фактчекінгових платформ, таких як StopFake і VoxCheck, вже беруть участь у міжнародних ініціативах під егідою цієї структури. Така співпраця створює платформу для поглиблення взаємодії між українськими державними інституціями, зокрема Службою безпеки України, та європейськими партнерами у сфері інформаційної безпеки. Досвід EDMO може стати прикладом для формування в Україні стійкої багаторівневої системи протидії дезінформації, яка поєднує інституційну координацію, наукову експертизу та громадянську обізнаність, що є критично важливим на тлі триваючої гібридної агресії з боку російської федерації.

У контексті поглиблення міжнародної співпраці у сфері інформаційної безпеки варто звернути увагу не лише на міжінституційні європейські ініціативи, а й на досвід окремих національних спецслужб, які послідовно вибудовують системи протидії дезінформації на стратегічному рівні. Однією з таких структур є Служба безпеки Швеції (SÄPO), діяльність якої становить особливий інтерес з огляду на її системний підхід до виявлення та нейтралізації загроз гібридного характеру.

Служба безпеки Швеції/Swedish Security Service/ SÄPO є ключовим національним органом, відповідальним за забезпечення внутрішньої безпеки держави, включаючи запобігання тероризму, контррозвідку, охорону конституційного ладу та протидію іноземному втручанню. Упродовж останнього десятиліття SÄPO значно активізувала свою діяльність у сфері протидії дезінформації, визнаючи її як частину гібридних загроз, що мають потенціал підірвати демократичні інституції, довіру до держави та соціальну стабільність. Основними напрямками протидії дезінформації в діяльності SÄPO є виявлення і нейтралізація кампаній, спрямованих на вплив на політичні процеси, громадську думку та державні рішення, особливо у періоди виборів, міжнародних криз чи загострення безпекової ситуації. SÄPO тісно співпрацює з іншими державними установами Швеції, включаючи Збройні сили, Міністерство юстиції, а також з провідними європейськими спецслужбами в межах міжнародних безпекових платформ, таких як Європол, Інтеллідженс Коледж у Європі та двосторонні робочі формати. Значну увагу SÄPO приділяє моніторингу російських впливів, зокрема через інформаційні кампанії в цифровому середовищі, що координуються спецслужбами рф [10]. У своїх публічних звітах служба неодноразово підкреслювала загрозу від дезінформаційних наративів, спрямованих на делегітимізацію підтримки України, дискредитацію НАТО та спроби розпалювання соціального напруження в шведському суспільстві. У цьому контексті актуальним стає потенціал поглиблення співпраці між Службою безпеки України

та SÄPO у сфері обміну інформацією, протидії гібридним впливам, вивчення найкращих практик стратегічної комунікації та розвитку аналітичних механізмів ідентифікації ворожих інформаційних операцій.

У Німеччині, внутрішня спецслужба, центральна федеральна організація **Федеральне відомство з охорони конституції Німеччини/Federal Office for the Protection of the Constitution /BfV**, відповідає за захист національної конституційної демократії від внутрішніх і зовнішніх загроз, зокрема через протидію тероризму, екстремізму, іноземним впливам і дезінформаційним кампаніям. Створена у 1950 році, BfV відіграє важливу роль у контррозвідці, моніторингу радикальних угруповань та попередженні терористичних атак, зокрема в контексті спроб деградації демократичних інститутів через не лише фізичні, а й інформаційні загрози. Одним із ключових аспектів діяльності BfV є боротьба з інформаційними операціями, спрямованими на підірив політичної стабільності Німеччини та її союзників, зокрема через виявлення і нейтралізацію дезінформаційних кампаній, які активно ведуться росією, Китаєм та іншими акторами, що прагнуть вплинути на внутрішню політику країни. Особливу увагу BfV приділяє виявленню російських дезінформаційних кампаній, які спрямовані на маніпуляцію громадською думкою, дискредитацію європейських політичних процесів і підірив довіри до інституцій ЄС і НАТО [11]. В умовах зростаючої геополітичної напруги, що пов'язана з російською збройною агресією в Україні, BfV активно співпрацює з іншими європейськими спецслужбами, зокрема в рамках таких ініціатив, як Club de Berne, для посилення контррозвідальної діяльності та обміну інформацією щодо протидії зовнішнім загрозам. Окрім традиційної контррозвідки, BfV здійснює активну роботу з аналізу дезінформаційних наративів, що поширюються через цифрові платформи, а також сприяє розвитку медіаграмотності серед громадян, аби вони могли краще розпізнавати фейки і маніпуляції в медіа. На міжнародному рівні BfV активно взаємодіє з іншими європейськими органами, зокрема з Службою безпеки України, для обміну інформацією щодо спільних загроз, зокрема в контексті боротьби з гібридними загрозами. Співпраця в таких сферах, як боротьба з інформаційними впливами, забезпечення прозорості в інформаційному середовищі та розслідування кібератак, є ключовими напрямками для зміцнення безпеки як у Німеччині, так і в Європі загалом. BfV активно залучає аналітичні ресурси для дослідження нових загроз і формування протидії дезінформаційним кампаніям, які становлять загрозу для національної та європейської стабільності.

З огляду на геополітичну важливість Бельгії як держави, де розміщено головні інституції Європейського Союзу та НАТО, розглянемо **Бельгійську державну службу безпеки/La Sûreté de l'État/VSSE**, яка виконує ключову функцію не лише у забезпеченні внутрішньої безпеки, але й у формуванні загальноєвропейської стратегії протидії гібридним загрозам. VSSE є центральним органом, відповідальним за захист національної безпеки Бельгії, з акцентом на контррозвідку, боротьбу з тероризмом, захист демократичних інституцій та протидію зовнішньому втручанню. Одним із пріоритетних напрямків діяльності VSSE у сучасних умовах стала боротьба з дезінформаційними впливами, зокрема з боку російської федерації та Китайської Народної Республіки. Особливу увагу VSSE приділяє ідентифікації агентів впливу, інформаційних каналів розповсюдження ворожих наративів, а також – аналізу медійного середовища, зокрема онлайн-платформ, які використовуються для маніпулятивного впливу на суспільну думку. У своїх щорічних звітах VSSE прямо вказує на високий рівень активності іноземних розвідувальних структур, які використовують інформаційні операції з метою підіриву довіри до демократичних процесів, послаблення євроатлантичної єдності та формування проросійських або прокитайських наративів у бельгій-

ському інформаційному просторі. У контексті міжнародного співробітництва VSSE є активним учасником європейських форматів обміну розвідувальною інформацією, зокрема в рамках Club de Berne, а також двосторонніх ініціатив із країнами-партнерами [12]. З огляду на спільність викликів, зокрема гібридну агресію росії, досвід VSSE є надзвичайно цінним для України. Перспективним напрямком може стати розширення співпраці між VSSE та Службою безпеки України у сфері обміну аналітичними продуктами, проведення спільних тренінгів, а також координації дій щодо виявлення і нейтралізації ворожих інформаційних операцій, спрямованих як проти окремих країн, так і проти безпекової архітектури Європи в цілому.

У контексті міжнародної співпраці у сфері інформаційної безпеки важливо також зазначити важливу роль, яку відіграють інституції НАТО в протидії інформаційним загрозам. Однією з таких структур є Центр передового досвіду НАТО зі стратегічних комунікацій, який має стратегічне значення для країн Альянсу, зокрема, в умовах постійної гібридної агресії з боку рф.

Центр передового досвіду НАТО зі стратегічних комунікацій/NATO Strategic Communications Centre of Excellence/STRATCOM COE, розташований у Ризі (Латвія), є однією з ключових міжнародних установ, які формують стратегічний підхід Альянсу до інформаційної безпеки, протидії дезінформації та гібридним загрозам. Цей центр функціонує як міждисциплінарна платформа досліджень, аналітики, навчання та обміну досвідом у галузі стратегічних комунікацій, охоплюючи як військовий, так і цивільний вимір інформаційної протидії [13]. Його діяльність особливо актуалізувалася після 2014 року на тлі російської агресії проти України, що дало поштовх до суттєвого переосмислення ролі інформаційних операцій у сучасних конфліктах. STRATCOM COE об'єднує експертів із країн-членів НАТО та партнерських держав, забезпечуючи методологічну підтримку й аналітичні продукти, які допомагають союзникам ефективніше ідентифікувати, аналізувати та нейтралізувати ворожі інформаційні впливи. Одним з важливих напрямків його діяльності є системне вивчення прокремлівських дезінформаційних кампаній, Центр регулярно публікує ґрунтовні звіти щодо наративів, які транслюються через російські медіа, соціальні мережі та інші канали. У своїх звітах STRATCOM COE вказує на транснаціональний характер таких операцій, їхню адаптивність до регіонального контексту, а також активне використання технологій штучного інтелекту, бот-мереж і фальшивих акаунтів для масштабування впливу.

Важливо, що Центр також виконує функцію освітнього хабу, організовуючи тренінги, семінари, стратегічні ігри та курси для представників збройних сил, служб безпеки та державного сектору країн-членів НАТО і партнерів, серед яких і Україна. Ці навчальні програми орієнтовані на посилення спроможностей національних структур у виявленні інформаційних загроз, побудові стійких стратегічних наративів та ефективній комунікації в кризових умовах. Для України участь у ініціативах STRATCOM COE є надзвичайно важливою з огляду на постійне інформаційне протистояння з боку рф. Служба безпеки України, як ключовий національний орган із забезпечення інформаційної безпеки, має потенціал розширення співпраці з Центром у таких сферах, як спільні аналітичні дослідження, обмін методиками контрдезінформації, спільна участь у навчаннях, а також інтеграція українського досвіду в систему підходів НАТО до інформаційної протидії.

Таким чином, ухвалення резолюції ПАРЕ та активна участь Служби безпеки України в міжнародному співробітництві є важливими кроками у зміцненні інформаційної безпеки України та Європи в цілому.

Висновки. Узагальнюючи, зазначимо, що міжнародна співпраця Служби безпеки України у сфері протидії

гібридним загрозам має бути спрямована на формування цілісної системи превентивної, аналітичної та оперативної дії, орієнтованої на довготривалий результат – зміцнення стійкості держави й суспільства до інформаційних впливів. Насамперед, така співпраця повинна бути спрямована на розвиток механізмів раннього виявлення та прогнозування інформаційних загроз через впровадження багатоступеневих систем моніторингу, аналітики та обміну попереджувальними сигналами. Це передбачає як удосконалення національних аналітичних алгоритмів, так і інтеграцію в міжнародні системи реагування.

Другим важливим напрямом є розробка та імплементація єдиних стандартів реагування на дезінформаційні кампанії, включно з юридичними, комунікаційними та технічними аспектами. Мета – це досягнення скоординованої відповіді державних і недержавних суб'єктів на поширення фейкових наративів, дискредитаційних інформаційних атак і спроб впливу на демократичні процеси. Важливою складовою цього напрямку є підвищення медіаграмотності серед населення як елементу соціального імунітету до маніпулятивних технологій.

Третім напрямом має стати посилення аналітичного потенціалу та стратегічного мислення у сфері інформа-

ційної безпеки, шляхом створення спільних дослідницьких ініціатив, обміну експертизою, проведення науково-практичних заходів і публікацій. Це дозволить перейти від тактичного реагування до стратегічного планування, в основі якого лежить розуміння природи загроз, каналів їх реалізації та довгострокових наслідків.

У підсумку, очікуваним результатом такої співпраці має стати формування стійкого інституційного механізму протидії гібридним викликам в інформаційній сфері, який поєднує превентивні дії, швидке реагування, інформаційну просвіту, правове забезпечення та наукову підтримку. Така модель повинна забезпечувати не лише оборону від поточних загроз, а й активне формування безпечного інформаційного середовища, що сприяє миру, демократії й національній єдності.

Спільні зусилля Служби безпеки України з європейськими партнерами в контексті протидії російській пропаганді та гібридним загрозам можуть бути багатовекторними, як на рівні спецслужб, так і в рамках міжвідомчих, міжурядових та міжнародних ініціатив та сприятимуть зміцненню інформаційної безпеки та протидії дезінформації, що є важливим елементом захисту демократичних цінностей у сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гібридна війна: вижити і перемогти / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 396 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-12/gibridna-vina-2017.pdf> (дата звернення: 25.04.2025).
2. Сухоруков А. В. Гібридна війна в інформаційному вимірі: виклики для України. Стратегічні пріоритети. 2016. № 2 (35). С. 74–83. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsbezpeka/gibridna-viyna-v-informacijnomu-vimiri-vikliki-dlya-ukraini> (дата звернення: 25.04.2025).
3. East StratCom Task Force. Оперативна робоча група з питань стратегічних комунікацій / Європейська служба зовнішніх справ (EEAS). URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/55017/node/55017_en (дата звернення: 25.04.2025).
4. European Digital Media Observatory (EDMO). Політики щодо боротьби з дезінформацією в країнах-членах ЄС. Частина II. URL: <https://edmo.eu/wp-content/uploads/2022/07/Policies-to-tackle-disinformation-in-EU-member-states-%E2%80%93-Part-II.pdf> (дата звернення: 25.04.2025).
5. European Council on Foreign Relations (ECFR). Від готовності до здатності: європейська сила гарантування безпеки для України / Європейський центр досліджень у галузі зовнішньої політики. URL: <https://ecfr.eu/article/from-willing-to-able-a-european-reassurance-force-for-ukraine/> (дата звернення: 25.04.2025).
6. Пропаганда і свобода інформації в Європі : резолюція Парламентської асамблеї 2567 (2024) / доповідь Комітету з питань культури, науки, освіти та ЗМІ ; доповідач Ш. Шеннах. ПАРЕ. 1 жовт. 2024. Док. 16034. URL: <https://pace.coe.int/en/files/33808/html> (дата звернення: 25.04.2025).
7. ПАРЕ ухвалила резолюцію щодо російської пропаганди в Європі з поправками від України. Espresso.tv : веб-сайт. URL: <https://espresso.tv/> (дата звернення: 24.04.2025).
8. ПАРЕ ухвалила резолюцію щодо російської пропаганди в Європі з поправками від України. Главком : веб-сайт. URL: <https://glavcom.ua/> (дата звернення: 24.04.2025).
9. EUvsDisinfo. Виявлення, аналіз та підвищення обізнаності про дезінформацію. URL: <https://euvsdisinfo.eu/> (дата звернення: 24.04.2025).
10. Sakerhetspolisen (Служба безпеки Швеції). Офіційний вебсайт. URL: <https://www.sakerhetspolisen.se/> (дата звернення: 24.04.2025).
11. Bundesamt für Verfassungsschutz (Федеральне відомство з охорони конституції Німеччини). Офіційний вебсайт. URL: <https://www.verfassungsschutz.de/> (дата звернення: 24.04.2025).
12. VSSE (Служба безпеки Бельгії). Офіційний вебсайт. URL: <https://www.vsse.be/> (дата звернення: 24.04.2025).
13. NATO StratCom COE (Центр передового досвіду НАТО з питань стратегічних комунікацій). Офіційний вебсайт. URL: <https://stratcomcoe.org/> (дата звернення: 24.04.2025).

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПЛАТЕЖІВ

LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC PAYMENTS

Гордійчук М.В., к.ю.н.,
доцент кафедри правознавства
Поліський національний університет

У статті досліджується особливості та проблематика правового регулювання електронних платежів, як частини Фінансового права України. Економічні відносини у суспільстві розвиваються паралельно із розвитком технологічного прогресу і використання електронних пристроїв у повсякденному житті стало його невід'ємною частиною. Використання платіжних карток, смартфону для здійснення оплати товарів, послуг перестало бути рідкістю і потребувало правового регулювання. Держава, як фінансовий регулятор здійснила ряд заходів із правового регулювання електронних коштів, однак процес розвитку занадто швидкий і держава не встигає вносити зміни до нормативно-правових актів.

У статті також розглянуто перспективи розвитку електронних платіжних систем в умовах цифровізації банківських послуг та глобальної інтеграції фінансових ринків. Акцентовано увагу на важливості адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів платіжної безпеки та використання інноваційних платіжних інструментів, зокрема віртуальних карток і систем миттєвих платежів. Аналіз законодавчих новацій дозволяє зробити висновок про поступове формування комплексного правового механізму регулювання електронних платежів в Україні. Особливу увагу приділено діяльності Національного банку України як регулятора цієї сфери та оцінено ефективність прийнятих нормативних актів у контексті забезпечення захисту прав споживачів фінансових послуг. У роботі проаналізовано перспективи розвитку віртуальних платіжних інструментів та систем миттєвих переказів у межах українського законодавства. Зроблено акцент на актуальності впровадження інноваційних фінансових технологій для забезпечення ефективності та безпеки електронних платежів. Акцентовується увага на необхідності формування єдиного підходу до термінології у сфері електронних платежів. У статті досліджено взаємозв'язок між розвитком фінансових технологій та оновленням правового середовища.

Також, у цій статті буде досліджено поняття «електронного переказу», його можливі форми, суб'єкти та наявне правове регулювання, що здійснюється за принципом аналогії права. За результатами досліджень на основі виявлення проблем, нами буде запропоновано зміни до національного законодавства для усунення правових прогалин.

Ключові слова: електронний переказ, електронні гроші, електронний гаманець, користувач, емітент платіжних інструментів, платіжний провайдер.

The article examines the peculiarities and issues of legal regulation of electronic payments as part of the Financial Law of Ukraine. Economic relations in society develop in parallel with the development of technological progress, and the use of electronic devices in everyday life has become an integral part of it. The use of payment cards and smartphones to pay for goods and services has ceased to be a rarity and required legal regulation. The state, as a financial regulator, has implemented a number of measures for the legal regulation of electronic funds, but the development process is too fast and the state does not have time to make changes to regulatory legal acts.

The article also examines the prospects for the development of electronic payment systems in the context of the digitalization of banking services and the global integration of financial markets. Particular attention is paid to the importance of adapting national legislation to international standards of payment security and the use of innovative payment instruments, including virtual cards and instant payment systems. The analysis of legislative changes allows us to conclude that a comprehensive legal mechanism for the regulation of electronic payments in Ukraine is gradually being formed. Special attention is given to the role of the National Bank of Ukraine as a regulator in this area and an assessment is provided of the effectiveness of the regulatory acts adopted to protect the rights of financial services consumers. The study also analyses the prospects for the development of virtual payment instruments and instant transfer systems within the framework of Ukrainian legislation. Emphasis is placed on the importance of implementing innovative financial technologies to ensure the efficiency and security of electronic payments. Attention is focused on the need to develop a unified approach to terminology in the field of electronic payments. The article explores the interconnection between the development of financial technologies and the modernization of the legal framework.

Also, this article will examine the concept of "electronic transfer", its possible forms, subjects and existing legal regulation, which is carried out on the principle of legal analogy. Based on the results of research based on the identification of problems, we will propose amendments to national legislation to eliminate legal gaps.

Key words: electronic transfer, electronic money, electronic wallet, user, issuer of payment instruments, payment provider.

Вступ. У сучасному світі, де технологічний прогрес шалено змінює наше повсякденне життя, електронні платежі стають все більш популярними та невід'ємною частиною нашої економіки. Завдяки швидкості, зручності та доступності, які надають електронні платіжні системи, наш спосіб здійснення оплати товарів і послуг, переказу коштів та управління фінансами розглядається в новому світлі. Проте, разом із зростанням популярності електронних платежів виникають нові правові виклики. Ідея правового регулювання електронних платежів виникає з необхідності забезпечити безпеку, конфіденційність, захист прав споживачів та ефективність функціонування фінансових систем.

Електронні платежі охоплюють широкий спектр операцій, включаючи онлайн-покупки, електронні перекази, мобільні платежі та використання криптовалют. Вони не тільки полегшують трансакції між особами та підприємствами, але й відкривають нові можливості для глобальної торгівлі та фінансової інтеграції. Таким чином, ця наукова стаття присвячена дослідженню правових аспектів елек-

тронних платежів та їх регулювання. Вона спрямована на аналіз сучасного законодавства, міжнародних стандартів та практики, які стосуються електронних платежів, а також на визначення ключових правових проблем, що виникають у зв'язку з їх використанням.

У статті ми розглянемо різні аспекти правового регулювання електронних платежів, включаючи такі питання, як законодавство, яке стосується електронних платежів та його основні норми і регулятори, права та обов'язки сторін електронного платіжного процесу, проблеми, пов'язані з електронними платежами в глобальному контексті, а також тенденції та перспективи правового регулювання електронних платежів.

Особливості правового регулювання електронних платежів, як частини предмету Фінансового права України досліджували у своїх наукових роботах: А.О. Ахмедова, Л.В. Товкун, Н.М. Ковалко, М.В. Глух, В. Радінська, В.М. Махінчук, Т.Г. Попович, Б.В. Дерев'яненко та інші. Враховуючи здійснений науковий вклад у вирішення проблематики правового регулювання електронних платежів,

варто зазначити що ця тема є доволі динамічною в контексті сьогодення і щодня набуває нового розвитку, а тому потребує постійного дослідження.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є аналіз правового регулювання електронних платежів з метою визначення ключових аспектів та проблем, що виникають у цій сфері. Основна мета полягає в розумінні поточного стану правового середовища електронних платежів та виявленні можливих напрямків подальшого розвитку і вдосконалення правового регулювання для забезпечення ефективності, безпеки та довіри в цифровому фінансовому просторі.

Методи дослідження.

– Аналіз законодавства: У рамках дослідження буде проведений аналіз національного та міжнародного законодавства, що стосується електронних платежів. Це включає вивчення нормативно-правових актів, регуляторних документів, договорів та стандартів, які визначають правила та умови проведення електронних платежів.

– Юридичний аналіз: Будуть проведені юридичні аналізи рішень судів, правової практики, наукових статей та досліджень, що стосуються електронних платежів. Це дозволить з'ясувати тлумачення правових норм, а також ідентифікувати проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення.

– Порівняльний аналіз: Використовуючи метод порівняльного аналізу, будуть досліджені правові підходи та регуляторні моделі, що існують в різних країнах або міжнародних організаціях щодо регулювання електронних платежів. Це дозволить виявити різницю у підходах та визначити кращі практики.

– Емпіричні дослідження: В рамках дослідження можуть бути використані інтерв'ю, опитування або аналіз статистичних даних для збору інформації про думки та досвід різних зацікавлених сторін, включаючи правових експертів, фахівців з фінансів, споживачів та представників регулюючих органів.

Результати. Аналізуючи нормативно-правову базу на предмет наявності законодавчо затвердженого поняття «електронний платіж» ми з'ясували, що таке поняття не використовується. Натомість, сьогодні існує правове регулювання спорідненого терміну «електронні гроші», яке викладене у Законі України «Про платіжні послуги» і означає одиницю вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій (у тому числі з використанням наперед оплачених платіжних карток багаточислового використання), які приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, та є грошовим зобов'язанням такого емітента електронних грошей [1].

Саме поняття «платіж» має широке правове регулювання, яке залежить безпосередньо від галузі його застосування, так наприклад, у Бюджетному кодексі України встановлено, що платіж – це погашення зобов'язання, що виникло в поточному або попередніх бюджетних періодах [2]. При цьому, відповідно до Закону України «Про забезпечення прозорості у видобувних галузях» передбачено, що платіж – це будь-який платіж, здійснений суб'єктом господарювання, який здійснює діяльність у видобувних галузях, у грошовій або натуральній формі на користь державного або місцевих бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування або отримувача платежів безпосередньо у зв'язку з діяльністю у видобувних галузях. Характерною ознакою для обох дефініцій є те, що один суб'єкт фінансових правовідносин здійснює переказ коштів іншому суб'єкту. Електронний платіж, вочевидь передбачатиме при здійсненні такого переказу наявність апаратної системи яка дозволить користувачу за допомогою мобільного (або іншого бездротового) засобу за допомогою додатку емітента здійснити відповідний переказ.

При цьому, тимчасове положення про застосування мобільного платіжного інструмента в Національній системі масових електронних платежів передбачає, що платіжний мобільний додаток – це програмний засіб, розміщений у пам'яті МПП, за допомогою якого здійснюється ініціювання переказу коштів з рахунку платника з метою оплати вартості товарів (послуг), а також здійснення інших операцій, передбачених технологією НСМЕП (Національної системи масових електронних платежів) [3]. Створення такого терміну було необхідністю у зв'язку і створенням та обслуговуванням багатомітентної української платіжної системи «Простір», до якої доєднані Київський метрополітен, ПАТ «Укрпошта», Ощадбанк та АТ «Укрзалізниця». Закон України «Про платіжні послуги» встановлює, що електронний платіжний засіб, це платіжний інструмент, реалізований на будь-якому носії, що містить в електронній формі дані, необхідні для ініціювання платіжної операції та/або здійснення інших операцій, визначених договором з емітентом [1].

З наукової точки зору, С.С. Єсімов визначає електронні гроші, як безстрокові грошові зобов'язання емітента на пред'явника в електронній формі, випуск яких здійснюється емітентом як після отримання грошових коштів у розмірі, не меншому від обсягу зобов'язань, прийнятих на себе емітентом, так і у формі емітованої грошової вартості [4, с. 24]. Н.В. Лесько зазначає, що електронні гроші це унікальний правовий та економічний феномен, адже за економічною сутністю електронні гроші є третьою формою грошей, що значно відрізняється від готівкових, так і безготівкових систем [5, с. 280]. Аналізуючи вищевикладені правові дефініції, які є спорідненими поняттями та складовими необхідного нам поняття, ми можемо дійти до висновку, що електронний платіж – це процес здійснення фінансових трансакцій, в якому гроші або інші платіжні засоби передаються електронним шляхом без необхідності використання готівки або паперових документів. Він здійснюється за допомогою електронних платіжних систем, які забезпечують передачу платіжної інформації та коштів між учасниками трансакції.

Здійснення електронних переказів може існувати у різних формах, серед яких платіжні картки, онлайн-банкінг, системи швидких платежів та мобільні платежі, які потребують більш глибокого дослідження. Так, Закон України «Про платіжні послуги» встановлює, що платіжна карта – це електронний платіжний засіб у вигляді пластикової чи іншого виду картки [1]. Однак сьогодні банківські установи надають можливість клієнтам із створення віртуальних карток, що не мають власне фізичного втілення та існують виключно у цифровому просторі, однак за аналогією із пластиковою картою містить достатню кількість платіжної інформації для здійснення електронних платежів. Існування віртуальних платіжних карт стало можливим завдяки таким системам як Apple Pay та Google Pay, які за допомогою вмонтованого в телефон NFC пристрою імітують сигнал платіжної картки для здійснення процесу передачі інформації, а тому, ми вважаємо за необхідне внесення змін до зазначеного терміну та додати туди інформацію про цифрову платіжну картку.

У той же час, законодавчо не закріплена така форма електронного платежу, як онлайн-банкінг. Онлайн банкінг, також відомий як інтернет-банкінг або електронний банкінг, є сервісом, який надає банк своїм клієнтам для здійснення фінансових операцій та управління своїми рахунками через Інтернет. Цей сервіс дозволяє клієнтам здійснювати різноманітні банківські операції, такі як переказ коштів, оплата рахунків, перегляд історії трансакцій, заморожування карток, замовлення чекових книжок та багато іншого, зручно та безпечно в будь-який час та з будь-якого місця з доступом до Інтернету. Онлайн банкінг надає клієнтам зручність та швидкість управління їх фінансами. Замість того, щоб відвідувати фізичне відді-

лення банку, клієнти можуть легко здійснювати потрібні операції зі свого персонального комп'ютера або мобільного пристрою, використовуючи веб-сайт або мобільний додаток банку. Це дає можливість виконувати фінансові операції 24/7, без необхідності відвідувати банк в робочий час. Онлайн банкінг також надає клієнтам доступ до детальної інформації про стан їх рахунків, балансів, транзакцій і виписок. Клієнти можуть переглядати історію своїх операцій, слідкувати за рухом коштів, отримувати сповіщення про проведені транзакції та статус рахунків.

Щодо безпеки, банки приділяють велику увагу захисту персональних даних та фінансової інформації клієнтів у онлайн банкінгу. Застосовуються різні механізми безпеки, такі як шифрування даних, двофакторна аутентифікація, використання одноразових паролів та інші заходи, щоб забезпечити конфіденційність та захист від несанкціонованого доступу. Онлайн банкінг стає все більш популярним і поширеним, оскільки він дозволяє клієнтам зручно та ефективно керувати своїми фінансами. Виходячи із вищевказаного, у зв'язку із стрімким розвитком онлайн банкінгу, ми вважаємо за необхідне створення Закону, який був би спрямований на правове регулювання такої форми електронного платежу, встановив єдиний стандарт безпеки, встановлював правові та організаційні засади функціонування онлайн банкінгу, та запровадження обов'язкового аудиту безпеки онлайн банкінгу.

Однією із форм електронних переказів також можуть бути системи швидких платежів. Наразі, у Положенні про порядок здійснення оверсайту платіжної інфраструктури в Україні встановлено поняття системи роздрібних платежів і означає платіжну систему, яка призначена для здійснення переказів коштів за операціями, які ініціюються юридичними та фізичними особами із застосуванням електронних платіжних засобів та обробляються на кліринговій основі, але це поняття не дає змоги розкрити поняття системи швидких платежів, хоча і є дотичним за своєю суттю [6]. Система швидких платежів в Україні частіше усього виступає посередником між споживачем послуг та їх надавачем, і їй властиві такі ознаки як миттєвість, доступність, зручність, безпека, широке покриття та міжоператорська суміжність, однак і досі не має повного нормативного регулювання в Україні. Однією із умов користування системою швидких переказів є наявність електронного гаманця. Поняття електронного гаманця законодавчо закріплено у Законі України «Про платіжні послуги» і означає обліковий запис для обліку, зберігання електронних грошей та здійснення операцій з ними [1]. Хоча нормативно і закріплено такі поняття як «електронний гаманець» та «електронні гроші», поняття «система швидких переказів» в національному законодавстві відсутня, що створює правову прогалину, яка може стати площиною для зловживання правом.

У будь-якій із наведених форм електронних переказів є важливими суб'єкти даних правовідносин, їх правовий статус та нормативне врегулювання їх прав, обов'язків та безпекових заходів.

Суб'єкти електронних платежів – це особи або організації, які беруть участь у процесі здійснення електронних платежів. Вони включають різноманітних учасників, які забезпечують ефективне функціонування платіжної системи та здійснення безпечних та швидких електронних транзакцій. Основними суб'єктами електронних платежів є користувачі (фізичні або юридичні особи, які здійснюють платежі за допомогою електронних засобів), емітенти (банки, платіжні організації), платіжні системи та платіжні провайдери (Національні та міжнародні платіжні системи, такі як Visa, Mastercard, PayPal, Apple Pay тощо, які забезпечують передачу коштів між різними банками та користувачами), Державні органи та регулятори (Міністерство фінансів України, Національний банк України. Д.А. Панфілова називає суб'єктами таких правовідносин

оператора електронних грошових коштів, клієнта, операційний центр, платіжний кліринговий центр та центральний платіжний кліринговий контрагент [7]. Ми вважаємо таку класифікацію не достатньо доцільною, оскільки вона не має змоги повністю розкрити правову сутність суб'єктів електронних платежів, в той час, як наша класифікація суб'єктів дає змогу чітко розмежувати учасників таких фінансових правовідносин за їх правовим статусом. Так, користувачами відповідно до Закону України «Про платіжні послуги» є фізична особа або юридична особа, яка отримує чи має намір отримати платіжну послугу як платник або отримувач (або обидва одночасно) та/або є власником електронних грошей (цифрових грошей Національного банку України), а в разі надання послуг банком – клієнт банку. Виходячи із положень зазначеного Закону, стає відомо, що користувач має право на отримання інформації про платіжні послуги, зокрема про умови їх надання, розмір плати за них, порядок її сплати, а також про права та обов'язки користувача, вибирати платіжні послуги, які відповідають його потребам, вимагати від платіжного суб'єкта виконання умов договору про надання платіжних послуг, оскаржувати в суді рішення платіжного суб'єкта, якщо вони порушують його права, отримувати від платіжного суб'єкта компенсацію за шкоду, завдану внаслідок неналежного виконання договору про надання платіжних послуг і в той же час користувач зобов'язаний дотримуватись умов договору про надання платіжних послуг, своєчасно сплачувати плату за платіжні послуги, не використовувати платіжні послуги для незаконних цілей. Закон України «Про платіжні послуги» гарантує захист прав користувачів платіжних систем. У разі порушення прав користувач може звернутися до суду з позовом до платіжного суб'єкта. Суд може стягнути з платіжного суб'єкта компенсацію за шкоду, завдану внаслідок неналежного виконання договору про надання платіжних послуг [1].

Відповідно до Закону України «Про платіжні послуги», емітент платіжних інструментів – надавач платіжних послуг, який надає послугу емісії платіжних інструментів та має право на надання такої послуги відповідно до цього Закону. Виходячи із положень Закону, можна зрозуміти, що емітент платіжного інструменту, це юридична особа, яка випускає платіжний інструмент і надає послуги з його використання, а його правами є встановлення умови випуску та використання платіжного інструменту, визначення розміру плати за послуги з використання платіжного інструменту, вимагання від користувача платіжного інструменту дотримання умов договору про використання платіжного інструментів, призупинення або припинення дії платіжного інструменту у разі порушення користувачем умов договору про використання платіжного інструменту. Відповідно до норм Закону, емітент платіжного інструменту зобов'язаний надавати користувачу платіжного інструменту інформацію про умови випуску та використання платіжного інструменту, забезпечити виконання зобов'язань користувача платіжного інструменту перед третіми особами, компенсувати шкоду, завдану користувачу платіжного інструменту внаслідок неналежного виконання умов договору про використання платіжного інструменту [1].

Ми вважаємо доцільним здійснення розподілу емітентів платіжних інструментів на таких дві групи як банківські емітенти та небанківські емітенти. Банківські емітенти – це банки та інші фінансові установи, які мають ліцензію на випуск платіжних інструментів, а небанківські емітенти – це юридичні особи, які не є банками, але мають ліцензію на випуск платіжних інструментів, у сьогоднішніх реаліях якими є мікрофінансові установи.

Третім, особливим за своєю суттю, суб'єктом таких правовідносин як електронні перекази є платіжний провайдер. Поняття та правовий статус платіжного провайдера на законодавчому рівні відсутній, але з наведених

прикладів (Apple Pay, Google Pay) можна сформувати основні ознаки, поняття такого суб'єкту.

Платіжний провайдер – це суб'єкт, який надає послуги з обробки та здійснення електронних платежів. Він виступає посередником між користувачами та іншими учасниками платіжної системи, забезпечуючи безпечну, швидку та ефективну передачу коштів.

Ознаки платіжного провайдера можуть включати:

1. Послуги з обробки платежів: Платіжний провайдер надає послуги з опрацювання та передачі платіжної інформації між різними сторонами. Це може включати збір платежів, авторизацію, передачу даних про транзакції, обробку платіжних запитів та інші операції, пов'язані з електронними платежами.

2. Підключення до платіжних систем: Платіжний провайдер може мати зв'язки з різними платіжними системами, такими як Visa, Mastercard, PayPal тощо. Це дозволяє йому забезпечити можливість приймати різні типи платежів і здійснювати їх обробку.

3. Технічна інфраструктура: Платіжний провайдер має наявність необхідної технічної інфраструктури для забезпечення безперебійного функціонування платіжної системи. Це включає сервери, програмне забезпечення, захист інформації та інші компоненти, необхідні для здійснення електронних платежів.

4. Забезпечення безпеки та захисту: Платіжний провайдер повинен мати встановлені процедури та технології для забезпечення безпеки платежів та захисту від шахрайства та несанкціонованого доступу. Це може включати використання шифрування, механізми перевірки та автентифікації, системи моніторингу транзакцій та інші заходи безпеки.

5. Відповідність нормативним вимогам: Платіжний провайдер повинен відповідати вимогам та правилам, встановленим регуляторами платіжних систем та законодавством країни, в якій він діє. Це може включати отримання відповідних ліцензій, дотримання анти-відмивання грошей (AML) та заходів проти фінансування тероризму (CFT), забезпечення збереження платіжної інформації тощо.

6. Обслуговування клієнтів: Платіжний провайдер забезпечує підтримку та обслуговування клієнтів, включаючи вирішення запитів, скарг та допомогу у вирішенні технічних проблем. Він також може надавати звіти, аналітику та інші додаткові послуги своїм користувачам.

Таким чином, платіжний провайдер – це суб'єкт, який забезпечує інфраструктуру та послуги для ефективного здійснення електронних платежів, дотримуючись вимог безпеки та відповідності нормативним вимогам.

Отже, ми здійснили дослідження проблематики у сфері правового регулювання електронних платежів і дійшли до певних висновків. Електронні платежі – це нові за своєю суттю правовідносини у сфері фінансового права України, і хоча держава спрямовує зусилля до їх правового регулювання, стрімкість розвитку електронних платежів не дає можливості ефективно та швидко встановити державне

регулювання цієї сфери. Так, за результатами проведених досліджень, ми дійшли висновку, що електронний платіж – це процес здійснення фінансових трансакцій, в якому гроші або інші платіжні засоби передаються електронним шляхом без необхідності використання готівки або паперових документів. Він здійснюється за допомогою електронних платіжних систем, які забезпечують передачу платіжної інформації та коштів між учасниками трансакції. Правове регулювання електронного платежу здійснюється рядом нормативно-правових актів, серед яких і Закон України «Про платіжні послуги», Бюджетний кодекс України та Тимчасове положення про застосування мобільного платіжного інструмента в національній системі масових електронних платежів. Розгалуженість нормативно-правової бази обумовлена за своєю суттю правовим регулюванням за допомогою аналогії права, виходячи із збірних правових дефініцій, які дотичні за своїми ознаками поняттю «електронний платіж».

Суб'єктами здійснення електронних платежів можна вважати:

– користувачів, тобто це фізична особа або юридична особа, яка отримує чи має намір отримати платіжну послугу як платник або отримувач (або обидва одночасно) та/або є власником електронних грошей (цифрових грошей Національного банку України), а в разі надання послуг банком – клієнт банку [1];

– емітент платіжних інструментів – надавач платіжних послуг, який надає послугу емісії платіжних інструментів та має право на надання такої послуги відповідно до цього Закону [1];

– Платіжний провайдер – це суб'єкт, який надає послуги з обробки та здійснення електронних платежів. Він виступає посередником між користувачами та іншими учасниками платіжної системи, забезпечуючи безпечну, швидку та ефективну передачу коштів.

До форм електронних платежів відносять платіжні картки (електронний платіжний засіб у вигляді пластикової чи іншого виду картки), онлайн-банкінг (сервіс, який надає банк своїм клієнтам для здійснення фінансових операцій та управління своїми рахунками через Інтернет), системи швидких платежів.

Проаналізувавши національне законодавство, ми дійшли висновків, що існує потреба внесення змін до Закону України «Про платіжні послуги» у частині встановлення поняття платіжна карта, а саме додати інформацію про наявність віртуальних (цифрових) платіжних карток. Також існує потреба у створенні закону, спрямованого на врегулювання онлайн банкінгу, що буде встановлювати його поняття, принципи та засади діяльності, безпекові гарантії суб'єктів онлайн банкінгу. Також існує необхідність затвердження правового статусу платіжного провайдера у національному законодавстві, наділення його правами та обов'язками, адже в умовах сьогодення платіжний провайдер є важливим суб'єктом електронних переказів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
2. Бюджетний кодекс України : Кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI : станом на 5 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
3. Тимчасове положення про застосування мобільного платіжного інструмента в Національній системі масових електронних платежів : Положення Нац. банку України від 31.08.2006 № 71. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0071500-06#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
4. Єсімов С. С. *Інформаційно-правові засади регулювання обігу електронних грошей у контексті розширення застосування*. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". 2014. № 810. С. 22–27.
5. Лесько Н. В., Сливка М. М., Красько С. А. *Правове регулювання електронних грошей в Україні. Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 279–282.
6. Про затвердження Положення про порядок здійснення оверсайту платіжної інфраструктури в Україні : Постанова Нац. банку України від 24.08.2022 № 187 : станом на 15 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0187500-22#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
7. Панфілова Д. А. *Правове регулювання правочинів з використанням електронних грошей в Україні*. Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві : зб. наук. пр. за матеріалами Міжнар. науково-практ. конф., м. Велико-Терново, 20 берез. 2020 р. 2020. С. 129–142.

ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

THE CONCEPT OF PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW AND EUROPEAN PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Гришина Н.В., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри державно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті досліджується актуальна проблематика принципів адміністративного права з огляду на сучасні трансформаційні процеси в Україні. Авторка наголошує на необхідності переосмислення сутності, ознак, функцій та системи принципів адміністративного права, враховуючи їх фундаментальну роль у формуванні змісту, структури та напрямів розвитку цієї галузі права. На основі аналізу наукових підходів провідних українських вчених та європейських виокремлено ключові концептуальні підходи до розуміння принципів адміністративного права. Встановлено, що в українській доктрині принципи розглядаються як основоположні ідеї, які формують зміст галузі права, забезпечують права і свободи громадян та визначають механізми адміністративно-правового регулювання. Водночас у європейському праві принципи мають наднаціональний вимір, сприяючи гармонізації адміністративних практик та забезпеченню прозорості й ефективності публічного адміністрування. У статті визначено спільні риси та відмінності між українськими та європейськими підходами до тлумачення принципів адміністративного права, зокрема щодо їх нормативного закріплення, ціннісного змісту та ролі у правозастосуванні. Запропоновано авторське визначення принципів як об'єктивно зумовлених, універсальних положень нормативного, доктринального та судового характеру, які виступають основою адміністративно-правового регулювання та гарантією прав людини. На основі проведеного дослідження обґрунтовано потребу у формуванні єдиного доктринального визначення принципів адміністративного права. Авторка підкреслює доцільність інтеграції європейських підходів до визначення принципів адміністративного права, що не тільки збагатить це визначення, але й сприятиме гармонізації українського адміністративного законодавства з європейськими стандартами.

Ключові слова: принципи адміністративного права, адміністративно-правове регулювання, публічне адміністрування, європейське адміністративне право, права людини.

The article examines the topical issue of the principles of administrative law in light of contemporary transformative processes in Ukraine. The author emphasizes the need to rethink the essence, characteristics, functions, and system of principles of administrative law, considering their fundamental role in shaping the content, structure, and directions of development of this branch of law. Based on an analysis of the scientific approaches of leading Ukrainian and European scholars, key conceptual approaches to understanding the principles of administrative law are identified. It is established that in Ukrainian doctrine, principles are regarded as foundational ideas that shape the content of the legal branch, ensure the rights and freedoms of citizens, and determine the mechanisms of administrative-legal regulation. In contrast, in European law, principles have a supranational dimension, promoting the harmonization of administrative practices and ensuring transparency and efficiency in public administration. The article identifies common features and differences between Ukrainian and European approaches to interpreting the principles of administrative law, particularly regarding their normative entrenchment, value content, and role in law enforcement. The author proposes a definition of principles as objectively determined, universal provisions of a normative, doctrinal, and judicial nature, which serve as the basis for administrative-legal regulation and a guarantee of human rights. Based on the conducted research, the need for a unified doctrinal definition of the principles of administrative law is substantiated. The author underscores the expediency of integrating European approaches to defining the principles of administrative law, which will not only enrich this definition but also facilitate the harmonization of Ukrainian administrative legislation with European standards.

Key words: principles of administrative law, administrative-legal regulation, public administration, European administrative law, human rights.

Сучасна правова наука визнає принципи права базовим елементом, що формує зміст будь-якої галузі права, визначаючи її структуру, основні поняття, функціональне призначення та напрямки розвитку.

З урахуванням значних змін, що відбуваються в нашій державі – зокрема процесів децентралізації, цифрової трансформації адміністративних процедур і послуг, впровадження принципів good governance – виникає потреба у переосмисленні сутності поняття принципів адміністративного права, їх ознак, функцій та системи. Дослідження нових підходів до їх класифікації, нормативного закріплення та практичного застосування дозволить сформулювати більш ефективну модель адміністративно-правового регулювання, яка відповідає вимогам демократичного суспільства та правової держави.

Беззаперечною передумовою реалізації та системного розвитку адміністративного права України є формування чіткого й цілісного уявлення про його принципи – основоположні ідеї, що становлять ідеологічне підґрунтя всієї галузі. Саме принципи адміністративного права визначають загальну спрямованість і логіку розвитку адміністративно-правового регулювання, виступають методологічним орієнтиром для правотворчої, правозастосовної та науково-дослідницької діяльності у сфері публічного управління і адміністрування.

Будучи фундаментальними положеннями, принципи адміністративного права є відображенням загальних

вимог суспільства до організації та здійснення владних повноважень у сфері діяльності органів публічної адміністрації. Їх системне дослідження дозволяє не лише підвищити ефективність адміністративно-правового регулювання, але й забезпечити його відповідність сучасним стандартам демократії, прав людини та good governance.

Крім того, принципи адміністративного права мають значне наукове значення. Вони визначають стратегічні напрями розвитку як галузі адміністративного права, так і адміністративно-правової науки, яка, спираючись на потреби правозастосовної практики, постійно адаптується до актуальних тенденцій правового регулювання. Таким чином, не буде перебільшенням стверджувати, що саме принципи формують підґрунтя розвитку адміністративного законодавства, правотворчої діяльності, адміністративно-правової доктрини та практики публічного адміністрування публічно-правових відносин.

Водночас, попри очевидність і масштабність впливу принципів на всі рівні функціонування адміністративного права, слід констатувати відсутність їх чіткого й системного концептуального розуміння як у національному законодавстві, так і в науковій літературі. Це обумовлює потребу в оновленому доктринальному осмисленні природи, сутності змісту поняття та властивостей принципів адміністративного права в сучасних умовах державотворення та правозастосування.

Тому не випадково, що переосмислення змісту поняття та властивостей принципів адміністративного права є актуальним завданням, вирішенню якого присвячено чисельні праці багатьох вітчизняних науковців, зокрема В.Б. Авер'янова, Н.О. Армаш, Ю.П. Битяка, Є.В. Ігоніна, В.В. Копейчикова, А.М. Колодія, Є.В. Кубка, С.В. Ківалова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, Є.В. Курінного, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельника, Т.П. Мінки, О.І. Миколенка, І.Д. Пастуха, С.В. Петкова, С.П. Погребняка, А.А. Пухтецької, С.Г. Стеценка, та ін. Проблематика визначення сутності принципів права має значний теоретико-методологічний потенціал, особливо це стосується формування нормативної основи, змісту напрямів розвитку тієї чи іншої галузі права. Погляди провідних учених-правознавців дозволяють виокремити кілька ключових підходів до розуміння змісту цієї правової категорії, кожен з яких, на нашу думку, має прикладну цінність для побудови цілісного уявлення про принципи.

Не можна не звернути увагу на те, що у вітчизняній юридичній науці категорія «принципи адміністративного права» досі не дістала належного ступеня системного аналізу, незважаючи на її фундаментальне значення для функціонування цієї галузі права. Визначення природи, ознак та функцій принципів адміністративного права частко подається фрагментарно, із застосуванням різних, часом суперечливих підходів, що ускладнює вироблення єдиного теоретичного бачення сутності цього поняття.

Більшість наукових дефініцій принципів адміністративного права репрезентують суттєві відмінності у трактуванні їхнього нормативного змісту, значення, сутності. Одні автори розглядають принципи як етичні орієнтири, що мають рекомендаційний характер, інші – як правові норми підвищеного рівня абстракції, які мають імперативне значення для правозастосування. Таке розмаїття наукових позицій, безперечно, не сприяє систематизації знань про адміністративне право та уявленню про ого принципи. Навпаки – воно ускладнює формування цілісної теоретичної конструкції, на якій повинна будуватися сучасна доктрина адміністративного права.

Якщо звернутися до наукових джерел, то слід відмітити те, що сучасні дослідники висловлюють низку підходів до визначення поняття принципів адміністративного права. Так, у науці принципи адміністративного права тлумачаться по-різному. Наприклад, як засадничі ідеї, положення, вимоги, що характеризують зміст адміністративного права, відображають закономірності його розвитку і визначають напрями і механізми адміністративно-правового регулювання суспільних відносин (В.Б. Авер'янов) [1, с. 80]. У запропонованому визначенні В.Б. Авер'янов звертає увагу на фундаментальний характер принципів, їх ролі у формуванні змісту галузі права та визначенні векторів її розвитку.

У свою чергу, В.Ю. Оксін визначає принципи адміністративного права як основні вихідні об'єктивно зумовлені парадигми, на яких базуються та забезпечуються права і свободи людини та громадянина, а також нормальне функціонування громадянського суспільства і держави [1, с. 191]. Подібну позицію поділяють В.В. Галунько та В.І. Курило, підкреслюючи, що принципами є основні вихідні, об'єктивно зумовлені засади, на яких базується діяльність суб'єктів адміністративного права, забезпечуються права та свободи людини і громадянина, нормальне функціонування громадянського суспільства та держави [3, с. 48].

Ціннісно-нормативний підхід простежується у визначенні Н.І. Дідик, що визначає принципи адміністративного права як основоположні загальноприйняті норми, що виражають властивості права і володіють вищою імперативною юридичною силою, тобто виступають як незаперечні вимоги, що пред'являються до учасників суспільних відносин у цілях встановлення соціального

компромісу [4, с. 94]. Подібну характеристику принципам адміністративного права висловлює П.О. Баранчик, який також зазначає, що вони є імперативними, безумовними, універсальними, закріпленими у нормах адміністративного права положеннями, які у загальних рисах окреслюють правила поведінки його суб'єктів і яким повинні відповідати адміністративно-правові норми [5, с. 94]. Тобто у цьому визначенні робиться додатковий акцент на тому, що принципи постають як універсальні регулятори, що мають чітке нормативне закріплення та спрямовані на регулювання поведінки суб'єктів права.

Р.С. Мельник, у свою чергу, фактично поєднує змістовний та функціональний підходи, розглядаючи принципи як ідеї та вимоги, що відображають закономірності розвитку адміністративного права і реалізації його механізмів. У своєму дослідженні Р.С. Мельник зазначає, що принципи адміністративного права – це основні ідеї, положення, вимоги, що характеризують зміст адміністративного права, відображають закономірності його розвитку та визначають напрями та механізми адміністративно-правового регулювання суспільних відносин. Принципи ж адміністративного права, так би мовити, охоплюють усі напрями та сфери функціонування публічної адміністрації, зокрема ті, що знаходять прояв у її надрах (внутрішньо-організаційні відносини) [6, с. 58].

Аналіз наведених визначень дозволяє виокремити низку спільних рис, які є характерними для розуміння принципів адміністративного права в українській правовій доктрині. По-перше, це їх фундаментальний характер. Усі автори підкреслюють, що принципи є основоположними, засадничими елементами адміністративного права, які формують його зміст і структуру. По-друге, це об'єктивна зумовленість, яка відображає закономірності розвитку адміністративного права. По-третє, це регулююча функція, яка спрямовує адміністративно-правове регулювання суспільних відносин. По-четверте, це спрямованість на забезпечення прав і свобод людини, адже у більшості наведених визначень вчені наголошують на ролі принципів у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина.

Наукова позиція щодо природи принципів адміністративного права, сформульована вітчизняними дослідниками, дає підстави виокремити три ключові елементи їх впливу: 1) зміст адміністративного права; 2) закономірності його розвитку; 3) напрями та механізми адміністративно-правового регулювання суспільних відносин.

При цьому слід зазначити, що переважна більшість дослідників розглядає принципи адміністративного права як: основні засади, ідеї та положення, що формують зміст адміністративного права; підґрунтя для формування і функціонування системи та змісту галузі права; основа адміністративно-правового регулювання та норм адміністративного права; основа діяльності суб'єктів адміністративного права; гарантія забезпечення прав на свободу людини, нормального функціонування суспільства і держави.

З іншого боку ми не можемо обійти увагою питання змісту поняття принципів адміністративного права у країнах ЄС.

Європейське адміністративне право є важливим елементом правової системи Європейського Союзу (ЄС), адже формує засади взаємодії між публічною адміністрацією, громадянами та юридичними особами. Принципи європейського адміністративного права виступають основою для забезпечення законності, прозорості та ефективності адміністративних процедур у межах ЄС та країн, що прагнуть інтеграції до європейського правового простору. Ці принципи не лише регулюють діяльність публічних інститутів, але й сприяють гармонізації національних адміністративних систем із європейськими стандартами.

Вчені країн ЄС пропонують різні тлумачення цього поняття, звертаючи увагу на їх нормативний, процедурний або ціннісний природі.

Наприклад, німецький вчений Юрген Шварце визначає принципи європейського адміністративного права як «загальні правові норми, що мають обов'язковий характер і спрямовані на гармонізацію адміністративної практики в межах різноманітних правових систем держав-членів ЄС» [7].

Інший німецький вчений Крістіан Каллес визначає принципи європейського адміністративного права як «правові інструменти, що поєднують наднаціональну інтеграцію з національною автономією, зокрема через принципи субсидіарності та пропорційності». Він підкреслює їхню роль у розмежуванні компетенцій між ЄС і державами-членами [8].

Жан-Бернар Аубі, видатний французький правознавець і професор публічного права, є одним із провідних дослідників європейського та глобального адміністративного права. У своїй праці *Globalisation, Law and the State* (2017) цей дослідник принципи європейського адміністративного права розглядає як «сукупність цінностей і процедурних стандартів, що формують правову основу діяльності публічної адміністрації в ЄС, поєднуючи національні традиції з наднаціональними вимогами». Аубі підкреслює, що принципи європейського адміністративного права мають гібридний характер, оскільки вони інтегрують романо-германські, англо-саксонські та скандинавські правові традиції, створюючи унікальну систему, орієнтовану на захист прав громадян і забезпечення демократичного врядування. В своїй праці Аубі звертає увагу на тому, що принципи європейського адміністративного права, такі як повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, відображають фундаментальні цінності ЄС, закріплені в статті 2 Договору про Європейський Союз [9]. Аубі розглядає принципи як інструменти, що забезпечують належну правову процедуру (due process) в адміністративних процесах, наприклад, право на слухання чи доступ до інформації. Аубі відзначає, що принципи європейського адміністративного права впливають на формування глобального адміністративного права, ЄС після цього є прикладом наднаціональної системи, що гармонізує різноманітні правові культури [10].

Наприклад, британський вчений Пол Крейг визначає принципи європейського адміністративного права як «динамічну систему правових засад, що розвиваються через судову практику ЄС і які спрямовані на забезпечення підзвітності адміністративних органів». У цьому визначенні вчений підкреслює роль судової практики у формуванні принципів європейського адміністративного права [11].

Італійський правознавець Джакіно делла Кананеа розглядає принципи європейського адміністративного права як «універсальні стандарти належного врядування, які застосовуються до всіх рівнів адміністративної діяльності в ЄС». Він звертає увагу на ролі принципів європейського адміністративного права у захисті прав громадян [12].

З наведеного вище ми бачимо, що у науковій доктрині України та держав Європейського Союзу сформувалися різні підходи до тлумачення сутності принципів адміністративного права. Українські дослідники розглядають принципи адміністративного права як важливий елемент формування національної системи права, як основи діяльності органів публічної влади, гарантію забезпечення реалізації прав і свобод громадян. В адміністративному праві держав ЄС, навпаки, принципи мають наднаціональний вимір, виступаючи засобом уніфікації механізмів публічного адміністрування.

Поряд з цим, в обох підходах можна виявити спільні риси:

- визнання об'єктивного характеру принципів, що зумовлені загальними закономірностями функціонування права;
- розуміння принципів як основи формування адміністративно-правових норм;
- підкреслення ціннісного змісту принципів, що пов'язується з ідеями верховенства права, свободи, рівності та демократичності;
- нормативне закріплення принципів у правових актах або формування їх шляхом судової практики;
- спрямованість принципів на гарантування прав і законних інтересів приватних осіб у відносинах з органами публічної влади.

Поряд із цим, спостерігаються і значні розбіжності у поглядах на принципи адміністративного права. Так, вітчизняні вчені переважно фокусуються на внутрішньодержавному адміністративному регулюванні, тоді як адміністративісти країн ЄС зосереджуються на значенні принципів адміністративного права у публічному адмініструванні у межах міждержавного об'єднання. В Україні джерелами принципів адміністративного права виступають Конституція, законодавчі акти, а також доктринальні напрацювання, тоді як у праві ЄС – установчі договори, регламенти, директиви та рішення Суду ЄС. Вітчизняні дослідники часто пов'язують принципи з морально-етичними орієнтирами, тоді як у праві Європейського Союзу переважає техніко-юридичне розуміння принципів адміністративного права. В Україні застосовується детальна класифікація принципів відповідно до їх функціонального призначення, натомість у праві ЄС спостерігається прагнення до спрощення та узагальнення. У європейських країнах велике значення надається підвищенню ефективності публічного адміністрування та прозорості діяльності інституцій ЄС, чому підпорядковується зміст і система принципів європейського адміністративного права.

З врахуванням вищевказаного ми можемо зробити такі висновки.

По-перше, існуючі підходи до визначення принципів адміністративного права загалом не суперечать один одному, а, навпаки, гармонійно доповнюють загальну доктрину. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба у формуванні єдиного, доктринально вивіреного та загально-визнаного визначення принципів адміністративного права як основи для уніфікації наукового підходу, правотворення та ефективного правозастосування.

По друге, принципи адміністративного права – це об'єктивно зумовлені, загальнообов'язкові, стабільні та універсальні положення нормативного, доктринального і судового характеру, які виступають ідейною, змістовною та функціональною основою адміністративно-правового регулювання, визначають логіку побудови, напрями розвитку та механізми реалізації публічного управління, забезпечують системність галузі адміністративного права, слугують критеріями легітимності дій суб'єктів публічної адміністрації та гарантіями реалізації прав, свобод і законних інтересів особи.

По-третє, вітчизняна адміністративно-правова думка повинна подолати нормативний консерватизм і сформувати відкриту модель визначення принципів, де значення має не лише законодавче закріплення, а й доктринальне обґрунтування та емпіричне підтвердження через практику правозастосування. Таким чином, запозичення існуючих у європейському адміністративному праві підходів здатне сприяти формуванню орієнтованої на практичні потреби системи принципів адміністративного права в Україні. Це, у свою чергу, дозволить поглибити інтеграцію національного адміністративного законодавства в європейський правовий простір та забезпечити його відповідність сучасним стандартам належного врядування і правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України. Академічний курс : у 2 т. / гол. ред. кол. В. Б. Авер'янов. Київ : Юрид. думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 2004. 592 с.
2. Оксін В.Ю. Принципи адміністративного права: сучасний погляд. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 5. С. 190–193.
3. Адміністративне право України: навчальний посібник / [В.В. Галунько, В.І. Курило, С.О. Короєд, О.Ю. Дрозд, І.В. Гиренко, О.М. Єщук, І.М. Рижено, А.А. Іванищук, Р.Д. Саунін, І.М. Ямкова]; за ред. проф. В.В. Галунька. Херсон: Грін Д.С., 2015. Т. 1. Загальне адміністративне право. 180 с.
4. Дідик Н.І. Щодо питання класифікації принципів адміністративного права України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 92–101.
5. Коломоець Т.О., П.О. Баранчик. Принципи адміністративного права. *Монографія*. Запоріжжя. Поліграфічний центр «Копи Арт», 2012. 203 с.
6. Мельник Р.С. Інститут принципів адміністративного права у системі Загального адміністративного права України. *Публічне право*. 2012. No 3 (7). С. 51–60.
7. Schwarze, J. . European Administrative Law. London: *Sweet & Maxwell*. 1992. С. 150.
8. Calliess, C. Subsidiarity and the European Constitution. Baden-Baden: Nomos. 2016. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-6265-595-9_8.
9. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
10. Auby, J.-B. Globalisation, Law and the State. Oxford: *Hart Publishing*. 2017, 228p.
11. Craig, P. EU Administrative Law. Oxford: *Oxford University Press*. 2012. URL: <https://paris.pubconnect.net/article/1001439297.pdf?cypt=+763QfDPOHR/Yq45mBrrtefr60Vb63QJzS2xIhLKlvQw8ggHPI8yLmxqMnKW6++0LK7D3SudEx3JT5IN01nJfm86WEBg79kE/z9OmVgtyGQ=>
12. della Cananea, G. Due Process of Law Beyond the State. 2010. URL: <https://global.oup.com/academic/product/due-process-of-law-beyond-the-state-9780198788386?cc=ua&lang=en&>

СИТУАЦІЙНІ ЦЕНТРИ ЯК СУБ'ЄКТИ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

SITUATION CENTERS AS ENTITIES OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT OF THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Грохольський В.Л., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права і процесу
Одеський державний університет внутрішніх справ

У науковій статті розглянуто Ситуаційні центри Національної поліції України як суб'єкти інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Національної поліції України в сучасних умовах. Відзначено, що основною діяльністю Ситуаційних центрів є інформаційне і програмне забезпечення підтримки управлінських рішень в органах Національної поліції на основі комплексного моніторингу оперативної обстановки, збирання, аналізу та узагальнення інформації про найбільш резонансні кримінальні, адміністративні правопорушення, терористичні акти та інші події, забезпечення координації та управління силами і засобами поліції в разі ускладнення оперативної обстановки або виникнення надзвичайних ситуацій.

Наголошено, що метою функціонування Ситуаційних центрів є своєчасне, достовірне, повне та якісне інформування керівництва Національної поліції України, її територіальних органів та інших зацікавлених міністерств і державних органів про реальний стан й динаміку оперативної обстановки на території обслуговування для прийняття вчасних та ефективних управлінських рішень щодо її покращання.

Здійснено аналіз ролі Ситуаційних центрів в системі інформаційно-аналітичного забезпечення Національної поліції України і обґрунтовується, що успішне управління діяльністю органів Національної поліції України повинне ґрунтуватися на глибокому і всебічному аналізі й оцінці різних явищ, процесів, факторів, що стосуються правоохоронної сфери.

Резюмовано, що інформація яка використовується Ситуаційними центрами повинна відповідати певним виробленим теорією і практикою управління в органах Національної поліції України вимогам: 1) зібрана інформація і зроблений аналіз повинні відповідати компетенції суб'єкта управління, його завданням і функціям; 2) оптимальність (необхідність і достовірність) інформації; 3) достовірність і точність інформації; 4) своєчасність надходження інформації; 5) комплексність і її систематизація.

Ключові слова: ситуаційні центри, Національна поліція України, інформаційно-аналітичне забезпечення, аналіз, прогнозування, управлінські рішення, правоохоронна сфера.

The scientific article examines the Situation Centers of the National Police of Ukraine as subjects of information and analytical support for management in modern conditions, the main activity of which is information and software support for management decisions based on comprehensive monitoring of the operational situation, collection, analysis and generalization of information about the most resonant criminal, administrative offenses, terrorist acts and other events, ensuring coordination and management of police forces and means in the event of a complication of the operational situation or the occurrence of emergencies.

It is emphasized that the purpose of the functioning of the Situation Centers is to timely, reliable, complete and high-quality informing the leadership of the National Police of Ukraine, its territorial bodies and other interested ministries and state bodies about the real state and dynamics of the operational situation in the service area in order to make timely and effective management decisions to improve it.

An analysis of their role in the system of information and analytical support of the National Police of Ukraine was carried out and it is substantiated that successful management of the activities of the National Police of Ukraine should be based on a deep and comprehensive analysis and assessment of various phenomena, processes, and factors related to the law enforcement sphere.

It is summarized that the information used by Situation Centers must meet certain requirements developed by the theory and practice of management in the bodies of the National Police of Ukraine: 1) the information collected and the analysis performed must correspond to the competence of the management entity, its tasks and functions; 2) the optimality (necessity and reliability) of the information; 3) the reliability and accuracy of the information; 4) the timeliness of the receipt of information; 5) its comprehensiveness and systematization.

Key words: situational centers, National Police of Ukraine, information and analytical support, analysis, forecasting, management, law enforcement.

Постановка проблеми та її актуальність. Сьогодні, коли стрімко зростає інформаційний простір, коли органи Національної поліції України (далі – НПУ) функціонують в умовах воєнного стану, обмеженості у часі, перед керівництвом постійно постає проблема – оперативної розробки і прийняття управлінських рішень. Саме тому для керівників органів НПУ критично важливою є наявність інституційного середовища, яке б сприяло якісним інформаційно-аналітичним забезпеченням прийняття оперативних та ефективних управлінських рішень, особливо у надзвичайних ситуаціях. Таким інституційним середовищем є Ситуаційні центри (далі – СЦ), що являють собою складні програмні комплекси збору, аналізу, оцінки і відображення інформації. СЦ – це один з ефективних інструментів, що дає можливість розробляти і приймати своєчасні, обґрунтовані управлінські рішення, відслідковувати динаміку і основні тенденції розвитку ситуації, своєчасно приймати рішення по її корегуванню тощо. Основним призначенням СЦ є наочна побудова ситуації, які мають місце або виникають у сфері діяльності Національної поліції України. Адже сьогодні в умовах стрімкого розвитку подій та обмеженості у часі перед керівництвом

НПУ, територіальних органів НПУ постає завдання оперативного прийняття виважених та ефективних управлінських рішень. Відтак, діяльність СЦ НПУ набуває особливого значення і спрямована на виконання завдань, які стоять не тільки перед правоохоронними органами, але й країною, особливо в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності поліції присвячено чимало наукових праць вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, В. В. Галуцького, І. П. Голосніченко, В. Л. Грохольського, С. М. Гусарова, О. С. Доценко, О. Ю. Дрозда, В. О. Заросило, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, О. В. Кузьменко, М. В. Лошицького, О. І. Остапенко, В. М. Плішкіна, А. М. Подольки, О. П. Рябченко, Р. А. Сербина, О. Ю. Синявської, О. С. Юніна, Х. П. Ярмача та ін.

Водночас, не применшуючи наукові здобутки зазначених та інших науковців, слід відмітити, що в більшості наукових праць питання СЦ як суб'єктів інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності НПУ не розглядалися. Тому, дослідження і розгляд актуальних питань функціо-

нування СЦ як суб'єктів інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності НПУ, особливо в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану є вкрай необхідним.

Метою цієї статті є висвітлення завдань, функцій та процесуальної сторони інформаційно-аналітичної діяльності СЦ НПУ, їх значення у створенні передумов для комплексного вирішення завдань, що стоять перед НПУ, надання суб'єктам управління науково обгрунтованої інформації для ефективного здійснення управлінських функцій.

Виклад основного матеріалу. Успішне управління діяльністю НПУ повинне ґрунтуватися на глибокому і всебічному аналізі й оцінці різних явищ, процесів, факторів, що стосуються правоохоронної сфери. Здійснення цієї пізнавальної функції в управлінській практиці прийнято називати інформаційно-аналітичною роботою, яка є невід'ємною частиною процесу реалізації будь-якої функції управління [1, с. 170].

Процесуальна сторона інформаційно-аналітичної роботи складається з ряду змістовно-часових етапів: збір, систематизація й обробка необхідної інформації; її глибокий аналіз, що включає формування оцінних висновків; прогнозування можливого розвитку подій; вироблення пропозицій і рекомендацій, підготовка і представлення суб'єктам управління інформаційно-аналітичних документів [1, с. 170], ідентифікацію і діагностування проблеми; генерування альтернатив розв'язання проблеми; визначення оцінних критеріїв; аналіз можливих наслідків запропонованих альтернатив; прийняття (вибір) рішення; його доведення до виконавців та організація виконання; контроль результатів і процесу реалізації рішення; оцінку отриманих результатів [2, с. 289–291; 3, с. 60–62].

Результати окремих наукових досліджень свідчать, що робота з інформацією займає значну частину робочого часу керівника. Він витрачає на це близько 2/3 свого часу, що встановлено аналізом як самої праці керівників, так й аналізом документів, що проходять через них, їх анкетуванням тощо. Водночас, близько 80% керівників самі відзначають свої слабкі знання методики аналізу [1, с. 170]. Тому вироблення методики роботи з інформацією залишається актуальним напрямом.

Ключовим моментом в інформаційно-аналітичній діяльності є аналіз – дослідницька функція, без якої науково організувати цю діяльність неможливо. Аналітична робота – це постійна пізнавальна діяльність, спрямована на вивчення інформації про органи, підрозділи, форми, методи і результати роботи НПУ, середовище функціонування, з метою оцінки ефективності її діяльності і прийняття управлінських рішень. Удосконалюючи інформаційно-аналітичну діяльність, необхідно основні зусилля спрямовувати на підвищення її якості і прогнозування розвитку подій, що дасть можливість завчасно розробляти обгрунтовані превентивні управлінські рішення. Це особливо актуалізується під час ускладнення оперативної обстановки та воєнного стану.

Ґрунтуючись на результатах аналізу, зводиться до мінімуму вирішення проблем на основі «інтуїції» і «здорового глузду». Тому не зовсім правильною, на наш погляд, є точка зору іноземного вченого П. Друкера про те, що рішення, засноване на досвіді й інтуїції, більш корисне, ніж рішення, отримане на основі строгих математичних моделей [1, с. 172–173; 5, с. 220]. А. Л. Берг обгрунтовано вважав, що вищий тип управління – це управління на основі прогнозування [1, с. 172–173; 5, с. 220], яке потрібно для того, щоб мати можливість на науковому рівні розробляти перспективні проблеми, а аналізи і прогнози – це наукове передбачення напрямків розвитку системи, хоча й імовірного характеру, оскільки при їх здійсненні використовується інформація і про майбутні явища, тобто про ті, котрих поки ще немає. Але чим більш точно і повно проаналізована інформація, чим більш правильна мето-

дика застосовується при цьому, тим більша ймовірність підтвердження прогнозу в майбутньому. Такий прогноз ґрунтується на даних аналізу минулого і нинішнього стану об'єкта з урахуванням закономірностей його розвитку. Прогнозування в діяльності НПУ повинно використовуватись саме для вироблення правильної програми дій, ефективного планування та оперативного прийняття управлінських рішень.

З метою збирання, аналізу та узагальнення інформації про найбільш резонансні кримінальні, адміністративні правопорушення, терористичні акти та інші події, забезпечення координації та управління силами і засобами поліції в разі ускладнення оперативної обстановки або виникнення надзвичайних ситуацій в органах НПУ створено СЦ, працівники якого в цілодобовому режимі здійснюють моніторинг оперативної обстановки, збирання, накопичення, обробку й аналіз інформації, необхідної для підготовки та прийняття управлінських рішень у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності та підтримання публічної безпеки і порядку, протидії терористичній діяльності, забезпечують уведення ступенів готовності в НПУ та організацію проведення поліцейських операцій. З цією метою вони здійснюють:

1) аналітичне супроводження матеріалів щодо окремих злочинів, які вчинені чи готуються, надзвичайних ситуацій, розвитку соціально-політичних ситуацій, що можуть викликати громадський резонанс чи призвести до напруження в суспільстві;

2) підготовку інформаційно-аналітичних документів (довідка, аналітичний огляд, доповідь, інформаційне зведення, аналітичний звіт) за результатами аналізу оперативної обстановки за окремим правопорушенням чи надзвичайною ситуацією;

3) інформаційно-координаційне забезпечення протидії терористичній діяльності, у тому числі забезпечення належного і своєчасного реагування на загрозу вчинення терористичного акту, своєчасне виявлення та усунення причин і умов, що призводять до його вчинення, при цьому:

здійснення постійного обміну інформацією з ООШ ЗСУ, Міноборони, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та іншими органами державної влади з використанням наявних засобів зв'язку;

організація заходів щодо інформування та підготовки населення до дій в умовах загрози або вчинення терористичного акту;

4) збирання, опрацювання, накопичення, класифікація та оцінка інформації про кримінальне правопорушення, надзвичайну ситуацію та іншу подію, яка збирається з різних джерел відомчого та загального характеру в рамках службових запитів та в ініціативному порядку за заданими окремими або пов'язаними параметрами – ознаками, джерелами, фактами, об'єктами, особами, яка необхідна для підготовки та прийняття управлінських рішень у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, публічної безпеки й порядку, протидії злочинності та терористичній діяльності, надання відповідної інформації керівництву НПУ та органам і підрозділам поліції;

5) визначення криміногенних тенденцій, ключових чинників, що впливають на розвиток ситуації, та аналітичне супроводження інформації про поточні зміни криміногенної ситуації;

6) формування моделі ситуації та прогнозування наслідків прийнятих рішень;

7) підготовку проектів управлінських рішень та рекомендацій керівництву НПУ щодо впливу на розвиток оперативної обстановки на території під час учинення резонансних злочинів, групових та/або збройних нападів чи порушень правопорядку, виникнення кризових ситуацій, аварій, катастроф, стихійних лих та інших надзвичайних ситуацій, уведення правового режиму воєнного чи надзви-

чайного стану та протидії терористичній діяльності, моделювання алгоритмів подальшого розвитку подій;

8) забезпечення введення ступенів готовності в центральному органі управління поліції, підпорядкованих органах і підрозділах поліції;

9) розроблення та коригування планів поліцейських операцій, відпрацювання окремих областей та/або населених пунктів держави за пропозиціями структурних підрозділів центрального органу управління поліції.

У разі проведення поліцейських операцій на території України забезпечення контролю за діями поліцейських, підтримання взаємодії із ситуаційними центрами (черговими службами) інших органів державної влади;

10) ініціювання та прийняття за погодженням з Головою НПУ або особою, яка виконує його обов'язки, рішень про використання наявних сил і засобів, визначення і поставлення їм завдань;

11) контроль за розгортанням сил та засобів органів і підрозділів поліції, що залучаються до проведення заходів, та координація їх взаємодії під час реагування на надзвичайні ситуації, у разі введення правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, а також протидії терористичній діяльності;

12) забезпечення обміну інформацією між органами і підрозділами поліції при вирішенні завдань, що передбачають взаємодію та комплексний підхід, з превенції та припинення злочинів (правопорушень), а також налагодження міжвідомчої взаємодії під час протидії терористичній діяльності та з питань підтримання публічної безпеки і порядку на території країни або в окремих регіонах (областях, містах, районах чи інших населених пунктах);

13) доведення до виконавців наказів (доручень) Національної поліції України з питань розвитку оперативної обстановки на місці вчинення кримінального правопорушення або виникнення надзвичайної ситуації;

14) аналіз масивів баз даних та інформаційних систем (підсистем) у визначеному законодавством порядку;

15) розроблення тимчасових (необхідних) форм обліків і звітів;

16) надання методичної та практичної допомоги ситуаційним центрам ГУНП;

17) підготовку інформації для зацікавлених центральних органів виконавчої влади;

18) оперативний аналіз за напрямками службової діяльності;

19) підготовку пропозицій щодо вдосконалення системи оперативного аналізу та доповідей керівництву НПУ;

20) забезпечення дотримання режиму секретності під час роботи з матеріальними носіями секретної інформації, інформації з обмеженим доступом, у тому числі з використанням засобів електронно-обчислювальної техніки;

21) моніторинг і реагування на отримані сигнали (інформацію) від громадськості, взаємодію з громадськими організаціями в ході реалізації заходів з протидії злочинності (верифікація даних, оцінка, збирання додаткової інформації та її аналіз) [4].

Слід також зазначити, що уся різноманітність управлінських рішень, які приймаються в органах НПУ, повинні відповідати певним загальним вимогам, які в значній мірі можуть забезпечуватись в процесі ефективної діяльності СЦ та підготовки проектів таких рішень. Зокрема:

- управлінські рішення мають бути обґрунтованими, об'єктивними, урахувати всі особливості ситуації, відповідати конкретним умовам, поставленим цілям і можливостям їх досягнення;

- управлінські рішення повинні відповідати вимогам законодавчих актів, наказів МВС, інструкцій і настанов;

- управлінські рішення повинні прийматися в межах компетенції суб'єкта управління, тобто відповідати функціональним обов'язкам посадової особи, що їх приймає;

- управлінські рішення мають бути своєчасними, запізнити рішення, як і передчасне, знижує ефективність управління і може призвести до тяжких наслідків;

- управлінське рішення в органах НПУ завжди має директивний, владний характер і обов'язкове для всіх, кому його адресовано, виконання рішення гарантовано нормами права, а в необхідних випадках може забезпечуватись заходами примусу;

- управлінське рішення в органах НПУ приймається в односторонньому порядку, навіть якщо воно є результатом колегіального обговорення чи наслідком узгодження між різними суб'єктами управління;

- управлінське рішення встановлює обов'язкові правила поведінки або регулює окремі управлінські відносини, воно може стосуватись усього колективу або окремих його членів;

- управлінське рішення є результатом творчої роботи, воно вимагає наукового підходу, повинно бути лаконічним і послідовним, зрозумілим для виконавця і не суперечити раніше прийнятим рішенням або виключати їх;

- управлінське рішення в органах НПУ приймається в установленому процедурному порядку, який регламентується відповідними нормативними актами [6, с. 112].

У своїй діяльності СЦ НПУ повинні враховувати, що одна з умов оптимальності прийняття та реалізації управлінських рішень – забезпечення їх необхідною достовірною, своєчасною, повною необхідною інформацією. Інакше можна прийняти поспішне, хибне рішення. До того ж, поставлені завдання (заходи) можуть вирішуватись іншим шляхом, з залученням надмірної кількості сил і засобів, витратою надмірного часу і ресурсів. Ефективність таких управлінських рішень, як правило, є невисокою.

Інформація, що використовується СЦ НПУ також повинна відповідати певним виробленим теорією і практикою управління в органах НПУ вимогам: по-перше, зібрана інформація і зроблений аналіз повинні відповідати компетенції суб'єкта управління, його завданням і функціям; по-друге, оптимальність (необхідність і достовірність) інформації; по-третє, достовірність і точність інформації; по-четверте, своєчасність надходження інформації, і, по-п'яте, комплексність і систематизація інформації [1, с. 178; 5, с. 226-227].

Одне із завдань, що постає перед СЦ НПУ, хоча це не визначено в Положенні [4] про їхню діяльність, полягає в тому, що суб'єкт, який прийняв рішення про проведення аналізу, повинен визначити (з'ясувати) його предмет і межі. Вибір предмету не повинен бути випадковим, він визначається потребою оперативної обстановки, як правило, – це напрямок діяльності, який потребує поліпшення. Тему майбутнього аналізу необхідно обговорити в колективі, потім скласти план першого етапу аналітичної роботи, у якому визначити питання, що підлягають з'ясуванню, характер, обсяг досліджуваних матеріалів, методи їх збору, термін, протягом якого робота повинна бути проведена, звідки і які матеріали витребувати, де і коли їх одержати, як вивчити. Така підготовка дозволить переконатися в реальності задуманого аналізу, скласти обґрунтований план другого його етапу, тобто безпосередньо аналізу: визначити осіб, відповідальних за роботу, осіб, які допомагають їм, їхні обов'язки; визначити джерела і періоди систематизації інформації; вжити заходів щодо забезпечення надходження інформації, аналізу з підпорядкованих та інших підрозділів; указати підсумкові заходи, які слід провести по закінченні аналітичної роботи. У результаті вся аналітична робота буде складатися із шести етапів: теоретичного, підготовчого, збору матеріалів, обробки матеріалів, аналізу отриманих даних, написання підсумкового документа (довідка, аналітичний огляд, доповідь, інформаційне зведення, аналітичний звіт тощо), в якому викладаються відомості: про характер узагальнення, його цілі; період, узятий для аналізу; зміст інформації і методи

її одержання; результати узагальнення (схеми, діаграми, графіки), висновки і пропозиції [1, с. 179; 5, с. 227].

Аналіз таких документів показує, що вони, як правило, складаються з трьох частин: 1) опису ситуації, що послужила підставою проведення аналізу; 2) відомостей про інформацію, що характеризує стан справ, причини окремих недоліків, умов, що їм сприяли, із зазначенням (при необхідності) винних у цьому осіб; 3) викладу рекомендацій щодо поліпшення роботи.

Висновки. В умовах сучасних подій, що відбуваються в Україні, з урахуванням воєнного стану, політичних та соціально-економічних чинників, вчинення резонансних кримінальних, адміністративних правопорушень, терористичних актів та інших подій, ускладнення оперативної обстановки або виникнення надзвичайних ситуацій, особливого значення набуває удосконалення меха-

нізмів прийняття управлінських рішень в органах НПУ. Ключове значення у цьому механізмі займають СЦ НПУ. Вони повинні формувати інформаційно-аналітичну базу щодо оперативної обстановки в державі та її мінливості, прогнозування розвитку подій, що надасть можливість прийняття оперативних та стратегічних управлінських рішень.

За результатами діяльності СЦ здійснюються управлінські функції, створюються передумови для комплексного вирішення завдань, що стоять перед НПУ, надання суб'єктам управління науково обґрунтованої інформації для прийняття управлінських рішень. Тому можна стверджувати, що наскільки буде якісним інформаційно-аналітичне забезпечення, настільки будуть правильними й обґрунтованими управлінські рішення щодо діяльності органів НПУ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грохольський В. Л. Організаційно-правові засади управління спеціальними підрозділами МВС України по боротьбі з організованою злочинністю: монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків: Нац. ун-т внут. справ, 2003. 312 с.
2. Малиновський В. Я. Державне управління: навч. пос. Київ: Атіка, 2009. 608 с.
3. Васильев А. С. Підготовка і прийняття управлінських рішень: організаційно-правові проблеми. Одеса : АО БАХВА, 1997. 160 с.
4. Положення про Ситуаційний центр Національної поліції України: наказ Національної поліції України від 25 травня 2018 року № 535.
5. Грохольський В. Л. Управління спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю МВС України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Нац. ун-т внут. справ. Харків, 2004. 454 с.
6. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. Харків: Основа, 1996. 398 с.

ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ В БОРОТЬБІ З КОРУПЦІЄЮ: ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ЗМІНЮЮТЬ РОБОТУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ¹

DIGITAL TOOLS IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION: HOW TECHNOLOGY IS CHANGING THE WORK OF LAW ENFORCEMENT BODIES

Думчиков М.О., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумський державний університет

У статті здійснено комплексне дослідження ролі цифрових інструментів у протидії корупції в системі правоохоронних органів, що набуває особливої значущості в умовах сучасних трансформацій державного управління, цифровізації публічного сектору та необхідності утвердження верховенства права. Обґрунтовано, що корупція у правоохоронній сфері має системний характер і проявляється, зокрема, через хабарництво, зловживання службовим становищем, кумівство та конфлікти інтересів, що підривають суспільну довіру до правоохоронних органів і послаблюють ефективність правозастосування.

У центрі уваги – цифровізація як стратегічний інструмент боротьби з корупційними проявами. На основі аналізу теоретичних джерел і практичних кейсів розкрито потенціал електронних реєстрів, систем аналізу великих даних, блокчейн-технологій, платформ для викричачів та систем відеомоніторингу. Особливий акцент зроблено на українському досвіді впровадження таких інструментів, як ProZorro та електронне декларування через систему НАЗК, які довели свою ефективність у забезпеченні прозорості державних закупівель і контролю за доходами посадових осіб. Також охарактеризовано міжнародні практики – використання блокчейну для реєстрації майнових прав у Грузії, застосування штучного інтелекту у Великобританії для виявлення атипових фінансових транзакцій і оцінки ризиків.

Окрему увагу приділено аналізу проблем, що перешкоджають повномасштабному впровадженню цифрових інструментів, зокрема технічним, правовим та інституційним бар'єрам. Зазначено, що в умовах воєнного стану в Україні особливої актуальності набуває питання кібербезпеки, стійкості інформаційних систем і цифрової грамотності працівників правоохоронних органів. Обґрунтовано, що ефективна цифрова трансформація потребує створення інтегрованих міжвідомчих платформ, уніфікації нормативно-правового регулювання, впровадження механізмів перевірки достовірності даних, а також широкій міжнародній співпраці з метою імплементації кращих практик і стандартів, зокрема рекомендацій OECD та Європейського Союзу.

Узагальнюючи результати дослідження, автором сформульовано низку практичних рекомендацій, які можуть бути враховані при формуванні державної політики в галузі запобігання корупції. Визначено перспективні напрями розвитку цифрових інструментів, спрямовані на зниження рівня корупційних ризиків, забезпечення належного правопорядку, посилення інституційної спроможності правоохоронної системи та відновлення довіри громадськості до органів державної влади.

Ключові слова: корупція, правоохоронні органи, цифровізація, електронні реєстри, штучний інтелект, блокчейн, кібербезпека, анти-корупційна політика.

This article investigates the role of digital tools in combating corruption within law enforcement agencies, a matter of critical importance in the context of contemporary challenges to public administration and the rule of law. Drawing on theoretical frameworks that conceptualize corruption as a socio-legal phenomenon, the study analyzes its detrimental impact on public trust in law enforcement systems, particularly through practices such as bribery, abuse of power, and conflicts of interest. Significant emphasis is placed on digitalization as a global trend transforming law enforcement through the adoption of electronic registries, big data analytics systems, blockchain technology, video surveillance, and whistleblower platforms. The article provides an in-depth examination of successful case studies: in Ukraine, the ProZorro system and the National Agency on Corruption Prevention's (NACP) electronic declaration platform have enhanced transparency in procurement and asset monitoring; internationally, blockchain applications in Georgia and artificial intelligence (AI) in the United Kingdom have proven effective in detecting corrupt practices. Key challenges to digitalization are identified, including technical limitations, low digital literacy, regulatory gaps in AI governance, and heightened cybersecurity risks, which are particularly salient in Ukraine amid wartime conditions. Prospects for development include the integration of inter-agency digital platforms, strengthened cybersecurity measures, personnel training, and international cooperation, notably through the adoption of OECD and EU standards. The article offers recommendations for the systematic implementation of digital tools to mitigate corruption risks, bolster trust in law enforcement, and uphold public order.

Key words: corruption, law enforcement, digitalization, electronic registries, artificial intelligence, blockchain, cybersecurity, anti-corruption policy.

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується посиленою увагою до проблеми корупції, яка становить серйозну загрозу для ефективного функціонування державних інститутів, зокрема правоохоронних органів. Варто зауважити, що корупція в цій сфері не лише підриває довіру громадян до системи правопорядку, але й знижує ефективність правозастосування, зокрема створюючи перешкоди для реалізації принципу верховенства права [5]. Водночас, у правоохоронних органах корупційні прояви, такі як хабарництво, зловживання владою чи конфлікт інтересів, мають особливо негативний вплив, оскільки ці структури відповідають за захист суспільства та забезпечення справедливості. Хочемо наголосити, що у цьому контексті цифровізація, що охоплює впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, відкриває нові можливості для протидії коруп-

ції, забезпечуючи прозорість, автоматизацію процесів і зменшення людського фактора [2]. Такі інструменти, як електронні реєстри, системи аналізу великих даних і технології блокчейн, дозволяють створювати ефективні механізми контролю та моніторингу, що робить дослідження цієї теми надзвичайно актуальним.

В Україні боротьба з корупцією є одним із пріоритетів державної політики, закріпленим у стратегічних документах, таких як Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» [14]. Впровадження цифрових ініціатив, таких як система електронних декларацій Національного агентства з питань запобігання корупції чи платформа публічних закупівель ProZorro, демонструє потенціал технологій у зниженні корупційних ризиків [1, 4]. Проте процес цифровізації супроводжується викликами, включаючи обмежену технічну інфраструктуру, низький рівень цифрової грамотності та необхідність адаптації законодавства до нових реалій [9, 10]. Дослідження цієї теми дозволяє не лише оцінити сучасний стан цифровізації, але й запропо-

¹ Робота виконана в рамках проєкту «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556).

нувати рекомендації для її подальшого розвитку в правоохоронній сфері.

Проблематика дослідження зосереджена на комплексному аналізі можливостей і обмежень цифрових інструментів у протидії корупції в правоохоронних органах. З одного боку, такі технології, як штучний інтелект, блокчейн, електронні системи моніторингу та платформи для викривачів, створюють нові перспективи для підвищення прозорості, автоматизації процесів і зниження корупційних ризиків [7]. З іншого боку, впровадження цих технологій стикається з низкою викликів, які обмежують їх ефективність. До них належать недостатня технічна інфраструктура, низький рівень цифрової грамотності працівників, правові прогалини в регулюванні нових технологій і зростаючі кіберзагрози [6].

Виклад основного матеріалу. Теоретичне осмислення протидії корупції в правоохоронних органах базується на розумінні корупції як складного соціально-правового явища, що охоплює широкий спектр протиправних дій. Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року, корупція визначається як використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей для одержання неправомірної вигоди [4]. У правоохоронній сфері корупція має особливо руйнівний характер, оскільки ці органи відповідають за забезпечення правопорядку та захист прав громадян. Корупційні прояви, такі як хабарництво, зловживання владою чи конфлікт інтересів, підривають довіру суспільства до державних інститутів і створюють загрозу для національної безпеки [5].

На наше переконання теоретичні підходи до протидії корупції варто розділити на кілька ключових напрямів. Так, зокрема, інституційний підхід передбачає створення спеціалізованих антикорупційних органів, таких як НАЗК чи Національне антикорупційне бюро України, які відповідають за моніторинг і розслідування корупційних правопорушень [1]. В свою чергу правовий підхід зосереджений на вдосконаленні законодавства, зокрема через посилення відповідальності за корупційні діяння та запровадження прозорих процедур [4]. Соціальний підхід спрямований на формування антикорупційної культури через освіту, громадський контроль і підтримку викривачів [8]. У правоохоронних органах ці підходи набувають специфічного значення через високий рівень дискреційних повноважень, що створює сприятливі умови для зловживань. Так наприклад, хабарництво може проявлятися під час розслідування кримінальних справ, а конфлікт інтересів – у кадрових призначеннях чи розподілі бюджетних коштів [6].

Традиційні методи протидії, такі як внутрішній контроль, дисциплінарні заходи чи фінансовий аудит, часто виявляються недостатньо ефективними через брак прозорості та системності [8]. У цьому контексті теоретичні дослідження підкреслюють необхідність інтеграції інноваційних інструментів, зокрема цифрових, які здатні автоматизувати процеси, зменшити вплив людського фактора та підвищити підзвітність [9].

Сьогодні цифровізація є визначальним трендом сучасного державного управління, що трансформує принципи роботи публічних інститутів, включаючи правоохоронні органи. Вона охоплює впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, автоматизацію адміністративних процесів, використання великих даних та штучного інтелекту для підвищення ефективності, прозорості та підзвітності [2]. У глобальному контексті цифровізація сприяє модернізації державних послуг, зменшенню бюрократичних бар'єрів і посиленню взаємодії між державою та громадянами.

У правоохоронній сфері цифровізація відкриває нові можливості для протидії корупції. Так, наприклад, електронні бази даних дозволяють оперативну перевіряти

інформацію про доходи, майно чи транзакції, зменшуючи можливості для маніпуляцій [1]. Водночас, технології блокчейн забезпечують незмінність записів у таких процесах, як державні закупівлі чи розподіл ресурсів, що є критично важливим для правоохоронних структур [7]. Наприклад, блокчейн може фіксувати кожен етап закупівлі обладнання для поліції, унеможливаючи махінації. Варто зауважити, що глобальний досвід указує на необхідність комплексного підходу до цифровізації. У Великобританії системи аналізу великих даних застосовуються для виявлення корупційних схем у діяльності поліції, що підвищує ефективність внутрішнього контролю [2]. Проте успішне впровадження цифрових технологій вимагає не лише інновацій, але й правового регулювання, навчання персоналу та захисту від кіберзагроз [10].

Ми переконані, що цифрові інструменти відіграють ключову роль у протидії корупції в правоохоронних органах, забезпечуючи автоматизацію, прозорість і зменшення впливу людського фактора. На нашу думку, одним із найпоширеніших інструментів є електронні реєстри та бази даних, які дозволяють централізовано зберігати й перевіряти інформацію. В Україні система електронних декларацій, запроваджена НАЗК, дає змогу відстежувати доходи, майно та фінансові зобов'язання посадовців, включаючи працівників правоохоронних органів, що сприяє виявленню потенційних конфліктів інтересів чи незаконного збагачення [4]. Наприклад, автоматизована перевірка декларацій дозволяє виявляти невідповідності між задекларованими доходами та витратами, що є першим кроком до розслідування [1]. Такі системи ускладнюють приховування незаконних активів і підвищують прозорість.

Ще одним потужним цифровим інструментом, який може допомогти у боротьбі з корупцією є технології аналізу великих даних та штучного інтелекту. Сьогодні такі технології дозволяють виявляти аномалії в поведінці чи фінансових операціях правоохоронців, прогнозувати корупційні ризики та автоматизувати аудит. Варто зазначити, що такі системи потребують чітких етичних стандартів, щоб уникнути порушень приватності чи дискримінації [9]. Наприклад, ШІ може помилково позначити законні транзакції як підозрілі, якщо алгоритми не враховують контекстуальних особливостей.

Водночас, технології блокчейн забезпечують незмінність і прозорість даних, що є цінним для фіксації критичних процедур у правоохоронній діяльності. У правоохоронній сфері блокчейн може використовуватися для фіксації ланцюжків поставок обладнання чи розподілу бюджетних коштів, що усуває можливості для махінацій [7].

Не можна не відмітити роль систем відеоспостереження та моніторингу, такі як нагрудні камери для поліцейських, які підвищують підзвітність працівників і зменшують можливості для хабарництва чи зловживань під час виконання службових обов'язків. Наприклад, у США використання нагрудних камер у поліції знизило кількість скарг на неправомірні дії на 30% за даними досліджень 2020 року [12]. В Україні подібні системи впроваджуються в Національній поліції, але їх масштабування обмежене через брак фінансування [1]. Мобільні платформи для викривачів також набувають популярності, дозволяючи анонімно повідомляти про корупцію. Портал НАЗК, створений відповідно до вимог Закону України «Про запобігання корупції», забезпечує захист викривачів і спрощує подання повідомлень [4]. Ці інструменти разом створюють комплексну систему, яка посилює антикорупційні заходи в правоохоронній діяльності.

Ми переконані, що практичне застосування цифрових інструментів у протидії корупції демонструє їхній значний потенціал. Так, наприклад, в Україні система електронних декларацій, запроваджена НАЗК у 2016 році, стала одним із найуспішніших прикладів. Ця платформа дозволяє перевіряти майновий стан посадовців, включаючи

працівників правоохоронних органів, і виявляти невідповідності між доходами та витратами. За даними НАЗК, у 2023 році завдяки аналізу декларацій було розпочато 127 перевірок, що призвели до виявлення порушень на суму понад 1,2 млрд гривень [7]. Цей інструмент не лише підвищив прозорість, але й сприяв притягненню до відповідальності високопосадовців, включаючи співробітників поліції та прокуратури.

Ще одним успішним українським кейсом є система ProZorro, яка використовується для публічних закупівель, зокрема для потреб правоохоронних органів. Завдяки відкритій платформі, де всі етапи закупівель фіксуються в електронному вигляді, вдалося суттєво знизити корупційні ризики, пов'язані з непрозорим розподілом бюджетних коштів. У 2022 році Міністерство внутрішніх справ України через ProZorro провело закупівлі на суму 8,4 млрд гривень, уникнувши традиційних схем відкатів [1].

Незважаючи на значний потенціал цифрових інструментів, їх впровадження в правоохоронних органах стикається з низкою викликів. Так зокрема, технічні обмеження є одним із основних бар'єрів, особливо в Україні, де багато правоохоронних структур використовують застаріле обладнання та не мають доступу до сучасних інформаційних систем. Так, наприклад, регіональні відділення поліції часто стикаються з перебоями в електропостачанні чи повільним інтернет-з'єднанням, що ускладнює використання електронних реєстрів чи систем моніторингу [10]. Модернізація інфраструктури потребує значних інвестицій, що є проблематичним в умовах воєнного стану та обмежених бюджетних ресурсів.

Ще одним з визначальних викликів є низький рівень цифрової грамотності серед правоохоронців який також знижує ефективність технологій які вони використовують. Дослідження OECD показують, що брак спеціалізованого навчання є спільною проблемою для країн, що перебувають у процесі цифрової трансформації [7]. В Україні багато працівників правоохоронних органів не володіють достатніми навичками для роботи з аналітичними системами чи платформами для викривачів, що призводить до помилок або неефективного використання інструментів [2]. Програми підвищення кваліфікації, хоча й запроваджуються, поки що охоплюють лише частину персоналу [13].

На наше переконання, правові прогалини створюють додаткові ризики, особливо в контексті використання таких технологій, як штучний інтелект. Ми переконані, що відсутність чітких етичних стандартів може призвести до порушень приватності чи дискримінації [9]. Наприклад, системи ШІ, які аналізують поведінку правоохоронців, можуть помилково інтерпретувати дані, якщо алгоритми не враховують соціокультурних особливостей [12]. На превеликий жаль в Україні законодавство щодо використання ШІ, зокрема і у правоохоронній діяльності перебуває на початковій стадії розробки, що створює правову невизначеність [15].

Ще одним серйозним викликом ми вбачаємо рівень кіберзагроз. У 2022 році кібератака на державні реєстри України порушила доступ до критично важливих даних, включаючи інформацію про закупівлі правоохоронних органів [7]. Нарешті, опір зміні з боку працівників, які звикли до традиційних методів роботи, ускладнює інтеграцію технологій. Варто наголосити, що цей фактор особливо помітний у правоохоронних органах, де бюрократична культура часто переважає над інноваціями [10].

Водночас, розвиток цифрових інструментів у правоохоронній діяльності відкриває широкі перспективи для посилення протидії корупції. Одним із ключових напрямів на нашу думку є інтеграція міжвідомчих цифрових платформ, які дозволяють обмінюватися даними між правоохоронними органами, антикорупційними установами

та іншими державними структурами в реальному часі. Так зокрема, створення єдиної інформаційної системи, що об'єднує бази даних НАЗК, МВС, Державної фіскальної служби та інших органів, може значно прискорити виявлення корупційних схем, таких як незаконне збагачення чи відмивання коштів.

На нашу думку, посилення рівня кібербезпеки є критично важливим для захисту цифрових систем від атак, зокрема і на правоохоронний сектор. В цьому аспекті варто зазначити, що впровадження передових технологій, таких як квантове шифрування, може мінімізувати ризики витоку даних чи маніпуляцій [2]. Ми вважаємо, що захист електронних реєстрів за допомогою квантових алгоритмів може забезпечити їхню стійкість до кібератак, що є особливо актуальним для України в умовах гібридної війни [7]. Крім того, розробка національних стандартів кібербезпеки окремо для антикорупційних платформ може стати основою для безпечного впровадження технологій [15].

В контексті значних прогалин в рівні цифрової гігієни, навчання правоохоронців цифровим навичкам стає необхідною умовою для реалізації потенціалу цифрових інструментів. Варто зауважити, що в Україні подібні програми вже запроваджуються в рамках реформи Національної поліції, але їх масштабування потребує додаткового фінансування та координації [13]. Наприклад, тренінги з використання аналітичних систем чи платформ для викривачів можуть підвищити ефективність роботи правоохоронців і зменшити кількість помилок.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що цифрові технології – зокрема електронні реєстри, аналітичні системи обробки великих даних, блокчейн-рішення, відеомоніторинг та платформи для повідомлень про порушення – мають вагомий потенціал у запобіганні та протидії корупції в діяльності правоохоронних органів. Їх ефективність наочно підтверджується українськими прикладами, такими як система електронного декларування НАЗК та платформа державних закупівель ProZorro. Зазначені інструменти сприяють забезпеченню прозорості, автоматизації управлінських процесів і мінімізації людського чинника – що є особливо важливим у сфері, де наявність значних дискреційних повноважень створює підґрунтя для зловживань владою.

Водночас процес впровадження цифрових рішень супроводжується низкою викликів, серед яких – технічні обмеження, недостатній рівень цифрової компетентності працівників, прогалини в законодавстві та зростаючі кіберзагрози. В умовах воєнного стану та обмежених ресурсів ці виклики в Україні набувають ще більшої актуальності, що зумовлює потребу у поступовому, адаптивному підході до цифровізації правоохоронної сфери.

Подальші перспективи розвитку пов'язані з такими ключовими напрямками: інтеграція міжвідомчих цифрових платформ, посилення кібербезпеки, системна підготовка фахівців, а також поглиблення міжнародного співробітництва. Особливу роль у цьому процесі відіграє адаптація кращих світових практик, зокрема рекомендацій ОЕСР та Європейської комісії, а також оновлення національного законодавства з урахуванням інноваційних технологій, зокрема штучного інтелекту.

Цифровізація, за умов належного нормативно-правового, організаційного та технічного супроводу, може стати підґрунтям для системної трансформації антикорупційної політики, зміцнення довіри до правоохоронних органів та утвердження принципу верховенства права. Досягнення цих цілей вимагає скоординованих зусиль держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів, що уможливить повноцінне розкриття потенціалу цифрових інструментів у сфері правопорядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко Є. М. Організаційно - правові засади протидії корупції в секторі безпеки й оборони України на відомчому рівні. *Південно-український правничий часопис*. 2022. Т. 3, № 4. С. 212–216. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.3.35>
2. Cinta Audia Putrilhdina Maulidya. Digital Transformation in Public Administration: Opportunities and Challenges in the Age of Industry 4.0. URL: https://www.researchgate.net/publication/381297610_Digital_Transformation_in_Public_Administration_Opportunities_and_Challenges_in_the_Age_of_Industry_40 (дата звернення: 12.04.2025).
3. United Nations. E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government. New York : UN Department of Economic and Social Affairs, 2022. 294 p. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2022> (дата звернення: 12.04.2025).
4. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2057. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 12.04.2025).
5. Бондаренко О.С. Корупція в правоохоронних органах: причини та система заходів протидії. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 1. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.77> (дата звернення: 12.04.2025).
6. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2023. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2023> (дата звернення: 10.04.2025).
7. Ukraine and the OECD begin work on the Integrity and Anti-Corruption Review. НАЗК: офіційний вебсайт. URL: <https://nazk.gov.ua/en/ukraine-and-the-oecd-begin-work-on-the-integrity-and-anti-corruption-review/> (дата звернення: 12.04.2025).
8. Восьний В.І. Антикорупційна політика в Україні: Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: THEU. 2013. 241 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/retrieve/14165/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf> (дата звернення: 12.04.2025).
9. Bag Akash. Harnessing the Power of Artificial Intelligence in Law Enforcement: A Comprehensive Review of Opportunities and Ethical Challenges. *Exploring the Ethical Implications of Generative AI*, edited by Aftab Ara and Affreen Ara, IGI Global, 2024, pp. 121-145. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-1565-1.ch008> (дата звернення: 12.04.2025).
10. Нинюк І.І., Нинюк М.А. Цифрова трансформація державного управління в Україні: виклики та перспективи. Успіхи і досягнення у науці. Серія: Управління та адміністрування. 2024. № 4. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-4\(4\)-509-521](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-4(4)-509-521) (дата звернення: 12.04.2025).
11. Бондаренко О.С. Корупція у правоохоронних органах: причини та система заходів протидії. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.77> (дата звернення: 12.04.2025).
12. World Bank. Digital Governance and Anti-Corruption: Global Trends and Lessons. Washington : World Bank Group, 2021. 150 p. URL: <https://www.worldbank.org/en/programs/anticorruption-for-development> (дата звернення: 15.04.2025).
13. Калужний Д. Принципи використання інформаційних технологій правоохоронними органами. *Протидія дезінформації в умовах російської агресії проти України: виклики і перспективи: тези доп. учасників міжн. наук.-практ. конф. (Анн-Арбор - Харків, 12-13 груд. 2023 р.)*, 221-224. <https://doi.org/10.32782/PPSS.2023.1.58>
14. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 / Президент України. Офіційний вісник Президента України. 2015. № 2. С. 14. Ст. 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> (дата звернення: 12.04.2025).
15. Криківська І. Нормативно-правове регулювання впровадження та використання цифрових технологій у сфері надання адміністративних послуг. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2020. Т. 7, № 2. С. 162–165. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2020_7_2_27. (дата звернення: 12.04.2025).

СТРУКТУРА ТА ЮРИДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НОТАРІУСА ЯК СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ

STRUCTURE AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF A NOTARY AS A SUBJECT OF STATE REGISTRATION

Дяковський О.С., к.ю.н.,

викладач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Мороз С.С., адвокат, к.ю.н.,

керуючий партнер

Адвокатське об'єднання «Юридична компанія «Діктум»

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних тем, а саме дослідженню адміністративно-правового статусу нотаріуса в контексті сучасної правової реальності України. Визначення адміністративно-правового статусу особи є важливим завданням у правовій теорії, оскільки він відображає сукупність прав, обов'язків, відповідальності та правосуб'єктності особи в рамках адміністративно-правових відносин. Проблематика адміністративно-правового статусу нотаріусів є актуальною, оскільки нотаріус є не лише суб'єктом приватноправових відносин, але й учасником адміністративних правовідносин, здійснюючи функції, що мають важливе значення для забезпечення правопорядку та юридичних гарантій у суспільстві.

У статті проаналізовано кілька підходів до розуміння адміністративно-правового статусу та детально досліджено основні компоненти даної правової категорії щодо статусу нотаріуса, зокрема його правосуб'єктність, що включає правоздатність, дієздатність та відповідальність. Особу увагу приділено характеристиці прав та обов'язків нотаріуса, які виникають у зв'язку з його професійною діяльністю, а також правовим гарантіям, що забезпечують реалізацію цих прав та виконання обов'язків. Проведений аналіз був здійснений в контексті реалізації нотаріусом функцій з державної реєстрації.

В даному аспекті також було проведено детальне вивчення юридичної відповідальності. Зокрема було розглянуто дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальності, які несе нотаріус. За результатами даного аналізу було зроблено висновки, що наразі наявне недостатнє законодавче врегулювання даного питання.

Актуальність дослідження визначається необхідністю подальшого розвитку теорії адміністративного права в Україні, а також реформуванням інституту нотаріату. Враховуючи постійні зміни в законодавстві та судовій практиці, стаття підкреслює потребу у розробці нових правових механізмів, які сприятимуть удосконаленню адміністративно-правового статусу нотаріусів, що дозволить забезпечити ефективність їх діяльності та захист прав і свобод громадян.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, нотаріат, правосуб'єктність нотаріуса, гарантії прав і обов'язків нотаріусу, юридична відповідальність нотаріуса, захист даних, персональні дані, згода на обробку даних, інформація.

The article focuses on one of the topical issues, namely, the study of the administrative and legal status of a notary in the context of the modern legal reality of Ukraine. Determining the administrative and legal status of a person is an important task in legal theory, since it reflects the totality of rights, duties, responsibilities and legal personality of a person within the framework of administrative and legal relations. The issue of the administrative and legal status of notaries is relevant, since a notary is not only a subject of private law relations, but also a participant of administrative legal relations, performing functions which are essential for ensuring law and order and legal guarantees in society.

The article analyzes several approaches to the understanding of administrative and legal status and examines in detail the main components of this legal category in relation to the status of a notary, in particular, his/her legal personality, which includes legal capacity, legal capacity and responsibility. Particular attention is paid to the characterization of the rights and obligations of a notary arising in connection with his/her professional activities, as well as to the legal guarantees ensuring the exercise of these rights and fulfillment of obligations. The analysis was carried out in the context of the notary's performance of state registration functions.

In this aspect, a detailed study of legal liability was also conducted. In particular, the disciplinary, administrative, civil and criminal liability of a notary was considered. Based on the results of this analysis, it was concluded that there is currently insufficient legislative regulation of this issue.

The relevance of the study is determined by the need for further development of the theory of administrative law in Ukraine, as well as the reform of the notary institution. Given the constant changes in legislation and judicial practice, the article emphasizes the need to develop new legal mechanisms which will contribute to the improvement of the administrative and legal status of notaries, which will ensure the efficiency of their activities and protection of the rights and freedoms of citizens.

Key words: administrative and legal status, notary, legal personality of a notary, guarantees of rights and obligations of a notary, legal liability of a notary, data protection, personal data, consent to data processing, information.

Вступ. Адміністративно-правовий статус нотаріуса є важливою категорією, що безпосередньо впливає на права та інтереси фізичних і юридичних осіб, оскільки нотаріуси наділені певною частиною функцій державного реєстратора. Однак, як щодо поняття «адміністративно-правовий статус» точаться дискусії, так і щодо даної категорії відносно нотаріуса наявні кілька точок зору. Зокрема, питання постає при включенні до даної категорії такого елементу, як правосуб'єктність, та чи варто в її контексті розглядати ще деліктоздатність, чи відповідальність є окремим структурним елементом. А відтак виникає проблема щодо повної та цілісної характеристики адміністративно-правового статусу нотаріуса, що в свою чергу ускладнює подальший розвиток досліджень в цій сфері.

Дослідження у даній сфері, розкриваючи той чи інший аспект, проводили різні науковці, зокрема, В.М. Галунько, Н.В. Ільєва, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.В. Святецька, С.Я. Фурса, А.В. Чуб тощо. Однак, незважаючи на чималу кількість праць, відсутнє єдине бачення досліджуваної категорії, зокрема через призму ролі нотаріуса як суб'єкта державної реєстрації.

Постановка завдання. Зважаючи на окреслену проблематику, метою даної статті є комплексне дослідження адміністративно-правового статусу нотаріусу та висвітлення подальших можливих векторів розвитку в даному питанні, як в доктрині, так і в законодавстві.

Результати дослідження. Категорія «адміністративно-правового статусу особи» не має єдиного визначення та розуміння в юридичній літературі. Зокрема,

досліджуючи різні погляди науковців, можна виокремити два основних підходи до даного питання.

Першого дотримується переважна більшість науковців. Він полягає у тому, що поняття адміністративно-правового статусу розкривається через характеристику його елементів. Так, у підручнику «Адміністративне право України» за редакцією Ю.П. Битяка зазначено, що адміністративно-правовий статус громадянина є складовою частиною його загального статусу та встановлюється обсягом і характером його адміністративної правосуб'єктності, яку становлять адміністративна правоздатність і адміністративна дієздатність [1, с. 58–59]. В.І. Новосьолов пропонує виділяти в структурі адміністративно-правового статусу адміністративну правосуб'єктність, права, обов'язки та право-обов'язки [13, с. 87]. Аналогічної позиції дотримується В.М. Галунько, яка визначає адміністративно-правовий статус як встановлені адміністративно-правовими нормами права й обов'язки особи в сукупності з обсягом та характером її правосуб'єктності [2, с. 33].

І.П. Голосніченко вказує, що зміст адміністративно-правового статусу особи становить комплекс її прав і обов'язків, закріплених нормами адміністративного права, реалізація яких забезпечується певними гарантіями. Основою цього статусу є адміністративна правоздатність – здатність мати права і виконувати обов'язки адміністративно-правового характеру [3, с. 198].

Переходячи до аналізу саме адміністративно-правового статусу нотаріуса, то беззаперечно варто приділити увагу дисертаціям О.О. Висеканцева, в якій проводиться вивчення проблеми адміністративно-правового статусу нотаріуса, та В.В. Юрченка, де досліджується проблема адміністративно-правового статусу нотаріуса в умовах реформування юстиції України.

Відповідно до позиції О.О. Висеканцева адміністративно-правовий нотаріуса слід розглядати як визначені законодавством права, обов'язки, обмеження, гарантії та відповідальність, які у своїй взаємодії відображають правове положення державного нотаріуса в системі державних органів [4, с. 7]. Таким чином, до структурних елементів адміністративно-правового статусу нотаріуса пропонується відносити не тільки права і обов'язки, а також інструменти, які забезпечують діяльність нотаріуса: гарантії, обмеження й відповідальність.

Також варто згадати точку зору В.В. Юрченка, який зазначає, що розглядає адміністративно-правовий статус нотаріуса, як його положення (місце) у механізмі держави та системі владовідносин, визначеного шляхом закріплення у адміністративно-правових нормах відповідних прав та обов'язків, а також інших найбільш важливих і принципових юридичних характеристик [5, с. 46].

Відтак, можна підсумувати вищевикладене, що більшість науковців сходяться на тому, що основними структурними елементами адміністративно-правового статусу є права, обов'язки і відповідальність, також обґрунтовано відносять ще гарантії захисту прав і обов'язків. Щодо правосуб'єктності, то думки науковців розходяться, однак на нашу думку, правосуб'єктність є основним та базовим елементом адміністративно-правового статусу нотаріуса, тоді як інші елементи адміністративно-правового статусу є похідними і повинні розглядатися в сукупності, як єдине ціле. Дана позиція узгоджується із поглядами Чижмар К.І., яка зазначає, що правове становище нотаріуса також визначається правосуб'єктністю [6, с. 83], а також Зайчука О.В. та Оніщенко Н. М., які правосуб'єктність розглядають як одну з обов'язкових юридичних передумов правовідносин, можливість чи здатність особи бути суб'єктом права з усіма відповідними наслідками [7, с. 444–445].

Однак в юридичній доктрині саму адміністративну правосуб'єктність науковці визначають по-різному. Головна відмінність стосується деліктоздатності – частина вчених включає її до структури, а інша частина відповідно ні.

Серед тих науковців, які визначають деліктоздатність, як структурний елемент адміністративної правосуб'єктності, наявні два підходи. Відповідно до позиції, яку представляє А.В. Чуб, адміністративна правосуб'єктність – це юридично закріплений правовий стан суб'єкта, що потенційно дозволяє йому вступати в адміністративні правовідносини як носію певних прав та обов'язків. При цьому, що важливо, безпосередньо права та обов'язки, як випливає з дефініції, не є складовими частинами правосуб'єктності; її елементами є правоздатність, дієздатність та деліктоздатність як характеристики суб'єкта, що відображають його можливості мати права та обов'язки [8, с. 64–65]. А Є.Ю. Коловоський вважає, що адміністративна деліктоздатність визначається як особлива юридична властивість або стан суб'єкта, що включає здатність (спроможність) взяти на себе відповідальність за вчинений адміністративний проступок [9, с. 83].

Представником другого підходу є Т.О. Мацелик, яка розкриває поняття адміністративної правосуб'єктності як здатність суб'єкта адміністративного права мати адміністративні права та нести відповідні обов'язки. Потенційна здатність мати права і обов'язки у сфері адміністративно-правового регулювання (адміністративна правоздатність), реалізовувати надані права і обов'язки у цій сфері державного управління (адміністративна дієздатність), наявність суб'єктивних прав та обов'язків у сфері державного управління, формують адміністративно-правовий статус суб'єкта, а саме адміністративну правоздатність та адміністративну дієздатність, які є складовими адміністративної правосуб'єктності. Складовою дієздатності є адміністративна деліктоздатність, тобто здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність, за порушення адміністративно-правових норм [10, с. 267].

Такої ж думки дотримуються В.К. Колпаков та О.В. Кузьменко, які вважають, що потенційна здатність мати права і обов'язки у сфері державного управління (адміністративна правоздатність), реалізовувати надані права та обов'язки у сфері державного управління (адміністративна дієздатність), наявність суб'єктивних прав та обов'язків у сфері державного управління формують адміністративно-правовий статус суб'єкта, є складовими адміністративної правосуб'єктності. Складовою дієздатності є адміністративна деліктоздатність, тобто здатність суб'єкта нести за порушення адміністративно-правових норм юридичну відповідальність [11, с. 73].

Іншим поглядом на деліктоздатність є позиція, яку представляє В.Б. Авер'янова, відповідно до якої поняття адміністративної правосуб'єктності, містить два елементи: 1) здатність мати суб'єктивні права і обов'язки – адміністративна правоздатність; 2) здатність реалізовувати надані права і обов'язки – адміністративна дієздатність [12, с. 186].

Не менш цікавою є позиція С.Я. Фурси з приводу того, що для нотаріуса як публічної особи, яка наділена державною певною компетенцією щодо вчинення нотаріальних дій, слід вживати поняття «правосуб'єктність», а не «право та дієздатність», адже їх застосування є некоректним, оскільки нотаріус наділяється державою не здатністю мати права та обов'язки, а конкретними правами та обов'язками, передбаченими законом і спрямовані на виконання нотаріальної функції [13, с. 211].

Відповідно до вимог профільного закону, яким є Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-ХІІ «Про нотаріат» (далі – Закон № 3425-ХІІ), а саме ч. 2 ст. 3, встановлюються загальні вимоги до нотаріусів – нотаріусом може бути громадянин України, якому присуджено ступінь вищої юридичної освіти не нижче магістра, який володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або

консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, якщо така судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку (крім реабілітованої особи), особа, дієздатність якої обмежена, або особа, визнана недієздатною [14].

Також Закон № 3425-XII визначає основні права і обов'язки нотаріусів. Зокрема, відповідно до ст. 4 даного Закону нотаріус має право: витребувати від фізичних та юридичних осіб відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій; одержувати плату за надання додаткових послуг правового та технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, плату за вчинення інших дій, покладених на них відповідно до закону, а також за вчинення приватними нотаріусами нотаріальних дій; складати проекти документів, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру [14].

Стаття 5 Закону № 3425-XII визначає загальні обов'язки нотаріуса, а саме: здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до цього Закону і принесеної присяги, дотримуватися правил професійної етики; сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду; зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій; відмовити у вчиненні нотаріальної дії в разі її невідповідності законодавству України або міжнародним договорам; вести нотаріальне діловодство та архів нотаріуса відповідно до встановлених правил; дбайливо ставитися до документів нотаріального діловодства та архіву нотаріуса, не допускати їх пошкодження чи знищення; надавати документи, інформацію і пояснення на вимогу Міністерства юстиції України, його територіальних органів при здійсненні ними повноважень щодо контролю за організацією діяльності та виконанням нотаріусами правил нотаріального діловодства; постійно підвищувати свій професійний рівень тощо [14].

Якщо ж розглядати права і обов'язки нотаріуса в контексті проведення ними державної реєстрації, то варто звернутися до Закону України від 15.05.2003 р. № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» (далі – Закон № 755-IV) [15] та Закону України від 01.07.2004 р. № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (далі – Закон № 1952-IV) [16]. В такому випадку статус нотаріуса не відрізняється від статусу інших державних реєстраторів, зокрема, він так само зобов'язаний, наприклад, приймати документи, перевіряти документи на наявність підстав для проведення реєстраційних дій, залишити заяву про державну реєстрацію або ж відмовити в державній реєстрації відповідно до вимог законодавства.

Окрім цього, права, обов'язки нотаріуса як суб'єкта державної реєстрації та порядок їх реалізації конкретизовано підзаконними нормативно-правовими актами. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127, якою затверджено Порядок державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [17] та наказом Міністерства юстиції України 09.02.2016 р. № 359/5, яким затверджено Порядок державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи [18].

Також в даному аспекті важливо розглянути гарантії прав та обов'язків нотаріуса, як суб'єкта державної реє-

страції. Як пише М.В. Бондарева, традиційно під гарантіями процесуальної діяльності розуміються правові засоби, що містяться у нормах права, і забезпечують суб'єктам процесуальної діяльності виконання ними обов'язків і використання наданих прав [19, с. 79].

Доцільно звернути увагу, що стаття 8-1 Закону України «Про нотаріат» визначає гарантії нотаріальної діяльності. Відповідно до цієї норми, держава гарантує і забезпечує рівні умови доступу громадянам до зайняття нотаріальною діяльністю та рівні можливості нотаріусам в організації та здійсненні ними нотаріальної діяльності. Будь-яке втручання в діяльність нотаріуса, зокрема з метою перешкоджання виконанню ним своїх обов'язків або спонукання до вчинення ним неправомірних дій, у тому числі вимагання від нього, його помічника, інших працівників, які знаходяться у трудових відносинах з нотаріусом, відомостей, що становлять нотаріальну таємницю, забороняється і тягне за собою відповідальність відповідно до законодавства. Обшук, виїмка, огляд робочого місця (контори) провадяться на підставі та в порядку, встановленому законом [14].

Статтею 11 Закону № 1952-IV передбачено для державних реєстраторів наступну гарантію: «Державний реєстратор самостійно приймає рішення за результатом розгляду заяв у сфері державної реєстрації прав. Втручання, крім випадків, передбачених цим Законом, будь-яких органів влади, їх посадових осіб, юридичних осіб, громадян та їх об'єднань у діяльність державного реєстратора під час проведення реєстраційних дій забороняється і тягне за собою відповідальність згідно із законом» [16].

Відповідну гарантію також визначено ч. 10 ст. 6 Закону № 755-IV: «Втручання будь-яких органів, їх посадових осіб, громадян, юридичних осіб та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, у діяльність державного реєстратора під час проведення реєстраційних дій, крім випадків, передбачених цим Законом, забороняється і тягне за собою відповідальність згідно із законом» [15].

Незалежно від того, яку позицію щодо структури адміністративної правосуб'єктності обирати, науковці сходяться в тому, що відповідальність в будь-якому випадку є елементом адміністративно-правового статусу особи. Відтак необхідно також розглянути відповідальність нотаріуса як суб'єкта державної реєстрації.

І.В. Святецька зауважує, що відповідальність нотаріуса за своєю суттю – це форма впливу держави на допущені порушення правових норм, на посягання на соціальні інтереси суспільства, права особи. Нотаріус відповідає за правомірність своїх дій не тільки перед особами, які звернулися за нотаріальною допомогою, але й перед суспільством в цілому» [20, с. 56].

Відповідно до ч. 6 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» нотаріус не несе дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності за подання до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, інформації про фінансову операцію або держателю Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань інформації про кінцевого бенефіціарного власника або структуру власності юридичної особи, навіть якщо такими діями завдано шкоди юридичним або фізичним особам, а також за інші дії, якщо нотаріус діяв у межах Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [14].

Також в ч. 2 ст. 27 Закону України «Про нотаріат» зазначено, що нотаріус не несе відповідальності у разі, якщо особа, яка звернулася до нотаріуса за вчиненням

нотаріальної дії: подала неправдиву інформацію щодо будь-якого питання, пов'язаного із вчиненням нотаріальної дії; подала недійсні та/або підроблені документи; не заявила про відсутність чи наявність осіб, прав чи інтересів яких може стосуватися нотаріальна дія, за вчиненням якої звернулася особа [14].

Відтак, застосовуючи логічні прийоми при тлумаченні положень профільного закону щодо відповідальності нотаріуса можемо констатувати, що він є суб'єктом дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності.

Як зазначає Ю.П. Битяк дисциплінарна відповідальність згідно з чинним законодавством України настає за порушення трудової дисципліни й службових обов'язків. Такі порушення можуть бути виражені як у діях, так і в бездіяльності, допускатися як свідомо, так і з необережності. Підставою дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок, сутність якого полягає в невиконанні або в неналежному виконанні працівником покладених на нього трудових чи службових обов'язків [1, с. 196].

До характерних ознак дисциплінарної відповідальності за словами В.В. Середи можна віднести: підставою є дисциплінарний проступок; за такий проступок передбачено накладення дисциплінарного стягнення; стягнення застосовує уповноважений на те орган (посадова особа) в порядку підлеглості; межі «дисциплінарної влади» цього органу (посадової особи) чітко встановлено правовими нормами; службовець, на якого накладено дисциплінарне стягнення, може його оскаржити у вищий орган (вищий посадовий особі) або в суд; за один дисциплінарний проступок може бути накладено лише одне дисциплінарне стягнення [21, с. 19].

Відтак, виходячи із наведених вище дефініцій та ознак, до дисциплінарного стягнення, що застосовується при дисциплінарній відповідальності нотаріусів, можна віднести:

- анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю внаслідок неодноразового порушення нотаріусом чинного законодавства при вчиненні нотаріальних дій або грубого порушення закону, яке завдало шкоди інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян (пп. «е» п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону № 3425-XII);
- анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю через розголошення відомостей, що становлять нотаріальну таємницю (пп. «ж» ч. 1 ст. 12 Закону № 3425-XII);
- анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю через знищення нотаріусом або з його вини архіву нотаріуса або окремих документів (пп. «и» п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону № 3425-XII);
- зупинення або припинення нотаріальної діяльності приватного нотаріуса (ч. 4 ст. 33 Закону № 3425-XII);
- заходи реагування після проведення перевірок діяльності нотаріуса на предмет дотримання правил ведення нотаріального діловодства (п. 43 Порядку проведення перевірки організації роботи державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, організації нотаріальної діяльності приватних нотаріусів, дотримання державними і приватними нотаріусами порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 17.02.2014 р. № 357/5).

Всі зазначені заходи здійснює Міністерство юстиції.

Додатково варто зазначити, як слушно зауважує С.С. Мирза, державний та приватний нотаріуси мають відмінну дисциплінарну відповідальність. Для приватного нотаріуса, який виконує професійну діяльність, відповідальність за правопорушення має особливий характер, оскільки він не знаходиться у трудових правовідносинах. Відповідно до законодавства, у випадку порушень, пов'язаних з його професійною діяльністю, до приватного нотаріуса будуть застосовані заходи юридичної відпові-

дальності, як прояв специфічної дисциплінарної відповідальності [22, с. 334].

Адміністративна відповідальність – це примусове, з додержанням встановленої процедури, застосування правомочним суб'єктом передбачених законодавством за вчинення адміністративного проступку заходів впливу, які виконані правопорушником [11, с. 252].

Формулюючи більш детальне розуміння адміністративної відповідальності, то Л.С. Ладіна вважає такий вид відповідальності нотаріуса гарантією та засобом забезпечення прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб під час здійснення нотаріальних та реєстраційних дій [23, с. 75].

Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачені наступні підстави притягнення до адміністративної відповідальності державного реєстратора, зокрема: і нотаріуса під час виконання ним таких функцій [24]:

- Порушення встановлених законом строків для проведення державної реєстрації юридичної особи, фізичної особи – підприємця або громадського формування, вимагання не передбачених законом документів для проведення державної реєстрації, а також інші порушення встановленого законом порядку проведення державної реєстрації юридичної особи, фізичної особи – підприємця або громадського формування тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від чотирьохсот до шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 166-11).

- Порушення порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень тягне за собою накладення штрафу від чотирьохсот до шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 166-23).

Що стосується цивільно-правової відповідальності нотаріуса, то як зазначає М.М. Дякович, узагальнивши різні підходи до правового визначення цивільно-правової відповідальності, треба в першу чергу сконцентрувати свою увагу на системі цивільно-правових засобів за допомогою яких, з одного боку – забезпечується і гарантується захист цивільного права та інтересів суб'єктів цивільного права, а з іншого – здійснюється карально-виховний вплив на правопорушників. Такий підхід до визначення цивільно-правової відповідальності дає можливість застосувати і поширити його на цивільно-правову відповідальність нотаріуса [25, с. 71].

Якщо звернутися до теорії цивільного права, то однією з підстав виникнення зобов'язань є завдання шкоди іншій особі. Такі зобов'язання ще називають деліктними. Завдання шкоди не завжди породжує деліктне зобов'язання. Деліктне зобов'язання – це правоохоронні відносини, в яких реалізується цивільна недоговорна або деліктна відповідальність. Оскільки нотаріус не є стороною зобов'язань, між ним і клієнтом не виникають договірні відносини, тому можна говорити лише про недоговорну або деліктну відповідальність нотаріуса [25, с. 71].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 27 Закону № 3425-XII шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних дій або недбалості приватного нотаріуса, відшкодовується в повному розмірі. Згідно з ч. 1 ст. 28 Закону № 3425-XII для забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок вчиненої нотаріальної дії та/або іншої дії, покладеної на нотаріуса відповідно до закону, приватний нотаріус зобов'язаний до початку зайняття приватною нотаріальною діяльністю укласти договір страхування відповідальності.

Останній вид відповідальності, який залишається розглянути – кримінальна відповідальність нотаріусів.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою у кримінальному законі, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину, та мають нести зобов'язання особистого, майнового чи організаційного характеру [26, с. 228].

Аналізуючи Кримінальний кодекс України, можна зазначити, що нотаріус як суб'єкт державної реєстрації може бути притягнений до кримінальної відповідальності за ст. 209-1 КК України «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», де нотаріус є суб'єктом первинного фінансового моніторингу, що відповідно до своїх повноважень здійснює ідентифікацію осіб і зобов'язаний вчиняти дії щодо протидії легалізації незаконно отриманих доходів та фінансування тероризму. Водночас нотаріус може нести кримінальну відповідальність за статтею 358 КК України (підrobлення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підrobлених документів, печаток, штампів), статтею 364 КК України (зловживання владою або службовим становищем), статтею 365-2 КК України (зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги) та статтею 367 КК України (службова недбалість), де спеціальними суб'єктами є саме нотаріуси [26, с. 229].

Важливим аспектом також залишається дотримання нотаріусом як суб'єктом державної реєстрації законодавства у сфері захисту персональних даних та іншого національного законодавства при вчиненні юридичних дій та проведення реєстрації.

Відтак, проаналізувавши аспекти юридичної відповідальності нотаріуса, можна погодитися із висновком Н.В. Ільєвої, яка зазначає, що законодавча невизначеність інституту відповідальності нотаріуса свідчить про від-

сутність гарантій нотаріальної діяльності, що є причиною порушень прав нотаріуса, а також громадян та юридичних осіб, які звернулись за вчиненням нотаріальних дій. А тому в умовах сучасного реформування нотаріату в Україні, дана проблема потребує законодавчого регулювання [27].

Висновок. Підсумовуючи проведене нами дослідження варто зазначити, що в юридичній літературі щодо адміністративно-юридичного статусу нотаріуса наявно кілька поглядів. Одні з них підкреслюють важливість правосуб'єктності нотаріуса як основи для визначення його прав, обов'язків та відповідальності, інші – акцентують на специфіці прав та обов'язків, які нотаріус набуває через його наділення конкретними правами й обов'язками з боку держави. Відповідно, основними елементами адміністративно-правового статусу нотаріуса є правоздатність, дієздатність та відповідальність, що зумовлює його правове становище в системі органів державної влади.

Окрім цього, обґрунтовано пропонується розглядати статус нотаріуса не тільки в контексті прав і обов'язків, а й через призму гарантій, що забезпечують виконання нотаріальних функцій, а також відповідальності за порушення норм законодавства, зокрема щодо проведення державної реєстрації. Однак проблематика відповідальності нотаріуса потребує детальнішого законодавчого регулювання, оскільки недостатня чіткість норм у законодавстві стосовно даного питання свідчить про відсутність гарантій у сфері нотаріальної діяльності, що становить причину можливих порушень прав як самого нотаріуса, так і осіб, які звертаються за виконанням нотаріальних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
2. Єлістратов А. І. Адміністративне право : лекції / ред. та упоряд. В. В. Галуцько, С. В. Діденко. – Херсон : БАТ ХМД, 2007. – 268 с.
3. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2-х томах: Том 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К.: Юридична думка, 2004. – 584 с.
4. Висеканцев О. О. Адміністративно-правовий статус державного нотаріуса: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Сумський державний університет. Суми, 2014. 203 с.
5. Юрченко В. В. Адміністративно-правовий статус нотаріуса в умовах реформування юстиції України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України. К., 2013. 205 с.
6. Чижмар К. Конституційно-правовий статус нотаріату в контексті реалізації його правосуб'єктності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 82–84.
7. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
8. Чуб А. Суб'єктивні публічні права як складник адміністративної правосуб'єктності приватної особи. *Знання європейського права*, 2020. № 2. С. 60–65.
9. Колосовський Є. Ю. Адміністративна відповідальність неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний університет ДПС України. Ірпінь, 2014. 235 с.
10. Мацелик Т. О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система. Ірпінь : Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2013. 341 с.
11. Адміністративне право України: підручник / Колпаков В. К., Кузьменко О. В. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 543 с.
12. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник у двох томах. Т. 2. Загальна частина. Ред. колегія : В. Б. Авер'янов (голова) та ін. К.: Юридична думка, 2007. 592 с.
13. Старчук О. В. Адміністративно-правовий статус нотаріуса: окремі аспекти. *Збірник матеріалів XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання реформування правової системи»*. 2019. С. 210–212.
14. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII : станом на 15 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 13.12.2024)
15. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV: станом на 23 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
16. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
17. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Постанова Каб. Міністрів України від 25.12.2015 № 1127 : станом на 25 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-п#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
18. Про затвердження Порядку державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи : Наказ М-ва юстиції України від 09.02.2016 № 359/5 : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0200-16#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
19. Бондарєва М. В. Гарантії нотаріальної діяльності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 79–82.
20. Святецька І. В. Деякі питання юридичної відповідальності нотаріуса. *Мала енциклопедія нотаріуса: наук.-практ. журнал*. 2013. № 2 (68). С. 56–59.
21. Середа В. В. Дисциплінарна відповідальність: поняття, принципи та види. *Університетські наукові записки*. 2014. № 1 (49). С. 18–25.
22. Мирза С. С. Юридична відповідальність нотаріуса за правом України: теоретико-правовий аспект. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 2. С. 331–336.
23. Ладіна Л. С. Поняття та завдання адміністративної відповідальності в системі юридичної відповідальності приватного нотаріуса за українським законодавством. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 2 (63). С. 72–76.
24. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24) : Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X : станом на 25 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
25. Дякович М. М. Цивільно-правові аспекти відповідальності нотаріуса. *Університетські наукові записки*. 2009. № 1 (29). С. 71–75.
26. Гончарова А. С. До питання кримінальної відповідальності нотаріуса. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 227–231.
27. Ільєва Н. В. Правове регулювання юридичної відповідальності нотаріуса в Україні: проблеми та перспективи. *Актуальні питання державотворення в контексті сучасних цивілізаційних викликів : зб. тез допов. учасн. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., (Черкаси, 26–27 листоп. 2020 р.)*. Черкаси : Східноєвропейський університет імені Рауфа Аблязова, 2020.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

CURRENT PROBLEMS OF QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES

Коваленко Л.П., д.ю.н., професор,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Мартинівський В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-методологічних проблем кваліфікації адміністративних правопорушень. Актуальними проблемами кваліфікації адміністративних правопорушень є відсутність законодавчого визначення поняття кваліфікації адміністративних правопорушень, процедур, алгоритму проведення кваліфікації адміністративних правопорушень стадійно(поетапно), чітких приписів для суб'єктів публічного адміністрування їх правового статусу здійснення такої діяльності, часто неправомірні дії або бездіяльність має одночасно ознаки декількох деліктних адміністративно-правових норм. Іноді одна з таких норм протирічить іншій, іноді норми не знаходяться в протиріччі, але охоплюють одне теж саме діяння, виникає «конкуренція» адміністративно-правових норм. Кваліфікація протиправного діяння це співвідношення законодавчих приписів ознак(особливостей), які характеризують кожен з елементів складу (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона) с ознаками (особливостями) конкретного суспільно караного діяння у тому вигляді, в якому вони встановлені в процесі адміністративно-юрисдикційної діяльності. Начальна стадія (етап) кваліфікації адміністративних правопорушень включає в себе вибір із великої кількості фактичних обставин, встановлених по справі про адміністративне правопорушення, тих, які мають правове значення, і їх систематизація.

Другий етап процесу кваліфікації адміністративного правопорушення полягає у визначенні всіх можливих конструкцій складів, які можна порівняти з фактичними обставинами справи, встановленою на даний час провадження по цій справі. Третя стадія (етап) кваліфікації адміністративного правопорушення пов'язана з необхідністю виявлення однорідних (близьких) складів, які можуть «конкурувати» з тим що розглядається і мати відношення до даної події. Четверта стадія (етап) кваліфікації адміністративного правопорушення – це встановлення того складу, який повністю відповідає фактичній підставі для всіх об'єктивних та суб'єктивних характеристик. Запропоновано внесення змін та доповнень до законодавства про кваліфікацію адміністративних правопорушень.

Ключові слова: кваліфікація адміністративних правопорушень, суб'єкти публічного адміністрування, адміністративно-правова норма.

The article is devoted to the coverage of one of the current theoretical methodological problems of qualification of administrative offenses. Topical problems of qualification of administrative offenses are the lack of a legislative definition of the concept of qualification of administrative offenses, procedures, algorithm of qualification of administrative offenses stages (in stages), clear prescriptions for the subjects of public administration of their legal status of such activities, often misconduct or inactivity. Sometimes one of these norms contradicts the other, sometimes the rules are not in contradiction, but one thing is covered by one thing, there is a "competition" of administrative and legal norms. The qualification of unlawful act is the ratio of legislative prescriptions of features (features) that characterize the proximity of the elements of the syllable (object, objective side, subject, subjective side) with the characteristics (features) of a specific socially punished act in the form in which they are established in the process of administrative and legal activity. The initial stage (stage) of the qualification of administrative offenses includes the choice from a large number of factual circumstances established in the case of administrative offenses, those of which are of legal importance and their systematization.

The second stage of the process of qualification of an administrative offense is to identify all possible constructions of warehouses, which can be compared with the actual circumstances of the case established by the current proceedings in this case. The third stage (stage) of qualification of an administrative offense is related to the need to identify homogeneous (close) compositions that can "compete" with what is considered and related to this event. The fourth stage (stage) of qualification of an administrative offense is the establishment of a composition that fully corresponds to the actual basis for all objective and subjective characteristics. Amendments to the legislation on qualification of administrative offenses are proposed.

Key words: qualification of administrative offenses, public administration subjects, administrative and legal norm.

Кваліфікація адміністративного правопорушення це адміністративно-правова характеристика певної соціально шкідливої дії(бездіяльності), яка встановлює наявність ознак здійсненої дії(бездіяльності) ознакам складу правопорушення відповідно до конкретної норми Конституції України, Кодексу України про адміністративні правопорушення чи іншого закону (далі – КУпАП)[1]. Термін «кваліфікація» (від лат. *qualitas* – якість і *facio* – роблю) означає оцінку діяльності осіб відповідно до визначених критеріїв (з точки зору моралі, рівня готовності до виконання певного завдання). Цей термін найбільш широко використовується в законах, і в таких галузях, як адміністративне, інформаційне право, де він частіше використовується в адміністративно-деліктному сенсі, стосується не лише соціальних явищ публічного адміністрування, але і до тих, які відповідно до закону можуть бути віднесені до правопорушень, визначає вид і тяжкість неправомірної дії і рівень суспільної караності і інші ознаки, які дозволяють надати юридичну оцінку дій бездіяльності суб'єкта.

Наразі кваліфікація адміністративних правопорушень базується іноді на філософських категоріях конкретної або абстрактної, спеціальної або універсальної, абсолютної та відносної істини. У практичній діяльності особи будь-який об'єкт, з яким вона перебуває в контакт, з'являється перед ним як єдиний. Потім з'ясовується, що ряд об'єктів мають повторні ознаки, що дозволяє їх об'єднання в певні види або групи, які, по відношенню до кожного з об'єктів, діють як особливі. Інші об'єкти знаходять функції, притаманні їм усім без винятку – це універсально.

У цьому сенсі концепція певного правопорушення відповідає філософській категорії єдиного правопорушення. Як і будь-яке певне адміністративне правопорушення, характеризується сукупністю лише йому притаманних ознак. У адміністративній та юрисдикційній діяльності. В адміністративно-юрисдикційній діяльності для дослідження правопорушення правопорушення з великої кількості ознак виокремлюються лише ті, на які безпосередньо вказує нормативне закріплення в КУпАП. Наприклад: «Стаття 247. Обставини, що виключають провадження в справі про адміністративне правопорушення.

Провадження в справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю за таких обставин:

- 1) відсутність події і складу адміністративного правопорушення;
- 2) недосягнення особою на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку;
- 3) неосудність особи, яка вчинила протиправну дію чи бездіяльність;
- 4) вчинення дії особою в стані крайньої необхідності або необхідної оборони;
- 5) видання акта амністії, якщо він усуває застосування адміністративного стягнення;
- 6) скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність;
- 7) закінчення на момент розгляду справи про адміністративне правопорушення строків, передбачених статтею 38 Кодексу;
- 8) наявність по тому самому факту щодо особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, постанови компетентного органу (посадової особи) про накладення адміністративного стягнення, або нескасованої постанови про закриття справи про адміністративне правопорушення, а також повідомлення про підозру особи у кримінальному провадженні по даному факту;
- 9) смерть особи, щодо якої було розпочато провадження в справі;
- 10) проходження військової служби особою, щодо якої розпочато провадження в справі про адміністративне правопорушення, передбачене статтями 210 і 210-1 Кодексу» [2].

Очевидно, що в кожному випадку адміністративного правопорушення є низка обставин, що мають кваліфікацію адміністративного правопорушення, є фактичною основою для цього. Сам по собі факт визнання особою вини у вчиненні адміністративного правопорушення не може бути достатнім доказом та не звільняє від обов'язку надання особами, уповноваженими на складання протоколів про адміністративні правопорушення, відповідного доказового забезпечення, що передбачає такий рівень доказування, який не залишає жодних розумних сумнівів щодо доведеності вини [3].

Склад адміністративного правопорушення – це сукупність передбачених КУПАП, або іншим законодавством про адміністративні правопорушення об'єктивних та суб'єктивних ознак, що характеризують соціально шкідливий вчинок як адміністративне правопорушення. До зазначених ознак(елементів) належать: об'єкт та об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення [4].

Таким чином, кваліфікація – це певна система ознак адміністративного правопорушення. Він відображає характерні внутрішні зв'язки елементів, які його утворюють. Особливість кваліфікації адміністративного правопорушення полягає в тому, що двох абсолютно однакових кваліфікацій не можуть існувати, кваліфікацій всіх без винятку.

Адміністративні правопорушення відрізняються принаймні однією особливістю, яка дозволяє відокремити певний вид проступків від інших видів або відрізнити від інших правопорушень, в тому числі від злочинів. Ця юридична конструкція має основну цінність для кваліфікації адміністративних правопорушень, іншими словами, це його юридична основа.

Теорія права щодо складу адміністративного правопорушення дозволяє визначити принципи кваліфікації, тобто основні загальні правила, які повинні бути підпорядковані цій діяльності кожного суб'єкта публічного адміністрування та для кожного випадку адміністративного правопорушення, незалежно від його характеристик, включаючи вимогу точності та повноти кваліфікацій.

Точність кваліфікації адміністративного правопорушення означає, що її результати повинні відображатися

у відповідному процедурному документі у вигляді посилання не лише на статті КУПАП, присвячені відповідному виду правопорушень, а й відповідну її частину, і якщо в цій частині є пункти, то і на них має бути посилання. Кваліфікація в повному обсязі означає, що юридичній оцінці відповідно до норм КУПАП підлягають: всі, без винятку, дії, вчинені фізичними особами чи юридичними особами у їх сукупності; якщо закон містить кілька кваліфікаційних ознак, повинні бути посилання на всі норми, кожна із ознак має згадуватися в процедурному документі; якщо правопорушення тягне за собою різні шкідливі наслідки, і кожен з них має юридичне значення, кожен із наслідків повинен бути визначений, вказаний та оцінений з позицій КУПАП або іншого закону щодо адміністративних правопорушень.

Для того, щоб визначити вину за адміністративне правопорушення та визначити міру справедливого покарання, необхідно точно встановити та вказати, яка адміністративно-правова норма порушена та склад адміністративного правопорушення. Така ціль досягається завдяки кваліфікації адміністративних правопорушень.

У широкому розумінні поняття кваліфікувати – це означає визначити, до якого типу, видів, категорії, це явище належить за його якісними ознаками. У царині юридичних правовідносин кваліфікувати означає обирати певну правову норму, закріплене законом правило, яке даний випадок передбачає. Іншими словами, визначає, під яке правило підпадає цей випадок.

Кваліфікувати адміністративне правопорушення означає вирішити, яка чинна адміністративно-правова норма регулює дію(бездіяльність), з приводу якої порушено справу про адміністративне правопорушення і вирішується провадження, дати правову оцінку суб'єктом публічного адміністрування на підставі адміністративного законодавства про його правомірність, чітко, конкретно вказати в процесуальних документах (протоколі про адміністративні правопорушення, постанові про накладення адміністративного стягнення та інших), де саме, закріплена адміністративно-правова норма в якій статті, частині статті, абзаці та пункті нормативно-правового акту. Надати назву чинного нормативно-правового акту.

Наслідки неналежної кваліфікації адміністративного правопорушення на різних етапах провадження визначаються по-різному.

Наприклад, протокол про адміністративне правопорушення містить неправильну кваліфікацію правопорушення, суб'єкт публічного адміністрування має право прийняти рішення про притягнення до адміністративної відповідальності відповідно до належної кваліфікації. Крім того, подія, зазначена в протоколі, та подані докази, повинні бути достатніми доказами для визначення іншої кваліфікації протиправного діяння.

Важливе значення має кваліфікація адміністративних правопорушень, яка надається Верховним Судом, та іншими судами. На нашу думку, вищезазначені новели адміністративного законодавства сприяють розвитку правової держави.

Кваліфікація адміністративних правопорушень, яка пропонується в науковій та освітній літературі спеціалістами в галузі адміністративного права як науковців-теоретиків та практиків, називається доктринальною. Але вона не має юридичного значення щодо конкретного провадження по справі про адміністративне правопорушення.

У випадках, коли на практиці виникають труднощі в кваліфікації адміністративних правопорушень, знання не лише самого адміністративного права, а й, наприклад, фінансового, інформаційного та екологічного права. У зв'язку з цим сторони можуть скористатися результатами досліджень вчених-юристів у певній галузі знань. Однак слід зазначити, що думки вчених, як правило, не можуть мати юридичного значення.

Інтелектуальна логічна діяльність посадової особи, яка кваліфікувала адміністративне правопорушення має кілька стадій (етапів), які в їх сукупності називаються кваліфікаційним процесом, який, на жаль, не чітко регламентується законодавством, що призводить до помилок в кваліфікації, порушень прав громадян України, неможливості притягнути правопорушників до відповідальності.

На нашу думку, початкова стадія (етап) в цьому процесі виражається у виборі із великої кількості фактичних обставин, встановлених по справі про адміністративне правопорушення, тих, які мають правове значення, і їх систематизація.

Процедурні документи, складені у провадженні у справі про адміністративне правопорушення, містять інформацію, яка безпосередньо відображає не лише ознаки складу адміністративного правопорушення, але й докази, за допомогою яких ці ознаки встановлено – обставини, а також шлях, який пройшло провадження по справі, перш ніж в результаті було достовірно встановлено данні обставини, які в ходять в предмет доказування по кожній конкретній справі про адміністративне правопорушення.

Ступінь складності правозастосовної оціночної діяльності на цьому етапі залежить від того, хто її здійснює, хто здійснював провадження про адміністративне правопорушення, коли проводили збір та перевірку доказів провадження (наприклад, посадова особа перед винесенням рішення про передачу справи про адміністративне правопорушення за підвідомчістю) або суддя, який не порушував справу, але її розглядає.

Посадова особа, яка збрала достатню кількість даних для проміжного або остаточного процедурного акту, що вимагає кваліфікації адміністративного правопорушення, вже орієнтована в тому, які фактичні обставини мають процедурне значення, оскільки він сам виявив ці обставини в процесі доказування. Особа, яка здійснює адміністративно-юрисдикційну діяльність, зобов'язана надати юридичну оцінку діяльності посадової особи, яка склала протокол з точки зору матеріального і процесуального адміністративного права.

Другий етап процесу кваліфікації адміністративного правопорушення полягає у визначенні всіх можливих конструкцій складів, які можна порівняти з фактичними обставинами справи, встановленою на даний час провадження по цій справі. Внаслідок цієї діяльності коло правових норм звужуються, принаймні в межах КУпАП, що віддзеркалюють родові або видові об'єкти адміністративного правопорушення.

Третя стадія (етап) кваліфікації адміністративного правопорушення пов'язана з необхідністю виявлення однорідних (близьких) складів, які можуть «конкурувати» з тим що розглядається і мати відношення до даної події. Отже, якщо, внаслідок порушення водієм транспортного засобу, Правил дорожнього руху було встановлено потерпілу особу, то посадова особа яка розглядає таку справу, має право залежно від ступеня шкоди здоров'ю потерпілого, кваліфікувати такі дії водія як адміністративне правопорушення, у випадку незначної чи помірної шкоди для особи. Але у разі серйозної шкоди здоров'ю потерпілому чи смерті необхідно вирішити питання передачі справи до

правоохоронних органів для притягнення порушника до кримінальної відповідальності.

Четверта стадія (етап) кваліфікації адміністративного правопорушення – це встановлення того складу, який повністю відповідає фактичній підставі для всіх об'єктивних та суб'єктивних характеристик. Всю повноту відповідальності за юридичну кваліфікацію адміністративного правопорушення, також як і за вирішення інших питань по справі про адміністративне правопорушення, одноосібно відповідає та особа, яка розглядає та виносить рішення по справі.

Кваліфікація адміністративного правопорушення має фундаментальне значення для вирішення провадження по справі про адміністративне правопорушення по суті. Від кваліфікації залежить вибір адміністративного стягнення суб'єктом публічного адміністрування що буде накладено на правопорушника, або навпаки винесення постанови про закриття провадження по справі.

Таким чином, помилка в кваліфікації адміністративного правопорушення передбачає винесення помилкового рішення по справі про адміністративне правопорушення. Така помилка, виявлена апеляційним судом, тягне за собою зміну або скасування рішення, призводить до порушення прав фізичних або юридичних осіб.

Отже, кваліфікація адміністративного правопорушення це оцінка, визначення певних юридичних фактів об'єктивної дійсності дії або бездіяльності особи, спеціально уповноваженої особою на підставі процедурного адміністративного законодавства. Кваліфікацію адміністративних правопорушень можна розглядати як певну сукупність чотирьох стадій (етапів).

Кваліфікація протиправного діяння це співвідношення законодавчих приписів ознак(особливостей), які характеризують кожен з елементів складу (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона) с ознаками (особливостями) конкретного суспільно караного діяння у тому вигляді, в якому вони встановлені в процесі адміністративно-юрисдикційної діяльності.

Постійне посилення адміністративної відповідальності не виключає проблеми кваліфікації адміністративних правопорушень, невідворотності принципу відповідальності за скоєне правопорушення. Саме реалізація принципу невідворотності накладення стягнення на правопорушника неможливе без правильної кваліфікації правопорушення.

На жаль, адміністративне законодавство має ряд проблем, часто неправомірні дії або бездіяльність має одночасно ознаки декількох деліктних адміністративно-правових норм. Іноді одна з таких норм протирічить іншій, іноді норми не знаходяться в протиріччі, але охоплюють одне теж саме діяння, виникає «конкуренція» адміністративно-правових норм. Для правильної правової оцінки діяння, в таких ситуаціях, необхідно обирати одну із норм.

На підставі вищевикладеного, на нашу думку, необхідно на законодавчому рівні закріпити поняття кваліфікації адміністративних правопорушень, чітко регламентувати для суб'єктів публічного адміністрування алгоритм такої кваліфікації адміністративних правопорушень, регламентувавши його в підзаконному нормативно-правовому акті (правили, інструкції).

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року / *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради України*ської РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
3. Постанова Київського апеляційного суду від 01 грудня 2021 року у справі № 761/35181/21 / https://reyestr.court.gov.ua/Review/101655644?fbclid=IwAR1WINSF_FSCmvdHXqNMkywipdVWkI5E0bRwLFzQfbhLzT78At0Yx9JvAUK.
4. Коваленко Л.П., Мартиновський В.В. Кваліфікація Адміністративних правопорушень за об'єктивними елементами юридичного складу. «Ампаро» № 2 (2024). С. 34-44.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ЯК СПОСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ФУНКЦІЙ

DIGITALIZATION OF THE ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL ACTIVITIES OF THE POLICE AS A MEANS OF ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF THE IMPLEMENTATION OF STATE FUNCTIONS

Лозинський Ю.Р., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

Павлович-Сенета Я.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті із застосування комплексного системного аналізу розглядаються питання щодо цифровізації адміністративно-процесуальної діяльності поліції України з позиції ефективності; визначаються критерії такої ефективності. Теоретичне переосмислення використання цифрових інструментів у сфері діяльності Національної поліції набуває практичного значення, є актуальним і затребуваним. Цифрова трансформація поліції сприймається як об'єктивний перебіг розвитку наявної системи управління в Україні та її органічна складова у процесі інтеграції до Європейського Союзу. Цифровізація вносить корективи у розвиток правового регулювання суспільних відносин щодо забезпечення та захисту державою прав і свобод громадян. В Україні інформаційна складова державного управління та правоохоронної діяльності обмежується технічним забезпеченням створення нормативних і локальних актів, у той час, як цифровий аспект громадянського суспільства повинен ґрунтуватися на цифрових ресурсах, які забезпечували поза бюрократичні контакти громадян з органами влади щодо забезпечення та захисту прав. Правоохоронна практика залучає технічні та технологічні ресурси для цілей оперативної та об'єктивної фіксації адміністративних правопорушень та адекватного реагування. Мова повинна йти про адекватну загальну правову та технологічну перебудову адміністративно-процесуальної діяльності поліції, в якій адміністративно-правові та адміністративно-процесуальні інновації повинні отримати подальше оформлення та розвиток. Цифровізація має значний потенціал для вдосконалення адміністративної діяльності поліції та підвищення ефективності реалізації чинного законодавства, особливо в умовах воєнної інтервенції російської федерації. Проте впровадження змін потребує уваги до підготовки поліцейських у контексті цифрових компетенцій, необхідності постійного оновлення та адаптації до технологічного середовища, що швидко змінюється. Виявляються проблеми застосування нових цифрових технологій поліцейськими, які здійснюють адміністративно-процесуальну діяльність. Вносяться пропозиції щодо вдосконалення нормативної правової бази.

Ключові слова: адміністративно-процесуальна діяльність, функції держави, цифрова трансформація, ефективність, критерії ефективності, поліція.

The article, using a comprehensive system analysis, considers issues related to the digitalization of administrative and procedural activities of the police of Ukraine from the standpoint of efficiency; the criteria for such efficiency are determined. Theoretical rethinking of the use of digital tools in the field of activity of the National Police acquires practical significance, is relevant and in demand. The digital transformation of the police is perceived as an objective course of development of the existing management system in Ukraine and its organic component in the process of integration into the European Union. Digitalization makes adjustments to the development of legal regulation of social relations regarding the provision and protection by the state of citizens' rights and freedoms. In Ukraine, the information component of public administration and law enforcement activities is limited to the technical support of the creation of regulatory and local acts, while the digital aspect of civil society should be based on digital resources that provided non-bureaucratic contacts of citizens with authorities regarding the provision and protection of rights. Law enforcement practice involves technical and technological resources for the purpose of operational and objective recording of administrative offenses and adequate response. We should talk about an adequate general legal and technological restructuring of the administrative and procedural activities of the police, in which administrative and legal and administrative and procedural innovations should receive further formalization and development. Digitalization has significant potential for improving the administrative activities of the police and increasing the efficiency of the implementation of current legislation, especially in the context of the military intervention of the Russian Federation. However, the implementation of changes requires attention to the training of police officers in the context of digital competencies, the need for constant updating and adaptation to the rapidly changing technological environment. Problems of the application of new digital technologies by police officers carrying out administrative and procedural activities are identified. Proposals are made to improve the regulatory legal framework.

Key words: administrative and procedural activities, state functions, digital transformation, efficiency, efficiency criteria, police.

Цифрова трансформація держави є частиною реформи управління. У даний час без жодного сумніву можна стверджувати, що в багатьох сферах державного управління активно змінюється співвідношення людської та технічної участі. Повсюдно відбувається використання роботів, хмарних обчислень, штучного інтелекту. Наукові досягнення вчених у зазначеній сфері досить великі.

Загальні та окремі питання реалізації правоохоронної функції держави розглядали у працях вчені В. Авер'янов, О. Андрійко, О. Бандурка, В. Бевзенко, А. Берлач, Ю. Битяк, З. Гладун, І. Гриценко, Є. Додіна, Р. Калюжий, Т. Коломоєць, В. Колпаков, М. Ковалів, О. Кузьменко, В. Курило, Р. Мельник, В. Настюк, Н. Оніщенко, В. Ортинський, О. Остапенко, В. Середа, М. Тищенко, В. Цветков, Я. Шевченко, Д. Швець та ін. Розвиток інформаційних технологій вимагає проведення наукових досліджень у сфері що досліджується.

Потужним поштовхом розвитку інформаційного суспільства в Україні стали Національна програма інформатизації та Національна економічна стратегія на період до 2030 року [1; 2]. Відповідно до цих документів органи державної влади, бізнес, фізичні та юридичні особи у діяльності мають активно використовувати інформаційні та комунікаційні технології. У Національній програмі інформатизації містяться визначення таких категорій, як інформаційне суспільство, інформаційний простір, обробка великих обсягів даних та інших категорій.

Пункт 3 Національної програми інформатизації розкриває перелік важливих напрямів розвитку інформаційних та комунікаційних технологій, серед яких: обробка великих обсягів даних; штучний інтелект; робототехніка та біотехнології, хмарні обчислення.

Іншим не менш важливим документом є Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року [3]. Вона визначає як один із пріоритетів науково-технологічного розвитку України на найближчі 10–15 років перехід до передових цифрових, інтелектуальних виробничих технологій, роботизованих систем, нових матеріалів і способів конструювання, створення систем обробки великих обсягів даних, машинного навчання та штучного інтелекту.

Наступним кроком у розвитку основ цифровізації в Україні стала поява Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні [4]. Цей документ визначив важливі поняття у сфері досліджуваної проблематики. Штучний інтелект представляють у вигляді комплексу технологічних рішень, що дозволяє імітувати когнітивні функції людини та отримувати при виконанні конкретних завдань результати, які можна порівняти як мінімум з результатами інтелектуальної діяльності людини. За задумом авторів-розробників Концепції, комплекс технологічних рішень включає інформаційно-комунікаційну інфраструктуру, програмне забезпечення, у тому числі те, в якому використовуються методи машинного навчання, процеси та послуги з обробки даних та пошуку рішень.

Під технологічним рішенням у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні розуміється технологія, програма, розроблена для електронно-обчислювальних машин, бази даних або їх сукупність, відомості про ефективні способи їх використання. У документі зазначено, що в даний час у світі відбувається прискорене впровадження технологічних рішень, розроблених на основі штучного інтелекту, в різні галузі економіки та сфери суспільних відносин, що обумовлено в тому числі потребою в обробці великих обсягів даних, створюваних як людиною, так і технічними пристроями для підвищення ефективності економічної та іншої діяльності [5, с. 59]. Не менш важливим є той факт, що однією з основних цілей розвитку штучного інтелекту в Україні є використання для забезпечення національної безпеки та правопорядку.

Аналізуючи послання Президента України Верховній Раді за останні роки, приходимо до висновку, що для держави особливу значущість мають технології штучного інтелекту та хмарних обчислень, налагодження сучасного регулювання обігу великих даних у контексті багаторозового зростання швидкості технологічних змін у світі, впровадження стандартів інформаційної безпеки Північноатлантичного альянсу (НАТО) у галузі інформаційно-комунікаційних технологій та Директив про цифрові послуги та цифрові ринки [6, с. 52]. Багатообіцяючі перспективи цифрового розвитку України та перетворення на потужну цифрову державу, що містяться у зазначених документах, дозволяють припускати, що функції держави будуть реалізовані значно ефективніше та результативніше за всіма напрямками державної діяльності.

У словнику української мови є визначення ефективності (від англ. effect) як певної оцінної характеристики результату конкретного процесу, наприклад, функціонування, використання, управління, розвитку, що відбиває ступінь досягнення поставленої мети чи завдання [7].

В. Кравченко пише, що ефективність є синонім дієвості та відноситься до досягнення того, чого хочемо досягти. Це узгодженість результату із метою [8].

О. Собакарь і М. Ковалів під ефективністю розуміє характеристику явища, яка відноситься до процесу його дії. Тому ефективність носить динамічний відтінок і характеризує не стільки саме явище, скільки його здатність досягати поставленої мети [9, с. 164].

Аналіз визначень ефективності дозволяє виділити деякі критерії. Діяльність ефективна якщо її результат повністю відповідає меті; процес досягнення потрібного результату (мети) був економічний у всіх відносинах, ніж той, з яким порівнюють; у процесі досягнення мети суб'єктами діяльності не було порушено, ущемлено права і свободи людини та громадянина.

Оцінюючи ефективність певної діяльності держави, стикаємося з оцінкою процесу досягнення результату (мети), процесу реалізації функції держави. Йдеться про процесуальну діяльність. Види такої діяльності є різними. Ми говоритимемо про специфіку цифровізації адміністративно-процесуальної діяльності поліції України. З огляду на існування різних підходів до змісту адміністративного процесу позначимо позицію: дотримуємося широкого розуміння категорії «адміністративний процес», яке включає управлінський і адміністративно-юрисдикційний аспекти.

Адміністративно-процесуальна діяльність Національної поліції характеризується ознаками виконавчої та розпорядчої діяльності. Така діяльність полягає у безпосередньому, повсякденному практичному здійсненні завдань та функцій держави у сфері внутрішніх справ.

Адміністративно-процесуальна діяльність поліції України як один із видів державної діяльності не є винятком зі сфери дії Національної програми інформатизації та Концепції розвитку штучного інтелекту. У законі «Про Національну поліцію» закріплено обов'язок поліції щодо використання у діяльності досягнень науки та техніки, інформаційних систем, мереж зв'язку, сучасної інформаційно-комунікаційної інфраструктури [10].

Проте, розмірковуючи про цифрову трансформацію поліції, маємо враховувати не лише загальні ознаки, що стосуються питань цифрової економіки, а й спеціальні. За останні роки авторськими колективами різних структурних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України) проведено низку наукових досліджень з питань застосування робототехніки та штучного інтелекту у діяльності МВС України.

З метою вдосконалення системи інформаційного забезпечення МВС України актуальним є розвиток та впровадження: технологій великих даних та штучного інтелекту; хмарних обчислень, апаратного забезпечення для різних рівнів керівництва, управління та виконавців; удосконаленої єдиної системи інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України та інформаційно-комунікаційної системи Інформаційний портал Національної поліції України; поліцейських робототехнічних систем; інформаційно-аналітичної системи підтримки прийняття рішень поліцейськими [11].

В іншій не менш актуальній науково-дослідній роботі представлено тактико-технічне обґрунтування варіантів цільового застосування та проектного вигляду поліцейської робототехнічної системи, яка функціонує на базі застосування перспективної інформаційно-комунікаційної технології. Автори означають завдання та функції поліції, для виконання яких можна застосовувати поліцейські робототехнічні системи [12].

Серед завдань та функцій: забезпечення охорони публічного порядку; діяльність чергової частини; дії оперативного чергового з прийомом, реєстрації заяви або повідомлення про злочини, пригоди; оперативно-розшукова діяльність; функції підрозділів карного розшуку; функції підрозділів по боротьбі з незаконним обігом наркотиків.

Технічна складова питання цифровізації адміністративно-процесуальної діяльності поліції України поступово опрацьовується. Вивчаючи можливості цифровізації, без жодних сумнівів можна припустити, що для зазначеного виду діяльності це корисне явище. В управлінській сфері адміністративно-процесуальної діяльності поліції України цифрова трансформація значно скоротить час здійснення управлінських процедур та проваджень (розгляд скарг, реєстраційне провадження).

Якщо аналізувати адміністративно-юрисдикційну діяльність, що включає повноваження вирішення у позасудовому порядку спорів адміністративно-правового характеру та притягнення осіб до адміністративної відповідальності, то можна припускати, що рішення будуть більш об'єктивними, справедливими, що в перспективі знизить кількість оскаржуваних рішень.

Ще кориснішим було б, наприклад, запровадження категорії «електронна адміністративна справа» так, як електронний протокол про адміністративне правопорушення застосовується у діяльності поліції з 2018 року. Оновлення законодавства, правоохоронної системи та інших державних інститутів загострюють проблему забезпечення законності в процесі переходу від старого стану згаданих елементів правової системи до нового [13, с. 112].

Такий формат сприятиме спрощенню процедури збирання доказів та складання процесуальних документів. Але для того, щоб адміністративно-процесуальна діяльність поліції України в умовах цифровізації стала якісною та ефективною, лише наявності робототехнічних комплексів та штучного інтелекту та інших цифрових технологій недостатньо.

У даний час у поліцейських виникає значна складність у застосуванні нових цифрових технологій. Насамперед це пов'язано з відсутністю належного законодавчого регулювання цифрових технологій у діяльності поліції, таких як робототехнічні комплекси та штучний інтелект.

У другу чергу, складності обумовлені відсутністю у поліцейських спеціальних навичок у роботі з новими цифровими технологіями. Дослідження питання про створення якісної законодавчої бази для застосування цифрових технологій необхідно розпочати з формування базового понятійного апарату. Наступним кроком має стати аналіз нормативно-правової бази, міжвідомчого та відомчого рівнів. У контексті європейської інтеграції необхідно запроваджувати технології, які застосовують в країнах членах Європейського Союзу.

Вивчаючи існуючу нормативну базу, ми обов'язково маємо переслідувати мету не лише правомірного впровадження цифрових технологій в адміністративно-процесуальну діяльність поліції, а й передбачати наслідки застосування технологій. Такий підхід дозволить комплексно вдосконалювати потрібне законодавство.

Значущою є проблема відсутності у низки поліцейських, які здійснюють адміністративно-процесуальну діяльність, навичок у роботі з цифровими технологіями. Внаслідок ефекту від цифровізації за деякими напрямками адміністративно-процесуальної діяльності можемо не помітити. У цьому зв'язку доцільно, що на базі вишів з специфічними умовами навчання МВС України формувати поряд із існуючими компетенціями та цифрові компетенції.

Завдання вишу МВС України полягають у задоволенні потреби Національної поліції у кваліфікованих фахівцях із вищою освітою, забезпеченні стабільного комплектування територіальних органів професіоналами, готовими до вико-

нання оперативно-службових завдань, що стоять перед поліцією. У ході навчання вирішуються питання морального, інтелектуального, фізичного розвитку, отримання кваліфікованих знань, формування професійних умінь і навичок, необхідних для виконання посадових обов'язків, та виховання курсантів; формування емоційної та вольової стійкості, психологічної готовності останніх [14, с. 78].

Висновки. Підсумовуючи міркування, приходимо до висновків:

- в Україні прийняті змістовні документи з питань цифровізації діяльності;
- законодавство, яке регламентує діяльність Національної поліції, зобов'язує цей орган влади використовувати досягнення науки та техніки, інформаційні системи, інформаційно-комунікаційну інфраструктуру. Оскільки діяльність поліції спрямована на реалізацію деяких функцій держави, актуальними є завдання щодо розробки алгоритмів переходу традиційної адміністративно-процесуальної діяльності поліції на цифрову;
- активне впровадження цифрових технологій в адміністративно-процесуальну діяльність поліції може розглядатися як фактор підвищення ефективності та результативності реалізації державних функцій, оскільки вони можуть сприяти, зниженню кількості оскаржуваних рішень поліцейських; скорочення термінів здійснення управлінських процедур; певною мірою полегшувати працю поліцейського; робити процеси економічними. Але щоб оцінити ефективність впровадження цифрових технологій в адміністративно-процесуальну діяльність поліції, необхідно розробити критерії ефективності;
- у даний час підрозділи поліції застосовують деякі нові технології, але у поліцейських виникають складнощі в цьому процесі. Це пов'язано з відсутністю належного законодавчого регулювання таких категорій, як, робототехнічні комплекси та штучний інтелект, інших цифрових технологій та відсутністю у поліцейських певних навичок;
- враховуючи важливість застосування цифрових технологій в адміністративно-процесуальній діяльності поліції України, необхідно провести аналіз нормативно-правової бази міжвідомчого та відомчого рівнів із аналізованої проблематики та впроваджувати стандарти використання інформаційних технологій країн Європейського Союзу;
- потрібно розробити апарат для цифрової поліції, який має стати основою для вдосконалення нормативно-правових актів;
- необхідно вжити заходів, спрямованих на вдосконалення системи підготовки поліцейських в закладах освіти з специфічними умовами навчання МВС України, формувати у спеціалістів необхідні цифрові компетенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2807-20/conv>
2. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>
3. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>
4. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>
5. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / Шевченко А. І., Барановський С. В., Білокобильський О. В. і інші. За заг. ред. А. І. Шевченка. Київ: ІПШІ, 2023. 305 с.
6. Yesimov S., & Borovikova V. Methodological foundations of information security research. *Social & Legal Studies*. 2023. № 6 (1). P. 49-55.
7. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9>
8. Кравченко В. Ефективність діяльності підприємства: зміст, види та роль у сучасних умовах. *Економіка та суспільство*. 2024. Випуск (65). <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4466/4405>
9. Собакарь А. О., Ковалів М. В. Критерії ефективності адміністративно-деліктних норм. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 162-169.
10. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
11. Про затвердження Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України»: Наказ МВС України від 03.08.2017 р. № 676 (редакція 2022 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text>
12. Наукова робота «Інноваційні технології у сучасній криміналістиці». URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f1adc514-01c4-4ee6-abb7-5f56439b4184/content>
13. Єсімов С., Крижановський А., Крижановська В. Електронний протокол у справі про адміністративні правопорушення: теоретичні та практичні аспекти. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 6. С. 108-113.
14. Ковалів М. В., Єсімов С. С. Курсанти закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання МВС України – суб'єкти державної служби в поліції. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2020. Випуск 40. С. 73-80.

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГРОМАДСЬКИХ ФОРМУВАНЬ,
ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ****THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE LEGAL STATUS OF CIVIL FORMATIONS
INVOLVED IN THE PROTECTION OF PUBLIC ORDER**

**Лозинський Ю.Р., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ**

У статті розглядаються теоретичні засади правового статусу громадських об'єднань, які беруть участь у охороні громадського порядку та державного кордону. Аналізується чинне національне законодавство та практика країн Європейського Союзу. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з реалізацією громадськими формуваннями охорони громадського порядку та державного кордону. Предметом є найбільш закономірності реалізації охорони громадського порядку та державного кордону громадськими формуваннями. Мета дослідження полягає у розробці теоретичних основ розуміння форм та механізму реалізації громадськими формуваннями охорони громадського порядку та державного кордону. Методологічну основу становить системний підхід. Були використані загальнонаукові – історичний, логічний тощо та приватно-наукові – порівняльно-правовий, формально-юридичний та інші методи. Зазначено, що під громадськими формуваннями правоохоронного спрямування пропонується розуміти самостійне, організаційно та юридично відокремлене громадське об'єднання, що створюється у встановленому законом порядку, володіє властивою йому структурою, здійснює правозастосовну діяльність з охорони громадського порядку та державного кордону. Обґрунтовується позиція, згідно з якою до правових форм реалізації охорони громадського порядку та державного кордону відністи правотворчу. Аналіз чинного законодавства та діяльності недержавних організацій, що беруть участь у реалізації функції охорони правопорядку держави, дозволяє виділити особливості статусу: недержавні учасники реалізації функції охорони громадського порядку є важливішими інститутами громадянського суспільства, які сприяють охороні правопорядку; законодавство передбачає встановлені організаційно-правові форми участі у здійсненні функції охорони громадського порядку та державного кордону; їх діяльність здійснюється публічно, але спрямована, на захист та охорону приватного інтересу; діяльність недержавних суб'єктів щодо реалізації функції охорони правопорядку зводиться до спільного з правоохоронними органами забезпечення охорони громадського порядку та державного кордону.

Ключові слова: громадські об'єднання, органи влади, державний кордон, Національна поліція, Державна прикордонна служба.

The article examines the theoretical foundations of the legal status of public associations that participate in the protection of public order and the state border. Current national legislation and practice of the countries of the European Union are analyzed. The object of the study is social relations related to the implementation by public formations of the protection of public order and the state border. The subject is the most regular implementation of the protection of public order and the state border by public formations. The purpose of the study is to develop the theoretical foundations of understanding the forms and mechanism of public formations' implementation of the protection of public order and the state border. The methodological basis is a systematic approach. General scientific – historical, logical, etc. and private scientific – comparative legal, formal legal and other methods were used. It is noted that under public formations of the law enforcement direction, it is proposed to understand an independent, organizationally and legally separate public association, which is created in accordance with the procedure established by law, has its own structure, carries out law enforcement activities for the protection of public order and the state border. The position is substantiated, according to which the legal forms of implementation of the protection of public order and the state border include law-making. The analysis of the current legislation and the activities of non-governmental organizations participating in the implementation of the function of protecting the state's law and order allows us to highlight the peculiarities of the status: non-state participants in the implementation of the function of protecting public order are more important institutions of civil society that contribute to the protection of law and order; the legislation provides for established organizational and legal forms of participation in the implementation of the function of protecting public order and the state border; their activities are carried out publicly, but aimed at the protection and protection of private interests; the activity of non-state entities in the implementation of the function of law enforcement is reduced to the joint maintenance of public order and the state border with law enforcement agencies.

Key words: public associations, authorities, state border, National Police, State Border Service.

В останні десятиліття у зв'язку з реалізацією Угоди про асоціацію України та Європейського Союзу роль добровільних організацій у житті країни незмірно зросла, що активізувало обговорення перспектив формування громадянського суспільства у юридичній науці. Влада прагне посилення конструктивного діалогу та співробітництва з громадськими організаціями, підкреслюючи необхідність надання дієвої підтримки соціально значимих ініціатив, що сприяють укоріненню в суспільстві цінностей демократії та правової держави соціальної спрямованості.

Будучи суб'єктами юридичної діяльності, громадські організації об'єднують громадян навколо вирішення важливих для населення завдань, об'єднують інтереси різних верств громадян, співпрацюють із державними структурами у реалізації громадських ініціатив. Громадські організації є надійним елементом «зворотного зв'язку» між громадянами та органами публічної влади, за наявності якого останні отримують об'єктивні дані про ефективність управлінських рішень та відповідну реакцію населення.

Важливе значення для дослідження проблеми мали праці: В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенка, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, П. В. Діхтієвського,

І. С. Гриценка, Є. В. Додіна, М. В. Коваліва, Р. А. Калужного, М. І. Козюбри, Т. О. Коломєць, В. К. Колпакова, С. М. Корнєєва, О. В. Кузьменко, В. І. Курила, Є. В. Курінного, Р. С. Мельника, В. Я. Настюка, Н. М. Оніщенко, О. І. Остапенка, А. О. Селіванова, О. І. Харитоновой, Я. М. Шевченко, Ю. С. Шемчушенка і інших вчених.

Історія становлення громадянського суспільства свідчить про те, що існування добровільних об'єднань стимулює соціальну активність, а це сприяє економічному, соціально-політичному та культурному розвитку країни. В умовах воєнної агресії Росії забезпечення громадського порядку набуває особливого значення, що зумовлює доцільність проведення теоретико-правових досліджень діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону.

Метою статті є дослідження теоретичних засад правового статусу громадських формувань, які беруть участь у охороні громадського порядку.

В умовах воєнного стану підвищується потреба у забезпеченні надійного громадського порядку, особливої безпеки громадян та публічної безпеки. Закономірні процеси європейської інтеграції, утвердження у суспільній

думці нових поглядів на права та свободи особи отримали державно-правове закріплення у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [1].

Правовий статус органів державної влади, громадянина в адміністративно-правовій доктрині неодноразово розглядався різними вченими. Проте місце громадських об'єднань, наприклад, з охорони громадського порядку та державного кордону – громадських об'єднань правоохоронного спрямування, у системі суб'єктів адміністративного права залишає ряд питань.

У системі суб'єктів адміністративного права є громадські об'єднання правоохоронної спрямованості, статус яких недостатньо опрацьовано та вивчено, внаслідок чого є низка нестиковок теоретичних пошуків з практичними реаліями. Без якісно опрацьованої теоретичної бази, без розуміння всіх особливостей конкретного суб'єкта неможливо говорити про ефективне функціонування реального життя.

Незважаючи на наявність значної кількості робіт з проблематики громадських об'єднань, вони не мають належного ступеня диференціації стосовно особливостей діяльності громадських об'єднань різної спрямованості, що призводить до неточностей у класифікаціях, що складаються вченими.

Проблема віднесення громадських об'єднань, що беруть участь в охороні громадського порядку та державного кордону, до суб'єктів адміністративного права є однією з ключових, оскільки йдеться про інститути, що беруть участь в адміністративно-правових відносинах – у реалізації завдань органів виконавчої влади та частково функцій органів виконавчої влади.

В адміністративному праві поняття суб'єкта адміністративно-правових відносин передбачає наявність у претендента на цей статус комплексу прав і обов'язків у галузі державного управління, встановлених адміністративно-правовими нормами, наділеного можливістю реалізувати існуючі права та виконувати покладені обов'язки.

Щоб відповідати такому визначенню суб'єкт має бути відокремленим, самостійно представляти себе у суспільних відносинах, виражати та здійснювати державну волю у процесі регулювання адміністративно-правових відносин та бути готовим нести відповідальність у разі порушення законодавства.

Громадські об'єднання (формування) з охорони громадського порядку і державного кордону відповідають цим критеріям, а тому можуть бути суб'єктами адміністративно-правових відносин.

Розробкою адміністративно-правового статусу громадських об'єднань, у контексті профілактики адміністративних правопорушень, активно займався О. І. Остапенко [2]. На його думку, колективні суб'єкти представляють самостійні, відокремлені від інших групи людей, які мають сформовану систему управління і мають можливість представляти себе у правовідносинах як самостійний суб'єкт, діяти персоніфіковано, але водночас знеособлено, вчиняти дії в силу положень законодавства. Колектив, який, повинен мати єдину мету, спільну зацікавленість та розвинену систему управління. Колективний суб'єкт має виступати у правовідносинах як єдиний суб'єкт.

М. В. Ковалів виділяє у громадських об'єднань ряд спільних рис, які характеризують їх як колективні суб'єкти адміністративного права: формування на добровільній основі фізичними чи юридичними особами; відсутність у громадських об'єднань державно-владних повноважень; відсутність можливості брати участь у створенні нормативно-правових актів; можливість самостійно представляти себе у межах правовідносин [3].

На думку вченого, вони не повинні бути прибутковими організаціями, а підприємницька діяльність, систематичне отримання прибутку не повинні бути метою громадського об'єднання. Органи державної влади не повинні керувати громадськими об'єднаннями.

Тут слід звернути увагу на низку аспектів, пов'язаних з відсутністю диференціації громадських об'єднань на різні види, що тягне не цілком коректне застосування наведених вище визначень до громадських формувань, що беруть участь в охороні громадського порядку.

Стосовно громадських об'єднань, що беруть участь в охороні громадського порядку, не викликає сумнівів актуальність таких ознак, як зовнішня відособленість, персоніфікація, наявність спільної мети чи загального інтересу, наявність механізмів управління, відсутність мети отримання прибутку.

Ряд описуваних в теорії адміністративного права ознак громадських об'єднань не застосовується абсолютно до всіх видів громадських об'єднань. До них можна віднести такі ознаки, як відсутність державно-владних повноважень, відсутність участі у створенні та керівництві діяльністю громадських об'єднань з боку держави, які є у громадських формувань, які беруть участь в охороні громадського порядку.

Законодавець у законі «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» відніс громадські об'єднання з охорони громадського порядку та державного кордону до категорії формувань [4].

У законі «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» вказується, що громадські формування створюються на добровільній основі фізичними та юридичними особами.

Проте правозастосовна практика знає інші приклади. Наприклад, Інструкція про роботу з громадськими формуваннями з охорони державного кордону встановлює, що створення громадського формування відбувається на пропозицію начальника прикордонного органу, який обґрунтовує доцільність її створення, визначає структуру майбутньої дружини та надає пропозиції до місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування щодо створення, організації та здійснення діяльності громадських формувань [5].

У цьому випадку йдеться навіть не про орган виконавчої влади, а про конкретну посадову особу, яка наділяється повноваженнями щодо формування такого громадського об'єднання.

Розглядаючи визначення, не можна не відзначити той факт, що фактично громадським формуванням, які беруть участь в охороні громадського порядку і державного кордону, самоврядування притаманне у деяких питаннях.

Наприклад, при формуванні громадських об'єднань правоохоронної спрямованості відповідно до норм закону «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» вони можуть провадити діяльність після внесення до Реєстру громадських організацій [6].

Частина 3 статті 3 «Засади організації та діяльності громадських формувань» вказаного закону зазначає, що повсякденна (оперативна) діяльність таких формувань організовується, спрямовується і контролюється відповідними органами Національної поліції, підрозділами Державної прикордонної служби України.

Подібна регламентація діяльності громадських об'єднань правоохоронної спрямованості викликає сумнів у наявності в їх системі управління розвиненої системи самоврядування.

У разі частиною 2 статті 6 «Реєстрація громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону» закону «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» передбачено, що провадження діяльності можливе після включення до Реєстру громадських об'єднань. Для реєстрації громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону подаються рішення про його створення, підтримане відповідним органом Національної поліції чи підрозділом Державної прикордонної служби України, узго-

джене з цими органами положення (статут), інформація про склад керівного органу, а також список членів формування.

Фактично відбувається втручання органів МВС України у порядок створення громадського формування, оскільки без включення до зазначеного реєстру діяльність з охорони громадського порядку здійснюватися не може, а інші види діяльності не передбачені законом.

Розглядаючи сформовані механізми управління громадськими формуваннями, які беруть участь в охороні громадського порядку та державного кордону, слід зробити висновок про те, що самостійність таких громадських об'єднань може обмежуватися органами виконавчої влади, а в окремих випадках законодавцем, з метою здійснення контролю діяльності.

Одну з ознак громадського об'єднання є неприпустимість керівництва діяльністю громадських об'єднань державою. Однак на практиці стикаємося з наявністю безпосереднього керівництва та управління громадськими формуваннями, які беруть участь в охороні громадського порядку та державного кордону, вираженого у формі наказів МВС України, які регулюють, наприклад, навчання членів громадського формування [7].

Порядок організації і проведення правової та спеціальної підготовки членів громадських формувань з охорони громадського порядку охоплює основні напрями діяльності громадських формувань, готовність до дій в умовах, пов'язаних із застосуванням фізичної сили, з надання першої допомоги, встановлює особливості навчання членів громадських формувань, вказуючи при комплексі цілей та завдань підготовки, терміни реалізації, перелік необхідних до вивчення тем.

Згідно статті 15 «Обов'язки органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону» закону «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування спільно з органами Національної поліції, підрозділами Державної прикордонної служби України організовують діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону шляхом залучення їх членів до проведення патрулювання та інших спільних заходів, проведення інструктажів та оперативного надання відповідної інформації, здійснюють розробку планів роботи місць та часу проведення заходів щодо охорони громадського порядку, кількості членів формування, які залучаються, відповідно до законодавства України до участі у охороні громадського порядку. На громадські формування з охорони громадського порядку та державного кордону в умовах воєнного стану покладено функцію боротьби з колабораційною діяльністю [8].

Безпосередня взаємодія поліції з громадськими формуваннями з охорони громадського порядку здійснюється дільничними офіцерами поліції та поліцейськими офіцерами громад відповідно до Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад [9].

Можемо зробити висновок, що втручання державних органів у діяльність громадських об'єднань правоохоронної спрямованості є поширеною практикою [10]. Інструкції про роботу з громадськими формуваннями з охорони державного кордону, що громадські формування формують при підрозділах прикордонних органів, у чому їм сприяють місцеві органи виконавчої влади.

У зв'язку з викладеним досить складно говорити про наявність справжнього самоврядування та відсутність управління з боку держави щодо громадських об'єднань, які залучаються до охорони громадського порядку та державного кордону. Специфіка таких формувань породжує запит на більший ступінь контролю з боку держави, проте

це не цілком відповідає теоретичним уявленням, які традиційно застосовуються в адміністративному праві до громадських об'єднань.

М. В. Завальний висуває тезу про можливість здійснення громадськими об'єднаннями державно-владних повноважень [11, с. 40]. Україна демонструє тенденцію до делегування недержавним організаціям частини функцій органів державної влади. Слід зазначити, що існує аналогічна норма у законі «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону».

Розглядаючи питання владних повноважень, необхідно взяти до уваги класифікацію, запропоновану В. Б. Авер'яновим, який класифікує суб'єктів адміністративного права за їх правовим становищем, зазначаючи, що є дві групи суб'єктів: які мають певні державно-владні повноваження та не мають державно-владні повноваження. Перша категорія представлена публічними суб'єктами, а друга приватними – громадськими об'єднаннями. Незважаючи на те, що для громадських об'єднань наявність владних повноважень нехарактерна, такі приклади є.

Це ілюструє наявність у Кодексі України про адміністративні правопорушення статті 185 «Злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця», якою встановлюється адміністративний штраф за перешкоджання законній діяльності члена громадського формування або невиконання законної вимоги щодо припинення протиправних дій [12].

Закріплення такої санкції свідчить, що законодавець наділяє члена громадського формування владними повноваженнями, а наведена класифікація не враховує особливості діяльності громадського формування з охорони громадського порядку та державного кордону.

Правотворча функція полягає у тому, що правотворча діяльність органів виконавчої влади здійснюється у межах компетенції, яку встановив законодавець. Ця функція властива лише органам виконавчої влади, може бути делегована третім особам. Проте правова система України знає приклади спільної правотворчої діяльності, у тому числі за участю суб'єктів, які формально не мають правотворчих функцій.

У даний час починається процес поступового делегування деяких функцій органів державної влади колективним суб'єктам із залишенням за органами державної влади контролю діяльності. Практика подібного делегування може виявитися ефективнішою та оперативнішою за діяльність органу виконавчої влади, оскільки той, кому ці функції делеговані, діє на виконання своєї мети, що є однією з ознак громадського об'єднання як суб'єкта адміністративного права. Це мотивує здійснювати покладені завдання якісно та своєчасно, сприяючи підвищенню ефективності діяльності органів державної влади, що у контексті дослідження виконує превентивну функцію. Держава не породжує злочинність і не здатна її ліквідувати, але зводить її в юридичну форму, визнаючи факт існування злочинності, формує негативне ставлення [13, с. 42].

Перелічені причини призводять до необхідності виділення серед громадських об'єднань окремої категорії суб'єктів – державно-громадських об'єднань. Їх специфіка, на відміну від інших громадських об'єднань, полягають у наступному: наявність тісного зв'язку об'єднання з державою, який має контрольно-управлінський характер; реалізація делегованих об'єднанню владних повноважень; наявність механізмів примусу.

Подібне об'єднання – громадське формування з охорони громадського порядку та державного кордону не є органом державної влади чи управлінням, а сформоване для захисту інтересів окремих членів чи верств суспільства із самих членів цього суспільства.

Реалізація принципу взаємодії поліції з населенням на засадах партнерства як одного із визначальних у функціонуванні підрозділів превентивної діяльності Національної поліції базується на приписах законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, враховує загальне спрямування концепції «Community policing» [14, с. 362].

Державно-громадські об'єднання – це громадські об'єднання, що реалізують державно-владні повноваження під управлінням та контролем органів державної влади, які мають можливість використовувати примусові заходи, забезпечені силою закону, але не є органом державної влади, сформовані для захисту прав і законних інтересів населення шляхом утворення спеціалізованого об'єднання.

Висновки. Громадські об'єднання правоохоронної спрямованості, у контексті статусу, мають розглядатися як відмежована частина громадських об'єднань, що має відмітну специфіку – здійснення деяких функцій органу державної влади у поєднанні із тісним взаємозв'язком із органами виконавчої влади. Відсутність належного теоретичного опрацювання статусу призводить до виникнення комплексу практичних проблем правового і організаційного характеру.

Доцільно виробити теоретичного положення про місце в системі суб'єктів адміністративного права громадських об'єднань правоохоронної спрямованості, наділених функціями органів державної влади, які взаємодіють з ними, будучи окремими утвореннями.

Виділена група суб'єктів свідчить про формування нової тенденції у системі виконавчої влади – тенденції часткового делегування повноважень від органів вико-

навчої влади недержавним об'єднанням. Можна виділити кілька причин такого явища. Недержавні об'єднання можуть бути використані для вирішення вузькоспеціалізованих завдань, оскільки у недержавні об'єднання входять професіонали, які вже відбулися, готові вирішувати поставлені завдання у встановленій сфері діяльності. Використання недержавних об'єднань дозволяє оптимізувати штати органів виконавчої влади, зокрема, скоротити чисельність співробітників, перерозподіливши ресурси на інші завдання. Громадські формування залучаються у тих випадках, коли наявних ресурсів органів виконавчої влади не вистає для вирішення поставлених завдань.

Запит на реалізацію владних повноважень може походити від недержавних об'єднань, як у випадку з громадськими формуваннями з охорони громадського порядку та державного кордону. Така тенденція свідчить про досягнення суспільством розуміння цілей та завдань, що стоять перед виконавчою владою в умовах воєнного стану та готовності розділити їх. Однак це можливе за наявності низки умов.

Необхідна наявність правового регулювання, яке дозволить делегувати функції органів виконавчої влади громадським формуванням, умов, за яких громадське формування матиме можливість реалізовувати поставлені завдання: фінансування, ресурси, люди, які повинні мати необхідну підготовку. Така взаємодія надалі розвиватиметься оскільки сприяє вирішенню завдань виконавчої влади та підвищує якість життя населення, за рахунок підвищення безпеки, додаючи елемент причетності до діяльності держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>
2. Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та інші. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доп. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
3. Ковалів М. В. Взаємодія поліції та інститутів громадянського суспільства. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 2 (12). С. 79-85
4. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 20.06.2000 р. № 1835-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1835-14>
5. Про затвердження Інструкції про роботу з громадськими формуваннями з охорони державного кордону: Наказ МВС України від 15.09.2014 р. № 948. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1210-14#Text>
6. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/755-15>
7. Про затвердження Порядку організації і проведення правової та спеціальної підготовки членів громадських формувань з охорони громадського порядку: Наказ МВС України від 09.03.2023 р. № 172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0502-23#Text>
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>
9. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад: Наказ МВС України від 28.07.2017 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17#Text>
10. Участь громад у забезпеченні правопорядку в Україні: звіт за результатами дослідження / О. Банчук, А. Колохіна, Є. Крапивін і інші. Київ: ФОП Москаленко, 2019. 124 с.
11. Завальний М. В. Перспективи залучення громадян до охорони громадського порядку в Україні. *Наше право*. 2020. № 3. С. 38-44.
12. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
13. Єсімов С. С. Превентивне регулювання: теоретичні аспекти. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 3 (9). С. 40-47.
14. Демський Н. В. Реалізація підрозділами превентивної діяльності Національної поліції принципу взаємодії з населенням у сфері профілактики правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 359-362.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИРІШЕННЯ СПРАВ ПРО ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ПОДАТКОВОГО ОРГАНУ В ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА**PROCEDURAL ASPECTS OF RESOLVING CASES OF APPEALING TAX AUTHORITY DECISIONS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS**

Цепенда Д.П., помічник адвоката

В науковій статті авторка провела наукове дослідження процесуальних аспектів вирішення справ про оскарження рішень податкового органу в порядку адміністративного судочинства. У науковій статті вказано, що предмет судового оскарження платниками податків рішень податкових органів є ширшим за адміністративне оскарження, оскільки включає в себе можливість оскарження не тільки рішень, але й дій чи бездіяльності податкового органу. Однак, виключно результат реалізації повноваження податкового органу (саме – рішення контролюючого органу), а не процес реалізації його повноважень може бути об'єктом судового оскарження. У податковому законодавстві не визначено чітко поняття «рішення контролюючого органу» в контексті можливості його оскарження в судовому порядку. Авторка не погоджується із висловленою у правовій доктрині класифікацією рішень податкового органу, що можуть бути оскаржені, а також тих, що не підлягають оскарженню і виділяє власний перелік відповідних рішень. Авторка вказує, що судова практика з питання визначення строків звернення до адміністративного суду платника податків із позовом про оскарження рішення податкового органу є неоднозначною і передбачала як застосування загальних строків звернення до адміністративного суду, визначених у Кодексі адміністративного судочинства України, якщо рішення не пов'язані із донарахуванням податкових зобов'язань, або застосування спеціальних строків, визначених у податковому законодавстві. На думку авторки, положення ст. 122 Кодексу адміністративного судочинства України слід розуміти іншим чином – що у податкових спорах повинен бути застосований не загальний (шестимісячний чи тримісячний) строк звернення до адміністративного суду із позовом, а спеціальні строки, визначені у податковому законодавстві. У науковій статті зазначено, що в Кодексі адміністративного судочинства України не визначено процесуальних особливостей вирішення справ за позовом платника податків про оскарження рішення податкового органу. Переважно спори про оскарження рішення податкового органу розглядаються окружними адміністративними судами за місцезнаходженням платника податків або податкового органу у спрощеному позовному провадженні, а у разі відсутності клопотання сторін про розгляд справи у судовому засіданні чи за наявності такого клопотання, але за неяви учасників справи – у письмовому провадженні (у разі, якщо рішення стосується виплати пенсійних чи соціальних платежів – розгляд справи у письмовому провадженні є обов'язковим).

Ключові слова: податковий орган; рішення податкового органу; платник податків; оскарження рішень, дій, бездіяльності; адміністративний суд; звернення до суду з позовом про оскарження рішень податкових органів; адміністративне оскарження рішення контролюючого органу.

In the scientific article, the author conducted a scientific study of the procedural aspects of resolving cases of appealing tax authority decisions in administrative proceedings. The scientific article indicates that the subject of judicial appeal by taxpayers of tax authority decisions is broader than administrative appeal, since it includes the possibility of appealing not only decisions, but also actions or inaction of the tax authority. However, only the result of the exercise of the authority of the tax authority (namely, the decision of the supervisory authority), and not the process of exercising its powers, can be the object of judicial appeal. Tax legislation does not clearly define the concept of "decision of the supervisory authority" in the context of the possibility of its appeal in court. The author does not agree with the classification of tax authority decisions that can be appealed and those that are not subject to appeal expressed in the legal doctrine and identifies her own list of relevant decisions. The author points out that the case law on the issue of determining the terms of appeal to the administrative court by a taxpayer with a claim to appeal a decision of a tax authority is ambiguous and provided for either the application of the general terms of appeal to the administrative court, specified in the Code of Administrative Procedure of Ukraine, if the decisions are not related to the additional assessment of tax liabilities, or the application of special terms specified in the tax legislation. In the author's opinion, the provisions of Art. 122 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine should be understood differently – that in tax disputes, not the general (six-month or three-month) term for appeal to the administrative court with a claim should be applied, but the special terms specified in the tax legislation. The scientific article states that the Code of Administrative Procedure of Ukraine does not define the procedural features of resolving cases based on a taxpayer's claim to appeal a decision of a tax authority. Disputes about appealing a tax authority's decision are mainly considered by district administrative courts at the location of the taxpayer or tax authority in simplified claim proceedings, and in the absence of a request from the parties to consider the case in court or in the presence of such a request, but in the absence of the participants in the case – in written proceedings (if the decision concerns the payment of pension or social payments – consideration of the case in written proceedings is mandatory).

Key words: tax authority; decision of the tax authority; taxpayer; appeal of decisions, actions, inaction; administrative court; appeal to the court with a claim to appeal decisions of tax authorities; administrative appeal of the decision of the supervisory authority.

Постановка проблеми. Кожен має право звертатися до суду для оскарження рішень, дій або бездіяльності державних органів, місцевого самоврядування, а також посадових і службових осіб у разі, якщо рішення, дії чи бездіяльність цих органів порушують права та законні інтереси фізичної чи юридичної особи [1]. Це конституційне право передбачене ст. 55 Конституції України і є одним із фундаментальних елементів демократичної правової держави, який гарантує захист прав і свобод людини та громадянина. Одним із проявів реалізації права на оскарження рішень, дій, бездіяльності органів публічної адміністрації є оскарження платником податків рішень податкових органів (у термінології Податкового кодексу України – контролюючих органів). В умовах частих змін у податковому законодавстві, наявності у ньому суттєвих протиріч та прогалин, інституту адміністративного оскарження рішень податкового органу та оскарження відповідних рішень у порядку

адміністративного судочинства відіграє важливу роль у забезпеченні законності, захисту та поновлення прав платників податків як суб'єктів податкових правовідносин, що порушені оскаржуваними рішеннями органів податкової служби. Важливим у цьому сенсі є вивчення процесуальних аспектів вирішення справ про оскарження рішень податкових органів у порядку адміністративного судочинства. Це з одного боку дозволяє забезпечити застосування податкового законодавства адміністративним судом при вирішенні податкового спору платника податків з податковим органом, що гарантуватиме їх справедливий розгляд та вирішення. Крім того, актуальність дослідження тематики процесуальних аспектів вирішення справ про оскарження рішень податкових органів в порядку адміністративного судочинства обумовлена зростанням кількості спорів між платниками податків та державними органами, що потребує вдосконалення правових механізмів їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Проблема скасування рішень, дій, бездіяльності податкових органів стала предметом наукового дослідження таких вчених як К. П. Бабенко, В. М. Бевзенко, О. М. Бондаренко, Л. О. Винниченко, І. С. Войтенко, В. І. Жабський, Н. М. Ковінько, Д. Б. Крилов, Н. Ф. Лата, А. В. Логвин, Д. В. Лученко, Н. А. Маринів, О. В. Погорелова, К. В. Смолов, Д. М. Цвіра. Окремо слід відзначити наукові дослідження щодо прикладних аспектів вирішення податкових спорів, в тому числі щодо скасування рішень податкових органів, підготовлені суддями адміністративних та інших судів, в тому числі такими практиками, як І. А. Малайчук, О. О. Мамалуй О. М. Мінаєва, О. І. Степашко та іншими. Важливе значення для формування доктрини вивчення теоретичних та прикладних засад вирішення податкових органів мають дисертації О. М. Бондаренка на тему «Теорія і практика вирішення податкових спорів: концептуальні засади» та Д. М. Цвіри на тему «Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних із вирішенням податкових спорів». В той же час, питання процесуальних аспектів вирішення справ про скасування рішень податкового органу в порядку адміністративного судочинства залишається недостатньо дослідженим.

Метою статті є дослідження процесуальних аспектів вирішення справ про скасування рішень податкового органу в порядку адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правові основи здійснення платниками податків скасування рішень податкових органів закріплені у ст. 17 і 56 Податкового кодексу України (надалі по тексту – ПКУ) та врегульовують як право платника податків оскаржувати рішення, прийняті податковим (або іншим контролюючим у розумінні ПКУ) органом, а також їх дії або бездіяльність як до контролюючого органу вищого рівня (адміністративне або досудове оскарження), так і до суду (судове оскарження) в порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України (надалі по тексту – КАСУ) з урахуванням особливостей, визначених ст. 56 ПКУ. Прямо у КАСУ податкові органи згадані як суб'єкти, що звертаються до адміністративного суду з позовною заявою щодо зупинення видаткових операцій платника податків, підтвердження обґрунтованості адміністративного арешту його майна, стягнення коштів за податковим боргом, іншої вимоги, визначеної у ст. 283 КАСУ, а також щодо тимчасового обмеження права на виїзд за межі території України у разі невиконання податкових зобов'язань платником податків. В той же час, як відповідачі податкові органи КАСУ прямо не фігурують, однак їх рішення, дії чи бездіяльність, прийняті щодо платника податків підпадають під визначення предмету оскарження відповідно до ст. 5 КАСУ, а самі податкові органи – під визначення суб'єкта владних повноважень, вказане у ст. 4 цього ж Кодексу [2; 3].

Як зазначається у науковій літературі предмет судового оскарження рішень податкових органів стосується відносин щодо виконання податкового обов'язку зі сплати податку чи збору [4, с. 93], але ширший за адміністративне оскарження, оскільки включає в себе можливість оскарження не тільки рішень, але й дій чи бездіяльності податкового органу. Адміністративне оскарження рішень, дій чи бездіяльності податкових органів не є обов'язковою стадією вирішення податкового спору, однак завжди передувє судовому порядку вирішення спору, якщо платник податків його використовує. В той же час, податкове законодавство прямо закріплює неможливість адміністративного оскарження у разі звернення платника податків за вирішенням податкового спору до адміністративного суду [5, с. 155-156]. Відповідна позиція щодо визначення предмету судового оскарження платником податків рішення податкового органу висловлена і у правовій доктрині. Так, на думку Д. В. Лученка та Д. М. Цвіри предметом

оскарження є діяння (дія або бездіяльність, у тому числі прийняття податкового рішення), яке, на думку платника податків порушує її суб'єктивні права та інтереси [6, с. 242; 7, с. 47]. Однак, у судовій практиці склалася думка про те, що предметом оскарження у податкових спорах є саме рішення контролюючого органу як результат реалізації його повноважень; ті дії чи бездіяльність, вчинені в процесі реалізації податковим органом своїх повноважень, в тому числі процедурні порушення, в порядку адміністративного судочинства не оскаржуються (правова позиція, висловлена Верховним Судом у постанові від 4 жовтня 2023 року по справі № 480/12329/21 [8]). Зазначена правова позиція не виключає можливості оскарження у порядку адміністративного судочинства дій чи бездіяльності податкового органу, однак за умови заявлення зазначених вимог одночасно із вимогами про скасування чи визнання нечинним рішення податкового органу, відповідно до якого здійснювалися протиправні дії чи мала місце протиправна бездіяльність. Крім того, в порядку адміністративного судочинства можуть бути оскаржені не лише рішення податкового органу, що мають індивідуальний характер, а й нормативно-правові акти контролюючого органу [9, с. 213].

У разі прийняття податковим органом рішення, що на думку платника податків порушує його права та законні інтереси (в тому числі щодо нарахування, сплати, повернення чи стягнення податків та зборів, проведення податкового контролю чи застосування податкових стягнень), виникає податковий спір, тобто податковий конфлікт, що переведений у процесуально-правову площину, розв'язання якого вимагає застосування спеціального порядку і залучення суду як компетентного суб'єкта для вирішення такого спору [10, с. 241]. При цьому, на думку М. П. Кучерявенка, фактичною підставою виникнення податкового спору та подання до адміністративного суду позовної заяви є суб'єктивне уявлення платника податків щодо наявності, відсутності чи обсягу податкового зобов'язання, а також співвідношення цього уявлення з правовою позицією податкового органу щодо відповідного зобов'язання; відповідна позовна заява, подана платником податків є процесуальною підставою відкриття провадження у справі щодо оскарження рішення контролюючого органу [11, с. 406].

В податковому законодавстві не визначено чітко поняття «рішення контролюючого органу» в контексті можливості його оскарження в судовому порядку. У науковій літературі вже виділялися види рішень, що можуть бути оскаржені [12, с. 51], однак такі класифікації не повною мірою відповідають чинній редакції ПКУ. Якщо провести текстуальний аналіз ПКУ, то можна прийти до висновку, що оскаржені можуть бути будь-які рішення податкового органу, крім тих, які прямо визначені у ПКУ як такі, що не підлягають оскарженню. Зокрема, не підлягають оскарженню грошове зобов'язання, самостійно визначене платником податків (п. 56.11), повідомлення-рішення, яким визначена сума грошового зобов'язання, якщо воно повністю сплачене платником податків (п. 69.37), повідомлення-рішення про застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) у порядку, встановленому Законом України «Про санкції» (п. 200-14-1), рішення, прийняті за результатами податкового компромісу (п. 8 підрозділу 9-2) [2]. В той же час, рішення податкового органу, прийняті за результатами податкової перевірки можуть бути оскаржені навіть у разі, якщо платник податків прийняв рішення про допуск посадових осіб до такої перевірки. Як вказав Верховний Суд у постанові від 21 лютого 2020 року у справі № 826/17123/18, платник податків в цьому випадку зазначає на протиправності прийнятих рішень, вчинених дії чи бездіяльності контролюючого органу не з мотивів відсутності повноважень проводити перевірку, а у зв'язку із

порушенням законодавства щодо проведення такої перевірки [13].

У податковому законодавстві прямо зазначається на тому, що протягом вирішення податкового спору в суді, податкове зобов'язання є неузгодженим до дня набрання судовим рішенням законної сили; не є остаточно встановленим факт ухилення від сплати податків, за винятком випадків, коли відповідні факти встановлені не лише податковим органом у своєму рішенні, а в процесі застосування процедур відповідно до кримінально-процесуального законодавства України. Для скасування незаконного рішення податкового органу платникові податків необхідно дотриматися всіх вимог щодо оформлення та строків подання таких скарг [14, с. 168].

Зокрема, при поданні платником податків адміністративного позову про оскарження рішення контролюючого органу важливим є дотримання строків звернення до адміністративного суду, оскільки їх порушення позбавить платника податків можливості судового захисту – його позовна заява буде спочатку залишена без руху, а далі – буде постановлено ухвалу суду про повернення позовної заяви. В цьому контексті маємо протиріччя між положеннями КАСУ та ПКУ щодо визначення строків звернення до адміністративного суду із позовом про оскарження рішення податкового органу. Так, у ст. ст. 56.18 та 56.19 ПКУ визначено два строки для оскарження в суді рішення контролюючого органу – у разі, якщо платник податків не скористався правом адміністративного оскарження – 1095 (в окремих випадках – 2555) днів з моменту прийняття рішення; у разі подання скарги до контролюючого органу вищого рівня – протягом місяця з моменту завершення процедури адміністративного оскарження [2]. В той же час, у ст. 122 КАСУ визначено два строки звернення до суду з адміністративним позовом залежно від використання досудового порядку вирішення спору – шість та три місяці відповідно [3]. Положення «якщо не встановлене інше», вказане у ч. 1 ст. 122 КАСУ дозволяє визнати, що у податкових спорах повинен бути застосований не загальний (шестимісячний чи тримісячний) строк звернення до адміністративного суду із позовом, а спеціальні строки, визначені у податковому законодавстві. Це випливає із правової позиції Верховного Суду, викладеній у постанові від 26 листопада 2020 року у справі № 500/2486/19, в якій суд надав перевагу нормі, викладеній у ПКУ. В той же час, Верховний Суд висловив правову позицію про те, що положення п. 56.18 ст. 56 ПКУ є спеціальними щодо приписів ст. 122 КАСУ, а тому незалежно від використання платником податків права на адміністративне оскарження такий строк становить 1095 днів [15]. Втім, попередні правові позиції Верховного Суду, викладені у постанові від 11 жовтня 2019 року у справі № 640/20468/18 та від 26 листопада 2019 року у справі № 500/2486/19, передбачали поширення положень КАСУ щодо визначення строків звернення до адміністративного суду лише на випадки звернення до суду після досудового оскарження рішень, які не пов'язані із донарахуванням податкових зобов'язань, в інших випадках підлягали застосуванню положень ПКУ, якими встановлені строки звернення до суду щодо оскарження рішення податкового органу; у правовій позиції, викладеній у постанові від 25 лютого 2021 року у справі № 580/3469/19 зазначається на тримісячному строку, протягом якого особа може звернутися до суду після застосування процедури досудового оскарження вимоги фіскального органу про сплату єдиного внеску [13]. Як бачимо в період з 2019 до 2022 роки в судовій практиці склалася неоднозначна ситуація щодо застосування положень КАСУ та ПКУ, якими встановлені строки звернення до суду з адміністративним позовом платника податків щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності податкового органу – спочатку такі строки залежали від виду рішення, в подальшому було вирішено про

пріоритет правового регулювання за ПКУ, оскільки такі норми були визнані спеціальними порівняно із загальними строками звернення до адміністративного суду, визначеними в КАСУ. Далі ця правова позиція отримала винятки щодо випадків оскарження рішень податкового органу про сплату єдиного внеску.

У 2022 році правова позиція Верховного Суду щодо визначення строку для звернення до суду із позовом про оскарження рішення податкового органу знову зазнала змін, коли було вирішено визнати пріоритетною норму не ст. 68 ПКУ, а ст. 122 ПКУ, а отже зменшено строк звернення з 1095 днів до шести місяців у випадку, якщо платник податків не використовував процедуру досудового вирішення спору. При цьому, оскільки в такому випадку зміна правової позиції зумовила скорочення строку звернення платника податків до суду із позовом про оскарження рішення податкового органу, суд передбачив, що зміна судової практики в бік скорочення строків може розглядатися судами як поважна причина їх пропуску у правовідносинах, які виникли і набули характеру спірних до зміни практики (постанова Верховного Суду від 27 січня 2022 року у справі № 160/11673/20) [16].

У КАСУ не визначено процесуальних особливостей вирішення справ за позовом платника податків про оскарження рішення податкового органу. У ч. 4 ст. 12 КАСУ серед справ, що розглядаються виключно за правилами загального позовного провадження немає податкових спорів (крім випадків, якщо оскарження стосується випадків оскарження нормативно-правових актів контролюючих органів (яким є й центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику), а також індивідуальних рішень про стягнення грошових коштів у сумі, що перевищує: для юридичних осіб – п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; для фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців – вісімдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб). Тому переважно спори про оскарження рішення податкового органу розглядаються адміністративними судами у спрощеному позовному провадженні з урахуванням положень ст. 262 КАСУ, а у разі відсутності клопотання сторін про розгляд справи у судовому засіданні чи за наявності такого клопотання, але за неявки учасників справи – у письмовому провадженні. При цьому, слід зазначити, що якщо рішення податкового органу стосується обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, то розгляд справи у письмовому провадженні є обов'язковим [17]. При цьому, відповідно до правил підсудності за вибором позивача, відповідні справи будуть розглядатися окружним адміністративним судом за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання (перебування, знаходження) платника податків або за місцезнаходженням податкового органу, протягом шістдесяти днів із дня відкриття провадження у справі (а у разі, якщо рішення стосується виплати пенсійних чи соціальних платежів – тридцяти днів).

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити, що предмет судового оскарження платниками податків рішень податкових органів є ширшим за адміністративне оскарження, оскільки включає в себе можливість оскарження не тільки рішень, але й дій чи бездіяльності податкового органу. Однак, виключно результат реалізації повноваження податкового органу (саме – рішення контролюючого органу), а не процес реалізації його повноважень може бути об'єктом судового оскарження. У податковому законодавстві не визначено чітко поняття «рішення контролюючого органу» в контексті можливості його оскарження в судовому порядку. Не можемо погодитися із висловленою у правовій доктрині класифікацією рішень податкового органу, що можуть бути оскаржені, а також тих, що не підлягають оскарженню. На нашу думку, оскарженню підлягають

ють будь-які рішення податкового органу, крім рішень, яким визначена сума грошового зобов'язання, якщо воно повністю сплачене платником податків, рішень про застосування санкцій відповідно до Закону України «Про санкції», а також рішення, прийняті за результатами податкового компромісу.

Судова практика з питання визначення строків звернення до адміністративного суду платника податків із позовом про оскарження рішення податкового органу є неоднозначною і передбачала як застосування загальних строків звернення до адміністративного суду, визначених у Кодексі адміністративного судочинства України, якщо рішення не пов'язані із донарахуванням податкових зобов'язань, або застосування спеціальних строків, визначених у податковому законодавстві. На нашу думку, положення ст. 122 Кодексу адміністративного судочинства України слід розуміти іншим чином – що у податкових

спорах повинен бути застосований не загальний (шести-місячний чи тримісячний) строк звернення до адміністративного суду із позовом, а спеціальні строки, визначені у податковому законодавстві.

У Кодексі адміністративного судочинства України не визначено процесуальних особливостей вирішення справ за позовом платника податків про оскарження рішення податкового органу. Переважно спори про оскарження рішення податкового органу розглядаються окружними адміністративними судами за місцезнаходженням платника податків або податкового органу у спрощеному позовному провадженні, а у разі відсутності клопотання сторін про розгляд справи у судовому засіданні чи за наявності такого клопотання, але за неявки учасників справи – у письмовому провадженні (у разі, якщо рішення стосується виплати пенсійних чи соціальних платежів – розгляд справи у письмовому провадженні є обов'язковим).

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: прийнята 28 червня 1996 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/k/96-вр#Text>.
2. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
4. Бабенко К. П. Місце та роль суду в процесі вирішення податкових спорів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 2. С. 89-93.
5. Бучинський О. Й. Судовий та позасудовий способи вирішення податкових спорів. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 151-159.
6. Лученко Д. В. Механізм оскарження в адміністративному праві: теоретичні й прикладні аспекти: монографія. Харків : Право, 2017. 440 с.
7. Цвіра Д. М. Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних із вирішенням податкових спорів: дис. ...канд. юрид. наук. Спец. 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Тернопіль, 2018. 247 с.
8. Постанова Верховного Суду від 4 жовтня 2023 року по справі № 480/12329/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113935159>.
9. Смолів К. В. Оскарження платником податків рішень контролюючих органів у судовому порядку: окремі теоретичні і практичні проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Вип. 82 / редкол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) та ін. Одеса: Гельветика, 2019. С. 211-228.
10. Ковінько Н. М. Визначення поняття податковий спір: науково-практичний вимір. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 240-242.
11. Податковий кодекс України: постановлений коментар: у 2-х ч. / В.В. Білоус, Л.К. Воронова, О.О. Головашевич та ін. ; за ред. М.П. Кучерявенка. Харків, 2011. Ч. 1. 704 с.
12. Степашко О. І. Рішення адміністративного суду у податкових спорах: поняття, зміст, види. *Наше право*. 2013. № 13. С. 48-53.
13. Желтобрюх І. Л. Актуальна практика Верховного Суду у податкових правовідносинах (підготовлено 11 лютого 2022 року). *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/PREZ_Zheltobryuh_2022_02_11.pdf.
14. Лата Н. Ф. Правові особливості судового оскарження рішень податкових органів України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 166-168.
15. Постанова Верховного Суду від 26 листопада 2020 року у справі № 500/2486/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93404515>.
16. Постанова Верховного Суду від 27 січня 2022 року у справі № 160/11673/20. *Верховний Суд: судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/palata_20_27_01_2022_N_160_11673.
17. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 20 грудня 2024 року у справі № 520/28241/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/123943205>.

ОЗНАКИ ТА СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ ПІЛЬГОВОГО КРЕДИТУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

FEATURES AND STRUCTURE OF THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE FOR PREFERENTIAL LENDING FOR INDIVIDUAL HOUSING CONSTRUCTION IN RURAL AREAS

Штойко О.І., аспірант кафедри конституційного,
фінансового та адміністративного права

*Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова,
Голова*

ДП – Хмельницький обласний фонд підтримки індивідуального житлового будівництва на селі

Статтю присвячено дослідженню ознак та структури адміністративної процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості. Автором аналізуються ознаки пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва та в контексті їх відповідності ознакам адміністративної процедури. Звертається увага на те, що відносини у сфері пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва мають публічно-правову сутність. Доводиться, що механізм пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва опосередковує процедуру позитивного застосування права.

Наводиться характеристика суб'єктів відносин з пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва. Обґрунтовується висновок про те, що Фонди підтримки індивідуального житлового будівництва на селі більше подібні до органів державної влади, ніж до господарюючих суб'єктів, отже ними здійснюється реалізація функцій публічної адміністрації. Пропонується система ознак процедури пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості, що дозволяє визначити його місце в системі адміністративних процедур.

Аналізуються динаміка процедури пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості. Обґрунтовано доцільність виокремлення наступних стадій: ініціювання питання про видачу кредиту, розгляд і вирішення питання про видачу кредиту, виконання рішення про видачу кредиту. Доводиться, що особливістю будови адміністративної процедури пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості є акцент на стадії виконання адміністративного рішення про видачу кредиту.

Аргументована доцільність застосування загальних положень Закону України «Про адміністративну процедуру» для усунення пробілів в правовому регулюванні процедури пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості.

Ключові слова: адміністративна процедура, пільгове кредитування, індивідуальне житлове будівництво, стадії, матеріальна процедура, ініціювання провадження, виконання адміністративного акта.

The article is devoted to the study of the features and structure of the administrative procedure for preferential lending for housing construction in rural areas. The author analyzes the features of preferential lending for individual housing construction and in the context of their compliance with the features of the administrative procedure. Attention is drawn to the fact that relations in the field of preferential lending for individual housing construction have a public-legal essence. It is proved that the mechanism of preferential lending for individual housing construction mediates the procedure of positive application of law.

The characteristics of the subjects of relations in preferential lending for individual housing construction are given. The conclusion is substantiated that the Funds for Supporting Individual Housing Construction in Rural Areas are more similar to state authorities than to business entities, therefore they implement the function of public administration. A system of features of the procedure for preferential lending for housing construction in rural areas is proposed, which allows determining its place in the system of administrative procedures.

The dynamics of the procedure for preferential lending for housing construction in rural areas are analyzed. The expediency of distinguishing the following stages is substantiated: initiating the issue of granting a loan, considering and resolving the issue of granting a loan, executing the decision to grant a loan. It is proved that a feature of the structure of the administrative procedure for preferential lending for housing construction in rural areas is the emphasis on the stage of execution of the administrative decision to grant a loan.

The expediency of applying the general provisions of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" to eliminate gaps in the legal regulation of the procedure for preferential lending for housing construction in rural areas is argued.

Key words: administrative procedure, preferential lending, individual housing construction, stages, material procedure, initiation of proceedings, execution of an administrative act.

Вагомим напрямком проведення адміністративно-правової реформи є удосконалення практичних механізмів здійснення адміністративно-управлінської діяльності. Створення правової форми публічного адміністрування є обов'язковою умовою вдосконалення законодавства про державне управління. Однією з правових форм реалізації управлінських механізмів держави та громадянина є адміністративна процедура. При наданні державних чи соціальних послуг у звичайній чи електронній формі складаються загальні зобов'язальні відносини, що засновані на праві вимоги одержувача послуг вчинення певних дій, встановлених у законодавстві, від суб'єкта їх надання. Іншими словами, адміністративна процедура є правовою формою, алгоритмом надання адміністративних послуг [1, с. 110].

Дослідження механізму пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості свідчить про наявність в нього істотних рис адміністративної процедури, адже за своєю сутністю відповідає

діяльність представляє собою специфічний вид державного фінансування відносин, визнаних наразі пріоритетними. Розвиток пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості є закономірним наслідком формування законодавства про державні та соціальні послуги. Відповідно, сутність діяльності з пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості реалізується у сфері правозастосовної діяльності з вирішення відповідно до компетенції індивідуальних справ, що виникають у зв'язку з реалізацією функцій владних суб'єктів.

Адміністративні процедури досліджуються в науці адміністративного права. Зокрема, ця тема висвітлюється в працях таких вчених як В.Р. Біла, О.М. Буханевич, Н.К. Вознюк, І.А. Гончарова, І. Криворучко, О.В. Левченко, А.О. Логвиненко, М.С. Мельникович, Д.В. Слинько та багатьох інших. Втім, з огляду на різноманітність адміністративних процедур та складність їх будови, не всі питання отримали належну увагу. Зокрема, існує необхід-

ність оцінки порядку пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості в контексті адміністративної процедури у вітчизняному правовому просторі. Тому метою цієї статті є дослідження ознак та структури адміністративної процедури пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості.

Зміст пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості пов'язаний з формою надання громадських (державних) послуг та здійсненням певних дій, спрямованих на реалізацію житлових прав та інтересів громадян у спосіб звернення до фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі. У такому контексті процедура пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва на селі є порядком реалізації конституційного права громадянина на житло шляхом звернення до уповноваженого суб'єкта. Отже, правова процедура пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості існує як врегульований законодавством порядок, спрямований на досягнення конкретного правового результату.

Визначальним нормативним актом в окресленій площині є Закон України «Про адміністративну процедуру» [2]. Згідно цього Закону адміністративна процедура – визначений законом порядок розгляду та вирішення справи. Однак, це визначення занадто широке і абстрактне, тому в теорії адміністративного права формуються ознаки, риси, характеристики адміністративних процедур, що використовуються для формування їх кола. В науковій літературі запропоновані різноманітні положення з питання класифікації адміністративних процедур [3, с. 46-50]. Підтримуючи їх значення та практичну спрямованість, зауважимо, що вважаємо за одну з основних сутнісних класифікацій поділ процедур на матеріальні та процесуальні в широкому розумінні цих понять [4, с. 143]. За класифікаційний критерій в даному випадку приймається сутність того основного відношення, заради якого процедура виникає та реалізації якого слугує.

При цьому матеріальна процедура як різновид юридичної процедури є правовою формою, у якій реалізуються диспозиції та гіпотези норм, але не санкції. Матеріальна процедура – це законодавчо встановлений порядок діяльності суб'єктів конкретних правовідносин, тобто алгоритм дій, який призводить до досягнення очікуваного результату [5, с. 76]. Тобто здійснюється нормальний (позитивний, а не примусовий) порядок застосування права чи нормотворення (порядок створення правових норм). Детальна регламентація процедури пільгового кредитування встановлена Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі» [6] (далі – Правила). Норми матеріальної процедури є майже у всіх галузях права, окрім процесуальних галузей, оскільки останні цілком мають охоронний характер і містять лише охоронні норми (норми-заборони). Матеріальні процедури спрямовані на чіткість організації роботи апарату управління і легітимність реалізації відповідних повноважень. Відповідно, за своєю правовою природою діяльність із пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості є саме матеріальною процедурою [7, с. 25-28].

Процедура пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості є нормативно встановленим порядком послідовного здійснення фондами підтримки індивідуального житлового будівництва на селі та їх відділеннями узгоджених дій щодо реалізації їх компетенції. Оскільки метою встановлення адміністративної процедури є виконання державних функцій та надання громадських послуг, в даному випадку – у сфері забезпечення житлом мешканців сіл, її призначення – обмежувати довільний адміністративний розсуд і вводити легальні критерії дій учасників відносин. Упорядкування

діяльності надає їй відкритого і задалегідь передбачуваного характеру, а отже, сприяє її ефективності, прозорості та демократичності. Адміністративна процедура пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості являє собою нормативну встановлену модель адміністративно-процесуальних правовідносин у сфері забезпечення житлом мешканців сіл шляхом застосування пільгового кредитування. Вона визначає лише потенційні можливості, які можуть бути (для невіддільних суб'єктів) або повинні бути (для публічного суб'єкта) використані майбутніми учасниками адміністративно-процесуальних відносин [8, с. 14].

Важливим моментом є питання суб'єктів процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості, адже в традиційному розумінні таким є орган виконавчої влади (його посадова особа). Разом з тим, Закон України «Про адміністративну процедуру» регулює відносини не тільки органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, але і інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації. Тому ключовим моментом формування суб'єктного складу адміністративних процедур, на нашу думку, є не формальна належність до кола органів виконавчої влади (їх посадових осіб), а виконання суб'єктами функцій публічної адміністрації. При визначенні поняття «адміністративні послуги» визначальним є слово «адміністративні», яке характеризує суб'єктів, що надають адміністративні послуги, і це вказує на публічний характер таких послуг [9, с. 10].

Тому для характеристики пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості як адміністративної процедури слід звернутися до з'ясування публічного характеру діяльності фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі у сфері забезпечення житлом мешканців сіл. У сучасній теорії адміністративного права визначення публічної адміністрації передбачає такі важливі для вираження її сутності ознаки: 1) специфіку органів, що її складають; 2) специфіку діяльності, за допомогою якої забезпечується функціонування цих органів; 3) основну цільову установку цієї діяльності – забезпечення громадських інтересів; 4) організаційно-правові засоби цієї діяльності – видання правових актів управління, що мають юридичне значення для реалізації владних функцій та надання громадських послуг [10, с. 22-26, 11, с. 42-47, 12, с. 206, 13, с. 103-104].

Усі ці ознаки притаманні реалізації функцій державної підтримки пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості. За метою діяльності, порядком створення, функціями та повноваженнями, джерелами фінансування Фонди підтримки індивідуального житлового будівництва на селі більше подібні до органів державної влади, ніж до господарюючих суб'єктів. Тому при здійсненні діяльності з пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості відбувається реалізація функції публічної адміністрації.

Варто також зважити на те, що і функції публічної адміністрації, і адміністративні процедури в яких вони реалізуються, є вельми різними. Тому проблема специфіки діяльності з пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості цілком вирішується в межах класифікації адміністративних процедур.

Проблема видів адміністративних процедур та їх класифікації істотно виходить за межі цієї роботи. Втім, вважаємо, що адміністративна процедура пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості характеризується наступними особливостями, що дозволяють визначити її місце в системі адміністративних процедур:

- є процедурою позитивного застосування норм права;
- є процедурною формою надання фінансової допомоги;
- спрямована за реалізацію державної політики в сфері забезпечення пріоритетності розвитку села;
- опосередковує появу прав та обов'язків матеріального характеру;
- виконується специфічним владним суб'єктом, що не є державним органом.

Одним із ключових понять для розвитку розуміння адміністративної процедури є така категорія як «адміністративна справа».

В Законі України «Про адміністративну процедуру» визначено, що адміністративна справа (далі – справа) – справа, що стосується публічно-правових відносин щодо забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу, розгляд якої здійснюється адміністративним органом. Натомість в науковій доктрині «адміністративна справа» розкривається насамперед як віднесене до компетенції публічної адміністрації питання, у вигляді вирішення якого органи управління встановлюють права та обов'язки невладних суб'єктів. Також адміністративну справу можна розглядати в об'єктивному сенсі – як сукупність документів, інших матеріалів, що містять інформацію з питання, що розглядається. Таким чином, якщо «адміністративна справа» – це питання (і матеріали) про притягнення особи до адміністративної відповідальності або звільнення від неї, то в позитивному законодавстві справою є управлінське безконфліктне питання, яке вирішує публічна адміністрація в рамках адміністративної процедури, що створює права та обов'язки для його учасників [14, с. 573-576, 15, с. 90-100, 16, с. 366-379]. За наведеними ознаками вирішення питання пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості повністю відповідає ознакам поняття «адміністративна справа», визначеним законодавством та теорією адміністративного права, що є важливим аргументом на користь правомірності та доцільності застосування концепту адміністративної процедури до діяльності з пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості.

Значення застосування конструкції адміністративної процедури до діяльності з пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості полягає в поширенні дії правових норм і стандартів, визначених відповідним законодавством на таку діяльність. З-поміж правових приписів визначальну роль відіграють принципи адміністративної процедури. Саме принципи адміністративних процедур забезпечують універсальність законодавства, сприяють встановленню балансу між правовим та неюридичним началом процедур, врівноважують публічні та приватні інтереси, у тому числі надають захист невладних осіб від можливих зловживань з боку суб'єктів управління тощо. Принципи роблять адміністративні процедури прозорими та доступними [17]. Принципи, визначені на підставі світового надбання в царині публічного урядування здатні забезпечити створення того самого режиму «доброго управління», котрий без детальної регламентації дозволить гнучка і справедливо формувати правила тих чи інших процедур. Повноцінна реалізація принципів адміністративної процедури у процедурі пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості очевидно покращила би ситуацію та дозволила б уникнути проблем, пов'язаних із фрагментарним правовим регулюванням.

Оптимальність адміністративної процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості та її здатність забезпечити виконання функціонального призначення значною мірою проявляється через її структуру.

Згідно структури Закону України «Про адміністративну процедуру» законодавець орієнтується на наступні стадії:

- ініціювання адміністративного провадження;
- початок адміністративного провадження та підготовка справи до вирішення;
- дослідження обставин справи та збирання доказів;
- розгляд та вирішення справи;
- проведення слухання у справі;
- ухвалення адміністративного акта;
- адміністративне оскарження;
- відкликання або визнання недійсним адміністративного акта;
- виконання адміністративного акта.

В науці висловлені різні погляди на стадійність адміністративних процедур [18, с. 64-70, 19, с. 11-15].

У свою чергу ми вважаємо, що стадійність кожної окремої адміністративної процедури має визначатись індивідуально з огляду на їх різноманітність, що обумовлює різну динаміку та змістовне наповнення окремих етапів.

Стадія ініціювання адміністративної процедури (адміністративної справи) у випадку пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості порушується виключно за зверненням особи, що бажає отримати фінансування. Цей етап тягне за собою такі правові наслідки: 1) адміністративна процедура починається; 2) громадяни набувають статусу учасників, які мають відповідні процедурні права; 3) щоб уникнути дублювання одна й та сама справа не може бути предметом іншої адміністративної процедури. На цьому етапі виявляються юридичні факти, які відіграють важливу роль у подальшому розвитку процедури.

Втім, стадія ініціювання адміністративної процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості окреслена схематично та містить ряд пробілів. Підставою початку відповідної діяльності є заява майбутнього позичальника. Одразу із заявою надаються необхідні документи. Можливість їх поступового збирання не передбачена, як і право відділень фондів самостійно отримувати інформацію. Хоча з огляду на відсутність відповідної заборони та об'єктивну потребу в поступовому збиранні документів, що мають значення для прийняття рішення про видачу кредиту чи відмову у видачі, така діяльність на практиці має місце. Тобто для стадії порушення адміністративної процедури пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості властиві основні типові риси позитивної адміністративної процедури. Разом з тим, в процедурі пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості така стадія як початок адміністративного провадження та підготовка справи до вирішення, що виділяється Законом, може бути об'єднана із стадією ініціювання провадження, з огляду на спільні завдання, суб'єкти та відсутність істотного розмежування в часі.

Досліджуючи наступні етапи розвитку адміністративної процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості ми приходимо до висновку, що існують підстави для об'єднання в один структурний елемент таких виділених законом послідовних дій як дослідження обставин справи та збирання доказів, розгляд та вирішення справи, проведення слухання у справі та ухвалення адміністративного акта. Умовно таку стадію можна назвати стадією розгляду адміністративної справи про пільгове кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості. З огляду на те, що специфіка досліджуваної нами процедури не акцентується власне на слуханнях, дослідженні доказів, змагальному відстоюванні сторонами своїх позицій, надмірне дроблення стадій зробити кожну з них безпредметною.

Стадія розгляду адміністративної справи та прийняття підсумкового рішення є обов'язковою та центральною

стадією адміністративної процедури, завдання якої полягає у всебічному, повному та об'єктивному вивченні всіх обставин справи, що мають юридичне значення, а також у прийнятті законного, обґрунтованого та доцільного підсумкового адміністративного акту [19, с. 13]. Саме на цій стадії адміністративної процедури пільгового кредитування житлового будівництва в сільській місцевості відбувається виявлення правових норм, що підлягають застосуванню, збирання та перевірка наявних документів, а учасники адміністративної процедури повинні мати можливості для реалізації свого правового статусу. Стадія розгляду адміністративної справи завершується прийняттям підсумкового адміністративного акту. У процедурі пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості приймається адміністративний акт у вигляді рішення. При цьому Правила по-різному визначають оформлення позитивного і негативного рішення. Позитивне рішення оформляється гарантійним листом. Негативне рішення викладається у формі письмової відмови з обґрунтуванням причин відмови. В даному випадку можна відмітити дію однієї із засад конструкції «природної справедливості», прийнятої в європейському просторі – обов'язок мотивувати адміністративні рішення, особливо негативні.

Перегляд рішення щодо пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості Правилами не передбачений. Очевидно, як будь-яке владне рішення, відмова у наданні кредиту може бути предметом судового оскарження. Разом з тим, Правила не містять заборони перегляду Фондом свого рішення в разі надходження обґрунтованого звернення особи, якій відмовлено в наданні кредиту. Однак, з огляду на те, що порядок адміністративного оскарження Правилами не передбачений, стадію перегляду рішення про відмову у видачі пільгового кредиту можна розглядати лише гіпотетично і вельми умовно.

Стадія виконання адміністративного акту логічно завершує правовідносини щодо реалізації адміністративної процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості та підкреслює дієвість, реальність громадського управління, його орієнтацію на кінцеве перетворення суспільних відносин. Тому загалом виправданою є оцінка цього етапу як невід'ємного елемента адміністративної процедури. Стадія виконання в процедурі пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості має вкрай важливе значення. На цій стадії відбувається

оформлення кредитного договору, перерахунок грошових коштів, повернення кредитних коштів тощо. Також слід відмітити, що стадія виконання адміністративної процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості в нормальному своєму перебігу розрахована на тривалий час, який охоплює весь час, на який надається кредит (до 30 років).

Таким чином, в результаті проведеного дослідження ми приходимо до висновку про те, що чітка і безальтернативна спрямованість на заохочення певного виду суспільних відносин в державі вказує на те, що сутність діяльності з пільгового керування індивідуального будівництва на селі є публічною функцією. У свою чергу процедура прийняття рішення про надання кредиту представляє собою класичну адміністративну процедуру і з усіма характерними ознаками, а покладення функцій владного суб'єкта на спеціально створені господарські організації не змінює владно-публічної природи досліджуваної діяльності.

Адміністративна процедура пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості характеризується наступними особливостями, що дозволяють визначити її місце в системі адміністративних процедур:

- є процедурою позитивного застосування норм права;
- є процедурною формою надання фінансової допомоги;
- спрямована за реалізацію державної політики в сфері забезпечення пріоритетності розвитку села;
- опосередковує появу прав та обов'язків матеріального характеру;
- виконується специфічним владним суб'єктом, що не є державним органом.

Процедура пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості поділяється на наступні стадії:

- ініціювання питання про видачу кредиту;
- розгляд і вирішення питання про видачу кредиту;
- виконання рішення про видачу кредиту.

Особливістю будови адміністративної процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості є акцент не тільки на стадії прийняття рішення, але і на стадії виконання.

Деякі аспекти стадійності процедури пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва в сільській місцевості не врегульовані Правилами належним чином, що, на нашу думку, має бути усунуто шляхом застосування загальних положень Закону України «Про адміністративну процедуру».

ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко О.В. Адміністративна процедура як правова форма надання адміністративних послуг: поняття, ознаки та співвідношення із суміжними правовими поняттями. Прикарпатський юридичний вісник. 2015. Вип. 2 (8). С. 106-111.
2. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 р. : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
3. Гончарова І.А. Адміністративно-правовий аспект процедури надання адміністративних послуг. Дис. ... канд. юрид. наук. Херсон., 2017. 215 с.
4. Слинько Д.В. Розмежування матеріального та процесуального в праві. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2010. № 919. Випуск № 7. С. 143-146.
5. Вознюк Н.К. До питання про процедурні норми як елемент правового регулювання забезпечення державними соціальними допомогою. Історико-правовий часопис. 2017. № 2 (10). С. 75-79.
6. Про затвердження правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 року № 1597. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1597-98-%D0%BF#Text>
7. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи. Монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с.
8. Біла В.Р. Адміністративна процедура як нормативна модель процесуальних правовідносин. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Серія ПРАВО. Випуск 30. Том 2. С. 12-15. С. 14.
9. Буханевич О.М. Класифікація адміністративних послуг. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Серія ПРАВО. Випуск 33. Том 2. С. 7-10.
10. Стрельченко О.Г., Бухтіярова І.Г., Бухтіяров О.А. Доктринальна характеристика суб'єктів публічної адміністрації: сучасний вимір у рамках європеїзації суспільства. Правова позиція. 2022. № 2 (35). С. 22-26.
11. Мороз В.О. Адміністративно-правові засади діяльності місцевих органів публічної адміністрації в Україні в умовах європейської інтеграції. Дис. ... д-ра філософії. Хмельницький. 2024. 206 с.
12. Логвиненко А.О. Процесуальна компетенція органів публічної адміністрації: теорія та практика реалізації. Дис. к.ю.н. Київ. 2020. 238 с.

13. Маслова А.Б. Визначення правової природи публічної адміністрації у працях учених-адміністративістів: узагальнений огляд підходів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Випуск 87. С. 97-106. С. 103-104.
14. Ковбас І.В., Павчук І.С. Новели адміністративно-процедурного законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 573-576.
15. Мельникович М.С. Закон України «Про адміністративну процедури»: новели термінології та правова цінність закону. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2024. Серія Право. Вип. 18(30). С. 90-100.
16. Тимошук В.П. До визначення предмета Закону України «Про адміністративну процедуру». *Правова держава*. 2023. Випуск 34. С. 366-379.
17. Гаріфуллін М.В. Вирішальна роль принципів адміністративної процедури в забезпеченні ефективного регулювання адміністративних актів. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/67.pdf>
18. Криворучко І. Сутність та особливості адміністративної процедури в публічному управлінні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2023. № 2(18). С. 64-70.
19. Губерська Н.Л. Стадії адміністративних процедур: поняття та види. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія ПРАВО. Випуск 32. Том 3. С. 11-15.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАОХОЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

SOME ISSUES OF LEGAL REGULATION OF INCENTIVES FOR CIVIL SERVANTS IN UKRAINE

Ялі А.І., студентка I курсу магістратури
факультету права та економічної безпеки

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу деяких проблемних аспектів правового регулювання заохочення державних службовців в Україні. У статті здійснено аналіз положень статті 53 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р., яка визначає види заохочень, підстави та суб'єктів їх застосування. Однією з ключових проблем, на яку звертається увага, є відсутність законодавчого визначення поняття «заохочення», що призводить до його неоднозначного тлумачення в науковій літературі та правозастосовній практиці. Проаналізовано різні доктринальні підходи до розуміння заохочення як засобу правового впливу.

Розглянуто проблему використання в законодавстві оціночних критеріїв, таких як «бездоганна та ефективна державна служба» та «особливі заслуги». Відсутність чіткого нормативного роз'яснення змісту цих понять створює ризик надмірного суб'єктивізму при прийнятті рішень про заохочення, а також сприяє корупційним ризикам та зниженню рівня довіри до державних органів. У статті наведено наукові інтерпретації зазначених оціночних критеріїв, що підкреслює необхідність їх офіційного роз'яснення.

У статті звернено увагу на недостатню регламентацію заохочувальної процедури. Відсутність загальних процедурних засад застосування заохочень може призводити до неузгодженості та необґрунтованості відповідних рішень. Крім того, у статті порушено питання щодо відсутності прямого закріплення права державного службовця на заохочення за наявності відповідних підстав та кореспондуючого обов'язку керівника.

На основі проведеного аналізу сформульовано висновки щодо ключових проблем правового регулювання заохочення державних службовців в Україні та запропоновано шляхи їх вирішення. Серед основних пропозицій: законодавче закріплення визначення поняття «заохочення», розробка чітких критеріїв оцінки для застосування заохочень, регламентація загальних засад заохочувального провадження, а також закріплення права державного службовця на заохочення. Реалізація цих пропозицій сприятиме формуванню ефективного, прозорого та справедливого механізму заохочення, підвищенню професіоналізму державних службовців, а також зміцненню довіри суспільства до державної служби.

Ключові слова: державна служба, заохочення, заходи заохочення.

The article is dedicated to the analysis of some problematic aspects of the legal regulation of incentives for civil servants in Ukraine. The article reviews the provisions of Article 53 of the Law of Ukraine "On Civil Service", which outlines the types of incentives, grounds, and subjects of their application. One of the key issues highlighted is the absence of a legislative definition of the term of "incentive" itself, which leads to its ambiguous interpretation in academic literature and legal practice. Various doctrinal approaches to understanding incentives as a means of legal influence are analyzed.

The article examines the problem of using evaluative criteria in legislation, such as "impeccable and effective civil service" and "special merits". The lack of a clear regulatory clarification of these concepts creates a risk of excessive subjectivity in decision-making regarding incentives, contributes to corruption risks and a decrease in public trust in state bodies. The article presents scientific interpretations of the mentioned evaluative criteria, which emphasizes the need for their official clarification.

Attention is drawn to the insufficient regulation of the incentive procedure. The absence of general procedural principles for the application of incentives can lead to inconsistency and lack of justification in related decisions. Additionally, the article raises the issue of the lack of a clearly defined right of civil servants to receive incentives when appropriate grounds exist, along with the corresponding obligation of the supervisor.

Based on the conducted analysis, conclusions are formulated regarding the key problems of the legal regulation of incentives for civil servants in Ukraine, and ways to solve them are proposed. Among the main proposals are: legislative definition of the concept of "incentive", the development of clear evaluation criteria for the application of incentives, the regulation of general principles of the incentive procedure, as well as the establishing of the civil servant's right to incentives. The implementation of these proposals will contribute to the formation of an effective, transparent, and fair incentive mechanism, increasing the professionalism of civil servants, and strengthening public trust in the civil service.

Key words: civil service, incentives, incentive measures.

Постановка проблеми. Одним із напрямків Стратегії реформування державного управління в Україні на 2022–2025 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р., виступає професійна публічна служба та управління персоналом. Цей напрям має на меті продовження розбудови професійної, доброчесної, політично нейтральної державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, діяльність якої спрямована на захист інтересів громадян. У вказаному акті зазначається, що, хоча Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. відповідає Європейським принципам та спрямований на вирішення основних питань державної служби, проте окремі його положення потребують суттєвого удосконалення [1]. Успішна реалізація зазначеного напряму Стратегії неможлива без належного правового забезпечення дієвої системи заохочення державних службовців. Саме тому питання удосконалення правового регулювання заохочення набуває особливої актуальності в контексті реформування вітчизняного державного управління.

Стан дослідження. Проблемам правового регулювання заохочення державних службовців в Україні присвячені праці таких вітчизняних науковців, як Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла-Тіунова, С.В. Ківалов, Т.О. Коломєць, Д.А. Козачук, А.О. Колдашов, О.В. Кузьменко, Н.П. Матюхіна, О.М. Стець, О.Г. Стрельченко, С.А. Федчишин та інші. Втім проблематика, якій приділяли увагу вчені, досі залишається невирішеною, а тому потребує актуалізації та подальшого дослідження з урахуванням нових реалій державної служби.

Метою дослідження є аналіз деяких проблем правового регулювання заохочення державних службовців в Україні та визначення шляхів їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Правовим засадам заохочення державних службовців в Україні присвячена ст. 53 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. Так, вона закріплює, що за бездоганну та ефективну державну службу, за особливі заслуги до державних службовців застосовують такі види заохочень:

1) оголошення подяки; 2) нагородження грамотою, почесною грамотою, іншими відомчими відзнаками державного органу; 3) дострокове присвоєння рангу в порядку, визначеному цим Законом; 4) представлення до нагородження урядовими відзнаками та відзначення урядовою нагородою (вітальний лист, подяка, почесна грамота); 5) представлення до відзначення державними нагородами.

Окрім цього, закріплено, що заохочення до державних службовців, які займають посади категорій "Б" і "В", застосовуються керівником державної служби, а щодо державних службовців, які займають посади категорії "А", – суб'єктом призначення. Заохочення не застосовуються до державного службовця протягом строку застосування до нього дисциплінарного стягнення [2].

Проте, на жаль, передбачені законодавством форми заохочення часто залишаються декларативними через відсутність належних процедур та критеріїв для їх застосування, а також через низку інших проблем, дослідженню та шляхам вирішення яких присвячена ця стаття.

Таким чином, у ЗУ «Про державну службу» визначено види заохочення, підстави та суб'єктів їх застосування. Проте законодавець не закріплює поняття «заохочення», що має наслідком розмаїття та часто суперечності його тлумачення. Доктринальні джерела пропонують низку різних підходів до визначення поняття «заохочення». Так, наприклад, О.О. Барабаш зазначає, що заохочення як засіб правового впливу полягає у стимулюванні певної поведінки особи під дією мотиву, що виникає внаслідок взаємодії потреб та інтересів цієї особи з передбаченими у нормативно-правових приписах конкретними моральними та/або матеріальними благами (із заходами правового заохочення), які вона потенційно може отримати [3, с. 17]. Інший підхід пропонує Д.В. Вороний, який визначає заохочення в державній службі як один із видів правового стимулювання діяльності державного службовця, пов'язаний з публічним визнанням заслуг і виявленням громадських почесностей державним службовцем за успішне виконання ними посадових обов'язків і досягнуті результати на державній службі та засіб впливу, який через інтереси та свідомість спрямовує волю людей на здійснення корисних, з погляду суб'єкта управління, діянь [4, с. 165].

Автори Науково-практичного коментаря до Закону України «Про державну службу» наголошують, що термін «заохочення державних службовців» означає переважно моральну винагороду за сумлінну працю державних службовців, що проявляється у публічному визнанні бездоганної та ефективної державної служби або особливих заслуг державного службовця (за винятком дострокового присвоєння рангу, в порядку визначеному Законом, що впливає також на оплату праці) [5, с. 397]. О.В. Селецький пропонує визначати «заохочення державного службовця» як офіційно виражену в наказі (розпорядженні) керівника державної служби (суб'єкта призначення) позитивну оцінку результатів праці державного службовця у вигляді застосування встановлених у ЗУ «Про державну службу» заходів стимулювання з метою спонукання держслужбовця до усвідомленого сумлінного виконання своїх службово-трудова обов'язків [6, с. 74].

Відсутність єдиного розуміння цього поняття не лише ускладнює наукову дискусію, але й призводить до неоднозначного застосування відповідних норм на практиці. З огляду на наведене, доцільною та актуальною вважаємо позицію Т.О. Коломєць, яка у своєму дослідженні пропонує здійснити нормативне закріплення визначення заохочення у ЗУ «Про державну службу» або в ст. 53 Закону, яка безпосередньо присвячена заохоченню державних службовців, або в ст. 2 Закону, яка фіксує визначення термінів [7].

Відсутність нормативного визначення також зумовлює численні наукові дискусії стосовно розмежування заохочення, стимулювання та мотивації. Зокрема, на переконання М.О. Дей, мотивація – це система мотивів, яка визначає конкретні форми поведінки людини, а стимулювання – це процес використання конкретних стимулів у діяльності, один зі способів, за допомогою якого може реалізуватися мотивація трудової діяльності [8, с. 17]. Правники також відокремлюють поняття «стимулювання» від «заохочення», які співвідносяться як ціле й часткове.

Власний підхід до розуміння наведених понять пропонує А.О. Колдашов. На думку науковця, мотивація – це рушійна сила, поштовх до кінцевого результату, тобто до працевлаштування, виникнення трудових правовідносин, їх належного перебігу й отримання заробітної плати за виконану роботу, а також просування по службі. Натомість стимулювання – це метод спонукання працівників до більш якісного й ефективного виконання трудових функцій. Тоді як заохочення – це інструмент відзначення сумлінної праці державного службовця, високого результату діяльності та належного виконання посадових обов'язків, що має як превентивний, так і профілактичний вплив на службову дисципліну [9, с. 44].

Існування різних поглядів на співвідношення понять «мотивація», «стимулювання» та «заохочення» свідчить про складність та багатогранність досліджуваної проблематики. На нашу думку, важливо розрізняти ці поняття, оскільки кожне з них відіграє свою особливу роль у формуванні ефективної системи управління персоналом державної служби. Заохочення у цьому контексті, виступає як один із ключових інструментів стимулювання, спрямований на визнання та відзначення вже досягнутих результатів.

Ще однією проблемою правового регулювання заохочення державних службовців нині є використання в Законі України «Про державну службу» оціночних критеріїв для визначення підстав для застосування заохочень, такі як «бездоганна та ефективна державна служба», «особливі заслуги». Через відсутність подальшого роз'яснення змісту цих критеріїв суб'єкти застосування заохочення тлумачать їх на власний розсуд, що створює ризик порушення принципів прозорості, доброчесності та правової визначеності. Надмірний суб'єктивізм під час визначення наявності чи відсутності підстав для застосування заохочення має наслідком низький рівень довіри до державних органів та виникнення корупційних ризиків.

Досліджуючи проблематику заохочення державних службовців, науковці пропонували безліч авторських тлумачень цих критеріїв. Так, наприклад, автори Науково-практичного коментаря до Закону України «Про державну службу» пов'язують поняття «бездоганна і ефективна державна служба» з: 1) дотриманням у службовій діяльності вимог Закону України «Про державну службу» та інших нормативно-правових актів у сфері державної служби та виконання правил внутрішнього службового розпорядку; 2) виконанням обов'язків державного службовця щодо додержання службової дисципліни; 3) особистим позитивним внеском державного службовця в результати роботи державного органу, пов'язаним з показниками результативності, ефективності та якості його службової діяльності і проявленою професійною компетентністю [5, с. 397].

Л.Р. Біла-Тіунова тлумачить поняття «бездоганна державна служба» як діяльність, до якої немає зауважень з боку як безпосереднього керівника, так і керівника державної служби. Поняття «ефективна державна служба», на думку науковиці, безпосередньо впливає із принципу ефективності державної служби й означає результативне та раціональне (найоптимальніше) виконання державним службовцем посадових обов'язків. Щодо поняття «особливі заслуги» вчена зазначає, що його зміст тлумачиться через такі оціночні критерії, як: визначні трудові досягнення; видатні заслуги, особисті мужність і героїзм, передбачені Законом України «Про державні нагороди України» [10, с. 383].

Д.А. Козачук визначає «особливі заслуги» як діяльність або окремі вчинки (вчинки), які гідні загального визнання, високої оцінки, створюють взірць для наслідування і відрізняються вищим за звичайне виконанням своїх обов'язків [11, с. 15].

Таким чином, правова невизначеність, що виникає через відсутність чітких критеріїв та використання оціночних понять, створює ризики зловживань, корупції, надмірного суб'єктивізму під час вирішення питань застосування заохочення до державних службовців. Також це підриває особисту мотивацію державних службовців, оскільки вони не мають чіткого розуміння того, які саме досягнення будуть відзначені. Для мінімізації наведених ризиків вбачається доцільним надання офіційного

роз'яснення щодо змісту понять «бездоганна та ефективна державна служба» й «особливі заслуги».

Окрім використання оціночних понять, застосування заходів заохочення ускладнюється ще й іншим недоліком чинного законодавчого регулювання, на який звертає увагу А.О. Колдашов. Науковець справедливо зауважує, що у ЗУ «Про державну службу» не регламентовано заохочувальне провадження. Законодавець закріплює в ньому тільки вказівку на суб'єкта застосування заохочення та положення про те, що заохочення не застосовується до державного службовця протягом строку застосування до нього дисциплінарного стягнення [9, с. 54].

Безсумнівно, процедура застосування заохочення може відрізнятися у різних державних органах, з огляду на специфіку їх діяльності, особливості структури тощо. Неможливо та неефективно закріплювати на рівні закону спільну для всіх детальну процедуру, проте доцільно вбачається регламентація загальних засад застосування заохочення. Таку регламентацію слід провадити беручи до уваги напрацювання вчених у відповідній галузі. Наприклад, авторів монографії «Заохочувальні адміністративні процедури», які вказують, що процедурний аспект заохочення висвітлює: а) повноваження органів щодо застосування заохочувального впливу; б) порядок представлення до заохочень; в) порядок розгляду заохочувальної справи компетентним органом [12, с. 17].

Включення відповідних положень для регулювання зазначених складових заохочувального провадження сприятиме формуванню чіткої, прозорої та передбачуваної процедури заохочення державних службовців. Встановлення єдиних підходів до оформлення відповідних ініціатив, розгляду пропозицій щодо заохочення, а також фіксації результатів ухвалення рішень сприятиме дотриманню принципів справедливості, неупередженості та рівності державних службовців перед законом. Враховуючи наведене, постає потреба у вдосконаленні чинного законодавства шляхом запровадження єдиних процедурних стандартів застосування заохочень, які б базувалися на науково обґрунтованих положеннях та відповідали сучасним потребам функціонування державної служби в Україні.

Інша проблема, яка виникає в даному контексті, стосується права державного службовця на заохочення. А.О. Іванов звертає увагу, що на сьогодні склалась ситуація, коли застосування заохочення повною мірою залежить від волі керівника, а самовіддана, сумлінна й високоєфективна праця ще не є запорукою того, що до державного службовця буде застосоване заохочення [13, с. 141]. У законодавстві про державну службу прямо не закріплено право державного службовця на заохочення, як і кореспондуючий цьому праву обов'язок керівника його застосувати до службовця, чия професійна діяльність відповідає крите-

ріям застосування заохочення. Науковець стверджує, що гарантованість застосування заохочення за особливі трудові здобутки і досягнення є важливою умовою належного стимулювання праці державних службовців та однією з засадничих ідей реформування і розвитку даного механізму [13, с. 140]. Ми погоджуємось з наведеною думкою та вважаємо, що закріплення на законодавчому рівні права державного службовця на заохочення за наявності визначених підстав є важливим елементом формування справедливої та ефективної системи заохочення. Це сприятиме підвищенню відповідальності керівників, а також формуванню у державних службовців розуміння того, що їхні досягнення будуть належним чином відзначені.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу сформулювати низку висновків щодо актуальних проблем правового регулювання заохочення державних службовців в Україні.

1. Відсутність нормативного визначення поняття «заохочення» у Законі України «Про державну службу» призводить до різночитань у його розумінні. Це ускладнює формування єдиного підходу до застосування заходів заохочення та може нівелювати їх стимулюючий ефект. У зв'язку з цим, існує потреба у законодавчому закріпленні чіткого визначення заохочення державних службовців, що сприятиме уніфікації правозастосовної практики.

2. Використання оціночних понять «бездоганна та ефективна державна служба» та «особливі заслуги» без їхньої конкретизації створює значний простір для суб'єктивного тлумачення. Це підвищує ризик зловживань, корупційних проявів та підриває довіру до процесу заохочення. Для забезпечення прозорості та правової визначеності необхідно розробити роз'яснення щодо змісту цих понять, а також критеріїв оцінки, які б враховували конкретні показники діяльності державного службовця.

3. Недостатня регламентація заохочувального провадження на рівні Закону України «Про державну службу» є суттєвим недоліком. Відсутність єдиних процедурних стандартів щодо ініціювання, розгляду та прийняття рішень про заохочення може призводити до хаотичності та необґрунтованості застосування відповідних заходів. Вбачається доцільним розроблення та законодавче закріплення загальних засад заохочувального провадження, що забезпечить його прозорість, справедливість та передбачуваність.

4. Відсутність прямого закріплення права державного службовця на заохочення, створює ситуацію, коли застосування заохочення значною мірою залежить від розсуду керівника. Це знижує потенціал заохочень та не сприяє формуванню відчуття справедливості серед державних службовців. Закріплення права державного службовця на заохочення за наявності відповідних підстав та кореспондуючого обов'язку керівника є важливим кроком у підвищенні ефективності механізму заохочення.

ЛІТЕРАТУРА

- Деякі питання реформування державного управління України : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 21.07.2021 № 831-р : станом на 23 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-r#Text> (дата звернення: 21.04.2025).
- Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 21.04.2025).
- Барабаш О. О. Принципи застосування заохочення як засобу правового впливу: загальна характеристика. *Форум права*. № 3. 2012. С. 17–22.
- Воротний Д. В. Заходи адміністративного заохочення в державній службі: поняття, види. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2013. № 3. С. 160–165.
- Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» / ред. кол. : К. О. Ващенко, І. Б. Коліушко, В. П. Тимошук, В. А. Дерещ. Київ : ФОП Москаленко О.М., 2017. 796 с.
- Селецький О. В. Теоретико-правовий аналіз заходів заохочення державних службовців. *Правові горизонти*. 2020. № 21. С. 71–75.
- Коломоєць Т. О. Особливості регламентації заохочення державних службовців у чинному Законі України «Про державну службу». *Право України*. 2016. Вип. 9. С. 52–62.
- Дей М. О. Правове регулювання засобів стимулювання праці в умовах ринкової економіки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2005. 204 с.
- Колдашов А. О. Заохочення державних службовців в системі трудо-правових методів забезпечення службової дисципліни : дис. ... д-ра філософії в галузі права. Харків, 2023. 181 с.
- Біла-Тіунова Л. Р. Державна служба України. Загальна частина : навчальний посібник. Одеса, 2020. 511 с.
- Козачук Д. А. Заохочувальні адміністративні процедури : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2010. 18 с.
- Заохочувальні адміністративні процедури : монографія / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова, Д. А. Козачук. Одеса : Фенікс. 2011. 166 с.
- Іванов А. О. Актуальні питання стимулювання праці державних службовців. *Право і безпека*. 2021. Т. 82, № 3. С. 136–143. URL: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.15>.

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.534

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/70>

СУЧАСНІ ІНСТРУМЕНТИ І ЗАСОБИ КОМЕРЦІЙНОГО ШПИГУНСТВА ТА ЇХ НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ В КОРПОРАТИВНОМУ СЕКТОРІ

MODERN TOOLS AND MEANS OF COMMERCIAL ESPIONAGE AND THEIR NEUTRALISATION IN THE CORPORATE SECTOR

Аркуша Л.І., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності

Національний університет «Одеська юридична академія»

Хижняк Є.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності

Національний університет «Одеська юридична академія»

Чернов О.В., д.філос.,
доцент кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності

Національний університет «Одеська юридична академія»

У сучасних умовах стрімкої цифровізації бізнес-процесів, зростання конкуренції та глобалізації ринків, проблема комерційного шпигунства набуває особливої актуальності. Комерційне шпигунство – це цілеспрямована діяльність, що має на меті незаконне здобуття конфіденційної або комерційної інформації, яка становить цінність для конкурентів або третіх осіб. У корпоративному середовищі витік такої інформації може призвести до серйозних фінансових збитків, втрати ринкових позицій, репутаційних ризиків, а також поставити під загрозу економічну безпеку окремих підприємств і цілих галузей.

У статті досліджуються сучасні інструменти та технології, які активно використовуються для здійснення комерційного шпигунства. Зокрема, розглянуто використання шкідливого програмного забезпечення (spyware, keyloggers, backdoors), соціальної інженерії, фішингу, атак через вразливості програмного забезпечення та апаратних засобів, а також застосування засобів стеження, таких як приховані камери, аудіозаписувальні пристрої, пристрої для перехоплення трафіку тощо. Особливу увагу приділяється використанню штучного інтелекту та аналітики великих даних для збору, аналізу та використання чутливої інформації у конкурентній боротьбі.

Значну увагу автори приділяють також методам нейтралізації та протидії комерційному шпигунству в корпоративному секторі. Розглянуто організаційно-технічні заходи, серед яких ключове місце займають системи кібербезпеки, шифрування даних, багаторівнева автентифікація, аудит інформаційної безпеки, політика доступу до критичної інформації, а також внутрішній комплаєнс та регулярне навчання персоналу. Підкреслено, що ефективна протидія потребує не лише технічних рішень, а й чітко регламентованих внутрішніх процедур та підвищення загального рівня інформаційної гігієни в організаціях.

У контексті правового регулювання відзначено, що законодавча база в Україні лише частково охоплює сферу протидії комерційному шпигунству, зокрема через недостатню конкретизацію термінології, відсутність спеціалізованих норм щодо відповідальності за такі діяння та низький рівень правозастосування. Проаналізовано досвід деяких іноземних держав, де створено комплексні системи правового захисту комерційної інформації та передбачено кримінальну відповідальність за її незаконне здобуття, використання чи розголошення.

У статті наголошується на необхідності комплексного підходу до захисту корпоративної інформації, що поєднує правові, технічні та управлінські інструменти. Висловлюється теза про доцільність удосконалення вітчизняного законодавства у сфері охорони комерційної таємниці, посилення співпраці з правоохоронними органами та запровадження сучасних стандартів інформаційної безпеки на рівні підприємств.

Ключові слова: комерційне шпигунство, корпоративна безпека, конфіденційна інформація, кіберзагрози, соціальна інженерія, комплаєнс, інформаційна безпека, протидія шпигунству, правове регулювання, комерційна таємниця.

In today's environment of rapid digitalisation of business processes, increasing competition and globalisation of markets, the problem of commercial espionage is becoming particularly relevant. Commercial espionage is a targeted activity aimed at illegally obtaining confidential or commercial information that is valuable to competitors or third parties. In the corporate environment, the leakage of such information can lead to serious financial losses, loss of market position, reputational risks, and threaten the economic security of individual companies and entire industries.

The article examines modern tools and technologies that are actively used for commercial espionage. In particular, the article examines the use of malware (spyware, keyloggers, backdoors), social engineering, phishing, attacks through software and hardware vulnerabilities, as well as the use of surveillance tools such as hidden cameras, audio recording devices, traffic interception devices, etc. Particular attention is paid to the use of artificial intelligence and big data analytics to collect, analyse and use sensitive information in the competitive struggle.

The authors also pay considerable attention to methods of neutralising and countering commercial espionage in the corporate sector. Organisational and technical measures are considered, among which cybersecurity systems, data encryption, multi-level authentication, information security audit, critical information access policy, as well as internal compliance and regular staff training are key. It is emphasised that effective counteraction requires not only technical solutions, but also clearly regulated internal procedures and an increase in the overall level of information hygiene in organisations.

In the context of legal regulation, it is noted that the legislative framework in Ukraine only partially covers the area of countering commercial espionage, in particular, due to insufficient specification of terminology, lack of specialised rules on liability for such acts and low level of law enforcement. The author analyses the experience of some foreign countries with comprehensive systems of legal protection of commercial information and criminal liability for its unlawful acquisition, use or disclosure.

The article emphasises the need for an integrated approach to the protection of corporate information, which combines legal, technical and managerial tools. The author suggests that it is expedient to improve domestic legislation in the field of trade secret protection, strengthen cooperation with law enforcement agencies and introduce modern information security standards at the enterprise level.

Key words: commercial espionage, corporate security, confidential information, cyber threats, social engineering, compliance, information security, counter-espionage, legal regulation, trade secrets.

Комерційне шпигунство в Україні розглядається як один із проявів економічного шпигунства, що має вже вужчу спеціалізацію, зосереджену на здобутті конфіденційної або стратегічно важливої інформації про одного або кількох безпосередніх конкурентів шляхом застосування нелегітимних, часто протиправних засобів. На відміну від економічного шпигунства, яке здебільшого асоціюється з діяльністю державних структур, зокрема розвідувальних органів іноземних країн, комерційне шпигунство зазвичай здійснюється приватними особами, суб'єктами господарювання, а також окремими компаніями або юридичними/фізичними особами, зацікавленими в отриманні переваг на ринку.

Комерційне шпигунство переслідує дві основні цілі. По-перше, це збір інформації про діяльність конкурентів, зокрема стратегії розвитку, бізнес-плани, технологічні інновації, фінансову звітність, логістику, клієнтську базу, маркетингові стратегії тощо. По-друге, це досягнення конкурентної переваги шляхом дискредитації, витіснення або усунення конкурента з ринку, використовуючи здобуту інформацію в корисливих цілях.

У науковій літературі комерційне шпигунство класифікується як одна з форм недобросовісної конкуренції. Йдеться про незаконну діяльність, спрямовану на здобуття, використання або розголошення інформації, яка має економічну або комерційну цінність, зазвичай захищену режимом комерційної таємниці. Ключовим елементом цього явища є саме його незаконність, тобто порушення норм права під час здобуття інформації, яка не призначена для відкритого доступу.

Історично комерційне шпигунство має витоки у військовій та політичній розвідці, однак із розвитком глобального бізнесу ця діяльність трансформувалася в окремий напрям – бізнес-шпигунство. У відповідь на це в країнах з розвиненою ринковою економікою виник легітимний інструмент аналізу ринку – конкурентна розвідка. Її мета – систематичний збір, обробка та аналіз публічно доступної або добровільно переданої інформації про конкурентів, партнерів, ринкові тренди та інші чинники бізнес-середовища з метою прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Важливо підкреслити, що конкурентна розвідка діє виключно в межах чинного законодавства та етичних норм ведення бізнесу.

Основна відмінність між конкурентною розвідкою та комерційним шпигунством полягає в методах отримання інформації. Якщо конкурентна розвідка базується на відкритих джерелах та правових засобах доступу до інформації, то комерційне шпигунство вдається до прихованих, неправомірних або кримінально караних способів. Серед найбільш поширених методів комерційного шпигунства варто виділити: незаконне проникнення до інформаційних систем конкурента, використання шкідливого програмного забезпечення, приховане прослуховування телефонних розмов або встановлення засобів відеоспостереження, шантаж працівників з метою отримання відомостей, підкуп або вербування співробітників конкурентних фірм, викрадення носіїв інформації тощо.

Сучасні методи, що використовуються для здійснення комерційного шпигунства як у країнах Європи, так і в Україні, умовно поділяються на дві основні категорії: розвідувальні методи та технічні засоби збору інформації. Розвідувальні методи, по суті, становлять основу будь-якої шпигунської діяльності, незалежно від сфери її застосування. Найпоширенішими з них є рекрутинг (вербування) осіб, які мають доступ до комерційно значущої інформації, та залучення третіх осіб – агентів, які впроваджуються до структури підприємства-конкурента.

Варто зазначити, що практично в кожній великій компанії працюють фахівці, котрі мають доступ до внутрішніх баз даних, стратегічних документів і технологічної інформації. Такі особи, особливо якщо вони незадово-

лені умовами праці або перебувають під фінансовим чи іншим тиском, можуть стати об'єктами рекрутингу з боку суб'єктів комерційного шпигунства. При цьому використання зовнішніх агентів часто вважається безпечнішим способом ведення шпигунської діяльності, оскільки зменшує ризик викриття замовника та забезпечує більшу лояльність і контрольованість виконавця.

Щодо технічних методів комерційного шпигунства, які є особливо актуальними для українських реалій, то вони охоплюють широкий спектр засобів прихованого збору інформації. Законодавство України частково регулює виробництво, обіг і використання таких пристроїв, однак у практиці їх застосування залишаються суттєві прогалини в контролі та правозастосуванні. Серед найбільш уживаних технічних засобів – пристрої для аудіозапису: мікрофони, електронні стетоскопи, радіомікрофони, лазерні мікрофони, магнітофони тощо. Ці пристрої дозволяють здійснювати приховане перехоплення розмов у приміщеннях, автомобілях або на робочих місцях.

Сучасне комерційне шпигунство є складним, багатогранним явищем, що активно використовує найновіші інформаційні технології, психолого-комунікативні методи та інструменти кіберзлочинності для досягнення своїх цілей. Основна мета зловмисників – здобуття стратегічно важливої інформації про діяльність компаній, новітні розробки, комерційні плани, бази клієнтів, фінансові показники тощо. З огляду на це, комерційне шпигунство дедалі частіше здійснюється не через традиційні форми стеження, а через складні цифрові атаки та технологічні маніпуляції, які складно виявити без спеціалізованих знань і засобів кіберзахисту.

Одним із найбільш поширених інструментів сучасного комерційного шпигунства є шкідливе програмне забезпечення (malware). До нього належать spyware, keyloggers та backdoors. Spyware – це шпигунське програмне забезпечення, яке інстальється на комп'ютери або мобільні пристрої без згоди користувача. Таке програмне забезпечення виконує функції непомітного моніторингу, фіксуючи кожен крок користувача – від перегляду вебсторінок і введення паролів до копіювання вмісту електронної пошти та документів. Інформація передається на віддалені сервери зловмисників, що дозволяє їм отримувати повну картину внутрішньої діяльності компанії в режимі реального часу.

Keyloggers – це специфічний тип spyware, який фіксує натискання клавіш на клавіатурі. Такий інструмент дозволяє викрадачам отримувати точні логіни, паролі, коди доступу до внутрішніх систем, CRM, бухгалтерських програм або корпоративних акаунтів. Особливо небезпечними є апаратні keyloggers, які можуть бути вмонтовані у клавіатури або підключені до комп'ютера фізично, що практично унеможливорює їхнє виявлення без технічного обстеження.

Backdoors (бекдори) – ще один небезпечний інструмент шпигунства, який дозволяє обійти стандартні механізми автентифікації і отримати повний доступ до системи. Бекдори можуть бути навмисно закладені в програмне забезпечення ще на етапі його розробки, або створені в результаті злому інформаційної інфраструктури. Вони забезпечують прихований контроль над мережевими ресурсами, базами даних, поштовими серверами, файлами та іншими критично важливими елементами інформаційної системи підприємства.

Окрему загрозу становить використання методів соціальної інженерії, які ґрунтуються не на технологіях, а на маніпуляції людською психологією. Зловмисники, видаючи себе за співробітників компанії, представників технічної підтримки, постачальників або навіть керівництво, здійснюють телефонні дзвінки, надсилають електронні листи або вступають у прямий контакт з працівниками компанії. Їхня мета – змусити людину добровільно розкрити паролі, надіслати конфіденційні файли або здій-

снити дії, які відкриють доступ до інформаційної інфраструктури. Часто жертви навіть не усвідомлюють, що стали джерелом витоку важливої інформації.

Серед методів, які базуються на соціальній інженерії, особливу небезпеку становить фішинг – надсилання підроблених електронних повідомлень із посиланнями на фальшиві сайти, що імітують реальні корпоративні ресурси або платформи для входу до внутрішніх систем. Користувач вводить на такому сайті свій логін і пароль, після чого ці дані миттєво потрапляють до злоумисників. Різновиди фішингу включають spear phishing – цілеспрямовані атаки на конкретних осіб, зазвичай – представників бухгалтерії або IT-відділу, whaling – атаки на керівництво компаній, smishing – фішинг через SMS, та vishing – голосові дзвінки з метою маніпуляції.

Не менш небезпечним є використання вразливостей програмного забезпечення, особливо так званих «нульових днів» (zero-day vulnerabilities), які ще не були виявлені або не усунуті розробниками. Через такі вразливості хакери можуть проникнути до корпоративної мережі, викрасти файли, змінити дані або впровадити додаткові шкідливі програми. Атаки часто здійснюються через неправильно налаштовані сервери, застаріле або неоновлене програмне забезпечення, а також через популярні веб-застосунки, які містять вразливості типу SQL-ін'єкцій, міжсайтових скриптів (XSS) або підробки міжсайтових запитів (CSRF).

У сучасних умовах значну роль відіграє також фізичне впровадження шпигунських пристроїв до апаратного середовища компаній. Це можуть бути апаратні keyloggers, мініатюрні відеокамери, стетоскопи для перехоплення звуку через стіни, GPS-трекери, закладені в обладнання, або навіть модифіковані флеш-накопичувачі, які запускають шкідливі скрипти одразу після підключення до комп'ютера. Злочинці можуть впровадити такі пристрої через постачальників, ремонтників, кур'єрів або під виглядом звичайних офісних приладів.

Зі зростанням популярності хмарних технологій та віддаленої роботи також зросли ризики, пов'язані з неправильним налаштуванням хмарних сервісів. У багатьох випадках конфіденційні файли залишаються доступними без автентифікації або з використанням надто слабких паролів. Особливо вразливими є хмарні сховища типу Amazon S3, Google Drive, Dropbox, API, що використовуються у мобільних застосунках, а також IoT-пристрої, які підключені до корпоративної мережі (наприклад, розумні принтери, IP-камери, системи доступу та датчики). Через ці слабкі місця злоумисники можуть не лише перехопити трафік, а й отримати доступ до систем управління безпекою або логістикою компанії.

Таким чином, сучасне комерційне шпигунство використовує поєднання технічних, програмних, організаційних та психологічних методів для досягнення своїх цілей. Протидія таким загрозам потребує комплексного підходу, що включає не лише використання сучасних систем інформаційної безпеки, а й постійне навчання персоналу, аудит внутрішніх процедур, впровадження політик управління ризиками та створення систем моніторингу підозрілої активності на всіх рівнях функціонування компанії.

Згідно з позицією низки українських дослідників, одним із найрозповсюдженіших способів незаконного отримання інформації в Україні залишається негласне підключення до телефонних ліній. Такий метод популярний через відносну простоту реалізації, доступність необхідного обладнання та низьку вартість. У той же час використання засобів відеоспостереження, хоча й менш поширене, також має місце, особливо в контексті стеження за ключовими особами підприємства.

Комерційне шпигунство включає також непрямі засоби здобуття інформації, такі як дезінформація, шантаж співробітників, підкуп, зловживання службовим становищем, а також використання окремих представників

правоохоронних або контролюючих органів для доступу до конфіденційної інформації під прикриттям перевірок, розслідувань чи іншої офіційної діяльності.

Як показують дослідження, зокрема праця Якубівської Ю.Є., вплив комерційного шпигунства на сферу інтелектуальної власності в Україні проявляється у двох основних напрямках:

1. Незаконне отримання знань, ноу-хау та інформації, що становить об'єкти інтелектуальної власності – таких як виробничі технології, унікальні рецептури, формули, методи обробки, алгоритми та технічні розробки.

2. Здобуття матеріальних прав на результати чужої інтелектуальної діяльності, включаючи бази даних клієнтів, інформацію про ціноутворення, продажі, маркетингову політику, внутрішні звіти про дослідження та розробки, плани стратегічного розвитку, зміни у виробничих процесах тощо [1].

У межах цього процесу можуть мати місце такі протиправні дії, як крадіжка комерційної таємниці, технічне стеження, підкуп посадових осіб, шантаж та інші злочини, спрямовані на доступ до критично важливої для бізнесу інформації.

При цьому суб'єктами комерційного шпигунства в Україні виступають не лише окремі підприємства чи приватні особи, але й державні установи або посадові особи, які можуть зловживати службовим становищем для маніпуляцій у сфері, наприклад, державних закупівель, отримуючи конфіденційні дані про умови тендерів і передаючи їх обраним учасникам для формування вигідніших пропозицій та штучного зниження конкуренції.

У сучасних умовах успішне здійснення розвідувальної діяльності у сфері бізнесу значною мірою ґрунтується на ефективному функціонуванні конкурентної розвідки. Своєчасне отримання достовірної, перевіреної та аналітично обробленої інформації про дії, наміри, стан справ і стратегії конкурентів стає ключовим чинником, що визначає здатність компанії адаптуватися до змін, захищати власні ринкові позиції та приймати стратегічно обґрунтовані управлінські рішення. Проте межа між легітимними методами збору та аналізу відкритої інформації і діями, що вже мають ознаки комерційного шпигунства, часто є настільки розмитою, що на практиці відокремити одне від іншого буває вкрай складно. Особливо це стосується ситуацій, коли підприємства використовують методи, які формально не заборонені законом, але по суті спрямовані на отримання інформації необхідними, маніпулятивними або прихованими способами.

Комерційне шпигунство, на відміну від конкурентної розвідки, передбачає протиправне втручання в діяльність іншого суб'єкта господарювання з метою заволодіння конфіденційними даними. Йдеться про викрадення ноу-хау, технологічних розробок, ділових планів, списків клієнтів, схем цінової політики, персональних даних працівників тощо, які можуть бути використані для недобросовісної конкуренції, шантажу, підризу ділової репутації або створення штучних переваг на ринку. Подібна діяльність суперечить принципам етичного ведення бізнесу і прямо порушує норми чинного законодавства.

Натомість конкурентна розвідка базується на відкритих і дозволених законом джерелах інформації. Її основна мета – вивчити діяльність конкурентів у легальний спосіб для того, щоб своєчасно виявити потенційні загрози, оцінити ринкові тенденції та визначити стратегічні переваги, які можна використати для зміцнення позицій власного бізнесу. Практично це зводиться до аналізу того, як функціонують конкуруючі компанії: які обсяги продажів вони демонструють, як реалізують маркетингові стратегії, які нововведення впроваджують, як знижують собівартість продукції, які напрями розвитку обирають.

Методи конкурентної розвідки, залежно від характеру джерел, умов збору інформації та рівня ризику, поділя-

ються на два основні типи: «кабінетний» і «польовий». «Кабінетний» метод полягає у зборі та аналізі даних із загальнодоступних джерел. Це можуть бути аналітичні звіти державних органів, економічна статистика, галузеві огляди, публікації у засобах масової інформації, експертні прогнози, річні звіти компаній-конкурентів, інформація з офіційних сайтів, біржових новин тощо. Завдяки цифровим інструментам і спеціалізованим базам даних аналітики можуть з мінімальними витратами отримувати значні обсяги актуальної інформації для подальшої обробки і використання в стратегічному плануванні.

«Польовий» метод, на відміну від кабінетного, передбачає безпосереднє взаємодію з конкурентним середовищем. Наприклад, підприємство може здійснити замовлення продукції конкурента, щоб оцінити якість товару, рівень сервісу, швидкість і вартість доставки. Такий підхід дозволяє виявити як сильні, так і слабкі сторони діяльності суперника, після чого внести відповідні корективи у власні бізнес-процеси чи сформулювати привабливі пропозиції для переманювання клієнтів.

Ще один поширений спосіб – маскуваність під звичайного покупця. Представник компанії під виглядом клієнта відвідує магазин чи офіс конкурента, щоб особисто оцінити якість обслуговування, асортимент продукції, цінову політику, атмосферу в точці продажу. У разі потреби додаткової інформації, зокрема про менеджмент, можна інсценувати конфліктну ситуацію чи скаргу, щоб отримати доступ до вищого керівництва або відповідальних осіб компанії.

Також досить ефективним є метод маскуваності претендента на роботу. Подаючи документи для участі в конкурсі на вакантну посаду, представник компанії-конкурента може отримати уявлення про внутрішню організацію праці, систему мотивації персоналу, рівень заробітних плат, специфіку корпоративної культури, технологічні аспекти бізнесу. Ця інформація особливо цінна в умовах кадрової конкуренції або за наявності потреби у формуванні нових команд.

Конкурентна розвідка виконує два ключові завдання. По-перше, вона має забезпечити оперативне виявлення зовнішніх загроз, можливостей, змін у ринковому середовищі та передавати сигнали керівництву ще до того, як ситуація стане очевидною для інших учасників ринку. Завчасність отримання таких повідомлень дозволяє компанії діяти проактивно – адаптувати стратегії, мінімізувати ризики або, навпаки, скористатися можливостями, які ще не усвідомлені конкурентами. По-друге, розвідка повинна забезпечувати керівництву компанії об'єктивну, актуальну та всебічну інформацією про реальний стан справ на підприємстві у контексті загальної ринкової ситуації. Незалежно від того, наскільки позитивною чи критичною є ця інформація, вона має бути правдивою, адже тільки за таких умов можливе прийняття ефективних рішень, спрямованих на розвиток і довгострокову стабільність компанії [2].

Методи, характерні для комерційного шпигунства, умовно поділяються на дві основні категорії: агентурні та технічні.

Агентурні методи є ключовими в системі будь-якого шпигунства, оскільки передбачають безпосередню участь людини в процесі отримання конфіденційної інформації. Здебільшого реалізація цього підходу здійснюється двома основними шляхами:

1. Впровадження власного агента до структури підприємства-конкурента.

2. Вербування вже наявного співробітника цієї структури.

Кожен із цих способів має свої специфічні переваги. Впроваджений агент, який поступово здобуває довіру в колективі, з часом може отримати доступ до критично важливої інформації, особливо якщо він наближається

до вищої управлінської ланки. У свою чергу, вербування передбачає залучення особи, яка вже займає певну посаду в компанії. Особливо ефективним є вербування так званих «других» або «третіх» осіб – керівників середньої ланки чи досвідчених фахівців, які мають глибокі знання про діяльність підприємства та можуть діяти автономно, реалізуючи власні цілі.

У разі успішного вербування можливе перенаправлення прибуткових контрактів на користь сторони, яка організувала шпигунську діяльність. Якщо мета промислового шпигунства полягає не лише в здобутті інформації, а й у підриві діяльності конкурента (наприклад, через дискредитацію чи банкрутство), то впровадження агента вважається більш ефективним інструментом. Це зумовлено тим, що до «своєї» людини в колективі, як правило, формується більший рівень довіри.

Об'єктами агентурного впливу можуть бути не лише керівники чи аналітики, а й співробітники нижчої ланки – обслуговуючий або технічний персонал. Саме такі працівники часто мають змогу непомітно встановити технічні засоби стеження – мікрофони, пристрої для зчитування даних, системи аудіоконтролю («жучки», «комарі» тощо). Установка таких пристроїв зазвичай триває від кількох секунд до кількох хвилин, що робить цей процес практично невлесним для оточення [3].

Технічні методи корпоративного шпигунства ґрунтуються на використанні спеціалізованих технічних засобів, виробництва, обігу та застосування яких регулюється національним законодавством.

З метою перехоплення та реєстрації акустичної інформації (зокрема розмов і звукових сигналів), зловмисники користуються широким спектром пристроїв: електронними стетоскопами, високочутливими мікрофонами, лазерними мікрофонами, радіопередавачами (так званими «радіозакладками»), апаратами для магнітного або цифрового запису тощо.

Одним із найрозповсюдженіших способів отримання інформації є непомітне впровадження передавальних пристроїв у робочі або службові приміщення. Часто такі пристрої замасковані під побутові предмети або елементи інтер'єру. Вони можуть автономно працювати протягом кількох годин або днів – до повного розрядження джерела живлення. Для тривалішого використання шпигунських засобів іноді передбачено підключення до мережі електроживлення, що забезпечує їх безперервну роботу протягом тривалого часу й суттєво ускладнює їх виявлення.

Асортимент таких «жучків» на нелегальному ринку надзвичайно широкий: від дешевих, кустарно виготовлених пристроїв вартістю 10–20 доларів США, до професійних систем із вартістю 100–200 доларів і більше. Недорогі моделі нерідко використовуються для організації прослуховування відкритих територій – їх можна непомітно розмішувати в листі, траві чи інших природних укриттях, створюючи своєрідну «мережу спостереження». За умови співпраці з особами, обізнаними у сфері радіоелектроніки, ці пристрої можна вільно придбати, зокрема, на радіоринках.

За даними експертів, в Україні найпоширенішим технічним способом отримання конфіденційної інформації залишається приховане підключення до телефонних ліній. Такий метод залишається популярним через його технічну простоту та відносну дешевизну. Випадки прихованого відеоспостереження у корпоративному секторі – рідкі, але також мають місце.

Сучасні методи перехоплення телефонних переговорів варіюються від найпримітивніших (перехоплення сигналу радіотелефонів) до складних технічних рішень – наприклад, високочастотного нав'язування сигналу. У таких випадках телефонна лінія використовується не лише для передачі розмов, а й як канал для передавання інформації, зібраної, наприклад, акустичним «жучком», а також як

джерело енергоживлення для шпигунських пристроїв, що передають дані по радіоканалах.

Прослуховуючі пристрої, які встановлюють в офісах, класифікуються за типом живлення на автономні та стаціонарні. Автономні «жучки» зазвичай живляться від батарейок або акумуляторів, до яких підключені мікро-мікрофони та передавачі. Такі пристрої залишають у приміщенні непомітно – вони працюють, поки не розрядяться елемент живлення (зазвичай 7–10 діб).

Окрему категорію становить мобільне шпигунство – тобто використання мобільних телефонів як засобу негласного збору інформації. Цей напрям стрімко розвивається, як і засоби протидії йому. Згідно з даними продавців техніки безпеки, останніми роками значно зріс попит на пристрої для блокування сигналів мобільних телефонів.

Існують спеціальні зовнішні пристрої, які здатні активувати навіть вимкнений мобільний телефон (за умови, що з нього не виїнято акумулятор), перетворюючи його на мікрофон, що передає усі звуки в приміщенні, включно з приватними розмовами власника. Для протидії таким загрозам розроблено шумогенератори, які створюють перешкоди у відповідному радіочастотному діапазоні. Найпростіші з них коштують від 250–300 доларів США. Вітчизняні моделі, які мають складніший функціонал – зокрема, точно блокують синхронізаційні імпульси між телефоном і базовою станцією, залишаючись при цьому непомітними – можуть коштувати до 1200 доларів США [4].

Загроза комерційного шпигунства є однією з найбільших проблем для сучасних компаній, що прагнуть зберегти свою конкурентоспроможність і конфіденційну інформацію. З огляду на це, важливо розглянути можливі способи нейтралізації та протидії комерційному шпигунству, що включає не тільки технічні, але й організаційні, кадрові та правові заходи.

Одним із основних напрямів захисту є розробка організаційної структури, яка передбачає чітке регулювання обігу конфіденційної інформації. Для цього необхідно створити систему, що включає політики щодо доступу до важливих даних, визначення меж доступу для кожного співробітника залежно від їхніх обов'язків. Це дозволить мінімізувати ймовірність несанкціонованого доступу до інформації або її витоку через недбалість персоналу. Крім того, вкрай важливим є забезпечення чіткої фізичної безпеки корпоративних приміщень. Встановлення систем відеонагляду, контрольно-пропускних пунктів, а також періодичні інспекції допомагають запобігти несанкціонованому доступу в зони, де обробляються чутливі дані.

Важливою складовою є кадрова безпека. На етапі найму необхідно проводити ретельну перевірку кандидатів, зокрема перевірку їхнього професійного минулого та наявності можливих конфліктів інтересів. Також не слід нехтувати психологічним тестуванням співробітників для виявлення потенційних загроз. Для вже працюючих працівників необхідно регулярно проводити тренінги та інструктажі з питань інформаційної безпеки, підвищуючи їхню обізнаність щодо ризиків, пов'язаних із комерційним шпигунством.

Технічні заходи захисту відіграють важливу роль у протидії шпигунству. Встановлення спеціального обладнання для виявлення пристроїв для прослуховування та стеження (так званих «жучків»), відеокамер і мікрофонів є основним інструментом для захисту від технічного шпигунства. Використання спеціалізованих детекторів радіосигналів, спектроаналізаторів та шумових генераторів дозволяє своєчасно виявляти загрози. Крім того, для захисту від несанкціонованого запису розмов у офісах доцільно застосовувати технології екранізації приміщень або шумозаглушення.

Не менш важливим є захист інформації, що передається через цифрові канали. У цьому контексті важливо впровадити шифрування для всіх електронних комунікацій, що забезпечить захист від несанкціонованого доступу до електронної пошти та інших корпоративних систем. Також потрібно обмежити використання зовнішніх пристроїв для зберігання даних, таких як USB-флешки, а також встановити систему контролю доступу до комп'ютерних мереж і документів. Враховуючи зростаючу загрозу «мобільного шпигунства», слід вжити заходів для обмеження або блокування можливості прослуховування мобільних телефонів, наприклад, через використання генераторів шуму або радіоподавлення.

Для протидії цифровим загрозам, пов'язаним із витоком інформації через телефонні лінії, необхідно запровадити системи моніторингу і захисту, які дозволяють виявити несанкціоновані підключення до корпоративних телефонних мереж. Це дозволяє своєчасно реагувати на можливі спроби несанкціонованого доступу до конфіденційних переговорів і за допомогою сучасних технологій виявляти підслуховуючі пристрої.

Юридична складова є важливою складовою системи захисту від шпигунства. Кожна компанія повинна розробити внутрішні політики, що регулюють захист комерційної таємниці, підкріплені юридичними угодами, зокрема угодами про нерозголошення (NDA). У разі виявлення факту шпигунства або порушення інформаційної безпеки важливо мати чітко визначені кроки для реагування, що включають оперативне реагування служб безпеки, повідомлення правоохоронних органів і притягнення винних до відповідальності.

Постійний моніторинг і аудит усіх заходів безпеки також є важливими складовими ефективного захисту. Регулярні перевірки безпеки корпоративної інформаційної системи дозволяють виявити та усунути потенційні вразливості до того, як вони стануть об'єктом атаки.

Отже, ефективна протидія комерційному шпигунству вимагає системного підходу, що включає не тільки технічні, але й організаційні, кадрові та правові заходи. Важливо не лише запобігти технічним спробам витоку інформації, а й мінімізувати людські фактори, які можуть сприяти витоку через недбалість чи зловмисні дії співробітників. Комплексний захист включає розвиток корпоративної культури безпеки, чітку політику доступу до інформації, належне технічне забезпечення та активне використання правових інструментів для захисту від комерційного шпигунства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Якубівська Ю. Є. Вплив промислового шпигунства на сферу інтелектуальної власності. *Зовнішня торгівля: право та економіка. Науковий журнал*. No 3(43) / 2013. К.: УДУФМТ, 2013. С. 158–162.
2. Базилевич В., Ільїн В. Інтелектуальна власність: креативна метафізичного пошуку : монографія. К.: Знання, 2008. 687с. (Серія "Київському національному університету імені Тараса Шевченка 175 років").
3. Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю (аналіз складів злочинів) : дис... канд. юрид. наук. Х., 2014. 204 с.
4. Ткачук Т. Ю. Сучасні реалії та загрози інформації з обмеженим доступом на підприємстві. *Право України*. 2011. No 3. С. 243–252.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПЕРЕВІРКИ ТА ОЦІНКИ ДОКАЗІВ У ДИСЦИПЛІНАРНОМУ ПРОВАДЖЕННІ СТОСОВНО СУДДІВ

CERTAIN ASPECTS OF EVIDENCE VERIFICATION AND EVALUATION IN DISCIPLINARY PROCEEDINGS CONCERNING JUDGES

Бойко А.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального та кримінального процесуального права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена висвітленню окремих аспектів доказів та доказування у дисциплінарному провадженні стосовно суддів. Проаналізовано зміст деяких положень Закону України «Про Вищу раду правосуддя», які регламентують процес доказування та особливості застосування доказів у дисциплінарному провадженні. Інститут доказів та доказування є важливою складовою дисциплінарного провадження стосовно суддів, оскільки першочергово пов'язаний з встановленням наявності або відсутності обставин (фактів), які мають значення для притягнення чи відмови у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності. Зазначено, що закони, які регламентують застосування інституту дисциплінарної відповідальності суддів не визначають у належній мірі правового механізму доказування, який би забезпечував ефективність доказової діяльності, визначеність щодо засобів доказування, вимог щодо належності, допустимості та достовірності доказів тощо. Використовуючи підходи до доказів та доказування, що визначені у відповідних процесуальних законах, запропоновано під доказами у дисциплінарному провадженні стосовно суддів вважати будь-які фактичні дані, які отримані у спосіб не заборонений законом, на підставі яких дисциплінарний інспектор Вищої ради правосуддя або дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя (Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя або пленарний склад Вищої ради правосуддя) встановлює наявність або відсутність фактичних обставин, що мають значення для дисциплінарного провадження та підлягають доказуванню. Також визначено, що ознаками доказів є: 1) фактичні дані, тобто це не самі факти, а відомості про них; 2) не будь-які фактичні дані, а лише ті, які необхідно встановити у дисциплінарному провадженні стосовно суддів; 3) фактичні дані, що втілюються в певній формі (засобах доказування). Також запропоновано під доказуванням у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів розуміти послідовний процес, який має чітко визначені етапи і повинен здійснюватися у встановленому законом порядку та з дотриманням передбачених вимог, спрямований на встановлення наявності або відсутності фактичних обставин, що мають значення для дисциплінарного провадження та підлягають доказуванню. Обґрунтовано, що встановлення обставин (фактів), які пов'язані з прийняттям окремих процедурних рішень, що визначають рух дисциплінарного провадження (у переважній більшості вони встановлюються на стадії попередньої перевірки дисциплінарної скарги, вивчення матеріалів для встановлення ознак вчинення суддею дисциплінарного проступку, ухвалення рішення про залишення без розгляду та повернення дисциплінарної скарги, відмову у відкритті дисциплінарної справи або відкриття дисциплінарної справи) повинні встановлюватись доказами, перевірка та оцінка яких може здійснюватися за стандартом «мінімально достатнього рівня доказів» (стандарт «substantial evidence» у США), що є достатнім для ухвалення обґрунтованого рішення дисциплінарним інспектором Вищої ради правосуддя чи Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність суддів, дисциплінарне провадження стосовно суддів, доказ, доказування, джерела доказів, стандарти доказування.

This article explores specific aspects of evidence and the process of proving in disciplinary proceedings concerning judges. It analyzes selected provisions of the Law of Ukraine "On the High Council of Justice," which regulate the evidentiary process and the peculiarities of evidence application in such proceedings. The institution of evidence and proving is a critical element of disciplinary proceedings, as it is primarily associated with establishing the presence or absence of facts relevant to holding a judge accountable or refusing to do so. The article highlights that the current legislation governing judicial disciplinary responsibility does not adequately define a legal mechanism for the evidentiary process that would ensure its effectiveness and provide clarity regarding means of proof, and requirements for their relevance, admissibility, and reliability.

Drawing on the approaches to evidence and proving outlined in relevant procedural laws, the article proposes that in disciplinary proceedings concerning judges, "evidence" should be understood as any factual data obtained by lawful means, on the basis of which a disciplinary inspector of the High Council of Justice or the disciplinary body of the Council (the Disciplinary Chamber or the plenary composition) establishes the presence or absence of factual circumstances subject to proving and significant to the case. The article further identifies the following essential features of evidence: (1) factual data, meaning not the facts themselves but information about them; (2) not all factual data, but only those necessary for establishing facts in disciplinary proceedings concerning judges; (3) factual data embodied in a certain form (means of proof).

It is also proposed that "proving" in disciplinary proceedings concerning judges should be understood as a consistent process with clearly defined stages, carried out in accordance with legally established procedures and requirements, and aimed at determining the presence or absence of factual circumstances relevant to the disciplinary case. The article argues that circumstances related to procedural decisions affecting the progress of disciplinary proceedings – mostly established at the preliminary review stage of a disciplinary complaint (e.g., reviewing materials for signs of misconduct, decisions to return complaints without consideration, or to open a case) – must be established through evidence, which should be verified and evaluated according to the standard of "substantial evidence," a threshold sufficient for reasoned decision-making by the disciplinary inspector or the Disciplinary Chamber of the High Council of Justice.

Key words: judicial disciplinary responsibility, disciplinary proceedings concerning judges, evidence, proving, sources of evidence, evidentiary standards.

Постановка проблеми. Незалежність судової влади є однією з базових ознак демократичної держави та її фундаментальною цінністю, яка забезпечує утвердження принципів верховенства права і є гарантією дотримання прав людини та основоположних свобод.

Незалежність судової влади спрямована на забезпечення здійснення якісного та ефективного правосуддя судами, як носіями судової влади. Незалежність та недоторканність судді – це той особливий правовий режим, який покликаний створити необхідні умови, за яких суддя може здійснювати правосуддя об'єктивно та неупереджено у розумні строки.

Суддівська незалежність урівноважується високими професійними вимогами до суддів, які для суспільства є гарантією їх функціональної легітимності, тобто, здатності належно забезпечувати відправлення правосуддя.

Дотримання суддями високих професійних вимог – це певні гарантії і легітимні очікування суспільства, які забезпечуються, в тому числі, і інститутом дисциплінарної відповідальності суддів. Кожна особа у демократичній державі має право, у передбачений законом спосіб, відпреагувати на суддівське свавілля і порушення суддями стандартів доброчесності та професійної етики.

Тому національне законодавство має передбачати справедливу систему притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності і відповідно – якісне та ефективне дисциплінарне провадження стосовно суддів. Своєю чергою, якість та ефективність дисциплінарного провадження стосовно суддів багато в чому залежить від дотримання стандартів доказування.

Виклад основного матеріалу. Питання доказів та доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів характеризується певною специфікою, залежно від стадії дисциплінарного провадження та особливостей предмета доказування. Але до сьогодні, ці питання ще не були предметом комплексного наукового дослідження. Тільки в окремих наукових працях питання доказів та доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів частково висвітлювалося такими авторами як: Н. О. Антонюк [1], А. М. Бойко [2], А. М. Мірошніченко [3].

Метою цієї статті є визначення особливостей перевірки та оцінки доказів у дисциплінарному провадженні стосовно суддів на стадії попередньої перевірки дисциплінарної скарги, вивчення матеріалів для встановлення ознак вчинення суддею дисциплінарного проступку, ухвалення рішення про залишення без розгляду та повернення дисциплінарної скарги, відмову у відкритті дисциплінарної справи або відкриття дисциплінарної справи.

Притягнення судді до дисциплінарної відповідальності відповідно до Закону України «Про Вищу раду правосуддя» здійснюється Дисциплінарними палатами Вищої ради правосуддя (частина 2 статті 42) [4]. Однак, перш ніж дисциплінарний орган зможе розглянути дисциплінарну справу щодо вчинення суддею дисциплінарного проступку й ухвалити рішення про притягнення чи відмову у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності, необхідно вчинити певні дії з попередньої підготовки всіх матеріалів для розгляду дисциплінарної справи, а саме, встановити всі обставини, які необхідні для розгляду дисциплінарної справи по суті та зібрати відповідні докази, що мають значення для встановлення цих обставин.

Закони, що регламентують застосування інституту дисциплінарної відповідальності суддів не визначають положень щодо поняття доказів та особливостей доказування у дисциплінарному провадженні стосовно суддів. Якщо ґрунтуватися на теорії доказів, то можна зробити висновок, що під доказами у дисциплінарному провадженні стосовно суддів можна вважати будь-які фактичні дані, які отримані у спосіб не заборонений законом, на підставі яких дисциплінарний інспектор Вищої ради правосуддя або дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя встановлює наявність або відсутність фактичних обставин, що мають значення для дисциплінарного провадження та підлягають доказуванню. Відповідно, ознаками доказів є: 1) фактичні дані, тобто це не самі факти, а відомості про них; 2) не будь-які фактичні дані, а лише ті, які необхідно встановити у дисциплінарному провадженні стосовно суддів; 3) фактичні дані, що втілюються в певній формі (засобах доказування). Засобами доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів можуть бути: 1) документи, речові та електронні докази; 2) письмове пояснення судді щодо суті скарги; 3) пояснення судді, скаржника, їх представників, свідків та інших осіб, які були викликані або запрошені взяти участь у засіданні дисциплінарного органу.

Оскільки закон безпосередньо не визначає засобів доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів, то цей перелік не є вичерпний і джерелом інформації про фактичні обставини, що мають значення для дисциплінарного провадження стосовно суддів можуть бути і інші засоби доказування, для прикладу: висновки або пояснення експертів, консультації або роз'яснення спеціалістів тощо. Адже, доказом є сам зміст письмового чи усного пояснення судді, пояснень інших учасників дис-

циплінарного провадження, документів (включаючи копії судових справ), висновків та пояснень експертів, пояснень та консультацій спеціалістів тощо, тобто інформація про обставини, що міститься у них і має значення для розгляду дисциплінарної скарги та вирішення дисциплінарної справи по суті. Найчастіше засобами доказування у дисциплінарних справах стосовно судді є документи (копії судових справ, довідки про навантаження судді та середнє навантаження суддів у суді, характеристика на суддю, довідка про відпустки судді, лікарняні тощо) та пояснення як самого судді, так і інших учасників дисциплінарного провадження.

Закон не визначає загальних вимог до доказів у дисциплінарному провадженні стосовно суддів, але закріплює вимоги до тих доказів, на які посиляється дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя для встановлення підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Зокрема, докази, які підтверджують винуватість судді у вчиненні дисциплінарного проступку мають бути чіткими та переконливими (ч. 16 статті 49 Закону України «Про вищу раду правосуддя») [4].

Дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя, а в окремих випадках і дисциплінарний інспектор Вищої ради правосуддя, для перевірки і оцінки доказів може використовувати також вимоги, що передбачені у відповідних процесуальних законах щодо встановлення належності, допустимості та достовірності доказів. Правда, необхідно зазначити, що перевірку і оцінку доказів щодо їх достовірності може здійснювати тільки дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя. При розгляді питання про наявність підстав для повернення дисциплінарної скарги не оцінюється достовірність відомостей про ознаки дисциплінарного проступку у поведінці судді, докази його вчинення (частина 3 статті 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя») [4].

Доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів – це послідовний процес, який має чітко визначені етапи та повинен здійснюватися у встановленому законом порядку з дотриманням передбачених вимог і спрямований на встановлення наявності або відсутності фактичних обставин, що мають значення для дисциплінарного провадження та підлягають доказуванню.

Питання доказів та доказування є важливим у дисциплінарному провадженні стосовно суддів, адже правильне визначення поняття доказів, розуміння, того, що належить до доказів, розмежування засобів доказування, дотримання певних правил та вимог у процесі доказування – сприятиме повному та всебічному розгляду дисциплінарної справи та ухваленню законного та обґрунтованого рішення у дисциплінарній справі.

Оскільки закон не визначає загального предмету доказування у дисциплінарному провадженні стосовно суддів, то доцільно це зробити виходячи з системного тлумачення закону. На нашу думку, до загального предмета доказування у дисциплінарному провадженні стосовно суддів можна віднести: 1) обставини, що мають значення для встановлення належності суб'єкта, який подав дисциплінарну скаргу; 2) обставини, що мають значення для ухвалення рішення про прийнятність дисциплінарної скарги для розгляду; 3) обставини, які зазначені у скарзі і які можуть свідчити про вчинення суддею дисциплінарного правопорушення (обставини, які з ймовірністю містять ознаки складу дисциплінарного проступку); 4) факти порушення суддею обов'язків судді, що містять ознаки відповідного дисциплінарного проступку та підтверджують винуватість судді у його вчиненні (обставини, що містять ознаки складу дисциплінарного проступку); 5) обставини, що мають значення для правильного вирішення дисциплінарної справи та призначення виду дисциплінарного стягнення (обставини, що пом'якшують та/або обтяжують відповідальність судді, а також обставини, що характеризують особу судді тощо).

Зазначені вище обставини (факти), що нами віднесені до загального предмета доказування і, які мають значення для дисциплінарного провадження стосовно суддів, умовно можна поділити на ті обставини (факти), встановлення яких пов'язано з прийняттям окремих процедурних рішень, що визначають рух дисциплінарного провадження, проте не пов'язані з вирішенням дисциплінарної справи по суті (прийняття дисциплінарної скарги до розгляду або залишення дисциплінарної справи без розгляду та повернення її скажнику, відкриття дисциплінарної справи або відмова у відкритті дисциплінарної справи, прийняття скарги на рішення дисциплінарної палати щодо притягнення судді до дисциплінарної відповідальності чи відмови у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності тощо) і обставини (факти), які мають значення для вирішення дисциплінарної справи по суті (встановлення винуватості судді у вчиненні дисциплінарного проступку і призначення відповідного виду дисциплінарного стягнення або відмова у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності тощо).

Щодо обставин (фактів), встановлення яких пов'язано з прийняттям окремих процедурних рішень, що визначають рух дисциплінарного провадження, то з'ясування цих обставин, які є об'єктивно необхідними для прийняття процедурного рішення дисциплінарним інспектором Вищої ради правосуддя або дисциплінарним органом Вищої ради правосуддя, має на меті спрямувати діяльність цих суб'єктів на перевірку та оцінку доказів у визначених законом межах, забезпечивши обґрунтованість таких процедурних рішень. Для прикладу, перевірка дисциплінарної скарги на її відповідність змістовним вимогам передбачає необхідність вчинення наступних дій: 1) перевірку правосуб'єктності скажника, а також відомостей про суддю; 2) перевірку зазначення у скарзі відомостей про наявність у поведінці судді ознак дисциплінарного проступку, який відповідно до частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» може бути підставою для дисциплінарної відповідальності судді; 3) перевірку наявності у скарзі фактичних даних (свідчень, доказів), що підтверджують зазначені скажником відомості про вчинення суддею дисциплінарного проступку [Див. 2]. Так, перевірка дисциплінарної скарги щодо відомостей про обставини, що можуть свідчити про наявність у поведінці судді ознак дисциплінарного проступку, який відповідно до частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» може бути підставою для дисциплінарної відповідальності судді, передбачає попередню оцінку цих обставин (фактів), щодо ймовірності того, що в поведінці судді вбачаються ознаки дисциплінарного правопорушення, щонайменше, ознаки об'єктивної сторони складу відповідного дисциплінарного проступку [Див. 2].

Перевірка дисциплінарної скарги на предмет фактичних даних (свідчень, доказів), що мають підтверджувати зазначені скажником відомості про вчинення суддею дисциплінарного проступку, полягає у перевірці їх наявності (наведення) та належності для підтвердження або спростування обставин (фактів), які зазначені у скарзі і можуть свідчити про вчинення суддею дисциплінарного проступку. На цьому етапі перевірки, зазначених у дисциплінарній скарзі доказів, не здійснюється оцінка їх достовірності. У частині третій статті 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» безпосередньо зазначено, що при розгляді питання про наявність підстав для повернення дисциплінарної скарги не оцінюються достовірність відомостей про ознаки дисциплінарного проступку у поведінці судді, докази його вчинення [4]. Необхідно зазначити, що підставою для повернення дисциплінарної скарги може бути відсутність тільки тих доказів, які скажник об'єктивно може надати до скарги або послатись на них, і без яких неможливо здійснювати подальшу

попередню перевірку дисциплінарної скарги та її розгляд Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя, адже основний тягар збирання та оцінки доказів для встановлення винуватості/невинуватості судді у вчиненні дисциплінарного проступку лежить саме на дисциплінарному інспекторові та Дисциплінарній палаті Вищої ради правосуддя. На цьому етапі дисциплінарного провадження, дисциплінарний інспектор не здійснює оцінки свідчень чи доказів, доданих до дисциплінарної скарги або зазначених в ній, він тільки перевіряє чи стосуються вони обставин (фактів), що можуть свідчити про наявність у діянні судді ознак складу відповідного дисциплінарного проступку.

У дисциплінарній практиці часто виникають питання щодо перевірки та оцінки доказів, що містяться у дисциплінарній скарзі і стосуються обставин, пов'язаних з можливим порушенням суддями норм процесуального права. Адже, якщо дисциплінарна скарга стосується доводів, що можуть бути перевірені виключно судом вищої інстанції в порядку, передбаченому процесуальним законом і не містить доказів про порушення суддею норм процесуального права, що можуть містити ознаки відповідного дисциплінарного проступку, то така скарга, ухвалою Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя, залишається без розгляду і повертається скажнику, відповідно до пункту шостого частини 1 статті 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» [4]. Проте, не може бути повернуто дисциплінарну скаргу, яка поряд з доводами, що пов'язані з необхідністю дослідження фактичних обставин, встановлених під час судового провадження, та доказів на їх підтвердження, також вказує на неналежну поведінку судді (наприклад, істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило реалізацію учасниками судового процесу наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків, або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду, а також якщо мало місце безпідставне затягування строку розгляду справи або порушення засад рівності учасників судового процесу перед законом і судом тощо), яка може бути предметом перевірки та оцінки дисциплінарним органом у дисциплінарному провадженні. Те, що доводи скарги вказують на можливі порушення суддею норм процесуального права, що можуть бути предметом перевірки та розгляду дисциплінарним органом, і вони також є серед доводів апеляційної чи касаційної скарги, які перевіряються судом вищої інстанції у порядку, передбаченому процесуальним законом, не виключає можливості Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя, відповідно до своїх повноважень, розглянути питання про відкриття дисциплінарної справи, якщо докази, що містяться у скарзі вказують на можливість вчинення суддею дисциплінарного проступку [Див. 2].

Необхідно також зазначити, що встановлення обставин (фактів), які пов'язані з прийняттям окремих процедурних рішень, що визначають рух дисциплінарного провадження (у переважній більшості вони встановлюються на стадії попередньої перевірки дисциплінарної скарги, вивчення матеріалів для встановлення ознак вчинення суддею дисциплінарного проступку, ухвалення рішення про залишення без розгляду та повернення дисциплінарної скарги, відмову у відкритті дисциплінарної справи або відкриття дисциплінарної справи), то перевірка та оцінка доказів щодо цих обставин, може здійснюватися (а на наше переконання, повинна здійснюватися) за стандартом «мінімально достатнього рівня доказів» (стандарт «substantial evidence» у США), що є достатнім для ухвалення обґрунтованого рішення дисциплінарним інспектором Вищої ради правосуддя чи Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя. Цей стандарт виправдано застосовувати тому, що на цій стадії дисциплінарного провадження необхідно перевірити обставини (факти), що підтверджують прийнятність або неприйнятність дисциплінарної скарги для розгляду

і обставини (факти), що свідчать про можливість вчинення суддею дисциплінарного проступку. Тому досить часто дисциплінарні інспектори чи Дисциплінарні палати вищої ради правосуддя використовують фразу: «...у діях судді вбачаються ознаки дисциплінарного проступку...».

Що ж до обставин (фактів), які мають значення для вирішення дисциплінарної справи по суті (встановлення винуватості судді у вчиненні дисциплінарного проступку і призначення відповідного виду дисциплінарного стягнення або відмова у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності тощо) і які встановлюються на стадіях: підготовка дисциплінарної справи до розгляду, розгляд дисциплінарної справи та ухвалення рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді або про відмову в притягненні судді до дисциплінарної відповідальності та розгляд скарги на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді або про відмову в притягненні судді до дисциплінарної відповідальності, то доказування цих обставин повинно здійснюватися за стандартом «чіткі та переконливі докази». Вище вже зазначалося, що відповідно до частини 16 статті 49 Закону України «Про вищу раду правосуддя, для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності підстава вважається встановленою Дисциплінарною палатою (Вищою радою правосуддя) за результатами розгляду дисциплінарної справи, якщо докази, надані та отримані в межах дисциплінарного провадження, є чіткими та переконливими для підтвердження існування такої підстави. Чіткими та переконливими є докази, які з точки зору звичайної розсудливої людини у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин, що є підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності [4].

Цей стандарт доказування є вищим за стандарт «баланс ймовірностей», який як правило використовується у цивільному провадженні, але нижчим за стандарт «поза розумним сумнівом», який як правило використову-

ється у кримінальному провадженні. Застосування стандарту «чіткі та переконливі докази» у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів є виправданим, оскільки вимагає високого ступеня переконання в тому, що докази надані та зібрані в межах дисциплінарного провадження настільки переконливі, що дають змогу дійти висновку про наявність чи відсутність обставин про вчинення суддею відповідного дисциплінарного проступку. Особливо це має значення для оцінки доказів, які стосуються встановлення обставин, що підтверджують наявність у поведінці судді ознак суб'єктивної сторони дисциплінарного проступку у формі умислу чи недбалості, або грубої недбалості (одна з ознак суб'єктивної сторони, що передбачена пунктом четвертим частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів») [5]. Зокрема для встановлення недбалості у поведінці судді, важливо встановити, що суддя не усвідомлював протиправності своєї поведінки, але за обставинами повинен був і міг усвідомлювати. При цьому, йдеться про очевидні обставини, які за своїм характером не породжували двозначності та жодного сумніву, яким чином суддя повинен себе поводити, щоб не порушити обов'язків, які на нього покладаються законом.

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати, що встановлення обставин (фактів), які мають значення для дисциплінарного провадження та перевірка і оцінка доказів, які підтверджують наявність цих обставин (фактів), має дуже важливе значення для якості та ефективності дисциплінарного провадження стосовно суддів. Питання доказів та доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів характеризується певними особливостями, які проявляються і залежать від відповідної стадії дисциплінарного провадження та предмета доказування. Ці особливості визначають і відповідний стандарт доказування від низького порогу – «мінімально достатнього рівня доказів», до високого – «чітких та переконливих доказів».

ЛІТЕРАТУРА

1. Незалежність і дисциплінарна відповідальність суддів: міжнародні стандарти й національна практика: монографія / Н. Антонюк, О. Верба-Сидор, Т. Пашук, С. Рабінович. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів : Видавництво БФ «Медицина і право», 2020. 249 с.
2. Бойко А. М. Дисциплінарні провадження стосовно суддів. Практичний посібник / Програма USAID «Нове правосуддя». Київ, 2021. 206 с. Судова влада України : веб-сайт. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1338988/> (дата звернення: 30.04.2025).
3. Мірошніченко А. М. Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля (через призму юридичної відповідальності суддів). К.: ЮрінкомІнтер, 2020. 120 с.
4. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 30.04.2025).

ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ТА СПЕЦІАЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

CRIMINAL-LEGAL MEASURES AGAINST LEGAL ENTITIES AND SPECIAL CONFISCATION: TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

Гасанов Афлатун Ельдар огли, аспірант

відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

У статті аналізуються напрями розвитку інститутів Загальної частини Кримінального кодексу України щодо застосування спеціальної конфіскації та заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб з урахуванням євроінтеграційних процесів у державі.

Обґрунтовано, що закріплення положення про те, що спеціальна конфіскація застосовується на підставі ухвали суду про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, обумовлює необхідність визначення правил застосування спеціальної конфіскації у таких випадках. Зокрема, це важливо з урахуванням встановлення обов'язку поширення правила конфіскації у третьої сторони на юридичних осіб Директивою Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, в ЄС.

Доведено, що встановленням підстав для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру незалежно від притягнення до кримінальної відповідальності фізичної особи та без необхідності встановлення фізичної особи, дії або бездіяльності якої підпадають під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369² КК України, фактично запроваджено кримінальну відповідальність юридичної особи як самостійного суб'єкта кримінального правопорушення.

Міжнародні зобов'язання щодо розширення підстав застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб полягають у необхідності імплементації ст. 26 Конвенції ООН проти корупції, ст. 15 Люблянсько-Гаазької Конвенції, Директиви Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року.

Ключові слова: спеціальна конфіскація, цивільна конфіскація, санкції, заходи кримінально-правового характеру, міжнародний договір, імплементація, гармонізація, Люблянсько-Гаазька Конвенція, кримінальна відповідальність юридичних осіб, кримінально-правовий інститут, євроінтеграція, склад кримінального правопорушення.

The article analyzes the development trends of the institutions of the General Part of the Criminal Code of Ukraine regarding the application of special confiscation and criminal law measures against legal entities, taking into account the European integration processes in the state.

It is substantiated that the consolidation of the provision that special confiscation is applied on the basis of a court decision on the application of criminal law measures to a legal entity necessitates the determination of the rules for the application of special confiscation in such cases. In particular, this is important given the establishment of the obligation to extend the rule of third-party confiscation to legal entities by Directive 2014/42/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 on the freezing and confiscation of funds and proceeds of crime in the EU.

It has been proven that by establishing the grounds for applying criminal measures to a legal entity, regardless of bringing an individual to criminal liability and without the need to identify an individual whose actions or inaction fall under the characteristics of an act provided for in Articles 209, 369, 369-2 of the Criminal Code of Ukraine, criminal liability of a legal entity as an independent subject of a criminal offense has been effectively introduced.

International obligations to expand the grounds for applying criminal measures to legal entities consist in the need to implement Article 26 of the UN Convention against Corruption, Article 15 of the Ljubljana-Hague Convention, and Directive 2014/42/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014.

Key words: special confiscation, civil confiscation, sanctions, criminal law measures, international treaty, implementation, harmonization, Ljubljana-Hague Convention, criminal liability of legal entities, criminal law institute, European integration, elements of a criminal offense.

Постановка проблеми. Заходи кримінально-правового характеру у виді спеціальної конфіскації введені у Кримінальний кодекс України (далі – КК) у 2013 році на підставі виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України. З тих же підстав у 2014 році регламентовано підстави та порядок застосування таких заходів щодо юридичних осіб. З того часу до інституту спеціальної конфіскації зміни вносились 8 разів, щодо застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб – 10 разів. Набуття статусу кандидата в члени ЄС та виконання заходів щодо гармонізації законодавства з законодавством ЄС покладає нові міжнародні зобов'язання та обумовлює пошук шляхів подальшої трансформації цих кримінально-правових інститутів.

Метою дослідження є визначення напрямів розвитку таких кримінально-правових інститутів як заходи кримінально-правового характеру та спеціальна конфіскація в контексті необхідності імплементації міжнародних договорів, що становлять зобов'язання держави у сфері застосування, підстав та меж кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема визначення правової природи, підстав та порядку застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб займалась багато вітчизняних учених, зокрема, П. Андрушко, В. Батиргарєєва, В. Борисов, О. Дудоров, З. Загинець-Заболотенко, К. Задоя, О. Книженко, І. Козич, І. Лозінська, В. Навроцький, Н. Орловська, О. Острогляд, М. Панов, Ю. Пономаренко, О. Радутний, В. Тацій, В. Тютюгін, П. Фріс, М. Хавронюк, С. Харитонов, В. Харченко, Г. Яремко, А. Ященко та інші. Водночас, Законом України від 04.12.2024 № 4111-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав» (далі – Закон № 4111-IX) [1] значно розширено випадки застосування таких заходів, зокрема, вперше встановлено, що спеціальна конфіскація застосовується до юридичної особи, що обумовлює необхідність продовження дослідження питань розвитку цих кримінально-правових інститутів.

Виклад основного матеріалу. З часу доповнення КК випадків застосування спеціальної конфіскації та заходів

кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у науці кримінального права та на практиці застосування законодавства України про кримінальну відповідальність виникло багато спірних питань, основним з яких було питання про відповідність Конституції України таких заходів (щодо спеціальної конфіскації) та можливість застосування кримінального закону до юридичних осіб, зважаючи на визначення суб'єкта кримінального правопорушення.

Стосовно правової природи та відповідності Конституції України спеціальної конфіскації у п. 4.9 Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-22/2020 зазначено, що: «з аналізу приписів законодавства України, що встановлюють спеціальну конфіскацію та визначають суб'єктів, об'єкти та порядок її застосування, слідує, що спеціальна конфіскація не є видом кримінального покарання, тому її застосування, зокрема примусове безоплатне вилучення майна у недобросовісної третьої особи, на підставі судового рішення (вирок, ухвала) не є притягненням до кримінальної відповідальності» [2]. Таким чином, висновок про те, що спеціальна конфіскація не є покаранням однозначно вказує на правову природу та спосіб застосування спеціальної конфіскації у кримінальному провадженні.

Визначення підстав та випадків застосування спеціальної конфіскації цілком відповідає вимогам ЄС до держав-членів у цій сфері. Зокрема, у п. 24 преамбули Директиви Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, в Європейському Союзі вказано про те, що: «Поширена практика передання власності підозрюваною або обвинуваченою особою знайомій третій стороні задля уникнення конфіскації стає дедалі поширенішою. Чинні юридично-правові рамки ЄС не містять обов'язкових правил конфіскації власності, переданої третім сторонам. У зв'язку з цим зростає необхідність у тому, щоб дозволити конфіскацію власності, переданої третім сторонам або придбаної ними. Придбання власності третьою стороною стосується ситуації, коли, наприклад, власність була придбана прямо або опосередковано, зокрема через посередника, третьою стороною у підозрюваної або обвинуваченої особи, у тому числі, якщо кримінальний злочин було вчинено від імені такої особи або в її інтересах, і якщо обвинувачена особа не має власності, яку можна конфіскувати. Така конфіскація повинна здійснюватися щонайменше у випадках, якщо треті сторони знали або повинні були знати, що метою передавання або придбання є уникнення конфіскації, на основі конкретних фактів і обставин, у тому числі, що передавання або придбання здійснювалося безкоштовно або в обмін на грошову суму, значно нижчу ринкової вартості. Правила конфіскації у третій стороні повинні поширюватися на фізичних і юридичних осіб. У будь-якому разі права bona fide третіх сторін повинні залишитися непорушеними» [3].

Враховуючи наведене, заходи кримінально-правового характеру у виді спеціальної конфіскації відповідають вимогам до країн-членів ЄС з обов'язками щодо захисту прав добросовісного набувача майна.

У сфері застосування спеціальної конфіскації та напрямів розвитку цього кримінально-правового інституту варто звернути окрему увагу на те, що у згаданій Директиві ЄС вказано про поширення правил такої конфіскації як на фізичних, так і на юридичних осіб. Удосконалюючи заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб законодавець Законом 4111-ІХ доповнив підстави застосування спеціальної конфіскації новим випадком, зокрема поширив застосування спеціальної конфіскації щодо юридичних осіб. Таким чином, фактично один захід кримінально-правового характеру має застосовуватися до іншого.

Крім цього, важливим є питання взаємозв'язку норм про застосування заходів кримінально-правового характеру з інститутами цивільної конфіскації та практикою застосування Закону України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII «Про санкції». Так, наприклад, Н.В. Маслак зазначає, що «не будучи водночас покаранням та в повній мірі не будучи і «цивільною», приватно-правовою санкцією, конфіскація необґрунтованих активів являє собою політично вивіреним гібрид, який змістовно – за інтенсивністю впливу на приватний інтерес особи та наслідками (такими як майнові у виді вилучення майна або трудовими у виді відсторонення від займаних посад і звільнення, а також підслідністю ДБР із усіма властивими їм повноваженнями) може розглядатися як кримінально-правовий захід» [4, с. 82].

Зазначимо, що за приписами ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України позов щодо цивільної конфіскації пред'являється щодо: 1) активів, набутих після дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів», якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день набрання чинності зазначеним Законом, але не перевищує меж, встановлену ст. 368⁵ КК України; 2) активів, набутих після дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів», якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день набрання чинності зазначеним Законом, а кримінальне провадження за статтею 368⁵ КК України, предметом злочину в якому були ці активи, закрито на підставі пунктів 3, 4, 5, 8, 10 частини першої статті 284 КПК України і відповідне рішення набуло статусу остаточного; доходів, отриманих від таких активів [5].

Таким чином, інститут цивільної конфіскації взаємоузгоджений з кримінально-правовим інститут спеціальної конфіскації шляхом поширення його застосування на випадки недоведеності складу кримінального правопорушення за ст. 368-5 КК України або ж відсутності складу такого кримінального правопорушення через недосягнення межі за сумою активів, визначеної у ст. 368-5 КК України. При цьому, застосовується або за відсутності підстав для здійснення кримінального провадження, або ж у конкретних випадках закриття відповідного кримінального провадження.

Також, згідно ст. 5 Закону України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII «Про санкції» стягнення активів фізичних або юридичних осіб в дохід держави має винятковий характер та може бути застосована лише щодо фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, у тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» [6]. Санкції в контексті можливості застосувати аналогію спеціальної конфіскації можуть застосовуватися і під час здійснення кримінального провадження, підлягають застосуванню

та стягненню активів за визначених цим законом підстав навіть у випадку арешту таких коштів в межах відкритого кримінального провадження.

Враховуючи наведене, спеціальна конфіскація як захід кримінально-правового характеру розмежована законодавчо з порядком цивільної конфіскації, що виключає можливість їх паралельного застосування. У випадку застосування санкцій до активів згідно з Законом України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII «Про санкції» в межах кримінального провадження, до яких могла бути застосована спеціальна конфіскація, застосуванню підлягає вказаний Закон. Водночас з огляду на трансформацію інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, внаслідок чого ч. 2 ст. 96-1 КК України доповнено пунктом п'ять та встановлено, що спеціальна конфіскація застосовується на підставі ухвали суду про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, очевидно, що з розширенням таких заходів до юридичних осіб судова практика має виробити підходи до правил здійснення спеціальної конфіскації у таких нових для кримінального права випадках, зокрема і з урахуванням того, що Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних юридичним шляхом, в ЄС встановлює обов'язок поширення правила конфіскації у третью сторону на юридичних осіб.

У сфері застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб зазначимо, що у науці кримінального права і на сьогодні є неоднозначні погляди стосовно його доцільності і можливості повноцінного застосування. Так, до прикладу, О. Радутний висловлює позицію, що «заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб є прикладом необґрунтованого запозичення положень зарубіжного законодавства, штучність чого врівноважується недосконалістю законодавчих формулювань» [7, с. 137].

3. Загінєй-Заболотенко, аналізуючи поодинокі застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у судовій практиці протягом десяти років з часу введення цього кримінально-правового інституту зазначає, що: «норми, які регламентують застосування ЗКПХ в Україні, утворюють нормативно-правовий інститут, який має комплексний характер, складається з двох субінститутів кримінально-правового та кримінального процесуального характеру, характеризується специфічним предметом (порядок суспільних відносин стосовно застосування ЗКПХ у разі вчинення уповноваженою особою юридичної особи від імені та/або в інтересах юридичної особи кримінального правопорушення, визначеного у ст. 96-3 КК) та методом (імперативним – у межах кримінально-правового, та судовим (змагальним) – у межах кримінального процесуального субінститутів) правового регулювання, норми якого спрямовані на впорядкування відповідного однорідного порядку суспільних відносин, який склався у зв'язку з запровадженням у національне законодавство квазікримінальної відповідальності юридичних осіб на виконання міжнародних зобов'язань, взятих Україною» [8, с. 53].

Зазначимо, що до вступу в дію Закону № 4111-IX правова природа заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб цілком могла визначатися як квазікримінальна відповідальність. Серед визначених завдань розвитку цього кримінально-правового інституту варто зазначити про підпункт «г» пункту 3.3 Розділу 3 Додатку 1 до Державної антикорупційної програми на 2023–2025 року, яким визначено очікуваний результат щодо закріплено можливість застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у випадку вчинення всіх діянь, криміналізації яких вимагає Конвенція ООН проти корупції [9]. Згідно вимог

ст. 26 Конвенції ООН проти корупції кожна Держава-учасниця вживає таких заходів, які, з урахуванням її принципів права, можуть бути необхідними для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у злочинах, що визначені цією Конвенцією. За умови дотримання принципів права Держави-учасниці відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільно-правовою або адміністративною. Притягнення до такої відповідальності не заперечує кримінальної відповідальності фізичних осіб, які вчинили злочини [10]. Таким чином, розширення застосування цього заходу кримінально-правового характеру має полягати у імплементації ст. 26 Конвенції ООН проти корупції.

Водночас, Законом 4111-IX у ч. 2 ст. 96-3 КК України встановлено підстави для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру незалежно від притягнення до кримінальної відповідальності фізичної особи. Крім того, встановлено, що застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру з підстав, передбачених ч. 2 ст. 96-3 КК України, не потребує встановлення фізичної особи, дії або бездіяльності якої підпадають під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369-2 КК України.

У пояснювальній записці до законопроекту № 11443 від 25 липня 2024 року (Закон № 4111-IX) вказано, що «одним із обов'язкових кроків на шляху до членства в Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) є ратифікація Конвенції ОЕСР про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних ділових операціях. На сьогодні немає уніфікованого підходу щодо запровадження відповідальності юридичних осіб за підкуп іноземних посадових осіб у міжнародних ділових операціях, проте найбільш сталою і поширеною серед країн – членів ОЕСР є кримінальна модель відповідальності. Саме до такого підходу Україну закликає ОЕСР у листі Голови Робочої групи. Цей же підхід застосовано у статті 16 проекту Директиви Європейського парламенту та Ради щодо боротьби з корупцією, прийняття якої очікується на початку 2025 року, після чого вона стане елементом *acquis* ЄС, до якого необхідно буде адаптувати українське законодавство. Визначено, що цей механізм буде передбачений лише для кримінальних правопорушень, визначених статтями 209, 369, 369-2 КК вчинених щодо службових осіб, передбачених у частині 4 статті 18 КК, що допоможе перевірити його ефективність на практиці щодо цієї конкретної категорії злочинів. У подальшому з урахуванням здобутого практичного досвіду та у разі ефективності запропонованого механізму кримінальної відповідальності юридичної особи його дія буде розширена і на інші категорії кримінальних правопорушень [11].

Таким чином, законодавцем зроблено перший крок до запровадження кримінальної відповідальності юридичної особи як самостійного суб'єкта кримінального правопорушення, про що свідчить регламентація підстав для застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичної особи незалежно від притягнення до відповідальності фізичної особи до внесення доповнень до КПК України стосовно здійснення кримінального провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб у спеціальному порядку.

Крім того, до інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб введено ст. 96-10-1 «Додаткові (нефінансові) заходи кримінально-правового характеру» та встановлено дванадцять видів тимчасового обмеження діяльності юридичної особи як заборони для юридичної особи протягом визначеного судовим рішенням строку здійснювати певний вид та/або види діяльності, а також п'ять видів тимчасового обмеження в отриманні прав та/або переваг як заборони для юридичної особи протягом визначеного судовим рішенням строку отримувати визначені законодавством України

права та/або переваги. Слід зазначити, що значна частина введених додаткових (нефінансових) заходів кримінально-правового характеру також визначається в Законі України «Про санкції».

Питання застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб зважаючи на нововведення згідно Закону № 4111-IX хоч і обмежено лише статтями 209, 369, 369-2 КК вчинених щодо службових осіб, передбачених у частині 4 статті 18 КК, проте свідчить про подальший розвиток на виконання міжнародних зобов'язань механізмів кримінальної відповідальності юридичної особи за визначенням порядком.

Напрями розвитку та розширення підстав застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб зважаючи на статус України як кандидата в члени ЄС полягає у імplementації вимог відповідних директив для держав-членів ЄС. Тому інші міжнародні зобов'язання щодо введення кримінальної відповідальності юридичної особи за ті чи інші кримінальні правопорушення визначаються також у ст. 3 Директиви Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, в ЄС.

Зокрема, що Директиву держави-члени ЄС мають застосовувати до кримінальних злочинів, передбачених Конвенцією про боротьбу з корупцією за участі посадових осіб Європейських Співтовариств або посадових осіб держав-членів ЄС («Конвенція про боротьбу з корупцією за участі посадових осіб»), укладеною на підставі статті К.3(2)(с) Договору про Європейський Союз; Рамковим рішенням Ради 2000/383/ЮВС від 29 травня 2000 року про підвищення рівня захисту за допомогою кримінальних покарань та інших санкцій за підробку у зв'язку із введенням євро; Рамковим рішенням Ради 2001/413/ЮВС від 28 травня 2001 року про боротьбу з шахрайством і підробкою безготівкових платіжних засобів, Рамковим рішенням Ради 2001/500/ЮВС від 26 червня 2001 року про відмивання грошей, виявлення, розшук, заморожування, арешт і конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом; Рамковим рішенням Ради 2002/475/ЮВС від 13 червня 2002 року про боротьбу з тероризмом; Рамковим рішенням Ради 2003/568/ЮВС від 22 липня 2003 року про боротьбу з корупцією в приватному секторі; Рамковим рішенням Ради 2004/757/ЮВС від 25 жовтня 2004 року про встановлення мінімальних положень стосовно складових елементів злочинів і санкцій у сфері незаконного обігу наркотичних речовин; Рамковим рішенням Ради 2008/841/ЮВС від 24 жовтня 2008 року про боротьбу з організованою злочинністю; Директивою Європейського Парламенту і Ради 2011/36/ЄС від 5 квітня 2011 року про запобігання торгівлі людьми і боротьбу з нею та про захист її жертв, а також про заміну Рамкового рішення Ради 2002/629/ЮВС; Директивою Європейського Парламенту і Ради 2011/93/ЄС від 13 грудня 2011 року про боротьбу з сексуальним насильством і сексуальною експлуатацією дітей та дитячою порнографією, та про заміну Рамкового рішення Ради 2004/68/ЮВС; Директивою Європейського Парламенту і Ради 2013/40/ЄС від 12 серпня 2013 року про напади на інформаційні системи та про заміну Рамкового рішення Ради 2005/222/ЮВС, а також іншими правовими інструментами, якщо такі інструменти конкретно визначають, що ця Директива застосовується до гармонізованих у них кримінальних злочинів [3].

Крім того, вимоги щодо імplementації відповідальності юридичних осіб за окремі кримінальні правопорушення містить підписана Україною 14 лютого 2024 року Люблянсько-Гаазька Конвенція про міжнародне співробітництво в розслідуванні та притягненні до відповідальності за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та інші міжнародні злочини [12]. Аналізуючи норми Конвенції О.М. Дроздов зазначає, що: «стаття 15 Конвенції відзначається певною революційністю для сучасної юридичної науки. Вона встановлює юридичну відповідальність юридичних осіб за їхню участь у злочинах, до яких ця держава-учасниця застосовує цю Конвенцію. Важливо зауважити, що з урахуванням правових принципів держави-учасниці відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільною або адміністративною» [13, с. 633].

Таким чином Люблянсько-Гаазька Конвенція містить також додаткові вимоги щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Висновки. Подальше удосконалення законодавства про кримінальну відповідальність в частині заходів кримінально-правового характеру полягає як в імplementації міжнародних договорів, так і в урахуванні законодавства ЄС, застосовного до держав-членів ЄС. Щодо спеціальної конфіскації встановлено, що спеціальна конфіскація як захід кримінально-правового характеру розмежована законодавчо з порядком цивільної конфіскації, що виключає можливість їх паралельного застосування. У випадку застосування санкцій до активів згідно з Законом України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII «Про санкції» в межах кримінального провадження, до яких могла бути застосована спеціальна конфіскація, застосування підлягає вказаний Закон. Введення положення про те, що спеціальна конфіскація застосовується на підставі ухвали суду про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру обумовлює необхідність визначення правил застосування спеціальної конфіскації у таких випадках, зокрема і з урахуванням того, що Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, в Європейському Союзі встановлює обов'язок поширення правила конфіскації у третью сторону на юридичних осіб.

Законом 4111-IX у ч. 2 ст. 96-3 КК України встановлено підстави для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру незалежно від притягнення до кримінальної відповідальності фізичної особи та без необхідності встановлення фізичної особи, дії або бездіяльності якої підпадають під ознаки діяння, передбаченого статтями 209, 369, 369-2 КК України, чим фактично запроваджено кримінальну відповідальність юридичної особи як самостійного суб'єкта кримінального правопорушення. про що свідчить також регламентація у КПК України порядку здійснення кримінального провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб у спеціальному порядку. Міжнародні зобов'язання щодо розширення підстав застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб полягають у необхідності імplementації ст. 26 Конвенції ООН проти корупції, ст. 15 Люблянсько-Гаазької Конвенції, Директиви Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, в ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав: Закон України від 04.12.2024 № 4111-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4111-IX#Text> (дата звернення: 24.02.2025)

2. Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2022 року № 1-р/2022 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 Кримінального кодексу України (щодо спеціальної конфіскації). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-22#n155>. (дата звернення: 24.02.2025)
3. Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, в Європейському Союзі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/984_049-14 (дата звернення: 24.02.2025)
4. Маслак Н.В. Гібридна природа цивільної конфіскації та її кримінально-правовий вимір. Правосуддя в Україні під час війни: проблеми розгляду корупційних та воєнних злочинів: матеріали VI Київського полілогу (м. Київ, 1 груд. 2023 р.)/упоряд. З. А. Загиней-Заболотенко. Київ, 2024. С. 79-82.
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2003 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>. (дата звернення: 24.02.2025)
6. Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>. (дата звернення: 24.02.2025)
7. Радутний О.Е. Заходи кримінально-правового характеру щодо електронних юридичних осіб. Інформація і право. 2017. № 3 (22). С. 132-138.
8. Загиней-Заболотенко З.А. Застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як кримінально-правовий інститут. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2024. Випуск 83: частина 3. С. 49-54.
9. Додаток 1 до Державної антикорупційної програми на 2023-2025 року, затвердженої постановою Кабінету міністрів України від 04 березня 2023 року № 220. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/11/02.-Dodatok-1-do-Programy.pdf>. (дата звернення: 24.02.2025).
10. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003. ратифікація згідно з Законом № 251-V (251-16) від 18.10.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 24.02.2025).
11. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав» від 25.07.2024 № 11443. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/692c3444-2c5d-4a37-ba30-3760757040f1](https://itd.rada.gov.ua/692c3444-2c5d-4a37-ba30-3760757040f1). (дата звернення: 24.02.2025).
12. Україна – серед підписантів Конвенції про співпрацю в розслідуванні міжнародних злочинів. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/02/14/7179638/>. (дата звернення: 24.02.2025).
13. Дроздов О.М., Ковтун В.В. Люблянсько-Гаазька Конвенція: NUDUM JUS в сфері міжнародного співробітництва чи довгоочікуваний глобальний прорив? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 628-642.

**ЕКСПЛУАТАЦІЯ ОСОБИ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ:
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ВИКЛИКИ****THE EXPLOITATION OF A PERSON IN ARMED CONFLICTS:
CRIMINAL LAW CHALLENGES**

**Гладенко О.М., к.ю.н.,
доцент кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонський державний університет**

У статті висвітлюється проблема експлуатації осіб у збройних конфліктах, яка є одним із найгостріших викликів сучасного гуманітарного права та кримінального законодавства. Основна увага приділяється аналізу статті 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни») в контексті використання осіб як об'єктів експлуатації. Розглядаються різновиди цієї експлуатації, включаючи примусову працю, сексуальне рабство, мобілізацію дітей та інші порушення, що водночас є воєнними злочинами і порушують міжнародні норми гуманітарного права. У статті наголошується на важливості узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема Римським статутим Міжнародного кримінального суду. Аналізується складність кваліфікації злочинів, пов'язаних із експлуатацією осіб, з урахуванням неоднозначності формулювань статті 438 КК України. Особливу увагу приділено суб'єктивній стороні цих злочинів, зокрема питанням доведення умислу та визначення відповідальності командирів і посадових осіб, які здійснюють контроль над злочинними діями. Автор детально досліджує гендерний аспект експлуатації осіб у збройних конфліктах, підкреслюючи, що жертвами сексуального рабства можуть бути особи будь-якої статі та віку. Також розглянуто проблему мобілізації дітей у збройній формувальній, що суперечить нормам міжнародного гуманітарного права. У статті висвітлюються приклади практичного застосування міжнародних правових норм до національних правових механізмів, зокрема щодо кваліфікації злочинів, які супроводжуються порушеннями прав людини. Особливу увагу приділено аналізу наслідків експлуатації осіб у збройних конфліктах для суспільства та індивіда. Зокрема, розглядаються соціальні, психологічні та економічні аспекти, які виникають у результаті таких злочинів. Підкреслюється, що експлуатація осіб у збройних конфліктах не лише порушує права людини, але й має довготривалий вплив на постконфліктне відновлення суспільства, створюючи додаткові виклики для реінтеграції жертв та забезпечення справедливості. Результати дослідження включають рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства України, спрямовані на посилення відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини. Пропонуються конкретні правові, освітні та нормативні заходи для забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах збройних конфліктів, включаючи розробку освітніх програм для правоохоронців і військових. Стаття робить внесок у розуміння механізмів експлуатації осіб у збройних конфліктах та формулює пропозиції для вдосконалення відповідальності за такі злочини, забезпечення захисту жертв та інтеграції міжнародних стандартів до національного правового поля.

Ключові слова: експлуатація людини, збройний конфлікт, сексуальне рабство, міжнародне гуманітарне право, права людини, кримінальна відповідальність.

The article highlights the problem of exploitation of persons in armed conflicts, which is one of the most acute challenges of modern humanitarian law and criminal law. The main focus is on the analysis of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine ("Violation of laws and customs of war") in the context of the use of persons as objects of exploitation. Varieties of this exploitation, including forced labor, sexual slavery, mobilization of children and other violations, which are at the same time are war crimes and violate international norms of humanitarian law. The article emphasizes the importance of coordination of national legislation with international standards, including the Roman Statute of the International Criminal Court. The complexity of qualification of crimes related to the exploitation of persons is analyzed, taking into account the ambiguity of the formulations of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. Particular attention is paid to the subjective side of these crimes, in particular the issues of proving intent and determining the responsibility of commanders and officials who control criminal acts. The author examines the gender aspect of exploitation of persons in armed conflicts, emphasizing that there may be victims of sexual slavery. The problem of mobilization of children in armed formation, which is contrary to the rules of international humanitarian law, is also considered. The article highlights the examples of practical application of international legal norms to national legal mechanisms, in particular on the qualification of crimes, which are accompanied by human rights violations. The individual attention is paid to the analysis of the consequences of the exploitation of persons in armed conflicts for society and the individual. In particular, social, psychological and economic aspects that result from such crimes are considered. It is emphasized that the exploitation of persons in armed conflicts not only violates human rights, but also has a long-term impact on the post-conflict recovery of society, creating additional challenges for the reintegration of victims and fairness. Research research includes recommendations for improving the national legislation of Ukraine. Specific legal, educational and regulatory measures are offered to ensure the effective protection of human rights in the face of armed conflicts, including the development of educational programs for law enforcement and military. Article is contributing to understanding the mechanisms of exploitation of persons in armed conflicts and formulating proposals for improving responsibility for such crimes.

Key words: human exploitation, armed conflict, sexual slavery, international humanitarian law, human rights, criminal liability.

Постановка та актуальність проблеми. У контексті численних міжнародних конфліктів ХХІ століття, зокрема української ситуації, проблема експлуатації осіб у збройних конфліктах набуває особливої гостроти. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну у 2022 році постало важливе питання щодо відповідності кримінального законодавства України міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини та забезпечення відповідальності за їх порушення.

Війна на території України спричинила серйозні порушення прав і свобод громадян, серед яких особливе місце займає використання людей як об'єктів експлуатації у збройних діях. У таких обставинах стає вкрай актуальним аналіз спроможності національного законодавства

України гарантувати належний захист прав людини, його відповідність міжнародним стандартам та дієвість механізмів реалізації цих норм. Окрім цього, розробка рекомендацій щодо вдосконалення національної правової бази має вирішальне значення для належного реагування на подібні правопорушення у майбутньому.

Таким чином, постає необхідність детального аналізу проблеми кваліфікації злочинів, пов'язаних з експлуатацією людини в умовах збройних конфліктів, на основі положень статті 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Порушення законів та звичаїв війни». Формулювання цієї статті містять низку конкретних дій, таких як «жорстоке поводження», «вигнання для примусових робіт», «розграбування національних цінностей», що

можуть підпадати під дію закону. Однак їхня неоднозначність створює ризик різних тлумачень, що значно ускладнює процес кваліфікації конкретних випадків експлуатації людини як кримінального правопорушення. Додатково, стаття 438 КК України містить посилання на порушення, передбачені міжнародними договорами, що додає ще один рівень складності у кваліфікації таких дій. Це потребує не лише глибокого розуміння норм національного законодавства, але й детального знання основних міжнародних договорів, конвенцій та інших джерел міжнародного гуманітарного права. Така вимога є особливо актуальною в умовах сучасних збройних конфліктів, коли злочини проти людності та воєнні злочини часто мають комплексний і багатоаспектний характер.

Стаття також передбачає відповідальність за «віддання наказу про вчинення таких дій», що порушує важливе питання про визначення відповідальності командирів, посадових осіб та інших суб'єктів, які можуть здійснювати непрямої контроль або впливати на дії своїх підлеглих. Це потребує аналізу механізмів підзвітності та доведення зв'язку між наказом і фактичними злочинними діями.

Друга частина статті 438 КК України виділяє злочини, пов'язані з умисним вбивством, що супроводжують порушення законів і звичаїв війни. Водночас у практиці збройних конфліктів виникають труднощі у встановленні прямого умислу на вчинення вбивств, особливо в контексті експлуатації людини. Це ставить перед слідчими та правозастосовними органами складне завдання – розмежувати воєнні дії від цілеспрямованих злочинів, пов'язаних із експлуатацією людини, та забезпечити належну кваліфікацію таких дій у межах національного й міжнародного права.

Після початку війни на сході України у 2014 році та повномасштабного вторгнення російської федерації (далі – РФ) у 2022 році, значна частина науковців та експертів у галузі прав людини зосередила свою увагу на дослідженні порушень прав людини, пов'язаних з умовами збройного конфлікту. Серед ключових аспектів цих досліджень виокремлюються питання порушень міжнародного гуманітарного права, а також проблематика кваліфікації злочинів, передбачених кримінальним законодавством України, зокрема статтею 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни»). Цим питанням присвятили свої праці чимало українських та міжнародних учених. Зокрема, такі вчені, як: Г.К. Тетеряник, О.С. Сотула, В.П. Попович, М.М. Антонович, В.П. Базов, М.О. Баймуратова, А.І. Дмитрієв, В.М. Корецький, Д.І. Крупка, С.П. Кучевська, С.В. Лукашина та інші.

Мета дослідження полягає у проведенні глибокого аналізу процедур кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією особи, зокрема в умовах збройних конфліктів, а також у виявленні основних викликів і проблем, які виникають під час доказування таких злочинів. Особливу увагу приділено аналізу положень статті 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни»), яка регулює відповідальність за воєнні злочини, включаючи експлуатацію осіб. У дослідженні підкреслюється, що неоднозначність формулювань цієї статті та відсутність єдиного підходу до її застосування створюють значні труднощі для правозастосовної практики, що підтверджується аналізом проблем, висвітлених у наукових джерелах. Крім того, дослідження спрямоване на розробку пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства України з урахуванням міжнародних нормативних вимог і договірних зобов'язань у сфері протидії експлуатації людини. Зокрема, акцент зроблено на необхідності гармонізації положень Кримінального кодексу України з міжнародними стандартами, такими як Римський статут Міжнародного кримінального суду, а також на впровадженні чітких механізмів притягнення до відповідальності за злочини, пов'язані з експлуатацією осіб.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. У межах презентації основного змісту цієї статті доцільним є почати з аналізу ключових засад міжнародного гуманітарного права та його основних принципів. Також важливо розглянути суб'єктивний склад кримінального правопорушення на основі міжнародно-правових актів, які співвідносяться зі статтею 438 КК України. Особливу увагу приділено визначенню специфіки суб'єкта кримінального правопорушення та особливостям воєнних злочинів у контексті міжнародної правової практики.

Воєнні злочини належать до чотирьох основних категорій найбільш тяжких міжнародних злочинів, які загрожують глобальному порядку, безпеці та стабільності. Відповідальність за них базується на принципі індивідуальної кримінальної відповідальності, що закріплено, зокрема, у Римському статуті Міжнародного кримінального суду (РС МКС). Крім того, держави зобов'язані криміналізувати та переслідувати такі злочини в рамках свого національного законодавства. Міжнародне гуманітарне право, як сукупність міжнародно-правових норм і принципів, регулює взаємодію держав із метою захисту жертв війни та обмеження методів ведення бойових дій під час збройних конфліктів, прагнучи мінімізувати деструктивні наслідки.

Серед основних принципів міжнародного гуманітарного права виділяються: гуманність (заборона надмірних страждань або руйнувань, які не виправдані військовою необхідністю); принцип військової необхідності (використання лише тих дій, які необхідні для досягнення військових цілей, із дотриманням мінімального втручання); принцип розрізнення (зобов'язок відокремлювати комбатантів від цивільного населення, а також військові об'єкти від цивільних); обережність (постійний облік цивільних втрат і пошкоджень під час бойових дій); та пропорційність (удари мають бути виправданими очікуваною військовою перевагою і не спричиняти надмірних втрат серед цивільного населення) [1, с. 169–183].

Міжнародне гуманітарне право (МГП) виділяє дві основні категорії осіб у контексті збройних конфліктів. Перша – цивільні особи, які не беруть активної участі у військових діях і мають право на захист від наслідків збройного протистояння, тому не повинні ставати об'єктом військових атак. Друга – комбатанти, які мають право на участь у бойових діях, а в разі потрапляння в полон отримують статус військовополонених.

Згідно зі статтею 438 Кримінального кодексу України, злочини, пов'язані з порушенням законів та звичаїв війни, можуть бути вчинені як цивільними особами (наприклад, у вигляді грабежу чи незаконного позбавлення волі з боку окупаційної влади), так і комбатантами (через застосування заборонених міжнародним правом засобів або методів ведення війни). Визначення статусу підозрюваного чи обвинуваченого відповідно до норм МГП є ключовим для належного встановлення обставин вчинення злочину в умовах збройного конфлікту.

Щодо членів приватних військових і охоронних компаній, таких як «Група Вагнера», якщо вони є громадянами Російської Федерації та діють як частина російських збройних сил, виконуючи підзвітні РФ накази, то їх можна класифікувати як комбатантів у межах міжнародного збройного конфлікту проти України. Якщо ж вони не підпорядковуються командуванню РФ, їх слід розглядати як цивільних осіб, які можуть нести відповідальність за будь-яку безпосередню участь у бойових діях [2].

Члени незаконних збройних формувань «ДНР» або «ЛНР», які беруть участь у міжнародному збройному конфлікті проти України та демонструють лояльність до Російської Федерації, можуть розглядатися як комбатанти за умови, що їхні підрозділи перебувають під загальним контролем РФ. У такому випадку їхня участь у воєнних діях має ознаки, характерні для осіб, які діють від імені

держави-агресора. Якщо такі особи є громадянами України, вони можуть бути притягнуті до відповідальності за злочини проти національної безпеки України. Зокрема, це стосується статей Кримінального кодексу України: 111 (державна зрада), 111-1 (колабораційна діяльність) та 111-2 (пособництво державі-агресору). Ці положення законодавства передбачають покарання за дії, які сприяють агресору або підривають суверенітет і безпеку України [2].

Необхідність детального вивчення питання експлуатації людини в умовах збройної агресії обумовлена кількома важливими аспектами. Збройні конфлікти завжди супроводжуються порушеннями прав людини, але експлуатація людини, особливо в таких умовах, є одним із найбільш неприпустимих і жорстоких проявів цих порушень. Аналіз цього явища важливий з таких ключових причин: людина має невід'ємні права, які повинні бути захищені за будь-яких обставин. Експлуатація, зокрема сексуальне рабство, є одним із найжорстокіших порушень основоположних прав людини; кримінальне законодавство повинно гарантувати справедливості. Дослідження випадків експлуатації під час збройних конфліктів сприяє вдосконаленню національного й міжнародного законодавства для забезпечення відповідальності за такі злочини; виявлення та документування фактів експлуатації може стати важким інструментом для міжнародної спільноти під час переговорів або впровадження санкцій проти держав чи груп, що допускають такі порушення.

Розгляд цього питання є не лише актуальним, а й критично важливим для розробки ефективних заходів проти дії таким злочинам і надання підтримки постраждалим. У межах нашого дослідження було розглянуто окремі види експлуатації людини, які підпадають під дію статті 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни). До них належать: сексуальне рабство, примусення до проституції, примусова служба у збройних силах ворожої держави або участь у бойових діях, а також вербування дітей віком до 15 років до складу збройних сил або їх використання для активної участі в бойових діях. Цей перелік не є вичерпним, але охоплює найбільш серйозні форми експлуатації.

Злочин сексуального рабства у контексті збройного конфлікту підпадає під класифікацію, передбачену статтею 438 Кримінального кодексу України, оскільки він належить до категорії «порушень законів та звичаїв війни», визначених міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, як це зазначено в першій частині цієї статті.

Об'єктивні елементи злочину включають дії виконавця, які полягають у здійсненні повноважень, пов'язаних із правом власності, щодо особи чи групи осіб. Це може проявлятися через купівлю, продаж, обмін, позику таких осіб або обмеження їхньої свободи подібними способами. Також до цього належить примус з боку виконавця, спрямований на змушування потерпілих до сексуальних дій.

Суб'єктивні елементи злочину включають умисну діяльність злочинця, яка полягає в усвідомленому здійсненні повноважень, пов'язаних із правом власності, щодо особи чи групи осіб, а також цілеспрямований і свідомий примус до сексуальних дій.

Контекстуальні елементи злочину передбачають: існування міжнародного збройного конфлікту; вчинення дії злочинця в рамках цього конфлікту та наявність прямого зв'язку між злочиним і конфліктом; усвідомлення злочинцем фактичних обставин, що підтверджують існування збройного конфлікту.

Варто зазначити, що як злочинці, так і потерпілі від воєнного злочину сексуального рабства можуть бути будь-якої статі чи гендеру. Це підкреслює універсальну природу цього злочину та необхідність належного реагування на нього в межах кримінального правосуддя та міжнародного права [3, с. 483].

Міжнародний кримінальний суд (МКС) визнав, що сексуальне рабство є окремою формою обернення в рабство. Елемент воєнного злочину сексуального рабства охоплює сучасні форми рабства, що включають різноманітні прояви експлуатації, які позбавляють особу свободи та автономії.

У справі Катанги (п. 975) Судова палата МКС дала визначення здійснення правомочностей, притаманних праву власності. Зокрема, було зазначено, що такі правомочності слід розуміти як використання, володіння та розпорядження особою, яку розглядають як власність. Це здійснюється шляхом створення для неї ситуації залежності, яка передбачає повне позбавлення будь-якої форми автономії.

Таким чином, сексуальне рабство у контексті міжнародного права є складним явищем, яке включає суттєві обмеження свободи особи та її експлуатацію, що порушує основні права людини [4]. У випадках, коли особу змушують до вчинення актів сексуального характеру, важливо встановити не лише факт, що суб'єкт виявляв повноваження, пов'язані з правом власності на жертву, але й довести примус до конкретних сексуальних дій. Таким чином, для притягнення злочинця до відповідальності недостатньо лише доказів реалізації прав власності над особою – необхідним є підтвердження факту примусу до вчинення дій сексуального характеру.

У контексті статті 438 Кримінального кодексу України слід зазначити, що конкретний злочин сексуального рабства прямо не зазначений у тексті статті. Однак перша частина цієї статті включає положення про «інші порушення законів та звичаїв війни, визначених міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України». Враховуючи, що міжнародне гуманітарне право чітко класифікує сексуальне рабство як воєнний злочин і забороняє його, а Україна є стороною відповідних міжнародних угод, такі діяння можуть кваліфікуватися за статтею 438 КК України.

Сексуальне рабство отримало чітке визначення як воєнний злочин у статті 8(2)(b)(XXII) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, де воно розглядається в контексті міжнародного збройного конфлікту. Цей злочин належить до категорії «інших грубих порушень законів та звичаїв, які застосовуються під час міжнародного збройного конфлікту», згідно з положеннями Статуту. Таким чином, враховуючи ратифікацію Україною відповідних міжнародних документів, сексуальне рабство як воєнний злочин може бути кваліфіковане відповідно до національного законодавства [4].

Особливу увагу слід звернути на гендерний аспект: потерпілими від злочину сексуального рабства можуть бути особи будь-якої статі, а не обов'язково жіночої. Це підкреслює універсальність проблеми, яка стосується всіх, незалежно від гендерної приналежності.

Аналіз судової практики національних судів показує, що подібні кримінальні правопорушення можуть мати характер триваючих злочинів. Наприклад, випадки експлуатації у формі сексуального рабства на деокупованих територіях України, що раніше перебували під контролем військ держави-агресора, тривали протягом усього періоду окупації. Це свідчить про систематичний характер таких злочинів у контексті збройного конфлікту.

Отже, дослідження кваліфікації злочину сексуального рабства є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, оскільки частина територій України досі залишається під окупацією ворожих військ. Регулярність і стабільність вчинення таких злочинів на окупованих територіях підкреслюють необхідність невідкладного вивчення цього питання. Це має ключове значення для забезпечення захисту прав і свобод громадян, дотримання норм міжнародного гуманітарного права та ефективного протидії порушенням міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Висновки. Проблематика експлуатації осіб у контексті збройних конфліктів є важливим предметом міждисциплінарних досліджень, що охоплюють юридичні, соціальні, психологічні та культурологічні аспекти. Такі дослідження дозволяють всебічно аналізувати це явище та розробляти ефективні механізми протидії.

Війна в Україні стала яскравим прикладом проявів експлуатації людини. Захоплення заручників, нелегальне утримання, фізичне та психологічне насильство, а також інші форми приниження людської гідності стали буденною реальністю. Аналіз цих явищ на прикладі України

дозволяє не лише зрозуміти механізми, за допомогою яких відбувається експлуатація особистості в умовах війни, але й допомагає у розробці методів запобігання цим злочинам та у відновленні прав потерпілих.

Подолання цієї проблеми вимагає комплексного підходу, який передбачає активну співпрацю з міжнародними організаціями, науковими установами та експертами у сфері прав людини. Лише спільними зусиллями можна створити умови для захисту дітей та інших вразливих груп, а також забезпечити виконання міжнародних стандартів у сфері прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сассолі М. Міжнародне гуманітарне право: правила, протиріччя і вирішення проблем, що виникають в ході війни. Edward Elgar, 2019. С. 169–183.
2. Бенедек В., Білкова В., Сассолі М. Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені в Україні починаючи з 24.02.2022. Варшава, 12 квітня 2022. С. 15–16. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/517815> (дата звернення: 31.03.2025).
3. Трифтерер О., Амбос К. (ред.). Римський статут Міжнародного кримінального суду: коментар. 3-тє видання. С.Н. Beck Hart Nomos, 2016. 483 с.
4. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 31.03.2025).

НЕЗАКОННЕ ВИКОРИСТАННЯ З МЕТОЮ ОТРИМАННЯ ПРИБУТКУ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ, БЛАГОДІЙНИХ ПОЖЕРТВ АБО БЕЗОПЛАТНОЇ ДОПОМОГИ (СТ. 201-2 КК УКРАЇНИ): АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ОЗНАК СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

ILLEGAL USE FOR THE PURPOSE OF OBTAINING PROFIT OF HUMANITARIAN AID, CHARITABLE DONATIONS OR FREE AID (ART. 201-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): ANALYSIS OF CERTAIN CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE

Котовщиків Р.А., адвокат,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін

*Навчально-науковий інститут права та правохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена комплексному аналізу питань кримінально-правової кваліфікації незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги відповідно до положень статті 201-2 Кримінального кодексу України. У роботі враховується співвідношення даної кримінально-правової норми з іншими суміжними положеннями кримінального законодавства України, що регулюють відповідальність за злочини у сфері економічної діяльності та злочини проти власності.

Окремо проаналізовано законодавчу доцільність запровадження кримінальної відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги в умовах повномасштабної агресії проти України. Визначено, що під час воєнного стану спостерігається значне збільшення обсягів благодійної допомоги, що вимагає особливої уваги до захисту законних інтересів суспільства шляхом криміналізації відповідних суспільно небезпечних діянь.

З'ясовано зміст кримінально-правової норми, що передбачає відповідальність за незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв та безоплатної допомоги, чим встановлено, що в аналізованій статті КК України є чимало суперечливих аспектів, зокрема у тексті досліджуваної норми, що в свою чергу ускладнюють процес кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення. Також з'ясовано, що законодавцем чітко не визначено ключові ознаки, якими має бути наділений суб'єкт вчинення цього кримінального правопорушення.

У статті запропоновано шляхи удосконалення кримінального законодавства у частині регулювання відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги. За результатами проведеного аналізу окремих ознак кримінального правопорушення, передбаченого статтею 201-2 КК України, зроблено висновок про необхідність критичного переосмислення доцільності існування відповідної кримінально-правової заборони.

Ключові слова: кримінально-правова кваліфікація, кримінальне правопорушення, незаконне використання, гуманітарна допомога, благодійні пожертви, безоплатна допомога.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the issues of criminal law qualification regarding the illegal use of humanitarian aid, charitable donations, or gratuitous assistance for profit, in accordance with the provisions of Article 201-2 of the Criminal Code of Ukraine. The study considers the correlation of this criminal law provision with other related norms of Ukrainian criminal legislation, which regulate liability for crimes in the sphere of economic activity and crimes against property.

The legislative feasibility of establishing criminal liability for the illegal use of humanitarian aid, charitable donations, or gratuitous assistance under the conditions of full-scale aggression against Ukraine is separately analyzed. It is noted that during martial law there is a significant increase in the volume of charitable aid, which requires special attention to the protection of the legitimate interests of society through the criminalization of such socially dangerous acts.

The content of the criminal law norm that establishes liability for the illegal use of humanitarian aid, charitable donations, and gratuitous assistance for profit is clarified. It is established that the analyzed provision of the Criminal Code of Ukraine contains a number of controversial aspects, particularly in the wording of the studied norm, which complicates the process of qualifying the committed criminal offense. It is also found that the legislator did not clearly define the key characteristics that the subject of such a criminal offense must possess.

The article proposes ways to improve criminal legislation regarding the regulation of liability for the illegal use of humanitarian aid, charitable donations, or gratuitous assistance. Based on the analysis of certain features of the criminal offense provided for in Article 201-2 of the Criminal Code of Ukraine, a conclusion is drawn about the need for a critical reconsideration of the feasibility of maintaining the respective criminal law prohibition.

Key words: criminal legal qualification, criminal offense, illegal use, humanitarian aid, charitable donations, free aid.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України виникла раптова необхідність об'єднання населення задля спільної мети, допомоги Збройним Силам України, військовим формуванням та постраждалим від збройної агресії. Одним із видів допомоги було і є надання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв та безоплатної допомоги потребуючим. Чимало людей усвідомлюють важливість та необхідність такої допомоги та здійснюють її безкорисливо, однак є й ті, які зловживають складним становищем інших, так би мовити «наживаються на війні». З метою попередження такої поведінки законодавцем у 2022 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги» від 24 березня 2022 року № 2155-IX. Цим Законом було

доповнено Кримінальний кодекс України (далі – КК України) статтею 201-2 «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки доповнення КК України статтею 201-2 КК України відбулося у 2022 році, то останнім часом чимало науковців досліджували проблематику незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв та безоплатної допомоги.

Зокрема, серед них: О.К. Марін, М.П. Куцевич, С.І. Спільник, Р.О. Мовчан тощо. Проте, у ст. 201-2 КК України є ще чимало аспектів, які потребують наукового дослідження.

Постановка завдання. Запровадження воєнного стану спровокувало внесення чималих змін у законодав-

ство України. Здебільшого вони спрямовані на захист держави, її територіальної цілісності, на захист суспільних інтересів та прав окремих осіб. Доповнення КК України ст. 201-2 «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги», повинно було сприяти зменшенню незаконного використання таких предметів. Однак, для з'ясування цього слід визначити особливості формулювання вказаної статті КК України; проаналізувати ознаки складу кримінального правопорушення; дослідити проблемні аспекти ст. 201-2 КК України, які впливають на кримінально-правову кваліфікацію вчиненого.

Виклад основного матеріалу. Частина 1 ст. 201-2 КК України передбачає кримінальну відповідальність за продаж товарів (предметів) гуманітарної допомоги або використання гуманітарної допомоги, безоплатної допомоги або укладання інших правочинів щодо розпорядження таким майном, з метою отримання прибутку, вчинені у значному розмірі. Вчиненими у значному розмірі вважаються дії, передбачені у ч. 1 ст. 201-2 КК України, якщо загальна вартість такої гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги у триста п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (далі – нмдг), який станом на 1 січня 2025 року складає 1514 грн. Відтак, значний розмір за ч. 1 ст. 201-2 КК України становитиме 529 900 грн. За ч. 2 ст. 201-2 КК України передбачається вчинення тих самих дій, але у великому розмірі – якщо загальна вартість товарів, безоплатної допомоги або грошової допомоги у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, що становитиме 1514000 грн, а за ч. 3 ст. 201-2 КК України – вчинені дії у особливо великому розмірі – якщо загальна вартість товарів, безоплатної допомоги або грошової допомоги у три тисячі і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, що становитиме 4542000 грн [1].

Вчинення вказаних вище дій з метою отримання прибутку у зазначених грошових розмірах є однією із істотних ознак складів кримінальних правопорушень про незаконне використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, що впливають на кваліфікацію. Відтак, недосягнення значного розміру буде підставою для кваліфікації вчиненого за іншими статтями КК України, а не за ст. 201-2 КК України.

Науковець О.К. Марін звертає увагу на те, що доповнення КК України ст. 201-2 «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги» спровокувало не встановлення відповідальності за вказані дії, а лише пом'якшило її, а за певного тлумачення – взагалі відбулася істотна декриміналізація. Недоречність внесених змін була помічена й М.І. Хавронюком, який відзначив, що «... через помилку законодавця, фактично більш тяжкий злочин – розтрата в значних розмірах – має каратися м'якше, ніж розтрата в розмірах, які не є значними». Виходом із описаної ситуації недоречності регулювання автор пропонує продаж товарів (предметів) гуманітарної допомоги або використання благодійних пожертв або укладання інших правочинів щодо розпорядження таким майном, вчинені у розмірі, який не досягає значного розміру або становить його, незалежно від наявності мети отримання прибутку слід кваліфікувати залежно від суб'єкта: а) за ч. 1 ст. 191 КК України – як розтрату чужого майна, яке було ввірене чи перебувало в її віданні (вчинену в умовах воєнного стану – за ч. 4 ст. 191 КК України), або б) за ч. 2 або 3 ст. 191 КК України – як розтрату чужого майна шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем (вчинену в умовах воєнного стану – за ч. 4 ст. 191 КК України). Ця рекомендація є «виходом» із недоречного правового регулювання і не достатньо обґрунтована із урахуванням спеціального характеру норми, передбаченої у ст. 201-2 КК України [2, с. 53].

З вище наведеного, піддається сумніву доцільність доповнення КК України ст. 201-2, оскільки, вказана норма

мала на меті посилити кримінальну відповідальність для осіб, які в період повномасштабного вторгнення здійснюють продаж гуманітарної допомоги, яка так необхідна Збройним Силам України та постраждалим від збройної агресії, однак, вона лише спрощує міру відповідальності.

Наступною обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення про незаконне використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (ч. 1 ст. 201-2 КК України) є зміст вчиненого діяння, що позначене формулюваннями: «продаж», «використання», «укладання інших правочинів щодо розпорядження». Кожне з цих формулювань має свій зміст, який обумовлює можливості застосування норми, її ефективність в протидії такому суспільно небезпечному діянню, однак не усі в використаних законодавцем формулювань здатні задовольнити вказані вимоги. Так, термін «продаж» цілком очевидно має два значення оскільки позначає: 1) діяння у формі пропозиції продати певну річ, незалежно від того, чи цю річ хтось купив, тобто процес продажу, а також 2) результат продажу, тобто факт відчуження речі продавцем з обов'язковим моментом переходу речі у власність покупця. Відтак, для досягнення мети ефективності застосування цієї норми, така варіативність змістовних значень термінології гарантовано обумовить різні підходи в кваліфікації правозастосовними органами і довгий шлях до пошуку позиції вищою судовою інстанцією, яка змуслена буде визначитися, чи це діяння слід вважати закінченим з моменту виставлення для продажу чи з моменту придбання покупцем речі, яку до цього виставили на продаж? При цьому однозначної відповіді на окреслене питання не дає і зміст п. 2 примітки до ст. 201-2 КК України, де визначено ознаки діяння, а саме: «2. Дії, передбачені цією статтею, вважаються вчиненими у значному розмірі, якщо загальна вартість такої гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги у триста п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян;...». Цей припис, дозволяє зробити висновок, що наведені варіанти тлумачення поняття «продаж» не залежать від вартості предметів гуманітарної допомоги. Отже, в ч. 1 ст. 201-2 КК України термін «продаж» доцільно замінити на термін, який є типовим для норм КК України і має точний зміст. До того ж термін «продаж» позначає лише одну з можливих форм – відплатного відчуження, тому нову термінологію слід обрати таку, яка охопить максимально можливий перелік як відплатних, так і безоплатних форм відчуження, такі завдання можуть бути виконані з допомогою терміну «збут». Застосування цього терміну дозволить відмовитися й від зайвого, в такому випадку, формулювання «укладання інших правочинів щодо розпорядження», яке вжите законодавцем у чинній редакції ч. 1 аналізованої статті, оскільки термін «збут» охоплює усі форми розпорядження певним предметом, незалежно від змісту способів відчуження: продаж, обмін, дарування тощо, а специфіку форм розпорядження, необхідну для ширшого застосування ст. 201-2 КК України, забезпечить подальше використання терміну «використання» на позначення в диспозиції ч. 1 аналізованої статті певного типу діяння, альтернативного до збуту.

Обов'язковою ознакою аналізованого складу кримінального правопорушення про незаконне використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги є ознака мети «отримання прибутку», про яку йдеться в ч. 1 ст. 201-2 КК України. Формулювання у ч. 1 ст. 201-2 КК України про вчинення цих дій «з метою отримання прибутку» робить цю мету обов'язковою ознакою як основного (ч. 1), так і кваліфікованих складів (ч. 2 і ч. 3) цього кримінального правопорушення. Таким чином, якщо такої мети заздалегідь не було, то й під сумнів ставитиметься кваліфікація дій за ст. 201-2 КК України. Використання терміну «продаж» підкреслює невинуватість вузький зміст криміналізованого діяння, оскільки все, що не підпадає під таку «мету отримання прибутку» залишається за межами кримінально-правової протидії. При цьому таке звуження застосування стосується як

основного, так кваліфікованого та особливо кваліфікованого складів, тобто навіть у випадку вчинення «торгівлі гуманітарною допомогою» під час воєнного стану відсутність мети саме отримання прибутку унеможливить застосування ст. 201-2 КК України [3, с. 51-52].

З цього з'ясовується, що при формулюванні диспозиції ст. 201-2 КК України можуть виникати законодавчі «прогалини», що в свою чергу створюватимуть труднощі при кваліфікації.

Ще одним суперечливим аспектом є те, що законодавцем при формуванні ст. 201-2 КК України чітко не визначено, хто нести відповідальність. Донори, які надають допомогу, та набувачі гуманітарної допомоги з огляду на наявність об'єктивної необхідності та низки причин не можуть бути суб'єктами цього кримінального правопорушення. Тому випливає, що ним є отримувачі гуманітарної допомоги, які не є «кінцевими споживачами», а відповідно до ст. 1 Закону України «Про гуманітарну допомогу» отримувачами є виключно юридичні особи, що суперечить загальним положенням кримінального права і законодавства. Диспозиція ст. 201-2 КК України не надає жодних вказівок стосовно суб'єкта незаконного використання гуманітарної допомоги, тому береться до уваги загальне правило, що відповідно до ст. 18 КК України. З цього з'ясовується, що ця «прогалина» в законодавстві може мати негативні наслідки у вигляді уникнення кримінальної відповідальності особами, причетними до вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК України [4, с. 26]. Відтак, законодавцю слід було вказати суб'єктом досліджуваного кримінального правопорушення уповноважену особу юридичної особи, яка є отримувачем такої допомоги.

З цього виникає наступне запитання: А чи існує наразі «законодавча прогалина» щодо можливості надання належної кримінально-правової оцінки відповідним діям волонтерів? В юридичній літературі зустрічається думка про те, що КК України слід доповнити ст. 193-1 «Незаконне привласнення майна волонтерів», якою мала б регламентуватися відповідальність спеціального суб'єкта привласнення – волонтера, тобто особи, яка є членом волонтерської організації, що зареєстрована у встановленому порядку [5, с. 55].

Потреба в такій новелі обґрунтовується тим, що зазначена поведінка, на жаль, розповсюджена у сьогодинньому суспільстві, однак, не може кваліфікуватися за конкретною статтею КК України. Адже власник майна, яке він передає волонтеру або волонтерській організації, добровільно відмовляється від права власності на це майно, а надалі жодна фізична або юридична особа через відсутність чіткої організації бухгалтерського обліку та звітності про обіг такого майна, не набуває прав на нього. Однак, зі змісту Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 р. та його Прикінцевих положень випливає, що волонтерські організації є різновидом благодійних організацій, які складають та подають фінан-

сову, статистичну та іншу обов'язкову звітність у порядку, встановленому законом (до такого ж висновку спонукають діяти і норми Закону України від 19 квітня 2011 року «Про волонтерську діяльність»). Інформація про структуру та розмір доходів і витрат благодійних організацій, а також умови використання їх активів для благодійної діяльності не є конфіденційною інформацією або комерційною таємницею. Вже з цих положень регулятивного законодавства стає зрозумілим, що, якщо певне майно передається благодійником волонтерській організації, то це майно не може вважатися «нічийм». Навіть якщо передача майна волонтерам, а надалі – волонтерами здійснюється без належного оформлення за цивільним законодавством, це в жодному разі не означає, що для волонтера-зłodія воно не є чужим. Отже, до зловживань, які пропонується «криміналізувати», можуть застосовуватись або ст. 201-2 КК України, або статті КК України про відповідальність за кримінальні правопорушення проти власності. Так, наприклад, за даними управління СБУ Одеської області, керівник одного з місцевих волонтерських фондів налагодив схему постачання військових гуманітарних товарів, які передавали іноземні благодійні організації. Волонтери отримували пристрої нічного бачення, каски, бронежилети і медичні аптечки. Проте ці предмети не доходили до військових. Керівника фонду разом із його підлеглим затримали під час реалізації партії міжнародної гуманітарної допомоги на суму понад 500 тис. грн. Голові фонду, попри відсутність запропонованої сумнівної новели, повідомлено про підозру за ч. 3 ст. 201-2 КК України, а за її відсутності вказані дії підлягали б кваліфікації за ч. 4 (або ч. 5) ст. 191 КК України [5, с. 55-56].

Слід звернути увагу на те, що чимало науковців вважають, що доповнення КК України ст. 201-2 сприяє надлишковій криміналізації вчиненого. В цьому випадку йдеться про діяння, якому притаманна необхідна для криміналізації соціальна небезпечність, але яке не потребує криміналізації, оскільки, кримінальна відповідальність за нього вже існує. На прикладі ст. 201-2 КК України добре помітні негативні наслідки надмірної криміналізації, до яких належать: порушення принципу економії кримінально-правової репресії; штучне створення конкуренції кримінально-правових норм; виникнення парадоксальних ситуацій, за яких одне й те саме діяння тягне застосування істотно різних кримінально-правових засобів [6, с. 110].

За результатами аналізу окремих ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК України, можна констатувати, що існує законодавча необхідність з'ясувати доцільність кримінально-правової заборони про незаконне використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги у КК України. На наше переконання цю статтю слід виключити з КК України, оскільки вона утворює привілейований склад кримінального правопорушення. Як наслідок чимало спірних моментів ускладнюють процес кваліфікації вчиненого діяння, а це в свою чергу сприяє неоднозначності кримінального законодавства та сталості судової практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3923> (дата звернення: 24.03.2025).
2. Марін О.К. Спеціальні норми у кримінальному праві воєнного стану: небезпека непередбачуваних наслідків для кримінально-правового регулювання. матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. – Харків : Право, 2022. – С. 49-55.
3. Куцевич М.П. Проблеми кримінальної відповідальності за ст. 201-2 КК України «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги». наук.- практ. журнал «Соціологія права». Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи. Вип. 1–2 (40–41). С. 48-57.
4. Спільник С.І. Особливості кримінальної відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги. наук. вісник ДДУС. 2022. Вип. № 3. С. 22-29.
5. Мовчан О.Р. Про деякі дискусійні питання кримінальної відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги. матер. Круглого столу (23 вересня 2022 року). упор. І.В. Гловюк, Н.Р. Лашук, В.В. Навроцька, І.Р. Серкевич, Н.І. Устрицька. Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 53-57.
6. Мовчан О.Р. Кримінально-правова заборона щодо незаконного використання гуманітарної допомоги: сумнівна законодавча новела. Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2022. Вип.2 (98). С. 99-115.

НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ ТА КОНСУЛЬТАЦІЇ

REGULATORY CONSOLIDATION OF THE RIGHT TO INFORMATION AND CONSULTATION

Краснова А.В., аспірантка кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права

У статті аналізуються міжнародно-правові акти, акти чинного законодавства України щодо нормативного закріплення права на інформацію та консультації та механізму його здійснення.

На підставі аналізу актів МОП, Ради Європи, Європейського Союзу зроблено висновок про найбільш повну регламентацію механізму здійснення права на інформацію та консультації в рекомендаціях МОП № 128, № 94, № 113. Право на інформацію та консультації проголошене у ст. 21 Європейської соціальної хартії (переглянутої), ст. 17 Хартії Співтовариства про основні соціальні права працівників, ст. 27 Хартії основних прав Європейського Союзу як право працівників та їх представників, що здійснюється на рівні підприємства. Водночас у рекомендаціях МОП регламентується здійснення зазначеного права не тільки на локальному рівні, а й на галузевому і національному рівнях.

Зазначено, що для приведення актів національного законодавства у відповідність до міжнародних і європейських стандартів права на інформацію та консультації необхідно включити його до переліку основних трудових прав працівника у ст. 2 КЗпП України, ст. 21 проекту Трудового кодексу України. Також доцільно у ст. 28 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та ст. 25 Закону України «Про організацію роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» закріпити право на інформацію та консультації та доповнити зазначені статті нормами про порядок його здійснення.

Встановлено, що право на інформацію та консультації реалізується суб'єктами сторін соціального діалогу при здійсненні таких його форм, як обмін інформацією та консультації. Що стосується регламентації порядку здійснення цих форм, то відповідні норми ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» сформульовані у загальному вигляді та потребують обов'язкової конкретизації у колективних угодах і договорах або спеціальних локальних правових актах.

Ключові слова: трудові відносини, трудові права, право на інформацію та консультації, працівник, роботодавець, представники працівників, представники роботодавця, міжнародно-правові акти, законодавство України, законодавство окремих зарубіжних країн.

The article analyses international legal acts and acts of current Ukrainian legislation on the regulatory framework for the right to information and consultation and the mechanism for its implementation.

Based on the analysis of the ILO, Council of Europe and European Union acts, the author concludes that the most complete regulation of the mechanism for exercising the right to information and consultation is contained in ILO Recommendations No. 128, No. 94 and No. 113. The right to information and consultation is proclaimed in Article 21 of the European Social Charter (revised), Article 17 of the Community Charter on Fundamental Social Rights of Workers, Article 27 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union as a right of employees and their representatives exercised at the enterprise level. At the same time, ILO recommendations regulate the exercise of this right not only at the local level, but also at the sectoral and national levels.

The author notes that in order to bring national legislation in line with international and European standards of the right to information and consultation, it should be included in the list of fundamental labour rights of an employee in Article 2 of the Labour Code of Ukraine and Article 21 of the draft Labour Code of Ukraine. It is also advisable to enshrine the right to information and consultation in Article 28 of the Law of Ukraine 'On Trade Unions, Their Rights and Guarantees of Activity' and Article 25 of the Law of Ukraine 'On Employers' Organisations, Their Associations, Rights and Guarantees of Their Activity' and supplement these articles with the rules on the procedure for its implementation.

It is established that the right to information and consultations is exercised by the subjects of the parties to social dialogue in the course of its forms, such as information exchange and consultations. As for the regulation of the procedure for implementing these forms, the relevant provisions of Article 8 of the Law of Ukraine 'On Social Dialogue in Ukraine' are formulated in a general way and require mandatory specification in collective agreements and contracts or special local legal acts.

Key words: labour relations, labour rights, right to information and consultations, employee, employer, employee representatives, employer representatives, international legal acts, Ukrainian legislation, legislation of certain foreign countries.

Постановка проблеми. Одним із основних напрямів реформування сучасного трудового законодавства України є визнання пріоритету трудових прав, що випливає з частини другої ст. 3 Конституції України [1]. У сфері трудових прав пріоритет трудових прав пов'язується з необхідністю розробки ефективного галузевого механізму забезпечення зазначених прав, складовими якого є їх утвердження, гарантування, охорона та захист. У зв'язку з цим актуальною проблемою трудового права є забезпечення трудових прав суб'єктів трудових правовідносин, вирішення якої потребує спеціальних наукових досліджень, реформування трудового законодавства, вдосконалення практики його застосування. Одним із таких прав є право на інформацію та консультації, що потребує належного юридичного забезпечення засобами трудового права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти юридичного забезпечення права на інформацію та консультації як трудового права досліджують такі вітчизняні науковці, як О.М. Рим [2], Г.І. Чанишева [3]. Спеціальне дослідження забезпечення права на інформацію за трудовим законодавством України виконав Р.І. Чанишевим [4]. Водночас право на інформацію та консультації як окреме суб'єктивне трудове право до

цього часу ще не було предметом окремого комплексного дослідження.

Метою статті є аналіз нормативного закріплення права на інформацію та консультації у міжнародно-правових актах, актах законодавства України на предмет відповідності останніх міжнародним трудовим стандартам у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Право на інформацію та консультації як одне з основних трудових прав закріплене у міжнародно-правових актах, актах законодавства України.

Якщо звернутися до міжнародно-правових актів, то право на інформацію та консультації не закріплене як окреме право людини у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Міжнародному пакті про економічні і соціальні права від 16 грудня 1966 року. Водночас у ст. 19 Загальній декларації прав людини проголошується «свобода шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» як один з елементів права кожної людини на свободу переконань і на вільне їх виявлення [5]. Аналогічне положення міс-

тяться й у п. 2 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [6].

Серед актів МОП варто виділити Рекомендацію МОП № 129 щодо зв'язків між адміністрацією і працівниками на підприємстві 1967 року. Відповідно до п. 3 Рекомендації № 129 «ефективна політика зв'язків має забезпечувати таке становище, щоб до прийняття адміністрацією рішення з важливих питань про це давалась інформація і між зацікавленими сторонами відбувалися консультації, оскільки передача такої інформації не завдає шкоди жодній із сторін» [7].

У п. 5 Рекомендації № 129 закріплено обов'язок організації роботодавців і працівників проводити взаємні консультації та обмін думками з метою розгляду заходів, які слід здійснити для заохочення і забезпечення ухвалення політики зв'язків та її ефективного застосування.

Рекомендацією № 129 визначені елементи політики зв'язків на підприємстві. Зокрема, у п. 13 до числа засобів зв'язку віднесені наради для обміну думками та інформацією, повідомлення, призначені для певних груп працівників, масові засоби, засоби, метою яких є дати працівникам можливість вносити пропозиції та висловлювати свою думку з питань, що стосуються діяльності підприємства.

Варто відзначити, що чимало із перелічених у п. 13 Рекомендації № 129 засобів зв'язку на сьогодні вже є застарілими, а відтак потребують сучасного підходу із застосуванням соціальних мереж, інформаційних технологій тощо та відповідного закріплення у колективному договорі або спеціальних локальних правових актах.

Важливим також є те, що у п. 15 Рекомендації № 129 міститься перелік питань, з яких адміністрація повинна надавати інформацію. Ця інформація повинна бути «залежно від свого типу адресована або представникам працівників, або працівникам, і повинна в міру можливості охоплювати всі питання, які цікавлять працівників і стосуються роботи підприємства та його перспектив, а також становища працівників в теперішній час і в майбутньому, оскільки передача такої інформації не завдає шкоди сторонам» [7].

Потрібно звернути увагу на Рекомендацію МОП № 94 про співробітництво на рівні підприємства 1952 року, у п. 1 якої йдеться про необхідність «вживати належних заходів з метою сприяння консультаціям та співробітництву між роботодавцями і працівниками на рівні підприємства у питаннях, котрі становлять загальний інтерес і не охоплені процедурою колективних переговорів чи якоюсь іншою процедурою, що звичайно застосовується у визначенні умов праці» [8]. Рекомендацією № 94 передбачається, зокрема, запровадження у законодавство органів для проведення консультацій і забезпечення співробітництва та визначення їхньої сфери діяльності, функцій, структури й порядку роботи з належним урахуванням специфічних умов окремих підприємств.

Важливе значення мають також положення Рекомендації МОП № 113 щодо співробітництва у галузевому та національному масштабі 1960 року [9], в якій, зокрема, містяться положення про проведення ефективних консультацій між державними органами влади та організаціями роботодавців і працівників, а також між цими організаціями, цілі яких визначені у параграфах 4 і 5 Рекомендації.

Право на інформацію та консультації проголошене у ст. 21 Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 року [10], ст. 17 Хартії Співтовариства про основні соціальні права працівників від 9 грудня 1989 року [11], ст. 27 Хартії основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року [12]. У зазначених актах право на інформацію та консультації передбачене як право працівників та їх представників, що здійснюється на рівні підприємства. Зокрема у ст. 21 Європейської соціальної хартії (переглянутої) встановлюються зобов'язання Сторін вживати або заохочувати передбачені цією статтею заходи з «метою забезпечення ефективного здійснення права

працівників отримувати інформацію і консультації на підприємстві». Ідеться про право працівників отримувати інформацію про економічний і фінансовий стан підприємства, а також отримувати консультації щодо запропонованих рішень, які можуть суттєво впливати на інтереси працівників.

У такому розумінні право на інформацію та консультації за своєю правовою природою може бути як індивідуальним, так і колективним трудовим правом, що здійснюється працівниками безпосередньо та через своїх представників. У системі соціального діалогу право працівників на інформацію та консультації є колективним трудовим правом, що виходячи з положень наведених вище актів Ради Європи та Європейського Союзу, здійснюється на локальному рівні соціального діалогу в рамках таких його форм, як обмін інформацією та консультації, передбачені частиною першою ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 року № 2852-VI [13].

Важливе значення для захисту трудових прав, свобод і законних інтересів працівників має проголошене у ст. 29 Європейської соціальної хартії (переглянутої) право на інформацію та консультації під час колективного звільнення. За цією статтею Сторони беруть на себе зобов'язання вживати передбачені заходи з метою «ефективного здійснення права працівників отримувати інформацію та консультації у випадках колективного звільнення».

Україна взяла на себе зобов'язання вважати обов'язковими статті 21 і 29 Європейської соціальної хартії (переглянутої) згідно з Законом «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» від 14 вересня 2006 року № 137-V [14].

Таким чином, у Європейській соціальній хартії (переглянутій) закріплене два окремих права – право на інформацію та консультації (ст. 21) і право на інформацію та консультації під час колективного звільнення (ст. 29). У першому випадку право на інформацію та консультації може здійснюватися як в індивідуальних, так і колективних трудових правовідносинах. Такий висновок випливає зі змісту абзацу першого ст. 21, в якому право працівників отримувати інформацію та консультації на підприємстві пов'язується з «можливістю працівників або їх представників».

Виходячи зі змісту ст. 29 Європейської соціальної хартії (переглянутої), право на інформацію та консультації під час колективного звільнення здійснюється в рамках колективних трудових правовідносин, оскільки у зазначеній статті йдеться про обов'язок роботодавця завчасно до колективного звільнення інформувати та консультувати представників працівників про шляхи і засоби запобігання такому звільненню або обмеження кількості звільнюваних осіб і пом'якшення наслідків звільнення.

Потрібно звернути увагу на те, що у Додатку до переглянутої Європейської соціальної хартії містяться роз'яснення до окремих статей Частини другої. Зокрема щодо статей 21 і 22 зазначається, що для цілей застосування цих статей термін «представники працівників» означає осіб, які визнаються такими за національними законодавством або практикою.

Далі дається тлумачення виразу «національне законодавство і практика», що у відповідних випадках охоплює, крім законів і правил, колективні договори, інші угоди між роботодавцями та представниками працівників, звичаї, а також відповідне прецедентне право.

Отже, цей вираз у розумінні Європейської соціальної хартії (переглянутої) є більш широким за своїм змістом і відрізняється від його розуміння в доктрині права України.

Що стосується національного законодавства, то в законах України відсутнє визначення терміну «представники працівників». Ідеться про чинні КЗпП України, Закон України «Про соціальний діалог в Україні». У зв'язку з цим варто звернути увагу на позитивний законодавчий

досвід окремих країн ЄС. Так, для національного законодавця представляють інтерес положення Трудового кодексу Литовської Республіки від 14 вересня 2016 року [15], а саме норми глави 1 «Представники працівників» розділу II «Сторони соціального партнерства» Частини III «Колективні трудові відносини», якими визначені коло представників працівників, гарантії їх незалежності та діяльності, гарантії та захист від дискримінації осіб, які здійснюють представництво працівників на рівні роботодавця. Цей досвід є особливо значущим для інтеграції України в європейський правовий простір, враховуючи те, що Литовська Республіка є членом Європейського Союзу, а прийнятий 14 вересня 2016 року Трудовий кодекс враховує європейські стандарти трудових прав.

Як уже відзначалося, обмін інформацією та консультації є одними з форм здійснення соціального діалогу. Це означає, що право на інформацію та консультації варто розглядати як основу здійснення цих форм соціального діалогу. Однак у ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» регламентації цих форм присвячені тільки друга і третя частини зазначеної статті, в яких закріплені мета зазначених форм соціального діалогу та порядок їх здійснення. Що стосується регулювання порядку здійснення цих форм, то відповідні норми ст. 8 сформульовані у загальному вигляді та потребують конкретизації у колективних угодах і договорах, але на практиці ці питання залишаються без уваги їх сторін.

Здійснення зазначених форм соціального діалогу передбачає належне законодавче закріплення права суб'єктів сторін соціального діалогу на інформацію та консультації. Проте акти національного законодавства в цьому аспекті не відповідають повною мірою міжнародно-правовим актам, у тому числі ратифікованим Україною.

Отже, чинне законодавство України не відповідає міжнародним і європейським стандартам права на інформацію та консультації. Як індивідуальне і колективне трудове право зазначене право не знайшло належного законодавчого закріплення у трудовому законодавстві України. Право на інформацію та консультації не передбачене у ст. 2 чинного КЗпП України [16], в якій міститься перелік основних трудових прав працівників. У ст. 28 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року №1045-XIV [17] передбачене тільки право профспілок, їх об'єднань на інформацію з питань праці та соціально-економічного розвитку. У ст. 25 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» від 22 червня 2012 року №5026-VI [18] також закріплене тільки право на інформацію, хоча його зміст є більш широким порівняно з аналогічним правом профспілок, їх об'єднань, передбаченим у ст. 28 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності».

Зазначені прогалини не усунуто у проєкті Трудового кодексу України [19]. Право на інформацію та консультації не передбачено ст. 21 законопроекту, в якій закріплюються основні права працівника. Що стосується прав профспілок, їх об'єднань, організацій роботодавців, їх об'єднань, то відповідні норми у проєкті Трудового кодексу України взагалі відсутні.

Для національного законодавця представляє інтерес досвід нормативного закріплення права на інформацію та консультації та механізму його здійснення у ТК Литовської Республіки.

У ст. 23 ТК Литовської Республіки закріплено обов'язок роботодавця надавати інформацію про стан трудових відносин. Ідеться про надання інформації про працівників і умови їх праці або інших аспектах трудових відносин компетентним органам.

У частині першій ст. 25 ТК Литовської Республіки встановлено обов'язок сторін трудового договору своєчасно інформувати одна одну про будь-які обставини, що

можуть суттєво вплинути на укладення, виконання і розірвання договору. Ця інформація має бути надана достовірно, безоплатно і у встановлені сторонами трудового договору розумні строки.

На особливу увагу заслуговують норми глави III «Інформування і консультування» Розділу III «Форми соціального партнерства» Частини III «Колективні трудові відносини» ТК Литовської Республіки. У ст. 203 закріплене право працівників та їх представників на інформування та консультування. Це право може здійснюватися працівниками як через робочі ради, так і безпосередньо. Встановлено, що у встановлених цим Кодексом, колективними договорами, угодами між роботодавцем і робочою радою, а також іншими нормами трудового права випадках і у встановлених ними порядку працівники через робочі ради мають право на отримання інформації та участь у консультаціях з роботодавцями та їх представниками з питань, пов'язаних з реалізацією і захистом трудових, соціальних, економічних прав та інтересів працівників.

У встановлених цим Кодексом випадках і у встановленому ним порядку право на інформування і консультування здійснюється працівниками безпосередньо.

Далі у статтях 204–209 ТК Литовської Республіки закріплюється механізм здійснення зазначеного права та відповідальність за невиконання обов'язків з інформування та консультування. Це означає, що в ТК Литовської Республіки нормативне закріплення права на інформацію і консультації не носить декларативний характер, а вирізняється встановленням чіткого порядку його реалізації та захисту.

Таким чином, юридичне забезпечення права на інформацію та консультації має включати не тільки законодавче закріплення цього права в основному кодифікованому законодавчому акті, а й регламентацію основних положень механізму його здійснення, що конкретизуються на договірному рівні у колективних угодах і договорах, локальних правових актах.

Конституційний Суд України в абзаці четвертому підп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини Рішення від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004 зазначив, що «відповідно до частини другої статті 3 Конституції України головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Забезпечення прав і свобод, крім усього іншого, потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод» [20].

Висновки. Юридичне забезпечення права на інформацію та консультації як одного з основних трудових прав здійснюється нормами міжнародно-правових актів, актів національного законодавства.

Аналіз актів МОП, Ради Європи, Європейського Союзу свідчить про найбільш повну регламентацію механізму здійснення права на інформацію та консультації в рекомендаціях МОП № 128, № 94, № 113. Право на інформацію та консультації проголошене у ст. 21 Європейської соціальної хартії (переглянутої), ст. 17 Хартії Співтовариства про основні соціальні права працівників від 9 грудня 1989 року, ст. 27 Хартії основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року як право працівників та їх представників, що здійснюється на рівні підприємства. Водночас у рекомендаціях МОП регламентується здійснення зазначеного права не тільки на локальному рівні, а й на галузевому і національному рівнях. Крім того, у Рекомендації МОП № 129 досить детально закріплюються перелік питань, з яких адміністрація повинна надавати інформацію або представникам працівників, або працівникам, засоби передачі інформації тощо. Ця інформація повинна в міру можливості охоплювати всі питання, які цікавлять працівників і стосуються роботи підприємства та його перспектив, а також становища працівників в теперішній час і в майбутньому. Аналогічні положення

відсутні, зокрема, у ст. 21 Європейської соціальної хартії (переглянутої).

У Європейській соціальній хартії (переглянутій) закріплене два окремих права – право на інформацію та консультації (ст. 21) і право на інформацію та консультації під час колективного звільнення (ст. 29). У першому випадку право на інформацію та консультації може здійснюватися як в індивідуальних, так і колективних трудових правовідносинах. Такий висновок випливає зі змісту абзацу першого ст. 21, в якому право працівників отримувати інформацію та консультації на підприємстві пов'язується з «можливістю працівників або їх представників».

Право на інформацію та консультації під час колективного звільнення здійснюється в рамках колективних трудових правовідносин, оскільки у ст. 29 Європейської соціальної хартії (переглянутої) йдеться про обов'язок роботодавця завчасно до колективного звільнення інформувати та консультувати представників працівників про шляхи і засоби запобігання такому звільненню або обмеження кількості звільнюваних осіб і пом'якшення наслідків звільнення.

Для приведення актів національного законодавства у відповідність до міжнародних і європейських стандартів права на інформацію та консультації необхідно включити його до переліку основних трудових прав працівника у ст. 2 КЗпП України, ст. 21 проєкту Трудового кодексу України. Також доцільно у ст. 28 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та ст. 25 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» закріпити право на інформацію та консультації та доповнити зазначені статті нормами про порядок його здійснення.

Право на інформацію та консультації реалізується суб'єктами сторін соціального діалогу при здійсненні таких його форм, як обмін інформацією та консультації. Водночас у ст. 8 чинного Закону України «Про соціальний діалог в Україні» недостатньо чітко визначено мету цих форм. Що стосується регламентації порядку здійснення обміну інформацією та консультацій, то відповідні норми ст. 8 Закону сформульовані у загальному вигляді та потребують обов'язкової конкретизації у колективних угодах і договорах або спеціальних локальних правових актах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рим О.М. Трудове право Європейського Союзу : монографія. Львів : «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2020. С. 468-478.
3. Чанишева Г.І. Колективні трудові права за Європейською соціальною хартією (переглянутою) і законодавство України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №5. С. 69-73.
4. Чанишев Р.І. Право на інформацію за трудовим законодавством України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2012. 215 с.
5. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
7. Рекомендація МОП № 129 щодо зв'язків між адміністрацією і працівниками на підприємстві 1967 року. *Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці*. 1965-1999. Том II. Женева : Міжнародне бюро праці, 1999. С. 839-841.
8. Рекомендацію МОП № 94 про співробітництво на рівні підприємства 1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_235#Text
9. Рекомендація МОП № 113 щодо співробітництва у галузевому і національному масштабі 1960 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_243#Text
10. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03 травня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №51. Ст. 2096.
11. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників від 9 грудня 1989 року. *Акти європейського права із соціальних питань*. К.: Парламентське видавництво, 2005.
12. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303>
13. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23 грудня 2010 р. №2852-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №28. Ст. 255.
14. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої): Закон України від 14 вересня 2006 року № 137-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 43. Ст. 418.
15. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas Redakcija: 40 - 2023-11-16 (nuo 2023-11-30) Aktuali. URL: https://www.infollex.lt/portal/start_ta.a.sp?act=doc&fr=pop&doc=368200&title=LR%20darbo%20kodeksas#
16. Кодекс законів про працю України: Затв. Законом УРСР від 10 грудня 1971 року №322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до №50. Ст. 375.
17. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 р. №1045-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. №45. Ст. 397.
18. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності: Закон України від 22 червня 2012 р. №5026-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 22. Ст. 216.
19. Проєкт Трудового кодексу України. URL: https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/1proekt_trudovogo_kodeksu_12.01.2024.pdf
20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» (справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-04#Text>

ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ, ЯКІ НАДАЮТЬ ТРЕТІМ ОСОБАМ ДОСТУП ДО СВОЇХ БАНКІВСЬКИХ КАРТОК ТА РАХУНКІВ («ДРОПІВ»)

FEATURES OF HOLDING ACCOUNTABLE PERSONS WHO PROVIDE THIRD PARTIES WITH ACCESS TO THEIR BANK CARDS AND ACCOUNTS (“DROPS”)

Музиченко О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри публічного права

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Карандась М.В., студент V курсу
факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджується проблема використання банківських карток та рахунків фізичних осіб третіми особами з метою здійснення кримінально протиправних діянь. Автори наводять приклади щодо широкого використання «дропів» («грошових мулів») під час здійснення незаконної діяльності не тільки в Україні, а й в інших країнах. Звернуто увагу й на те, що основну кількість «дропів» становлять фізичні особи з вразливих верств населення, які з метою отримання швидкого прибутку надають свої банківські рахунки третім особам.

Приділено увагу питанню кваліфікації дій «грошових мулів». Вказано, що дії таких осіб можуть бути кваліфіковані за різними статтями Кримінального кодексу України, залежно від наявності умислу на здійснення кримінально протиправних діянь. Крім того, розглянуто судову практику щодо притягнення до відповідальності осіб, які надали третім особам свої банківські картки та рахунки. Акцентовано увагу на тому, що дії «грошових мулів» можуть кваліфікуватися в залежності від тих наслідків, які були отримані третіми особами з використанням банківських карток та рахунків «дропів».

Наведено практичні приклади використання «грошових мулів» у здійсненні незаконної діяльності, наприклад, для відмивання коштів транскордонних злочинних організацій. Відмічено, що центральні банки країн світу намагаються, через зміну нормативно-правової бази та застосування додаткових заходів впливу, унеможливити використання третіми особами карток та банківських рахунків «дропів».

Запропоновано доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення статтею, яка б передбачала відповідальність за передачу третім особам доступу до своїх банківських карток та рахунків. Виснувано, що проблема боротьби з явищем «дропів» є загальнодержавним питанням, враховуючи кількість осіб, які беруть участь у вказаній діяльності.

Ключові слова: «дропи», «грошові мули», відповідальність, умисел, рахунки.

The article examines the problem of the use of bank cards and accounts of individuals by third parties for the purpose of committing criminally unlawful acts. The authors provide examples of the widespread use of "drops" ("money mules") in the conduct of illegal activities not only in Ukraine, but also in other countries. Attention was also drawn to the fact that the bulk of "drops" are individuals from vulnerable segments of the population who, in order to make a quick profit, provide their bank accounts to third parties.

Attention is paid to the issue of qualifying the actions of "money mules". It is indicated that the actions of such persons can be qualified under various articles of the Criminal Code of Ukraine, depending on the presence of intent to commit criminally unlawful acts. In addition, judicial practice is considered regarding the prosecution of persons who provided their bank cards and accounts to third parties. Attention is drawn to the fact that the actions of "money mules" can be qualified depending on the consequences that were obtained by third parties using bank cards and accounts of "drops".

Practical examples of the use of "money mules" in the implementation of illegal activities are given, for example, for laundering the funds of cross-border criminal organizations. It is noted that central banks of the world are trying to prevent the use of "drop" cards and bank accounts by third parties by changing the regulatory framework and applying additional measures of influence.

It is proposed to supplement the Code of Ukraine on Administrative Offenses with an article that would provide for liability for transferring access to one's bank cards and accounts to third parties. It is concluded that the problem of combating the phenomenon of "drops" is a nationwide issue, given the number of people involved in the specified activity.

Key words: "drops", "money mules", liability, intent, accounts.

Постановка проблеми. За останні роки Україна, як і інші країни світу, зіштовхнулася з проблемою «дропів» («грошових мулів»). Відповідно до усталеної практики «дропами» іменують фізичних осіб, які за винагороду або на безоплатній основі надають третім особам доступ до своїх банківських карток та рахунків. Указане явище становить серйозну загрозу, адже з використанням таких «дропів» зловмисникам легше залишатися «в тіні» при здійсненні кримінально караних діянь таких як шахрайства, торгівлі наркотичними речовинами, сутенерством, ухиленням від сплати податків та навіть фінансування тероризму. Наприклад, у Великій Британії у 2022 році банки виявили понад 39 000 рахунків «дропів». За оцінкою Національного агентства з боротьби зі злочинністю за допомогою «грошових мулів» кожен рік відмивається близько 10 мільярдів фунтів стерлінгів. У 2023 році збитки від діяльності «дропів» для економіки Великої Британії склали приблизно 2,3 мільярда фунтів стерлінгів, що становило зростання у 104% порівняно з минулим роком. На проблему «дропів» звертає увагу й Національний банк України (далі – НБУ),

який вказав, що через картки «дропів» може проходити близько 200 млрд грн на рік. Більш того, за для боротьби з «грошовими мулами» 1 жовтня 2024 року НБУ було введено ліміт у 150 000 грн на місяць для переказів фізичних осіб «з карти на карту», що вказує на серйозність проблеми вказаного явища для економіки України [1].

Стан опрацювання проблематики. Питання аналізу проблематики явища «дропів» та кваліфікації діяльності останніх приділили увагу у своїх роботах Гораш О.С., Зеленецький В.С., Кротюк В.Л., Файер Д.А., Черевко К.О., а також науковців Financial Action Task Force.

Метою статті є дослідження особливостей кваліфікації дій «дропів» відповідно до законодавством України про кримінальну відповідальність, аналіз судової практики із зазначеного питання; аналіз проблематики вказаного явища та надання рекомендацій стосовно змін у чинне законодавство задля ефективної протидії розповсюдженню явища «дропів».

Виклад основного матеріалу. Таке явище як «дропи» є найбільш розповсюдженим серед вразливих верств насе-

лення, наприклад, найчастіше «дропами» стають переселенці з зон бойових дій, безробітні, багатодітні сім'ї, сироти. Здебільшого, указане вище явище набуло розповсюдження серед молоді, яка становить найбільшу частку осіб, які передають свої банківські картки та рахунки третім особам. Такі дії саме молодих осіб пояснюються бажанням легкого заробітку, недостатніми знаннями щодо наслідків своїх дій та не усвідомленням того, де у подальшому передані банківські картки та рахунки будуть використовуватися.

Черевко К.О. та Гораш О.С. ділять «дропів/грошових мулів» на три основні групи: неусвідомлені – не розуміють, що вчиняють діяння, які виходять за рамки закону, і не знають, до якого саме кримінального правопорушення причетні; усвідомлені – розуміють, що вчиняють діяння, які виходять за рамки закону, але не знають, у якому саме кримінальному правопорушенні приймають участь; співучасники кримінальних правопорушень, від яких надходять злочинні доходи – розуміють, що вчиняють протиправні діяння, і знають, у якому саме кримінальному правопорушенні приймають участь [2, с. 74].

Інші ж науковці та практики виділяють дві групи «дропів»: фізичні особи, що повністю усвідомлюють наслідки під час надання доступу до своїх рахунків та фізичні особи, які мимоволі стають задіяними у схемах «дропів» через онлайн-шахрайства або фальшиві оголошення про роботу. Як правило, особи, що належать до другої групи вірять, що здійснюють законні операції та працюють на справжній бізнес [3].

Типовим прикладом використання «дропів» для здійснення незаконної дії є описана у звіті FATF «Професійне відмивання грошей» діяльність фізичної особи, яка передала свій банківський рахунок у розпорядження третім особам. Так, особа А була завербована нігерійським синдикатом для отримання грошей на її банківські рахунки. Їй пообіцяли комісійні до 5000 Сингапурських доларів (3160 євро) за кожну транзакцію. Особа А отримав на свої банківські рахунки доходи від шахрайства, вчиненого в Сполучених Штатах Америки та на Багамських островах. Більшість коштів було переведено або знято протягом кількох днів після отримання за вказівками злочинного угруповання, що базується в Нігерії. Крім того, рахунки особа А не тільки використовувалися для зберігання незаконних доходів, а й сама особа А завербувала двох інших осіб для здійснення ідентичної незаконної діяльності. Контроль над банківськими рахунками завербованих осіб дозволив приховати незаконному злочинному угрупованню з Нігерії, якому допомагав особа А, місцезнаходження незаконних доходів шляхом дріблення їх на різних рахунках «дропів» та уникнути виявлення, оскільки кошти були розподілені на кількох рахунках. Через вказану мережу особа А та її мережа «грошових мулів» отримали загалом 12 шахрайських банківських переказів на суму 5 мільйонів сингапурських доларів (3,16 мільйонів євро) з закордонну на їхні банківські рахунки в Сингапурі протягом шести тижнів. За результатами досудового розслідування та судового розгляду особа А був засуджений до покарання у виді позбавлення волі на строк 72 місяці за відмивання коштів [4, с. 21].

В Україні, на теперішній час, як і багатьох країн світу, немає відповідних статей у чинному законодавстві, що кваліфікують дії «дропів». Разом з тим, досить часто дії таких осіб кваліфікуються органами досудового розслідування за ч. 5 ст. 27 ч. 3 ст. 190 Кримінального кодексу України (далі – КК) як пособництво в наданні засобів та дій, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення іншим співучасником, а саме у заволодінні чужим майном шляхом обману (шахрайство), вчиненого за попередньою змовою групою осіб, шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки. Так, відповідно до вироку Київського районного

суду м. Полтава від 02.12.2024 № 552/7561/24 фігурант справи мав отримувати грошові кошти та після цього здійснювати подальші транзакції з розподілом грошових коштів. Дії шахраїв передбачали подальше переміщення коштів з одного рахунку на інший з метою ускладнення їхнього розшуку, вчинення, в тому числі з використанням великої кількості пособників, інших дій, спрямованих на приховування, маскування походження таких грошових коштів або володіння ними, джерела їх походження та місцезнаходження. ОСОБА_4 до протиправної діяльності був залучений особою 1, який в свою чергу здійснював протиправну діяльність спільно зі своїм знайомим особою 2. Маючи спільного знайомого особу 3, до шахрайської схеми був залучений ОСОБА_6. Кожен з фігурантів, маючи зв'язок між собою, та невстановленою досудовим розслідуванням особою, на виконання вказівок невстановленої особи, діючи кожен окремо, використовуючи власні та придбані банківські картки, сприяли вказаній особі у вчиненні шахрайських дій, шляхом отримання грошових коштів від потерпілих, та подальшим їх перерахуванням та розподіленням.

Разом з тим, не можна вважати, що єдиною кваліфікацією дії «грошового мула» є ч. 5 ст. 27 ч. 3 ст. 190 КК. Додатково є можливою правова кваліфікація дій такої особи й за ч. 5 ст. 27 ст. 209 КК через використання рахунків «грошових мулів» для легалізації (відмивання) коштів, які були отримані злочинним шляхом. Так, досить часто після перерахування коштів на рахунки «дропів» останні виводять у готівку отримані у незаконний спосіб кошти або здійснюють купівлю товарів широкого вжитку, які отримують треті особи - контролери «грошових мулів».

Слід звернути увагу, що під набуттям майна, одержаного унаслідок вчинення предикатного діяння, потрібно розуміти отримання такого майна винною особою, яка усвідомлює його відповідне походження, тим чи іншим оплатним чи безоплатним способом (купівля, отримання в обмін на інші предмети, прийняття як оплата за надані послуги або виконану роботу, одержання як подарунок або як плата за борг тощо). Володіння майном, одержаним злочинним шляхом, означає фактичне перебування такого майна у особи, яка має можливість впливати на нього. Володіти майном може як його власник, так і інші особи, наприклад, ті хто дістає таку можливість з огляду на певні договірні відносини (договір найму, комісії, схову тощо). Використання майна, одержаного злочинним шляхом – це вилучення у тій чи іншій формі корисних властивостей такого майна для задоволення потреб власника чи інших осіб. Зазначене майно може бути використане, зокрема, при здійсненні господарської діяльності, в тому числі підприємницької [5].

У цьому аспекті слід звернути увагу на вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 14.06.2023 № 334/4002/23 в якому зазначено, що ОСОБА_4, усвідомлюючи незаконність одержання коштів в сумі 15 000 гривень внаслідок вчинення суспільно-небезпечного протиправного діяння, передбаченого ч. 3 ст. 190 КК, з метою приховування походження вказаних коштів шляхом надання правомірного вигляду їх отриманню та використанню, здійснив 1 фінансову операцію з вказаними коштами а саме: із належної йому банківської картки № НОМЕР_2 на банківську картку № НОМЕР_10, емітовану АТ «Банк Восток», видану на ім'я ОСОБА_12, до якої (банківської картки) він мав доступ через мобільний додаток, оскільки знав логін та пароль до нього і міг вільно розпоряджатись вказаними коштами. Таким чином, ОСОБА_4 легалізував (відмив) грошові кошти на загальну суму 10 000 гривень.

Кваліфікувати дії «грошового мула» можна й за ч. 5 ст. 27 відповідної частини ст. 212 КК, адже досить часто рахунки «дропів» використовуються суб'єктами реального сектору економіки з метою ухилення від сплати

податків. Наприклад, фізична особа, при купівлі товарів широкого вжитку, сплачує кошти за такий товар не на рахунки юридичної особи-продавця товару, а на рахунки «дропа», які потім «грошовий мул» виводить у готівку або переказує на інших «дропів».

Акцентувати увагу слід й на те, що «грошові мули», які притягуються до кримінальної відповідальності мали, прямий умисел на пособництво у вчиненні шахрайських дій або відмиванні (легалізації) коштів, які були отримані злочинним шляхом про що у судових рішеннях наведено відповідні докази. Досить часто, як вже було зазначено раніше, особи не усвідомлюю наслідків своїх дій й не мають прямого умислу на ведення кримінально караного діяльності, тому держава має відпрацювати механізм ефективного реагування на збільшення кількості «дропів». Так, на нашу думку, одним з ефективних варіантів протидії такому явищу як «дропа» є введення адміністративної відповідальності та доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення статтею, яка б притягала до відповідальності за передачу третім особам доступу до своїх банківських карток та рахунків. Реалізація вказаного механізму можлива через банки України, які, як суб'єкти первинного фінансового моніторингу, відповідно до профільного Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (далі – Закон про ПВК/ФТ) мають обов'язок забезпечувати моніторинг фінансових операцій клієнтів та повідомляти Державну службу фінансового моніторингу України (далі – ДСФМУ) про підозрілі фінансові операції (діяльність) клієнтів. У свою чергу, ДСФМУ, відповідно до Закону про ПВК/ФТ, має право, у разі наявності достатніх підстав вважати, що фінансова операція або сукупність пов'язаних між собою фінансових операцій можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванням тероризму чи фінансуванням розповсюдження зброї масового знищення, подавати до

правоохоронних та розвідувальних органів відповідні узагальнені матеріали, які є підставою для внесення відомостей у Єдиний реєстр досудового розслідування або, для початку притягнення особи до адміністративної відповідальності [6].

Більш того, доказами під час розгляду такої справи стосовно притягнення «дропа» до адміністративної відповідальності є виписка з рахунків такої особи в банках України. Оскільки, діяльність «дропа» характеризується швидким переміщенням через його рахунок значних сум коштів, якими «дроп», із огляду на його фінансовий стан та профіль, не може володіти. Крім того, більшість «дропів», після передачі в користування третіх осіб власних банківських карток та рахунків не мають доступу до них.

В цілому, встановлення адміністративної відповідальності за передачу банківських карток та рахунків є запобіжником від подальшого розповсюдження вказаного явища серед населення України та установлення такого покарання для осіб, щоб встановити в суспільстві чітке уявлення щодо шкідливості ведення фізичними особами діяльності «грошових мулів».

Висновок. Отже, явище «дропів» становить серйозну проблему для держави, адже через необізнаність суспільства стосовно наслідків передачі третім особам власних банківських карток та рахунків, значна кількість осіб втягується у незаконну діяльність, яка має відповідну кваліфікацію за статтями КК. Також, у результаті розвитку явища «дропів» збільшується й інша злочинна діяльність: шахрайство, відмивання (легалізація) коштів, торгівля наркотичним засобами, що становить загрозу для суспільства та правопорядку, який існує на території України. Більш того, відсутність у чинному законодавстві заходів з превентивного реагування та запобігання проявам явища «дропів» також не сприяє протидії розповсюдження вказаної проблеми. У зв'язку з цим необхідно доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення приписами, які б передбачали відповідальність за передачу третім особам власних банківських карток та рахунків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національний банк України. Тимчасовий ліміт на суму переказів з "карти на карту" запобігатиме використанню платіжної інфраструктури в протиправних цілях та не вплине на діяльність волонтерів (уточнено). *Національний банк України*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/timchasoviy-limit-na-sumu-perekaziv-z-karti-na-kartu-zapobigatime-vikoristannnyu-platijnoyi-infrastrukturi-v-protipravnih-tsilyah-ta-ne-vplivne-na-diyalnist-volonteriv> (дата звернення: 23.03.2025);
2. Черевко К. О., Гораш О. С. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЙ ТАК ЗВАНИХ «ДРОПІВ» («ГРОШОВИХ МУЛІВ»). *ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ*. № 33. С. 74;
3. «Грошові мули» або дропа – як випадково не стати співучасником злочину?. *Гаразд*. URL: <https://harazd.bank.gov.ua/article/sahrajstvo/scenarii-platiznogo-sahrajstva/grosovi-muli-abo-dropi-ak-vipadkovo-ne-stati-spivuchasnikom-zlocinu> (дата звернення: 23.03.2025);
4. FATF. Professional Money Laundering. *FATF REPORT*. 2018. Р. 23–24. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/reports/Professional-Money-Laundering.pdf> (дата звернення: 23.03.2025);
5. Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX: станом на 9 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення: 23.03.2025);
6. Боротьба з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванням тероризму (економіко-практичний аналіз): науково-практичний посібник / В.С. Зеленецький, В. Л. Кротюк, Д. А. Файер. Харків: Вид-во «Кроссруд», 2007. С. 112.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ ЯК СКЛАДОВА КРИМІНОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ БЮДЖЕТНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF PUBLIC PROCUREMENT AS A COMPONENT OF CRIMINAL SECURITY OF THE BUDGETARY SPHERE OF UKRAINE

Соколов Д.С., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті здійснено комплексний аналіз системи публічних закупівель в Україні, як одного з ключових інструментів державного управління та забезпечення потреб суспільства в умовах економічної трансформації та безпекових викликів. Розкрито сутність і функціональні особливості сучасної моделі публічних закупівель, охарактеризовано її нормативно-правову базу, зокрема Закон України «Про публічні закупівлі» (2015 р.).

Особлива увага приділена електронній системі Prozorro та етапам закупівельного процесу. Висвітлено еволюцію законодавчої бази, принципи функціонування електронної системи Prozorro, а також особливості її використання в умовах воєнного стану.

Детально розглянуто структуру механізму закупівель, основні переваги впровадження відкритих електронних торгів. Особливо увагу приділено перспективам розвитку сфери публічних закупівель з урахуванням сучасних цифрових технологій та міжнародного досвіду.

Наголошено, що кримінологічна безпека є важливою складовою загальної системи безпеки, особливо в умовах сучасних викликів, зокрема зростання злочинності та загострення суспільної небезпечності злочинних дій, основною метою якої є виявлення, нейтралізація та протидія кримінологічним загрозам зміщення змістового навантаження із об'єкта нападу – кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель на об'єкт захисту – бюджетну сферу.

Встановлено, що кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель доцільно розглядати як суспільно небезпечні діяння, що спрямовані на нецільове та неефективне використання державних фінансових ресурсів під час здійснення закупівель за бюджетні кошти. Такі правопорушення можуть набувати різних форм, зокрема шахрайства, зловживання службовим становищем, корупційних діянь, службової недбалості, підроблення документів тощо.

Ключові слова: публічні закупівлі, бюджет, бюджетна сфера, кримінологічна безпека, механізм закупівель, Prozorro, корупція, кримінальні правопорушення, запобігання.

The article provides a comprehensive analysis of the public procurement system in Ukraine as one of the key instruments of public administration and ensuring the needs of society in the conditions of economic transformation and security challenges. The essence and functional features of the modern model of public procurement are revealed, and its regulatory framework is characterized, in particular, the Law of Ukraine "On Public Procurement" (2015).

Special attention is paid to the electronic system Prozorro and the stages of the procurement process. The evolution of the legislative framework, the principles of the functioning of the electronic system Prozorro, as well as the features of its use in martial law conditions are highlighted.

The structure of the procurement mechanism and the main advantages of implementing open electronic bidding are considered in detail. Special attention is paid to the prospects for the development of the public procurement sector, taking into account modern digital technologies and international experience.

It is emphasized that criminological security is an important component of the overall security system, especially in the face of modern challenges, in particular the growth of crime and the aggravation of the social danger of criminal acts, the main goal of which is to identify, neutralization and counteraction to criminological threats, shifting the content load from the object of attack – criminal offenses in the field of public procurement to the object of protection – the budgetary sphere.

It has been established that criminal offenses in the field of public procurement should be considered as socially dangerous acts aimed at the inappropriate and ineffective use of state financial resources during procurement using budget funds.

Such offenses can take various forms, including fraud, abuse of office, corrupt acts, official negligence, forgery of documents, etc.

Key words: public procurement, budget, budgetary sphere, criminological security, procurement mechanism, Prozorro, corruption, criminal offenses, prevention.

Постановка проблеми. Публічні закупівлі виступають, як окремий механізм регулювання господарських відносин, що застосовується на різних ринках, що охоплює багато аспектів економічної політики держави, зокрема антимонопольну, антикорупційну, інвестиційну, інноваційну, зовнішньоекономічну, промислову, розвиток малого підприємництва та ціноутворення.

Невчасне та недосконале нормативно-правове забезпечення публічних закупівель, зокрема в питаннях притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, створює ризики для функціонування цієї системи. Це, в свою чергу, може перешкоджати досягненню очікуваних результатів і відкриває можливості для зростання кримінальних правопорушень у цій сфері.

Також, до проблемних питань у сфері публічних закупівель слід віднести: недостатню ефективність витрачання бюджетних коштів (особливо в умовах обмежених ресурсів та підвищених потреб у сферах оборони, охорони здоров'я та соціального забезпечення); потреба в прозорості й запобіганні корупції; нестабільність нормативної бази та слабка інституційна спроможність; недостатня

інтеграція із міжнародними стандартами; необхідність адаптації до нових викликів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема запобігання кримінальним правопорушенням у сфері публічних закупівель залишається надзвичайно важливою через високі корупційні ризики та конкретні незаконні практики. Це питання постійно викликає інтерес у науковців та практиків правоохоронної діяльності, а саме: А. Баб'яка, С. Баліної, І. Близнюка, О. Зайцева, В. Захарова, Н. Здирко, В. Квачі, Л. Мазур, Т. Мельника, В. А. Некрасова, Ю. Оврамєць, В. Ортинського, М. Одухи, В. Поліщука, О. Сахарової, О. Слободянюк, А. Чередарчука та інших.

Виклад основного матеріалу. Система публічних закупівель, є важливим інструментом реалізації державної політики у сфері фінансів, економіки та соціального розвитку. Вона прямо впливає на рівень ефективності використання бюджетних коштів та рівень довіри суспільства до держави.

У контексті євроінтеграційних процесів України, публічні закупівлі набувають особливого значення як один

із маркерів прозорості, підзвітності та демократичного управління. В умовах війни, дефіциту бюджетних ресурсів і необхідності оперативного забезпечення критичних потреб держави – медичних, оборонних, гуманітарних – роль закупівель значно зросла. Запровадження електронної системи Prozorro, стало визначним кроком до підвищення прозорості державних витрат. Ця система дозволяє автоматизувати процеси, мінімізувати людський фактор, а також забезпечити громадський і медійний контроль за закупівлями. Таким чином, публічні закупівлі перетворилися на інструмент не лише економічного регулювання, а й політичної відповідальності [1, с. 104-105].

Під публічними закупівлями розуміються закупівлі товарів, робіт та послуг, що здійснюються за кошти державного або місцевого бюджетів, підприємств з державною часткою та інших юридичних осіб згідно за законодавством. Це інструмент, який дозволяє державі ефективно забезпечувати свої потреби в ресурсах, сприяючи реалізації соціальних, інфраструктурних, оборонних, освітніх та медичних програм. Система публічних закупівель, окрім економічної функції, виконує також соціальну – сприяє зайнятості, інноваційному розвитку та підтримці малого і середнього бізнесу [2, с. 162-163].

Сучасна модель публічних закупівель базується на принципах відкритості, добросовісної конкуренції, недискримінації учасників та максимальної економії коштів. Одним з ключових елементів є електронна система Prozorro, що забезпечує доступ усіх зацікавлених сторін до інформації про закупівлі в режимі реального часу. Система дає можливість як державі, так і громадському суспільству здійснювати ефективний контроль за витратами бюджетних коштів. Прозорість процедур підвищує довіру інвесторів і партнерів до України, а також забезпечує справедливе змагання між учасниками ринку [3, с. 47-48].

Крім того, публічні закупівлі відіграють важливу роль у формуванні економічної політики держави. Через встановлення певних критеріїв, держава може стимулювати розвиток конкретних галузей економіки, підтримувати інноваційні технології або створювати умови для рівноправного доступу бізнесу до бюджетного фінансування. Окрему увагу слід приділити ролі закупівель у забезпеченні національної безпеки, особливо в умовах воєнного стану. Закупівлі для потреб оборони, медицини, гуманітарного забезпечення – це не просто економічна діяльність, а критично важлива складова захисту держави та її громадян.

Наприклад, у 2022–2023 роках через систему Prozorro, було проведено численні закупівлі для Збройних Сил України, включаючи постачання бронежилетів, дронів, генераторів, медикаментів і харчування. У сфері медицини ефективно працювали закупівлі, здійснені під координацією МОЗ, зокрема щодо закупівлі вакцин, тест-систем та обладнання для COVID-19. Також варто згадати Prozorro Market – онлайн-каталогу для оперативного придбання товарів, який особливо ефективно використовувався в умовах пандемії та під час початкових етапів повномасштабного вторгнення [4].

У порівнянні з іншими країнами, система публічних закупівель в Україні має свої унікальні риси. Наприклад, електронна платформа Prozorro, є однією з найпрозоріших у світі – у той час, як у багатьох державах, зокрема у США чи Великій Британії, електронні закупівлі поділені між декількома платформами, українська система забезпечує єдиний точковий доступ. У Польщі теж діє електронна система закупівель (Platforma e-Zamowienia), але її публічність і інтеграція з інструментами контролю поки поступається українській.

У країнах ЄС також активно впроваджуються принципи сталого розвитку через систему «зелених» закупівель, тоді як в Україні такі ініціативи лише набувають розвитку. Водночас, рівень громадського контролю за

публічними закупівлями в Україні є вищим, ніж у багатьох пострадянських державах, що свідчить про поступову трансформацію управлінських практик. Скандинавські країни, зокрема Швеція та Данія, відзначаються акцентом на екологічні, соціальні та інноваційні критерії при визначенні переможців закупівель, а також високим рівнем професіоналізації закупівельних структур. Їхній досвід є цінним орієнтиром для України у напрямку запровадження політики «розумних закупівель». Таким чином, Україна посідає впевнене місце серед держав, які демонструють прогресивний підхід до відкритих публічних закупівель, а подальше запозичення елементів успішних зарубіжних моделей може лише посилити її позиції [5, с. 89-90].

Публічні закупівлі є не лише бюджетною процедурою, а й важливим елементом політики державного управління, що поєднує економічні, правові та суспільні аспекти. Отже публічні закупівлі – це закупівлі товарів, робіт та послуг, що здійснюються за кошти державного або місцевого бюджетів, підприємств з державною часткою та інших юридичних осіб згідно за законодавством.

За свою нормативно-правовою базою є Закон України «Про публічні закупівлі», який набрав чинності у 2016 році та неодноразово оновлювався з метою вдосконалення процедур і приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів. Цей закон визначає загальні принципи, правила проведення тендерів, критерії вибору переможця, а також порядок оскарження результатів [6]. Крім базового закону, важливе значення мають підзаконні акти: постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства економіки, методичні рекомендації для замовників. Вони деталізують окремі аспекти реалізації закупівельної діяльності [7, с. 12-13].

Окремо слід зазначити, що система публічних закупівель в Україні орієнтується на стандарти Європейського Союзу, які регулюють публічні контракти і процедури закупівель у державах-членах. Це є необхідною умовою євроінтеграційного курсу України та поступового наближення до членства в ЄС.

На практиці ключовим інструментом реалізації законодавства є електронна система «Prozorro», яка функціонує на засадах принципу «всі бачать усе». Через неї здійснюється повний цикл закупівель – від публікації плану до звітування за укладеними договорами. Prozorro є складовою частиною цифрового урядування та запобігання корупції [1, с. 16-107].

Щодо механізму публічних закупівель, то слід зазначити, що уся процедура може бути умовно розділена на кілька етапів, а саме:

1. планування закупівлі – замовник аналізує потреби, формує річний план закупівель та передбачає відповідне фінансування;
2. оголошення тендеру – створення тендерної документації, вибір процедури (відкриті торги, переговорна процедура, спрощена закупівля тощо) та публікація оголошення у системі Prozorro;
3. подача заявок учасниками – компанії подають пропозиції, які автоматично фіксуються в системі для подальшої обробки;
4. оцінка пропозицій – система автоматично ранжує пропозиції за ціною, після чого тендерний комітет проводить кваліфікацію та перевірку документів;
5. обрання переможця – визначення постачальника, який відповідає усім критеріям і запропонував найкращі умови;
6. укладення договору – сторони підписують контракт, який також публікується в системі;
7. виконання договору – контроль за постачанням товарів або наданням послуг, а також моніторинг їх якості;
8. звітність та аудит – після завершення закупівлі замовник зобов'язаний оприлюднити звіт про виконання договору;

Кожен з етапів є прозорим і контролюється не лише державними органами, але й громадськістю, медіа та аналітичними організаціями. Такий механізм дозволяє мінімізувати вплив людського фактора і забезпечує рівний доступ до участі у тендерах для всіх суб'єктів господарювання [8, с. 132-133].

Говорячи про переваги, то можна зазначити, що важливою перевагою діючої системи є її прозорість, що досягається завдяки електронному формату Prozorro, який унеможливує приховування інформації про закупівлі. Конкурентність процесу дозволяє державі обирати найбільш вигідні пропозиції, економити бюджетні кошти та сприяти розвитку добросовісного підприємництва [9, с. 96-97]. Впровадження електронних торгів забезпечує оперативність, простоту та доступність участі для широкого кола суб'єктів господарювання. Серед інших переваг варто відзначити: відкритість інформації; антикорупційний ефект; можливість громадського контролю; гармонізацію із міжнародними стандартами.

Втім, незважаючи на очевидні досягнення, система публічних закупівель стикається з низкою проблем, а саме: недобросовісні учасники; часті зміни законодавства; низький рівень кваліфікації персоналу; оскарження результатів тендерів; недостатній контроль за фактичним виконанням договорів, тощо. Крім того, ускладненість нормативної бази, часті зміни законодавства та брак фахових кадрів у замовників створюють додаткові виклики для ефективного функціонування системи закупівель [10, с. 69-70].

В перспективах розвитку, очікується, що подальша цифровізація процесів, використання штучного інтелекту для аналітики закупівель, а також міжнародна інтеграція дозволять ще більше підвищити якість державних закупівель та ефективність використання державних коштів [11, с. 190]. У найближчій перспективі також передбачається:

- удосконалення системи моніторингу – впровадження автоматизованих алгоритмів ризик-менеджменту, які зможуть виявляти підозрілі тендери ще на етапі подання заявок;
- інтеграція з міжнародними платформами – гармонізація українського законодавства з нормами ЄС у контексті публічних закупівель, що сприятиме прозорому доступу іноземних компаній до українського ринку;
- зміцнення інституційної спроможності замовників – розвиток навчальних програм для працівників органів державної влади, що відповідають за проведення тендерів;
- запровадження «зеленої» та соціально орієнтованої закупівлі – орієнтація на сталий розвиток шляхом встановлення екологічних та соціальних критеріїв до товарів і послуг;
- покращення користувацького досвіду в Prozorro – оптимізація інтерфейсів, доступності даних, а також впровадження мобільних додатків для взаємодії зі системою;
- використання великих даних – для виявлення закономірностей, моніторингу підозрілої активності та прогнозування потреб у державному секторі;
- розширення функціоналу Prozorro Market – як інструменту для спрощених закупівель, особливо для малих організацій та екстрених потреб;
- залучення громадян до процесу прийняття рішень – розвиток механізмів участі громадськості у формуванні політики закупівель через платформи зворотного зв'язку та відкриті обговорення;
- створення єдиної національної аналітичної платформи – інтеграція даних про закупівлі, постачальників, ціноутворення та ризики з метою стратегічного планування та прийняття рішень;
- поглиблення міжнародного партнерства – співпраця з міжнародними організаціями, донорами та технічними партнерами для отримання найкращих практик, фінансування реформ і підвищення довіри до системи закупівель на глобальному рівні.

Прикладами реалізованих ініціатив є: – у 2023 році запущено систему Prozorro.Sale для прозорих аукціонів на державне та комунальне майно, що забезпечило додаткові надходження до бюджету та мінімізувало корупційні ризики; в цьому ж році впроваджено пілотний проект із закупівель за критеріями життєвого циклу (life-cycle costing), який дозволив замовникам враховувати не лише початкову ціну, а й довгострокові витрати на обслуговування та утилізацію товарів; активно розвивається напрямок використання штучного інтелекту в системі Prozorro для автоматичної ідентифікації змов між учасниками торгів; – у 2022–2023 роках Prozorro Market, активно використовувався для спрощених та термінових закупівель у прифронтових регіонах, зокрема для постачання гуманітарної допомоги та медичного обладнання, тощо. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню довіри громадськості до державних інституцій, зниженню корупційних ризиків та ефективнішому використанню бюджетних коштів.

Варто наголосити, що на сучасному етапі розвитку української державності бюджетна система набуває особливого значення як основа фінансового забезпечення соціально-економічного прогресу. Її функціонування базується на принципах справедливого та неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Стратегічною метою функціонування бюджетної системи є забезпечення якісних змін в економічному, соціальному та гуманітарному розвитку країни, а також інтеграція України до європейського співтовариства.

Однією з ключових проблем, що негативно впливає на ефективність функціонування бюджетної системи як елемента фінансової системи держави, є нецільове використання бюджетних коштів. До цього явища належать випадки здійснення бюджетних витрат або надання кредитів без дотримання встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням. Нецільове використання бюджетних ресурсів розглядається як один із видів кримінальних правопорушень у сфері публічних фінансів, зокрема у сфері державних закупівель.

Відповідно до положень ст. 210 Кримінального кодексу України, суспільна небезпека таких дій полягає в порушенні норм бюджетного законодавства, завданні економічних збитків державі, підриві бюджетної дисципліни, а також у створенні передумов для вчинення інших правопорушень у сфері службової діяльності, включаючи розкрадання бюджетних коштів. Унаслідок неефективного та нецільового витрачання фінансових ресурсів бюджетна система щорічно зазнає значних фінансових втрат [12].

Кримінальні правопорушення, пов'язані з нецільовим використанням бюджетних коштів, становлять серйозну загрозу для стабільності фінансової системи країни. Найчастіше такі дії вчиняються посадовими особами, які тим самим порушують суспільні відносини, що забезпечують цільове використання бюджетних ресурсів на виконання функцій держави. Наукові дослідження, присвячені класифікації таких правопорушень, обумовлені не лише потребами теоретико-правового осмислення, а й практичними завданнями у сфері протидії злочинності в бюджетній сфері. Слід зазначити, що нецільове використання бюджетних коштів нерідко супроводжується вчиненням інших кримінальних правопорушень, зокрема службових зловживань, підробки документів або легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, що ускладнює розслідування та підвищує суспільну небезпеку таких діянь [13; 14].

Висновки. Публічні закупівлі, є однією з ключових сфер, яка демонструє реальні досягнення в боротьбі з корупцією та впровадженні інновацій. Система Prozorro, стала прикладом для багатьох країн, завдяки своїй відкритості та ефективності. Однак для подальшого вдосконалення необхідно посилити контроль за учасниками ринку,

забезпечити стабільність нормативно-правового середовища та інвестувати в навчання фахівців у сфері закупівель. Також, ефективність системи публічних закупівель багато в чому залежить від рівня цифровізації, активності громадського контролю та політичної волі до дотримання принципів прозорості, рівності та доброчесності. Лише за умов постійного вдосконалення, адаптації до нових викликів та професіоналізації всіх учасників процесу, система закупівель зможе повністю реалізувати свій потенціал як інструмент розвитку держави та суспільства.

Публічні закупівлі в Україні є однією з ключових сфер, яка демонструє реальні досягнення в боротьбі з корупцією та впровадженні інновацій. Система Prozorro стала прикладом для багатьох країн завдяки своїй відкритості та ефективності. Однак для подальшого вдосконалення необхідно посилити контроль за учасниками ринку, забезпечити стабільність нормативно-правового середовища та інвестувати в навчання фахівців у сфері закупівель.

Кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель доцільно розглядати як суспільно небезпечні діяння, що спрямовані на нецільове та неефективне використання державних фінансових ресурсів під час здійснення закупівель за бюджетні кошти. Такі правопорушення можуть набувати різних форм, зокрема шахрайства, зловживання службовим становищем, корупційних діянь, службової недбалості, підроблення документів тощо.

Переважно зазначені діяння пов'язані з діяльністю осіб, уповноважених діяти як «замовники» публічних закупівель у межах чинного законодавства. Наявність у них дискреційних повноважень при прийнятті рішень щодо укладення договорів, відбору постачальників та використання бюджетних коштів створює сприятливі умови для зловживань та умисного викривлення процедур.

Слід наголосити, що неефективне управління бюджетними коштами, зокрема через ухилення від цільового використання ресурсів, прямо впливає на поглиблення соціально-економічної нерівності. Невиконання державою своїх бюджетних зобов'язань призводить до ускладнення фінансування базових соціальних програм і стимулює зростання соціальної напруги. Водночас незаконне збагачення осіб, які причетні до привласнення бюджетних ресурсів, формує асиметрію у доступі до публічних благ і викликає резонанс у суспільстві.

Особливо загрозовою є ситуація, коли такі діяння залишаються без належного реагування з боку правоохоронних органів і правосуддя.

Безкарність посадовців, які вчиняють розкрадання або сприяють нецільовому використанню бюджетних коштів, руйнує довіру громадян до державних інституцій. Це формує в суспільній свідомості відчуття беззахисності перед зловживаннями з боку влади та криміналізованих елементів у публічному управлінні, а також деморалізує доброчесних учасників бюджетного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поліщук В. Prozorro як інструмент прозорості публічних закупівель: досягнення і проблеми реалізації. *Публічне право*. 2023. № 2. С. 103–108.
2. Зди́рко Н. Теоретичні підходи до визначення поняття «публічні закупівлі». *Ефективна економіка*. 2019. № 12. С. 159–171.
3. Мельник Т. М. Публічні закупівлі в умовах цифрової трансформації: сучасні виклики та тенденції. *Державне управління: теорія та практика*. 2022. № 1. С. 45–51.
4. Prozorro: офіційний портал публічних закупівель України URL: <https://prozorro.gov.ua>
5. Слободянюк О. Огляд міжнародного досвіду електронних закупівель: імплементація в Україні. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 9. С. 88–95.
6. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>
7. Методичні рекомендації щодо застосування законодавства у сфері публічних закупівель. Міністерство економіки України. Київ, 2023. 35 с.
8. Чередарчук А.М. Кримінально-правове забезпечення охорони публічних закупівель: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Івано-Франківськ, 2021. 206 с.
9. Українська школа урядування. Публічні закупівлі: навч. посіб. Київ: УШУ. 2023. 120 с.
10. Мазур Л. Публічні закупівлі в контексті антикорупційної політики України. *Економіка та держава*. 2021. № 4. С. 67–70.
11. Овrameць Ю. Поняття та сутність «публічних закупівель» в адміністративному праві України. *Journals.Nubip*. 2022. С. 187–199.
12. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
13. Нікітін Д. Ю. Кримінологічна характеристика та запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням: дис. канд. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2021. 289 с.
14. Семенових О. С. Кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищення: дис. докт. філософії: 081 – Право. Харків. 2024. 203 с.

ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ КК УКРАЇНИ ЩОДО НЕЗАКОННОГО ВИКОРИСТАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ: ТРУДНОЩІ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

APPLICATION OF THE ARTICLE OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE REGARDING THE ILLEGAL USE OF HUMANITARIAN AID: DIFFICULTIES OF QUALIFICATION AND WAYS OF THEIR RESOLUTION

Сушкова В.В., студентка III курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Пазич А.В., студент III курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукове дослідження присвячене аналізу норми, що міститься у ст. 201-2 Кримінального кодексу України (далі – КК) «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги». У роботі аналізується статистика кримінальних правопорушень, передбачених вищезазначеною законодавчою нормою та робиться окремий наголос на суспільній небезпечності зазначеного діяння. Зокрема, привертає увагу те, що порівняно з минулими роками кількість зареєстрованих випадків скоєння кримінального правопорушення за ст. 201-2 КК різко впало. Таке явище полягає ретельному аналізу, оскільки це може бути свідченням неправильної кваліфікації діянь, що все ж таки підпадають під дію вищезазначеної статті.

Прискіплива увага приділяється відмежуванню кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК від кримінальних правопорушень проти власності, зокрема, шляхом аналізу об'єктивної сторони кримінально-караного діяння, визначеного у нормі ст. 201-2 КК, від діяння у формі розкрадання за ст. 191 КК. Наводяться відповідні судження щодо такого відмежування знаних науковців-правників, зокрема О.О. Дудорова, Р.О. Мовчана, О.К. Маріна, В.М. Киричко.

У науковій роботі комплексно аналізується зміст предмету кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК та підкреслюється значимість спрямованості умислу особи, що скоює зазначене кримінальне правопорушення.

Автори також пропонують певні наукові доробки щодо вирішення проблеми з кваліфікації зазначеного кримінального правопорушення, спираючись на загальну теорію права та на відповідні погляди науковців у сфері кримінального права.

Ключові слова: незаконне використання гуманітарної допомоги, предмет кримінального правопорушення, розкрадання, склад кримінального правопорушення, конкуренція норм кримінального закону, предмет кримінального правопорушення

This scientific research is dedicated to the analysis of the norm contained in Article 201-2 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – CC) "Illegal use for profit-making purposes of humanitarian aid, charitable donations, or gratuitous assistance." The paper analyzes the statistics of criminal offenses stipulated by the aforementioned legislative norm and places a particular emphasis on the public danger of the specified act. In particular, attention is drawn to the fact that, compared to previous years, the number of registered cases of committing a criminal offense under Article 201-2 of the CC has sharply decreased. This phenomenon requires thorough analysis, as it may be evidence of incorrect qualification of acts that still fall under the scope of the aforementioned article.

Close attention is paid to distinguishing the criminal offense under Article 201-2 of the CC from crimes against property, particularly by analyzing the objective aspect of the criminally punishable act defined in the norm of Article 201-2 of the CC from the act in the form of embezzlement under Article 191 of the CC. Relevant opinions of well-known legal scholars, including O.O. Dudorov, R.O. Movchan, O.K. Marin, and V.M. Kyrychko, regarding such differentiation are presented.

The scientific work comprehensively analyzes the content of the subject matter of the criminal offense under Article 201-2 of the CC and emphasizes the significance of the direction of intent of the person committing the specified criminal offense.

The authors also propose certain scientific developments to solve the problem of qualifying the specified criminal offense, relying on the general theory of law and the relevant views of scholars in the field of criminal law.

Key words: illegal use of humanitarian aid, subject matter of a criminal offense, embezzlement, elements of a criminal offense, competition of norms of criminal law, subject matter of a criminal offense.

Вступ. Зараз для України, що стоїть на сторожі демократичних цінностей, як ніколи є важливою підтримка як з боку міжнародного співтовариства, так і свідомих громадян, які готові здійснювати гуманітарну підтримку Збройних Сил України та громадян нашої держави, постраждалих внаслідок війни. Саме тому КК Законом від 24 березня 2022 р. № 2155-IX було доповнено новою статтею, а саме ст. 201-2, якою встановлена кримінальна відповідальність за діяння щодо використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги з метою отримання прибутку. Необхідність прийняття такої норми була обумовлена низкою обставин, у тому числі й змінами до Податкового та Митного кодексів України, інших нормативно-правових актів, якими спрощувалися процедури визнання певної категорії товару гуманітарною допомогою [5]. Зумовлені потребами воєнного стану ініціативи законодавця потребують позитивної оцінки, однак певні процедурні спрощення надання вкрай важливої підтримки Збройним Силам України та громадянам, постраждалим від війни, стали підґрунтям підвищеної уваги до цих про-

цедур з боку осіб, схильних до протиправних дій, у тому числі використання ними предметів гуманітарної допомоги для отримання неправомірних прибутків.

Виклад основного матеріалу. У рік уведення ст. 201-2 КК у дію, а саме 2022 року, було зафіксовано 384 випадки, серед яких 25 справ було направлено до суду. У 2023 році кількість зареєстрованих випадків за зазначеною статтею склала 189, що становить майже двократне зменшення, однак кількість справ, що була направлена до суду, залишилася на тому самому рівні. У першому півріччі 2024 року було зареєстровано 2949 випадків кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, серед яких лише 64 випадки стосувалися діянь, передбачених ст. 201-2 КК [7]. При цьому варто зауважити позитивну динаміку зростання кількості зареєстрованих волонтерських та благодійних організацій по всій території України [8].

Узагальнюючи наведену статистику, можна дійти висновку, що зареєстровані випадки незаконного використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв

та безоплатної допомоги значно скоротилися. Однак, на нашу думку, такі зміни викликані не високим рівнем правовідомості населення, а помилкою кваліфікації.

Необхідно також підкреслити, що наведена стаття вирізняється з-поміж інших специфічним предметом, який у цьому випадку входить до обов'язкового елементу складу кримінального правопорушення. Кримінально-правова доктрина та судова практика трактують предмет злочину як річ матеріального світу, з певними характеристиками якої кримінальний закон пов'язує ознаки конкретного складу злочину в діях суб'єкта Дж.

Аналізуючи безпосередньо норму ст. 201-2 КК таким предметом є товари (предмети) гуманітарної допомоги, благодійні пожертви, безоплатна допомога. У той же час, доки певний предмет не визнано гуманітарною допомогою у визначеному законом порядку – такий предмет не відповідає складу статті 201-2 КК України. У примітці 1 для визначення предмету правопорушення законодавець посилається на текст Закону України «Про гуманітарну допомогу», де законодавець надає визначення таким поняттям як «гуманітарна допомога» та «благодійна пожертва».

Щодо тлумачення терміну «гуманітарна допомога» можна зробити такий висновок: Гуманітарною допомогою вважається безоплатна допомога, що здійснена конкретному адресату для досягнення конкретних цілей. Вона може мати форму грошей чи інших матеріальних благ, а може бути у вигляді здійснення певних робіт чи надання певних послуг. Адресатами такої допомоги є особи, що потребують допомоги у зв'язку з матеріально скрутним становищем, введенням воєнного чи надзвичайного стану, виникненням певної надзвичайної ситуації, тяжкою хворобою а також підготовкою до збройного захисту держави.

Визначення такого терміну як «благодійна пожертва» слід навести у наступному вигляді: передача коштів чи майна особою у власність іншої особи чи осіб задля досягнення цими особами певних визначених цілей, які стосуються благодійної діяльності. Такі пожертви є безоплатними.

Також, відповідно до статті 6 зазначеного закону передачу коштів у безоплатному вигляді, передачу майнових прав особам задля досягнення цілей благодійної діяльності слід вважати пожертвою, що здійснена з благодійною метою

З цих положень можна зробити висновок, що головним питанням для кваліфікації діяння, що передбачене статтею 201-2 ККУ, є предмет злочину та питання відповідності тої чи іншої речі, послуги тощо поняттю «гуманітарна допомога», «благодійна пожертва» та «безоплатна допомога». До того ж зазначений предмет має використовуватися за рамками його цільового призначення, тобто місії благодійної діяльності.

Однак, вітчизняна судова практика є досить неоднозначною з приводу цього питання. Твердження цьому є справа, що була вирішена апеляційним судом Дніпропетровської області. Дж У цій справі Суд нижчої інстанції виправдав особу, яка обвинувачувалася за вчинення правопорушення передбаченого частиною 2 статті 15 та частиною 3 статті 201-2 КК, за фактом незаконного збуту під час дії воєнного стану м'ясних консервів гуманітарного призначення з корисливих мотивів. Прийняття такого рішення було зумовлено тим, що не було достатніх підстав вважати, що м'ясні консерви згідно з тлумаченням норм Закону України «Про гуманітарну допомогу» є предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК.

Надалі під час другого розгляду в апеляційній інстанції обвинувачений визнав, що він здійснив спробу продати консерви, набуті у якості гуманітарної допомоги, з метою отримати прибуток, у зв'язку із чим останній і був притягнутий до відповідальності.

У той же час Таращанський районний суд Київської області під час винесення вироку від 01.11.2023 року у справі № 379/1409/23 [13] вирішив, що підозрюваний, укладаючи фіктивні трьохсторонні договори умисно під час воєнного стану, використав кошти, що були надані громадській організації як благодійні пожертви. Загальна сума склала 1 791 000 грн. При цьому важливою обставиною описаної справи, яка зіграла роль у кваліфікації діяння особи, став той факт, що майно було ввезено за декларацією про перелік товарів, які віднесені до гуманітарної допомоги.

Тобто, аналізуючи наведену судову практику виникають суперечності щодо притягнення відповідальності за ст. 201-2 КК. У такому разі виникає думка, що важливим є не тільки зазначення предмету цього кримінального у спеціальному законодавстві, а і усвідомлення особою протиправного збуту товарів або благодійних пожертв, які остання набула у якості гуманітарної допомоги.

Нововведена стаття спричинила дискусії серед наукового кола: більшість науковців стверджують, що ст. 201-2 КК охоплює склади певних злочинів проти власності, зокрема ст. 190 «Шахрайство», чи ст. 191 «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем», або ст. 192 «Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою». Тим самим науковці підкреслюють, що законодавець встановив повторну кримінальну відповідальність за ті самі діяння, але у розділі VII Особливої частини КК.

Оцінка законотворчої діяльності спонукала науковців здебільшого до аналізу взаємозв'язку між ст. 201-2 та 191 КК.

Зокрема, О. О. Дудоров та Р. О. Мовчан, доктори юридичних наук, професори, стверджують, що до введення ст. 201-2 КК у дію, діяння, передбачені цією статтею, переважно кваліфікувалися б як розтрата, привласнення та заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою власним службовим становищем [4, с. 175].

Кандидат юридичних наук, доцент, О. К. Марін, зауважує, що норми статей 191 і 201-2 КК співвідносяться між собою як загальна та специфічна. Тобто, як виділення із загальної норми іншого складу кримінального правопорушення, сфера регулювання якого знаходиться поза межами цієї статті [9, с. 336].

На думку В. М. Киричко, кандидата юридичних наук, доцента, помилковість вищезазначеної позиції впливає з неточності у співвідношенні ознак розкрадання відповідно до ст. 191 КК із об'єктивного сторонаю кримінального правопорушення, визначеного ст. 201-2 КК. Науковець вважає, оскільки незаконне використання чужого майна не підпадає під кваліфікацію за ст. 192 КК, то і так само використання гуманітарної допомоги для отримання прибутку не можна вважати розкраданням. Також, спираючись на роз'яснення Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» про форми розкрадання, передбаченого ст. 191 КК, науковець так тлумачить викладене у ст. 201-2 КК: «Перша форма дії, а саме продаж товарів (предметів) гуманітарної допомоги з метою отримання прибутку» не охоплює собою розкрадання у формі розтрата чужого майна, тому що само по собі розкрадання означає *безоплатне* обернення чужого майна на користь третіх осіб. З цього можна зробити висновок, що норми ст. 201-2 та ст. 191 КК ніяким чином не «конкурують» між собою» [6, с. 8-9].

Однак, вищенаведені аргументи можна піддати критиці, оскільки сама Постанова Пленуму Верховного Суду України містить у собі такий текст: «а при розтраті – на користь інших осіб, зокрема це може бути відчуження майна іншим особам для споживання, як подарунок чи *товар*, в обмін на інше майно тощо» [10]. Тобто застосування дефініції «товар» при характеристиці такого

поняття, як розтрата, наводить на думку про те, що відчужене майно можна сприймати і як предмет продажу.

Крім того, цікавим є те, що ст. 201-2 КК встановлює «підвищену» межу вартості майна (350 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (понад 529 тис. грн)), що є предметом цього кримінального правопорушення, у той час як ст. 191 КК нижньої межі вартості такого майна безпосередньо не зазначає [1], однак відповідно до ст. 51 КУпАП виокремлює так звану «нижню межу» для крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрата до двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [2]. З цього випливають труднощі у кваліфікації діянь, пов'язаних із незаконним оборотом на власну користь або користь інших осіб товарів (предметів) гуманітарної допомоги або ж благодійних пожертв та безоплатної допомоги з метою отримання прибутку, якщо їх розмір не досягає межі вартості, визначеної безпосередньо у ст. 201-2 КК [1].

І до того ж, варто звернути увагу на санкції, передбачені порівнюваними статтями. При такій надвисокій межі вартості майна (понад 529 тис. грн) санкція ст. 201-2 КК є менш суворою, аніж санкція ст. 191 КК. При цьому навіть ч. 1 ст. 201-2 КК є проступком та передбачає покарання у виді штрафу від двох до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправних робіт на строк до двох років, або обмеження волі на той самий строк.

На нашу думку, у такому разі слушною є пропозиція доктора юридичних наук, професора М.І. Хавронюка, який пропонує використовувати правило загальної теорії права,

а саме переваги спеціальної норми над загальною. Тобто, у разі, якщо сума майна, яке вважається товаром (предметом) гуманітарної допомоги або благодійної пожертви, є нижчою за встановлену межу у КК (529 900 грн), то діяння варто кваліфікувати залежно від суб'єкта за відповідною частиною ст. 191 КК, нівелюючи таку важливу ознаку кримінального правопорушення ст. 201-2 КК, як корислива мета [3].

Висновки. У дослідженні визначено деякі наукові доробки щодо природи кримінальних порушень та варіативності їх кваліфікацій.

Наразі у КК немає абсолютно чіткого розмежування норми ст. 201-2 КК та інших злочинів проти власності, зокрема передбаченому у ст. 191 КК, що безпосередньо досліджувалося в науковій праці.

Крім того, вітчизняна судова практика свідчить про відсутність єдиного підходу про визначення приналежності предмету до кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК.

До того ж, законодавцем ніби декриміналізується склад кримінального правопорушення, визначеного ст. 201-2 КК, адже санкції зазначеної норми є значно м'якшими, аніж за діяння, передбачене у ст. 191 КК. При цьому зберігається надвисока межа вартості товарів (предметів) гуманітарної допомоги, благодійних пожертв, що особливо контрастує порівняно з вартістю предмета ст. 191 КК.

Проблема співвідношення статей 201-2 та 191 КК в чинному законодавстві залишається і досі актуальною в умовах воєнного стану, і тому потребує подальших ґрунтовних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. *Верховна Рада України*: оф. веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10Text> (дата звернення: 17.04.2025 р.)
3. Хавронюк М. І. За незаконне використання гуманітарної допомоги – кримінальна відповідальність. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/za-nezakonnevykorystannya-gumanitarnoyi-dopomogy-kryminalna-vidpovidalnist>. (дата звернення: 17.04.2025 р.)
4. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Незаконне використання гуманітарної допомоги (ст. 201-2 КК). Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук. – практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін.; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ: Норма права, 2022. С. 172-195.
5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги. Закону України від 24.03.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#n5> (дата звернення: 17.04.2025 р.)
6. Киричко В. М. Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (ст. 201-2 КК): проблеми системного тлумачення та практичного застосування і шляхи їх вирішення. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2023, № 1(19). С. 150-181.
7. Злочини щодо гуманітарної допомоги у 2022- I півріччі 2024 р. Веб-портал: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 17.04.2025 р.)
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Веб-портал: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.04.2025 р.)
9. Марін О. К. Проблеми кримінально-правової оцінки незаконного використання гуманітарної допомоги за КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 334–338. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/74> (дата звернення: 17.04.2025 р.)
10. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Верховного суду України від 06.11.2009 № 10. *Верховна Рада України*: оф. вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text> (дата звернення: 17.04.2025 р.)
11. Про гуманітарну допомогу: Закон України від 22.10.1999 р. № 1192-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> (дата звернення: 17.04.2025 р.)
12. Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 24.07.2023 року у справі № 202/5006/22. (дата звернення: 17.04.2025 р.)
13. Рішення Тарашанського районного суду Київської області у справі № 379/1409/23. (дата звернення: 17.04.2025 р.)

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ ЯК НОВА ФОРМА ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

COLLABORATIONISM AS A NEW FORM OF ORGANIZED CRIME IN TIMES OF WAR

Ткаченко В.В., доцент кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права

*Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядається актуальна проблема колабораціонізму в Україні як нової форми організованої злочинності в умовах війни. Автор здійснює кримінально-правовий аналіз колабораційної діяльності як нової форми організованої злочинності, що активно проявляється на тимчасово окупованих територіях України. Проаналізовано, правову природу цього явища, визначено основні форми колабораційної діяльності – вимушену, добровільну та ідеологічну – а також висвітлено підходи до правової кваліфікації відповідних дій згідно з Кримінальним кодексом України, зокрема статтею 111¹. У роботі систематизовано правові підходи до криміналізації колабораційної діяльності згідно з чинним Кримінальним кодексом України, зокрема з урахуванням змін, внесених Законом від 03.03.2022 року. Автором здійснено огляд наукових підходів вітчизняних дослідників до визначення колабораціонізму та його кримінально-правової оцінки, а також проаналізовано судову практику та статистику кримінальних правопорушень за колабораційну діяльність у 2022 – березень 2025 роках. Особлива увага приділена проблемі розмежування складів злочинів колабораціонізму та державної зради, а також недолікам правозастосування, серед яких відсутність чіткої правової кваліфікації, змагальності сторін у судовому процесі та належної оцінки доказів. Окрему увагу, автор приділяє аналізу судової практики, проблемам правозастосування, зокрема дублюванню норм, відсутності чіткого розмежування між суміжними статтями та неузгодженості в обранні заходів покарання. Висвітлено статистичні дані щодо кількості вчинених правопорушень за 2022–2025 роки, що свідчать про зростання злочинної активності в цій сфері та потребу в посиленні протидії. Автор статті, зазначає певні рекомендації щодо протидії колабораціонізму, як: удосконалити законодавче визначення колабораціонізму, щоб уникнути дублювання норм та посилити міжнародну співпрацю у документуванні злочинів та притягненні колаборантів до відповідальності. Стаття містить аналіз колабораціонізму та рекомендації щодо протидії, що робить її актуальною в умовах сьогодення.

Ключові слова: колабораціонізм, організована злочинність, кримінальні правопорушення, війна, протидія.

The article deals with the topical issue of collaborationism in Ukraine as a new form of organized crime in wartime. The author provides a criminal law analysis of collaboration as a new form of organized crime which is actively manifested in the temporarily occupied territories of Ukraine. The author analyzes the legal nature of this phenomenon, identifies the main forms of collaboration – forced, voluntary and ideological – and also highlights the approaches to the legal qualification of relevant actions under the Criminal Code of Ukraine, in particular, Article 111¹. The work systematizes legal approaches to criminalization of collaboration activities under the current Criminal Code of Ukraine, in particular, taking into account the amendments introduced by the Law of 03.03.2022. The author provides an overview of the scientific approaches of domestic researchers to the definition of collaborationism and its criminal law assessment, and also analyzes the case law and statistics of criminal offenses for collaboration in 2022 – March 2025. Particular attention is paid to the problem of distinguishing between the crimes of collaboration and treason, as well as to the shortcomings of law enforcement, including the lack of clear legal qualification, adversarial nature of the parties in the trial, and proper assessment of evidence. The author pays special attention to the analysis of judicial practice, problems of law enforcement, in particular, duplication of norms, lack of clear distinction between related articles and inconsistency in the choice of punishment. The author highlights the statistical data on the number of offenses committed in 2022–2025, which indicate an increase in criminal activity in this area and the need to strengthen counteraction. The author of the article notes certain recommendations for countering collaborationism, such as: improving the legislative definition of collaborationism to avoid duplication of norms and strengthening international cooperation in documenting crimes and bringing collaborators to justice. The article contains an analysis of collaborationism and recommendations for counteraction, which makes it relevant in today's context.

Key words: collaborationism, organized crime, criminal offenses, war, counteraction.

На сьогодні проблема колабораціонізму в Україні є надзвичайно болючою та нагальною. Питання колаборації та пошук оптимальних шляхів її вирішення з перших днів окупації українських земель перебувають у центрі уваги, як у представників законодавчих органів, так і серед представників виконавчої гілки влади. Розповсюдження колабораційної діяльності на тимчасово захоплених та відчужених окупантом територіях України, викликано застосуванням різноманітних методів ведення гібридної війни з боку держави-агресора. Водночас, у формуванні загальнодержавної політики й досі не віднайдена найкраща модель правового впливу на тих громадян України, які співпрацюють з окупантами.

З огляду на вищезазначене, виникає необхідність у ґрунтовному дослідженні проблеми колабораціонізму як нової форми організованої злочинності з різних правових точок зору, зокрема, в контексті кримінального права.

Мета дослідження полягає у кримінально-правовому аналізі колабораціонізму як нової форми здійснення організованої злочинності в умовах війни.

Правові аспекти колабораціонізму були предметом дослідження таких вчених, як: В. Гацелюк, Є. Письменський, О. Кравчук, В. Кубальський, К. Янішевська, А. Політова, О. Гончаренко та інші.

Варто зазначити, що поняття «колабораціонізм» з'явилося значно пізніше, ніж саме явище, що супроводжує людство з часів війни. У перекладі з французької (collaboration – співпраця, взаємодія) воно трактує добровільну, усвідомлену співпрацю з окупаційною адміністрацією та надання їй різноманітної підтримки. Автором цього терміну прийнято вважати маршала Філіпа Петена, зазначавши, що «колабораціонізм» не носить негативного змісту, навпаки, він обумовлює необхідність добровільної співпраці держави з окупантами.

Термін «collaboration» в англійській мові часто використовується у нейтральному значенні співпраці. Водночас, він застосовується для позначення ідеологічно вмотивованої підтримки окупаційної влади елітами. Під час війни, цей термін набуває переважно негативного забарвлення. Відповідно до цього сформувався підхід, які надають змістовну характеристику терміну та виокремлюють критерії для його аналізу.

Згідно з точкою зору Є. Письменського, колабораціонізм у вузькому сенсі – це співпраця з окупантом на захопленій території. На думку дослідника, будь-яка форма співпраці з ворогом вважається зрадою, або її визначають як «співробітництво» у вузькому розумінні, в іншому випадку виникає колізія [1, с. 119].

В. Гацелюк виділяє ряд обставин, які спричинили поширеність колабораційної поведінки на тимчасово окупованих територіях, серед яких: 1) зовнішні фактори (довгострокова планова підготовка до окупаційних дій); 2) внутрішні фактори (особливості суспільно-політичного розвитку повоєнної України); 3) історико-ідеологічний фактор (пережитки пострадянського суспільства та прихильність до радянських наративів) [2, с. 96].

Отож, вивчення загальних теоретичних засад колабораціонізму, його поділу на види є актуальним завданням, адже аналіз обраної теми в умовах воєнного стану та збройної агресії дозволить глибше пізнати це явище – що, своєю чергою, дасть можливість визначити можливі механізми протидії та боротьби з ним. Виокремлюють декілька видів колабораціонізму, як:

- вимушений колабораціонізм – це реалізація співпраці з окупаційною адміністрацією не з власної волі;
- добровільна колаборація – це різновид колабораційної поведінки, що проявляється у добровільній взаємодії людей з державою-агресором. Це відбувається на підставі особистих переконань і бажання завдати шкоди державній незалежності та територіальній цілісності власної країни;
- ідеологічний колабораціонізм – це різновид колабораційної діяльності, що об'єднує попередні форми колаборації. Адже виникає вимушено з огляду на ідеологічні переконання, але також містить добровільну участь у конкретних діях [3].

Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 року було внесено зміни до Кримінального кодексу України (далі – КК України), зокрема, доповнено статтею 111¹ [4]. Зазначимо, що колабораційна діяльність – це вчинення громадянином України дій, спрямованих на сприяння державі-агресору, її окупаційній адміністрації або збройним формуванням, зокрема: публічне заперечення збройної агресії проти України або визнання окупації; зайняття посад у незаконних органах влади, судах або правоохоронних структурах на окупованих територіях; пропаганда на користь агресора в освітніх закладах; передача матеріальних ресурсів окупаційним формуванням; організація політичних заходів на підтримку агресора; участь у незаконних збройних формуваннях або допомога їм у бойових діях проти України.

Згідно статистичної інформації Офісу генерального прокурора, охарактеризовано загальну кількість вчинених кримінальних правопорушень пов'язаних з колабораційною діяльністю за період 2022 – березень 2025 роки [5] (рис. 1).

Зауважимо, що статистична інформація демонструє різке зростання у 2023 році та стабілізацію у 2024 році. Це може бути пов'язано з активізацією окупаційних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях та посиленням роботи правоохоронних органів щодо виявлення та документування злочинів.

Розглянемо, кримінальні правопорушення за колабораційну діяльність, вчинені окремими категоріями осіб, провадження за якими закінчені [5] (рис. 2).

Проаналізувавши статистичну інформацію, зазначимо, що колабораційна діяльність вчинялася різними категоріями осіб, що свідчить про різноманітність форм та мотивацій таких злочинів. Насамперед, значне зростання у 2023–2024 роках може свідчити про те, що: колабораційна діяльність стала частиною рецидивної злочинності; різке збільшення вчинених кримінальних правопорушень групою осіб у 2023 році може бути пов'язаний із масовим вербуванням окупантами місцевого населення, а зниження у 2024 – із посиленням контролю з боку СБУ.

Охарактеризуємо, склад кримінального правопорушення за колабораційну діяльність. Об'єктом злочину

Обліковано кримінальних правопорушень

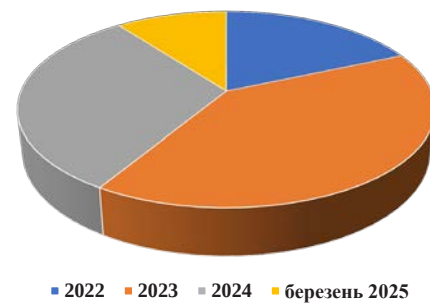

Рис. 1. Обліковано кримінальних правопорушень за колабораційну діяльність (2022 – березень 2025 роки)

Кримінальні правопорушення за колабораційну діяльність, вчинені окремими категоріями осіб, провадження за якими закінчені

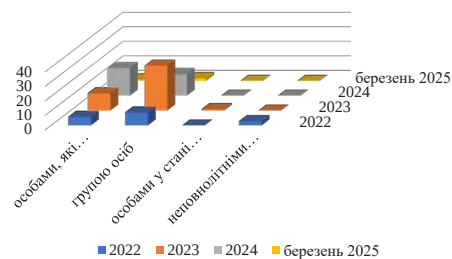

Рис. 2. Кримінальні правопорушення за колабораційну діяльність, вчинені окремими категоріями осіб, провадження за якими закінчені (2022 – березень 2025 роки)

є національна безпека України переважно у сфері державної безпеки, інформаційній, економічній, науково-технологічній і воєнній сферах. Суб'єктивна складова колабораційної діяльності полягає у свідомому намірі: особа усвідомлює, що її дії шкодять внутрішній та зовнішній безпеці, а також інтересам України. Щодо мотивів правопорушника, вони можуть бути надзвичайно різними. Це може бути особиста вигода, бажання помститися, або ж ідеологічні переконання, навіть вимушеність. Стосовно інших аспектів, детальний аналіз відповідної статті Кримінального кодексу України дозволяє виокремити суб'єкта колабораційної діяльності – фізичну осудну особу віком від 16 років, яка є громадянином України. Кардинально інша ситуація складається з об'єктивною стороною деяких видів злочинів, наприклад, державної зради. Наведемо приклад: «свідомий перехід громадянина України, який перебуває на окупованій території, на бік держави-окупанта з наданням їй допомоги, а також її представникам, зокрема організаціям незаконно створених органів управління, у веденні підпільної діяльності проти України під час окупації». У такому разі існує схожість між складами злочинів державної зради та колабораціонізму, що може призвести до ухилення зрадників від суворішого покарання та ускладнює чітке розмежування цих злочинів.

Звернемо, увагу на судову практику щодо розмежування кримінального правопорушення за колабораційну діяльність від інших суміжних правопорушень.

Станом на 01 січня 2025 року у Єдиному державному реєстрі судових рішень зареєстроване 23 238 рішень у справах по статті 111¹ КК України [7].

Дублювання ознак злочинів, як і брак ясності у розмежуванні між статтями 111¹, 111² та 436² Кримінального кодексу України, теж стає причиною невідповідності та різноманітного призначення покарань. Правоохоронні

органи одну й ту саму діяльність кваліфікують залежно від обставин: в одному випадку – за статтею, де передбачена відповідальність за менш серйозний злочин з м'якшим покаранням, а в іншому – за статтею, яка встановлює відповідальність за тяжкий злочин, що включає більш суворе покарання, аж до позбавлення волі на тривалий строк [8].

У практиці розгляду статей 111¹ та 111² КК України прослідковується обвинувальний ухил. Зокрема, встановлено лише два виправдовувальні вироки за обома статтями, а також лише один розгляд в апеляційній інстанції, що був ініційований стороною захисту і передбачав покарання м'якше, ніж у першій інстанції. Крім того, стороною захисту у цій категорії справ відзначаються застосування тримання під вартою як майже виключний запобіжний захід без урахування ризиків, відсутність змагальності сторін, низький поріг доказування, а також прийняття недостатніх доказів. Уваги потребує врахування документів, виданих окупаційними органами влади, як належного доказу в даній категорії проваджень, враховуючи наявну державну політику щодо невизнання таких документів. Численні справи щодо дописів у соцмережах, попри вимогу «публічності» у частині першій статті 111¹ та відсутності такої вимоги у статті 436² КК України [7].

Переважає більшість розглянутих за статтею 111¹ КК України справ стосуються частин, які передбачають відповідальність за проступки, зокрема частин першої та другої. Таке співвідношення може свідчити про відсутність стратегії кваліфікації справ за цією категорією злочинів. Відсутність достатніх ресурсів призводить, зокрема, до зниження якості розслідування, коли, наприклад, через значне навантаження слідчі здійснюють мінімально необхідні слідчі дії і не вивчають докази більш ретельно та детально, що впливає на якість провадження.

Розглянемо, обвинувальний вирок за статтею 111¹ КК України, зокрема: «на початку січня 2024 року Нікольський відділ Маріупольської окружної прокуратури Донецької області направив до суду обвинувальний акт стосовно громадянки України. Її дії було кваліфіковано за ч. 2 ст. 110 КК України, як вчинення навмисних дій з метою зміни меж території та державного кордону України, порушуючи порядок, встановлений Конституцією України, за попередньою змовою групою осіб, а також за ч. 2 ст. 28, ч. 5 ст. 111¹ КК України, як участь в організації незаконного референдуму на тимчасово окупованій території, за попередньою змовою групи осіб. Згідно з матеріалами кримінальної справи, громадянка України брала участь у якості «депутата народної ради ДНР» у позачерговому засіданні так званої «народної ради ДНР». Під час цього засідання було винесено на розгляд та односторонньо ухвалено так званої «Закон «Про референдум Донецької Народної Республіки щодо питання про входження до складу РФ на правах суб'єкта РФ». При цьому, згадана громадянка України, діючи навмисно, за попередньою змовою групи осіб, з метою зміни меж території та державного кордону України, порушуючи порядок, встановлений Конституцією України, як «депутат народної

ради ДНР», особисто схвально проголосувала за його прийняття, піднявши руку. Суд вживав заходів для виклику обвинуваченої задля забезпечення доступу до правосуддя, у зв'язку з чим її викликали на судові засідання в порядку ст. 323 КПК України: повістки про виклик публікували у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження – у газеті «Урядовий кур'єр», на офіційному веб-сайті Дзержинського міського суду Донецької області в мережі «Інтернет» та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора. Таким чином, розглянувши кримінальне провадження в межах пред'явленого обвинувачення, оцінивши досліджені в судовому засіданні докази з погляду належності, допустимості, достовірності, а їх сукупність – з погляду достатності та взаємозв'язку, суд дійшов висновку, що обвинувачена винна у вчиненні вказаних вище кримінальних правопорушень, у зв'язку з чим призначив їй покарання у вигляді позбавлення волі на строк 12 (дванадцять) років, з позбавленням права обіймати посади в органах державної влади, державного управління, місцевого самоврядування, пов'язаних з наданням публічних послуг, виконанням організаційно – розпорядчих та адміністративно – господарських функцій строком на 15 (п'ятнадцять) років, з конфіскацією всього належного їй на праві власності майна» [9].

Таким чином, як бачимо, колабораційна діяльність в Україні залишається серйозною загрозою, але Україна системно протидіє їй на всіх рівнях.

У статті досліджено феномен колабораціонізму як соціально-правового явища, сучасні форми та правові наслідки в умовах збройної агресії РФ проти України. Встановлено, що колабораціонізм має різноманітні прояви – від вимушеної співпраці з окупантами до ідеологічно мотивованої зради, що потребує чіткої класифікації та правової кваліфікації.

Аналіз статистики Офісу Генерального прокурора (2022 – березень 2025 рр.) показав динаміку зростання кількості кримінальних проваджень за статтею 111¹ КК України, що свідчить про систематизацію боротьби з цим явищем. Однак, при кваліфікації колабораціонізму, судова практика виявляє проблеми, такі як: неоднозначність розмежування між колабораціонізмом, державною зрадою та посяганням на територіальну цілісність; неякісне розслідування через перевантаження правоохоронних органів. Тому для підвищення ефективності протидії даному кримінальному правопорушенню, необхідно: удосконалити законодавче визначення колабораціонізму, щоб уникнути дублювання норм; посилити міжнародну співпрацю у документуванні злочинів та притягненні колаборантів до відповідальності.

Проте, подолання колабораціонізму в Україні вимагає не лише репресивних заходів, але й усвідомлення його соціальних причин – від пострадянських наративів до економічної залежності окупованих територій. Подальші дослідження варто зосередити на превентивних механізмах, зокрема інформаційній протидії пропаганді та реінтеграції постраждалих громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Письменський, Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Law of Ukraine/Pravo Ukraini*, 2020, (12). С. 116–128.
2. Гацелюк В.О. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ: ВАІТЕ, 2021. 228 с.
3. Долгорученко Д. Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2022. № 56. С. 16–19. URL: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.4>
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 року № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text> (дата звернення: 04.04.2025)
5. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Статистика Офісу генерального прокурора. URL: <https://gpr.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovanii-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 04.04.2025)
6. Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. Військово-історичний меридіан. URL: www.vim.gov.ua/pages/_journal_files/23.05.2019/pdf/VIM_23_2019-5-24.pdf (дата звернення: 05.04.2025)
7. Аналітичний звіт «Колабораційна діяльність та пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення за 2023 рік. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/10/colaboration_web_ukr-1.pdf (дата звернення: 05.04.2025)
8. Кримінальний кодекс України: Кодекс від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 06.04.2025)
9. Відносно громадянки України, яка обвинувачувалася у колабораційній діяльності, 02 липня 2024 року проголошено обвинувальний вирок. Дзержинський міський суд Донецької області. URL: <https://dgm.dn.court.gov.ua/sud0512/pres-centr/news/1631837/> (дата звернення: 06.04.2025)

ЕКОЦИД В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОЦІНКА ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ДОВКІЛЛЯ

ECOCIDE IN THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE: CRIMINAL LAW ASSESSMENT AND ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES

Форостяний А.В., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права

Омельченко О.І., аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права

У статті здійснено комплексний кримінально-правовий аналіз екоциду як суспільно небезпечного явища, що набуло особливої актуальності в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Екоцид розглядається не лише як злочин проти довкілля, а як елемент гібридної війни, спрямованої на системне знищення екосистем, руйнування природних ресурсів, позбавлення населення безпечного середовища існування та довгострокове підірвання екологічної безпеки регіону. Висвітлено масштаби заподіяної екологічної шкоди, включно з руйнуванням унікальних природно-заповідних територій, масовими забрудненнями повітря, вод і ґрунтів, знищенням флори та фауни, виведенням з обігу сільськогосподарських земель, спричинених активними бойовими діями, мінуванням та техногенними катастрофами. Особлива увага приділена підриву Каховської ГЕС, який став однією з наймасштабніших екологічних катастроф в історії незалежної України.

У межах дослідження проаналізовано чинне законодавство України, зокрема положення статті 441 Кримінального кодексу України, яка встановлює відповідальність за екоцид, та окреслено проблематику застосування цієї норми на практиці. Розглянуто новітні законодавчі ініціативи, спрямовані на уточнення складу злочину екоциду та вдосконалення механізмів доведення його ознак. Проведено порівняльно-правовий аналіз міжнародного досвіду у сфері захисту довкілля під час збройних конфліктів, включаючи положення Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Додаткових протоколів до Женевських конвенцій, Принципів ООН щодо захисту довкілля під час війни, а також напрацювання провідних міжнародних правозахисних та екологічних організацій щодо визнання екоциду окремим міжнародним злочином.

Наведено узагальнені приклади масштабної екологічної шкоди, завданої Україні внаслідок воєнних дій: забруднення атмосфери та водних ресурсів, пожежі в природних екосистемах, радіаційні та хімічні загрози, екологічні наслідки замінування. На підставі аналізу зроблено висновки щодо необхідності гармонізації українського кримінального законодавства з міжнародними стандартами, посилення механізмів відповідальності за екоцид як на національному, так і на міжнародному рівнях, а також важливості створення спеціальних правових механізмів для відшкодування екологічних збитків та відновлення довкілля після завершення збройного конфлікту.

Ключові слова: екоцид, збройний конфлікт, воєнна агресія, довкілля, кримінальна відповідальність, міжнародне гуманітарне право, екологічна катастрофа, воєнні злочини.

This article presents a comprehensive criminal law analysis of ecocide as a socially dangerous phenomenon that has gained particular urgency in the context of the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. Ecocide is examined not only as a crime against the environment, but also as an element of hybrid warfare aimed at the systemic destruction of ecosystems, the devastation of natural resources, the deprivation of the population's safe living conditions, and the long-term undermining of regional environmental security. The article highlights the scope of environmental damage caused by the war, including the destruction of unique protected natural areas, widespread pollution of air, water, and soil, the extermination of flora and fauna, and the loss of agricultural land due to active hostilities, landmines, and technogenic disasters. Special attention is given to the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant, which has become one of the largest environmental disasters in the history of independent Ukraine.

Within the framework of the study, the current Ukrainian legislation is analyzed, in particular Article 441 of the Criminal Code of Ukraine, which establishes criminal liability for ecocide. The article outlines the practical challenges in applying this provision and examines recent legislative initiatives aimed at clarifying the legal definition of ecocide and improving the mechanisms for proving its elements. A comparative legal analysis of international experience in environmental protection during armed conflicts is conducted, covering the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court, the Additional Protocols to the Geneva Conventions, the UN Principles on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts, as well as key developments by leading international human rights and environmental organizations in the field of recognizing ecocide as a separate international crime.

The article summarizes documented examples of large-scale environmental harm caused by warfare in Ukraine: air and water pollution, wildfires in natural ecosystems, radiation and chemical threats, and the long-term ecological consequences of landmines. Based on the analysis, conclusions are drawn regarding the need to harmonize Ukrainian criminal law with international standards, to strengthen mechanisms of accountability for ecocide at both the national and international levels, and to establish specialized legal instruments for compensation of environmental damage and restoration of ecosystems in the post-conflict period.

Key words: ecocide, armed conflict, military aggression, environment, criminal liability, international humanitarian law, environmental disaster, war crimes.

Постановка проблеми. Екоцид, як умисне масове знищення природного середовища, є однією з найнебезпечніших загроз екологічній безпеці та сталому розвитку. В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України ця проблема набула особливої гостроти: масове забруднення повітря, води та ґрунтів, знищення природно-заповідних територій, підлив Каховської ГЕС, масштабне мінування й техногенні катастрофи завдають нищівної шкоди екосистемам та здоров'ю населення. Наявність статті 441 Кримінального кодексу України, яка встанов-

лює відповідальність за екоцид, є важливим кроком, однак її правозастосування ускладнюється відсутністю чіткого визначення критеріїв екологічної катастрофи та складністю доведення умислу.

Водночас міжнародне право досі не визнає екоцид окремим міжнародним злочином, що створює правовий вакуум у питаннях притягнення до відповідальності за масштабну шкоду довкіллю під час воєн. Існуючі норми, як-от Римський статут МКС та Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, лише частково охоплюють такі

діяння. Це зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу кримінально-правових аспектів екоциду, перегляду національного законодавства, а також розвитку міжнародних правових механізмів, здатних забезпечити ефективну відповідальність за злочини проти довкілля в умовах збройного конфлікту.

Метою даної статті є здійснення кримінально-правового аналізу екоциду як суспільно небезпечного явища в умовах збройного конфлікту, зокрема в контексті війни Російської Федерації проти України, з урахуванням національного та міжнародного законодавства, практики документування екологічних злочинів і потреби у вдосконаленні механізмів притягнення винних осіб до відповідальності за масштабну шкоду довкіллю.

Проблематика. Питання кримінально-правової відповідальності за екоцид у контексті збройного конфлікту досі залишаються недостатньо дослідженими в науковій літературі. Це пов'язано з відносною новизною теми в українських реаліях, а також міждисциплінарним характером проблеми, яка перебуває на стику кримінального права, екологічного права, міжнародного гуманітарного права та права міжнародної безпеки. Більшість наукових публікацій стосується загальної екологічної шкоди від війни або ж воєнних злочинів у широкому значенні, тоді як окрема увага до екоциду як самостійного злочину приділяється рідко. Певну складність становить також відсутність єдиного міжнародно-правового підходу до визначення екоциду та труднощі в його практичному застосуванні.

У межах наявних досліджень переважає акцент на загальнотеоретичних або політико-правових аспектах, тоді як кримінально-правовий аналіз складу злочину екоциду, особливостей кваліфікації, елементів об'єктивної та суб'єктивної сторони, а також способів доведення шкоди залишається фрагментарним. Особливо це стосується української практики в умовах триваючої війни, коли документування екологічних злочинів відбувається в режимі реального часу, а правозастосовна практика щодо екоциду ще не сформована. Така ситуація потребує глибокого аналізу чинного законодавства, систематизації наукових підходів та вироблення механізмів ефективного реагування на виклики, що виникають у зв'язку з екоцидом як новітнім проявом воєнної агресії проти держави та її природного середовища.

Основний текст. Російсько-українська війна, що триває з 2014 року і перейшла у фазу повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року, спричинила не лише величезні людські втрати та руйнування інфраструктури, але й безпрецедентну шкоду довкіллю України. Екосистеми стають «мовчазною жертвою» війни, зазнаючи масштабних та часто незворотних змін [4].

Знищення лісів і заповідників, забруднення вод і ґрунтів, ризики радіаційних аварій та хімічного отруєння – усе це становить загрозу не лише для природи, але й для життя і здоров'я населення, тобто має суспільно небезпечний характер. У цьому контексті все частіше лунають звинувачення Росії в екоциді – цілеспрямованому знищенні довкілля України як одному з вимірів агресії [10].

Поняття «екоцид» увійшло до правового дискурсу для опису надзвичайно серйозних випадків знищення природного середовища. Незважаючи на наявність цього терміну в законодавстві України та ряду інших держав, на міжнародному рівні він досі не закріплений як окремий злочин.

Війна проти України актуалізувала проблему екоциду, адже масштаби навмисної екологічної шкоди внаслідок воєнних дій є безпрецедентними для Європи з часів Другої світової війни. Прикладом є підлив російськими військами греблі Каховської ГЕС у червні 2023 року – подія, яку українська влада прямо назвала екоцидом через колосальні довгострокові наслідки для довкілля [7].

Проблема полягає у тому, що чинні міжнародні механізми відповідальності за воєнні злочини проти довкілля

мають обмежене застосування: критерії доказування «масштабної, довгострокової та серйозної» шкоди природі є високими, а самого по собі злочину екоциду ні Римський статут МКС, ні Женевські конвенції прямо не визначають [3]. Таким чином, виникає правовий вакуум: попри очевидну суспільну небезпечність діянь, спрямованих на знищення екосистем, існують суттєві труднощі з кваліфікацією таких дій та притягненням винних до відповідальності. Це спонукає до глибшого дослідження явища екоциду, його юридичного змісту та шляхів удосконалення правового регулювання, особливо з огляду на потреби післявоєнного правосуддя і відновлення довкілля України.

Українське кримінальне законодавство прямо встановлює відповідальність за екоцид. Так, стаття 441 Кримінального кодексу України визначає екоцид як «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу» [5]. Санкція за вчинення екоциду – позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років. Наведене визначення охоплює три основні форми діяння: (1) масове знищення флори або фауни; (2) отруєння повітря чи води; (3) інші дії, які створюють загрозу екологічній катастрофі. З об'єктивної сторони склад злочину в перших двох формах є матеріальним – для наявності екоциду потрібне настання наслідків у вигляді екологічної катастрофи; натомість у третій формі склад формальний, і злочин вважається закінченим з моменту створення загрози екологічній катастрофі [2].

Законодавство не розкриває зміст терміна «екологічна катастрофа», що ускладнює правозастосування – це оціночне поняття, яке доводиться наповнювати через експертні висновки та судову практику. Так само не визначено критерії «масового знищення» біоти чи «отруєння» природних ресурсів, тому у кожному випадку слід доводити масштабність та тяжкість шкоди довкіллю. Суб'єктивна сторона екоциду – умисел (прямий або непрямої); необережне спричинення великої екологічної шкоди під цю статтю не підпадає, а кваліфікується за іншими нормами про екологічні злочини.

В умовах російської агресії українські правоохоронні органи вперше в історії почали застосовувати ст. 441 КК України на практиці. Від початку повномасштабного вторгнення було відкрито щонайменше 15 кримінальних проваджень за фактами екоциду [6]. Зокрема, розслідуються випадки умисного підпалу або знищення росіянами лісових масивів, зруйнування нафтових баз та хімічних підприємств, що призвели до отруєння атмосфери та вод, а також підлив греблі, який спричинив техногенну екологічну катастрофу.

Нерідко одні й ті самі діяння кваліфікуються слідством одночасно і як екоцид, і як воєнний злочин (наприклад, за ст. 438 КК – порушення законів та звичаїв війни), що дозволяє охопити обидва аспекти – екологічний і військовий [2].

Попри наявність кримінальної норми, притягнути конкретних винуватців наразі складно, адже більшість злочинів вчиняються окупаційними силами на захоплених територіях, тож українське правосуддя зможе дістатися до виконавців і організаторів лише після їх затримання або в порядку заочного засудження. Крім того, судова практика щодо екоциду в Україні досі відсутня – суди не виносили вироків за ст. 441, що означає відсутність прецедентів трактування оціночних понять цієї норми. Це підкреслює необхідність чіткого законодавчого визначення ключових термінів та вироблення методик оцінки екологічних збитків. Наразі триває робота над новою редакцією Кримінального кодексу України, і в одному з проєктів запропоновано оновлену норму про екоцид, де злочин визначається як умисне заподіяння довкіллю довгострокової і масштабної шкоди шляхом впливу на біосферу, літосферу, гідросферу,

атмосферу або космічний простір [1]. Українське законодавство закріплює екоцид як тяжкий злочин, але потребує вдосконалення термінології та узгодження із міжнародними підходами, беручи до уваги досвід нинішньої війни.

Питання екоциду перебуває в центрі уваги як українських, так і зарубіжних правників та науковців, особливо у зв'язку з війною в Україні. Існують різні доктринальні підходи до визначення цього явища. З точки зору національного права України, екоцид розглядається як злочин проти довкілля, об'єктом якого є безпека екосистем у масштабі, здатному спричинити екологічну катастрофу [1].

У науці кримінального права дискутується питання умислу: довести, що знищення довкілля було свідомою метою агресора, інколи складно, адже шкода природі може розглядатися ворогом лише як «побічний ефект» воєнних дій. Однак у випадку України зібрано достатньо даних про цілеспрямоване нищення екосистем (масове мінування територій, підпали лісів, знищення заповідників), що свідчить про усвідомлення російськими військами екологічних наслідків своїх дій [7].

На міжнародному рівні охорона довкілля під час збройних конфліктів регулюється нормами міжнародного гуманітарного права та окремими договорами, хоча поняття «екоцид» поки офіційно не визнано. Досвід минулих воєн показує, що довкілля часто ставало «німою жертвою» конфліктів, а питання відповідальності за такі дії вирішувалося випадково. Ще Женевські конвенції 1949 року опосередковано захищали природу як майно, що не повинно нищитись без військової необхідності. Важливим кроком стало прийняття Додаткового протоколу I 1977 року до Женевських конвенцій, статті 35(3) та 55 якого забороняють застосування методів війни, що здатні спричинити широкомасштабну, довготривалу і серйозну шкоду довкіллю [12].

На сьогоднішній основним інструментом міжнародної кримінальної юстиції є Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС). У статті 8(2)(b)(iv) Римського статуту закріплено воєнний злочин, пов'язаний з довкіллям: це умисне здійснення нападу, знаючи, що він спричинить «випадкову загибель або поранення цивільних осіб, абошкоду цивільним об'єктам, абомасштабну, довгострокову та серйозну шкоду довкіллю, яка явно несумісна з очікуваною військовою перевагою» [9].

Показово, що Україна у розпал війни 2022–2023 рр. активно виступає за внесення екоциду до переліку злочинів, підслідних МКС [7]. У 2023 році, після багаторічних дебатів, Комісія міжнародного права ООН розробила проєкт Принципів щодо захисту довкілля у зв'язку з збройними конфліктами (PERAC), які були взяті до відома резолюцією ГА ООН 77/104 від 7 грудня 2022 року [8; 12].

Підри́в Каховської ГЕС 6 червня 2023 року. Російські війська підірвали греблю Каховської гідроелектростанції на річці Дніпро. Внаслідок цього було раптово вивільнено близько 18,2 км³ води із Каховського водосховища, що спричинило катастрофічну повінь на площі понад 3 тис. кв. км [7]. Під водою опинилися десятки населених пунктів; загинуло щонайменше 50 людей, десятки тисяч були змушені евакуюватися [4]. З екологічної точки зору, ця подія призвела до масштабного спустошення екосистем нижнього Дніпра: було затоплено понад 11 тис. гектарів лісів та заплав, знищено унікальні водно-болотні угіддя міжнародного значення (Рамсарські угіддя) у Нижньодніпровському національному парку та Чорноморському біосферному заповіднику [4].

Відразу після прориву дамби зафіксовано масову загибель риби та інших водних живих організмів; значна частина популяцій рідкісних видів флори і фауни в дельті Дніпра була втрачена [7]. Крім того, з механізмів ГЕС у річку потрапило близько 150 тонн мастила, що забруднило воду і ґрунти вниз за течією [4]. Зруйнування ГЕС також позбавило води зрошувальні системи півдня Укра-

їни, що загрожує перетворенням родючих земель на пустелі. Підри́в Каховської ГЕС вже називають найбільшою техногенною екокатастрофою в Європі за останні десятиліття, а за своїми довгостроковими наслідками він цілком підпадає під поняття екоциду.

З перших днів вторгнення російська армія цілеспрямовано обстрілювала паливні склади, нафтобази, хімічні заводи та інші об'єкти, що містять небезпечні речовини. Лише за перші два місяці війни було знищено або пошкоджено десятки великих нафтових резервуарів у різних регіонах України. Наприклад, у березні 2022 р. ракетним ударом була знищена нафтобаза поблизу Рівного – пожежа на ній тривала кілька днів, викинувши в атмосферу токсичні продукти горіння нафтопродуктів, а залишки пального просочилися в ґрунт [2]. Подібні удари по паливних складах фіксувалися у Львівській, Житомирській, Миколаївській, Київській та інших областях. Горіння нафтопродуктів призводить до утворення важких органічних сполук, сажі, оксидів сірки та азоту – все це забруднює повітря і створює небезпеку для здоров'я людей на великій площі. За даними Міністерства захисту довкілля України, сумарно за час війни в результаті бойових дій в атмосфері потрапило близько 175 млн. тонн парникових газів (CO₂ еквівалент) – для порівняння, це річний об'єм викидів деяких європейських країн [7].

Інтенсивні бойові дії на сході та півдні України призвели до масового займання лісів і степів. Обстріли часто спричиняють пожежі, які важко загасити на окупованих чи прифронтових територіях. За даними Державної служби з надзвичайних ситуацій, лише протягом 2022 року було зафіксовано понад 2 тисячі пожеж в екосистемах, пов'язаних з війною, які охопили сотні тисяч гектарів природних територій. Особливо постраждали ліси Луганщини та Харківщини: внаслідок бойових дій там вигоріли величезні лісові масиви, зокрема у Національному парку «Святі Гори» на Донеччині пожежами знищено унікальні дубово-соснові ліси [10].

Ще одним потужним чинником екологічної небезпеки є масове замінування території України. Російські сили замінували поля, ліси, узбіччя доріг у зонах бойових дій та відступу. За оцінками, станом на кінець 2023 року близько 30% площі України забруднено мінами та нерозірваними боєприпасами [7]. Це мільйони гектарів потенційно родючих земель, які тепер непридатні для сільського господарства і небезпечні для людей та тварин. Міни та снаряди не лише становлять фізичну загрозу вибухом, але й поступово отруюють довкілля: корпуси боєприпасів розкладаються, важкі метали (свинець, мідь), вибухові речовини (TNT, гексоген) проникають у ґрунти і ґрунтові води. На розмінування такої величезної території підуть роки чи навіть десятиліття, весь цей час природне користування землями буде обмеженим. Наведені приклади – лише частина зафіксованих екологічних злочинів, скоєних під час війни. За офіційними даними, станом на осінь 2024 року задокументовано понад 6500 фактів злочинів проти довкілля, вчинених російською армією [7]. Сумарна шкода довкіллю України від воєнних дій попередньо оцінюється у \$51–70 млрд [6]. Це колосальні втрати, які матимуть трансграничні наслідки – забруднення річок може вплинути на Чорне море і сусідні держави, викиди парникових газів сприяють глобальному потеплінню, а руйнування екосистем знижує загальну екологічну безпеку Європи. Тож екологічний вимір агресії – це не локальна проблема України, а виклик світовій спільноті.

Звіт United Nations Environment Programme “The Environmental Impact of the Conflict in Ukraine: A Preliminary Review” надає систематизований огляд першочергових екологічних наслідків повномасштабного російського вторгнення в Україну, підкреслюючи, що конфлікт має серйозний і потенційно довгостроковий вплив на довкілля, здоров'я населення та екосистеми. У доку-

менті зазначено, що бойові дії призвели до численних екологічних загроз, серед яких – руйнування промислових об'єктів і складів небезпечних відходів, забруднення водних ресурсів, пожежі в природних екосистемах, знищення інфраструктури поводження з відходами, підвищення ризиків радіаційного та хімічного зараження. Особливу увагу в звіті приділено викидам шкідливих речовин в атмосферу та деградації ґрунтів у районах бойових дій. UNEP наголошує на необхідності системного моніторингу, незалежної оцінки завданої шкоди та довгострокових програм екологічного відновлення України, закликаючи міжнародну спільноту до консолідованої підтримки у сфері екологічної безпеки та відновлення [11].

Висновки. Аналіз суспільно небезпечних наслідків екоциду, вчиненого в ході збройного конфлікту, дозволяє зробити низку висновків. Перш за все, війна Росії проти України наочно демонструє, що умисне знищення довкілля може використовуватися як «зброя» війни, спрямована на довгострокове послаблення держави-жертви. Екологічні втрати України – зруйновані екосистеми, забруднені землі і води, випалені ліси, заміновані території – досягли рівня екологічної катастрофи на національному і регіональному масштабі. Такі дії становлять загрозу для життя і здоров'я мільйонів людей, підривають продовольчу, водну та радіаційну безпеку. Отже, їх суспільна небезпечність є співмірною з найтяжчими міжнародними злочинами.

Україна в своєму національному законодавстві має норму про екоцид, яка охоплює подібні діяння, проте її практичне застосування стикається з проблемами доказування умислу та масштабів шкоди. Необхідно уточнити законодавчі критерії екологічної катастрофи, масового знищення природи тощо, спираючись на науково обґрунтовані показники. Важливим є накопичення доказової

бази – і Україна вже робить це, системно документуючи кожен випадок екологічних злочинів окупанта. Цей досвід збору доказів екоциду є безпрецедентним і може лягти в основу як національних судових процесів, так і потенційних міжнародних справ.

Міжнародне право наразі не визнає екоцид окремим складом злочину, що ускладнює пряме переслідування винних на глобальному рівні. Нинішня ситуація стала поштовхом для активізації руху за визнання екоциду п'ятим міжнародним злочином. Україна разом із партнерами може ініціювати поправки до Римського статуту або укладення окремої міжнародної угоди, щоб заповнити правову прогалину.

Також важливим напрямом є відшкодування збитків та відновлення довкілля. Вже зараз варто розробляти механізми оцінки екологічної шкоди і пред'явлення відповідних претензій агресору.

Екоцид внаслідок збройного конфлікту – це реальність сучасної війни, що потребує адекватної реакції права. Необхідно вдосконалювати національне законодавство, гармонізуючи його з міжнародними підходами, а також просувати нові міжнародно-правові норми, щоб масове знищення довкілля кваліфікувалося та каралося належним чином. Притягнення винних до кримінальної відповідальності за екоцид матиме не лише каральне, а й превентивне значення: це подасть сигнал, що світова спільнота не толеруватиме екологічно руйнівних воєнних дій. Захист довкілля під час війни повинен стати невід'ємною складовою глобальної системи безпеки, адже екологічна безпека – це основа життя нинішніх і майбутніх поколінь. Війна в Україні, якою б трагічною вона не була, може стати поворотним моментом для міжнародного права – моментом, коли екоцид буде визнано і припинено через спільні зусилля цивілізованого світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вдовиченко О. Екоцид та воєнні злочини проти довкілля. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 26.12.2024. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/shcho-take-ekotsyd-ta-voienni-zlochyny-proti-dovkillia/> (дата звернення: 15.03.2025).
2. Офіс генерального прокурора України розпочав кримінальне провадження за статтею «екоцид» через дії Росії в Україні. *Громадський простір*. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ofis-heneralnoho-prokurora-ukrajiny-rozpochav-kryminalne-provadhennya-za-statteyu-ekotsyd-cherez-diji-rosiji-v-ukrajini> (дата звернення: 15.03.2025).
3. Законодавчі зміни в Україні щодо міжнародної кримінальної відповідальності та ратифікації Римського статуту МКС. *Екологія. Право. Людина*. URL: <https://epl.org.ua/announces/zakonodavchi-zminy-v-ukrayini-shhodo-mizhnarodnoyi-kryminalnoyi-vidpovidalnosti-ta-ratyfikatsiyi-rymskogo-statutu-mizhnarodnogo-kryminalnogo-sudu/> (дата звернення: 15.03.2025).
4. Костін А. Ecocide as a weapon of war. International Bar Association Global Insight. URL: <https://www.ibanet.org/Ecocide-as-a-weapon-of-war> (дата звернення: 15.03.2025).
5. Кримінальний кодекс України: Закон України №2341-III від 05.04.2001 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.03.2025).
6. Лічман Г. Україні відкрили 15 кримінальних справ про екоцид. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/312562-v-ukraine-otkryli-15-ugolovnykh-del-ob-ekotside> (дата звернення: 15.03.2025).
7. Одусанво В. The price of ecocide: how russian aggression destroys ukraine's nature. *UACrisis*. URL: <https://uacrisis.org/en/the-price-of-ecocide-how-russian-aggression-destroys-ukraine-s-nature> (дата звернення: 15.03.2025).
8. Організація Об'єднаних Націй. Резолюція ГА ООН 77/104 «Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts». ООН. 07.12.2022. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/754/21/PDF/N2275421.pdf?OpenElement> (дата звернення: 15.03.2025).
9. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 : станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 15.03.2025).
10. Зупинити екоцид в Україні зможемо лише за підтримки всієї світової спільноти. *Офіційний портал БПУ*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/224071.html> (дата звернення: 15.03.2025).
11. The Environmental Impact of the Conflict in Ukraine: A Preliminary Review. *United Nations Environment Programme*. URL: <https://www.unep.org/resources/report/environmental-impact-conflict-ukraine-preliminary-review> (дата звернення: 15.03.2025).
12. States Agree New Legal Framework on the Environmental Impact of War. *Conflict and Environment Observatory*. URL: <https://ceobs.org/states-adopt-new-legal-framework-on-the-environmental-impact-of-war/> (дата звернення: 15.03.2025).

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

CRIMINAL LIABILITY OF MILITARY COMMANDERS, OTHER PERSONS WHO ACTUALLY ACT AS MILITARY COMMANDERS, AND OTHER SUPERIORS: PROBLEMATIC ASPECTS

Чугуніков І.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті крізь призму усталених вітчизняних доктринальних уявлень щодо форм участі декількох суб'єктів у вчиненні кримінального правопорушення та відповідних міжнародно-правових підходів, аналізуються положення ст. 31¹ КК України. Доводиться, що запропонована законодавцем у цій статті конструкція суттєво відрізняється як від причетності, так і від спільної участі, оскільки не є потуранням кримінальному правопорушенню, посереднім заподіянням, необережним співзаподіянням чи співучастю. Наголошується на тому, що за такого рішення кримінально-правовий статус військових командирів та інших, зазначених у ст. 31¹ КК осіб залишається не визначеним (вони не є ні виконавцями (співвиконавцями), підбурювачами чи організаторами злочинів, передбачених ст.ст. 437–439, 442 та 442¹, ні особами, які сприяють їх вчиненню), що у підсумку завадить ефективному застосуванню встановлених тут положень і створить підґрунтя для подальшого оскарження судових рішень за суто формальними підставами.

Робиться висновок, що як з позицій Римського статуту, так і з позицій вітчизняної доктрини сутність кримінальної відповідальності військових командирів та інших, зазначених у ст. 31¹ КК осіб полягає у їх бездіяльності і з цієї точки зору нічим не відрізняється від добре відомих національному КК різновидів потурання. Пропонується передбачити у розділі XX Особливої частини окрему статтю, де б встановлювалася відповідальність зазначених осіб за потурання злочинам, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Аргументується, що проблема особливої суспільної небезпеки такого потурання може бути вирішена за рахунок встановлення санкцій, аналогічних тим, що передбачені для виконавців чи співучасників злочинів, передбачених ст.ст. 437–439, 442 чи 442¹ КК, що, у свою чергу, робить зайвим впровадження у Загальну частину КК доволі сумнівних конструкцій. Звертається увага на інші недоліки Закону України від 9 жовтня 2024 р. та наголошується на необхідності їх подолання.

Ключові слова: військовий командир, начальник, кримінальна відповідальність, злочин, форми участі, причетність, спільна участь, потурання, мир та безпека людства.

The article analyzes the provisions of Article 311 of the Criminal Code of Ukraine through the prism of established domestic doctrinal ideas regarding the formation of participants of several subjects in the commission of a criminal offense and relevant international legal approaches. It is proved that the construction proposed by the legislator in this article significantly differs from both involvement and joint participation, and is not an indulgence in a criminal offense, indirect causation, negligent complicity or complicity. It is emphasized that under such a decision, the criminal legal status of military commanders and others specified in Article 311 of the Criminal Code, the persons remain unspecified (they are not executors (co-executors), instigators or organizers of the crimes provided for in Articles 437–439, 442 and 442¹, nor persons who facilitate their commission), which ultimately requires effective establishment of the provisions established here and creates confirmation for further appeal of court decisions in court. formal grounds.

To conclude that both from the standpoint of the Rome Statute and from the standpoint of domestic doctrine, the essence of the criminal liability of military commanders and others specified in Article 311 of the Criminal Code becomes in their inaction and from this point of view does not differ from the well-known national CCs of various origins. It is proposed to provide in the Special Parts section of a separate statute, which would establish the liability of the specified persons for the commission of crimes that fall under the jurisdiction of the International Criminal Court. It is argued that the problem of the special social danger of such connivance can be solved by taking into account the established sanctions, similar to those provided for perpetrators or accomplices of crimes provided for in Articles 437–439, 442 or 442¹ of the Criminal Code, which, in turn, makes it unnecessary to introduce rather dubious constructions into the General Part of the Criminal Code. Attention is drawn to other shortcomings of the Law of Ukraine of October 9, 2024 and the need to overcome them is emphasized.

Key words: military commander, head, criminal liability, crime, forms of participation, involvement, joint participation, connivance, peace and security of mankind.

Постановка проблеми. Аналіз деяких змін чинного Кримінального кодексу (далі КК) України, які були внесені останнім часом, свідчить про намагання законодавця конституювати раніше невідомі форми участі декількох суб'єктів у вчиненні кримінального правопорушення. Насамперед, йдеться про ст. 31¹, що передбачає кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників.

Огляд останніх досліджень і публікацій дозволяє укласти, що запропоновані новачки мало узгоджуються із усталеними вітчизняними науковими та законодавчими уявленнями щодо сутності причетності та спільної участі і потребують ретельного аналізу.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є доведення тези про появу певної негативної тен-

денції щодо розвитку форм участі декількох суб'єктів у вчиненні кримінального правопорушення, яка призводить до формування «особливої» підстави кримінальної відповідальності, що є неприпустимим.

Виклад основного матеріалу. Статтею 31¹ розділ VI Загальної частини чинного КК України був доповнений Законом України від 9 жовтня 2024 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [1]. У пояснювальній записці до проекту цього Закону зазначалося, що поява згаданої статті зумовлена необхідністю імплементації ст. 28 Римського статуту [2], який був ратифікований Україною 21 серпня 2024 р. і набрав для неї чинності 1 січня 2025 р. Відповідно до

цієї статті, на додаток до інших підстав кримінальної відповідальності згідно з цим Статутом за злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду, військовий командир або особа, яка фактично діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності за злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду, вчинені силами, які перебувають під його чи її фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його чи її фактичною владою і контролем. Юрисдикція Суду обмежуються найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства, зокрема злочином геноциду, злочинами проти людяності, воєнними злочинами та злочином агресії (ч. 1 ст. 5 Статуту).

Згідно ч. 3 ст. 25 Статуту, особа підлягає кримінальній відповідальності й покаранню за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, якщо ця особа: а) вчиняє такий злочин особисто, спільно з іншою особою або через іншу особу, незалежно від того, чи підлягає ця інша особа кримінальній відповідальності; б) наказує, підбурює або спонукає до вчинення такого злочину, якщо він фактично вчиняється або здійснюється замах на його вчинення; с) з метою сприяння вчиненню такого злочину здійснює пособництво, підбурювання чи в будь-який інший спосіб сприяє його вчиненню або замаху на нього, включаючи надання засобів для його вчинення; d) будь-яким іншим чином сприяє вчиненню або замаху на вчинення такого злочину групою осіб, які діють зі спільною метою. Таке сприяння повинно здійснюватися умисно та: i) з метою сприяння злочинній діяльності чи досягненню злочинної мети групи в тих випадках коли така діяльність чи мета пов'язана з учиненням злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду; або ii) з усвідомленням умислу групи вчинити злочин; e) стосовно злочину геноциду, прямо та публічно закликає інших до вчинення геноциду; f) здійснює замах на вчинення такого злочину, вчиняючи дію, яка є істотним кроком у його вчиненні, однак злочин виявляється незакінченим через обставини, що не залежить від намірів цієї особи. Однак особа, яка відмовляється від спроби вчинити злочин або іншим чином запобігає закінченню злочину не підлягає покаранню відповідно до цього Статуту за замах на вчинення цього злочину, якщо ця особа повністю і добровільно відмовилася від злочинної мети.

Аналіз наведених положень дозволяє зробити висновок, що Статут встановлює відповідальність за виконання злочину (включаючи посереднє заподіяння), який підпадає під його юрисдикцію, пособництво, підбурювання чи інше сприяння його вчиненню та умисне сприяння вчиненню такого злочину групою осіб. В інших, передбачених ч. 3 ст. 25 Статуту випадках, йдеться про караність вдалого підбурювання (п. «b»), публічних закликів до вчинення геноциду (п. «e») та замаху на злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду (п. «f»), які самостійними формами участі декількох суб'єктів у вчиненні геноциду, злочину проти людяності, воєнного злочину чи злочину агресії не виступають.

Поряд із посереднім заподіянням, підбурюванням, пособництвом, іншим сприянням вчиненню зазначених злочинів, а також умисним сприянням їх вчиненню групою осіб ст. 28 Статуту встановлює ще одну форму участі декількох суб'єктів у вчиненні злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду, сутність якої полягає у нездійсненні особою належного контролю, що призводить до вчинення підлеглими (силами) зазначених злочинів. Ця форма відокремлюється від пособництва, підбурювання чи іншого сприяння і позиціонується як цілком самостійна, оскільки у ч. 1 ст. 28 прямо зазначається, що вона встановлюється на додаток до інших підстав кримінальної відповідальності, передбачених ст. 25 Статуту. З позицій вітчизняної кримінально-правової доктрини, скоріше за все, тут мова йде про причетність до відповідного злочину. Однак, використане у ст. 28 формулювання, згідно з яким кримі-

нальний відповідальності за злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду, підлягають і командири та інші начальники дозволило розробникам відповідного національного законопроекту припустити, що мова йде про певний різновид спільної участі командирів, інших начальників та підлеглих у вчиненні агресії, воєнного злочину, геноциду чи злочину проти людяності.

Перша спроба встановити кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників була здійснена в Законі України від 20 травня 2021 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права». Відповідно до нього, Загальна частина КК України була доповнена розділом VI¹ «Особливості кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за окремі злочини підлеглих їм осіб». Тобто, національний законодавець одразу почав асоціювати кримінальну відповідальність військових командирів із їх спільною участю у вчиненні підлеглими відповідних злочинів. Однак, вірогідно, усвідомлюючи наявність у цьому разі серйозних відмінностей від інституту співучасті, він сконструював окремий розділ VI¹ Загальної частини, де дії військових командирів та інших осіб хоча й розглядалися як певний різновид спільної участі, співучастю не визнавалися.

Підхід, запропонований Законом від 9 жовтня 2024 р. виявився дещо іншим. По-перше, ст. 31¹ розташована у розділі VI Загальної частини, який присвячений співучасті, а по друге, частина третя цієї статті встановлює правила кваліфікації дій військових командирів та інших осіб, які діють як військові командири (вони передбачалися і Законом від 20 травня 2021 р.) аналогічні тим, що застосовуються при кваліфікації складної співучасті з юридичним розділом ролей. Ці обставини дозволяють припустити, що національний законодавець розглядає дії, які полягають у невжитті заходів для запобігання чи припинення вчинення злочину або неповідомленні про нього компетентному органу, як особливий різновид співучасті у вчиненні діянь, передбачених ст.ст. 437–439, 442 та 442¹ КК України.

У сучасній вітчизняній теорії кримінального права та судовій практиці виокремлюють дві основні форми участі декількох суб'єктів у вчиненні кримінального правопорушення: 1) причетність, за якої поведінка одного з суб'єктів, хоча і пов'язана з діянням, що вчиняється іншим суб'єктом, не є складовою цього діяння, а тому може розглядатися виключно як самостійний кримінально-правовий делікт; 2) спільна участь, за якої два або більше суб'єкта загальними зусиллями вчиняють одне діяння.

Аналіз чинного КК дозволяє виділити наступні види причетності: 1) заздалегідь не обіцяне потурання кримінальному правопорушенню (ч. 2 ст. 146¹, ст. 365³, ст. 426); 2) заздалегідь не обіцяне сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256); 3) заздалегідь не обіцяне переховування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, збрард і засобів учинення кримінального правопорушення, слідів кримінального правопорушення чи предметів, здобутих кримінально-протиправним шляхом (ст. 396). Самостійним різновидом переховування предметів, здобутих кримінально-протиправним шляхом, є легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. Це діяння розглядається як окремий злочин (ст. 209 КК), що вчиняється особою, яка знала або повинна була знати, що таке майно прямо чи опосередковано, повністю чи частково одержано злочинним шляхом. Легалізація є кримінально караною і в тому випадку, коли майно, що відмивається, було одержано злочинним чином нетяжкого злочину; 4) заздалегідь не обіцяне придбання, отримання, зберігання чи збут майна,

завідомо одержаного кримінально-протиправним шляхом (ст. 198).

Зазначені види причетності характеризуються низкою спільних ознак. По-перше, усі вони перетворюються на співучасть, якщо дії, котрі полягають у потуранні, сприянні, переховуванні, придбанні чи збуті майна були заздалегідь обіцяні до закінчення вчинення кримінального правопорушення. Це стосується і легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. Якщо відповідно до першої редакції ст. 209 КК суб'єктом зазначених тут дій визнавалися особи, які одержали кошти чи інше майно злочинним шляхом та особи, котрі заздалегідь пообіцяли вчинити дії з їх легалізації, то після змін 2019 р. суб'єктом цього злочину є особа, яка знала або повинна була знати, що таке майно прямо чи опосередковано, повністю чи частково одержано злочинним шляхом. Тобто, мова йде про особу, яка не тільки не вчиняла предикатного злочину, а й про особу, яка заздалегідь не обіцяла вчинити дії щодо легалізації майна, одержаного злочинним шляхом. Якщо ж такі дії були обіцяні до закінчення предикатного злочину, вони мають розглядатися як пособництво у його вчиненні.

По-друге, усі види причетності характеризуються виключно умисною виною. Про це свідчить аналіз диспозицій відповідних статей, де мова йде про «умисне з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або інтересів третіх осіб нежиття заходів» (ст. 365³), «умисне неприпинення кримінального правопорушення» (ст. 426 КК), «укриття злочинної діяльності та здійснення інших дій по створенню умов, які сприяють злочинній діяльності» (ст. 256 КК), «придбання або отримання, зберігання чи збут майна, завідомо одержаного кримінально протиправним шляхом» (ст. 198 КК) тощо. Таке вирішення питання є цілком природним, оскільки необережність виключає саму причетність суб'єкта до вчиненого кримінального правопорушення. Так, наприклад, якщо службова особа, діючи з необережності, не припиняє кримінальне правопорушення внаслідок своєї несумлінності, її дії утворюють службову недбалість (ст. 367, ст. 425 КК). Однак, вони не можуть розглядатися як потурання вчиненню діяння іншою особою, оскільки між недбалістю та цим діянням об'єктивно відсутні будь-які зв'язки, які могли б свідчити про участь службової особи у кримінальному правопорушенні, яке вчиняється іншою особою. З цієї точки зору, не може розглядатися як причетність і легалізація майна, якщо вона вчиняється особою, яка не знала, але повинна була знати, що таке майно прямо чи опосередковано, повністю чи частково одержано злочинним шляхом.

По-третє, усі види причетності можуть позиціонуватися виключно як самостійні кримінально протиправні діяння (що цілком логічно, оскільки причетність не є складовою діяння, яке вчиняється іншою особою) і мають кваліфікуватися лише за статтями Особливої частини КК.

Спільна участь у вчиненні кримінального правопорушення, як і причетність до нього, теж має свої різновиди. Серед них можна виокремити: 1) посереднє заподіяння; 2) необережне співзаподіяння та 3) співучасть.

Встановлені у ст. 26 КК ознаки співучасті є загальним орієнтиром, який дозволяє розмежувати її із суміжними поняттями. По-перше, співучасть це спільна участь декількох суб'єктів у вчиненні кримінального правопорушення. За цим критерієм вона відрізняється від причетності, коли дії однієї особи не є складовою діяння, що вчиняється іншою особою. По-друге, співучасть – це умисна спільна участь. Наявність необережної спільної участі співучасть виключає. По-третє, співучасть – це умисна спільна участь у вчиненні умисного кримінального правопорушення. Умисна спільна участь у вчиненні необережного кримінального правопорушення має розглядатися як необережне співзаподіяння. По-четверте, співучасть – це спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення. Це означає, що поняттям співучасті не охо-

плюються, як посереднє заподіяння, так і випадки, коли винний, разом з особою, яка не є суб'єктом кримінальної відповідальності, особисто виконує об'єктивну сторону того чи іншого діяння.

Головна особливість співучасті, як різновиду спільної участі у вчиненні кримінального правопорушення, полягає у єдності намірів всіх суб'єктів щодо їхніх дій та досягнення єдиного злочинного результату, хоча мотиви, якими керуються співучасники, можуть і не збігатися. Виходячи з цього, не є співучастю провокація кримінального правопорушення, оскільки результат цих дій – викриття спровокованого – не може розглядатися як бажаний, єдиний та неподільний кримінально-протиправний наслідок для всіх співучасників.

Аналіз запропонованої законодавцем у ст. 31¹ КК конструкції дозволяє зробити висновок, що вона суттєво відрізняється як від причетності, так і від спільної участі. Така форма участі декількох суб'єктів у вчиненні кримінального правопорушення: 1) не є потуранням кримінальному правопорушенню, оскільки бездіяльність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників, не утворює самостійного складу діяння, передбаченого Особливою частиною КК, а розглядається як безпосередня участь у злочинах, що вчиняються їх підлеглими. Тому зазначені особи несуть відповідальність за тими ж самими статтями, що й особи, які безпосередньо вчинили певні злочини, передбачені ст.ст. 437–439, 442 і 442¹ (ч. 3 ст. 31¹). До того ж, на відміну від потурання, як виду причетності до кримінального правопорушення, нежиття заходів щодо запобігання чи припинення вчинення злочину підлеглим або повідомлення про такий злочин компетентному органу з боку військового командира або іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, можуть вчинятися і з необережності, коли вони не знали, але повинні були і могли знати, що підлегла особа вчинила або мала намір вчинити певний злочин; 2) не є посереднім заподіянням, оскільки підлегли особи відповідають усім необхідним ознакам суб'єкта кримінального правопорушення; 3) не є необережним співзаподіянням, оскільки нежиття заходів для запобігання чи припинення вчинення злочину підлеглою особою або повідомлення про такий злочин компетентному органу, можуть вчинятися суб'єктами, зазначеними у ст. 31¹ КК, й умисно, коли вони достовірно знали чи свідомо припускали, що підлегла особа вчинила або мала намір вчинити певний умисний злочин (діяння, передбачені ст.ст. 437–439, 442 та 442¹ є виключно умисними); 4) не є співучастю, оскільки, по-перше, психічне ставлення військових командирів та інших, згаданих у ст. 31¹ КК осіб, до нежиття заходів для запобігання чи припинення злочину або до повідомлення про такий злочин може бути як умисним, так і необережним, тоді як для наявності співучасті дії кожного із співучасників мають бути виключно умисними; по-друге, навіть у тих випадках, коли зазначені дії військових командирів та інших осіб вчинюються умисно, ними та підлеглими особами не усвідомлюється факт спільного вчинення злочину; по-третє, вчинений злочин не є результатом об'єднаних зусиль підлеглих осіб та їх командирів або начальників. Дії останніх не знаходяться у причинному зв'язку з таким діянням, не обумовлюють його вчинення та не сприяють йому ні фізично, ні інтелектуально. У протилежному випадку має місце співучасть військових командирів чи начальників у злочинах, вчинених підлеглими особами.

У світлі викладеного доволі цікавим є питання щодо кримінально-правового статусу військових командирів та інших, зазначених у ст. 31¹ КК, осіб. Вони не можуть визнаватися: 1) виконавцями (співвиконавцями) злочинів, передбачених ст.ст. 437–439, 442 та 442¹, оскільки не вчиняють їх ні особисто, ні шляхом безпосереднього заподіяння; 2) підбурювачами чи організаторами вчинення зазна-

чених злочинів, оскільки не віддають своїм підлеглим явно кримінально-протиправних наказів або розпоряджень, не організовують цих кримінальних правопорушень та не схилиють підлеглих до їх вчинення в інший спосіб. У разі віддання явно кримінально-протиправних наказів про вчинення підлеглими відповідних злочинів проти миру та безпеки людства, особи, зазначені у ст. 31¹ КК, мають визнаватися виконавцями діянь, передбачених ст.ст. 364, 426¹ або (у випадку віддання незаконного наказу про вчинення воєнного злочину) ч. 1 ст. 438 КК та підбурювачами чи організаторами кримінальних правопорушень, відповідальність за які встановлена ст.ст. 437–439, 442 та 442¹ КК; 3) особами, які сприяють вчиненню підлеглими злочинів, передбачених ст.ст. 437–439, 442 та 442¹ КК. З позицій чинного КК сприяння може розглядатися, як: а) пособництво, коли військовий командир або іншау, згадана у ст. 31¹ особа, порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню підлеглими зазначених діянь. У цих випадках, їх дії мають кваліфікуватися за відповідними статтями XX розділу Особливої частини з посиланням на ч. 5 ст. 27 КК; б) форма об'єктивної сторони того чи іншого кримінального правопорушення, наприклад, сприяння порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод вчиненню незаконного переправлення осіб через державний кордон України (ч. 1 ст. 332). У цьому разі, особа, що сприяла, має визнаватися виконавцем відповідного діяння; в) форма причетності до кримінального правопорушення, наприклад, ст. 256 КК, що дає змогу визнавати особу, яка сприяла учасникам злочинних організацій та укривті їх злочинної діяльності причетною до злочину, передбаченому ст. 255 або до злочину, вчиненому злочинною організацією. У цьому разі, причетна особа одночасно є і виконавцем діяння, передбаченого ст. 256 КК.

Кримінальна відповідальність за сприяння військових командирів та інших, згаданих у ст. 31¹ осіб, вчиненню підлеглими діянь проти миру та безпеки людства, не передбачена ні як форма об'єктивної сторони посягань, про які йдеться у ст.ст. 437–439, 442 та 442¹, ні як форма причетності до цих злочинів. Зазначені особи не можуть виступати і співучасниками, оскільки у цьому випадку прийматися визнати наявність у вітчизняній кримінально-правовій площині двох інститутів співучасті з абсолютно різним змістом, що, природно, є неприпустимим. Отже, кримінально-правовий статус військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників у межах запропонованої законодавцем у ст. 31¹ КК конструкції залишається невизначеним, що навряд чи буде сприяти ефективному застосуванню передбачених тут положень. Проблему не вирішує і законодавча вказівка щодо використання правил кваліфікації дій зазначених суб'єктів за правилами оцінки складної співучасті з юридично розподілом ролей, оскільки в цьому разі статусу співучасника вони все одно не набувають, не говорячи вже про те, що подібні положення суперечать як доктринальним, так і законодавчим уявленням щодо інституту співучасті.

Аналіз сучасної вітчизняної законодавчої практики у кримінально-правовій площині свідчить, що спроби штучно розширити межі інституту співучасті, запропонованою у ст. 31¹ конструкцією, не обмежуються.

Так, наприклад, Законом України від 14 квітня 2022 року «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» [3] Розділ I Особливої частини КК був доповнений ст. 111² «Пособництво державі агресору». Відповідно до змісту зазначеної статті, пособництво – це умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору, з метою

завдання шкоди Україні шляхом: реалізації чи підтримки рішень та/або дій держави агресора; добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора.

Виходячи із запропонованої редакції ст. 111² КК не зовсім зрозуміло, чи є пособництвом, передбаченим цією статтею, умисні дії, спрямовані на допомогу збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора, оскільки буквально тлумачення приписів, що тут містяться, дозволяє зробити висновок щодо обмеження поняття пособництва лише умисними діями, спрямованими на допомогу державі-агресору. Але справа навіть не в цьому. Як відомо, пособницька діяльність є можливою лише у межах співучасті, а пособником є особа, яка сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками (ч. 5 ст. 27 КК). Тому, насамперед, виникає питання про те, вчиненню якого саме кримінального правопорушення сприяє особа в межах ст. 111² КК. Створення чи існування держави-агресора, її збройних формувань чи окупаційної адміністрації кримінальним правопорушенням за КК України не визнається, внаслідок чого неможливе і пособництво у цьому. Теж саме стосується і заздалегідь не обіцяного сприяння державі-агресору, оскільки причетність теж є формою участі декількох суб'єктів у вчиненні кримінального правопорушення. Таким чином, допомога державі-агресору не є ані співучастю, ані причетністю і у разі її криміналізації може розглядатися виключно як самостійне кримінально-каране діяння.

У вітчизняних наукових джерелах цілком слушно підкреслюється, що кваліфікувати дії громадянина України як державну зраду у формі переходу на бік ворога в умовах воєнного стану можна тільки лише за наявності у особи (суб'єкта злочину) контакту з представниками (органами) противника. Відсутність такого контакту, навіть при вчиненні будь-яких злочинних дій, за наявності в особи бажання надати військовому противнику фактичну допомогу в його ворожих діях проти України, виключає можливість кваліфікувати вчинене як перехід на бік ворога [4, с. 49]. На усунення саме цієї прогалини, вірогідно, і була спрямована ст. 111², суб'єктами якої до того ж, були визнані не тільки громадяни України, а й іноземці (крім громадян держави-агресора) та особи без громадянства. Однак використання розробниками цієї норми терміну «пособництво» явно суперечить усталеним уявленням щодо пособницької діяльності. Ситуацію не змінює навіть та обставина, що автори сформулювали «нове» поняття пособництва, яке характеризує діяльність виконавця лише у межах ст. 111² КК, оскільки існування у кримінальному законодавстві двох однакових понять з різним змістом (буквальне тлумачення положень, що містяться у ст. 111² КК дозволяє виокремити заздалегідь не обіцяне пособництво), є неприпустимим. У зв'язку з цим, терміну «пособництво» в найменуванні та тексті ст. 111² КК слід позбутися, перейменувавши її на «Допомогу державі-агресору».

Бажання вітчизняного законодавця максимально посилити кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників, насамперед тих, хто представляє державу-агресора, в умовах сьогодення, є цілком зрозумілим. Але навряд чи це варто робити за рахунок впровадження доволі сумнівних конструкцій, які створюють підвалини для подальшого оскарження судових рішень за суто формальними підставами.

Так чи інакше, з позицій Статуту підстава кримінальної відповідальності зазначених у ст. 28 осіб полягає у їх бездіяльності і з цієї точки зору майже нічим не відрізняється від добре відомих вітчизняному КК різновидів потурання (ч. 2 ст. 146¹, ст. 363³, ст. 426). Тому, як уявляється, логічніше було б передбачити у розділі XX Особливої частини окрему статтю, скажімо 442², де б встановлюва-

лася відповідальність зазначених вище осіб за потурання злочинам, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Враховуючи особливу суспільну небезпеку згаданий дій, санкції за їх вчинення можуть бути аналогічними тим, що передбачені для виконавців чи співучасників злочинів, передбачених ст.ст. 437–439, 442 та 442¹ КК.

Саме цим шляхом пішли розробники проекту нового КК України [5], підготовленого Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, створеної відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 2019 р. Згідно з цим документом, відповідальність військових командирів чи осіб, які фактично діють як військові командири за невиконання ними заходів щодо підпорядкованих їм військових сил, а також відповідальність начальників, що не є військовими командирами, за невиконання заходів щодо підлеглих передбачена окремими нормами Особливої частини. Норми про відповідальність за ці діяння розташовані у розділі «Воєнні злочини», хоча тут йдеться не тільки про потурання воєнним злочинам, а й про потурання геноциду, злочину проти людяності чи злочину агресії.

Невиконання командиром заходів щодо підпорядкованих йому військових сил та невиконання начальником заходів щодо підлеглих розглядаються як злочини 7 ступеня і за тяжкістю прирівнюються до таких діянь, як публічні заклики до злочину геноциду, злочину проти людяності, що вчиняється в інших, аніж вбивство, формах, пропаганда акту агресії, грубе порушення Женевських конвенцій, не пов'язане із вбивством, інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах, не пов'язані із вбивством. Такий підхід, як уявляється, цілком заслуговує на підтримку, оскільки, він, з одного боку, дозволяє з'ясувати сутність діянь, що вчиняються військовим командиром чи начальником, а з іншого – однозначно вирішити питання щодо кримінально-правового статусу зазначених суб'єктів, як причетних до геноциду, агресії, злочинів проти людяності чи воєнних злочинів осіб.

Разом з цим, слід зазначити, що більш пізні варіанти тексту проекту нового КК, на відміну від попередніх, положень щодо причетності вже не передбачають (у більш ранніх варіантах цей інститут передбачався, а потурання пов'язувалося із заздалегідь не обіцямим неприпиненням злочину особою, яка мала юридичний обов'язок та можливість його припинити), що, напевно, є їх суттєвим недоліком.

Аналіз положень згаданого вище Закону України від 9 жовтня 2024 р. призводить до висновку, що поряд з вадами концептуального характеру, які стосуються кримінально-правової природи відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників, він містить й низку інших недоліків. Так, наприклад, відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 31¹, психічне ставлення військових командирів та інших начальників характеризується як умислом, так і необережністю. У той же час, відповідно до ст. 28 Статуту, начальник підлягає кримінальній відповідальності за злочин, вчинений підлеглими, тільки тоді, коли він знав або свідомо проігнорував інформацію, яка явно вказувала на те, що підлеглі вчинили чи мали намір вчинити такі злочини. З цього постає, що невиконання начальником відповідних заходів з необережності його відповідальність виключає. Обмеження суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, що вчиняється начальником лише умисною виною є цілком обґрунтованим, оскільки на відміну від військових командирів або інших осіб, які діють як військові командири вони не мають спеціальної підготовки та бойового досвіду, у зв'язку з чим, вимога до цих суб'єктів щодо обов'язку знати про вчинений підлеглими злочин чи намір його вчинити виходячи лише з обставин, що скла-

лися, є недоречною і містить елементи об'єктивного ставлення у вину.

У найменуванні статей 438 та 442¹ мова йде про воєнні злочини та злочини проти людяності. Аналогічні визначення використані і у Статуті. Проте, одна справа, коли визначається юрисдикція і зовсім інша – коли визначається підстава кримінальної відповідальності. У ст. 2 КК йдеться про «підставу», а не про «підстави» кримінальної відповідальності. Тому її не можуть утворювати злочини. Буквальне тлумачення положень ст.ст. 438 та 442¹ дозволяє припустити, що особа може бути засуджена за цими статтями тільки у тому разі, коли вчинила усі передбачені тут дії разом.

У сучасних вітчизняних джерелах піднімається питання щодо обґрунтованості законодавчого положення про визнання військової службової особи суб'єктом кримінально-правової оцінки дій іншої особи, що має місце у випадку бездіяльності військової влади при умисному неприпиненні військовою службовою особою кримінального правопорушення, яке вчиняється її підлеглими [6, с. 42]. Ставлення до цього питання з боку науковців у національній доктрині є неоднозначним. Одні автори виходять з того, що здійснення певної кримінально-правової оцінки дій підлеглих не вимагається і службова особа має лише усвідомлювати злочинний характер таких дій [7, с. 116; 8, с. 53]. Інші ж вважають, що військова службова особа повинна встановлювати наявність ознак кримінального правопорушення, особливо тоді, коли факт його вчинення підлеглим не є очевидним для військової службової особи, оскільки вона повинна чітко усвідомлювати, що підлеглим вчиняється діяння, яке має ознаки кримінального правопорушення, а не мати лише підозру в цьому [6, с. 43-44].

Не вдаючись до дискусії, слід зазначити, що у межах ст. 31¹ КК мова йде не просто про невиконання заходів для запобігання чи припинення злочину або повідомлення про нього компетентному органу, а про невиконання заходів щодо протидії злочинам, передбаченим ст.ст. 437–439, 442 та 442¹ КК. З цього постає, що визначені у ст. 31¹ суб'єкти мають, щонайменше, розуміти, у тому саме полягає кримінально-правовий елемент зазначених діянь, оскільки, скажімо, невиконання заходів щодо припинення зґвалтування чи незаконного позбавлення волі, що вчиняються підлеглими, потурання злочинам проти миру та безпеки людства не утворює. Проте, з визначенням цього кримінально-правового елементу проблеми, подекуди, існують навіть у самого законодавця. Так, наприклад, злочинами проти людяності він вважає умисне вчинення в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення одного з діянь, передбачених п.п. 1–9 ч. 1 ст. 442¹, а також злочину апартеїду, винищення, вбивств (ч. 2 ст. 442¹). Виходячи з цього, слід розрізняти два види нападу: а) широкомасштабний та б) неширокомасштабний, але систематичний (під систематичністю у вітчизняній теорії кримінального права традиційно розуміється вчинення юридично тотожних діянь, щонайменше, три рази поспіль). Сам напад на цивільне населення визначається як багаторазове (два і більше разів) вчинення будь-якого з діянь, зазначених у цій статті (п. 1 примітки до ст. 442¹). Таким чином, систематичним може бути визнаний напад, що вчиняється три рази протягом нетривалого часу, за умов, що при кожному нападі скоюється мінімум два діяння, передбачених ч. 1 чи ч. 2 ст. 442¹. Звідси постає, що вчинення, наприклад, тридцяти вбивств у межах подвійного нападу, як і вчинення сорока зґвалтувань у межах сорока нападів злочинами проти людяності визнаватися не можуть.

Зрозуміло, що запропонована законодавцем у ст. 442¹ КК конструкція є результатом імплементації положень ст. 7 Статуту. Але, як уявляється, позиція Статуту щодо визначення злочинів проти людяності є дещо

іншою. При характеристиці нападу у п. а ч. 2 ст. 7 наголошується на тому, що таким є лінія поведінки, яка включає багаторазове вчинення діянь, зазначених у ч. 1 цієї статті, проти будь-якого цивільного населення в рамках проведення політики держави або організації, спрямованої на вчинення такого нападу, чи з метою сприяння реалізації такої політики. Тобто, винувата особа має усвідомлювати, що вона діє саме в рамках широкомасштабного чи систематичного нападу, який завжди пов'язаний з неодноразовим вчиненням діянь, передбачених ч. 1 ст. 7 Статуту і здійснюється в рамках проведення політики держави чи організації. За такого підходу, навіть одноразова участь у нападі, що поєднана із вчиненням хоча б одного діяння, передбаченого ч. 1 ст. 7 Статуту є достатньою підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочин проти людяності. Саме тому, наприклад, у п. «а» ч. 1 ст. 7 Статуту йдеться про «вбивство», на відміну від ч. 2 ст. 442¹ КК, де згадуються «вбивства».

Звертає на себе увагу і наявність «творчого» підходу вітчизняного законодавця до визначення деяких злочинів проти людяності. Так, наприклад, якщо за Статутом «винищення» – це умисне створення умов життя, розрахованих на знищення частини населення через позбавлення доступу до продуктів харчування й лікарських засобів (п. «б» ч. 2 ст. 7), то відповідно до ст. 442¹ КК – це позбавлення життя однієї чи більше осіб (п. 4 примітки до ст. 442¹), що фактично призводить до отождествлення винищення з вбивством, яке теж може вчинятися, у тому числі і шляхом умисного позбавлення потерпілої особи води, їжі чи лікарських засобів.

Наведені положення вітчизняного КК щодо розуміння злочину проти людяності можуть суттєво ускладнити або взагалі унеможливити усвідомлення військовим командиром чи іншою, зазначеною у ст. 31¹, особою того факту, що підлеглий вчиняє саме такий злочин. А це, у свою чергу, суттєво ускладнить, якщо взагалі не унеможливить формування відповідної доказової бази.

У зазначеному аспекті більш зрозумілою є позиція розробників згаданого вище проєкту нового КК України. Наприклад, злочин проти людяності у формі вбивства вони визначають таким чином: «Особа, яка в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, знаючи

про цей напад, вбила людину, – ...». Як здається такий підхід цілком заслуговує на підтримку. Поняття широкомасштабного або систематичного нападу, яке вживається при характеристиці злочинів проти людяності, є не кримінально-правовим, а міжнародно-правовим поняттям. Тому спроби його визначення у кримінально-правовій площині є недоречними.

Висновок. Запропонована вітчизняним законодавцем у ст. 31¹ КК конструкція навряд чи може бути визнана життєздатною. По суті тут йдеться про встановлення кругової поруки за принципом – якщо не попередив вчинення злочину підлеглим, сам за нього і відповідай. Такий підхід суперечить як основним кримінально-правовим принципам щодо підстави кримінальної відповідальності, так і Конституції України, де акцентується увага на індивідуальному характері юридичної відповідальності (ст. 61). З точки зору своєї кримінально-правової природи невжиття військовим командиром, іншою особою, яка діє як військовий командир, або іншим начальником дій для запобігання чи припинення вчинення підлеглими злочину, передбаченого ст.ст. 437–439, 442 чи 442¹ або неповідомлення про нього компетентному органу є причетністю до злочину, відповідальність за яку може передбачатися виключно окремою статтею Особливої частини КК. Психічне ставлення військових командирів та інших осіб, які діють як військові командири до невжиття дій чи неповідомлення про злочин може бути як умисним, так і необережним, а інших начальників – виключно умисним (за наявності необережності вчинене може кваліфікуватися за ст. 367 КК як службова недбалість).

Інший підхід до вирішення зазначеної проблеми, так чи інакше, створює певне підґрунтя для можливого подальшого оскарження судових рішень за суто формальними підставами. Деякі кримінально-правові норми, спрямовані на протидію злочинам проти миру та безпеки людства, потребують вдосконалення, як у площині найменування (ст.ст. 438, 442¹), так і у площині визначення сутності передбаченого ними діяння (ст. 442¹). У протилежному випадку, доведення того факту, що військовий командир чи інша, зазначена у ст. 31¹ КК особа усвідомлювала вчинення підлеглим саме злочину, передбаченого ст.ст. 437–439, 442 чи 442¹, може суттєво ускладнитися або взагалі унеможливитися.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Відомості Верховної Ради*, 2025, №10, ст. 27.
2. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
3. *Голос України* від 22.04.2022. №92.
4. Бантишев О.Ф., Кузьмін С.А. Злочини проти основ національної безпеки України: науково-практичний коментар. Київ: ПАЛІВО-ДА А.В., 2010. 84 с.
5. Кримінальний кодекс України. Контрольний текст проєкту станом на 02.04.2025 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/04/03/00-kontrolnyj-proyekt-kk-02-04-2025.pdf>
6. Леонов Б. Кримінальна відповідальність за бездіяльність військової влади (ст. 426 КК України): монографія. Київ; Одеса: Фенікс, 2024. 180 с.
7. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 1999. 148 с.
8. Дячук С.І. Виконання наказу чи розпорядження у кримінальному праві (основні поняття, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства). Київ: Атіка, 2001. 176 с.

ЗДІЙСНЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КЕРІВНИЦТВА ДОСУДОВИМ РОЗСЛІДУВАННЯМ КЕРІВНИКОМ ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ ОСОБИСТО: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

PERSONAL EXERCISE OF PROCEDURAL SUPERVISION OVER PRE-TRIAL INVESTIGATION BY THE HEAD OF A PROSECUTOR'S OFFICE: PROBLEMS OF LEGISLATIVE UNCERTAINTY

Шамринський Д.О., аспірант кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності

Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті досліджено проблемні питання законодавчого регулювання можливості здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням особисто керівником органу прокуратури. Встановлено відсутність у чинному кримінальному процесуальному законодавстві чіткої систематизації повноважень таких суб'єктів, що зумовлює колізії та правову невизначеність у практичній діяльності.

Висвітлено дві існуючі позиції щодо можливості та правомочності реалізації керівниками прокуратур повноважень, визначених ч. 3 ст. 36 Кримінального процесуального кодексу України. У ході дослідження доведено, що чинне законодавство допускає можливість особистого здійснення керівниками органів прокуратури функції процесуального керівництва, за умови їх визначення відповідними процесуальними керівниками у кримінальному провадженні. Водночас звертається увага на ризики порушення при цьому принципів об'єктивності та неупередженості.

Окрема увага приділена аналізу норм Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про прокуратуру», а також внутрішніх актів Офісу Генерального прокурора, які регламентують процесуальну діяльність прокурорів. Також досліджено співвідношення поняття «прокурор» і «прокурор – процесуальний керівник» у згаданих вище нормативних актах, звернуто увагу на відсутність у Кримінальному процесуальному кодексі України окремої норми з процесуальними повноваженнями керівників органів прокуратури на відміну від інших учасників кримінального провадження.

Наведено пропозиції щодо необхідності законодавчої систематизації та закріплення в окремій нормі повноважень керівників органів прокуратури, у тому числі і щодо можливості чи заборони здійснення особисто ними процесуального керівництва досудовим розслідуванням, розмежування повноважень прокурорів – процесуальних керівників, керівників органів прокуратури, прокурорів вищого рівня та керівників вищестоящих прокуратур. Внесення змін до відповідних статей Кримінального процесуального кодексу України сприятиме забезпеченню правової визначеності, запобіганню зловживанням і гарантуванню законності у кримінальному провадженні.

Ключові слова: прокурор – процесуальний керівник, керівник органу прокуратури, процесуальне керівництво, досудове розслідування, процесуальні повноваження, прокурор вищого рівня.

The article examines the problematic issues of legislative regulation regarding the possibility of the head of the prosecutor's office personally guiding pre-trial investigations. It identifies the absence of clear systematization of such subjects' powers in the current criminal procedural legislation, which leads to collisions and legal uncertainty in practical activities.

There are two existing positions regarding the possibility and competence of the heads of prosecutor's offices to exercise the powers specified in Part 3 of Article 36 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The research proves that current legislation allows for the personal exercise of the procedural guidance function by the heads of the prosecutor's office, provided they are appointed as the relevant procedural supervisors in a particular criminal proceeding. At the same time, attention is drawn to the risks of violating the principles of objectivity and impartiality.

Special attention is devoted to the analysis of the norms of the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, and the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office," as well as internal acts of the Office of the Prosecutor General, which regulate the procedural activities of prosecutors. The article also examines the correlation between the concepts of "prosecutor" and "prosecutor-procedural supervisor" within the aforementioned normative acts, emphasizing the absence in the Criminal Procedure Code of Ukraine of a separate provision detailing the procedural powers of heads of prosecutorial bodies, unlike the powers granted to other participants in criminal proceedings.

Proposals are provided regarding the necessity for legislative systematization and the establishment of a separate provision defining the powers of heads of prosecutorial bodies, including whether or not they may personally exercise procedural supervision over pre-trial investigations. It also suggests delineating the powers between prosecutors – procedural supervisors, heads of prosecutorial bodies, higher-level prosecutors, and heads of higher prosecution offices. Amendments to the relevant articles of the Criminal Procedure Code of Ukraine would contribute to ensuring legal certainty, preventing abuses, and guaranteeing the rule of law in criminal proceedings.

Key words: prosecutor – procedural supervisor, head of the prosecutorial body, procedural supervision, pre-trial investigation, procedural powers, higher-level prosecutor.

Конституцією України на прокуратуру в рамках кримінального провадження покладено функції підтримання публічного обвинувачення в суді, організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляду за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку. У свою чергу, ч. 2 ст. 36 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1] передбачено здійснення прокурором нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням та визначено права процесуального керівника досудовим розслідуванням.

Питання процесуальних повноважень прокурорів, їх співвідношення з наглядовими повноваженнями, а також проблеми невідповідності формулювань конституцій-

них та законодавчих норм неодноразово були предметом наукового аналізу. Зокрема, окремі аспекти процесуальної діяльності прокурора у кримінальному провадженні досліджували І.В. Басиста, А.Ю. Гнатюк, І.В. Рогатюк, М.П. Тахтако, А.В. Ткач, О.В. Хаваліц, М.В. Чорноусько, К.В. Шевцова та інші науковці. Однак досі залишається не повною мірою дослідженим питання можливості здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням особисто керівником органу прокуратури.

Варто відзначити, що процесуальні повноваження керівників органів прокуратури, прокурорів вищого рівня, керівників органів прокуратури вищого рівня і порядок їх реалізації у КПК України наведено фрагментарно, залежно від стадії кримінального провадження та етапу досудового розслідування. Проте на відміну від повноважень прокурора-процесуального керівника, слідчого,

дізнавача, керівників органів досудового розслідування, дізнання, Кодекс не містить окремої статті із цих питань стосовно керівників органів прокуратури. Навіть у наведених епізодично у КПК України повноваженнях керівників органів прокуратури жодного разу не згадується про можливість останніми здійснювати процесуальне керівництво у конкретному кримінальному провадженні.

Закон містить лише один випадок, коли керівник органу прокуратури може виконувати повноваження прокурора в конкретному кримінальному провадженні, але це стосується стадії судового розгляду, а не досудового розслідування. Так, у випадку усунення від участі в судовому розгляді прокурора, який ініціював питання зміни обвинувачення, висунення нового обвинувачення, відмови від підтримання обвинувачення та початку провадження щодо юридичної особи, після відмови в погодженні відповідних процесуальних документів прокурор вищого рівня самостійно бере участь у ньому як прокурор або доручає участь іншому прокуророві (ч. 2 ст. 341 КПК України).

У той же час ні КПК України, ні Закон України «Про прокуратуру» [2], ні наказ Генерального прокурора від 30.09.2021 № 309 «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» [3] не містить будь-яких застережень чи заборон керівникам прокуратур особисто здійснювати процесуальне керівництво.

Досліджуючи вказане питання, насамперед варто згадати категоричну позицію Офісу Генерального прокурора України, що викладена у Методичних рекомендаціях «Процесуальні повноваження керівника органу прокуратури під час кримінального провадження» [3]. Остання зводиться до того, що керівник органу прокуратури в силу своєї посади після визначення прокурора в кримінальному провадженні не може реалізовувати повноваження, передбачені ч. 2 ст. 36 КПК України, належні виключно процесуальному керівнику досудовим розслідуванням. Вона базується на тому, що після визначення керівником органу прокуратури прокурора в конкретному кримінальному провадженні лише останній уповноважений здійснювати відповідні процесуальні та слідчі (розшукові) дії, а їх виконання керівником органу прокуратури є порушенням вимог п. 9 ч. 1 ст. 3, ст. 9, 36, 93 КПК України та тягне за собою визнання недопустимими доказів як отриманих не в установленому Кодексом порядку.

Зокрема, згідно з ч. 1, 2 ст. 93 КПК України збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, у тому числі стороною обвинувачення, яку в органах прокуратури уособлює прокурор (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України). Офіс Генерального прокурора робить висновок, що під терміном «прокурор» у цьому випадку слід розуміти лише прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва, тобто процесуального керівника, і цим терміном не можна охоплювати керівника органу прокуратури.

У свою чергу отримання доказів суб'єктом, не уповноваженим на їх збирання, тягне за собою порушення вимог допустимості. Як наслідок, докази, здобуті в результаті проведених керівником органу прокуратури, який не є прокурором у кримінальному провадженні, слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, повинні бути визнані судом недопустимими. Виняток становлять випадки проведення керівником прокуратури огляду місця події до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР.

На перший погляд, така позиція належним чином обґрунтована і заслуговує на увагу, однак якщо глибше дослідити як співвідносяться поняття «прокурор» і «прокурор-процесуальний керівник» у згаданих вище нормах КПК України, Законі України «Про прокуратуру», то з такими твердженнями погодитись буде складно.

Так, п. 9 ч. 1 ст. 3 КПК України тлумачить, що керівник органу прокуратури – це Генеральний прокурор, заступ-

ник Генерального прокурора – керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (для прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури), керівник обласної прокуратури, керівник окружної прокуратури та їх перші заступники і заступники, які діють у межах своїх повноважень. При цьому, як уже зазначалося, КПК України не містить окремої норми з процесуальними повноваженнями останніх.

У той же час у п. 15 ч. 1 ст. 3 цього ж Кодексу визначено, що прокурор – це особа, яка обіймає посаду, передбачену ст. 15 Закону України «Про прокуратуру» та діє у межах своїх повноважень. Указана норма має назву «Статус прокурора» і у своїй частині першій налічує 19 пунктів з переліком посад, починаючи від Генерального прокурора і закінчуючи прокурором окружної прокуратури, які є прокурорами. Тобто відповідно до згаданої статті Закону України «Про прокуратуру» всі керівники органів прокуратури є також прокурорами.

Варто відзначити, що аналогічну назву «Прокурор» має і стаття 36 КПК України. І.В. Басиста, В.І. Галаган та Ж.В. Удовенко у своєму дослідженні приходять до висновку, що, очевидно, під цим суб'єктом у нормі Кодексу розуміється не хто інший, а той самий прокурор, котрий зазначений як у пункті 15 частини 1 статті 3 КПК України, так і в статті 15 Закону України «Про прокуратуру» [5]. Науковці вказують, що прокурор, незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку він обіймає у прокуратурі, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, може реалізовувати повноваження, передбачені ч. 2 ст. 36 КПК України.

За таких обставин, з урахуванням наведених вище передбачених законодавчими актами трактувань понять «прокурор» і «прокурор-процесуальний керівник» можна вважати, що прокурор, незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку він обіймає у прокуратурі, тобто і керівник органу прокуратури, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, вчиняючи всі дії, передбачені ч. 2 ст. 36 КПК України та здійснюючи інші передбачені для нього повноваження, не виходить за межі наданих йому повноважень, а відтак і зібрані ним докази не можуть бути визнані судом недопустимими.

На доповнення та підтримку позицію І.В. Басистої та на протипагу позиції Офісу Генерального прокурора слід вказати, що у ст. 39 Закону України «Про прокуратуру», що має назву «Порядок призначення прокурора на адміністративну посаду» наведено перелік адміністративних посад в Офісі Генерального прокурора, обласних та окружних прокуратурах, до яких, окрім інших, також віднесено і посади Генерального прокурора, керівників обласних та окружних прокуратур, їх перших заступників та заступників, тобто посади, які п. 9 частини 1 статті 3 КПК України відносить до керівників органів прокуратури. При цьому, відповідно до ч. 9 статті 39 Закону, перебування прокурора на адміністративній посаді у прокуратурі не звільняє його від здійснення повноважень прокурора відповідної прокуратури, передбачених цим же Законом, до яких, серед іншого, стаття 25 відносить і нагляд за додержанням законів органами, що провадять дізнання, досудове слідство.

Опоненти можуть навести аргументи, що у статті 36 КПК України, а саме її частинах 4–5 наведено окремо повноваження прокурорів вищого рівня, а саме Генерального прокурора, його першого заступника та заступників, заступника Генерального прокурора – керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (особа, яка виконує його обов'язки), його першого заступ-

ника та заступника, керівника обласної прокуратури, його першого заступника та заступника, які і є керівниками прокуратур.

Однак, якщо проаналізувати положення частини 4 статті 36 КПК України, то можна дійти висновку, що законодавець у формулюванні цієї норми заклав можливість особистої участі останніх у судовому провадженні, що, зважаючи на приписи статті 37 КПК України в частині здійснення повноважень прокурора у кримінальному провадженні з його початку до завершення, можливо лише внаслідок особистого здійснення ними ж процесуального керівництва.

Так, у вказаній нормі зазначено, що право на подання апеляційної чи касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами мають також незалежно від їх участі в судовому провадженні прокурори вищого рівня: Генеральний прокурор (особа, яка виконує його обов'язки), його перший заступник та заступники, заступник Генерального прокурора – керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (особа, яка виконує його обов'язки), його перший заступник та заступник, керівник обласної прокуратури, його перший заступник та заступники, тобто керівники Офісу Генерального прокурора та обласних прокуратур. Саме використання уточнення «незалежно від їх участі в судовому провадженні» в даному випадку відіграє ключову роль, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 37 КПК України прокурор здійснює повноваження прокурора у кримінальному провадженні з його початку до завершення, а здійснення повноважень прокурора в цьому самому кримінальному провадженні іншим прокурором можливе лише в окремих випадках.

З викладеного слідує, що прокурори вищого рівня, тобто керівники Офісу Генерального прокурора та обласних прокуратур можуть подати апеляційну чи касаційну скаргу, заяву на перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами як у тих кримінальних провадженнях, в яких вони не брали участі в судовому провадженні, так і у тих, в яких брали участь у судовому провадженні, що можливо лише за умови попереднього здійснення ними ж особисто процесуального керівництва досудовим розслідуванням у конкретному кримінальному провадженні.

За таких обставин можна припустити, що у ч. 2 ст. 36 КПК України встановлені процесуальні повноваження для усіх прокурорів, які останні можуть реалізовувати, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку вони обіймають у прокуратурі, тобто і керівники прокуратур, а у частинах 4–5 розширено права останніх як прокурорів вищого рівня та керівників прокуратур.

Такої ж думки притримуються і І.В. Басиста, В.І. Галаган та Ж.В. Удовенко, які зазначають, що у частині 6 статті 36 Кодексу передбачено і право Генерального прокурора, керівника обласної, окружної прокуратури, їх перших заступників та заступників при здійсненні нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих та прокурорів нижчого рівня у межах строків досудового розслідування, передбачених ст. 219 КПК України.

Втім, досліджуючи питання можливості здійснення процесуального керівництва особисто керівником прокуратури, необхідно звернути увагу на особливості інших положень КПК України щодо регламентації діяльності прокурора в кримінальному провадженні, у тому числі процесуального керівника, керівника органу прокуратури та прокурора вищого рівня.

Навіть якщо викладений вище аналіз норм Кодексу та Закону дає можливість прийти до висновку, що керівник

прокуратури є одночасно і прокурором, а тому може реалізовувати надані ч. 2 ст. 36 КПК України повноваження при здійсненні процесуального керівництва досудовим розслідуванням, то варто наголосити, що він це зможе зробити лише за двох обставин: по-перше, після внесення відомостей при кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі ЄРДР), по-друге, у разі або після призначення його процесуальним керівником у даному кримінальному провадженні чи включення його до групи прокурорів – процесуальних керівників.

Обов'язок внесення до ЄРДР відомостей про вчинення кримінального правопорушення КПК України (ч. 1 ст. 214) покладено на прокурора органу прокуратури. Однак і у даному випадку законодавець не розмежовано повноваження у цій частині прокурора органу прокуратури та керівника органу прокуратури. Зазначені питання більш детально врегульовані в п. 2 розділу II Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Генерального прокурора від 17.08.2023 № 231 (далі – Положення) [6].

Зокрема, відповідно до п. 1 глави 4 розділу II Положення облік кримінальних правопорушень за заявами, повідомленнями, які надійшли до органів прокуратури, або щодо виявлених прокурором з інших джерел обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, здійснюється Реєстратором (прокурором, керівником органу прокуратури) за дорученням керівника органу прокуратури шляхом внесення до Реєстру відомостей, визначених ч. 5 ст. 214 КПК України. Водночас варто наголосити, що з огляду на вимоги п.3 глави 4 розділу II Положення факт реєстрації кримінального правопорушення (провадження) прокурором органу прокуратури настає з моменту підтвердження таких відомостей керівником органу прокуратури.

У свою чергу, відповідно до ч. 1 ст. 37 КПК України прокурор, який здійснюватиме повноваження прокурора в конкретному кримінальному провадженні, чи група таких прокурорів, визначається керівником відповідного органу прокуратури після початку досудового розслідування, яке згідно з ч. 2 ст. 214 КПК України розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР.

Призначення прокурора чи групи прокурорів у кримінальному провадженні є виключним повноваженням керівника органу прокуратури відповідного рівня (Генерального прокурора, керівника обласної прокуратури, керівника окружної прокуратури та їх першого заступника і заступника) та здійснюється ним особисто. Наведене положення кореспондується з визначенням конституційної функції прокуратури – організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням (п. 2 ч. 1 ст. 131¹ Конституції України).

Згідно з пп. 3 п. 1 глави II розділу II Положення відомості про призначення процесуального керівника чи групи процесуальних керівників вносяться до ЄРДР невідкладно, що надає останньому (останнім) доступ до внесених до Реєстру відомостей за відповідними кримінальними провадженнями (глава 3 розділу I Положення). При цьому ні Кодекс, ні Положення не містять якихось визначених критеріїв для вибору певного прокурора чи їх групи (для прикладу, кваліфікації, професійного досвіду, з урахуванням розподілу обов'язків, спеціалізації тощо), та не встановлюють будь-яких обмежень щодо можливості визначення керівником прокуратури себе прокурором, який здійснюватиме повноваження прокурора в конкретному кримінальному провадженні, у тому числі у складі групи таких прокурорів.

Викладене вище дає підстави розширити попередній висновок щодо можливості особистого здійснення керівниками прокуратур процесуального керівництва: прокурор, незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку він обіймає у про-

куратурі, тобто і керівник прокуратури, після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР та визначення його прокурором, який здійснюватиме повноваження прокурора в конкретному кримінальному провадженні, чи включення до групи таких прокурорів, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, вчиняючи всі дії, передбачені частиною 2 статті 36 КПК України, та здійснюючи інші передбачені для нього повноваження, не виходить за межі наданих йому повноважень, а відтак і зібрані ним докази не можуть бути визнані судом недопустимими.

Утім, якщо наведені доводи вказують на можливість здійснення керівниками прокуратур процесуального керівництва, а відтак і допустимість зібраних ними доказів, то невирішеними залишаються питання щодо реалізації ними ж повноважень керівника прокуратури, у тому числі як вищестоящего прокурора саме у цьому ж кримінальному провадженні і основне – їх правові наслідки. При цьому, аналізуючи конструкції норм КПК, якими встановлено повноваження керівників прокуратур як прокурорів вищого рівня стосовно процесуального керівника, можливо припустити, що у разі здійснення керівниками прокуратур особисто процесуального керівництва досудовим розслідуванням, повноваження щодо них як процесуальних прокурорів, з урахуванням приписів ч. 3 ст. 17 Закону України «Про прокуратуру», могли би здійснювати прокурори вищого рівня, тобто керівники вищестоящих прокуратур.

Йдеться про повноваження вищестоящих прокурорів під час вирішення окремих питань, пов'язаних з проведенням досудового розслідування та підтриманням обвинувачення, серед них, зокрема:

- розглянути за ініціативою керівника органу досудового розслідування питання, порушені в клопотанні слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій, у погодженні якого було відмовлено прокурором, у даному випадку керівником прокуратури, та упродовж трьох днів погодити відповідне клопотання або відмовити в його погодженні (ч. 3 ст. 40 КПК України);

- розглянути впродовж трьох днів скаргу підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, іншої особи, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, на недотримання розумних строків слідчим, дізнавачем, прокурором, у даному випадку керівником прокуратури, під час досудового розслідування та в разі наявності підстав для її задоволення надати відповідному прокурору обов'язкові для виконання вказівки щодо строків вчинення певних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень (ст. 308 КПК України);

- розглянути впродовж трьох днів скаргу слідчого, дізнавача на рішення, дію чи бездіяльність прокурора, у даному випадку керівника прокуратури, та прийняти відповідне рішення (ст. 313 КПК України);

- погодити або відмовити в погодженні обвинувального акта із зміненням обвинуваченням, клопотання про висунення додаткового обвинувачення чи початок провадження щодо юридичної особи або постанови про відмову від підтримання обвинувачення та вчинити інші пов'язані з цим дії (ст. 341 КПК України).

Таким чином у разі, якщо процесуальне керівництво досудовим розслідуванням у кримінальному провадженні здійснював керівник окружної прокуратури, то всі ці повноваження теоретично мав би реалізовувати керівник обласної прокуратури чи його заступник. Це ж стосується і вирішення спору про підслідність (ч. 5 ст. 218 КПК України).

Втім, малоімовірним виглядає реалізація цих процесуальних повноважень вищестоящего прокурора саме керівництвом Офісу Генерального прокурора у кримі-

нальному провадженні, в якому процесуальне керівництво здійснюється керівником обласної прокуратури, для прикладу щодо розгляду скарги слідчого на рішення, дію чи бездіяльність прокурора, у даному випадку керівника прокуратури, та ще й прийняття відповідного рішення (ст. 313 КПК України).

Також норми КПК України не дають однозначної відповіді на питання, хто ж є вищестоящим прокурором стосовно групи прокурорів у кримінальному провадженні у разі включення до неї керівника прокуратури, однак не в якості старшого групи, а як одного з прокурорів цієї групи.

У цьому випадку, з однієї сторони, керівник прокуратури визначає старшого прокурора такої групи, який керуватиме діями інших прокурорів і по відношенню до останнього є вищестоящим прокурором, а з іншої – він (керівник) сам входить у склад цієї ж групи, що може поставити під сумнів його правоздатність в частині можливості реалізації наданих КПК України повноважень як вищестоящего прокурора під час вирішення окремих питань, пов'язаних з проведенням досудового розслідування та підтриманням обвинувачення.

Варто нагадати, що КПК України містить також і норми, які передбачають реалізацію повноважень керівниками прокуратур лише у вказаному статусі, а відтак ставлять під сумнів можливість одночасної реалізації таких повноважень останніми при здійсненні ними функцій процесуального керівника.

Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 294 КПК України продовжити строк досудового розслідування до трьох місяців уповноважені керівники органу прокуратури відповідного рівня (Офісу Генерального прокурора, обласної або окружної прокуратури).

Слід звернути увагу, що повноваження вказаних керівників органів прокуратури приймати процесуальні рішення, пов'язані з продовженням строку досудового розслідування злочинів у кримінальних провадженнях, процесуальне керівництво досудовим розслідуванням яких здійснюється прокурорами очолюваних прокуратур, реалізуються ними як керівниками відповідних прокуратур. При цьому права на продовження строку до трьох місяців не мають перший заступник і заступник керівника окружної прокуратури. Натомість зазначені повноваження керівників обласної прокуратури та Офісу Генерального прокурора в кримінальних провадженнях, процесуальними керівниками досудовим розслідуванням у яких є прокурори прокуратур нижчого рівня, виконуються ними як керівниками органів прокуратури вищого рівня.

Продовження строку досудового розслідування до трьох місяців здійснюється керівником окружної прокуратури, керівником обласної прокуратури або його першим заступником чи заступником, заступником Генерального прокурора за клопотанням слідчого або прокурора у кримінальному провадженні, поданим не пізніше ніж за п'ять днів до спливу строку досудового розслідування (ч. 1 ст. 295, ч. 5 ст. 294 КПК України).

Виходячи з вимог ч. ч. 2, 6, 8 ст. 295, інших положень КПК України під час розгляду клопотання керівник органу прокуратури, повинен, так би мовити, виконати певні контрольні функції та фактично надати оцінку як стану досудового розслідування, так і стану процесуального керівництва ним, а саме:

- 1) з'ясувати обґрунтованість підозри особи у вчиненні злочину, наявність доказів події злочину (час, місце, способ та інші обставини вчинення), винуватості підозрюваного в його вчиненні, форми вини, мотиву й мети вчинення злочину, виду і розміру шкоди, завданої злочином, обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого злочину, характеризують особу підозрюваного, інших обставин, передбачених в ч. 1 ст. 91 КПК України;

- 2) надати правову оцінку стану забезпечення слідчим, прокурором у встановлений строк досудового розсліду-

вання швидкого, повного та неупередженого розслідування злочину, достатності вжиття ними всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, виконання інших завдань кримінального провадження, ефективності здійснення прокурором нагляду за додержанням законів під час досудового розслідування;

3) встановити рівень складності кримінального провадження з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування, тощо (п. 1 ч. 3 ст. 28 КПК України): складне, особливо складне чи винятково складне;

4) з'ясувати необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, визначених КПК України, з метою виконання обов'язку доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України, завершення досудового розслідування та забезпечення завдань кримінального провадження;

5) з'ясувати наявність обставин, які перешкождали або унеможлилювали з об'єктивних причин проведення зазначених процесуальних дій або завершення вже розпочатих процесуальних дій у встановлений строк досудового розслідування, у тому числі з урахуванням поведінки учасників кримінального провадження, способу здійснення слідчим, прокурором своїх повноважень (п. п. 2, 3 ч. 3 ст. 28 КПК України);

6) встановити значення результатів цих процесуальних дій для судового розгляду, зокрема, з метою доказування фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (обставин, передбачених ст. 91 КПК України), обстоювання стороною обвинувачення своєї правової позиції, реалізації інших процесуальних прав, забезпечення прийняття законних, обґрунтованих і вмотивованих процесуальних рішень;

7) визначити додатковий строк, об'єктивно необхідний для проведення або завершення процесуальних дій.

У разі задоволення клопотання керівник органу прокуратури зобов'язаний визначити новий строк досудового розслідування, який має бути найкоротшим, достатнім для потреб досудового розслідування (ч. ч. 5, 7 ст. 295 КПК України).

Наведене вище дає підстави прийти до висновку, що керівник окружної чи обласної прокуратури, здійснюючи особисто процесуальне керівництво, у разі прийняття процесуальних рішень про продовження строку досудового розслідування у кримінальному провадженні, в якому він же здійснює процесуальне керівництво, буде надавати оцінку стану забезпечення слідчим, прокурором, тобто самим собою, у встановлений строк досудового розслідування швидкого, повного та неупередженого розслідування злочину, достатності вжиття всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, виконання інших завдань кримінального провадження, ефективності здійснення прокурором нагляду за додержанням законів під час досудового розслідування.

За таких обставин ставиться під сумнів ефективність виконання керівником прокуратури одного із основних завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 Кодексу, а саме неупередженості розслідування злочину, що, у свою чергу, може поставити під сумнів законність прийнятого ним як керівником прокуратури проце-

суального рішення про продовження строків досудового розслідування у кримінальному провадженні, в якому він же здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, і як наслідок – законність слідчих та процесуальних дій, проведених після продовження строків досудового розслідування, та допустимість зібраних за наслідками їх проведення доказів.

Утім, таких питань не повинно виникати при здійсненні керівником прокуратури особисто процесуального керівництва досудовим розслідуванням у конкретному кримінальному провадженні у разі незастосування ним як керівником прокуратури чи вищестоящим прокурором процесуальних повноважень, передбачених КПК України, під час вирішення окремих питань, пов'язаних з проведенням досудового розслідування та підтриманням обвинувачення.

Більш того, у нормах КПК України, як зазначив В. Ключков, зміщені поняття прокурора-процесуального керівника та керівника прокуратури. Пунктом 9 ч. 1 ст. 36 КПК України встановлено, що процесуальний керівник уповноважений приймати процесуальні рішення, у тому числі щодо продовження строків досудового розслідування [7]. Однак, як вже згадано вище, відповідно до статей 294, 295 КПК України, прийняття процесуальних рішень, пов'язаних з продовженням строку досудового розслідування злочинів, віднесено до повноважень саме керівників органів прокуратури.

Також у ст. 246 КПК України встановлено підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій та передбачено повноваження прокурора, але якого саме – чи процесуального керівника чи керівника прокуратури – не вказано, а у ч. 2 ст. 36 КПК України такі повноваження не передбачені взагалі. При цьому у разі застосування встановленого у п. 15 ч. 1 ст. 3 цього ж Кодексу поняття прокурор, то ці повноваження можна віднести до кола як процесуальних керівників, так і керівників прокуратур.

У ході дослідження, зважаючи на відсутність у КПК України чіткої регламентації процесуальних повноважень керівників органів прокуратури, прокурорів вищого рівня, керівників органів прокуратури вищого рівня, неузгодженість встановлених цим же Кодексом та Законом України «Про прокуратуру» понять «прокурор», «процесуальний керівник», навіть за відсутності встановленої згаданими нормативними актами та Положенням заборони на здійснення особисто керівником прокуратури процесуального керівництва досудовим розслідуванням у конкретному кримінальному провадженні, прийти до однозначного висновку про правомочність здійснення ним функцій процесуального керівника неможливо.

За таких обставин вбачається потреба у визначенні безпосередньо в КПК України понять «прокурор», «прокурор-процесуальний керівник», «прокурор вищого рівня», «керівник органу прокуратури» та «керівник органів прокуратури вищого рівня» без відсилки до відповідних норм Закону України «Про прокуратуру».

Нагальною є і потреба у проведенні чіткого розмежування повноважень прокурорів – процесуальних керівників, керівників органів прокуратури, прокурорів вищого рівня та керівників вищестоящих прокуратур шляхом внесення змін до відповідних статей КПК України, а щодо повноважень керівників органів прокуратури – їх систематизації та введення окремої норми, в якій передбачити можливість здійснення ними особисто процесуального керівництва досудовим розслідування, а відтак і передбачити механізм та коло посадових осіб, до повноважень яких буде віднесено вирішення окремих питань, пов'язаних з проведенням досудового розслідування та підтриманням обвинувачення, або ж встановити чітку заборону на реалізацію функцій процесуального керівництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
3. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні: наказ Генерального прокурора від 30.09.2021 № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309905-21#Text>
4. Процесуальні повноваження керівника органу прокуратури під час кримінального провадження: методичні рекомендації, схвалені протоколом засідання методичної ради Офісу Генерального прокурора від 28.10.2021 № 8, затв. Генеральним прокурором 16.11.2021 URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=229419
5. Басиста І.В., Галаган В.І., Удовенко Ж.В. Повноваження прокурора на проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні: окремі проблеми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2023. Вип. 1. С. 16-25. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/365/338>
6. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Генерального прокурора від 17.08.2023 № 231. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>
7. Ключков В. Організація і процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №3. С. 260-267. URL : <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/3/44.pdf>.

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.431

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/83>

ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ВИКОРИСТАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ЯК ФОРМА ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ

ON CERTAIN ISSUES REGARDING THE USE OF UKRAINIAN CITIZENS IN ARMED CONFLICTS AS A FORM OF HUMAN TRAFFICKING

Басалик С.А., к.ю.н.,

доцент кафедри спеціальних дисциплін

*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького*Білецький В.О., к.н.держ.упр., доцент,
професор кафедри спеціальних дисциплін*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького*

У статті розкрито актуальна сьогоденню проблема злочинного використання на тимчасово-окупованих територіях України наших співвітчизників, з використанням їх уразливого стану, примусом, викраденням, обманом, шантажем, матеріальною чи іншою залежністю, як жертв торгівлі людьми, для виконання ними завдань пов'язаних з безпосереднім веденням бойових дій, забезпеченням діяльності сил та засобів агресора з урахуванням повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну.

Акцентовано увагу про певну невідповідність термінології «збройний конфлікт», що зазначена в примітці до ст. 149 Кримінального кодексу України, до сучасних умов ведення російською федерацією повномасштабної війни проти України та зазначено про необхідність приведення цього поняття до реалій сьогодення.

Розкрито статистичні дані, щодо кількості громадян України, які в офіційному порядку здобули статус жертви торгівлі людьми в наслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну протягом 2022–2025 років та констатовано, що приведені статистичні дані не відображають в дійсності кількість наших співвітчизників, які можуть бути втягнуті в злочинну діяльність країни-агресора та діють на користь агресора перебуваючи в уразливому стані.

Підкреслено, що громадяни України перебуваючи під тотальним контролем та злочинним впливом представників країни-агресора, як жертви торгівлі людьми, не мають ніякої можливості повідомити правоохоронним органам України про злочинні дії, які вчиняються проти них, а у разі наявності інформації зазначеного характеру, здійснити повноцінну перевірку, оцінку, правильну кваліфікацію практично неможливо.

У висновках констатовано, що проблематика протидії злочинам пов'язаним з торгівлею людьми в умовах воєнного стану, набирає суттєвої уваги з боку правоохоронних органів України, підкреслено на необхідності здійснення комплексного підходу, міжвідомчої співпраці та постійного вдосконалення форм та методів документування злочинів на тимчасово не підконтрольних територіях України.

Ключові слова: торгівля людьми, збройний конфлікт, повномасштабне вторгнення, оперативно-розшукова діяльність.

The article addresses the pressing contemporary issue of the criminal exploitation of Ukrainian citizens in the temporarily occupied territories of Ukraine. It highlights the use of their vulnerable condition through coercion, abduction, deception, blackmail, material or other dependencies, as victims of human trafficking, for the purpose of engaging them in activities directly related to combat operations and supporting the operations of the aggressor's forces and assets in the context of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation.

The article draws attention to a certain inconsistency in the terminology "armed conflict," as mentioned in the note to Article 149 of the Criminal Code of Ukraine, in relation to the current realities of the full-scale war waged by the Russian Federation against Ukraine. It emphasizes the need to align this term with the present-day context.

Statistical data are presented regarding the number of Ukrainian citizens who have officially obtained victim status under human trafficking legislation as a result of Russia's full-scale invasion of Ukraine during the period of 2022–2025. It is noted that these statistics do not fully reflect the actual number of Ukrainians who may have been drawn into the criminal activities of the aggressor state and who act in its interest while remaining in a vulnerable state.

It is emphasized that Ukrainian citizens, being under total control and the criminal influence of representatives of the aggressor state, as victims of human trafficking, have no opportunity to report the crimes committed against them to Ukrainian law enforcement agencies. Moreover, even in cases where such information becomes available, conducting a thorough investigation, assessment, and proper legal qualification is nearly impossible.

The conclusions state that the issue of combating crimes related to human trafficking under martial law is attracting significant attention from Ukrainian law enforcement agencies. The need for a comprehensive approach, interagency cooperation, and continuous improvement of the methods and forms of documenting crimes in temporarily uncontrolled territories of Ukraine is underscored.

Key words: human trafficking, armed conflict, full-scale invasion, operative and investigative activity.

В умовах сьогодення, враховуючи повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну, ведення необґрунтованої агресивної війни, анексії частини території України та як наслідок використання агресором громадян України, в тому числі у бойових діях проти своєї ж держави, породжує перед нами велику дилему, хто ці люди, чи злочинці, які повинні бути покарані за скоєння злочинів, чи жертви злочинної дії агресора.

З точки зору кримінального права в діях громадян України, які перейшли на бік ворога в умовах воєнного

стану або в період збройного конфлікту, вбачаються ознаки скоєння злочинів, передбачених статтями 111 «Державна зрада», 260 «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань» Кримінального кодексу України та підлягають суворому покаранню за вчинені дії проти українського народу та держави.

Поряд з цим, розуміючи жорсткий характер дій противника на окупованих територіях України в тому числі при поводженні з громадянами України, здійснення заходів примусової мобілізації, задля поповнення кількісного

складу військових формувань російської федерації, деяка частина громадян України з використанням уразливого стану, примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності – використовувалась або на даний час використовується у збройних конфліктах.

В чинному законодавстві вищезазначена форма торгівлі людьми розглядається як вчинена в умовах збройного конфлікту. Зважаючи на це, на наш погляд утворилась певна невідповідність, а саме законодавець зосереджує увагу виключно на понятті «збройний конфлікт», яке в сучасних умовах не є актуальним та доцільним. Події, які відбуваються протягом 2022–2025 років, Україна розглядає як повномасштабну агресію з боку російської федерації, повномасштабну війну або гібридну війну, але законодавець ще не привів ці поняття до реалій, які відбуваються.

Статистика скоєння військових злочинів, злочинів проти людства, геноциду українського народу військово-політичним блоком російської федерації після 2022 року зашкалює, тому можна тільки припускати про кількість громадян України, які примусом, шантажем, використовуючи уразливий стан, задіяні до виконання завдань проти сил безпеки та оборони України.

Аналізуючи примітку до статті 149 «Торгівля людьми» Кримінального кодексу України, під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти в тому числі – використання у збройних конфліктах [1]. Тобто, аналізуючи положення статті 149 Кримінального кодексу України, громадянин України в даному випадку – жертва злочинних дій, представників збройних сил та інших державних та приватних органів та структур російської федерації.

Отже термін «використання у збройних конфліктах» можна розглядати, як – використання особи, яка знаходиться у підневільному стані іншої особи (осіб), для виконання нею бойових та інших завдань, пов'язаних з поваленням державної влади або порушення суверенітету і територіальної цілісності держави.

Цілком зрозуміло, що агресор, під виглядом незаконних утворень на території Донецької та Луганської областей ще з початку 2014 року змушував громадян України брати участь у бойових діях проти України, але дані випадки були поодинокі та з початком повномасштабної агресії незаконна мобілізація громадян України на тимчасово окупованих територіях, перетворилась у масштабне явище.

За результатами аналізу інтернет сторінки Національної соціальної сервісної служби України стало відомо, що у 2023 році було встановлено статус 42 громадян, які були використані у бойових діях у складі сил агресора проти України, яка жертва торгівлі людьми. Станом на 19.03.2024 встановлено статус осіб, постраждалих від торгівлі людьми в наслідок використання у збройному конфлікті – 25 осіб, а за три місяці 2025 року – 33 особи, але кількість зазначеної категорії осіб в дійсності значно більша.

Ворог активно застосовує до постраждалих фізичне, психологічне насильство, примус для виконання завдань на користь агресора, у вигляді мобілізації громадян, обладнання фортифікаційних споруд, виконання різноманітних задач, пов'язаних з обслуговуванням сил та засобів збройних сил російської федерації тощо. Використання громадян в збройних конфліктах поєднується з незаконною трудовою і сексуальною експлуатацією. Постраждалі можуть зазнавати обмежень у доступі до води, їжі, медичної допомоги, стикатися з приниженнями і катуванням, нелюдським поводженням.

Перебуваючи під тотальним контролем та злочинним впливом, громадяни України, які використовуються у збройному конфлікті, фактично як жертви торгівлі людьми, не мають ніякої можливості повідомити правоохоронним органам України про злочинні дії, які вчиняються проти них, а в свою чергу правоохоронні органи України при отриманні даних про безпосередню участь

громадян у війні проти нашої держави, або сприяння агресору іншими діями, розцінюють це як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану. Навіть у разі наявності інформації про насильницьке залучення громадянина України до бойових дій проти сил безпеки і оборони України, підтвердити або спростувати ці дані практично не можливо, у зв'язку з відсутністю можливості здійснення повноцінної оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності та в рамках досудового розслідування – негласних слідчих (розшукових) дій та слідчих (розшукових) дій на тимчасово окупованих територіях України.

У цьому контексті постає потреба у формуванні збалансованої правозастосовної практики, що поєднує дотримання законності з гуманістичним підходом. Отже слід враховувати не лише юридичну кваліфікацію діянь, а й контекст, у якому ці дії було вчинено. Саме комплексний аналіз, що охоплює правові, соціальні та гуманітарні аспекти, дозволить забезпечити справедливе та людське ставлення до осіб, які могли стати жертвами репресивного та злочинного механізму примусу.

Цілком зрозуміло, що громадяни, які перебували на тимчасово окупованих територіях України, потрапили в полон сил безпеки та оборони нашої держави та у відношенні яких, правоохоронні органи володіють інформацією про їх участь в різних формах збройної агресії, з метою уникнення кримінальної відповідальності, знаючи положення національного кримінального законодавства, або пройшовши попередній детальний інструктаж з боку спеціальних служб країни-агресора та отримавши відповідну «легенду», вдаються до намагань ввести в оману, аргументуючи свої дії з посиланням на примітку до статті 149 КК України, що ніби вони з використанням уразливого стану, примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності – використовувались у збройному конфлікті. Тим самим зазначені категорії осіб намагаються уникнути відповідальності за скоєні злочини, змушуючи оперативно-розшукові, контррозвідувальні та органи досудового розслідування здійснювати перевірку завідомо неправдивої інформації та проводити комплекс зайвих заходів.

У такому випадку представниками правоохоронних органів України, включаючи оперативний склад оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби, організовується та здійснюється перевірочна робота, яка характеризується певною складністю через ряд чинників [2], головним з яких є відсутність можливості підтвердження або спростування даних отриманих від особи, відсутність можливості проведення збору доказів вини або невинуватості громадянина тощо.

Як правило за основу майбутніх підозр та обвинувачень, які формуються у відношенні осіб, що причетні до ведення агресивної війни проти України, беруться фактичні дані про перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, участь у передбачених законом воєнізованих або збройних формувань.

Окремим аспектом злочинної діяльності російської федерації є залучення неповнолітніх до участі в збройному конфлікті та виконання ними завдань спостереження, корегування вогневого ураження противником, участі у примусовій мобілізації, допомога в облаштуванні позицій та фортифікаційних споруд на тимчасово окупованих територіях України, збору інформації про переміщення або розміщення сил безпеки та оборони України, що може розглядатись в призмі торгівлі людьми.

Додатково, ми не володіємо інформацією щодо проявів торгівлі людьми на тимчасово окупованих територіях України з метою нелегальної трансплантації органів, яка є однією з найбільш прихованих і небезпечних форм транснаціональної злочинності. Ця проблема охоплює комплекс питань, що стосуються порушення прав людини, етичних дилем у медицині та недоліків у міжнародному праві [3]. Особи, що використовуються у збройному кон-

флікті агресором, додатково можуть піддаватись проведенню дослідів без їх згоди.

Проблематика протидії злочинам пов'язаним з торгівлею людьми в умовах воєнного стану набирає суттєвої уваги як з боку правоохоронних органів України, що здійснюють оперативно-розшукову, контррозвідальну діяльність та органів досудового розслідування та потребує розробки дієвих методів документування злочин-

них дій, що вчиняються у відношенні громадян України та тимчасово-окупованих територіях та пов'язані з про-явами торгівлі людьми.

Отже, діяльність з протидії торгівлі людьми в умовах збройної агресії та ведення війни проти України є багатограним процесом, який вимагає комплексного підходу, міжвідомчої співпраці та постійного вдосконалення форм та методів документування злочинів на тимчасово не підконтрольних територіях України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
2. Гнетнев М.К., Басалик С.А., Волошин В.А. Перевірочна робота оперативно-розшукових підрозділів Держприкордонслужби в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. № 7, 2023 С. 417-420.
3. Басалик С.А., Тищук В.В. Торгівля людьми, як транснаціональна злочинність: біоетичні аспекти трансплантації органів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, серія право*. № 87 (4), 2025 С. 30-36.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ДІЇ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ЗАСТАВИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

CURRENT ISSUES OF THE APPLICATION AND ACTION OF A PREVENTIVE MEASURE IN THE FORM OF PLEDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Курило В.О., к.ю.н.,
суддя

Жовтневий районний суд міста Харкова

У статті висвітлюються питання, пов'язані із застосуванням та дією такого запобіжного заходу, як застава у кримінальному провадженні. Детально проаналізовано норми Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та запропоновано ряд змін до чинного законодавства. Доведено, що на сьогодні постає гостра необхідність: а) нормативного впорядкування «виключних випадків», які надають слідчому судді чи суду право застосувати заставу у розмірі, яка перевищує максимальний розмір застави щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, визначений пунктами 2, 3 частини 5 статті 182 КПК України; б) внесення змін до частини 11 статті 182 КПК України щодо можливості звернення судом застави на виконання вироку в частині стягнення процесуальних витрат на залучення експерта, які понесені за рахунок держави – незалежно від згоди заставодавця; в) доповнення частини 5 статті 194 КПК України новою нормою, яка б передбачала механізм здійснення контролю за виконанням підозрюваним (обвинуваченим) покладених на нього обов'язків; г) доповнення частини 5 статті 194 КПК України новою нормою, яка б передбачала, що слідчий суддя, суд може накласти стосовно підозрюваного чи обвинуваченого заборону на виїзд з території України, адже відсутність належного контролю з боку органів державної влади та їх посадових осіб щодо дотримання підозрюваним (обвинуваченим) обов'язку здати на зберігання свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, а також відсутність процесуальної можливості у слідчого судді, суду накласти заборону на виїзд певної особи за межі України, фактично надає можливість підозрюваному чи обвинуваченому безперешкодно здійснити виїзд за межі території України. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини. Детально розглянуто рішення «Істоміна проти України» від 13.01.2022 р., в якому Європейський суд з прав людини встановив порушення пункту 3 статті 5 Конвенції у зв'язку з ненаведенням національними судами відповідного та достатнього обґрунтування для своїх рішень про визначення розміру застави.

Ключові слова: запобіжний захід, застава, кримінальне провадження, заставодавець, особисте зобов'язання.

The article highlights issues related to the application and effect of such a preventive measure as pledge in criminal proceedings. The norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine are analyzed in detail and a number of amendments to the current legislation are proposed. It is proved that today there is an urgent need for: 1) regulatory regulation of “exceptional cases” that give the investigating judge or court the right to apply pledge in an amount that exceeds the maximum amount of pledge for serious and especially serious crimes, determined by paragraphs 2, 3 of part 5 of Article 182 of the Criminal Procedure Code of Ukraine; 2) amendments to Part 11 of Article 182 of the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the possibility of the court requesting pledge for the execution of a sentence in terms of recovering procedural costs for engaging an expert, which are incurred at the expense of the state – regardless of the consent of the pledger; 3) addition of Part 5 of Article 194 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with a new norm that would provide for a mechanism for monitoring the fulfillment by the suspect (accused) of the duties assigned to him; 4) supplementing Part 5 of Article 194 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine with a new norm that would provide that the investigating judge or court may impose a ban on the suspect or accused from leaving the territory of Ukraine, since the lack of proper control by state authorities and their officials regarding the suspect's (accused's) compliance with the obligation to hand over their passport(s) for safekeeping for travel abroad, as well as the lack of procedural opportunity for the investigating judge or court to impose a ban on the travel of a certain person outside Ukraine, in fact provides the suspect or accused with the opportunity to travel outside the territory of Ukraine without hindrance.

Key words: preventive measure, pledge, criminal proceedings, pledger, personal obligation.

Постановка проблеми. При застосуванні застави як запобіжного заходу в судовій практиці досить часто виникає ряд процесуальних питань, які потребують наукового дослідження з урахуванням сучасних реалій. Як влучно зазначає Денисюк П. Д., під час застосування застави як запобіжного заходу часто виникають певні труднощі, пов'язані з визначенням розміру, оскільки обираючи заставу суд повинен забезпечити баланс між приватними інтересами особи (тобто буде для неї не надмірною) та інтересами правосуддя (тобто забезпечити виконання підозрюваним, обвинуваченим зобов'язань). Крім того, в науково-практичній площині застава залишається найбільш дискусійним запобіжним заходом, зокрема, відсутні єдині погляди щодо граничних розмірів застави, необхідності з'ясування легальності походження коштів, розширення переліку об'єктів застави, правового статусу заставодавця та можливості застосування застави у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків [1, с. 175].

На сьогодні одним з дискусійних питань є оцінка судом «виключних обставин» при визначенні застави у розмірі, що перевищує передбачений законом максимальний розмір застави для осіб, які підозрюються чи обвинувачуються у вчиненні тяжких чи особливо тяжких злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання застосування та дії застави як запобіжного заходу у кримінальному провадженні були предметом науко-

вих досліджень багатьох учених. Так, окреслену проблематику у своїх працях досліджували П. Д. Денисюк, В. Г. Крайнюк, І. П. Кучинська, В. В. Назаров, В. О. Рибалко, А. М. Соцький, К. Ю. Широка та ін.

Мета статті – дослідження актуальних питань застосування та дії запобіжного заходу у вигляді застави у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Положеннями Кримінального процесуального кодексу України [2] врегульовано види та порядок застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні.

Згідно з ч. 1 ст. 182 КПК України застава полягає у внесенні коштів у грошовій одиниці України на спеціальний рахунок, визначений в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, з метою забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків, під умовою звернення внесених коштів у доход держави в разі невиконання цих обов'язків. Можливість застосування застави щодо особи, стосовно якої застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, може бути визначена в ухвалі слідчого судді, суду у випадках, передбачених частинами третьою або четвертою статті 183 цього Кодексу [2].

Відповідно до приписів частини 5 статті 182 КПК України, розмір застави визначається у таких межах: (1) щодо особи, підозрюваної чи обвинуваченої у

вчиненні нетяжкого злочину, – від одного до двадцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; (2) щодо особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні тяжкого злочину, – від двадцяти до вісімдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; (3) щодо особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні особливо тяжкого злочину, – від вісімдесяти до трьохсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Частина 4 статті 182 КПК України визначає, що розмір застави визначається слідчим суддею, судом з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного, обвинуваченого, інших даних про його особу та ризиків, передбачених статтею 177 цього Кодексу. Розмір застави повинен достатньою мірою гарантувати виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків та не може бути завищено непомірно для нього [2].

Таким чином, відповідно до положень чинного КПК України, при визначенні розміру застави основним критерієм є тяжкість кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється чи обвинувачується особа.

Однак, у виключних випадках, якщо слідчий суддя, суд встановить, що застава у зазначених межах не здатна забезпечити виконання особою, що підозрюється, обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, покладених на неї обов'язків, застава може бути призначена у розмірі, який перевищує вісімдесят чи триста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб відповідно (частина 5 статті 182 КПК України) [2].

Аналіз даних Єдиного реєстру судових рішень свідчить про те, що суди, при обґрунтуванні застосування застави у розмірі, який перевищує максимальний розмір за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, досить часто посилаються лише на розмір шкоди, завданої внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Проте, такий підхід є досить сумнівним.

По-перше, відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України [3], особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Згідно з п. 2, 3 ч. 1 ст. 91 КПК України винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення, а також вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, належать до обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні [2]. Отже, до моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили факт завдання шкоди конкретною особою, а також розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, не є встановленими обставинами.

По-друге, у разі наявності обґрунтованих відомостей про існування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення, сторона обвинувачення чи цивільний позивач мають право звернутися до слідчого судді чи суду з клопотанням про застосування іншого заходу забезпечення кримінального провадження – арешту майна в порядку, який визначено статтями 170-173 КПК України.

Таким чином, обґрунтування підвищеного розміру застави виключно розміром шкоди, яка ймовірно завдана внаслідок вчинення кримінального правопорушення, не ґрунтується на вимогах чинного КПК України.

Необхідно відзначити, що в рішенні «Істоміна проти України» від 13.01.2022 р. Європейський суд з прав людини (далі за текстом – ЄСПЛ) встановив порушення пункт 3 статті 5 Конвенції у зв'язку з ненаведенням національними судами відповідного та достатнього обґрунтування для своїх рішень про визначення розміру застави. У пункт 31 цього рішення ЄСПЛ встановив, що розмір застави, встановлений районним судом, у 125 разів перевищував максимальний розмір, який міг бути визначений для виду злочину, в якому обвинувачувалася заявниця. За цих обставин ЄСПЛ вважає, що, зосереджуючись на розмірі шкоди, як стверджувалося, завданої заявницею, не здійснивши ретельної оцінки всіх відповідних факторів, у тому числі її спроможність сплатити визначений розмір застави, і відсутність задовільного пояснення, чому застава була визначена у такому надзвичайно великому

розмірі, національні суди не дотрималися зобов'язання навести відповідне та достатнє обґрунтування для своїх рішень про визначення розміру застави, як вимагає пункт 3 статті 5 Конвенції [4].

У п. 70 рішення ЄСПЛ «Гафа проти Мальти» (Gafa v. Malta) від 22.05.2018 р. зазначено, що розмір застави має встановлюватися головним чином з огляду на особу обвинуваченого, належне йому майно та його стосунки з поручителями, іншими словами, з огляду на ступінь впевненості, що можлива перспектива втрати застави або вжиття заходів проти поручителів у випадку його неявки у судове засідання буде достатнім стримуючим фактором, щоб позбавити його бажання втекти [5].

Отже, обставинами, які суд може врахувати при прийнятті рішення щодо визначення більшого розміру застави, можуть бути:

1) конкретні обставини кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється (обвинувачується) особа, кількість епізодів злочинних діянь та наслідки, спричинені вчиненням злочину;

2) майновий стан підозрюваного (обвинуваченого), сімейний стан такої особи та інформація про членів її сім'ї, для чого мають ретельно досліджуватися відомості про одержані доходи, наявність рухомого та нерухомого майна, корпоративних прав, дорогоцінних металів, готівкових коштів та коштів, розміщених на банківських рахунках, а також відомості про належність електронних грошей чи криптовалют;

3) наявні відомості про те, що особа в цьому кримінальному провадженні чи іншому кримінальному провадженні вже порушувала дію запобіжного заходу чи покладені на неї процесуальні обов'язки;

4) інші обставини, які обґрунтовано свідчать про те, що менший розмір застави не здатний забезпечити виконання особою покладених на неї обов'язків.

При визначенні застави у розмірі, який перевищує максимальний розмір застави, визначений п. 2, 3 ч. 5 ст. 182 КПК України, суди зобов'язані ретельно аналізувати всі обставини справи, наводити виключні обставини для прийняття такого рішення та наводити відповідні мотиви на підтвердження висновку, що менший розмір застави не здатний забезпечити виконання особою покладених на неї обов'язків.

Варто наголосити на необхідності більш детального нормативного впорядкування «виключних випадків», які надають слідчому судді чи суду право застосувати заставу у розмірі, яка перевищує максимальний розмір застави щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, для чого необхідно внести зміни до частини 5 статті 182 КПК України.

Ще одним проблемним питанням є можливість звернення судом застави на виконання вироку в частині майнових стягнень. Так, частина 2 статті 182 КПК України визначає, що застава може бути внесена як самим підозрюваним, обвинуваченим, так і іншою фізичною або юридичною особою (заставадавець). Заставадавець не може бути юридична особа державної або комунальної власності або така, що фінансується з місцевого, державного бюджету, бюджету Автономної Республіки Крим, або у статутному капіталі якої є частка державної, комунальної власності, або яка належить суб'єкту господарювання, що є у державній або комунальній власності.

Частина 3 статті 182 КПК України визначає, що при застосуванні запобіжного заходу у вигляді застави підозрюваному, обвинуваченому роз'яснюються його обов'язки і наслідки їх невиконання, а заставадавець – у вчиненні якого кримінального правопорушення підозрюється чи обвинувачується особа, передбачене законом покарання за його вчинення, обов'язки із забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого та його явки за викликом, а також наслідки невиконання цих обов'язків [2].

При внесенні застави необхідна взаємна згода підозрюваного, обвинуваченого та заставадавця. Особа не може бути визнана заставадавцем у супереччя її бажанню та волі, тобто вона повинна висловити своє добровільне волевиявлення на внесення застави та згоду нести матеріальну відповідальність за дії особи, за яку вона вносить заставу. Будь-який примус до цього не допустимий. Якщо немає згоди осіб, щодо яких вирішується питання про

обрання запобіжного заходу, то конкретну особу не можна визнавати заставодавцем навіть і за бажання останньої внести предмет застави [6, с. 52].

Ураховуючи той факт, що заставодавцем є особа, яка добровільно внесла заставу у розмірі, визначеному в ухвалі про застосування запобіжного заходу, можна дійти цілком обґрунтованого висновку, що така особа має досить довірчі стосунки з підозрюваним чи обвинуваченим, крім цього заставодавець добровільно бере на себе обов'язки щодо забезпечення належної процесуальної поведінки такої особи, а також ризики втрати застави у разі порушення таких обов'язків.

Кримінальним процесуальним законом (ч. 11 ст. 182 КПК України) передбачається, що застava, яка внесена самим підозрюваним чи обвинуваченим, може бути повністю або частково звернена судом на виконання вироку в частині майнових стягнень, незалежно від згоди такої особи. Разом із цим застava, яка внесена іншою особою – заставодавцем, може бути звернена судом на виконання вироку в частині майнових стягнень тільки за згодою заставодавця.

З моменту прийняття КПК України в цій частині не зазнавав жодних змін, хоча вимоги сьогодення вказують на необхідність внесення змін до Кодексу з окреслених питань. Так, за результатами розгляду кримінального провадження суд приймає рішення щодо цивільного позову та процесуальних витрат у кримінальному провадженні.

Частина 1 статті 118 КПК України визначає, що до процесуальних витрат у кримінальному провадженні відносяться, зокрема: витрати, пов'язані із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів. При цьому витрати, пов'язані із залученням експерта у кримінальному провадженні здійснюються за рахунок коштів, які виділяються як фінансування відповідних експертних установ із Державного бюджету України.

Відповідно до ч. 2 ст. 124 КПК України, у разі ухвалення обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого на користь держави документально підтверджені витрати на залучення експерта.

З огляду на викладене, вбачається за доцільне до частини 11 статті 182 КПК України внести законодавчі зміни та доповнити вказану статтю нормою, яка буде передбачати наступне: «Застava, внесена заставодавцем, може бути звернена судом на виконання вироку в частині стягнення процесуальних витрат на залучення експерта, які понесені за рахунок держави – незалежно від згоди заставодавця, а в частині інших майнових стягнень – лише за згодою заставодавця».

Крім цього, частина 5 статті 194 КПК передбачає можливість покладення на підозрюваного чи обвинуваченого певного переліку обов'язків при застосуванні запобіжного заходу, в тому числі й запобіжного заходу у вигляді застави.

Разом із цим, на практиці досить часто виникають проблемні питання при виконанні обов'язку, передбаченого пунктом 8 частини 5 статті 194 КПК України, який встановлює обов'язок підозрюваного чи обвинуваченого здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну. По-перше, на теперішній час нормативно-правовими актами не врегульовано порядок вилучення

органами державної влади (в тому числі й територіальними підрозділами Державної міграційної служби України) паспорта (чи іншого документа), який надає право особі для виїзду з України і в'їзду в Україну. По-друге, частина 5 статті 194 КПК України не визначає порядок контролю за дотриманням підозрюваним чи обвинуваченим цього обов'язку.

Відтак частину 5 статті 194 КПК України необхідно доповнити нормою, яка буде визначати, що на стадії досудового розслідування контроль за виконанням обов'язків, передбачених частиною п'ятою статті 194 цього Кодексу, покладається на слідчого, а під час судового провадження – на прокурора.

Необхідно відзначити, що відсутність належного контролю з боку органів державної влади та їх посадових осіб щодо дотримання підозрюваним (обвинуваченим) обов'язку здати на зберігання свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, а також відсутність процесуальної можливості у слідчого судді, суду накладати заборону на виїзд певної особи за межі України, фактично надає можливість підозрюваному чи обвинуваченому безперешкодно здійснити виїзд за межі території України.

З огляду на це, частина 5 статті 194 КПК України потребує внесення змін та доповнення її новою нормою, яка б передбачала, що під час застосування запобіжного заходу, який не пов'язаний з триманням особою під вартою, слідчий суддя, суд може застосувати до підозрюваного чи обвинуваченого заборону на виїзд за межі території України. Копія ухвали про накладення заборони на виїзд особи за межі території України в такому випадку невідкладно направляється слідчим суддею, судом засобами електронного зв'язку (із накладенням електронного цифрового підпису) до органів Державної прикордонної служби України, для внесення відповідних відомостей до Державних реєстрів та здійснення контролю щодо дотримання підозрюваним, обвинуваченим такої заборони. Застосування цієї заборони, разом із обов'язком носити електронний засіб контролю, є більш дієвим заходом для унеможливлення спробам особи виїхати за межі України з метою переховування від органу досудового розслідування чи суду, а також спробам перешкодити кримінальному провадженню іншим чином.

Висновки. Таким чином, постає гостра необхідність правового врегулювання наступних питань: 1) нормативне впорядкування «виключних випадків», які надають слідчому судді чи суду право застосувати заставу у розмірі, яка перевищує максимальний розмір застави щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, визначений пунктами 2, 3 частини 5 статті 182 КПК України; 2) внесення змін до частини 11 статті 182 КПК України щодо можливості звернення судом застави на виконання вироку в частині стягнення процесуальних витрат на залучення експерта, які понесені за рахунок держави – незалежно від згоди заставодавця; 3) доповнення частини 5 статті 194 КПК України новою нормою, яка б передбачала механізм здійснення контролю за виконанням підозрюваним (обвинуваченим) покладених на нього обов'язків; 4) доповнення частини 5 статті 194 КПК України новою нормою, яка б передбачала, що слідчий суддя, суд може накладати стосовно підозрюваного чи обвинуваченого заборону на виїзд з території України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисюк П. Д. Застava як запобіжний захід в кримінальному провадженні: окремі проблемні аспекти. *Правова держава*. 2021. Випуск 42. С. 171-178. URL: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/232415/235550>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. №4651-VI. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
4. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Істоміна проти України» від 13 січня 2022 року, заява № 23312/15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h11#Text
5. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Гафа проти Мальти» від 22 травня 2018 року, заява № 54335/14. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr/\[\[%22itemid%22:%22001-183126%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/ukr/[[%22itemid%22:%22001-183126%22]])
6. Кучинська І. П., Іверук Н. О. Правовий статус заставодавця як учасника кримінального провадження: окремі аспекти законодавчого врегулювання та правозастосовної практики. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 49-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vks_2018_2_8

ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

SOME PROCEDURAL FEATURES OF REMOTE PROCEEDINGS IN MARTIAL STATE CONDITIONS

Марченко О.А., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджено дистанційне кримінальне провадження, її процесуальні особливості в умовах воєнного стану на території України. Визначено важливість використання режиму відеоконференції в кримінальному процесі під час воєнного стану. У статті здійснено аналіз законодавчих новел, які набули закріплення у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні, також, можливість здійснення дистанційного судового провадження за ініціативою судді або за клопотанням учасників провадження, його здійснення із використанням технічних засобів суддів, адвокатів, свідків та інших суб'єктів процесу та інші. Доведено актуальність закріплення можливості у зв'язку з об'єктивними обставинами, приєднання учасника у режимі відеоконференції за допомогою інших засобів, а не технічних засобів, визначених Кримінальним процесуальним кодексом України. Виділені деякі недоліки, які властиві при дистанційному кримінальному провадженні і тягнуть за собою суттєві ризики недотримання процесуального порядку, а саме, відсутність змоги справжнього встановлення особи, що є учасником судового процесу, крім того відсутність змоги в обвинуваченого конфіденційно поспілкуватися із своїм захисником, відсутність конкретної інформації щодо обізнаності учасника про передбачені йому процесуальні права та обов'язки, а також змогу здійснити певний захист від стороннього впливу, тиску на учасників, неупередженість і конфіденційність судового процесу. Аргументовано доречність застосування системи Custody Records у діяльності органів досудового розслідування, які, мають певні позитивні переваги, шляхом зменшення ризиків щодо недотримання процесуального порядку під час проведення процесуальних дій у дистанційному режимі.

Ключові слова: дистанційний режим, режим відеоконференції; учасники кримінального провадження, суд, захисник, захист, обвинувачений, кримінальне провадження; досудове розслідування, судовий розгляд, законодавчі нововведення; воєнний стан; процесуальний порядок, інформаційно-телекомунікаційна система, технічні засоби; процесуальні гарантії.

The article examines remote criminal proceedings, its procedural features in the conditions of martial law on the territory of Ukraine. The importance of using the videoconference mode in criminal proceedings during martial law is determined. The article analyzes legislative innovations that were consolidated in connection with the introduction of martial law in Ukraine, as well as the possibility of conducting remote judicial proceedings on the initiative of a judge or at the request of the participants in the proceedings, its implementation using the technical means of judges, lawyers, witnesses and other subjects of the process, etc. The relevance of consolidating the possibility, due to objective circumstances, of joining a participant in the videoconference mode using other means, rather than the technical means specified by the Criminal Procedure Code of Ukraine, is proven. Some shortcomings inherent in remote criminal proceedings and entailing significant risks of non-compliance with procedural order are highlighted, namely, the inability to truly identify a person who is a participant in the trial, in addition, the inability of the accused to communicate confidentially with his defense attorney, the lack of specific information regarding the participant's awareness of the procedural rights and obligations provided for him, as well as the ability to provide some protection from external influence, pressure on the participants, impartiality and confidentiality of the trial. The appropriateness of using the Custody Records system communication platform in the activities of pre-trial investigation bodies, which have certain positive advantages, by reducing the risks of non-compliance with procedural order during procedural actions in remote mode, is argued.

Key words: remote mode, video conference mode; participants in criminal proceedings, court, defense attorney, defense, accused, criminal proceedings; pre-trial investigation, trial, legislative innovations; martial law; procedural order, information and telecommunications system; technical means; procedural guarantees.

Воєнний стан в Україні вніс багато змін, які стосуються не тільки сфери діяльності всього суспільства держави, а й зміни, які торкнулися й кримінального процесуального законодавства. В умовах сьогодення у кожного громадянина України існує велика небезпека для їх життя, особливо на тих територіях, які наближені до бойових дій. Тому, це є головною причиною дистанційного кримінального провадження, що набуває з кожним днем важливої актуальності, навіть, не дивлячись на те, що активні бойові дії належать до поважних причин неприбуття на судовий розгляд.

Такий стиль кримінального провадження характеризується широкою сферою застосування, тому що, процесуальні дії в дистанційному режимі здійснюються під час і досудового розслідування, і судового розгляду. Дистанційний режим кримінального провадження дозволяє суттєво зекономити час, швидко вирішувати певні завдання кримінального процесу, крім того надає можливості забезпечення гарантій щодо захисту прав і законних інтересів суб'єктів кримінального провадження, зокрема, у сфері гарантування їх безпеки.

Дослідженням такою проблематики займалися такі дослідчені вчені в галузі кримінального процесуального права: І. В. Гловюк [2]; В. А. Завтур [1]; О. М. Дроздов [2]; Подорожна Т. [5]; Н. Слотвінська [7]; Н. Слобода [7];

В. В. Рогальська [1]; Г. К. Тетерятник [1]; Т. Г. Фоміна [1], З. М. Чуприна [9]; Худик А. [5] та ін. Але, враховуючи таку велику зацікавленість науковців стосовно питання особливостей дистанційного кримінального провадження та багату кількість наукових досліджень, все ж таки актуальним залишається те, що більшість питань кримінального провадження у режимі відеоконференції в умовах воєнного стану, які знайшли відображення в законодавчих новелах, так і залишаються відкритими.

Метою статті є дослідження процесуальних особливостей забезпечення дистанційного кримінального провадження в умовах воєнного стану, та тих прогалин, які притаманні під час проведення дистанційного кримінального провадження, в ході якого виявляються певні ризики щодо не дотримання процесуального порядку. Результатом цього є забезпечення реалізації та охорони прав і законних інтересів учасників дистанційного кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Кримінальним процесуальним кодексом України регламентовано дистанційне кримінальне провадження під час досудового розслідування (стаття 232) та судового провадження в онлайн-режимі (стаття 336) [4].

До воєнного стану практика застосування дистанційного кримінального провадження не набула такого широкого

застосування, така форма онлайн провадження вимагала чіткості визначеної процедури і залежала від волевиявлення обвинуваченого. Закон не передбачав участь сторін, які знаходяться за межами залу суду, за допомогою застосування власних технічних засобів.

Саме в умовах воєнного стану умовах стало актуальним дистанційне кримінальне провадження, це викликано тим, що судовий розгляд передбачає вимушені тривалі перерви у зв'язку з перебуванням учасників провадження на тимчасово окупованих територіях, внутрішнє переміщення осіб, неможливість здійснення допиту свідків, експертів через не встановлення їх реального місцезнаходження та інше. Головним є те, що при цьому не порушуються строки, а також не зупиняються строки притягнення до кримінальної відповідальності, що в подальшому є підставою звільнення від неї, і це є порушенням засади справедливості притягнення винних осіб до відповідальності [6].

З початком воєнних дій на території України у кримінальному процесуальному законодавстві відбулися значні міни, щодо підходу застосування дистанційного формату кримінального провадження. Про це було зазначено у рішенні Ради суддів України «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень ВРП та воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією з боку РФ». Цим нормативно-правовим актом було закріплено рекомендацію щодо відхилення від закріпленого законодавцем порядку провадження у випадках, коли суб'єкт не має можливості бути присутнім у залі судового засідання і надання дозволу на участь такої особи через використання технічних засобів, включаючи і власні. У разі, якщо справа розглядається колегіально і всі судді не мають змоги бути присутніми в одному приміщенні, то допускається застосування ідентичного відхилення [10].

Дане рішення Ради суддів України мають рекомендаційний характер, що стосовно чинного законодавства рішення але, в умовах воєнного стану даним положенням властиве активне застосування у судовій практиці. Так і у Кримінально-процесуальний кодекс України було внесено зміни, а саме у статтю 336, яка регламентує здійснення дистанційного судового провадження за ініціативою судді або за клопотанням учасників провадження [4]. Тим положенням було зазначено, що кримінальне провадження стало здійснюватися із використанням технічних засобів суддів, адвокатів, свідків та інших суб'єктів процесу. Тобто, на відміну від попередньої регламентації рішення щодо форми провадження перестало повністю залежати від волі обвинуваченого.

Нововедення «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» в яких було зазначено, що у випадку, якщо у зв'язку з об'єктивними обставинами учасник кримінального провадження не має можливості брати участь у засіданні в режимі відеоконференції зв'язку за допомогою технічних засобів, що закріплені Кримінальним процесуальним кодексом України, як виняток, такий учасник може приєднуватися до дистанційного провадження за допомогою використання інших засобів [11].

Отже, під час кримінального провадження у режимі відеоконференції повинно бути забезпечено належну якість відео та аудіоматеріалів, а також інформаційну безпеку, що є обов'язковою вимогою, для забезпечення учасникам, що беруть участь у провадженні такого виду можливості ставити запитання та одержувати відповіді на них, а також реалізовувати інші процесуальні права та обов'язки, що надані їм відповідно до положень чинного законодавства.

Зокрема, форма дистанційного кримінального провадження в Україні в період воєнного стану набирає популярності застосування, але має певні недосконалості

та недоліки, які проявляються в певних порушеннях процесуальних форм.

Серед типових недоліків дистанційного провадження, можна віднести такі: по-перше, з відсутністю можливості належним чином встановити особу учасника судового процесу. Адже без фактичної перевірки оригіналів документів, що посвідчують особу, її встановлення стає формальністю. По-друге, під питанням залишається обізнаність особи у її правах та обов'язках. Адже отримати відповідну розписку, як того вимагає законодавство, для суду видається неможливим. По-третє, в дистанційному судовому засіданні не можливо забезпечити конфіденційність, неупередженість та відсутність тиску на особу, що дає показання. Це пов'язано з тим, що особа, знаходячись у будь-якому місці поза судом чи іншою державною установою, може зазнавати стороннього впливу [3].

Проте дистанційне кримінальне провадження в умовах воєнного стану є актуальним, але більшість науковців заперечують запровадження такого формату розгляду кримінальних проваджень, обґрунтовуючи це тим, що у такій формі судового засідання виникнуть проблеми довіри до суду, дотримання таємниці нарадчої кімнати, сприйняття рішення, яке було ухвалено у віддаленому режимі та інше. Заперечення проти реалізації правосуддя суддями, що перебувають у приміщеннях інших судів, зумовлюють виникнення сумнівів у їх неупередженості, а також гарантованості таємниці нарадчої кімнати. Водночас сумніви стосовно неупередженості судді повинні усуватися через заявлення і вирішення відводів у порядку, закріпленому кримінальним процесуальним законодавством. Важливим є те, що проведення наради суддів із використанням технічних засобів ніяк не вказує на порушення вимог нарадчої кімнати, оскільки під цим поняттям розуміється не конкретне приміщення, а правовий режим, у якому перебуває суддя під час ухвалення судового рішення, що обов'язково має виключати контакти із сторонніми особами, які безпосередньо чи опосередковано можуть здійснювати вплив на міркування та волю суддів під час ухвалення рішення [7].

В даний час у всі сфери правоохоронної та судової діяльності впроваджуються цифрові технології. Широке застосування технічних інновацій у різних сферах людської діяльності особливо гостро ставить питання про правове регулювання досягнень науково-технічного прогресу, у тому числі й в такій чутливій до прав людини сфері, як кримінальне судочинство. Впровадження сучасних технологій у кримінальному судочинстві має супроводжуватися, насамперед, підвищенням доступності правосуддя, забезпеченням гарантій прав особи, і тільки після цього гонитвою за процесуальною економією строків та витрат. Тому відеоконференцію, як продукт сучасних відеотехнологій, слід розглядати не лише як нормативно формалізований засіб комунікації, який використовується учасниками кримінального провадження, але і як одну із гарантій реалізації права на справедливий суд. Отже з урахуванням тих викликів, які наразі є перед судовою системою, без сумніву, механізм відеоконференції є необхідним та важливим для оперативності судового розгляду [2].

Враховуючи виклики сьогодення та застосування режиму відеоконференції при розгляді кримінального провадження в умовах воєнного стану, доцільним є використання системи Custody Records у функціонування органів досудового розслідування, якій властива значна кількість переваг, проте насамперед варто згадати, що ця система зменшує ризик здійснення тиску та протиправного впливу на учасників у процесі кримінального провадження у дистанційному режимі. За допомогою розробки Custody Records здійснюється електронне фіксування дій, які вчиняються із затриманими особами. За умови дієвого впровадження та функціонування ця система допомагає захистити як затриманих осіб від неправомірних дій службових осіб, так і самих правоохоронців від

безпідставних обвинувачень. Custody Records забезпечує ефективний контроль за належністю виконання слідчих та процесуальних дій, оскільки Управління забезпечення прав людини при Національній поліції матиме віддалений доступ до всіх відеокамер будь-якого ізолятора на території України. Виконані дії обов'язково повинні фіксуватись в єдиній електронній базі, що допоможе спростити доступ і максимально швидко отримати будь-який документ щодо затриманої особи в будь-який час [8].

Т. Подорожна та А. Худик акцентують увагу на тому що, у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні у судовій практиці склалося два підходи щодо розгляду клопотань про здійснення судового засідання за участю сторони кримінального провадження в режимі відеоконференції з використанням власного облікового запису в системі "EASYCON":

1) здійснення судового провадження у режимі відеоконференції з використанням власних технічних засобів учасника судового провадження, не передбачених КПК України, що позбавляє суд можливості виконати вимоги статей 342–345 КПК України, дотриматись процедури судового розгляду. Як наслідок, суди такі клопотання залишають без задоволення;

2) здійснення судового провадження у режимі відеоконференції з використанням власних технічних засобів учасника судового провадження цілком узгоджується із загальними засадами кримінального провадження, а сама відеоконференція є процесуальною формою використання інформаційних технологій у судовому провадженні [5].

Умови воєнного стану та особливості застосування дистанційного провадження, не повинні впливати закріплені загальні положення Кримінального процесуального кодексу, тобто такі нововведення не повинні непоправної шкоди учасникам процесу і результатам судового розгляду. Інакше участь особи у засіданні має здійснюватися безпосередньо у суді.

Висновки. Отже, дистанційне кримінальне провадження є найбільш ефективним процесуальним інструментом проведення судових засідань в умовах воєнного стану, яке потребує необхідної правової процедури з метою дотримання процесуальних форм. Враховуючи вищевказане, при наявності певних недоліків та ризиків в умовах воєнного стану, все ж таки залишається актуальним питання застосування кримінального провадження у дистанційному режимі, що потребує необхідності внесення в процесуальне законодавство з метою усунення прогалин, з урахуванням сучасної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 4. Електронне видання. Дніпро-Львів-Одеса-Харків, 2022. Станом на 30 грудня 2022. 82 с
2. Гловюк І.В., Дроздов О.М. Проведення судового засідання у режимі відеоконференції у кримінальному провадженні: доктринальні та практичні проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 438–444.
3. Дистанційне кримінальне провадження під час воєнного стану. Golaw. URL: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/distancziyne-kriminalne-provazhennya-pid-chas-voyennogo-stanu>
4. Кримінальний процесуальний кодекс від 13.04.2012, № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n5091>
5. Подорожна Т., Худик А. Судове провадження в режимі відеоконференції із застосуванням власних технічних засобів та сервісу "EASYCON": судова практика в кримінальному процесі в умовах воєнного стану. *Право України*. 2022. № 11. С. 148–161.
6. Сікора К. О. ВКЗ у кримінальному процесі і воєнний стан – як це працює, проблемні питання, чим корисна практика? Судово-юрідична газета. URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/247392-vkz-u-kriminalnomuprotsesi-i-voyenniy-stan-yak-tse-pratsuyeye-problemni-pitannya-chim-korisna-praktika>
7. Слотвінська Н.; Слобода Н. Особливості дистанційного кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: "Юридичні науки". № 3 (39), 2023 <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/nov/32106/32.pdf>
8. Технічне завдання із впровадження системи Custody Records на півні районних відділів поліції. *Justtalk*. URL: <https://justtalk.com.ua/post/tehnichne-zavdannya-iz-vprovadzhennya-sistemi-custody-records-na-rivnirajonnih-viddiliv-politsii>
9. Чуприна З. М. (2023). Особливості кримінального процесу в умовах воєнного стану. *Liga Zakon*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/212017_osoblivost-kriminalnogo-protsesu-v-umovakh-vonnogo-stanu (дата звернення 18.06.2023).
10. Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнних дій з боку Російської Федерації: Рішення Ради суддів України від 24.02.2022 р. № 9. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36788?hide=true>
11. Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Лист від 03.03.2022 № 1/0/2-22. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00820>

ВИЗНАННЯ ДОКАЗІВ НЕДОПУСТИМИМИ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ¹

RECOGNITION OF EVIDENCE INADMISSIBLE DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION: PROBLEMATIC ASPECTS AND WAYS TO OVERCOME THEM

Митчик Д.Р., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано проблемні аспекти визнання слідчими суддями доказів недопустимими на стадії досудового розслідування. На основі доктринального аналізу виокремлено два протилежні підходи щодо можливості такого визнання: формальний та функціональний. На переконання автора, позиція представників формального підходу полягає у неможливості визнання слідчим суддею доказів недопустимими, що є наслідком формального тлумачення представниками підходу вимог законодавства. Позиція представників функціонального підходу полягає у можливості визнання доказів недопустимим слідчим суддею під час досудового розслідування, що вбачається з природи його діяльності та функціонального призначення інституту слідчого судді у кримінальному провадженні.

Автором детально проаналізовано та узагальнено практику слідчих суддів Вищого антикорупційного суду щодо досліджуваного питання, на підставі чого додатково досліджено та виокремлено три концепції слідчих суддів Вищого антикорупційного суду у межах другого (функціонального) наукового підходу. Перша концепція полягає у можливості визнання доказів недопустимими з огляду на допущені істотні порушення прав людини під час їх отримання, друга – з огляду на істотні порушення прав людини та неможливість усунення цих порушень у подальшому, а третя – з огляду на будь-які підстави, що зумовлюють недопустимість доказів.

Аналіз проблеми надав підстави автору для висновку про відсутності єдності у науковців та правозастосувачів стосовно можливості та підстав визнання доказів недопустимими під час досудового розслідування. Виявлене потребує вирішення і тому автор обґрунтовує доцільність розвитку функціонального підходу та пропонує відповідні законодавчі зміни. Автор доповнює позицію представників функціонального підходу новим обґрунтуванням його застосування: забезпеченням дотримання права на справедливий суд та реалізації принципу верховенства права. За результатами дослідження обґрунтовано необхідність внесення змін до статті 89 Кримінального процесуального кодексу України, які б передбачали закріплення права слідчого судді визнавати докази недопустимими.

Ключові слова: докази і доказування, недопустимість доказів, істотне порушення прав людини, слідчий суддя, судовий контроль, досудове розслідування.

The article analyzes the problematic aspects of the recognition of evidence by investigating judges as inadmissible at the stage of pre-trial investigation. Based on the doctrinal analysis, the author distinguishes two opposing approaches to the possibility of such recognition: formal and functional. According to the author, the position of the representatives of the formal approach is that it is impossible for the investigating judge to recognize evidence as inadmissible, which is a consequence of the formal interpretation of the requirements of legislation by the representatives of this approach. The position of representatives of the functional approach is that it is possible for an investigating judge to declare evidence inadmissible during a pre-trial investigation, which is evident from the nature of his/her activities and the functional purpose of the institute of an investigating judge in criminal proceedings.

The author analyzes and summarizes in detail the practice of investigating judges of the High Anti-Corruption Court with regard to the issue under study, and on this basis, the author additionally investigates and distinguishes three concepts of investigating judges of the High Anti-Corruption Court within the second (functional) scientific approach. The first concept is the possibility of declaring evidence inadmissible due to significant human rights violations committed during its receipt, the second – due to significant human rights violations and the impossibility of eliminating these violations in the future, and the third – due to any grounds that determine the inadmissibility of evidence.

The analysis of the issue has led the author to conclude that there is no consensus among scholars and practitioners regarding the possibility and grounds for declaring evidence inadmissible during the pre-trial investigation. This identified gap requires resolution; therefore, the author justifies the expediency of developing the functional approach and proposes corresponding legislative amendments. The author complements the position of the proponents of the functional approach with a new rationale for its application: ensuring the right to a fair trial and upholding the principle of the rule of law. Based on the results of the study, the necessity of amending Article 89 of the Criminal Procedure Code of Ukraine is substantiated to provide for the investigating judge's authority to declare evidence inadmissible.

Key words: evidence and proof, inadmissibility of evidence, significant violation of human rights, investigating judge, judicial control, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Конституція у ст. 8 передбачає, що в Україні визнається та діє принцип верховенства права [1], одним з елементів якого є принцип дотримання прав людини [2, с. 177]. Звісно ж, виникають ситуації, коли права людини можуть та мають бути обмежені, особливо в ході досудового розслідування. Тому, шукаючи баланс між дотриманням прав людини та їх пропорційним обмеженням для досягнення цілей кримінального провадження, законодавець передбачив існування інституту слідчого судді, який здійснює судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Під час реалізації функції судового контролю слідчі судді, зокрема слідчі судді Вищого антикорупційного суду («ВАКС»), неодноразово зіштовхуються з клопотаннями про визнання доказів недопустимими. Складність вирішення таких клопотань полягає у неоднозначності положень Кримінального процесуального кодексу України («КПК Укра-

їни», «Кодекс»), яка породила низку дискусій серед правників [3, с. 92-93]. Ця невизначеність створює ряд проблем стосовно відсутності усталеної практики та порушення принципу верховенства права. Намагаючись розв'язати ці проблеми, дослідження та вирішення дискусії стосовно визнання доказів недопустимими на стадії досудового розслідування отримує особливого практичного та теоретичного значення.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання визнання доказів недопустимими під час досудового розслідування досліджували А. Бондюк, О. Брисковська, Т. Льєва, Т. Лукашкіна, В. Михайленко, О. Осетрова, А. Павлишин, А. Панова, В. Рожнов, О. Савицький, А. Сизоненко, В. Смирнов, О. Торбас, Л. Удалова, Т. Фоміна та інші. Попри чисельність робіт на цю тему, дискусія залишається невирішеною, що стало підставою для проведення подальших наукових досліджень.

Метою статті є дослідження проблем визнання слідчими суддями ВАКС доказів недопустимими на стадії досудового розслідування.

¹ Наукову роботу відзначено як переможну в конкурсі наукових робіт, приуроченому до п'ятиріччя діяльності Вищого антикорупційного суду у 2024 році.

Таблиця 1

Суддя	Випадки, коли суддя вважає за можливе визнати докази недопустимими	Випадки, коли суддя не вважає за можливе визнати докази недопустимими
А. Біцок	«докази отримані внаслідок істотного та очевидного порушення прав та свобод людини» [15]	«повинен вирішувати суд під час судового розгляду» [16]
В. Воронько	«[докази] отримані внаслідок істотного та очевидного порушення прав та свобод людини і їх недопустимість виникла внаслідок таких обставин, які [...] не можуть бути усунуті в ході подальшого досудового розслідування чи судового розгляду» [18]	«суд вирішує питання допустимості доказів лише під час їх оцінки в нарадчій кімнаті під час ухвалення судового рішення» [19]
Н. Мовчан	«докази отримані внаслідок істотного та очевидного порушення прав та свобод людини і їх недопустимість обумовлена такими обставинами, які [...] не можуть бути усунуті у ході подальшого розслідування чи судового розгляду або шляхом надання додаткових матеріалів» [20]	«слідчий суддя [...] не вправі оцінювати докази з точки зору їх [...] допустимості для встановлення саме вини особи» [21]
О. Ткаченко	«може визнавати докази недопустимими, а також і очевидно недопустимими, при здійсненні ним судового контролю» [22]	«має оцінювати [...] докази не в контексті їх [...] допустимості [...] з метою отримання висновків, які є необхідними для ухвалення вироку» [23]
Л. Задорожна	(Позиція щодо можливості визнання) «коли: 1) такі докази отримані внаслідок істотного та очевидного порушення прав та свобод людини і 2) їх недопустимість обумовлена такими обставинами, які [...] не можуть бути усунуті в ході подальшого розслідування чи судового розгляду або шляхом надання додаткових матеріалів» [24]	
О. Федоров	«коли: (1) такі докази, отримані внаслідок істотного та очевидного порушення прав та свобод людини і (2) їх недопустимість обумовлена такими обставинами, які [...] не можуть бути усунуті в ході подальшого розслідування чи судового розгляду або шляхом надання додаткових матеріалів» [25]	«відхиляє доводи [...] про [...] недопустимість [...], оскільки захисники [...] висувають до оцінки наданих доказів такі ж високі вимоги, як під час розгляду обвинувального акту по суті» [26].
Я. Шкодін	«докази, що отримані внаслідок істотного та очевидного порушення прав та свобод людини і їх недопустимість обумовлена такими обставинами, які [...] не можуть бути усунуті в ході подальшого розслідування чи судового розгляду або шляхом надання додаткових матеріалів [...], порушення збирання яких не може бути спростоване» [27]	«за загальним правилом, суд остаточно вирішує питання недопустимості» [27]
К. Сікора	«[повноваження обмежуються] доказами, отриманими внаслідок істотного порушення прав та свобод людини» [28]	«суд вирішує питання допустимості доказів під час їх оцінки в нарадчій кімнаті» [29]
В. Маслов	«очевидне порушення процесуального законодавства під час збирання відповідних доказів» [30]	«не вправі оцінювати докази з точки зору їх [...] допустимості для визнання особи винуватою чи невинуватою» [31]
І. Строгий	(Позиція щодо неможливості визнання) «визначення допустимості [...] доказів є компетенцією суду під час судового розгляду» [32]	
Л. Федорак	«встановлено порушення прав людини і основоположних свобод» [33]	«оцінює кожний доказ з точки зору [...], допустимості, [...] в межах прийняття [...] процесуального рішення» [33]

Виклад основного матеріалу. Аналіз позицій науковців слід розпочати з ствердження А. Павлишина про те, що КПК України не зазначає етап провадження, під час якого можливе визнання доказів недопустимими [4, с. 361]. У цілому, дискусії правників зосередилися саме на вирішенні цього питання. Намагаючись узагальнити думки правників, я виявив існування двох усталених позицій (підходів) щодо цього питання, які пропоную проаналізувати.

Так, представники першого (формального) підходу стверджують, що визнання доказів недопустимими є виключною компетенцією суду, а не слідчого судді. Такої думки дотримуються, зокрема, Т. Фоміна, яка вказує, що слідчий суддя досліджує виключно кількісну складову доказів, а не якісну [5, с. 23], Т. Лукашкіна [6, с. 206] та А. Панова [7, с. 191]. Серед представників формального підходу зразковою є позиція А. Бондюка, який стверджує, що положення КПК України чітко встановлюють суб'єкта визнання доказів недопустимими, яким є суд [8, с. 18]. Тобто, узагальнюючи позицію представників формального підходу, право визнання доказів недопустимими належить виключно суду, оскільки Кодекс не надає цього права слідчому судді.

Натомість представники другого (функціонального) підходу мають протилежну позицію та стверджують, що слідчий суддя має право визнавати докази недопустимими. Такої позиції дотримуються О. Осетрова, А. Сизоненко, О. Брисковська [9, с. 333], О. Торбас [10, с. 309, 311], Л. Удалова, Д. Савицький, В. Рожнова, Т. Льєва [11, с. 30], В. Дрозд, Р. Дударець [3, с. 92-93], В. Смирнов [12, с. 19] та інші вчені. Узагальнюючи позицію представників функ-

ціонального підходу, слідчий суддя має право вирішувати питання допустимості доказів керуючись метою функціонування цього інституту – здійснення судового контролю за дотриманням прав людини під час кримінального провадження. Додатково науковці беруть до уваги положення ст. 94 КПК України, які надають право слідчому судді оцінювати докази, зокрема, на предмет їхньої допустимості [13]. У системному тлумаченні цих аргументів науковці роблять висновок, що слідчий суддя має право визнавати недопустимими тільки ті докази, що отримані внаслідок істотного порушення прав людини, оскільки саме ця підстава співвідноситься з метою діяльності слідчого судді.

У продовження дослідження дискусії правників варто проаналізувати позиції діючих наразі слідчих суддів ВАКС, штат яких затверджений рішенням №2 зборів суддів ВАКС від 25.10.2022 року² [14]. Для наочності результати дослідження систематизовано у формі таблиці, яка відображає позицію кожного слідчого судді ВАКС стосовно питання визнання доказів недопустимими з посиланням на відповідну ухвалу (див. таблицю 1).

Шляхом аналізу практики слідчих суддів ВАКС можна дійти висновку, що судді використовують як функціональний, так і формальний підходи. Вбачається, що слідчі судді ВАКС вибудували чіткі межі судового контролю: слідчий суддя не надає оцінку тим доказам, які підтверджують обставини, що досліджує суд під час судового

² Збори суддів ВАКС рішенням № 1 від 12.07.2023 року припинили спеціалізацію «слідчий суддя» О. Коліушу [17], внаслідок чого дослідження його позицій не проводилося, оскільки аналізувався актуальний стан практики слідчих суддів ВАКС.

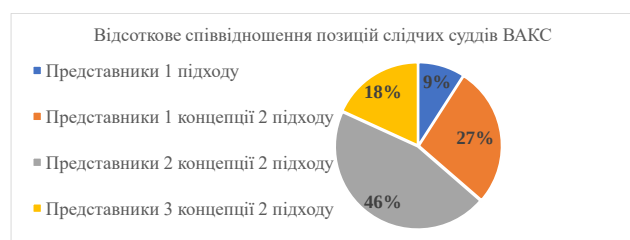
розгляду (прояв формального підходу). Однак, переважна більшість слідчих суддів ВАКС допускає визнання доказів недопустимими, що є проявом функціонального підходу. З урахуванням проведеного дослідження, позиції слідчих суддів ВАКС можна згрупувати наступним чином (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Підхід	Підстава для визнання доказів недопустимими	Представники підходу (концепції)
№ 1	Підстави відсутні	І. Строгий
№ 2	(1) Істотне порушення прав людини	А. Біцюк, К. Сікора, Л. Федорак
	(2) Істотне порушення прав людини з додатковими ознаками	В. Воронько, Л. Задорожна, Н. Мовчан, О. Федоров, Я. Шкодін
	(3) Будь-яка підстава, яка є наслідком недопустимості доказів	В. Маслов, О. Ткаченко

Тобто, аналіз практики слідчих суддів ВАКС допоміг виокремити різні концепції у межах функціонального підходу, які відрізняються за підставою визнання доказів недопустимими (див. таблицю 2). Так, переважна більшість слідчих суддів ВАКС вважає підставою визнання доказів недопустимими їх отримання внаслідок істотного порушення прав людини, однак, ця підстава розділяється на дві різні концепції. Представники першої концепції вважають, що для визнання доказів недопустимими достатньо лише їх отримання внаслідок істотного порушення прав людини, натомість представники другої концепції застосовують низку додаткових вимог, а саме: (1) недопустимість доказів має бути обумовлена істотним порушенням прав людини, (2) що не може бути усунуто в ході подальшого розслідування чи розгляду або шляхом надання додаткових матеріалів. Окрім цього, слід брати до уваги і позиції меншості, тобто представників третьої концепції у межах другого підходу та представника формального підходу.

Результат дослідження практики слідчих суддів ВАКС (див. таблиці 1–2) можна візуалізувати за допомогою діаграми (див. діаграму № 1), яка відображає відсоткове співвідношення позицій слідчих суддів ВАКС між собою згідно з підходами та концепціями, яких вони дотримуються у своїй практиці.

Діаграма 1

За допомогою наведених таблиць та діаграми можна продемонструвати проблему відсутності усталеної практики. Вбачається, що слідчим суддям – представникам різних підходів та концепцій для задоволення клопотання про визнання доказів недопустимими необхідно довести різний обсяг обставин: 1) представникам 2 концепції функціонального підходу (п'ятьом суддям з одинадцяти) необхідно довести отримання доказів внаслідок істотного порушення прав людини, обумовленість недопустимості істотним порушенням прав людини та неможливість усунення цих обставин надалі; 2) представникам 1 концепції функціонального підходу (трьом суддям з одинадцяти) – отримання доказів внаслідок істотного порушення прав

людини; 3) представникам 3 концепції функціонального підходу (двом суддям з одинадцяти) – будь-яке з порушень, що зумовлює недопустимість доказів. Натомість представник формального (першого) підходу не передбачає можливість визнання доказів недопустимим слідчим суддею на стадії досудового розслідування.

Наведені результати дослідження підтверджують недоліки практики слідчих суддів ВАКС, оскільки вирішення питання недопустимості доказів залежить від концепції, якої дотримується слідчий суддя, бо одним суддям необхідно довести більший обсяг обставин, іншим – менший, а у деяких випадках можливість визнання доказів недопустимими відсутня. Очевидно, що така нестабільність практики є проблемою та потребує вирішення.

На мою думку, це питання потребує чіткого законодавчого врегулювання задля, як мінімум, забезпечення єдності практики. Вважаю, що слідчий суддя має право визнавати докази недопустимими з будь-яких підстав, що зумовлюють недопустимість доказів. Ця позиція обґрунтовується тим, що використання недопустимих доказів вже порушує основоположне право людини – право на справедливий суд, а слідчий суддя, здійснюючи судовий контроль за дотриманням прав людини, не має допускати порушення цього права. Тобто, пропонується удосконалити позицію науковців-представників функціонального підходу та слідчих суддів ВАКС – представників першої та другої концепції у межах другого підходу (див. таблицю 2), які обґрунтовують можливість визнання доказів недопустимими інституційною метою діяльності слідчого судді. Таким чином, доцільно розвинути третю концепцію функціонального підходу, яку використовують слідчі судді ВАКС О. Ткаченко та В. Маслов.

Вважаю, що використання недопустимих доказів порушує право на справедливий суд, закріплене у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод («ЄКПЛ») [34]. Так, основним принципом ст. 6 ЄКПЛ, як зазначає Європейський суд з прав людини («ЄСПЛ»), є справедливість [35]. Попри оціночний характер цієї категорії, ЄСПЛ сформував перелік критеріїв, які слід враховувати при оцінці справедливості провадження. Наприклад, у п. 62 рішення по справі «Сітневський та Чайковський проти України» від 10.11.2016 року ЄСПЛ зазначив, що під час дослідження впливу процесуальних недоліків на справедливість провадження треба брати до уваги, зокрема: «(е) Якщо доказ було отримано незаконним шляхом [...] – характер констатованого порушення» [36]. Наведена позиція ЄСПЛ свідчить, що коли характер порушення дає підстави для визнання доказів недопустимими, то задля забезпечення справедливості провадження ці докази мають бути усунені. За таких обставин стає очевидно, що використання недопустимих доказів порушує основоположне право людини – право на справедливий суд. Вбачається, що подібний підхід вже наявний у КПК України, оскільки інститут недопустимих доказів був введений до Кодексу саме через їх негативний вплив на справедливість кримінального провадження.

Запропонована позиція додатково обґрунтовується дією в Україні принципу верховенства права. Так, Конституційний Суд України («КСУ») в рішенні № 23-рп/2010 від 22.12.2010 року зазначив: «Елементами верховенства права є принципи рівності і справедливості, правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [37]. У контексті досліджуваної проблеми слід констатувати порушення наведених КСУ елементів верховенства права (справедливості, належної якості та недвозначності норм, єдності судової практики), що додатково обумовлює необхідність вирішення цього питання, оскільки КСУ також підкреслював і необхідність втілення принципу верховенства права у правозастосовну діяльність [38].

Таким чином, ґрунтуючись на дії принципу верховенства права та меті діяльності слідчого судді, останній не має допускати використання стороною обвинувачення недопустимих доказів, оскільки це порушує основоположне право людини. Саме тому слідчий суддя не має обмежувати свою діяльність визнанням недопустимими лише тих доказів, що отримані внаслідок істотного порушення прав людини. На моє переконання, системне тлумачення Кодексу вже дозволяє зробити такий висновок. Однак, задля остаточного вирішення цього питання, необхідно викласти положення ст. 89 КПК України у наступній редакції:

«1. Слідчий суддя, суд, керуючись, зокрема, положеннями статей 86-90 цього Кодексу, вирішує питання допустимості доказів під час їх оцінки в нарадчій кімнаті під час ухвалення судового рішення.

2. У разі встановлення очевидної недопустимості доказу під час судового засідання слідчий суддя, суд визнає цей доказ недопустимим, що тягне за собою неможливість дослідження такого доказу або припинення його дослідження в судовому засіданні, якщо таке дослідження було розпочате.

3. За результатами розгляду клопотання про визнання доказів недопустимими на стадії досудового розслідування постановляється ухвала згідно з правилами цього Кодексу.

4. Сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право під час судового засідання подавати клопотання про визнання доказів недопустимими, а також наводити заперечення проти визнання доказів недопустимими».

Запропоновані зміни чітко встановлюють право слідчого судді визнавати докази недопустимими з будь-яких підстав, що зумовлюють їх недопустимість. Також, я пропоную на стадії досудового розслідування виносити ухвалу про визнання доказів недопустимими (ч. 3 ст. 89 КПК України у запропонованій редакції). Ця пропозиція обґрунтовується необхідністю підтвердження недопустимості доказів, наприклад, задля запобігання його використання стороною обвинувачення в обвинувальному акті та інших процесуальних документах. Також, винесення ухвали необхідне для забезпечення права на її оскарження, внаслідок чого додатково необхідно внести зміни у положення ч. 1 ст. 309 КПК України шляхом доповнення пере-

ліку ухвал, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування.

Наприкінці варто підкреслити, що запропонована концепція має низку додаткових переваг, про частину з яких у своїй науковій роботі зазначала нинішня голова ВАКС В. Михайленко [39, с. 229]. Наприклад, одним з позитивних наслідків є заощадження ресурсів та розвантаження судової системи, бо не всі провадження потраплять до суду з обвинувальним актом, оскільки визнання слідчим суддею доказів недопустимими унеможливило їх використання в обвинувальному акті (ст. 86 та ст. 110 Кодексу). Також, слід використовувати доктрину «плодів отруйного дерева», зміст якої влучно підкреслили О. Капліна та В. Маринів: «отруйне дерево дає отруйні плоди» [40, с. 243]. Тобто, низка похідних від недопустимого доказів так само є недопустимими, про що має зазначити слідчий суддя в ухвалі. Тобто, запропоновані зміни не лише поставлять крапку в дискусії правників, а й принесуть додаткові позитивні зміни у кримінальний процес.

Висновки. Питання визнання слідчим суддею доказів недопустимими є неврегульованим, внаслідок чого існують різноманітні підходи та концепції з цього приводу. Під час дослідження виокремлено два загальних підходи щодо вирішення цього питання: формальний та функціональний, а у межах другого додатково виявлено існування трьох концепцій. Керуючись другим підходом та пропонуючи його подальший розвиток встановлено, що слідчий суддя має право визнавати докази недопустимими з будь-якої підстави, що зумовлює їх недопустимість, оскільки саме по собі використання недопустимих доказів порушує основоположне право людини – право на справедливий суд, що не має допускати слідчий суддя. Для остаточного вирішення виявленої дискусії, подолання неусталеності судової практики та зміцнення реалізації принципу верховенства права наведено низку змін, які слід впровадити у КПК України, що додатково сприятимуть підвищенню ефективності кримінальних проваджень.

Подяки. Автор висловлює вдячність Коломійчуку В'ячеславу Олеговичу за всебічну підтримку, конструктивні зауваження та цінні рекомендації, які сприяли підготовці цього наукового дослідження.

Автор висловлює окрему подяку колективу Вищого антикорупційного суду за високу оцінку цієї роботи та визнання її переможною у конкурсі наукових робіт, проведеному з нагоди п'ятиріччя діяльності суду у 2024 році.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.09.2024);
2. Головатий С. П. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–184. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/golovaty_s_verhovenstvo_prava_pravovladya_2011_0.pdf (дата звернення: 11.09.2024);
3. Визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні: аналіз слідчої практики крізь призму судових рішень: монографія / В. Г. Дрозд, В. В. Бурлака, Л. В. Гаврилюк та ін.; Харків: нац. ун-т внутр. справ; Держ. наук.-досл. ін-т. Київ: 7БЦ, 2021. 425 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a111dafa-7e7f-4b09-8122-311f4e574bef/content> (дата звернення: 11.09.2024);
4. Павлишин А. А. Окремі питання допустимості доказів за Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 356–364. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2014_59_51 (дата звернення: 11.09.2024);
5. Фоміна Т. Г. Оцінка слідчим суддею, судом вагомості наявних доказів під час застосування запобіжних заходів: *Ukraine – EU. Innovations in Education, Technology, Business and Law: collection of international scientific papers*. – Chernihiv : CNUT. 2018. С. 21–23. URL: <https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/UkraineEU.pdf> (дата звернення: 11.09.2024);
6. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За редакцією С. В. Ківалова та С. І. Кравченко. Одеса: Фенікс, 2020. 924 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c3097bff-798a-4feb-aab0-502a165ed4e8/content> (дата звернення: 11.09.2024);
7. Панова А. В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2017. 256 с.
8. Бондюк А. Ф. Процесуальні основи статусу слідчого судді у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 19 с.
9. Осетрова О. С., Сизоненко А. С., Брисковська О. М. Система підстав визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 340–349. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/cc7a0a98-1521-4116-bc03-b7f4ffbfedede/content> (дата звернення: 11.09.2024);
10. Торбас О. О. Роль слідчого судді в процесі оцінки доказів у кримінальному провадженні: *Підприємництво, господарство і право. Кримінальний процес*. 2020. Вип. № 5. С. 309–312. URL: <http://www.pgj-journal.kiev.ua/archive/2020/5/55.pdf> (дата звернення: 11.09.2024);
11. Функція судового контролю у кримінальному процесі: монографія / Л. Д. Удалова та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 176 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/TSUL/0036760.pdf> (дата звернення: 11.09.2024);

12. Смирнов В. А. Допустимість як критерій оцінки доказів у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Смирнов В'ячеслав Анатолійович; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2021. 24 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/176d9393-8697-42a0-8da0-504df8717185/content> (дата звернення: 11.09.2024);
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Дата оновлення: 07.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 11.09.2024);
14. Про визначення кількості та персонального складу слідчих суддів: рішення № 2 зборів суддів Вищого антикорупційного суду. 25.10.2022. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/hcac/self-government/decisions/25-10-2022_2.pdf (дата звернення: 11.09.2024);
15. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 11 липня 2024 р., судова справа № 991/5813/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120418041> (дата звернення: 11.09.2024);
16. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 22 квітня 2024 р., судова справа № 991/2193/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118674488> (дата звернення: 11.09.2024);
17. Про припинення спеціалізації суддям Коліушу О.Л. та Гавриленко Т.Г.: рішення № 1 зборів суддів Вищого антикорупційного суду. 12.07.2023. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/hcac/self-government/decisions/12-07-2023_1.pdf (дата звернення: 11.09.2024);
18. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 16 березня 2023 р., судова справа № 991/1790/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109835523> (дата звернення: 11.09.2024);
19. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 07 серпня 2024 р., судова справа № 991/6685/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120968223> (дата звернення: 11.09.2024);
20. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 15 січня 2024 р., судова справа № 991/5/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116436381> (дата звернення: 11.09.2024);
21. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 13 лютого 2024 р., судова справа № 991/10747/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117095388> (дата звернення: 11.09.2024);
22. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 09 вересня 2022 р., судова справа № 991/3347/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106230655> (дата звернення: 11.09.2024);
23. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 28 серпня 2024 р., судова справа № 991/7772/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121322408> (дата звернення: 11.09.2024);
24. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 30 червня 2024 р., судова справа № 991/3719/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119620125> (дата звернення: 11.09.2024);
25. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 24 січня 2023 р., судова справа № 991/509/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108683798> (дата звернення: 11.09.2024);
26. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 15 серпня 2022 р., судова справа № 991/1960/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105811392> (дата звернення: 11.09.2024);
27. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 24 січня 2022 р., судова справа № 991/7486/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102700511> (дата звернення: 11.09.2024);
28. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 15 листопада 2023 р., судова справа № 991/9822/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115028868> (дата звернення: 11.09.2024);
29. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 15 серпня 2023 р., судова справа № 991/6830/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112938246> (дата звернення: 11.09.2024);
30. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 01 липня 2024 р., судова справа № 991/5532/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120245734> (дата звернення: 11.09.2024);
31. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 23 липня 2023 р., судова справа № 991/6155/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120675680> (дата звернення: 11.09.2024);
32. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 15 січня 2024 р., судова справа № 991/256/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116419133> (дата звернення: 11.09.2024);
33. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 28 червня 2024 р., судова справа № 991/5526/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120221289> (дата звернення: 11.09.2024);
34. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 11.09.2024);
35. Judgment of the European Court of Human Rights: CASE OF «GREGAČEVIĆ v. CROATIA». 10.10.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-112090> (дата звернення: 11.09.2024);
36. Рішення Європейського суду з прав людини: СПРАВА «СІТНЕВСЬКИЙ ТА ЧАЙКОВСЬКИЙ ПРОТИ УКРАЇНИ». 10.11.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-181514> (дата звернення: 11.09.2024);
37. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху), справа від 22.12.2010 № 23-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-10#Text> (дата звернення: 11.09.2024);
38. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання), справа від 02.11.2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 11.09.2024);
39. Михайленко В. В. Проблемні аспекти оцінки доказів слідчим суддею у кримінальному провадженні: *Порівняльно-аналітичне право*: електрон. наук. фахове вид. 2019. Вип. 3. С. 225–230. URL: <https://rap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/Porivnyalno-analitichne-pravo-3-2019-1.pdf#page=225> (дата звернення: 11.09.2024);
40. Капліна О. В., В. Маринів. Проблеми допустимості доказів, поданих відповідно до статті 66 КПК України особами із використанням технічних засобів отримання інформації. *Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. Харків*. 2011. Вип. № 3 (66). С. 238–249. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12050/1/Kaplina_Maryniv_238-249.pdf (дата звернення: 11.09.2024).

**ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ****ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FORENSIC INVESTIGATION:
METHODOLOGICAL AND PRACTICAL ISSUES**

**Мурзановська А.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу**

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено проблемні аспекти використання технологій штучного інтелекту під час здійснення досудового розслідування в кримінальному провадженні, а також акцентується увага на методологічних та практичних питаннях означеної проблематики.

Автором проаналізовано позитивний досвід США, Великобританії, Іспанії, Австралії та інших розвинених країн щодо використання штучного інтелекту при розслідуванні кримінальних правопорушень. Робиться висновок про досить широке та різнопланове його застосування. Наведено приклади успішного використання штучного інтелекту під час розслідування кримінальних правопорушень в різних країнах. Розглянуті конкретні способи застосування штучного інтелекту, як-от: аналіз великих обсягів даних, автоматичне розпізнавання образів, прогнозування злочинів, використання портативного 3D-сканера Zebedee.

Наголошено на тому, що крім позитивних моментів використання технологій штучного інтелекту під час здійснення досудового розслідування існують серйозні ризики щодо можливого порушення прав та законних інтересів учасників кримінального провадження. Підкреслюється, що міжнародний досвід впровадження штучного інтелекту в досудове розслідування демонструє різноманітні підходи як до правового регулювання використання цих технологій, так і до вирішення етичних питань.

Розглянуто наявний досвід застосування штучного інтелекту в правоохоронній діяльності України, а саме – широке використання технології Clearview AI, що дозволяє здійснювати пошук та ідентифікацію осіб за обличчям, завдяки якій здійснюється ідентифікація військових злочинців та зниклих без вісті людей.

Наголошується на необхідності створення відповідного нормативного, теоретичного підґрунтя й розроблення засобів, прийомів, способів та методів застосування технологій штучного інтелекту, які б відповідали сучасним потребам практики.

Робиться висновок, що вирішення сучасних викликів потребує не тільки використання новітніх технологій, а відповідно – підвищення кваліфікації кадрів, але й постійного вдосконалення кримінального процесуального законодавства для ефективної боротьби зі злочинністю з однієї сторони, та захисту прав учасників кримінального процесу, з іншої. І лише при системному підході можливе забезпечення ефективності та законності проведення досудового розслідування для досягнення завдань кримінального провадження в цілому.

Ключові слова: кримінально-процесуальна наука, методологія, кримінальне процесуальне право, кримінальне провадження, досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, штучний інтелект.

The article examined problematic aspects of the use of artificial intelligence technologies during pre-trial investigations in criminal proceedings, and also focuses on methodological and practical issues of the aforementioned issues.

The author analysed the positive experience of the USA, the United Kingdom, Spain, Australia and other developed countries in the use of artificial intelligence in the investigation of criminal offences. The conclusion was made about its rather wide and diverse application. Examples of successful use of artificial intelligence in the investigation of criminal offences in different countries were provided. Specific methods of using artificial intelligence were considered, such as: analysis of large volumes of data, automatic pattern recognition, crime prediction, use of the portable 3D scanner Zebedee.

It was emphasised that in addition to the positive aspects of using artificial intelligence technologies during pre-trial investigation, there are serious risks regarding the possible violation of the rights and legitimate interests of participants in criminal proceedings. It was underlined that the international experience of introducing artificial intelligence into pre-trial investigation demonstrated various approaches both to the legal regulation of the use of these technologies and to resolving ethical issues.

The existing experience of using artificial intelligence in law enforcement activities in Ukraine was considered, namely, the widespread use of Clearview AI technology, which allowed for the search and identification of individuals by face, thanks to which war criminals and missing persons are identified.

The need to create an appropriate regulatory, theoretical basis and develop tools, techniques, methods and approaches for applying artificial intelligence technologies that would meet modern practical needs is stressed.

It was concluded that solving modern challenges requires not only the use of the latest technologies, and accordingly, the improvement of personnel skills, but also the constant improvement of criminal procedural legislation for the effective fight against crime on the one hand, and the protection of the rights of participants in the criminal process, on the other. Therefore, only with a systematic approach would it be possible to ensure the effectiveness and legality of the pre-trial investigation to achieve the objectives of criminal proceedings as a whole.

Key words: criminal procedural science, methodology, criminal procedural law, criminal proceedings, pre-trial investigation, investigative search action, artificial intelligence.

Вступ. Однією із сучасних тенденцій є те, що правоохоронні органи все частіше стикаються з викликами, пов'язаними з швидким розвитком найрізноманітніших технологій. Саме тому серед головних пріоритетів, які визначені в Комплексному стратегічному плані реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 року [1], йде мова про широке використання під час здійснення досудового розслідування, а також для обробки даних та аналітичної діяльності органів правопорядку і прокуратури штучного інтелекту, блокчейну, хмарних обчислень та інших інноваційних рішень (5.7).

Як слушно зазначає В. М. Шевчук, враховуючи реакції воєнного стану, однією з найважливіших тенденцій

кримінально-процесуальної науки та криміналістики є інтеграція знань, створення та впровадження інноваційних розробок, широке використання цифрових технологій та штучного інтелекту, спрямованих на вирішення завдань протидії злочинності та формування доказової бази [2, с. 203].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням використання штучного інтелекту (далі – ШІ) в кримінальному провадженні в різних аспектах присвятили свої роботи такі науковці, як: І. В. Басиста, Ж. В. Удовенко, В. М. Шевчук, М. В. Шепітько, О. О. Торбас. Проте, методологічні та практичні аспекти використання штучного інтелекту під час досудового розслідування мають стати предметом самостійного дослідження.

Метою даної статті є дослідження, аналіз та систематизація міжнародного та вітчизняного досвіду використання технологій штучного інтелекту в розслідуванні кримінальних правопорушень для визначення основних факторів позитивного застосування та виявлення проблем, які потребують додаткового наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу. Видається, що можливість використання саме технологій ШІ заслуговує особливої уваги. Існуючий на сьогодні позитивний досвід інших країн, зокрема, США, Великобританії, Іспанії, Австралії та інших розвинених країн щодо використання ШІ при розслідуванні кримінальних правопорушень є дуже широким та різноплановим.

Так, у Великобританії ШІ застосовується поліцією для пошуку потрібної інформації серед тисяч документів, який здатний допомогти розкрити злочин у встановлені строки. Серед прикладів можна навести наступний – антикорупційне розслідування проти Polls-Poyce Holding Pls, яке проводило Бюро по боротьбі з шахрайством в особливо великих розмірах Великої Британії. Створений розробниками робот вивчив 30 млн документів, переглядаючи по 600 тис. різних файлів в день. На весь процес у нього пішло всього п'ять днів. В ручному режимі ця робота зайняла б у слідчих кілька місяців [3, с. 72].

Крім того, у Великобританії використовується такий інструмент, як Connect, який аналізує мільярд даних, отриманих в ході фінансових операцій для виявлення кореляцій або схем операцій, крім того, функціонує Міжнародна база даних по сексуальній експлуатації дітей, яка допомагає виявляти жертв та злочинців за допомогою аналізу, наприклад, меблів та інших предметів в зображеннях насильства або аналізу фонового шуму на відео, що виявилось досить ефективними в розслідуванні злочинів.

У США поліція використовує у своїй діяльності алгоритм на основі ШІ, який може шукати в мережі Інтернет підозри щодо жертв торгівлі людьми та сексуальної торгівлі. Він здійснює пошук та інтерпретацію інформації, що міститься у відкритій мережі та так званій темній мережі, щоб допомогти слідчим відстежувати потенційних жертв. Алгоритм здійснив пошук 25 мільйонів сторінок. Це виявилось дуже успішним. Зараз його використовують для розслідування незаконного продажу зброї та контрафактних товарів, розповсюдження й продаж наркотичних засобів [3, с. 73-74].

В свою чергу, як підкреслюється в літературі, у законодавстві США запроваджено систему стримувань і проти-ваг щодо використання технологій ШІ при зборі та аналізі електронних даних у кримінальному провадженні. Незважаючи на надання правоохоронним органам широких повноважень у сфері доступу до електронних комунікацій, законодавство встановлює чіткі обмеження та процедури контролю для захисту прав громадян. Ключовими елементами такого контролю є вимога щодо отримання судового дозволу на проведення відповідних слідчих дій, а також функціонування спеціальних механізмів нагляду за використанням систем ШІ в процесі розслідування. Це забезпечує баланс між ефективністю правоохоронної діяльності та захистом фундаментальних прав і свобод особи [див.: 4, с. 821].

В Іспанії поліція використовує інструмент розпізнавання доказів на фотографіях, який використовує ШІ. Важливою є ідентифікація об'єктів на фотографіях, результатом якої є пошук посилань на інші кримінальні правопорушення, збір ключової інформації для розкриття кримінального правопорушення. На даний час область застосування цього виду технологій набагато ширша, ніж відомо громадськості. Наприклад, компанія соціальної мережі Facebook використовує ШІ. В результаті було знайдено більше 9 мільйонів оголених фотографій дітей у своєму співтоваристві лише за три місяці, і майже про всіх з них раніше не повідомлялося. Знайдені матеріали

та деталі передбачуваного протиправного діяння були передані Національному центру зниклих та експлуатованих дітей [3, с. 73].

В Австралії поліція використовує портативний 3D-сканер Zebedee. Прилад дозволяє здійснювати 40 тис. вимірів відстані за секунду. Співробітники поліції зазначають, що завдяки 3D-сканеру Zebedee можна згенерувати тривимірну карту місця вчинення кримінального правопорушення приблизно за 20 хвилин, що дає можливість значно скоротити час розслідування. Пристрій працює без GPS, його можна використовувати як у середині приміщення, так і на нерівній природній поверхні. Переваги цієї технології дають можливість зменшити втручання в картину кримінального правопорушення, заощадити час і оглянути раніше недоступні зони, такі як круті схили та простори [див.: 3, с. 74-75]. Таким чином, зазначають далі автори [там само], однією з головних переваг технологій 3D-сканування є її здатність швидко збирати великі обсяги даних, а такі можливості особливо цінні при розслідуванні кримінальних правопорушень з множинністю матеріальної слідчої інформації.

В цілому, як підкреслюється в літературі, міжнародний досвід впровадження ШІ в досудове розслідування, демонструє різноманітні підходи до правового регулювання використання цих технологій. Особлива увага приділяється забезпеченню балансу між ефективністю розслідування та захистом прав учасників кримінального провадження через створення системи правових гарантій та механізмів контролю. Крім того, аналіз законодавства різних країн свідчить про формування комплексної системи регулювання використання ШІ в правоохоронній діяльності, що включає як спеціальне законодавство, так і етичні кодекси. [див.: 4, с. 823].

Досвід застосування ШІ в правоохоронній діяльності має і Україна. Так, широко використовується технологія Clearview AI, яка дозволяє здійснювати пошук та ідентифікацію осіб за обличчям. Завдяки їй здійснюється ідентифікація військових злочинців та зниклих без вісті людей. Крім того існує значний національний досвід використання технологій ШІ під час запобігання правопорушенням [доклад. див.: 3, с. 32-36].

Висвітлюючи питання щодо використання ШІ у розслідуванні, І. В. Басиста, з посиланнями на відповідні джерела, зазначає, що наявні результати розлогого дослідження, що проводилося Центром Дністрянського та Fama за підтримки ЄС та Міжнародного Фонду «Відродження». У ньому, серед іншого важливого, значиться й про можливість використання ШІ для: аналізу підбірок документів; «...розшифровки записів судових слухань чи допитів, мультимедійних записів; перекладів тексту з української та на українську; підготовки типових юридичних текстів (повідістки, повідомлення, договори etc.); співставлення слідів папілярних узорів та зразків ДНК; «3D моделювання ситуації...»; товарознавчих, містобудівних експертиз, аналізу бухгалтерських документів та інших фінансових розвідок; аналізу тілесних ушкоджень etc. Підкреслено, що «програмне забезпечення Palantir Technologies вже використовується Офісом Генпрокурора України в розслідуваннях воєнних злочинів, але наявні і ризики»; також органи прокуратури послуговуються програмним забезпеченням Clearview AI ...» [див.: 5, с. 20].

По суті, як слушно зазначає, О. Д. Жученко, прийняття та використання ШІ правоохоронними органами – це не просто використання технологій, це переосмислення роботи поліції в цифрову епоху з чітким акцентом на підвищення суспільної безпеки за дотримання принципів справедливості та неупередженості, що лежать в основі функціонування демократичного суспільства [6, с. 63].

Серед підходів, які країни використовують для розвитку законодавства та імплементації штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ, науковці

виокремлюють наступні: розробка етичних принципів; розробка правових рамок; створення експертних груп і консультативних органів; забезпечення навчання та компетентності; забезпечення міжнародного співробітництва [доклад. див.: 7, с. 450]. Особливої уваги, з точки зору методологічних аспектів, заслуговує підтримка досліджень та інновацій, тобто коли країни можуть сприяти дослідженням та інноваціям у галузі штучного інтелекту для досудового розслідування. Це може включати фінансування наукових проєктів, сприяння академічним дослідженням, створення спеціалізованих лабораторій та центрів, а також партнерство з приватним сектором та університетами [див.: там само].

В сучасних умовах можливості широкого використання технологій ШІ майже всі країни розробляють спеціальне законодавство та регулюють його використання в розслідуваннях кримінальних правопорушень з метою забезпечення прав підозрюваних (обвинувачених). Ряд країн встановлюють обмеження на використання ШІ, зокрема, вимагають наявності судового дозволу для здійснення деяких дій ШІ, таких як перехоплення комунікацій або здійснення пошуку та конфіскації даних. Законодавство також забезпечує захист особистої приватності, встановлюючи правила щодо зберігання та обробки персональних даних, отриманих за допомогою ШІ [доклад. див.: 7, с. 450-451].

В цьому аспекті важливим є те, що Європарламент ухвалив закон, який регулює роботу штучного інтелекту. Закон спрямований на захист фундаментальних прав, демократії, верховенства права та екологічної стійкості від високоризикованого ШІ, одночасно стимулюючи інновації та утверджуючи Європу як лідера в цій галузі. Регламент встановлює зобов'язання щодо ШІ на основі його потенційних ризиків і рівня впливу. «Нові правила забороняють нецільове вилучення зображень обличчя з інтернету або з камер відеоспостереження для створення баз даних розпізнавання обличчя. Також буде заборонено розпізнавання емоцій та ШІ, який маніпулює людською поведінкою або експлуатує вразливість людей», – вказано у повідомленні [8].

Крім того, документ визначив сфери з високим рівнем ризику для застосування штучного інтелекту – це критично важлива інфраструктура, освіта та професійна підготовка, працевлаштування, основні приватні та державні послуги (наприклад, охорона здоров'я, банківські послуги), певні системи в правоохоронних органах, міграції та управлінні кордонами, правосудді та демократичних процесах (напри-

клад, вплив на вибори). «Такі системи повинні оцінювати та зменшувати ризики, вести журнали використання, бути прозорими та точними, а також забезпечувати людський нагляд. Громадяни матимуть право подавати скарги на системи штучного інтелекту та отримувати роз'яснення щодо рішень, ухвалених на основі систем штучного інтелекту з високим ступенем ризику, які впливають на їхні права», – йдеться на сайті Європарламенту [8].

В свою чергу, цілком можна погодитись з думкою науковців, що нагальним є регулювання «всього життєвого шляху ШІ», починаючи з ідеї його створення, котра повинна відповідати етичним критеріям та слідувати із домінантної антропоцентричного підходу. Та перш, ніж вдатися до активного його застосування важливо встановити чіткі межі і правила, а що не найостанніше – відповідальність за шкоду. Такі чутливі аспекти, як непорушність сфери людської приватності, дотримання прав людини тощо мають превалювати у цьому механізмі [див.: 9, с. 32-33].

Висновки. Зрозуміло, що новітні технології в цілому та ШІ, зокрема, можуть значно удосконалити процес розслідування кримінальних правопорушень, надаючи потужні та ефективні засоби для виявлення та протидії злочинності, але результативність такої діяльності значною мірою залежить від професійного використання відповідних технологій. Крім того, хоча ШІ здатен значно скоротити час виконання складної (об'ємної) роботи з високою ефективністю, але за відсутності визначених норм правового регулювання, тактичних та методичних основ його використання, здатний також виступати в якості об'єктів загроз. Тому, враховуючи аналіз сучасної злочинності, наукові дослідження щодо міжнародного досвіду використання та унормування застосування ШІ, важливого значення набуває необхідність створення відповідного нормативного, теоретичного підґрунтя та розроблення прийомів, способів, засобів та методів, які б відповідали сучасним потребам практики.

Підсумовуючи зазначимо, що вирішення сучасних викликів потребує не тільки використання новітніх технологій, а відповідно – підвищення кваліфікації кадрів, але й постійного вдосконалення кримінального процесуального законодавства для ефективної боротьби зі злочинністю з однієї сторони, та захисту прав учасників кримінального процесу, з іншої. І лише при системному підході можливе забезпечення ефективності та законності проведення досудового розслідування для досягнення завдань кримінального провадження в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2017 року: Указ Президента України № 273/2023 від 11 травня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>
2. Shevchuk V. Development trends in criminalistics in the era of digitalization. *Modern Knowledge: Research and Discoveries: Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference* (Vancouver, Canada, May 19-20, 2023). P. 198-219. DOI 10.51582/interconf.19-20.05.2023.019
3. Федоренко О.А., Стрільців О.М., Тарасенко О.С. Використання технологій штучного інтелекту у правоохоронній діяльності: аналіз. огляд. К.: 7БЦ, 2022. 106 с.
4. Белова М. В., Белов Д. М., Рушак І. В. Штучний інтелект у досудовому розслідуванні кримінальних справ: окремі питання міжнародної практики. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 1. С. 818-824. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.136>
5. Басиста І. В. Штучний інтелект: правила використання, перспективи, ризики та загрози, застосовність для кримінального провадження. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 2 трав. 2024 р.)* / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 16-24. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8d1fe554-b824-49de-87dd-17f647318e7d/content>
6. Жученко О. Д. Вплив сучасних інформаційних технологій на діяльність правоохоронних органів: основні тенденції та ризики. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 86. С. 59-65. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.8>
7. Белова М. В., Белов Д. М. Імплементация штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 448-453. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.78>
8. Європарламент ухвалив закон, який регулює роботу штучного інтелекту. 13.03.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-shituchnyy-intelekt-eyvoparlament-zakon/32860293.html>
9. Басиста І. В., Удовенко Ж. В., Кулинич М.-М.А. Огляд тенденцій щодо штучного інтелекту та його перспективності для процесуальних рішень у перебігу кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 81: частина 3. С. 19-38. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.3>

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ПОЗИЦІЇ МІЖНАРОДНОГО СУДУ

ON THE ISSUE OF FORMING THE JUDICIAL POSITION OF THE INTERNATIONAL COURT

Підгородинська А.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу

Національний університет «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено питанням впливу правових позицій міжнародних судів (на прикладі практики Міжнародного Суду ООН, Європейського Суду з прав людини) та впливу правових позицій міжнародних судів, що формуються в процесі нормоконтролю, на розвиток міжнародного та національного права. Нині основною функцією міжнародних судів є не функція арбітра з вирішення спору, а функція тлумача з метою створення однакового правозастосування, єдиних стандартів для всіх акторів міжнародних правовідносин.

Зауважується, що судові рішення міжнародних судів сприймаються як джерело європейського права, чому підставою є механізм формування правових норм у судових рішеннях. Судова позиція в таких рішеннях виступає як акт застосування міжнародних норм у конкретній справі та створює вплив на формування юридичної доктрини. Пропонується вважати, що судова правова позиція – правило поведінки суб'єктів спірних правовідносин, що виникає в результаті діяльності суду щодо встановлення однакового розуміння чинної норми права.

Допускається зауваження, що суд, який уникнув політизації і функціонально тлумачить норми міжнародного права, здатний створити позицію, що впливає на правове регулювання в конкретному інтеграційному об'єднанні. Суд не створює конкретної правової норми, але формулює правило (позицію), яке в майбутньому через прецедентну практику стає звичаєвою нормою, зокрема імперативною, або через регульовальну практику, прогресивно розвиваючись, оформляється в статутну норму. Значну роль у цьому процесі можуть відіграти рішення інших міжнародних і національних судів, які підхопили правову позицію суду, що вперше сформулював те чи інше правило.

Ключові слова: судова позиція, міжнародний суд, прецедент, судові рішення, судочинство, судовий орган, Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини.

The article focuses on the impact of legal positions of international courts (based on the case law of the International Court of Justice and the European Court of Human Rights) and the impact of legal positions of international courts formed in the course of rule-making on the development of international and national law. Today, the main function of international courts is not the function of an arbitrator to resolve a dispute, but rather the function of an interpreter with a view to creating uniform law application and common standards for all actors in international legal relations.

The author notes that judgments of international courts are perceived as a source of European law, and the basis for this is the mechanism of formulating legal norms in court decisions. The judicial position in such judgments acts as an act of application of international norms in a particular case and has an impact on the formation of legal doctrine. It is proposed to consider that a judicial legal position is a rule of conduct of the parties to disputed legal relations arising as a result of the court's activities aimed at establishing a uniform understanding of the applicable legal provision.

It may be noted that a court that has avoided politicization and functionally interprets international law can create a position that affects legal regulation in a particular integration association. The court does not create a specific legal norm, but formulates a rule (position), which in the future becomes a customary norm, including a mandatory one, through case law, or through regulatory practice, progressively developing into a statutory norm. Decisions of other international and national courts which have taken up the legal position of the court which first formulated a particular rule may play a significant role in this process.

Key words: judicial position, international court, precedent, judgment, judicial proceedings, judicial body, International Court of Justice, International Criminal Court, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку міжнародної спільноти особливого значення набуває правове регулювання міждержавних відносин як на рівні міжнародного співробітництва, так і значення рішень міжнародних судів у правовій доктрині. Важливе місце в системі міжнародного співробітництва та взаємовідносин посідають судові органи, такі як Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, основою діяльності яких є забезпечення правових гарантій реалізації прав та інтересів суб'єктів правовідносин.

Судові позиції зазначених органів виступають свого роду прецедентом для національних рівнів, в тому числі, й для України та вітчизняної судової практики. У сучасному світі правові системи та міжнародні відносини стають дедалі більш взаємопов'язаними. Наразі виникає необхідність у новому розумінні ролі національних і міжнародних юридичних інститутів. Основний акцент зміщується на пошук балансу між суверенітетом держав і необхідністю дотримання міжнародних правових стандартів.

Метою даної статті є дослідження особливостей формування судової позиції міжнародного суду та її значення для національної судової практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання діяльності міжнародних судів у своїх працях досліджували різні вчені, такі як І. Бойко, М. Дармін, А. Киричук, І.І. Лукашук, В.П. Кононенко, Л.М. Ніколенко, О. Мельничук та інші. Та попри все, переважно

дослідники зверталися до вузьких питань окресленої тематики, що доводить актуальність розгляду питання місця судової позиції міжнародного суду в національній практиці судових органів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Статуту ООН, Міжнародний Суд очолює судові органи даної організації, що закріплено в ст. 92 [1]. Основною метою діяльності такої інституції є вирішення типових міжнародних спорів, які, у свою чергу, передаються до даного суду державами, між якими виник спір. Варто зауважити, що саме Міжнародний Суд згідно Статуту ООН є не чим іншим, як мирний засіб вирішення міжнародного спору.

Визначено, що всі члени ООН є одночасно й членами Статуту Суду, а сам Міжнародний Суд відкритий для кожного спору та кожної держави, яка бере в ньому участь на умовах, які визначає Рада Безпеки, згідно ст. 35 Статуту [1].

16 вересня 2014 року було ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [2], яка встановила для нашої держави якісно нові важливі орієнтири та стратегічні напрямки соціально-економічних реформ, політичної асоціації та інтеграції до Європейського співтовариства та відкрила нову сторінку історії України.

Вказана Угода особливого значення надає питанням юстиції, свободи та безпеки, утвердження верховенства права та укріплення принципів сфери управління та діяльності судових органів. Навіть у тексті, а саме ст. 14 Угоди

про асоціацію між Україною та Європейським Союзом окремо закріплено положення щодо спрямування співробітництва на підвищення ефективності, незалежності та неупередженості судової влади [2].

На жаль, варто відмітити певні труднощі у застосуванні міжнародних стандартів через не повну їх імплементацію, що, відповідно, свідчить про певні питання в частині відповідності національної судової системи встановленим справедливості та забезпечення належного рівня прав та свобод людини. Тому додатковим доказом виступає велика кількість звернень українців до Європейського суду з прав людини [3].

Судові рішення таких судів на практиці сприймаються як джерело європейського права, чому підставою є механізм формування правових норм у судових рішеннях. Судова позиція в таких рішеннях хоч і не виступає прецедентом в загальноприйнятому класичному його розумінні, але являючи акт застосування міжнародних норм у конкретній справі, створює вплив на формування юридичної доктрини та може бути визнана судовим прецедентом особливого характеру.

Взагалі, судова правова позиція – це правило поведінки суб'єктів спірних правовідносин, що виникає в результаті діяльності суду щодо встановлення однакового розуміння чинної норми права.

Таким чином, суд у результаті своєї діяльності виробляє позиції (короткі правила) щодо прочитання міжнародно-правових норм і щодо їхньої дії в часі та просторі, що свідчить про те, що суд у спірних ситуаціях зобов'язаний швидко й ефективно заповнити прогалину, усунути незрозумілість, двозначність у праві міжнародного співтовариства з метою ліквідації проблем поточного правозастосування в державах-членах.

Судова правова позиція, сформульована у вигляді чіткого правила, може повторюватися в судових актах національних судів держав-членів міжнародної спільноти, певного співтовариства, і в судових актах міжнародного суду, який вперше сформулював таке правило. Неодноразове застосування судами однієї й тієї самої формули свідчить про сформовану судову практику – прецедент міжнародного суду [4]. Іншими словами, суд створює стандарт, шаблон застосування конкретної норми права.

Прецедентна правова позиція міжнародних судів створена в конкретній справі, від початку діє як звичаєве правило. Загальновідомо, що статутні норми законів і договорів є пізнішим правовим феноменом порівняно із судовим звичаєм – юридично обов'язковим правилом, сформульованим суддями (usage) і підтриманим державами в особі їхніх органів (opinio juris). Таким чином, usage міститься в первісній правовій позиції міжнародного суду, opinio juris з'являється у два способи: через практику повторення цього правила в інших актах держав-членів і через зміну статутної норми права регулювальними органами. Для міжнародного суду обидва способи рівнозначні.

Ефективна формула правової позиції, вироблена під час розгляду правового конфлікту, однаковою мірою працює на однакове правозастосування і під час зміни правозастосовчої практики, і під час зміни статутної норми. При цьому суд, не вирішуючи завдань зміни норм права, стає ініціатором такого процесу: його правова позиція згодом може стати правовою нормою у формі звичаєвої або статутної норми міжнародного права. Однак суд може своє позицією може призвести до зворотного процесу, заклавши негативний прецедент щодо недопущення вдосконалення правового регулювання. У деяких ситуаціях, особливо стосовно процесу, суд виявляється заручником підходу, що перешкоджає розвитку права.

Тут слід погодитися, що судові тлумачення міжнародно-правових норм має величезну перевагу перед будь-яким іншим тлумаченням – це процес професійної кристалізації розуміння змісту норми міжнародного права,

виражений у її застосуванні до конкретної ситуації. Це викладення норми на найвищому професійному рівні. Але водночас судові тлумачення має й істотний недолік – воно найвищою мірою суб'єктивне, тому що здійснюється людьми, які мають різні погляди, підходи та професійні стереотипи [5].

До створення негативного прецеденту, наприклад, може призвести практика судового органу, що консолідовано практикує «legal purism» (тобто визнання пріоритету формальних процедур над сутністю спірних правовідносин), або послідовне заперечення судом стандарту захисту «слабкої» сторони в процесах за участю владних органів та багато іншого. Загальновідомо, що подолання подібних явищ великою мірою залежить від особистісних якостей суддів, від того, наскільки вони дотримуються принципів незалежності та неупередженості в своїй діяльності, будучи не чийось найманим працівником, а займаючи державну посаду, суддя служить тільки закону (праву), несе відповідальність тільки перед законом (правом) [5].

Є аксіомою, що суддя у своїй діяльності не діє за наказом третіх осіб всередині або поза судом. Особливо актуальне це положення для міжнародних судів, у яких можливості змови, психологічний та інший тиск більшості на одного суддю (мобінг – кримінальний злочин за заканадавством сучасних держав), залучення сторонніх сил (наукових кіл, силових відомств і т.п.) для здійснення тиску на самостійного суддю є значно небезпечнішими, бо міжнародний суддя перебуває поза своїм професійним співтовариством, лишається без його захисту.

Акти суду, сформовані за наявності подібних явищ, можливо, закладають негативну судову позицію. Як правило, у таких випадках єдиним способом виявлення негативного прецеденту стає інститут окремих думок. Цьому підтвердженням є те, що не поодинокі випадки, коли у своїх особливих або розбіжних думках судді Міжнародного Суду ООН пропонують інші рішення проблеми та тлумачення фактів або права, внаслідок чого деякі рішення та висновки міжнародних судів зазнають критики з боку науковців і практикуючих спеціалістів.

Безумовно, науковці можуть так само критично сприймати й окремі думки, не беручи до уваги, що будь-яка з них може послужити як розвитку правового регулювання, так і подоланню негативного прецеденту в практиці суду. Вважаємо, ситуація ускладнюється тим, що нині основною функцією міжнародних судів є не функція арбітра з вирішення спору, а функція тлумачення з метою створення однакового правозастосування, єдиних стандартів для всіх акторів міжнародних правовідносин.

Необхідність тлумачення норм міжнародного права диктується насамперед тією обставиною, що ці норми мають надзвичайно компромісний характер, зумовлений методом їх створення – узгодженням воль учасників переговорного процесу – представників держав [6].

Узгоджена норма, як правило, містить обтічні, розмиті, м'які формулювання, які, втім, влаштовують усіх учасників переговорів. При цьому багато хто з творців таких формул бачить у них абсолютно різний зміст. Правозастосовчі органи, своєю чергою, відштовхуючись від бачення «своїх» переговорників, цілком здатні посилити таку відмінність, неоднозначність тлумачення. Неодноразово розуміння згодом призводить до неоднозначного застосування норми.

Як наслідок, міжнародна домовленість не працює. Ускладнюють ситуацію і лінгвістичні проблеми: одне поняття в різних мовах може мати різне, а часом і протилежне значення. Єдиним вирішенням таких проблем стає тлумачення норми компетентними, шанованими міжнародними органами, до яких відносять і суди.

Збільшення кількості міжнародних судів і розширення їхньої юрисдикції, насамперед, слід розуміти як зміну характеру діяльності міжнародних судів. Міжнародні

суди відходять від основного обов'язку з вирішення спорів, щоб переслідувати інші цілі, як-от міжнародний нормоконтроль і підтримання міжнародних угод про спільну діяльність (зміна, що збігається із загальнішим зрушенням у міжнародному праві від права співіснування до права співробітництва). Таким чином, хоча нова судова система, мабуть, являє собою нові рівні інституційної ефективності, її поява частково пояснюється перекалібруванням цілей і радіусу дії міжнародних судових органів.

Особливо необхідно підкреслити, що суперечка про те, що таке суд, хто такий суддя і що таке тлумачення – це суперечка стародавня і безперервна. З урахуванням того, що міжнародне право сьогодні створюється практикою, не визнавати того, що в ній велику роль відіграє судове тлумачення, просто неможливо. Судді зазвичай займаються буквальною тлумаченням, а тлумачення – це з'ясування і роз'яснення, і в такому контексті в судді немає іншої ролі: роз'яснення не може існувати без з'ясування, а тлумачення без з'ясування і роз'яснення.

Особливістю міжнародного тлумачення є те, що роз'ясненню підлягають норми, створені часом у далекому минулому. Наприклад, Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року [7] сьогодні застосовується до абсолютно нових ситуацій, що виникли у сфері біоетики. Іншими словами, «стара» норма застосовується до нових суспільних відносин. У такій ситуації суддя все одно буде змушений щось придумати для пристосування старої норми до нових умов. У цьому випадку суди використовують еволютивне тлумачення. Такий метод використовується нечасто, але саме він сприяє розвитку міжнародного права.

Паралельно нині при судовому тлумаченні постає тема прав людини: чи забезпечують вони глобальний захист людини, особистості в усіх сферах, чи захист прав людини – спеціальна тема, яку можна не помічати, коли розглядають, наприклад, морський або економічний спір. З огляду на те, що колективні утворення – юридичні особи, держави, інтеграційні об'єднання – це фікції, насправді в природі існують лише люди, які й об'єднуються в організаційні структури, з погляду філософії права не звертати увагу під час вирішення спору на природні права людини в сучасному суді неможливо. Вбачається, що зіткнення концепцій природного і позитивного права у практичній площині отримало визнання у вигляді пріоритету природних прав людини при вирішенні судових спорів.

При цьому судове тлумачення, будучи серцевиною дії права, має залишатися юридичним, правовим за своїм змістом, не дозволяючи економічним, політичним, психологічним аспектам, присутнім у будь-яких правовідносинах, спотворити правовий зміст чинних правил.

Судове тлумачення, що виявляє правовий зміст чинного права, функціонально з'єднує всі складові природного і позитивного права стосовно спірних правовідносин. З погляду юридичної техніки такий функціональний аналіз має доволі простий вигляд: у загальному вигляді природні права закріплюють у принципах міжнародного права (нормах *jus cogens*), їх застосовують пріоритетно,

тоді як позитивні правила містяться у звичаєвих і договірних нормах, які можуть бути застосовані до конкретних правовідносин.

Однак у зв'язку з тим, що природні принципи права викристалізувалися виключно практичним (звичаєвим) шляхом, виявлення цих норм стосовно, наприклад, інтеграційного права є дуже трудомістким процесом і важкодосяжним результатом для будь-якого міжнародного суду. При цьому багато складнощів пов'язано саме з політичною і психологічною складовими в діяльності міжнародних суддів, до яких належать залежність від влади держави, що направила їх, небажання приймати концепцію природних прав як наріжний камінь будь-якого правового регулювання, спрощення погляду на міжнародне право з ментальних позицій національного судді і т. д.

Сила функціонального підходу як інкубатора інтеграції залежить від відносного опору цього підходу політизації. Тут, однак, виявляється парадокс, який проливає інше світло на передбачувану наївність «легалістів». Як мінімум межа відокремлення, необхідна для просування інтеграції, вимагає, щоб самі судді займалися правом, а не політикою. Таким чином, їхня політична свобода дій залежить від мінімального ступеня відданості як матеріальному праву, так і методологічним обмеженням, що їх накладає правова аргументація. Одним словом, непохитне слідування правовим реаліям, на відміну від політичних реалій, насправді може стати потужним політичним інструментом [8, с. 41, 44].

Варто лише додати, що суд, який уникнув подібної політизації та функціонально тлумачить норми міжнародного права, природні та позитивні, у єдності, здатний створити позицію, яка впливатиме на правове регулювання в конкретному інтеграційному об'єднанні. Таким чином, створення правила у вигляді правової позиції судом – нормальний і природний процес у міжнародній правотворчості.

Висновки. Правова позиція може існувати як формула, яка спочатку є обов'язковою (з рішень) / рекомендаційною (з висновків та окремих думок) для сторін правового конфлікту, а в міру її повторення в судовій практиці стає судовим звичаєм, що набуває юридичної обов'язковості для невизначеного кола осіб. Насправді Суд не створює конкретної правової норми, але формулює правило (позицію), яке в майбутньому через прецедентну практику стає звичаєвою нормою, зокрема й імперативною, або через регулюючу практику, прогресивно розвиваючись, оформлюється в статутну норму.

На сучасному етапі розвитку міжнародної консолідації роль судової позиції міжнародного суду має особливу юридичну природу як то джерело права. Юридичне значення рішень міжнародних судових органів у регулюванні міжнародних відносин поступово зростає. При цьому, така судова позиція в рішеннях міжнародних судів має сприйматися як незалежна від держав інституція, завданням якої є правозастосування та здійснення міжнародного правосуддя. Подібні прецедентні норми здійснюють відповідний вплив на норми як міжнародного, так і національного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U>
2. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Урядовий портал. URL: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/articl?art_id=246581344&cat_id=223223535.
3. The European court of human rights: in facts & figures 2013. URL: http://www.echr.int/Documents/Facts_Figures_2013_ENG.pdf
4. Jacob M. Precedents and Case-based Reasoning in the European Court of Justice. Cambridge : Cambridge University Press, 2014.
5. Юридичне «чистоплюство» у тлумаченні ЄСПЛ. European Court of Human Rights. *Sutyazhnik v. Russia*. Application no.8269/02. Judgment of 23 July 2009.
6. Shany Y. No Longer a Weak Department of Power? Reflections on the Emergence of a New International Judiciary. *European Journal of International Law*. Vol.20. 2009. No.1. P.73–91, 76.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
8. Burley A.-M., Mattli W. Europe Before the Court: A Political Theory of Legal Integration. *International Organization*. Vol.47. 1993. No.1. P.41–76, 44.

EVOLUTION OF FAIR TRIAL STANDARDS: FROM NUREMBERG TO MODERN INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEDURAL LAW

ЕВОЛЮЦІЯ СТАНДАРТІВ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ: ВІД НЮРНБЕРГА ДО СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Porkhun N.S., 3-year student at the International Law faculty
Yaroslav Mudryi National Law University

The article is a straightforward examination of the Nuremberg Trials, measuring their double legacy both as a cornerstone of international criminal procedural law and an object of procedural criticism. The trials, held between 1945 and 1946 by the International Military Tribunal (IMT), were intended to try the leaders of the Nazi Germany for war crimes, crimes against humanity, and crimes against peace. We begin by highlighting the core legal principles, that were established during the trials – such as individual criminal responsibility and the principle that compliance with superior orders does not release one of guilt – which have become the fundament of modern international law.

The article offers a critical legal analysis by comparing the tribunal's achievements with its procedural failures. These are: its creation by the victorious Allied powers of the tribunal with raising issues of "victor's justice"; the lack of neutral judicial oversight. The next sections discuss how the IMT Charter granted certain rights – like access to defense and cross-examination – but implemented them in unequal ways, most often to worsen the situation of defendants. The article stresses that while representation by attorneys was allowed, restrictions on evidence presentation, lack of adequate preparation time, and lack of resources undermined the defense's ability to present a case fully.

The following article contains an important comparison of Nuremberg Trials and IMT with subsequent international tribunals and institutions, such as the International Criminal Court (ICC) and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). It is argued that these institutions have solved some of Nuremberg's procedural weaknesses by having opportunities for an appeal, stricter evidence rules, and more unbiased constitution of the tribunals. We claim, that the Nuremberg Tribunal played an important role in laying the fundament of liability for international crimes and gave birth to major legal documents, like the Genocide Convention and the Rome Statute.

The article is supported by references to prominent legal minds such as Bassiouni, Cassese, and Schabas, positioning it as a part of discourse among scholars. Overall, the article includes a mature perspective that pays respect to the history of Nuremberg but argues for further enhancement in the direction of international criminal procedural law.

Key words: Nuremberg Trials, international criminal procedural law, right to a fair trial, procedural safeguards, "victors' justice", judicial impartiality, equality of arms, rules of evidence, crimes against humanity, right of appeal.

Стаття присвячена аналізу Нюрнберзького процесу, оцінюючи його подвійну спадщину як наріжного каменю міжнародного кримінально-процесуального права та об'єкту процесуальної критики. Серія судових процесів, проведених в 1945–1946 роках Міжнародним військовим трибуналом (МВТ), мали на меті судити лідерів нацистської Німеччини за війнні злочини, злочини проти людяності та злочини проти миру. Ми починаємо з висвітлення основних правових принципів, які були встановлені під час судових процесів – таких як індивідуальна кримінальна відповідальність і принцип, що виконання наказу вищого керівництва не звільняє від відповідальності, – які стали основою сучасного міжнародного права.

У статті наводиться критичний правовий аналіз, порівнюючи досягнення трибуналу з його процедурними помилками. Серед них: створення трибуналу союзними державами-переможцями з «правосуддям переможця»; відсутність нейтрального судового нагляду. У наступних розділах обговорюється, як Статут МВТ надавав певні права – такі як доступ до захисту та перехресного допиту – але реалізовував їх у нерівний спосіб, найчастіше погіршуючи становище обвинувачених. У статті підкреслюється, що хоча представництво адвокатів було дозволено, обмеження на представлення доказів, відсутність достатнього часу на підготовку і брак ресурсів підривали здатність захисту представити справу в повному обсязі.

Надалі у статті пропонується дуже важливе порівняння Нюрнберзького процесу та МВТ з наступними міжнародними трибуналами та інституціями, такими як Міжнародний кримінальний суд (МКС) і Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ). Стверджується, що вказані інституції вирішили деякі з процедурних недоліків Нюрнберга, надаючи можливості для апеляції, суворіші правила прийняття доказів та більш неупереджений склад трибуналів. Ми стверджуємо, що Нюрнберзький трибунал відіграв важливу роль у закладенні фундаменту відповідальності за міжнародні злочини і дав початок таким важливим правовим документам, як Конвенція про геноцид і Римський статут.

Стаття підкріплена посиланнями на видатних правників, таких як Бассіуні, Кассесе та Шабас, що позиціонує її як частину дискурсу серед науковців. Загалом, стаття містить зрілу перспективу, яка віддає належне історії Нюрнберга, але аргументує необхідність подальшого вдосконалення у напрямку міжнародного кримінально-процесуального права.

Ключові слова: Нюрнберзький трибунал, міжнародне кримінальне право, право на справедливий суд, процесуальні гарантії, «правосуддя переможців», неупередженість суддів, рівність сторін, правила доказування, злочини проти людяності, право на апеляцію.

Introduction. Nuremberg Trials (1945–1946), funded by the International Military Tribunal (IMT), marked a turning point in international law and justice history. They were an large-scale attempt at holding leaders of Third Reich accountable for their crimes committed during the Second World War: war crimes, crimes against humanity and crimes against peace. While built as a response to the atrocities of the Nazi regime during the war, the impact of the trials has reached beyond their immediate historical context. The norms developed and enforced at Nuremberg: individual responsibility in international law, the law of crimes against humanity, and rejection of superior orders as a defense – have now become basic pillars of modern international criminal jurisprudence [1].

Knowledge of the procedural framework of the Nuremberg Trials is no less crucial to scholars of the past law as to those who create and develop modern international criminal courts. The legacy of the trials is double: they laid down a legal and moral basis for later tribunals and simultaneously brought up principal defects, notably of procedural justice. These included uneven application of rights to the defense, denial of appeals, asymmetry of procedural rights, and complaints of "victors' justice." These defects have also continued to provide fuel for criticism of the fairness and legitimacy of international criminal justice [2].

Critical consideration of these original procedural flaws gives valuable lessons about the future prospects of international judicial standards. Comparing the advantages and dis-

advantages of the Nuremberg system, legal scholars can have a better luck at constructing competent procedural protection within future tribunals. As history has taught us, the lack of procedural legitimacy threatens to undermine the very purposes of international justice – accountability, prevention and the advancement of the rule of law. A profound appreciation of Nuremberg's legacy thus serves as both a testament to its function and a warning to avoid repeating its errors in future judicial institutions.

Besides, the importance of the Nuremberg Trials lies also in their symbolic and normative impact. They demonstrated that even the most powerful individuals and even the most cruel regimes could be brought to a court, establishing a legal precedent that has been used ever since in the establishment of ad hoc tribunals like the ICTY and ICTR, and permanent bodies like the International Criminal Court. As modern courts keep struggling with complex international offenses – like genocide, ethnic cleansing, and crimes against peace – the Nuremberg experience is seen as a source of inspiration to push forward and a subject for critical analysis. In the ongoing search to balance legal severity, political neutrality and human rights protection, the lessons of Nuremberg are acutely relevant today.

We are trying to examine the procedural protections contained in the Nuremberg Trials and attempt to make an assessment of their effect in the development of modern international criminal tribunals. We seek to examine to what degree such institutions as the ICTY, ICTR, and ICC have addressed the procedural challenges posed at Nuremberg, and whether these amendments adequately protected the rights of accused individuals but maintained the integrity of international criminal adjudication.

1. The Right to a Fair Trial

One of the key fundamentals of criminal procedural law is the right to a fair trial, enshrined in notorious legal acts, such as Article 6 of the European Convention on Human Rights [3] and Article 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights [4]. Although these texts are subsequent to the Nuremberg trial, their philosophical and legal roots can be traced back at least partially to the precedents of the aforementioned trial.

The IMT Charter, under which the Nuremberg Trials were held, contained a range of procedural guarantees like notice of indictment, right to defense, and right to confront witnesses. [5] However, these guarantees were often exercised in a manner that caused concerns about judicial impartiality and fairness [2]. The defendants were informed of the charges against them in advance, but the time allowed for preparing the case was brief, which put the defense at a disadvantage. Moreover, the absence of an independent judicial body to oversee the proceedings of the tribunal meant that certain procedural rights were established and interpreted by the tribunal itself, rather than by a neutral supervising body [6].

While the IMT did make provision for the appearance of counsel and for public trials, basic standards of procedure such as presumption of innocence and right to equality of provisional power were not fully exercised [7]. The right to equality of arms – now universally recognized as an inherent component of fair trial guarantees – was precisely lacking. In Nuremberg, the prosecution had access to huge stockpiles of evidence and obtained organizational support of the victorious Allied powers, while the defense received little time and resources, being on the side of those who lost a war. Such procedural imbalance questions the full legitimacy of the trials in the view of many legal theorists [8], as included.

1.1. Legal Representation and Defense Rights

The IMT made it possible for defendants to receive legal aid of their choice, an essential safeguard under criminal proceedings. Defense lawyers were permitted to examine witnesses and produce exculpatory evidence, which they used a lot. Nevertheless, there were restrictions imposed that reduced the effectiveness of defense, e.g. – restrictions in

the submitting of evidence and lack of an established appeal process [2]. Additionally, the majority of defense attorneys had troubles accessing resources and adequately preparing cases due to the limitations of the structure of the tribunal. Translated materials and legal documents were also in short supply for the defense, rendering it hard to present an effective answer to the charges [6].

Moreover, the changing nature of the charges – more specifically, concepts of "crimes against peace" and "crimes against humanity" – created an additional obstacle for defense attorneys, who were accustomed not to such categories within international law [1]. Such legal definitional issues and lack of precedent created complications for the defense to adequately challenge the prosecution case.

Nuremberg defense attorneys were often faced with drastic practical difficulties, including limited time to speak with their clients, limited access to prosecution files, and barriers to providing alternative interpretations of international law, used in the cases.

1.2. Rules of Evidence and Procedural Issues

Unlike domestic criminal courts, that adhere to strict rules of proving, the Nuremberg Tribunal took a more liberal approach. Article 19 of the Charter of the IMT stipulated that the tribunal "shall not be bound by technical rules of evidence" and "shall adopt and apply to the greatest possible extent expeditious and non-technical procedures" [5]. This allowed for the production of hearsay evidence, affidavits, and enormous documentary materials without strict scrutiny [7]. Even though this tactic facilitated the provision of overwhelming amount of evidence against the suspect, it simultaneously removed traditional checks of mentioned evidence, which raises reasonable questions about the credibility of the proceedings [2].

The emphasis on affidavits and documentary proof, often with little if any cross-examination, raised significant procedural concerns. Some legal scholars have suggested, that while this would probably shorten the procedure and enhance chances to acquire desired punishment for Third Reich's atrocities, it would still compromised procedural integrity, which is undesirable in any way [6].

1.3. Judicial Neutrality and Presumption of Innocence

One of the pillars of criminal procedural law is judicial impartiality. In relation to IMT, a serious part of a society has criticized it on the grounds that the Nuremberg Tribunal was not impartial, as it was established by World War II winners. Although the tribunal did as much as it could to provide a formal, reliable legal process, victor's justice questions still persisted through the decades [6]. Furthermore, while the accused were *technically* innocent until proven guilty, the political climate then and the public assumption created a presumption of guilt, making it seemingly more challenging for the tribunal to claim full, real objectivity.

1.4. Absence of an Appeal Mechanism

Differing from modern international criminal tribunals, the Nuremberg Trials did not have an appeal mechanism. While in modern-day criminal procedural law, the appeal has been seen as a constitutional requirement to ensure flawlessness of court decisions, the failure to have a review of court conclusions at Nuremberg permitted any procedural and substantive errors under the law to go uncorrected [1]. The fact, that no appeal was granted also brought pressure on the original trial to be as wide-ranging and final as it could be, though this often leads to errors in interpretation or sentencing, which could have been rendered non-existent with proper supervision.

2. Legacy of the International Military Tribunal

The legacy of the Nuremberg Trials is both legislative – setting forward a precedent and in contributing to the development of international criminal law. As the first major case to hold not just states, but individuals accountable for the violation of international law, the Nuremberg process primarily influenced the institutional design of other tribunals, including the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia,

the International Criminal Tribunal for Rwanda, and as institution the International Criminal Court [7].

Perhaps the most basic Nuremberg contribution was to make concrete the principle that individuals, regardless of status, could be held criminally responsible for international crimes. This served as a cornerstone of the statutes of all the subsequent international criminal courts and was later incorporated in the Rome Statute. The Nuremberg Charter's definition of "crimes against peace" and "crimes against humanity" led to their inclusion in modern international legal codes [1] [5].

However, the Nuremberg failure in some procedural aspects was also a source of stimulus for reform in future instances. In particular, modern courts have addressed various major shortcomings of the Nuremberg design:

1. **Right of Appeal:** There was no appeal or review left to the IMT, a deficiency that has been remedied universally in subsequent institutions. In comparison, ICC and ICTY have multi-level appeal mechanisms. In the ICC, appeals may be made on grounds of error of procedure, error of fact or law, or excessive sentence [2]. The institutions also ensure review of final convictions in some rare cases, confirming legal certainty and procedural integrity.

2. **Judicial Independence:** While Nuremberg judges were appointed by victorious Allied powers at the expense of impartiality, later tribunals had multi-state nomination and election procedures to reduce geopolitical influence. They have implemented serious institutional reforms to enhance judicial impartiality. Appointment of judges to the ICC involves nomination by states parties, which is then voted on by a number of states, thereby eliminating political bias [2]. Judges are required to uphold high ethical standards, and rules for disqualification or recusal are well established. These have enhanced reality of impartial justice [8].

3. **Equality of Arms:** Modern courts have established measures to ensure that the defense is adequately equipped. For example, ICC's Office of Public Counsel for the Defence provides defense teams with financing, expert assistance, and adequate time to work around the cases, leading to positive tendency towards the procedural fairness [8]. Various institutional arrangements ensure that defense rights are not merely formal, but also actually secured by different mechanisms, such as: independent defense offices, translation offices, and support offices – accommodations, which did not exist or were not at their prime in Nuremberg.

4. **Right to Disclosure and Evidentiary Standards:** The ICC and ICTY evidence regimes are subject to complex rules

of procedure. These include authentication of documents, chain of custody and determination of credibility of witness evidence. The Rome Statute and Rules of Procedure and Evidence impose direct obligations on the prosecution to produce exculpatory evidence and give the defense a right to challenge all submitted evidence [8]. These are meant to fight somehow uncontrolled evidentiary methods of the Nuremberg Tribunal, in which hearsay and unauthenticated documents were easily accepted [2].

Sadly, even with these advances, some of the shortcomings of the Nuremberg model have not been fully eliminated, for example:

- **Perception of Political Bias:** While modern courts strive to be impartial, they are not immune from politicization. The ICC itself has been charged with selective prosecution, most notably with a focus on cases from the Global South. Some might say, this is a nod to past accusations against Nuremberg for the exercise of "victors' justice," but in new geopolitics [1].

- **Length and Complexity of Proceedings:** While Nuremberg was accused of rushing and procedural negligence, subsequent tribunals risk the opposite: their trials take years, meaning questionable respect to the right to be tried within a reasonable time and the effective administration of justice [8].

- **Limitations of Enforcement:** One of the ongoing challenges that the ICC and other modern courts face is that they have no independent enforcement agency. Unlike Nuremberg, which was directly under the control of the occupying Allied powers, modern tribunals are forced to rely on state cooperation to enforce arrest warrants and verdicts. Member state disobedience proven to undermine the effectiveness of the court [2].

Conclusion. The Nuremberg Trials represented an admirable effort to hold individuals accountable for crimes of international law, but they also reflected fundamental struggle between the need of real justice and respect for procedural safeguards. While the tribunal established several fundamental procedural guarantees, its deviations from traditional criminal procedural doctrine – such as the wide standards of evidence, absence of appeal procedure, and judicial impartiality – limited its correspondence with norms of fair process [2][6]. Nonetheless, the tribunal's legacy is important as it boosted the development of international criminal law and the establishment of stronger procedural safeguards in following tribunals. Comparison with the ICC and ICTY reveals significant progress in the protection of rights of accused persons, as well as the transparency of international juridical proceedings [7] [8]. Future international courts must continue to balance expediency and fairness so that they remain answerable and safeguard fundamental rights in criminal proceedings.

REFERENCES

1. Bassiouni, M. C. *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*. M. C. Bassiouni. The Hague : Kluwer Law International, 1999. 611 p.
2. Schabas, W. A. *An Introduction to the International Criminal Court* W. A. Schabas. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316459997>
3. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, Rome, 4 November 1950 Council of Europe. Strasbourg, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng
4. International Covenant on Civil and Political Rights, adopted 16 Dec. 1966, entered into force 23 Mar. 1976. United Nations, Treaty Series. 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
5. Charter of the International Military Tribunal, annexed to the Agreement for the prosecution and punishment of the major war criminals of the European Axis, 8 August 1945. United Nations. London, 1945. URL: <https://www.refworld.org/legal/constinstr/un/1945/en/21123>
6. Taylor, T. T. *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir* T. T. Taylor. New York : Knopf, 1992. 740 p. URL: <https://archive.org/details/anatomyofnuremb00tayl/page/n7/mode/2up>
7. Cassese, A. *International Criminal Law*. 2nd edn, Oxford : Oxford University Press, 2008. 444 p.
8. Werle, G. *Principles of International Criminal Law*. Oxford : Oxford University Press, 2014. 720 p.

СПІВВІДНОШЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУ

THE CORRELATION OF FORENSICALLY SIGNIFICANT INFORMATION AND CRIMINAL PROCEDURAL EVIDENCE

**Серкевич І.Р., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ**

**Лісіцина Ю.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ**

У статті на підставі комплексного підходу до дослідження правових явищ у контексті чинного законодавства, розглянуто співвідношення криміналістично значущої інформації та кримінально-процесуального доказу. Актуальність теми зумовлена тим, що електронна інформація активно використовується в кримінально-процесуальному доказуванні, однак, супроводжується низкою теоретичних, правових і правозастосовних проблем. Об'єктом дослідження виступають правові відносини, що виникають під час використання електронної інформації у процесі доказування у кримінальному провадженні. Предмет – норми кримінально-процесуального права, які стосуються інститутів доказів та доказування. Методологічною основою є діалектичний метод наукового пізнання, який дозволив розглянути правові явища в ході використання електронної інформації в кримінально-процесуальному доказуванні. Зазначено, що інформаційні технології, що використовуються в доказуванні – це сукупність кримінально-процесуальних і апаратно-програмних засобів спрямованих на виявлення, фіксацію, збирання, перевірку, оцінку доказів, виражених в електронному вигляді. Результатом застосування інформаційних технологій та основним джерелом доказів в електронному вигляді у кримінальному судочинстві є електронна інформація. Під електронною інформацією доцільно розуміти відомості, повідомлення, дані, виявлення, фіксацію, зберігання, передачу, обробку, відтворення яких здійснюється за допомогою електронних апаратно-програмних засобів. Електронна інформація аналогова і цифрова в кримінально-процесуальному доведенні – електронна форма подання відомостей, що складаються з повідомлення і даних, які піддається інформаційним процесам за допомогою засобів обчислювальної техніки, що використовуються в збиранні, фіксації, зберіганні, перевірці та оцінці доказів. Процесуальний порядок виявлення, фіксації та вилучення доказової інформації, що міститься на електронних носіях, знаходиться у прямій залежності від виду носія, технології доступу до інформації, що знаходиться на ньому, а також правового режиму даної інформації.

Ключові слова: відомості, дані, інформаційні технології, аналогова і цифрова інформація, кримінальне судочинство.

The article, based on a comprehensive approach to the study of legal phenomena in the context of current legislation, examines the correlation of forensically significant information and criminal procedural evidence. The relevance of the topic is due to the fact that electronic information is actively used in criminal procedural evidence, however, it is accompanied by a number of theoretical, legal and law enforcement problems. The object of the study is legal relations that arise during the use of electronic information in the process of evidence in criminal proceedings. The subject is the norms of criminal procedural law that relate to the institutions of evidence and proof. The methodological basis is the dialectical method of scientific knowledge, which allowed us to consider legal phenomena during the use of electronic information in criminal procedural evidence. It is noted that information technologies used in evidence are a set of criminal procedural and hardware and software tools aimed at identifying, recording, collecting, verifying, and evaluating evidence expressed in electronic form. The result of the use of information technologies and the main source of evidence in electronic form in criminal proceedings is electronic information. Electronic information is understood as information, messages, data, the identification, recording, storage, transmission, processing, and reproduction of which is carried out using electronic hardware and software tools. Analog and digital electronic information in criminal procedural evidence is an electronic form of presentation of information consisting of messages and data that is subjected to information processes using computer technology used in the collection, recording, storage, verification, and evaluation of evidence. The procedural procedure for identifying, fixing and extracting evidentiary information contained on electronic media is directly dependent on the type of media, the technology of access to the information contained on it, as well as the legal regime of this information.

Key words: information, data, information technology, analog and digital information, criminal justice.

Постановка проблеми. Необхідність правового регулювання використання інформаційних технологій у криміналістиці та кримінальному процесуальному праві викликана регламентацією нормами права кримінально-процесуальної діяльності. Це зумовлює необхідність дослідження співвідношення криміналістично значущої інформації та кримінально-процесуального доказу, на підставі якого базується розкриття кримінального правопорушення. Теоретичні аспекти, які розкривають співвідношення криміналістично значущої інформації та кримінально-процесуального доказу показують шляхи використання інформаційно-комунікаційних технологій у кримінальному процесі.

Ступінь наукової розробки. Співвідношення криміналістично значущої інформації та доказу у контексті кримінально-процесуального права досліджували вчені: П.Д. Біленчук, В.В. Бірюков, А.П. Гель, Н.І. Клименко, О.В. Неня, М.О. Пасека, Г.С. Семаков, В.В. Тищенко, В.Ю. Шепітько та інші. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у кримінальний процес вима-

гає проведення теоретико-прикладних досліджень з метою ефективного застосування новітніх технічних досягнень для розкриття кримінальних правопорушень.

Мета статті. полягає у вивченні співвідношення криміналістично значущої інформації та кримінально-процесуального доказу.

Виклад матеріалу. Інформаційні технології та існуючий оборот цифрових даних у криміналістиці є тими об'єктивно існуючими факторами, які здатні усунути суб'єктивний характер сприйняття інформації при використанні у доведенні обставин скоєння кримінального правопорушення [1, с. 828].

При багатоаспектних дослідженнях інформації виникає потреба не тільки в стандартному науковому абстрагуванні від часткових до сутнісних характеристик правових явищ, але в особливому поєднанні їх різнопланових аспектів у межах практичного завдання або теоретичної конструкції, що у даному випадку є кримінально-процесуальний доказ. Для розробки методологічного інструментарію аналізу інформації у контексті криміналістично значу-

щої інформації щодо кримінально-процесуального доказу необхідно врахувати дисциплінарні дослідницькі підходи, що склалися у цій предметній галузі [2, с. 50].

Поняття електронної інформації вбирає цифрову і аналогову інформацію.

Інформаційна концепція доказу стала поштовхом максимального використання досягнень інформатики в теорії доказів. Доказ має інформаційну природу, згідно теорії інформаційних технологій і систем це сигнал [3, с. 29].

Невід'ємною частиною інформації є матеріальний носій. У поняття доказів включаються не самі факти, а інформація про них разом із джерелами. Основним недоліком інформаційного підходу є відсутність у концепції логічної сторони доведення та зведення виключно до інформаційного процесу.

Наявність недоліків привела до виникнення змішаної моделі доказу, яка визнає доказами факти, інформацію про них, їх джерела. Вчені розглядаючи дану модель розділилися на дві групи. Прибічники першої групи поняття доказу виводять із виділення інформаційного та логічних шляхів доказування, для яких характерні різні ґносеологічні засоби доказування. Доказом є єдність відомостей та джерела, а в логічному плані – аргументи та факти. Друга група авторів включає у поняття доказу факти, відомості про них, якщо вони містяться у передбаченому законом джерелі.

У літературі вказують на системну концепцію доказів, що розглядає доказ у кримінальному процесі як певну систему, яка складається з трьох елементів: відомості про факти або фактичні дані; джерело відомостей про факти; способи та порядок збирання, фіксації та перевірки, що здійснюються з дотриманням встановлених законом вимог [4, с. 233].

Різновидом змішаної моделі доказів виступає компромісна концепція суть якої полягає в поєднанні інформаційної та прагматичної теорій, тлумачення доказу як засобу, за допомогою якого реалізуються різноманітні етапи процесу доказування. Названий термін аналізується у трьох аспектах: пізнавальному, що містить інформацію про злочинне діяння, посвідчувальному, проявляється у закріпленні матеріалів, та логічному – аргументуванні результатів розумової діяльності суб'єкта доказування.

Природа доказів полягає у встановленні наявності або відсутності обставин, що підлягають доведенню у кримінальному провадженні, інших умов, що мають значення для кримінального провадження. Основні ґносеологічні характеристики та суть доказів повинні відповідати призначенню, виступати як засоби встановлення вищезгаданих обставин.

Ґрунтуючись на аналізі розглянутих моделей доказу, необхідно виділяти дві пов'язані сторони доказу як цілісного, системного інформаційного продукту, що має криміналістичне значення. Це його внутрішній зміст тобто відомості, що мають криміналістичне значення та процесуальна форма, в якій зазначені джерела доказів, перелічені у частині 2 ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [5].

Форма та зміст нероздільні, оскільки немає інформації поза матеріального носія. Умовне розмежування необхідне, оскільки обидві сторони досліджуються, перевіряються та оцінюються порізно, а також до них пред'являються різні вимоги.

О. Метелев вважає, що поняття «вид доказів», «джерело доказів», а також пов'язані з ними терміни «форма доказів» і «перелік доказів» в юридичній літературі, не отримали однозначного тлумачення і вживаються як синонімічні так і як різні за змістом [6, с. 43].

Серед вчених відсутня єдність поглядів щодо того, що вважати «змістом» доказів, а що «формою». Більшість вчених вважають, що змістом відображуваного образу у доказах є наявні фактичні дані. При визначенні поняття «фактичні дані» думки дослідників відрізняються, з одного

боку, факти, виходячи з яких у встановленому порядку суб'єкти доказування встановлювали наявність чи відсутність суспільно небезпечного діяння, винності особи, яка його вчинила, з другого, фактичні дані, на основі яких ці факти встановлюються.

Під доказами розумілися факти, обставини, що існують поза нами та незалежно від нас. Доказами можуть стати лише остільки, оскільки відомі слідчим і судовим органам, а такими стають при опосередкованому пізнанні.

О. Дульський пише, що тлумаченням поняття «доказ» охоплюється як конкретний предмет (речові докази), так і умови, обставини, які свідчать про певні факти у кримінальному провадженні (наприклад, механізм вчинення кримінального правопорушення) [7, с. 79].

У науковій літературі факт окреслює дискретний фрагмент дійсності, встановлений людиною. Дискретність розуміється як об'єктивно існуюча річ, ознака, властивість, подія, явище, виділене із системи і умов, у яких воно існує. Встановити факт – це означає відобразити його в уявленні таким, яким він є насправді. Факт – це явище існуючої дійсності, відображене у свідомості, об'єктивно існує та інтерпретоване з певною метою, тобто інформація. Під фактичними даними розуміють відомості про факти та самі факти, інформація.

Аналіз існуючих суджень про докази дозволяє зробити висновки щодо суті інформаційних процесів у криміналістиці: криміналістичне пізнання є процес, який полягає у виявленні, фіксації, дослідженні, перевірці і оцінці інформації з метою реалізації призначення кримінального судочинства; криміналістично значуща інформація (далі – криміналістична інформація), сигнал або повідомлення, відомості, які можуть бути трансформовані в процесуальний доказ як єдність змісту, джерела та форми; доказова інформація – відомості про обставини кримінального правопорушення, отримані у процесуальній формі, яким притаманні властивості доказів; не вся криміналістична інформація набуде статусу доказової в подальшому.

У контексті змісту доказу, інформація – це відомості про подію, явище становить зміст доказу. Інформація, що використовується в юридичному процесі для встановлення обставин справи, названа доказовою, носіями інформаційних сигналів виступають об'єкти живої та неживої природи.

З погляду теорії відображення, докази – це зміни, пов'язані з досліджуваною подією. Відомості про факти – це певна форма відображення реальних фактів у свідомості суб'єкта. Будучи уявними відбитками матеріальних фактів, ці інформаційні сигнали виступають поруч із іншою формою інформаційного сигналу – матеріальними фактами, що доступні безпосередньому сприйняттю суб'єкта доказування.

Відображення події кримінального правопорушення викликає зміну інформаційного середовища, обумовлене взаємозв'язками різних об'єктів, що є кінцевою стадією цього процесу. Але за законами діалектики, тоді, коли процес відображення закінчено і з'явився електронний слід об'єкта виникає процес, що призводить до розсіювання інформації. Названий процес природний, як і стадія відображення, обумовлений об'єктивними та суб'єктивними факторами. Однак протягом певного часу зміни об'єктивної реальності, що відбулися, продовжують існувати, тобто зберігають у необхідному обсязі властивості електронних носіїв криміналістичної інформації.

З інформаційної точки зору процес знищення відображення представляє трансформацію інформації, яку на даному рівні розвитку засобів пізнання складно пояснити. Інформаційні технології можуть збільшити час до трансформації відображення, допомогти встановити картину обставин кримінального правопорушення.

У ході формування доказів може бути зібрана тільки та інформація, яка можлива для інтерпретації, тобто

зміст є зрозумілий за допомогою наявних технічних засобів. Чим більше коло технічних засобів, тим ширше коло інформації, що збирається.

Від інших повідомлень доказ відрізняється особливим змістом, зумовленим процесуальною формою. У цьому сенсі доказ є специфічним різновидом сигналу. Відомості є відображенням фактів реальної дійсності тому несуть інформацію про них.

У поняття докази включаються не самі факти, а інформація про них, у тому числі криміналістична інформація, що надалі трансформується у доказову інформацію. Криміналістичний зміст інформації об'єктивується в різних матеріальних носіях. Дані носії виступають у ролі відтвореної інформаційної подібності встановлених обставин кримінального провадження, тобто сигналу.

Гносеологічне призначення форми доказів виявляється у тому, що вона дозволяє поєднати свідомість суб'єкта доказування з інформативною стороною доказів і надає можливість формувати нове знання, перевірити його відповідність обставинам кримінального правопорушення. Носії інформації формуються у ході процесуальних дій за допомогою інформаційних технологій, перетворюючи у речові докази, документи, якщо вони є джерелами доказової інформації та долучені до кримінального провадження у порядку, встановленому законом.

Криміналістична інформація несе знання про конкретні обставини кримінального провадження. Знання недоцільно прирівнювати до інформаційного сигналу, який є сукупністю певних відомостей про обставини кримінального провадження. При розмежуванні інформації та знання необхідно враховувати те, що ці дві категорії можуть співвідноситися лише в одному пізнавальному акті, де знання займає місце кінцевого елемента.

Оцінюючи криміналістичну сутність доказу, можливості суб'єкта доказування сприймати та відтворювати інформацію тільки з урахуванням суб'єктивних якостей, виявлення, фіксація, дослідження, перевірка, оцінка криміналістичної інформації є безперервним процесом, спрямованим на аналіз відносності, допустимості, достовірності відбивати об'єктивну реальність.

Як зазначають П. Воробей, В. Тильчик, А. Форостяний належність, допустимість і достовірність є індивідуальними процесуальними властивостями доказів, оскільки підлягають встановленню суб'єктом доказування стосовно кожного з них, а достатність і взаємозв'язок – системною процесуальною властивістю, оскільки встановлюється стосовно сукупності доказів, наявної на момент ухвалення відповідного процесуального рішення [8, с. 493].

Інформація невід'ємна від носія. Крім матеріальності носія, інформація містить систему умовних позначень, що мають певний зміст. Якщо з матеріальністю інформації пов'язане сприйняття навколишнього світу, то з семантичною стороною можна співвіднести зміст, який має криміналістичне значення. Усна мова у формі певної послідовності звуків, писемність у вигляді послідовності букв, символів і пунктуаційних знаків, електронна інформація у формі цифрового коду є найбільш досконалі сигнали передачі інформації.

Потенційна інформація представляє єдність стану, що проявляється у структурній організації предмета або фізичної особи, стану, що втілює отриманий та збережений інформаційний еквівалент подій, дій, інших елементів конфлікту. Якщо елементами інформаційного процесу виступали предмети, очевидці, учасники подій, вони стають носіями специфічних особливостей цих обставин і потенційно готові до того, щоб за певних умов надати суб'єкту доведення актуальну інформацію, тобто виступити джерелами інформації.

Слідчий формус не докази, а джерела. Формування в даному контексті рівноцінно створенню, тому є доцільно говорити про створення джерел доказів. Джерело доказу

не є доказом. Це один із двох складових елементів, його частина.

Криміналістичні відомості, що містяться в джерелі, є інформативною основою в сукупності з джерелом утворюють доказ, а процесуальні дії, що здійснюються в процесуальній формі, є інформаційним зв'язком, що зв'язує носії інформації з кримінальним процесом.

На думку А. Крушеницького і А. Удода, позиція про визнання матеріальних носіїв інформації документами автоматично змусить сторону обвинувачення вдаватися до необхідності обов'язкового вилучення відповідного носія інформації. Такі рішення будуть обґрунтовуватися стороною кримінального провадження ризиками втрати доказових матеріалів, а також посиланнями на ст. 100 КПК України (в частині необхідності збереження речових доказів та запобігання можливих ризиків їх втрати, зміни чи пошкодження) та ч. 3 ст. 99 КПК України (в частині необхідності надання до суду оригіналу документа) [9, с. 12].

Процесуальні дії та технології відеозапису, аудіозапису, фотографування, комп'ютерного моделювання, відео-конференц-зв'язку, копіювання відомостей на електронний носій інформації формують допустимі джерела доказів.

Владному суб'єкту необхідно виявити сліди кримінального правопорушення, відобразити їх у власній свідомості, отримати необхідну інформацію та закріпити у допустимій процесуальній формі діями, встановленими законом. Наприклад, якщо це:

- ідеальний слід, то він повинен спочатку отримати відображення у свідомості очевидців, учасників кримінального правопорушення, обізнаних осіб, а потім повідомлення, зроблене в процесуальних діях названими суб'єктами, буде трансформуватися в криміналістичну інформацію владними суб'єктами, а в подальшому набуде процесуальної форми;

- матеріальний слід, що зберігся на об'єкті матеріального світу, може бути виявлений суб'єктами доведення; потім в ході процесуальних дій з нього буде знято криміналістичну інформацію, але доказом стане після процесуального оформлення, що підтверджує факт його виявлення, фіксації та вилучення;

- віртуальний слід утворюється в штучному середовищі, створеній людиною, записаний в пам'яті електронного пристрою, здатний відбиватися на екрані, передаватися за допомогою інформаційно-комунікаційної мережі зберігатися в інформаційних системах, базах даних. Інформаційна система – організаційно-технічна система, в якій реалізується технологія обробки інформації з використанням технічних і програмних засобів. Бази даних як об'єкт інформаційної діяльності у цьому контексті є найбільш досконалим засобом автоматизованої обробки та систематизації масивів інформації, робота з яким здійснюється на певній інформаційно-технологічній основі [10, с. 223; 230].

В. Романюк і С. Абламський зазначають, що складність вирішення проблеми допустимості цифрових (електронних) доказів пов'язана з тим, що вони мають складну технічну природу. Насамперед це зумовлено тим, що цей різновид доказів містить абстрактні технічні та математичні моделі, характеризується специфічними умовами виникнення, існування, копіювання та зберігання, що явно відрізняє їх від інших видів доказової інформації [11, с. 147].

Електронна криміналістична інформація може бути процесуально оформлена, відображати процес виявлення, фіксації та вилучення. У результаті електронний носій інформації повинен пройти відповідний процес криміналістичного пізнання та набути статусу доказу. Враховуючи викладене:

- у ст. 84 КПК України доцільно використовувати словосполучення «інформація», маючи на увазі криміналіс-

тично значущу, оскільки існуюче поняття «дані» сприймається в теорії неоднозначно;

– різноманітні джерела криміналістично значущої інформації створюються під час процесуальних дій з допомогою інформаційних технологій. Ці джерела можуть бути визнані доказами, якщо є джерелами криміналістичної інформації та долучені до кримінального провадження у порядку, встановленому законом;

– необхідно розглядати доказ з погляду єдиного системного інформаційного продукту, який має криміналістично значущу інформацію, зняту зі сліду, первинного джерела інформації, отриманого в результаті діяльності суб'єктів доказування, виявлення, фіксації, дослідження, перевірки та її оцінки.

За змістом доказ надає інформацію, у тому числі криміналістично значущу, зібрану суб'єктами доказування з первинного джерела та закріплену у процесуальну форму, встановлену законом (ч. 2 ст. 84 КПК України). З наукової точки зору доказ можна подати як інформаційно-технологічну систему, що включає криміналістично значущу інформацію, джерела даної інформації, інформаційні технології виявлення, фіксації, дослідження, перевірки та оцінки інформації, які застосовуються з дотриманням передбачених у законі вимог.

У зв'язку з чим доказ охоплює: слід, залишений подією кримінального правопорушення, як джерело первинної інформації; інформацію (первинну), зняту зі сліду; встановлений законом порядок збирання та фіксації криміналістично значущої інформації; процесуальну форму доказу.

Доказ як інформаційно-технологічна система створювалася історично і обумовлена формами отримання та використання криміналістичної інформації.

Перша форма – свідчення окремих осіб, тобто усні повідомлення про те, що ці люди бачили, чули про

обставини кримінального правопорушення. У ході формування цих доказів можуть бути використані логічні прийоми та різноманітні інформаційні технології (відеозапис, аудіозапис, фотографування, відеоконференц-зв'язок). Друга – предмети матеріального світу та документи, що містять певну інформацію, тобто речові докази. Ці потенційні докази пов'язані із застосуванням інформаційних технологій у процесі виявлення, фіксації, вилучення та дослідження матеріальних носіїв інформації, у тому числі цифрових. Третя – відомості, що виходять від обізнаних осіб, які мають професійну підготовку, спеціальні знання в різних галузях науки та техніки. У процесі провадження процесуальних дій і експертиз використовуються інформаційні технології. Четверта – відомості, отримані владними суб'єктами в ході процесуальних дій щодо вилучення та витребування зовнішньої стосовно розслідуваної події електронної інформації.

Висновки. За змістом доказ надає інформацію, у тому числі криміналістично значущу, зібрану суб'єктами доказування з первинного джерела та надалі закріплену у процесуальну форму, встановлену законом. З наукової точки зору доказ можна розглядати як інформаційно-технологічну систему, що включає криміналістично значущу інформацію, джерела даної інформації, інформаційні технології виявлення, закріплення, дослідження, перевірки та оцінки, які застосовуються з дотриманням передбачених законом вимог уповноваженими органами та посадовими особами.

У даний час з'явилися нові способи збирання та закріплення електронної інформації, їхня роль постійно зростає, розширюється за рахунок поступової відмови від старих способів. Тому одне із завдань науки є запропонувати їх реалізацію у кримінальному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крижановський А.С. Місце та роль інформаційних технологій у криміналістиці. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 824-829.
2. Yesimov, S., & Borovikova, V. (2023). Methodological foundations of information security research. *Social & Legal Studios*. 2023. № 6 (1). Р. 49-55.
3. Павлиш В. А., Гліненко Л. К., Шаховська Н. Б. Основи інформаційних технологій і систем. Підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. 620 с.
4. Цибульський Д. Криміналістично значима інформація задля попередження кримінальних правопорушень. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 232-239.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
6. Метелев О. Цифрові докази у кримінальному процесі: видова характеристика. *Вісник кримінального судочинства*. 2024. № 1-2. С. 42-53.
7. Дульський О.Л. Поняття збирання доказів сторонами кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 85. Частина 4. С. 76-85.
8. Воробей П. А., Тильчик В. В., Форостяний А. В. Процесуальні властивості доказів у кримінальному провадженні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 8. С. 492-494.
9. Крушницький, А. В., Удод, А. М. Документи – джерела доказів як об'єкти витребування та отримання у кримінальному провадженні. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 2. С. 8-15.
10. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Ярема О. Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ У РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: МЕХАНІЗМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

INTERNATIONAL COOPERATION IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES: MECHANISMS AND PERSPECTIVES OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Соловйова О.С., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології

Навчально-науковий інститут № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню міжнародної співпраці у сфері розслідування воєнних злочинів, скоєних на території України в умовах збройної агресії. Розглянуто основні механізми взаємодії з міжнародними інституціями, такими як Міжнародний кримінальний суд, Європейська організація з питань юстиції та Європейський поліцейський офіс. Досліджується важливість повноцінного набуття Україною статусу держави-учасниці Римського статуту та Міжнародного кримінального суду з 1 січня 2025 року, що відкриває нові можливості для притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів, зокрема воєнних злочинів, геноциду та злочинів проти людяності, що набуло особливого значення в контексті збройної агресії росії проти України. Аналізуються види злочинів, кримінальні провадження за якими розслідуються міжнародними спільними слідчими групами (JIT), судовий розгляд за якими здійснює Міжнародний кримінальний суд, згідно з міжнародним правом. У статті висвітлюються актуальні проблеми імплементації міжнародного досвіду в українську правову систему. Особлива увага приділена питанням юрисдикції, доказової бази та ролі міждержавної допомоги у забезпеченні ефективного досудового розслідування та судового розгляду міжнародних (транскордонних) злочинів та перешкодам, пов'язаним із забезпеченням ефективного кримінального переслідування за міжнародні злочини в умовах збройного конфлікту, включаючи проблеми доказування, подвійної кваліфікації злочинів, обмеженого процесуального ресурсу та необхідності адаптації українського законодавства до стандартів міжнародного кримінального права. Підкреслюється важливість міждержавного співробітництва у межах JIT як ключового чинника у подоланні безкарності та затвердженні засади верховенства права, розкриваються правові підстави функціонування JIT, її цілі, організаційна структура, а також особливості взаємодії між міжнародними та національними правоохоронними органами. Аналізуються механізми міжнародної співпраці у розслідуванні воєнних злочинів та перспективи їх ефективного впровадження в Україні.

Ключові слова: кримінальне провадження, міжнародні (транскордонні) злочини, Міжнародний кримінальний суд, воєнні злочини, спільна слідча група, Joint Investigation Team (JIT).

The article is devoted to the study of international cooperation in the field of investigation of war crimes committed on the territory of Ukraine under conditions of armed aggression. The main mechanisms of interaction with international institutions, such as the International Criminal Court, the European Organization for Justice and the European Police Office, are considered. The importance of Ukraine fully acquiring the status of a state party to the Rome Statute and the International Criminal Court from January 1, 2025 is being investigated, which opens up new opportunities for bringing to justice those guilty of international crimes, in particular war crimes, genocide and crimes against humanity, which has become especially important in the context of Russia's armed aggression against Ukraine. Types of crimes are analyzed, criminal proceedings are investigated by international joint investigative teams (JITs), trials are conducted by the International Criminal Court, in accordance with international law. The article highlights the current problems of implementing international experience into the Ukrainian legal system. Special attention is paid to the issues of jurisdiction, the evidence base and the role of international assistance in ensuring effective pre-trial investigation and trial of international (cross-border) crimes and obstacles related to ensuring effective criminal prosecution for international crimes in conditions of armed conflict, including problems of proof, double qualification crimes, limited procedural resources and the need to adapt Ukrainian legislation to the standards of international criminal law. The importance of interstate cooperation within the framework of the JIT is emphasized as a key factor in overcoming impunity and establishing the principle of the rule of law, the legal basis of the functioning of the JIT is revealed, its goals, organizational structure, as well as features of interaction between international and national law enforcement agencies. The mechanisms of international cooperation in the investigation of war crimes and the prospects of their effective implementation in Ukraine are analyzed.

Key words: criminal proceedings, international (cross-border) crimes, International Criminal Court, war crimes, joint investigation team, Joint Investigation Team (JIT).

Постановка проблеми. З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну національна система кримінальної юстиції зіткнулася з надзвичайним труднощами щодо забезпечення ефективної протидії новому для більшості слідчих та прокурорів виду злочинності – міжнародним (транскордонним) злочинам, кількість яких щоденно зростає. Такі посягання є порушенням державою міжнародно-правових норм, що мають основоположне значення для забезпечення міжнародного миру і безпеки, захисту людської гідності та довкілля. Відповідно, злочини, які віднесено до міжнародно-правових злочинів, тобто суспільно небезпечні умисні посягання на життєво важливі інтереси міжнародного співтовариства, основи існування держав і народів – міжнародний мир і міжнародну безпеку розслідуються Міжнародним кримінальним судом.

Так, Міжнародний кримінальний суд (МКС) – це перший правовий інститут, що діє постійно, в компетенцію якого входить переслідування осіб, відповідальних за геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності. Нагадаємо, що 17 липня 1998 р. у м. Рим 120 держав прийняло статут, відомий як «Римський Статут Міжнародного кримінального суду» (в подальшому «Римський Статут»),

який заснував Міжнародний кримінальний суд. Вперше в історії людства держави вирішили визнати юрисдикцію постійного міжнародного кримінального суду для переслідування осіб, які скоїли найбільш тяжкі злочини на їхніх територіях або їхніми громадянами після того, як Римський Статут набув чинності 1 липня 2002 р.

Стан дослідження проблеми. Загальні проблемами розслідування міжнародних (транскордонних) злочинів та створення спільних слідчих груп у своїх роботах розглядали Ю.В. Баулін, І.В. Гловюк, А.В. Лапкін, О.В. Пчеліна, О.С. Устименко, Т.Г. Фомина, Ю.М. Чорноус та ін., але залишається багато питань не вирішених до цього часу, що свідчить про актуальність даної теми дослідження.

Метою статті є дослідження перспектив та правових механізмів залучення України до повноцінного співробітництва з Міжнародним кримінальним судом, а також аналіз ефективності створення та функціонування спільних слідчих груп (JIT) як інструменту міжнародного кримінального переслідування за злочини, вчинені під час збройної агресії проти України.

Новизна статті полягає в пропозиції низки заходів щодо закріплення в нормах Кримінального процесуального

кодексу формулювання деяких термінів, використаних у ст. 438 ККУ, щодо збирання спільною слідчою групою (ЈІТ) доказів, забезпечення захисту свідків та потерпілих, а також необхідність забезпечення її відповідності нормам міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що 1 січня 2025 року Україна офіційно стала 125-ю державою-учасницею Міжнародного кримінального суду, остаточно набувши всіх прав та обов'язків. Це вбачає довгождану подію у боротьбі задля досягнення миру та справедливості. Відтепер Україна як держава-учасниця Міжнародного кримінального суду має право голосувати під час затвердження бюджету, ухвалення змін до Римського статуту; передавати на розгляд Міжнародного кримінального суду будь-які ситуації, які підпадають під його юрисдикцію; вносити пропозиції до порядку денного Асамблеї держав-учасниць; співпрацювати з експертами, які мають значний досвід роботи з найбільш серйозними злочинами; висувати свої кандидатури на посади прокурора, судді або секретаря Міжнародного кримінального суду; брати участь у виборах вищезазначених посад, тощо [1].

Міжнародний кримінальний суд не веде справ проти держав, завжди йдеться про індивідуальну відповідальність за злочини. Відповідно, висувати обвинувачення підозрюваним вповноважений прокурор Міжнародного кримінального суду. Держави-учасниці можуть подавати звернення до прокурора щодо конкретного конфлікту або певних злочинів, і він тоді може вирішити, чи можливо відкривати провадження, а також перевірити, які злочини підпадають під юрисдикцію МКС. На основі зібраних доказів прокурор може ухвалити висунуте обвинувачення, що означає звернення до суддів для видачі ордерів на арешт або виклик до суду, тобто все це вирішує прокурор Міжнародного кримінального суду. Безсумнівно, співпраця всіх держав є дуже важливою, оскільки вона дає змогу прокуророві ефективніше та швидше зібрати необхідні докази для повного, об'єктивного і всебічного розслідування та розгляду справи в суді.

Звісно, Міжнародний кримінальний суд має повноваження переслідувати осіб, винних за найбільш серйозні злочини, згідно з міжнародним правом, а саме – злочини геноциду (вбивства, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, створення нестерпних умов життя, перешкоди дітям народженню, насильницька передача дітей, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку), злочини проти людяності (вбивство, винищення, обращення в рабство, депортація або насильницьке переміщення населення і т.п. коли вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, і такий напад вчиняється усвідомлено), воєнні злочини (серйозні порушення законів і звичаїв війни (незаконне ув'язнення, захоплення заручників, депортація та примусове переміщення, розграбування, напади на цивільних осіб, цивільні об'єкти та інші аналогічні цілі, умисне вбивство (цілеспрямоване, або пов'язане із нападами на цивільні об'єкти (осіб), або невибіркові напади)) та злочини агресії (планування, підготовка, ініціювання або здійснення акту агресії, який в силу свого характеру, серйозності та масштабів являється грубим порушенням Статуту ООН).

Разом з цим, експерти схиляються до того, що всі перелічені вище злочини, які вчиняються під час воєнного конфлікту, необхідно кваліфікувати за цією ж спеціальною нормою – ст. 438 КК України. Тому, на наш погляд, більш детально необхідно зупинитися на характеристиці та розслідування воєнних злочинів, що є досить актуальним для України на даний час. Зазначимо, що воєнні злочини кваліфікуються виключно за ст. 438 КК України. Кваліфікація за іншими статтями чи додаткова кваліфікація щодо

того самого діяння не допускається. Спеціальною формою об'єктивної сторони злочину є:

- жорстоке поводження з військовополоненими;
- жорстоке поводження з цивільним населенням;
- вигнання цивільного населення для примусових робіт;
- розграбування національних цінностей на окупованій території;
- застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом.

Відповідно, універсальною формою є інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а особливою формою є віддання наказу про вчинення таких дій. Кваліфікованим складом такого злочину будуть ті самі діяння, якщо вони поєднані з умисним вбивством (ч. 2 ст. 438 КК України) [2].

Так, ст. 438 ККУ, регламентує що воєнні злочини – це жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій [2].

Необхідно зазначити, що ст. 438 ККУ є ключовим інструментом для притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів. У свою чергу, ефективне розслідування таких злочинів вимагає тісної співпраці між національними та міжнародними органами, а також вдосконалення законодавчої бази для забезпечення справедливості та дотримання норм міжнародного права, але на практиці, розслідуючи даного виду злочини, слідчі, прокурори відчують певні труднощі, а саме відсутність чітких формулювань. Наприклад, деякі терміни, використані в ст. 438 ККУ, не мають чітких визначень у національному законодавстві, що ускладнює їх застосування, тому для ефективного застосування ст. 438 ККУ необхідно забезпечити її відповідність нормам міжнародного права. Також, існує проблема щодо збирання доказів, так як в умовах збройного конфлікту складно забезпечити належний збір та збереження доказів, особливо це стосується тимчасово окупованих територій, а також нагальною є проблема забезпечення захисту свідків та потерпілих, тому що важливо гарантувати безпеку осіб, які надають свідчення, особливо в умовах триваючого конфлікту. Тому, для ефективного проведення розслідування воєнних (трансграничних) злочинів 25 березня 2022 року було створено Спільну слідчу групу Joint Investigation Team (ЈІТ) за підтримки Європейської організації з питань юстиції (Євроюсту). До її складу увійшли Україна, Литва та Польща, а згодом приєдналися Естонія, Латвія, Румунія, Словаччина, а також Міжнародний кримінальний суд і Європейський поліцейський офіс (Європол). У лютому 2024 року мандат ЈІТ було продовжено до березня 2026 року, а також команда підписала меморандум про взаєморозуміння з владою США. Нормативною базою для створення та дії таких слідчих груп є Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах (1959 р.), яка є базовим документом для міжнародної співпраці у кримінальних справах; Другий додатковий протокол до Конвенції (2001 р.), який прямо передбачає створення Спільної слідчої групи Joint Investigation Team (ЈІТ) між державами-учасницями; Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) – встановлює міжнародні стандарти боротьби з організованою злочинністю та Угоди між Україною, Євроюстом (2021 р.) та Європолом (2016 р.) – забезпечують правову основу для участі України у ЈІТ, що координуються європейськими інституціями [3; 4].

Так, згідно із ч.ч. 1–2 ст. 20 Другого додаткового протоколу 2001 року до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року, спільну слідчу групу може бути створено у випадках, коли: а) роз-

слідування злочинів Стороною вимагає проведення складних та комплексних слідчих заходів, пов'язаних з іншими Сторонами; б) кілька Сторін проводять розслідування злочинів, обставини яких вимагають ужиття скоординованих, погоджених дій на території відповідних Сторін. З проханням про створення спільної слідчої групи може звернутися будь-яка заінтересована Сторона, й прохання повинно містити пропозиції щодо складу групи. Група створюється в одній зі Сторін, де, як передбачається, буде проводитися розслідування [5].

У свою чергу, відповідно до ст. 4 Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво, крім обміну інформацією, співробітництво може включати: обмін спеціальними знаннями, загальними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією щодо процедур кримінальних розслідувань, інформацією про методи запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, а також надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях [4].

Тому, метою створення таких слідчих груп є забезпечення ефективної співпраці між правоохоронними органами різних держав для розслідування воєнних (трансдонних) злочинів, так як спільні слідчі групи (ЛІТ) – це тимчасові міжнародні слідчі групи, які створюються між компетентними органами двох або більше держав для проведення спільного розслідування кримінальних правопорушень. У свою чергу, необхідно зазначити, що тимчасовий характер діяльності таких слідчих груп спрямований, в першу чергу, на досягнення конкретних цілей розслідування у визначених кримінальних провадженнях. Склад ЛІТ формується з урахуванням специфіки розслідування, необхідних компетенцій та ресурсів. Кожна сторона призначає своїх представників, які будуть працювати у складі групи, забезпечуючи ефективну взаємодію між різними юрисдикціями.

Відповідно, Кримінальний процесуальний кодекс України регламентує можливість створення ЛІТ у ст. 571 КПК, де зазначається, що офіс Генерального прокурора розглядає і вирішує питання про створення спільних слідчих груп за запитом слідчого органу досудового розслідування України, прокурора України та компетентних органів іноземних держав, а члени спільної слідчої групи безпосередньо взаємодіють між собою, узгоджують основні напрями досудового розслідування, проведення процесуальних дій, обмінюються отриманою інформацією. Координацію їх діяльності здійснює ініціатор створення спільної слідчої групи або один з її членів [6].

Звісно, всі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, необхідні для повного, об'єктивного і всебічного розслідування кримінального провадження виконуються членами спільної слідчої групи (ЛІТ) тієї держави, на території якої вони проводяться. Про створення ЛІТ складається письмова угода за модельною формою, розробленою Євроюстом (Європолом), що містить всі необхідні положення щодо її функціонування, яка укладається українською та іноземною (або англійською) мовами, забезпечуючи

однакове розуміння умов всіма сторонами. Підписує цю угоду прокурор, що здійснює процесуальне керівництво у відповідному кримінальному провадженні, який є уповноваженою особою для підписання угоди про створення ЛІТ. Необхідно зазначити, що докази, зібрані в рамках ЛІТ, можуть бути використані без окремого запиту про міжнародну правову допомогу, якщо це передбачено угодою з дотриманням вимог конфіденційності та захисту даних відповідно до національного законодавства та міжнародних стандартів, а постійна взаємодія між учасниками ЛІТ забезпечує швидке реагування на нові обставини розслідування. При завершенні роботи ЛІТ складається підсумковий звіт, а за необхідності угода може бути продовжена або розширена.

Воєнний стан створив безпрецедентні перешкоди для роботи правоохоронних органів. Логістичні проблеми суттєво ускладнюють процес розслідування злочинів та вимагають нестандартних рішень для їх подолання. Відсутність електроенергії, зв'язку, нестача палива створюють серйозні перешкоди для нормальної роботи слідчих та оперативних підрозділів. Особливо гострою є проблема неможливості доступу до місця події через бойові дії, що ускладнює збір доказів та фіксацію слідів злочину. Недостатня технічна оснащеність, зокрема брак дронів, відеофіксаторів, бронетехніки та засобів радіозв'язку, також негативно впливає на ефективність роботи правоохоронців у воєнних умовах.

Діяльність міжнародних спільних слідчих груп повинна реалізовуватися узгоджено. Мова йде про взаємодію компетентних органів держав, їх окремих підрозділів та співробітників: слідчих, оперативних працівників, експертів, прокурорів, що виконують поставлені завдання. З'ясування процесуальних, організаційних, криміналістичних особливостей такої взаємодії є важливим у практичній діяльності та потребує поглибленого дослідження. Враховуючи прогресивність законодавчих норм, слід зауважити, що вітчизняний практичний досвід з даного питання потребує напрацювання [7, с. 38-39].

Як висновок, необхідно зазначити, що ЛІТ – це ефективне знаряддя для міжнародної співпраці в кримінальних розслідуваннях. Українське кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство та участь у міжнародних договорах забезпечують повноцінну правову основу для створення та функціонування ЛІТ на рівні з державами ЄС, а ключову роль у створенні та підписанні ЛІТ відіграє прокурор, який координує розслідування. Отже, ця спільна слідча група є найбільшою міжнародною спробою задокументувати воєнні злочини в історії, тому що ніколи раніше не створювалася така слідча група, яка фактично б документувала воєнні злочини під час війни, тому функціонування ЛІТ є прикладом успішної міжнародної співпраці в сфері кримінального правосуддя. Завдяки координації зусиль національних та міжнародних органів, ЛІТ сприяє ефективному розслідуванню воєнних злочинів та притягненню винних до відповідальності. Продовження та розширення діяльності ЛІТ є важливим кроком на шляху до забезпечення справедливості для жертв конфлікту в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 січня Україна офіційно стала учасницею Римського статуту МКС. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/1-sichnya-ukrayina-ofitsiynostala-uchasniceyu-rimskogo-statutu-mks.html> (дата звернення 15.04.2025 р.).
- Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 15.04.2025 р.).
- Європейська конвенція з прав людини: Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 IV. База даних (БД) «Законодавство України». Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.04.2025 р.).
- Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво. Угоду ратифіковано Законом № 2129-VIII від 12.07.2017 р. База даних (БД) «Законодавство України». Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16#Text (дата звернення: 15.04.2025 р.).
- Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 р.: підпис. 8 лист. 2001 р.; ратифіковано із заявами та застереженнями Законом № 3449-VI від 1 черв. 2011 р. *Офіційний вісник України*. 2012. № 85. Ст. 3500. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_518 (дата звернення 15.04.2025 р.).
- Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 15.04.2025 р.).
- Чорноус Ю.М. Актуальні питання створення і діяльності міжнародних спільних слідчих груп. *A First Printed Criminalist*. Криміналістичність. 2017. № 14. С. 36-47. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/617092bd-c821-4946-a526-77626e167222/content>.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗМІНОЮ ОБСТАНОVKИ

PROBLEMATIC ISSUES OF DISCHARGE FROM CRIMINAL LIABILITY DUE TO A CHANGE OF SITUATION

Хоменко Ю.І., студентка II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті комплексно досліджується інститут звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обставин, передбачений статтею 48 Кримінального кодексу України. Автор акцентує увагу на правовій природі зміни обставин як окремої підстави звільнення від кримінальної відповідальності, з урахуванням принципів справедливості, гуманізму та доцільності кримінально-правового реагування.

Зазначено, що чинне законодавство не містить нормативного визначення понять «обстановка» та «зміна обставин», що створює істотні труднощі у правозастосовній діяльності судів і призводить до неоднорідності судової практики. У межах дослідження проаналізовано наукові підходи до визначення терміна «обстановка», охарактеризовано її основні ознаки, елементи та значення для кримінального та кримінального процесуального права.

Наведено перелік змін обставин, які можуть бути визнані юридично значущими для застосування ст. 48 Кримінального кодексу України, зокрема, до таких можна віднести: працевлаштування особи, проходження нею військової служби, зміну соціального статусу, погіршення стану здоров'я, втрата суспільної небезпечності конкретного діяння внаслідок змін у правовому або соціальному середовищі. Окрему увагу приділено аналізу практики Верховного Суду та судів першої інстанції, яка демонструє відсутність єдиних підходів до тлумачення зміни обставин та визначення моменту втрати суспільної небезпечності особи або вчиненого нею діяння.

У статті запропоновано низку напрямків удосконалення кримінального законодавства України у сфері звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обставин. Зокрема, обґрунтовано доцільність законодавчого визначення терміна «зміна обставин» та формування чітких, логічно обґрунтованих і практично застосовних критеріїв для її ідентифікації. Автором пропонується розробити нормативно закріплений орієнтовний перелік типових життєвих ситуацій або обставин, які можуть розглядатися як така зміна, що істотно знижує або усуває суспільну небезпечність вчиненого діяння чи особи, яка його вчинила. Такий перелік може мати форму застереження або примітки до статті 48 Кримінального кодексу України і сприяти однаковому розумінню та тлумаченню цієї норми суб'єктами правозастосування.

З метою запобігання зловживанням та забезпечення правової визначеності, також доцільно врегулювати рекомендації щодо оцінки фактичних обставин, які можуть свідчити про втрату суспільної небезпечності. Зроблено висновок про нагальну потребу законодавчої конкретизації досліджуваного інституту як необхідної передумови досягнення єдності судової практики, підвищення рівня передбачуваності судових рішень, зміцнення засад справедливості в кримінальному праві та забезпечення ефективного функціонування кримінального правосуддя в умовах реформування правової системи України.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, зміна обставин, обстановка, суспільна небезпечність, кримінальне право, судової практика, Кримінальний кодекс України.

The article provides a comprehensive analysis of the legal institution of exemption from criminal liability due to a change in circumstances, as stipulated by Article 48 of the Criminal Code of Ukraine. The author focuses on the legal nature of a change in circumstances as a distinct ground for exemption from criminal liability, taking into account the principles of justice, humanism, and the expediency of criminal legal response.

It is emphasized that the current legislation lacks a normative definition of the terms "circumstances" and "change in circumstances," which creates significant difficulties in judicial practice and leads to inconsistency in court decisions. Within the scope of the research, various academic approaches to the definition of the term "circumstances" are analyzed, and its key features, elements, and significance for criminal and criminal procedural law are outlined.

The article identifies a range of changes in circumstances that may be considered legally significant for the application of Article 48 of the Criminal Code of Ukraine. These include, among others: employment of the offender, military service, a change in social status, deterioration of health, or the loss of social danger of a particular act as a result of changes in the legal or social environment. Special attention is given to the analysis of the case law of the Supreme Court and first-instance courts, which demonstrates a lack of unified approaches to interpreting what constitutes a change in circumstances and determining the moment when the act or the person who committed it ceases to be socially dangerous.

The article proposes several concrete directions for improving the criminal legislation of Ukraine in the area of exemption from criminal liability due to a change in circumstances. In particular, it substantiates the need to define the term "change in circumstances" legislatively and to develop clear, logically grounded, and practically applicable criteria for its identification. The author also suggests formulating a legally established indicative list of typical life situations or circumstances that may be regarded as such a change, significantly reducing or eliminating the social danger of the act or the offender. This list may take the form of a note or clarification to Article 48 of the Criminal Code of Ukraine and would facilitate a consistent interpretation and application of this provision by legal practitioners.

To prevent misuse and ensure legal certainty, it is also proposed to regulate practical guidelines for assessing the factual circumstances that may indicate the loss of social danger. The article concludes that legislative clarification of this legal institution is urgently needed as a prerequisite for ensuring uniform judicial practice, increasing the predictability of court decisions, reinforcing the principles of justice in criminal law, and ensuring the effective functioning of criminal justice in the context of the ongoing reform of Ukraine's legal system.

Key words: exemption from criminal liability, change of circumstances, circumstances, social danger, criminal law, judicial practice, Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обставин, закріплений у статті 48 Кримінального кодексу України (далі – КК України), відіграє важливу роль у системі засобів диференціації та індивідуалізації кримінально-правового впливу, будучи одним із механізмів реалізації принципів справедливості, гуманізму та доцільності кримінальної репресії. Його нормативне наповнення передбачає можливість звільнення особи, яка вперше

вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, від кримінальної відповідальності у разі, якщо на момент провадження у кримінальній справі внаслідок зміни обставин вчинене діяння втратило суспільну небезпечність або особа перестала бути суспільно небезпечною.

Водночас, незважаючи на високий потенціал цього інституту як інструменту правового реагування, його практичне застосування залишається проблемним і непослідовним. Основна причина цього полягає у відсутності

нормативно закріпленого визначення фундаментальних правових категорій, насамперед понять «обстановка» та «зміна обстановки». Законодавець не визначає дефініцій, не встановлює їхніх сутнісних характеристик, структурних елементів, критеріїв істотності змін або способів їх правової кваліфікації. Це, своєю чергою, зумовлює значну варіативність тлумачень і підходів у правозастосовній практиці, породжує суперечливі судові рішення та створює ризики зловживань.

Окремою проблемою є відсутність об'єктивних підходів до оцінки втрати суспільної небезпечності – як в аспекті вчиненого діяння, так і з точки зору особи, яка його вчинила. Така оцінка, по суті, залишається на розсуд суду, що без законодавчих орієнтирів значно ускладнює забезпечення єдності та передбачуваності судової практики.

Таким чином, актуалізується потреба у комплексному теоретико-правовому осмисленні правової природи поняття «зміна обстановки», розробці відповідної системи критеріїв її встановлення, типологізації можливих змін обстановки та конкретизації підстав для звільнення від кримінальної відповідальності. Такий підхід дозволить сформулювати належний нормативний фундамент для вдосконалення чинного кримінального законодавства, а також сприятиме уніфікації правозастосовної практики й забезпеченню стабільності та ефективності функціонування системи кримінальної юстиції.

Стан дослідження теми. Проблематика звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, як окремого правового інституту, передбаченого ст. 48 КК України, є предметом постійної уваги вітчизняної кримінально-правової науки. Дана категорія вивчається переважно в межах ширшої тематики інституту звільнення від кримінальної відповідальності, що зумовлено її системною належністю до загальної частини кримінального права.

Проблема звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України неодноразово досліджувалась українськими вченими. Відтак, Ю.В. Баулін [1], О.О. Житний [2], Ю.В. Луценко [3], Г.О. Усатий [4], П.В. Хряпінський [5], О.І. Ющик [6] присвятили свої роботи саме цій тематичі.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є дослідження правової природи зміни обстановки як підстави звільнення від кримінальної відповідальності, аналіз її видів, узагальнення судової практики та визначення можливих шляхів удосконалення нормативного регулювання.

Завдання дослідження включають:

- аналіз наукових підходів до визначення обстановки та її зміни у кримінальному праві;
- виявлення основних проблем у застосуванні ст. 48 КК України;
- дослідження судової практики щодо звільнення осіб від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки;
- розробку пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне право України функціонує на основі засадничих принципів справедливості, гуманізму та доцільності кримінальної відповідальності, які виступають гарантією адекватного й збалансованого правового реагування держави на суспільно небезпечні діяння. Визначальною формою реалізації зазначених принципів є інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності, зокрема у зв'язку зі зміною обстановки, передбачений статтею 48 КК України.

Ця норма встановлює, що особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнена від кримінальної відповідальності, якщо внаслідок зміни обстановки вчинене діяння втратило суспільну небезпечність або особа перестала бути суспільно небезпечною. Водночас законодавець визначає певні виключення, до яких, зокрема, належать корупційні кримінальні правопорушення, порушення правил безпеки дорожнього

руху, вчинені у стані сп'яніння, та інші випадки, що мають підвищений рівень суспільної небезпечності [7].

Законодавча конструкція статті 48 КК України передбачає наявність двох груп умов: загальних – характер злочину (проступок або нетяжкий злочин) і відсутність рецидиву; та спеціальних – зумовленість втрати суспільної небезпечності зміною обстановки. Останнє положення, попри свою соціально-гуманістичну цінність, викликає істотні труднощі у правозастосовній діяльності через відсутність законодавчо визначених понять «обстановка» та «зміна обстановки».

Наслідком такої невизначеності стало те, що зазначені поняття мають оціночний характер і потребують тлумачення в кожному конкретному випадку, що, у свою чергу, зумовлює відсутність єдності у судовій практиці. В існуючих рішеннях судів вбачається широка варіативність підходів до встановлення як факту зміни обстановки, так і її наслідків для суспільної небезпечності діяння чи особи. Це свідчить про відсутність єдиних методологічних орієнтирів для кваліфікації відповідних обставин, що перешкоджає реалізації принципу правової визначеності.

З метою розкриття правової природи категорії «зміна обстановки» необхідним є попереднє з'ясування змісту самого поняття «обстановка». Незважаючи на відсутність нормативного визначення цього терміна в чинному законодавстві, доктрина кримінального права пропонує низку підходів до його тлумачення. Зокрема, О.О. Маслова розглядає обстановку як системне утворення, що є результатом взаємодії людини з матеріальними, природно-кліматичними та іншими чинниками, які у своїй сукупності формують середовище вчинення злочину [8, с. 163]. О.М. Литвинов, натомість, акцентує на зв'язку між обстановкою і диспозицією конкретної статті КК України, розуміючи її як сукупність об'єктивних обставин, у межах яких вчиняється суспільно небезпечне діяння [9, с. 256]. Ю.В. Шепітько застосовує криміналістичний підхід, визначаючи обстановку через матеріально-просторову характеристику місця злочину, включаючи не лише фізичне середовище, а й поведінку учасників, психологічні чинники та інші елементи [10, с. 168]. У свою чергу, А.Ю. Бабій і В.І. Попович запропонували трикомпонентну модель аналізу обстановки: як елемент механізму злочину, як зовнішнє середовище місця події та як кримінальну ситуацію в її просторово-часовому вимірі [11, с. 104].

Поняття «зміна обстановки» потребує розгляду як окремого юридичного явища, здатного трансформувати оцінку суспільної небезпечності як самого діяння, так і особи, яка його вчинила. У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2020 року зміна обстановки тлумачиться у широкому (соціально-політичному, економічному, культурному тощо) та вузькому (конкретні обставини життя правопорушника) сенсах. Це дає змогу охопити широкий спектр життєвих ситуацій, які можуть бути підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Таку позицію підтримано і в практиці Верховного Суду (постанова від 02.07.2020 р., справа № 613/1202/17), де підкреслено необхідність встановлення позитивного впливу змін обстановки на поведінку особи та малоймовірність вчинення нею нового аналогічного правопорушення [12].

Серед найбільш поширених змін обстановки в судових рішеннях виділяються:

- Працевлаштування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Таку позицію підтримав ККС ВС, який у своїй постанові по справі № 953/21593/19 (провадження № 51-5619км20), залишив ухвали судів першої та апеляційної інстанції без змін та підтримав їхні позиції стосовно того, що через те, що особа влаштувалась на роботу і почала отримувати доходи, вона перестала бути суспільно небезпечною в контексті відсутності необхідності вчиняти корисливі злочини, по типу того, у вчиненні якого вона обвинувачувалась – крадіжки. До аналогічних змін обстановки може бути також віднесене звільнення з попереднього місця роботи, якщо воно усуває негативне

середовище або обставини, які могли провокувати протиправну поведінку, а також зміна роду діяльності, що демонструє намір особи переорієнтуватися на соціально схвалювану поведінку [13].

- Проходження особою військової служби. Ухвалою Ізяславського районного суду Хмельницької області особу було звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, оскільки особа була призвана і почала проходити військову службу. Суд мотивував своє рішення тим, що служба в Збройних Силах України, зокрема в умовах загрози для державного суверенітету та територіальної цілісності, стала чинником глибокої особистісної трансформації, яка дозволяє судити про втрату суспільної небезпечності особи. Вирок підкреслює, що такі зміни мають не лише соціальне, а й моральне значення, підтверджуючи реінтеграцію особи в правове поле [14].

- Погіршення стану здоров'я. Тяжка хвороба або нещасний випадок, внаслідок чого особа стала особою з інвалідністю. Порушення життєвих функцій особи, зменшення її фізичної або психічної активності можуть істотно впливати на спроможність до повторного вчинення кримінального правопорушення. У таких випадках суди визнають, що внаслідок нових медико-соціальних обставин особа перестала становити суспільну небезпеку.

- Втрата суспільної небезпечності тільки окремого, конкретного діяння, вчиненого особою, хоча в цілому цей вид діянь, як і раніше, продовжує визнаватися злочинним. До прикладу, звільнення від кримінальної відповідальності за незаконну порубку лісу, оскільки після вчинення злочину було прийняте рішення про необхідність проведення меліорації на даній ділянці лісу і вирубування тут усіх дерев [15, с. 312].

Таким чином, аналіз судової практики свідчить про поступове формування умовно типологізованих підходів до тлумачення зміни обстановки, проте ці підходи залишаються дискретними й неуніфікованими. Більшість прикладів, що визнаються судами як юридично релевантні, мають індивідуалізований характер, а відсутність законодавчо закріплених критеріїв та прикладного переліку ускладнює прогнозованість правозастосування. Це зумовлює нагальну потребу у формуванні чіткої нормативної рамки для практики застосування ст. 48 КК України, з урахуванням як доктринальних підходів, так і судової практики.

Висновки. У процесі дослідження правової природи зміни обстановки як підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченої статтею 48 КК

України, обґрунтовано, що чинне законодавче регулювання цієї інституції є фрагментарним і потребує системного вдосконалення. Встановлено, що відсутність нормативно закріплених визначень понять «обстановка» та «зміна обстановки» унеможливорює формування сталих правозастосовних підходів і спричиняє варіативність тлумачення відповідних категорій судами, що в свою чергу негативно впливає на рівень правової визначеності та передбачуваності кримінального судочинства.

Проаналізувавши ряд наукових позицій, можемо дійти висновку, що обстановка є багатоконпонентним динамічним утворенням, яке включає фізичні, соціальні, правові та психологічні чинники, що впливають на формування мотиву, мети та способу вчинення кримінального правопорушення.

Проведений аналіз показав, що зміна обстановки як юридичний факт може проявлятися у різноманітних формах – як у зміні зовнішніх соціально-економічних або правових умов, що зменшують або усувають суспільну небезпечність самого діяння, так і у трансформації характеристик особи, яка його вчинила. Аналіз правозастосовної практики дозволяє нам засвідчити наявність певних повторюваних ситуацій, що визнаються судами як релевантні зміни обстановки (працевлаштування, проходження військової служби, погіршення стану здоров'я, зміна статусу об'єкта правопорушення тощо), однак відсутність уніфікованого нормативного підходу до їх оцінки породжує необхідність у законодавчій конкретизації відповідних критеріїв.

З огляду на викладене, видається доцільним закріплення у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві орієнтовного переліку обставин, які можуть свідчити про зміну обстановки, а також формулювання загальних критеріїв для її юридичної кваліфікації. Такий підхід дозволить забезпечити баланс між принципами справедливості, гуманізму й невідворотності кримінальної відповідальності, а також сприятиме зміцненню єдності судової практики, підвищенню ефективності кримінально-правового регулювання та реалізації засад верховенства права.

Удосконалення правового механізму звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки повинно здійснюватися в контексті комплексного реформування кримінального законодавства України, з урахуванням сучасних викликів, динаміки соціально-правових процесів та необхідності забезпечення цілісності й логічності кримінально-правової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Велика українська юридична енциклопедія*, 2017. Т. 17. с. 261–263.
2. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*, 2004. № 26. с. 23–28.
3. Луценко В. Ю. Зміна обстановки як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти державної безпеки України. *Наше право*, 2014. № 7. с. 127–131.
4. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс: монографія. Київ: Атіка, 2001. 128 с.
5. Хряпінський В. П. Спірні питання щодо звільнення від кримінальної відповідальності. *Вісник Академії адвокатури України*, 2006. № 6. с. 120–128.
6. Ющик О. І. Зміна обстановки як підстава звільнення від кримінальної відповідальності. *Право і суспільство*, 2020. Т. 2, № 1. с. 142–147.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n198> (дата звернення: 16.03.2025).
8. Маслова О. О. Структура обстановки вчинення злочину. *Право і суспільство*, 2017. № 6. с. 158–163.
9. Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. О. М. Литвинова. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. 428 с.
10. Криміналістика: Підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2008. 464 с.
11. Попович В., Бабій А. Поняття та зміст обстановки вчинення злочину. с. 102–105. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/162/2121/5051-1?inline=1> (дата звернення: 26.03.2025).
12. Пленум Верховного суду України. Постанова "Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05#Text> (дата звернення: 16.03.2025).
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 953/21593/19 (провадження № 51-5619км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94623743> (дата звернення: 26.03.2025).
14. Ухвала Ізяславського районного суду Хмельницької області у справі № 675/1255/23 (провадження № 1-кп/675/28/2024) від 15.01.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116284976> - (дата звернення: 26.03.2025).
15. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 455 с.

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.163

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/93>

ФОРМУВАННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО КОРПУСУ В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІЮЧОГО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ

FORMATION OF THE PROSECUTORIAL CORPS IN UKRAINE: ACTUAL PROBLEMS OF THE CURRENT ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM

**Костенко С.К., д.філос. у гал. права,
професор кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури**

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті здійснено наукове дослідження деяких аспектів організаційно-правового механізму початку, проходження та завершення кар'єри прокурора в Україні, які стосуються актуальних недоліків добору, переміщення, призначення і звільнення з адміністративних посад, припинення статусу прокурорів. Автор підкреслює, що індикатором якості формальних кадрових процедур є внутрішні перетворення прокурорського корпусу, очікувані суспільством, а також одночасне досягнення в ході реформи інституту прокуратури стандартів діяльності прокурорів, закріплених у нормотворчих документах спеціалізованих органів Ради Європи.

Аналіз здійснюється через призму повноважень ключових суб'єктів кадрового управління – Генерального прокурора та інших прокурорів, які займають адміністративні посади, Ради прокурорів України та Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів. У статті зазначається, що попри наявність транспарентного конкурсного добору прокурорів і підвищення його атрактивності для потенційних аплікантів, добір не є достатньо ефективним через відсутність диференційованих вимог до кандидатів із різним професійним стажем та одноканальний шлях здобуття посади прокурора через окружні прокуратури. Зазначене перешкоджає залученню у професію прокурора правників із значним досвідом роботи, який отриманий поза прокуратурою. Це, в свою чергу, гальмує оновлення прокурорського корпусу та зберігає замкнене корпоративне середовище.

Розглянуто наявні невиправдані ускладнення механізму вертикального переміщення прокурорів між ланками прокуратури. Звернуто увагу на проблеми правового статусу Ради прокурорів України, відсутність реального впливу з її боку на кадрові процеси в прокуратурі та невідповідність діяльності тим завданням, заради вирішення яких був створений вказаний орган прокурорського самоврядування. Викладене має своїм негативним наслідком запровадження в Офісі Генерального прокурора не передбачених законом процедур висунення прокурорів на адміністративні посади. Окрема увага приділяється необхідності дотримання гарантій незалежності прокурорів при їх звільненні.

У підсумку обґрунтовано необхідність суттєвої реформи організаційно-правового механізму формування прокурорського корпусу на основі європейських стандартів. Зокрема, пропонується законодавчо врегулювати відповідно до вказаних стандартів статус Генерального прокурора, посилити інституційну спроможність Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, запровадити відкриті конкурси до органів прокуратури всіх рівнів, наблизити правовий статус прокурорів до статусу суддів та у тому ж напрямку змінити статус органів прокурорського самоврядування. Такі заходи сприятимуть підвищенню довіри суспільства до прокуратури та її ролі у розбудові правової держави.

Ключові слова: прокуратура, прокурорський корпус, добір прокурорів, Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів, Рада прокурорів України, Генеральний прокурор, органи прокурорського самоврядування, європейські стандарти.

This article presents a scholarly examination of selected elements of the organizational and legal framework governing the initiation, progression, and termination of a prosecutor's career in Ukraine. It focuses on current shortcomings in the procedures for selection, reassignment, appointment and dismissal from administrative positions, and the termination of prosecutorial status. The study highlights that the quality of these formal personnel procedures is reflected in the internal transformation of the prosecutorial corps—expected by society—and the alignment of prosecutorial practices with the standards set by specialized bodies of the Council of Europe.

The analysis is carried out through the prism of the powers exercised by the main personnel management actors, including the Prosecutor General, administrative-level prosecutors, the Council of Prosecutors of Ukraine, and the Qualification and Disciplinary Commission of Prosecutors. Despite improvements in transparency and attractiveness of the prosecutorial selection process, the author argues that its effectiveness remains limited. This is due to the absence of differentiated criteria for candidates with varying legal backgrounds and the existence of a single-channel entry pathway into the profession. As a result, experienced legal professionals from outside the prosecutorial system are effectively excluded, hindering the renewal of the prosecutorial corps and preserving a closed corporate culture.

The article also draws attention to unjustified complexities in vertical mobility between prosecution levels and highlights the limited legal capacity and practical impact of the Council of Prosecutors. It is noted that this body often fails to fulfill its intended mission, resulting in the introduction of informal appointment practices within the Prosecutor General's Office that lack a proper legal basis. Particular emphasis is placed on the need to uphold institutional guarantees of prosecutorial independence, especially in the context of dismissal.

The study concludes by substantiating the urgent need for comprehensive reform of the organizational and legal mechanism for shaping the prosecutorial corps, grounded in European standards. Recommendations include the legislative regulation of the Prosecutor General's status, strengthening the institutional capacity of the Qualification and Disciplinary Commission, implementing open competition procedures across all prosecutorial levels, aligning the legal status of prosecutors with that of judges, and reforming prosecutorial self-governance bodies accordingly. These measures are expected to enhance public trust in the prosecution service and reinforce its role in developing a democratic rule-of-law state.

Key words: prosecution service, prosecutorial corps, prosecutor selection, Qualification and Disciplinary Commission of Prosecutors, Council of Prosecutors of Ukraine, Prosecutor General, prosecutorial self-governance, European standards.

Постановка проблеми та її актуальність. Формування професійного корпусу представників будь-якої публічної служби є, насамперед, управлінською діяльністю держави, яка здійснюється через уповноважених нею суб'єктів. Одночасно, формування професійного корпусу залежить від комплексу

інших факторів: інститутів громадянського суспільства, системи освіти, політичної системи та фінансових можливостей держави, правової культури та правосвідомості тощо.

Структура та елементи діяльності держави із формування прокурорського корпусу та професійних корпусів

інших видів публічної служби співпадають, оскільки прокурорська служба є одним з видів публічної служби. Їй притаманні як спільні для всіх різновидів публічної служби ознаки, так і специфічні, обумовлені соціальним призначенням прокуратури та її функціями, правовим статусом прокурорів та суб'єктів управління вказаною діяльністю.

Можна виділити наступні державно-управлінські напрямки формування прокурорського корпусу: 1. Організаційно-правові, які становлять структуру кар'єри прокурора: а) добір прокурорів б) переміщення; в) призначення та звільнення з адміністративних посад, г) припинення статусу прокурора; 2. Внутрішньоорганізаційні, які є умовами кар'єри прокурора: а) доброчесність (прозорість); б) дисципліна та відповідальність, в) професійна компетентність та навантаження, г) мотивація, лідерство та людський капітал.

Підставою класифікації напрямків є формальні або якісні характеристики кар'єри на публічній службі. Перша група напрямків цілком залежить від покращення формальних процедур на відміну від другої, яка з одного боку виступає індикатором ефективності процедур, а з іншого їм важко піддатися.

На сьогодні ключовими суб'єктами публічно-владних повноважень, що реалізують вказані напрямки управлінської діяльності, є Генеральний прокурор і окремі прокурори, які займають адміністративні посади, Рада прокурорів України (далі – РПУ) та Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів (далі – КДКП). Правовий статус цих суб'єктів також є важливим елементом досліджуваного організаційно-правового механізму.

З урахуванням обмеженості обсягу академічної статті, в даній публікації розглядаються лише найбільш проблемні, на нашу думку, аспекти організаційно-правових напрямків діяльності зазначених суб'єктів. Актуальність такого дослідження обумовлена пошуком шляхів покращення відповідної управлінської діяльності та підвищення рівня суспільної довіри до прокурорського корпусу і ролі прокуратури у розбудові правової держави.

Метою статті є висвітлення за кожним з елементів вищезазначених напрямків управлінської діяльності, на основі специфічних характеристик прокурорської служби, проблем діючого організаційно-правового механізму формування прокурорського корпусу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут прокуратури є одним з об'єктів активних державно-правових реформ, тому закономірно, що він перебуває у полі підвищеного наукового інтересу дослідників. Значну увагу означеним питанням у своїх працях приділили Є.М. Блажівський, Ю.М. Дьомін, Ю.М. Грошевий, В.В. Долежан, П.М. Каркач, І.М. Козьяков, М.В. Косюта, А.В. Лапкін, А.В. Литвак, І.С. Марочкін, С.С. Михайлюк, М.А. Погорельський, С.В. Подкопаєв, Ю.Є. Полянський, М.В. Руденко, Г.П. Середа, М.М. Стефанчук, О.М. Толочко, М.І. Хавронюк, П.В. Шумський, М.К. Якимчук та ін. В той же час, якщо у питаннях переліку основних напрямків діяльності прокуратури наявний певний консенсус, що дає змогу упредметнити подальші загальні зусилля науковців та законодавця, то у питаннях формування прокурорського корпусу досі відсутні цілісні концепції як у науці, так і на рівні державної політики.

Виклад основного матеріалу. *Добір прокурорів.* Безсумнівним досягненням реформування прокуратури в Україні відповідно до європейських стандартів є така засада в її діяльності як відкрите і конкурсне зайняття посади прокурора, критеріями для чого є доброчесність та професійна компетентність.

Запроваджена в 2014 році законодавча модель хоча і є цілком транспарентною, проте для її ефективності цього виявилось замало через низьку атрактивність для потенційних аплікантів. За результатами нашого емпіричного дослідження, проведеного ще в 2018 році, встановлені

наступні недоліки моделі: *«недиференційований підхід до кандидатів на посаду прокурора залежно від досвіду (стажу) роботи в галузі права при визначенні тривалості спеціальної підготовки <...>, відсутність можливості здобуття відповідного досвіду (стажу) роботи в галузі права <...> безпосередньо в органах прокуратури; <...> відсутність гарантій збереження на час спеціальної підготовки попереднього робочого місця кандидата та невиключення періоду її проходження до стажу роботи в галузі права.»* [1].

Негативними чинниками також виступили: занадто тривала (річна) спеціальна підготовка, значна частина якої проходила поза місцем проживання для тих, хто не є мешканцем столиці; низький рівень грошового забезпечення слухачів. При цьому час від подачі документів кандидатами для участі в доборі до працевлаштування в прокуратуру складав більше, ніж півтора року.

В 2023 році умови і процедура добору в Законі України «Про прокуратуру» [2] (далі – Закон) були змінені [3]: скасовано необхідність для участі в доборі будь-якого стажу в галузі права. Натомість надано можливість набутти юридичний стаж та практичні навички роботи прокурора безпосередньо в ході спеціальної підготовки, основну частину якої складає стажування на посаді прокурора окружної прокуратури, із виплатою частини заробітної плати прокурора.

Найбільш спірним у цій моделі є скасування вимоги щодо стажу, що є предметом критики дослідників [4], оскільки подібні вимоги наявні відносно основних суміжних правничих професій – суддів та адвокатів. В цілому погоджуючись з цією критикою, зазначимо, що для входу у професію судді або адвоката стаж можна отримати у відповідному професійному середовищі в якості помічника судді або адвоката. Для органів прокуратури найбільш доцільним у використанні є суддівський досвід, проте застосувати його «ad hoc» в прокуратурі неможливо, оскільки *«кожний суддя має помічника (помічників). <...> Судді самостійно здійснюють добір помічників»* [5, ст. 157].

Удосконалення діючої моделі можливе шляхом встановлення диференційованих вимог до кандидатів на посаду прокурора окружної прокуратури в залежності від їх попереднього професійного стажу. Для цього слід: по-перше, нарешті визначитись з переліком правничих професій [6]; по-друге, для кандидатів з дворічним стажем у галузі права передбачити стажування на посаді прокурора строком 3–6 місяців, за відсутності стажу – більший строк, наприклад, 12–18 місяців.

Інклюзивність та селективність добору обмежується тим, що, незалежно від попереднього стажу в галузі права, професійних компетентностей і заслуг кандидата, збережено одноканальний шлях здобуття посади прокурора тільки через окружні прокуратури. Подібний підхід не застосовується навіть для добору суддів в апеляційні суди та Верховний Суд – доступ є відкритим для науковців та адвокатів за умови їх відповідності певним вимогам щодо стажу [5, ст.ст. 28, 38].

Сподівання одного із колишніх Генпрокурорів, що «трава пробиває асфальт» [7], тобто достатньо увести агентів змін тільки до місцевих прокуратур, виявились марними. Вони і не могли бути іншими, оскільки проблема якісних змін у прокурорському корпусі не вирішується добром нових кадрів до прокуратур найнижчої ланки. Починати необхідно з вирішення проблеми «лідерства» – реформи керівної ланки. Невиправдані обмеження доступу у професію прокурора явно і надалі не сприятимуть поповненню прокурорського корпусу правниками із значним професійним досвідом, здобутим поза прокуратурою, цементує існуюче всередині прокуратури корпоративне середовище та поглиблює кадровий дефіцит.

Виключення зроблено для заміщення посад прокурорів у Спеціалізований антикорупційний прокуратури (далі – САП), конкурс до якої є відкритим для будь-яких кандида-

тів за наявності стажу в галузі права п'ять років. Водночас слід звернути увагу, що джерелом професійних кадрів для САП в переважній більшості залишаються або інші прокурори, або працівники НАБУ [8].

Попередній та наразі єдиний у 2020 році досвід «прямого» добору так званих «зовнішніх кандидатів» до Офісу Генерального прокурора (зміни [9, п. 20] до Закону виключали участь в конкурсі прокурорів, які працювали в прокуратурі на дату набрання ним чинності) не надав можливості заповнити майже половину вакансії, на які він був оголошений [10], оскільки готовність до роботи у вказаному органі прокуратури не визначається відповідністю формальним вимогам до стажу. Робота в Офісі Генерального прокурора та обласних прокуратурах вимагає наявності вже здобутого специфічного правничого досвіду саме в судовій та правоохоронній сфері.

З огляду на викладене, вважаємо за необхідне: по-перше, зробити добір на вакансії в Офісі Генерального прокурора та обласних прокуратурах відкритим та конкурентним, аби в ньому на однакових умовах та спільно з діючими прокурорами нижчестоящих прокуратур мали можливість брати участь правники, які не є прокурорами; по-друге, з урахуванням накопиченого досвіду із забезпечення прозорості та об'єктивності конкурсів до прокуратури, наявності вже готової інфраструктури, підвищити інституційні спроможності органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо прокурорів (наразі – КДКП), із проведення добору (переведень), в тому числі шляхом залучення до діяльності цього органу незалежних спостерігачів [11, п. 4.6.3]. При цьому можливе збільшення тривалості попереднього стажу «зовнішніх кандидатів», наприклад, до 5–7 років, як це робиться в деяких країнах ЄС [12, с. 156–158] та, принаймні, нетривале їх стажування.

Переміщення. Актуальність змін у процедурі переміщення прокурорів між ланками прокуратури, які перебувають в компетенції КДКП, полягає не тільки у підвищенні їх конкурентності та прозорості за рахунок залучення «зовнішніх» кандидатів. Вертикальна мобільність прокурорів усередині системи має невинуватити законодавчі обмеження. Так, за цілим рядом об'єктивних обставин прокурори Офісу Генерального прокурора або обласних прокуратур можуть бути переведені до нижчестоящих прокуратур. Для цього потрібна лише їх добровільна згода та наявність відповідних вакансій. Зміст причин переходу може варіюватись від сімейних до призначень на адміністративні посади, наприклад, призначення прокурора обласної прокуратури керівником окружної прокуратури.

В той же час, зворотній рух для таких прокурорів можливий тільки через конкурс, який проводить КДКП, незважаючи на те, що прокурор раніше вже проходив конкурсні процедури та/або атестацію 2019–2020 років для того, щоб обійняти посаду у вищестоящому органі прокуратури, та його здатність на ній працювати була підтверджена. Проблема може полягати, напевне, в тому, що прокурор для повернення у вищестоящу прокуратуру намагатиметься перевестись до підрозділів, досвіду роботи в яких немає. Однак, на сьогодні, в тому числі на виконання рекомендацій міжнародних експертів, щодо всіх прокурорських посад, які заміщуються на конкурсних засадах, передбачені профілі посад [13, п. 5.2]. Доцільно вимоги щодо розроблення профілів посад закріпити законодавчо та саме вони є засобом запобігання означеній проблемі. Викладене надасть можливість заощадити ресурси КДКП для проведення відкритих доборів до всіх рівнів органів прокуратури.

Призначення та звільнення з адміністративних посад. Поки що не торкаючись посади Генерального прокурора, розглянемо процедуру заміщення інших важливих керівних (адміністративних) посад в прокуратурі, до яких відносяться посади заступників Генерального прокурора,

керівників обласних прокуратур, їх перших заступників та заступників, керівників окружних прокуратур. Саме ці прокурори наділені суттєвими кадрово-управлінськими повноваженнями.

Законодавець запровадив можливість заміщення вказаних адміністративних посад тільки за умови отримання суб'єктом призначення – Генеральним прокурором, рекомендації РПУ, напевне вважаючи, що участь вказаного органу прокурорського самоврядування в процедурі призначення має підвищувати функціональну незалежність прокурорських керівників та виступати засобом висунення на такі посади найбільш достойних прокурорів. Незважаючи на такі сподівання, РПУ виявилася грохотом засобом реалізації кадрових рішень Генерального прокурора, незмінність обсягу дискреційних повноважень якого з цього приводу лише було замасковано під виглядом реформи. Адже, надаючи важливі кадрово-управлінські повноваження РПУ, слід в першу чергу подбати про гарантії правового статусу цього органу, основним елементом яких є незалежність. Про неї не може йти мова, в тому числі через те, що РПУ складають рядові прокурори, які перебувають в її складі на громадських засадах та у повсякденній діяльності знаходяться у підпорядкуванні тих керівників, кар'єрні питання яких мають вирішувати.

До того ж змінами до Закону в 2019 році [9] у РПУ вилучені як повноваження щодо погодження звільнень з адміністративних посад, на які вона давала свої рекомендації, так і повноваження із розгляду звернень щодо ненадання виконання прокурором, який обіймає адміністративну посаду, посадових обов'язків, встановлених для відповідної адміністративної посади. Ці повноваження передані Генеральному прокурору, чим остаточно знівлено формально-правовий статус вказаного органу самоврядування.

Тому не дивно, що РПУ не відхилялось кадрових пропозицій Генерального прокурора і не вносило власних рекомендацій. Негативним наслідком інституційної неспроможності РПУ відповідати завданням, заради яких вона була створена, є те, що на сьогодні запроваджується механізм висунення керівних кадрів на посади, замішуваних за участі РПУ, який не передбачений Законом. В Офісі Генерального прокурора створена комісія з добору кандидатів для включення до кадрового резерву на заміщення адміністративних посад в органах прокуратури [14], затверджено положення про такий добір та його методологію. До роботи в цій комісії знов довелось залучати осіб, яких запропонували «міжнародні та неурядові організації, проекти міжнародної технічної допомоги, партнери з розвитку» [15, розділ II, п.п. 2, 3].

Ми не беремося стверджувати наскільки прокурорський корпус в Україні був готовий до самоврядування. Очевидно, що не в повному обсязі, оскільки такого інституту ніколи раніше не існувало, і саме з цієї причини законодавець не надав більшості прокурорам в КДКП, а до РПУ увів осіб, які не є прокурорами, обраними своїми колегами. Але подальші руйнівні наслідки для зароджуваного інституту прокурорського самоврядування мали місце саме через дії законодавця, на що цілком обґрунтовано звертають увагу автори дослідження «Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014–2023 років» [16]. До таких дій можна віднести і фактичне анулювання результатів всеукраїнської конференції працівників прокуратури в 2016 році, і зупинення повноважень та розпуску РПУ та КДКП на період 2019–2021 років, і позбавлення КДКП повноваження зі складання висновку щодо виконання Генеральним прокурором професійних обов'язків при вирішенні питання про звільнення останнього.

У національній доповіді «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії», зокрема, зазна-

чено: «Незавершеність реформ, а також виникнення нових інституційних структур, покликаних подолати масову корупцію, більш ефективно боротися зі злочинністю, супроводжувані люстрацією державних службовців, працівників прокуратури і суду, сигналізують про початкову фазу переходу. <...> Чим тривалішим є перебування інститутів і організацій у проміжній стадії, тим різкіше погіршується якість життя населення й державних послуг, тим більше накопичується негативних настроїв і емоцій у суспільстві. <...> Погіршення настроїв і очікувань населення, яке фіксується опитуваннями громадської думки, служить тут певним діагнозом» [17, с. 32].

З 2014 року кадрові «перезавантаження» прокуратури відбувались на підставі спеціально внесених змін до Закону у 2015 [18], 2016 [19] роках та найбільш масштабне в 2019 році [9], проте опитування громадської думки склали діагноз означених реформ – станом на кінець 2024 року найбільше українці недовіряють прокуратурі – 67 % [20]. Оцінюючи намагання законодавця під еufемізмом «перезавантаження» змінити прокурорський корпус, справедливо задає питання М.М. Стефанчук – це «кадрове перезавантаження чи дискримінація за професійною ознакою?» [21]. А оцінюючи кадрову реформу в прокуратурі в цілому, нам видається, що було б закономірним питання: чи взагалі правильно був обраний вектор реформи та що слід було зробити першочергово?

І тут зі всією впевненістю і очевидністю можна стверджувати, що відправною точкою для удосконалення організаційно-правового механізму формування прокурорського корпусу має бути врегулювання правового статусу Генерального прокурора відповідно до європейських стандартів.

В 2024 році Консультативна рада європейських прокурорів (далі – КРЕП), яка є спеціалізованим органом Ради Європи, склала Висновок № 19 (2024) щодо організації діяльності органів прокуратури для забезпечення їхньої незалежності та неупередженості. В ньому підкреслюються «ключова роль генеральних прокурорів – забезпечувати прозору, незалежну та ефективну організацію діяльності органів прокуратури, за які вони несуть відповідальність, а також гарантувати, зокрема, незалежне та неупереджене прийняття рішень підрозділами, органами та окремими прокурорами в межах цієї інституції» [22]. Тому в більшій частині зміст висновку присвячений саме генеральним прокурорам.

На основі вказаного нормотворчого акту КРЕП нами раніше вже здійснювався аналіз статусу Генерального прокурора в Україні та сформульовані висновки про те, що діючий національний організаційно-правовий механізм призначення та звільнення Генерального прокурора не відповідає європейським стандартам, а щодо наявності механізму політичної відповідальності Генерального прокурора, через висловлення йому недовіри парламентом, прямо їм протирічить [23].

Припинення статусу прокурора. Незважаючи на те, що припинення статусу прокурора тягне його виключення зі складу прокурорського корпусу, легітимні очікування суспільства та окремого прокурора щодо підстав

та наслідків звільнень та припинення повноважень мають безпосереднє відношення до формування прокурорського корпусу.

І якщо на сьогодні з боку більшості стейкхолдерів реформи прокуратури це очікування на кадрове очищення прокуратури, то з боку іншої зацікавленої групи – самих прокурорів, це дотримання гарантій їх правового статусу. Збалансування зазначених очікувань є запорукою як правомірності, так і успішності реформи.

Про те, що зазначений баланс не було дотримано свідчать рішення Конституційного Суду України (далі КСУ) № 1-р(П)/2023 від 1 березня 2023 року [24] та № 11-р(П)/2024 від 18 грудня 2024 року [25], в яких надана оцінка застосування для звільнень прокурорів такої підстави як ліквідація, реорганізація органів прокуратури та скорочення штатів (п. 9 ч. 1 ст. 51 Закону). КСУ, зокрема, зазначив, що вказана норма Закону не відповідає Конституції України, оскільки «уможливило вплив чи тиск на незалежність прокурора у зв'язку з тим, що прокурора може бути звільнено з посади не лише внаслідок його рішень, дій або бездіяльності, а також і через ухвалення рішення щодо ліквідації чи реорганізації органу прокуратури або скорочення кількості посад прокурорів органу прокуратури» [25, п. 5.6]. В той же час, саме ця підстава для звільнень була в основі законодавчого забезпечення кадрових «перезавантажень» 2015 та 2019 років.

КСУ вчергове звернув увагу законодавця на відповідні європейські стандарти, за якими «подібність професії прокурора за правилами, що застосовуються до професії судді, має поширюватись і на запровадження механізмів та процедур у питаннях професійної підготовки, оцінювання, призначення, кар'єрного зростання, дисциплінарної відповідальності, звільнення прокурорів тощо» [25, п. 6.2]. Отже, як у питаннях звільнень, так і загалом щодо удосконалення процедур формування прокурорського корпусу, реформа має бути спрямована на наближення статусу прокурорів до статусу суддів.

Висновки: діючий організаційно-правовий механізм формування прокурорського корпусу вимагає комплексного удосконалення. Серед найбільш актуальних проблем, які для цього слід вирішити, є наступні: підвищення інклюзивності та селективності добору прокурорів шляхом запровадження відкритих конкурсів до органів прокуратури всіх рівнів, диференціації процедур добору залежно від тривалості правничого стажу кандидатів; усунення при переміщеннях прокурорів зайвого навантаження на КДКП та підвищення її інституційних спроможностей; законодавче врегулювання статусу Генерального прокурора відповідно до європейських стандартів; удосконалення процедур звільнення прокурорів та інших напрямків формування прокурорського корпусу шляхом наближення статусу прокурорів до статусу суддів. Перспективними для подальшого дослідження при цьому є уніфікація статусу органів прокурорського і суддівського самоврядування та врядування. Щодо органів врядування доцільним є дослідження питання про їх організаційну та функціональну інтеграцію в межах системи правосуддя з одночасним збереженням автономності суддівських та прокурорських підрозділів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костенко С. К. Доступ до професії прокурора в Україні: проблема ефективності законодавчої моделі. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 3(55). С. 7-21.
2. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 02.04.2025).
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення добору та підготовки прокурорів: Закон України від 14 квітня 2022 року № 2203-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2203-20#Text> (дата звернення 02.04.2025).
4. Стефанчук М. Формування прокурорського корпусу в Україні: сучасні тенденції. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2 (34). С. 71-77.
5. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 05.04.2025).

6. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії: проект Закону від 28 вересня 2017 року № 7147 / *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613 (дата звернення 16.04.2025).
7. Луценко вирішив знову провести конкурси в місцеві прокуратури. [Електронний ресурс]: LB.UA. URL: https://lb.ua/news/2016/05/30/336419_lutsenko_reshil_zanovo_provesti.html (дата звернення 06.04.2025).
8. В САП обрали вісім нових прокурорів. [Електронний ресурс]: Transparency International Ukraine. URL: <https://ti-ukraine.org/news/v-sap-obraly-visim-novuyh-prokuroriv/> (дата звернення 07.04.2025).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від 19 вересня 2019 року № 113-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#Text> (дата звернення 16.04.2025).
10. Відповідь Офісу Генерального прокурора на інформаційний запит гр. Павленка В.П. [Електронний ресурс]: Доступ до правди. URL: https://dostup.org.ua/request/81285/response/229086/attach/3/02...pdf?cookie_passthrough=1 (дата звернення 10.04.2025).
11. Про затвердження плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2024-%D1%80#Text> (дата звернення 11.04.2025).
12. Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів: правовий статус та шляхи реформування : монографія / Сергій Костенко ; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. – Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2019. – 241 с.
13. Про затвердження Порядку проведення конкурсу для зайняття вакантної або тимчасово вакантної посади прокурора в порядку переведення до органу прокуратури вищого рівня: рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів від 26 жовтня 2021 року № 13зп-21 / Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів. URL: <https://kdkp.gov.ua/decision/2021/10/26/2128> (дата звернення 11.04.2025).
14. Про створення Комісії з добору кандидатів для включення до кадрового резерву на заміщення адміністративних посад в органах прокуратури України: наказ Генерального прокурора від 22 жовтня 2024 року № 246 / Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gr.gov.ua/ua/posts/inshi-organizacijno-rozporjadchi-dokumenty-2024-roku> (дата звернення 12.04.2025).
15. Положення про порядок добору кандидатів для включення до кадрового резерву на заміщення адміністративних посад в органах прокуратури України: наказ Генерального прокурора від 14 жовтня 2024 року № 236 / Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gr.gov.ua/ua/posts/inshi-organizacijno-rozporjadchi-dokumenty-2024-roku> (дата звернення 15.04.2025).
16. Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014-2023 років / Микола Хавронюк, Євген Крапивін, Дар'я Писаренко, 2023 р. – 200 с.
17. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : НАН України, 2016. – 284 с.
18. Про внесення змін до Закону України "Про прокуратуру" щодо удосконалення та особливостей застосування окремих положень. Закон України від 2 липня 2015 року № 578-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/578-19#n2> (дата звернення 16.04.2025).
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Генеральної прокуратури України. Закон України від 12 травня 2016 року № 1355-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1355-19#n15> (дата звернення 16.04.2025).
20. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках. Пресреліз, підготовлений виконавчим директором КМІС Антоном Грушецьким. [Електронний ресурс]: Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1> (дата звернення 16.04.2025).
21. Стефанчук М. Реформа органів прокуратури в Україні: кадрове перезавантаження чи дискримінація за професійною ознакою? *Право України*. 2020. № 4. С. 264-277.
22. Висновок № 19 щодо організації діяльності органів прокуратури для забезпечення їхньої незалежності та неупередженості. Страсбург, 29 жовтня 2024 року / Консультативна рада європейських прокурорів. [Електронний ресурс]: Офіс Ради Європи в Україні. URL: <https://rm.coe.int/opinion-no-19-2024-of-the-ccpe-ua/1680b34283> (дата звернення 17.04.2025).
23. Костенко С. Призначення та звільнення Генерального прокурора в Україні у світлі європейських стандартів. *Juris Europensis Scientia*. 2025. Випуск 1. С. 121-126.
24. Справа № 3-5/2022(9/22) за конституційною скаргою Василенка Сергія Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 6 розділу II „Прикінцеві і перехідні положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури“ (щодо гарантій незалежності прокурора). Рішення від 1 березня 2023 року № 1-р(II)/2023 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-23#Text> (дата звернення 18.04.2025).
25. Справа № 3-157/2023(290/23) за конституційною скаргою Панченка Богдана Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 частини першої статті 5¹, підпункту 1 пункту 51 розділу XIII „Перехідні положення“ Закону України „Про прокуратуру“ від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII (щодо конституційних гарантій незалежності прокурора). Рішення від 18 грудня 2024 року № 11-р(II)/2024 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-24#Text> (дата звернення 18.04.2025).

ПРЕДСТАВНИЦЬКА ФУНКЦІЯ ПРОКУРАТУРИ REPRESENTATIVE FUNCTION OF THE PROSECUTOR'S OFFICE

Косюта М.В., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України,
професор кафедри судових та правоохоронних органів і адвокатури
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стрілець М.І., аспірант кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

В статті аналізуються підстави та причини по захисту прокуратурою інтересів держави, а також порядок підготовки та подання позову до суду, розгляд його в суді за участю прокурора. Розглядаються також спірні питання з приводу цієї функції прокуратури, а також випадки при яких прокуратура заявляє такий позов, або вступає в справу коли ініціює перегляд судових рішень, включаючи справи порушені за позовами інших осіб. Аналізуються підстави коли прокурор бере участь у кримінальному провадженні при виконанні рішень у справах в яких прокурор здійснював представництво. В статті також розглядаються інші питання при здійсненні представництва у судді в інтересах держави, зокрема одержання інформації про порушення законів та подачі позовів. Отже ця функція прокуратури відіграє важливу роль у судовій практиці.

Обґрунтовується, що багатофункціональність прокурорського нагляду визначається статусними характеристиками органів прокуратури, заснованими на конституційному регулюванні існування цього органу та множинністю сфер правовідносин, які виступають об'єктами прокурорського наглядового регулювання при єдності правової суті прокурорського нагляду. Ця багатофункціональність є однією із ключових умов ефективної діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави, забезпечення законності і правопорядку в Україні.

Крім цього аналізується роль керівництва прокуратури у підготовці та складанні таких позовів до суду, а також при апеляційному провадженні та виконанні таких рішень.

Отже в статті зазначається, що представництво інтересів судді є важливим аспектом діяльності прокуратури направлених на захист інтересів держави, забезпечення законності правопорядку ця діяльність регулюється нормативними актами та наказами генерального прокурора України, що визначають порядок здійснення представництва, форми та методи роботи прокурорів у судах з цих питань, а також механізм контролю за ефективністю цієї діяльності.

Таким чином представницька функція прокуратури є важливою складовою цього органу, яка потребує подальшого наукового аналізу для забезпечення її належної реалізації і розвитку у правовій державі.

Ключові слова: Конституція України, прокуратура України, представницька функція, позовна заява, державна влада, державні інтереси.

The article analyzes the grounds and reasons for the prosecutor's office to protect the interests of the state, as well as the procedure for preparing and submitting a lawsuit to the court, its consideration in court with the participation of the prosecutor. It also examines controversial issues regarding this function of the prosecutor's office, as well as cases in which the prosecutor's office files such a lawsuit, or enters the case when it initiates the review of court decisions, including cases initiated by claims of other persons. It analyzes the grounds when the prosecutor participates in criminal proceedings in the execution of decisions in cases in which the prosecutor represented. The article also examines other issues in the implementation of representation before a judge in the interests of the state, in particular, obtaining information about violations of laws and filing claims. Therefore, this function of the prosecutor's office plays an important role in judicial practice.

It is argued that the multifunctionality of prosecutorial supervision is determined by the status characteristics of the prosecutor's office bodies, based on the constitutional regulation of the existence of this body and the plurality of spheres of legal relations that are objects of prosecutorial supervisory regulation with the unity of the legal essence of prosecutorial supervision. This multifunctionality is one of the key conditions for the effective activity of prosecutorial bodies in protecting human rights and freedoms, the interests of society and the state, ensuring legality and law and order in Ukraine.

In addition, the role of the prosecutor's office leadership in preparing and drafting such lawsuits to the court, as well as in appellate proceedings and enforcement of such decisions, is analyzed.

Thus, the article notes that the representation of the interests of a judge is an important aspect of the prosecutor's office activities aimed at protecting the interests of the state, ensuring the legality of law and order, this activity is regulated by regulatory acts and orders of the Prosecutor General of Ukraine, which determine the procedure for carrying out representation, forms and methods of work of prosecutors in courts on these issues, as well as the mechanism for monitoring the effectiveness of this activity.

Thus, the representative function of the prosecutor's office is an important component of this body, which requires further scientific analysis to ensure its proper implementation and development in a legal state.

Key words: Constitution of Ukraine, Prosecutor's Office of Ukraine, representative function, statement of claim, state power, state interests.

Правовий статус прокуратури України визначається її багатофункціональністю, яка забезпечує виконання широкого спектру завдань у правовій системі держави. Багатофункціональність прокуратури є ключовою характеристикою, що дозволяє їй ефективно виконувати свої функції у сфері захисту правопорядку, прав і свобод громадян, а також інтересів держави.

Визначення функцій є необхідним елементом для розуміння ролі прокуратури. В новому тлумачному словнику української мови термін «функція» визначається як робота когось або чогось, коло діяльності, обов'язок, повинність, місія». В навчально-науковій літературі функції розглядаються як завдання, для виконання яких політична влада створює відповідні управлінські служби, або як спеціа-

лізований вид управлінської діяльності, спрямований на досягнення запланованого результату.

Як зазначає Скибенко О. І., «значимість функцій держави обумовлена тим, що через них проявляється її сутність і соціальне призначення. Реалізуючи свої функції, держава здійснює цілеспрямований управлінський вплив на різні сфери суспільного життя. Для розуміння діяльності держави з реалізації функцій важливим є поняття «механізм реалізації функцій держави», що являє собою сукупність компетентних органів, форм і методів діяльності, правових норм, процедур і принципів, за допомогою яких здійснюється управлінський вплив на суспільство» [6, с. 50].

Основними елементами цього механізму є: керуюча система (держава в собі її органи); правові норми, що

утворюють юридичний механізм, який забезпечує змістовний вплив на управління суспільством; управлінський процес, методи та форми діяльності, правові принципи, процедури і цільове призначення.

Слід зазначити, що правозахисна сфера є однією з ключових у структурі державної діяльності. Функції в цій сфері визначають, наскільки ефективно держава реалізує свої конституційні обов'язки, в тому числі й щодо забезпечення прав людини.

Функції держави у правозахисній сфері слід розуміти як напрями її діяльності, спрямовані на забезпечення, гарантування, захист і відновлення прав і свобод людини і громадянина. Ці функції відображають людиноцентристський, соціально орієнтований характер сучасної правової держави.

Чітке визначення функціонального призначення державного органу обумовлюється, по-перше, визначенням предмета діяльності в структурі державного апарату; по-друге, обґрунтованою оптимізацією діяльності; по-третє, уникненням суперечностей і протистояння з іншими органами влади.

Багатофункціональність прокурорського нагляду визначається статусними характеристиками органів прокуратури, заснованими на конституційному регулюванні існування цього органу та множинністю сфер правовідносин, які виступають об'єктами прокурорського наглядового регулювання при єдності правової суті прокурорського нагляду. Ця багатофункціональність є однією із ключових умов ефективної діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави, забезпечення законності і правопорядку в Україні.

Таким чином, багатофункціональність прокуратури є фундаментальним аспектом її правового статусу. Прокуратура виконує широкий спектр функцій, які обумовлені її соціальним призначенням та закріплені в законодавстві. Це дозволяє прокуратурі ефективно здійснювати нагляд за дотриманням законності, захищати права і свободи громадян, інтереси суспільства та держави. Взаємозв'язок функцій прокуратури з функціями держави забезпечує її ефективність і значущість у правовій системі України.

Однією з основних складових діяльності прокуратури є її представницька функція, яка полягає у захисті інтересів в суді. Ця функція має надзвичайно важливе значення в умовах правової невизначеності, яка властива представницькій діяльності прокуратури в Україні. Правова невизначеність проявляється як на рівні нормативної регламентації цієї функції, так і на рівні забезпечення належних гарантій її реалізації. Зважаючи на це, розуміння суті та механізму реалізації представницької функції формується через правові позиції уповноважених суб'єктів правозастосування, переважно прокурорів та суддів.

Для кращого розуміння неоднозначних або спірних аспектів у реалізації прокуратурою функції представництва інтересів держави доцільно розглянути загальне поняття «представництво». Відповідно до словника української мови, слово «представництво» тлумачиться як «здійснення певних (звичайно юридичних) дій однією особою від імені іншої чи інших; виконання обов'язків або володіння правами представника». Щодо поняття «Представництво прокурором інтересів держави в суді», то відповідно до Закону України «Про прокуратуру», така діяльність полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів держави, у випадках та порядку, встановлених законом.

На конституційному рівні закріплено, що прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках, визначених законом. Зміни до Конституції України від 2 червня 2016 року визначили цей аспект діяльності прокуратури як виключний, що зумовило потребу в уніфікації прокурорської та судової практики. На жаль, законодавство не містить чіткого визна-

чення поняття «інтереси держави», що створює правову невизначеність. Конституційний Суд України у своєму рішенні від 8 квітня 1999 року зазначив, що «інтереси держави» є оціночним поняттям, яке може включати потреби у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних) дій, спрямованих на захист суверенітету, територіальній цілісності та інші [1].

В юридичній літературі поняття «інтерес» визнається як об'єктивована в праві воля, а в філософській як причина дій людей, їх груп суспільних поведінки. М. Руденко вважає, що під «інтересами держави» необхідно розуміти закріплену Конституцією та законами України, міжнародними договорами та актами системою фундаментальних цінностей у найважливіших сферах життєдіяльності українського народу та суспільства [5].

Верховний Суд сформулював правовий висновок, відповідно до якого «інтереси держави» є оціночним поняттям, що охоплює широкі і водночас чітко не визначене коло законних інтересів, які не піддаються точній класифікації. Надмірна формалізація поняття «інтереси держави» може призвести до необґрунтованого обмеження повноважень прокурора на захист суспільно значущих інтересів. Суд також зазначив, що обґрунтування, наведене прокурором у позові, є сумісним з розумінням поняття «інтереси держави» [2].

Виконання прокуратурою функції представництва інтересів держави в суді не заважає реалізації конституційного права на судовий захист і забезпечує основні принципи судового процесу, такі як рівність усіх учасників перед законом і судом, змагальність сторін, а також свободу надання ними доказів та їх переконливого обґрунтування перед судом.

У статті 23 Закону України «Про прокуратуру» визначено підстави представництва держави в суді. Прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або не належним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу [4].

Згідно з наказом Генерального прокурора від 21.08.2020 р. № 389, з метою здійснення представництва є захист інтересів держави у разі їх порушення або загрози порушення, якщо відповідні дії не здійснюються або здійснюються неналежним чином органами державної влади, органами місцевого самоврядування або іншими суб'єктами владних повноважень, що мають відповідні повноваження. Це положення включає такі випадки: відсутності таких органів або відсутності у них повноважень звертатися до суду [3].

Представницька діяльність здійснюється у формах:

- Пред'явлення позовів (подання заяв) до суду від імені держави.
- Вступ у справи, провадження яких відкрито за позовами (заявами) інших осіб, якщо ці справи стосуються інтересів держави.
- Ініціювання перегляду судових рішень, включаючи справи, порушені за позовами інших осіб.
- Участь у розгляді справ судами з метою забезпечення захисту інтересів держави.
- Участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справах, в яких прокурор здійснював представництво інтересів держави.

Для встановлення наявності підстав для застосування представницьких повноважень прокурор отримує відомості з різних джерел, включаючи інформацію від органів державної влади, матеріали кримінальних проваджень, публікації у медіа, документи з Єдиного державного реєстру судових рішень, звернення юридичних і фізичних осіб, депутатів усіх рівнів, громадських об'єднань та організацій.

Витребування інформації за запитами здійснюється у випадках виявлення порушень інтересів держави, що дає підстави для представництва. Про кожен факт початку процедури встановлення наявності підстав для представництва інтересів держави в суді прокуратура нижчого рівня зобов'язана повідомляти прокуратуру вищого рівня не пізніше 5 днів з дати направлення першого запиту.

Запити про витребування інформації та документів направляються виключно до суб'єктів, наділених відповідними повноваженнями, які мають законні підстави для їх надання. У запитах вказуються норми законодавства, що визначають повноваження прокурора, конкретні об'єкти та суб'єкти правовідносин, у яких допущено порушення інтересів держави, вимоги про надання інформації щодо вжитих уповноваженим органом заходів із захисту інтересів держави.

Рішення про застосування представницьких повноважень приймається не пізніше місяця з дня отримання відомостей за останнім запитом. Неухильно дотримується вимога щодо попереднього повідомлення відповідного суб'єкта владних повноважень до звернення до суду.

Мотивовані висновки про відсутність підстав для вжиття представницьких повноважень затверджуються керівником або заступником керівника відповідної прокуратури та направляються до прокуратури вищого рівня не пізніше 10 днів після їх затвердження.

Забезпечення опрацювання отриманих даних та своєчасне прийняття обґрунтованих рішень щодо застосування представницьких повноважень здійснюється за кожним фактом порушення інтересів держави. Рішення про застосування представницьких повноважень оформлюється висновком, який затверджується керівником або заступником керівника прокуратури.

Позови та заяви до суду направляються за підписом Генерального прокурора, його першого заступника та заступників, керівників обласних та окружних прокуратур, їхніх перших заступників та заступників. Керівники окружних прокуратур направляють матеріали до обласних прокуратур із документами, що подаються до суду як докази, оформленими та засвідченими відповідно до вимог законодавства.

До пред'явлення позову, за наявності підстав, порушується питання про вжиття заходів щодо забезпечення позову та забезпечення доказів з обґрунтуванням необхідності їх застосування.

Апеляційні скарги на судові рішення подаються керівникам, заступникам керівників прокуратур, які виявили такі судові рішення, та керівникам прокуратур вищого рівня, їх першим заступникам та заступникам. Якщо справу розглянуто без участі прокурора, апеляційну скаргу подають керівники, заступники керівників обласних прокуратур, у структурі яких функціонують окружні прокуратури.

Касаційні скарги на судові рішення подаються керівникам, заступникам керівників обласних прокуратур, працівники яких брали участь у розгляді справи судом апеляційної інстанції. Якщо справу розглянуто судом апеляційної інстанції без участі прокурора, касаційну скаргу подають керівники, заступники керівників обласних прокуратур, які подавали апеляційну скаргу.

Заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами вносяться за підпи-

сом керівництва Офісу Генерального прокурора або за його дорученням керівників обласних прокуратур. Керівники окружних прокуратур за наявності підстав для внесення таких заяв направляють вмотивоване клопотання до обласної прокуратури з необхідними матеріалами. Уповноважені прокурори прокуратур усіх рівнів реалізують право на зміну, доповнення, відкликання або відмову від процесуальних документів у виняткових випадках та за наявності обґрунтованих підстав з неухильним дотриманням строків, визначених процесуальним законодавством.

Організація представництва інтересів держави в судах включає постійний моніторинг рішень, розміщених в Єдиному державному реєстрі судових рішень, та інформації, отриманої від органів державної влади. Це забезпечує своєчасне вжиття заходів щодо повороту виконання скасованих судових рішень або поновлення порушеного права в інший спосіб.

Участь у виконавчому провадженні при виконанні судових рішень здійснюється прокуратурами всіх рівнів, зокрема шляхом своєчасного звернення до виконання виконавчих документів, подання клопотань про накладення арешту на майно боржника, оскарження рішень, дій чи бездіяльності посадових осіб державної виконавчої служби.

Наведені положення дозволяють стверджувати, що представницька функція прокуратури виступає однією з основних функцій органів прокуратури та полягає в здійсненні представництва інтересів держави або громадян в суді у випадках, визначених законом. Вона є важливою формою реалізації наглядової та захисної ролі прокуратури в сучасній державі.

Представницька функція прокуратури є механізмом правозахисту, спрямованим на зміцнення правопорядку, гарантування прав і свобод громадян, а також ефективне відстоювання державних інтересів у суді. Її ефективне виконання сприяє підвищенню довіри до органів правосуддя і прокуратури як інституції.

Представництво інтересів держави у суді є важливим аспектом діяльності прокуратури, спрямованим на захист прав та інтересів держави, забезпечення законності та правопорядку. Ця діяльність регулюється нормативними актами та наказами Генерального прокурора, що визначають порядок здійснення представництва, форми та методи роботи прокурорів у судах, а також механізми контролю за ефективністю цієї діяльності.

Представницька функція прокуратури є важливою складовою діяльності цього органу, яка потребує подальшого правового аналізу для забезпечення її належної реалізації та розвитку в умовах правової невизначеності. Правова невизначеність об'єкта представництва та необхідність конкретизації виключних випадків представництва є основними викликами, які потребують вирішення. Судова практика відіграє вирішальну роль у формуванні правових позицій щодо реалізації цієї функції, а науковий дискурс допомагає ідентифікувати тенденції розвитку представницької функції та формувати актуальні правові концепти. У перспективі представницька функція прокуратури може розвиватися в напрямку монополізації повноважень прокуратури на представництво інтересів держави, що формує передумови для розгляду представництва прокурором інтересів держави як загального правила.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова верховного суду від 5 листопада 2019 року у справі № 804/4585/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/85493166>
2. Казак О. Визначення прокурором підстав представництва інтересів держави в суді. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 26-31.
3. Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді : наказ Генерального прокурора від 21.08.2020 р. № 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0389905-20#Text>
4. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
5. Скибенко О. І. Наукові джерела. Конституційно-правового статусу прокуратури України. *Право і суспільство*. 2019 №4. С. 50-56.
6. Руденко М., Дунас Т. Форми представництва прокурора у цивільному процесі. *Юридичний журнал*. 2006. №10 С. 47-53.

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.217

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/95>

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛІ ОБМЕЖЕНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ШВЕЙЦАРІЇ ДО ЧЛЕНСТВА В ЄС PECULIARITIES OF THE SWISS MODEL OF LIMITED INTEGRATION INTO EU MEMBERSHIP

Асірян С.Р., к.ю.н.,
асистентка кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Філіппова Д.О., студентка III курсу
факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Климус Х.І., студентка III курсу
факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Європейський Союз є об'єднанням, фундаментом якого виступає тісне партнерство його членів в економічній та політичній сферах зокрема. Поява даного суб'єкта на світовій арені де-факто ознаменувала початок нової епохи зближення держав на протипагу попередньої політиці учасників міжнародних відносин, що передусім характеризувалась відособленістю. Поступове й закономірне становлення ЄС, що почалося ще з утворення Європейської спільноти з вугілля й сталі і Європейської економічної спільноти, в свою чергу зумовило: належне функціонування даного органу протягом багатьох років і до сьогодні; актуальні й прогресивні положення законодавства; низку гарантій для країн-учасниць, як от безпекові, соціальні тощо; невпинне розширення. При всьому окресленому, приєднання до союзу становить собою складний політико-правовий процес, що уособлює симбіоз таких факторів як воля самого ЄС, узгоджена позиція держав-членів, заінтересованість заявника. Окрім зазначеного, держава, що бажає стати складовою такого механізму, має бути готовою до часткової втрати контролю над певними аспектами, що нею ж регулювались раніше; до нівелювання певних положень законодавства, попри ймовірну їх належність для внутрішнього регулювання та відображення запитів місцевого суспільства; до впровадження нових правил; до фактичної пожертви власними благами в інтересах партнерів. Як показують практика, статистичні дані стосовно кількості зацікавлених у членстві в ЄС держав, результати останніх опитувань населення Британії що вийшла з об'єднання – негативні аспекти не переважають на умовних терезах, але з кожного правила є виключення, і в даному контексті ним стала Швейцарія, що не без причини славиться віковим нейтралітетом, самодостатністю, ефективним управлінням та як наслідок – високим рівнем життя.

Не бажаючи втрачати вищезазначене, а також повний суверенітет, описана держава практично стала засновницею нового підходу обмеженої інтеграції, зміст якого утворився на основі подій у її внутрішній політиці, а також дій, вчинюваних в міжнародному масштабі. Суть наступна – побудова відносин з ЄС шляхом укладення угод, що є втіленням безумовного погодження з розписаних у їх змісті пунктів. Таким чином, обидві сторони офіційно закріплюють ключові для них положення, і співпраця за ідеальних презюмованих обставин провадиться з мінімальними негативними наслідками, а також з урахуванням думки загалом, що забезпечується референдумами зокрема. Тим не менш, дане правове явище, як і будь-яке інше, не є досконалим та супроводжується повсякчас виникаючими проблематичними моментами і питаннями. З'ясування їх суті є основоположним з огляду на те, що на основі створеної Швейцарією моделі можна провести аналіз альтернативи вступу до ЄС і таким чином прийти до висновку стосовно доцільності останнього в контексті кожної держави.

Тема наукової роботи станом на зараз є актуальною і також багатоспектною. Пов'язано це передусім з тим, що Україна, як і низка інших країн, стала на шлях євроінтеграції, а тому детальний розбір всіх супроводжуючих її аспектів є фундаментальним.

Ключові слова: Швейцарія, Європейський Союз, білатеральні угоди.

The European Union is an association, based on the close partnership of its members in the economic and political spheres particularly. The appearance of this subject on the world stage de facto marked the beginning of a new era of rapprochement of states, as opposed to the previous policy of participants in international relations, which was primarily characterized by isolation. The gradual and natural formation of the EU, which began with the formation of the European Coal and Steel Community and the European Economic Community, in turn, led to: the proper functioning of this body for many years to this day; actual and progressive provisions of the legislation; a number of guarantees for participating countries, such as security, social, etc.; relentless expansion. With all this outlined, accession to the Union is a complex political and legal process, personifying the symbiosis of such factors as the will of the EU itself, the agreed position of the member states, the applicant's interest. In addition to the above, a state that wants to become a part of such a mechanism should be prepared for a partial loss of control over certain aspects that were previously regulated by it; leveling of certain provisions of the legislation, despite their possible affiliation for internal regulation and reflection of the needs of local society; new rules; actual donation of own benefits in the interests of partners. As it shown from: practice, statistics on the number of states interested in EU membership, the results of recent surveys of the British population that has left the union – negative aspects do not prevail on conditional weights, but there are exceptions to each rule, and in this context it became Switzerland, which is famous for centuries-old neutrality, self-sufficiency, effective management and, as a result, a high standard of living.

Not wanting to lose the above, as well as full sovereignty, the described state practically became the founder of a new approach of limited integration, the content of which was formed based on events in its domestic policy, and actions, carried out on an international scale. The essence is as follows – building relations with the EU through the conclusion of agreements, which is the embodiment of unconditional agreement on the points outlined in their content. Thus, both sides officially consolidate the key provisions for them, and cooperation under ideal presumptive circumstances is carried out with minimal negative consequences, as well as considering the public opinion provided by referendums. Nevertheless, this legal phenomenon, like any other, is accompanied by constantly arising problematic moments and questions. The clarification of their essence is fundamental in view of the fact that on the basis of the model, created by Switzerland, it is possible to analyze the alternative to joining the EU and thus come to a conclusion regarding its expediency in the context of each state.

The topic of the scientific work is relevant and multidimensional. This is primarily since Ukraine, like several other countries, has embarked on the path of European integration, and therefore a detailed analysis of all the aspects accompanying it is fundamental.

Key words: Switzerland, European Union, bilateral agreements.

Постановка проблеми. Кожна держава, що бажає стати членом ЄС, має пройти довгий і тривалий шлях, що супроводжується бюрократичними, політичними, адаптаційними, соціальними і навіть географічними складнощами. Багато років реформ, період асоціації, регулярні зміни політичної еліти що пропагує різні вектори для політики країни, неоднорідна позиція населення, неприйняття іншими міжнародними суб'єктами, часткова втрата суверенітету, економічні виклики – з усім цим стикаються ті, хто обрав євроінтеграційний курс. Відповідно до наведеного, виникає питання – чи існує своєрідний заміник, що міг би без описаних труднощів повноцінно забезпечити найголовніші переваги членства в Європейському Союзі? Аби дати на нього відповідь, безперечно, в першу чергу важливо відштовхуватись від індивідуальної ситуації кожної країни, але аналіз вже існуючого прецеденту однозначно так само відіграє важливу роль, і дає змогу підготувати теоретичний базис для ймовірних майбутніх практичних нововведень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питання, досліджувані у цій роботі, були предметом розгляду таких науковців як Рудич, Капінус, Дорош тощо. Діячі з різних аспектів оглядали євроінтеграцію Швейцарії, але, при цьому, їх висновки мають чимало точок зіткнення, що свідчить про усталене бачення обмеженої моделі, запропонованої однією з найрозвиненіших та найбагатших країн світу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснення аналізу правових напрацювань, що були створені в рамках моделі обмеженої інтеграції Швейцарії до ЄС; вивчення послідовності їх впроваджень та змін, що були зумовлені і проявлялись в реагуванні суспільства передусім; виокремлення позитивних та негативних аспектів вказаного шляху держави.

Виклад основного матеріалу. Як спостерігається з практичної площини, між Швейцарією та ЄС станом на зараз існують тісні економічні зв'язки. При цьому, відносини вказаних суб'єктів вирізняються специфічністю, з огляду на фактично прецедентну відмову вказаної країни від повноправного членства в союзі. Натомість, їх співпраця передусім ґрунтується на низці двосторонніх угод, які забезпечують взаємний доступ до ринку та регулюють різні сфери взаємодії.

В контексті історичного екскурсу, доцільно зазначити, що перший крок до європейської інтеграції Швейцарія зробила ще у 1960 році, ставши засновником Європейської асоціації вільної торгівлі (далі – ЄАВТ). Згодом, тобто у 1972 році, нею була підписана угода про вільну торгівлю з Європейським економічним співтовариством (в подальшому – ЄЕС), що стало важливим етапом у формуванні економічних відносин окресленої держави із європейськими країнами. Як доцільно вказує Рудич С. Ф., Швейцарія таким чином створила сприятливу і міцну основу для реалізації чотирьох основних принципів: свободи руху товарів, руху капіталів, взаємного надання послуг та міграції робочої сили [1].

1992 рік ознаменувався для федеративної республіки підписанням Договору про Європейську економічну зону (відтак – ЄЕЗ), який мав створити єдиний ринок між країнами ЄАВТ та ЄС. Важливою особливістю даної угоди стала необхідність не лише прийняти чинне законодавство Європейського Союзу у цій сфері, а й динамічно адаптуватися до його подальших змін. Проте, на референдумі того ж року 50,3% швейцарців висловилися проти приєднання до ЄЕЗ, що призвело до перегляду підходів в розрізі співпраці з Європейською Унією [1]. Предметно, що саме референдум є тим інститутом, основоположна роль якого тут відрізняє вказану країну від її європейських колег, оскільки є головним чинником у визначенні політики держави як загалом, так і в контексті окремих сфер суспільного життя (напр. соціальної). Він реалізує своїм

існуванням безпосередню демократію, яка є цінністю місцевого населення [6, с. 110].

У 1993 році Федеральна рада країни запропонувала 27 законодавчих ініціатив для гармонізації швейцарського права з європейським, що зрештою привело до укладення у 1999 році першого пакету двосторонніх угод («Білатеральні угоди І»). Головним їх завданням було забезпечення взаємного доступу до ринку, а одним з ключових договорів стало положення про вільне пересування осіб. В 2000 році швейцарці схвалили окреслений пакет на референдумі, надавши йому таким чином легітимності. Вже згаданий науковець Рудич С. Ф. зазначає, що підписані документи забезпечили країні три чверті всіх переваг, якими володіють держави-члени ЄС, але разом з тим не змусили перейти до поступок (наприклад, йдеться про скасування банківської таємниці, вільний рух робочої сили, транзит вантажівок через територію країни) [1].

Для належної характеристики розглянутих угод 1999 року, важливо зазначити, що вони передбачали включення норм права ЄС до швейцарського законодавства на момент підписання. Зважаючи на таке, акти мають статичний характер, тобто будь-які зміни, зокрема пов'язані з оновленням законодавства ЄС, набувають чинності лише після попередньої ратифікації обома сторонами. Як влучно підкреслює Капінус О. А., дані білатеральні угоди пов'язані між собою так званою «нормою гільйотини» у відповідності до принципу належного паралелізму. Де-факто це означає, що всі папери можуть вступити в силу виключно одночасно, а у випадку втрати одним з них чинності, решта аналогічно припиняють свою дію [2].

Майже через двадцять років відтоді, як була підписана перша угода, в Швейцарії відбувся всенародний плебісцит, що стосувався необхідності початку переговорів про умови вступу країни до Європейського Союзу. Однак, половина населення виступила проти. Якщо описувати ситуацію статистично, то треба зауважити, що 16 з 26 кантонів були проти євроінтеграції держави. Причиною такого гострого неприйняття стало побоювання потенційної втрати суверенітету, неминучих поступок з транзиту європейських вантажівок через країну, а головне – необмеженої свободи для переміщення іноземної робочої сили [1].

У 2004 році було укладено другий пакет двосторонніх правочинів («Білатеральні угоди ІІ»), який передбачав, зокрема, участь Швейцарії у Шенгенській та Дублінській угодах. Це рішення знову підтвердили народним голосуванням у 2005 році.

Нові акти ідентично до перших мають статичний характер, а імплементація норм права ЄС потребує попереднього погодження з боку Швейцарії. Виняток становлять ті, що пов'язані з Дублінською та Шенгенською системами, оскільки передбачають впровадження нових норм. До того ж, для їх впровадження передбачається дворічний період. Швейцарія лишила за собою право не схвалювати комунітарні норми, однак це може спричинити припинення дії відповідних угод. Варто зауважити, що особливістю другого пакету є відсутність «норми гільйотини», тобто правової пов'язаності між угодами. З практичної позиції, йдеться про те, що набуття чи втрата чинності актів відбувається незалежно одна від одної [3, с. 186].

Показово, що вже у 2010 році Рада ЄС заявила, що існуючі двосторонні угоди вичерпали себе, і необхідно розробити нову модель співпраці. Це призвело до переговорів щодо Інституційної рамкової угоди, яка мала на меті гармонізувати відносини між Швейцарією та ЄС і запобігти торговельним бар'єрам шляхом динамічного поширення законодавства ЄС на Швейцарію. Тим не менш, ця угода викликала чимало суперечок, і зокрема через положення про обов'язкову адаптацію до законодавства ЄС та вирішення суперечок через Суд Європейського Союзу.

У 2014 році на референдумі швейцарці підтримали ініціативу про обмеження імміграції («Mass Immigration

Initiative»), що суперечило угоді про вільне пересування осіб, яку Швейцарія запропонувала переглянути, але у відповідь отримала категоричну відмову ЄС. В 2016 році ситуація ще більше ускладнилася, зважаючи на рішення Великої Британії вийти з ЄС (Brexit), що фактично призупинило переговори між Швейцарською Конфедерацією та ЄС стосовно нової угоди.

Як зазначає Ерднієва О. В., для Швейцарії основними пріоритетами в рамках відносин з Європейським Союзом є: підвищення конкурентоздатності власної економіки, вільний доступ до європейських ринків і незалежність у здійсненні економічної політики. До особливостей політичної системи Швейцарії, що гальмують інтеграційні процеси, також належать широкі повноваження кантонів і часте використання принципів прямої демократії [4]. Найбільше ж стримує євроінтеграційні ініціативи держави саме прищеплений цій країні нейтралітет, що протягом довгого часу виступав тут передусім як інструмент самозбереження, за конструктивістським підходом постає символом спільної ідентичності багатонаціональної Швейцарії і, наприклад, в свій час перетворив добу Холодної війни в “золотий вік” для країни. Дане правове явище укорінилося на рівні менталітету, тому переважна більшість національної еліти і громадян конгломерату з різних кантонів, є послідовними євроскептиками. Показово, що стосується наведене не тільки ситуації з ЄС. Так, в РБ ООН кандидатуру держави навіть охарактеризували як “A plus for Peace” [5, с. 26].

У 2020 році місцеве населення на референдумі відхилило нову ініціативу щодо припинення дії положення

про вільне пересування осіб, проте вже у 2021 році уряд Швейцарії офіційно відмовився підписувати Інституційну рамкову угоду. Це стало кульмінацією багаторічного процесу, оскільки Швейцарія не бажала втрачати суверенітет у питаннях законодавчих змін та судових розглядів.

Таким чином, аналіз розвитку відносин між Швейцарією та ЄС дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, розглянута центральноєвропейська держава має свій особливий підхід до європейської інтеграції: вона прагне отримати економічні переваги співпраці з ЄС, не вступаючи до нього. Це пов'язано з розробленою нею політикою нейтралітету та активною участю громадян у політичному житті. По-друге, така модель поступово стикається з труднощами, адже правила в ЄС постійно змінюються, а швейцарська система не завжди може швидко до цього пристосовуватися. Крім того, відсутність єдиного договору і різні підходи до питань, як-от імміграція, ускладнюють співпрацю.

Як впливає з аналізу описаної ситуації, в найближчому майбутньому головним завданням для Швейцарії, ймовірно, стане акцент на пошуки належної рівноваги між збереженням власної незалежності та дотриманням правил торгівлі ЄС. Можливо, їй доведеться укласти нові, більш гнучкі правочини, які дозволять враховувати як інтереси ЄС, так і особливості політичної системи країни, стави своєрідним компромісом. Станом же на зараз, закритість і відмова від співпраці можуть негативно вплинути на економіку, тому Швейцарії вкрай важливо знайти нові шляхи взаємодії з ЄС, та запобігти таким чином ризикам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рудич С.Ф. Роль і місце опозиції в політичній системі Швейцарії. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 3 (19).
2. Капінус О. Інституціоналізація взаємодії Європейського Союзу та Швейцарської Конфедерації на сучасному етапі. *“Гілея: науковий вісник”*: Збірник наукових праць. 2013. № 72.
3. Epiney A. How does the European Union Law Influence Swiss Law and Policies? *Rediscovering Public Law and Public Administration in Comparative Policy Analysis: a Tribute to Peter Knoepfel* [ed. by S.Nahrath, F.Varone]. – Bern: PPUR Presses polytechniques, 2009. – P. 179–196.
4. Ерднієва О. Принцип нейтралітету в зовнішній політиці Швейцарії. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”]. Серія : Історія*. 2014. № 229. С. 74–79.
5. Дорош Л. Нейтралітет Швейцарії у світлі сучасних безпекових викликів: реалістичний, неоліберальний та конструктивістські підходи. *Гуманітарні візії*. 2022. Випуск Volume 8. Номер Number 2: 23-27.
6. Малуґа Л.Ю. Швейцарія як соціальна держава: використання позитивного досвіду в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. №38.

**ПОТОЧНІ ВИКЛИКИ МОРСЬКІЙ ПРАЦІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ
ЗАХИСТУ ПРАВ УКРАЇНСЬКИХ МОРЯКІВ****CURRENT CHALLENGES TO MARITIME LABOR AND ORGANIZATIONAL
LEGAL FORMS OF PROTECTION OF UKRAINIAN SEAFARERS' RIGHTS**

**Бабін Б.В., д.ю.н., професор,
експерт**
Асоціація Реінтеграції Криму

**Приходько А.В., к.ю.н.,
експерт**
Асоціація Реінтеграції Криму

**Плешко Е.А., к.ю.н.,
експерт**
Асоціація Реінтеграції Криму

У статті здійснено системний та послідовний аналіз сучасної ситуації стосовно участі українських моряків у глобальному ринку морської праці та викликів у цій сфері, які випливають з російської агресії, окупації територій України, проблем у політичному та управлінському ставленні до морської праці. Авторами досліджено міжнародну та національну нормативну базу щодо організації морської праці та висвітлене особливості діяльності українських моряків з умов воєнного стану.

Метою наукової статті визначено дослідження організаційно-правових форм захисту прав українських моряків у вимірі поточних викликів морській праці. Завданнями дослідження є оцінка відповідних міжнародних стандартів та національної нормативної бази у сфері праці моряків, проведення послідовного аналізу стану справ у сфері морської праці, системне та комплексне дослідження адміністративної практики у цій сфері.

Серед іншого авторами проведено аналіз Морської доктрини України на період до 2035 року та її послідовної трансформації, саме у вимірі морської праці та пов'язаних з цим аспектів галузевого та регіонального розвитку, окреслене інші релевантні нормативні документи. У статті зазначено, що план реалізації Морської доктрини, розробку якого в 2009 році приписувалося провести у три місяці, так й не був схвалений, та проведено аналіз Стратегії морської безпеки України, затвердженої за умов масштабної російської агресії указом Президента України від 17 липня 2024 року № 468/2024. Автори надали комплексну оцінку ситуації у сфері участі українських моряків у глобальному ринку морської праці та констатували її кризовий характер.

У статті надане пропозиції щодо невідкладної ратифікації Конвенції про працю в морському судноплаванні та стосовно законодавчого надання системи гарантій для осіб, які мають передбачені законодавством України документи моряків, на період від часу отримання цих документів до шістьох місяців після завершення виконання особою останнього трудового контракту з роботодавцем у морському секторі, для реформування відповідної діяльності у сфері морської освіти та лібералізації пострадянського законодавства України у сфері національного прапора суден.

Ключові слова: воєнний стан, морська праця, морське судноплавство, морський сектор, моряки, окуповані території, російська агресія.

The article provides a systematic and consistent analysis of the current situation regarding the participation of Ukrainian seafarers in the global maritime labor market and the challenges in this area arising from Russian aggression, the occupation of the territories of Ukraine, and problems in the political and managerial attitude to maritime labor. The authors have studied the international and national regulatory framework for the organization of maritime labor and highlighted the peculiarities of the activities of Ukrainian seafarers under martial law.

The purpose of the scientific article is to study the organizational and legal forms of protecting the rights of Ukrainian seafarers in the context of current challenges to maritime labor. The objectives of the study are to assess the relevant international standards and national regulatory framework in the field of seafarers' labor, to conduct a consistent analysis of the state of affairs in the field of maritime labor, and to conduct a systematic and comprehensive study of administrative practice in this area.

Among other things, the authors conducted an analysis of the Maritime Doctrine of Ukraine for the period until 2035 and its consistent transformation, specifically in the context of maritime labor and related aspects of industry and regional development, and outlined other relevant regulatory documents.

The article notes that the plan for implementing the Maritime Doctrine, the development of which in 2009 was assigned to be carried out in three months, was never approved, and an analysis of the Maritime Security Strategy of Ukraine, approved under the conditions of large-scale Russian aggression by the Decree of the President of Ukraine dated July 17, 2024 № 468/2024, was conducted. The authors provided a comprehensive assessment of the situation in the sphere of participation of Ukrainian seafarers in the global maritime labor market and noted its crisis nature.

The authors provided proposals for the urgent ratification of the Maritime Labor Convention and for the legislative provision of a system of guarantees for persons who have seafarers' documents provided for by the legislation of Ukraine, for the period from the time of receipt of these documents to six months after the completion of the person's last contract with an employer in the maritime sector, for the reform of relevant activities in the field of maritime education and the liberalization of post-Soviet legislation of Ukraine in the field of the national flag of vessels.

Key words: maritime labor, maritime sector, maritime shipping, martial law, occupied territories, Russian aggression, seafarers.

Постановка проблеми. Поточні виклики масштабної російської агресії мають катастрофічні наслідки для усього українського морського сектору, водночас відбувається накладання цієї ситуації на кризу участі українських моряків у глобальному ринку морської праці. Це ставить питання оцінки та переоцінки ролі та функцій вітчизняної політичної та управлінської моделі у вимірі ставлення до українських моряків, та формування позиції щодо нормативного регулювання відповідних процесів.

Вступ у силу Конвенції про працю в морському судноплаванні [2] протягом наступного десятиріччя не призвів до реалізації її приписів Україною. Тимчасова окупація приморських регіонів України, що розпочалася у 2014 році, так само не призвела до комплексного перегляду ставлення до праці українських моряків. Чисельні зміни підзаконних актів щодо сертифікації моряків при одночасному збереженні пострадянських норм Кодексу торговельного мореплавства України [1] тільки посилюють виклики для українських моряків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ситуація системної кризи морського сектору України та подальші виклики для нього, зумовлені російською агресією проти України, епізодично відображалися у окремих наукових роботах вітчизняних авторів. Насамперед слід вказати на доктринальні публікації Т. Аверочкиної, А. Іванової, Б. Кормича, О. Савич, та інших авторів. Водночас при цьому аспекти організаційно-правових форм та моделей захисту прав українських моряків окреслювалися насамперед в діяльності громадських структур [7], [9], [10], [11], прикладом – Асоціації Реінтеграції Криму та Української незалежної морської профспілки [12], [13], але у першу чергу в контексті тимчасово окупованих територій [8].

Формулювання мети статті. Відповідно, варто констатувати, що у контексті наукового пошуку ще не отримав свого комплексного та системного відображення доктринальний підхід стосовно оцінки стану морської праці України, організаційних та нормативних форм її підтримки та захисту, що стабільно залишається максимально актуальним питанням.

За таких обставин суспільно вотребуваною та максимально актуальною *метою* цієї наукової статті є дослідження організаційно-правових форм захисту прав українських моряків у вимірі поточних викликів морській праці. У контексті реалізації цієї мети варто визначити доцільним виконання таких її *завдань*, як оцінка відповідних міжнародних стандартів та національної нормативної бази у сфері праці моряків, проведення послідовного аналізу стану справ у сфері морської праці, системне та комплексне дослідження адміністративної практики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання морської праці мали відображення у такому програмному документі, як Морська доктрина України на період до 2035 року [4], схвалена у 2009 р. постановою Кабміну України № 1307; цей документ включив «систему підготовки та перепідготовки фахівців для морської галузі всієї світової спільноти» до визначення морського потенціалу України, але не включив питання морської праці ані до аспектів реалізації державної морської політики, ані до основних завдань такої політики.

Морська доктрина тільки згадала про «підготовку та перепідготовку фахівців у морській галузі» у вимірі пріоритетів національних інтересів України у сфері морської діяльності, та не включила аспекти праці моряків до основних принципів реалізації державної морської політики, так саме як й до основних напрямів, за якими мала здійснюватися розробка програмних документів, лише абстрактно декларуючи потреби «розвитку освіти», «підтримки та поширення в суспільстві морських традицій» та «забезпечення шанобливого ставлення до працівників галузі морського і річкового транспорту».

Не знайшлося місця для сотень тисяч українських моряків й серед описаних Морською доктриною кроків щодо підтримки та розвитку морегосподарської діяльності та стосовно забезпечення конкурентоспроможності підприємств морської галузі на світовому ринку.

Стосовно трудових відносин ця доктрина зупинилася лише на питанні «відтворення та розвитку кадрового потенціалу суднобудівної і судноремонтної галузей, насамперед робітничих професій вищої кваліфікації», при тому, що підготовка інших кадрів цікавила відповідний документ лише щодо відповідності технічним та технологічним стандартам й забезпеченню безпеки судноплавства. Більш того, для праці моряків не знайшлося місця й у частині цієї доктрини, яка стосувалася забезпечення розвитку економіки приморських регіонів.

Оновлений текст цієї Морської доктрини України містила постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1108, яка була схвалена не у контексті перегляду бачення владою стану морською галузі, а насампе-

ред у форматі істотно запізненого реагування на окупацію Криму. Так саме питанням праці моряків не знайшлося місця у цілій системі дефініцій оновленої версії доктрини, включно з питаннями національних інтересів на морі, морегосподарської діяльності, морської діяльності, морегосподарського комплексу, морської індустрії та морського кластеру.

На цьому фоні доволі еклектично виглядає декларація оновленої доктрини, де нарешті визнавалося, що «Україна є однією з найбільших країн – постачальників висококваліфікованої робочої сили на світовий ринок праці, у тому числі моряків», та що «в умовах суттєвого зменшення кількості суден під українським прапором, високого рівня внутрішньогалузевого безробіття зовнішня трудова міграція є для українських моряків фактично єдиною можливістю працювати за фахом, підтримувати відповідний рівень кваліфікації та зберігати професійну придатність» [3].

Втім така констатація очевидного практично ніяк не вплинула не тільки на передбачені оновленою доктриною дефініції, але й на її алгоритми. Документ не відніс питання морської праці до пріоритетних національних інтересів на морі, включаючи до них буквально що завгодно інше, та тільки скуппо констатує потребу «підготовки та перепідготовки моряків». Так саме до актуальних загроз національній безпеці у сфері морської діяльності було віднесене що завгодно, до піратства включно, але не проблеми та виклики морської праці.

Нічого у вимірі морською праці оновлена доктрина не передбачала й для «загального поліпшення стану морської діяльності»; водночас, серед основних принципів реалізації державної морської політики, у ній нарешті виникла згадка про потребу «дотримання прав людини, яка працює в морі та на морському узбережжі», її соціального захисту та узгодження засад державної морської політики з інтересами соціально-економічного розвитку приморських регіонів.

Додатково оновлена Морська доктрина згадала про моряків у переліку «направів відродження і розвитку торговельного мореплавства», але до «збереження кадрового потенціалу українських моряків на конкурентному світовому рівні» віднесла виключно посилення контролю у сфері підготовки та дипломування моряків. У цій частині оновлена доктрина містила дещо загадкову тезу про «розроблення та виконання комплексного плану оновлення кадрового потенціалу морського транспорту відповідно до інноваційної моделі розвитку морської індустрії».

Втім, ці декларації, так саме як й згадування про соціальні права моряків та про «підтримку і поширення у суспільстві морських традицій, пропаганду морської діяльності, забезпечення шанобливого ставлення до працівників морського транспорту», та подібні лексичні конструкції оновленої доктрини стосовно морських рибалок ніякого роду конкретних пропозицій не містили. Детально питання розвитку системи підготовки кадрів у оновленій доктрині стосувалися тільки Військово-Морських Сил Збройних Сил та Морської охорони Держприкордонслужби; як й попередня редакція Морської доктрини, документ 2018 року не побачив моряків та морської праці у вимірі розвитку приморських регіонів в цілому та щодо розвитку морегосподарської діяльності у таких регіонах зокрема [3].

Примітно, що план реалізації Морської доктрини, розробку якого в 2009 році приписувалося провести у три місяці, так й не був схвалений, та його необхідність була формально скасована урядом у 2020 році. Надалі питання морської праці згадувала Стратегію морської безпеки України, затверджена за умов масштабної російської агресії рішенням Ради національної безпеки і оборони України та указом Президента України від 17 липня 2024 року № 468/2024 [6].

Попре те, що ця Стратегія мала предметом насамперед безпековий та оборонний сектори, її предмет регу-

лювання охопив практично усі гіпотетичні сфери навколо морської практики, від інституційної спроможності органів прокуратури до збереження підводної археологічної спадщини й розвитку молодіжних навчально-виховних центрів. Та у 55 пунктах Стратегії питання морської праці згадувалися лише у фразі про «створення умов для навчання, підготовки та роботи фахівців для морського сектору та випускників відповідних закладів освіти» [6]. Втім, у наступному плані заходів з реалізації цієї Стратегії, затвердженому розпорядженням Кабміну України від 22 листопада 2024 року № 1162-р питання моряків все ж виникає, та знову у вимірі підготовки кадрів [5].

Цей план наголошує на потребі «законодавчого закріплення вимог та процедур у сфері підготовки і дипломування моряків та рибалок, що впроваджені в Україні в 2021—2024 роках з метою протидії корупції та приведення у відповідність з міжнародними конвенціями» тим самим констатує відсутність такого закріплення станом на час схвалення документу. Крім того план декларує про потребу «створення умов для проходження навчальної практики студентів вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку моряків під час навчання за освітніми програмами, зокрема шляхом посилення співпраці з міжнародними судноплавними компаніями, судновласниками з метою забезпечення практичної підготовки майбутніх випускників закладів освіти», але як саме має відбуватися таке «посилення співпраці», які українські структури можуть за це відповідати та як таке побажання має реалізовуватися за умов воєнного стану – план не уточнює.

Усі наведені програмні документи ігнорують простий факт: протягом трьох десятиріч української незалежності морська праця стала системоутворюючим фактором життя усіх вітчизняних приморських регіонів. Витребуваність українських моряків на глобальному ринку морської праці тривалий час була зумовлена сталим балансом їх якості як кваліфікованої робочої сили та рівнем заробітної платні, на які вони погоджувалися.

Факторами, які сприяли масовості українських моряків у глобальному судноплаванні, були сформовані морські традиції, система державних закладів морської освіти, що надавала достатній рівень кваліфікації безплатно або за порівнянни з рівнем добробуту населення кошти, а також поступове знищення українською владою як наявного українського національного торговельного флоту, так й будь-яких реальних передумов його відродження.

При цьому українська влада та великий бізнес ані економічно, ані психологічно не є та не планують бути готовими платити найманим працівникам кошти, співставні з контрактними виплатами у глобальному судноплаванні, а тому вони системно сприймали українських моряків як «дезертирів» з вітчизняної олігархічної економіки задовго до 2014 року.

Єдина публічна форма уваги влади до морського трудового сектору десятиріччями полягала у кампаніях з «примусу до сплати податків», що не мали під собою ані юридичних, ані економічних, ані організаційних підстав. Адже моряк, який працює на судні «зручного прапора» фактично перебуває в офшорі, та навіть якщо несплата ним особисто податків в Україні є правопорушенням, його розмір не формує кримінальної відповідальності, а виявлення та примус до сплати такого податку тягне від держави витрати, співставні з його розміром, оскільки роботодавці таких моряків не прагнуть мати з українськими фіскальними органами нічого спільного.

Основною непублічною формою уваги до моряків стала розбудова корупційних вертикалей, насамперед у сфері видачі документів моряків структурами, підконтрольними профільному міністерству. Менш обсяжні за сумами акумуляції у профільних міністерствах корупційні схеми формувалися у сфері контролю за діяльністю тренінгових центрів моряків та щодо ліцензування фірм-посередників у працевлаштуванні. Фактично усі зміни підзаконної нормативної бази у цій сфері передбачали прагнення нових й нових посадовців «знайти своє місце» у відповідній грошовій піраміді.

Водночас морська освіта, як середня спеціальна, так й вища постійно залишилася фактично без публічного нагляду. Адже чисельні українські заклади, що готували командний та рядовий склад моряків та морських рибалок, перебували під контролем Міносвіти, яке, не маючи у центральному апараті ані фахівців, ані бачення у цій сфері, фактично від реального контролю у цьому секторі самоусунулося, що призвело до поступової деградації морських навчальних закладів.

Та водночас саме моряки, щодо яких влада десятиріччями публічно формувала сталий негативний імідж та яких вона реально розглядала виключно як джерело корупційного збагачення, стали фінансовою основою розвитку добробуту усіх приморських регіонів України, фактично інвестуючи через власні родини у локальну та регіональну економіку десятки мільярдів доларів щорічно. При цьому обмеженість вкладання українськими моряками власних коштів у споріднений морський бізнес в Україні була зумовлена виключно утворенням владою умов, що унеможливили будь-які приватні ініціативи у цьому секторі.

Першим системним викликом для глобального виміру праці українських моряків стала Конвенція про працю в морському судноплаванні, яка набула чинності у 2013 році. Влада виявилася неспроможною ратифікувати цей документ, як через банальне небажання та невміння переробити національне морське законодавство, так й через лобі агресора та найбільш дрібного та корумпованого бізнесу у сфері посередництва в працевлаштуванні моряків. Вже у 2013 році України була єдиною з країн-донорів робочої сили на ринку морської праці, яка проігнорувала цю Конвенцію, а сьогодні ми узагалі залишаємося одною з декількох морських країн світу, які відмовляються її ратифікувати, попри те що з 2014 року це є нашим обов'язком у вимірі угод з Євросоюзом про євроінтеграцію.

Неконвенційність українських моряків та структур, які були посередниками у їх працевлаштуванні, негативно вплинула на їх конкурентоспроможність в очах глобальних роботодавців. Окупація Криму та відсутність якоїсь зрозумілої населенню державної політики щодо окупованих територій призвела до поступової втрати Україною як країною резидентства декількох десятків тисяч моряків АР Крим та Севастополя. Крім того, з 2014 року Україна фактично втратила контроль за залишками власного океанічного риболовного флоту, більшість бенефіціарів та допоміжного бізнесу щодо якого перебувало у Севастополі; замість якихось кроків у цій сфері до 2022 року держава в особі Держрибагентства імітувала «контроль та управління» над флотом, яким фактично стали керувати росіяни чи підконтрольні їм особи. Це вичавило українських материкових рибалок з роботи у цьому секторі.

Найбільшим викликом для праці українських моряків на глобальному ринку стала масштабна російська агресія, яка серед іншого призвела до знищення агресором Маріуполя, як одного з хабів підготовки моряків та місць їх традиційного проживання, а також до тимчасової окупації Херсона.

Обмеження на виїзд громадян України чоловічої статі за кордон та інші заходи воєнного стану об'єктивно обмежили практичні можливості виїзду українських моряків для роботи на суднах. При цьому значна частина українських моряків, яка була за кордоном до лютого 2022 року, не повертається на підконтрольну Україні територію, та за останні три роки певна кількість українських моряків залишила територію України, зокрема й нелегально, а також переміщуючись з окупованих територій.

Уряд України надалі передбачив для моряків спеціальну можливість виїзду за кордон під час воєнного стану, але оскільки роботодавцями цих громадян є не українські, а іноземні компанії, які не мають в Україні будь-яких структурних підрозділів, то бронювання українських моряків від мобілізації згідно з чинним законодавством є неможливим й не здійснюється, а тому підзаконні акти щодо їх переміщення через Державний кордон мають риси декларативності.

Для українських моряків, які перебувають за кордоном, істотною проблемою стало отримання українських документів, як загальногромадянських, так й спеціальних. Крім цього, отримання профільної вищої морської освіти передбачає потребу фізичного перебування курсанта чи студента на підконтрольній Україні території, щонайменш на час складання іспитів. Також значна частина українських моряків за останні два роки війни стала вивозити родини з підконтрольної Україні території у треті країни, насамперед Євросоюзу.

Така у цілому негативна ситуація наклалася на прояви системної відмови від українських моряків як начебто «проблемних», насамперед через ризики їх неприбуття на зміну в рейс з України, та через наявність у низці компаній працевлаштованих громадян держави-агресора, яким системних перешкод у працевлаштуванні за кордон влада агресора не чинить. Щобільше, криза у працевлаштуванні українських моряків наклалася на глобальні зміни у ринку морської праці, коли доля європейських моряків на судах поступово зменшується, зокрема й через старіння населення країн континенту, а пропозиція праці з боку широкого кола не лише азійських, але й африканських країн постійно зростає.

Тому афільовані з ключовими мережами судовласників потужні глобальні структури, які здійснюють посередництво у працевлаштуванні моряків, поступово переорієнтують свою роботу з країн ЄС до азійських економічних хабів, цей процес активізувався після скасування у 2021–2022 роках країнами світу більшості проти-епідемічних обмежень.

Висновки. Таким чином, поточна ситуація призведе до колапсу праці українських моряків у світовому судноплаванні, що національні програмні та стратегічні документи цілком ігнорують. Відповідні наслідки для України вбачаються катастрофічними у двох вимірах.

По-перше, приморські регіони втратять одне з ключових джерел фінансування домогосподарств, місцевого малого та середнього бізнесу та сфери споживання, що за умов війни та постконфліктного відновлення може мати незворотні негативні соціально-економічні наслідки.

По-друге, Україна назавжди втратить декілька сотень тисяч економічно активних, освічених та соціально успішних громадян – моряків та членів їх родин, які не просто фізично перемістяться у треті країни, але й отримають там документи, насамперед спеціальні, необхідні для працев-

лаштування на судна, та почнуть довгострокову соціалізацію власних родин у цих країнах.

Крім того, втрата відповідного кадрового потенціалу назавжди позбавить Україну навіть шансу на відродження власної морської галузі, перетворюючи форму управління вітчизняним морським транспортом та інфраструктурою у суто компрадорську, колоніальну, на користь третіх країн.

Своєю чергою це унеможливить будь-яку економічну самостійність України, у вимірі усіх експортних секторів економіки, вже у середньостроковій перспективі.

Для мінімізації описаних ризиків та задля збереження хоча б залишків людського потенціалу морського сектору потрібні невідкладні заходи у вимірі пошуку та запровадження ефективної моделі використання потенціалу українських моряків, працевлаштованих у глобальних судновласних структурах, за умов воєнного стану, включно з оформленням громадянських та морських документів.

Україні потрібна ратифікація Конвенції про працю в морському судноплаванні шляхом наявності політичної волі та подання відповідного законопроекту Президентом України як невідкладного, оскільки десятиріччя підготовки профільного законопроекту та пакету супровідних документів Кабміном довели нереальність досягнення фінального результату у форматі вітчизняної урядової бюрократії.

Існує потреба становлення для осіб, які мають дипломи моряків, на період від часу отримання цих документів до шістьох місяців після завершення виконання особою останнього трудового контракту з роботодавцем у морському секторі, який є нерезидентом, нульової ставки податку на дохід фізичних осіб. Слід забезпечити можливість безперешкодного та оперативного отримання громадянами України, які постійно перебувають за кордоном, української морської освіти, зокрема шляхом отримання подвійних дипломів після укладання відповідних угод профільних морських установ України з морськими академіями та університетами країн Європи.

Крім того потрібна невідкладна лібералізація пострадянського законодавства України у сфері національного прапора суден та максимальне розширення переліку визнаних Україною класифікаційних товариств світу, крім афільованих з агресором та іншими недружніми країнами. Питання нормативного забезпечення описаних заходів має стати предметом окремого наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 р. № 176/95-ВР у поточній редакції. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр> (дата звернення: 28.03.2025).
2. Конвенція про працю в морському судноплаванні, 2006 р. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://mtu.gov.ua/files/Конвенція%202006.pdf> (дата звернення: 28.03.2025).
3. Про внесення змін до Морської доктрини України на період до 2035 року: постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1108. *Офіційний вісник України*. 2019. № 2. Ст. 53.
4. Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 року: постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307. *Офіційний вісник України*. 2009. № 94. Ст. 3216.
5. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії морської безпеки України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2024 р. № 1162-р. *Офіційний вісник України*. 2024. № 107. Ст. 6810.
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 липня 2024 року «Про Стратегію морської безпеки України»: указ Президента України від 17 липня 2024 року № 468/2024. *Офіційний вісник України*. 2024. № 68. Ст. 4087.
7. Babin B. Labor and Social Rights of Seafarers in OSCE Region: Threats and Cooperation. OSCE Human Dimension Implementation Meeting, 2012, HDIM. NGO/0137/12, 26 September 2012. URL: <http://www.osce.org/odihr/94286> (дата звернення: 28.03.2025).
8. Babin B., Prykhodko A., Chvaliuk A. Strategies and Plans for De-occupying Crimea: Maritime Policy's Legal Aspects. *Lex Portus*. 2024. Vol. 10. Issue 6. P. 37–52.
9. Babin B. Threats for Labour and Social Rights of Ukrainian Seafarers in the Occupied Crimea. OSCE Human Dimension Implementation Meeting, 2014, HDIM. NGO/0457/14. OSCE. 30 September 2014. URL: <http://www.osce.org/odihr/124956> (дата звернення: 28.03.2025).
10. Babin B., Pogrebniak I. Mass Violation of Ukrainian Seafarers' Rights, International Human Rights Covenants and OSCE standards for Human Dimension, Safety, Non-Discrimination and Labour Migration. OSCE Human Dimension Implementation Meeting, 2016, HDIM. NGO/0033/16/EN. OSCE. 20 September 2016. URL: <http://www.osce.org/odihr/265616> (дата звернення: 28.03.2025).
11. Babin B. Violation of UN Guiding Principles on Business and Human Rights in Occupied Crimea – on example of the Seafarers' Rights. Third Annual United Nations Forum on Business and Human Rights, 1–3 December 2014. UN. URL: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/ForumSession3/UIMTU.doc> (дата звернення: 28.03.2025).
12. Notification on Maritime Safety and Russian Aggression against Ukraine (21.12.22). Association of Reintegration of Crimea. ParisMoU. 2021. URL: https://web.archive.org/web/20221224001046/https://www.parismou.org/system/files/527%20-%20ARC_Submission_IMO_ILO_FAO_21_12_2022.pdf (дата звернення: 28.03.2025).
13. Oceans, Russia's Maritime Aggression and Human Rights. Association of Reintegration of Crimea. UN Special Rapporteur on the human right to a healthy environment. 2024. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/health/cfis/oceans-hr/subm-oceans-hr-cso-association-reintegration-crimea.rtf> (дата звернення: 28.03.2025).

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЯК ДЖЕРЕЛО ТРАНСФОРМАЦІЇ АНТИДИСКРИМІНАЦІЙНОГО ПРАВА ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES AS A CATALYST FOR THE TRANSFORMATION OF ANTI-DISCRIMINATION LAW AND JURISPRUDENCE IN THE EUROPEAN UNION

Басиста А.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри міжнародного права

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Вираження згоди Європейським Союзом (ЄС) та подальше приєднання до Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року здійснили помітний вплив на розвиток правових стандартів захисту прав людей з інвалідністю у антидискримінаційному праві ЄС, а також сприяли трансформації концепції інвалідності в межах правопорядків держав-членів ЄС. Конвенція стала не лише джерелом міжнародно-правових зобов'язань, але також правовим інструментом трансформації нормативної бази ЄС та практики Суду ЄС у напрямку правозахисної моделі інвалідності. Водночас це зумовило низку суттєвих правових питань, які досліджуються у статті, та впливають на імплементацію Конвенції: статус та місце цього універсального правозахисного договору в системі джерел права ЄС, правові наслідки для вторинного права ЄС, розмежування договірних зобов'язань між ЄС й державами-членами, а також вплив положень Конвенції на практику Суду ЄС у справах про дискримінацію за ознакою інвалідності. Розглядається, як Суд ЄС після 2011 року тлумачить поняття «інвалідність», посилаючись на положення Конвенції.

У статті також приділено увагу категорії «змішаних угод» і механізму розмежування спільних компетенцій між ЄС та державами-членами за Конвенцією, зокрема через розробку Декларації про компетенції 2010 року. Особливий акцент зроблено на аналізі положень актів первинного та вторинного антидискримінаційного права ЄС та на змінах в судовій практиці – відході від медичної до правозахисної моделі інвалідності з урахуванням підходу та положень Конвенції. Проаналізовано знакові судові рішення у низці справ (як-то: «*HK Danmark*», «*Ring and Skouboe Werge*», «*Karsten Kaltoft*», «*Mohamed Daouidi*», «*Petya Milkova*», «*Ruiz Conejero*» та ін.), в яких Суд ЄС застосовує положення Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 як правову основу для тлумачення поняття «інвалідність» та зобов'язань у сфері зайнятості. Водночас, також розглядається питання, чи виходить Суд ЄС за межі положень Конвенції, застосовуючи еволютивне тлумачення інвалідності.

Ключові слова: інвалідність, антидискримінаційне право ЄС, права осіб з інвалідністю, джерела права ЄС, соціальна модель, правозахисна модель інвалідності, Суд ЄС, міжнародні стандарти прав людини.

The expression of consent by the European Union (EU) and its subsequent accession to the 2006 UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities had a significant impact on the development of legal standards for the protection of the rights of persons with disabilities in EU anti-discrimination law, as well as contributed to the transformation of the concept of disability within the legal systems of EU Member States. The Convention became not only a source of international legal obligations but also a legal instrument for the transformation of the EU normative framework and the case-law of the Court of Justice of the EU in the direction of a human rights model of disability. At the same time, this raised a number of essential legal questions that are examined in the article and affect the implementation of the Convention: the status and place of this universal human rights treaty in the system of sources of EU law, the legal consequences for EU secondary law, the distribution of treaty obligations between the EU and its Member States, as well as the impact of the Convention's provisions on the case-law of the Court of Justice of the EU in cases of discrimination on the grounds of disability. The article considers how the Court of Justice of the EU, after 2011, interprets the concept of «disability» by referring to the provisions of the Convention.

The article also pays attention to the category of «mixed agreements» and the mechanism for the division of shared competences between the EU and its Member States under the Convention, through the development of the 2010 Declaration of Competences. Emphasis is placed on the analysis of the provisions of primary and secondary anti-discrimination EU law and changes in case-law – the shift from the medical to the human rights model of disability, considering the approach and provisions of the Convention. The article analyses landmark decisions in a number of cases (such as: «*HK Danmark*», «*Ring and Skouboe Werge*», «*Karsten Kaltoft*», «*Mohamed Daouidi*», «*Petya Milkova*», «*Ruiz Conejero*», etc.), in which the Court of Justice of the EU applies the provisions of the 2006 UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities as a legal basis for interpreting the concept of «disability» and obligations in the field of employment. At the same time, the article also considers whether the Court of Justice goes beyond the provisions of the Convention by applying an evolutionary interpretation of disability.

Key words: disability, EU antidiscrimination law, rights of persons with disabilities, EU law sources, social model, human rights model of disability, CJEU, international human rights standards.

Приєднання Європейським Союзом (далі – ЄС) у листопаді 2009 року до Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року (далі – Конвенція, КПОІ) [1] стало подією, яка не мала аналогів у практиці ООН і самого ЄС. Міжнародно-правова важливість такого кроку полягала як в тому, що вперше учасницею універсального правозахисного міжнародного договору стала «організація регіональної інтеграції» (як сформульовано в статті 44 Конвенції) [1], так і в тому, що це було демонстрацією готовності ЄС трансформувати антидискримінаційне законодавство ЄС змінивши підхід до інвалідності шляхом переходу до правозахисної моделі, що лежить в основі універсальних стандартів захисту прав осіб з інвалідністю. Своїми витоками ця модель еволюціонувала з соціальної моделі інвалідності [2]. У пункті 4 Рішення Ради ЄС щодо при-

єднання вказувалося наступне: «*Конвенція ООН є актуальною та ефективною опорою для сприяння та захисту прав людей з інвалідністю в Європейському Союзі, якому і Співтовариство, і його держави-члени надають великого значення*» [3].

Мета статті полягає в дослідженні впливу, який здійснила КПОІ на розвиток антидискримінаційного права ЄС та судову практику Суду ЄС у справах, що стосуються захисту прав осіб з інвалідністю, та у визначенні місця Конвенції в системі джерел права ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відмітити, що значна увага різним аспектам впливу Конвенції приділяється в працях таких зарубіжних вчених як К. О'Брайен, Л. Ваддінгтон, Л. Венгала, І. Говаєре, К. Конте, Р. Леал-Аркас, Дж. В. Рейс, С. Фаваллі, Д. Феррі

та багато інших. У працях українських науковців, Г. В. Давиденко, В. Л. Костюк, В. П. Кохан, В. Мельник та інших, увага, зокрема, зосереджується на аналізі правового регулювання питань прав осіб з інвалідністю за правом ЄС, а от досліджувана тематика залишається поза увагою науковців в українській міжнародно-правовій літературі та дискусії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юридичну силу для ЄС Конвенція набула 22 січня 2011 року [4]. *De-jure*, це означає, що від цієї дати вся нормативна база, політики та судова практика як на рівні ЄС, так і в державах-членах мають узгоджуватися з положеннями Конвенції. Саме ця дата є відправною точкою аналізу, від якої відстежується вплив Конвенції на розвиток антидискримінаційного права ЄС та формування судової практики Суду ЄС у сфері захисту прав осіб з інвалідністю.

Процес приєднання ЄС до цього універсального правозахисного договору був складним – з огляду на його особливу правову природу, неоднозначність підходів до питання співвідношення права ЄС та міжнародного права. У зв'язку з цим вивчення юридичних передумов є принципово важливим. Варто зазначити, що учасницями Конвенції, крім самого ЄС, стала кожна з 28-ми (до моменту виходу Великої Британії з ЄС у січні 2020 року) держав-членів ЄС, також індивідуально приєднались до Конвенції. Останньою ратифікувала Конвенцію Ірландія – це відбулося 20 березня 2018 року, хоча її підпис під договором був поставлений ще десятиріччя раніше, в березні 2007 року [5].

З правової точки зору, це означає, що ЄС та його держави-члени спільно взяли на себе всі зобов'язання, що випливають з Конвенції, включаючи ті, що стосуються рівності та недискримінації осіб з інвалідністю [6, с. 32].

Компетенція Європейського Співтовариства (а згодом ЄС) на ведення переговорів, підписання та ратифікацію Конвенції на рівні Союзу виникла завдяки змінам, внесеним до установчих договорів Амстердамським договором [6, с. 1]. Згідно зі статтею 6а (яка в редакції Договору про ЄС стала статтею 13), ЄС було надано повноваження ухвалювати заходи спрямовані на боротьбу з дискримінацією за ознакою інвалідності [7, с. 26].

Остаточне рішення, про приєднання до Конвенції з боку ЄС як організації, прийняте Радою ЄС в листопаді 2009 року. Воно базувалося на статтях 10 та 19 Консолідованої версії Договору про функціонування ЄС (далі – ДФЄС), що стало правовою основою для участі ЄС як сторони цього міжнародного правозахисного договору. Відповідно до статті 10 ДФЄС, визначено, що при визначенні та реалізації своєї політики та діяльності Союз прагне боротися з дискримінацією, у тому числі за ознакою інвалідності [8]. Стаття 19 ДФЄС уповноважує Раду ЄС, за згоди Європейського Парламенту, вживати необхідних заходів для боротьби з дискримінацією і зокрема за ознакою інвалідності [9].

Слід особливо наголосити, що, на відміну від держав-членів, для ЄС питання, охоплені Конвенцією, не обмежувались лише пошуком ефективних механізмів реалізації її положень на практиці. Як зазначає зарубіжна дослідниця Дж. В. Рейс, ці питання стосувались природи та майбутнього європейської інтеграції в контексті розширення повноважень ЄС та поступового відходу держав-членів від формального конституціоналізму [10, с. 18].

У зв'язку з цим у статті приділяється значна увага правовому аналізу складних аспектів імплементації Конвенції на рівні ЄС. Насамперед, одним із ключових питань, що потребувало врегулювання всередині ЄС ще до офіційного приєднання, стало визначення способів та шляхів розмежування сфер компетенцій між ЄС та його державами-членами щодо реалізації положень Конвенції та виконання зобов'язань, що випливають з неї.

Відповідь на питання про розмежування зобов'язань між ЄС і державами-членами почали формувати через

визначення правового статусу Конвенції в системі права ЄС. Конвенцію було віднесено до категорії так званих «змішаних угод» (*mixed agreements / mixity*), тобто такої категорії міжнародних договорів, виконання яких передбачає участь як ЄС, так і держав-членів у межах їх відповідних компетенцій. Тобто ЄС та держави-члени, маючи окремі виключні правові компетенції, мали визначитися в який спосіб вони будуть поділяти спільні компетенції за Конвенцією.

У цьому контексті, як зазначає науковець Р. Леал-Аркас, категорія змішаних договорів тривалий час залишалася дуже складною темою для правової доктрини та наукових дискусій, зокрема через варіативність та гнучкість підходів до розподілу компетенцій [11, с. 485]. Поступово у межах ЄС було напрацьовано механізми, які дозволили досягти розподілу компетенцій в межах змішаних угод та належної координації договірних зобов'язань. Така гнучкість, на нашу думку, має значущу перевагу: вона дозволяє забезпечити більш злагожене й ефективне виконання взятих за Конвенцією зобов'язань у рамках складного багаторівневого правопорядку ЄС.

У випадку Конвенції це реалізовано через включення Рішення Ради 2010/48/ЄС (щодо надання згоди з боку ЄС на укладення Конвенції) спеціальної Декларації про компетенції [12]. У ній містився перелік законодавчих актів ЄС, котрі відображали ступінь його компетенції у питаннях, що регулюються Конвенцією [3]. Такий підхід сприяв дотриманню і виконанню вимог частини 1 статті 44 Конвенції щодо організації регіональної інтеграції [1].

Водночас, професорка права І. Говаєре висловлює певну критику по відношенню до декларації про компетенції, вказуючи, що вони можуть призводити до «експорту» внутрішніх проблем ЄС у міжнародний контекст. Але разом з тим, на її думку, цей процес є двостороннім: коли внутрішні для ЄС питання, які виникають у межах міжнародного правопорядку, також повертаються назад до правового порядку ЄС [13, с. 207]. Поділяючи підхід І. Говаєре, вважаємо також, що декларація про компетенції не є недоліком, а навпаки – демонструє відкритість ЄС до відповідального підходу в міжнародному праві щодо виконання договірних зобов'язань. Такий механізм сприяє чіткості та прозорості у розмежуванні відповідальності щодо виконання зобов'язань за Конвенцією та забезпечує узгодження зобов'язань між ЄС та державами-членами в межах багаторівневої правової системи.

Остаточне врегулювання питання щодо розподілу сфер компетенцій між ЄС та його державами-членами у контексті реалізації положень Конвенції було здійснено у грудні 2010 року шляхом ухвалення Кодексу поведінки між Європейською Комісією, Радою ЄС та державами-членами. Цей документ чітко визначив внутрішні процедурні механізми реалізації Конвенції, а також структуру поділу компетенцій у відповідних сферах [14; 15]. До переліку спільних компетенцій було віднесено, зокрема, питання щодо: боротьби з дискримінацією за ознакою інвалідності; вільного руху товарів, осіб, послуг та капіталу; сільського господарства; транспорту; оподаткування; внутрішнього ринку; рівної плати для чоловіків та жінок; політики транс'європейської мережі та статистики.

Хоча більшість із сфер, охоплених положеннями Конвенції, належать до сфери спільної компетенції, деякі зі статей КПОІ (зокрема ті, що містять спеціальні зобов'язання як-то у сфері освіти, соціального захисту чи охорони здоров'я) залишаються у виключній компетенції держав-членів ЄС.

На наше переконання, зазначений Кодекс поведінки заслуговує на глибокий аналіз в межах окремого дослідження, оскільки він не лише регламентує механізм взаємодії між ЄС та державами-членами у контексті реалізації КПОІ, але й врегульовує питання запровадження на рівні ЄС імплементаційної архітектури, передбаченої стат-

тею 33 Конвенції. Ця стаття вимагає створення триелементного механізму імплементації: механізму контролю, механізму моніторингу, та механізму залучення громадянського суспільства, які відіграють ключову роль в процесі практичної реалізації міжнародно-правових стандартів прав людей з інвалідністю [1].

Не менш складним та важливим в теоретичному плані є питання визначення місця Конвенції в системі джерел права ЄС, а отже – її юридичної сили її положень. Як слушно зауважує український дослідник І. Яковюк, «в ЄС не існує остаточно сформованого переліку джерел права», що, безперечно, породжує певні непорозуміння у доктринальних підходах та невизначеність [16, с. 217].

У юридичній літературі можна спостерігати істотний плюралізм підходів у класифікації джерел права ЄС, зокрема щодо критеріїв їх розмежування та ієрархії. Поширеним та водночас підданим критиці у доктрині міжнародного та європейського права є підхід до поділу джерел права ЄС на дві групи – первинні та вторинні. Цю дуальність в доктрині вважають надто простою та такою, що не здатна охопити та відобразити все розмаїття джерел права ЄС [16, с. 211; 17].

Так, згідно з позицією зарубіжної дослідниці Д. Феррі, всі джерела міжнародного права (міжнародні договори, рішення міжнародних організацій, міжнародне звичаєве право), до яких належить і Конвенція, в ієрархії джерел права ЄС розміщуються «нижче» положень договорів, віднесених до первинного права, але «вище» вторинного права ЄС, таких як регламенти, директиви та рішення. Виходячи з цього Д. Феррі робить висновок, що Конвенція офіційно знаходиться нижче положень первинного права, а тому в ієрархічному відношенні вона поступається положенням ДФЕС та Договору про ЄС, але перевершує вторинне право ЄС [18, с. 15].

Підтримуючи цю позицію, вважаємо доцільним звертатися до формулювання положення частини 2 статті 216 ДФЕС, згідно якого чітко встановлено, що «міжнародні договори, укладені ЄС є обов'язковими для Союзу та його держав-членів» [19]. Із цього формулювання випливає: по-перше, що Конвенція, будучи універсальним інструментом захисту прав людей з інвалідністю, стала частиною права ЄС та, по-друге, що це мало наслідком виникнення зобов'язання тлумачити право ЄС у світлі положень Конвенції.

Наразі питання точного місця Конвенції в ієрархії джерел права ЄС залишається відкритим та продовжує бути предметом доктринальних та фахових дискусій. Ясність з цього питання останнім часом намагається вносити Суд ЄС. Відповідно до статті 267 ДФЕС, саме Суд ЄС уповноважений здійснювати тлумачення міжнародних договорів, укладених ЄС, в тому числі і Конвенції. Його рішення визначають правові наслідки положень Конвенції по відношенню до актів вторинного права, особливо у випадку потенційної невідповідності чи несумісності останніх з положеннями таких міжнародних договорів. [20]

З моменту набуття чинності положень Конвенції для ЄС, можна прослідкувати зміну моделі до розуміння інвалідності та її відображення в антидискримінаційному законодавстві ЄС. Ця зміна ознаменувала поступовий перехід від медичної до соціальної, а згодом – до правозахисної моделі інвалідності, втіленої в положеннях Конвенції.

Перші політики у сфері інвалідності на рівні Європейського Співтовариства почали розробляти наприкінці XX століття. Двадцять років тому лише окремі держави, зокрема Німеччина та Швеція, включали інвалідність в число спеціально перелічених ознак в положеннях Конституцій, що потребують забезпечення рівності. Жодна європейська держава на той час не мала національного законодавства, яке б прямо передбачало заборону та заходи боротьби з дискримінацією за ознакою інвалідності [21, с. 832].

З-поміж європейських держав першою у цій сфері стала Великобританія, яка ще у 1970 році ухвалила законодавство, згідно якого особам з інвалідністю надавалися певні права на національному рівні. Йдеться про Закон про хронічно хворих та осіб з інвалідністю [22].

На рівні ЄС важливі нормативні інструменти боротьби з дискримінацією на підставі інвалідності з'явилися лише після набуття чинності Амстердамським договором у 1999 році [23]. Цим договором закладені фундаментальні зміни в Договорах, зокрема через включення до них статті 13 Договору про ЄС (наразі стаття 19 ДФЕС), про що мовилось напочатку цієї статті. Тому саме цей момент ознаменував перехід інвалідності з категорії у сфері соціальної політики, до сфери застосування антидискримінаційної нормативної бази ЄС.

Важливим етапом у розвитку антидискримінаційного права ЄС у сфері інвалідності стала ухвалена у 2000 році Директива Ради 2000/78/ЄС про встановлення загальних правил рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності (далі – Директива 2000/78/ЄС, Директива) [24]. Вона закріпила заборону прямої або опосередкованої дискримінації за ознакою інвалідності, однак не містила визначення ані самого поняття «інвалідність», ані поняття «особи з інвалідністю» або хоча б переліку осіб, які підпадають під зміст цієї категорії.

Ця правова прогалина на практиці призвела до виникнення труднощів у правозастосуванні, зокрема, коли національні суди та Суд ЄС були вимушені самостійно формувати підходи до тлумачення положень Директиви 2000/78/ЄС [124]. До прикладу, у 2006 році Суд ЄС у справі «*Sonia Chacón Navas v Eurest Colectividades SA*», здійснюючи тлумачення вищезазначеної Директиви, прийшов до висновку, що хвороба не підпадає під поняття інвалідність, звуживши в такий спосіб правовий зміст останнього. Водночас Суд ЄС сформулював визначення «інвалідності», яке відображало переважно медичну модель, відповідно до якої інвалідність розглядалася лише як «обмеження, що спричинені зокрема фізичними, психічними чи психологічними вадами у професійному житті, які мають з певною ймовірністю залишатися такими протягом тривалого часу» [25].

Подібного вузького підходу Суд ЄС дотримувався також у рішенні від 2008 року у справі «*S. Coleman v Attridge Law and Steve Law*». У ньому Суд ЄС дійшов висновку, що пряма дискримінація за Директивою 2000/78/ЄС стосується виключно осіб з інвалідністю і не поширюється на членів їхніх сімей [26].

Разом з Директивою 2000/78/ЄС важливим нормативним актом є Хартія основоположних прав ЄС 2000 року (далі – Хартія), яка містить всього два положення, що мають відношення до інвалідності. Перше положення стосується заборони дискримінації за ознакою інвалідності (ст. 21). Друге – передбачає право людей з інвалідністю на забезпечення їх самостійності, соціальної та професійної реабілітації, участі в житті суспільства (ст. 26) [27]. Важливість цього правового акту є надто істотною, оскільки як ЄС, так і держави-члени в своїй діяльності повинні дотримуватися його положень. Відповідно до статті 6 (1) Договору про ЄС Хартія основних прав ЄС 2000 року має таку ж юридичну силу як і первинні джерела права ЄС [28]. Водночас, існуючі наукові дослідження звертають увагу, що хоча Суд ЄС в нещодавній практиці почав посилаватися на положення Хартії у справах щодо захисту прав осіб з інвалідністю разом з посиланням на положення КПОІ, але положення Хартії не відіграли значної ролі в цій сфері судової практики (до прикладу, рішення у справі «*Petya Milkova*» від 2017 року, про які мовитиметься далі) [29; 38].

Набуття юридичної сили Конвенцією для ЄС у 2011 році стало не лише формальним юридичним актом, але й свідченням готовності до концептуальної зміни в підходах до розуміння проблематики інвалідності. На рівні ЄС почала

сприйматися як така, що належить до сфери прав людини, а люди з інвалідністю – як носії прав, включаючи право на рівне ставлення, розумне пристосування та ефективну участь у житті суспільства на теренах Європи та світу.

У контексті утвердження правозахисного підходу до інвалідності та з метою забезпечення рівності можливостей та повноцінної участі осіб з інвалідністю у всіх сферах суспільного життя, Європейська Комісія ухвалила кілька комплексних за своєю суттю документів – Європейську стратегію з питань інвалідності на 2010–2020 роки: оновленні зобов'язання для безбар'єрної Європи (далі – Стратегія 2020) [30] та Стратегію ЄС з прав осіб з інвалідністю на 2021–2030 роки (далі – Стратегія 2030) [31]. Ключова мета Стратегії зводилася до вжиття заходів з імплементації положень Конвенції у таких пріоритетних сферах як: доступність, інклюзія, рівність, працевлаштування, освіта, здоров'я, соціальний захист та просування прав людини з інвалідністю в рамках процесу розширення ЄС.

Важливо зазначити, що Стратегія 2020 була орієнтована на усунення фізичних, правових і соціальних бар'єрів в суспільстві, щоб забезпечити людям з інвалідністю можливість рівної участі в усіх сферах суспільного життя. Відповідно тому, питання інвалідності включалися до всіх політик рівня ЄС та держав-членів [30]. Натомість Стратегія 2030, що враховує досягнення, здобуті внаслідок реалізації Стратегії 2020, фокусується на забезпеченні повної реалізації прав осіб з інвалідністю. Зокрема, шляхом гарантування рівного доступу до освіти та зайнятості, реформування інфраструктури та цифрових послуг, сприяння самостійному проживанню осіб з інвалідністю, посилення механізмів моніторингу та залучення організацій осіб з інвалідністю до процесів розробки та формування політик ЄС [31]. У контексті досліджуваної теми, концептуально важливо відмітити, що Стратегія 2030 розглядає поняття «інвалідність» через призму визначення, закріпленого в статті 1 КПОІ.

Наразі триває процес оновлення Стратегії 2030 з урахуванням висновків та рекомендацій, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю за підсумками огляду виконання Конвенції ЄС, а також позицій, висловлених під час дебатів у Європейському Парламенті наприкінці 2024 року. Пріоритетними напрямками для змін залишаються – інклюзивна зайнятість, доступність транспорту та громадського простору, а також підтримка незалежного життя людей з інвалідністю [32].

Трансформація антидискримінаційного права ЄС під впливом КПОІ позначилася також на судовій практиці Суду ЄС. До прикладу, у рішенні у справі «*HK Danmark*» від 2013 року, яка стала першою після набуття чинності Конвенцією для ЄС, Суд ЄС розширюючи сформульоване ним визначення інвалідності у рішенні у справі «*Sonia Chacón Navas v Eurest Colectividades SA*» від 2006 року, визнав, що під поняття «інвалідність» можуть підпадати обмеження, які у взаємодії з бар'єрами можуть перешкоджати повній та ефективній участі особи у професійному житті нарівні з іншими особами. Суд ЄС наголосив на обов'язку роботодавців вживати заходів розумного пристосування, включаючи можливість скорочення робочого часу для особи з інвалідністю в якості одного з таких заходів [33].

Концепцію інвалідності Суд ЄС продовжує розвивати інтерпретуючи положення Директиви 2000/78/ЄС через призму положень Конвенції в своїх послідовних рішеннях у справах. Так, поворотним для розширення антидискримінаційного права ЄС стало рішення у справі «*Ring and Skouboe Werge*» від 2013 року [34, с. 67]. Справа стосувалася дискримінації за ознакою хвороби на робочому місці. Надаючи тлумачення терміну «інвалідність» в праві ЄС, Суд ЄС вперше зазначає, що Директива 2000/78/ЄС «є одним із актів ЄС, які стосуються питань, що регулюються Конвенцією ООН» (п. 31), а тому її положення

«наскільки це можливо, слід тлумачити у спосіб що відповідає цій Конвенції» (п. 32). Водночас, Суд зазначив, що «поняття «інвалідність» тлумачиться як таке, що охоплює стан, спричинений медично діагностованим захворюванням – виліковним або невиліковним, якщо це захворювання зумовлює обмеження, яке виникає, зокрема, внаслідок фізичних, психічних або психологічних порушень і яке у взаємодії з різними бар'єрами може перешкоджати повній і ефективній участі відповідної особи в професійному житті на рівних засадах з іншими працівниками, за умови, що це обмеження є довготривалим» (п. 93.1) [35].

Аналогічного підходу Суд ЄС дотримується в рішеннях по низці знакових справ. Зокрема, «*Karsten Kaltoft v Municipality of Billund*» від 2014 року [36] щодо дискримінації при працевлаштуванні за ознакою ожиріння. У справі «*Mohamed Daouidi v Bootes Plus SL and Others*» від 2016 року, яка стосувалася звільнення працівника через тимчасову непрацездатність, що була розцінена як пряма дискримінація за ознакою інвалідності [37]. Водночас, у рішенні у цій справі Суд ЄС, надаючи розширене тлумачення поняття «інвалідність» через призму КПОІ, виходить за межі положень цього універсального правозахисного договору, зокрема щодо визначення критеріїв «довготривалості обмежень». До цієї категорії справ також належить рішення у справі «*Petya Milkova v Izpalnitelen direktor...*» від 2017 року стосовно встановлення загальних рамок рівного ставлення у сфері зайнятості, де Суд ЄС постановив, що положення Директиви 2000/78/ЄС, які мають тлумачитися у світлі КПОІ, а також у поєднанні із загальним принципом рівного ставлення, закріпленим у 20 та 21 Хартії основоположних прав ЄС для визначення обґрунтованості національного законодавства Болгарії [38]. Це також рішення у справі «*Ruiz Conejero v Ferroservicios Auxiliares SA and Ministerio Fiscal*» від 2018 року щодо звільнення працівника на підставі періодичної відсутності на робочому місці внаслідок хвороби, пов'язаної з його інвалідністю, де Суд ЄС підтвердив, що цей випадок кваліфікується як непряма дискримінація за ознакою інвалідності відповідно до права ЄС, а отже, рішення роботодавця про звільнення, мотивоване дискримінаційними підставами, є нікчемним (п. 58) [39]. Відтак, у розглянутих вище справах Суд ЄС дотримується широкого підходу до тлумачення поняття «інвалідність» в антидискримінаційному праві ЄС через призму положень Конвенції, інтегруючи правозахисну модель з урахуванням контексту та обставин конкретної справи.

У практиці Суду ЄС простежуються також кілька справ, що демонструють дещо відмінний підхід до тлумачення положень антидискримінаційного права ЄС у світлі положень КПОІ. У рішенні у справі «*Wolfgang Glatzel v Freistaat Bayern*» від 2014 року Суд ЄС зазначив, що, хоча «положення Конвенції з моменту набуття нею чинності є невід'ємною частиною правового порядку ЄС» (п. 68), однак з практики Суду випливає, що «положення Конвенції, ... не становлять, з огляду на їх зміст, безумовних і достатньо точних норм, які дозволяли б здійснювати перевірку чинності актів права ЄС на відповідність положенням цієї Конвенції» (п. 69). Утім, Суд ЄС підкреслив, що «пріоритет міжнародних договорів, укладених ЄС, над положеннями вторинного законодавства, означає, що такі положення мають наскільки це можливо, тлумачитися у спосіб, сумісний із зазначеними договорами» (п. 70) [40].

Також Суд ЄС у рішенні по справі «*Z v A Government Department...*» від 2014 року, що стосувалася відмови надати оплачувану відпустку матері-працівниці, яка народила дитину за допомогою угоди про сурогатне материнство, еквівалентну відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами або відпустці для усиновлення. У цьому рішенні Суд ЄС постановив, що чинність Директиви 2000/78/ЄС «не може бути оцінена у світлі КПОІ», однак вона «повинна, наскільки це можливо, тлумачитися у спо-

сіб, який відповідає цій Конвенції» [41]. Аналіз цих двох справ справ дає підстави стверджувати, що Суд ЄС все ж послідовно дотримується підходу, згідно якого положення антидискримінаційного права ЄС, наскільки це можливо, мають тлумачитися у спосіб, сумісний із зобов'язаннями ЄС та держав-учасниць за Конвенцією. Це є безумовним свідченням поступового сприйняття та імплементації в право ЄС правозахисної моделі інвалідності, відображеної у міжнародних стандартах прав осіб з інвалідністю.

Висновки. Таким чином, КПОІ, будучи універсальним джерелом міжнародно-правових стандартів у сфері прав осіб з інвалідністю, стала частиною правового простору ЄС та чинником правової трансформації антидискримінаційного права ЄС і практики Суду ЄС. Протягом останніх п'ятнадцяти років положення Конвенції сприяють зміні

підходів у практиці Суду ЄС щодо справ про дискримінації за ознакою інвалідності, оскільки вони застосовуються не лише як джерело зобов'язань для ЄС та його держав-членів, а також як правова основа для тлумачення вторинного права ЄС у світлі міжнародних стандартів.

Унаслідок цього простежуються концептуальні зміни в підходах до визначення поняття «інвалідність» – від вузької медичної моделі до правозахисної, за якої інвалідність тлумачиться широко, як поняття, що еволюціонує та відображає взаємодію обмежень здоров'я та різних бар'єрів, що перешкоджають повноцінній та рівній участі особи з інвалідністю в суспільному житті. Така практика Суду ЄС водночас сприяє перегляду національного законодавства держав-членів ЄС відповідно до тлумачень, здійснених Судом ЄС через призму положень Конвенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 2006 року / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
2. Басиста А. В. Інвалідність в міжнародному праві: перехід від медичного до правозахисного підходу. *Український часопис міжнародного права*. 2015. №3. С. 64-69.
3. Council Decision of 26 November 2009 concerning the conclusion, by the European Community, of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2010/48/EC). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOL_2010_023_R_0035_01&from=EN
4. European Commission: EU Disability Policies and their Coordination. URL: <https://rm.coe.int/16800cde11>
5. UN Human Rights Treaty Bodies: Ratification Status for CRPD – Convention on the Rights of Persons with Disabilities. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?Treaty=CRPD
6. Waddington L. A New Era in Human Rights Protection in the European Community: The Implications the United Nations' Convention on the Rights of Persons with Disabilities for the European Community. *Maastricht Faculty of Law Working Paper Series*. 2007. 22 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1026581
7. Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union. The Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. 1997. URL: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>
8. EUR-Lex. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Article 10. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2008/art_10/oj
9. EUR-Lex. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Article 19. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2008/art_19/oj
10. Jennifer W. Reiss. The Convention on the Rights of Persons with Disabilities in the Post-Lisbon European Union. *Human Rights Brief*. 2012. Vol. 19. N. 2. P. 18-23. URL: <https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1818&context=hrbrief>
11. Leal-Arcas R. The European Community and Mixed Agreements. *European Foreign Affairs Review*. 2001. N.6. 483-513 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/228189992_The_European_Community_and_Mixed_Agreements
12. EUR-Lex. Council Decision of 26 November 2009 concerning the conclusion, by the European Community, of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010D0048>
13. Govaere I. Beware of the Trojan Horse: Dispute Settlement in (Mixed) Agreements and the Autonomy of the EU Legal Order. *Mixed Agreements Revisited. The EU and its Member States in the World* / Edited by Ch. Hillion, P. Koutracos. 2010. 395 p.
14. EUR-Lex. Code of Conduct between the Council, the Member States and the Commission setting out internal arrangements for the implementation by and representation of the European Union relating to the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities 2010/C 340/08. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A42010Y1215%2801%29&qid=1746017264858>
15. The Academic Network of European Disability Experts (ANED): DOTCOM: the Disability Online Tool of the Commission. URL: https://www.disability-europe.net/dotcom/?%5B%5D=2&%5B%5D=3&%5B%5D=4&%5B%5D=5&%5B%5D=6&%5B%5D=7&%5B%5D=8&%5B%5D=9&%5B%5D=10&%5B%5D=11&%5B%5D=13&%5B%5D=14&%5B%5D=15&%5B%5D=16&%5B%5D=17&%5B%5D=43&%5B%5D=44&%5B%5D=45&%5B%5D=46&view_type=list
16. Яковюк І. Система джерел права Європейського Союзу: загальна характеристика. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. №1. С. 209-220.
17. Москаленко О. М. Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків. 2005. – 17 с.
18. Ferri D. The Conclusion of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities by the EC/EU: Some Reflections from a "Constitutional" Perspective. *Online Working Paper*. 2010. N. 4. 19 p. URL: https://www.cde.unict.it/sites/cde.unict.it/files/4_2010.pdf
19. EUR-Lex. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. – PART FIVE: THE UNION'S EXTERNAL ACTION – TITLE V: INTERNATIONAL AGREEMENTS. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E216>
20. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union – PART SIX: INSTITUTIONAL AND FINANCIAL PROVISIONS – TITLE I: INSTITUTIONAL PROVISIONS – Chapter 1: The institutions – Section 5: The Court of Justice of the European Union – Article 267 (ex Article 234 TEC) // Official Journal 115, 09/05/2008 P. 0164–0164 URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12008E267:en:HTML>
21. Venhala L. The Diffusion of Disability Rights in Europe. *Human Rights Quarterly*. 2015. N 37. P. 831-853. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1478383/7/Vanhala_The_Diffusion_of_Disability_Rights_in_Europe.pdf
22. Reality Check: What has the EU meant for disability rights? June 2016. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36594664>
23. EUR-Lex. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. Document 11997D/TXT. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/ams/sign>
24. Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року що встановлює загальні рамки рівності опрацювання у сфері зайнятості і професійної діяльності / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00 – Text
25. EUR-Lex. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 11 July 2006. *Sonia Chacón Navas v Eurest Colectividades SA*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62005CJ0013&from=EN>
26. EUR-Lex. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 17 July 2008. «S. Coleman v Attridge Law and Steve Law». URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:62006CJ0303&from=EN>

27. EUR-Lex. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Document 12012P/TXT. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj
28. EUR-Lex. Consolidated Version of the Treaty on European Union. *Official journal of the European Union*. 2012. P. 326/19. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
29. Ferri D. The Unorthodox Relationship between the EU Charter of Fundamental Rights, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Secondary Rights in the Court of Justice Case Law on Disability Discrimination. *European Constitutional Law Review*. 2020. 16(2). P. 275-305. doi:10.1017/S1574019620000164. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/european-constitutional-law-review/article/unorthodox-relationship-between-the-charter-of-fundamental-rights-the-un-convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-and-secondary-rights-in-the-court-of-justice-case-law-on-disability-discrimination/91A50987BC3BA2A862A776B18385954E>
30. European Commission: European Disability Strategy 2010-2020: A Renewed Commitment to a Barrier-Free Europe. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0636:FIN:en:PDF>
31. European Commission: Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Union of equality – Strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030, Publications Office, 2021. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2767/31633>
32. Felix A. European Commission confirms update to the Disability Rights Strategy. *European Disability Forum*. December 19, 2024. URL: <https://www.edf-feph.org/european-commission-confirms-update-to-the-disability-rights-strategy/>
33. EUR-Lex. Judgment of the Court (Second Chamber) of 11 April 2013. «HK Danmark». URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2013.156.01.0006.01.ENG
34. Conte C. The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the European Union: The Impact on Law and Governance. Hart Publishing. 2022. 208 p.
35. JUDGMENT OF THE COURT (Second Chamber). 11 April 2013. InfoCuria Case-Law. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=136161&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=304756>
36. JUDGMENT OF THE COURT (Fourth Chamber). 18 December 2014. InfoCuria Case-Law. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=160935&doclang=EN>
37. EUR-Lex. Judgment of the Court (Third Chamber) of 1 December 2016. Mohamed Daouidi v Bootes Plus SL and Others. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0395>
38. EUR-Lex. Judgment of the Court (Second Chamber) of 9 March 2017. Petya Milkova v Izpalnitelen direktor na Agentsiata za privatizatsia i sledprivatizatsionen kontrol. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62015CJ0406>
39. EUR-Lex. Judgment of the Court (Third Chamber) of 18 January 2018. Carlos Enrique Ruiz Conejero v Ferroser Servicios Auxiliares SA and Ministerio Fiscal. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62016CJ0270>
40. EUR-Lex. Judgment of the Court (Fifth Chamber), 22 May 2014. Wolfgang Glatzel v Freistaat Bayern. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0356>
41. EUR-Lex. Case C-363/12: Judgment of the Court (Grand Chamber) of 18 March 2014 (request for a preliminary ruling from the Equality Tribunal – Ireland) – Z v A Government Department, The Board of Management of a Community School. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=planjo:20140425-080#:~:text=Case%20C-363%2F12%3A%20Judgment%20of%20the%20Court%20%28Grand%20Chamber%29,disability%20%E2%80%94%20Validity%20of%20Directives%202006%2F54%20and%202000%2F78%29>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ПРАВ КОРИННИХ НАРОДІВ НА МІЖНАРОДНОМУ УНІВЕРСАЛЬНОМУ РІВНІ

ENSURING THE CULTURAL RIGHTS OF INDIGENOUS PEOPLES AT THE INTERNATIONAL UNIVERSAL LEVEL

Батвіньєв В.О., аспірант
кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті охарактеризовано положення міжнародно-правових актів універсального характеру щодо закріплення культурних прав корінних народів і меншин (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах 1989 р., Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р., Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів 2007 р. тощо). Вказано, що корінні народи і меншини мають право брати активну участь у культурному житті; вільно встановлювати свій культурний розвиток; не піддаватися примусовій асиміляції або впливу з метою знищення їхньої культури; право на дотримання і відродження своїх культурних традицій та звичаїв; право на збереження, контроль, охорону і розвиток своєї культурної спадщини, традиційних знань та форм культурного вираження тощо. Акцентовано увагу на діяльності контрольних правозахисних органів Організації Об'єднаних Націй у сфері забезпечення культурних прав корінних народів і меншин. Вказано, що корінні народи стикаються зі специфічними проблемами, пов'язаними з культурою, що посилюються асиміляційною політикою, практикою та стратегіями розвитку, які не враховують або недостатньо враховують культуру. Підкреслено, що розвиток може бути сталим лише в тому випадку, якщо він визначається цінностями людей, яких він зачіпає, враховує їхні прагнення, захищає їхнє надбання та охоплює їхню спадщину в усіх її вимірах. Зазначено щодо посилення «реформування та інтеграції трьох складових сталого розвитку», зокрема, шляхом додавання культури як четвертої складової сталого розвитку. Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: вразливі особи, культура, права людини, самовизначення, сталий розвиток.

The article characterises the provisions of international legal acts of the universal character on the regulation of the cultural rights of indigenous peoples and minorities (the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966, the Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries of 1989, the Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities of 1992, the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples of 2007, etc.). It is pointed out that indigenous peoples and minorities have the right to actively participate in cultural life; to freely determine their cultural development; not to be subjected to forced assimilation or influence with the aim of destroying their culture; the right to observe and revitalise their cultural traditions and customs; the right to preserve, control, protect and develop their cultural heritage, traditional knowledge and traditional cultural expressions, etc. Attention is drawn to the activities of United Nations human rights monitoring bodies in the field of ensuring the cultural rights of indigenous peoples and minorities. It points out that indigenous peoples face specific cultural challenges, which are exacerbated by assimilationist policies, practices and development strategies that fail to take culture into account or do so inadequately. It is emphasized that development can only be sustainable if it is guided by the values of the people it affects, takes into account their aspirations, protects their heritage and embraces their heritage in all its dimensions. It notes that the "reform and integration of the three pillars of sustainable development" should be strengthened, in particular by adding culture as a fourth pillar of sustainable development. Conclusions are drawn.

Key words: vulnerable persons, culture, human rights, self-determination, sustainable development.

Постановка проблеми: Культурні права є вираженням людської гідності та невідмінною умовою її поваги. Вони охороняють права кожної особи окремо і разом з іншими, а також права груп людей на розвиток та вираження своєї людської природи, світогляду і сенсів, які вони надають існуванню та розвитку людини за допомогою, зокрема, цінностей, поглядів, переконань, мов, знань, мистецтва і соціальних інститутів [1]. Забезпечення культурних прав, зокрема права на участь у культурному житті, має важливе значення для існування та реалізації інших прав і свобод такої вразливої категорії населення як корінні народи і меншини.

Корінні народи нерідко зазнають дискримінації і несправедливого ставлення, пов'язаного з їхньою культурною самобутністю, формами самовираження та спадщиною, а також з використанням їхніх традиційних земель, території і культурних та природних ресурсів [2].

Як зазначив Кулвіндер Сінгх Гілл (Kulwinder Singh Gill) ідентичність корінних народів побудована на їхній культурі, традиціях та особливому способі життя, що відрізняє їх від основної маси населення. Через свій статус меншини та особливий спосіб життя вони завжди зазнавали дискримінації і були позбавлені можливості повною мірою користуватися своїми правами з боку основного населення та держави, де вони проживають. Відмова корінним народам у їхніх культурних правах вважається найбільш стійкою формою дискримінації [3].

Означене свідчить про актуальність обраної тематики та необхідність її подальшого дослідження.

Стан дослідження. Окремі аспекти, присвячені питанням забезпечення прав людини, зокрема в галузі культури, захисту вразливих категорій населення, особливо корінних народів і меншин, висвітлювалися в наукових працях українських і зарубіжних учених, серед яких: А. Войціховський, С. Карвацька, В. Мицик, М. Медведєва, Л. Невара, Є. Реньов, Т. Сироїд, Л. Фоміна, Ana Filipa Vrdoljak, Kulwinder Singh Gill та ін. Разом з тим, питання забезпечення культурних прав корінних народів і меншин на міжнародному рівні потребує й надалі ґрунтовного дослідження у світлі сучасних викликів і загроз.

Мета статті полягає в розкритті положень міжнародно-правових актів та практики контрольних правозахисних органів щодо забезпечення культурних прав корінних народів і меншин.

Виклад основного матеріалу. Право на участь у культурному житті гарантується в положеннях низки міжнародно-правових актів, як-от: Загальна декларація прав людини 1948 року (ст. 27), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (ст. 15), Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. (ст. 30), Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990 р. (ст. 7) тощо.

Крім того, окремі питання, які стосуються культурних прав закріплені спеціальними міжнародними актами в галузі захисту прав корінних народів і меншин.

Так, Конвенцією про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (Конвенція 169), прийнятою 27 червня 1989 року Генеральною конференцією Міжнародної організації праці на її сімдесят шостій сесії, передбачено, що уряди несуть відповідальність за проведення, за участю відповідних народів, узгодженої і систематичної діяльності щодо захисту прав цих народів та встановлення гарантій поваги до їхньої цілісності. Така діяльність включає заходи, зокрема спрямовані на: сприяння повному здійсненню соціальних, економічних і культурних прав цих народів за поваги до їхньої соціальної та культурної самобутності, їхніх звичаїв, традицій та інститутів (ст. 2). Крім того, відповідно до статті 4 Конвенції передбачено, що за необхідності, можуть застосовуватися спеціальні заходи для охорони осіб, які належать до відповідних народів, їхніх інститутів, власності, праці, культури та довкілля [4].

У Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року) проголошено право осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, мають користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію та відправляти релігійні обряди, а також користуватися своєю мовою в приватному житті та публічно, вільно і без втручання або дискримінації в будь-якій формі. Особи, що належать до меншин, мають право брати активну участь у культурному, релігійному, громадському, економічному та державному житті (ст. 2) [5].

Важливе значення для захисту культурних прав корінних народів відіграє Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів (резолюція 61/295) 2007 року, яка містить низку положень, присвячених питанню забезпечення прав корінних народів у сфері культури. Зокрема, статтею 3 закріплено, що корінні народи мають право на самовизначення та в силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Крім того, в Декларації проголошено право корінних народів зберігати і зміцнювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому своє право, якщо вони того бажають, на повну участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави (ст. 5); право не піддаватися примусовій асиміляції або впливу з метою знищення їхньої культури (ст. 8); право на дотримання та відродження своїх культурних традицій і звичаїв, що включає в себе право на збереження, захист та розвиток колишніх, нинішніх і майбутніх форм прояву їхньої культури, таких, як археологічні та історичні об'єкти, пам'ятники матеріальної культури, малюнки, обряди, технології, образотворче і виконавське мистецтво, література (ст. 11); право на збереження, контроль, охорону та розвиток своєї культурної спадщини, традиційних знань і форм культурного вираження, а також проявів їхніх наукових знань, технологій та культури, включаючи людські і генетичні ресурси, насіння, ліки, знання властивостей фауни та флори, традиції усної творчості, літературні твори, малюнки, спорт та традиційні ігри, а також образотворче та виконавське мистецтво; право на збереження, контроль, захист і розвиток своєї інтелектуальної власності на таку культурну спадщину, традиційні знання і традиційні форми вираження культури (ст. 31) тощо [6].

Варто також акцентувати увагу на значенні статті 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року (далі – МПГПП 1966 р.) [7] у захисті культурних прав корінних народів і меншин, яка, на думку Ана Філіпа Врдоляк (Ana Filipa Vrdoljak), незважаючи на кількість застережень з моменту її включення до Пакту, відіграла вирішальну роль у визначенні культурних прав меншин і корінних народів у міжнародному праві [8].

Так, статтею 27 МПГПП 1966 р. гарантовано, що в тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою [7].

Розглядаючи питання щодо зобов'язань держав-учасниць за статтею 27 МПГПП 1966 р., Комітет ООН з прав людини у своєму Загальному коментарі зазначив, що хоча права, захищені статтею 27, є правами особистості, вони, у свою чергу, залежать від здатності групи меншини зберігати свою культуру, мову чи релігію. Відповідно, позитивні заходи з боку держав можуть бути необхідними для захисту ідентичності меншини і прав її членів користуватися та розвивати свою культуру і мову та сповідувати свою релігію спільно з іншими членами групи (п. 6.2). Комітет також зауважив, що культура проявляється в багатьох формах, включаючи особливий спосіб життя, пов'язаний з використанням земельних ресурсів, особливо у випадку корінних народів. Це право може включати такі традиційні види діяльності, як рибальство чи полювання, а також право жити в заповідниках, які охороняються законом (п. 7) [9].

Разом з тим, незважаючи на триваючі зусилля міжнародного співтовариства і держав та значні зрушення у сфері захисту прав людини корінних народів, які відбулися за останні десятиліття, культурні права залишаються найменш зрозумілою категорією, яка є основою їхньої ідентичності. Права корінних громад продовжують перебувати під загрозою порушень, приклади яких можна знайти в нав'язуванні «культурної гегемонії», що сягає корінням у колоніальні часи, а асиміляційні практики залишаються руйнівними для їхнього існування [3].

У зв'язку з цим, питання щодо дотримання прав, гарантованих статтею 27 МПГПП 1966 р. досліджувалося Комітетом ООН з прав людини в низці справ.

Перші скарги за статтею 27, які розглядав Комітет, були подані окремими корінними жителями, які стверджували, що внаслідок правил членства, створених або дозволених державою, їм було відмовлено в повному членстві в групі корінного населення, до якої вони належали. Першими справами, в яких Комітет застосував статтю 27 МПГПП 1966 р. були *Lovelace v. Canada* та *Kitok v. Sweden* [10].

Так, у 1977 році, Сандра Лавлейс, народжена індіанка Малісіт, подала скаргу проти Канади, оскільки після виходу заміж за неіндіанця вона втратила свій племінний статус відповідно до Акта Канади про індіанців. Значна частина її претензій була зосереджена на гендерній дискримінації та нерівному поводженні, оскільки індіанські чоловіки, які одружилися з неіндіанками, мали право зберегти свій племінний статус. Разом з тим, вона також стверджувала, що Канада не змогла захистити її право на культуру, гарантоване статтею 27 МПГПП 1966 р. Комітет з прав людини розглянув цю справу в 1981 році та дійшов висновку, що факти справи, які встановлюють, що Сандрі Лавлейс було відмовлено в законному праві на проживання в заповіднику, свідчать про порушення Канадою статті 27 Пакту.

У рішенні йшла мова про те, що держави можуть обмежувати індивідуальне право на культуру, однак лише в тому випадку, коли такі обмеження мають «розумне та об'єктивне виправдання і відповідають іншим положенням Пакту» [10; 11].

В іншій справі, за повідомленням Анні Ереля та Юні Няккялярві (*Anni Äärelä and Jouni Näkkäljärvi*) проти Фінляндії, заявники стверджували про порушення ст. 27 у зв'язку з тим, що апеляційний суд дозволив лісозаготівлю та будівництво доріг у районі Каріселкя (*Kariselkä*), що в поєднанні з одночасним скороченням допустимого поголів'я оленів є запереченням їхнього права користуватися своєю культурою у спільноті з іншими саамами [12].

Розглядаючи вказане повідомлення, Комітет наголосив на тому, що заявники є представниками культури меншин і оленярство є важливим елементом їх культури. Разом з тим, указавши на те, що з авторами та іншими ключовими групами зацікавлених сторін проводилися консультації щодо еволюції планів лісозаготівель, які були частково змінені у відповідь на критику з їх сторони, Комітет дійшов висновку про недостатність інформації для того, щоб мати можливість зробити незалежні висновки щодо фактичної важливості території для землеробства та довгострокового впливу на сталість землеробства, а також наслідків відповідно до статті 27 Пакту. Відповідно, вирішуючи питання щодо порушення статті 27 Пакту 1966 р., Комітет не зміг установити неспроможності держави-учасниці належним чином захистити право скаргників користуватися саамською культурою, що становило б порушення статті 27 Пакту [12].

Також важливо зазначити щодо діяльності Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав у досліджуваній сфері, який неодноразово акцентував увагу на неналежному дотриманні культурних прав корінних народів і меншин та надавав у зв'язку з цим рекомендації державам, за підсумками дослідження періодичних доповідей.

Так, у Заключних зауваженнях щодо другої періодичної доповіді Камбоджі Комітет висловився щодо відсутності інформації про конкретні заходи, вжиті для забезпечення поваги до культурної різноманітності та участі в культурному житті корінних народів, а також про заходи щодо розвитку їх традицій, мов і культури та у зв'язку з цим рекомендував вжити необхідних заходів для посилення захисту культурних прав і поваги до культурної різноманітності; сприяти створенню сприятливих умов для корінних народів, щоб вони могли зберігати, розвивати, виражати і передавати свою самобутність, історію, культуру, мови, традиції та звичаї, а також підтримувати свій духовний зв'язок зі своїми землями, територіями і ресурсами [13].

У Заключних зауваженнях щодо третьої періодичної доповіді Китаю Комітет акцентував увагу на повідомленнях про те, що етнічні меншини стикаються з серйозними обмеженнями в реалізації свого права на участь у культурному житті, включаючи право на використання та викладання мов меншин та навчання історії і культури. Комітет також висловив стурбованість повідомленнями про широкомасштабну кампанію з викорінення культури Тибету і мови, а також загалом про руйнування мовної самобутності етнічних меншин за допомогою проведеної державою-учасницею політики асиміляції, відомої як «китаїзація».

У зв'язку з цим, Комітет висловив рекомендацію державі-учасниці вжити всіх необхідних заходів з метою забезпечення повного і необмеженого здійснення народами та меншинами їх права на повне володіння своєю культурною самобутністю і участі у культурному житті, забезпечити можливість використання та застосування на практиці своєї мови та культури [14].

Варто також акцентувати увагу на тому, що багато корінних народів стикаються й зі специфічними проблемами, пов'язаними з культурою, такими як загрози їхній культурній цілісності, особливому способу життя та мовам, що часто посилюються стратегіями розвитку, які не враховують або недостатньо враховують культуру [2]. Беззаперечно, культурні права є невід'ємним елементом сталого розвитку. Разом з тим, розвиток може бути сталим лише в тому випадку, якщо він визнається цінностями людей, яких він зачіпає, і сенсами, які вони надають своєму існуванню, враховує їхні прагнення, захищає їхнє надбання та охоплює їхню спадщину в усіх її вимірах [15].

Як зазначила Спеціальний доповідач у галузі культурних прав, в сучасних стратегіях сталого розвитку культурним правам відводиться лише другорядна роль. На відміну від соціального, економічного та екологічного компонен-

тів, культурний розвиток не визнають як один із несучих стовпів сталого розвитку, а вплив розвитку на культурні права рідко стає предметом оцінки. Крім того, в планах соціального розвитку та викорінення бідності, зазвичай, ігнорується культурне розмаїття [16].

Так, наприклад, прагнення виконати завдання 8.9 Цілей у сфері сталого розвитку, що стосується сприяння сталому туризму, який створює робочі місця і сприяє розвитку місцевої культури та виробництву місцевої продукції, перетворило культуру батва на атракціон для туристів. У зв'язку з чим, вони здійснюють свої культурні практики лише з метою їхньої демонстрації іноземцям і туристам, в ім'я прибутку, хоча сама громада батва не отримує належної частки програмного фінансування [16].

У зв'язку з цим, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав заявив, що розвиток, який не суперечить праву на участь у культурному житті, вимагає проведення конструктивних консультацій з тими, чий спосіб життя і права можуть бути порушені, включаючи корінні народи, меншини, сільськогосподарських працівників, жінок і молодь, а також всебічного та ефективного залучення цих суб'єктів. Повага прав на консультування та участь допомагає гарантувати дотримання культурних прав усіх людей у процесі розвитку, а також створює простір для реалізації підходів до розвитку, що враховують культурні особливості [16].

Крім того, в Декларації корінних народів Африки щодо сталого розвитку та Ріо+20 представники корінних народів Африки, які зустрілися для підготовчої зустрічі щодо сталого розвитку та обговорення цілей й основних питань для корінних народів до Ріо+20, заявили про існування нагальної потреби в посиленні «реформування та інтеграції трьох складових сталого розвитку», зокрема, шляхом додавання культури як четвертої складової сталого розвитку [17].

Висновки. Культурні права, зокрема, право на участь у культурному житті закріплені в положеннях універсальних і спеціальних міжнародно-правових актів, як-от: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племенний спосіб життя в незалежних країнах 1989 р., Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р., Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів 2007 р. тощо. Означеними актами закріплено низку культурних прав корінних народів і меншин, серед яких: право користуватися досягненнями своєї культури; право брати активну участь у культурному, релігійному, громадському, економічному та державному житті; право зберігати і зміцнювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути; право не піддаватися примусовій асиміляції або впливу з метою знищення культури; право на дотримання і відродження своїх культурних традицій та звичаїв; право на збереження, контроль, охорону та розвиток своєї культурної спадщини, традиційних знань і форм культурного вираження тощо. Суттєвий внесок у сфері захисту культурних прав корінних народів і меншин здійснюють контрольні правозахисні механізми Організації Об'єднаних Націй – Комітет з прав людини і Комітет з економічних, соціальних і культурних прав – шляхом прийняття заключних зауважень, за підсумками дослідження періодичних доповідей держав та розгляду повідомлень щодо ймовірних порушень прав, гарантованих статтею 27 МПГПП 1966 р.

Крім того, існуючі загрози щодо дотримання культурних прав корінних народів часто посилюються стратегіями розвитку, які не враховують або недостатньо враховують культуру, оскільки на відміну від соціального, економічного та екологічного компонентів, культурний розвиток не визнають як один із несучих стовпів сталого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights A/73/227. URL: <https://docs.un.org/en/A/73/227> (дата звернення: 10.04.2025).
2. UNESCO policy on engaging with indigenous peoples. URL: https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000262748&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_836565dc-3b02-4953-854f-f4358f32bc3f%3F_%3D262748eng.pdf&locale=en&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000262748/PDF/262748eng.pdf#%5B%7B%22num%22%3A55%2C%22gen%22%3A0%7D%2C%7B%22name%22%3A%22XYZ%22%7D%2C0%2C624%2Cnull%5D (дата звернення: 10.04.2025).
3. Singh Gill, Kulwinder. Right to Cultural Identity of Indigenous Peoples Under International Human Rights Law. *NUSRL Journal of Human Rights*. 2020. Vol. I. URL: https://papers-ssrn-com.translate.goog/sol3/papers.cfm?abstract_id=4636848&x_tr_sl=en&x_tr_tl=uk&x_tr_hl=uk&x_tr_pto=sc (дата звернення: 10.04.2025).
4. Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries (1989). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/162030> (дата звернення: 10.04.2025).
5. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities adopted 18 December 1992 by General Assembly resolution 47/135. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic> (дата звернення: 10.04.2025).
6. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, resolution adopted by the General Assembly on 13 September 2007, 61/295. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/61/295> (дата звернення: 10.04.2025).
7. International Covenant on Civil and Political Rights of 1966. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/ccpr.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).
8. Vrdoljak Ana Filipa. Self-Determination and Cultural Rights. *Cultural Human Rights* / F. Francioni and M. Scheinin, eds. Leiden: Martinus Nijhoff, 2008. Pp. 41-78. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1142804 (дата звернення: 10.04.2025).
9. General Comment adopted by the Human Rights Committee under Article 40, Paragraph 4, of the International Covenant on Civil and Political Rights, No. 23(50) (art. 27), CCPR/C/21/Rev.1/Add.5. URL: <https://docs.un.org/en/CCPR/C/21/Rev.1/Add.5> (дата звернення: 10.04.2025).
10. Engle K. The Elusive Promise of Indigenous Development: Rights, Culture, Strategy. Duke University Press, 2010. 418 p. URL: <https://dokumen.pub/the-elusive-promise-of-indigenous-development-rights-culture-strategy-0822347504-9780822347507.html> (дата звернення: 10.04.2025).
11. Sandra Lovelace v. Canada (Communication No. 24/1977): Human Rights Committee Views CCPR/C/13/D/24/1977. URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/286/en-US> (дата звернення: 10.04.2025).
12. Anni Äärelä and Jouni Näkkäläjärvi v. Finland (Communication No. 779/1997): Human Rights Committee Views CCPR/C/73/D/779/1997. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=yGoUbh%2FNG3wbU%2Fu0bOOJ%2FVUoews%2FGQ6gc%2FPe0cKDdxbl7DGBmttq4pdlkceTnOArutAA71wLLeLgX8wi4plw%2FQrJfpdVxIOGfUh1D6lIfBA%3D> (дата звернення: 10.04.2025).
13. Concluding observations on the second periodic report of Cambodia E/C.12/KHM/CO/2. URL: <https://docs.un.org/en/E/C.12/KHM/CO/2> (дата звернення: 10.04.2025).
14. Concluding observations on the third periodic report of China, including Hong Kong, China, and Macao, China E/C.12/CHN/CO/3. URL: <https://docs.un.org/en/E/C.12/CHN/CO/3> (дата звернення: 10.04.2025).
15. Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Alexandra Xanthaki (Development and cultural rights: the international governance) A/78/213. URL: <https://docs.un.org/en/A/78/213> (дата звернення: 10.04.2025).
16. Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Alexandra Xanthaki (Development and cultural rights: the principles) A/77/290. URL: <https://docs.un.org/en/A/77/290> (дата звернення: 10.04.2025).
17. Declaration of Indigenous Peoples of Africa on Sustainable Development and Rio+20. URL: <https://rightsandresources.org/blog/declaration-of-indigenous-peoples-of-africa-on-sustainable-development-and-rio20/> (дата звернення: 10.04.2025).

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ПЕРІОД ДО XX СТОЛІТТЯ**INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE:
THE PERSPECTIVES OF INTERNATIONAL LEGAL AND DOMESTIC REGULATION**

**Бугаєць А.С., асистентка
кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

У статті розглядаються історичні аспекти становлення та розвитку права інтелектуальної власності в період до XX століття. Цей розвиток, який відбувався переважно в межах окремих держав та їхніх правових систем, сприяв формуванню важливих понять і базових концепцій, що лягли в основу подальшого міжнародно-правового регулювання прав інтелектуальної власності наприкінці досліджуваного періоду, а також у XX столітті. Таким чином, йдеться про доміжнародний етап розвитку права інтелектуальної власності.

Особлива увага наголошується на тому, що розвиток права інтелектуальної власності завжди перебував у тісному взаємозв'язку з науково-технічним прогресом, що показано у статті на прикладі правового регулювання окремих питань: зокрема, появи знакових систем у давнину, бурхливого розвитку нових інститутів права інтелектуальної власності з виникненням книгодрукування, а також формування сучасної системи уявлень про інтелектуальну власність у період промислової революції XIX століття. Це дозволяє автору дійти висновку, що нова революція в інтелектуальній діяльності, пов'язана із появою штучного інтелекту та його активним проникненням в усі сфери людського життя, повинна неминуче призвести до не менш радикальних змін у правовому регулюванні прав інтелектуальної власності, в тому числі й на міжнародному рівні.

У статті розвиток права інтелектуальної власності досліджується на конкретних прикладах його нормативно-правового регулювання: починаючи з появи окремих норм-звичаїв, поодиноких законів, до виникнення систем регулювання цілих інститутів (наприклад, книгодруку), аж до сучасного комплексного регулювання права інтелектуальної власності. Цей розвиток розглядається у взаємозв'язку як систем у давнину, бурхливого розвитку нових інститутів права інтелектуальної власності з виникненням книгодрукування, а також формування сучасної системи уявлень про інтелектуальну власність у період промислової революції XIX століття. Це дозволяє автору дійти висновку, що нова революція в інтелектуальній діяльності, пов'язана із появою штучного інтелекту та його активним проникненням в усі сфери людського життя, повинна неминуче призвести до не менш радикальних змін у правовому регулюванні прав інтелектуальної власності, в тому числі й на міжнародному рівні.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, авторське право, міжнародно-правове регулювання права інтелектуальної власності, історія права інтелектуальної власності, Бернська конвенція.

The article examines the historical aspects of the formation and development of intellectual property law in the period up to the 20th century. This development, which took place mainly within the framework of individual states and their legal systems, contributed to the formation of important concepts and concepts that formed the basis of international legal regulation of intellectual property rights at the end of the period under study, as well as in the 20th century. Thus, we are talking about the pre-international stage of development of intellectual property law.

It is emphasized that the development of intellectual property law has always been closely related to scientific and technological development, which is shown in the article on the example of legal regulation of certain issues with the emergence of sign systems in antiquity, the rapid development of new institutions that now form part of intellectual property law, with the emergence of printing, the formation of a modern system of ideas about intellectual property during the industrial revolution of the 19th century. This leads the author to the opinion that a new revolution in intellectual activity, associated with the emergence of artificial intelligence and its penetration into all spheres of life, must certainly lead to no less revolutionary changes in the legal regulation of intellectual property rights, including at the international level.

The article examines the development of intellectual property law on specific examples of its regulatory and legal regulation, starting from the emergence of individual norms and customs, through individual laws, to the emergence of a system of regulation of entire institutions (for example, book printing) and to the modern regulation of intellectual property law as a complex legal system. This development is considered in its interrelation as such, on the one hand, as being clearly gradual, that is, each subsequent achievement did not arise from nowhere, but was based on previous developments, and on the other hand, each new stage should be considered as revolutionary and characterized by the emergence of fundamentally new characteristics of intellectual property law that were not known before. The experience gained allows us to assert that the formation of a new stage of legal regulation of intellectual property is possible using the existing categorical apparatus, but it will require its adaptation to fundamentally new conditions, or the invention of separate new terms that would characterize its newly created institutions.

Key words: intellectual property law, copyright, international legal regulation of intellectual property law, history of intellectual property law, Berne Convention.

В останні роки спостерігається активне використання штучного інтелекту для творчої діяльності, зокрема для створення художніх, аудіовізуальних, наукових творів та допрацювання таких творів. Дослідження штучного інтелекту в аспекті права інтелектуальної власності неможливе без вивчення самого поняття інтелектуальної власності. Розпочати слід з історії становлення та розвитку його міжнародно-правового регулювання. Слід відзначити, що різні елементи права інтелектуальної власності (наприклад, патентне право, авторське право, право промислової власності, право власності на торгові марки) розвивалися окремо, і протягом тривалого часу їх розвиток відбувався із незначним взаємозв'язком, аж доки вони не інтегрувалися в єдине поняття права інтелектуальної власності. Це призводить до думки щодо необхідності усвідомлення історичних коренів формування сучасного

права інтелектуальної власності, чим зумовлюється актуальність обраної теми.

Метою дослідження є виявлення історичних аспектів та основних етапів становлення та розвитку права інтелектуальної власності в період до XX століття.

С. Селлз та К. Мей розмірковують над історією права інтелектуальної власності як над змаганням між двома легітимними способами володіння знаннями. З одного боку, йдеться про впевненість в тому, що індивід повинен отримувати зиск від своїх інтелектуальних зусиль, а з іншого боку – переконання в тому, що результати таких зусиль можуть бути настільки значущими, що ними повинне володіти суспільство в цілому [1, с. 468]. Виходячи з цього, історію права інтелектуальної власності можна розглядати як змагання між монополією та приватними правами, що обмежували доступ громадськості до резуль-

татів інтелектуальної праці та вільним обігом інформації (що, безумовно, впливало на права автора).

Розвиток того, що в майбутньому стане правом інтелектуальної власності можна простежити з давніх часів, коли подібні права були спрямовані на захист таємниць та символів. В давніх цивілізаціях, зокрема в Давньому Єгипті, Давній Греції та Давньому Римі були відсутні будь-які інституції, що захищали б те, що зараз можна було б назвати правом інтелектуальної власності, хоча існували певні передумови до його формування. В давні часи можна простежити формування того, що в майбутньому стане патентним правом. Наприклад, в давньогрецькому місті Сибарис кухар, що виготовляв нову страву, отримував право готувати та подавати її протягом року, після чого право припинялося, і її міг готувати будь-який охочий [2]. Водночас, як зауважує М.В. Котенко, в Давньому Римі було розроблено вчення про власність, що, зокрема, зачіпало безтілесні речі, такі як право власника літературного твору укладати договори про його видання [3, с. 6].

В цей же період з'являється прообраз того, що в майбутньому стало торговельними марками. Так, вже в другому тисячолітті до нашої ери в давній Греції ремісники позначали свою продукцію групами символів. Так само в Давньому Римі виробники певної продукції позначали знаками свої виробы. Серед багатих родин Давнього Риму була поширеною практика позначення майна спеціальними знаками [4, с. 3].

Певний розвиток деяких категорій права інтелектуальної власності спостерігався в період Середньовіччя. Це було пов'язане з необхідністю захисту технологічних вимог, що викликало потребу в захисті таких розробок з метою збереження монополії на них як правителями, так і ремісниками, що зробили відповідне відкриття, що дозволяло їм отримувати більші прибутки. Це призвело до появи патентів які містили опис привілеїв, що гарантуються винахіднику [5, с. 28].

Патентний привілей пов'язував винагороду з конкретним предметом чи технологією. Тож розвиток системи таких привілеїв був безпосередньо пов'язаний зі становленням технологій та торгівлі та був спрямований на заохочення винахідництва через фінансові стимули. Водночас, патентне право ще не було достатньо відділене від права відкриття, і могло стосуватися, наприклад, розробки корисних копалин, які вважалися таким самим відкриттям, як і технологічна новація. Наприклад, в XIV–XV століттях Венеціанська республіка була зацікавлена в бурінні нових колодязів, і уряд надав відповідні привілеї деяким ремісникам. Водночас, патент зобов'язував надавати можливість скористатися винаходом всім, хто був здатний виплатити певну суму [6, с. 38].

З особливою актуальністю питання захисту права інтелектуальної власності постало з винайденням книгодруку в XV столітті. Оскільки друкарі виробляли книжки на продаж, вони були зацікавлені в захисті від їхнього несанкціонованого копіювання, адже це впливало на попит і ціни на друковані книжки. Наявні механізми захисту через гільдії виявилися недостатніми для запобігання такому несанкціонованому копіюванню. Поширення технології книгодруку на регіональному та міжнародному рівні загрожувало монополії друкарів. Перша спроба захистити їх засобами права була зроблена у Венеції, коли в 1493 році уряд дарував певному Даніеле Барбаро десятирічне право публікації книжок. Однак, в 1517 році Сенат республіки ухвалив закон, що закріпив принцип загальної власності на зміст друкованих книжок, завдяки чому друкарі отримали вільне право друкувати будь-які нові книжки. Цей закон також зберігав виключно за Сенатом право гарантувати привілеї на друкування книжок [7].

Ухвалення подібних законів знаменувало собою нову еру, що можна назвати ерою патентного права. Венеціанський досвід швидко поширювався на інші землі. Зокрема,

у XVI столітті патентне право виникає у Франції та Англії. Так, в 1566 році спеціальним королівським ордонансом Франція врегулювала відносини, що були пов'язані з книгодруком. Ще більш активно право інтелектуальної власності розвивалося в Англії. Його зачатки спостерігаються ще в XIV столітті, коли англійський король, з метою заохочення імпорту нових товарів з-за кордону надавав королівські захисні листи, наприклад, на технології прядіння вовни чи видобутку солі. Ця рання форма патентів заохочувала міграцію ремісників, що приносили з собою нові практики промислового виробництва [8, с. 100].

До початку XVII століття монополійні патенти видавалися державою в особі монарха та розглядалися як індивідуальні пожалування. Не існувало формалізованої правової процедури, і такі пожалування залежали від політичної влади та особистих стосунків творця з цією владою. Про формування таких формальних правових зв'язків можна говорити з ухваленням в 1623 році Статуту про монополії, який став першим документом, що встановив охорону винаходів та відмежував їх від інших об'єктів, що не належать до винахідництва, а також визначив чотирнадцятирічний термін виключного використання таких винаходів винахідником, заборонивши іншим суб'єктам користуватися з такого винаходу [9, с. 133].

Ще один важливий крок був зроблений з ухваленням так званого Статуту королеви Анни (Закону про заохочення навчання шляхом передачі копій надрукованих книг авторам чи набувачам таких копій протягом встановленого часу), що був ухвалений в 1710 році та встановив термін авторського права в 21 рік. Статуту 1623 та 1710 років, а також поява судів, спрямованих на розв'язання спорів щодо авторського права, стали основою для формування та розвитку права інтелектуальної власності в Сполученому Королівстві [10, с. 122].

Дещо по іншому шляху відбувався розвиток авторського права на друковану продукцію. Тут йшлося про монополію на поширення певної інформації. Початком процесу можна вважати 1469 рік, коли німецький майстер Йоганес Шпейер отримав від уряду Венеції привілей на друк творів Цицерона та Плінія [11]. В Англії при дворі королеви Марії Тюдор королівська компанія отримала право припиняти друк будь-яких літературних творів, що не підпадали під ліцензію чи суперечили вимогам цензури. При цьому, індивідуальні права автора визнавалися не в повному обсязі. Скоріше йшлося про підтримку монополій, що були пов'язані з певними авторами доки нарешті ці відносини не були враховані Статутом королеви Анни 1709 року.

Статут став зразком для британських колоній в Північній Америці, які ухвалили аналогічні положення протягом XVII століття, що стало зародком патентного права США, що схвалили федеральний закон про патенти в 1790 році. Вже відповідно до Конституції США 1787 року, Конгресові належить право «сприяти розвитку науки і корисних мистецтв, забезпечуючи на певний час авторам і винахідникам виняткове право на їхні твори і винаходи» [12].

Період кінця XVIII та XIX століть характеризувався поступовим розширенням патентної системи і одночасною появою руху проти патентів, що виник в Німеччині та ряді інших європейських країн під впливом руху за вільну торгівлю та проти монополій. Йому протистояли представники промисловості, що були зацікавлені в посиленні патентного захисту. Внаслідок цієї боротьби, патентна система ставала все більш поширеною у відповідності до розвитку світової торгівлі та конкуренції промислових товарів. Держави ухвалювали власне патентне законодавство для захисту своєї промисловості в умовах наростаючої потреби у співробітництві [13, с. 2-3].

Термін «право інтелектуальної власності» почав активно застосовуватися в другій половині XIX століття після публікації трактату А. Ніюна «Цивільні права авто-

рів, художників та винахідників», що був опублікований в 1846 році [14, с. 118]. Таким чином, період з Середньовіччя до другої половини XIX століття став часом розвитку поняття інтелектуальної власності в Європі та пов'язаних з нею прав. Варто наголосити, що до кінця XIX століття захист інтелектуальної власності, зокрема патенти, авторські права, права на торговельні марки та інше залишалося питанням внутрішнього законодавства держав. Кожна держава створювала власне законодавство, але цей захист не поширювався поза національні кордони.

Разом з тим, питання інтелектуальної власності ставали все більш актуальними у зв'язку з розвитком міжнародної торгівлі та поширенням літературних і художніх творів новими засобами. Ряд авторів художніх творів, наприклад Чарльз Діккенс, активно виступали проти неконтрольованого поширення своїх творів за кордоном, що мало помітний вплив на громадську думку [15, с. 1158]. Як наслідок, між окремими державами почали укладатися угоди щодо захисту авторських прав, що вказувало на зростаючу потребу в створенні універсального правового регулювання.

Яскравим прикладом проблеми, що була породжена невідповідністю між законодавствами щодо інтелектуальної власності різних держав стало проведення в Австро-Угорщині міжнародної виставки нових винаходів. Ряд винахідників виступив проти участі у ній через побоювання, що їхні винаходи можуть бути викрадені. Це спонукало Австро-Угорщину скликати першу міжнародну конференцію для обговорення міжнародного режиму промислової власності та патентного права. Підготовчий комітет поставив перед делегатами ряд питань щодо міжнародного визнання прав винахідників, меж цих прав, чи можуть такі обмеження бути територіальними, тривалості патентів та створення міжнародних угод щодо прав інтелектуальної власності.

Відповіді на ці питання сформуливали основу для двох резолюцій. Перша з них утверджувала принцип, згідно із яким захист винаходів «повинен гарантуватися правом всіх цивілізованих націй». В обґрунтування резолюції було перелічено сім причин, серед яких:

- відчуття серед цивілізованих націй необхідності правового захисту інтелектуальної праці;
- захист має надаватися за умови повного опису та публікації винаходу, що є практичними та ефективними засобами представлення широкому загалу нових технічних методів без втрати часу та в надійний спосіб;
- захист винаходу надає можливість відшкодувати працю винахідника та в такий спосіб сприяти компетентним особам присвячувати свій час та зусилля впровадженню та практичному застосуванню нових корисних технічних методів та покращень, та залучати капітали з-за кордону, які не могли б бути залучені за відсутності патентного захисту;
- обов'язкове повне оприлюднення запатентованого винаходу економить час та зусилля, що в зворотному випадку могли б впасти на промисловість всіх держав;
- завдяки захисту винаходів, таємність виробництва, що є одним з найбільших противників промислового прогресу, втратила б свій сенс;
- державам, що не мають патентної системи, була б нанесена шкода через те, що талановиті особи мігрували б в країни, де їхня праця користувалася б правовим захистом.;
- досвід демонструє, що зусилля власника патенту були б ефективніше прикладені до швидкого впровадження свого винаходу.

Друга резолюція містила набір принципів, на яких має ґрунтуватися ефективне та корисне патентне право.

Зокрема, йшлося про принцип, відповідно до якого лише винахідник чи його законний представник має право на патент, і що у видачі патенту не може бути відмовлено іноземцю [16]. Для забезпечення реалізації резолюцій, що були ухвалені під час Конференції, був створений постійний виконавчий комітет.

Однак, при всіх досягненнях Віденської конференції, вона регулювання інтелектуальної власності внутрішньою справою держав. При цьому, очевидно була потреба в його інтернаціоналізації, чому сприяв технічний прогрес, поява нових способів аудіозапису, телеграфного зв'язку, і зрештою взаємопов'язаного глобального інтелектуального простору.

Вперше про міжнародно-правове регулювання питання прав інтелектуальної власності можна говорити з ухваленням Паризької конвенції про охорону промислової власності 1883 року [17], сторонами якої на даний момент є 180 держав. В основі Паризької конвенції лежав принцип національного поводження, що вимагав від держав ставитися до винахідника чи автора однаково, незалежно від його національності чи громадянства. Другий принцип полягав в захисті правовласника від подальшого недозволеного копіювання. Держави зберегли свободу ухвалення власного законодавства, однак були зобов'язані без дискримінації поширювати його на правовласників з інших держав. Ця система дозволяла встановлювати різний обсяг та тривалість захисту прав інтелектуальної власності [18, с. 111].

Наступним кроком стало ухвалення в 1886 році Бернської конвенції про охорону літературних та художніх творів, а в 1971 році її доповнив Паризький акт [19]. Цей міжнародний документ встановив міжнародно-правовий захист об'єктів літературної, художньої та наукової творчості. В її преамбулі зазначається, що ухвалення Конвенції надихало спільне бажання захистити права авторів на їхні літературні та художні твори настільки ефективно, наскільки це можливо. Стаття 1 Конвенції проголошує створення Союзу «для охорони прав авторів на їх літературні і художні твори». Стаття 3 Конвенції визначає правовий режим захисту авторського права. Зокрема, захист, що гарантується конвенцією, поширюється на авторів, що є громадянами держав-учасниць Союзу, авторів, що не являються громадянами держав-учасниць Союзу щодо їхніх робіт опублікованих вперше. Наводиться визначення роботи опублікованої вперше та робіт, що були випущені одночасно. Визначаються ясні критерії правового захисту прав авторів (творців). Одним з найважливіших принципів, що лежить в основі Бернської конвенції, є принцип незалежного захисту, відповідно до якого права іноземного автора з держави-члена Союзу захищаються в інших державах-членах незалежно від того, чи захищаються вони в країні автора.

Право інтелектуальної власності в його сучасному вигляді сформувалося на основі попередніх правових концепцій, а не виникло у відриві від історичного та правового контексту. Його формуванню передував тривалий процес, що був тісно пов'язаний за науково-технічним прогресом. Основні етапи формування права інтелектуальної власності з усією очевидністю пов'язані з ключовими віхами розвитку науки і технологій, такими як винайдення письма та знакових систем, винайдення книгодруку, науково-технічна революція XIX століття. Це дає можливість стверджувати, що подальший розвиток регулювання прав інтелектуальної власності також буде пов'язаний з науково-технічним розвитком. Сучасна революція штучного інтелекту, очевидно, дає всі підстави зважати на необхідність міжнародно-правового регулювання прав інтелектуальної власності на принципово новому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sell S., May C. Moments in Law: Contestation and Settlement in the History of Intellectual Property. *Review of International Political Economy*. 2001. Vol. 8. No 3. P. 467-500.
2. Зародження охорони прав інтелектуальної власності у світі. URL: <https://biblio.lib.kherson.ua/istoriya-stanovlennya-avtorskogo-prava-u-sviti-ta-v-ukraini.htm> (дата звернення: 10.02.2025).
3. Котенко М.В. Інтелектуальна власність в правовій системі та правових уявленнях юристів Стародавнього Риму. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2024. Вип. 2. С. 5-8.
4. Haliantych M.K., Shabalin A.V., Pozhodzhuk R.V., Shtefan O.O. The becoming and development of a system of protection of intellectual property rights in Europe and the USA. *The Asian International Journal of Life Sciences*. 2020. No 22(1). P. 1-18.
5. Євтушенко М.В. Ліцензування і патентування діяльності: конспект лекцій. Харків: ХНАМГ, 2009. 59 с.
6. Granstrand O. The Economics and Management of Intellectual Property: Towards Intellectual Capitalism. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2000. 480 p.
7. Kostylo J. Commentary on the Venetian Senate's first Decree on Press Affairs. URL: https://www.copyrighthistory.org/cam/tools/request/showRecord.php?id=commentary_i_1517 (дата звернення: 13.02.2025).
8. Fisher J.W. Information from patents – the U.K. approach 1331-1986. *World Patent Information*. 1987. Vol. 9, Issue 2. P. 100-103.
9. Гареев Є.Ш. Розвиток вітчизняного патентного законодавства в дорадянські часи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 132-140.
10. Васильєв Є.О. Становлення правового регулювання охорони прав інтелектуальної власності на літературні та художні твори в країнах Європи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 21-27. С. 22. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/3.pdf (дата звернення: 11.02.2025).
11. Commentary on: Johannes of Speyer's Printing Monopoly (1469). URL: https://www.copyrighthistory.org/cam/tools/request/showRecord.php?id=commentary_i_1469 (дата звернення: 12.02.2025).
12. Constitution of the United States of America, 1787. URL: <https://uscode.house.gov/static/constitution.pdf> (дата звернення: 10.02.2025).
13. Machlup F., Penrose E. The Patent Controversy of the Nineteenth Century. *The Journal of Economic History*. 1959. Vol 1. No 1. P. 1-29.
14. Кузьменко О.Ю., Мацеха Д.С. Інтелектуальний капітал України та його вплив на економіку країни. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. № 5. Т. 2. С. 118-121.
15. Hudson E.G. Literary Piracy, Charles Dickens and the American Copyright Law. *American Bar Association Journal*. 1964. No 50. P. 1157-1160.
16. WIPO National Seminar on Intellectual Property for Faculty Members and Students of Ajman University, 2004. URL: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/arab/en/wipo_ip_uni_dub_04/wipo_ip_uni_dub_04_1.doc (дата звернення: 13.02.2025).
17. Паризька конвенція про охорону промислової власності, 1883. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text (дата звернення: 10.02.2025).
18. Ковальова М.В. Роль деяких міжнародних договорів у сфері охорони промислової власності. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 110-115.
19. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, Паризький Акт від 24 липня 1971 року змінений 2 жовтня 1979 року 1886. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 11.02.2025).

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЕКСПЛУАТАЦІЄЮ ЛЮДИНИ

INTERNATIONAL STANDARDS AND NATIONAL FEATURES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO HUMAN EXPLOITATION

Гавловська А.О., к.ю.н.,
доцент кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонський державний університет

Гладенко О.М., к.ю.н.,
доцент кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонський державний університет

Стаття присвячена порівняльному аналізу кримінального законодавства України та Республіки Польща, зокрема в аспекті захисту прав людини в умовах сучасного глобалізованого світу та зростаючої динаміки міжнародних відносин. Основна увага зосереджена на питаннях експлуатації осіб, а також на забезпеченні прав військовополонених і цивільного населення під час збройної агресії. Дослідження базується на ретельному аналізі окремих статей кримінальних кодексів обох країн і розглядає доцільність внесення змін до українського законодавства для його вдосконалення. Законодавство України відзначається відданістю універсальним принципам, особливо в частині протидії жорстоким формам експлуатації людей. Порівняння із польськими нормами розкриває, як історичні, соціальні та культурні чинники впливають на створення законодавчих механізмів у сфері захисту прав людини. Окрему увагу приділено важливості дотримання міжнародних стандартів і їх гармонізації з національними правовими нормами, враховуючи унікальні особливості кожної держави. Висновки дослідження допомагають краще зрозуміти, як Україна та Польща, маючи спільний історичний і географічний зв'язок, формують свої підходи до захисту громадян через поєднання національних ідентичностей та міжнародних зобов'язань.

Специфіка цього дослідження полягає в його спрямованості на порівняльний аналіз кримінального законодавства України та Республіки Польща у сфері боротьби з експлуатацією людини. На відміну від попередніх робіт, які здебільшого зосереджувалися на загальному огляді законодавства зарубіжних країн, дане дослідження акцентує увагу на глибокому порівнянні двох конкретних кримінальних кодексів. Це дозволяє наповнити вітчизняну правову базу новими підходами та ідеями у сфері протидії експлуатації людини.

У міжнародному контексті Україна та Польща є учасниками різних міжнародних угод і конвенцій з прав людини. Аналіз їхнього національного законодавства показує, як ці держави інтерпретують і впроваджують свої міжнародні зобов'язання, враховуючи власні культурні, історичні та соціальні особливості. Таке дослідження не лише виявляє спільні риси та відмінності у підходах, але й пропонує перспективи для вдосконалення законодавства.

Результати цього аналізу можуть слугувати основою для рекомендацій щодо покращення законодавчих механізмів України та Польщі. Водночас вони можуть бути корисними для інших країн, які прагнуть модернізувати своє законодавство у сфері захисту прав людини, особливо в умовах військових конфліктів. Дослідження пропонує можливості адаптації та впровадження ефективних механізмів захисту осіб відповідно до міжнародних стандартів, з урахуванням національних особливостей України.

Новизна роботи полягає у поєднанні теоретичного аналізу з практичними рекомендаціями, спрямованими на вдосконалення національного законодавства. Крім того, стаття висвітлює важливу тему в контексті сучасних міжнародних викликів, що робить її актуальною як для внутрішнього, так і для міжнародного правового простору.

Ключові слова: порівняльний аналіз, експлуатація людини, торгівля людьми, захист прав людини, міжнародні угоди, військові конфлікти, міжнародні зобов'язання, модернізація законодавства.

The article is devoted to a comparative analysis of the criminal legislation of Ukraine and the Republic of Poland, in particular in the aspect of human rights protection in the conditions of the modern globalized world and the growing dynamics of international relations. The focus is on the operation of persons, as well as on the protection of prisoners of war and civilian population during armed aggression. The research is based on a careful analysis of certain articles of criminal codes of both countries and considers the expediency of making changes to the Ukrainian legislation for its improvement. The legislation of Ukraine is distinguished by the universal principles, especially in combating the cruel forms of human exploitation. Comparison with Polish norms reveals how historical, social and cultural factors influence the creation of legislative mechanisms in the field of human rights protection. The importance of compliance with international standards and their harmonization with national legal norms is paid to the unique features of each state. Research findings help to better understand how Ukraine and Poland, having a common historical and geographical communication, form their approaches to protecting citizens through a combination of national identities and international obligations.

The specificity of this study is its focus on a comparative analysis of the criminal legislation of Ukraine and the Republic of Poland in the field of combating human exploitation. Unlike previous works, which are mostly focused on the general review of the legislation of foreign countries, this study focuses on the deep comparison of two specific criminal codes. This allows you to fill the domestic legal framework with new approaches and ideas in the field of combating human exploitation.

In the international context, Ukraine and Poland are participating in various international agreements and human rights conventions. The analysis of their national legislation shows how these states interpret and implement their international obligations, taking into account their own cultural, historical and social features. This study not only identifies common features and differences in approaches, but also offers prospects for improving the legislation.

The results of this analysis can serve as a basis for recommendations for improving the legislative mechanisms of Ukraine and Poland. At the same time, they can be useful for other countries that seek to modernize their legislation in the field of human rights protection, especially in the face of military conflicts. The study offers the possibilities of adaptation and implementation of effective mechanisms for the protection of persons in accordance with international standards, taking into account the national characteristics of Ukraine.

The novelty of the work is to combine theoretical analysis with practical recommendations aimed at improving national legislation. In addition, the article highlights an important topic in the context of modern international challenges, which makes it relevant for both domestic and international legal space.

Key words: comparative analysis, human exploitation, human rights trafficking, human rights protection, international agreements, military conflicts, international obligations, modernization of legislation.

Постановка та актуальність проблеми. У сучасному глобалізованому світі законодавчі процеси будь-якої держави неможливо розглядати окремо від міжнародного контексту. Особливе значення у цьому аспекті має порівняльний аналіз кримінально-правових норм, які забезпечують захист прав людини від різних форм експлуатації. Зважаючи на географічне розташування, спільну історичну спадщину та активізацію співпраці між Україною та Польщею, вивчення законодавчих підходів цих двох країн до питань протидії експлуатації людини є важливим завданням для розвитку юридичної науки.

Значущість дослідження цієї тематики обумовлена її соціальною важливістю та необхідністю інтеграції українського законодавства у міжнародну правову систему. Гармонізація національних норм із міжнародними стандартами є стратегічним завданням, яке відповідає сучасним викликам та сприяє захисту прав кожної людини.

Аналіз останніх досліджень та публікації свідчить про те, що проблема експлуатації людини набуває все більшого значення на міжнародному рівні. Це підтверджується численними звітами таких організацій, як ООН, ОБСЄ, Європейський Союз та інших міжнародних інституцій. В останні роки спостерігається помітне зростання кількості наукових праць, присвячених цій темі, як в Україні, так і в Польщі, що підкреслює її актуальність для обох країн.

Дослідження, пов'язані з порівняльним аналізом кримінально-правових норм, у контексті українського законодавства частково розглядали такі вчені, як Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Н.О. Гуророва, О.О. Дудоров, О.М. Костенко, В.О. Навроцький, А.В. Савченко, Є.Л. Стрельцов та інші.

Метою цього дослідження є вивчення, аналіз та порівняння підходів України та Республіки Польща до кримінально-правового регулювання питань, пов'язаних із експлуатацією людини. Особливий акцент зроблено на оцінці ефективності чинних норм українського законодавства та визначенні шляхів їх вдосконалення з урахуванням міжнародного досвіду.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Експлуатація людини як об'єкт кримінально-правового регулювання є однією з найбільш гострих проблем сучасності. У контексті глобалізації та активізації міжнародної співпраці потреба в узгодженні підходів до вирішення цього питання стає все більш очевидною. Для забезпечення належного рівня захисту прав людини, а також для встановлення об'єктивної відповідальності за злочини, пов'язані з експлуатацією, було проведено детальний порівняльний аналіз положень кримінальних кодексів двох країн – України та Республіки Польща.

Досвід Польщі демонструє комплексний підхід до регулювання цих питань, забезпечуючи врахування як норм міжнародного права, так і специфічних аспектів, пов'язаних із захистом прав людини в різних сферах. Аналіз цих положень дає змогу оцінити, наскільки ефективними є такі підходи і які аспекти можна адаптувати в контексті українського законодавства [1, с. 138].

Кримінальне законодавство України та Республіки Польща передбачає широкий спектр норм, спрямованих на боротьбу з різними формами експлуатації людини, однак їхні особливості відображають як національні підходи до правового регулювання, так і міжнародні зобов'язання. Для вдосконалення правових механізмів в Україні доцільно проводити порівняльний аналіз окремих положень кримінальних кодексів обох країн.

Прикладом такого аналізу є стаття 124 Кримінального кодексу Республіки Польща «Інші порушення міжнародного права». Ця стаття охоплює широкий спектр злочинів, які порушують міжнародно-правові норми, та передбачає суворі санкції. У першому параграфі статті йдеться про кримінальну відповідальність за примус осіб, перелічених у ст. 123 (зокрема військовополонених і цивільних осіб), до вчинення дій, що загрожують життю чи здоров'ю інших

осіб, служби у збройних силах супротивника або участі у військових діях проти власної країни. Також стаття охоплює такі злочини, як застосування тілесних покарань, примус до статевих стосунків або інших принизливих дій, незаконне позбавлення волі, обмеження права на справедливий судовий розгляд тощо. Покарання за ці дії передбачає позбавлення волі на строк не менше трьох років.

Ця стаття демонструє високий рівень деталізації польського кримінального законодавства, яке враховує міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини, зокрема під час збройних конфліктів. У порівнянні з польським підходом, подібні норми в українському законодавстві також охоплюють порушення міжнародного гуманітарного права, але потребують подальшої конкретизації, зокрема щодо вербування неповнолітніх або примусового переміщення цивільного населення. Такий аналіз дозволяє виявити потенційні напрями для вдосконалення українського законодавства, щоб підвищити його ефективність та відповідність міжнародним стандартам [1, с. 138]. Суб'єкт злочину в обох розглянутих статтях може бути як загальним, так і спеціальним, залежно від конкретних обставин і характеру вчиненого діяння.

Об'єктивна сторона злочину відповідно до статті 124 Кримінального кодексу Республіки Польща охоплює широкий спектр дій, таких як примус до служби в армії супротивника, застосування тілесних покарань, примус до статевих стосунків, погрози, обмеження прав людини, включаючи право на захист у кримінальному провадженні, та інші форми насильницького впливу. У свою чергу, за статтею 438 Кримінального кодексу України об'єктивна сторона злочину включає жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання, розграбування, використання засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, а також віддання наказів про вчинення таких дій. Обидві статті охоплюють серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Попри те, що обидві статті мають спільну мету – забезпечити дотримання міжнародних норм та протидіяти експлуатації людини в умовах збройних конфліктів, вони суттєво різняться за рівнем деталізації злочинів і передбачених покарань. Диспозиція статті 124 Кримінального кодексу Республіки Польща охоплює ширший спектр дій, пов'язаних із порушеннями міжнародного права, чітко формулюючи види злочинів (у польському законодавстві використовується термін «злочин»). Натомість стаття 438 Кримінального кодексу України зосереджується на порушеннях законів і звичаїв війни, що робить її більш адаптованою до завдань кримінального законодавства під час воєнного стану.

Порівняльний аналіз показує, що стаття 438 КК України краще відповідає потребам держави у захисті прав людини в умовах військових дій, а також міжнародним стандартам. Вона має чітко визначений склад злочину, що дозволяє ефективно її застосовувати на практиці. У цьому контексті стаття 438 демонструє вищий рівень відповідності завданням кримінального законодавства в умовах війни, порівняно зі статтею 124 КК Республіки Польща.

З огляду на це, можна запропонувати польській стороні розглянути можливість внесення змін до їхнього кримінального кодексу. Зокрема, було б доцільно розмежувати злочини, пов'язані з порушеннями законів і звичаїв війни, та злочини у сфері міжнародного права. Наприклад, статтю 124 КК Польщі можна було б присвятити саме злочинам, що стосуються загальних порушень міжнародного права (таких як обмеження прав людини, включаючи право на захист у кримінальному процесі), а окремо виділити кримінальні правопорушення, пов'язані із законами та звичаями війни. Такий підхід дозволив би зробити польське законодавство більш структурованим і ефективним у боротьбі з різними формами злочинності.

Подальший аналіз також показав, що найбільша кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією людини, у законодавствах обох країн припадає на сфери торгівлі людьми та сексуальної експлуатації. У кримінальному кодексі України ці злочини регулюються розділами, що стосуються «кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості» і «проти волі, честі та гідності особи». У кримінальному кодексі Польщі відповідними є розділи «проти свободи» і «посягання на статева свободу та пристойність».

Аналіз кримінальних правопорушень у сфері торгівлі людьми за статтею 189а «Торгівля людьми» Кримінального кодексу Республіки Польща та статтею 149 Кримінального кодексу України свідчить про спільну мету обох законодавств – захист прав людини та боротьбу з незаконною торгівлею. Проте підходи до визначення та регулювання цього злочину мають свої особливості.

Польське законодавство застосовує більш узагальнений підхід до визначення злочину торгівлі людьми. Згідно з § 1 статті 189а, будь-хто, хто вчиняє торгівлю людьми, карається позбавленням волі на строк не менше трьох років. У § 2 передбачено покарання за підготовку до цього злочину у вигляді позбавлення волі на строк від трьох місяців до п'яти років. Така структура дозволяє охопити широкій спектр дій, пов'язаних із торгівлею людьми, забезпечуючи базовий рівень захисту прав постраждалих.

Натомість стаття 149 Кримінального кодексу України орієнтована на детальну класифікацію конкретних форм і проявів злочинної діяльності. Українське законодавство враховує обставини вчинення злочину, такі як спосіб експлуатації, вік і вразливість жертви, а також визначає ширший спектр санкцій, які можуть варіюватися залежно від тяжкості злочину. Такий підхід дозволяє забезпечити ретельніше правове регулювання та точніше реагувати на різноманітні аспекти злочину.

Ці відмінності у підходах свідчать про те, що кожна країна адаптує своє законодавство до реалій і викликів, з якими вона стикається. Польський агрегований підхід дозволяє ефективно охопити більший спектр потенційних правопорушень у загальних рамках, тоді як деталізований підхід України забезпечує глибший аналіз конкретних злочинних дій. Така різниця свідчить про необхідність постійного вдосконалення законодавства, враховуючи особливості проблеми торгівлі людьми в кожній країні.

Враховуючи транснаціональний характер торгівлі людьми, білатеральна співпраця між Україною та Польщею у сфері правового регулювання може стати важливим етапом для розробки ефективних механізмів боротьби з цим злочином. Обмін досвідом дозволить інтегрувати найкращі практики обох країн, сприяючи більш комплексному і системному підходу до вирішення цієї проблеми.

На нашу думку, окремої уваги заслуговує стаття 191 «Примус до певної поведінки, бездіяльності» Кримінального кодексу Республіки Польща. Ця стаття є детальним регулятором, який встановлює санкції за застосування насильства або погроз з метою примусу. Проведений аналіз цієї статті дозволив нам визначити її потенційну доцільність для включення до Кримінального кодексу України.

Український Кримінальний кодекс вже містить положення, які регулюють питання примусу та насильства. Однак деякі аспекти польського законодавства можуть бути корисними для вдосконалення українських норм. Зокрема, у польській версії акцентується увага на систематичності насильства як способі впливу на жертву з метою її експлуатації. Включення цього критерію в українське законодавство дозволило б чітко регламентувати випадки, коли насильницькі дії мають повторюваний або тривалий характер, що сприяє утворенню підневільного стану жертви.

Крім того, у сфері протиправного стягнення боргів доцільним є запровадження більш суворих санкцій за

подібні правопорушення. Це могло б стати ефективним інструментом боротьби з незаконними методами вимагання боргів, які залишаються актуальною проблемою в Україні.

На основі аналізу статті 191 КК Республіки Польща можна зробити висновок, що її окремі положення мають потенціал для доповнення чинного українського Кримінального кодексу. З урахуванням специфіки національного правового поля, рекомендується розглянути можливість імплементації таких Експлуатація через непропорційну винагороду охоплює ситуації, коли одна зі сторін (особливо якщо вона перебуває у вразливому становищі) укладає договір під тиском іншої сторони, що спричиняє отримання непропорційної вигоди останньою. У таких випадках сторона, яка зловживає становищем іншої, може бути притягнута до відповідальності у вигляді позбавлення волі на строк до 3 років.

Окремий параграф статті стосується експлуатації через «високі витрати», що має місце, коли контрагент надає іншій особі певну грошову вигоду (наприклад, у формі позики або кредиту), а потім вимагає сплати додаткових витрат, які значно перевищують законодавчо встановлені межі. Санкція в таких випадках передбачає позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років.

Варто зазначити, що вказана стаття, попри свою важливість у регулюванні договірних відносин, не містить чіткого визначення суб'єкта злочину, що може ускладнювати її застосування на практиці. У цьому контексті передбачення чіткішого визначення суб'єкта, а також деталізація його ознак могли б зробити статтю ефективнішою для боротьби із зловживаннями в господарських правовідносинах.

У сучасних умовах глобалізації та зростання крос-культурних взаємодій стає очевидною необхідність вдосконалення національних законодавчих актів у відповідь на загрози соціального й економічного характеру, у тому числі, які пов'язані з експлуатацією людини у сфері договірних відносин. В контексті цього важливим є розгляд можливості інтеграції статті 304 «Експлуатація контрагента» до Кримінального кодексу України. Уніфікація та узгодження законодавства, що регулює захист прав фізичних і юридичних осіб, є ключовим принципом сучасного права. Перший параграф статті розкриває інструменти захисту осіб, що опинилися у вимушеному становищі, що сприяє формуванню більш справедливого правового полотна. Фінансова етика та прозорість стають основоположними в інтересах стабільної економіки. Інструментарій, представлений у другому та третьому параграфах, спрямований на регулювання комерційних відносин та запобігання потенційному зловживанню. Тобто, інтеграція такої статті може сприяти зближенню українського законодавства до міжнародних норм та стандартів, особливо в контексті захисту прав споживачів та протидії експлуатації у цій сфері.

Висновки. У процесі переходу до європейських стандартів та з урахуванням глобалізаційних змін, Україна стикається з нагальною потребою реформування свого кримінального законодавства. Аналіз положень Кримінального кодексу Республіки Польща дозволяє виділити ключові моменти, які можуть бути адаптовані до українського контексту для забезпечення більш ефективного захисту прав і свобод громадян, особливо у сфері боротьби з незаконною експлуатацією людини. Запропоновані законодавчі ініціативи відображають прагнення до створення більш дієвих механізмів захисту від усіх форм експлуатації.

Ці ініціативи демонструють розширення традиційного розуміння експлуатації, враховуючи сучасні виклики. Сьогоднішнє законодавство має виходити за межі класичних форм експлуатації, таких як торгівля людьми чи примусова праця, і враховувати нові загрози, наприклад, економічну експлуатацію у договірних відносинах чи експлуатацію людини в умовах військових конфліктів.

Хоча польська модель є важливим джерелом для запозичення передових ідей, впровадження таких змін в українське законодавство потребує ретельного та комплексного аналізу. Для цього необхідно залучати широку експертну спільноту, проводити консультації з громадськістю та враховувати специфіку національного правового поля.

Процес адаптації нових норм має бути поступовим, щоб зберегти стабільність правової системи. Він пови-

нен включати не лише внесення змін до законодавства, але й супутні заходи, такі як поширення правової освіти, підготовка кваліфікованих фахівців і інформаційно-просвітницька робота серед населення. Такий підхід забезпечить не лише ефективне впровадження змін, але й підвищить рівень правової обізнаності суспільства, що є ключовим для боротьби з експлуатацією людини в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс Республіки Польща / за ред. В. Л. Менчинського ; пер . з пол. В. С. Станіч. Київ : ОВК, 2017. 138 с.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 01.09.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n976> (дата звернення: 31.03.2025).
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

**ПРАВОВА ІНТЕГРАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА РУМУНІЇ)****LEGAL INTEGRATION OF EASTERN EUROPEAN COUNTRIES
INTO THE EUROPEAN UNION: PROBLEMS AND PROSPECTS
(USING THE EXAMPLE OF POLAND AND ROMANIA)****Ігнатів М.П., студент I курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності***Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Вступ. У статті здійснено дослідження процесів правової інтеграції Польщі та Румунії до Європейського Союзу як прикладів трансформації постсоціалістичних держав Центрально-Східної Європи в контексті європейського вибору. Після завершення «холодної війни» та розпаду соціалістичної системи зазначені країни постали перед необхідністю здійснення глибоких політичних, економічних і правових реформ. Польща та Румунія, незважаючи на спільне історичне минуле, продемонстрували різні підходи до імплементації європейських норм, що було зумовлено відмінностями в інституційній спроможності, політичних традиціях та соціально-економічних умовах.

Мета. Метою статті є визначення основних бар'єрів і механізмів, які сприяли ефективній правовій інтеграції Польщі та Румунії до Європейського Союзу, а також формулювання практичних рекомендацій для країн, що знаходяться на шляху до вступу в ЄС, зокрема України.

Матеріали і методи. Для досягнення поставленої мети застосовано широкий спектр наукових методів: історико-правовий метод для аналізу передумов євроінтеграційного процесу; порівняльно-правовий метод для визначення подібностей та відмінностей у процесах правової трансформації Польщі та Румунії; системний підхід для розкриття багатфакторної природи інтеграційних процесів; формально-юридичний метод для дослідження змісту та структури правових актів ЄС та національних законодавств обох країн; аналітичний метод для узагальнення результатів попередніх наукових досліджень та формулювання висновків.

Результати. Дослідження виявило, що ключовими чинниками успішної інтеграції Польщі та Румунії до ЄС стали стабілізація політичної системи, демократизація, створення ринкової економіки та гармонізація національних правових систем з *acquis communautaire* ЄС. Особлива увага приділена етапам адаптації законодавства Польщі та Румунії до європейських стандартів, що включали реформи в правовій системі, адміністративній сфері, правам людини та захисту навколишнього середовища. Отримані результати свідчать, що, незважаючи на значні внутрішні труднощі, зокрема необхідність здійснення масштабних інституційних реформ та подолання соціально-економічних викликів, Польща та Румунія змогли успішно інтегруватися до Європейського Союзу, ставши моделями для інших країн Центрально-Східної Європи.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі правової інтеграції Польщі та Румунії, зокрема з огляду на специфічні особливості інтеграційного процесу цих країн, а також для розробки ефективної стратегії європейської інтеграції України, яка знаходиться на етапі проведення відповідних реформ та адаптації національної правової системи до вимог ЄС.

Ключові слова: Правова інтеграція, постсоціалістичні країни, *acquis communautaire*, адаптація національного законодавства, Польща, Румунія.

Introduction. The article examines the processes of legal integration of Poland and Romania into the European Union as examples of the transformation of post-socialist countries in Central and Eastern Europe in the context of their European choice. After the end of the "Cold War" and the collapse of the socialist system, these countries faced the necessity of implementing deep political, economic, and legal reforms. Poland and Romania, despite their shared historical background, adopted different approaches to implementing European norms, which were influenced by differences in institutional capacity, political traditions, and socio-economic conditions.

Purpose. The aim of the article is to identify the main barriers and mechanisms that facilitated the successful legal integration of Poland and Romania into the European Union, as well as to formulate practical recommendations for countries on the path to EU membership, particularly Ukraine.

Materials and methods. To achieve this goal, a wide range of scientific methods were applied: historical-legal method for analyzing the preconditions of the Euro-integration process; comparative-legal method for identifying similarities and differences in the legal transformation processes of Poland and Romania; systemic approach to revealing the multi-faceted nature of the integration processes; formal-legal method to examine the content and structure of EU legal acts and the national legislations of both countries; analytical method for synthesizing the results of previous scientific studies and drawing conclusions.

Results. The research revealed that the key factors for the successful integration of Poland and Romania into the EU were the stabilization of the political system, democratization, the establishment of a market economy, and the harmonization of national legal systems with the EU's *acquis communautaire*. Special attention is given to the stages of adapting the legislation of Poland and Romania to European standards, which included reforms in the legal system, the administrative sphere, human rights, and environmental protection. The results indicate that despite significant internal challenges, including the necessity for large-scale institutional reforms and overcoming socio-economic challenges, both Poland and Romania successfully integrated into the European Union, serving as models for other Central and Eastern European countries.

Discussion. Future research will focus on a deeper analysis of the legal integration of Poland and Romania, particularly considering the specific characteristics of the integration process in these countries, as well as developing an effective strategy for Ukraine's European integration, which is currently in the process of implementing necessary reforms and adapting its national legal system to the requirements of the EU.

Key words: Legal integration, post-socialist countries, *acquis communautaire*, adaptation of national legislation, Poland, Romania.

Постановка проблеми. Після завершення «холодної війни» та розпаду соціалістичної системи Центрально-Східна Європа опинилася на роздоріжжі трансформаційних процесів, головною віссю яких стала європейська інтеграція. Країни регіону, серед яких Польща та Румунія, розпочали складний шлях правової, політичної та економічної адаптації до стандартів Європейського Союзу. Однак, процес інтеграції не був одноманітним: його супроводжували глибокі системні трансформації, що включали перехід до ринкової економіки, реформу державного управління та гармонізацію законодавства з *acquis*

communautaire ЄС. Попри спільну історичну спадщину країн соцтабору, Польща та Румунія зіткнулися з різними викликами на шляху до членства в ЄС, що обумовлено їхніми політичними традиціями, рівнем інституційного розвитку та внутрішніми соціально-економічними умовами. Водночас їхній досвід є надзвичайно цінним для сучасної України, яка лише перебуває на етапі глибинної євроінтеграційної трансформації. Отже, постає актуальна проблема: які основні бар'єри виникали перед країнами Східної Європи на шляху правової інтеграції до Європейського Союзу, які механізми були ефективними в процесі

подолання цих бар'єрів, і які перспективи та уроки може винести Україна з цього досвіду? Відповідь на ці питання має вагомe значення для формування успішної стратегії правової інтеграції держав, що прагнуть до членства в ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання європейської інтеграції країн Східної Європи активно досліджується як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Серед авторів, які висвітлюють проблематику адаптації національних правових систем до стандартів ЄС, варто відзначити праці Мельниченка Б. Б. [1, с. 174], Палагнюка Ю. [2, с. 123], Сидорука Т. В. [5, с. 347], а також зарубіжних дослідників – Behr Н. [3, с. 239], та Schimmelfennig F., Sedelmeier U [4, с. 101]. Їхні наукові праці зосереджуються на аналізі правових механізмів інтеграції, ролі інституційних реформ та впливі євроінтеграційного курсу на трансформацію політико-правових систем постсоціалістичних країн. Однак, комплексне порівняльне дослідження досвіду Польщі та Румунії в контексті правової інтеграції до ЄС із фокусом на специфіку їхнього шляху, виклики й досягнення, досі залишається фрагментарним. Саме це зумовлює необхідність поглибленого аналізу, що дозволить виявити спільні риси та відмінності правових трансформацій і сформулювати практичні висновки для країн, що перебувають на етапі підготовки до вступу до ЄС.

Метою статті є проаналізувати особливості правової інтеграції Польщі та Румунії до Європейського Союзу, визначити ключові проблеми та виклики, з якими зіткнулися ці країни на шляху до членства в ЄС, а також окреслити перспективи для інших держав регіону, зокрема України, у контексті їхнього прагнення до європейської інтеграції.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правові акти, що регулюють процес інтеграції до Європейського Союзу; 2) наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, які досліджують проблематику європейської інтеграції.

У процесі дослідження було використано такі наукові методи:

1) історико-правовий метод – для аналізу етапів євроінтеграції Польщі та Румунії, а також історичних передумов їх вступу до ЄС; 2) порівняльно-правовий метод – для виявлення схожостей і відмінностей у підходах обох країн до правової трансформації та виконання критеріїв членства; 3) системний підхід – для комплексного аналізу правової інтеграції як багатофакторного процесу, що охоплює політичні, економічні та юридичні аспекти; 4) формально-юридичний метод – для аналізу змісту нормативно-правових актів, які регулювали процес адаптації національного законодавства до стандартів ЄС; 5) аналітичний метод – для узагальнення результатів наукових досліджень і формулювання висновків щодо ефективності правової інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Термін «Східна Європа» має переважно політичний характер. Він активно використовувався в радянській та зарубіжній літературі, особливо в контексті періоду після Другої світової війни. Зараз поряд із ним часто вживається термін «Центрально-Східна Європа». Кінець «холодної війни», революції 1989 року в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, кризові процеси у соціалістичній системі та розпад Радянського Союзу стали основними чинниками, які визначили нові геополітичні реалії. Виведення радянських військ з країн Центрально-Східної Європи та крах Організації Варшавського Договору сприяли переорієнтації цих країн на стабільний Європейський Союз [1, с. 178]. Процес інтеграції цих країн до ЄС був тривалим і складним, передували як серйозними внутрішніми реформами, так і виконанням жорстких вимог ЄС. Вимоги до кандидатів на вступ передбачали політичні та соціально-економічні трансформації, створення ринкової економіки, перехід від авторитаризму до демократії, формування правової

держави та гармонізацію національних правових систем з європейськими нормами. Ідея інтеграції країн Центральної та Східної Європи до ЄС з'явилася ще в період соціалістичної доби, коли розглядалися можливості зближення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). ЄЕС намагався інтегрувати ці країни через економічні та політичні ініціативи, однак за умов «холодної війни» ці спроби були недосяжними через жорсткі політичні перешкоди, зокрема з боку СРСР. Незважаючи на ці труднощі, в період розрядки міжнародної напруженості, зокрема після підписання Заключного акта НБСЄ в 1975 році, відносини між країнами соціалістичного блоку та ЄЕС почали розвиватися. Проте реальні зміни в інтеграції стали можливими лише після падіння соціалістичних режимів у Східній Європі в кінці 1980-х років [2, с. 123]. Згідно з Копенгагенськими критеріями, які були сформульовані на саміті Європейської ради в 1993 році, країни Центральної та Східної Європи повинні були продемонструвати стабільність демократичних інститутів, наявність ринкової економіки та здатність адаптуватися до конкуренції на єдиному ринку ЄС. Ці критерії стали основою для майбутнього вступу Польщі, Румунії та інших країн до ЄС [3, с. 262].

Польща та Румунія стали яскравими прикладами успішної правової інтеграції.

Польща стала членом Європейського Союзу 1 травня 2004 року, завершивши довгий процес інтеграції, який почався ще в 1990-х роках. Вступ Польщі до ЄС є важливим етапом у її історії, адже це відкрило нові можливості для економічного розвитку та міжнародного співробітництва. Однак цей процес супроводжувався низкою проблем, які Польща мала вирішити, щоб відповідати вимогам ЄС [4, с. 101].

Перші роки після падіння комунізму в Польщі позначались політичними та економічними труднощами. Як і інші країни Центральної та Східної Європи, Польща переживала перехід від планової до ринкової економіки. Важливою проблемою було також відновлення демократичних інститутів і правової системи, яка повинна була відповідати вимогам Європейського Союзу [5, с. 347]. Однією з основних перешкод для інтеграції була корупція, яка охоплювала не тільки політичну еліту, але й судову систему. Вона серйозно ускладнювала процес адаптації до європейських стандартів. Іншою значною проблемою стала недостатня кількість кваліфікованих державних службовців, що обмежувало здатність Польщі ефективно реалізовувати реформи, необхідні для вступу до ЄС. Важливою частиною процесу було і впровадження так званого *acquis communautaire* – сукупності законів і правил ЄС, що охоплюють різні аспекти від економічної політики до прав людини [6, с. 118]. Також не менш важливими були питання, що стосувалися економічних і торговельних аспектів вступу, зокрема вільного руху товарів і капіталів, а також придбання земель іноземцями. Це питання, яке стосувалося зокрема західних територій Польщі, було одним з найбільш чутливих серед громадськості. Боязнь продажу земель іноземцям, особливо на територіях, які були відновлені після Другої світової війни, викликала значні суперечки.

Процес адаптації Польщі до Європейського Союзу вимагав реалізації низки економічних, політичних і правових реформ. Однією з головних задач стало підвищення ефективності державної служби. Влада Польщі почала активно працювати над підвищенням кваліфікації державних службовців і створенням незалежної та стабільної адміністрації. У 1999 році було прийнято закон, який мав на меті професіоналізацію державних керівників та зниження політичної залежності їхньої роботи [7, с. 90].

Одночасно з цим Польща здійснювала масштабні економічні реформи, спрямовані на модернізацію економіки та її інтеграцію з європейським ринком. Одним з най-

важливіших кроків було залучення іноземних інвестицій, що стало важливим фактором для стабільності економіки. Крім того, Польща адаптувала своє законодавство до вимог ЄС у таких сферах, як охорона навколишнього середовища, енергетична політика, а також захист прав споживачів.

Ще одним важливим аспектом інтеграції стало вирішення проблеми корупції. Польща вжила низку заходів для очищення адміністрації та правових інститутів від корупційних елементів, що включало реформування судової системи і створення незалежних антикорупційних органів. Незважаючи на успішний процес вступу до Європейського Союзу, Польща досі стикається з низкою проблем, які виникають у зв'язку з її членством у ЄС [8, с. 60]. Однією з таких проблем є питання невідповідності між темпами економічного розвитку в різних регіонах країни. Хоча Польща досягла значних успіхів у розвитку своїх основних економічних секторів, зокрема промисловості та сільського господарства, проблеми бідності і нерівномірного розподілу благ все ще є актуальними для багатьох регіонів. Ще однією проблемою є питання прав людини, зокрема в контексті прав меншин. Протягом останніх років Польща стикалася з критикою з боку ЄС через обмеження прав ЛГБТ-спільноти, а також з приводу судових реформ, які були визнані суперечливими з точки зору незалежності судової влади [9, с. 137]. Як і у випадку з Республікою Польща, інтеграційний шлях Румунії до Європейського Союзу характеризувався складністю та багатовекторністю, що зумовлено як об'єктивними факторами внутрішньодержавної трансформації, так і вимогами зовнішньої політики ЄС щодо країн-кандидатів. Водночас цей шлях наочно засвідчив послідовне прагнення румунської держави до повноцінної інтеграції у правовий та інституційний простір Європейського Союзу. Формальним початком процесу приєднання Румунії стало подання 22 червня 1995 року офіційної заявки на вступ до ЄС. Цей крок був здійснений на тлі масштабних політичних та економічних перетворень, започаткованих після повалення соціалістичного режиму у 1989 році. Слід підкреслити, що на момент подачі заявки Румунія вже мала певний міжнародно-правовий досвід співпраці з Європейськими співтовариствами. Так, у 1974 році Румунія приєдналася до Узагальненої системи преференцій (Generalised System of Preferences), що надало румунським товарам преференційний доступ на ринки країн ЄС. У 1980 році було укладено рамкову угоду з Європейським економічним співтовариством щодо торгівлі промисловою продукцією, яка стала однією з перших договірних основ двосторонніх відносин між Румунією та Європейськими співтовариствами. Особливу роль у формуванні національного консенсусу щодо євроінтеграції відіграла Декларація Снагова 1995 року, підписана представниками всіх ключових політичних сил Румунії. У цьому документі політичні еліти країни одностайно підтвердили свою прихильність до курсу на приєднання до Європейського Союзу, що надало інтеграційному процесу статусу стратегічного національного пріоритету [10, с. 167]. На етапі наближення правових систем, суттєву роль відіграла Тимчасова угода 1993 року, яка містила низку перехідних положень, що забезпечували часткову інтеграцію Румунії до внутрішнього ринку ЄС. Надалі, з набранням чинності у 1995 році Європейською угодою про асоціацію, Румунія отримала нормативно-правову базу для гармонізації свого законодавства з *acquis communautaire* – сукупністю правових норм ЄС. Водночас, на відміну від Польщі, яка демонструвала стабільну динаміку у переговорах про вступ, Румунія зіткнулася з численними системними викликами, що істотно впливали на темпи інтеграційного процесу. Європейська Комісія в низці щорічних доповідей, а також у спеціальній доповіді під авторством баронеси Емі Ніколсон, звертала особливу увагу на необхідність глибо-

кої реформи судової системи, усунення структурної корупції, забезпечення реальної свободи засобів масової інформації та гарантування дотримання прав і свобод людини відповідно до стандартів ЄС. Європейські інституції чітко сигналізували, що без вирішення зазначених проблем переговорний процес може бути призупинено, що мало прямі юридичні наслідки відповідно до механізмів розширення ЄС [11, с. 87]. Саме тому Румунія активізувала внутрішньодержавні реформи, зокрема в частині зміцнення незалежності судової влади, створення антикорупційних інституцій (наприклад, Національного антикорупційного директорату), а також удосконалення правового регулювання у сфері прав людини. Ці кроки дозволили успішно завершити переговорний процес у грудні 2004 року, що стало підставою для підписання 25 квітня 2005 року Договору про приєднання Румунії до ЄС. Відповідно до положень зазначеного міжнародного договору, офіційною датою набуття членства Румунії в Європейському Союзі було визначено 1 січня 2007 року [12, с. 52]. Варто акцентувати увагу на тому, що станом на момент приєднання Румунія повністю завершила скринінг *acquis communautaire* та забезпечила ратифікацію Договору про приєднання всіма державами-членами ЄС. Це свідчило про політико-правове визнання готовності Румунії до членства та про дотримання нею критеріїв Копенгагена, які визначають базові стандарти для вступу нових держав до Європейського Союзу. У результаті, вступ Румунії до ЄС став не лише підтвердженням її геополітичного та економічного наближення до об'єднаної Європи, а й знаменував завершення складного, але успішного етапу докорінної правової та інституційної трансформації, що гармонійно інтегрувала Румунію у правовий простір Європейського Союзу та зміцнила єдність країн Східної Європи в межах спільної європейської сім'ї [13, с. 99].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Досвід правової інтеграції Польщі та Румунії до Європейського Союзу є надзвичайно цінним і наочно демонструє ключові закономірності для держав, які прагнуть стати повноправними членами європейської спільноти. Ці два приклади підтверджують, що процес євроінтеграції не обмежується лише формальним виконанням критеріїв членства, а передбачає комплексну трансформацію внутрішньої політико-правової системи, адміністративних практик і загальної суспільної культури правового регулювання. Польща, завдяки послідовності у впровадженні реформ та глибокій модернізації правової системи, показала приклад максимально ефективного інтеграції, що супроводжувалася суттєвим економічним зростанням і посиленням ролі держави у внутрішніх і зовнішніх процесах ЄС. Румунія, зі свого боку, продемонструвала, що навіть за умов значних внутрішніх викликів і системних проблем у сфері правосуддя та боротьби з корупцією, можливо досягти успіху за наявності політичної волі, консолідації еліт і підтримки громадянського суспільства. Для України цей досвід має особливу актуальність. Передусім тому, що Україна перебуває на аналогічному етапі трансформаційних процесів і поступово просувається шляхом правової та політичної інтеграції з Європейським Союзом. Схожість історичних, політичних і економічних викликів України з тими, що їх долали Польща та Румунія, дає підстави вважати, що використання їхніх напрацювань може значно підвищити ефективність українських реформ. Зокрема, важливими є уроки щодо необхідності забезпечення верховенства права, незалежності судової влади, реальної боротьби з корупцією та активного залучення громадянського суспільства до процесів інтеграції. Перспективи подальших досліджень у цій тематиці доцільно зосередити на глибшому аналізі того, як саме досвід Польщі та Румунії може бути адаптований до українських реалій з урахуванням особливостей правової системи України, умов триваючої збройної агресії та потреб

післявоєнної відбудови. Також надзвичайно важливим є вивчення практичних механізмів імплементації *acquis communautaire* в умовах перехідної економіки та обме-

жених ресурсів, що є спільним викликом для України на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельниченко Б. Б. Правове забезпечення процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу. Університетські наукові записки. 2010. Вип. 1. С. 174–179.
2. Палагнюк Ю. Механізми інтеграції держав Центральної та Східної Європи у Європейський Союз. Державне управління та місцеве самоврядування. 2013. Вип. 4. С. 115–123.
3. Behr H. The European Union in the Legacies of Imperial Rule. EU Accession Politics Viewed from a Historical Comparative Perspective. *European Journal of International Relations*. 2007. Vol. 13, No. 2. P. 239–262.
4. Schimmelfennig F., Sedelmeier U. Candidate Countries and Conditionality. In: Paolo Graziano (ed.). *Europeanization. New Research Agenda*. Basingstoke: Palgrave, 2006. P. 88–101.
5. Сидорук Т. В. Роль Польщі у формуванні східної політики Європейського Союзу. Сучасна українська політика. К.: Центр соціальних комунікацій, 2011. Вип. 22. С. 340–347.
6. Швагуляк-Шостак О. Польський вектор Європи. Галицькі контракти: Діловий тижневик. 2004. № 14. С. 30–31. Саньоцька Х. Європейська інтеграція Польщі. *Право України*. 2024. № 2. С. 112–118.
7. Федонюк С. В. Польський досвід вступу до Європейського Союзу. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 3. С. 84–90.
8. Шкретов В. А. Особливості європейської інтеграції Республіки Польща. *Юридичний науковий вісник*. 2022. № 4. С. 56–62.
9. Папета А. М. Польський шлях і членство в Європейському Союзі: досвід для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 72. С. 133–137.
10. Ніколіна І. І., Харчук Д. В. Вступ Румунії до Європейського Союзу: ключові аспекти досвіду для України. In: The IX International Scientific and Practical Conference "Questions regarding the problems of higher education", March 04–06, 2024, Bordeaux, France. Bordeaux: European Conference, 2024. P. 194.
11. Вовчук Л., Поляшенко А. Стан відносин між Румунією та Європейським Союзом після вступу до організації. *Емінак*. 2018. Т. 1, № 2. С. 83–87.
12. Автономов О. Д. Проблема євроінтеграції України: досвід Румунії. *Правова держава*. 2023. Вип. 46. С. 47–53.
13. Мельничук Л. Методологічні засади дослідження євроінтеграційних процесів (на прикладі інтеграції Румунії до ЄС). *Юридична наука*. 2022. № 45. С. 92–99.

ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВОЄН

COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND HUMAN RIGHTS DURING WARS

Кириловська Яніта, студентка II курсу,

Навчально-науковий інститут менеджменту і маркетингу
Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Лисяк О.І., к.ю.н.,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Стаття присвячена дослідженню дотримання норм міжнародного гуманітарного права та прав людини в умовах сучасних збройних конфліктів, зокрема у контексті війни в Україні, що триває з 2014 року. Аналізуються ключові положення міжнародного гуманітарного права, закріплені в Женевських конвенціях 1949 року та додаткових протоколах до них, а також Гаазьких конвенціях, які регламентують методи ведення бойових дій, захист цивільного населення та правовий статус військовополонених.

У статті розглядаються конкретні порушення норм міжнародного гуманітарного права та прав людини, що мали місце під час війни в Україні, включаючи навмисні обстріли цивільної інфраструктури, застосування заборонених видів озброєння, незаконну депортацію мирного населення, утримання заручників, випадки катувань, сексуального насильства та позасудових страт. Особливу увагу приділено кваліфікації цих дій відповідно до міжнародного кримінального права, зокрема їхньому визначенню як воєнних злочинів, злочинів проти людяності або геноциду.

Стаття аналізує роль міжнародних організацій, зокрема ООН, ОБСЄ, Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) та Міжнародного кримінального суду у процесах розслідування воєнних злочинів, моніторингу дотримання прав людини та координації зусиль щодо забезпечення правової відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права. Особливу увагу приділено міжнародним механізмам притягнення до відповідальності, зокрема діяльності Міжнародного кримінального суду, спеціальних трибуналів, а також національних судових органів, які розглядають воєнні злочини відповідно до універсальної юрисдикції.

У висновках статті обґрунтовується необхідність посилення міжнародно-правових механізмів запобігання та реагування на порушення норм міжнародного гуманітарного права, удосконалення національного законодавства щодо відповідальності за воєнні злочини, а також необхідність впровадження освітніх програм для військовослужбовців та цивільного населення.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, права людини, збройний конфлікт, воєнні злочини, міжнародні організації, Женевські конвенції, військовополонені, цивільне населення, відповідальність, міжнародне право, військова юстиція.

The article is devoted to the study of compliance with the norms of international humanitarian law (IHL) and human rights in the context of modern armed conflicts, particularly in relation to the war in Ukraine, which has been ongoing since 2014. The key provisions of international humanitarian law, enshrined in the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols, as well as the Hague Conventions, which regulate the methods of warfare, the protection of civilians, and the legal status of prisoners of war, are analyzed.

The article examines specific violations of IHL and human rights that have occurred during the war in Ukraine, including deliberate shelling of civilian infrastructure, the use of prohibited types of weaponry, the illegal deportation of the civilian population, hostage-taking, cases of torture, sexual violence, and extrajudicial executions. Special attention is given to the legal qualification of these acts under international criminal law, particularly their classification as war crimes, crimes against humanity, or genocide.

The study analyzes the role of international organizations, including the United Nations (UN), the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), the International Committee of the Red Cross (ICRC), and the International Criminal Court (ICC), in investigating war crimes, monitoring human rights compliance, and coordinating efforts to ensure legal accountability for violations of international humanitarian law. Particular attention is paid to international accountability mechanisms, including the activities of the International Criminal Court, special tribunals, and national judicial bodies that prosecute war crimes under the principle of universal jurisdiction.

The conclusions of the article substantiate the necessity of strengthening international legal mechanisms for the prevention and response to violations of international humanitarian law, improving national legislation on liability for war crimes, as well as the need to implement educational programs for military personnel and the civilian population.

Key words: international humanitarian law, human rights, armed conflict, war crimes, international organizations, Geneva Conventions, prisoners of war, civilians, accountability, international law, military justice.

Міжнародне гуманітарне право та права людини: основні принципи.

«Міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) – це сукупність норм, спрямованих на обмеження гуманітарних наслідків збройних конфліктів. Його іноді також називають правом збройних конфліктів або правом війни (jus in bello). Основна мета МГП полягає в обмеженні засобів і методів ведення війни, що можуть застосовувати сторони конфлікту, а також у забезпеченні захисту та гуманного поводження з особами, які не беруть або припинили брати безпосередню участь у бойових діях. Загалом, МГП охоплює ті норми міжнародного права, що встановлюють мінімальні стандарти гуманності, яких необхідно дотримуватися у будь-якій ситуації збройних конфліктів» [1, с. 20].

Сучасні збройні конфлікти, зокрема війна в Україні, що триває з 2014 року, демонструють кричущі порушення норм МГП та прав людини. Ці порушення призводять до

незліченних страждань цивільного населення, військовополонених та інших осіб, які перебувають під захистом міжнародного права.

МГП, закріплене в Женевських конвенціях 1949 року та додаткових протоколах до них, а також Гаазьких конвенціях, встановлює правила ведення війни з метою мінімізації людських страждань. Ключові принципи МГП включають:

1) Принцип розрізнення.

«Сторони у збройному конфлікті завжди повинні проводити розрізнення між цивільними особами і цивільними об'єктами, з одного боку, та комбатантами і військовими об'єктами – з іншого. Сторона в збройному конфлікті може здійснювати напад тільки на комбатантів або військові об'єкти. Ні цивільне населення, ні окремі цивільні особи не можуть зазнавати нападів, якщо і поки вони не беруть безпосередньої участі у воєнних діях» [2, с. 12].

2) Принцип пропорційності (сумірності).

«Забороняються напади, від яких можна очікувати спричинення випадкової загибелі цивільного населення, поранення цивільних осіб чи пошкодження цивільних об'єктів, або поєднання таких наслідків, які були б надмірними порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою, що мали б одержати» [2, с. 12].

3) Принцип обережності.

«Сторона, що здійснює напад, повинна зробити все можливе, щоб упевнитися, що об'єкти нападу є військовими цілями. Вона повинна обрати такі засоби і методи нападу, які дозволять уникнути випадкових втрат серед цивільного населення і випадкової шкоди цивільним об'єктам або хоча б звести їх до мінімуму. Вона повинна утримуватися від нападу, якщо здається очевидним, що викликані ним втрати або шкода будуть надмірними щодо конкретної й безпосередньої військової переваги, яку передбачається отримати» [2, с. 12].

4) Заборона заподіяння надмірних ушкоджень і зайвих страждань.

«Заборонено застосовувати засоби і методи ведення воєнних дій, які можуть заподіяти надмірну шкоду або завдати надмірні страждання» [2, с. 12].

«Права людини, закріплені в Загальній декларації прав людини та інших міжнародних договорах, також застосовуються під час збройних конфліктів. Вони включають право на життя, заборону катувань, право на справедливий суд та інші основні свободи» [3].

Порушення МГП та прав людини в Україні.

Війна в Україні супроводжується численними порушеннями МГП та прав людини. Східноукраїнським центром громадських ініціатив (СЦГІ), німецькою організацією Kurve Wustrow – Centre for Training and Networking in Nonviolent Action у рамках Громадської служби миру, що фінансується Федеральним міністерством з економічної співпраці та розвитку Федеративної Республіки Німеччина під час збору доказів та документування фактів порушення міжнародного гуманітарного права (МГП) під час збройного конфлікту, з метою подальшого подання відповідних матеріалів до Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду (МКС), Офісу Генпрокурора (Україна), міжнародним комісіям із розслідування, мандат яких передбачатиме збирання, документування та підготовку для судових розглядів усіх порушень прав людини, воєнних та інших злочинів виділено дванадцять видів порушень, зокрема:

1. Умисні вбивства, позасудові страти та катування цивільного населення.
2. Позасудові страти та катування комбатантів.
3. Сексуальне насильство.
4. Умисні напади на цивільне населення та цивільні об'єкти. Напади не вибіркового характеру. Недотримання принципу пропорційності при нападі.
5. Загроза спорудам та установкам підвищеної небезпеки.
6. Використання голоду як методу ведення війни. Обмеження доступу до гуманітарної допомоги. Напади на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення.
7. Загроза навколишньому природному середовищу.
8. Захоплення та розграбування майна.
9. Свавільні затримання та незаконне позбавлення свободи цивільних осіб. Насильницькі зникнення.
10. Депортація та примусове переміщення цивільного населення окупованих територій.
11. Знушення над тілами загиблих (померлих) та кремація.
12. Нав'язування російського громадянства.

Всі ці 12 видів порушень Росією міжнародного гуманітарного права на війні в Україні є розкриті, підтверджені та аргументовані за посиланням в літературі до опублікованих ними матеріалів [4].

Роль міжнародних організацій у забезпеченні дотримання МГП та прав людини.

Міжнародні організації відіграють ключову роль у забезпеченні дотримання МГП та прав людини, особливо в умовах збройних конфліктів.

Організація Об'єднаних Націй (ООН), зокрема через Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), активно моніторить та документує порушення прав людини в Україні. УВКПЛ збирає докази воєнних злочинів, таких як обстріли цивільних об'єктів, катування та позасудові страти, та публікує звіти, які надають міжнародній спільноті об'єктивну інформацію про ситуацію з правами людини. Ці звіти є важливими для притягнення винних до відповідальності. Крім того, УВКПЛ надає допомогу постраждалим від порушень прав людини. Інші міжнародні організації, такі як ООН, ЮНІСЕФ та УВКБ ООН, надають гуманітарну допомогу, включаючи допомогу біженцям та внутрішньо переміщеним особам [5].

Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) надає гуманітарну допомогу постраждалим від конфлікту, забезпечуючи водою, їжею та медичною допомогою, а також допомагаючи у відновленні пошкодженої інфраструктури. МКЧХ відвідує військовополонених, щоб забезпечити дотримання їхніх прав та умов утримання, та сприяє обміну військовополоненими. Організація також займається пошуком зниклих безвісти, що є важливою гуманітарною місією. МКЧХ є пропагандистом та берегинєю міжнародного гуманітарного права, прагнучи забезпечити захист та допомогу жертвам збройних конфліктів [6].

Міжнародний кримінальний суд (МКС) розслідує воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, скоєні в Україні. МКС збирає докази та видає ордери на арешт осіб, підозрюваних у скоєнні цих злочинів, та має юрисдикцію щодо судового переслідування осіб, які скоїли найтяжчі міжнародні злочини. Діяльність МКС є важливою для забезпечення справедливості та запобігання безкарності [7].

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) здійснює моніторинг ситуації в Україні, включаючи моніторинг дотримання прав людини та припинення вогню, а також сприяє діалогу між сторонами конфлікту. ОБСЄ також надає допомогу в розмінуванні територій [8].

Ці організації, кожна у своїй сфері, роблять вагомий внесок у захист прав людини та дотримання норм МГП в умовах збройного конфлікту.

Механізми притягнення до відповідальності.

Порушення норм МГП та прав людини тягне за собою як індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, так і міжнародно-правову відповідальність держав. Індивідуальна відповідальність настає за вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Такі злочини розглядаються національними судами або міжнародними судовими органами, зокрема Міжнародним кримінальним судом (МКС), який має юрисдикцію щодо найтяжчих злочинів, що викликають занепокоєння міжнародної спільноти, та може притягати до відповідальності осіб, незалежно від їхнього офіційного статусу. Держави, у свою чергу, несуть відповідальність за дії своїх органів або осіб, які діють від їхнього імені. Ця відповідальність може проявлятися у формі репарацій, реституції або інших заходів, спрямованих на відновлення порушених прав. Визначення та застосування відповідних санкцій здійснюється міжнародними органами, такими як ООН, або спеціально створеними трибуналами [9].

Отже, держава-порушник повинна:

- 1) припинити порушення МГП;
- 2) провести розслідування та покарати винних за воєнні та інші міжнародні злочини;
- 3) компенсувати завдану шкоду;
- 4) визнати провини.

Країна-порушник відповідальна за будь-які порушення міжнародного права, які вчинила під час агресії проти

України. Відповідальність РФ як держави буде матеріальною та політичною [10].

Посилення захисту міжнародного гуманітарного права та прав людини.

Для ефективного захисту норм МГП та прав людини необхідно посилити міжнародні механізми відповідальності, зокрема створення спеціального трибуналу для розслідування злочину агресії. Важливо зміцнювати санкційний тиск на держави-порушники та забезпечувати виконання рішень міжнародних судів. Крім того, слід удосконалювати правову освіту військових, щоб запобігати порушенням ще на етапі планування бойових дій.

Висновки. Дотримання норм МГП та прав людини є ключовим елементом забезпечення гуманності під час збройних конфліктів. Проте сучасні війни, зокрема війна в Україні, демонструють систематичні порушення цих норм, що призводить до значних жертв серед цивільного населення, воєнних злочинів та грубих порушень основоположних прав людини.

МГП встановлює чіткі правила ведення бойових дій, захисту цивільних осіб і військовополонених, а також

передбачає відповідальність за їхні порушення. Попри існування таких міжнародних механізмів правосуддя як Міжнародний кримінальний суд (МКС), Європейський суд з прав людини та спеціальні трибунали, ефективність їхньої роботи залежить від політичної волі держав і міжнародної спільноти.

З метою посилення захисту норм МГП необхідно:

- 1) продовжувати документування воєнних злочинів та порушень прав людини для подальшого притягнення винних до відповідальності;
- 2) створити спеціальний трибунал для розслідування злочину агресії РФ як окремих міжнародний механізм;
- 3) посилити санкційний тиск на держави-порушники для запобігання новим злочинам;
- 4) забезпечити належне навчання військових нормам МГП, що дозволить мінімізувати порушення на етапі прийняття рішень у зоні конфлікту.

Війна в Україні стала важливим тестом для міжнародного правопорядку. Від ефективності притягнення винних до відповідальності залежить не лише справедливості для жертв війни, а й майбутнє міжнародної системи безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародне гуманітарне право загальний курс/ Нілс Мельцер. Координатор – Етьєн Кюстер. 2020. 398 с. URL <https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/05/Nils-Melzer-Comprehensive-introduction-to-IHL-UKR.pdf> (дата звернення 16.03.2025).
2. Принципи міжнародного гуманітарного права щодо ведення воєнних дій. URL https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/DD_mod_04-1.pdf (дата звернення 16.03.2025).
3. Загальна декларація прав людини Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року: міжнародний документ. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 16.03.2025).
4. Рік нелюдів. 12 видів порушень Росією міжнародного гуманітарного права на війні в Україні. URL <https://novynarnia.com/2023/02/24/rik-neliudiv/> (дата звернення 16.03.2025).
5. Офіційний веб-сайт УВКПЛ URL <https://www.ohchr.org/> та сторінка про діяльність в Україні URL <https://www.ohchr.org/en/countries/ukraine/our-presence> (дата звернення 16.03.2025).
6. Офіційний веб-сайт МКЧХ URL <https://www.icrc.org/> та блог МКЧХ. Основи МГП URL <https://blogs.icrc.org/ua/2017/08/article/ihl-basics-ukr/> (дата звернення 16.03.2025).
7. Офіційний веб-сайт МКС. URL <https://www.icc-cpi.int/> (дата звернення 16.03.2025).
8. Офіційний веб-сайт ОБСЄ. URL <https://www.osce.org/> (дата звернення 16.03.2025).
9. Ноам Любелл, Елена Пеїч, Клер Сіммонс. Керівні принципи розслідування порушень міжнародного гуманітарного права: право, політика та передова практика. URL https://geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Investigation%20guidelines%20UKR_v3%20%281%29.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 16.03.2025).
10. Хто і як несе відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права?/ Українська Гельсінська спілка з прав людини УГСПЛ. URL https://youtu.be/TGrDvE0vLfM?si=3_KQmfW55TT-B5G7 (дата звернення 16.03.2025).

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ

PROTECTION OF CULTURAL VALUES IN UKRAINE IN CONNECTION WITH RUSSIAN AGGRESSION

Пилипенко В.П., д.ю.н.,
доцент кафедри міжнародних відносин
Львівський університет бізнесу і права

Стаття присвячена аналізу проблеми збереження культурної спадщини України в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації. Автор досліджує сучасні форми знищення, пошкодження та привласнення українських культурних цінностей, що мають системний і цілеспрямований характер з боку агресора. У центрі уваги – міжнародно-правові акти, що регулюють захист культурної спадщини в умовах збройного конфлікту, зокрема Гаазька конвенція 1954 року та її протоколи, положення міжнародного гуманітарного права, звичаєвих норм та актуальна практика міжнародних інституцій. У статті висвітлено численні випадки руйнувань об'єктів культурної спадщини, пограбувань музеїв, а також викрадення та знищення історичних артефактів. Особливу увагу приділено концепції «культурної безпеки» як невід'ємної складової національного суверенітету та інструменту протидії колоніальній політиці рф. У підсумку обґрунтовано необхідність зміцнення міжнародно-правових механізмів відповідальності та реституції в сфері охорони культурних цінностей. Сформовано рекомендації для державних органів України та міжнародних партнерів щодо підвищення ефективності захисту культурної спадщини України в умовах війни та у післявоєнний період. Серед них: реституція викрадених культурних цінностей, реалізація механізму репарацій, інтенсифікація міжнародного тиску та контролю. Відзначено, що після перемоги України було не лише відновлено зруйновані об'єкти культури, а й забезпечено юридичну відповідальність осіб, причетних до злочинів проти культурних цінностей. Це стане не лише актом справедливості, а й вагомим пересторогою для потенційної агресії у майбутньому. Українська культура, яка збереглася та розвивалася упродовж століть під тиском зовнішніх впливів, демонструє свою життєстійкість і сьогодні. Завдання міжнародного права та глобальної співпраці полягає у створенні таких умов, за яких ця культура зможе повноцінно розвиватися у мирному середовищі, надалі роблячи внесок у розмаїття світової культурної спадщини.

Ключові слова: культурна спадщина, міжнародне гуманітарне право, воєнні злочини, Гаазька конвенція 1954 року, ЮНЕСКО, реституція, російська агресія, охорона культурних цінностей.

The article explores the issue of safeguarding Ukraine's cultural heritage amid the full-scale armed aggression of the Russian Federation.

The author examines contemporary forms of destruction, damage, and appropriation of Ukrainian cultural assets, emphasizing their systematic and deliberate nature by the aggressor state. Central to the analysis are international legal instruments governing the protection of cultural heritage during armed conflict, including the 1954 Hague Convention and its Protocols, norms of international humanitarian law, customary international law, and current practices of international institutions.

The article highlights numerous documented cases of the destruction of cultural heritage sites, looting of museums, and the theft and eradication of historical artifacts. Special attention is paid to the concept of "cultural security" as an essential component of national sovereignty and a tool for resisting the Russian Federation's neocolonial policy.

The study substantiates the need to strengthen international legal mechanisms for accountability and restitution in the field of cultural property protection. It offers recommendations for Ukrainian state authorities and international partners aimed at enhancing the protection of Ukraine's cultural heritage both during wartime and in the post-conflict period. These include: the restitution of stolen cultural assets, implementation of reparations mechanisms, and the intensification of international pressure and oversight.

The article concludes that Ukraine's victory should be marked not only by the restoration of destroyed cultural sites but also by ensuring legal accountability for those responsible for crimes against cultural heritage. This would serve not only as an act of justice but also as a strong deterrent to future acts of aggression. Ukrainian culture, which has endured and evolved over centuries under external pressures, continues to demonstrate remarkable resilience. The role of international law and global cooperation lies in establishing conditions under which this culture can thrive in a peaceful environment and continue contributing to the richness of the world's cultural heritage.

Key words: cultural heritage, international humanitarian law, war crimes, 1954 Hague Convention, UNESCO, restitution, Russian aggression, protection of cultural property.

російська федерація проводить цілеспрямовану політику, направлену на стирання культурної ідентичності українців, що включає знищення, пошкодження та розграбування культурної спадщини України. З метою спотворення історичної пам'яті керівництво країни агресора залучає всі профільні установи у сфері історії, культури та археології з подальшим привласненням набутих артефактів та збагачення ними так званого «культурного надбання росії» на окупованих територіях України.

Наразі наука та культура є однією з найсильніших сторін рф з точки зору впливу на західних союзників України. Важливість цього впливу для самої рф величезна – уся конструкція російського міфу стоїть на особливому баченні ролі російської культури в історії Європи, та просуванні ідеї спільності східнослов'янських народів за домінування росіян. Це типовий колоніалізм, але він ще не переосмислений в Європі, і досі впливає на сприйняття нашої суб'єктності європейцями.

У 2015 році, фактично одразу після анексії Криму, та окупації частини території Донецької і Луганської областей, за ука-

зом путіна прийнято нову стратегію національної безпеки рф. Ця стратегія, визначала Україну, і так званий «вплив заходу», в переліку прямих загроз, і окреслювала напрямки «протидії цим загрозам». Фактично, починаючи з того часу, контролюючи частину громадян України на окупованих територіях, рф почала використовувати гібридні інструменти доступні системам освіти науки і культури, в пропаганді проти України, та випробовувати їх на населенні територій які контролює.

Таким чином, країна-окупант створює ідеологічне підґрунтя агресії, «філософію», для тих хто підтримує режим, тих, хто збирається воювати, хто вже воює на території України, та виправдовує свої злочини в їхніх очах.

Восени минулого року оновлено Стратегію російської державної культурної політики на період до 2030 року. Там, власне, цю політику вже «задокументовано» – цитую: «Важливим завданням є інтеграція нових суб'єктів рф... у російський культурно-гуманітарний простір» [1; 25].

З іншого боку рф, у результаті не вибіркового, цілеспрямованих атак на українські міста, знищує об'єкти всесвітньої культурної спадщини.

Російська збройна агресія поставила під загрозу безпрецедентну кількість об'єктів культурної спадщини та цінностей на території України. Від початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року фіксуються численні випадки руйнувань музеїв, історичних будівель, храмів, пам'ятників та інших культурних об'єктів. За даними ЮНЕСКО, станом на квітень 2025 року в Україні підтверджено пошкодження 485 об'єктів культури, з них 149 релігійних споруд, 257 історичних або художніх будівель, 34 музеї, 33 пам'ятники, 18 бібліотек, 1 архів і 2 археологічні пам'ятки [1].

Встановлено, що з шести музейних закладів п'яти деокупованих областей України викрадено 34 872 музейних предмети державної частини Музейного фонду України, у тому числі з Балаклійського краєзнавчого музею; Снігурівського історико-краєзнавчого музею (Миколаївська область); Музейно-виставкового центру «Тростянецький» (Сумська область); Великоолександрівського народного історико-краєзнавчого музею (Херсонська область). Також повністю вивезено експонати з Бердянського художнього музею імені І. Бродського, серед яких картини Айвазовського, Бенуа. Аналогічна ситуація в фонді Маріупольського музею.

Протягом 2014–2025 років міністерством культури РФ видано близько 1500 відкритих листів (дозволів) на проведення незаконних археологічних розкопок на об'єктах культурної спадщини України, що призводить до руйнування та знищення культурного шару та привласнення археологічних знахідок.

З них 8 – т.зв. «нові регіони», 1018 – Крим, 482 – м. Севастополь. У цю діяльність залучено посадових осіб міністерства культури РФ, посадових осіб регіональних окупаційних адміністрацій, сотні археологів що підпорядковані десяткам наукових інституцій РФ.

Всі вищевказані цифри свідчать про масштаб гуманітарної та культурної катастрофи, що супроводжує війну. Пошкодження культурних надбань будь-якого народу є втратою для всього людства, адже «шкода, завдана культурним цінностям, які належать будь-якому народові, означає збіднення культурної спадщини всього людства» [2].

Усвідомлення цієї загрози зумовлює необхідність оперативної модернізації існуючих міжнародно-правових механізмів щодо захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів, а також пошук нових, дієвих та ефективних підходів які б сприяли реальному збереженню культурної спадщини держави, що потерпає від збройного конфлікту.

Проблема нищення культурних цінностей під час воєн не є новою. Ще у давнину завойовники нерідко грабували та руйнували храми, бібліотеки й артефакти підкорених народів. У новітній історії ХХ століття масове знищення культурної спадщини під час двох світових воєн (зокрема нацистське пограбування музеїв Європи та руйнування історичних міст) шокувало міжнародну спільноту і показало необхідність правового захисту культурних об'єктів.

Історія України, на превеликий жаль, багата прикладами нищення культурних цінностей внаслідок агресивної політики росії.

Ще за імперських часів здійснювалася політика русифікації, яка супроводжувалася утисками української мови та культури. У 1930-х роках сталінський режим фізично знищив ціле покоління української інтелігенції – письменників, митців, науковців (так зване «Розстріляне відродження»), що стало непоправною втратою для національної культури [3].

Протягом століть із території України вивозилися культурні цінності: сучасні дослідження виявили, що в колекціях провідних російських музеїв (напр.: Ермітаж та Історичному музеї в Москві) зберігається понад 110 тисяч артефактів, які походять з території України, часто з неповною інформацією про їхнє походження [3].

Відповідне свідчить про давню традицію привласнення українських культурних надбань. За радянських часів, попри декларовану єдність культур, спостерігалось вилучення або переміщення визначних українських експонатів до московських центрів. Історична пам'ять про ці втрати формує сьогоденне розуміння цінності захисту культурної спадщини.

Справедливо й показово, що нинішня війна розглядається багатьма науковцями та експертами як продовження колоніальної політики росії нерозривно поєднаної з руйнуванням та привласненням української культурної спадщини.

Таким чином, історичний контекст вказує, що питання охорони культурних цінностей для України є не лише теоретичним, а надзвичайно актуальним й болючим з огляду на попередній досвід втрат.

Сучасна система міжнародно-правового захисту культурних цінностей в умовах війни спирається на декілька ключових договорів. Базовим документом є Гаазька конвенція 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та два протоколи до неї (1954 та 1999 років). Ця Конвенція вимагає від держав-учасниць берегти як власні, так і чужі культурні цінності під час війни. Згідно зі статтею 4 Конвенції, держави зобов'язані «утримуватися від будь-якого використання культурних цінностей... для цілей, які можуть наражати їх на знищення чи пошкодження під час збройного конфлікту, та утримуватися від будь-яких ворожих дій, спрямованих проти таких цінностей» [4; 5].

Крім того, держави мають забороняти, запобігати і припиняти у разі потреби усі форми грабежу, розкрадання чи присвоєння культурних цінностей, а також акти вандалізму щодо них. Конвенція також забороняє реквізицію (примусове вилучення) рухомих культурних цінностей з окупованих територій.

Перший (Гаазький) протокол 1954 року стосується головним чином питання запобігання вивезенню та розкраданню культурних цінностей з окупованих територій. Він був прийнятий разом з Конвенцією 1954 р. і надає розгорнуті правила щодо рухомих цінностей. Згідно з цим Протоколом, кожна держава-учасниця зобов'язується запобігати вивезенню культурних цінностей з території, яку вона окупувала під час збройного конфлікту [4].

Якщо, всупереч цьому, якісь цінності були вивезені, держави зобов'язані взяти їх під свою охорону і після закінчення воєнних дій повернути законним органам влади тієї території, звідки вони походять [4].

Крім того, Протокол прямо зазначає, що такі цінності ніколи не можуть залишатися в якості воєнної репарації (тобто трофеїв).

Фактично, цей документ заклав міжнародно-правову норму обов'язкового повернення награбованих у війні культурних об'єктів. Наприклад, після Другої світової війни відповідно до подібних принципів повертали викрадені нацистами картини і книги. Нині ж положення Першого протоколу актуальні для ситуації на окупованих територіях України.

Другий протокол до Гаазької конвенції, прийнятий у 1999 році, значно посилює режим захисту. Він введений з метою вдосконалити положення 1954 року в розрізі досвіду збройних конфліктів кінця ХХ ст. і передбачає нову категорію – «посилений захист» (enhanced protection) – для об'єктів надзвичайної важливості для людства, які особливо захищені національним законодавством і не використовуються у військових цілях [5; 7].

Держава може подати такі об'єкти (наприклад, видатні святині чи пам'ятки) на розгляд Комітету з захисту культурних цінностей для внесення до Списку об'єктів під розширеним захистом.

Під час нинішньої війни Україна ініціювала надання розширеного захисту для ряду об'єктів, зокрема, вже

у березні 2022 року ЮНЕСКО було скликано надзвичайне засідання Комітету, на якому розглядалося питання українських пам'яток [6].

Умовою такого захисту є зобов'язання сторін не використовувати об'єкт для воєнних потреб і не завдавати йому шкоди навіть у разі воєнної необхідності. Другий протокол 1999 року також прямо криміналізує серйозні порушення щодо культурних цінностей. Стаття 15 Протоколу визначає, що умисні дії, вчинені в порушення Конвенції або Протоколу, такі як: збройні атаки на об'єкт культурної спадщини, незаконне привласнення чи широкомасштабне знищення таких об'єктів, а також будь-які акти крадіжок, грабежу або вандалізму щодо культурних цінностей, є кримінальними правопорушеннями міжнародного рівня [7].

Держави-учасниці повинні встановити ці діяння як злочини у своєму національному законодавстві та передбачити за них належні покарання. Важливо, що до таких серйозних порушень віднесено не лише прями напади на пам'ятки, а й пограбування та розкрадання культурних цінностей під час конфлікту, що є прямо релевантним до випадків масового викрадення українських музейних колекцій окупаційними силами рф. Україна ратифікувала Другий протокол лише у 2020 році [8] (до цього вона керувалася нормами Конвенції та Першого протоколу), натомість російська федерація досі не є стороною Другого протоколу.

Окрім спеціальних документів системи ЮНЕСКО, захист культурних цінностей під час війни також гарантовано нормами міжнародного гуманітарного права (МГП). Женевські конвенції 1949 року та Додатковий протокол I 1977 року забороняють нападати на цивільні об'єкти, включно з культурними. Стаття 53 Протоколу I (1977) прямо забороняє: «вчиняти будь-які ворожі акти, спрямовані проти історичних пам'яток, творів мистецтва чи місць культу, які становлять культурну чи духовну спадщину народів», а також забороняє використовувати такі об'єкти у воєнних цілях та робити їх об'єктами репресалій. Аналогічна норма міститься у статті 16 Додаткового протоколу II 1977 року (щодо внутрішніх конфліктів). Відповідно, для міжнародного збройного конфлікту в Україні ці норми повністю застосовні: і Україна, і рф є сторонами цих Протоколів. Таким чином, навіть поза рамками Конвенції 1954 р., російські війська зобов'язані не обстрілювати пам'ятки та не використовувати їх у бойових цілях [8].

У контексті сучасного міжнародного гуманітарного права зазначені положення отримують підтвердження також у рамках звичаєвого міжнародного права. Згідно з позицією, викладеною у дослідженнях Міжнародного Комітету Червоного Хреста, повага до культурної спадщини розглядається як імперативна норма, що покладає на сторони збройного конфлікту обов'язок утримуватися від будь-якого використання культурних об'єктів у спосіб, який може наразити їх на ризик знищення або пошкодження, не здійснювати нападів на такі об'єкти, а також вживати ефективних заходів для запобігання їх розграбуванню, незаконному вивезенню та актам вандалізму [9].

Агресивні дії рф з 2014 року та повномасштабне вторгнення 2022 року спричинили систематичне знищення та пошкодження численних об'єктів культурної спадщини України. Ці діяння задокументовано українською стороною, міжнародними організаціями та ЗМІ, й становлять грубі порушення вищезгаданих міжнародно-правових норм.

Доцільно навести найбільш резонансні категорії випадків із конкретними прикладами.

Починаючи з 2021 року, рф веде незаконне будівництво в буферній зоні пам'ятки ЮНЕСКО «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його Хора», в рамках яких на території близько 90 тис. квадратних метрів знищено археологічний культурний шар передмістя «Херсонесу Таврійського», вилучено 6,5 мільйонів предметів що є куль-

турними цінностями України, з яких 350 тис. предметів музейного значення було викрадено, а інші знищено [10].

Особливо цинічним є те що ці роботи проводилися у рамках будівництва пропагандистського комплексу, з «музеєм християнства», «музеєм новоросії та Криму», «паломницьким центром», «Храмом-парком» і «амфітеатром», тобто, з набором функцій що не відповідають цілям збереження чи дослідження пам'ятки. Ці споруди зведено у псевдо історичному стилі, прямо на території пам'ятки, стародавнього Херсонесу Таврійського, і спотворюють її автентичність.

У перші дні повномасштабної війни було знищено музей у селищі Іванків під Києвом. 28 лютого 2022 р. внаслідок наступу російських військ згорів Іванківський історико-краєзнавчий музей, в якому зберігалися унікальні роботи видатної української народної художниці Марії Примаченко. Разом із будівлею було втрачено й пошкоджено значну частину колекції робіт Примаченко – художниці, чия творчість є великим надбанням української культури [11].

07 травня 2022 року російський артилерійський удар повністю зруйнував музей Григорія Сковороди в селі Сковородинівка на Харківщині. Цей музей знаходився у садибі XVIII ст., де жив і був похований видатний український філософ та поет Григорій Сковорода. Внаслідок прямого влучання снаряда будівля спалахнула і вигоріла до тла. Найцінніші експонати (рукописи, стародруки) музейники встигли заздалегідь перемістити в безпечне місце, що частково зменшило шкоду, але сама історична будівля і частина колекції були втрачені [12]. Руйнування музею Сковороди у рік 300-літнього ювілею філософа стало символічним злочином проти української культури.

У червні 2022 р. внаслідок російських обстрілів було спалено дотла дерев'яний Всіхсвятський скит Святогірської лаври – пам'ятку архітектури національного значення, розташовану біля міста Святогірськ. Ця церква, споруджена у традиційному стилі (остання реконструкція – 2009 року на місці попереднього храму 1912 року), загорілася від артилерійського удару і згоріла на очах у монастирської громади. На момент удару в Лаврі перебували сотні цивільних (монахи, біженці), декілька з них загинули в попередні дні від обстрілів [13].

06 липня 2023 року російська ракета впала в буферній зоні історичного центру Львова (який є об'єктом всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО – «Львів – Ансамбль історичного центру» [14].

21 липня 2023 року ракетному удару піддалася Одеса: тоді було пошкоджено кілька будівель Музею образотворчих мистецтв, розбиті вікна в музеї та бібліотеці. А 23 липня 2023 року російська ракетна атака на Одесу спричинила пожежі і пошкодила низку знакових будівель, зокрема сплюндровано Спасо-Преображенський кафедральний собор – головний православний храм Одеси, вперше зведений 1794 року. Цей собор знаходиться в самому серці історичного кварталу, і вибуховою хвилею було зруйновано його дах, вівтарну частину, пошкоджено іконостас та унікальні святині [15].

05 листопада 2023 р. із застосування ракет типу «Онікс» умисно здійснено обстріл цивільних об'єктів у історичному центрі м. Одеса, у ході якого зазнала ушкоджень будівля Одеського художнього музею [15].

04 вересня 2024 р. завдано ракетні удари по території історичного центру м. Львова, внаслідок атаки загинули 7 людей [16].

28 жовтня 2024 р. внаслідок ракетного обстрілу здійснено влучання в

будівлю Держпрому на площі Свободи (м. Харків). Вказаний об'єкт перебуває внесений до попереднього списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [17].

31 січня 2025 р. рф здійснила черговий ракетний обстріл історичного центру міста Одеса, серед пошко-

джених будівель – готель «Брістоль» (частково зруйновані центральні сходи, суттєві руйнування отримали приміщення на всіх поверхах), а також пошкоджено територію поблизу Одеського національного академічного театру опери та балету, приміщення літературного, історико-краєзнавчого, археологічного музеїв та музею західного та східного мистецтва Одеси [18]. Таким чином, навіть статус світової спадщини не зупиняє воєнні атаки РФ, що створює вкрай небезпечний прецедент.

Та окрім фізичних руйнувань, російська окупація супроводжується систематичним пограбуванням українських музеїв та колекцій. Масштаби цього мародерства вражають. За офіційними даними української влади, російські окупанти вилучили з тимчасово захоплених територій близько 1,7 мільйона одиниць культурних цінностей [19].

Дана цифра включає музейні експонати, архівні матеріали, бібліотечні фонди та інші об'єкти, що становлять культурне надбання України. Зокрема, під час відступу восени 2022 р. з правобережної частини Херсонщини російські війська пограбували більшість музейних установ Херсону. Оцінюється, що лише з Херсонського обласного краєзнавчого музею, Херсонського художнього музею та Святої Катерининської катедрі окупанти вивезли близько 15 тисяч експонатів [1], у тому числі цінні археологічні знахідки (скіфське золото, старовинні ікони, предмети козацької доби). Загалом же з музеїв Херсонщини було викрадено понад 33 тисячі творів мистецтва та артефактів перед звільненням міста у листопаді 2022 р. [19].

Подібний сценарій розгорнувся і в Маріуполі. Після захоплення міста в травні 2022 р. окупаційна «адміністрація» організувала вивезення найцінніших експонатів з маріупольських музеїв до Донецька та, ймовірно, до Росії. Маріупольська міська рада повідомила, що з музеїв міста було викрадено понад 2000 експонатів. Серед них – оригінальні картини відомих художників: три полотна маріупольського уродженця Архипа Куїнджі та робота Івана Айвазовського, а також унікальний рукописний Сувій Тори та старовинне Євангеліє 1811 року, надруковане у Венеції для греків Маріуполя [20].

Окрім відомих картин, окупанти розкрадають і археологічні пам'ятки. Повідомлялося, що з Маріупольського музею краєзнавства росіяни вивезли нещодавно знайдені кам'яні половецькі баби XI–XII ст. – стародавні скульптури кочової культури [21].

У Мелітополі (Запорізька область) росіяни викрали унікальну колекцію скіфського золота з місцевого музею ще навесні 2022 р., зокрема знаменитий золотий скіфський гребінь. Цей випадок широко висвітлювався західною пресою як одне з найбільших пограбувань музеїв від часів Другої світової війни. Українська влада і фахівці докладають зусиль для ідентифікації викрадених шедеврів [22].

Херсонський художній музей після деокупації у листопаді 2022 р. почав співпрацювати з міжнародними партнерами, щоб відстежити долю своїх колекцій. Станом на квітень 2023 р. співробітники музею підтвердили, що щонайменше 121 викрадений твір з їхньої збірки знаходиться в окупованому Криму: ці картини були помічені на фотографіях «виставки» в Центральному музеї Тавриди (Сімферополь), де росіяни організували показ награбованих в Херсоні робіт [22].

Вищевказане свідчить, що окупаційна влада вивозить твори на територію РФ і Криму й навіть не приховує їх.

Загалом, масштаби культурних втрат України від дій РФ колосальні. Знищення матеріальної структури (будівель) поєднується зі зникненням колекцій і артефактів. Багато українських музеїв на окупованих територіях фактично спорожніли. За оцінками експертів, це найбільше розграбування музейних фондів у Європі з часів нацистських грабунків під час Другої світової війни.

Такі дії прямо підпадають під визначення воєнних злочинів, передбачених Першим протоколом 1954 р. (незаконне вивезення культурних цінностей з окупованих територій) та Другим протоколом 1999 р. (пограбування і привласнення культурних цінностей під час конфлікту), а також загальні норми про заборону мародерства.

Варто зазначити, що українська держава документує ці випадки. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України веде реєстр злочинів проти культурної спадщини; станом на 2025 рік зафіксовано сотні епізодів, які розслідуються як частина воєнних злочинів. На основі цих даних готуються матеріали для міжнародних судів і організацій.

В перші дні вторгнення Україна звернулася до ЮНЕСКО та інших міжнародних партнерів із проханням про допомогу в захисті культурної спадщини. ЮНЕСКО оперативно відреагувала: вже в березні 2022 р. було посилено моніторинг ситуації і запущено координацію дій. Зокрема, ЮНЕСКО створила системи супутникового спостереження спільно з ООН (UNITAR/UNOSAT) для щоденного відстеження та верифікації пошкоджень культурних об'єктів в Україні [23].

На сайті ЮНЕСКО систематично публікується (з відповідним оновленням) перелік підтверджених зруйнованих або пошкоджених місць за регіонами (згадана вище цифра 485 об'єктів – результат цієї роботи). Такий моніторинг не лише фіксує воєнні злочини проти культури, а й допомагає планувати подальше відновлення.

Одним зі знакових рішень ЮНЕСКО стало внесення «Історичного центру Одеси» до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою у січні 2023 року. Цей крок був зроблений позачергово, з огляду на безпосередню воєнну небезпеку Одесі та знищення в місті низки пам'яток.

Таким чином, міжнародна спільнота формально визнала, що культурна спадщина України знаходиться під загрозою агресії. Статус об'єкта під загрозою відкриває можливості для залучення додаткових ресурсів на захист і консервацію пам'яток, а також є політичним сигналом про необхідність припинення нападів. Однак, на жаль, як наочно показують події 2022–2025 рр., навіть відповідний статус не забезпечує Одесу та інші регіони України від руйнувань, хоча ЮНЕСКО продовжує й надалі бути «глибоко занепокоєною», суворо засуджуючи кожен такий випадок й закликаючи агресора до дотримання норм міжнародного права.

Варто зазначити, що окрім ЮНЕСКО, до захисту української спадщини долучилися й інші організації: 1) Міжнародний альянс із захисту спадщини у зонах конфліктів (ALIPH Foundation) – надають гранти українським музеям і заповідникам на придбання матеріалів для консервації, пожежогасіння, оцифрування колекцій тощо; 2) Міжнародна рада музеїв (ICOM) і Міжнародна рада зі збереження пам'яток (ICOMOS) (обмін інформацією про викрадені предмети); 3) «Blue Shield» – міжнародний комітет зі збереження культури, який часто називають «культурним Червоним Хрестом». Blue Shield координує експертів із музейної справи, архівістів, бібліотекарів та інших фахівців для надання допомоги у зонах конфліктів; 4) Інтерпол (співпрацює з українськими правоохоронцями щодо відстеження переміщення пам'яток мистецтва на чорному ринку) [1; 23].

Українська держава зі свого боку також вживає активних заходів для захисту культури навіть в умовах війни.

Так, Мінкульт спільно з СБУ та прокуратурою збирають доказову базу для притягнення російських воєнних злочинців до відповідальності за знищення культурних цінностей. А у структурі Офісу Генерального прокурора створено підрозділи, що займаються розслідуванням злочинів проти культурної спадщини. У січні 2023 р. Україна вперше ввела санкції проти російських діячів культури і музейних працівників, причетних до мародерства та пропаганди, – під санкціями опинилися 55 осіб і 3 установи,

які брали участь у пограбуваннях чи знищенні українських об'єктів культури [24].

Таким чином, попри колосальні виклики, на практиці діє багаторівневий механізм захисту: від міжнародного осуду і фіксації злочинів – до конкретної допомоги на місцях у збереженні колекцій. Все це дає надію, що значну частину культурних цінностей України буде врятовано або повернено, а винні у їхньому нищенні рано чи пізно постануть перед правосуддям.

Базуючись на досвіді повномасштабної збройної агресії та її наслідків для сфери охорони культурної спадщини, доцільним вбачається формулювання комплексу рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності механізмів захисту культурних цінностей в Україні в умовах збройного конфлікту та у післявоєнний період:

1. *Інтенсифікація міжнародного тиску та контролю.* Доцільним є активізація взаємодії з ЮНЕСКО та іншими міжнародними структурами з метою посилення моніторингу та засудження порушень, допущених росією. Рекомендується ініціювання відповідних резолюцій ООН і ЮНЕСКО, а також виключення рф з керівних органів. Важливо також сприяти універсалізації Другого протоколу 1999 року, залучаючи нові держави-учасниці.

2. *Міжнародне кримінальне переслідування.* Необхідне формування доказових досьщ щодо осіб, причетних до злочинів проти культурної спадщини, з подальшим переданням їх до Міжнародного кримінального суду та компетентних органів інших держав з метою притягнення винних до відповідальності.

3. *Реституція викрадених культурних цінностей.* Доцільно започаткувати міжнародну кампанію з повернення вивезених об'єктів та офіційно вимагати від рф їх реституції відповідно до положень міжнародного права. Паралельно слід забезпечити розшук таких об'єктів через Інтерпол та інші відповідні механізми.

4. *Реалізація механізму репарацій.* Україна має ініціювати юридичне оформлення претензій щодо повного відшкодування завданої шкоди культурній спадщині, зокрема через механізми післявоєнних репарацій, що включають як фінансову компенсацію, так і повернення чи заміну втрачених цінностей.

5. *Евакуація та цифрова фіксація культурної спадщини.* Слід продовжувати евакуацію об'єктів з високим ступенем ризику та забезпечити повну цифрову архівацію фондів (включно з 3D-скануванням та каталогізацією) для збереження інформації та ідентифікації втрачених предметів.

6. *Інституціоналізація пам'яті про злочини проти культури.* Рекомендується створення у провідних музеях України постійних експозицій і цифрових архівів, присвячених злочинам проти культурної спадщини, задокументованим у ході збройної агресії, з метою формування стійкої культурної пам'яті та підвищення правосвідомості громадян.

Таким чином, російська агресія проти України спричинила масштабну гуманітарну та культурну кризу, в ході якої під ударом опинилася сама ідентичність українського народу, втілена в його культурній спадщині. Наведені факти – зруйновані музеї, спалені церкви, пограбовані колекції культурної та історичної спадщини – яскраво свідчать про цілеспрямоване нехтування росією норм міжнародного гуманітарного права та норм захисту культурних цінностей. Відповідні дії є не лише злочинами проти окремої країни, але й замахом на культурне надбання всього людства, адже культура України є невід'ємною частиною світової історико-культурної мозаїки.

Міжнародне право надає чіткі інструменти для охорони культурних цінностей – від Гаазької конвенції 1954 р. до статуту МКС – але ефективність цих норм залежить від їх безпосереднього дотримання та примусу до виконання. Нажаль, сучасна збройна агресія російської федерації проти України висвітлює критичну вразливість міжнародної системи безпеки, зокрема у сфері захисту культурної спадщини. Наявна ситуація продемонструвала, що держава-агресор, яка свідомо ігнорує міжнародно-правові зобов'язання, здатна спричинити масштабну і непоправну шкоду ще до моменту, коли міжнародна спільнота зможе ефективно відреагувати. Все це актуалізує потребу в посиленні превентивних механізмів, зокрема в галузі охорони культурних цінностей, ізоляції порушника та оперативного реагування на факти порушень.

Український досвід, попри його трагічний характер, став каталізатором для активізації міжнародних ініціатив у сфері так званої «культурної безпеки», сприяв консолідації зусиль держав, міжнародних організацій та інституцій громадянського суспільства. Для самої України захист культурної спадщини в умовах війни є не периферійним, а екзистенційним питанням. Збереження національних пам'яток, святинь та мистецьких надбань виступає важливим елементом колективної ідентичності, чинником національної стійкості та духовного опору.

Війна росії проти України стала серйозним викликом для всієї міжнародної системи охорони культурної спадщини, а реакція на нього формує нові практики, що матимуть довгострокове значення.

У цьому контексті надзвичайно важливо, аби після перемоги України було не лише відновлено зруйновані об'єкти культури, а й забезпечено юридичну відповідальність осіб, причетних до злочинів проти культурних цінностей. Це стане не лише актом справедливості, а й вагомим пересторогою для потенційної агресії у майбутньому. Українська культура, яка збереглася та розвивалась упродовж століть під тиском зовнішніх впливів, демонструє свою життєстійкість і сьогодні. Завдання міжнародного права та глобальної співпраці полягає у створенні таких умов, за яких ця культура зможе повноцінно розвиватися у мирному середовищі, надалі роблячи внесок у розмаїття світової культурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. UNESCO. *Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO*. Б. м. : UNESCO, 6. p. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>.
2. UNESCO. *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and Regulations for the Execution of the Convention*. Б. м. : UNESCO, 6. p. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention>.
3. The Kyiv Independent. *Russia's looting of history is a theft of who we are*. 2023. URL: <https://kyivindependent.com/russias-looting-of-history-is-a-theft-of-who-we-are/>.
4. UNESCO. *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. 1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722.
5. UNESCO. *Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. 1999. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/second-protocol-hague-convention-1954-protection-cultural-property-event-armed-conflict>.
6. OEACF. *Cultural Heritage Protection Report*. 2022. Б. м. : OEACF, 2022. URL: <https://oepac.es/wp-content/uploads/2023/09/2022-R1.pdf> (дата звернення: 22.04.2025).
7. UNESCO. *Second Protocol to the 1954 Hague Convention (Ukrainian ratification)* – 1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99.

8. British Institute of International and Comparative Law. *How does international law protect Ukrainian cultural heritage in war?* 2023. URL: https://www.biiicl.org/documents/11200_how_does_international_law_protect_ukrainian_cultural_heritage_in_war.pdf.
9. International Committee of the Red Cross. *Draft proposal: Cultural property and international humanitarian law*. 1956. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/dp_consult_5_1954_cultural_property.pdf.
10. Українське радіо. *RF is destroying a UNESCO heritage site in Crimea – archaeologist Kravchenko*. 23.10.2023. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=104677>.
11. Українська правда. *Russian invaders burn down Ivankiv Museum, destroying works by artist Maria Prymachenko*. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/02/28/7326669/>.
12. Reuters. *Shelling destroys museum dedicated to famous Ukrainian philosopher*. 2022. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/shelling-destroys-museum-dedicated-famous-ukrainian-philosopher-regional-2022-05-07/>.
13. Euronews. *Historic wooden Orthodox church burns down in Donetsk monastic complex*. 2022. URL: <https://www.euronews.com/2022/06/05/historic-wooden-orthodox-church-burns-down-in-donetsk-monastic-complex>.
14. UNESCO. *Lviv: UNESCO condemns attack in the buffer zone of a World Heritage site*. 2023. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/lviv-unesco-condemns-attack-buffer-zone-world-heritage-site>.
15. UNESCO. *Odesa: UNESCO strongly condemns repeated attacks against cultural heritage, including World Heritage*. 2023. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/odesa-unesco-strongly-condemns-repeated-attacks-against-cultural-heritage-including-world-heritage>.
16. Радіо Свобода. *Russia's combined missile strike on Lviv kills 7, including two children*. 04.09.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kombinovana-ataka-rf-po-tsyvilnykh/33105079.html>.
17. Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. *Derzhprom after the attack: What is known about the condition of the monument following the Russian strike*. 30.10.2024. URL: <https://mcsc.gov.ua/en/news/derzhprom-after-the-attack-what-is-known-about-the-condition-of-the-monument-following-the-russian-strike/>.
18. Суспільне Одеса. *"Smoke, everyone started running and screaming": Eyewitnesses recount Russian attack on Odesa city center*. 31.01.2025. URL: <https://suspiilne.media/odesa/938383-dim-vsi-pocali-tikati-kricati-so-rozpovili-ocevidci-ataki-rf-po-centru-odesi/>.
19. Euromaidan Press. *Russians loot 1.7 million Ukrainian cultural heritage items from occupied territories*. 2025. URL: <https://euromaidanpress.com/2025/04/13/russians-loot-1-7-million-ukrainian-cultural-heritage-items-from-occupied-territories/>.
20. The Guardian. *Ukraine accuses Russian forces of seizing 2,000 artworks in Mariupol*. 2022. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/apr/29/ukraine-accuses-russian-forces-of-seizing-2000-artworks-in-mariupol>.
21. Cultural Property News. *Russians steal ancient statues from Mariupol; looted artwork spotted in Crimea; customs seizes medieval sabers*. 2023. URL: <https://culturalpropertynews.org/ukraine-russians-steal-ancient-statues-from-mariupol-looted-artwork-spotted-in-crimea-customs-seizes-medieval-sabers/>.
22. Euromaidan Press. *Russia loots 164 ancient artifacts from occupied Crimea*. 2025. URL: <https://euromaidanpress.com/2025/03/24/russia-loots-164-ancient-artifacts-from-occupied-crimea/>.
23. UNESCO. *Report on the protection of cultural property in the event of armed conflict*. 2023. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000387970>.
24. Ukrinform. *Zelensky imposes sanctions on 198 Russian cultural and media figures*. 15.01.2023. URL: <https://www.ukrinform.net/rubric-ato/3653110-zelensky-sanctions-198-cultural-and-media-figures.html>.
25. Ukrainian National News (UNN). *Ukrainian MFA responds to Russia's new "state cultural policy strategy" as a tool of Russification*. 22.09.2024. URL: <https://unn.ua/news/polityka-rusyfikatsii-ukraintsiv-mzs-vidreahuvalo-na-novu-stratehiu-kulturnoi-derzhpolityky-rf>.

МОВА ВОРОЖНЕЧІ У ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОСНОВА ПРОТИДІЇ

HATE SPEECH IN THE MASS MEDIA: THE INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR COUNTERACTION

Реньов Є.В., к.ю.н.,

доцент кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті зазначається актуальність дослідження проблеми мови ворожнечі в контексті її поширення через засоби масової інформації та суттєвого впливу на суспільну думку. Аналізуються положення фундаментальних міжнародно-правових актів, які заклали базис для подальшого регулювання проблеми мови ворожнечі (Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права). Наводяться ключові ідеї Стратегії та Плану дій ООН щодо протидії мові ворожнечі, в рамках яких надається визначення мови ворожнечі як будь-якого виду усної, письмової або поведінкової комунікації, яка має ворожий характер або використовує принизливі чи дискримінаційні формулювання щодо будь-якої людини чи групи осіб.

На міжнародному регіональному рівні досліджуються положення Європейської конвенції з прав людини, яка не тільки гарантує кожному свободу вираження поглядів, але й передбачає заборону зловживання правами. Зазначається особливе значення Рабатського плану дій, яким було впроваджено спосіб ідентифікації мови ворожнечі завдяки 6-ступеневому тесту, а також Рекомендації Комітету Міністрів РЄ державам-членам CM/Rec(2022)161 «Щодо боротьби з мовою ворожнечі», яка запропонувала своєрідну градацію мови ворожнечі.

Також надається відповідний аналіз релевантних рішень ЄСПЛ (*Garaudy v. France*; *Perincek v. Switzerland*; *Feret v. Belgium*; *Erbakan v. Turkey*; *Jersild v. Denmark*; *Delfi AS v. Estonia*; *MTE and Index v. Hungary*), які стосуються пошуку балансу між статтями 10 (Свобода вираження поглядів) і 17 (Заборона зловживання правами) Європейської конвенції з прав людини. Підкреслюється наявність усталеної правової позиції: свобода вираження поглядів як одна з основ демократії є надважливою, проте не абсолютною, враховуючи реальну загрозу мови ворожнечі правам людини, її гідності, а також безпеці суспільства в цілому. Ця загроза стає особливо небезпечною, коли політики або посадові особи використовують ЗМІ задля поширення мови ворожнечі. І реакцією на подібні прояви має бути не мовчазна толерантність, а ефективні правові інструменти протидії на національному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: мова ворожнечі, дискримінація, свобода вираження поглядів, засоби масової інформації, Європейський суд з прав людини.

The article highlights the relevance of studying the issue of hate speech in the context of its dissemination through mass media and its significant impact on public opinion. It analyzes the provisions of fundamental international legal instruments that laid the foundation for further regulation of the problem of hate speech (Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide; International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination; International Covenant on Civil and Political Rights). The article highlights the key ideas of the UN Strategy and Plan of Action on Hate Speech, which defines hate speech as any kind of oral, written, or behavioral communication that is hostile in nature or uses demeaning or discriminatory expressions toward any person or group of persons.

At the regional international level, the article explores the provisions of the European Convention on Human Rights, which not only guarantees everyone the right to freedom of expression but also prohibits the abuse of rights. Special attention is given to the Rabat Plan of Action, which introduced a method for identifying hate speech through a six-part test, as well as to the Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states CM/Rec(2022)161 On Combating Hate Speech, which proposed a form of gradation of hate speech.

The article also provides an analysis of relevant ECtHR case law (*Garaudy v. France*; *Perincek v. Switzerland*; *Feret v. Belgium*; *Erbakan v. Turkey*; *Jersild v. Denmark*; *Delfi AS v. Estonia*; *MTE v. Hungary*), which concerns the search for a balance between Article 10 (freedom of expression) and Article 17 (prohibition of abuse of rights) of the European Convention on Human Rights. It emphasizes the well-established legal position that, while freedom of expression is a cornerstone of democracy and extremely important, it is not absolute, considering the real threat that hate speech poses to human rights, dignity, and public safety. This threat becomes particularly dangerous when politicians or public officials use the media to spread hate speech. The appropriate response to such manifestations should not be silent tolerance, but effective legal instruments of counteraction at both national and international levels.

Key words: hate speech, discrimination, freedom of expression, mass media, European Court of Human Rights.

Мова ворожнечі (hate speech) є актуальною проблемою для сучасного світу, який переживає війни, політичну поляризацію, а також соціальну напругу. Питання мови ворожнечі набуває особливого значення в контексті її поширення через засоби масової інформації та суттєвий вплив на суспільну думку. Така діяльність може набувати дискримінаційного характеру та спрямування проти етнічних, релігійних, расових чи інших груп, а відповідно є загрозою не тільки для прав людини, а й для демократії в цілому, оскільки дискредитує, підриває довіру до журналістики, намагається поставити під сумнів фундаментальне значення права на свободу переконань, закріпленого у статті 19 Загальної декларації прав людини [1, с. 6].

На прикладі російсько-українського конфлікту, а саме діяльності російських ЗМІ протягом останнього десятиліття, ми переконалися в тому, що мова ворожнечі здатна розпалювати ненависть та ставати одним із ключових інструментів пропаганди, легітимізуючи насильство та підбурюючи суспільство до війни. Тож в контек-

сті реалій сьогодення буде доцільним проаналізувати поняття мови ворожнечі, профільні міжнародно-правові акти, а також практику Європейського суду з прав людини з точки зору пошуку балансу між свободою вираження поглядів та відповідальністю за мову ворожнечі.

Поняття «hate speech» почали активно використовувати у 80-х роках минулого сторіччя, коли американські юристи шукали способи врівноважити свободу слова та обмеження расистської риторики. Філософ права Джеремі Волдрон відносив до ворожнечої такий вид комунікації у мовленні, письмі або поведінці, який принижує або ображає особу чи групу осіб. Причиною може бути їхня релігія, етнічне походження, національність, раса, стать чи інші фактори ідентичності [2, с. 13].

Олена Львова зазначає, що словосполучення «мова ворожнечі» за своїм змістом виражає дію, яка полягає у висловлюванні думок, що проігнати ненавистю, недоброзичливістю, ворожістю до кого-небудь чи чого-небудь. Це сприяє формуванню негативних світоглядних наста-

нов та соціальних настроїв, має негативні наслідки для суспільства [3, с. 72-73]. Доволі влучно визначення мови ворожнечі надав відомий вітчизняний дослідник історії журналістики, професор Ігор Михайлин. Він розглядав її як спосіб мовного конструювання моделей і практик соціальної нерівності, використання висловлювань з елементами заперечення принципу рівності всіх людей у правах. Мова ворожнечі прямо чи опосередковано втілює ксенофобію, яка виражається в негативних висловлюваннях на адресу інших націй, конфесій, соціальних груп або їх представників, провокує неприязнь, насилля, конфлікти на національному, конфесійному, соціальному ґрунті. Така мова є потужним деструктивним та дестабілізуючим чинником у бутті сучасної світової спільноти [4, с. 162]. Таким чином, дослідники відзначають негативні конотації зазначеного поняття, особливо підкреслюючи загрозливу деструктивність мови ворожнечі як для окремої людини, групи осіб, так і для суспільства в цілому.

Доцільно згадати й Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи державам-членам № R (97) 20 «Щодо мови ворожнечі», в якому мова ворожнечі визначається як така, що охоплює всі форми вираження, які включають поширення, підбурювання, стимулювання або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму або інших форм ненависті на основі нетерпимості, включаючи нетерпимість у формі агресивного націоналізму або етноцентризму, дискримінацію та ворожість до меншин, мігрантів та осіб з іммігрантським походженням [5].

Що стосується фундаментальних міжнародно-правових актів, які заклали базис для подальшого регулювання проблеми, яка аналізується, то до них варто віднести Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року. В статті 19 Пакту, який є складовою Міжнародного Білля про права людини, надається право на вільне вираження своїх поглядів, а вже у наступній статті вказується на необхідність заборони законом будь-якої пропаганди війни, а також закликів до національної, расової чи релігійної ненависті [6].

Роком раніше Генеральною Асамблеєю ООН був прийнятий ще один важливий міжнародно-правовий акт – Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року. У статті 4 Конвенції зазначається обов'язок держав-учасниць оголосити законодавчо караним злочином поширення ідей, оснований на расовій перевазі або ненависті, підбурювання до расової дискримінації, а також усі акти насильства або підбурювання до таких актів [7].

Також з універсальних міжнародно-правових актів потребує уваги Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, в статті 3 якої передбачається караність не тільки геноциду, але й прямих та публічних закликів до вчинення геноциду. А статтею 5 держави-учасниці зобов'язуються впровадити дієве покарання для осіб, винних як у вчиненні геноциду, так і у закликах до нього [8]. Аналогічний меседж можемо побачити і у статті 25 Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, де передбачена кримінальна відповідальність для будь-кого, хто підбурює, спонукає до вчинення геноциду [9, с. 20].

Організація Об'єднаних Націй у 2019 році прийняла Стратегію та План дій Організації щодо протидії мові ворожнечі, констатувавши зростання ксенофобії, расизму та нетерпимості. Генсек ООН Антоніо Гутерріш відзначив використання соціальних мереж та інших форм комунікації як майданчиків для ненависті. «Боротьба з мовою ворожнечі не має на меті обмежити чи заборонити свободу слова. Мова йде про запобігання переростанню мови ворожнечі у щось більш небезпечне, а особливо підбурювання до дискримінації, ворожнечі та насильства», – зазначив Гутерріш, відзначаючи ненависть як загрозу демократичним цінностям, соціальній стабільності й миру [10].

В зазначеній Стратегії була представлена позиція ООН щодо визначення мови ворожнечі як будь-якого виду усної, письмової або поведінкової комунікації, яка має ворожий характер або використовує принизливі чи дискримінаційні формулювання щодо будь-якої людини чи групи осіб на основі того, ким вони є. Також ООН проголосила активізацію зусиль задля вирішення проблеми мови ворожнечі, зокрема й в аспекті взаємодії з новими та традиційними ЗМІ.

На міжнародному регіональному рівні варто згадати Європейську конвенцію з прав людини 1950 року, яка у статті 10 гарантує кожному свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів [11, с. 87]. Втім, важливою є і стаття 17 Конвенції, що присвячена питанню заборони зловживання правами та є релевантною до теми нашого дослідження. Мова ворожнечі не може обстоюватися посиланням на свободу вираження поглядів, адже агресивна й дискримінаційна риторика порушує права інших. Такої позиції у своїх рішеннях притримується й Європейський суд з прав людини, практику якого ми розглянемо нижче.

Важливий коментар щодо основної мети протидії мові ворожнечі надала Європейська комісія проти расизму та нетерпимості, яка теж функціонує в рамках Ради Європи. У своїй Загальнополітичній рекомендації № 15 Комісія влучно зазначила, що неприпустимо використовувати обмеження мови ворожнечі задля позбавлення права голосу меншин, придушення політичної опозиції або релігійних переконань, критики офіційної політики [12]. В цьому аспекті знаковим було прийняття Рабатського плану дій щодо заборони пропаганди національної, расової або релігійної ненависті, яка є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, прийнятого у жовтні 2012 року та опублікованого в рамках Щорічної доповіді Верховного комісара ООН з прав людини. Експертна група запропонувала власну систему ідентифікації мови ворожнечі. Задля цього, згідно Рабатського плану, відповідний виступ має бути перевірений завдяки тесту з 6 критеріїв: контекст; статус суб'єкта висловлювання; наміри суб'єкта; зміст висловлювання; масштаб поширення; ризик негативних наслідків висловлювання [13].

Щодо доцільності врахування зазначених чинників вказано і в рамках Рекомендації Комітету Міністрів РЄ державам-членам CM/Rec(2022)161 «Щодо боротьби з мовою ворожнечі». Оскільки мова ворожнечі охоплює значну кількість висловів ненавистницького характеру, які відрізняються за тяжкістю та заподіяною шкодою, держави-члени, відповідно до Рекомендації, мають забезпечити вжиття належно відкаліброваних заходів для ефективного запобігання мові ворожнечі та боротьби з нею, а отже й розрізняти мову ворожнечі, яка заборонена кримінальним законодавством (слід застосовувати тільки в крайньому випадку і для найсерйозніших проявів ненависті), а також яка підпадає під цивільне або адміністративне право. Також в рамках градації мови ворожнечі можна виділити образливі або шкідливі типи вираження поглядів, які не є достатньо серйозними задля обмеження відповідно до ЄКПЛ, однак вимагають альтернативних відповідей (наприклад, інформаційно-просвітницьких заходів) [14].

Далі розглянемо зазначене питання протидії мові ворожнечі в контексті практики Європейського суду з прав людини. І почнемо з рішення у справі *Garaudy v. France* (2003), яке Суд ухвалив 24 червня 2003 року [15]. Заявник, французький філософ та письменник, якого було засуджено на Батьківщині за заперечення у своїх працях Голокосту, посилався на порушення його права на свободу вираження поглядів. Втім, Суд визнав, що виправ-

дання пронацистської політики не може бути охоплене гарантіями статті 10 Конвенції, так само як і заперечення чітко встановлених історичних фактів, таких як Голокост, а отже такі дії виключаються статтею 17 Конвенції (Забора на зловживання правами) зі сфери дії статті 10 (Свобода вираження поглядів). Також Суд додав, що заперечення злочинів проти людяності є яскраво вираженою формою расової дифамації щодо євреїв і розпалювання ненависті до них. Такі дії негативно впливають на права інших і є несумісними з демократією та правами людини.

Контрастуючим з попереднім виглядає рішення у справі *Perincek v. Switzerland* від 15 жовтня 2015 року, де розглядався кейс турецького політика, засудженого у Швейцарії за публічне заперечення геноциду вірмен у 1915 році [16]. Європейський суд встановив порушення Швейцарією статті 10 та зазначив, що між запереченням доведеного факту Голокосту та політичною й академічною дискусією щодо визнання геноциду вірмен, яка триває й досі, є суттєва різниця. Окрім того, заявник не закликав до ненависті, насильства чи дискримінації.

Також згадаємо рішення у справі *Feret v. Belgium* від 16 липня 2009 року, де ЄСПЛ підтримав Бельгію, що притягнула до кримінальної відповідальності місцевого політика за використання у передвиборчій кампанії брошури, які висміювали іммігрантів та представляли їх як потенційних злочинців [17]. Європейський суд зазначив, що контекст виборчої кампанії сприяє розпалюванню ненависті та нетерпимості, а вплив таких виступів є більш відчутним і небезпечним. Ба більше, аналіз формулювань у матеріалах, розповсюджених заявником, підтвердив факт підбурювання до дискримінації та розпалювання расової ненависті, що ніяк не можна виправдати виборчою кампанією.

У той же час, у справі *Erbakan v. Turkey* від 06 липня 2006 року, яка теж є яскравим прикладом пошуку балансу між вираженням поглядів і мовою ворожнечі, суд встановив порушення державою ст. 10 Конвенції [18]. Заявник, лідер однієї із політичних сил, був притягнутий до кримінальної відповідальності за свою публічну політичну промову, яку місцевий суд визнав підбурюванням до ворожнечі за релігійною ознакою. ЄСПЛ зазначив, що, по-перше, розслідування проти заявника було розпочато лише за 4,5 роки після виступу. По-друге, у емоційній промові була лише критика світської влади, заклик формувати політичну лінію на основі релігійної приналежності, а отже не містилось закликів до насильства чи ненависті. Як бачимо, правове регулювання зазначеного питання залишається складним, оскільки мова ворожнечі часто набуває завуальованих форм (як-от стереотипи або жарти).

Тут варто ще раз згадати Рекомендацію Комітету міністрів РЄ державам-членам № R (97) 20 «Щодо мови ворожнечі», в якій наголошується на особливій відповідальності чиновників [5]. Як зазначається у першому принципі, такі особи несуть особливу відповідальність за прояв стриманості щодо заяв, зокрема в ЗМІ, які можуть обґрунтовано сприйматися як розпалювання ненависті або можуть мати наслідком легітимізацію, поширення або розпалювання різних форм дискримінації чи ненависті на ґрунті нетерпимості. Другий принцип наголошує, що уряди держав-учасниць повинні створити або підтримувати ефективні правові системи, які дозволять адміністративним і судовим органам узгодити повагу до принципу свободи вираження поглядів з повагою до людської гідності та захистом репутації і прав інших. Інакше кажучи, національне законодавство держав-учасниць має встановити належний баланс між гарантованою свободою вираження поглядів та відповідальністю за мову ворожнечі. Адже вільна циркуляція ідей у суспільстві все ж повинна мати певні межі, коли противники демократії намагаються зруйнувати її за допомогою самої ж демократії.

Також доцільним є аналіз рішень ЄСПЛ, які стосуються балансу між мовою ворожнечі та свободою ЗМІ. Для початку згадаємо рішення у справі *Jersild v. Denmark* від 23 вересня 1994 року [19]. Заявник – данський журналіст – був засуджений за поширення расової ненависті через телевізійний репортаж для місцевого телебачення, який містив інтерв'ю з членами молодіжного угруповання, що декларувало расистські погляди (респонденти були згадані журналістом як «група екстремістських молодиків»). Суд встановив порушення державою статті 10 та став на сторону журналіста, який аргументував свій репортаж критичним поглядом на проблему, а не пропагандою расизму. Було зазначено, що журналіст не підтримував мову ворожнечі, а лише інформував суспільство стосовно актуальної соціальної теми, для чого є важливим формат інтерв'ю. Згадане рішення ЄСПЛ встановило межу між поширенням мови ненависті та її викриттям, підкреслило неможливість притягнення журналістів до відповідальності за контраверсійні висловлювання респондентів.

Також наведемо приклад рішення, в якому ЄСПЛ не підтримав сторону ЗМІ – *Delfi AS v. Estonia*, датоване 16 червня 2015 року [20]. Під статтею, опублікованою в найвідомішому естонському онлайн-медіа щодо поромної компанії, з'явилися негативні коментарі (з них близько 20 – з образами та закликами до вбивства) на адресу власника компанії. Місцевий суд зобов'язав онлайн-платформу виплатити компенсацію постраждалим від коментарів особі. Європейський суд не зважив на аргументи заявника щодо того, що медіа не було автором цих коментарів, шоденно на сайті залишали близько 10 тисяч коментарів, а сайт видалив коментарі одразу після відповідного повідомлення через наявний механізм скарг. Європейський суд констатував: коментарі були явно образливими і не були видалені оперативно (лише за шість тижнів). Ця постановою Великої палати окреслила нові, підвищені стандарти щодо відповідальності онлайн-медіа за мову ворожнечі в Інтернеті.

А у схожій справі, *MTE and Index v. Hungary* від 02 лютого 2016 року, де мова йшла про образливий коментар на адресу сайтів з нерухомості, Європейський Суд не зафіксував провини медіа-платформи [21]. Відмінність полягала в тому, що коментарі стосувалися компанії, а не конкретної особи, а також хоч і були образливими та вульгарними, проте не містили мови ворожнечі, підбурювання до насильства. Окрім того, ЄСПЛ у своєму рішенні, порівнюючи зі справою *Delfi AS v. Estonia*, вказав на різницю між найбільшим новинним порталом Естонії та невеликим угорським сайтом, який не мав на меті комерційної вигоди та відповідно був обмежений у інструментах модерування коментарів.

Підбиваючи підсумки аналізу актуальної судової практики, можемо стверджувати: із кожним новим рішенням, що стосується пошуку балансу між статтями 10 і 17 Європейської конвенції з прав людини, формуються нові підходи, які уточнюють, доповнюють та актуалізують існуючі критерії. Втім, як на регіональному, так і на універсальному рівнях була вироблена усталена правова позиція, що свобода вираження поглядів як одна з основ демократії є надважливою, проте не абсолютною. Адже мова ворожнечі – це не просто емоційні та «незручні» висловлювання, а реальна загроза правам людини, її гідності, а також безпеці суспільства в цілому.

Ця загроза стає особливо небезпечною, коли політики або посадові особи використовують ЗМІ задля поширення мови ворожнечі. У таких випадках деструктивні наративи отримують широке охоплення, легітимізуються в очах суспільства й сприяють зростанню нетерпимості та соціальної напруги. І реакцією на подібні прояви має бути не мовчазна толерантність, а ефективні правові інструменти протидії на національному та міжнародному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Universal Declaration of Human Rights. United Nations Publications, 2018. 14 p.
2. Waldron Jeremy. The Harm in Hate Speech. Harvard University Press, 2012. 264 p.
3. Львова О. Л. Мова ворожнечі: теоретико-правовий аналіз поняття. *Правова держава*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2018, № 29. С. 71-79.
4. Михайлин І.Л. Журналістика: словник-довідник. Київ: Академвидав. 2013. 320 с.
5. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on hate speech. 30 October 1997. Council of Europe. URL: https://coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech- (date of access: 13.04.2025).
6. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, International Covenant on Civil and Political Rights and Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights. 16 December 1966, A/RES/2200(XXI). UN Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/203277?v=pdf> (date of access: 13.04.2025).
7. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. 21 December 1965, UN GA Res 2106 (XX). OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial> (date of access: 13.04.2025).
8. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. 09 December 1948, UN GA Res 260 A (III). OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide> (date of access: 13.04.2025).
9. Rome Statute of the International Criminal Court. The Hague, International Criminal Court, 2021. 82 p.
10. United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech. 18 June 2019. UN. URL: <https://www.un.org/en/genocide-prevention/hate-speech/strategy-plan-action> (date of access: 13.04.2025).
11. Schabas William. The European Convention on Human Rights: A Commentary. Oxford University Press, 2017. 1440 p.
12. ECRI General Policy Recommendation N 15 on Combating Hate Speech. 8 December 2015. Council of Europe. URL: <https://coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.15> (date of access: 13.04.2025).
13. Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 11 January 2013, A/HRC/22/17/Add.4. OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Opinion/SeminarRabat/Rabat_draft_outcome.pdf (date of access: 13.04.2025).
14. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech. 20 May 2022. Council of Europe. URL: https://coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2022-16-1-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-combating-hate-speech (date of access: 13.04.2025).
15. Garaudy v. France: European Court of Human Rights. 24 June 2003, № 65831/01. ECHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-23829> (date of access: 13.04.2025).
16. Perincek v. Switzerland: European Court of Human Rights. 15 October 2015, № 27510/08. ECHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-158235> (date of access: 13.04.2025).
17. Feret v. Belgium: European Court of Human Rights. 16 July 2009, № 15615/07. ECHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-193965> (date of access: 13.04.2025).
18. Erbakan v. Turkey: European Court of Human Rights. 6 July 2006, № 59405/00. ECHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-76232> (date of access: 13.04.2025).
19. Jersild v. Denmark: European Court of Human Rights. 23 September 1994, № 15890/89. ECHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57891> (date of access: 13.04.2025).
20. Delfi AS v. Estonia: European Court of Human Rights. 16 June 2015, № 64569/09. ECHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-155105> (date of access: 13.04.2025).
21. MTE and Index v. Hungary: European Court of Human Rights. 02 February 2016, № 22947/13. ECHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-160314> (date of access: 13.04.2025).

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF REFUGEE STATUS

Тараненко М.М., к.ю.н.,
старший викладач кафедри інформаційного, господарського
та адміністративного права факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Заєць А.М., студентка І курсу юридичного відділення
факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджено актуальну проблему міжнародно-правового регулювання статусу біженців. Автори акцентують увагу на зростанні значення теми, що досліджується в умовах глобальних збройних конфліктів та політичних криз, зокрема в контексті повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 році. Внаслідок цього мільйони українців набули статусу біженців, що додатково ускладнило глобальну систему міжнародного захисту.

В статті проаналізовано міжнародно-правові механізми регулювання статусу біженців, виявлено наявні проблеми в зазначеній сфері та запропоновано шляхи їх удосконалення. Об'єктом дослідження виступають міжнародно-правові відносини у сфері захисту біженців, предметом – міжнародні нормативні документи, договори, принципи і механізми, включно з діяльністю міжнародних організацій та досвідом окремих держав.

Автори порівнюють визначення терміну «біженець», що передбачається в національному законодавстві України, Конвенції ООН «Про статус біженців» 1951 року та Протоколі 1967 року, наголошуючи на розбіжностях, що полягають у часових обмеженнях та географічному охопленні. Також детально розглянуто відмінності між дефініціями «біженець», «вимушений переселенець» і «мігрант», які суттєво відрізняються за причинами переміщення та обсягом наданого правового захисту.

У центрі дослідження перебувають основні міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють дане питання, а саме: Конвенція ООН 1951 року, Протокол 1967 року, Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини та діяльність Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Зокрема, Конвенція 1951 року визначає не лише сам термін, а й комплекс прав біженців, включаючи доступ до праці, освіти та соціального захисту, підкріплений принципом недопущення примусового повернення (non-refoulement).

Окрему увагу приділено ролі УВКБ ООН, що здійснює моніторинг, надає гуманітарну допомогу та сприяє реалізації прав біженців в практичній площині. Європейський суд з прав людини також відіграє значну роль у створенні прецедентної практики захисту біженців.

Стаття не лише узагальнює міжнародно-правові підходи, але й містить пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства України у сфері захисту біженців, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах.

Ключові слова: біженці, внутрішньо-переміщені особи, міжнародне право, захист, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

The article examines the current problem of international legal regulation of the status of refugees. The authors focus on the growing importance of the topic under study in the context of global armed conflicts and political crises, in particular in the context of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in 2022. As a result, millions of Ukrainians have acquired refugee status, which has further complicated the global system of international protection.

The article analyzes international legal mechanisms for regulating the status of refugees, identifies existing problems in this area and suggests ways to improve them. The object of the study is international legal relations in the field of refugee protection, the subject is international regulatory documents, treaties, principles and mechanisms, including the activities of international organizations and the experience of individual states.

The authors compare the definition of the term "refugee" provided for in the national legislation of Ukraine, the 1951 UN Convention Relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol, emphasizing the differences in time limits and geographical coverage. The differences between the definitions of "refugee", "forced displacement" and "migrant", which differ significantly in the reasons for displacement and the scope of legal protection provided, are also examined in detail.

The study focuses on the main international legal acts regulating this issue, namely: the 1951 UN Convention, the 1967 Protocol, the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights and the activities of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). In particular, the 1951 Convention defines not only the term itself, but also a set of refugee rights, including access to work, education and social protection, supported by the principle of non-refoulement.

Particular attention is paid to the role of UNHCR, which monitors, provides humanitarian assistance and promotes the implementation of refugee rights in practice. The European Court of Human Rights, as the authors emphasize, also plays a significant role in creating precedents for refugee protection.

The article not only summarizes international legal approaches, but also contains proposals for improving the national legislation of Ukraine in the field of refugee protection, which is extremely important in modern conditions.

Key words: refugees, internally displaced persons, international law, protection, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees.

Вступ. В умовах сьогодення проблема міжнародно-правового регулювання статусу біженців набуває все більшої актуальності, ставши одним з найгостріших викликів для міжнародного права, політики та гуманітарної сфери інших держав. Лише за останні десятиліття численні збройні конфлікти, політичні переслідування та «етнічні чистки» призвели до масового переміщення мільйонів людей, які покидали свій дім з метою пошуку захисту. Актуальність теми міжнародно-правового регулювання статусу біженців значно зросла після початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну

у 2022 році, внаслідок чого значна частина громадян України отримала статус біженців за її межами. Разом з цим Україна теж приймає в якості біженців іноземних громадян, котрі потребують захисту, що, в свою чергу, вимагає вдосконалення відповідної національної законодавчої бази з зазначеного питання.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю чіткого правового врегулювання статусу біженців на міжнародному рівні, забезпечення та дотримання їхніх прав, а також ефективністю функціонування механізмів захисту на національному рівні. В умовах ХХІ століття міжна-

родне право повинне не лише регламентувати правила для надання притулку, але й мати вміння адаптуватися до значної кількості міграційних потоків, що виникають в умовах перманентних збройних конфліктів в світі та істотних змін у сфері колективної безпеки.

Постановка завдання. Мета даного дослідження полягає в: аналізі міжнародно-правових механізмів регулювання статусу біженців, виявлення актуальних проблем у цій сфері, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення правових підходів до захисту осіб, що вимушено залишили державу свого громадянства внаслідок переслідування чи збройних конфліктів.

Об'єктом дослідження є міжнародно-правові відносини, що виникають у процесі регулювання статусу біженців. Предметом дослідження виступають норми міжнародного права, міжнародні договори, принципи та механізми, що забезпечують правовий захист біженців, зокрема в контексті діяльності міжнародних організацій та практики окремих держав, включно з Україною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема визначення статусу біженців досить широко висвітлюється у наукових працях як вітчизняних, так і іноземних вчених. Зокрема, питання міжнародно-правового визначення статусу біженців розглядаються у наукових дослідженнях таких авторів, як: В. Никифорак, С. Гарбар, В. Чуєнко, М. Мандзюк, Н. Колесніченко, О. Безпалова, О. Городецький, А. Мішеніна, Ю. Деркаченко та ін. Проте, не зважаючи на значну кількість наукових праць, що присвячені темі, що досліджується, залишається актуальною потреба у подальшому ґрунтовному аналізі та виявленні проблем чинних міжнародних норм та їхнього практичного застосування.

Результати дослідження. Не зважаючи на глобальне усвідомлення проблеми визначення статусу біженців на міжнародному рівні, в нормативній базі мають місце певні розбіжності в трактуванні поняття «біженець», зокрема, в Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [3], Конвенції ООН «Про статус біженців» [1], Протоколі щодо статусу біженців [2].

Так, згідно п. 1 ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» біженець – це особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [3].

Відповідно до п. 2 ст. 1 Конвенції ООН «Про статус біженців» біженцем є людина, яка внаслідок подій, які відбулися до 1 січня 1951 р., і через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань [1].

Протокол «Щодо статусу біженців» стверджує, термін «біженець» означає будь-яку особу, яка підпадає під визначення ст. 1 Конвенції ООН «Про статус біженців» з вилученням слів «в результаті подій, які сталися до 1 січня 1951 року» [2].

Таким чином, основна відмінність у трактуванні поняття «біженець» полягає в часових обмеженнях та сфері дії визначення. Конвенція ООН «Про статус біженців» [1] пов'язує статус біженця з подіями, що відбулися до 1 січня 1951 року, які трактуються як такі, які відбулися в Європі до 1 січня 1951 р. або подій, які відбулися в Європі або в інших місцях до 1 січня 1951 р. тоді як Протокол щодо статусу біженців [2] усуває це обмеження, розширюючи поняття на всі випадки переслідувань незалежно від часу. Водночас Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [3] адаптує це визначення до національного контексту, зберігаючи ключові ознаки про переслідування, відсутність захисту з боку держави тощо, але застосовує його до осіб, які шукають притулку саме на території України. Таким чином, спільною основою лишаються критерії переслідувань, проте відрізняється підхід до часових рамок і територіальної юрисдикції.

Однак біженець – це лише одна з кількох категорій осіб, котрі змушені залишати місце свого постійного проживання через небезпеку або складні життєві обставини. Поряд із ними у міжнародному праві розрізняють також категорії вимушених переселенців та мігрантів. Незважаючи на певну схожість ситуацій, у яких опиняються зазначені особи, їх правовий статус, причини переміщення та механізми захисту мають істотні відмінності. Через це постає необхідність вміння чітко розмежовувати ці поняття, адже це є основою для забезпечення належного рівня правової підтримки та допомоги.

Термін «вимушений переселенець» вдало описує категорію осіб, які змінили місце проживання з не залежних від них причин, примусового характеру і здійснення дії проти бажання особи під тиском обставин. Оскільки саме поняття «вимушений» за своїм змістом пояснює наявність проблем як логічний наслідок певної події [4, ст. 239].

Натомість мігрантами є особи, котрі здійснюють міграцію, тобто перетинають державні або адміністративно-територіальні кордони з метою зміни місця проживання назавжди, або на певний час [6, ст. 130]. Важливо, що така зміна відбувається з власної волі та за внутрішнім бажанням людини.

Попри зовнішню подібність, статус біженця, вимушеного переселенця та мігранта має принципові відмінності. Мова йде, насамперед, про причини переміщення та рівень загроз. Якщо біженець, як правило, залишає місце постійного проживання в результаті переслідувань і потребує міжнародного захисту, то вимушений переселенець змінює місце проживання, зазвичай, у межах своєї держави. В свою чергу, мігрант змінює місце проживання добровільно, керуючись особистими чи економічними мотивами, що суттєво впливає на обсяг прав і характер підтримки, яку може отримати така особа.

Основну роль в захисті прав біженців відіграють міжнародні нормативні документи, які встановлюють стандарти поведінки з особами, що змушені залишити свою країну внаслідок переслідувань або збройних конфліктів. Найважливішими серед них є Конвенція ООН про статус біженців 1951 року [1], Протокол щодо статусу біженців 1967 року [2], Загальна декларація прав людини [6], Європейська конвенція з прав людини [7], а також діяльність УВКБ ООН – органу, що забезпечує координацію міжнародних зусиль у сфері міжнародно-правового регулювання статусу біженця.

Конвенція ООН «Про статус біженців» 1951 року [1] є основним міжнародним інструментом права біженців, який базується на статусі та правах. Ратифікована 146 державами-учасницями, вона дає визначення терміну «біженець» і окреслює права переміщених осіб, а також юридичні зобов'язання держав щодо їх захисту. Конвенція чітко визначає, хто такий біженець, який правовий захист, допомогу та соціальні права вони повинні отримати від

країн, які підписали документ. Вона містить вичерпні положення щодо обов'язків і прав біженців у таких сферах, як оплачувана робота, трудове законодавство, соціальне забезпечення, державна допомога та освіта. Наріжним каменем Конвенції 1951 року є принцип недопущення примусового повернення, який закріплений в ст. 33. Згідно з зазначеним принципом, договірні Держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців до держави, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичні переконання. Однак це положення не може застосовуватися до біженців, які розглядаються з поважних причин як такі, що є суспільно небезпечними і становлять загрозу безпеці країни, в якій вони знаходяться, або засуджені за вчинення особливо тяжкого злочину [8].

Протокол 1967 року [2] є міжнародним договором, який слід розглядати в якості невід'ємної частини Конвенції 1951 року «Про статус біженців». Зазначена Конвенція була розроблена після Другої світової війни і застосовувалася лише до осіб, котрі були переміщені внаслідок подій, що відбулися в Європі до 1 січня 1951 року. Після 1951 року виникли нові ситуації з біженцями, і ці нові біженці не підпадали під дію Конвенції про біженців 1951 року, що, в свою чергу, й призвело до розробки Протоколу 1967 року. Він мав на меті, передусім, забезпечити рівний статус для всіх біженців, незалежно від їхнього географічного розташування та дати 1 січня 1951 року. По суті, Протокол 1967 року зняв географічні та часові обмеження Конвенції про статус біженців, щоб Конвенція застосовувалася універсально. Цей договір гарантує, що захист у Конвенції про біженців, який спочатку обмежувався Європою після Другої світової війни, поширюється на всіх біженців [9].

Загальна декларація прав людини 1948 року [6] хоч і не є спеціалізованим документом щодо регулювання статусу біженців, проте має безпосередній вплив на формування правового середовища їх захисту. Вона вважається основою міжнародного права прав людини та символізує загальне визнання того, що основні права та фундаментальні свободи є невід'ємними для всіх людей, невідчужуваними та однаково застосовними до кожного, і що кожен народжується вільним і рівним у своїй гідності та правах. Незалежно від нашої національності, місця проживання, статі, національного чи етнічного походження, кольору шкіри, релігії, мови чи будь-якого іншого статусу. Зокрема,

ст. 14 проголошує право кожної особи шукати притулку від переслідувань в інших країнах. Ця норма стала основою для багатьох подальших конвенцій та національних законів у сфері надання притулку [9].

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [7] – це багатосторонній міжнародний договір, завдяки якій держави-члени Ради Європи намагаються забезпечити кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, окремі права людини та основні свободи [10]. Хоча вона прямо не визначає статусу біженця, однак гарантує їм низку прав, які стосуються цієї категорії осіб, включно із заборобою катування – ст. 3, правом на справедливий суд – ст. 6, правом на повагу до приватного і сімейного життя – ст. 8. Європейський суд з прав людини неодноразово визнавав порушення прав біженців та шукачів притулку, створюючи прецедентну практику.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) [12] є спеціалізованою установою, яка здійснює моніторинг дотримання прав біженців та надає безпосередню допомогу особам, що шукають захист. Організація бере участь у розробці політик, здійснює правовий супровід, забезпечує гуманітарну допомогу, сприяє добровільному поверненню, інтеграції чи переселенню біженців. УВКБ відіграє критично важливу роль у забезпеченні реалізації норм міжнародного права на практиці [11].

Висновок. Як бачимо, міжнародно-правове регулювання статусу біженців спирається на низку фундаментальних документів, серед яких провідну роль відіграють Конвенція ООН 1951 року «Про статус біженців», Протокол 1967 року, Загальна декларація прав людини та Європейська конвенція з прав людини і основоположних свобод. Вони формують універсальні підходи до захисту осіб, які були змушені залишити свою країну через переслідування чи збройні конфлікти. У цьому контексті важливо також чітко розмежовувати поняття «біженець», «вимушений переселенець» і «мігрант», адже кожне з них має свої юридичні ознаки, обсяг прав і механізми захисту. Якщо біженець потребує міжнародного притулку через безпосередню загрозу життю або свободі, то вимушений переселенець, як правило, переміщується в межах своєї країни, тоді як мігрант змінює місце проживання добровільно, переважно з економічних чи особистих причин. Розуміння цих термінологічних відмінностей є ключовим для належного застосування міжнародного права та забезпечення ефективної допомоги постраждалим особам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція ООН Про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 19.04.2025).
2. Протокол щодо статусу біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#o10 (дата звернення: 19.04.2025).
3. Закон України "Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 19.04.2025).
4. Хотенюк І. Внутрішньо переміщені родини, які мають дітей з особливими освітніми потребами, як об'єкт соціально-психологічного аналізу. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2024. № 24. С. 237–248. URL: <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i24.251> (дата звернення: 19.04.2025).
5. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика : Енциклопедія. Київ : Довіра, 1998. 912 с.
6. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.04.2025).
7. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.04.2025).
8. 20 червня – Всесвітній день біженців. Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/20-cervnia-vsesvitni-den-bizenciv> (дата звернення: 19.04.2025).
9. Міжнародне законодавство, що регулює примусове переміщення. Physiopedia. URL: <https://langs.physio-pedia.com/uk/international-legislation-governing-forced-displacement-uk/> (дата звернення: 20.04.2025).
10. Що таке Європейська конвенція про захист прав людини і які права та свободи вона гарантує 17.10.2017. Західне міжперіональне управління Міністерства юстиції. URL: <https://pzmrujust.gov.ua/yurydychni-konsultatsii/776-shcho-take-yevropeiska-konventsii-pro-zakhyst-prav-liudyny-i-aki-prava-ta-svobody-vona-harantui-17102017> (дата звернення: 20.04.2025).
11. Співробітництво з УВКБ ООН. Державна міграційна служба України. URL: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/mizhnarodne-spirovbitnicztvo/spirobitnicztvo-z-uvkb-onn.html> (дата звернення: 20.04.2025).
12. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). URL: <https://www.unhcr.org/europe/> (дата звернення: 20.04.2025).

ЗАБОРОНА ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА ОЗНАКОЮ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

PROHIBITION OF DISCRIMINATION ON THE BASIS OF SOCIO-ECONOMIC DISADVANTAGE: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT

Фомін П.В., д.філос.,

доцент кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті охарактеризовано положення міжнародно-правових актів з прав людини щодо закріплення права на свободу від дискримінації (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Африканська хартія прав людини і народів 1981 р., Американська конвенція про права людини 1969 р., Хартія основних прав Європейського союзу 2000 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р., Керівні принципи щодо крайньої бідності та прав людини 2012 р. тощо). Вказано, що майновий стан як заборонена підстава для дискримінації є широким поняттям і включає в себе нерухому та особисту власність або їх відсутність; соціальне та економічне становище будь-якої особи, яка живе в умовах злиднів або є безхатньою, може бути результатом повсюдної дискримінації, стигматизації та негативних стереотипів, що призводить до відмови в доступі або нерівного, порівняно з іншими, доступу до освіти й охорони здоров'я тієї самої якості, а також до відмови в доступі або нерівного доступу до публічних місць. Зазначено, що дискримінація може бути як причиною, так і наслідком бідності. Наголошено, що дискримінацію за ознакою соціально-економічного становища слід розглядати як один із конкретних видів дискримінації, що заслуговують на особливу увагу в антидискримінаційних системах. Вказано щодо заходів, які мають вживати держави щоб забезпечити рівність перед законом і в межах закону осіб, які живуть у бідності, без дискримінації. Акцентовано увагу на діяльності Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав у цій сфері. Вказано щодо гендерної нерівності бідності. Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: бідність, виключення, вразливість, гендер, повертизм, права людини, рівність.

The article describes the provisions of international human rights instruments on the right to freedom from discrimination (the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, African Charter on Human and Peoples' Rights of 1981, American Convention on Human Rights of 1969, Charter of Fundamental Rights of the European Union of 2000, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, European Social Charter (revised) of 1996, Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights of 2012, etc.) It is stated that property status as a prohibited ground for discrimination is a broad concept and includes real and personal property or lack thereof; the social and economic situation of any person living in poverty or who is homeless may be the result of widespread discrimination, stigmatisation and negative stereotypes, which leads to denial of access or unequal access to education and healthcare of the same quality as others, as well as denial of access or unequal access to public places. It is noted that discrimination can be both a cause and a consequence of poverty. It is emphasised that discrimination on the basis of socio-economic status should be considered as one of the specific types of discrimination that deserve special attention in anti-discrimination systems. It sets out the measures that States should take to ensure equality before and under the law for people living in poverty, without discrimination. Attention is drawn to the activities of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights in this area. The gender inequality of poverty is mentioned. The relevant conclusions are drawn.

Key words: poverty, exclusion, vulnerability, gender, povertyism, human rights, equality.

Постановка проблеми. Стан крайньої бідності має руйнівні наслідки для благополуччя населення, рівності можливостей і сталого розвитку. Бідність це не лише відсутність доходу та виробничих ресурсів для забезпечення сталого існування, її проявами є голод і недоїдання, обмежений доступ до освіти та інших базових послуг, соціальна дискримінація й ізоляція, а також відсутність участі у прийнятті рішень [1].

За оцінкою Глобального багатомірного індексу бідності, станом на 2024 рік серед 112 країн і 6,3 мільярдів людей 1,1 мільярда осіб (18,3 відсотка) живуть у гострій багатомірній бідності [2, с. 1].

Люди, які знаходяться у стані бідності, нерідко стикаються з дискримінацією і стигматизацією, що пов'язані з їх соціально-економічним становищем. Однак, незважаючи на те, що бідність часто розглядається як низка позбавлень, дискримінація, з якою стикаються постраждалі, менш досліджена. Люди, які живуть у бідності, щодня стикаються з порушеннями своїх прав через фінансове становище, як-от: труднощі з доступом до медичних прийомів, роботи, житла, зарахуванням дітей до дитячих садків чи шкіл. Часто причини такої відсутності доступу до прав пов'язані з конкретними перешкодами, спричиненими ситуацією з бідністю, а також з тим, як сприймають цих людей та як до них ставляться [3].

Разом з тим, як у системі міжнародного права, так і в національному законодавстві заборона дискримінації,

зазвичай, більшою мірою спрямована на боротьбу з дискримінацією, що ґрунтується на статусі: під заборону підпадає дискримінація за такими ознаками, як стать, раса, етнічна приналежність, релігія, вік, інвалідність або сексуальна орієнтація. Ці ознаки вважаються такими, що заслуговують на особливу увагу, оскільки вони значною мірою успадковуються і є незмінними, що робить будь-яку відмінність у поводженні на основі таких характеристик особливо неприйнятною. Між тим, традиційні нормативні положення, спрямовані на протидію дискримінації, що ґрунтується на статусі, виявляються менш ефективними в боротьбі з «вертикальною» нерівністю, що існує між різними процентилями населення, ранжованими за рівнем доходу чи добробуту [4].

Означене зумовлює актуальність означеної тематики, а також необхідність її ґрунтовного дослідження.

У науці міжнародного публічного права до питання щодо заборони дискримінації в різний час зверталися такі українські і зарубіжні науковці: А. Войціховський, А. Дац, С. Карвацька, В. Мицик, Т. Сироїд, Н. Дрьоміна-Волок, О. де Шуттер (Olivier De Schutter), С. Ганті (Sarah Ganty), С. Фредман (Sandra Fredman), Ш. Теркінгтон (Sheilagh Turkington) та ін.

Мета статті – охарактеризувати соціально-економічне неблагополуччя як заборонену підставу для дискримінації.

Виклад основного матеріалу. Принцип рівності і недискримінації є наскрізною ідеєю, що пронизує всі

сфери людського життя та є невід'ємним елементом у реалізації прав і свобод людини, гарантованих міжнародними угодами з прав людини та в національному законодавстві. Так, у Загальній декларації прав людини 1948 р. проголошено, що всі люди є рівними перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації (ст. 7).

Статтею 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. закріплено, що всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

Відповідно до статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. держави-учасниці взяли на себе зобов'язання гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

Подібні положення щодо заборони дискримінації також закріплені в низці регіональних угод з прав людини, зокрема Африканській хартії прав людини і народів 1981 р. (ст. 2), Американській конвенції про права людини 1969 р. (ст. 1), Хартії основних прав Європейського союзу 2000 р. (ст. 21), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 14), Європейській соціальній хартії (переглянутій) 1996 р. (ст. E) тощо.

Разом з тим, незважаючи на широке визнання та нормативне закріплення принципу рівності, заборонені підстави для дискримінації та той факт що цей перелік не є вичерпним зумовлюють триваючі дискусії з цього питання, зокрема й щодо заборони дискримінації за ознакою соціально-економічного неблагополуччя.

Так, Комітет Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) з економічних, соціальних і культурних прав у своєму Зауваженні загального порядку № 20, присвяченому питанню недискримінації економічних, соціальних і культурних прав зазначив, що майновий стан як заборонена підстава для дискримінації є широким поняттям і включає в себе нерухому власність (наприклад, власність на землю або володіння землею) та особисту власність (наприклад, інтелектуальну власність, усе особисте рухоме майно і дохід) або їх відсутність (п. 25). Крім того, Комітет наголосив на тому, окремі особи та групи осіб не повинні зазнавати свавільного поводження через їхню приналежність до певної економічної чи соціальної групи або верстви в суспільстві. Соціальне та економічне становище будь-якої особи, яка живе в умовах злиднів або є безхатньою, може бути результатом повсюдної дискримінації, стигматизації і негативних стереотипів та мати своїм наслідком відмову в доступі або нерівного, порівняно з іншими, доступу до освіти та охорони здоров'я тієї самої якості, а також до відмови в доступі або нерівного доступу до публічних місць (п. 35) [5].

У Принципах та керівних положеннях правозахисного підходу до стратегій скорочення масштабів бідності 2006 р., розроблених Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини було вказано на те, що не лише бідність спричиняє дискримінацію, а й також дискримінація може спричиняти бідність. Окрім упередженості щодо раси, кольору шкіри, статі та соціального походження, бідні також зазнають дискримінаційного ставлення з боку державних органів та приватних осіб просто тому, що вони бідні [6]. Означена теза також була підтверджена

й у Керівних принципах щодо крайньої бідності та прав людини 2012 р., де зазначено, що бідні люди, як правило, зазнають декількох перехресних форм дискримінації, в тому числі через свій економічний статус (п. 18) [7].

О. де Шуттер (Olivier De Schutter) з цього приводу зазначає, що дискримінація людей, які живуть у бідності, набуває різних форм. Її джерелом може бути законодавство, нормативні акти або політика, які по-різному ставляться до людей за ознакою доходу або багатства чи за такими непрямими ознаками, як рівень освіти або джерело доходу, з метою виключення людей, які живуть у бідності. Це може бути результатом поведінки як державних органів, так і приватних осіб. Така дискримінація може зароджуватися в практиці найму персоналу в компанії, в політиці агентств нерухомості або шкільних рад; бути усвідомленою чи ні [8, с. 5-6].

С. Ганті (Sarah Ganty) у своєму дослідженні вказує на взаємозв'язок між дискримінацією за ознакою статусу та соціально-економічним неблагополуччям. У зв'язку з цим, автор зазначає, що в цьому сенсі бідність є наслідком дискримінації, якої історично зазнавали вразливі групи та меншини, як-от: роми, мігранти, самотні жінки та люди з інвалідністю. Внаслідок давньої дискримінації ці групи відчувають структурне соціально-економічне неблагополуччя, яке вкрай важко подолати. Однак укажує й на той факт, що бідні люди самі піддаються стереотипам, забобонам, стигмі та дискримінації через своє нестабільне становище. У цьому відношенні бідність є не тільки наслідком, а й причиною дискримінації, створюючи порочне коло. Іншими словами, неправильний розподіл зачіпає важливі питання визнання, обумовленого соціально-економічним статусом людини [9, с. 3].

Ш. Теркінгтон (Sheilagh Turkington), досліджуючи питання щодо дискримінації за ознакою бідності, дійшла висновку, що ставлення, якого зазнають бідні люди, є формою дискримінації, аналогічною до расизму, сексизму, ейблїзму, гетеросексизму чи ейджизму [10, с. 139].

Спеціальний доповідач з питання щодо крайньої бідності і прав людини визначає такі негативні стереотипи щодо малозабезпечених як «повертизм» та визнає залежність реалізації соціально-економічних прав від того, наскільки захищені від дискримінації люди, які живуть у злиднях [4]. Спецдовідач також наголошує на тому, що існуючі системи погано пристосовані для розв'язання проблеми соціально-економічного неблагополуччя як такого, коли його не повною мірою описують із використанням визначення неблагополуччя, що ґрунтується на статусі, а дискримінацію за ознакою соціально-економічного становища, на його думку, слід розглядати як один із конкретних видів дискримінації, що заслуговує на особливу увагу в антидискримінаційних системах [4].

У зв'язку з цим, важлива роль у цій сфері відведена державам, які мають вживати активних заходів з тим щоб забезпечити рівність перед законом і в рамках закону осіб, які живуть у бідності, без дискримінації. Такі заходи можуть включати, зокрема: скасування або перегляд законів і правил, що обмежують права, інтереси та можливості отримання засобів до існування осіб, які живуть у бідності; виявлення і викорінення всіх форм законодавчої або адміністративної дискримінації, будь то прямої або непрямой, за ознаками економічного становища або за іншими пов'язаними з бідністю підставами; виявлення вразливих груп, що перебувають у несприятливому становищі, і забезпечення здійснення прав людини в таких групах на рівній основі; вжиття заходів щодо поліпшення або усунення умов, які можуть закріплювати чи сприяти закріпленню дискримінації; заборону державним органам як на національному, так і на місцевому рівнях очорняти або дискримінувати осіб, які живуть у бідності, і вжиття всіх відповідних заходів для зміни соціально-культурних моделей з метою викорінення забобонів і стереотипних уявлень; організа-

цію навчальних програм з метою сприяння забезпеченню недискримінації осіб, які живуть у бідності; створення законодавчих, виконавчих, адміністративних, бюджетних і нормативних механізмів та ухвалення конкретних стратегій, програм і заходів у таких вразливих для бідності сферах, як зайнятість, житло, продовольство, соціальна безпека, водопостачання та санітарія, охорона здоров'я, освіта, культура та участь у громадському житті тощо [7].

Спецдоповідач також наголошує на необхідності забезпечити відсутність дискримінації щодо людей, які живуть у злиднях, у нормативно-правовій та директивній базі та акцентує увагу на тому, що законодавчі положення, які забороняють дискримінацію за ознакою соціально-економічного неблагополуччя, повинні стосуватися не лише прямої дискримінації, але й непрямої, коли навмисне або неусвідомлене застосування зовні нейтральних критеріїв або процедур непомірно сильно зачіпає людей, які живуть у злиднях. Це стосується таких критеріїв, як грамотність, відсутність роботи, житла, місце проживання (у неблагополучних районах), нестабільна зайнятість тощо [4].

Крім того, на необхідність включення соціально-економічного статусу до переліку заборонених підстав для дискримінації вказує й Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав. Зокрема, в Заключних зауваженнях щодо сьомої періодичної доповіді Швеції Комітет рекомендував державі-учасниці розглянути можливість перегляду Закону про дискримінацію з метою включення соціально-економічного статусу та політичних переконань до списку заборонених підстав для дискримінації та удосконалити систему збору даних з метою отримання достовірних даних у розбивці за забороненими ознаками дискримінації та виявлення груп, які перебувають у несприятливому стані при здійсненні економічних, соціальних та культурних прав [11]. У Заключних зауваженнях щодо третьої періодичної доповіді Бразилії Комітет висловив стурбованість відсутністю в державі-учасниці всеосяжного антидискримінаційного законодавства та поширеністю соціально-економічної, расової та гендерної нерівності, соціальної стигматизації та дискримінації щодо знедолених та маргіналізованих груп [12].

Важливо також акцентувати увагу на тому, що залежно від конкретних обставин кожного суспільства, бідність може зачіпати представників певних соціально незахищених класів, етнічних чи релігійних груп, жінок, людей похилого віку або корінних народів [6].

Так зокрема, жінки часто зазнають серйозніших труднощів при отриманні доступу до доходів, активів і послуг та є особливо вразливими до крайньої бідності поряд з іншими вразливими групами [13].

У всьому світі на кожну сотню чоловіків у віковій групі від 25 до 34 років припадає 122 жінки, які живуть у крайній бідності [14].

Генеральна Асамблея ООН у декларації, присвяченій проведенню третього десятиліття боротьби за ліквідацію злиднів (2018–2027 роки) визнала, що проблема фемінізації бідності зберігається і що ліквідація бідності у всіх її формах та проявах, включаючи крайню бідність, є невідмінною умовою розширення економічних прав і можливостей жінок та сталого розвитку [15].

Робоча група з питань дискримінації щодо жінок та дівчаток у тематичній доповіді щодо гендерної нерівності бідності зазначила, що нерівність і бідність жінок та дівчаток є результатом історичного і тривалого вибору економічної політики на глобальному, регіональному та національному рівнях. Ці політичні пріоритети не є гендерно-нейтральними, оскільки вони були розроблені в межах патріархальних політичних, правових і соціально-економічних систем та інститутів, які ігнорують особливий досвід і права дівчат та жінок, віддаючи перевагу домінуючим формам чоловічої і корпоративної влади [16].

Дискримінаційна нормативно-правова база та звичайне право можуть накладати серйозні обмеження на можливості жінок отримувати дохід, оскільки обмежують їхні права на спадкування, землю, власність та доступ до кредитування, а також їх мобільність. Але навіть після усунення формальних обмежень жінки стикаються з численними перешкодами, що заважають їм вибратися з бідності [15].

Висновки. Можемо підсумувати, що дискримінація може здійснюватися не лише за такими ознаками, як раса, стать, вік, етнічна приналежність, релігія, інвалідність або сексуальна орієнтація, а також за ознакою соціально-економічного неблагополуччя – бідності. Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав у своєму Загальному коментарі виснував, що майновий стан як заборонена підстава для дискримінації є широким поняттям і включає в себе нерухому та особисту власність або їх відсутність, а соціальне й економічне становище особи, яка живе в умовах злиднів або є безхатньою, може бути результатом повсюдної дискримінації, стигматизації і негативних стереотипів. Разом з тим, важливо підкреслити, що не тільки бідність спричиняє дискримінацію, а й також дискримінація може спричинити бідність, оскільки особи можуть зазнавати дискримінаційного ставлення з боку державних органів і приватних осіб через те, що вони бідні. Означене вимагає, насамперед, нормативного закріплення в національному законодавстві такої забороненої підстави дискримінації як соціально-економічне неблагополуччя. З огляду на це важлива роль у цій сфері відведена саме державам. Крім того, дискримінація за ознакою бідності може гостріше сприйматися окремими категоріями осіб, зокрема жінками, які часто зазнають серйозних труднощів при отриманні доступу до доходів, активів і послуг та є особливо вразливими до крайньої бідності поряд з іншими соціально незахищеними класами.

ЛІТЕРАТУРА

1. United Nations: Global Issues. Ending Poverty. URL: <https://www.un.org/en/global-issues/ending-poverty> (дата звернення: 26.04.2025).
2. Global Multidimensional Poverty Index 2024: Poverty Amid Conflict. UNDP (United Nations Development Programme), 2024. URL: <https://hdr.undp.org/content/2024-global-multidimensional-poverty-index-mpi#/indices/MPI> (дата звернення: 26.04.2025).
1. Discrimination on the basis of socio-economic status. ATD Fourth World. URL: <https://www.atd-fourthworld.org/wp-content/uploads/sites/5/2021/10/DiscriminationBasedOnSocioeconomicStatus.pdf> (дата звернення: 26.04.2025).
4. Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, Olivier De Schutter (Banning discrimination on grounds of socioeconomic disadvantage: an essential tool in the fight against poverty) A/77/157. URL: <https://docs.un.org/en/A/77/157> (дата звернення: 26.04.2025).
5. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) E/C.12/GC/20. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/cescr/2009/en/68520> (дата звернення: 26.04.2025).
6. Principles and Guidelines for a Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies. UN Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), 2006, HR/PUB/06/12. URL: <https://www.refworld.org/policy/legalguidance/ohchr/2006/en/46987> (дата звернення: 26.04.2025).
7. The Guiding Principles on extreme poverty and human rights. Human Rights Council, 2012 (resolution 21/11). URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/OHCHR_ExtremePovertyandHumanRights_EN.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
8. Olivier De Schutter. Combating discrimination on grounds of socio-economic disadvantage: A tool in the fight against poverty. *CRIDHO Working Paper*. 2022-7. Pp. 1-30. URL: https://sites.uclouvain.be/cridho/documents/Working.Papers/CRIDHO-WP-2022-7_ODeSchutter_Combating-Discrimination.pdf (дата звернення: 26.04.2025).

9. Sarah Ganty. Poverty as Misrecognition: What Role for Antidiscrimination Law in Europe? *Human Rights Law Review*. 2021. 21(4). Pp. 1-46. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3863671 (дата звернення: 26.04.2025).
10. Sheilagh Turkington. A Proposal to Amend the Ontario Human Rights Code: A Proposal to Amend the Ontario Human Rights Code: Recognizing Povertyism. *Journal of Law and Social Policy*. 1993. Vol. 9 Pp. 134-191. URL: <https://doi.org/10.60082/0829-3929.1117> (дата звернення: 26.04.2025).
11. Committee on Economic, Social and Cultural Rights Concluding observations on the seventh periodic report of Sweden, E/C.12/SWE/CO/7. URL: <https://docs.un.org/en/E/C.12/SWE/CO/7> (дата звернення: 26.04.2025).
12. Committee on Economic, Social and Cultural Rights Concluding observations on the third periodic report of Brazil, E/C.12/BRA/CO/3. URL: <https://docs.un.org/en/E/C.12/BRA/CO/3> (дата звернення: 26.04.2025).
13. Final draft of the guiding principles on extreme poverty and human rights, submitted by the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, Magdalena Sepúlveda Carmona, A/HRC/21/39. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/21/39> (дата звернення: 26.04.2025).
14. Turning promises into action: Gender equality in the 2030 Agenda for Sustainable Development. UN Women, 2018. 337 p. URL: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2018/2/gender-equality-in-the-2030-agenda-for-sustainable-development-2018> (дата звернення: 26.04.2025).
15. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2019 [on the report of the Second Committee (A/74/384/Add.1)] 74/234. Implementation of the Third United Nations Decade for the Eradication of Poverty (2018–2027). URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/74/234> (дата звернення: 26.04.2025).
16. Report of the Working Group on discrimination against women and girls (Gendered inequalities of poverty: feminist and human rightsbased approaches) A/HRC/53/39. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/53/39> (дата звернення: 26.04.2025).

РОЗГЛЯД СПОРІВ ЗА УЧАСТІ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ОРГАНАХ

THE ADJUDICATION OF DISPUTES INVOLVING UKRAINE IN INTERNATIONAL JUDICIAL INSTITUTIONS

Шамраєва В.М., д.політ.н., професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена актуальним питанням використання міжнародних судових установ як інструменту вирішення міжнародних спорів та захисту національних інтересів держави на міжнародному рівні. Від моменту проголошення незалежності і особливо після 2014 р. Україна активно використовує механізми міжнародного правосуддя для вирішення спорів, зокрема щодо захисту прав своїх громадян на тимчасово окупованих територіях. Особливої актуальності ця практика набула в контексті міжнародних порушень територіальної цілісності, прав людини, міжнародного гуманітарного права та морського права. Саме аналізу таких справ і присвячена дана публікація.

Міжнародний Суд (ICJ), що є головним судовим органом ООН, який розглядає кілька звернень України щодо порушення норм та принципів міжнародного права Російською Федерацією. Зокрема, це позов України від 2017 р. про порушення Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р. та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. У 2022 р. Суд визнав свою юрисдикцію щодо обох конвенцій. Міжнародний трибунал з морського права (ITLOS) розглядає справу ITLOS Case No. 26 – Ukraine v. Russia (Provisional Measures) 2018 р. щодо інциденту в Керченській протоці. Україна подала кілька міждержавних заяв проти РФ (ст. 33 ЄКПЛ) до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), зокрема щодо порушень у Криму (справа № 20958/14), подій на Донбасі (справа № 8019/16) та масових порушень прав людини під час збройного конфлікту з лютого 2022 р.

На шляху розгляду таких справ Україна стикається із численними проблемами та викликами. Росія часто оскаржує юрисдикцію міжнародних судових органів, міжнародні справи можуть тривати роками і актуальним залишається питання ефективності механізмів примусу та виконання прийнятих рішень. В той же час розгляд таких справ міжнародними судовими органами підсилює позиції України в міжнародному співтоваристві, дозволяє фіксувати міжнародно-правову відповідальність Росії. Також окремі матеріали справ використовуються у якості доказової бази у національних та міжнародних кримінальних розслідуваннях (зокрема МКС). Така діяльність на глобальному рівні також сприяє підвищенню ролі міжнародного права у врегулюванні збройних конфліктів та пошуку подальшого удосконалення цього інструменту вирішення міжнародних конфліктів.

Ключові слова: міжнародні судові органи, вирішення спорів, дискримінація, захист вразливих категорій, інституційний механізм, правовий захист, протидія міжнародним злочинам.

The article is devoted to the current issues of using international judicial institutions as a tool for resolving international disputes and protecting the national interests of the state. Ukraine's participation in international judicial institutions is an important element of its foreign policy and protection of national interests at the international level. Since the declaration of independence and especially after 2014, Ukraine has been actively using international justice mechanisms to resolve disputes with other states, in particular regarding the protection of the rights of its citizens in temporarily occupied territories. This practice has become particularly relevant in the context of international violations of territorial integrity, human rights, international humanitarian law and the law of the sea. It is to the analysis of such cases that this publication is devoted.

The International Court of Justice (ICJ), which is the main judicial body of the UN, is considering several appeals by Ukraine regarding the violation of the norms and principles of international law by the Russian Federation. In particular, this is Ukraine's claim from 2017 for violation of the Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism of 1999 and the Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination of 1965. In 2022, the Court recognized its jurisdiction over both conventions. The International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS) is considering ITLOS Case No. 26 – Ukraine v. Russia (Provisional Measures) 2018 concerning the incident in the Kerch Strait (detention of Ukrainian ships and sailors). Ukraine has filed several interstate applications against the Russian Federation (Article 33 of the ECHR) with the European Court of Human Rights (ECHR), in particular regarding violations in Crimea (Case No. 20958/14), events in Donbas (Case No. 8019/16) and mass violations of human rights during the armed conflict since February 2022.

On the way to considering such cases, Ukraine faces numerous problems and challenges. Russia often challenges the jurisdiction of international judicial bodies, international cases can last for years, and the issue of the effectiveness of mechanisms for coercion and enforcement of decisions remains relevant. At the same time, the consideration of such cases by international judicial bodies strengthens Ukraine's position in the international community and allows Russia to record its international legal responsibility. Also, individual case materials are used as an evidentiary base in national and international criminal investigations (in particular, the ICC). Such activities at the global level also contribute to enhancing the role of international law in the settlement of armed conflicts and seeking further improvement of this instrument for resolving international conflicts.

Key words: international judicial bodies, dispute resolution, discrimination, protection of vulnerable groups, institutional mechanism, legal protection, counteraction to international crimes.

Протягом тривалого часу роль міжнародних судових процедур у процесі підтримки миру вважалася провідною. Маючи на увазі ці засоби вирішення міжнародних суперечок, Х. Лаутерпахт писав: «Уявляється, що перша мета міжнародного суду ... лежить у його функції інструменту забезпечення миру в тій мірі, як ця мета може бути досягнута за допомогою права» [19]. Сучасний науковий дискурс зосереджено на проблемах необхідності зміцнення юрисдикції міжнародних судів (М. Шахтер [27]), ролі арбітражу у врегулюванні інвестиційних спорів (Я. Паулссон [25], проблемах виконання міжнародних судових рішень (К. Броунлі [9]) тощо.

Міжнародні суди та арбітражі є важливими інструментами вирішення спорів та підтримання правопорядку. Хоча міжнародна спільнота продовжує вдосконалювати означені механізми, їхня ефективність залежить від

добровільного визнання юрисдикції цих органів державами та виконання прийнятих рішень.

Міжнародні судові органи – це постійні чи тимчасові інституції, створені для розгляду спорів відповідно до норм міжнародного права. Вони діють на основі статутів, що визначають їхню компетенцію та процедури. Серед провідних міжнародних судових органів слід назвати: Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини тощо.

Міжнародний суд ООН (ICJ, International Court of Justice) [14] є головним судовим органом ООН, який було засновано на основі Статуту ООН (Розділ XIV, ст. 92–96) [30]. До основних напрямків його роботи відносять розгляд спорів між державами, що добровільно визнають його юрисдикцію; прийняття обов'язкових для виконання рішень (для держав, які визнали його юрисдикцію)

та підготовку консультативних висновків, надання консультативних висновків міжнародним організаціям тощо. Наприклад, «Україна проти Росії» (2017–2023) – справа щодо фінансування тероризму та расової дискримінації, рішення оголошено 31 січня 2024 р. Суд встановив, що РФ своїми діями та бездіяльністю порушила обидві конвенції. Суд частково визнав порушення, які Україна вказала у позовній заяві, але без зобов'язань щодо стягнення з РФ компенсації.

Міжнародний кримінальний суд (ICC, International Criminal Court) [15] засновано у відповідності до положень Римського статуту (1998 р.) [7]. Цей міжнародний судовий орган розглядає справи щодо воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочинів геноциду; а його юрисдикція поширюється на держави-учасниці або за рішенням Ради Безпеки ООН. На відміну від ICJ, Міжнародний кримінальний суд розглядає справи не між державами, а щодо конкретних осіб. Прикладом можна назвати Ордер на арешт В. Путіна виданий у 2023 р. за депортацію дітей з України.

Серед спеціалізованих міжнародних судових органів можна назвати Міжнародний трибунал з морського права (ITLOS, International Tribunal for the Law of the Sea) [16], який було засновано Конвенцією ООН з морського права (1982 р.) [31]. До його компетенції віднесено вирішення спорів щодо правового режиму Світового океану, морських кордонів, рибальства, забруднення океану тощо. Зокрема, це справа «Україна проти Росії» (2019 р.) про незаконне захоплення українських військових кораблів у Керченській протоці.

Регіональний рівень можна представити Європейським судом з прав людини (ECtHR, European Court of Human Rights) [12], який було створено на основі Європейської конвенції з прав людини (1950 р.) [2]. Даний міжнародний судовий орган розглядає позови осіб та держав проти держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини, а його рішення є обов'язковими для виконання державами-членами Ради Європи. Прикладом можна назвати справу «Україна проти Росії» (2021 р.) – справа щодо порушень прав людини в окупованому Криму.

Міжнародний арбітраж – це механізм вирішення спорів між державами, приватними особами та корпораціями через спеціально створений третейський орган, який виносить обов'язкове рішення. Міждержавні арбітражі – врегульовують спори між державами. Наприклад, Постійний арбітражний суд (PCA, Permanent Court of Arbitration) [26], що є найстарішим міжнародним арбітражним органом, який було засновано Гаазькими конвенціями 1899 та 1907 рр. [8] Його робота сконцентрована на вирішенні міждержавних, інвестиційних та комерційних спорів, спорів між державами, державами та приватними компаніями, а також міжнародними організаціями. Під егідою PCA наразі розглядаються дві міждержавні справи за позовами України: справа про права прибережної держави у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці (Україна проти РФ). Наразі справа перебуває на етапі розгляду по суті. Та справа щодо затримання українських військово-морських суден та членів їх екіпажів (Україна проти РФ). У листопаді 2019 р. відбулось перше процесуальне слухання у цій справі, а у травні 2020 р. Україна подала свій Меморандум. Наразі справа перебуває на етапі розгляду по суті. Постійний арбітражний суд також став майданчиком для розгляду численних позовів українських інвесторів до Російської Федерації, підстави для яких виникли внаслідок тимчасової окупації Криму («Україна проти Росії» щодо захоплення активів в Криму після 2014 р.).

Міжнародні суди та арбітражі відіграють важливу роль у підтриманні міжнародного правопорядку та мирному врегулюванні спорів. Судові механізми забезпечують стабільність у міжнародних відносинах, а арбітражні проце-

дури дозволяють сторонам гнучко вирішувати конфлікти. Однак ефективність їх рішень залежить від політичної волі держав та наявності механізмів примусового виконання.

Більшість судових справ однією із сторін яких виступає Україна, на сьогодні, пов'язані із подіями російської агресії проти нашої держави. Наприклад, Справа «Україна проти Російської Федерації» в Міжнародному суді ООН охоплює кілька окремих проваджень, кожне з яких стосується різних аспектів міжнародного права та дій Росії щодо України. У січні 2017 р. Україна подала позов до Міжнародного суду ООН, звинувачуючи Росію в порушенні двох базових конвенцій. По-перше, Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р. (МКБФТ) [5]: Україна стверджувала, що Росія підтримувала незаконні збройні формування на сході України, постачаючи їм зброю та надаючи фінансову і іншу матеріальну підтримку, що призвело до терористичних актів. Особливу увагу було приділено факту збиття літака Malaysia Airlines рейсу MH17, що класифікувалося Україною як терористичний акт з боку вказаних незаконних збройних формувань. По-друге, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. (МКЛРД) [6]: Україна звинувачувала Росію в дискримінації кримських татар та етнічних українців в тимчасово окупованій АРК Крим, включаючи заборону діяльності Меджлісу кримськотатарського народу та обмеження освіти українською мовою.

19 квітня 2017 р. Суд ухвалив тимчасові заходи, зобов'язавши Росію утриматися від обмежень щодо діяльності Меджлісу та забезпечити доступність освіти українською мовою в Криму [23], а 8 листопада 2019 р. Суд визнав свою юрисдикцію щодо розгляду справи по суті, відхиливши заперечення Росії [17]. 31 січня 2024 р. Суд частково задовольнив позов України, визнавши, що РА не виконала зобов'язання за МКБФТ, не розслідуючи належним чином факти фінансування тероризму. Водночас суд не встановив достатніх доказів для визнання прямої відповідальності Росії у прямих порушеннях МКБФТ та МКЛРД, відхиливши вимоги України щодо компенсацій [18].

26 лютого 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення Росії, Україна подала новий позов до Міжнародного суду ООН, стверджуючи, що Росія неправомірно інтерпретує та застосовує положення Конвенції про запобігання геноциду та покарання за нього 1948 р. [3], використовуючи безпідставні звинувачення в геноциді на Донбасі як привід для агресії проти України. 16 березня 2022 р. Суд ухвалив тимчасові заходи, зобов'язавши Росію негайно припинити військові дії в Україні та утриматися від будь-яких дій, що можуть погіршити ситуацію [24], а 2 лютого 2024 р. Суд відхилив попередні заперечення Росії щодо відсутності юрисдикції, підтвердив свою юрисдикцію на розгляд справи та постановив продовжити розгляд справи по суті [18]. На сьогодні процес триває.

Справи «Україна проти Росії» в Міжнародному суді ООН є важливими прецедентами в міжнародному праві, оскільки підтверджують можливість притягнення держав до відповідальності за порушення міжнародних конвенцій; визначають межі застосування базових міжнародних договорів, таких як МКБФТ, МКЛРД та Конвенція про запобігання геноциду; сприяють розвитку міжнародного права щодо відповідальності держав за підтримку тероризму та порушення прав людини.

Такі справи сприяють закріпленню міжнародно-правових стандартів щодо боротьби з фінансуванням тероризму та расової дискримінації; обмеженню маніпуляцій нормами міжнародного права, зокрема щодо виправдання агресії через безпідставні звинувачення в геноциді; подальшому удосконаленню механізмів відповідальності держав за порушення міжнародних зобов'язань. Попри складність та тривалість процесів, ці справи демонструють важливість використання міжнародно-правових

механізмів для захисту суверенітету та прав людини на міжнародній арені, а також підкреслюють важливість міжнародного правосуддя як інструменту мирного врегулювання спорів та забезпечення відповідальності держав.

Також слід звернути увагу на позов України до Арбітражного трибуналу, створеного відповідно до Додатку VII до Конвенції ООН з морського права (UNCLOS, 1982) [31]. У відповідь на агресивні дії Російської Федерації, які порушують суверенні права України у Чорному та Азовському морях, а також в Керченській протоці, Україна подала позов проти Росії у межах UNCLOS. Ця справа має вагомe значення для міжнародного морського права, оскільки вона розглядає питання незаконного використання військової сили в мирний час та порушення цим суверенних прав прибережної держави.

25 листопада 2018 р. у Керченській протоці відбулося незаконне захоплення трьох українських військових кораблів («Бердянськ», «Нікополь», «Яни Капу») та 24 українських моряків. В цих діях Україна вбачає незаконне обмеження права мирного проходу через Керченську протоку тобто порушення Росією суверенних прав України у Чорному та Азовському морях та незаконне перешкоджання праву мирного проходу українських суден.

31 березня 2019 р. Україна подала позов до Арбітражного трибуналу відповідно до UNCLOS, стверджуючи, що Росія порушила її суверенні права, а також міжнародне морське право [28], а 16 квітня 2019 року Україна звернулася до Міжнародного трибуналу з морського права (ITLOS) із запитом про застосування тимчасових заходів [21].

Україна заявляє, що Російська Федерація порушила статті 32, 58, 95 та 96 UNCLOS, які гарантують імунітет військових кораблів, незаконно обмежила право мирного проходу українських суден та використала збройну силу проти українських кораблів у мирний час, що суперечить міжнародному праву [28]. У свою чергу, Росія стверджує, що інцидент має військовий характер, а UNCLOS не регулює військові конфлікти, заявляє, що українські кораблі порушили російські кордони (хоча це суперечить міжнародному праву, адже Крим є окупованою територією) і відмовилася брати участь у слуханнях ITLOS, але долучилася до розгляду у межах арбітражу UNCLOS.

Україна вимагала негайного звільнення захоплених моряків та повернення їй трьох військових кораблів. Міжнародний трибунал з морського права (ITLOS) розглянув запит України про тимчасові заходи. 25 травня 2019 р. було оприлюднено Рішення ITLOS про тимчасові заходи Order of ITLOS, Case No. 26 (2019) [22]. ITLOS визнав, що Росія порушила UNCLOS і зобов'язав її звільнити моряків та повернути кораблі, але Росія відмовилася брати участь у слуханнях і не виконала рішення. Рішення ITLOS від 25 травня 2019 р. мало велике значення, оскільки підтвердило, що військові кораблі мають імунітет, навіть у виключній економічній зоні іншої держави, а Росія була зобов'язана негайно звільнити українських моряків і кораблі. 7 вересня 2019 р. Росія все ж звільнила 24 українських моряків у межах обміну полоненими, а 18 листопада того ж року передала Україні три військові кораблі, але вони були частково розграбовані.

Арбітражний розгляд справи по суті триває з 2020 р. 22 серпня 2020 р. Україна подала детальний Меморандум із юридичними аргументами та доказами проти Росії, а 22 грудня того ж року Росія подала свої заперечення щодо юрисдикції трибуналу стверджуючи, що спір стосується військової діяльності, а UNCLOS не застосовується до військових конфліктів. Протягом 2021–2023 рр. Відбулося кілька раундів письмових подань сторін, Україна наголошувала на незаконності дій Росії, посилаючись на статті 32, 58, 95 та 96 UNCLOS (імунітет військових кораблів).

Хоча Росія частково виконала рішення ITLOS (звільнення моряків і повернення кораблів), її відповідальність за незаконні дії залишається не визначеною остаточно.

Рішення трибуналу щодо відповідальності Росії та можливих компенсацій Україні очікується у 2025 р. Воно може підтвердити відповідальність Росії за порушення UNCLOS та визначить, чи отримає Україна компенсацію за пошкоджені кораблі та незаконне утримання моряків. Таке рішення створить прецедент щодо захисту суверенітету прибережних держав та імунітету військових кораблів у міжнародному праві.

Позов України проти Росії щодо порушення UNCLOS є важливою справою, що впливає не лише на українсько-російські відносини, а й на міжнародне морське право в цілому. Рішення ITLOS у 2019 р. підтвердило, що Росія порушила UNCLOS, але остаточний розгляд у межах арбітражного трибуналу визначить остаточну відповідальність Росії. Справа також є частиною ширшої боротьби України за свої права у міжнародних судах, і її результати можуть створити важливий прецедент для майбутніх спорів у сфері міжнародного морського права.

Україна подала низку міждержавних заяв проти Російської Федерації до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), звинувачуючи її в систематичних порушеннях прав людини на території України, зокрема в Криму та на сході країни. Першою стала Справа «Україна проти Росії (щодо Криму)» [13]. Україна подала заяву 13 березня 2014 р. та стверджувала, що з 27 лютого 2014 року Росія здійснювала ефективний контроль над Автономною Республікою Крим та містом Севастополь, що призвело до численних порушень Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), зокрема наступних її статей: порушення права на життя (ст. 2); заборона катування та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження (ст. 3); порушення права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5); обмеження свободи вираження поглядів (ст. 10); порушення права на свободу зібрань та об'єднань (ст. 11).

14 січня 2021 р. ЄСПЛ визнав справу частково прийнятною, підтвердивши, що Росія здійснювала ефективний контроль над Кримом з 27 лютого 2014 р. [29], а вже 25 червня 2024 р. ЄСПЛ виніс рішення по суті, встановивши, що Росія несе відповідальність за систематичні порушення прав людини в Криму, включаючи порушення статей 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11 ЄКПЛ та статей 1 і 2 Протоколу №1. [11]. Рішення ЄСПЛ підтвердило, що Росія, здійснюючи ефективний контроль над Кримом, відповідальна за численні порушення прав людини. Це створює важливий прецедент для міжнародного права, підкреслюючи, що держава-окупант несе відповідальність за дотримання прав людини на окупованій території.

Наступною, за хронологією стала справа «Україна та Нідерланди проти Росії». Це об'єднана справа, що включає кілька заяв України та Нідерландів, зокрема щодо подій на сході України та збиття рейсу Malaysia Airlines MH17. Україна звинувачувала Росію в порушеннях прав людини на територіях, контрольованих проросійськими сепаратистами на сході України, включаючи право на життя, заборону катувань та право на свободу, а Нідерланди заявляли про відповідальність Росії за збиття літака MH17, що призвело до загибелі 298 осіб.

30 листопада 2022 р. ЄСПЛ визнав справу прийнятною, підтвердивши, що Росія здійснювала ефективний контроль над відповідними територіями на сході України з 11 травня 2014 року [10]. Визнання ЄСПЛ юрисдикції щодо подій на сході України та збиття рейсу Malaysia Airlines MH17 є значним кроком у встановленні відповідальності Росії за порушення прав людини. Це відкриває шлях до подальшого розгляду справи по суті та потенційного притягнення Росії до відповідальності.

27 серпня 2014 р. Україна подала до ЄСПЛ позов проти Росії щодо подій на Донбасі. Україна стверджувала, що Росія відповідальна за порушення прав людини на територіях Донецької та Луганської областей, контрольованих проросійськими силами, зокрема: порушення права на

життя (ст. 2); заборона катувань (ст. 3); Порухнення права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5). 30 листопада 2022 р. ЄСПЛ визнав справу прийнятною, встановивши, що Росія здійснювала ефективний контроль над відповідними територіями з 11 травня 2014 р. Це рішення підкреслює відповідальність Росії за дії на сході України та відкриває шлях до розгляду справи по суті, що може призвести до встановлення конкретних порушень та призначення компенсацій [10].

22 лютого 2019 р. Україна подала новий позов, де заявляла про систематичне переслідування та незаконне утримання українських громадян на території Росії та окупованого Криму з політичних мотивів (справа «Україна проти Росії щодо політичних в'язнів»). Справа перебуває на стадії розгляду, рішення по суті ще не винесено. Ця справа є важливою для захисту прав українських громадян, незаконно утримуваних Росією. Її розгляд може встановити прецедент щодо відповідальності держави за політичні переслідування.

Європейський суд з прав людини розглядає низку міждержавних справ, поданих Україною проти Росії. Вони стосуються порушень прав людини з боку РФ у Криму, на сході України та внаслідок широкомасштабного вторгнення

2022 р. Рішення ЄСПЛ у цих справах мають значний вплив на міжнародне право. Вони підтверджують відповідальність Росії за порушення прав людини, створюють прецеденти для інших міжнародних судів та можуть вплинути на подальшу еволюцію системи міжнародного правосуддя.

Участь України у міжнародних судових установах стала важливою складовою захисту національних інтересів, прав людини та міжнародної безпеки, особливо в умовах збройної агресії з боку Російської Федерації. З початку 2014 року Україна значно активізувала свою діяльність у таких інституціях, як Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Міжнародний кримінальний суд (МКС), Арбітражні трибунали за Конвенцією ООН з морського права тощо. Міжнародні судові органи відіграють важливу роль у документуванні порушень та створенні юридичного прецеденту, а їх рішення надають Україні інструменти тиску в міжнародних організаціях та допомагають формувати коаліцію підтримки. До недоліків використання інструменту міжнародних судових органів для відстоювання національних інтересів держави можна віднести тривалість процедур, обмежені механізми примусового виконання рішень, блокування співпраці РФ зі слідством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гутник В. В., Яворський Я. Т. Право міжнародних договорів у наукових працях Херша Лаутерпахта. URL: https://www.researchgate.net/publication/360037120_The_law_of_international_treaties_in_the_scientific_works_of_Hersch_Lauterpacht
2. Європейська Конвенція з прав людини. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Конвенції про запобігання геноциду та покарання за нього 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text
4. Конвенція про мирне вирішення міжнародних зіткнень. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/141189_547605
5. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518#Text
6. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text
7. Римський статут 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
8. 1907 Hague Convention for the Pacific Settlement of International Disputes ; Date of Adoption, 18/10/1907 URL: <https://cil.nus.edu.sg/databases/cil/1907-convention-for-the-pacific-settlement-of-international-disputes/https://treaties.un.org/>
9. Brownlie, I. Principles of Public International Law (7th ed.). Oxford University Press. 2008. 477 p.
10. CASE OF UKRAINE AND THE NETHERLANDS v. RUSSIA (Applications nos. 8019/16, 43800/14 and 28525/20). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22%22001-222889%22%22>
11. CASE OF UKRAINE v. RUSSIA (RE CRIMEA) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22%22001-235139%22%22>
12. European Court of Human Rights. URL: <https://www.echr.coe.int/>
13. HUDOC. URL: <https://www.echr.coe.int/hudoc-database-ukr>
14. International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/court>
15. International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/>
16. International Tribunal for the Law of the Sea. URL: <https://www.itlos.org/en/>
17. Judgment of the ICJ, 2019. URL: <https://www.icj-cij.org/node/105850>
18. Judgment of the ICJ, 2024. URL: <https://www.icj-cij.org/index.php/node/203503>
19. Lauterpacht H. The development of international law by the International Court. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Development_of_International_Law_by.html?id=hrBp85NknioC&redir_esc=y
20. Lauterpacht H. The Function of Law in the International Community. Oxford: Clarendon Press, 1933. 470 p.
21. New Arbitrator Appointed In The Arbitral Proceedings Instituted By Ukraine Against The RF URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/PR_363_EN.pdf
22. Order of ITLOS, Case No. 26 (2019). URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/26/published/C26_Order_20190525.pdf
23. Order of the ICJ, 2017. URL: <https://www.icj-cij.org/node/105443>
24. Order of the ICJ, 2022. URL: <https://www.icj-cij.org/node/106135>
25. Paulsson, J. The Idea of Arbitration. Oxford University Press. 2013. 621 p.
26. Permanent Court of Arbitration. URL: <https://pca-cpa.org/home/>
27. Schachter O. Disputes involving the use of force. *The International Court of Justice at a Crossroads* / L.F. Damrosch (ed.). N.Y., 1987. P. 223–241.
28. Statement of Claim (UNCLOS Case). URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/149/>
29. Ukraine v. Russia (re Crimea) (dec.) [GC] – 20958/14 and 38334/18 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22%22001-207622%22%22>
30. United Nations Charter (full text). URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
31. United Nations Convention on the Law of the Sea (1982) URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ З ХАРАКТЕРИСТИКИ
ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ****COMPARATIVE ANALYSIS OF DOCTRINAL APPROACHES ON THE CHARACTERISTICS
OF TRANSNATIONAL CRIMINAL ORGANIZATIONS**

Шульга В.О., д.філос., асистент кафедри міжнародного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**Ковтуненко С.Р., студент II курсу факультету слідчої
та детективної діяльності**
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У цій статті визначено наукові підходи з характеристики транснаціональних злочинних організацій. Указано поняття транснаціональної злочинної організації як структурно оформленої групи в складі трьох і більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів, для того, щоб одержати, прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду, яке закріплене у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Окреслено, що серед науковців існує думка щодо необхідності розподілу цих структур на 2 види, відповідно до видів злочинних об'єднань, сформульованих у національному законодавстві. Проте через невідповідність ознак організованої групи особливостям транснаціональних злочинних організацій немає потреби розподіляти останні на види.

Названо та детально охарактеризовано основні ознаки транснаціональних злочинних організацій: стійкість, ієрархічність ролей та функцій, наявність лідера, спеціальна мета (надприбутковість), чисельність, обмежене членство, високий рівень латентності, наявність корумпованих зв'язків, територіальна монополія, спосіб ведення діяльності. Також окремим різновидам організацій у певних сферах діяльності можуть бути притаманні додаткові ознаки. Крім того, транснаціональні злочинні організації мають специфічні риси в побудові системи. Елементами структури цих угруповань є безпосередні виконавці, середня ланка та керівники, які значно відрізняються від злочинців інших рівнів.

Транснаціональні злочинні організації мають декілька моделей структурної організації, з яких найбільш традиційними є мережева та корпоративна. Остання є подібною до легальних структур за деякими ознаками. Через це у статті було здійснено розмежування транснаціональних злочинних організацій з транснаціональними корпораціями за критеріями порушення закону, засобів, які використовують для виходу на ринки, застосування корупції та насильства, гаданого ризику та способу заробітку.

Проте однією із найважливіших проблем характеристики транснаціональних злочинних організацій вітчизняними науковцями є відсутність системності та упорядкування. Через що створюється невизначеність та хаотичність у нових дослідженнях.

Ключові слова: транснаціональні злочинні організації, ТЗО, Конвенція, ознаки, структура, види, учасники.

In this scientific article, the authors have identified scientific approaches to the characterization of transnational criminal organisations. The term of a transnational criminal organisations is defined as a structurally designed group of three or more persons, existing for a certain period of time and acting in concert with the purpose of committing one or more serious crimes, in order to obtain, directly or indirectly, financial or other material benefits, which are enshrined in the UN Convention against Transnational Organized Crime. It is outlined that among scientists there is an opinion on the necessary to divide these structures into 2 types, in accordance with the types of criminal associations formulated in national legislation. However, due to the non-compliance between the characteristics of an organized group and the characteristics of transnational criminal organizations, there is no need to distribute the latter into such species.

The authors of the article named and described in detail the main features of transnational criminal organizations: stability, hierarchical roles and functions, the leader, a special purpose (outperformance), the number of organization, limited membership, a high level of latency, the presence of corruption links, territorial monopoly, the way of conducting activities. Also, certain types of organizations in certain areas of activity may have additional features. In addition, transnational criminal organizations have specific features in the construction of the system. Elements of the structure of these groups are direct performers, the midlevel and leaders, which are significantly different from criminals of other levels.

Transnational criminal organizations have several models of structural organization, of which the most traditional are network and corporate. The latter is similar to legal structures by certain signs. Because of this, a distinction was made between transnational criminal organizations and transnational corporations according to the criteria of violation of the law, the means used to enter markets, the use of corruption and violence, the perceived risk and the ways to earn money.

However, one of the most important problems of characterizing transnational criminal organizations by Ukrainian scientists is the lack of consistency and arrangement. This creates uncertainty and chaos in new researches.

Key words: transnational criminal organizations, TCO, Convention, features, structure, types, participants.

Постановка проблеми. На початку XXI століття процеси глобалізації та поглиблення міждержавних відносин розвиваються посиленими темпами. Це явище має як позитивні, так і негативні наслідки. Ще на початку століття експерти ЦРУ у своїй доповіді зазначали можливі прояви останніх: «Кримінальні організації та мережі будуть розширювати масштаби та мету своєї діяльності. Вони корумпуюватимуть лідерів нестабільних, економічно слабких держав, встановлять контроль за банками і підприємствами, які знаходяться в скрутному становищі, співпрацюватимуть з повстанськими політичними рухами для контролю над значними регіонами. Вони отримуватимуть свої прибутки від наркотрафіку, незаконного перевезення людей, торгівлі жінками та дітьми, торгівлі токсичними матеріалами, зброєю та військовими технологіями, фінансових афер та рекету» [9, с. 61].

За поточними даними з досліджень різних експертів рівень доходів таких кримінальних організацій може сягати 20% від ВВП держав, а в бідних країнах де відсутні сталі інститути – навіть більше. Ця проблема не минула і Україну, тому, на нашу думку, порівняння наукових підходів щодо визначення ознак транснаціональних злочинних організацій є необхідним.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження зазначеного питання особливо активізувались впродовж останнього десятиліття. Протягом цього часу його вивченням займалися Кулик І. Я., Жаровська Г. П., Хороновський О. І., Спринцев П. С., Бусол О. Ю., Полянська В. С., Краснов О., Попко В. В., Леган І. М. та інші. Кожен із них зробив значний внесок у визначення та запобігання транснаціональній організованій злочинності. Однак дослідники здебільшого розглядали лише окремі ознаки, аспекти чи види діяльності злочинних організацій.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення ознак транснаціональних злочинних організацій, які визначені у науковій літературі та відокремлення їх від інших видів міжнародних організацій.

Виклад основного матеріалу. Транснаціональна злочинна організація (далі – ТЗО) – суспільно небезпечна організація, діяльність якої виходить за межі однієї держави. З метою запобігання та протидії цим структурам 15 листопада 2000 року було прийнято Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (далі – Конвенція). ТЗО Конвенція визначає як структурно оформлену групу в складі трьох чи більше осіб, яка існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів, для того, щоб одержати, прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду [5]. Деякі науковці, спираючись на національне кримінальне законодавство, вважають за необхідне диференціацію ТЗО на 2 рівні. Перший рівень, який відповідає організованій групі за вітчизняним правом, є елементарним за структурою і сформований з лідера і кількох виконавців. Ними вчиняються злочини без попередньої підготовки і рівень професіоналізму та чисельність цієї групи є невисокими. Другий рівень складають угруповання, що відповідають злочинним організаціям. Вони мають стійку ієрархічну структуру, більшу чисельність, високий професіоналізм та значні корупційні зв'язки [10, с. 185].

Попри те, що виокремлення ТЗО на окремі рівні можливе і відповідає Конвенції, ми не можемо погодитись з необхідністю такої диференціації. По-перше, навіть вітчизняні дослідники не завжди згодні з виокремленням злочинної організації як окремого виду об'єднання для вчинення кримінальних правопорушень [4, с. 81]. По-друге, ознаки угруповань першого рівня не відповідають вимогам ТЗО.

До ознак, які притаманні кожній ТЗО відносимо такі:

- Стійкість – можливість протистояти внутрішнім (певні проблеми всередині організації, зокрема – невизнання лідера) та зовнішнім (вплив органів державної влади) дестабілізуючим чинникам, забезпечувати свою функціональність та стабільність [10, с. 186];
- Ієрархічність – характер взаємин всередині угруповання, що будується на принципі підпорядкованості та дотриманні дисципліни [10, с. 186];
- Розподіл ролей та функцій – полягає у розподілі обов'язків між учасниками ТЗО який визначає їхню структуру [10, с. 186];
- Наявність одноособового лідера чи колегіального органу керівництва [6];
- Спеціальна мета (надприбутковість) – вчинення злочину певного виду, що розрахований на отримання значних прибутків в короткі строки [10, с. 186];
- Чисельність – як правило, до ТЗО належить велика кількість людей. Проте, бажання отримати надприбутки за короткі строки і велика чисельність може стати причиною викривлення їх діяльності [3, с. 181];
- «Ексклюзивне» або обмежене членство – ТЗО є структурами закритого типу. Членство може бути засноване на етичній основі, спорідненості чи на спеціальному вмінні особи, яке є потрібним для організації. Крім того, для набуття членства у таких організаціях може бути необхідним поручитель, який вже є членом ТЗО і займає в ній вище положення. Також застосовуються випробування, за якими в окремих випадках настає період учнівства. Такі дії при входженні до групи використовуються з метою отримання довіри, після здобуття якої іноді проходить обряд посвячення. Ці заходи унеможливають проникнення в ряди структури працівників правоохоронних органів та інших «чужинців» [3, с. 181];
- Наявність корумпованих зв'язків – ТЗО корумпують правоохоронців, інших посадових осіб органів публічної влади. Причому як національних, так і іноземних, з метою отримання певних переваг та можливості вести злочинну діяльність [10, с. 188];
- Високий рівень латентності – полягає у непомітності суб'єктів злочинів. Вона досягається завдяки особливостям,

що притаманні особам, які вчиняють транснаціональні злочини: значний рівень інтелектуального розвитку та певні професійні знання, що дозволяють належним чином спланувати свою діяльність та досить високий соціальний статус [10, с. 187];

- Територіальна монополія – прагнення до повного управління на окремих територіях чи сферах діяльності, що тягне за собою необхідність до розширення сфери контролю та нетерпимість до конкуренції [3, с. 182];
- Спосіб ведення злочинної діяльності – доволі сильно відрізняється від традиційних способів діяльності національних злочинних організацій. Попри те, що ТЗО також прагнуть абсолютної влади та не терплять конкуренції вони не йдуть на пряму конфронтацію з іншими ТЗО. Замість прямого протистояння вони домовляються, що часом призводить до встановлення альянсів. Ці стратегічні союзи дозволяють співпрацювати організаціям, що тягне за собою розростання їх діяльності через розширення можливостей, яких поодиночки вони не мали. Проте, такі відносини між ТЗО зустрічаються не так часто як співпраця з терористами, легальними промисловими групами, урядами окремих країн [3, с. 181].

У контексті співпраці також важливим є співробітництво та проникнення ТЗО в легальний бізнес. Вживають вони ці заходи з двох різних причин. По-перше, створення власних комерційних структур чи використання уже наявних дозволяє уникнути надмірного соціального контролю. Крім того, це є прекрасним засобом для відмивання та легалізації прибутків, здобутих злочинним шляхом. По-друге, кримінальними аналітиками відслідковується динаміка транснаціонального економічно-промислового шпигунства. Цей вид кримінальної діяльності полягає у розвідуванні комерційних таємниць, розробок та технологій задля руйнування легальних структур з метою звільнення ніші для власної криміналізованої економічної діяльності [3, с. 182-183].

Окреслені ознаки є загальними для всіх ТЗО. Проте, існують інші особливості, які виділяють науковці. Зокрема, це наявність фінансових ресурсів, власної служби безпеки та інші [10, с. 188]. Ці риси можуть бути як факультативними, так і обов'язковими для ТЗО, діяльність яких спрямована на певну сферу.

За видами ТЗО розділяють на: основну групу традиційних транснаціональних злочинних організацій (китайські тріади, японська якудза, колумбійські наркокартелі), групу малих транснаціональних злочинних організацій (вони мають меншу чисельність та масштаби, такими є злочинні групи в Панамі, Пуерто-Ріко, Домініканській Республіці), та транснаціональні терористичні групи (Револьюційні збройні сили Колумбії, Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі, північно-кавказькі злочинні формування) [3, с. 180] [7, с. 62].

Крім цих ознак виділяють певні особливості у структурі ТЗО. Так, науковці поділяють членів ТЗО на: безпосередніх виконавців, осіб, які виконують організаційно-допоміжні функції (середня ланка) та осіб, що очолюють та здійснюють організаційно-управлінські функції (лідер або керівники) [8, с. 318].

Лідер – центральна особа у ТЗО. Його наявність передбачена через необхідність у координації та управлінні людьми, які виконують злочинну діяльність. Науковці зазначають, що керівники таких організацій мають специфічні психологічні риси, які є основою для здійснення організаційських функцій. Серед особливостей таких осіб виділяють наявність кримінального досвіду, розвинені фізичні дані, схильність до ризику та вміння приймати швидкі рішення у складних ситуаціях, особисті розумові здібності, підприємницький хист. Спеціальні дослідження зазначають, що керівниками переважно є одружені особи чоловічої статі віком від 30 до 50 років. Доволі часто вони є представниками корпоративного сектору економіки, де наявні значні прибутки. Крім того, теорія щодо визнання наявності освіти як антикриміногенного фактору, яка існувала раніше, зараз є хибною, зважаючи на те, що високий успішний рівень та професіоналізм у певних сферах (найчастіше – юриспруденція та економіка) не заважають, а навпаки – полегшують

здійснення протиправної діяльності. Визначають 2 види лідерів: неформальні, тобто член структури, який прийняв на себе значно більшу відповідальність, який впливає на інших членів групи різними методами та формальний – носій адміністративної влади [7, с. 110] [8, с. 318-319].

Дослідники стверджують, що лідер виконує низку функцій. Організаторська полягає у керівництві та упорядкуванні діяльності, підготовці, вчиненні транснаціонального злочину. Управлінська – організація безпеки членів ТЗО. Кадрова – підбір нових членів та їх навчання. Інформаційна – збір та аналіз відомостей лідером. Може реалізовуватись шляхом збирання фактів щодо членів організації, так і підтриманням зв'язків з органами публічної влади. Фінансова – стосується всіх дій, пов'язаних з доходами групи, а саме – їх облік, розподіл та зберігання. Нормативно – ідеологічна означає встановлення системи та єдності поглядів усередині структури, створенні норм і заборон. Дисциплінарна – це вирішення спорів і конфліктів групи та призначення покарання за порушення правил. Стратегічна реалізується шляхом розроблення нових планів та ідей, які виконуватимуть члени організації [7, с. 111-112] [8, с. 318-319].

Особи, що виконують організаторсько-допоміжні функції (представники середньої ланки) це, переважно, чоловіки віком від 25 до 40 років, які є дипломованими юристами, економістами чи мають вищу технічну освіту. Науковці серед них вирізняють радників, учасників, які забезпечують безпеку та осіб, які сприяють діяльності. Радники є експертами у економічній сфері. Вони можуть не знати кого консулюють або навпаки – в повному обсязі використовувати свої зв'язки з працівниками правоохоронних органів задля отримання інформації, яку неможливо здобути легальним шляхом. Особи, які забезпечують безпеку ТЗО, здійснюють розвідувальну діяльність та компрометують працівників силових структур. Нерідко такими особами є колишні працівники правоохоронних органів, які знають основи оперативної та слідчої діяльності і розуміють яким чином уникнути кримінальної відповідальності. Особи, які сприяють ТЗО, але не беруть участі у здійсненні злочинів – корумповані працівники органів державної влади, юристи, адвокати та інші [8, с. 320-321].

Функції, які закріплені за членами ТЗО, що належать до середньої ланки це: розвідувальна і контррозвідувальна діяльність, підтримання корумпованих зв'язків, сприяння у діяльності об'єднання та прийняття окремих господарських рішень, які не потребують затвердження від лідера [8, с. 320].

Безпосередній виконавець – особа, на яку покладається вчинення злочину та здійснення інших функцій, зокрема – допоміжних. Ці індивіди іноді можуть не здогадуватися про злочинний характер своїх дій. Часто виконавцями є чоловіки з кримінальним досвідом, вміннями з вчинення і приховування злочинів, мають розвинені комунікативні здібності та нерідко володіють декількома мовами. Науковці стверджують, що такі учасники є старшими за віком у порівнянні з іншими категоріями злочинців, перебувають у шлюбі та не мають судимості. Зазвичай ці особи є фахівцями у галузі юриспруденції, економіки, державної служби, вони володіють широким колом як легальних так і нелегальних зв'язків, тому для такого виду злочинності набув поширення термін «білокомірцева злочинність». До складу ТЗО можуть входити колишні та чинні працівники органів публічної влади, зокрема – адвокати, правоохоронці, митники, судді, прикордонники, працівники фінансових установ та інші. Проте, для вчинення злочинів можуть залучатися і рецидивісти та особи, для яких злочинна діяльність є основним способом заробітку [7, с. 113] [8, с. 321-322].

Також є важливою структурна організація ТЗО. Виділяють декілька моделей, зокрема – патримоніальну, партнерства, але найбільш розповсюдженими та дослідженими є мережева і корпоративна. Мережева модель характеризується динамічністю, гнучкістю системи та відсутністю надмірної централізації, що сприяє її високому рівню адаптації. Відповідно до концептуальної моделі, запропонованої Президентською комісією США, мережеву модель

становить злочинна організація, що охоплює мережу найвпливовіших осіб, які обіймають високі посади у владних органах, виконавчих структурах держави або входять до олігархічної верхівки суспільства, які керують діяльністю безпосередніх виконавців [2, с. 53-54].

Натомість, корпоративна модель вирізняється жорстким централізованим управлінням, чим є схожою на способи організації державних управлінських структур. У цій системі передбачена складна вертикальна будова, елементи якої є паралельними державним або корпоративним структурам. У більшості ТЗО головною структурною одиницею є «сім'я». Для координації дій між «сім'ями» створюється спеціальна комісія, до якої входять найвпливовіші лідери структур, які пов'язані формальною угодою і фактично цей орган є вищою інстанцією для вирішення усіх питань. Крім основних управлінських ланок, структурними елементами ТЗО можуть бути різні штатні посади, які відповідають посадам начальника відділу кадрів, менеджера, начальника служби безпеки. Проте, надмірна бюрократизованість та централізованість веде до знищення організації у разі знешкодження її керівної верхівки [2, с. 51-53]. Але це не єдині ознаки, які ототожнюють ТЗО з легальними транснаціональними корпораціями (далі – ТНК), тому варто розглянути їх співвідношення детальніше [1] [2] [3].

Критерії	ТЗО	ТНК
Порушення закону	Можуть вкладатися або повноцінно займатися легальною діяльністю, проте вчинення злочинних діянь є їх визначальною ознакою.	Використовують ті чи інші економічні стимули з метою здобуття поставлених економічних цілей. Порушення закону в ході цього, є скоріше винятком, ніж загальним правилом.
Засоби, які використовують для виходу на ринки	Здобувають можливість провадити діяльність на території іноземної держави обхідними шляхами, уникаючи виявлення органами державної влади. Використовують гнучкість і плинність власних мережевих структур з метою нейтралізації діяльності правоохоронних органів.	Отримують дозвіл на ведення операцій на суверенних територіях держав напряду від їхніх урядів.
Застосування корупції та насильства	Застосовують постійно, переслідуючи різну мету: залякування та усунення конкурентів, правоохоронних органів та урядів. Крім того, використовують для підтримання дисципліни і порядку всередині організації. Також корупція використовується задля підтримання існування організації та відвернення соціального контролю (засіб захисту). Хабарі вважаються «вигідним інвестуванням» задля «справи» і використовуються частіше, ніж відкрите насильство.	Очевидно, що вони можуть вдаватися до таких протиправних дій, але це не є їх звичною діяльністю.
Гаданий ризик	У процесі реалізації справ організації бажають звести до мінімуму ризики за умови отримання максимально можливих прибутків.	Не готові йти навіть на мінімальні ризики, які приймають ТЗО.
Спосіб заробітку	Не лише збут нелегальних товарів, а і розкрадання.	Поставка легальних товарів.

Проте, однією із проблем легальної діяльності ТНК є відсутність належного правового регулювання, як на національному так і міжнародному рівнях.

Висновок. Отже, ТЗО є доволі поширеним та складними для виявлення організаціями. Аналізовані ознаки свідчать про їх надійність та складність розкриття через гнучкість та здатність до швидкої адаптації в різних умовах. Крім того усі описані риси складені на основі лише відомих та вже розкритих організацій, через що неможливо в повній мірі оцінити проблему наявної ситуації. Тому подальші дослідження та аналітика у цій сфері є необхідними.

Щодо національної правової доктрини можемо виділити неоцінений вклад кожного вітчизняного науковця, який здійснював дослідження з цього питання. Проте, доволі часто вчені вивчали лише окремі питання або поглиблено аналізували вузькоспеціалізовані напрями, через що деякі основні та першочергові проблеми залишилися без належного розгляду. Зокрема, немає єдності і у закріпленні терміна щодо об'єднання, яке вчиняє транснаціональні злочини. Так, у науковій літературі існують визначення як ТЗО, так і транснаціонального організованого злочинного угруповання (ТОЗУ), транснаціонального злочинного угруповання (ТЗУ), транснаціонального злочинного організованого угруповання (ТЗОУ). Через це необхідні подальші узагальнення та наукові роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еспринцев П. С. Проблеми боротьби з організованою транснаціональною злочинністю. Актуальні питання юриспруденції. Серія «Право і суспільство». 2021. № 6. С. 347–353.
2. Жаровська Г. П. Основні моделі транснаціональних злочинних організацій. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 1 (15). С. 49–60.
3. Жаровська Г. П. Способи мінімізації ризиків кримінальної діяльності суб'єктами транснаціональної організованої злочинності. Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. № 2 (1). С. 179–186.
4. Кислий А. М., Кузьмін С. А. До питання про зміст понять «організована група» та «злочинна організація» у теоретико-правовому аспекті. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2014. № 1 (32). С. 78–82.
5. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності: Прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#o11.
6. Краснов О. Транснаціональна організована злочинність: риси та напрями протидії. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: юридичні науки. 2019. Вип. 3.
7. Леган І. М. Міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії транснаціональній злочинності: монографія. Чернівці: НУ «Чернігівська політехніка», 2021. 328 с.
8. Полянська В. С. Кримінологічна характеристика учасників транснаціональних організованих злочинних угруповань економічної спрямованості. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 2 (16). С. 316–324.
9. Сідоров В. І., Здоровко С. Ф. Глобалізація економіки та транснаціональна організована злочинність. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». 2017. Вип. 6. С. 58–70.
10. Хороновський О. І. Структурні ознаки сучасних транснаціональних організованих злочинних угруповань, які функціонують на шкоду економічним інтересам держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. С. 184–190.

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 355/359

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/109>

МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: БАЛАНС МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА ЦЕНТРАЛІЗАЦІЄЮ

MECHANISMS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF NATIONAL SECURITY: BALANCE BETWEEN DEMOCRACY AND CENTRALIZATION

Артиков Д.М., студент V курсу

*Військово-юридичний інститут**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Шевцов А.Л., к.н.держ.упр.,

професор кафедри загальновійськових дисциплін

*Військово-юридичний інститут**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті всебічно досліджено теоретико-методологічні засади та практичні аспекти формування й ефективного функціонування механізмів державного управління у сфері національної безпеки. Особливу увагу зосереджено на пошуку оптимального балансу між демократичними процедурами, які є запорукою відкритості та підзвітності влади, та необхідною централізацією управлінських процесів, що забезпечує оперативність та дієвість у реагуванні на загрози. У статті проаналізовано концептуальні підходи до сучасного розуміння категорії «національна безпека» в контексті новітніх викликів та загроз, з особливим акцентом на військову агресію проти України, яка істотно трансформує пріоритети та вимоги до безпекової політики держави.

Розкрито складну структуру державно-управлінських механізмів у сфері безпеки, а також охарактеризовано особливості їх еволюції та трансформації під потужним впливом зовнішніх геополітичних факторів, які формують нову архітектуру безпеки на національному та регіональному рівнях. Досліджено питання забезпечення балансу між централізованим управлінням критичними безпековими процесами, яке є необхідним для злагодженої та швидкої реакції на кризові ситуації, та впровадженням демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони, що відповідає стандартам розвинутих демократичних країн та сприяє зміцненню довіри громадян до інституцій держави.

У статті також визначено низку актуальних проблемних аспектів функціонування існуючих механізмів державного управління в безпековій сфері, зокрема таких, що пов'язані з інституційною недостатністю, ресурсними обмеженнями та правовими прогалинами. Запропоновано конкретні напрями удосконалення цих механізмів з урахуванням стратегічного курсу України на європейську інтеграцію, що вимагає приведення національної безпекової політики у відповідність до стандартів ЄС. Особливу увагу автор приділяє питанням фінансово-ресурсного забезпечення системи національної безпеки, модернізації чинної законодавчої бази, а також інституційному розвитку органів безпеки та оборони. У контексті посилення державної спроможності протидіяти як зовнішнім, так і внутрішнім загрозам, підкреслюється важливість збереження демократичних цінностей, принципів належного врядування та верховенства права як фундаменту стійкої та безпечної держави.

Ключові слова: національна безпека, механізми державного управління, демократичний цивільний контроль, централізація управління, сектор безпеки і оборони, управлінські рішення, інституційна спроможність, стратегічне планування, безпекова політика, загрози національним інтересам.

The article thoroughly explores the theoretical and methodological foundations, as well as practical aspects, of the formation and effective functioning of public administration mechanisms in the field of national security. Particular attention is paid to the search for an optimal balance between democratic procedures—which ensure transparency and accountability of governance—and the necessary centralization of administrative processes that enables prompt and effective responses to emerging threats. The study analyzes conceptual approaches to the modern understanding of “national security” in the context of contemporary challenges and threats, with a specific emphasis on the military aggression against Ukraine, which has significantly reshaped the priorities and requirements of the state's security policy.

The complex structure of public administration mechanisms in the security sector is revealed, along with the peculiarities of their evolution and transformation under the powerful influence of external geopolitical factors, which are actively shaping a new security architecture at both national and regional levels. The article examines the issue of maintaining a balance between centralized management of critical security processes—essential for coordinated and rapid crisis response—and the implementation of democratic civilian control over the security and defense sector. This aligns with the standards of developed democracies and fosters greater public trust in state institutions.

The article also identifies a range of current problematic aspects in the functioning of existing state governance mechanisms in the security domain, particularly those related to institutional limitations, resource constraints, and legal gaps. Specific directions for improving these mechanisms are proposed, taking into account Ukraine's strategic course toward European integration, which necessitates aligning national security policies with EU standards. Special emphasis is placed on the issues of financial and resource support for the national security system, modernization of the existing legal framework, and the institutional development of Ukraine's security and defense agencies. In the context of strengthening the state's capacity to counter both external and internal threats, the importance of preserving democratic values, principles of good governance, and the rule of law is underscored as the foundation for a resilient and secure nation.

Key words: national security, public administration mechanisms, democratic civilian control, centralization of management, security and defense sector, management decisions, institutional capacity, strategic planning, security policy, threats to national interests.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, що постали через повномасштабне військове вторгнення Російської Федерації в Україну, загострюють нагальну потребу вдосконалення механізмів державного управління сектором безпеки нашої

країни. Знаходження оптимального балансу між демократичними засадами організації управління та необхідністю централізації в умовах воєнного стану – один з ключових моментів для української системи державного управління.

Система забезпечення національної безпеки є складною адміністративно-політичною структурою, яка вимагає чіткого розподілу компетенцій і ефективної взаємодії між державними установами та громадськими організаціями, одночасно зберігаючи демократичні принципи та стандарти належного управління. З цієї причини дослідження теоретико-методологічних основ створення та впровадження систем державного управління у сфері національної безпеки набуває особливої актуальності.

Необхідно змінити підходи до управління через безпрецедентні загрози безпеці, з якими зіткнулася Україна, а також перспективи європейської інтеграції, яка вимагає впровадження демократичних стандартів у всіх сферах суспільного життя, особливо щодо сфери безпеки. Водночас складна ситуація в безпековому середовищі вимагає сильного централізованого керівництва, швидкої ухвалення та реалізації управлінських рішень. З цієї дилеми виникають кілька теоретичних і практичних проблем, які вимагають ретельного наукового розгляду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковці та практики звертають увагу на теоретичні та практичні аспекти державного управління у сфері національної безпеки. Я. Балановський зосереджується на понятті національної безпеки та методах її забезпечення [4]. С. Безпальчук, який у своєму дослідженні вивчає механізми забезпечення безпеки у територіальних громадах України, зробив значний внесок у розуміння особливостей державної політики у створенні безпекового середовища на різних рівнях управління [5]. О. Березовська-Чміль досліджує аспекти трансформації безпекової політики під впливом зовнішніх загроз, зокрема російської військової агресії [6]. Крім того, вона також досліджує особливості управління системою національної безпеки в умовах воєнно-політичного конфлікту разом з Ю. Кобець та М. Міщук [7]. С. Огороднійчук вивчає практичні аспекти функціонування механізмів державного управління у військовій сфері [13]. М. Співак провів дослідження, присвячене порівняльному аналізу стратегій національної безпеки України, щоб проаналізувати важливі тенденції в стратегічному плануванні національної безпеки [16]. Д. Ісайко вивчає стратегічні аспекти забезпечення національної безпеки в Україні [12], а І. Проць зосереджується на оборонній складовій національної безпеки [15].

Конституція України [1], Закон України «Про національну безпеку України» [2] та Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» [3] визначають законодавчі основи державного управління у сфері національної безпеки.

Проблема оптимального балансу між демократією та керівництвом у сфері безпеки залишається недостатньо дослідженою, особливо щодо поточних безпекових викликів.

Мета статті. Метою статті є детальний аналіз теоретико-методологічних основ, а також практичних аспектів створення та функціонування систем державного управління у сфері національної безпеки. Метою також є визначення найкращих методів для забезпечення балансу між демократичними принципами та необхідною централізацією процесів управління в умовах безпекових викликів.

Виклад основної інформації. Національна безпека, яка контролюється урядом, є складною системою з різних сфер суспільного життя та функціонування держави. Національна безпека визначається як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз», згідно з Законом України «Про національну безпеку України» [2, с. 3]. Це визначення підкреслює складність концепції національної безпеки, яка включає захист демократичних принципів, а також державних і територіальних інтересів.

Механізми державного управління національною безпекою складаються з комплексу взаємопов'язаних і взаємозалежних методів, інструментів, важелів і стимулів, за допомогою яких держава регулює суспільні відносини, процеси та явища з метою захисту національних інтересів.

Ці механізми включають:

1. Нормативно-правовий механізм – це система законів і підзаконних актів, які регулюють сферу безпеки.

2. Система органів державної влади та управління, які забезпечують реалізацію безпекової політики, відома як організаційно-інституційний механізм.

3. Фінансово-економічний механізм – це система, яка забезпечує ресурси та фінансування національної безпеки.

4. Інформаційно-аналітичний механізм – система, яка використовується для збору, обробки та аналізу інформації для забезпечення прийняття управлінських рішень у сфері безпеки.

5. Контрольно-наглядовий механізм – це система, яка наглядає за дотриманням законодавства та виконанням рішень у сфері національної безпеки.

Коли розглядаються методологічні підходи до моніторингу механізмів державного управління у сфері національної безпеки, варто відзначити зміну наукових поглядів, які відійшли від традиційних державоцентричних ідей і перейшли до більш комплексних підходів, які беруть до уваги захист інтересів як держави, так і суспільства та кожного окремого громадянина. Я. Балановський підкреслює, що «сучасне розуміння національної безпеки передбачає захист не тільки державних інституцій, але й цінностей суспільства, прав і свобод громадян, економічного потенціалу держави тощо» [4, с. 46].

Концепція «демократичного контролю за сектором безпеки і оборони», яка поєднує необхідність ефективного управління безпековими процесами з демократичним наглядом за діяльністю відповідних органів, може слугувати методологічним підґрунтям дослідження балансу між демократичними процедурами та централізацією управління в безпековій сфері.

Демократичний цивільний контроль визначається Законом України «Про національну безпеку» як «комплекс правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів, здійснюваних відповідно до Конституції і законів України для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням прав і свобод людини у визначених законом випадках, сприяння їх ефективності» [2, с. 5].

На основі конституційних положень, які гарантують державний суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність кордонів України, функціонує нормативно-правовий механізм державного управління у сфері національної безпеки. Збройні Сили України та відповідні правоохоронні органи зобов'язані відповідно до Конституції України захищати суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність України [1]. Закріплення цих функцій на конституційному рівні підкреслює їх життєво важливу природу та значення для держави.

Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року є основним законодавчим актом, який визначає правові основи державної політики у сфері національної безпеки. Цей закон визначає основи національної безпеки та оборони, а також цілі та основні принципи державної політики, щоб захистити суспільство та кожного громадянина від загроз [2]. Повноваження державних органів у сферах національної безпеки та оборони визначаються та розмежовуються законом. Це також створює основу для взаємодії політики та процедур органів державної влади та інших державних органів, функцій яких стосуються національної безпеки та оборони, а також сил безпеки та оборони [2, с. 2].

Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року, опи-

сує поточні загрози національній безпеці України, а також цілі, завдання та механізми захисту національних інтересів України [3]. Варто підкреслити, що назва стратегії «Безпека людини – безпека країни» вказує на людиноцентричний підхід до розуміння національної безпеки, який є важливим компонентом демократичного управління.

У сфері національної безпеки існує система органів державної влади, які відповідають за розробку та виконання безпекової політики. Ці органи складають інституційний механізм державного управління національною безпекою. Згідно з Законом України «Про національну безпеку України», структура органів державного управління у сфері національної безпеки складається з наступних елементів:

1. Президента України, Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України та гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності та прав і свобод людини та громадянина в Україні.

2. Рада національної безпеки і оборони України, яка діє як координаційний орган при Президентові України з питань національної безпеки і оборони.

3. Управління обороноздатністю та національною безпекою України здійснюється Кабінетом Міністрів України, який гарантує державний суверенітет і економічну самостійність України.

4. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, відповідальні за забезпечення національної безпеки.

5. Законодавча база в цій галузі створюється Верховною Радою України, яка контролює зміни внутрішньої та зовнішньої політики та визначає основи національної безпеки [2, с. 13-18].

Сектор безпеки та оборони займає окреме місце в інституційному механізмі та складається з Міністерства оборони України, Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, Національної поліції України, розвідувальних органів, а також інших військових формувань і правоохоронних органів України. Наслідки збройної агресії Росії проти України створили безпрецедентні виклики для національної безпеки, які змінили способи управління державою. Як зазначають О. Березовська-Чміль, Ю. Кобець та М. Мішук, «система управління національною безпекою зазнає значних змін в умовах воєнно-політичного конфлікту, спрямованих на підвищення оперативності, гнучкості та ефективності реагування на загрози» [7, с. 72].

У сфері національної безпеки основними векторами трансформації були:

- 1) розширення повноважень Президента України як Верховного Головнокомандувача та Ради національної безпеки і оборони України з метою централізації управління безпековими процесами;
- 2) встановлення воєнного стану, що означає тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб;
- 3) зміна центру уваги державної політики на захист і захист територіальної цілісності;
- 4) збільшення фінансування сфери безпеки та оборони;
- 5) розширення міжнародного співробітництва в сфері безпеки.

Аналіз динаміки видатків Державного бюджету України на сектор безпеки і оборони (таблиця 1) свідчить про стрімке зростання фінансування цієї сфери протягом 2020–2024 років, що ілюструє зміну пріоритетів державної політики в умовах збройної агресії.

Видатки на безпеку та оборону значно зросли після повномасштабної агресії у 2022 році, що свідчить про кардинальну зміну способу фінансування галузі безпеки та відображає загальну тенденцію до централізації управління та концентрації ресурсів на пріоритетних напрямках.

У той же час посилення централізації влади та зосередження значної частини повноважень у сфері національної

Таблиця 1
Динаміка видатків Державного бюджету України на сектор безпеки і оборони у 2020–2024 роках

Рік	Загальний обсяг видатків (млрд грн)	Частка від ВВП (%)	Частка від загальних видатків бюджету (%)
2020	245,8	5,9	20,3
2021	267,3	5,4	22,1
2022	1002,5	27,1	45,6
2023	1141,1	23,8	49,7
2024	1675,1	30,1	54,6

Джерело: складено автором на основі даних [8; 9; 10; 11; 12].

безпеки в руках Президента України та РНБО викликає занепокоєння щодо демократичного цивільного контролю за сектором безпеки та оборони. С. Огороднійчук підкреслює, що навіть у умовах воєнного стану важливо зберігати баланс між ефективністю управління безпековими процесами та дотриманням демократичних принципів, зокрема через забезпечення парламентського контролю та участі громадянського суспільства у формуванні безпекової політики [13, с. 214].

Основною методологічною проблемою при формуванні механізмів державного управління у сфері національної безпеки є пошук оптимального балансу між необхідністю централізованого управління критичними безпековими процесами та забезпеченням демократичних принципів, зокрема демократичного цивільного контролю за сектором безпеки та оборони.

Централізація управління у безпековій сфері має низку очевидних переваг, особливо в умовах збройної агресії. Серед них:

- 1) оперативне виконання управлінських рішень;
- 2) можливість спрямувати ресурси на пріоритетні проекти;
- 3) забезпечення того, щоб стратегії та дії різних органів державної влади були спільними;
- 4) зменшення процедур бюрократії під час прийняття рішень у критичних ситуаціях.

З іншого боку, надмірна централізація також має значні недоліки, зокрема:

- 1) ризик зловживань правами та свободами громадян;
- 2) перешкоди для демократичного контролю над діяльністю безпекових органів;
- 3) зниження ефективності управління в результаті надмірного навантаження на центральні органи;
- 4) реалізація політики безпеки не враховує місцеві та регіональні особливості.

«Демократичний цивільний контроль за сектором безпеки та оборони є не просто механізмом обмеження повноважень безпекових органів, але й інструментом підвищення їх ефективності через забезпечення підзвітності, прозорості та легітимності» [15, с. 182]. Це підкреслює, що демократія та централізація влади можуть працювати разом.

Досвід України в умовах збройної агресії свідчить про можливість поєднання демократичного контролю з централізованим управлінням. Незважаючи на значне розширення повноважень Президента України та РНБО, все ще існує парламентський контроль, зокрема через діяльність Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки, регулярні звіти уряду перед парламентом і громадський контроль через залучення експертів і громадських організацій до розробки стратегічних документів у сфері національної безпеки.

Розмежування повноважень у сфері національної безпеки між органами державної влади є важливим елементом забезпечення балансу між демократією та централізацією. Це запобігає надмірній концентрації влади та гарантує функціонування системи стримувань і проти-

ваг. Такий розподіл повноважень визначається Законом України «Про національну безпеку України», який визначає сфери відповідальності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та інших органів державної влади.

Коли Україна вступає до Європейського Союзу, система управління національною безпекою повинна стати більш демократичною. У статті «Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у 12 питаннях» зазначено, що «інтеграція до ЄС передбачає впровадження демократичних стандартів у всіх сферах суспільного життя, включаючи безпеку, зокрема через забезпечення цивільного демократичного контролю, прозорості та відповідальності безпекових органів» [14]. Це вимагає пошуку нових способів поєднання демократичних процедур із централізованим управлінням.

Аналіз сучасного стану механізмів державного управління у сфері національної безпеки України дозволяє визначити наступні стратегічні напрями їх удосконалення:

1) модернізація законодавчої бази, зокрема шляхом оновлення Стратегії національної безпеки України, щоб враховувати сучасні безпекові загрози та перспективи євроінтеграції;

2) оптимізація інституційної структури системи забезпечення національної безпеки, чітке розмежування повноважень і відповідальності між різними державними органами;

3) використання сучасних стратегічних методів планування та управління національною безпекою, зокрема шляхом створення системи оборонного планування, орієнтованої на спроможності;

4) встановлення демократичного цивільного контролю над сектором безпеки та оборони, створення систем громадського та парламентського контролю;

5) гарантувати стабільне та прогнозоване фінансування сектору безпеки та оборони, а також ефективний контроль за використанням бюджетних коштів;

6) розробка програм підготовки та перепідготовки працівників у сфері безпеки та оборони, створення професійного кадрового складу;

7) активізація міжнародного співробітництва у безпековій сфері, зокрема в рамках реалізації Спільної декларації про підтримку України [17].

Щоб підвищити ефективність функціонування системи забезпечення національної безпеки України, необхідно реалізувати ці напрями, щоб забезпечити оптимальний баланс між демократичними процедурами та централізацією управління у сфері безпеки.

М. Співак підкреслює, що «стратегії національної безпеки України різних років демонструють еволюцію підходів від загальних заяв до конкретних механізмів забезпечення безпеки, що свідчить про поступове формування системного підходу до управління безпековою сферою» [16, с. 1052]. Подальший розвиток цієї тенденції має забезпечити створення складної та ефективної системи забезпе-

чення національної безпеки. Ця система повинна бути здатною адекватно реагувати на поточні загрози та виклики.

Висновки. Під час проведення дослідження було зроблено наступні висновки:

1. Механізми державного управління національною безпекою є складною багатогранною системою, яка включає нормативно-правову основу, організаційну структуру, фінансово-економічні питання, інформаційно-аналітичні процедури та функції контролю та нагляду. Надійність цієї системи залежить від ефективного поєднання централізованого управління важливими питаннями безпеки та демократичних принципів, особливо демократичного цивільного контролю над сферою безпеки та оборони.

2. Конституція України, положення Закону України «Про національну безпеку України» та Стратегія національної безпеки України складають основу для державного управління у сфері національної безпеки України. Це механізми, які забезпечують функціонування системи гарантування національної безпеки, визначають розподіл компетенцій між органами державної влади та визначають, як вони взаємодіють один з одним.

3. При створенні механізмів державного управління національною безпекою важливою методологічною проблемою є визначення найкращого співвідношення демократії та централізації. Однак централізація управління може призвести до зловживань і обмеження демократичного контролю, а також до концентрації ресурсів і спрощення процесу прийняття та виконання рішень. Демократичні процедури, у свою чергу, гарантують легітимність, підзвітність та прозорість діяльності безпекових органів, але потенційно можуть знижувати оперативність управління.

4. Здобутки України під час збройної агресії показують можливість інтеграції централізованого управління з елементами демократичного контролю. Це досягається за допомогою збереження парламентських і громадських механізмів контролю, чіткого розмежування повноважень між органами державної влади та функціонування системи стримувань і противаг.

5. Удосконалення механізмів державного управління у сфері національної безпеки має стратегічні цілі. Ці цілі включають вдосконалення нормативно-правової бази, оптимізацію інституційної структури, впровадження сучасних стратегічних методів планування, підвищення демократичного цивільного контролю, забезпечення сталого фінансування, створення системи підготовки фахівців і посилення міжнародної співпраці.

Перспективи подальших досліджень мають на меті розробити конкретні методи підтримки балансу між демократією та централізацією в контексті європейської інтеграції України, проаналізувати досвід країн-членів ЄС та НАТО в цій галузі та дослідити, наскільки добре працює система демократичного цивільного контролю за сферою безпеки та оборони в умовах збройної агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балановський Я. Національна безпека України: сутність і напрямки реалізації. Актуальні дослідження суспільних наук : матеріали Х Всеукр. наук. конф., м. Умань, 28 берез. 2024 р. 2024. С. 45–51. URL: <https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2024-04/MATEPIALI%20X%20наукової%20конференції.pdf#page=46>
2. Безпальчук С. І. Державна політика формування безпекового середовища в територіальних громадах України : кваліфікаційна робота : спец. 281 «Публічне управління та адміністрування». Поліський нац. ун-т, каф. економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління ; наук. кер. Якобчук В. П. Житомир, 2024. 49 с. URL: <http://ir.polissiauniver.edu.ua/handle/123456789/15859>
3. Березовська-Чміль О. Вплив російської військової агресії на політику безпеки у країнах Європи. Вісник Прикарпатського університету. Серія : Політологія. 2024. № 17. С. 20–27. URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/110/108>
4. Березовська-Чміль О., Кобець Ю., Міщук М. Управління системою національної безпеки в умовах воєнно-політичного конфлікту. Науково-теоретичний альманах *Грані*. 2021. № 24 (9). С. 70–76. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1697>
5. Державний бюджет України за 2020 рік. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=12&year=2020&budgetType=CONSOLIDATED>
6. Державний бюджет України за 2021 рік. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=12&year=2021&budgetType=NATIONAL>
7. Державний бюджет України за 2022 рік. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=12&year=2022&budgetType=NATIONAL>

8. Державний бюджет України за 2023 рік. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=12&year=2023&budgetType=NATIONAL>
9. Державний бюджет України за 2024 рік. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=7&year=2024&budgetType=CONSOLIDATED>
10. Ісайко Д. Стратегія забезпечення національної безпеки в Україні.. Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2023. № 29. С. 199–201. URL: <https://doi.org/10.35432/tisb292023289628> (дата звернення: 19.09.2024).
11. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
12. Огороднійчук С. Формування державної політики у військовій сфері. Літописець. 2024. № 19. С. 212–215. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/40346/1/Огороднійчук%20С.pdf> (дата звернення: 19.09.2024).
13. Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у 12 питаннях. European integration portal. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup-ukrayiny-do-yes-povnyj-gid-u-12-pytannya-i-10-mifah-2/> (дата звернення: 18.09.2024).
14. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241.
15. Проць І. Оборона держави як основна складова національної безпеки України. Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні : Зб. матеріалів VII Всеукр. науково-практ. конф., м. Львів, 8 груд. Львів, 2023. С. 180–183. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6862/1/Тези_08-12-23__23-01-24.pdf#page=180 (дата звернення: 19.09.2024)
16. Снівак М. Стратегії національної безпеки України: порівняльний аналіз. Publishing House "Baltija Publishing". 2022. С. 1049–1056. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6350/13386-1?inline=1>
17. Спільна декларація про підтримку України. Міністерство закордонних справ, 2023. URL: <https://mfa.gov.ua/pitannya-mizhnarodnoyi-bezpeki/spilna-deklaraciya-pro-pidtrimku-ukrayini>
18. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» : Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 75. Ст. 127. Ст. 2377. Код акта: 100870/2020.

РОЗДІЛ 13 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:141.32

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/110>

ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ І ДЕМОКРАТІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВА

THE PHENOMENON OF CULTURE AND DEMOCRACY THROUGH THE PRISM OF LAW

**Козій І.В., к.філос.н.,
доцент кафедри історії і філософії**

Львівський торговельно-економічний університет

**Пігош М.А., доцент кафедри історії і філософії
Львівський торговельно-економічний університет**

**Шевчук А.В., асистент
кафедри соціокультурного менеджменту
Львівський національний університет імені Івана Франка**

Для того, щоб розвивалася культура і демократія у суспільстві необхідна низка складових. І серед них насамперед можемо виокремити економічні, соціальні, політичні, культурні та правові чинники. Адже за відсутності вище зазначених складових, не можна стверджувати про демократизацію того чи іншого політичного процесу. Відтак, можемо констатувати, що прояви самої демократії доволі схожі у своїх основах на політичні ринки, де у тій чи іншій степені присутня конкурентна боротьба різноманітних доктрин, ідей чи програм. Тому, щоб зрозуміти механізм взаємодії культури та демократії крізь призму права, насамперед потрібно ознайомитися з основними характеристиками перелічених понять.

Слово «культура» у перекладі з латинського означає вирощувати, доглядати. На переконання М. Александрової, поняття «культура» слід розуміти як духовний вимір цивілізації, її творчу інтенцію та індивідуальний початок [1, с. 6]. Якщо звернутися до історичних джерел, то побачимо, що етимологічно поняття «культура» отримувало своє внутрішнє наповнення ще в епоху античності. Розмірковування про культуру можемо відшукати у провідних мислителів Греції та Риму. Причому вони намагалися вибудувати цілісну картину даного поняття, розглядаючи як матеріальні, так і духовні його складові. Тож в античній традиції культура головним ототожнюється із глибиною освіченості того чи іншого індивіда.

Представники сучасної української філософії розглядають духовну культуру особистості як її онтологічний стрижень, який охоплює усе розмаїття інтелектуально-розумової, чуттєво-емоційної та вольової діяльності, весь спектр її духовно-моральних і релігійних переконань. Аналіз антропологічної орієнтації філософії, намагання науковців знайти можливість подолання духовної кризи, у якій опинилася сучасна цивілізація, призвели до того, що духовність дедалі тісніше пов'язується не просто з індивідом, а з унікальною людською особистістю [6, с. 8]. Історична генеза демократії довга і суперечлива. Якщо здійснити історичний екскурс, то можемо констатувати, що практично усі народи у тій чи іншій степені, у тому чи іншому історичному відтинку часу своєї еволюції були дотичні до різноманітних проявів демократії. Тому можемо констатувати, що стрижневою характеристикою демократії є її здатність до такої трансформації, якої вимагають саме ті виклики, що притаманні кожній історичній епосі.

Ключові слова: культура, демократія, право, природне право, закон, держава, людина.

In order for culture and democracy to develop in society, a number of components are necessary. Among them, first of all, we can single out economic, social, political, cultural and legal factors. After all, in the absence of the above components, one cannot claim the democratization of a particular political process. Therefore, we can state that the manifestations of democracy itself are quite similar in their foundations to political markets, where to one degree or another there is a competitive struggle of various doctrines, ideas or programs. Therefore, to understand the mechanism of interaction between culture and democracy through the prism of law, it is first necessary to familiarize yourself with the main characteristics of the listed concepts.

The word «culture» in Latin means to cultivate, to care for. According to M. Alexandrova, the concept of «culture» should be understood as the spiritual dimension of civilization, its creative intention and individual beginning [1, p. 6]. If we turn to historical sources, we will see that etymologically the concept of «culture» receives its inner content in the era of antiquity. We can find reflections on culture among the leading thinkers of Greece and Rome. Moreover, they tried to build a holistic picture of this concept, considering both its material and spiritual components. Therefore, in the ancient tradition, culture is mainly identified with the degree of education of a particular individual.

Representatives of modern Ukrainian philosophy consider the spiritual culture of an individual as its ontological core, which encompasses the entire variety of intellectual-mental, sensory-emotional, and volitional activity, the entire spectrum of its spiritual-moral, and religious beliefs. Analysis of the anthropological orientation of philosophy, the efforts of scientists to find a way to overcome the spiritual crisis in which modern civilization finds itself, have led to the fact that spirituality is increasingly closely associated not just with the individual, but with the unique human personality [5, p. 8]. The historical genesis of democracy is long and controversial. If we take a historical excursion, we can state that practically all nations, to one degree or another, at one historical point in time of their evolution, have been touched by various manifestations of democracy. Therefore, we can state that the core characteristic of democracy is its ability to undergo such transformation, which is required by the very challenges inherent in each historical era.

Key words: culture, democracy, law, natural law, law, state, man.

Постановка проблеми. Культура та демократія посідають чільне місце у системі гуманітарних понять. Прогрес теорії культури як і розвиток основних демократичних засад суспільства ґрунтується на узагальненні здобутків гуманітарних дисциплін – соціології культури, історії культури, етнографії, літературознавстві, мис-

тецтвознавстві, праві та ін. А практичне використання знань із галузі теорії культури спрямоване на виховання в індивіда цивілізованості, високої культури мислення, гуманізму, моральності. Доля людської культури і демократії та знань про них залежить від того, чи зуміє людство скористатись закладеним у надрах культури творчим

потенціалом і зупинити натиск вандалізму, моральної розбещеності, тоталітаризму, щоб спрямувати правове життя в русло всебічного розвитку та соціальної справедливості. Відтак слід спробувати зрозуміти яким чином відбуваються взаємовпливи культури та демократії з одного боку та права – з іншого.

Стан дослідження. Цю проблему досліджують такі науковці як М. Самбор, М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома та інші.

Метою статті є дослідження феномену культури і демократії крізь призму права.

Виклад основних положень. Для того, щоб усвідомити вплив культури на формування права, а також правової держави, потрібно проаналізувати різноманітні доктрини розуміння права, вибудувати цілісний зміст та окремі елементи щодо розуміння поняття «право». У цьому контексті М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома пропонують визначення поняття «права», як певного соціального регулятора відносин, вибудованих на уявленні про справедливість, яке є у даний момент у конкретному суспільстві та має загальнообов'язковий, нормативний і формально-визначений характер, встановлений чи санкціонований державою, а відтак гарантований нею [4, с. 277].

Зазначимо, що форми демократичної організації суспільства мають глибоке історичне коріння. У тій чи іншій степені через демократичний лад пройшли мабуть більшість народів. Якщо говорити про стрижневі форми демократії, то насамперед можемо виокремити такі як: первісна родоплемінна демократія, де мала місце еволюція таких формувань, як інститут вождя, рада старійшин тощо (її можна назвати перехідною стадією від родоплемінної суспільної організації до державної, де не було тих чи інших примусових інституцій, але були доволі непогано розвинені початкові форми соціального керування, такі як думка вождя, загальні збори, рада старійшин, де найбільш знакові питання приймали саме чоловіки воїни. Перелічені заходи, на думку Л. Моргана, можна назвати поняттям «військова демократія»; антична демократія як демократична форма управління при якій вільний громадянин мав право вирішувати ключові питання громади та брати участь у діяльності суверенних зборів; комунальна демократія, що мала місце в епосі феодалізму; ліберальна демократія як форма суспільно-політичного ладу при якому має місце представницька демократія, де воля більшості обмежена на користь захисту низки прав та правових процедур (такі ліберальні права були виписані у вищих законах на кшталт Конституції чи Статуту); пролетарська демократія, що ґрунтувалася на класовому підході, та виникла на протигагу буржуазній ліберальній демократії, де на авансцену виходили громадянські свободи і де пропагувалася практично абсолютна незалежність особистого життя представника громади від політичної влади, основним завданням якої були насамперед гарантії індивідам щодо забезпечення їх особистих свобод; соціальна демократія, що була своєрідним гарантом забезпечення соціальної справедливості та більшого рівня свободи та врешті неоліберальна демократія як система правління, при якій більшість громадян не володіють інформацією про управлінську діяльність тих, хто здійснює реальну владу.

Тож демократія – це політичний феномен, розвиток якого проходить одночасно із суспільними трансформаціями і зумовлюється ними. А влада народу знаходила первісне відображення ще у родовій, або безпосередній, у військовій, поєднаній з деспотією, демократії. Лише пізніше становлення міст держав в Давніх Афінах сприяло розвитку безпосередньої демократії, а за часів Давнього Риму було випробувано зразки поєднання елементів демократії з іншими формами правління [2, с. 51].

У цьому контексті слід зазначити, що сучасна демократія має свої унікальні особливості. Насамперед вона базується

на поєднанні різноманітних ідей, концепцій і форм власності. Пробує синтезувати традиційні ліберальні цінності з ідеями, що як правило запозичені від інших рухів, а також зважає на нові реалії постіндустріального суспільства.

У свою чергу плюралістична концепція демократії випливає з того, що не окремо взята людина, а група виступає стрижневою рушійною силою політики в тій чи іншій сучасній демократичній державі. Тож лише у групі, а також у міжгрупових відносинах вибудовується особа, визначаються її ключові інтереси, ціннісні орієнтації та основоположні мотиви політичної діяльності. Таким чином кожна людина виступає представником низки груп: етнічної, сімейної, професійної, релігійної, демографічної та багатьох інших. Тому за допомогою групи, індивідуум одержує можливість вираження та захисту своїх інтересів. Така демократія, представляє собою форму управління, що дозволяє багатьом суспільним групам доволі вільно виражати власні інтереси та знаходити у конкурентній боротьбі найкращі компромісні рішення.

Відтак, залежно від характеру рівності, що здатна забезпечити держава, демократія ділиться на політичну, що передбачає тільки формальну рівність прав і соціальну, яка заснована на рівності фактичних можливостей участі громадян у управлінні державою. В тому чи іншому демократичному суспільстві представники громади цілком рівні у власних правах та свободах. А закріплені Конституцією права та свободи громадян виступають важливими цінностями демократії. Отримуємо ситуацію, коли у міжнародному праві формуються такі політичні права і свободи, як свобода слова, переконань, віросповідання для усіх індивідів, незалежно від їх статі, раси, мови і релігії. Також у демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи, її житла, забороняється обмеження у виборі місця проживання громадян, забезпечується право на виїзд і в'їзд у свою країну. Демократія передбачає вільну діяльність усіх політичних партій, суспільно-політичних об'єднань, організацій, рухів, які діють в рамках закону. Обов'язковою умовою демократії є гласність про всі дії державних органів, політичних партій, суспільних організацій. Незалежний статус засобів масової інформації – це теж атрибут демократичного суспільства.

Такі основні принципи, критерії і цінності демократії. Проте не варто ототожнювати демократію із втіленням усіх сподівань, здійснення яких прагне людина. Безперечно, демократія має переваги, але і вона може стати «тиранією більшості», переродитися на диктатуру парламенту, або парламентської більшості. Тож побудувати суспільство, яке було б суспільством для усіх – неможливо, а сам процес демократизації тривалий і важкий. І все ж таки людство, за словами У. Черчілля, не вигадало досі нічого кращого, ніж демократія.

Говорячи про співвідношення «культура – демократія» можемо на прикладі порівняння демократії та тоталітарного режиму прослідкувати, які перспективи свого розвитку має культура в державах з різними політичними режимами.

Культура, у своєму сутнісному визначенні, це феномен, який прагне постійно розвиватися, адже людство не стоїть на місці, а людина, як носій культури, під впливом різноманітних факторів постійно змінюється. Культурний потенціал того чи іншого народу збагачується культурними здобутками інших, постійно контактуючи з ними і ніби підживлюється. Такі взаємовпливи культур необхідні для їх подальшого еволюціонування. Тому, якщо в країні належним чином практикуються основні засади демократичного устрою, є усі підстави стверджувати, що культура буде розвиватися, еволюціонувати. Адже громадянське суспільство має на меті забезпечити повноцінний та усесторонній розвиток кожного члена громади. Своєю чергою кожен індивід має усі можливості втілювати власні прагнення та бажання. Відсутня будь-яка цензура з боку

держави, немає жодного ідеологічного пресингу. Можемо констатувати, що в демократичній державі культура має усі можливості для вільного та усестороннього розвитку. Тоді, як у державі з тоталітарним режимом таких можливостей не буде. Більше того, культура тут буде відігравати лише роль захисника правлячого режиму.

Висновки. Отже, історія людства знає різноманітні типи політичних режимів, але безумовно найбільш розвинутий та цивілізований – демократія. Хоча зазначимо, що суперечки та дискусії навколо поняття демократії ведуться уже не одну тисячу років. Також слід наголосити, що практично неможливо створити таку демократію, яка б влаштувала усіх, але тим не менше стрижневою виступає думка, що в основі сучасної демократії повинні бути

закладені принципи, за якими більшість представників тієї чи іншої соціальної спільноти можуть і повинні брати участь в управлінні власною країною, у прийнятті таких рішень, реалізація яких уможливить подальший розвиток та процвітання конкретно взятої спільноти людей.

А культура розуміється як практична реалізація загальнолюдських і духовних цінностей. Історично певний рівень розвитку суспільства і людини, виражений в типах і формах організації життя і діяльності людей, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях, загальний обсяг творчості людства, продукт людини. Усю сукупність генетично неуспадкованої інформації у галузі поведінки людини, а також усю сукупність поза біологічних виявів людини [3].

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова М. В. Культура та цивілізація: становлення проблематики в українській філософській думці (кінець XIX – початок XX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та філос. наук : 17.00.01. Харків, 2003. 16 с.
2. Визначення та вимірювання демократії / за ред. Д. Бітема. Львів : Літопис, 2015. 318 с.
3. Культура. *Матеріал із Вікіпедії* : веб-сайт. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 22.03.2012).
4. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права : підручник. Вид. 3-тє. Львів, 2007. 584 с.
5. Самбор М. А. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. Юридичні науки*. 2011. Вип. 87. С. 59–63.
6. Тугай Н. О. Формування духовної культури майбутніх інженерних кадрів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та філос. наук : 09.00.10. Київ, 2009. 18 с.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ВІДОМОСТІ ПРО ПЕТРЕНКА В.О.

14 червня 2025 року **Петренку Віталію Олександровичу** виповнюється 75 років, доктору технічних наук, заслуженому діячу науки і техніки України, професору, завідувачу кафедри інтелектуальної власності та управління проектами Українського державного університету науки і технологій.

Петренко Віталій Олександрович, після закінчення ДМетІ працював на посадах старшого інженера, молодшого, старшого наукового співробітника, навчався в аспірантурі кафедри чавуну. У 1979 році захистив кандидатську дисертацію. Був обраний депутатом Дніпропетровської обласної Ради 21 скликання (1990 – 1994 роки). У 1998 році призначений помічником генерального директора ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського».

Указом Президента України від 18.08.2006 р. № 694 Петренку В.О. присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

У 2008 році захистив докторську дисертацію.

З 2007 року працює доцентом, а з 2009 року професором Національної металургійної академії України. Наукове звання професора кафедри інтелектуальної власності та управління проектами Петренко В.О. отримав у 2020 році. У 2020 році нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України. З 2023 року завідувач кафедри інтелектуальної власності та управління проектами Українського державного університету науки і технологій.

Творча діяльність та наукова спрямованість досліджень В.О. Петренка пов'язані з використанням досяг-

нень фундаментальних наук для вирішення актуальних проблем технології і обладнання металургійного виробництва, з науковими дослідженнями у сфері комплаєнсу металургійного виробництва, захисту та розпорядження правами інтелектуальної власності та дослідження у сфері управління проектами. Петренко В.О. був членом спеціалізованих вчених рад з захисту кандидатських і докторських дисертацій.

Під його науковим керівництвом за останній час захищено 4 кандидатських дисертацій. Петренко В.О. є автором понад 600 друкованих робіт наукового і методичного характеру, в тому числі 45 авторських свідоцтв та патентів України на винаходи та корисні моделі. Також він є автором десяти монографій. Має 20 статей у Scopus та Web of Science. Петренко В.О. виконує функції члена редакційної колегії наукового видання, включеного до переліку наукових фахових видань України категорії Б (науково-технічний журнал «Метал та лиття України»). Петренко В.О. є головою науково-освітнього Центру «Центр інтелектуально-інноваційного консалтингу». Петренко В.О. з 2019 року по теперішній час є організатором і модератором Міжнародних науково-практичних конференцій з управління проектами та інтелектуальної власності.

Петренко В.О. є членом Ради якості освітньої діяльності УДУНТ, членом профспілкового комітету навчально-наукового інституту «Дніпровський металургійний інститут» Українського державного університету науки і технологій. Є членом Центру українсько-європейського наукового співробітництва.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/111>

ПЕРСПЕКТИВИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ТА СУБ'ЄКТІВ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ

PROSPECTS OF REGULATORY AND LEGAL STRENGTHENING OF THE CONCEPT OF PUBLIC CONTROL AND ITS IMPLEMENTATION SUBJECTS

Шкарупа К.В., д.ю.н.,
старший дослідник, провідний науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут публічного права
ORCID ID: 0000-0002-1816-3559

Актуальність статті полягає в тому, що сучасний стан функціонування органів державного управління та місцевого самоврядування характеризується непрозорістю діяльності, ігнорування громадської думки, відстоювання комерційних інтересів, існування ризиків вчинення корупційних діянь. Постійні спроби вплинути на демократизацію процесів в сфері державного управління спонукають суб'єктів законодавчої ініціативи до постійних пошуків балансу між соціальними потребами, інтересами населення та реалізацією органами публічної влади своїх повноважень. Тому, в суспільному просторі вже тривалий час проходить обговорення необхідності чіткого врегулювання відносин між громадянським суспільством та органами державної влади в сфері здійснення громадського контролю, та забезпечення його становлення як дієвого інституту. Метою статті є аналіз підходів до формулювання поняття громадського контролю, визначення суб'єктів його здійснення та проблем нормативно-правового закріплення. Не зважаючи на неодноразові спроби сформулювати поняття громадського контролю, а також прийняти єдиний нормативно-правовий акт, що врегулював би засади здійснення громадського контролю в Україні так і не вдалось. Зареєстровані проекти Законів дають змогу проаналізувати підходи до визначення громадського контролю, суб'єктів його здійснення, а також напрямків його розвитку. Зроблено висновок, що громадський контроль слід визначити, як комплекс повноважень, що полягає у безпосередньому або опосередкованому здійсненні суб'єктами контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, на предмет відповідності актам законодавства та суспільним інтересам з метою перевірки та оцінки діяльності об'єктів громадського контролю. До суб'єктів громадського контролю доцільно віднести: громадян України, громадські об'єднання та громадські організації, недержавні організації, засоби масової інформації.

Ключові слова: контроль, громадський контроль, громадські організації, суб'єкти владних повноважень, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові особи.

The relevance of the article lies in the fact that the current state of functioning of state administration and local self-government bodies is characterized by opacity of activity, ignoring public opinion, upholding commercial interests, and the existence of risks of committing corrupt acts. Constant attempts to influence the democratization of processes in the sphere of state administration encourage subjects of legislative initiative to constantly search for a balance between social needs, interests of the population and the implementation of their powers by public authorities. Therefore, the need for a clear regulation of relations between civil society and state authorities in the sphere of public control and ensuring its establishment as an effective institution has been discussed in the public space for a long time. The purpose of the article is to analyze approaches to the formulation of the concept of public control, the definition of subjects of its implementation and the problems of regulatory and legal consolidation. Despite repeated attempts to formulate the concept of public control, as well as to adopt a single regulatory and legal act that would regulate the principles of public control in Ukraine, it has not been possible. The registered draft laws allow us to analyze approaches to defining public control, subjects of its implementation, as well as directions of its development. It is concluded that public control should be defined as a set of powers consisting in the direct or indirect exercise by subjects of control over the activities of state authorities and local self-government bodies, their officials and employees, for compliance with legislative acts and public interests in order to verify and assess the activities of objects of public control. It is appropriate to include the following subjects of public control: citizens of Ukraine, public associations and public organizations, non-governmental organizations, and the mass media.

Key words: control, public control, public organizations, subjects of power, state authorities, local self-government bodies, officials.

Актуальність теми. Сучасний стан функціонування органів державного управління та місцевого самоврядування характеризується непрозорістю діяльності, ігнорування громадської думки, відстоювання комерційних інтересів, існування ризиків вчинення корупційних діянь. Постійні спроби вплинути на демократизацію процесів в сфері державного управління спонукають суб'єктів законодавчої ініціативи до постійних пошуків балансу між соціальними потребами, інтересами населення та реалізацією органами публічної влади своїх повноважень. Тому, в суспільному просторі вже тривалий час проходить обговорення необхідності чіткого врегулювання відносин між громадянським суспільством та органами державної влади в сфері здійснення громадського контролю, та забезпечення його становлення як дієвого інституту.

Метою статті є аналіз підходів до формулювання поняття громадського контролю, визначення суб'єктів його здійснення та проблем нормативно-правового закріплення.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на неодноразові спроби сформулювати поняття громадського контролю, а також прийняти єдиний нормативно-пра-

вовий акт, що врегулював би засади здійснення громадського контролю в Україні так і не вдалось. Зареєстровані проекти Законів дають змогу проаналізувати підходи до визначення громадського контролю, суб'єктів його здійснення, а також напрямків його розвитку.

Розпочати аналіз законопроектів доцільно в хронологічному порядку за датою реєстрації. Так проект Закону України від 14 квітня 2014 р. № 4697 визначає громадський контроль, як діяльність суб'єктів громадського контролю з нагляду, перевірки та оцінки діяльності об'єктів громадського контролю на предмет відповідності такої діяльності вимогам, встановленим законодавством України, та суспільним інтересам [1].

Варто зазначити, що нагляд є необхідним пасивним методом управління. За його допомогою можна оцінити стан справ, але він не дає змоги суб'єктам, які його здійснюють, втручатися в діяльність відповідних органів, організацій та посадових осіб. Вплинути безпосередньо на стан справ шляхом активного втручання в діяльність підконтрольних суб'єктів дозволяє використання різних форм контролю [2].

В цілому, наведене визначення, досить вдало поєднує мету та завдання громадського контролю. Однак, не зрозуміло чому громадський контроль фактично звужений до діяльності з нагляду, перевірки та оцінки.

Поряд з цим, до суб'єктів громадського контролю законопроект відносить: 1) фізичних осіб; 2) громадські об'єднання, створені відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання»; 3) громадські організації з контролем за діяльністю суб'єктів владних повноважень, створені відповідно до вимог цього Закону; 4) недержавні організації [1].

Пропозиція із включенням фізичних осіб до суб'єктів громадського контролю видається досить вдалою, однак сам перелік таких суб'єктів є вкрай нечіткий та суперечливий. Поряд з цим, передбачено певний перелік вимог до таких суб'єктів, що фактично можуть стати перепонами при здійсненні громадського контролю. Як результат, проект було відкликано.

Далі проаналізуємо проект Закону України «Про громадський контроль» від 13 травня 2015 р. № 2737-1, який визначає громадський контроль, як суспільну діяльність громадських об'єднань, предметом якої є здійснення нагляду за відповідністю діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб Конституції України, законам України, іншим нормативно-правовим актам та за дотриманням ними державної дисципліни [3].

З аналізу даного визначення можемо зауважити, що спроба визначити предметом громадського контролю здійснення нагляду є досить суперечливим. А такі способи, здійснення громадського контролю як: аналітичні та моніторингові дослідження діяльності об'єктів громадського контролю, громадська експертиза та перевірка (акт, за результатами, якої є обов'язковим для виконання об'єктом громадського контролю з усуненням виявлених недоліків і порушень та наданням суб'єкту громадського контролю письмової та обґрунтованої відповіді про вжиті заходи) за своїм змістом більш притаманні державному контролю.

Також в проекті є визначення суб'єктів громадського контролю, як зареєстрованих в установленому законом порядку громадських об'єднань, до мети діяльності яких статутом віднесено здійснення громадського контролю, що також не додає розуміння механізму здійснення громадського контролю. У зв'язку з цим проект було неодноразово доопрацьовано, та на сам кінець знятий з розгляду.

Наступним, є Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» прийнятий 19 червня 2003 року, який хоч і не визначає поняття громадського контролю і вже втратив чинність, однак діючи протягом п'ятнадцяти років (до того як втратив чинність у 2018 році) створив правову основу для реального впливу інститутів громадського суспільства на діяльність у специфічних, надзвичайно чутливих сферах суспільного життя, якими є Воєнна організація і правоохоронні органи держави. Незважаючи на те, що деякі аспекти реалізації цього закону потребували доопрацювання, окремі положення можуть бути основою для подальшого розвитку.

Так, починаючи аналіз основних положень, доцільно почати з поняття демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави який визначено, як комплекс здійснюваних відповідно до Конституції України і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності і виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни [4].

З наведеного можемо підкреслити, що при спробі сформулювати визначення використовується така катего-

рія, як нагляд. А сам контроль звужують до неухильного дотримання законів.

Також, в тексті зустрічаємо досить чіткий перелік суб'єктів здійснення контролю: Верховна Рада України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Президент України; Рада національної безпеки і оборони України; Кабінет Міністрів України; центральні та місцеві органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом; органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом; прокуратура України; судові органи України; громадяни України та громадські організації, утворювані відповідно до Конституції України для здійснення та захисту прав і свобод громадян та задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів; засоби масової інформації [4].

Із визначеного переліку бачимо, що суб'єктам здійснення контролю серед інших є громадяни, громадські організації, засоби масової інформації які виокремлені в окремий розділ «Громадський контроль на воєнню організацію і правоохоронними органами держави», який і визначає особливості реалізації суб'єктами права на здійснення контролю.

Розглядаючи проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення інституційного механізму здійснення громадського контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування» від 17 жовтня 2019 року № 2282 слід зазначити, що він хоч і не містить визначення громадського контролю, проте передбачає внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» шляхом доповнення статтею 20¹ «Громадський контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування» такого змісту: «Громадський контроль здійснюється шляхом: 1) громадської перевірки рішень, дій та бездіяльності посадових осіб та органів місцевого самоврядування на предмет їх відповідності публічним інтересам територіальної громади, вимогам Конституції та законів України; 2) громадської оцінки ефективності управління та використання комунального майна територіальної громади; 3) громадського нагляду за використанням посадовими особами та органами місцевого самоврядування бюджетних коштів; 4) участі в роботі консультативно-дорадчих органів (громадських радах, колегіях тощо), які створюються при органі місцевого самоврядування та функціонують на постійній основі; 5) звернення із викладенням конкретних пропозицій до посадових осіб та органів місцевого самоврядування, які зобов'язані розглянути таке звернення та надати вичерпну відповідь у строк, що не перевищує 15 днів з моменту отримання такого звернення; 6) подання запитів на доступ до публічної інформації у порядку, передбаченому законодавством України; 7) звернення до суду з позовами, заявами і скаргами, а також із запитом щодо надання інформації про судові справи стосовно оскарження рішень посадових осіб чи органів місцевого самоврядування, які розглядаються цими судами; 8) представництва інтересів в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на круглих столах, нарадах, засіданнях, зустрічах, тощо; 9) вжиття інших заходів або реалізації інших інструментів, не заборонених законодавством України» [5].

Отже, хоча проект закону і не передбачає суттєвих зрушень у напрямку розвитку нормативно-правового регулювання громадського контролю, не дає змістовного визначення громадського контролю, не передбачає переліку суб'єктів його здійснення, та не дає розуміння шляхів реалізації суб'єктами своїх прав, однак визначає засади функціонування громадського контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що може бути основою для подальших законодавчих напрацювань.

На даний час більш перспективним вважаємо проект Закону України «Про правові та організаційні засади гро-

мадського контролю та громадського діалогу в Україні» № 5458 від 30 квітня 2021 року, який визначає громадський контроль, як одну з форм реалізації конституційних повноважень народу, що полягає у безпосередньому, безоплатному контролі громадянами України, зокрема членами політичних партій, громадських об'єднань, інших інститутів громадянського суспільства, за діяльністю органів влади, їх посадових і службових осіб (далі – об'єкти громадського контролю) з метою нагляду, перевірки та оцінки діяльності об'єктів громадського контролю на предмет відповідності актам законодавства, та суспільним інтересам з контролю за відповідністю діяльності об'єктів громадського контролю та за дотриманням ними державної дисципліни [6].

Безперечно, наведене формулювання більше схоже на загальну характеристику, ніж повноцінне визначення громадського контролю, а визначена мету як нагляд, перевірку та оцінку діяльності об'єктів громадського контролю на предмет відповідності актам законодавства, та суспільним інтересам з контролю за відповідністю діяльності об'єктів громадського контролю та за дотриманням ними державної дисципліни лише умовно можна визначити як контроль.

Також, у цьому проєкті пропонується виділити наступні форми здійснення громадського контролю: організація та проведення громадського діалогу з питань діяльності об'єктів громадського контролю; участь суб'єктів громадського контролю у роботі консультативно-дорадчих та інших органів, які утворюються при органах влади; подання звернень до органів влади та ін. [6]. А також передбачається, що суб'єкти громадського контролю мають змогу реалізувати власне право на громадський контроль у будь-якій іншій формі, яка незаборонена законодавчими актами [6], що знову ж таки ускладнює регламентацію громадського контролю та провадить до виникнення колізій під час його реалізації. При цьому методи громадського контролю окремо не виділяються й не розглядаються, хоча, на наш погляд, деякі з перерахованих в ньому форм є саме методами, а не формами здійснення громадського контролю.

Будемо притримуватись позицію Гаращука В. М., який визначає контроль, як основний спосіб забезпечення законності і дисципліни в державному управлінні, один із найважливіших елементів державного управління. Без

організації та здійснення контролю неможлива належна робота державного апарату, інших підконтрольних державних структур. Контроль також є одним з основних дисциплінуючих чинників поведінки громадян. У державному управлінні контроль поширюється на всі сфери: народне господарство, соціально-культурну, адміністративно-політичну діяльність, міжгалузеве державне управління. Сама контрольна діяльність здійснюється шляхом перевірок, планових і позапланових ревізій, обстежень, витребування звітів, проведення рейдів, оглядів та ін. [2].

Смоляр О.А. що громадський контроль за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування можливий у таких формах: 1) громадська думка; 2) визнання в судовому порядку рішень, дій чи бездіяльності органів, посадових осіб незаконними; 3) здатність до індивідуальних чи колективних дій протестного характеру з метою захисту власних інтересів; 4) агітація «за» чи «проти» для отримання голосів виборців на виборах, місцевому референдумі для відкликання депутата місцевої ради [7, с. 95]. Проте багато форм громадського контролю залишилися поза увагою автора.

Насамкінець можемо визначити, що традиційною й чи не найпершою за часом появи формою громадського контролю є звернення громадян. Більше того, відповідно до ст. 23-1 Закону України «Про звернення громадян» від 02 жовтня 1996 року № 393/96-ВР зі змінами і доповненнями «громадяни можуть звернутися до органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний вебсайт органу, якому вона адресована, або вебсайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції» [8]. Що свідчить про необхідність віднесення до суб'єктів здійснення громадського контролю саме громадян.

Висновки. Отже, громадський контроль слід визначити, як комплекс повноважень, що полягає у безпосередньому або опосередкованому здійсненні суб'єктами контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, на предмет відповідності актам законодавства та суспільним інтересам з метою перевірки та оцінки діяльності об'єктів громадського контролю. До суб'єктів громадського контролю доцільно віднести: громадян України, громадські об'єднання та громадські організації, недержавні організації, засоби масової інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про громадський контроль : проєкт Закону України від 14 квітня 2014 року № 4697 (проєкт відкликано). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50646
2. Битяк Ю.П., Богучий В.В., Гаращук В.М. Адміністративне право України. Х.: Право 2000. 520 с.
3. Про громадський контроль: проєкт Закону України від 13 травня 2015 р. № 2737-1 (знято з розгляду). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55101
4. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV (втратив чинність 08.07.2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text>
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення інституційного механізму здійснення громадського контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування: Проєкт Закону України № 2282 від 17 жовтня 2019 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67115
6. Про правові та організаційні засади громадського контролю та громадського діалогу в Україні: Проєкт Закону України № 5458 від 30.04.2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71831
7. Смоляр О.А. Громадський контроль у сфері місцевого самоврядування: теорія і практика. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 91-99.
8. Про звернення громадян: Закон України від 02 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-vr#Text>

ПРАВОВА ПРИРОДА ПАЛІАТИВНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

THE LEGAL NATURE OF PALLIATIVE CARE IN UKRAINE: IMPLEMENTATION OF CITIZENS' CONSTITUTIONAL RIGHTS TO HEALTHCARE AND SOCIAL PROTECTION

Аніщенко М.А., к.ю.н., доцент
доцент кафедри соціальної медицини, громадського здоров'я,
медичного та фармацевтичного права
Запорізький державний медико-фармацевтичний університет

У статті проаналізовано основні нормативно-правові акти, які регулюють діяльність у частині забезпечення організації надання паліативної допомоги в Україні та дотримання конституційних прав громадян на охорону здоров'я. Констатовано, що ефективність діяльності системи охорони здоров'я напряму залежить від економічного та соціального благополуччя, а також політичної стабільності країни. Теоретично обґрунтовано, що складовими паліативної допомоги є медична, соціальна, духовна і психологічна підтримка хворого та осіб, які його доглядають. Розглянуто етапи, види та основні принципи надання паліативної допомоги. Розмежовано поняття «паліативна допомога», «хоспісна допомога». Окреслено проблематику правового регулювання у даному напрямі, зокрема: відсутній єдиний законодавчий документ (Закон України «Про паліативну допомогу населенню»), у якому буде визначено статус паліативного хворого, умови фінансування, організаційні питання надання медичної допомоги та Стратегія розвитку паліативної та хоспісної допомоги в Україні до 2030 року; відсутня ефективна система підготовки та підвищення кваліфікації лікарів та медичного персоналу; відсутній належний облік паліативних пацієнтів, обсягів надання паліативної допомоги (наявна статистика стосується у першу чергу стаціонарної паліативної допомоги, амбулаторна ж відсутня) та належний порядок взаємодії між працівниками закладів охорони здоров'я, а також надавачами соціальних послуг з надання паліативної допомоги. Зроблено висновок, що незважаючи на позитивні зміни у даному напрямі, питання щодо правового регулювання надання паліативної допомоги перебуває на стадії розвитку, а тому вимагає державної підтримки і фінансування програм розвитку паліативної і хоспісної допомоги на національному, регіональних та місцевих рівнях. Крім того, потребує імплементації позитивний міжнародний досвід у частині, що стосується навчання родичів паліативних пацієнтів спеціальним методам догляду за важкохворими (при медичних закладах організовано проведення відповідних консультацій, тренінгів).

Ключові слова: паліативна допомога, конституційні права, соціальні права, право на соціальний захист, право на медичну допомогу, пацієнт, захист прав і свобод, європейські стандарти, гарантії права на соціальний захист.

The article analyzes the main legislative and legal acts that regulate activities in terms of ensuring the organization of palliative care in Ukraine and compliance with the constitutional rights of citizens to health care. It is stated that the effectiveness of the health care system directly depends on the economic and social well-being, as well as the political stability of the country. It is theoretically substantiated that the components of palliative care are medical, social, spiritual and psychological support for the patient and those caring for him. The stages, types and basic principles of palliative care are considered. The concepts of "palliative care" and "hospice care" are distinguished. The issues of legal regulation in this area are outlined, in particular: there is no single legislative document (the Law of Ukraine "On Palliative Care to the Population"), which would determine the status of a palliative patient, financing conditions, organizational issues of providing medical care and the Strategy for the Development of Palliative and Hospice Care in Ukraine until 2030; There is no effective system of training and advanced training of doctors and medical staff; there is no proper accounting of palliative patients, the volume of palliative care (available statistics relate primarily to inpatient palliative care, there is no outpatient care) and a proper procedure for interaction between employees of health care institutions, as well as providers of social services for the provision of palliative care. It was concluded that despite positive changes in this area, the issue of legal regulation of the provision of palliative care is at the stage of development, and therefore requires state support and funding for programs for the development of palliative and hospice care at the national, regional and local levels. In addition, positive international experience in the area of training relatives of palliative patients in special methods of caring for seriously ill patients needs to be implemented (relevant consultations and trainings have been organized at medical institutions).

Key words: palliative care, constitutional rights, social rights, right to social protection, right to medical care, patient, protection of rights and freedoms, European standards, guarantees of the right to social protection.

«Твоє життя має значення, тому що ти – це ти. І твоє життя матиме значення до останньої миті. Ми зробимо все можливе не тільки для того, щоб ти упокоївся в мирі, але й щоб жив, а не існував, до смерті».

Дейм С. Сандерс (засновник сучасного хоспісного руху) [1]

Постановка проблеми. Ефективність діяльності системи охорони здоров'я напряму залежить від економічного та соціального благополуччя, а також політичної стабільності країни. Конституційний обов'язок держави – створити умови для ефективних і доступних медичних послуг та медичного обслуговування населення; забезпечити захист та зміцнення здоров'я і благополуччя громадян [2]. Незважаючи на те, що паліативна допомога відносно новий напрям у сучасній медицині України, потреба у її наданні постійно зростає. Так, згідно з інформацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), яка у 1982 році була ініціатором створення паліативної медицини як допомоги інкурабельним (невиліковним) онколо-

гічним хворим, щорічно її потребують понад 40 млн. осіб (серед дорослих основні види захворювань – хронічні хвороби системи кровообігу, злоякісні новоутворення, ВІЛ-інфекція/СНІД, цукровий діабет; серед дітей – вроджені вади розвитку, злоякісні новоутворення, генетичні, онкогематологічні, орфанні та інші невиліковні та такі, що загрожують і обмежують життя захворювання). До 2040 року потреба у світі у паліативній та хоспісній допомозі (ПХД) може збільшитися на 25-47% [3; 4].

Основне завдання паліативної допомоги – симптоматичне лікування, знеболення, належний догляд, психологічна підтримка та соціальна допомога пацієнтам із загрозливими для життя або інкурабельними захворюваннями, коли лікування, що спрямоване на одужання, є неефективним чи безперспективним. Це, відповідно, передбачає створення та розвиток ефективної правової бази, яка регламентує надання паліативної допомоги хворим на різних стадіях перебігу хвороби, організації міжвідомчої та міжсекторальної координації і взаємодії, так як доволі

часто пацієнти похилого віку перебувають одночасно як у сфері діяльності закладів охорони здоров'я, так і установ соціального захисту населення.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання правового регулювання забезпечення організації надання паліативної допомоги в Україні досліджували М.Л. Аряєв, В.М. Бронова, Д.А. Вискушенко, О.О. Вольф, Н.Г. Гойда, К.В. Данилюк, В.М. Запорожан, В.М. Князевич, Ю.В. Максименко, Р.О. Моїсеєнко, І.Я. Сеньюта, Т.М. Трохимчук, О.В. Устінюв, А.В. Царенко, В.В. Чайковська та інші. Разом з тим, незважаючи на суттєвий внесок вчених, низка питань у контексті досліджуваної проблеми, а також з урахуванням законодавчих змін залишилася поза увагою.

Метою статті є дослідження основних законодавчих та правових актів, які регулюють діяльність у даному напрямі, окреслення проблематики та шляхів трансформації даного напрямку.

Виклад основного матеріалу. Парламентською асамблеєю Ради Європи у 1999 році прийнято резолюцію «Про права хворих і вмираючих людей», якою звернено увагу на обмеженість сучасних технологій продовження життя та необхідність забезпечення гідних умов останніх днів життя людини, що вмирає [4]. Починаючи з 2006 року, питання щодо розвитку та удосконалення паліативної допомоги взято на контроль і громадських організацій України, зокрема Всеукраїнської Асоціації паліативної допомоги та Всеукраїнської Ради захисту прав та безпеки пацієнтів. У 2010 році створено Всесвітню громадську організацію «Українська ліга сприяння розвитку паліативної та хоспісної допомоги» та Перший формуляр лікарських засобів для надання паліативної та хоспісної допомоги (другий розроблено у 2011 році). У цьому ж році Закон України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги» від 07.07.2011 № 3611-VI доповнено статтею 35-4 «Паліативна допомога» [5].

Паліативна допомога – комплекс заходів, спрямований на покращення якості життя пацієнтів усіх вікових категорій та членів їхніх родин, які зіткнулися з проблемами, пов'язаними із захворюваннями, що загрожують життю [6]. Згідно з визначенням, наданим поняттю «паліативна допомога» ВОЗ у Резолюції 67-сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я – це певний підхід, який надає можливість покращити якість життя пацієнтів (дітей і дорослих) та їх сімей, перед якими виникли проблеми, пов'язані з небезпечним для життя захворюванням, шляхом запобігання та полегшення страждань за рахунок виявлення на ранніх стадіях, об'єктивній оцінці та ефективному лікуванню болю та інших проблем (фізичних, психосоціальних, духовних) [7].

З позицій конституційного права, на нашу думку, отримання особою, яка цього потребує, паліативної допомоги є результатом реалізації як конституційного права на медичну допомогу, так і конституційного права на соціальний захист.

Так, згідно ст. 46 Конституції України, громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [2].

Разом з тим, у ст. 49 Конституції України сказано, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [2]. Поняття медичної допомоги розкрито в ст. 3 Закону України «Основи законодав-

ства України про охорону здоров'я», де зазначено, що медична допомога - діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами [8]. Особливості надання медичної допомоги деталізується в розділі V «Медична допомога» цього ж Закону, в якому, до речі міститься і вже зазначена нами стаття 35-4 «Паліативна допомога», в якій надано вищенаведене визначення паліативної допомоги. Як видно з назви та із самого визначення, яке міститься у Законі, «паліативна допомога» не є суто медичною допомогою, як, наприклад, «екстрена медична допомога», «первинна медична допомога», «спеціалізована медична допомога» [8]. В той же час, Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» в ст. 4 називає паліативну допомогу «паліативною медичною допомогою», що на нашу думку, з огляду на вищенаведене, є не зовсім коректно та потребує переосмислення [9]. Однак, оскільки визначення «паліативна допомога» міститься у розділі V Закону під назвою «Медична допомога», паліативна допомога є дуже дотичною до поняття «медична допомога», оскільки передбачає безумовну участь медичних працівників та закладів охорони здоров'я у її наданні. Разом з тим, аналізуючи зазначені в нашому дослідженні нормативно-правові акти, паліативна допомога може надаватися не лише медичними працівниками, але і мультидисциплінарними командами, до складу яких можуть входити в тому числі соціальні працівники, психологи, волонтери, юристи, священослужителі та інші особи за потребою. В свою чергу, до Класифікатора соціальних послуг, що затверджений Наказ Міністерства соціальної політики України 23.06. 2020 року № 429 було внесено такий вид соціальних послуг, як паліативний догляд, отримувачами якої є особи, які отримують паліативну допомогу та члени їх сімей [10].

Паліативні пацієнти та члени їх сімей повинні отримати належну медичну допомогу, яка забезпечить їм максимальний рівень якості життя, обов'язком же держави є доступність паліативної допомоги. Забезпечення надання паліативної допомоги умовно поділяють на два етапи – полегшення страждань хворого упродовж усього періоду хвороби та паліативна допомога в останні місяці, дні і години життя хворого.

Виокремлюють два види паліативної допомоги – загальну (надається у амбулаторних умовах чи за місцем перебування пацієнта медичними працівниками загальної практики (сімейними лікарями, терапевтами та ін.) та спеціалізована (надається мультидисциплінарною командою медичного закладу, діяльність якої урегульовано Порядком взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим, затвердженим спільним наказом Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства соціальної політики України 23.05.2014 № 317/353) [11].

Складовими паліативної допомоги є медична (симптоматична терапія, попередження та лікування больового синдрому, медикаментозна терапія, ефективне знеболення), соціальна (надання соціальних послуг) та духовна і психологічна підтримка хворого та інших осіб, які його доглядають [12, с.41]. Інноваційною складовою є соціальна складова, вона має комплексний характер, її реалізація забезпечується мультидисциплінарною командою, до складу якої в обов'язковому порядку входять соціальні працівники.

Паліативна допомога забезпечується відповідно до принципів доступності, планування, безперервності та наступності (інтеграція та координація паліативної допомоги до процесу надання медичної допомоги у медичних закладах; взаємодія медичних працівників та забезпечення наступності надання медичної допомоги згідно

з клінічним маршрутом Пацієнта). Паліативну допомогу надають комунальні та приватні заклади охорони здоров'я, а також фізичні особи-підприємці, яким надано ліцензію на медичну практику. Зазначений вид допомоги є мобільним (медичні послуги надаються вдома) та стаціонарним (медичні послуги надаються у лікарні).

У 2017 році Законом України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19.10.2017 № 2168-VIII визначено, що державою гарантовано фінансування надання ПХД населенню за рахунок бюджету [9]. Порядок надання паліативної допомоги затверджено наказом МОЗ України від 04.06.2020 № 1308 «Про удосконалення організації надання паліативної допомоги в Україні» [5], який спрямовано на створення сучасної системи організації надання паліативної допомоги як дорослим, так і дітям. Паліативна допомога надається з моменту діагностики разом з лікувальною терапією, адаптується до потреб пацієнта у міру прогресування хвороби пацієнта до заключної фази. Найбільшу ефективність зазначена програма має у разі інтеграції в існуючі системи охорони здоров'я та присутності на усіх рівнях надання медичної допомоги.

Наказом МОЗ України від 06.04.2023 № 643 затверджено стандарти медичної допомоги «Хронічний больовий синдром у дорослих та дітей» [13]. У лютому 2024 року наказом Мінсоцполітики України затверджено Державний стандарт соціальної послуги паліативного догляду, яким визначено зміст, обсяг, умови та порядок надання соціальної послуги паліативного догляду. Соціальні послуги надаються за результатами комплексного визначення ступеня індивідуальних потреб, плану та відповідного договору про їх надання. Пунктом 3 Розділу I зазначеного вище документу передбачено, що соціальні послуги паліативного догляду, відповідно до норм державного стандарту, надаються безоплатно, платно чи за диференційованою оплатою згідно з нормами чинного законодавства [14]. Підставою для отримання зазначеної послуги є: рішення визначеного структурного підрозділу з питань соціального захисту населення, у випадку дії на території України або окремих її місцевостей воєнного стану – надавача соціальних послуг про надання соціальної послуги у порядку, визначеному законодавством; путівка на влаштування до інтернатної установи; заява отримувача соціальної послуги чи його законного представника або уповноваженої особи органу опіки та піклування.

У грудні 2024 року постановою Кабінету Міністрів України затверджено порядок реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення на 2025 рік, відповідно до якої розширюється спектр послуг з надання паліативної допомоги, зокрема, збільшується кількість послуг із 1 до 7, кожна з яких має свої коефіцієнти [15]. Упроваджуються дві послуги з надання допомоги особам похилого віку з коморбідними станами та особам з віковою деменцією. Крім того, передбачено збільшення фінансування для пацієнтів з наслідками тяжких черепно-мозкових травм, для дітей запроваджено підвищені коефіцієнти [16]. Як бачимо, паліативна допомога входить до переліку послуг, що фінансується за рахунок програми медичних гарантій. Разом з тим, для того, щоб НСЗУ закуповувала даний вид послуг, необхідна команда лікарів – лікар, що надає паліативну допомогу, медсестра, яка попередньо пройшла відповідні курси, психолог та соціальний працівник.

У січні 2025 року розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Стратегію розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затверджено План заходів з її реалізації у 2025-2027 роках. Відповідно до пунктів 27, 66 Плану заходів з реалізації Стратегії у 2025 році ключовими завданнями у досліджуваному напрямі є забезпечення розвитку: паліативної допомоги та доступу до ефективного знеболення (розвиток регіональних мереж

закладів з надання паліативної допомоги, скоординованість дій закладів охорони здоров'я та надавачів соціальних послуг під час надання паліативної допомоги) та системи підготовки фахівців з реабілітації та професіоналів з психологічної допомоги (розробка правових документів щодо залучення професіоналів з вищою немедичною освітою з психологічної допомоги у медичній сфері (за потреби) та соціальних працівників до роботи у складі мультидисциплінарних команд з надання паліативної та реабілітаційної допомоги у закладах охорони здоров'я, реабілітаційних закладах та закладах з надання психіатричної допомоги) [17].

Однією з ланок при наданні паліативної і хоспісної допомоги є хоспіс. На думку деяких правознавців (В.М. Запорожан, М.Л. Аряєв), ключове завдання хоспісів – реалізація прав громадян на гарантоване отримання необхідної медико-соціальної допомоги у важкій стадії захворювання. Невід'ємним принципом «філософії» хоспісів є визнання та дотримання права вмираючого пацієнта на останнє бажання [5]. Зазначимо, що у деяких країнах поняття «паліативна» та «хоспісна» розмежовують, пояснюючи це тим, що паліативна допомога надається у медичному закладі загального профілю, а хоспісна у стаціонарному закладі «Хоспіс». Для прикладу, у Німеччині у відділеннях, які надають паліативну допомогу, з метою стабілізації стану хворого, проводиться терапія, у хоспісах же допомога надається наприкінці життя. Крім того, вартою уваги є наукова думка американського вченого S.R. Connor, який зазначає, що вся хоспісна допомога є паліативною, але не вся паліативна допомога є хоспісною [5, с.15].

Вважаємо, що для більш глибокого розуміння правової природи паліативної допомоги, органам державної влади, науковцям, освітянам, медичній, фармацевтичній та пацієнтській громадськості потрібно осмислити процеси сучасної трансформації сфери охорони здоров'я, її правового регулювання та пов'язаного з цим інноваційного підходу до матриці компетенцій сучасного працівника охорони здоров'я, виробити уніфікований підхід до розвитку методів і форм правової освіти у сфері охорони здоров'я [18, с. 67].

Висновок. Таким чином, незважаючи на позитивні зміни, які відбулися останнім часом у правовому регулюванні забезпечення паліативної допомоги, мають місце проблемні питання, основними серед яких є: відсутність єдиного законодавчого документу (Закону України «Про паліативну допомогу населенню»), у якому буде визначено статус паліативного хворого, умови фінансування, організаційні питання надання медичної допомоги та Стратегії розвитку паліативної та хоспісної допомоги в Україні до 2030 року (у серпні 2016 року МОЗ України було розроблено проєкт Стратегії розвитку в Україні паліативної допомоги на період до 2027 року, який передбачено урегулювання організаційних питань у даному напрямі – підготовка правових та організаційних механізмів щодо ефективної діяльності та розвитку мережі паліативних установ охорони здоров'я, проте його так і не було схвалено).

Крім того, наявні питання кадрового забезпечення – відсутні: ефективна система підготовки та підвищення кваліфікації лікарів та медичного персоналу; належний облік паліативних пацієнтів та обсягів надання паліативної допомоги (наявна статистика стосується у першу чергу стаціонарної паліативної допомоги, амбулаторна ж відсутня); належний порядок взаємодії між працівниками закладів охорони здоров'я та надавачами соціальних послуг з надання паліативної допомоги. Також у містечках та віддалених селах наявні випадки щодо обмеження доступу паліативних хворих до медичної, соціальної, психологічної та юридичної допомоги.

Зазначене вимагає державної підтримки і фінансування програм розвитку паліативної і хоспісної допомоги

на національному, регіональних та місцевих рівнях. Крім того, потребує імплементації позитивний міжнародний досвід у частині, що стосується навчання родичів палі-

ативних пацієнтів спеціальним методам догляду за важкохворими (при медичних закладах організовано проведення відповідних консультацій, тренінгів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дейм С. Сандерс. Хоспісний рух. URL: <https://www.stchristophers.org.uk/about/damecicelysaunders>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Всесвітня організація охорони здоров'я. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/palliativecare>.
4. Моїсєєнко Р.О., Гойда Н.Г., Царенко А. В., Князевич В.М., Чайковська В.В. Оптимізація системи паліативної та хоспісної допомоги в Україні: реалії і перспективи. Київ, 2022. 146 с.
5. Запорожан В.М., Аряєв М.П. Біоетика та біобезпека: підручник. К.: Здоров'я, 2013. 456 с.
6. Про удосконалення організації надання паліативної допомоги в Україні: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 04.06.2020 № 1308. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0609-20#Text>.
7. ВАОЗ. Укріплення паліативної медичної допомоги у якості одного з компонентів комплексного лікування упродовж усього життя: Резолюція 67 сесії ВАОЗ від 04.04.2014 № А67/31. URL: https://www.un.org/ru/ga/fourth/67/fourth_res.shtml.
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 25.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n300>.
9. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text>.
10. Класифікатор соціальних послуг, затверджений Наказом Міністерства соціальної політики України 23.06. 2020 року № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#n8>.
11. Порядок взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим, затвердженим спільним наказом Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства соціальної політики України від 23.05.2014 № 317/353. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0625-14#Text>.
12. Трохимчук Т.М., Максименко Ю.В., Вискушенко Д.А. Біоетичні проблеми паліативної медицини. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/35962/1/Modern-directions-of-development-of-science-and-technology-40-46.pdf>.
13. Стандарт медичної допомоги «Хронічний больовий синдром у дорослих та дітей», затверджений наказом МОЗ України від 06.04.2023 № 643. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0643282-23#Text>.
14. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги паліативного догляду: наказ Мінсоцполітики України від 20.02.2024 № 70-Н. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0504-24#Text>.
15. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році: постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 № 1503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1503-2024-%D0%BF#Text>.
16. Устінов О.В. 2025 рік: яким він буде для медиків і пацієнтів. URL: www.umj.com.ua/uk/publikatsia-261871-2025-rik-yakim-vin-bude-chi-ne-bude-dlya-medikiv-i-patsiyentiv.
17. Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2025 № 34-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-2025-p?find=1&text=паліат#w1_1.
18. Аніщенко М. А. Перспективний розвиток правової освіти у сфері охорони здоров'я як гарантія реалізації медичної реформи в Україні. Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики. 2019. Т. 12, №1(29). С. 67-73.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В СФЕРІ БАНКРУТСТВА У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДИРЕКТИВИ (ЄС) 2019/1023

IMPROVEMENT OF UKRAINIAN BANKRUPTCY LEGISLATION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION: CHALLENGES OF IMPLEMENTING DIRECTIVE (EU) 2019/1023

Петруненко Я.В., д.ю.н., професор,
провідний науковий співробітник

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

У статті досліджено процес адаптації законодавства України у сфері банкрутства до положень Директиви (ЄС) 2019/1023 про рамки превентивної реструктуризації, списання боргів і дискваліфікацію осіб, а також про заходи з підвищення ефективності процедур реструктуризації та неплатоспроможності. Особливу увагу приділено дослідженню наявного стану імплементації цього важливого документу в умовах воєнного стану та післявоєнного економічного відновлення. Здійснено критичний огляд положень Закону України № 3985-IX від 19 вересня 2024 р., яким введено процедуру превентивної реструктуризації, та виявлено його обмежений характер у контексті положень Директиви (ЄС) 2019/1023. Визначено ключові законодавчі, інституційні та практичні бар'єри ефективної імплементації Директиви (ЄС) 2019/1023, як-то: відсутність системи раннього попередження загрози неплатоспроможності; обмежений характер гарантій «другого шансу» для добросовісних боржників; брак дієвих правових механізмів відповідальності керівників за доведення до банкрутства; загальний слабкий рівень підготовки інституцій до реалізації нових процедур. На підставі проведеного аналізу автором запропоновано комплексну модель подальшого реформування сфери банкрутства в Україні, що включає законодавчі ініціативи, інституційні заходи, елементи фінансової підтримки, а також орієнтацію на кращі європейські практики. По результатах дослідження сформульовано узагальнюючий висновок про те, що імплементація Директиви (ЄС) 2019/1023 має не лише адаптаційне, а й трансформаційне значення: вона формує сучасну модель українського банкрутства, орієнтовану на збереження економічної активності, розвиток підприємництва та підвищення довіри до правової системи. Стаття може становити інтерес для науковців, законотворців, суддів, арбітражних керуючих, а також представників ділового середовища.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, санація, ліквідація, превентивна реструктуризація, план реструктуризації, добросовісна поведінка боржника, концепція «другого шансу», малі та середні підприємства, списання боргів, система раннього попередження, дискваліфікація керівників компаній, арбітражний керуючий, суд, судовий захист боржника, провадження у справі про банкрутство, спрощене провадження, Директива (ЄС) 2019/1023, Кодекс України з процедур банкрутства, післявоєнне відновлення.

The article examines the process of adapting Ukrainian bankruptcy legislation to the provisions of Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). Particular attention is paid to the current state of implementation of this important document in the context of martial law and post-war economic recovery. A critical review of the provisions of Law of Ukraine No. 3985-IX of 19 September 2024, which introduced the preventive restructuring procedure, is made, and its limited nature in the context of Directive (EU) 2019/1023 is identified. The author identifies the key legislative, institutional and practical barriers to the effective implementation of Directive (EU) 2019/1023, namely: the absence of an early warning system for the threat of insolvency; the limited nature of «second chance» guarantees for bona fide debtors; the lack of effective legal mechanisms for the responsibility of managers for bringing them to bankruptcy; and the overall poor level of preparation of institutions for the implementation of new procedures. Based on the analysis, the author proposes a comprehensive model for further reform of the bankruptcy sphere in Ukraine, which includes legislative initiatives, institutional measures, elements of financial support, and orientation towards the best European practices. Based on the results of the study, the author formulates a generalised conclusion that the implementation of Directive (EU) 2019/1023 has not only adaptive, but also transformational significance: it forms a modern model of Ukrainian bankruptcy aimed at preserving economic activity, developing entrepreneurship and increasing trust in the legal system. The article may be of interest to scholars, lawmakers, judges, insolvency officers (arbitration managers), and representatives of the business community.

Key words: bankruptcy, insolvency, rehabilitation, liquidation, preventive restructuring, restructuring plan, good faith behaviour of the debtor, «second chance» concept, small and medium-sized enterprises, debt write-off, early warning system, disqualification of company directors, insolvency officer (arbitration manager), court, judicial protection of the debtor, bankruptcy proceedings, simplified proceedings, Directive (EU) 2019/1023, Bankruptcy Code of Ukraine, post-war recovery.

Постановка проблеми. В наявних умовах військового стану й подальшої повоєнної трансформації економіки України питання ефективного регулювання неплатоспроможності набуває особливої актуальності. Зокрема, важливість вдосконалення профільного законодавства України у сфері банкрутства в умовах європейської інтеграції зумовлена необхідністю створення ефективних механізмів відновлення платоспроможності суб'єктів господарювання, захисту прав кредиторів та забезпечення сталості економічного розвитку держави у післявоєнний період. Відтак, сучасний виклик полягає не тільки (і не стільки) в ліквідації неплатоспроможних підприємств, а передовсім у створенні умов для їх оздоровлення та продовження функціонування в економічному обороті, що повною мірою відповідає сучасним європейським підходам до регулювання неплатоспроможності.

В межах Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також у зв'язку з наданням нашій країні статусу кандидата на вступ до ЄС, питання адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС набуває пріоритетного значення. Однією з ключових директив, імплементація якої визнана обов'язковою, є Директива (ЄС) 2019/1023 про рамки превентивної реструктуризації, списання боргів і дискваліфікацію осіб, а також про заходи з підвищення ефективності процедур реструктуризації та неплатоспроможності. Так, вказаний документ окреслює сучасні стандарти правового реагування на фінансову кризу суб'єктів господарювання, впроваджуючи концепції «другого шансу» для добросовісного боржника, раннього попередження неплатоспроможності та гнучких механізмів досудового врегулювання заборгованості.

З урахуванням масштабних втрат українського бізнесу через збройну агресію РФ та необхідності відновлення

економічного потенціалу держави, ефективне законодавство про неплатоспроможність повинно стати одним із ключових інструментів економічної політики післявоєнного періоду. У той же час, чинне українське законодавство залишається переважно орієнтованим на ліквідаційні процедури, що знижує шанси на реорганізацію підприємств та повернення їх в економічний оборот. Це істотно суперечить європейському вектору розвитку і вимагає законодавчих змін, спрямованих на запровадження превентивних механізмів реструктуризації, забезпечення ефективного «другого шансу» для боржників, інституціоналізацію системи раннього попередження кризової неплатоспроможності та унормування відповідальності керівників підприємств за доведення до банкрутства.

Таким чином, імплементація Директиви (ЄС) 2019/1023 виступає не лише міжнародно-правовим зобов'язанням України, а й інструментом поглиблення інтеграції до внутрішнього ринку ЄС, поліпшення інвестиційного клімату та підвищення рівня правової визначеності для учасників економічного обороту. Водночас, процес адаптації пов'язаний із низкою структурних, нормативних і практичних викликів, котрі потребують комплексного науково-практичного аналізу та вироблення обґрунтованих правових рішень.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз сучасного стану та проблем імплементації Директиви (ЄС) 2019/1023 у національне законодавство про банкрутство та розробка пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням європейських підходів. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань: з'ясувати загальні підходи ЄС до регулювання неплатоспроможності та основний зміст Директиви (ЄС) 2019/1023; дослідити сучасний стан законодавства України про банкрутство, включно з останніми змінами, та виявити наявні проблеми; визначити прогалини та перешкоди на шляху імплементації вказаної Директиви в Україні; розробити обґрунтовані пропозиції з удосконалення українського законодавства у сфері банкрутства з огляду на європейські стандарти.

Методологія дослідження заснована на порівняльно-правовому аналізі європейських та українських нормативних актів у сфері банкрутства. Окрім власне методу аналізу законодавства, застосовано й аналіз правозастосовної практики і статистичних даних щодо банкрутств в Україні за останні роки. Враховано аналітичні матеріали українських і зарубіжних експертів, висновки науковців з приводу ефективності процедур неплатоспроможності. Зокрема, порівнюються концепції превентивної реструктуризації та «другого шансу», передбачені правом ЄС, з аналогічними чи відсутніми інститутами в праві України. Використано елементи системного аналізу для оцінки комплексного впливу воєнних чинників та євроінтеграційних вимог на процес реформування законодавства про банкрутство. Подібний підхід дозволяє сформувати цілісне бачення проблеми та шляхів її вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Питання вдосконалення чинного законодавства України щодо банкрутства в контексті імплементації Директиви (ЄС) 2019/1023 перебувають в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників та практиків права. Окремі аспекти досліджуваної проблематики знайшли своє висвітлення у наукових публікаціях, аналітичних матеріалах, міжнародних правових актах та нормативно-правових актах України.

На рівні правових джерел ключовим документом є безпосередньо сама Директива (ЄС) 2019/1023 [1], яка встановлює загальноєвропейські вимоги до превентивних процедур реструктуризації, порядку списання боргів, обов'язків керівників компаній у разі загрози неплатоспроможності. Положення цього документу становлять основу для гармонізації національних правових систем з метою забезпечення ефективного функціонування внутрішнього ринку ЄС.

У вітчизняному науково-практичному дискурсі проблематику адаптації українського законодавства до положень вказаної Директиви аналізує П.Д. Пригуза, який абсолютно справедливо обґрунтовує необхідність комплексної імплементації Директиви у вітчизняне правове поле та вказує на обмежений характер чинних законодавчих змін, зосереджених лише тільки на процедурі превентивної реструктуризації [2]. Аналогічний акцент на імплементаційних викликах містить публікація Ю.А. Хорунжого, де розглядається можливість запровадження механізму «другого шансу» для боржників у межах української моделі реструктуризації, а також вказується на недосконалість відповідних процедур порівняно з європейськими стандартами [3].

Окрему увагу проблематиці банкрутства в умовах збройного конфлікту приділяє К.А. Верещагіна, яка аналізує правове становище боржників у період війни, звертає увагу на специфіку правозастосування та необхідність адаптації процедур банкрутства до воєнних і післявоєнних реалій [4].

У сфері національного законодавства вирішальне значення має Закон України № 3985-ІХ від 19 вересня 2024 р. [5], яким доповнено Кодекс України з процедур банкрутства [6] положеннями про превентивну реструктуризацію. Разом з тим, чинна редакція Кодексу не містить низки ключових механізмів, передбачених Директивою, зокрема щодо системи раннього попередження чи чіткого режиму «другого шансу». Водночас, Кримінальний кодекс України [7] передбачає лише загальні положення щодо відповідальності за доведення до банкрутства (ст. 219), які, якщо об'єктивно, залишаються малоефективними на практиці.

Таким чином, наукові й нормативні джерела дозволяють констатувати, що проблематика імплементації Директиви (ЄС) 2019/1023 в чинне українське законодавство перебуває на етапі фрагментарного розвитку. Попри наявність фахових коментарів та первинних кроків у напрямку транспозиції окремих її положень, відчутним є певний брак системних досліджень, присвячених аналізу повної відповідності національного законодавства вимогам Директиви, інституційним бар'єрам та перспективам практичної реалізації відповідних реформ у післявоєнний період. Зазначене зумовлює потребу в поглибленому комплексному дослідженні цієї теми з урахуванням європейського досвіду, викликів трансформаційного етапу економіки України та актуальних завдань правового зближення з ЄС.

Виклад основного матеріалу. ЄС тривалий час прагнув уніфікувати мінімальні стандарти регулювання неплатоспроможності в країнах-членах. Різниця національних підходів у вказаній сфері вважалася перешкодою для ефективного функціонування внутрішнього ринку ЄС, зокрема щодо свободи підприємницької діяльності та руху капіталу [2]. Відтак, 20 червня 2019 р. Європейським парламентом та Радою ЄС було ухвалено спеціальну Директиву (ЄС) 2019/1023 [1] про рамки превентивної реструктуризації, списання боргів і дискваліфікацію осіб, а також про заходи з підвищення ефективності процедур реструктуризації та неплатоспроможності. Прийняття Директиви дійсно стало важливим етапом у формуванні загальноєвропейського підходу до «другого шансу» для добросовісних боржників і до попередження банкрутств на ранніх стадіях.

Директива загалом спрямована на створення уніфікованих правових засад функціонування систем превентивної реструктуризації, забезпечення «другого шансу» для боржників, а також удосконалення процедур банкрутства з метою підвищення їх ефективності в країнах-членах ЄС. Її головною метою є забезпечення належного функціонування внутрішнього ринку ЄС шляхом усунення правових бар'єрів для реструктуризації та зменшення економічних втрат, що виникають у результаті неплатоспроможності.

Стратегічні цілі Директиви (ЄС) 2019/1023 полягають у: 1) забезпеченні «другого шансу» для добросовісних боржників, зокрема звільнення від боргів протягом не більш ніж 3-ох років; 2) запобіганні банкрутству життєздатних підприємств на ранніх етапах через доступ до реструктуризації у період до відкриття провадження у справі про банкрутство. Для досягнення вказаних цілей Директива встановлює **мінімальні вимоги до національних систем**, як-то: системи раннього попередження (*early warning*) мають сприяти виявленню ознак фінансової кризи до настання формальної неплатоспроможності, зокрема через автоматизовані сигнали, консультативні сервіси та участь третіх сторін (аудиторів, податкових органів тощо); заходи превентивної реструктуризації здійснюються на основі ключових принципів, зокрема таких як добровільність ініціювання, збереження управління за боржником (*debtor-in-possession*), можливість встановлення мораторію на вимоги кредиторів до 4-ох місяців (з продовженням його до 12-ти місяців), затвердження плану реструктуризації з можливістю крос-класового голосування, захист нового фінансування в межах затвердженої процедури; концепція «другого шансу» для фізичних осіб передбачає повне звільнення від боргів не пізніше 3-ох років від початку процедури, за умови добросовісної поведінки боржника (а також додатково передбачено припинення професійних обмежень після завершення процедури); обов'язки керівників компаній при загрозі банкрутства вимагають діяти в інтересах кредиторів, а також уникати недобросовісних рішень і не допускати загострення кризи, при цьому країни-члени ЄС мають впровадити інструменти відповідальності й дискваліфікації керівників компаній; ефективність процедур посилюється обов'язковою підготовкою фахівців, збором статистичних даних та підвищенням прозорості; дія Директиви не поширюється на банки, страхові компанії та публічні органи.

Тож, як видно, Директива (ЄС) 2019/1023 формує європейський стандарт гнучкої, своєчасної та підприємницько-орієнтованої системи реагування на кризу неплатоспроможності, котрий має бути адаптований і в українському законодавстві в контексті євроінтеграції.

Директива мала бути імплементована країнами-членами ЄС до липня 2021 р., проте деякі країни отримали продовження строків через пандемію COVID-19. На практиці ж насправді лише частина країн ЄС оперативнo ввела нові положення: серед перших Німеччина, Нідерланди, Австрія, Литва, Латвія [3]. Інші країни затримувалися з трансформацією національного законодавства. Незважаючи на це, Директива (ЄС) 2019/1023 заклала основу для формування *єдиного підходу* до превентивних механізмів неплатоспроможності по всій Європі. Її впровадження очікувано покращить позиції ЄС у рейтингах легкості ведення бізнесу щодо вирішення питань банкрутства та збільшить середні показники повернення боргів кредиторами. Так само важливим є соціально-економічний ефект: дослідження показують, що країни з м'якшим, «дружнім до боржника» законодавством про банкрутство фізичних осіб мають вищий рівень підприємницької активності, адже потенційні бізнесмени не бояться ризикувати, знаючи про існування другого шансу [4]. Саме тому імплементация європейських стандартів у цій сфері є пріоритетом і для України, яка прагне інтегруватися у спільний економічний простір та стимулювати відновлення бізнесу.

Загалом не вдаючись до глибокого аналізу законодавства України про банкрутство, відмітимо, що до 2023 р. в Україні склалася ситуація, коли чинне законодавство про банкрутство формально хоч і було оновлене профільним Кодексом України з процедур банкрутства, однак все ж такі не відповідали сучасним європейським підходам. Зокрема, у нашій країні не були реалізовані ключові еле-

менти превентивного захисту підприємств від банкрутства та забезпечення другого шансу боржникам. Досудова санація практично не діяла, інститут списання боргів фізичних осіб потребував удосконалення, а про раннє виявлення кризових ситуацій чи санкції до недобросовісних керівників компаній взагалі не йшлося. У підсумку, українське право традиційно більше фокусувалося на *ліквідаційних процедурах* і задоволенні вимог кредиторів в рамках конкурсного процесу, аніж на порятунку боржника. І як результат, подібна кредиторорентрична модель (*creditor-friendly*), за висновком експертів, не залишала достатніх можливостей для відновлення платоспроможності боржників [4]. Особливою проблемою вказане стало у контексті повного відновлення економіки, оскільки Україні необхідні механізми, що дозволять перспективним, але тимчасово фінансово неспроможним компаніям вижити та продовжити діяльність, зберігши робочі місця і виробничий потенціал. Й саме такі механізми передбачає Директива про превентивну реструктуризацію, що пояснює пріоритетність її імплементации у національне законодавство.

З огляду на аналіз вищевикладеного, видається можливим констатувати, що на час початку процесу євроінтеграційних реформ українська система банкрутства мала істотні розбіжності з вимогами Директиви (ЄС) 2019/1023. Процес імплементации Директиви в Україні стикається з низкою викликів – як нормативно-правового, так й інституційного і практичного характеру. Відтак, варто надалі розглянути основні з них.

Часткова імплементация Директиви (ЄС) 2019/1023.

Першим кроком у напрямку гармонізації законодавства з європейськими стандартами стало ухвалення 19 вересня 2024 р. Закону України № 3985-IX [5]. Закон доповнив Кодекс України з процедур банкрутства [6] Книгою третьою, яка врегульовує питання судової процедури превентивної реструктуризації.

Проте, аналіз змісту закону свідчить про його дещо обмежене охоплення положень Директиви (ЄС) 2019/1023. Зокрема, він зосереджений виключно на процесуальній частині превентивної реструктуризації, залишаючи поза увагою інші ключові компоненти європейського регулювання, такі як впровадження системи раннього попередження (*early warning*), формування реальних дієвих гарантій «другого шансу» для добросовісних боржників, а також встановлення правових механізмів відповідальності й дискваліфікації керівників підприємств у випадку доведення до банкрутства.

Представляється, що впровадження зазначеного закону є лише першим етапом імплементации, який не охоплює цілісної логіки й системності вимог Директиви (ЄС) 2019/1023. Проте, у разі подальших затримок законодавчого доопрацювання Україна ризикує залишити законодавство про банкрутство лише частково сумісним із *acquis* ЄС.

Відсутність необхідної системи раннього попередження про загрозу неплатоспроможності. Ні чинна редакція Кодексу [6], ні Закон України № 3985-IX [5] не містять положень, що регулюють створення та функціонування механізмів раннього виявлення ознак неплатоспроможності. Тож, навіть після набуття чинності положеннями про превентивну реструктуризацію, запуск цієї процедури відбуватиметься виключно за ініціативою самого боржника, який повинен самостійно усвідомити ризик кризи. Вказане особливо проблематично для малого й середнього бізнесу, де відсутність фінансової грамотності або доступу до консалтингу ускладнює своєчасне реагування.

Відповідно до європейської практики, країни-члени ЄС використовують більш ширші інструменти – автоматизовані сигнали (як несплата податків), участь третіх осіб (аудиторів, регуляторів) та консультативні служби. В Україні подібна інфраструктура відсутня. Відтак,

вимога Директиви щодо раннього реагування лишається не імplementованою.

Невідповідність підходів до «другого шансу». Директива (ЄС) 2019/1023 містить вимогу, щоб добросовісний боржник мав можливість бути повністю звільненим від боргів не пізніше ніж через 3 роки. Натомість, чинне в Україні законодавство передбачає низку суттєвих обмежень, зокрема: виключення зі звільнення «непогашених вимог», які не були заявлені; відмова суду у списанні боргу при встановленні недобросовісності; заборона на списання боргів у разі повторного банкрутства протягом 5-ти років; обов'язок повідомлення про факт банкрутства при оформленні кредитів протягом 5-ти років.

Більш того, щодо юридичних осіб застосовується виключно ліквідаційна модель, без будь-якого «другого шансу». Внаслідок цього, український режим списання боргів є значно жорсткішим, ніж європейський стандарт, і не створює умов для реального повернення до економічної активності.

Відсутність правового механізму дискваліфікації керівників компаній. Директива (ЄС) 2019/1023 не передбачає прямої вимоги щодо дискваліфікації директорів у випадку доведення підприємства до банкрутства. Однак, вона встановлює обов'язки директорів у разі ймовірності неплатоспроможності, і за порушення цих обов'язків країни-члени ЄС можуть вводити відповідні санкції у своєму національному законодавстві.

В Україні чинне законодавство не передбачає механізму дискваліфікації керівників компаній за порушення обов'язків у період фінансових труднощів. Єдина згадка – це ст. 219 Кримінального кодексу України [7], яка встановлює кримінальну відповідальність за доведення до банкрутства, однак вона досить рідко застосовується на практиці. Для повної ж імplementації положень Директиви (ЄС) 2019/1023 нашої країні слід розглянути можливість введення механізму дискваліфікації керівників компаній у випадках порушення ними обов'язків, встановлених ст. 19 Директиви.

Воєнні та післявоєнні чинники як детермінанти імplementації превентивних процедур. Військова агресія РФ проти нашої країни, попри свій значний руйнівний характер, відіграла амбівалентну роль у реформуванні законодавства про банкрутство. З одного боку, існуюча нагальна потреба у збереженні економічної життєздатності підприємств на тлі масового знищення інфраструктури та втрати доступу до ринків збуту виступила каталізатором деяких важливих законодавчих змін, що відповідає як євроінтеграційним зобов'язанням України, так і стратегічним напрямам Плану відновлення економіки. З іншого боку, реальне застосування превентивних процедур наразі суттєво обмежене об'єктивними факторами, як-то триваючими бойовими діями, тимчасовою окупацією територій, руйнуванням матеріально-технічної бази підприємств, дестабілізацією функціонування судової системи у низці регіонів. За вказаних умов значна частина боржників де-факто позбавлена можливості скористатися важливими інструментами реструктуризації, зокрема у випадках, коли виробничі потужності знищено або втрачено контроль над активами. Відтак, повномасштабне розгортання превентивної реструктуризації очікується лише у післявоєнний період, коли підприємства поступово відновлюватимуть діяльність та зіткнуться з необхідністю обслуговування накопичених у воєнний час боргових зобов'язань. У цьому контексті критично важливим є *завчасне формування ефективної інституційної інфраструктури*, котра буде спроможна забезпечити належне впровадження та практичне застосування процедури, передбаченої національним законодавством. Йдеться, зокрема, про підготовку спеціалізованих судових кадрів, навчання арбітражних керуючих, створення інформаційної підтримки для боржників, розвиток механізмів

координації з фінансовими установами. Лише за умов належної підготовки, держава буде здатна реалізувати потенціал превентивних процедур як одного з ключових інструментів економічного відновлення та інтеграції до правового простору ЄС.

Отже, слід узагальнити, що імplementація Директиви (ЄС) 2019/1023 в Україні стикається з комплексом викликів – від *суто юридичних* (неповнота та сумнівна якість нормативних новел) до *практично-організаційних* (питання готовності судової системи, поведінка кредиторів, вплив війни тощо). Відтак, важливо розуміти, що просто прийняти закон недостатньо – необхідна *цілісна стратегія впровадження* законодавчих змін.

Висновки. По результатам проведеного дослідження представляється можливим сформулювати наступні висновки. Так, комплексне дослідження нормативних змін, обумовлених євроінтеграційними зобов'язаннями України, дозволяє дійти висновку, що національна система банкрутства перебуває у фазі *структурної трансформації*. Ухвалення Закону України № 3985-IX дійсно стало першим і стратегічно важливим кроком до імplementації Директиви (ЄС) 2019/1023, втім його положення охоплюють лише обмежений сегмент європейського регулювання – превентивну судову реструктуризацію. Інші ж ключові елементи Директиви, зокрема механізми раннього попередження, концепція «другого шансу», правові гарантії належної поведінки керівників компаній, – залишаються або не реалізованими, або частково врегульованими, що зумовлює потребу в подальшій адаптації. Проаналізовані прогалини у законодавстві та практичні бар'єри впровадження нових процедур засвідчують, що ефективна імplementація Директиви (ЄС) 2019/1023 має ґрунтуватися на *чотирьох стратегічних напрямках*:

доопрацювання положень Кодексу України з процедур банкрутства і суміжних актів: йдеться, зокрема, про необхідність створення національного режиму раннього реагування на фінансову кризу підприємств, запровадження правового інституту дискваліфікації керівників компаній, удосконалення процедур списання боргів фізичних осіб, а також про адаптацію механізмів реструктуризації до викликів війни та післявоєнного періоду;

інституційне забезпечення й розвиток людського капіталу: власне, практична реалізація нових процедур видається можливою за умови належної професійної підготовки суддів, арбітражних керуючих і фінансових експертів, створення умов для незалежного консультування боржників та залучення європейської експертизи до процесу імplementації;

інформаційна, організаційна та фінансова підтримка застосування нових інструментів: надання роз'яснень бізнесу і кредиторам, запуск онлайн-сервісів, податкових стимулів і державного співфінансування – усе це має на меті забезпечити доступність і привабливість реструктуризаційних механізмів для малого й середнього підприємництва та секторів, що відновлюються після втрат;

системний моніторинг, зворотний зв'язок й адаптивне управління реформою: передбачається, що створення механізмів збору, обробки та публічного аналізу статистичних даних щодо ефективності нових процедур, а також оперативне законодавче реагування на виявлені «вузькі місця» дозволять зберігати гнучкість та керованість реформою.

У вказаному контексті представляється, що українське законодавство про банкрутство має набути рис сучасної, багаторівневої системи, орієнтованої не лише на ліквідацію, а насамперед – на збереження господарського потенціалу. Своєю чергою, життєздатні підприємства повинні отримати реальні механізми відновлення через гнучку реструктуризацію, добросовісні боржники – право на економічне перезавантаження, кредитори – ефективний захист законних інтересів, а суспільство – збереження робочих місць і платників податків.

Імплементація Директиви (ЄС) 2019/1023 у законодавче поле України не є формальним актом транспозиції, а повинна розглядатися як платформа для *оновлення філософії банкрутства*, що відповідатиме європейським цінностям економічної свободи, справедливості та підприємницької відповідальності. З огляду на виклики війни та перспективу повноправного членства в ЄС, вказані нормативні зміни виступають не лише вимогою часу, а й інструментом сталого економічного відновлення України.

Доведено, що реформа законодавства про банкрутство у відповідності до директив ЄС – це динамічний процес, який вимагатиме постійної координації з європейськими інституціями та врахування змін у самій Європі. Європей-

ська комісія у 2026 р. оцінюватиме ефективність Директиви (ЄС) 2019/1023, відтак за результатами такої оцінки можливо будуть запропоновані нові підходи чи уточнення. Україна, як країна-кандидат на вступ до ЄС, має бути залучена до цього діалогу, аби своєчасно оновлювати власне законодавство. Таким чином, запропоновані у статті заходи представляються не кінцевими, а такими, що закладають фундамент для *подальшої еволюції* інституту неплатоспроможності в Україні на європейських засадах. Очікується, що їх впровадження посилять економічну безпеку держави, прискорить євроінтеграційні процеси та створить умови для сталого розвитку підприємництва навіть у складних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). EUR-Lex. *European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1023/oj/eng>
2. Пригуза П., Довгань А. Директива ЄС 2019/1023: вимагається повна імплементація в Україні. *Закон і Бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/162094-direktiva_es_20191023_trebuetsya_polnaya_implementaciya_v_uk.html
3. Юліан Хорунжий. Право на другий шанс: в Україні запроваджують європейський механізм превентивної реструктуризації боргів бізнесу. *Ario*. URL: https://ario.law/press_center/pravo-na-druhyj-shans-v-ukraini-zaprovadzhuiut-ievropejskyj-mekhanizm-preventyvnoi-restrukturyzatsii-borhiv-biznesu
4. Vereshchahina K. Problems of legal regulation of bankruptcy during armed conflict. *Social and Legal Studios*. 2023. Vol. 6(3). P. 201-208. URL: <https://sls-journal.com.ua/en/journals/tom-6-3-2023/problemi-pravovogo-regulyuvannya-bankrutstva-pid-chas-zbroynogo-konfliktu>
5. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації: Закон України від 19 вересня 2024 р. № 3985-IX. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3985-20#Text>
6. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>
7. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПОГЛЯД ЮРИСТІВ

SOCIAL INSURANCE IN UKRAINE: THE VIEW OF LAWYERS

Шаблистий В.В., д.ю.н., професор,
директор ННІ права та інноваційної освіти

Дніпровського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-0210-1772>

Калатур М.В., д.ю.н., професор,
науковий співробітник Навчально-наукової лабораторії проблем захисту прав осіб,
які постраждали від війни

Дніпровського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0001-6146-9468>

У статті розкрито сутність, функції та значення соціального страхування як одного з ключових елементів системи соціального захисту в Україні. Соціальне страхування виконує важливу роль у забезпеченні соціально-економічної стабільності, компенсації втрат доходів унаслідок настання страхових ризиків і є основним механізмом захисту працюючого населення в умовах непередбачених життєвих ситуацій. Автор аналізує сучасні виклики, які постали перед системою: демографічне старіння, нестабільність ринку праці, високий рівень тіньової зайнятості, обмежена цифровізація та низький рівень довіри населення до страхових інституцій. Акцентовано увагу на необхідності модернізації інституційної структури, запровадженні інноваційних управлінських підходів, автоматизації процесів обліку і виплат, а також адаптації міжнародного досвіду у сфері соціального забезпечення. У статті розглянуто основні підходи до визначення поняття соціального страхування – як особливого правового механізму управління соціальними ризиками, як системи перерозподілу ресурсів, що накопичуються у спеціальних фондах, а також як правових норм, що регулюють забезпечення особи у разі настання соціально значущих подій. Окрему увагу приділено характеристикам фінансування: за рахунок страхових внесків роботодавців та працівників, іноді – за участі держави. Проаналізовано механізми розподілу страхових коштів та їх інвестування задля економічного зростання фондів. Розкрито основні види загальнообов'язкового державного соціального страхування: пенсійне, медичне, у разі безробіття, тимчасової втрати працездатності, нещасних випадків та професійних захворювань. Наголошено на їх ролі в забезпеченні соціального добробуту різних категорій громадян. Звернено увагу на слабкі місця сучасної системи: нерівномірність доступу до послуг між регіонами, недосконалість процедур, відсутність обов'язкового медичного страхування, низький рівень добровільного страхування. У статті запропоновано низку заходів для реформування системи соціального страхування в Україні. Зокрема, йдеться про створення єдиних цифрових платформ, запровадження адаптивних фінансових механізмів, забезпечення прозорості й ефективного моніторингу діяльності фондів, а також посилення профілактичної функції страхування.

Ключові слова: державне страхування, страховий ризик, страхувальник, страховик, страхові послуги, правове регулювання, податкові пільги, страхові агенти, інвестиційна діяльність, євроінтеграція.

The article explores the essence, functions, and significance of social insurance as one of the key elements of the social protection system in Ukraine. Social insurance plays a crucial role in ensuring socio-economic stability, compensating income losses resulting from insured risks, and serves as the primary mechanism for protecting the working population in unforeseen life situations. The author analyzes current challenges facing the system: demographic aging, labor market instability, high levels of informal employment, limited digitalization, and low public trust in insurance institutions. The article emphasizes the need to modernize the institutional structure, implement innovative management approaches, automate accounting and payment processes, and adapt international experience in social security. The article reviews the main approaches to defining social insurance—as a specific legal mechanism for managing social risks, as a system for redistributing resources accumulated in special funds, and as a set of legal norms regulating support for individuals in the event of socially significant occurrences. Particular attention is paid to financing characteristics: through contributions from employers and employees, and occasionally with state participation. Mechanisms for the allocation and investment of insurance funds to promote economic growth of the funds are also examined. The article outlines the main types of compulsory state social insurance: pension, health, unemployment, temporary disability, accidents, and occupational diseases. Their role in ensuring the social well-being of various population groups is highlighted. Attention is drawn to the weaknesses of the current system: unequal access to services across regions, procedural shortcomings, the absence of mandatory health insurance, and a low level of voluntary insurance. The article proposes a range of measures for reforming Ukraine's social insurance system. These include the creation of unified digital platforms, the introduction of adaptive financial mechanisms, ensuring transparency and effective fund monitoring, and strengthening the preventive function of insurance.

Key words: state insurance, insurance risk, policyholder, insurer, insurance services, legal regulation, tax incentives, insurance agents, investment activity, European integration.

Постановка проблеми. Соціальне страхування в Україні є ключовим елементом загальнонаціональної системи соціального захисту, основним завданням якої є гарантування громадянам підтримки у разі настання певних соціальних ризиків — таких як втрата працездатності, безробіття, старість або інші життєві обставини, що потребують соціального забезпечення. Попри визначене значення, чинна система соціального страхування стикається з низкою серйозних викликів, що суттєво впливають на її ефективність і здатність виконувати свої функції в повному обсязі.

Однією з основних проблем є хронічна нестача фінансування соціальних фондів, що обумовлює обмеженість страхових виплат і знижує якість надання соціальних послуг. Це, у свою чергу, формує у населення низький

рівень довіри до системи — особливо через непрозорість у розпорядженні коштами та регулярні затримки у виплатах. До цього додається недосконалість законодавчої бази, яка не завжди відповідає сучасним соціально-економічним умовам і не враховує виклики цифровізації та процесів глобалізації.

Суттєвим бар'єром для стабільного функціонування системи є й демографічні чинники, зокрема процеси старіння населення, що призводить до зростання навантаження на пенсійну систему та фонди соціального страхування. Не менш актуальною є проблема нерівного доступу до соціальних гарантій, особливо для осіб, зайнятих у неформальному секторі економіки, а також самозайнятих громадян, які часто залишаються поза межами державного страхового забезпечення.

Усі ці чинники створюють серйозні перешкоди для реалізації принципу соціальної справедливості та гарантування гідного рівня соціального захисту населення. У зв'язку з цим виникає потреба у всебічному аналізі поточного стану системи соціального страхування, виявленні її ключових недоліків та розробці стратегічних рішень щодо її реформування.

Аналіз останніх досліджень. У сучасних умовах соціально-економічної нестабільності та трансформації системи державного управління в Україні питання соціального страхування набуває особливої актуальності. Соціальне страхування, як важливий елемент соціального захисту населення, забезпечує реалізацію конституційного права громадян на соціальну безпеку у випадку настання страхових випадків, таких як хвороба, втрата працездатності, безробіття чи досягнення пенсійного віку. За останні роки у науковому середовищі спостерігається зростання інтересу до проблем функціонування, реформування та ефективності системи соціального страхування в Україні. Зокрема, серед найбільш ґрунтовних праць слід виокремити імена наступних вчених: Васечко Л.І., Воробей П.А., Гуменюк І.О., Карташов О.В., Кириленко О.П., Колб О.Г., Кошевський В.С., Ліпич Л.Г., Нагорянський А.О., Новицька Н.В., Пітенкова Т.В., Савченко А.В., Семеник О.О., Стеченко Д.М. та інші.

Мета написання статті є дослідження окремих аспектів соціального страхування в Україні з урахуванням сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Соціальне страхування є фундаментальним елементом системи соціального захисту в Україні, оскільки виконує функцію головного механізму зниження соціальних ризиків і сприяє забезпеченню соціально-економічної стабільності, особливо в умовах глибоких внутрішніх і глобальних змін. Воно виступає складовою соціальної економіки та одночасно є важливим індикатором ефективності діючої моделі соціального забезпечення, демонструючи її як сильні, так і слабкі сторони [1]. В умовах сьогодення, коли суспільство стикається з низьким рівнем соціальної захищеності, поглибленням соціальної нерівності, старінням населення та економічною нестабільністю, виникає потреба в системному оновленні механізмів соціального страхування. Таке оновлення передбачає модернізацію інституційної архітектури системи, упровадження сучасних управлінських підходів і технологічних інновацій, спрямованих на підвищення ефективності, прозорості, доступності та якості соціальних послуг, що надаються громадянам.

На думку, Васечко Л.І. соціальне страхування є особливою системою відносин у сфері соціального забезпечення, що має на меті ефективне управління соціальними ризиками. Це досягається шляхом перерозподілу фінансових ресурсів, які акумулюються в спеціалізованих страхових фондах. Формування таких фондів може здійснюватися як на обов'язкових, так і на добровільних засадах [2, с. 142].

На противагу цьому, Стеценка В.Ю., соціальне страхування розглядає, як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням людини у разі настання страхового випадку. Йдеться про такі життєві обставини, які мають соціальне значення та потребують матеріальної підтримки за рахунок спеціально створених страхових грошових фондів [3, с. 158].

Серед основних характеристик соціального страхування варто виокремити такі: його фінансування забезпечується за рахунок страхових внесків, які здебільшого поділяються між роботодавцем і працівником. При цьому внески на страхування виробничих травм повністю покладаються на роботодавця, хоча у деяких випадках може долучатися й держава. Участь у системі є обов'язковою для більшості осіб, хоча існують певні винятки [4, с. 12]. Накопичені внески зберігаються у спеціальних фондах, з яких здійснюються відповідні соціальні виплати, такі

як пенсії або допомога. Якщо на рахунках цих фондів утворюється залишок коштів, він може бути інвестований з метою додаткового фінансового зростання.

Право людини на отримання соціальних виплат виникає за фактом сплати страхових внесків, при цьому не здійснюється перевірка фактичної потреби цієї особи у коштах. Розмір внесків і відповідних виплат напряму пов'язаний із заробітною платою працівника.

З погляду інструментального підходу в юридичній науці соціальне страхування розглядається як правовий механізм, що дає змогу ефективно реагувати на виникнення життєвих ситуацій із негативними наслідками для людини. Його призначення полягає у забезпеченні базових потреб у безпеці, стабільності та виживанні. Оскільки соціальне страхування охоплює кілька видів, що відповідають різним категоріям страхових випадків, кожен із них можна трактувати як окремий правовий інструмент для компенсації втрати доходу або засобу до існування [5, с. 28-29].

Вбачається, що соціальне страхування виступає як система правових засобів, яка здійснює регуляторний та захисний вплив на суспільні відносини у сфері соціального захисту. У межах єдиної системи соціального забезпечення державне соціальне страхування є її окремим структурним елементом, що реалізується у формі організаційно-правового механізму. Його основна мета полягає у наданні матеріального забезпечення та соціального обслуговування працівників у випадках, передбачених законодавством. Фінансування цього механізму здійснюється виключно за рахунок страхових внесків.

Водночас соціальне страхування відрізняється від інших форм страхування низкою характерних особливостей. Передусім, воно поєднує інтереси як суспільства загалом, так і конкретної особи. Суспільство зацікавлене у забезпеченні кожному своєму членові гідного базового рівня життя, тоді як людина прагне отримати компенсацію або зменшити негативні наслідки зміни свого соціального чи матеріального становища внаслідок настання певної несприятливої події [6, с. 167-169].

Фінансування соціального страхування здійснюється з окремих, позабюджетних фондів — таких як фонд соціального страхування чи фонд соціальної підтримки. При цьому розмір страхової виплати не обов'язково відповідає обсягу внесених коштів. Особливістю є й те, що страхові ризики мають масовий і соціально значущий характер, а отже, стосуються великої кількості людей одночасно. До того ж, соціальне страхування охоплює лише економічно активне населення — тобто осіб, які беруть участь у трудовій діяльності. Саме тому розмір страхових виплат певною мірою залежить від обсягу трудового внеску кожної людини [7, с. 56-58].

Тобто, соціальне страхування виступає ключовою організаційно-правовою формою соціального забезпечення, яка гарантує людині право на соціальний захист і профілактику страхових ризиків через механізм страхових внесків. У ширшому контексті воно є складовою системи соціального забезпечення. Як зазначає Гуменюк І.О., така система охоплює сукупність правових, економічних та організаційних заходів, що забезпечують реалізацію права застрахованої особи або її родини на матеріальне забезпечення і соціальне обслуговування згідно з умовами та обсягами, встановленими законом або договором соціального страхування [8].

Соціальне страхування в Україні відіграє надзвичайно важливу роль не лише в забезпеченні соціального спокою, а й у сприянні економічному розвитку, поліпшенні добробуту населення та зміцненні соціального капіталу. Його функціонування ґрунтується на основі економічної активності громадян, принципах солідарності, спільної відповідальності та справедливого розподілу ресурсів, створюючи сприятливі передумови для сталого соціально-

економічного розвитку країни. Система соціального страхування забезпечує матеріальну підтримку та соціальні послуги у випадках настання страхових ризиків: тимчасова чи постійна втрата працездатності, безробіття, досягнення пенсійного віку, втрата годувальника, а також інші передбачені законодавством ситуації. Фінансування цієї системи здійснюється переважно за рахунок страхових внесків працівників і роботодавців, а також за підтримки державного бюджету у визначених законом випадках.

Окрім забезпечення захисту в разі настання соціальних ризиків, соціальне страхування виконує також важливу профілактичну функцію. Воно сприяє підтриманню стабільності трудового потенціалу, допомагає особам, які не залучені до формального ринку праці, та сприяє зменшенню соціальної нерівності між різними групами населення. До того ж, соціальне страхування відіграє стимулюючу роль в економіці, адже створює умови для зростання продуктивності праці та зменшення соціального напруження в суспільстві.

Правові та організаційні засади функціонування загальнообов'язкового державного соціального страхування визначені в Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». У цьому нормативному акті закріплено ключові принципи, що регулюють діяльність системи. Зокрема, передбачено чітке законодавче врегулювання всіх аспектів страхування, що сприяє забезпеченню прозорості та передбачуваності. Участь у системі є обов'язковою для окремих категорій громадян із можливістю добровільного приєднання для інших. Держава гарантує застрахованим особам реалізацію їхнього права на соціальні виплати та послуги. Фінансування здійснюється через спеціалізовані страхові фонди, сформовані за принципами солідарності й субсидіарності. Розмір страхових виплат залежить від тривалості страхового стажу та інших чинників, а самі внески можуть варіюватися залежно від рівня професійних ризиків і безпеки умов праці. Система також стимулює роботодавців до створення належних і безпечних умов праці, а використання ресурсів обмежується виключно потребами надання соціальних послуг та матеріального забезпечення. Водночас на роботодавців та страхові фонди покладається відповідальність за дотримання прав застрахованих осіб [9].

До основних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування належать пенсійне страхування, страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, страхування на випадок безробіття, медичне страхування, а також страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Кожен із цих видів відіграє окрему роль у забезпеченні соціального захисту різних категорій громадян та формує правову базу для їх підтримки у разі настання відповідних ризиків.

Однак нині система соціального страхування в Україні стикається з низкою серйозних викликів. Серед них – демографічне старіння, що підвищує навантаження на пенсійну систему й вимагає нових моделей фінансування. Поширення неформальної зайнятості зменшує обсяг надходжень до страхових фондів, що негативно впливає на їхню фінансову стійкість. Нестабільність ринку праці, викликана як внутрішніми економічними проблемами, так і глобальними кризами, ускладнює своєчасне та повне надання соціальних гарантій, зокрема у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ на територію України. Водночас низький рівень цифровізації адміністративних процесів знижує ефективність функціонування всієї системи [10, с. 65].

Для подолання зазначених викликів необхідно впроваджувати комплексні реформаторські заходи. Зокрема, цифрова трансформація системи дозволить автоматизувати процеси адміністрування, створити єдині цифрові платформи для управління страховими фондами та надання соціальних послуг, що суттєво підвищить прозорість, швидкість і зручність їх отримання. Також потрібне запро-

вадження адаптивних фінансових механізмів, здатних гнучко реагувати на демографічні та економічні зміни, зокрема на зростання неформальної зайнятості. Важливим є забезпечення справедливості й інклюзивності, тобто рівного доступу до соціального захисту для всіх категорій населення, включно з найбільш уразливими групами. Окремої уваги заслуговують програми профілактики професійних ризиків, які мають бути посилені, а також міжнародна співпраця, що дозволить адаптувати найкращі світові практики у сфері соціального страхування й підвищити ефективність української системи.

Система соціального страхування в Україні має ключове значення для забезпечення соціального захисту громадян, проте нині вона зіштовхується з низкою серйозних проблем, які обмежують її ефективність і стабільність. Однією з найгостріших проблем є недостатнє фінансування соціальних фондів. Це зумовлено, зокрема, високим рівнем тіньової економіки, недостатньою сплатою обов'язкових внесків з боку роботодавців та працівників, а також демографічними змінами, такими як старіння населення і зростання частки пенсіонерів. Через це у фондах бракує коштів, що призводить до затримок виплат і звуження спектру страхових послуг [11, с. 146-148].

Суттєвою перешкодою для належного функціонування системи є також високий рівень тіньової зайнятості. Значна частина працівників отримує заробітну плату нелегально, що позбавляє їх права на соціальний захист і зменшує надходження до фондів. Крім того, в Україні досі не впроваджене обов'язкове медичне страхування, яке є звичним у більшості європейських країн. Це ускладнює доступ до якісної медичної допомоги й перекладає фінансовий тягар на плечі громадян, особливо у випадку тяжких захворювань.

Серед інших проблем варто зазначити низький рівень довіри населення до системи соціального страхування. Це зумовлено браком прозорості у роботі фондів, складністю процедур отримання виплат і частими затримками. Як наслідок, люди не вірять у надійність системи та неохоче беруть участь у страхових програмах. Адміністрування також є проблемним: система є надто бюрократизованою, а відсутність сучасних цифрових рішень ускладнює облік внесків, реєстрацію та виплати, що тягне за собою високі адміністративні витрати.

Окремо варто звернути увагу на нерівномірність доступу до соціального страхування в різних регіонах країни. Жителі сіл та малих міст часто мають обмежені можливості скористатися послугами через брак представництв і низький рівень поінформованості. Ускладнює ситуацію також демографічний чинник: зниження народжуваності і зростання кількості людей похилого віку збільшують тиск на пенсійну систему, яка залежить від внесків працездатного населення.

Добровільне соціальне страхування також розвивається дуже повільно. Причини цього є низька поінформованість населення, відсутність стимулів у вигляді податкових пільг і загалом низький рівень фінансової культури громадян. Для розв'язання вказаних проблем необхідно вживати комплексних і системних заходів, серед яких – впровадження обов'язкового медичного страхування, популяризація добровільних програм, запровадження сучасних цифрових інструментів управління фондами і посилення контролю за сплатою внесків.

Реформування системи соціального страхування має здійснюватися на основі чіткого поетапного плану, що враховуватиме соціально-економічні реалії України та виклики, з якими вона стикається. Кожен етап має включати конкретні цілі та строки реалізації, що дозволить поступово перейти до сучасної, відкритої та ефективної системи соціального страхування, сумісної зі стандартами Європейського Союзу та орієнтованої на потреби громадян.

Висновок. Соціальне страхування в Україні є ключовим елементом системи соціального захисту, що виконує важливі функції щодо забезпечення матеріальної підтримки громадян у разі настання соціальних ризиків. Його ефективне функціонування сприяє стабільності суспільства, зміцненню економіки та зниженню соціальної нерівності. Водночас сучасна система стикається з низкою викликів, серед яких – фінансова нестабільність, поширення тіньової зайнятості, демографічні зміни, недостатня цифровізація та низький рівень довіри з боку населення.

Для підвищення ефективності соціального страхування необхідно впроваджувати глибокі реформаторські зміни: удосконалювати законодавче регулювання, модернізувати

інституційну структуру, забезпечувати цифрову трансформацію, підвищувати прозорість і доступність соціальних послуг. Важливими умовами успіху також є активне залучення громадськості до формування політики у сфері соціального страхування, впровадження обов'язкового медичного страхування, стимулювання добровільного страхування та забезпечення рівного доступу до соціального захисту для всіх категорій населення.

Отже, соціальне страхування має стати не лише гарантом соціальної безпеки, а й потужним інструментом розвитку людського потенціалу та соціальної згуртованості, що відповідає викликам часу і сприяє побудові справедливої та сталої моделі соціального забезпечення в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дзюба І.В. Адміністративно-правове регулювання діяльності територіальних громад в Україні. Дис канд. юр. наук. Дніпро. 2022.
2. Васечко Л.І. Структурні компоненти фінансового механізму соціального страхування. *Вісник КНУТД*. 2011. № 4. С. 140-144.
3. Стеценко В.Ю. Добровільне медичне страхування як об'єкт правового регулювання. Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні., 2009., *Часопис Київського університету права*, 2009. №3. С. 156-160.
4. Ліпич Л.Г., Стеченко Д.М. Соціальне страхування: основи, проблеми та напрями реформування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2022. № 3. С. 10–18.
5. Пітенкова Т.В., Карташов О.В. Механізми державного регулювання у сфері соціального страхування в Україні. *Економіка та управління*. 2023. № 6(38). С. 23–31.
6. Кириленко О.П. Соціальне страхування: підручник. Тернопіль. ТНЕУ. 2018. 516 с.
7. Кошевський В.С., Воробей П.А., Савченко А.В., Семенюк О.О., Колб О.Г. Кримінально-правова охорона соціального та пенсійного страхування: моногр. К.: Юрінком Інтер. 2017. 154 с.
8. Гуменюк І.О. (2001). Правові основи становлення соціального страхування в Україні (Неопублікована кандидатська дисертація). Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна.
9. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2000, № 22, ст.171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>.
10. Нагорянський А.О. Удосконалення державного управління системою медичної реабілітації як складової частини державної політики у сфері охорони здоров'я України. *Клінічна та профілактична медицина*. 2021. № 2. С. 63–69.
11. Новицька Н.В. Екологічне оподаткування в Україні: стан та перспективи розвитку : дис... канд. екон. наук : 08.00.08. Ірпінь, 2016. 274 с.

МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД, ЕКСТРАДИЦІЯ ОСОБИ: ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ЩОДО ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

INTERNATIONAL CRIMINAL COURT, EXTRADITION OF A PERSON: WAYS TO RESOLVE ISSUES CONCERNING CRIMINAL LIABILITY FOR ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Юнін О., д.ю.н., професор,

Заслужений діяч науки і техніки, проректор ДДУВС

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4846-2573>

Стаття присвячена висвітленню взаємодії між Міжнародним кримінальним судом (МКС) та інститутом екстрадиції осіб. Розглядаються ключові аспекти функціонування МКС як постійно діючого міжнародного судового органу, юрисдикція якого поширюється на найтяжчі злочини, що викликають занепокоєння міжнародної спільноти: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини агресії. У фокусі дослідження перебувають механізми співробітництва держав з МКС, зокрема у контексті передачі осіб, обвинувачених або засуджених Судом. Висвітлюються правові основи та особливості процесу екстрадиції (або, коректніше, передачі осіб до МКС, оскільки це не класична міждержавна екстрадиція, а виконання зобов'язань перед міжнародним органом), що регулюються Римським статутом Міжнародного кримінального суду. Аналізуються правові колізії, що можуть виникати при виконанні запитів МКС про передачу, зокрема питання суверенітету держав, національних конституційних засад та відмінностей у правових системах. Окремо розглядаються суб'єкти правовідносин у сфері кримінального судочинства, виклики, пов'язані з принципом додатковості, який є основоположний елемент у відносинах між МКС та національними юрисдикціями, а також вплив політичних факторів на процес співпраці. Підкреслюється важливість ефективного передачі осіб для забезпечення невідворотності покарання за міжнародні злочини та утвердження принципу верховенства права на глобальному рівні.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд – МКС, Римський статут, міжнародне співробітництво, екстрадиція, передача осіб.

The article is devoted to highlighting the interaction between the International Criminal Court (ICC) and the institution of extradition. The article examines key aspects of the functioning of the ICC as a permanent international judicial body, whose jurisdiction extends to the most serious crimes of concern to the international community: genocide, crimes against humanity, war crimes, and crimes of aggression. The focus of the study is on mechanisms for cooperation between states and the ICC, particularly in the context of the transfer of persons indicted or convicted by the Court. The legal foundations and features of the extradition process (or, more correctly, the transfer of persons to the ICC, since this is not a classic interstate extradition, but the fulfillment of obligations to an international body) regulated by the Rome Statute of the International Criminal Court are highlighted. The legal conflicts that may arise when executing ICC requests for transfer are analyzed, in particular issues of state sovereignty, national constitutional principles, and differences in legal systems. Separately, the subjects of legal relations in the field of criminal justice, the challenges associated with the principle of additionality, which is a fundamental element in the relations between the ICC and national jurisdictions, as well as the influence of political factors on the cooperation process are considered. The importance of effective transfer of persons is emphasized to ensure the inevitability of punishment for international crimes and the establishment of the rule of law at the global level.

Key words: International Criminal Court – ICC, Rome Statute, international cooperation, extradition, transfer of persons.

Постановка проблеми. зумовлена необхідністю забезпечення справедливості для жертв збройної агресії, відновлення міжнародного правопорядку та запобігання подібним злочинам у майбутньому. Ефективного механізму притягнення до відповідальності за злочин агресії та інші міжнародні злочини, вирішення завдань, які стоять перед органами досудового розслідування під час здійснення співробітництва з МКС. Проаналізовано формування нормативно – правової бази (КПК України, положень Римського статуту, Накази Офісу Генерального прокурора України, Міністерства Юстиції України).

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Діяльність Міжнародного кримінального суду (МКС) та імплементація положень його Статуту в національне законодавство стали предметом вивчення багатьох українських та зарубіжних науковців. Серед ключових дослідників, які присвятили свої праці цим питанням, варто відзначити В. Гутника, Н.В. Дрьоміну, Н.А. Зелінську, О.В. Касинюка, Н.И. Костенка, Є.Н. Трикоза, О.В. Харитонову, Є.В. Щербаня [1, с. 251 – 257; 2, с. 194; 3, с. 366, 582].

Мета статті полягає у дослідженні наявних міжнародно-правових інструментів, зокрема роль Міжнародного кримінального суду (МКС), а також можливості та перешкоди, пов'язані з екстрадицією осіб, відповідальних за здійснення збройної агресії проти України. Шляхи вирішення питань щодо притягнення до кримі-

нальної відповідальності за здійснення збройної агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. На тлі складних глобальних політичних реалій та фактичних ситуацій, а також глибокої стурбованості міжнародної спільноти через порушення загальновизнаних принципів міжнародного права, спостерігається значне зростання кількості судових органів, що спеціалізуються на застосуванні міжнародного кримінального права, тобто на здійсненні міжнародного правосуддя. Завдяки розвитку міжнародної співпраці у боротьбі зі злочинністю у XX столітті виник принципово новий інститут міжнародного права – міжнародні кримінальні суди. Н.В. Дрьоміна-Волок підкреслює, що «сьогодні більше, ніж будь-коли, відчувається гостра потреба у функціонуванні судових органів, що мають міжнародну кримінальну юрисдикцію» [3]. Міжнародний кримінальний суд (МКС) - це перший постійно діючий правовий інститут, який має компетенцію переслідувати осіб, відповідальних за геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Він заснований на підставі Римського статуту, прийнятого у 1998 році, і функціонує з липня 2002 року.

Сьогодні Міжнародний кримінальний суд (МКС) відіграє центральну роль у системі міжнародного кримінального правосуддя. Він веде справи, пов'язані зі злочинами, що підпадають під юрисдикцію Римського статуту, у низці держав, зокрема: Демократичній Республіці Конго (ICC-01/04), Уганді (ICC-02/04), Центральноафриканській

Республіці (ICC/01/05), Судані (ICC-02/05), Кенії (ICC-01/09), Лівії (ICC-01/11) та Кот-д'Івуарі (ICC-02/11) [4]. Започаткування цього постійного суду стало переломним моментом для розвитку міжнародного кримінального правосуддя, зміцнивши впевненість у тому, що злочинці обов'язково понесуть відповідальність.

Збройна агресія російської федерації проти України, що триває з 2014 року та яка переросла у повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року, призвела до безпрецедентних порушень міжнародного права, численних воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Попри очевидність скоєних злочинів та наявність значної доказової бази, притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у розв'язанні та веденні агресивної війни, а також у скоєнні інших міжнародних злочинів, залишається надзвичайно складним завданням. Міжнародний кримінальний суд (МКС), попри свою юрисдикцію щодо злочинів агресії, воєнних злочинів та злочинів проти людяності, стикається з низкою перешкод. Однією з ключових є відсутність універсального визнання його юрисдикції, зокрема з боку держав, що не ратифікували Римський статут, до яких належить і російська федерація. Це унеможливило пряму екстрадицію осіб, обвинувачених у скоєнні злочинів, до МКС з території цих держав. Крім того, принцип суверенного імунітету та політичні перешкоди створюють значні виклики для притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави-агресора. Міжнародний кримінальний суд (МКС) і екстрадиція є важливими складовими міжнародного правосуддя, що забезпечують притягнення до відповідальності осіб, які вчинили найтяжчі міжнародні злочини. Міжнародний кримінальний суд (МКС) і екстрадиція є важливими складовими міжнародного правосуддя, що забезпечують притягнення до відповідальності осіб, які вчинили найтяжчі міжнародні злочини.

Міжнародний кримінальний суд (МКС) є незалежною міжнародною установою, що базується на Римському статуті. Його основна мета – притягнення до відповідальності фізичних осіб за геноцид, злочини проти людяності та злочини агресії, коли національні судові системи неспроможні або не бажають це робити [5]. Важливо розуміти, що МКС не є частиною Організації Об'єднаних Націй, хоча тісно співпрацює з нею. МКС розслідує та переслідує окремих осіб, а не держави чи групи.

Екстрадиція є формою міжнародної співпраці держав у боротьбі зі злочинністю, що передбачає арешт і передачу однією державою іншій особі, яка підозрюється або обвинувачується у скоєнні злочину, або ж засудженого злочинця.

Процедура екстрадиції, ініціатором якої є МКС полягає саме в передачі осіб (екстрадиції) до нього. Саме такий підхід до процесу екстрадиції пов'язаний з тим, що Міжнародний кримінальний суд не має власних поліцейських сил або механізмів примусового виконання арештів. Він покладається на співпрацю держав-учасниць Римського статуту та інших держав.

Процедура ініціювання справи в МКС має свої особливості та полягає в тому, що прокурор МКС, після детального аналізу наявної інформації, приймає рішення про наявність достатніх підстав для проведення розслідування. Якщо є достатні докази, Офіс Прокурора МКС звертається до суддів Попередньої палати МКС з проханням видати ордер на арешт або повістку для явки підозрюваного. Ордери на арешт видаються, коли є підстави вважати, що особа може переховуватися, тоді як повістки використовуються не часто, і застосовуються лише у випадках, коли є підстави вважати, що підозрюваний з'явиться добровільно.

Направлення запиту МКС до держав – учасниць Римського статуту відбувається після видачі ордера на арешт. МКС направляє запит до держави, на території якої перебу-

ває розшукувана особа. Держави-учасниці Римського статуту зобов'язані співпрацювати з МКС, що включає арешт та передачу осіб, щодо яких видано ордер на арешт [6].

КПК України не містить окремої статті, що прямо регулює співпрацю з МКС. Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» № 2236-IX від 03.05.2022 доповнено положення КПК України розділом IX-2 «Особливості співробітництва з міжнародним кримінальним судом» та законодавцем передбачено правові норми, які забезпечують механізми співпраці для передачі осіб та виконання вироків МКС (ст. ст. 617 – 636) [7].

Згідно національного законодавства України та положень Римського статуту, ратифікованого Україною 21.08.2024 процедура передачі в Україні складається з наступних етапів [7; 8]:

I. Отримання запиту: Компетентні органи держави (в Україні це Офіс Генерального прокурора та Міністерство юстиції) отримують запит від МКС.

II. Арешт та утримання: Особу, щодо якої надійшов запит, затримують.

III. Екстрадиційна перевірка: Проводиться перевірка на наявність обставин, які можуть перешкодити екстрадиції (наприклад, політичні злочини, ризик катувань, подвійна злочинність – коли діяння не є злочином в обох країнах). В Україні така перевірка триває до 60 днів.

IV. Судове слухання: У багатьох країнах рішення про екстрадицію приймається судом, який оцінює юридичну обґрунтованість запиту та дотримання прав обвинуваченого.

V. Рішення про передачу: Компетентний орган держави приймає рішення про передачу особи.

VI. Фактична передача: Після прийняття позитивного рішення, особа передається представникам МКС. В Україні це відбувається у спрощеному порядку протягом п'яти робочих днів з дня одержання ухвали слідчого судді, якою затверджено згоду особи на таку передачу, або в інший строк, узгоджений з МКС.

Особливістю від класичної моделі екстрадиції, є те, що екстрадиція в рамках взаємодії з МКС полягає саме в передачі особи відносно якої накладено Ордер на арешт, і така передача регулюється Римським статуту та зобов'язаннями держав, що його ратифікували. Процедура передачі передбачає дотримання прав особи, зокрема, можливість оскарження рішення про передачу. Екстрадиція не допускається, якщо існує ризик катувань або негуманного поводження з особою.

Важливими аспектами міжнародної співпраці МКС в рамках екстрадиції є спільні види спеціальних принципів, а саме: невідворотності покарання («aut dedere aut judicare»). Сутність цього принципу розкрито в визначенні «aut dedere aut judicare», яке в перекладі з латинської мови означає – «або давати, або судити» [9]. Саме зараз, коли в світі відбуваються жакливі приклади кровопролитних війн (Україна – рф, Держава Ізраїль – Держава Палестина, тощо) та здійснення геноциду народів таких країн постає питання притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб за здійснення міжнародних злочинів (геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності) саме цей принцип набуває актуальності. Тобто, цей принцип означає, що держава, на території якої перебуває особа, підозрювана у скоєнні міжнародного злочину (наприклад, геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності), зобов'язана або видати цю особу іншій державі, яка має юрисдикцію у цій справі, або самостійно здійснити кримінальне переслідування цієї особи.

Принцип «aut dedere aut judicare» (або «видати або судити») є ключовим у міжнародному кримінальному праві. Він означає, що держава, на території якої перебуває особа, підозрювана у скоєнні міжнародного злочину

(наприклад, геноциду, збройної агресії, злочинів проти людяності), зобов'язана або видати цю особу іншій державі, яка має юрисдикцію у цій справі, або самостійно здійснити кримінальне переслідування цієї особи. Основними аспектами такого принципу є: міжнародні злочини (застосовується до найтяжчих міжнародних злочинів, що становлять загрозу для всього міжнародного співтовариства (геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності, тортури та інші)); обов'язок держав (держави зобов'язані співпрацювати у боротьбі з цими злочинами, якщо підозрювана особа перебуває на їхній території, вони повинні або видати її, або здійснити власне розслідування та судовий процес) [9]. Цей принцип дозволяє державам здійснювати універсальну юрисдикцію щодо міжнародних злочинів. Це означає, що вони можуть переслідувати злочинців незалежно від місця скоєння злочину та громадянства злочинця та жертви. Підсумовуючи наведене, припустимо, що ідея принципу «aut dedere aut judicare», відома як «третій варіант» або частина «потрійного варіанту» виконання зобов'язання aut dedere aut judicare, полягає в тому, що держава може виконати свій обов'язок, передавши ймовірного правопорушника міжнародному суду або трибуналу. Відображає принцип міжнародного права, згідно з яким держава, на території якої перебуває особа, підозрювана у скоєнні певних міжнародних злочинів, зобов'язана або видати цю особу іншій державі, яка має юрисдикцію, або здійснити її кримінальне переслідування у власній судовій системі. Метою цього принципу є забезпечення не залишення безкарності осіб, які скоїли міжнародні злочини. Такі обставини сприяють запобіганню майбутнім злочинам та зміцненню міжнародного правопорядку. Цей принцип закріплений у багатьох міжнародних договорах, таких як: Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року [10], Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948 року, ратифіковану Україною 13.02.1955 року [11], Конвенція проти тортури та інших жорстоких, нелюд-

ських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 року, ратифіковану Україною 26.01.1987 року [12].

Як зазначено Кос'яненко С.О. виникнення так званого «третього варіанту» полягає в передачі ймовірного правопорушника міжнародному суду або трибуналу, що виникли у зв'язку з появою Міжнародного кримінального суду (МКС) та інших міжнародних і спеціальних судів та трибуналів. Вказані інституції створюють альтернативний механізм для здійснення правосуддя у випадках, коли національні судові системи не можуть або не хочуть цього робити [9]. На нашу думку перевагами «третього варіанту» є те, що за допомогою такого варіанта можливо забезпечити більш ефективне та неупереджене розслідування, судове переслідування особливо тяжких міжнародних злочинів, яке сприяє боротьбі з безкарністю та забезпеченню справедливості для жертв. Так як Міжнародні суди, є незалежними органами, то їх рішення є об'єктивнішими, ніж рішення національних судів, які можуть бути під впливом політичних рішень.

Висновки. Співпраця України з Міжнародним кримінальним судом з питань екстрадиції та притягнення до відповідальності за міжнародні злочини є життєво важливою в умовах війни. Незважаючи на законодавчі особливості щодо екстрадиції громадян України, механізми співпраці з МКС дозволяють ефективно працювати над встановленням справедливості. Ця співпраця є невід'ємною частиною зусиль України та міжнародної спільноти щодо боротьби з безкарністю за найтяжчі злочини та відновлення правосуддя для жертв агресії. В умовах повномасштабного вторгнення країни агресора – РФ на територію України, принцип «aut dedere aut judicare» притаманний саме видачі особи за ініціативою МКС набуває особливої актуальності, та є важливим інструментом для притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів та злочинів проти людяності на території України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гутник В. В. Міжнародний кримінальний суд: сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024 Випуск 81: частина 3. Ужгород. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/39-2.pdf> (дата звернення 20.05.2025).
2. Гутник В. В. Міжнародний кримінальний суд: навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 194 с.
3. Зелінська Н.А., Андрейченко С.С., Дрьоміна-Волок Н.В., Коваль Д.О. Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник /; за ред. проф. Зелінської Н.А. Одеса: Фенікс, 2017. С. 582. С. 366.
4. Попко В.В. Органи міжнародного кримінального правосуддя: множинність інституційних моделей. *Органи міжнародного кримінального правосуддя: множинність інституційних моделей. Часопис Київського університету права* № 2021/1. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1747/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%B%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%B4%D1%83%D1%80%D0%B8_%D0%9A%D0%A7%D0%9F_2021_removed%20%281%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 20.05.2025).
5. Взаємодія держав у сфері кримінального судочинства. Вільна енциклопедія ВІКІПЕДІЯ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D1%96%D1%8F_%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2_%D1%83_%D1%81%D1%84%D0%B5%D1%80%D1%96_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0 (дата звернення 20.05.2025).
6. Уповноважений: зміни до КПК щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом наближають Україну до ратифікації Римського статуту. Сайт Омбудсмена України URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-zmini-do-kpk-shchodo-spivrobitnictva-z-mizhnarodnim-kriminalnim-sudom-nablizhayut-ukrayinu-do-ratifikaciyi-rimskogo-statutu (дата звернення 20.05.2025).
7. Кримінальний – процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення 20.05.2025).
8. Римський Статут Міжнародного Кримінального суду, ратифікованого Україною 21.08.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 20.05.2025).
9. Кос'яненко С.О. «Третя альтернатива» за зобов'язанням видавати або здійснювати судове переслідування (aut dedere aut judicare)» *Юридичний науковий електронний журнал* № 1/2024 URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/166.pdf (дата звернення 20.05.2025).
10. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 20.05.2025).
11. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948 року, ратифіковану Україною 13.02.1955 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення 20.05.2025).
12. Конвенція проти тортури та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 року, ратифіковану Україною 26.01.1987 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення 20.05.2025).

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ

WAYS TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF JUDICIAL CONTROL IN THE FIELD OF URBAN PLANNING

Діхтієвський П.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного права і процесу

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0001-9452-5008

Проневич О.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри службового та медичного права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0001-5170-4751

У статті проведений комплексний аналіз чинного законодавства України щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування, а також виявлено правові прогалини, процедурні недоліки та сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правових механізмів здійснення судового контролю. У статті розглянуто актуальні проблеми ефективності реалізації судового контролю в сфері містобудування як важливої складової механізму забезпечення верховенства права, правової визначеності та сталого розвитку територій. В умовах сучасного урбанізаційного розвитку містобудівна діяльність виступає не лише інструментом просторової трансформації, а й джерелом численних правових конфліктів між державою, суб'єктами господарювання та громадянами. У зв'язку з цим судовий контроль за дотриманням містобудівного законодавства набуває особливого значення для ефективного захисту прав та інтересів учасників відповідних правовідносин. Законодавча основа для здійснення судового контролю закріплена у Конституції України (ст. 129-1), Кодексі адміністративного судочинства України (зокрема, ст. 14 та ст. 382), а також у спеціальних законах, зокрема Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності». У роботі проаналізовано механізми примусового виконання судових рішень в адміністративному судочинстві, включаючи обов'язок суб'єкта владних повноважень подати звіт про виконання рішення, а також можливість застосування санкцій у вигляді штрафу за його ненадання. Зазначено, що ефективність реалізації судових рішень у сфері містобудування стримується низкою факторів: бюрократичними бар'єрами, неузгодженістю норм законодавства, затримками у діях органів виконавчої влади та низьким рівнем прозорості процесу. Вказано на необхідність комплексного перегляду та вдосконалення механізмів виконання рішень, зокрема шляхом цифровізації, створення єдиної бази даних у формі відкритого реєстру виконавчих проваджень, забезпечення доступу громадськості до актуальної інформації та впровадження електронних систем моніторингу.

У межах дослідження також запропоновано низку напрямів реформ: розширення кола суб'єктів, залучених до виконання рішень, зокрема нотаріусів та органів державної реєстрації прав; підвищення кваліфікації працівників виконавчої служби; розробка спеціалізованих процедур для містобудівних справ; посилення взаємодії з громадянським суспільством через впровадження громадського контролю, створення громадських рад, інституту громадського спостерігача тощо. У статті підкреслюється, що правова система потребує запровадження публічного онлайн-моніторингу стану виконання судових рішень, що дозволить своєчасно виявляти випадки бездіяльності виконавців, реагувати на порушення, формувати довіру до правосуддя. Така цифрова платформа, за умови її інтеграції з офіційними державними реєстрами, може стати ефективним інструментом превенції корупції та зловживань. Зроблено висновок, що посилення ефективності судового контролю у сфері містобудування є системною задачею, що потребує міжвідомчої координації, нормативного оновлення, прозорих процедур і залучення інститутів громадянського суспільства. Реалізація запропонованих заходів забезпечить більш результативне виконання судових рішень, правовий порядок та сталий розвиток урбаністичних територій.

Ключові слова: містобудування, ефективність, містобудівна діяльність, публічно-правові спори, судовий контроль, суб'єкти містобудування, адміністративний суд.

The article provides a comprehensive analysis of the current legislation of Ukraine on the implementation of judicial control in the field of urban planning, and also identifies legal gaps, procedural shortcomings and formulates proposals for improving the legal mechanisms for the implementation of judicial control. The article considers the current problems of the effectiveness of the implementation of judicial control in the field of urban planning as an important component of the mechanism for ensuring the rule of law, legal certainty and sustainable development of territories. In the conditions of modern urbanization, urban planning activity is not only an instrument of spatial transformation, but also a source of numerous legal conflicts between the state, business entities and citizens. In this regard, judicial control over compliance with urban planning legislation is of particular importance for the effective protection of the rights and interests of participants in the relevant legal relations. The legislative basis for the exercise of judicial control is enshrined in the Constitution of Ukraine (Article 129-1), the Code of Administrative Procedure of Ukraine (in particular, Articles 14 and 382), as well as in special laws, in particular the Law of Ukraine "On Regulation of Urban Planning Activities". The paper analyzes the mechanisms for the enforcement of court decisions in administrative proceedings, including the obligation of the subject of public authority to submit a report on the implementation of the decision, as well as the possibility of applying sanctions in the form of a fine for failure to submit it. It is noted that the effectiveness of the implementation of court decisions in the field of urban planning is constrained by a number of factors: bureaucratic barriers, inconsistency of legislative norms, delays in the actions of executive authorities and a low level of transparency of the process. The need for a comprehensive review and improvement of the mechanisms for the implementation of decisions is indicated, in particular through digitalization, the creation of a single database in the form of an open register of enforcement proceedings, ensuring public access to up-to-date information and the implementation of electronic monitoring systems.

The study also proposes a number of areas for reform: expanding the circle of entities involved in the execution of decisions, in particular notaries and state registration bodies; improving the skills of enforcement officers; developing specialized procedures for urban planning cases; strengthening interaction with civil society through the introduction of public control, the creation of public councils, the institution of a public observer, etc. The article emphasizes that the legal system requires the introduction of public online monitoring of the status of execution of court decisions, which will allow timely detection of cases of inaction of executors, response to violations, and formation of trust in justice. Such a digital platform, provided it is integrated with official state registers, can become an effective tool for preventing corruption and abuse. It is concluded that increasing the effectiveness of judicial control in the field of urban planning is a systemic task that requires interdepartmental coordination, regulatory updating, transparent procedures, and the involvement of civil society institutions. The implementation of the proposed measures will ensure more effective enforcement of court decisions, legal order, and sustainable development of urban areas.

Key words: urban planning, efficiency, urban planning activity, public law disputes, judicial control, urban planning subjects, administrative court.

Постановка проблеми. Містобудівна діяльність є однією з ключових сфер реалізації державної політики у галузі територіального розвитку, економічного зростання та охорони навколишнього середовища. В Україні містобудівна сфера характеризується стрімкою динамікою законодавчого регулювання, складною взаємодією між суб'єктами публічного та приватного права, а також зростанням кількості конфліктів, пов'язаних із забудовою, зміною цільового призначення земель, дотриманням містобудівних умов тощо. У зв'язку з цим суттєво підвищується навантаження на адміністративні суди, які здійснюють судовий контроль за рішеннями, діями та бездіяльністю суб'єктів владних повноважень у цій сфері. Крім того, в умовах євроінтеграції судовий контроль у сфері містобудування повинен відповідати стандартам правової визначеності, прозорості адміністративних процедур та ефективного правового захисту, що вимагає наукового переосмислення наявних підходів.

Враховуючи зазначене, судовий контроль виступає важливим інструментом забезпечення законності в процесі прийняття містобудівних рішень, реалізації будівельних проєктів і дотримання прав громадян, юридичних осіб та органів влади. У сучасних умовах відсутність дієвих механізмів контролю у сфері містобудування призводить до порушення прав учасників правовідносин, погіршення якості забудови, загроз для екології та суспільного добробуту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти особливостей здійснення судового контролю досліджували такі вчені як: В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, П.М. Бойчук, Ю.А. Волкова, В.П. Лещинський, І.М. Миронець, М.Ю. Онисковець, К.О. Рибак, Н.О. Семенчук, М.С. Сусак, О.О. Череміс, Є.О. Юрченко та інші.

Метою статті є комплексний аналіз чинного законодавства України щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування, а також виявлення правових прогалин, процедурних недоліків і формулювання пропозицій щодо вдосконалення правових механізмів здійснення судового контролю.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах містобудівна діяльність постає не лише як провідний напрям просторового розвитку держави, а й як сфера, що генерує значну кількість правових конфліктів між державою, інвесторами та громадянами. Ефективний захист прав і законних інтересів суб'єктів містобудування суттєво залежить від здатності судової влади забезпечити верховенство права, прозорість та справедливості у процесі правозастосування. Особливу значущість у цьому контексті набуває належна реалізація судових рішень, яка виступає запорукою правової визначеності, охорони права власності та сталого урбаністичного розвитку. Водночас процес виконання судових актів у цій сфері супроводжується рядом ускладнень, серед яких варто виокремити бюрократичні перепони, недосконалість законодавчого регулювання та затягування процедур примусового виконання.

Конституція України (ст. 129-1) закріплює повноваження судів щодо здійснення контролю за виконанням судових рішень, у тому числі у справах, що стосуються містобудівної діяльності [1]. Відповідно до частини 2 статті 14 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України), судові рішення, які набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами влади, юридичними та фізичними особами по всій території держави, а їх невиконання тягне юридичну відповідальність (ч. 3 ст. 14 КАС України) [2].

Найбільш деталізованим правовим інструментом у цій сфері є стаття 382 КАС України, яка передбачає конкретні механізми судового контролю за виконанням рішень. Особливість цієї норми полягає у запровадженні дієвих засобів примусу, включаючи обов'язок суб'єкта владних

повноважень надавати звіти про стан виконання судових рішень та можливість накладення штрафних санкцій у разі їх ненадання. Сума штрафу, що може становити від 20 до 40 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розподіляється між державним бюджетом та позивачем, що підсилює інтерес сторін до забезпечення виконання рішення [2].

Згідно з пунктом 13 частини 1 статті 2 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», однією з основних функцій державної політики у цій сфері визнається контроль за дотриманням містобудівного законодавства, що підтверджує легітимність та актуальність судового контролю як одного з центральних елементів реалізації цієї функції [3].

У науковій літературі справедливо підкреслюється, що судовий контроль за законністю дозвільної діяльності у сфері містобудування є одним із ключових механізмів контрольно-наглядової функції держави. Так, В.П. Лещинський наголошує на важливості цього інституту не лише з огляду на його юридичне значення, але й через високу частоту практичного застосування. На відміну від інших форм контролю, судовий контроль вирізняється універсальністю, що виявляється в його процесуальній формалізованості та відповідності вимогам правосуддя як конституційної функції судової влади. При цьому він не може підміняти інші, спеціально встановлені законом інструменти нагляду і контролю [4, с. 250-251].

Ефективність реалізації судових рішень у сфері містобудування розглядається як критично важливий чинник забезпечення правової визначеності, охорони права власності та підтримки сталого розвитку міського середовища. Водночас судова практика стикається з численними бар'єрами, серед яких найбільш істотними є бюрократичні ускладнення, прогалини у нормативному регулюванні та слабка виконавча дисципліна. З огляду на це, актуальним є здійснення нормативного перегляду та оновлення законодавчих положень з метою адаптації їх до сучасних викликів у містобудівній сфері [5, с. 248].

До пріоритетних напрямів удосконалення судового контролю в містобудуванні слід віднести: підвищення відкритості та прозорості процесів виконання судових рішень; розробку ефективних механізмів моніторингу й нагляду за їх виконанням; боротьбу з корупційними проявами у виконавчому провадженні шляхом активного залучення громадянського суспільства; створення спеціалізованих інформаційних платформ для забезпечення публічного доступу до даних про виконання судових рішень; а також реформування нормативно-правового регулювання інституту виконання рішень суду. Усе це обумовлює необхідність подальшого комплексного наукового аналізу означеної проблематики.

Забезпечення відкритості та прозорості процесу виконання судових рішень є ключовою умовою для належного функціонування механізмів громадського контролю, запобігання корупційним ризикам та підвищення довіри до судової системи. У цьому контексті одним із провідних напрямів реформування сфери містобудування має стати створення ефективного публічного онлайн-доступу до актуальної інформації про перебіг виконавчих проваджень, зокрема через удосконалення функціонування Єдиного державного реєстру виконавчих проваджень, який адмініструється Міністерством юстиції України. Як зазначають А.І. Берлач і М.С. Сусак, на сучасному етапі обсяг відомостей, що публікуються в цьому реєстрі, є обмеженим і не забезпечує достатньої прозорості для реалізації повноцінного громадського нагляду [6, с. 596]. Необхідним є розширення переліку відкритої інформації, зокрема щодо сторін процесу, предмета рішення, виконавчих дій, хронології подій у провадженні, скарг та результатів їх розгляду, що має оновлюватися в режимі реального часу. Упровадження сучасних електронних систем моніто-

рингу виконання рішень дозволить створити єдину інтегровану базу, яка забезпечить оперативний доступ усіх зацікавлених суб'єктів – сторін процесу, громадськості, засобів масової інформації – до об'єктивної інформації про стан виконання судових рішень. Такі системи сприятимуть мінімізації можливостей для зловживань, підвищенню підзвітності державних виконавців та посиленню ефективності правозастосування в сфері містобудування. Особливої ваги набуває забезпечення відкритості цієї інформації через офіційні веб-платформи, що забезпечить публічність виконавчої діяльності.

Водночас важливим аспектом є створення механізмів зовнішнього контролю та нагляду за дотриманням вимог законності під час виконання рішень. Комплексний підхід до модернізації нормативного середовища та практики виконання рішень у сфері містобудування має включати технологічні інструменти, правове врегулювання доступу до даних, інституційне забезпечення нагляду та моніторингу, що сприятиме формуванню довіри громадян до правової системи та сталому урбаністичному розвитку. Публічний онлайн-доступ до виконавчої інформації як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях стане ефективним інструментом попередження зловживань, прискорення реалізації судових рішень та забезпечення балансу інтересів у сфері містобудування.

Ефективна протидія корупційним проявам та зловживанням у процесі виконання судових рішень у сфері містобудування неможлива без належного залучення інститутів громадянського суспільства. Саме активна участь громадськості забезпечує додатковий рівень контролю, підвищує підзвітність органів виконавчої влади та сприяє запровадженню принципів прозорості й доброчесності в діяльності виконавців. Доцільним є створення програм державної підтримки громадських ініціатив з моніторингу за рахунок грантового, стипендіального фінансування та стимулювання незалежних аналітичних досліджень. У цьому контексті обґрунтованим видається формування системи громадських рад при органах виконавчої влади та Державній виконавчій службі з метою постійної комунікації між владою та громадянським суспільством. Суттєвим кроком може стати інституалізація інституту громадського спостерігача, який би мав офіційні повноваження щодо моніторингу дій державного виконавця, включаючи доступ до виконавчих матеріалів. Участь ЗМІ в інформуванні про факти зловживань або затримок у виконанні судових рішень також відіграє важливу роль у забезпеченні публічного контролю. Крім того, одним з ефективних засобів досягнення належної прозорості є створення окремого розділу на урядовому порталі відкритих даних, де в режимі реального часу оприлюднюватиметься інформація про хід виконання судових рішень у сфері містобудування. Такий ресурс повинен містити детальну інформацію щодо кожного провадження, включаючи учасників, зміст судового рішення, процесуальні строки, дії виконавця, подані скарги та інші релевантні відомості. Також доцільно передбачити накопичення статистичних даних для наукового аналізу та прогнозування [7, с. 381].

Є.В. Невмержицький розглядаючи питання ролі інституту громадського контролю в системі протидії корупції наголошує на необхідності розвитку форм впливу громадськості на процеси розбудови держави. Залучаючи громадські організації до повноцінної співпраці при вирішенні проблем подібного масштабу, влада отримує шанс підвищити довіру суспільства у досягненні поставленої мети. [8, с. 346].

Отже, участь громадян у прийнятті рішень через відповідні форми їх участі, мають знизити рівень корупції, сприяти прозорості будівельних процесів і запобігати порушенням при здійсненні містобудування.

Інституалізація спеціалізованого розділу відкритих даних, присвяченого виконанню судових рішень у сфері

містобудування, може стати важливим кроком у підвищенні прозорості, ефективності та підзвітності органів державної влади. Такий ресурс сприятиме не лише громадському моніторингу, але й формуванню правової довіри суспільства, а набуті практики можуть бути використані для реформування виконання судових рішень і в інших галузях публічного управління. Водночас ефективність функціонування системи виконання судових рішень значною мірою залежить від рівня професійної підготовки, підзвітності та прозорості діяльності керівників органів виконавчої влади, зокрема Державної виконавчої служби. У зв'язку з цим доцільним є впровадження механізмів регулярного аудиту, а також інституту публічної звітності перед громадськістю.

Як обґрунтовано стверджують О.О. Сенькін і А.С. Клименко, важливою умовою покращення якості виконання рішень у сфері містобудування є розширення кола учасників процесу, відповідальних за їх реалізацію. До таких суб'єктів, зокрема, слід віднести нотаріусів та органи державної реєстрації прав на нерухоме майно, які відіграють ключову роль у фіксації юридичних змін щодо об'єктів нерухомості. Їх залучення до процесу виконання судових рішень здатне прискорити виконання, підвищити правову визначеність та забезпечити повноцінний захист майнових прав. Бюрократичні перепони, затягування реєстраційних дій та відсутність налагодженого механізму координації дій між державними органами залишаються значними викликами, подолання яких є необхідною умовою підвищення ефективності реалізації судових рішень [9, с. 153].

Загалом оптимізація виконання судових рішень у сфері містобудування потребує системного підходу, який включає: спрощення процедур, підвищення кваліфікації виконавців, запровадження сучасних цифрових інструментів, забезпечення відкритості та прозорості процесу. Не менш важливими є вдосконалення законодавчого регулювання виконання судових рішень, зокрема шляхом адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, розробки спеціалізованих норм для містобудівних спорів, що відображають їхню складність і соціальну значущість. Важливим також є усунення прогалин у нормативному забезпеченні, які перешкоджають ефективному застосуванню судового контролю у сфері містобудування [10, с. 92].

Таким чином, підвищення ефективності виконання судових рішень у сфері містобудування залежить від комплексного реформування, спрямованого на покращення процедурного, організаційного та нормативного забезпечення, що в сукупності створить передумови для посилення законності, захисту прав громадян і забезпечення сталого розвитку територій.

Висновки. Судовий контроль як інструмент реалізації принципів верховенства права та правової визначеності в містобудівній сфері виконує не лише функцію вирішення спорів, а й забезпечує стабільність та прозорість публічних процедур дозвільного характеру. Водночас інституційні та процедурні недоліки, серед яких – бюрократизація, затягування проваджень, обмежена відкритість та корупційні ризики, суттєво знижують ефективність реалізації рішень судів у сфері містобудування. Це призводить до порушення прав громадян, інвесторів та девальвації авторитету правосуддя. На нашу думку, основними шляхами підвищення ефективності здійснення судового контролю у сфері містобудування є наступні: вдосконалення нормативного регулювання інституту виконання судових рішень; цифровізація процесів та створення відкритих реєстрів виконавчих проваджень; розширення участі громадськості через механізми публічного моніторингу; залучення суміжних суб'єктів (реєстраторів, нотаріусів) до процесу примусового виконання; забезпечення персональної відповідальності посадових осіб органів виконавчої влади. Отже, ефективність

судового контролю в сфері містобудування має підвищуватись через поєднання законодавчих реформ, інституційного посилення виконавчої дисципліни та широкої цифрової

та громадської участі. Це дозволить не лише забезпечити виконання рішень, але й укріпити правові засади сталого урбаністичного розвитку в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Офіційний сайт Верховної Ради України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
3. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17>
4. Лещинський В.П. Адміністративно-правові засади забезпечення законності дозвільної діяльності у сфері містобудування: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» (08 – Право). Київ: Національний авіаційний університет, Міністерство освіти і науки України, 2024. 450 с.
5. Веліков С.Г. Чинники, що впливають на ефективність судового контролю у сфері містобудування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 246-249. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2023/56.pdf
6. Берлач А.І., Сусак М.С. Судовий контроль у системі адміністративного судочинства України: теоретико-правові та прикладні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 594-597. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2025/140.pdf
7. Бевзенко В., Сусак М. Публічне будівельне право України: Практичний посібник. Видання друге, змінене і доповнене. Київ: ВД «Дакор», 2024. 592 с.
8. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія.-К.: КНТ, 2008. С.346.
9. Сенькін О.О., Клименко А.С. Реформування містобудівної діяльності як складової захисту національних інтересів України. *Наукові перспективи*. 2023. № 4. С. 152-161.
10. Калиновський Б.В., Бугайло Ю.О. Вплив європейської правничої термінології на українську законодавчу терміносистему. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 4 (6). С. 86-98.

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 4, 2025

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025**